॥ श्रीः ॥

तत्त्वबोधिनीसमाख्यव्याख्यासंवलिता

सिद्धान्तकौमुदी

नाम

भट्टोजिदीक्षितप्रणीता पाणिनीयव्याकरणसूत्रवृत्तिः ।

अत्र

हंसपरिव्राजकाचार्यज्ञानेन्द्रसरस्वतीविरचितोत्तरकृदन्तान्तं तत्त्वबोधिनीव्याख्या, स्वरवैदि-
ः श्रीमज्जयकृष्णकृता सुबोधिनी, श्रीमद्भैरवमिश्रकृता लिङ्गानुशासनव्याख्या, पाणिनीय-
शिक्षा, गणपाठः, धातुपाठः, लिङ्गानुशासनं च, अकाराद्यनुक्रमेण कौमुदीगताष्टाध्या-
यीसूत्राणां पृष्ठाङ्कसूत्राङ्कसूची, वार्तिक-गणसूत्र-परिभाषाणां समुच्चितसूची,
धातूनां पृष्ठाङ्कसूची, उणादिसूत्राणां सूची, फिट्सूत्राणां
सूचीति, कोशपञ्चकस्य च संग्रहः ।

हगिळेत्युपाह्वैः वे. शा. सं. रा. रा. केशवतनूजदिनकरशास्त्रिभिस्तथा
पणशीकरोपाह्वलक्ष्मणतनुजनुषा वासुदेवशर्मणा च

संशोधिता ।

द्वितीयावृत्तिः ।

सा च

मुम्बय्यां

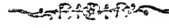
जावजी दादाजीनां

निर्णयसागराख्यमुद्रणयन्त्रालयाधिपतिना तुकाराम जावजी इत्यनेन
स्वीयेऽङ्कनालये मुद्रयित्वा प्राकाश्यं नीता ।

शकाब्दाः १८२३, स्रीस्ताब्दाः १९०१.

मूल्यं रूप्यकचतुष्टयम् ।

प्रस्तावना ।

भोः कुलक्रमागतानेकानवद्यहृद्यप्रतिपद्यमानविद्याधरीकृतविद्याधरा अनवरतमुखचापकोटिमध्य-
गृतवाग्बाणप्रतिकृतप्रत्यर्थितीर्था अभीष्टसाधनकल्पद्रुमायमानविद्यावितरणाः पदवाक्यप्रमाणपारावा-
री धीराः, विदितमेवात्रभवतां निखिलमहीवर्तुलमुखतिलकायमानो वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदीनामा
भाष्याब्धिं निर्मथ्याखिलजनोपकृतये श्रीमता विद्वत्कुलाभरणेन भट्टोजिदीक्षितेन विनिर्मितो
विन्मनस्तोषमुपजनयतीति ।

स्मिंश्च ग्रन्थे बहवो विवृतयो विलसन्ति मनोरमा–बृहच्छब्देन्दुशेखर–लघुशब्देन्दुशेखरप्रभृतयो
ाष्याशयवर्णन–परमतविदारण–मूलयोजनपरायणाः । सतीष्वप्येतासु काठिन्याद्विस्तराच्च सर्वेषां
ाठनयोर्नोपकारो भवतीति विचिन्त्य तेषां व्याकरणतत्त्वबोधाय श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यज्ञा-
ारस्वतीचरणास्तत्त्वबोधिनीनाम्नीं व्याख्यां चक्रुः । श्रीमज्जयकृष्णपण्डिताश्च स्वरवैदिकप्रकरणं
ग्रन्यालंचक्रुः ।

यं व्याख्या काश्यादौ मुद्रणविधिना प्राकाश्यं नीतापि क्वचिदशुद्धतया क्वचिन्मूलटीकापाठसंकीर्ण-
क्वचित्पाठरहिततया अविन्यस्तसुलभवाच्याक्षरतया महामूल्यतया च पठनपाठनादौ विदुषां मनःक्लेशं
तीत्यनुभूय शुद्धसुद्रणकलया पाठासंकीर्णतयाऽभ्रष्टपाठतया घटितबालजनातिसुलभवाच्याक्षरतया
द्वज्जनमनस्तापं परिहरेदिति निर्धार्य पुनर्मुद्रणविधौ बद्धः परिकरः ।

रीकृतसकलदोषे मुद्रणविधिकलापोषेऽस्मिन् ग्रन्थे मूलपाठप्रतीकज्ञानाय टीकायां स्थूलाक्षरविन्यासः
। 'साङ्गोपाङ्गो हि ग्रन्थः परमोपकारी' इति निश्चित्य अकाराद्यनुक्रमेण कौमुदीगताष्टाध्यायीसू-
पृष्ठाङ्कसूत्राङ्कसूची, वार्तिकगणसूत्रपरिभाषाणां समुच्चितसूची, धातूनां पृष्ठाङ्कसूची, उणादिसूत्र–
-सूत्रसूच्यौ चेति कोशपञ्चकस्याप्यत्र संग्रहोऽकारि । इयं व्याख्याऽतीव समीचीना मूलग्रन्थलापनेऽ-
क्वचिच्छिष्टविशिष्टपदार्थज्ञानसाधनमप्यध्ययनाध्यापनयोरुपकुर्यादित्यधष्टिप्पणमपि प्रदत्तम् । सपरि-
ऽयं ग्रन्थः कियदावश्यताक इति सर्वत्र सुप्रसिद्धमेवेति नार्थो बहुधा लेखनेन ।

ास्य ग्रन्थस्य सर्वापेक्षत्वमभिप्रेत्य मूल्यमत्यल्पं (रु० ४) स्थापितम् । आशासे च पठनपाठनसा-
ाधानोऽयं ग्रन्थ इति विद्वद्वर्यग्राहकाः कृतादरा भवेयुरिति शम् ।

न शास्त्रवरुणालयोऽत्र सुगमो ह्यपारत्वतो
निसर्गकरुणालयास्तु कृतिनो गुणाढ्यत्वतः ।
क्षितावखिलविन्न कश्च्युतिरपीह पुंधर्मिका
नतिः सकलमार्जनीति रचयामि विज्ञेषु ताम् ॥

यद्यपराधः पुंसो धर्मो ग्रन्थस्य शोधने प्रथितः ।
मार्ष्टुं ज्ञांस्तं याचति दिनकरशर्माऽसकृत्क्षमध्वमिति ।

द्वितीयावृत्तिप्रास्ताविकम् ।

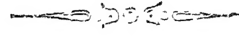
अयि, स्वाध्यायविध्युपादापितश्रुतिस्मृतितन्त्रादिनिखिलविद्याकलापपारावारपारदृश्वानो विविधकठिन रतर्ककर्कशप्रज्ञाचातुरीधुरीणाः पण्डितराजशीर्षण्या महाभागाः किंचिदिदं कर्णेकुरुत । यत्सत्यं स्वात्म तमस्वरूपपराङ्मुखः पुरुषः स्वीयमतिदुर्लभं मानुषशरीरं काममोहादिविविधभीषणतापज्वालाजटिले नि रानले जुहोतीति । तत्र श्रेयःपरिपन्थितमआवरणनिबर्हणद्वाराऽपरत्वेनाम्नाताद्यमहानुशासनाननीभूतव्याक र तन्त्रस्वतन्त्रप्रज्ञ एव विगलितवेद्यान्तरपरमानन्दसंदोहरतो भवतीति । तथाचायमर्थो भगवान्सुगृहीत नाम वादरायणाचार्यः 'शास्त्रयोनित्वात्' इति वर्णकेन वर्णयांबभूव । भगवान्पतञ्जलिरपि 'एकः शब्दः सम्य ग्ज्ञातश्चेत्स्वर्गे लोके कामधुग्भवति' इति कथयामास । सम्यग्ज्ञातत्वं च प्रकृतिप्रत्ययस्वरादिविशिष्टज्ञा नविषयिताशालित्वम् । तदिदमन्तरा शब्दशास्त्रेण न केनापि सिध्यतीत्यवेक्ष्य सत्स्वप्यैन्द्रचान्द्रादिनिब न्धेषु विकलत्वाद्भगवता परमकारुणिकेन जगदुद्दिधीर्षुणा पाणिनिना अष्टकं सूत्रं प्राणायि । अयं भगवान्कतमं जनपदं जन्मना मण्डयामास, कतरच्च मेध्यं कुलं समुद्दीधरदित्येतद्धन्त अनुपल तिहाससाधना न पारयन्ति निश्चेतुम् । अथापि किंचिद्भट्टसोमदेवप्रणीतकथासरित्सागरे प्रथमे कथापी लम्बके चतुर्थतरङ्ग एवमुपलभते—

"अथ कालेन वर्षस्य शिष्यवर्गो महानभूत् । तत्रैकः पाणिनिर्नाम जडबुद्धितरोऽभवत् ॥ २० ॥
स शुश्रूषापरिक्लिष्टः प्रेषितो वर्षभार्यया । अगच्छत्तपसे खिन्नो विद्याकामो हिमालयम् ॥ २१ ॥
तत्र तीव्रेण तपसा तोषितादिन्दुशेखरात् । सर्वविद्यामुखं तेन प्राप्तं व्याकरणं नवम् ॥ २२ ॥

इत्याद्यास्तां तावत् । तस्य च सूचितार्थत्वादुरवगाहतामाकलय्य काशिकादीनां च महाभाष्यानतः त्वमवलोक्य तत्रभवाञ्श्रीभट्टोजीदीक्षितो विद्वज्जनमनश्चकोरकौमुदीं व्यरीरचत् । सैवेदानीमा सेतु वच्छैलमध्ययनाध्यापनादिप्रकारेण वरीवर्ति । सन्तिच बह्व्यस्तट्टीकाः । परं तासु श्रीमज्ज्ञानेन्द्र सरस्वती प्रणीता तत्त्वबोधिन्येव गुणगणगरिम्णेति मनसिकृत्य पूर्वं १८२० शकाब्दे मुद्रितासीत् । स चोद्योगः ईशकृपया साफल्यं प्राप । अत एवेदानीं उत्साहवर्धिष्णूदाराशयानुगृहीताश्च द्वितीयमुद्रणे विहिता अभूम । एतदावृत्तौ पूर्वत्रोर्वरितमशुद्धादिकं परिमार्ज्य श्रीभैरवमिश्रप्रणीतलिङ्गानुशासनविवृतिरप्यत्र का वेशि । यद्येनमप्यास्माकीनमुद्यमं विद्वांसः कृतार्थमकरिष्यन्नभविष्यंस्तदान्यानपि भाष्यकैयटादिग्रन्थ न्थानुद्धर्तुं दृढोत्साहाः । स्खलननिसर्गकत्वात्पुंसां दोषगणमपहाय गुणलवमेव संगृह्णन्तु सु इत्याशास्महे ।

विद्वज्जनकृपाभिलाषुकः
पणशीकरोपाह्वो वासुदेवशर्मा ।

कौमुदीस्थविषयक्रमः—

परिशिष्टानि—पाणिनीयशिक्षा १ गणपाठः २ धातुपाठः ३ लिङ्गानुशासनं ४ चेति ।

रसंज्ञायाम् । हलन्त्यम् ।१।३।३। उपदेशेऽन्त्यं हल् इत्स्यात् । उपदेश आद्योच्चारणम् । ततोऽणजित्यादि-
ासिद्धौ । उपदेशेऽजनुनासिक इत् ।१।३।२। उपदेशेऽनुनासिकोऽजित्संज्ञः स्यात् । प्रतिज्ञानुनासिक्याः
णिनीयाः । लण्सूत्रस्थावर्णेन सहोच्चार्यमाणो रेफो रलयोः संज्ञा । प्रत्याहारेष्वितां न ग्रहणम् । अनुनासिक
आदि निर्देशात् । नह्यत्र ककारे परेऽच्कार्यं दृश्यते । आदिरन्त्येनेत्येतत्सूत्रेण कृताः संज्ञाः प्रत्याहारशब्देन
व्यवह्रियन्ते । ऊकालोऽज्झ्रस्वदीर्घप्लुतः ।१।२।२७। उँश्च ऊश्च ऊ ३ श्च वः । वां काल इव कालो यस्य सोऽच्

लण्सूत्रस्थावर्णस्यानुनासिकत्वप्रतिज्ञासामर्थ्यादनन्त्येनापि इता प्रत्याहारात्तत्सिध्यति इति काशिकाकाराशयः । निष्कर्ष-
स्त्विह 'स्वौजसमौट्–' इति सूत्रे दर्शयिष्यते । विस्तरस्तु शब्दकौस्तुभेऽनुसंधेयः । इतेति किम् । रप्रत्याहारो यथा स्यात् ।
. ह्यनुनासिकत्वप्रतिज्ञासामर्थ्यादनन्त्येनापि गृह्यते इत्युक्तम्, न चैतदितेत्यस्य विरहे लभ्यत इति शब्दकौस्तुभे स्थितम् ।
आद्यन्ताभ्यामवयवाभ्यामवयवी समुदाय आक्षिप्यते । तस्य च युगपल्लक्ष्ये प्रयोगाभावात्तदवयवेष्ववतरन्ती संज्ञा मध्यगेषु
विश्राम्यति, न त्वाद्यन्तयोः संज्ञास्वरूपान्तर्भावेन तयोः पारार्थ्यनिर्णयादित्याशयेनाह—**मध्यगानामिति** ।—**स्वस्य चेति** ।
'स्वं रूपम्' इत्यनुवर्तत इति भावः । स्वं रूपं चादेरेव गृह्यते नान्त्यस्य । 'अन्त्येन' इत्यप्रधानतृतीयानिर्देशात् । सर्वनाम्न
उत्सर्गतः प्रधानपरामर्शित्वात् । ननु स्वमित्यस्यानुवृत्तौ 'कः संज्ञी' इत्याकाङ्क्षायाः शान्तत्वादवयव्याक्षेपो न स्यात् । तथा
व 'इको यणचि' इत्यादाविकारस्य स्थाने यकारः स्यादकारे परे इत्येवमर्थः स्यात् । मैवम् । आदेरेव संज्ञित्वे तु 'आदिरन्त्ये-
' इति संज्ञाकरणस्यैव वैयर्थ्यापत्तेः । किंच अण्अक्अच्अम्अशादीनां पृथङ्निर्देशोऽपि व्यर्थः स्यात्, सर्वत्राकारस्यैव
ज्ञित्वादिति दिक् । शब्दकौस्तुभे तु—आद्यन्तावयवद्वारा समुदायानुकरणेन सिद्धेऽन्त्यव्यावृत्त्यर्थमिदं सूत्रम्–इति स्थितम् ॥
-**उपदेशेऽन्त्यं हलिति** । उपदेशे किम् । अग्निचित् सोमसुद् इति काशिका । अत्रेत्संज्ञायां लोपः स्यात् । न च तुको
.र्थ्यम् । आगत्येत्यादौ चरितार्थत्वात् । न च क्विपः पित्त्वस्य वैयर्थ्यम् । अग्निचितावित्यादौ चरितार्थत्वात्–इति हरदत्तः ॥
.न्त्यं किम् । मनिनो मकारस्य मा भूत् । सत्यां हीत्संज्ञायामन्त्यादचः परः स्यात् । वेश्म सद्म 'सर्वधातुभ्यो मनिन्' ।
लेति किम् । भू सत्तायां । भविता । न च प्रयोजनाभावान्नेत्त्वमिति वाच्यम् । सत्यामित्संज्ञायाम् 'ऊदितः' इति इड्विकल्पा-
ः । अन्ये तु चिरिणोति जिरिणोति । इह धातोरन्त्यस्य मा भूत् । सत्यामित्संज्ञायामिदित इति नुम् स्यादित्याहुः ॥
-**आद्योच्चारणमिति** । आद्योच्चारणविषयीभूतो यः शब्दस्तस्यान्त्यं हलित्स्यादिति फलितोऽर्थः ॥—**उपदेशेऽजनु-**॥
पदेशनमुपदेशः । भावे घञ् । उपदेशे किम् । अभ्र आँ अपः । सप्तम्यर्थद्योतकोऽत्राङ् । 'आङोऽनुनासिकश्छन्दसि' इत्या-
ारोऽनुनासिकः । यद्यप्यत्र 'उञ ऊँ' इत्यत्रेवानुनासिकविधानसामर्थ्यान्नेत्त्वमिति सुवचम्, तथाप्युत्तरार्थमवश्यं कर्तव्यमुप-
शग्रहणं स्पष्टप्रतिपत्तये इहैव कृतम् । अच् किम् । मनिनो मकारस्य मा भूत् । नच 'हलन्त्यम्' इत्यन्त्यग्रहणसामर्थ्या-
अन्त्यस्य मकारस्य न भवेदिति वाच्यम् । अलन्त्यप्रत्ययादावतिप्रसङ्गवारणेन तस्य चरितार्थत्वात् । अनुनासिक इति
कम् । ईक्ष दर्शने । ईक्षितः । सत्यां हीत्संज्ञायां 'श्वीदितो निष्ठायाम्' इतीण् न स्यात् । यद्यप्यत्रोपजीव्यत्वादनुनासिक-
ज्ञा प्रथमं वक्तुमुचिता, तथापि नासिकामनुगत इति योगाश्रयणेनैव गतार्थत्वादनुनासिकसंज्ञासूत्रं मन्दप्रयोजनमिति
ानयितुं नेहोपन्यस्तम् । न चैवं 'यरोऽनुनासिके–' इत्यत्र यरः पदान्तस्यानुनासिकशब्दे परे अनुनासिकशब्दः स्यादित्यर्थः
सज्येत । 'स्वं रूपम्–' इति परिभाषोपस्थानात् संज्ञाकरणे तु 'अशब्दसंज्ञा' इति निषेधान्नायं दोष इति वाच्यम् । उक्त-
रिभाषाया भाष्ये प्रत्याख्यानात् । 'उपान्मन्त्रकरणे' 'पुच्छभाण्डचीवराण्णिङ्' 'ङमुण् नित्यम्' इत्यादिनिर्देशेन 'स्वं रू-
म्' इति परिभाषाया अनुपस्थितिकल्पनात्सूत्रमतेऽपि दोषाभावात् । ननूक्तनिर्देशाश्रयणे प्रतिपत्तिगौरवमिति चेद्, अत
एव निष्प्रयोजनमित्यनुक्त्वा मन्दप्रयोजनमित्युक्तम् । प्रतिज्ञायत इति प्रतिज्ञा । 'आतश्चोपसर्गे' इति कर्मण्यङ् । अनु-
नासिकस्य भाव आनुनासिक्यम् । 'गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः' इति ष्यञ् । प्रतिज्ञा आनुनासिक्यं येषामिति विग्रहः । के-
चित्तु–प्रतिज्ञानं प्रतिज्ञा सा अस्यास्तीति प्रतिज्ञम् । अर्शआद्यच् । प्रतिज्ञमानुनासिक्यमेषाम् इति विगृह्णन्ति । यद्यपि सूत्र-
कारकृतोऽनुनासिकपाठ इदानीं परिभ्रष्टः, तथापि वृत्तिकारादिव्यवहारबलेन यथाकार्यं प्राक् स्थित इत्यनुमीयत इति
भावः ॥—**पाणिनीया इति** । पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयं 'वृद्धाच्छः' तदधीयते विदन्ति वा पाणिनीयाः । 'तद-
धीते–' इत्यणः 'प्रोक्ताल्लुक्' इति लुक् । ननु रलयोरिति न्यूनं टकारस्यापि मध्यगत्वादत आह—**प्रत्याहारेष्विति** ॥
—**अनुनासिक इत्यादीति** । आदिशब्देन 'पापाणके कुत्सितैः' 'एङः पदान्तादति' इत्यादिग्राह्यम् ॥—**प्रत्याहारश-**
ब्देनेति । प्रत्याह्रियन्ते संक्षिप्यन्ते वर्णा यत्रेति प्रत्याहारः, 'करणाधिकरणयोश्च' इति ल्युटि प्राप्ते 'कृत्यल्युटो बहुलम्'
इते बहुलग्रहणादधिकरणे घञ् ॥ यद्यपि योगमात्रमकारादिसंज्ञास्वतिप्रसक्तम्, तथापि योगरूढिरिति भावः ॥—**ऊका-**
लोऽज्झ्रस्वदीर्घप्लुत इति । समाहारद्वन्द्वे सौत्रं पुंस्त्वम् । ऊ इति त्रयाणां प्रश्लेषेण निर्देश इत्याह—**उश्च ऊ**

---

१ उश्च ऊश्चेति—कुक्कुटरुते ऊकारस्य प्रसिद्धत्वादकाराद्यो बोध्याः सूत्रकारेण ।

क्रमाद्ध्रस्वदीर्घप्लुतसंज्ञः स्यात् । स प्रत्येकमुदात्तादिभेदेन त्रिधा । **उच्चैरुदात्तः ।१।२।२९।** ताल्वादिषु स स्थानेषूर्ध्वभागे निष्पन्नोऽजुदात्तसंज्ञः स्यात् । आये । **नीचैरनुदात्तः ।१।२।३०।** स्पष्टम् । अर्वाङ् । **समाहारः स्वरितः ।१।२।३१।** उदात्तानुदात्तत्वे वर्णधर्मौ समाहियेते यस्मिन्सोऽच् स्वरितसंज्ञः स्यात् । **तस्यादित उदात्तमर्धह्रस्वम् ।१।२।३२।** ह्रस्वग्रहणमतन्त्रम् । स्वरितस्यादितोऽर्धमुदात्तं बोध्यम् । उत्तरार्धं तु परिशेषादनुदात्तम् । तस्य चोदात्तस्वरितपरत्वे श्रवणं स्पष्टम् । अन्यत्र तूदात्तश्रुतिः प्रातिशाख्ये प्रसिद्धा । 'क्व वोऽश्वाः' 'रथानां न येऽराः' । 'शतचक्रं योऽह्यः' । इत्यादिष्वनुदात्तः । 'अग्निमीळे' इत्यादावुदात्तश्रुतिः । स नवविधोऽपि प्रत्येकमनुनासिकाननुनासिकत्वाभ्यां द्विधा । **मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः ।१।१।८।** मुखसहितनासिकयोच्चार्यमाणो वर्णोऽनुनासिकसंज्ञः स्यात् । तदित्थम् । अ इ उ ऋ एषां वर्णानां प्रत्येकमष्टादश भेदाः । ऌवर्णस्य द्वादश । तस्य दीर्घाभावात् । एचामपि द्वादश । तेषां ह्रस्वाभावात् । **तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् ।१।१।** ताल्वादिस्थानमाभ्यन्तरप्रयत्नश्चेत्येतद्द्वयं यस्य येन तुल्यं तन्मिथः सवर्णसंज्ञं स्यात् । अकुहविसर्जनीयानां कण्ठः । इचुयशानां तालु । ऋटुरषाणां मूर्धा । ऌतुलसानां दन्ताः । उपूपध्मानीयानामोष्ठौ । ञमङणनानां नासिका

ऊ३श्चेति ॥—**वः वामिति** । त्रयाणां सवर्णदीर्घे कृते जसि परतो यणि वः, आमि तु वाम् ॥—**वां काल इव काकयस्येति** । फलितार्थकथनमिदम् । विग्रहस्तु वः कालो यस्येति बोध्यः । ऊशब्देन स्वोच्चारणकालो लक्ष्यते । अन्यथा विसंयोगस्य माभूत् । प्रतक्ष्य, प्ररक्ष्य, कषयोरेकमात्रत्वेन ह्रस्वसंज्ञायां 'ह्रस्वस्य पिति कृति–' इति तुक् स्यात् ॥—अ इति । 'निपाता आद्युदात्ताः' इत्याकार उदात्तः, यच्छब्दस्तु 'फिषः' इत्यन्तोदात्तः । ततः परस्य जसः सुप्त्वादनुदात्तत्वं, त्यदाद्यत्वे पररूपत्वे शीभावे आद्गुणे च सति 'एकादेश उदात्तेन–' इत्येकार उदात्तः ॥—**अर्वाङिति** । अर्वन्तमञ्चतीति अर्वाङ् । 'ऋत्विक्–' आदिना अञ्चतेः सुप्युपपदे क्विन् । ऋ गतौ इत्यस्मात् 'स्नामदिपद्यर्ति–' इत्यादिना वनिपि गुणे निष्पन्नोऽर्वञ्शब्दो धातुस्वरेणाद्युदात्तः । वनिपः पित्त्वेनाद्युदात्तत्वात् । अञ्चतेरकारोऽपि धातुस्वरेण नित्स्वरेण वा उदात्तः । 'उपपदमतिङ्' इति समासे कृते 'समासस्य' इति स्वरेण तदपवादभूतेन 'गतिकारकोपपदात्कृत्' इति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण वा अञ्चतेरकार उदात्तः । वनो नलोपे सवर्णदीर्घे च कृते 'एकादेश उदात्तेन–' इत्याकार उदात्त इति 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' इति शेषनिघातादाद्याकारोऽत्रानुदात्तः । एतच्च संभवाभिप्रायेणोक्तम् । वेदभाष्ये तु 'अर्वाङ् अभिमुख' इति स्थितम् ॥—**अतन्त्रमिति** । अविवक्षितमित्यर्थः ॥—**तस्य चोदात्तस्वरितपरत्व** इति ॥ उदात्तस्वरितौ परौ यस्मात्तदुदात्तस्वरितपरं तस्य भावस्तत्त्वं तस्मिन् सति उदात्तो वा स्वरितो वा परश्चेत्पूर्वस्य स्वरितस्य यदुत्तरार्धमनुदात्तं तस्य श्रवणं स्पष्टमित्यर्थः ॥—**अन्यत्रेति** । उदात्तस्वरितपरत्वाभावे ॥—**क्वेति** । 'किमोऽत्' तित्स्वरितम्' ॥—**व** इति 'अनुदात्तं सर्वमपादादौ' इत्यधिकारादनुदात्तः ॥—**अश्वा** इति । अशेः क्वनि नित्स्वरेणाद्युदात्तं, संहितायां तु 'एङः पदान्तादति' इति 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः' इत्योकार उदात्तः । उदात्तपरत्वे ह्रस्वस्वरितस्योदाहरणमुक्त्वा दीर्घस्वरितोदाहरणमाह—**रथानां न येऽरा** इति । पदद्वयमपि फिट्स्वरेणान्तोदात्तमेकादेशस्तु पक्षे स्वरितः, 'स्वरितो वानुदात्ते पदादौ' इत्युक्तेः । स्वरितपरत्वे उदाहरणमाह—**शतचक्रमिति** ॥—**य** इति । फिट्स्वरेणान्तोदात्तः, ततः परस्य सकारस्य रुत्वे उत्वे कृते गुणे च उदात्तेनैकादेशादोकार उदात्तः ॥—**अह्य** इति । स्वरितान्तत्वादकारस्य शेषनिघातत्वे ओकारेण सह एकादेशे यकृते 'स्वरितो वानुदात्ते पदादौ' इत्योकारः स्वरितः ॥ कथमह्यस्य स्वरितान्तत्वमिति चेत्, अत्राहुः । अह व्याप्तावस्मात्कर्मणि ण्यत्, 'तित्स्वरितम्', वृध्यभावस्तु संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वादिति ॥—**अग्निमीळ** इति । ईकारः स्वरितः इति तु प्रचयापरपर्याया एकश्रुतिरिति च स्वरप्रक्रियायां मूल एव स्फुटीभविष्यति ॥—**मुखनासिका**– ॥ मुखं च नासिका चेति विग्रहे प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावे मुखनासिकमिति स्यादत आह—**मुखसहितेति** ॥—**नासिकयोच्चार्य** इति फलितार्थकथनमिदम्, उच्यतेऽनेनेति वचनं मुखनासिका वचनमस्येति विग्रहः ॥—**तुल्यास्य**– ॥ आस्ये भवमास्यं 'शरीरावयवाच्च' इत्यभिप्रेत्याह—**ताल्वादीति** ॥—**आभ्यन्तरेति** । एतच्च प्रशब्दबलाल्लभ्यते । ओष्ठात्प्रभृति प्राक् काकलकादास्यम् ॥ तुल्यास्यं किं, तप्तम् । अत्र पकारस्य तकारे परे 'झरो झरि' इति लोपो मा भूत् ॥ प्रयत्नग्रहणं किं, ञ्भ

---

१ उच्चैरिति—नात्र श्रुतिकृतमुच्चैस्त्वम्, किन्तु स्थानकृतम्, उपांशुप्रयोगेऽव्याप्तेः । २ अर्वाङिति—अभिमुखवाच्यव्युत्पन्नमेतत् । ३ अष्टादशेति—यद्यपीदं न जातिपक्षे, तस्या एकत्वात् । व्यक्तिपक्षेऽपि न, व्यक्तीनामानन्त्यात् । तथापि [illegible] शास्त्रीयकार्योपयोगिनां तत्राप्यधर्मवतामष्टादशत्वमेवेति –

ोः कण्ठतालु । ओदौतोः कण्ठोष्ठम् । वकारस्य दन्तोष्ठम् । जिह्वामूलीयस्य जिह्वामूलम् । नासिकानुस्वारस्य । स्थानानि ॥ यत्नो द्विधा । आभ्यन्तरो बाह्यश्च । आद्यश्चतुर्धा । स्पृष्टेषत्स्पृष्टविवृतसंवृतभेदात् । तत्र स्पृष्टं प्रयतनं नाम् । ईषत्स्पृष्टमन्तस्थानाम् । विवृतमूष्मणां स्वराणां च । ह्रस्वस्यावर्णस्य प्रयोगे संवृतम् । प्रक्रियादशायां तु तमेव । एतच्च सूत्रकारेण ज्ञापितम् । तथा हि । अ अ इति ।८।४।६८। विवृतमनूद्य संवृतोऽनेन विधीयते । चाष्टाध्यायीं संपूर्णां प्रत्यसिद्धत्वाच्छास्त्रदृष्ट्या विवृतत्वमस्त्येव । तथा च सूत्रम् । पूर्वत्रासिद्धम् ।८।२।१। ।कारोऽयम् । तेन सपादसप्ताध्यायीं प्रति त्रिपाद्यसिद्धा त्रिपाद्यामपि पूर्वं प्रति परं शास्त्रमसिद्धं स्यात् । बाह्यप्रयत्नस्त्वेकादशधा । विवारः संवारः श्वासो नादो घोषोऽघोषोऽल्पप्राणो महाप्राण उदात्तोऽनुदात्तः स्वरितश्चेति । खयां ः खयः ⅹ क ⅹ पौ विसर्गः शर एव च । एते श्वासानुप्रदाना अघोषाश्च विवृण्वते ॥ कण्ठमध्ये तु घोषाः स्युः संवृता भागिनः । अयुग्मा वर्गयमगा यणश्चाल्पासवः स्मृताः ॥ वर्गेष्वाद्यानां चतुर्णां पञ्चमे परे मध्ये यमो नाम पूर्वसदृशो वर्णः प्रातिशाख्ये प्रसिद्धः । पलिक्क्नीः । चख्ख्नतुः । अग्ग्निः । घ्घ्नन्तीत्यत्र क्रमेण कखगघेभ्यः परे तत्सदृशा यमाः । तत्र वर्गाणां प्रथमद्वितीयाः खयस्तथा तेषामेव यमाः जिह्वामूलीयोपध्मानीयौ विसर्गः शषसाश्चेत्येतेषां ारः श्वासोऽघोषश्च । अन्येषां तु संवारो नादो घोषश्च । वर्गाणां प्रथमतृतीयपञ्चमाः प्रथमतृतीययमौ यरलवाश्चाल्पप्राणाः । अन्ये महाप्राणा इत्यर्थः । बाह्यप्रयत्नाश्च यद्यपि सवर्णसंज्ञायामनुपयुक्तास्तथाप्यान्तरतम्यपरीक्षायामुपयोक्ता इति बोध्यम् ॥ कादयो मावसानाः स्पर्शाः । यरलवा अन्तस्थाः । शषसहा ऊष्माणः । अचः स्वराः । ≍क ≍पाविति कपाभ्यां प्रागर्धविसर्गसदृशौ जिह्वामूलीयोपध्मानीयौ । अं अः इत्यचः परावनुस्वारविसर्गौ । इति

ाति इति शस्य लोपो न ॥—अमङणनानामिति ॥—नासिका चेति । चकारेण खखवर्गानुकूलं ताल्वादि समुच्चीयते । तोरित्यादौ तपरत्वमसंदेहार्थं न तत्कालग्रहणार्थम् । तेन प्लुतस्यापि संग्रहः ॥—चतुर्धेति । निष्कर्षपक्षे तु पञ्चधा । ऊामीषद्विवृतप्रयत्नाभ्युपगमात् ॥—स्पृष्टेषत्स्पृष्टेति । एतेषामाभ्यन्तरत्वं वर्णोत्पत्तिप्राग्भावित्वात् । तथाहि—नाभिप्रात्प्रयत्नप्रेरितो वायुः प्राणो नाम ऊर्ध्वमाक्रामन्नुरःप्रभृतीनि स्थानान्याहन्ति, ततो वर्णस्य तदभिव्यञ्जकध्वनेर्वा उत्पत्तिः । ोत्पत्तेः प्राग्यदा जिह्वाग्रोपाग्रमध्यमूलानि तत्तद्वर्णोत्पत्तिस्थानं ताल्वादि सम्यक् स्पृशन्ति तदा स्पृष्टता, ईषद्यदा स्पृशन्ति । ईषत्स्पृष्टता, समीपावस्थानमात्रे संवृतता, दूरत्वे विवृतता । अत एव इचुयशानां तालव्यत्वाविशेषेपि तालुस्थानेन जिह्वाग्रादीनां चवर्गोच्चारणे कर्तव्ये सम्यक् स्पर्शः, यकारे ईषत्स्पर्शः, शकारेकारयोस्तु दूरेऽवस्थितिरित्याद्यनुभवं शिक्षा-ोक्तिं चानुसृत्य विवेचनीयम् । विवारसंवारादयस्तु वर्णोत्पत्तेः पश्चान्मूर्ध्नि प्रतिहते निवृत्ते प्राणाख्ये वायावुत्पद्यन्त । बाह्या इत्युच्यन्ते, गलबिलस्य संकोचात्संवारः तस्यैव विकासाद्विवारः, एतौ च संवृतविवृतरूपाभ्यामाभ्यन्तराभ्यां भिन्नावेव । तयोः समीपदूरावस्थानात्मकत्वादित्यवधेयम् ॥—अ अ ॥ 'सुपाम्—' इति विभक्त्योर्लुक् । आद्यो विवृतः । ास्तु संवृतस्तदाह—विवृतमनूद्येति । विवृतस्य स्थान इत्यर्थः ॥—विवृतत्वमस्त्येवेति । तेन दण्डानयनमित्यत्र सवर्णदीर्घः सिध्यतीति भावः ॥—पूर्वत्रासिद्धम् । यद्ययं स्वतन्त्रो विधिः स्यात्तर्हि त्रिपादी पूर्वप्रकरणात्, अप्राप्तत्, त्रैपादिकं तु पूर्वं प्रति परं नासिद्धं स्यात्, तथा च प्रशानित्यत्र 'मो नो धातोः' इति न । 'विभाषा श्वेः' त् । नत्वविधेः संबुद्धौ चरितार्थत्वात् । तथाऽनड्वानित्यत्र संयोगान्तलोपस्य सिद्धत्वान्नलोपः स्यात् स्याद् 'वश्चिस्वपि—' ेतार्थत्वादत आह—अधिकारोऽयमिति । त्रिपाद्यां विहितं कार्यमिति कार्यासिद्धिपक्षे तु विधिमुखेन किं तु ेयेदिति भावः ॥ यथा चैतत्र सिध्यति तथाऽदःशब्दव्याख्यावसरेऽस्माभिरुपपादयिष्यते ॥—क्रमानुरोधेन नेति । भाष्येऽष्टावुक्ताः, उदात्तादयस्तु नोक्ताः तथापि कैयटोक्तिमनुसृत्यैकादशोक्ता इति बोध्यम् ॥ रूपेण विधिमुखेनैव ्बोधनाय बाह्यप्रयत्नाः कैश्चित्सुगमोपायेनोपनिबद्धाः । तद्यथा—'खरो विवाराः श्वासा अविभाषा श्वेः' इत्यस्य ा घोषाश्च, वर्गाणां प्रथमतृतीयपञ्चमा यणश्चाल्पप्राणाः, वर्गाणां द्वितीयचतुर्थौ शलश्च महा ह्यर्थप्रधानः शब्दः, ासानुप्रदाना इति । श्वासप्रयत्नका इत्यर्थः ॥—विवृण्वते कण्ठमिति । स्वरूपपरत्वमौत्सर्गिकम् । ः ॥—अन्ये त्विति । हशो, हशां यमा, अनुस्वारश्च । नादभागिनः । नादप्रयत्न संज्ञा त्वर्थस्यैव न तु विभाषामतृतीयपञ्चमा वर्गेष्वयुग्माः ॥—वर्गयमगा इति । वर्गगा यमगाश्चेत्यर्थः विभाषा हि तत्सूत्रम्, अभ्यवपूर्वस्य से भूक्त्यसवः प्राणाः' इत्यमरः ॥—अनुपयुक्ता इति । अन्यथा कख कर्मत्वे प्राप्ते अर्थान्तरे चाप्राप्ते तदाः ॥—आन्तरतम्यपरीक्षायामिति । परीक्षा च अघोषस्य महाप्राण हारयति सैन्धवैः, विकारयति सैन्धवैः,

स्थानप्रयत्नविवेकः ॥ ॐ ऋलृवर्णयोर्मिथः सावर्ण्यं वाच्यम् ॥ अकारहकारयोरिकारशकारयोर्ऋकारषकारयोर्लृकारसकारयोश्च मिथः सावर्ण्ये प्राप्ते । ॥ नाऽऽज्झलौ ।१।१।१०। आकारसहितोऽच् आच् स च हल् चेत्येतौ मिथः सवर्णौ न स्तः । तेन दधीत्यस्य हरति शीतलं षष्ठं सान्द्रमित्येतेषु परेषु यणादिकं न । अन्यथा दीर्घादीनामिव हकारादीनामपि ग्रहणकशास्त्रबलादच्त्वं स्यात् । तथा हि । ॥ अणुदित्सवर्णस्य चाऽप्रत्ययः ।१।१।६९। प्रतीयते विधीयत इति प्रत्ययः । अविधीयमानोऽण् उदिच्च सवर्णस्य संज्ञा स्यात् । अत्राण् परेण णकारेण ॥ कु चु टु तु पु उदितः । तदेवम् अ इत्यष्टादशानां संज्ञा । तथेकारोकारौ । ऋकारस्त्रिंशतः । एवं लृकारोऽपि । एचो द्वादशानाम् । एदैतोरोदौतोश्च न मिथः सावर्ण्यम् । ऐऔजिति सूत्रारम्भसामर्थ्यात् । तेनैचश्चतुर्विंशतेः संज्ञाः स्युरिति नापादनीयम् । नाज्झलाविति निषेधो यद्यप्याक्षरसमाम्नायिकानामेव तथापि हकारस्याऽऽकारो न सवर्णः । तत्राऽऽकारस्यापि प्रश्लिष्टत्वात् । तेन विश्वपाभिरित्यत्र हो ढ इति ढत्वं न भवति । अनुनासिकाननुनासिकभेदेन यवला द्विधा । तेनाननुनासिकास्ते द्वयोर्द्वयोः संज्ञा । ॥ तपरस्तत्कालस्य ।१।१।७०। तः परो यस्मात्स च तात्परश्चोच्चार्यमाणसमकालस्यैव संज्ञा स्यात् । तेन अत् इत् उत् इत्यादयः षण्णां षण्णां संज्ञा । ऋदिति द्वादशानाम् । ॥ वृद्धिरादैच् ।१।१।१।

निदम् । चतुर्दशसूत्र्यां मावसानत्वायोगात् ॥—कपाभ्यां प्रागिति । एतच्चोपलक्षणम् । खफाभ्यां प्रागित्यपि ...ग्यम् ॥—अर्धविसर्गेऽति । सादृश्यमुच्चारणे लेखने च बोध्यम् ॥—ऋलृवर्णयोरिति । 'ऋलृकः' इति ...भावः । विग्रहस्तु आ च लृवर्णश्च ऋलृवर्णौ तयोरित्येके ॥ मनोरमायां तु आ च आ च ऋलौ तौ च तौ वर्णौ ...स्थितम् ॥—नाज्झलौ ॥—आकारसहित इति । 'कालसमयवेलासु' इत्यादिनिर्देशा आकारप्रश्लेषे लिङ्गम् ...णादिकमिति । शीतलशब्दे सवर्णदीर्घ आदिशब्दार्थः । इह असेधदित्यादौ 'हो ढः' इति ढत्वं नेत्यपि सुवचम् । ...सस्य षत्वमपि नेति तु न सुवचम्, ढत्वं प्रति तस्यासिद्धत्वादिति दिक् ॥—अन्यथेति । 'नाज्झलौ' इ...रम्भे ॥—ग्रहणकशास्त्रबलादिति । अयं भावः । दीर्घादीनामिव हकारादीनामप्यकारवाच्यत्वेऽभ्युपगते ह्यच्त्वं ... प्रत्याहारेषु तद्वाच्यवाच्ये निरूढलक्षणाभ्युपगमादिति ॥—अविधीयमानोऽणिति ॥ तेन 'इदम इश्' इत्यत्र त्रिमा... इकारो न भवति ॥ उदिच्चेति । इह अविधीयमान इति न संबध्यते, उदित्करणसामर्थ्यात् । तेन विधीयमानोऽप्युदि... त्सवर्णान्गृह्णात्येव । 'कुहोश्चुः' जगाद जघटे ॥—परेण णकारेणेति । व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तेः । 'उपसर्गादृति' 'ऋत उत्' इत्यादौ तपरकरणलिङ्गाच्च । यदि पूर्वेण स्यात्तर्हि तपरत्वमिहानर्थकं स्यात्, ऋकारस्यानण्त्वेन सवर्णाग्राहकत्वात् । एवं च 'तपरत्वाद्दीर्घे न, उप ऋकारीयति' इत्यादिवक्ष्यमाणग्रन्थोऽपि संगच्छते ॥—एवं लृकारोऽपीति । त्रिंशत... ...त्युपलक्ष्यते । एतच्च न्यायसाम्यादुक्तम् । वस्तुत लृकारस्य ऋकारग्राहकत्वं न कुत्राप्युपलभ्यते ॥—सूत्रार... ...सामर्थ्यादिति । सति तु सावर्ण्ये एकारेण ऐकारग्रहणादोकारेण चौकारग्रहणात् 'ऐऔच्' इति सूत्रारम्भ... ...आदिति भावः ॥—नापादनीयमिति । तेन ग्लावं ग्लाव इत्यत्र 'औतोम्शसोः' इति न प्रवर्तत इ... ...इति । ... ॥—यद्यपीति । ग्रहणकशास्त्रस्याप्यनिष्पत्तेरिति भावः । एतच्च 'अकः सवर्णे दीर्घः' इत्यत्र तपरत्वे उदाहरणमाह...राणां समाम्नाय उपदेशसूत्राणि तत्र भवा आक्षरसमाम्नायिकाः । 'बह्वचोऽन्तोदात्तात्'—इति ठक् । ...णे च उदात्तेनैकादेश...न भवतीति । यद्यप्याकारप्रश्लेषाभावे संयोगान्तलोप एव प्राप्नोति न तु ढत्वं तस्यासिद्धत्वात्, ...कृते 'खरितो वानुदा...मो न भवति' इति वक्तुमुचितम्, तथापि 'कार्यकालं संज्ञापरिभाषम्' इति पक्षे त्रैपादिकेऽन्तरङ्गे ...इत्यस्यात्कर्मणि ण्यत् , ...सेरन्तरङ्गे ढत्वे कर्तव्ये बहिरङ्गः संयोगान्तलोपोऽसिद्ध इति मत्वेदमुक्तमित्येके । अन्ये ... ...के इति तु प्रत्ययापरपर्या... इति लोपस्य वारणं कथंचित्कर्तुं शक्यमित्याशयेन ढत्वं नेत्युक्तमित्याहुः । विश्वपाभिरित्य... नासिका चेति विग्रहे प्रा...विश्वपाभ्यामित्यादावपि न भवति । 'हो ढः' इत्युपलक्षणम् । पृथगायुरित्यादौ 'झयो हः'— फलितार्थकथनमिदम्, ...दिक् । यदि तु 'विवृतमूष्मणाम्' इत्यत्र 'ईषत्स्पृष्टम्' इत्यत ईषदित्यनुवर्त्य स्वराणां... '...' इत्यभिप्रेत्यो... विवृतं स्वराणामिति प्रयत्नभेदो व्याख्यायते, तदा 'नाज्झलौ' इति सूत्रं त्यक्तुं... ...कालस्यम् ॥ तुल्यास्यं किं, ते...सिकास्ते इति । येत्वाक्षरसमाम्नायिका अणस्त एव सवर्णानां संज्ञा भवन्तीति ...आह्वारान्तर्गतोऽपि न कस्यचित्संज्ञा तत्सवर्णस्यान्यस्याभावादित्यवगन्तव्यम् ॥

---

१ ...रिति—नात्र श्रुतिकृतमुच्चैस्त्वम् विवक्षितमिति भावः ॥—वृद्धिरादैच् ॥ आच्च ऐच्चेति इतरेतरयोगद्वन्द्वः ...। २ अष्टादशेति—यद्यपीदं समाहारद्वन्द्वः । न चैवं 'द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात्समाहारे' इति टच् स्यादिति... ...शास्त्रीयकार्योपयोगिना... ...कृते ... विशिष्टवर्णान्तरस्य दीर्घत्वेऽपि न क्षतिः ... 'ऐच्' इति । २ समकालस्यैवेति—एवका... ...इति तपरकरणात् । तेन 'आदष...

ऐच वृद्धिसंज्ञः स्यात्। **अदेङ् गुणः** ।१।१।२। अत् एङ् च गुणसंज्ञः स्यात्। **भूवादयो धातवः** ।१।३।१
वाचिनो भ्वादयो धातुसंज्ञाः स्युः । **प्राग्रीश्वरान्निपाताः** ।१।४।५६। इत्यधिकृत्य । **चादयोऽसत्वे** ।
५७। अद्रव्यार्थाश्चादयो निपातसंज्ञाः स्युः । **प्रादयः** ।१।४।५८। अद्रव्यार्थाः प्रादयस्तथा। **उपसर्गाः**
योगे ।१।४।५९। **गतिश्च** ।१।४।६०। प्रादयः क्रियायोगे उपसर्गसंज्ञा गतिसंज्ञाश्च स्युः ॥ प्र परा अप सम्
अव निस् निर् दुस् दुर् वि आङ् नि अधि अपि अति सु उद् अभि प्रति परि उप। एते प्रादयः। **न वेति**
षा ।१।१।४४। निषेधविकल्पयोर्विभाषा संज्ञा स्यात्। **स्वं रूपं शब्दस्याऽशब्दसंज्ञा** ।१।१।६८।

त्। समासान्तविधेरनित्यत्वात्। तत्र च प्रमाणं समासेषु वक्ष्यामः। अथ वा। 'आद्' इत्यसमस्तमेवास्तु। वृद्धिशब्द-
ावृत्त्या वा योजनीयः। अयस्मयादित्वेन भत्वाच्चोः कुर्न ॥ ऐजिह द्विमात्र एव, तात्परत्वात्, तेन कृष्णैकत्वमित्यत्र
त्रो न। वृद्धिप्रदेशा 'वृद्धिरेचि' इत्यादयः ॥—**अदेङ् गुणः** ॥ तपरकरणमिह सरूपार्थम्। तेन गङ्गोदकमित्यत्र त्रि-
न। तरतीत्यत्र त्वकार एव, न तु कदाचिदाकारः। न च प्रमाणत आन्तर्येण नियमसिद्धिः। रपरत्वे कृते एक-
र्धमात्रत्वाद् अपरस्यार्धतृतीयमात्रत्वात्। गुणप्रदेशास्तु 'आद्गुणः' 'अतो गुणे' इत्यादयः ॥—**भूवादय** इति। भूश्च
भूवाविति द्वन्द्वः, आदिशब्दयोर्व्यवस्थाप्रकारवाचिनोरेकशेषः, आदिश्च आदिश्च आदी, भूवौ आदी येषामिति वि-
भूप्रभृतयो वासदृशाः, सादृश्यं च क्रियावाचकत्वेनेत्यभिप्रेत्याह—**क्रियावाचिन** इति ॥ क्रियावाचिन इति किं, याः
ीत्यादौ धातुत्वं माभूत्। सति हि तस्मिन् 'आतो धातोः' इत्याकारलोपः स्यादिति स्थितं मनोरमायाम्। भ्वादयः
हेरुक् पृथग् इत्याद्यव्ययानां शिद्ये इति भावार्थतिङन्तस्य च मा भूत्। स्तम्भ्वादीनामुदित्करणेन सौत्राणां धातुत्वं
ं। चुलुम्पादीनां 'बहुलमेतन्निदर्शनम्' इति गणसूत्रेण संग्रहः ॥—**प्राग्रीश्वरात्** ॥ रेफविशिष्टग्रहणं किम्, 'ईश्वरे
कसुनौ' इत्यस्य व्याप्तिन्यायेनावधित्वं मा भूत्। यदि तु प्रत्यासत्त्यैव 'अधिरीश्वरे' इत्यस्यावधित्वसिद्धिरित्युच्यते, तर्हि
पत्त्यर्थमेवास्तु ॥—**चादयः** ॥ अद्रव्यार्थाः किं, पशुः। लिङ्गसंख्यान्वितं द्रव्यम्। इह तु स्यादेव—'लोधं नयन्ति
मानाः'। पशु इति सम्यगर्थे ॥—**गतिश्च** ॥ उपसर्गसंज्ञासमावेशार्थश्चकारः। अन्यथा 'आ कडारात्–' इति
स्यात्। तत्फलं तु प्रणेयमित्यादौ 'उपसर्गादसमासे–' इति णत्वं 'गतिकारक–' इति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरसि-
ते दिक् ॥—**निस्निर्दुस्दुर्** इति। 'उपसर्गस्यायतौ' इति निर्दुरोर्लत्वम्, निलयते दुलयते। निसो दुसश्च सत्वस्या-
ाल्लत्वाभावः, निरयते दुरयते ॥—**न वेति विभाषा** ॥ नेति प्रतिषेधो वेति विकल्पस्तदाह—**निषेधविकल्पयो-**
। 'विभाषा श्वेः' इत्यादिषु प्रतिषेधविकल्पावुपतिष्ठेते, तत्र प्रतिषेधेन समीकृते विषये पश्चाद्विकल्पः प्रवर्तते, शुशाव
येत्यत्राप्राप्तौ विकल्पः, शुशुवतुः शिश्वियतुरित्यादौ तु 'वचिस्वपि–' इति नित्यप्राप्ताविति विवेकः ॥ अत्रेदं बोध्यम्।
ब्दः काकाक्षिन्यायेनोभाभ्यां संबध्यते, स च पदार्थविपर्यासकृत्, तेन निषेधो विकल्पश्च नवाशब्दार्थः संज्ञी, विभाषा-
र्थो विकल्पः संज्ञा। उभयत्र विभाषार्थं चेदं सूत्रम्, प्राप्तविभाषायामप्राप्तविभाषायां च नास्योपयोगः। प्राप्त-
षायां भावांशस्य सिद्धत्वेन विभाषाश्रुत्या पक्षे भवतीति भावांशमनूद्य पक्षे न भवतीत्यभावांशमात्रकरणात्, अप्राप्त-
षायां तु अभावांशस्य सिद्धत्वेन पक्षे न भवतीत्यभावांशमनूद्य पक्षे भवतीति भावांशमात्रकरणात्। 'विभाषा श्वेः'
यत्र विभाषायां तु यदि विधिमुखेन प्रवृत्तिस्तर्हि पित्स्वेव संप्रसारणविकल्पः स्यात्, किन्तु यजादित्वाद् 'वचिस्वपि–'
नित्यमेव स्यात्। अथ प्रतिषेधमुखेन प्रवृत्तिस्तर्हि कित्स्वेव प्रवृत्तिः स्यात्, न तु पित्सु। न च पित्सु विधिमुखेन कित्सु
षेधमुखेनेत्युभयथापि प्रवृत्तिरस्त्विति वाच्यम्, वैरूप्यलक्षणवाक्यभेदप्रसङ्गात्। संज्ञाकरणे तु श्रुतक्रमानुरोधेन नेति
धः प्रथमं कित्सु प्रवर्तते, ततः किदकिद्रूपे सर्वस्मिन् लिटि एकरूपं प्रापिते सति पक्षे भवतीत्येकरूपेण विधिमुखेनैव
ते' ॥ इतीति किं, घुसंज्ञावत् 'स्वं रूपम्–' इति वचनाच्छब्दस्य संज्ञा मा भूत्, तथाहि सति 'विभाषा श्वेः' इत्यस्य
ब्दः श्वयतेरादेश इत्यर्थः स्यात्। इतिशब्दे तु सति अर्थः संज्ञीति लभ्यते। तथाहि—लोके ह्यर्थप्रधानः शब्दः,
त्ययमाह' इत्यादौ तु शब्दरूपपरः संपद्यते। व्याकरणे तु 'स्वं रूपम्–' इति परिभाषणात्स्वरूपपरत्वमौत्सर्गिकम्।
ब्दसमभिव्याहारे त्वर्थपरतेति विशेषः ॥ इदमेवेतिशब्दस्य पदार्थविपर्यासकत्वं नाम। संज्ञा त्वर्थस्यैव न तु विभाषा-
येति व्याख्यानस्य 'हृक्रोरन्यतरस्याम्' इत्यादौ वैरूप्योद्धारः फलम्। उभयत्र विभाषा हि तत्सूत्रम्, अभ्यवपूर्वस्य
क्षणार्थत्वाद्विकारार्थस्य करोतेरकर्मकत्वाच्च 'गतिबुद्धि–' इत्यादिना अणौ कर्तुर्णौ कर्मत्वे प्राप्ते अर्थान्तरे चाप्राप्ते तदा-
त्। उदाहृतं च भाष्ये 'प्राप्ते तावद् अभ्यवहारयति सैन्धवान्, अभ्यवहारयति सैन्धवैः, विकारयति सैन्धवैः,

---

रीश्वरादिति—ल्यब्लोपे पञ्चमीयम्, रीश्वरशब्दं अभिव्याप्येत्यर्थः। २ निषेधेति—केचित्तु अर्थस्य संज्ञात्वं न दृष्ट-

शब्दस्य स्वं रूपं संज्ञि शब्दशास्त्रे या संज्ञा तां विना । **येन विधिस्तदन्तस्य** ।१।१।७२। विशेषणं तदन्तस्य संज्ञा स्यात् स्वस्य च रूपस्य । ॥ **समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेधः** । ॥ **उगिद्वर्णग्रहणवर्जम्** । **विरामोऽवसानम्** ।१।४।११०। वर्णानामभावोऽवसानसंज्ञः स्यात् । **परः संनिकर्षः संहिता** ।१।४।१०९। वर्णानामतिशयितः संनिधिः संहितासंज्ञः स्यात् । **सुप्तिङन्तं पदम्** ।१।४।१४। सुबन्तं तिङन्तं च पदसंज्ञं स्यात् । **हलोऽनन्तराः**

विकारयति सैन्धवान् । अप्राप्ते तु हरति भारं देवदत्तः, हारयति भारं देवदत्तं, हारयति भारं देवदत्तेन, करोति कटं देवदत्तः, कारयति कटं देवदत्तं, कारयति कटं देवदत्तेनेति दिक् ॥—**स्वं रूपं शब्दस्य**—॥ 'अग्नेर्ढक्' आग्नेयम् । 'आङो यमहनः' आयच्छते, आहते । इह अग्नि, आङ् यम्, हन्, एत एव संज्ञिनः ॥ नन्वग्न्यादिवाच्याद्ङ्गारादेर्ढगादिप्रत्ययो न संभवतीति स्वरूपादेव स्यात् 'प्रातिपदिकात्–'इत्याद्यधिकाराच्च किमनेन सूत्रेणेति चेत् । सत्यम् । अग्न्यादिशब्दपर्यायेभ्यो वह्न्यादिभ्यो मा भूदिति सूत्रस्यारम्भः ॥ नन्वत्र रूपग्रहणं विनापि स्वशब्देन रूपमेव ग्रहीष्यते । प्रतीतावुपदेशानपेक्षत्वादसाधारणत्वादन्तरङ्गत्वान्नियतोपस्थितिकत्वाच्च । अर्थो हि प्रतीतौ संबन्धग्रहणमपेक्षते, पर्यायैरपि प्रत्यायनात्साधारणः, पदज्ञानजन्यबोधविषयत्वाद्बहिरङ्गः, अनुकरणदशायामप्रतीतेरनियतोपस्थितिकश्चेति किमनेन रूपग्रहणेन । उच्यते । इह शास्त्रे अर्थोऽपि विवक्षितो रूपवदिति ज्ञापनार्थं रूपग्रहणं । तेन 'अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य' इत्युपपन्नं भवति ॥ तत्रोक्तज्ञापकादर्थो ग्राह्यः, स्वमिति वचनात्स्वरूपं चेति सामर्थ्यादर्थवतो रूपस्य ग्रहणम् । तेन काशे कुशे इत्यत्र 'शे' इत्ययं प्रगृह्यसंज्ञो न भवति । 'प्रादूहोढ–' इत्यत्र तु 'ऊढग्रहणेन क्तान्तमेव गृह्यते न तु क्तवत्वन्तस्यैकदेशः' इत्यन्यत्र विस्तरः ॥ अशब्दसंज्ञेति किम् । 'उपसर्गे घोः किः' दाधाभ्यो यथा स्यात्, घुधातोः शब्दार्थकान्मा भूत् । न च 'दाधा घ्वदाप्' इति घुसंज्ञाकरणसामर्थ्यादेव दाधाभ्यः किः स्यादिति वाच्यम् । 'घुमास्था–' इत्यादिना आत ईत्त्वादिविधौ संज्ञाकरणस्यावश्यकतया सामर्थ्योपक्षयात् ॥ इह शब्दस्य संज्ञा शब्दसंज्ञेति न षष्ठीसमासः, 'कर्म करणं–' इत्यादिष्वर्थसंज्ञासु स्वरूपग्रहणापत्तेः । किंतु शब्दः शब्दशास्त्रं तत्र संज्ञा शब्दसंज्ञेति सप्तमीसमासस्तदाह—**शब्दशास्त्रे या संज्ञे**ति ॥—**येन विधिः**—॥ विधिरित्यत्र 'उपसर्गे घोः किः' इति कर्मणि किः प्रत्ययः । येनेति करणे तृतीया, न तु कर्तरि । तस्याः कृद्योगषष्ठ्या बाधात् । न च 'उभयप्राप्तौ कर्मणि' इति नियमेन निर्वाहः, कर्मण उक्तत्वेनोभयप्राप्त्यभावात् । तथा चात्र करणे तृतीयैव । करणं च परतन्त्रं, कर्त्रधिष्ठितस्यैव करणत्वात् । एवं चेह तृतीयया पारतन्त्र्यं लक्ष्यते । न च 'एरच्' इत्यादौ इकारादीनां पारतन्त्र्यं धात्वादीनां च स्वातन्त्र्यं वास्यादीनामिव तक्षादीनामिव संभवति, किंतु वैवक्षिकम् । तेन विशेषणमप्रधानम् । तच्चात्मान्तस्य संज्ञेति फलितं तदेतदाह— **विशेषणं तदन्तस्येति** ॥—**स्वस्य चे**ति । 'स्वं रूपम्' इत्यनुवृत्तेरेतल्लभ्यते । 'एरच्' इकारान्तादिकाररूपाच्च धातोरच् । चयः, जयः, अयः ॥—**समासप्रत्ययविधावि**ति । कृष्णं श्रितः कृष्णश्रितः, 'द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः' द्वितीयान्तं श्रितादिप्रकृतिकैः सुबन्तैः सह समस्यते तत्पुरुषः । नेह—कृष्णमुपाश्रितः । 'नडादिभ्यः फक्' नडस्य गोत्रापत्यं नाडायनः । नेह—सूत्रनडस्यापत्यं सौत्रनाडिः, अनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः ॥—**उगिद्वर्णे**ति । उगिद्वर्णग्रहणं वर्जयित्वा, उगिद्वर्णग्रहणवर्जं, 'द्वितीयायां च' इति णमुल् ॥ महान्तमतिक्रान्ता अतिमहती, महच्छब्दस्य गौरादित्वेऽप्युपसर्जने 'षिद्गौर–' इति ङीषोऽप्रवृत्तेः 'उगितश्च' इत्युगिदन्तात् ङीप् ॥ 'अत इञ्' दाक्षिः । न चेह सामर्थ्यात्तदन्तविधिः, अस्यापत्यमिः काम इत्यत्र चरितार्थत्वात् । न चैवमिञो ञित्त्वं व्यर्थमिति वाच्यम् । 'बाह्वादिभ्यश्च' इत्यत्र यथायथं वृद्ध्याद्युदात्ताभ्यां चरितार्थत्वात् । नन्वेवमपि औपगविरित्यादावेव 'अत इञ्' स्यात्, न तु दाक्षिरित्यादौ, अकारस्येहानर्थकत्वादिति चेन्न । वर्णग्रहणे अर्थवद्ग्रहणपरिभाषाया अप्रवृत्तेः ॥—**विरामोऽवसानम्** ॥ विरमणं विरामः, भावे घञ् ॥ शब्दानुशासनप्रस्तावादाह—**वर्णानामि**ति । संज्ञाप्रदेशाः 'वावसाने' इत्यादयः । अभावस्यापि बुद्धिकृतं पौर्वापर्यमस्त्येव । यथोच्चरितप्रध्वंसिनां नित्यविभूनां वा वर्णानां, यद्वा विरम्यतेऽनेनेति विरामः, बाहुलकात्करणे घञ् । यदुच्चारणोत्तरं वर्णान्तरं नोच्चार्यते, सोऽन्त्यवर्णः अवसानसंज्ञ इत्यर्थः । अस्मिंस्तु पक्षे 'खरवसानयोः' इत्येकापि सप्तमी विषयभेदाद्भिद्यते–खरि परे रेफस्य विसर्गः, अवसाने च परे रेफे स्थानिनीति ॥—**सुप्तिङन्तं पदम्** ॥ अत्रान्तग्रहणम् 'अन्यत्र संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्ति' इति ज्ञापनार्थम् । तेन 'ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यम्' इति न द्विवचनान्तस्य प्रगृह्यत्वम् । अन्यथा कुमार्योरगारं कुमार्यगारमित्यत्र प्रकृतिभावः स्यात् ॥ कथं तर्हि प्रातिपदिकसंज्ञायां कृत्तद्धिताभ्यां तदन्तग्रहणमिति चेत् । अत्राहुः—'कृत्तद्धित–' इति सूत्रे अर्थवद्ग्रहणमनुवर्तते तत्सामर्थ्यात्तदन्तग्रहणमिति ॥—**हलोऽनन्तराः संयोगः** ॥ लघ्वर्थमेकाक्षरायां संज्ञायां कर्तव्यायां संयोग इति महासंज्ञाकरणमन्वर्थसंज्ञाज्ञापनार्थं संयुज्यन्तेऽस्मिन्समुदाये वर्णा इति । तेनात्र समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिर्न तु

---

१ अभाव इति—शब्दानां नित्यत्वेन उच्चारणाभाव इत्यर्थः । २ सुप्तिङन्तमिति—ननु अन्तशब्दस्यापि स्वातन्त्र्यात्... क्रियते, फलं तु आचारक्विपि 'अतो गुणे' इति पररूपाभाव इति वाच्यम्, न, अन्तातीत्यस्यानभिधानात् ।

संयोगः ।१।१।७। अज्भिरव्यवहिता हलः संयोगसंज्ञाः स्युः । ☒ ह्रस्वं लघु ।१।४।१०। ☒ संयोगे गुरु ।१।४।११। संयोगे परे ह्रस्वं गुरुसंज्ञं स्यात् । ☒ दीर्घं च ।१।४।१२। दीर्घं च गुरुसंज्ञं स्यात् ॥ इति संज्ञाप्रकरणम् ॥

परिभाषाप्रकरणम् ।

☒ इको गुणवृद्धी ।१।१।३। गुणवृद्धिशब्दाभ्यां यत्र गुणवृद्धी विधीयेते तत्रेक इति षष्ठ्यन्तं पदमुपतिष्ठते । ☒ अचश्च ।१।२।२८। ह्रस्वदीर्घप्लुतशब्दैर्यत्राज्विधीयते तत्राऽच इति षष्ठ्यन्तं पदमुपतिष्ठते । ☒ आद्यन्तौ टकितौ ।१।१।४६। टित्कितौ यस्योक्तौ तस्य क्रमादाद्यन्तावयवौ स्तः । ☒ मिदचोऽन्त्यात्परः ।१।१।४७। अच इति निर्धारणे

गुणवृद्ध्यादिसंज्ञावत्प्रत्येकं, तथाहि सति दृषद्भिर्तांत्यत्र वकारसंनिधौ दकारस्य संयोगत्वात्संयोगान्तलोपः स्यात्, निर्यायादित्यत्र यकारः संयोग इति 'वान्यस्य संयोगादेः' इत्येत्वं स्यात्, सिद्धान्ते तु 'अचो रहाभ्याम्–' इति द्वित्वे सत्यपि तस्यासिद्धत्वादेत्वमत्र न भवति ॥ हल इति जातौ बहुवचनम्, 'जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनम्–' इति वचनात्, तेन द्वयोरपि संयोगसंज्ञा भवतीति शिक्षेत्यादौ 'गुरोश्च हलः' इत्यप्रत्ययः सिध्यति । यत्र बहवो हलः संश्लिष्टास्तत्र द्वयोर्बहूनां चाविशेषेण संज्ञेति स्थितमाकरे । यदि तु बहूनामेव स्यात्तर्हि गोमान् करोति इत्यत्र मतुपस्तकारस्य संयोगान्तलोपो न स्यादिति दिक् ॥ हलः किम् । तितउभ्याम् । अत्र 'तनोतेर्डउः सन्वच्च' इति डउप्रत्ययः सन्वद्भावाद्वित्वं 'सन्यतः' इति इत्वं च, व्यस्तोच्चारणसामर्थ्याद्गुणाभावः । यदि त्वचोरप्यनन्तरयोः संयोगसंज्ञा स्यात्तर्हि इह 'संयोगान्तस्य–' इत्युकारलोपः स्यात् ॥ अनन्तरा इति किम् । पनसम् । यदीह सकारमकारयोः संयोगसंज्ञा स्यात्तर्हि 'स्कोः–' इति सलोपः स्यात् ॥ ॥ इति तत्त्वबोधिन्यां संज्ञाप्रकरणम् ॥

अथ परिभाषा ॥ इको गुणवृद्धी ॥ यत्र साक्षात्स्थानी न निर्दिष्टः 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' 'सिचि वृद्धिः–' इत्यादौ तत्रैवेयं परिभाषा प्रवर्तते, न च 'अचो ञ्णिति' इत्यादौ, स्थानिनिर्देशात् ॥—**गुणवृद्धिशब्दाभ्यामि**ति । एतच्च पूर्वसूत्राभ्यां गुणवृद्धिपदे अनुवर्त्य गुणो वृद्धिरिति ये गुणवृद्धी इति योजनया लभ्यते । तेनेह न 'त्यदादीनामः' इमम्, 'दिव औत्' द्यौः ॥—**विधीयेते** इति । यत्र त्वनुवादो 'वृद्धिर्यस्याचामादिः–' इत्यादौ तत्रेक इति नोपतिष्ठते । अनुवादे परिभाषाणामनुपस्थितेरिति भावः । 'अनुवादे परिभाषाणाम्' इत्यस्यानूद्यमानविशेषणेष्वित्यर्थः । अनुपस्थितौ लिङ्गं फलं च 'उदीचामातः स्थाने–' इत्यत्र स्फुटीकरिष्यते ॥—**षष्ठ्यन्तमि**ति । सूत्रे षष्ठ्यन्तस्यानुकरणात् शब्दस्वरूपपरतया नपुंसकत्वात्सोर्लुकि 'अत्वसन्तस्य–' इति दीर्घो नेति भावः ॥—**पदमि**ति । तच्च संभवति सामानाधिकरण्ये इगन्तस्याङ्गस्येत्यादिक्रमेण संबध्यते । 'मिदेर्गुणः' 'मृजेर्वृद्धिः' इत्यादौ तु सामानाधिकरण्यासंभवात् मिदिमृज्योरवयवस्येक इति संबध्यते ॥—**अचश्च** ॥—**ह्रस्वदीर्घे**त्यादि । एतच्च, 'ऊकालोऽज्झ्रस्वदीर्घप्लुतः' इति सूत्राद्ध्रस्वदीर्घप्लुत इत्यनुवर्त्य ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इति योऽजिति योजनया लभ्यते । ह्रस्वेत्यादि किम्, 'दिव उत्' द्युभ्याम्, 'अष्टन आ विभक्तौ' अष्टौ । 'अष्टाभ्य औश्' इत्यत्र कृतात्वनिर्देशाज्ज्ञापकाज्जःशसोर्विषये प्रवर्तमानस्य 'अष्टनः–' इत्यात्वस्याच्स्थानिकत्वे सति नैतत्सिध्येदिति दिक् ॥—**षष्ठ्यन्तं पदमि**ति । तच्च सति संभवे सामानाधिकरण्येनैव संबध्यते, न वैयधिकरण्येन, तेन 'ह्रस्वो नपुंसके–' इत्यजन्तप्रातिपदिकस्यैव ह्रस्वः, श्रीपम् । नेह—सुवाग् ब्राह्मणकुलम् ॥ 'शमामष्टानां दीर्घः–' इत्यत्र तु सामानाधिकरण्यासंभवात् शमादीनामच इति संबध्यते, तेन शाम्यतीत्यादि सिद्धम् । 'वाक्यस्य टेः प्लुतः–' इत्यत्र सामानाधिकरण्यसंभवेऽपि टेर्ग्रहणसामर्थ्यात् टेरवयवस्याचः प्लुत इति व्याख्यायते । अन्यथा 'अलोऽन्त्यस्य' 'अचश्च' इति परिभाषाभ्यामेहि कृष्णेत्यादिवाक्यान्त्यस्याचः प्लुतसिद्धौ किमनेन टेर्ग्रहणेन । तेन आयुष्मानेधीन्द्रवर्म ३ न् इत्यादि सिध्यतीति दिक् ॥—**आद्यन्तौ टकितौ** ॥ भविता, आर्धधातुकस्येट् । पाययति, 'शाच्छासाह्वा–' इत्यादिना युक् ॥ पुरस्तादपवादन्यायेन स्थानेयोगत्वस्यायमपवादः । 'प्रत्ययः' 'परश्च' इत्यनेन तु परत्वादयं बाध्यते । तेन 'चरेष्टः' 'गापोष्टक्' इत्यादयः परा एव भवन्ति ॥—**मिदचोऽन्त्यात्परः** ॥ स्थानेयोगत्वस्य 'परश्च' इति परत्वस्य चायमपवादः ॥ यशांसि, वनानि, 'नपुंसकस्य झलचः' इति नुम् । रुणद्धि, 'रुधादिभ्यः श्नम्' ॥ ननु पूर्वयोगवदयमपि पुरस्तादपवादन्यायेन स्थानेयोगमात्रस्यापवादोऽस्त्विति चेन्न । बाध्यसामान्यचिन्तामाश्रित्य स्वविषये प्राप्तं सर्वं बाध्यते इतीहाभ्युपगमात्, अन्यथा श्नमो मित्करणं व्यर्थं स्यात् । न च श्रवणार्थ एव मकारः स्यादिति वाच्यम्, 'तृणह इम्' इति निर्देशात् ॥—**अचां मध्ये** इति । सूत्रे जात्यभिप्रायेण 'अचः' इत्येकवचनमिति भावः ॥ अचां मध्य इति किम् । मुञ्चति, लुम्पति । अन्त्यादचः परो मित्स्यात् इति प्राचो व्याख्यायां नै-

---

१ संज्ञाप्रकरणमिति—'अ अ' इत्याद्युपन्यासस्तु प्रासङ्गिक इति भावः । २ अवयवाविति—अवयवत्वे हि 'यदागमास्तद्गुणीभूतास्तद्ग्रहणेन गृह्यन्ते' इति परिभाषोपतिष्ठते । अस्याश्च 'देवदत्तस्याङ्गाधिक्ये तद्विशिष्टस्यैव देवदत्तग्रहणेन ग्रहणं भवति' इति लौकिकन्यायो मानम् । अत एव नेटीति निषेधश्चरितार्थः ।

आदेशः स्यात् । ꣸ ङिच्च ।१।१।५३। अयमप्यन्त्यस्यैव स्यात् । सर्वस्येत्यस्यापवादः । ꣸ आदेः परस्य ।१।१।५४ परस्य यद्विहितं तत्तस्यादेर्बोध्यम् । 'अलोऽन्त्यस्य' इत्यस्यापवादः । ꣸ अनेकाल् शित्सर्वस्य ।१।१।५५। स्पष्टम् अलोऽन्त्यसूत्रापवादः । अष्टाभ्य औशित्यादावादेः परस्येत्येतदपि परत्वादनेन बाध्यते । ꣸ स्वरितेनाधिकारः

द्वयामित्यादावन्त्यस्य पदस्य मा भूत् ॥—ङिच्च ॥—अयमपीति ॥ 'अवङ् स्फोटायनस्य' गवाग्रम्, 'अनङ् सौ सखा ॥—परस्य यदिति ॥ 'तस्मादित्युत्तरस्याऽऽदेः' इति न सूत्रितम्, आदेरित्यंशस्य सर्वादेशबाधकत्वापत्तेः । सिद्धान्ते तु परत्वात्सर्वादेशत्वं बाधकमित्यनुपदमेव वक्ष्यति ॥—आदेर्बोध्यमिति ॥ आदेरलो बोध्यमित्यर्थः । अल इति ह्यनुवर्तते ॥—अनेकाल्—॥ 'अस्तेर्भूः' बभूव ॥ ननु 'निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति' इत्यनेकालादेशस्य सर्वादेशत्वं सिध्यति, तत्किमनेनानेकाल्ग्रहणेन । न च 'अलोऽन्त्यस्य' इत्यन्त्यस्य स्यादिति शङ्क्यम् । 'ङिच्च' इत्यस्य नियमार्थत्वाभ्युपगमात् । उच्यते । अनेकाल्ग्रहणाभावे रामैरित्यादावैसादेशः, 'आदेः परस्य' इति मकारस्यैव स्थाने स्यान्न तु सर्वस्य स्थाने इति दिक् ॥ शित उदाहरणम् 'इदम इश्' इतः ॥—इत्यादाविति । आदिशब्देन 'अतो भिसः—' इत्यादि गृह्यते ॥—परत्वादिति । अत एव 'आदेः परस्य' इति पृथक् क्वचन इत्युक्तम् ॥ ननु 'अनेकाल् शित्सर्वस्य' इत्यतः प्रागेव 'तस्मादित्युत्तरस्यादेः' इति पठ्यताम्, किमनेन पृथक् सूत्रकरणेन । न चैवं 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे—' इत्यतो निर्दिष्टग्रहणं नात्रानुवर्तेतेति वाच्यम्, तस्यापि सूत्रस्य प्राक् पठने बाधकाभावेन निर्दिष्टग्रहणानुवृत्तिसिद्धेः । नैवम् । ब्राह्मणा अष्टौ इत्यत्र अष्टाभ्यः पूर्वयोरपि जश्शसोरौश्प्रसंगात् । यथाश्रुतसूत्राभ्युपगमे तु 'उत्तरस्य' इत्यंशः प्रवर्तत एवेति नायं दोषः प्रसज्जत इति ॥ अत्र केचिन्निष्कर्षमाहुः—'अनेकाल् शित्—' सूत्रात् प्रागेव वर्णलाघवाय 'तस्मादित्युत्तरस्यादेः' इति सूत्रिते परत्वात्सर्वादेशेन आदेरित्यंशवदविशेषादुत्तरस्येत्यंशस्यापि बाधितत्वाद्वाक्यसंस्कारपक्षे ब्राह्मण अस् अष्टन् अस् इति स्थिते 'अष्टाभ्य औश्' इत्यस्य दिग्योगे पञ्चमीत्वाद् व्याप्तिन्यायेन अष्टनोऽङ्गात्पूर्वयोरपि जश्शसोरौश् स्यात् । व्याप्तिन्यायस्तु 'प्राग्रीश्वरान्निपाताः' इति पठितेऽपि प्रत्यासत्तिन्यायेन 'अधिरीश्वरे' इति सूत्रावधिकत्वसिद्धौ 'ईश्वरे तोसुन्कसुनौ' इति सूत्रावधिकत्वनिराकरणाय रेफविशिष्टग्रहणं कुर्वता सूत्रकृतैव ज्ञापितः । ततश्च सर्वादेशेन 'उत्तरस्य' इत्यस्याबाधनार्थं निर्दिष्टग्रहणानुवृत्त्यर्थं च 'तस्मिन्निति—' इति सूत्रात्परत्र कृते तु 'आदेः' इत्यस्य सर्वादेशबाधकत्वं स्यात् । तथा च 'अतो भिस ऐस्' इत्याद्यादेश आदेरेव स्यात्, 'अनेकाल्—' सूत्रस्य 'अस्तेर्भूः' इत्यादौ चरितार्थत्वात् । यथान्यासे तु 'उत्तरस्य' इत्यंशः प्रवर्तते एवेत्यष्टाभ्यः परयोरेव जश्शसोरौश् स्यात्, न तु पूर्वयोः । 'तस्मादित्युत्तरस्यादेः' इति न सूत्रितमित्यादिमनोरमाग्रन्थस्यापि अयमेवाशय इति ॥ अन्ये तु यथाश्रुतसूत्रनिराकरणपरतयैव मनोरमां योजयन्ति । तद्यथा—न सूत्रितमित्यस्य 'अनेकाल्शित्—' सूत्रात्प्राङ् न सूत्रितमिति नार्थः । आदेरित्यंशस्य सर्वादेशबाधत्वापत्तेरित्याद्यग्रिमग्रन्थविरोधात् । किंतु तद्ग्रन्थानुकूल्याय 'स्वं रूपम्—' इति सूत्रात्प्राङ् न सूत्रितमित्यर्थोऽभ्युपेयः । एवं च 'अनेकाल्—' सूत्रात् प्राक् सूत्रिते तु नास्त्येव दोष इति मनोरमाग्रन्थाशयः । एवं स्थिते निर्दिष्टग्रहणानुवृत्तिलाभाय 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे—' सूत्रं 'तस्मादित्युत्तरस्यादेः परस्य' इत्यस्मात्प्रागेव पठनीयम् । अष्टनोऽङ्गात्पूर्वयोरप्यौश् स्यादित्युक्तदोषस्तु इत्थं परिहरणीयः । 'तस्मादित्युत्तरस्यादेः' इत्यत्र 'आदेः' इति पृथग्वाक्यम् । तत्र 'उत्तरस्य' इत्यनुवर्तते । सा च स्थानषष्ठी, 'षष्ठी स्थाने' इत्यस्य प्राप्तेः । तत्र चायमर्थः, पञ्चमीनिर्देशेन यत्कार्यं तदुत्तरसंबन्धी, उत्तरस्य स्थाने यद्विधीयते तदादेर्भवतीति । इत्थं वाक्यभेदेन व्याख्यानाश्रयणात् 'अनन्तरस्य' इति न्यायेन 'आदेः' इत्यंश एव सर्वादेशेन बाध्यते, न तूत्तरस्येत्यंशोऽपि, इति नास्त्येव पूर्वोक्तदोषः । वाक्यभेदेन व्याख्यानं तु 'उत्तरस्यादेः' इत्यसमस्तन्यासकरणेन ज्ञाप्यते । अन्यथा 'उत्तरादेरिति न सूत्रितम्' इति वदेत् । किंच 'अष्टाभ्य औश्' इत्यस्य दिग्योगे पञ्चमीत्वेन पूर्वपरसाधारणतया अष्टनोऽङ्गाज्जश्शसोरित्युक्तेऽपि अष्टनोऽङ्गसंज्ञानिमित्तभूतौ यौ जश्शसौ तावेव शीघ्रोपस्थितिकाविल्यष्टन्शब्दादुत्तरयोरेव औश् स्यात्, न तु पूर्वयोरिति दिक् ॥—स्वरितेनाधिकारः ॥ अत्रेत्थंभूतलक्षणे तृतीया । अधिकारो विनियोगः । कियद्दूरमधिकार इत्यत्र तु व्याख्यानमेव शरणम् । यथा आ सप्तमाध्यायपरिसमाप्तेरङ्गाधिकारः, न तु प्रागभ्यासविकारेभ्य एवेत्यादि ॥ यद्वा स्वरित इति सप्तम्यन्तम्, स्वरिते दृष्टे अधिकारो निवर्तत इत्यर्थः । कः स्वरितोऽधिकारार्थः, कश्च तन्निवृत्त्यर्थं इत्यत्र तु व्याख्यानमेव शरणम् ॥ नन्वेवं व्याख्यानादेवानुवृत्त्यननुवृत्ती स्तः किमनेन सूत्रेणेति चेदत्राहुः । अर्थान्तरसंग्रहायेदं सूत्रं कृतम् । तथाहि । अधिकः कारो अधिकारः, अधिकं कार्यं गौणेऽपि शास्त्रप्रवृत्तिरित्यर्थः । तथा च गौणमुख्यन्यायो यत्र नेष्यते अपादानाधिकरणादौ, तत्र स्वरितः पाठ्यः ॥ किंच अधिकः कारः कृतिरियं यत्पूर्वः सन् परं बाधते । तथा च 'नुमचिरतृज्वद्भावेभ्यो नुट्—' इत्यादि वक्ष्यमाणपूर्वविप्रतिषेधाः सर्वे संगृहीता भवन्ति । तत्र

---

१ परस्येति—अत्र परस्येत्यावर्तते, तेन परबोधकशब्देन यत्र परस्य स्थाने विधानं तत्रैवेयमुपतिष्ठते, तेन 'नित्यं ङितः'

त्वचि । इति धकारस्य द्वित्वम् । **स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ** ।१।१।५६। आदेशः स्थानिवत्स्यान्न तु स्थान्यलाश्रयविधौ । अनेनेह यकारस्य स्थानिवद्भावेनाच्त्वमाश्रित्यानचि चेति द्वित्वनिषेधो न शङ्क्योऽनल्विधाविति तन्निषेधात् । **अचः परस्मिन्पूर्वविधौ** ।१।१।५७। अल्विध्यर्थमिदम् । परनिमित्तोऽजादेशः स्थानिवत्स्यात्स्थानिभू-

---

एवं चावसानेऽपि द्वित्वं भवति । वाक्क् । वाक् ॥—**स्थानिवदादेशो—**॥ आदेशे कृते स्वरूपभेदात्स्थानिप्रयुक्तकार्याणामप्रवृत्तावतिदेश आरभ्यते । 'अस्तेर्भूः' । आर्धधातुके विवक्षिते धात्वादेशो धातुवत्, तेन 'अचो यत्' इत्यादिधातुप्रत्ययाः । भव्यं, बभूव ॥ 'किमः कः' अङ्गादेशोऽङ्गवत् । तेन इनादेशदीर्घैस्भावाः, केन, काभ्यां, कैः ॥ आदेशग्रहणं किमर्थम्, स्थानिवदित्येतावतैव संबन्धिशब्दमहिम्ना तल्लाभात् । यथा 'पितृवदधीते' इत्युक्ते 'पुत्रः' इति गम्यत इति चेदत्राहुः । द्विविध आदेशः प्रत्यक्ष आनुमानिकश्चेति । 'अस्तेर्भूः' इत्यादिः प्रत्यक्षः । 'तेस्तुः' इत्यादिस्त्वानुमानिकः । 'एरुः' इत्यत्र हि इकारेणेकारान्तस्थानी अनुमीयते, उकारेण चोकारान्त आदेशः । तथा च 'तेस्तुः' इति फलितोऽर्थः, तत्रासत्यादेशग्रहणे प्रत्यक्षस्यैव ग्रहणं, न त्वानुमानिकस्य स्यात् । आदेशग्रहणसामर्थ्यात्तूभयपरिग्रहः, तेन पचत्वित्यादेस्तिङन्तत्वात् पदसंज्ञा सिध्यतीति । ननु 'एरुः' इत्यादि यथाश्रुतमेवास्तु, एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्पदत्वं भविष्यतीति चेन्न । अर्थवत्येव स्थान्यादेशभावविश्रान्तेर्वाच्यत्वात्तस्यात्र प्रसङ्गासंभवात् । तथाहि । 'षष्ठी स्थानेयोगा' इत्युक्तम् । स्थानं च प्रसङ्गः । स चार्थवतः, अर्थप्रत्ययार्थं शब्दप्रयोगात् । यद्यपि च्लेः सिजादावसंभवीदं, तथापि सति संभवे अर्थप्रयुक्त एव प्रसङ्गो ग्राह्य इत्यनेनैवादेशग्रहणेन ज्ञाप्यते । उक्तं च 'सर्वे सर्वपदादेशा दाक्षीपुत्रस्य पाणिनेः । एकदेशविकारे हि नित्यत्वं नोपपद्यते' इति । पदमिहार्थवत् । पद्यतेऽनेनेति व्युत्पत्तेः । यद्यपि सर्वविकारे सुतरां नित्यत्वानुपपत्तिः । तथापीह विकार एव नास्तीति तात्पर्यम् । एतच्च शब्दकौस्तुभे स्पष्टम् ॥ अनल्विधाविति किम् । यश्चाला विधिः, यश्चालः परस्य विधिः, यश्चालो विधिः, यश्चालि विधिस्तत्र मा भूत् । तत्राला विधौ यथा—व्यूढोरस्केन, अत्र सकारस्य स्थानिवत्त्वेन विसर्गवदट्त्वमाश्रित्य 'अड्व्यवाय–' इति णत्वं प्राप्तम् । अलः परस्य यथा—द्यौः, पन्थाः, इह हल्ङ्यादिलोपो न । अलो विधौ–द्युकामः, 'लोपो व्योर्वलि' इति लोपो न । न चोत्त्वविधिसामर्थ्याल्लोपो न भवेदिति शङ्क्यम्, द्युयानमित्यादौ तस्य सावकाशत्वात् । अलि विधौ । यजेः क्तः क इष्टः । 'हशि च' इत्युत्त्वं न । न चेह स्थानिवद्भावेन जातेप्युत्त्वे आद्गुणेऽवादेशे च कृते 'हलि सर्वेषाम्' इति नित्यलोपेन कइष्ट इति रूपं सिध्यत्येवेति वाच्यम् । कयिष्ट इति रूपान्तरासिद्धिप्रसङ्गात् । सिधान्ते तु 'भोभगोअघोअपूर्वस्य–' इति यस्य लोपविकल्पे कइष्टः, कयिष्ट इति रूपद्वयमभ्युपगम्यते । अल् चेह स्थान्यवयव एव गृह्यते, तेन रामायेत्यादौ 'सुपि च' इति दीर्घः सिध्यति, तद्विधौ हि यञादित्वमाश्रितम् । यञ् चादेशावयवो न तु स्थान्यवयवः । तथारुदितामित्यादौ 'रुदादिभ्यः–' इति वलादिलक्षण इट् च सिध्यति । तदेतदाह—**न तु स्थान्यलाश्रय** इति । आश्रयणं चेह यथाकथंचिन्न तु प्राधान्येनैवेत्याग्रहः । तेन प्रपठ्येत्यत्र वलादिलक्षण इण् न ॥—**अचः परस्मिन्पूर्वविधौ** ॥ अचः किम् । आगत्य, 'वा ल्यपि' इत्यनुनासिकलोपस्तुकि कर्तव्ये न स्थानिवत् ॥ परस्मिन् किम् । आदीध्ये, नित्यत्वादिट एत्वम्, तच्च न परनिमित्तम्, तेन 'यीवर्णयोः–' इति लोपे कर्तव्ये तन्न स्थानिवत् ॥ पूर्वविधौ इति किम्, नैधेयः, निपूर्वाद्धाञः 'उपसर्गे घोः किः', 'आतो लोपः', 'द्व्यचः', 'इतश्चानिञः' इति ढक् । आकारस्य स्थानिवत्त्वे तु त्र्यच्त्वव्यपदेशेन द्व्यच्त्वं विरुद्धत्वाद्बाध्येत । नहि त्रिपुत्रो द्विपुत्रव्यपदेशं लभते । नन्वेवमपि विधिग्रहणं व्यर्थम्, पूर्वस्येति षष्ठ्या कार्ये कर्तव्ये इत्यर्थस्याक्षेप्तुं शक्यत्वादिति चेन्न । पूर्वस्य विधिः, पूर्वस्माद्विधिः, इति समासद्वयलाभार्थं विधिग्रहणम् । यद्यप्यत्र पञ्चमीसमासपक्षो मूले नोक्तः, तथापि 'पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भाव इति पक्षे तु अड्व्यवाय इत्येवात्र णत्वम्' इति 'पद्दन्–' आदिप्रघट्टके स्वीकृत एव सः ॥—**अल्विध्यर्थमिदमिति** । तेन वव्रश्चेत्यत्र वस्य संप्रसारणं न, उरदत्वस्य स्थानिवत्त्वेन संप्रसारणतया 'न संप्रसारणे–' इति निषेधात् । न चोरदत्वं परनिमित्तं नेति वाच्यम्, अङ्गाक्षिप्ते प्रत्यये परे तद्विधानात् ॥ पूर्वस्माद्विधिः पूर्वविधिरिति पञ्चमीसमासपक्षे तु प्रयोजनम्—तन्वन्ति, तन्वते । इह यणादेशस्य स्थानिवद्भावान्नेट् । अत्र हि तनित्यङ्गं निमित्तम्, तच्च स्थानिभूतादुकारात्पूर्वमिति ॥ नन्विदं न प्रयोजनम्, बहिरङ्गस्य यणोऽसिद्धत्वादिडागमस्यात्राप्रसक्तेः । न च 'नाजानन्तर्ये–' इति निषेधः । यत्रान्तरङ्गे बहिरङ्गे वाचोरानन्तर्यमिति हरदत्तादिमते निषेधप्रवृत्तावपि उत्तरकार्ये यत्राच आनन्तर्यमाश्रितं तत्र बहिष्ट्वप्रकॢप्तिर्नेति

---

१ धकारस्येति—ननु द्वित्वे पूर्वधस्थाने जश्त्वनिष्पन्नदस्यापि, लक्ष्ये लक्षणस्य सकृदेव प्रवृत्तेः । विकारभेदेन लक्ष्यभेदस्यानङ्गीकारात् । २ स्थानिवदिति—ननु 'अन्यत्रान्यशब्दः प्रयुज्यमानो विनापि वतिं तदर्थं गमयति' इति न्यायात् 'स्थान्यादेशोऽनल्विधौ' इत्येव सूत्र्यताम्, किं वतिग्रहणेनेति वाच्यम्, न, उत्तरत्राभावातिदेशार्थं स्पष्टार्थं चात्र तस्य सत्त्वात् । ३ द्वित्वनिषेध १—प्रसक्त्यपेक्षाश्रयणादयमपि शास्त्रीयं कार्यं भवत्येवेति भावः । ४ अजादेश इति—अच एव आदेश इत्यर्थः, तेनाब्रह्मलादेशो स्थानिवत् । अत एव मरुतमाचष्टे मरयतीत्यादिसिद्धिरिति स्पष्टं भाष्ये ।

**तादचः पूर्वत्वेन दृष्टस्य विधौ कर्तव्ये। इति स्थानिवद्भावे प्राप्ते। ॥ न पदान्तद्विर्वचनवरेयलोपस्वरसवर्णाऽ
नुस्वारदीर्घजश्चर्विधिषु ।१।१।५८। पदस्य चरमावयवे द्विर्वचनादौ च कर्तव्ये परनिमित्तोऽजादेशो न स्थानिवत्**

कैयटमते तदभावात्। न चैवमपीपचन्निति प्रयोजनं भवत्येव, इह हि अन्तेरकारस्य चङकारस्य च 'अतो गु
इति पररूपे तस्य च परादिवद्भावाज्झिग्रहणेन ग्रहणे सति 'सिजभ्यस्त–' इति जुस् प्राप्नोति, णिलोपस्य एकादेशस्य
स्थानिवद्भावान्न भवतीति वाच्यम्। वेत्तेर्हि लङयेवानन्तरो झिः संभवतीति तत्साहचर्यादभ्यस्तादपि लङ एव झेर्जुर
विधानात्। न च सिचा साहचर्यात् लुङ एव ग्रहणमस्त्विति शङ्क्यम्। 'विप्रतिषेधे परम्–' इति परसाहचर्यस्य बली
यस्त्वात्। न चैवमपि 'अदभ्यस्तात्' इत्यदादेशस्य निवारणाय पञ्चमीसमासपक्ष आवश्यक इति वाच्यम्। चङकारस्या
न्तेरकारेण च 'अतो गुणे' इति पररूपे कृते झस्याभावाददादेशाप्रसक्तेः। अत्र त्वेकादेशस्य परादिवद्भावाज्झग्रहणेन ग्र
हणं न भवति, अल्विधौ अन्तादिवद्भावाप्रवृत्तेः। अन्यथा अयजे इन्द्रमित्यादौ सवर्णदीर्घो दुर्वार एव स्यात्। अस्तु व
परादिवद्भावस्तथापि झकारस्यात्स्यादित्यदादेशे कर्तव्येऽन्तादेशो न स्थानिवदल्विधित्वात्। तस्मादत्र पञ्चमीसमासपक्ष
निरर्थक एव चेदत्राहुः। पञ्चमीसमासप्रयोजनतया अपीपचन्नित्युदाहरतो भगवतस्तु नेह साहचर्यं नियामकतया संम
तम्। 'द्वित्रिश्चतुर्–' इति सूत्रे कृत्वोऽर्थग्रहणज्ञापकात् साहचर्यं न सर्वत्राश्रीयते। एवं च भवतेर्यङ्लुकि अभ्यस्ताश्रयस्
जुसः प्रवृत्त्या अबोभूवुरिति रूपं सिध्यति, आत इति नियमस्य सिचः परत्वमाश्रित्य यो जुस्प्राप्तस्तन्मात्रपरतया मा
धवादिभिर्व्याख्यातत्वात्। अत एव 'अभ्यस्ताश्रयो जुस्, नित्यत्वाद् वुक्, अबोभूवुः' इति मूले यङ्लुङन्तेपूक्तम्। त
चापीपचन्नित्येतत्सिद्धये पञ्चमीसमासपक्ष आश्रयणीय इति॥ अन्ये त्वाहुः—पञ्चमीसमासपक्षप्रयोजनतया भाष्ये 'बे
भिदिता, माथितिकः' इत्यस्याप्युदाहृतत्वान्न तस्य वैयर्थ्यशङ्का कार्या। यद्यपि यङोऽकारस्य लोपस्य स्थानिवद्भावं वि
नापि 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्' इति विहितविशेषणाश्रयणादेव इण्निषेधाप्रवृत्तौ भिदेर्यङन्तात्तृचि बेभिदितेति रूपं सु
साधम्, तथापि माथितिक इत्यादिसिद्ध्यर्थं स पक्षोऽभ्युपगन्तव्यः। न च मथितं पण्यमस्य माथितिक इत्यत्रापि 'तदस्
पण्यम्' इति ठकि इकादेशे च कृते 'यस्येति च' इत्यकारलोपात् 'इसुसुक्तान्तात्–' इति इकः स्थाने प्रसज्यमानो क
कादेशः सोऽप्यल्लोपस्य स्थानिवद्भावं विनैव सुपरिहरः, 'ठस्येकः' इत्यत्र 'स्थान्यादेशयोरकार उच्चारणार्थः' इत्यभ्यु
गमे अल्विधित्वेन स्थानिवद्भावाप्रवृत्त्या ठस्थानिक इकादेशष्ठो न भवतीति कादेशाप्रसक्तेर्माथितिक इति रूपसिद्धौ कि
मनेन पञ्चमीसमासपक्षाश्रयणेनेति वाच्यम्। मथितयतेः क्विपि टिलोपणिलोपयोर्वेरपृक्तलोपे च मथित्, तेन चरति मा
थितिक इत्यत्र 'चरति' इति ठकि तस्येकादेशसिद्धये तत्पक्षस्यावश्यकत्वात्। न ह्यत्र स्थानिवद्भावं विनापि इकादेशा
पवादः कादेशः सुपरिहरः, नाप्येतादृशकल्पनायां मानाभावः शङ्क्यः, माथितिक इति भाष्योदाहरणस्यैव मानत्वादिति। स्था
देतत्। पूर्वत्वस्य सावधित्वेन संनिहितस्यैवावधित्वमुचितं, संनिहितं चेह त्रयं स्थानी आदेशो निमित्तं च, तत्र तावत् स्थान
न अवधिः। तस्यादेशेनापहारात्। नाप्यादेशनिमित्ते। वैयाकरण इत्यत्रैकारस्यायादेशापत्तेरित्याशङ्क्याह—**अचः पू
र्वत्वेन दृष्टस्येति**। पूर्वत्वमुपलक्षणं न तु विशेषणमिति भावः॥—**न पदान्त**—॥ पदान्तादीनां चरन्तानां द्वन्द्व
ततो विधिशब्देन कर्मषष्ठ्यन्तस्य समासः। विधिशब्दश्च भावसाधनो विधानं विधिरिति, स च द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणत्वात्प्र
त्येकं संबध्यते॥—**पदस्य चरमावयव** इति। वृक्षं वेतीति वृक्षवीः, वृक्षं वातीति वृक्षवाः। तमाचष्टे वृक्षवयति, ततो
विच् वृक्षव्। इह 'लोपो व्योर्वलि' इति वलोपो न, टिलोपस्य णिलोपस्य वा स्थानिवत्त्वात्। न च सुबन्ताण्णिजिति
हरदत्तादिमते अन्तर्वर्तिसुपा पदत्वात् 'न पदान्त–' इति निषेधः शङ्क्यः। विधेयस्य लोपस्य पदानवयवत्वात्। पदा
न्तस्य स्थाने विधौ नेति व्याख्याने तु 'न पदान्त–' इति स्थानिवत्त्वनिषेधाद्वलोपः स्यादेवेत्यादि मनोरमायां स्थितम्॥
—**द्विर्वचनादौ चेति**। यलोपादय आदिशब्दार्थः वरे इति तु वरे योऽजादेशः स न स्थानिवदिति व्याख्येयम्, सहवि
वक्षाभावेऽपि निपातनाद् द्वन्द्वः सप्तम्यलुक् च। अथोदाहरणानि—**पदान्ते**—कानि सन्ति, कौ स्तः। इह यणावादेशयोः कर्त
व्ययोः श्नसोरल्लोपो न स्थानिवत्। न चैकारौकारयोः स्थानिभूतादचः पूर्वत्वविरहादेवाल्लोपो न स्थानिवदिति वाच्यम्। 'वा
क्याद्पोद्धृत्य पदानि संस्क्रियन्ते' इति पक्षे स्थानिभूतादचः पूर्वत्वस्य सत्त्वात्॥ यद्वा गोचः गोचेत्यादावोकारस्यावङि कर्तव्ये
'अचः–' इत्यल्लोपो न स्थानिवदिति उदाहार्यम्। अत्र हि लोपस्थान्यकारात्पूर्वत्वेन दृष्टत्वादोकारस्य॥—**द्विर्वचने**—सुद्ध्युपा
स्यः। 'नाजानन्तर्ये' इति निषेधाद्बहिरङ्गपरिभाषात्र न प्रवर्तते, स्थानिवद्भावनिषेधसामर्थ्याच्च। एवं क्वचिदन्यत्राप्यूह्यम्॥—**व
रे**—**यायावरः**। यातेर्यङन्ताद् 'यश्च यङः' इति वरच्। 'अतो लोपः' स च 'आतो लोप इटि च' इत्यालोपे कर्तव्ये न स्थानिवत्।
यलोपे—यातिः। यातेर्यङन्तात् क्तिच्, 'अतो लोपः' यलोपः। अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादातो लोपः यलोपः। न च पु
नरालोपः शङ्क्यः। क्विणो लुग्न्यायेनाल्लोपस्यासिद्धत्वात्स्थानिवद्भावाच्च। ननु यदि यलोपविधिं प्रति स्थानिवत्त्वनिषेधस्तर्हि

---

१ पदान्तेति—अत्र पदचरमावयवसाधकः प्रतिबन्धकश्च स्थानिवद्भावो निषिध्यते, तत्राद्ये उदाहरणं कानि सन्ति इत्यादि
[illegible], द्वितीये तु राजानो यन्ति इत्यूह्यम्।

ति स्थानिवद्भावनिषेधः । ॥ झलां जश् झशि ।८।४।५३। स्पष्टम् । इति धकारस्य दकारः । ॥ अदर्शनं लोपः । ।१।६०। प्रसक्तस्यादर्शनं लोपसंज्ञं स्यात् । ॥ संयोगान्तस्य लोपः ।८।२।२३। संयोगान्तं यत्पदं तदन्तस्य लोपः स्यात् । इति यलोपे प्राप्ते ॥ ॐ यणः प्रतिषेधो वाच्यः ॥ ॐ यणो मयो द्वे वाच्ये ॥ मय इति पञ्चमी यण इति

र्थं वाय्वोरिति, उच्यते । 'असिद्धं बहिरङ्गम्–' इति यणोऽसिद्धत्वान्न यलोपः । न च 'नाजानन्तर्ये' इति निषेधः, उत्तरकार्ये च आनन्तर्यं यत्र तत्रैव तदभ्युपगमात् । किं चात्र 'स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेश एव न स्थानिवत्' इति वार्तिकमस्ति । नान्यः स्थानिवदिति भवतीति न दोषः ॥—**स्वरे**—चिकीर्षकः । ईकारस्य 'लिति' इत्युदात्तत्वे कर्तव्ये सस्याऽतो लोपो न स्थानिवत् । न च 'लिति' इत्यारम्भसामर्थ्यं, कारक इत्यादौ सावकाशत्वात् ॥—**सवर्णानुस्वारयोः** । शिण्डि । श्नसोरल्लोपो न स्थानिवत् । यद्यप्यनुस्वारो न स्थानिभूतादचः पूर्व इति तस्य परसवर्णे कर्तव्येऽल्लोपस्य स्थानिवत्त्वप्रसङ्ग एव नास्ति, तथापि स्थानिद्वारानुस्वारोऽपि दृष्ट इत्यस्त्येव तत्प्रसङ्ग इत्याहुः । ननु सवर्णग्रहणमात्रेणानुस्वारोऽप्याक्षेप्तुं शक्यत इति किमनेन पृथगनुस्वारग्रहणेन । सत्यम् । पृथग्ग्रहणाभावे यत्र परसवर्णस्तत्रैवेति संभाव्येत । तथा च यत्र न परसवर्णप्रसङ्गः शिंषन्तीत्यादौ तत्र स्थानिवद्भावं निषेद्धुमनुस्वारग्रहणम् । एवं यत्र वरे अजादेशस्य प्रसङ्गो नास्ति यातित्यादौ तत्र यलोपे स्थानिवद्भावं निषेद्धुं वरेग्रहणात्पृथग्यलोपग्रहणमिति ज्ञेयम् ॥—**दीर्घे**—प्रतिदीव्ना, प्रतिदीव्ने । 'हलि च' इति दीर्घे कर्तव्ये अल्लोपो न स्थानिवत् । यणादेशस्तु स्थानिवद्भवत्येव । 'लोपाजादेश एव न स्थानिवत्' इति उक्तत्वात् । तेन 'हलि च' 'उपधायां च' इति दीर्घाप्रवृत्त्या कियोः गियोः विव्यतुरित्यादि सिद्धम् ॥—**जशि**—सग्धिश्च मे । अदनं ग्धिः । तत्र अदेः क्तिनि 'बहुलं छन्दसि' इति घस्लादेशः, 'घसिभसोर्हलि–' इत्युपधालोपः 'झलो झलि' इति सलोपः । 'झषस्तथोः–' इति धत्वं, घस्य 'झलां जश् झशि' इति जश्त्वे कर्तव्ये उपधालोपो न स्थानिवत् । 'समानस्य च्छन्दस्यमूर्धप्रभृत्युदर्केषु' इति सः । समाना ग्धिः सग्धिः । न चात्र सलोपे धत्वे च कर्तव्ये पूर्वस्मादपि इति स्थानिवद्भावात्सग्धिरिति रूपं न स्यादिति शङ्क्यम् । पञ्चमीसमासपक्षस्यानित्यत्वात् । तच्च 'निष्ठायां सेटि' इति लिङ्गात् । तथाहि । तत्र 'सेटि' इति पदं न तावदनिड्व्यावृत्त्यर्थम्, णिजन्तात्तदसंभवात् । ननु संज्ञपितः पशुरित्यत्र 'यस्य विभाषा' इति इण्निषेधे भवत्येवानिट्त्वं, 'सनीवन्त–' इति विकल्पितेट्कत्वादिति चेन्न । 'यस्य विभाषा' इत्यत्र 'एकाचः' इत्यनुवृत्तेः । अन्यथा दरिद्रित इति इण् न स्यात्, तत्र 'तनिपतिदरिद्रातिभ्यः–' इति वार्तिकेन सनो विकल्पितेट्कत्वात् । तस्मात्कालावधारणार्थमिड्ग्रहणम् । इटि कृते णिलोपो न तु ततः प्रागिति । अन्यथा कारितमित्यादौ णिलोपे कृते 'एकाच उपदेशे–' इति इण्निषेधः स्यादिति । यदि तु पूर्वस्माद्विधौ स्थानिवत्त्वं तर्हि णिचा व्यवधानान्निषेधप्राप्तिरेव नास्तीति 'सेटि' इत्यनर्थकं, तत्स्यानित्यतां ज्ञापयति इति स्थितम् ॥ ननु जश्त्वविधौ यदि स्थानिवत्त्वनिषेधस्तर्हि पटयतीत्यत्रान्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पदत्वाज्जश्त्वं स्यात् । मैवम् । 'इष्टवत्' इत्यतिदिष्टया भसंज्ञया पदसंज्ञाया बाधाज्जश्त्वाप्रवृत्तेः ॥—**चरि**—जक्षतुः जक्षुः । घसेर्लिटि अतुस् उस् च, 'गमहन–' इत्युपधालोपः, 'खरि च' इति चर्त्वं प्रति न स्थानिवत् । भाष्ये तु 'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्' इत्यवष्टभ्य द्विर्वचनसवर्णानुस्वारदीर्घजश्चरः प्रत्याख्याताः । तद्रीत्या तु सलोपे धत्वे च कर्तव्ये स्थानिवद्भावशङ्कैव नास्तीति बोध्यम् ॥—**अदर्शनं लोपः** । अत्र दृशिर्ज्ञानसामान्यवचनः, दर्शनं ज्ञानम्, तदिह शब्दानुशासनप्रस्तावाच्छब्दविषयकं सत् श्रवणं संपद्यते । तच्च श्रोतृव्यापारस्तन्निषेधोऽश्रवणम् ॥ नन्वेवं 'लोपो व्योर्वलि' इत्यादौ व... श्रोतव्याविति श्रोतृव्यापार एव निषिध्येत प्रयोक्तृव्यापार उच्चारणमनिषिद्धं स्यात् । अत्राहुः । असति श्रवणे उच्चारणमनर्थकमेवेति सामर्थ्याच्छ्रवणनिषेधे तद्धेतुभूतमुच्चारणमपि निषिद्धं भवतीति ॥—**प्रसक्तस्येति** । इह 'स्थाने' इत्यनुवर्तनादेतल्लभ्यते । प्रसक्तस्येति किम्, दधिमध्वित्यादौ तुगागमो मा भूत् । अस्ति हि तत्र क्विपोऽदर्शनम्, तच्च लोप इति प्रसक्तविशेषणाभावे प्रत्ययलक्षणेन तुक् स्यादेवेति दिक् ॥—**संयोगान्तस्य** ॥—**तदन्तस्ये**ति । 'अलोऽन्त्यस्य' इति परिभाषयेति भावः ॥ यद्यपि विशेषणेन तदन्तविधिलाभात् 'संयोगस्य' इत्येव सूत्रयितुमुचितं तथापि 'प्रत्येकं संयोगसंज्ञा' इति पक्षे 'दृषत्करोति' इत्यादौ लोपं वारयितुं संयोगावन्तौ यस्येति द्विवचनान्तेन समासलाभार्थमन्तग्रहणमिति मनोरमायां स्थितम् ॥ 'संयोग' इति महासंज्ञाकरणसामर्थ्यादेकस्य संयोगसंज्ञा न भविष्यतीति अन्तग्रहणमिह त्यक्तुं शक्यम् ॥—**यणः प्रतिषेध** इति । वाचनिकमिदम् । यद्वा वाच्यो व्याख्येयः । व्याख्या च द्वेधा 'झलो झलि' इत्यतो झल्ग्रहणमपकृष्य झल एव लोपो विधीयत इति, अन्तरङ्गे लोपे कर्तव्ये बहिरङ्गस्य यणोऽसिद्धत्वमिति वा । न च पाठी परत्वात् त्रैपादिकमन्तरङ्गं लोपं न पश्यतीति वाच्यम् । कार्यकालपक्षाभ्युपगमात् । न च 'नाजानन्तर्ये' इति निषेधः । उत्तरकार्ये अजानन्तर्याभावात् । तदुक्तम् । 'संयोगान्तलोपे यणः प्रतिषेधः' । 'न वा झलो लोपात्' । 'बहिरङ्ग-

पधीति पक्षे यकारस्यापि द्वित्वम् । तदिह धकारयकारयोर्द्वित्वविकल्पाच्चत्वारि रूपाणि ॥ एकधमेकयम् । द्विधं द्वियम् । द्विधमेकयम् । एकधं द्वियम् । सुद्ध्युपास्यः । मद्ध्वरिः । धात्त्रंशः । लाकृतिः । **नादिन्याक्रोशे पुत्रस्य** ।८।४।४८। पुत्रशब्दस्य न द्वे स्त आदिनीशब्दे परे आक्रोशे गम्यमाने । पुत्रादिनी त्वमसि पापे । आक्रोशे किम् । तत्त्वकथने द्विर्वचनं भवत्येव । पुत्त्रादिनी सर्पिणी ॥**तत्परे च**॥पुत्रपुत्रादिनी त्वमसि पापे ॥**वा हतजग्धयोः**। पुत्त्रहती । पुत्रहती । पुत्त्रजग्धी । पुत्रजग्धी । **त्रिप्रभृतिषु शाकटायनस्य** ।८।४।५०। त्र्यादिषु वर्णेषु संयुक्तेषु वा द्वित्वम् । इन्न्द्रः । इन्द्रः । राष्ट्ट्रम् । राष्ट्रम् । **सर्वत्र शाकल्यस्य** ।८।४।५१। द्वित्वं न । अर्कः । ब्रह्मा । **दीर्घादाचार्याणाम्** ।८।४।५२। द्वित्वं न । दात्रम् । पात्रम् । **अचो रहाभ्यां द्वे** ।८।४।४६। अचः पराभ्यां

क्षणन्वाद्वा' इति ॥—**चत्वारि रूपाणी**ति । इह धकारस्य द्वित्वे जश्त्वे च कृते 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे' इति जशोऽसिद्धत्वाभावेन लक्ष्यभेदात्पुनर्दकारे द्वित्वप्रवृत्तौ रूपाधिक्यमस्ति ॥ अत्र केचिदाहुः—'उकारात्परस्य यरो द्वित्वे कृते पुनस्तूकारात्परस्य यरो द्वित्वं न भवति, निमित्तभेदाभावादित्याशयेनेदमुक्तमिति' । तेषां तुदादिगणे वव्रश्चेत्यत्र उरदत्वस्य 'अचः परस्मिन्–' इति स्थानिवद्भावात् 'न संप्रसारणे–' इति 'वस्योत्वं न' इति समाधानग्रन्थो मूलस्थो विरुध्येत, तन्निमित्तस्य लिटो भेदाभावादिति दिक् ॥ अन्ये तु धकारस्य जश्त्वे कृते 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे' इति जशोऽसिद्धत्वाभावाद्दकारे पुनर्द्वित्वं भवत्येव, व्यक्तिभेदात् । अत एव सय्यँन्तेत्यादौ परसवर्णद्वित्वं भाष्यकृता उदाहृतम् । षड्रान्त इत्यत्र सकारद्वित्वसिद्धये 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे' इति मनोरमायामप्युक्तम् ॥ एवं यकारेऽपि द्वित्वस्य पुनः प्रवृत्तौ क्षत्यभावः । आष्टमिकद्विर्वचनस्य स्थाने द्विर्वचनरूपत्वात्स्थान्यादेशव्यक्त्योश्च भेदात् ॥ यत्तूक्तं मनोरमायाम् 'एकस्यां व्यक्तौ एकं लक्षणं सकृदेव प्रवर्तते' इति 'एकः पूर्वपरयोः' इति सूत्रे भाष्ये सिद्धान्तितत्वात्कथं पुनर्द्वित्वप्रवृत्तिः । अन्यथा द्वित्वानन्त्यापत्तेरित्यादि । तदनवधाननिबन्धनम्, तत्राधानादिशास्त्रदृष्टान्तेन क्वचिदेवैकस्मिन्प्रयोगे गुणादिशास्त्रस्यानुष्ठापकत्वं स्यान्न प्रयोगान्तर इत्याशङ्क्य ज्योतिष्टोमादिशास्त्रदृष्टान्तेन प्रयोगान्तरेऽपि गुणादिशास्त्रप्रवृत्तेरेव सिद्धान्तितत्वात् । न तु सकृच्छास्त्रप्रवृत्तेः ॥ आनन्त्यापत्तिरपि प्रकृते न दोषः । सा हि अनन्तकार्यसहितप्रयोगस्याशक्यत्वात्तच्छास्त्रकर्तव्यस्य परिनिष्ठितप्रयोगस्याभावात्तच्छास्त्रस्याननुष्ठापकत्वापत्त्या दोषः । प्रकृते तु नास्ति, द्वित्वस्य वैकल्पिकत्वेन यावच्छक्ति द्वित्वप्रयोगसहितस्य परिनिष्ठितत्वेन तेनैव शास्त्रस्य कृतार्थत्वात् । 'लिटि धातोः–' इति द्वित्वस्य तु नित्यत्वादानन्त्यापत्तेः क्वचिद्विश्रान्तौ कल्पनीयायां लाघवात्प्रथमप्रवृत्तावेव विश्रान्तिकल्पनादभ्यासग्रहणं प्रत्याख्यातम् । अत एव 'सर्वस्य द्वे' इत्यस्यापि पुनःपुनः प्रवृत्तिरित्याहुः ॥ नन्वत्र 'इकोऽसवर्णे–' इति शाकल्यमतेन रूपान्तरमस्त्विति चेन्मैवम्, समासे तन्निषेधात् । न च नित्यसमास एव तन्निषेध इति वाच्यम् । 'सिन्नित्यसमासयोः शाकलप्रतिषेधः' इति वार्तिकस्थनित्यग्रहणस्य भाष्ये प्रत्याख्याततत्वात् ॥ मनोरमायां तु जश्त्वेन दकारे कृते तस्य द्वित्वं नेत्याद्याशयेन सकारद्वित्वेनाष्टौ विसर्गद्वित्वेन षोडशेत्युक्तम् ॥—**द्विधमि**ति । यद्यपि धस्य जश्त्वेन दकारे धद्वयं नास्ति, तथापि भूतपूर्वगतिमाश्रित्यैवमुक्तम् ॥—**सुद्ध्युपास्य** इति । 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' इति तृतीयासमासः ॥ नन्विह यणेव दुर्लभः, सुधीशब्दस्य ध्यायतेः संप्रसारणेन निष्पन्नत्वेन 'संप्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपापत्तेरिति चेन्मैवम् । 'संप्रसारणपूर्वत्वे समानाङ्गग्रहणम्' इति वार्तिकोक्तेः । न चैवमपि 'न भूसुधियोः' इति यण्निषेधः शङ्क्यः । आङ्गत्वेन प्रत्यये परत एव तन्निषेधस्य प्रवृत्तेः । 'सुपि' इत्यनुवर्त्य सुपि परत एव यण्निषेधाच्च ॥—**धात्त्रंश** इति । अत्र रेफस्य द्वित्वं न [illegible] 'रहाभ्याम्' इति साक्षाच्छ्रुतेन निमित्तभावेन रेफस्य कार्यित्वबाधनात् । सुद्ध्युपास्य इत्यादौ तु स्थानि[illegible] । पदासिको न बाध्यते 'तस्मादित्युत्तरस्य' 'वाय्वृतुपित्रुषसः–' इत्यादिनिर्देशात् ज्ञापकात् । तकारस्य तु द्वित्वं भवत्येव । तच्च वेत्यतो रूपद्वयम् ॥—**नादिनि**—॥ स्त्रीष्वाक्रोशः प्रायेण प्रवर्तत इति स्त्रीलिङ्गमुदाहरति—**पुत्रादिनी**ति । इह 'सुप्यजातौ–' इति णिनिः ॥—**तत्परे चे**ति । आदिनि यः पुत्रशब्दस्तस्मिन् परेऽपि पुत्रशब्दस्य न द्वे स्त इत्यर्थः ॥—**वा हते**ति । द्वित्वस्य वैकल्पिकत्वे वार्तिकमिदं नारम्भणीयमित्येके ॥ अन्ये तु हतजग्धयोः परतः पुत्रशब्दस्यैव 'अनचि च' इति द्वित्वं नान्येषामित्यादि नियमसंभवात् तदर्थमारम्भणीयमेवेदमित्याहुः ॥—**पुत्रहती**ति । पुत्रो ह[illegible] यया सा । 'अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वा' इति ङीष् । एवं पुत्रो जग्धो यया सा पुत्रजग्धी ॥—**अचो रहाभ्याम्**—॥ पा-

—च-

रेफहकाराभ्यां परस्य यरो द्वे वा स्तः। इर्य्यनुभवः। नह्य्यस्ति। ✱ हलो यमां यमि लोपः ।८।४।६४। हलः परस्य यमो लोपः स्याद्वा यमि। इति लोपपक्षे द्वित्वाभावपक्षे चैकयं रूपं तुल्यम्। लोपारम्भफलं तु आदित्यो देवताऽस्येत्यादित्यं हविरित्यादौ॥ यमां यमीति यथासंख्यविज्ञानान्नेह। माहात्म्यम्। ✱ एचोऽयवायावः ।६।१।७८। एचः क्रमादय् अव् आय् आव् एते स्युरचि। ✱ तस्य लोपः ।१।३।९। तस्येतो लोपः स्यात्। इति यवयोर्लोपो न। उच्चारणसामर्थ्यात्। एवं चेत्संज्ञापीह न भवति। हरये। विष्णवे। नायकः। पावकः। ✱ वान्तो यि प्रत्यये। ६।१।७९। यकारादौ प्रत्यये परे ओदौतोरव् आव् एतौ स्तः। गोर्विकारो गव्यम्। गोपयसोर्यदिति यत्। नावा तार्यं नाव्यम्। नौवयोधर्मेत्यादिना यत्॥ ✱ गोर्यूतौ छन्दस्युपसंख्यानम्॥ ✱ अध्वपरिमाणे च॥ गव्यूतिः। ऊतियूतीत्यादिना यूतिशब्दो निपातितः॥ वान्त इत्यत्र वकाराद्वोर्यूताविल्यत्र छकाराद्वा पूर्वभागे लोपोव्योर्वलीति लोपेन वकारः प्रश्लिष्यते। तेन श्रूयमाणवकारान्त आदेशः स्यात्। वकारो न लुप्यत इति यावत्। ✱ धातोस्तन्निमित्तस्यैव ।६।१।८०। यादौ प्रत्यये परे धातोरेचश्चेद्वान्तादेशस्तर्हि तन्निमित्तस्यैव नान्यस्य। लव्यम्। अवश्यलाव्यम्।

कृम्। कुते इत्यादौ नकारस्य माभूत्॥—हलो यमां यमि—॥ हलः किम्। न्याय्यम्। इह यकारादीनां यकारादौ परे यथासंभवमुदाहरणान्युच्यन्ते। सुध्युपास्यः, मध्वरिः। अत्र यणो मय इति मयः परस्य यस्य वस्य च द्वित्वे कृते अनेन लोपः। दुर्लभः। दुर्ड्ड्वे। कुर्मः। अत्र तु 'अचो रहाभ्याम्–' इति लस्य भस्य मस्य द्वित्वे च कृते लोपः। प्रत्यगात्मा। सुगण्णीशः। सन्नच्युतः। अत्र 'अनचि च' इति ङमो द्वित्वे सत्यनेन ङकारणकारनकाराणां लोपः॥—लोपपक्षेति। 'झयो हः–' इति सूत्रादन्यतरस्यामित्यनुवर्तत इति भावः॥—लोपारम्भफलं त्विति॥—आदित्यो देवता॥ आदित्यशब्दात् 'दित्यदित्या–' इति ण्यप्रत्यये 'यस्येति च' इत्यकारलोपे अनेन च यलोपे आदित्यमित्येकयकारकं रूपं सिध्यति नान्यथा इति भावः। न च 'आपत्यस्य च तद्धिते नाति' इत्यनेन यलोपे कृते एकयकारकं सिध्यतीति वाच्यम्। अदितौ जात आदित्य इत्यादिविवक्षायां तस्याप्रवृत्तेः॥—यथासंख्यविज्ञानादिति। उक्तोदाहरणेषु लोपारम्भफलाभावाद्रेफस्य रेफे परत उदाहरणाभावाच्च यथासंख्यसूत्रमिह नोपन्यस्तम्॥—माहात्म्यमिति। अत्र लोपो नेत्यर्थः। 'हलो यरां सवर्णे लोपः' इति तु न सूत्रितम्। मूर्भ्रः शार्ङ्गमित्यादौ रेफात्परस्य लोपापत्तेः॥—एचः क्रमादिति। नन्वत्रैव यथासंख्यसूत्रं वक्तुमुचितम्। प्रत्याहारग्रहणेषु तद्वाच्यवाच्ये निरूढलक्षणाभ्युपगमेऽपि लक्ष्यार्थबोधात्पूर्वभावि शक्यार्थज्ञानमादाय यथासंख्यत्वस्यावश्यं वक्तव्यत्वात्। अन्यथा एचां क्रमेणायवायावो न सिध्येरन्॥ एवम्। अन्तरतमत्वेनापि तत्सिद्धेः। तथाहि। एचः संध्यक्षराणि। ततश्च संवृताकारतालव्यस्य एकारस्य संवृताकारतालव्योऽय्, संवृताकारोष्ठ्यस्य तादृश एव अव्, ऐचोश्चोत्तरभूयस्त्वादैकारे इकारः अध्यर्धमात्रः, अकारस्त्वर्धमात्र एव। एवमौकारेऽप्युकारोऽध्यर्धमात्रः, अकारस्त्वर्धमात्रः। एवं च विवृताकारतालव्यस्य ऐकारस्य विवृताकारतालव्य आय्। विवृताकारौष्ठ्यस्य विवृताकारौष्ठ्य आव्॥—वान्तो यि प्रत्यये॥ यीति किम्। गोभ्याम्। नौभ्याम्॥ प्रत्यये किम्। गोयानम्॥—यकारादाविति। 'येन विधिः–' इति सूत्रस्यापवादभूतेन 'यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे' इति वार्तिकेनायमर्थो लभ्यते॥—ओदौतोरिति। पूर्वसूत्रे तयोरेव वान्तौ प्रति स्थानित्वेन निर्णीतत्वादिति भावः॥—अध्वेति। यथार्थमिदम्॥ गोर्यूतौ लोकेऽपि वान्तादेशः [illegible]समुदायेन अध्वनः परिमाणं गम्यते चेदित्यर्थः। 'गव्यूतिः स्त्री क्रोशयुगम्'॥—निपातित इति। क्तिन्नन्तत्वेनेत्यर्थः। ननु गव्यं नाव्यमित्यत्र भत्वेनापदत्वाद्वलोपाभावेऽपि गव्यूतिरित्यत्र 'हलि सर्वेषाम्' इति, 'लोपः शाकल्यस्य' इति वा लोपः स्यादत आह—वान्त इत्यत्रेति॥—वकारो न लुप्यत इते। एवं च 'हलि सर्वेषाम्' इति सूत्रे 'व्योः' इत्यनुवृत्तावपि वकारं परित्यज्य यस्य लोपः स्यादिति व्याख्यास्यमानं गच्छते। एतच्च तत्रैव स्फुटीकरिष्यते॥—धातोस्तन्निमित्तस्यैव॥ पूर्वेण सिद्धे नियमार्थमिदम्। [illegible] च पूर्वसूत्रमनुवर्तते एवं इति च। तच्छब्देन यादिप्रत्ययः परामृश्यते योग्यत्वान्न तु संनिहितोऽपि धातुः। [illegible]

श्वर्यम् । कृष्णौत्कण्ठ्यम् । ▯ **एत्येधत्यूठ्सु** ।६।१।८९। अवर्णादेजाद्योरेत्येधत्योरूठि च परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् । पररूपगुणापवादः । उपैति । उपैधते । प्रष्ठौहः । एजाद्योः किम् । उपेतः । मा भवान्प्रेदिधत् । पुरस्तादपवादन्यायेनेयं वृद्धिरेङि पररूपमित्यस्यैव बाधिका न त्वोमाङोश्चेत्यस्य । तेनावैहीति वृद्धिरसाधुरेव ॥ ❀ **अक्षादूहिन्यामुपसंख्यानम्** ॥ अक्षौहिणी सेना ॥ ❀ **स्वादीरेरिणोः** ॥ स्वैरः । स्वेनेरितुं शीलमस्येति स्वैरी । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया स्वैरिणी ॥ ❀ **प्रादूहोढोढ्येषैष्येषु** ॥ प्रौहः । प्रौढः ॥ (प) **अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य ग्रहणम्** ॥ 'अश्चेतिसूत्रे राजेः पृथग् भ्राजिग्रहणाज्ज्ञापकात्' तेन ऊढग्रहणेन क्तान्तमेव गृह्यते न तु क्तवत्वन्तस्यैकदेशः । प्रौढवान् । प्रौढिः ॥ इष इच्छायां तुदादिः । इष गतौ दिवादिः । इष आभीक्ष्ण्ये क्र्यादिः । एषां घञि ण्यति च एषः एष्यः इति रूपे । तत्र पररूपे प्राप्तेऽनेन वृद्धिः । प्रैषः । प्रैष्यः ॥ यस्तु ईष उञ्छे । यश्च ईष गतिहिंसादर्शनेषु । तयोर्दीर्घोपधत्वात् ईषः । ईष्यः । तत्राद्गुणे प्रेषः । प्रेष्यः ॥ ❀ **ऋते च तृतीयासमासे** ॥ सुखेन ऋतः सुखार्तः । तृतीयेति किम् । परमर्तः ॥ ❀ **प्रवत्सतरकम्बलवसनार्णदशानामृणे** ॥ प्रार्णम् । वत्सतरार्णमित्यादि ॥ ऋणस्यापनयनाय यदन्यदृणं क्रियते तदृणार्णम् । दशार्णो देशः । नदी च दशार्णा । ऋणशब्दो दुर्गभूमौ जले च । ▯ **उपसर्गादृति धातौ** ।६।१।९१।

कृष्णैकत्वमिति ॥ कृष्णेति संबोधने पृथक् पदम् । एवं देवेत्यपि । इत्थं चात्र षष्ठीसमासत्वमभ्युपेत्य 'पूरणगुण—' इति निषेधमाशङ्क्य 'संज्ञाप्रमाणत्वात्' इत्यादिनिर्देशेन 'गुणेन निषेधोऽनित्यः' इति केषांचिद्व्याख्यानं नात्यन्तावश्यकमिति बोध्यम् ॥—**एत्येधत्यूठ्सु** । अत्र एचीत्यनुवर्तते । तच्च एत्येधत्योर्विशेषणं न तूठः । असंभवात् ॥ 'आद्गुणः' इत्यत आदित्यनुवर्तत एवातो व्याचष्टे—**अवर्णादेजाद्योरिति** ॥—**प्रष्ठौह** इति । प्रष्ठं वहतीति प्रष्ठवाट् । 'वहश्च' इति ण्विः । ततः शसि 'वाह ऊठ्' । गुणापवादतया अनेन वृद्धिः ॥—**प्रेदिधदिति** । प्रपूर्वस्यैधतेर्ण्यन्तस्य लुङि रूपम्, 'न माङ्योगे' इत्याडागमाभावः ॥—**पुरस्तादिति** । 'पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्बाधन्ते नोत्तरान्' इति न्यायेनेत्यर्थः ॥—**अक्षादिति** । आदित्यनुवर्तते अचीति च । तेन पूर्वपरयोर्वर्णयोरेव भवति । एवमन्यत्राप्यूह्यम् ॥—**अक्षौहिणीति** । ऊहः समूहः सोऽस्त्यस्याः सा ऊहिनी । अक्षाणामूहिनीति विग्रहः । परिमाणविशेषविशिष्टा सेना अक्षौहिणी । 'पूर्वपदात्संज्ञायाम्—' इति णत्वम् । अक्षाणामित्यस्य ऊहशब्देन समासे तत इनौ तु अक्षोहिणीत्येव भवति । न तु तत्र वृद्धिः । अन्तरङ्गेण गुणेन बाधात् । अपवादभूताया अपि वृद्धेरूहिनीशब्देन समासे चरितार्थत्वात् । यथोक्तं प्राक् । 'यद्यपवादोऽन्यत्र चरितार्थस्तर्हि परान्तरङ्गाभ्यां बाध्यते' इति ॥—**स्वादीरेरिणोः** । 'ईरेरिण्योः' इति क्वचित्कोऽपपाठः । स्वैरीति णिन्यन्तस्यास्त्रियां वृद्ध्यभावप्रसङ्गात् ॥ इरिन्ग्रहणस्य फलमाह—**स्वेनेरितुमिति** ॥ यदा त्वीर इति घञन्तेन स्वशब्दस्य समासे 'स्वादीरे—' इति वृद्धौ कृतायां मत्वर्थीय इनिः । यदा वा मत्वर्थीयेनिप्रत्ययान्तेन ईरिन्शब्देन स्वशब्दस्य समासः, तदापि तदेकदेश ईरशब्दोऽस्त्येवेति पृथगीरिन्ग्रहणं व्यर्थं स्यादिति भावः ॥—**स्वैरीति** । 'सुप्यजातौ—' इति णिनिः, उपपदसमासः ॥—**स्वैरिणीति** । ङीपः प्राग्भागमीरिन्शब्दमादाय वृद्धिः । केचित्तु लिङ्गविशिष्टपरिभाषयात्र वृद्धिरित्याहुः । तन्निष्फलमिति भावः ॥—**नानर्थकस्येति** । उपस्थितस्यार्थस्य शब्दं प्रति विशेषणत्वसंभवे त्यागायोगादिति भावः ॥—**प्रैष्य** इति । एषसाहचर्यादेष्योऽप्यनव्ययं गृह्यते, तेन ण्यन्तादिषेः क्त्वो ल्यपि पररूपमेव, न तु वृद्धिः, प्रेष्य गतः ॥ लघूपधगुणमाशङ्क्याह—**तयोर्दीर्घोपधत्वादिति** ॥—**प्रवत्सतरेति** । इह केचिद्वत्सशब्दं वत्सरशब्दं च प्रक्षिपन्ति तद्भाष्यादावदृष्टत्वादुपेक्ष्यम् ॥—**वत्सतरार्णमिति** । तकारमकारयोर्द्वित्वविकल्पाच्चत्वारि रूपाणि । रेफात्परस्य तु 'अचो रहाभ्याम्—' इति द्वित्वे 'यणो मयः—' इति वचनान्तरेण पुनर्द्वित्वे एकणं द्विणं त्रिणमिति द्वादश । 'खयः शरः' इति सकारद्वित्वे चतुर्विंशतिः ॥ न चेह 'शरोऽचि' इति द्वित्वनिषेधः शङ्क्यः । तस्य सौत्रद्वित्वमात्रविषयत्वात् । अत एव 'खयः शरः' इति वार्तिकस्य 'वत्सरः' 'अप्सराः' इत्युदाहरणं भाष्ये दत्तम् । न च वदेः सरप्रत्यये परतश्चर्त्वे कृते तस्यासिद्धत्वात्तस्य खयः परत्वं नेति शङ्क्यम् । 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे' इत्युक्तेः । अत एव मनोरमायां 'षट्सन्तः' इत्यत्र टकारात्परस्य सस्य द्वित्वं स्वीकृतमिति दिक् ॥—**उपसर्गादृति—**॥ उपसर्गात्किम् । खट्वर्च्छति ॥ ऋति किम् । उपेतः । तपरकरणमुत्तरार्थम् । इह दीर्घॠकारादेर्धातोरसंभवेन व्यावर्त्यालाभात् ॥ धातौ किम् । उपर्कारः ॥ नन्वत्र उपेत्युपसर्ग एव न भवति क्रियायोग एवोपसर्गत्वात्, उपगत ऋकार इति विगृह्य क्रियायोगत्वसंपादनेऽपि 'यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रत्येव गत्युपसर्गसंज्ञाः' इति ऋकारं प्रति अनुपसर्ग एव, तथा चाकृतेऽपि धातुग्रहणे ऋकारादिधाबावेव वृद्धिर्भविष्यत्युपसर्गेण धातोराक्षेपान्न त्वत्रेति चेत्सत्यम् । अत एव योगविभागेन पुनर्विधानार्थमित्यनुपदं वक्ष्यतीति न काप्यनुपपत्तिः ॥—

---

१ ऊठि चेति—एकीयमतेन भ्वादिषु पठितस्य 'ऊठ उपघाते' इत्यस्य न ग्रहणम्, किंतु आगमस्यैवात्र ग्रहणम्, अष्टाध्यायीस्थत्वेन प्रत्यासन्नत्वात्, प्रसिद्धत्वात्, 'ऊठिषु' इति इका निर्देशाभावाच्च । २ उपसर्गादृतीति—न च गतेर्ऋतीत्येव सूत्र्यतामिति वाच्यम्, अच्छर्च्छतीत्यादौ दोषात् ।

अवर्णान्तादुपसर्गादृकारादौ धातौ परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् । उपार्च्छति । प्रार्च्छति । **अन्तादिवच्च** ।६।१।८५। योऽयमेकादेशः स पूर्वस्यान्तवत्परस्यादिवत्स्यात् । इति रेफस्य पदान्तत्वे । **खरवसानयोर्विसर्जनीयः** ।८।३।१५। खरि अवसाने च परे रेफस्य विसर्जनीयः स्यात्पदान्ते । इति विसर्गे प्राप्ते । अन्तवद्भावेन पदान्तरेफस्य न विसर्गः । उभयथर्क्षु कर्तरि चर्षिदेवतयोरित्यादिनिर्दे[1]शात् ॥ उपसर्गे[2]णैव धातोराक्षेपे सिद्धे धाताविति योगविभागेन पुनर्वृद्धिविधानार्थम् । तेन ऋल्पक इति पाक्षिकोऽपि प्रकृतिभावोऽत्र न भवति । **वा सुप्यापिशलेः** ।६।१।९२। अवर्णान्तादुपसर्गादृकारादौ सुब्धातौ परे वृद्धिर्वा स्यात् । आपिशलिग्रहणं पूजार्थम् । प्रार्षभीयति । प्रर्षभीयति । सावर्ण्याल्लृवर्णस्य ग्रहणम् ॥ प्राल्कारीयति । प्रल्कारीयति । तपरत्वाद्दीर्घे न । उपऋकारीयति । उपर्कारीयति । **एङि पररूपम्** ।६।१।९४। आदुपसर्गादेङादौ धातौ परे पररूपमेकादेशः स्यात् । प्रेजते । उपोषति । इह वासुपीत्यनुवर्त्य वाक्यभेदेन[3] व्याख्येयम् ॥ तेन एङादौ सुब्धातौ वा ॥ उपेडकीयति । उपैडकीयति । प्रोघीयति । प्रौघीयति ॥ ॐ **एवे[4] चानियोगे** ॥ नियोगोऽवधारणम् । क्वेव भोक्ष्यसे । अनवक्लृप्ता[5]वेवशब्दः । अनियोगे किम् । तवैव । **अचोऽन्त्यादि टि** ।१।१।६४। अचां मध्ये योऽन्त्यः स आदिर्यस्य तट्टिसंज्ञं स्यात् ॥ ॐ **शकन्ध्वादिषु पररूपं वाच्यम्** ॥ तच्च टेः ॥ शकन्धुः । कर्कन्धुः । कुलटा । (प) **सीमन्तः केशवेशे** । सीमान्तोऽन्यः । मनीषा । हलीषा । लाङ्गलीषा । पतञ्जलिः । सारङ्गः पशुपक्षिणोः । साराङ्गोऽन्यः ॥ आकृतिगणोऽयम् ॥ मार्तण्डः[6] ॥ ॐ **ओत्वोष्ठ[7]योः समासे वा** ॥ स्थूलोतुः ।

अन्तादिवच्च ॥ इह 'एकः पूर्वपरयोः' इत्यनुवर्तते यथासंख्यं चाश्रीयते इत्यभिप्रेत्याह—**पूर्वस्यान्तवदि**ति । स्थानिवत्सूत्रेणैव गतार्थमिदम् । न चाल्विध्यर्थमिदमस्तिवति शङ्क्यम् । अस्याप्यल्विधावनिष्टत्वात् । अन्यथा अयजे इन्द्रमित्यत्र सवर्णदीर्घापत्तेः ॥—**न विसर्ग** इति । एतच्च सुखार्त इत्यादावपि बोध्यम् ॥—**सुब्धाताववि**ति । सुबन्तावयवके इत्यर्थः । सुबन्तस्य धातोरसंभवात् । यद्यपि 'ऋज गतौ' इत्यादीनां क्विपि धातुत्वं सुबन्तत्वं च संभवति, तथापि न तादृशेषु तपरत्वव्यावर्त्यत्वं प्रसिद्धं नामधातुष्वेव तत्संभवतीति त एवेह गृह्यन्ते इति भावः ॥—**प्रार्षभीयती**ति । 'शरोऽचि' इति वक्ष्यमाणेन द्वित्वनिषेधः ॥—**एङि पररूपम्** । 'एङ्येङ्' इत्येव सिद्धे परग्रहणमुत्तरार्थम् । रूपग्रहणं तु स्पष्टार्थम्, 'अमि पूर्ववदेङि परः' इत्येव सिद्धेः ॥—**प्रेजत** इति । 'एजृ दीप्तौ' कम्पनार्थस्तु परस्मैपदी । प्रेजति ॥—**नियोगोऽवधारणमि**ति । निर्धारणमित्यर्थः । तदुक्तम्—'अनवक्लृप्तौ यदा दृष्टः पररूपस्य गोचरः । एवस्तु विषयो वृद्धेर्नियमेऽयं यदा भवेत्' इति ॥ अस्यार्थः—अनवक्लृप्तौ अनिश्चये यदा एवकारो दृष्टः स पररूपस्य विषयः । यस्तु नियमे निर्धारणे यदा दृष्टः स वृद्धिविषय इति ॥ ये तु नियोगे त्वयैव गच्छेति प्राचो ग्रन्थे स्थितस्य प्रत्युदाहरणस्यानुगुणतया नियोजनं नियोगो व्यापार इति व्याचक्षते । तेषां 'यदैव पूर्वे ज्वलने शरीरं, ममैव जन्मान्तरपातकानाम्' इति लौकिकप्रयोगाः, 'तपस्तपःकर्मकस्यैव' 'लङः शाकटायनस्यैव' इत्यादिसौत्रप्रयोगाश्च न सिध्येयुः । उदाहृतवृत्तिश्लोकविरोधश्च स्यात् । अवधारणमिति व्याकुर्वतां तु सर्वेष्टसिद्धिः ॥—**अचोऽन्त्यादि टि** ॥ अच इति निर्धारणे षष्ठी । जातावेकवचनं तदाह—**अचां मध्य** इति ॥—**शकन्ध्वादिष्वि**ति । शकन्ध्वादिविषये तत्सिद्ध्यनुगुणं पररूपं वाच्यमित्यर्थः । अत एवाह—**तच्च टेरि**ति । यदि तु आदिरत्यधिकारादकारस्यैवेष्येत तर्हि मनीषा पतञ्जलिरिति न सिध्येत् ॥ केचित्तु मनःपतच्छब्दयोः पृषोदरादित्वादन्त्यलोपे अकारस्यैव पररूपमाहुः ॥ शकानां देशविशेषाणामन्धुः कूपः शकन्धुः । कर्काणां राजविशेषाणामन्धुः कर्कन्धुः । अटतीत्यटा, पचाद्यचि टाप् । कुलस्य अटा कुलटा, यदि तु कुलम् अटतीति विगृह्यते तदा कर्मण्यणि ङीपि कुलाटीति स्यात् ॥ ईष उञ्छे, ईष गत्यादिषु । आभ्यां 'गुरोश्च हलः' इत्यप्रत्यये ईषा । मनसा ईषा मनीषा । हलस्य ईषा हलीषा ॥ ईषा लाङ्गलदण्डः ॥ पतन्तः अञ्जलयोऽस्मिन् पतञ्जलिः ॥—**मार्तण्ड** इति । पररूपेणानेन मृतण्ड इति सिद्धम्, तत अण्यादिवृद्धिः । 'परामार्ताण्डमास्यत्' 'पुनर्मार्ताण्डमाभरत्' इत्यादिषु तु दीर्घश्छान्दस इति भावः ॥ केचिदत्र सवर्णदीर्घमाहुः, पूर्वोक्तवैदिकप्रयोगास्तेषामनुकूलाः ॥—**ओत्वोष्ठयोः समासे वा** । अकारस्य ओत्वोष्ठयोश्च एकत्र समासे स्थितौ सत्यामिदं प्रवर्तते । नेह । वृषलस्तु तौष्ठव्रणस्त

---

१ निर्देशादिति—यत्तु कर्तरि चर्षीत्यादौ गुणस्य पदद्वयाश्रितत्वेन बहिरङ्गत्वाद्रेफाभावादेव न विसर्गः इति, तन्न, पदद्वयसंबन्धिवर्णद्वयाश्रितत्वेन गुणस्येव पदद्वयसंबन्धि रेफखरात्मकवर्णद्वयाश्रितत्वेन विसर्गस्यापि बहिरङ्गत्वात् । परनिमित्तकत्वं तु उभयोः समम् । २ उपसर्गेणैवेति—तत्संज्ञायाः क्रियायोगनिमित्तत्वात्, इति भावः । अतएव यदर्थे प्रादीनामन्वयस्तं प्रत्येवोपसर्गत्वनियमेन प्रत्यासत्त्या च ऋकारादिनिमित्तोपसर्गत्वस्य ग्रहणाच्च प्रभूतः ऋद्धः प्रर्द्ध इत्यत्र नातिप्रसङ्ग इति बोध्यम् । ३ वाक्यभेदेनेति— एतच्च वृत्तौ स्पष्टम्, भाष्ये तु न दृश्यते । ४ एवे चेति—एतद्वार्तिकारम्भसामर्थ्यादेव सूत्रे धाताविति मण्डूकप्लुत्यानुवर्तितम् । ५ अनवक्लृप्ताविति—क्वेव भोक्ष्यसे इत्युक्ते स्थलसंकीर्णत्वादिना नास्ति संभवस्तव भोजनस्येति गम्यते । अन्ये तु त्वं भोक्ष्यसे इति न संभावये इत्यर्थ इति व्याचख्युः । ६ मार्तण्ड इति—मृताण्डादागतो मार्तण्डः इति अण्विषये एव पररूपमिति शब्देन्दुशेखरे स्पष्टम् । ७ ओत्वोष्ठयोरिति—ननु अत्र प्रत्यासत्तिन्यायेन ओत्वोष्ठोत्तरपदकसमास एवास्य प्रवृत्तिः सुवचा, तथा

स्थूलौतुः । बिम्बोष्ठः । बिम्बौष्ठः । समासे किम् । तवौष्ठः । **ओमाङोश्च** ।६।१।९८। ओमि आङि चात्परे पररूपमेकादेशः स्यात् । शिवायोंनमः । शिव एहि शिवेहि । **अव्यक्तानुकरणस्यात इतौ** ।६।१।९८। ध्वनेरनुकरणस्य योऽच्छब्दस्तस्मादितौ परे पररूपमेकादेशः स्यात् । पटत् इति पटिति ॥ ॐ **एकाचो न** ॥ श्रदिति । **नाम्रेडितस्यान्त्यस्य तु वा** ।६।१।९९। आम्रेडितस्य प्रागुक्तं न स्यादन्त्यस्य तु तकारमात्रस्य वा स्यात् ॥ ॐ **डाचि बहुलं द्वे भवतः** । इति बहुलवचनाद्द्वित्वम् । **तस्य परमाम्रेडितम्** ।८।१।२। द्विरुक्तस्य परं रूपमाम्रेडितसंज्ञं स्यात् । पटत्पटेति । **झलां जशोऽन्ते** ।८।२।३९। पदान्ते झलां जशः स्युः । पटत्पटदिति । **अकः सवर्णे दीर्घः** । ६।१।१०१। अकः सवर्णेऽचि परे दीर्घ एकादेशः स्यात् । दैत्यारिः । श्रीशः । विष्णूदयः । अचि किम् । कुमारी शेते । नाज्झलाविति सावर्ण्यनिषेधस्तु न दीर्घशकारयोः ग्रहणकशास्त्रस्य सावर्ण्यविधिनिषेधाभ्यां प्रागनिष्पत्तेः । अकः किम् । हरये ॥ 'अकोकि' इत्येव सुवचम् ॥ ॐ **ऋति सवर्णे ऋ वा** ॥ होतृकारः । होतॄकारः ॥ ॐ **लृति सवर्णे लृ वा** ॥ होत्लृकारः । पक्षे ऋकारः सावर्ण्यात् । होतॄकारः । ऋति ऋ वा लृति लृ वेत्युभयत्रापि विधेयं वर्णद्वयं द्विमात्रम् । आद्यस्य मध्ये द्वौ रेफौ तयोरेका मात्रा । अभितोऽज्भक्तेरपरा । द्वितीयस्य तु मध्ये द्वौ

इति ॥—**शिवेहीति** । ननु शिव आ इहीत्यत्र सवर्णदीर्घे कृते पश्चादाद्गुणे च सिद्धमिष्टं तत्किमाङ्ग्रहणेन । सत्यम् । 'पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते' इति दर्शनेन धातूपसर्गयोः कार्यमन्तरङ्गमिति पूर्वं गुणे कृते वृद्धिः स्यात्, तन्मा भूदित्याङ्ग्रहणम् ॥—**अव्यक्तानुकरणस्यात इतौ** ॥ यद्यपि 'अतो गुणे' इति पूर्वसूत्रादत इत्यनुवर्त्यातोग्रहणमिह त्यक्तुं शक्यम्, तथापि पूर्वसूत्रे अत इति तपरकरणाद्ध्रस्वाकारस्य ग्रहणमिह तु शब्दाधिकारपक्षाश्रयणाद् अच्छब्दस्य ग्रहणमिति व्याख्याने क्लेशः स्यादिति पुनरत्रातोग्रहणं कृतम् ॥ अव्यक्तशब्दं व्याचष्टे—**ध्वनेरिति** ॥—**अनुकरणस्येति** । परिस्फुटाकारादिवर्णस्येति भावः । तस्य चानुकरणत्वं किंचित्साम्येन बोध्यम् । पररूपस्यास्य नित्यत्वेऽपि संहितायामविवक्षितायां तदभावादाह—**पटत् इतीति** ॥—**नाज्झलावित्यादि** । अयं भावः—विधेयभेदे वाक्यभेदात्संभवन्त्यामेकवाक्यतायां तदयोगात् 'तुल्यास्यप्रयत्नम्—' इत्यस्य 'नाज्झलौ' इत्यस्य च एकवाक्यत्वलाभाय 'अज्झल्भिन्नं तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम्' इत्यर्थोऽभ्युपेयते । 'अज्झल्भिन्नम्' इत्यत्र परस्परनिरूपिततुल्यत्वविशिष्टास्यप्रयत्नकौ यावज्झलौ तदुभयभिन्नत्वं विवक्षितम् । तथा च 'यो ह्रस्वदीर्घात्मको वर्णो येन वर्णेन तादृशेन तुल्यास्यप्रयत्नस्तदुभयं मिथः सवर्णं भवति' । तथा—'येन हला तुल्यास्यप्रयत्नकं यद्धल् तन्मिथः सवर्णं स्यात्' यश्च दीर्घप्लुतात्मको वर्णो येन हला तुल्यास्यप्रयत्नस्तदुभयमपि मिथः सवर्णम्' इत्यर्थः फलितः ॥ ततश्चानेन सूत्रद्वयेन सवर्णसंज्ञायां सिद्धायाम् 'अणुदित्सवर्णस्य—' इति ग्राहकशास्त्रं प्रवर्तते, न तु ततः प्राक् । अतो 'नाज्झलौ' इत्यनेन अक्षरसमाम्नायिकानामेव सावर्ण्यं व्युदस्यते, न तु सर्वेषाम् । तेनात्र दीर्घशकारयोः सावर्ण्यमस्त्येवेति तद्वारणाय 'अकः सवर्णे—' इत्यत्राचीत्यनुवर्तनं युक्तमिति ॥ यदा तूष्मणामीषद्विवृतत्वं परिकल्प्य 'नाज्झलौ' इति सूत्रं प्रत्याख्यायते, तदेह सवर्णसूत्रे अचीति नानुवर्तनीयम् ॥ हे पिपासो इत्यादौ 'गुरोरनृतः—' इत्याकारस्य प्लुते कृते ततः परस्य सस्य इणः परत्वेन षत्वं स्यात्, 'नाज्झलौ' इत्यत्राकारप्रश्लेषेण दीर्घहकारयोः सावर्ण्याभावेऽपि प्लुताकारस्य हकारसवर्णत्वेन इण्त्वादित्याशङ्क्य तत्समाधानार्थमाश्च आश्चेति द्वन्द्वं कृत्वा सवर्णदीर्घेण दीर्घात्परत्र प्लुतोऽपि प्रश्लिष्यन्ते इति क्लिष्टव्याख्यानमपि नाश्रयणीयम् । विश्वपाभिरित्यादौ ढत्वादि[illegible] प्रसक्तेः । स्वराणामूष्मणां च प्रयत्नभेदेन सावर्ण्याभावादिति सुगमोऽयं पन्थाः ॥—**अकोऽकीत्येवेति** । 'अको[illegible] वैक-[illegible] रणादिकं इत्येवेत्यर्थः ॥—**सुवचमिति** । यथासंख्यसंबन्धेन दध्यत्रेत्यादावतिप्रसङ्गाभावात् ॥ ऋ इति त्रिंशतः संज्ञेत्य[illegible] यणादिकार्यं तृलृकार इत्यत्र ऋकारस्य ऋकारपरत्वमस्त्येवेत्यप्रसङ्गाभावादीकारशकारयोः सावर्ण्ये सत्यप्यचीत्यनुवर्तनं विने[illegible] प्राचां व्याख्यैव रूपासिद्धेश्चेति भावः ॥ 'ऋति ऋ वा' 'लृति लृ वा' इति वार्तिकं सूत्रस्थेन सवर्णपदेन योजयित्वा पठति—[illegible] प 'ह्रस्वस्य पिति इत्यादि ॥ नन्वेवम् 'अकः सवर्णे—' इति सवर्णपदाकरणे वार्तिकयोः सवर्णग्रहणं कर्तव्यम् । सूत्रे तु [illegible] तु प्रकृतिभावेनैव भर्तव्यमिति विपरीतगौरवात्कथम् 'अकोऽकीत्येव सुवचम्' इत्युक्तमिति चेदत्राहुः । भाष्यकारै 'वृद्धिरेचि' इति बाधके भविस्त्येव गौरवमिति ॥ प्रत्याख्याने तूपपत्तिः—लृकारान्तेषु विचारयिष्यते ॥—**वर्णद्व**

व 'दन्त्योष्ठ्यो वः स्मृतो बुधैः' इत्यादि प्रयोगा न संगच्छन्ते इति वाच्यम्, शब्दघटितोत्तरपदेऽपि एतत्सूत्रप्रवृत्तेरङ्गीकारात् । प्रकृतिभावानुकर्षणेऽपि 'कलकः' इत्यत्र तदनुवृत्तिर्व्यर्थ इति भावः । २ प्रत्यभिवादे इति—नमस्कारा-

१ परं रूपमिति—इदं च अलोऽन्त्यस्येत्यन्त्यस्य न भवति, 'नानर्थके[illegible]शीर्वादमात्रम्, अशूद्रे इति निषेधात् । ३ नाम गोत्रं बोध्यम् । ननु तत्रैव कुतो न स्मारितमिति चेत्, 'शिशपाचोद्यमेतत् स' इति मनुस्मृतेः । अत्र नामशब्दो गोत्रस्याप्युपलक्षकः । द्वौ रेफावित्यनुच्यते, तच्च द्वितीयान्तम्, अभितःपदयोगात् । [illegible]क्तं संस्कारजं बोध्यम् ।

ऌकारौ । शेषं प्राग्वत् । इहोभयत्रापि ऋत्यकः इति पाक्षिकः प्रकृतिभावो वक्ष्यते । **एङः पदान्तादति** ।६।१।१०९। पदान्तादेङोऽति परे पूर्वरूपमेकादेशः स्यात् । हरेऽव । विष्णोऽव । **सर्वत्र विभाषा गोः** ।६।१।१२२। लोके वेदे च गोरति वा प्रकृतिभावः स्यात्पदान्ते । गोअग्रम् । गोऽग्रम् । एङन्तस्य किम् । चित्रग्वग्रम् । पदान्ते किम् । गोः । **अवङ् स्फोटायनस्य** ।६।१।१२३। अतीति निवृत्तम् । अचि परे पदान्ते गोरवङ् वा स्यात् । गवाग्रम् । पदान्ते किम् । गवि । व्यवस्थितविभाषया गवाक्षः । **इन्द्रे च** ।६।१।१२४। गोरवङ् स्यादिन्द्रे । गवेन्द्रः ॥

अथ प्रकृतिभावः ।

प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम् ।६।१।१२५। प्लुताः प्रगृह्याश्च वक्ष्यन्ते तेऽचि परे नित्यं प्रकृत्या स्युः । एहि कृष्ण३ अत्र गौश्चरति । हरी एतौ । नित्यमिति किम् । हरी एतावित्यादावयमेव प्रकृतिभावो यथा स्यादिकोऽसवर्ण इति ह्रस्वसमुच्चितो माभूत् । **इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च** ।६।१।१२७। पदान्ता इकोऽसवर्णेऽचि परे प्रकृत्या

प्राप्ते ह्रस्वऋकारो ह्रस्वऌकारश्च विधीयत इति प्राचो व्याख्यानमाकरविरुद्धमिति ध्वनितम् ॥—**एङः पदान्तात्**—॥ अयवोरपवादः । 'ङसि ङसोश्च' इत्यस्यारम्भादस्य पदान्तविषयत्वे लब्धे उत्तरार्थं पदान्तादिति स्पष्टप्रतिपत्तये इहैव कृतमिति मनोरमायां स्थितम् ॥ केचित्तु 'पदान्तात्' इत्येतदिहाप्यावश्यकमेवान्यथाऽपदान्तादपि स्यात् । 'ङसिङसोश्च' इति सूत्रं तु 'सुप्संबन्धिन्यति परतः पूर्वरूपं चेन्ङसिङसोरेवाति परे' इति नियमार्थं स्यात् । तत्फलं तु हरयः, गुरवः, इः स्मृतो यैस्ते स्मृतयः, इत्यादौ पूर्वरूपाप्रवृत्तिरित्याहुः ॥ एङः किम् । दध्यत्र ॥ पदान्तात्किम् । चयनम् । लवनम् । अचिनवम् ॥ अति किम् । हरयिह । विष्णविह ॥ तपरः किम् । वायवायाहि ॥—**सर्वत्र विभाषा**—॥ यद्यपीह 'छन्दसि' इति न प्रकृतम्, तथापि 'यजुष्युरः–' इत्यादिप्रक्रमात् छन्दस्येव संभाव्येत । अतः 'सर्वत्र' इत्युक्तम् । तद्व्याचष्टे—**लोके वेदे चेति** । इह एङ इत्यनुवर्त्य एङन्तस्य गोरिति व्याख्येयम् ॥—**प्रकृतिभाव** इति । एतच्च 'प्रकृत्यान्तःपादम्–' इति सूत्रात्प्रकृत्येत्यनुवृत्त्या लभ्यते । 'नान्तः पादम्' इति पाठे तु 'सर्वत्र विभाषा–' इति सूत्रेण पूर्वरूपमेव विभाषाया निषिध्येत इत्यवधेयम् । निषेधविकल्पे विधिविकल्पः फलित इत्याशयेन पूर्वरूपमेव विकल्प्यत इति मनोरमायां स्थितम् ॥—**अवङ् स्फोटायनस्य** ॥ स्फोटोऽयनं परायणं यस्य सः स्फोटप्रतिपादनपरो वैयाकरणः । तस्य स्फोटायनस्य । अत्रापि एङन्तस्य गोरिति व्याख्येयम् ॥ अगित्येव सूत्रयितुमुचितम् ॥ विभाषानुवृत्तेः स्फोटायनग्रहणं पूजार्थम् ॥—**अतीति निवृत्तमिति** । अन्यथा गवेशः, गवोद्धः इत्यादि न सिध्येदिति भावः ॥—**अचि पर** इति । अत्राचीत्यनुवर्तते । 'अती' ति तु निवृत्तम्' इत्यत्र व्याख्यानमेव शरणम् ॥—**गवाक्ष** इति । गवां किरणानाम् अक्षीवेति विग्रहः । 'अक्ष्णोऽदर्शनात्' इत्यच् समासान्तः । वातायने रूढोऽयम् । पुंस्त्वं लोकात् ॥—**इन्द्रे च** ॥ आरम्भसामर्थ्यान्नित्यमिदम् । इदं च सूत्रं त्यक्तुं शक्यम् । अन्यार्थं स्वीकृतेन व्यवस्थितविभाषाश्रयणेनैव इष्टसिद्धेरित्याहुः ॥ 'प्लुतप्रगृह्याः–' इति सूत्रादव्यवहितपूर्वः '**अथ प्रकृतिभावः**' इति पाठो मूलपुस्तकेषु प्रायेण दृश्यते स चापपाठ एव । 'सर्वत्र विभाषा गोः' इति प्रकृतिभावस्य [illegible]रब्धत्वादित्येके ॥ अन्ये तु 'अवङ् स्फोटायनस्य' 'इन्द्रे च' इति सूत्रद्वयं प्रकृतिभावप्रकरणपठितमपि तद्बहिर्भूतमि-
यदि तु
हलः' इत्यप्र[illegible]व्यं, ताभ्यां तदविधानात् । न च 'अवङ्–' सूत्रस्य प्रकृतिभावापवादत्वेनोत्सर्गापवादरूपत्वात् तत्प्रकरणस्थ-
ञ्जलिः ॥—म[illegible]त्यवङादेशानुवृत्त्यर्थं तदनन्तरं पठितस्य 'इन्द्रे च' इति सूत्रस्यापीति वाच्यम् । पूर्वरूपापवादत्वस्यापि 'अव-
[illegible]वचत्वात् । एतत्प्रकरणपाठस्य गोशब्दानुवृत्त्यर्थतया चरितार्थत्वात् । एवं च स्वलेख्यप्रकृतिभावप्रकरणाद्ब-
माभरत्' इत्यादि[illegible]खितं तदनुकूलत्वेन 'सर्वत्र विभाषा–' इति सूत्रमपि तत्रैवेति स्थितस्य गतिर्बोध्येत्याहुः ॥
त्वोष्ठयोः समा[illegible]ः ॥ **प्लुतप्र**[illegible]**ह्याः**—॥ प्रकृतिभावं प्रति प्लुतो नासिद्धः, प्लुतमनूद्य प्रकृतिभावविधानसामर्थ्यात् । अचि

---

१ निर्देशादिति—यत्तु [illegible]त्वेऽपीह सवर्णदीर्घः ॥ अचीत्यनुवर्तमाने पुनरचिग्रहणमादेशनिमित्ते एवाचि प्रकृतिभावः । बन्धिवर्णद्वयाश्रितत्वेन गुणस्येव पदे[illegible]तु अस्य रुजति, जानू अस्य रुजति । इह 'मय उञः–' इति पाक्षिके वकारे तु जान्वस्य समम् । २ उपसर्गेणैवेति—तत्संज्ञायाः क्रियायो[illegible] प्लुतः । प्राचां तु—कृष्ण ३ एहि—इति उदाहृतम् । तदसत् । 'वाक्यनियमेन प्रत्यासत्त्या च ऋकारादिनिमित्तोपसर्गत्वस्य ग्रहण[illegible]दिति । अयं भावः—हरी ईशावित्यादौ 'प्लुतप्रगृह्याः–' इत्येतत्सादेनेति— एतच्च वृत्तौ स्पष्टम्, भाष्ये तु न दृश्यते । ४ न हरी एतावित्यत्र परत्वाद् ह्रस्वसमुच्चितः स्यात् । नित्यग्रहणे तु कृते [illegible]तम् । ५ अनवक्लृप्ताविति—केव भोक्ष्यसे इत्युक्ते स्थल

भोक्ष्यसे इति न संभावये इत्यर्थ इति व्याचख्युः । ६ मा[illegible] दृश्यते । २ नित्यमिति किमिति—वाग्रहणनिवृत्तेरेव नित्यत्वलाभ [illegible] स्पष्टम् । ७ ओत्वोष्ठयोरिति—ननु अत्र प्र[illegible]

स्युर्ह्रस्वश्च वा । अत्र ह्रस्वविधिसामर्थ्यादेव प्रकृतिभावे सिद्धे तदनुकर्षणार्थश्चकारो न कर्तव्य इति भाष्ये स्थितम् । चक्रि अत्र । चक्र्यत्र । पदान्ता इति किम् । गौर्यौ ॥ ❀ **न समासे** ॥ वाप्यश्वः ॥ ❀ **सिति च** ॥ पार्श्वम् । **ऋत्यकः** ।६।१।१२८। ऋति परेऽकः प्राग्वत् । ब्रह्म ऋषिः ब्रह्मर्षिः । पदान्ता इत्येव । आर्च्छत् । समासेऽप्ययं प्रकृतिभावः । सप्तऋषीणाम् । सप्तर्षीणाम् । **वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्तः** ।८।२।८२। इत्यधिकृत्य । **प्रत्यभिवादेऽशूद्रे** ।८।२।८३। अशूद्रविषये प्रत्यभिवादे यद्वाक्यं तस्य टेः प्लुतः स्यात् स चोदात्तः । अभिवादये देवदत्तोऽहम् । भो आयुष्मानेधि देवदत्त३ ॥ ❀ **स्त्रियां न** ॥ अभिवादये गार्ग्यहम् । भो आयुष्मती भव गार्गि ॥ नाम गोत्रं वा यत्र प्रत्यभिवादवाक्यान्ते प्रयुज्यते तत्रैव प्लुत इष्यते । नेह । आयुष्मानेधि ॥ ❀ **भोराजन्यविशां वेति वाच्यम्** ॥ आयुष्मानेधि भो३ः । आयुष्मानेधीन्द्रवर्म३न् । आयुष्मानेधीन्द्रपालित ३ । **दूराद्धूते च** ।८।२।८४। दूरात्संबोधने यद्वाक्यं तस्य टेः प्लुतः स्यात् । सक्तून्पिब देवदत्त ३ । **हैहेप्रयोगे हैहयोः** ।८।२।८५। एतयोः प्रयोगे दूराद्धूते यद्वाक्यं तत्र हैहयोरेव प्लुतः स्यात् । हे ३ राम । राम है ३ । **गुरोरनृतोऽनन्त्यस्याप्येकैकस्य प्राचाम्** ।८।२।८६। दूराद्धूते यद्वाक्यं तस्य ऋद्भिन्नस्यानन्त्यस्यापि गुरोर्वा प्लुतः स्यात् । दे३वदत्त । देवद ३ त्त । देवदत्त ३ । गुरोः किम् । वकारात्परस्याकारस्य माभूत् । अनृतः किम् । कृष्ण३ । एकैकग्रहणं पर्यायार्थम् । इह प्राचामिति योगो विभज्यते । तेन सर्वः प्लुतो विकल्प्यते । **अप्लुतवदुपस्थिते** ।६।

तत्सामर्थ्यात् परमपि बाधत इति ॥—**चक्र्यत्रेति** । इह 'स्कोः–' इति कलोपो न, यणः कार्यकालपक्षे बहिरङ्गपरिभाषया असिद्धत्वात् स्थानिवद्भावाच्च । 'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्' इति तु नास्ति । 'तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेषु' इति वक्ष्यमाणत्वात् ॥—**पार्श्वमिति** । पर्शूनां समूहः । 'पर्श्वा णस् वक्तव्यः' इति णस् । ओर्गुणस्तु न 'सिति च' इति पदत्वस्य भत्वापवादत्वात् ॥—**ऋत्यकः** ॥ **ब्रह्म ऋषिरिति** ॥ ननु 'ऋत्यचः' इत्येव सूत्रमस्तु । दधि ऋच्छतीत्यादौ 'इकोऽसवर्णे' इत्यनेनैव प्रकृतिभावः सिद्धः । मैवम् । होतृऋकार इत्यत्र प्रकृतिभावार्थमग्ग्रहणस्यावश्यकत्वात् ॥ एतेन 'अकोऽसवर्णे–' इत्येवमेव सूत्रमस्त्विति शङ्काया निरवकाश एव, उक्तदोषानिवृत्तेः । सप्तऋषीणामित्यत्र 'न समासे' इति निषेधापत्तेश्च ॥ 'न समासे' इति निषेधवार्तिकं हि 'इकोऽसवर्णे–' इति सूत्र एव, न तु 'ऋत्यकः' इत्यत्रेति सिद्धान्तः । अत एवाह—**समासेऽप्ययमिति** । एवं च 'ऋलृवर्णयोः' इति पूर्वोक्तो निर्देशः संगच्छते ॥—**प्रत्यभिवादे**—॥ इह प्रत्यभिवादशब्देन आशीर्वचनमुच्यते ॥ अशूद्रे किम् । अभिवादये तुषजकोऽहम् । भो आयुष्मानेधि तुषजक ॥—**आयुष्मानेधीति** । अस्तेः सेर्हिः । 'घ्वसोः–' इति एत्वम् 'हुझल्भ्यो हेर्धिः' 'श्नसोरल्लोपः' ॥—**नामगोत्रं वेति** । गोत्रस्योदाहरणम्—अभिवादये गार्ग्योऽहम् । भो आयुष्मानेधि गार्ग्य ३ इत्यूह्यम् ॥—**दूराद्धूते च** ॥ हूतमाह्वानं तच्च संबोधनमात्रोपलक्षणमित्याह—**दूरात्संबोधन** इति । उपलक्षणतया व्याख्यानस्य फलमुदाहरति—**सक्तून्पिबेत्यादि** ॥—**गुरोरनृतः**—॥—**अनन्त्यस्यापीति** । अत्र वदन्ति । यद्यप्यन्त्यस्य गुरोः प्लुतार्थोऽपिशब्द इति व्याख्यायेत तर्हि गुरुस्थानिकप्लुतानामेव पर्यायता स्यात्तथा च 'दूराद्धूते–' इति लक्षणान्तरेण लघोष्टेः स्थाने विहितेन प्लुतेन सह युगपत् प्रयोगः प्रसज्येत । तस्मादपिशब्दो गुरोरगुरोश्च टेः प्लुतार्थ इत्येव व्याख्यातव्यं टेरिति प्रकृतत्वादिति ॥—**दे३वदत्तेति** । वाक्यत्वसंपत्तये अस्त्यादिरेहीति शब्दो बोध्यः ॥ एवमग्रेऽपि ॥—**सर्वः प्लुतो विकल्प्यत** इति । एतेन 'द्वैपायनो विरहकातर आजुहाव । पुत्रेति' इति भागवतं व्याख्यातम् । प्लुतस्य वैकल्पिकत्वात् 'आर्षप्रयोगः' इति श्रीधराचार्योक्तिस्तु नादर्तव्या । विस्तरस्त्वत्र मनोरमायामनुसंधेयः ॥—**यणादिकं करोतीति** । अत्र नव्याः । यथैवममी इति विष्णू इति इत्यत्र प्रगृह्याश्रयप्रकृतिभावं बाधित्वा परत्वादनेन यणादिकार्यं स्यात्, ततश्च तत्करणप्रयोजनं यणादिकमेव स्यात्, तस्मात् 'प्लुतकार्यं प्रकृतिभावं न करोतीत्यर्थः' इति प्राचां व्याख्यैव ज्यायसी । एवं च 'इको यणचि' इत्यत्र इन्ग्रहणस्य वैयर्थ्यशङ्कापि नास्ति । तथा हि—तत्रेग्ग्रहणाभावेऽपि 'ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्' 'दीर्घात्' इत्यतो ह्रस्वदीर्घपदानुवृत्त्या तयोर्यण्विधानान्न व्यञ्जनस्य भविष्यति । प्लुतस्य तु प्रकृतिभावेनैव भवितव्यमेव । अयादयोऽपवादाः हरय इत्यादौ । उपेन्द्रः कृष्णैकत्वमित्यादौ तु 'आद्गुणः' 'वृद्धिरेचि' इति बाधके भवि-

---

१ सामर्थ्यादेवेति—एवकारोऽवश्याश्रयणीयतामस्य सूचयति । चकारेण प्रकृतिभावानुकर्षणेऽपि 'ऋत्यकः' इत्यत्र तदनुवृत्तिर्न स्यात्, चानुकृष्टत्वात् । तदर्थं ह्रस्वविधानसामर्थ्यस्यावश्यकत्वे चकारो व्यर्थ इति भावः । २ प्रत्यभिवादे इति—नमस्कारादिना आशिषं वाच्यमानो गुर्वादिर्यत्प्रतिसंभाषते स प्रत्यभिवादो, नाशीर्वादमात्रम्, अशूद्रे इति निषेधात् । ३ नाम गोत्रं वेति—एतच्च न्यायसिद्धम्, 'असौ नामाहमस्मीति स्वं नाम परिकीर्तयेत्' इति मनुस्मृतेः । अत्र नामशब्दो गोत्रस्याप्युपलक्षकः । नाम च न बोधकशब्दमात्रम्, किंतु 'द्व्यक्षरं चतुरक्षरं वा' इत्यादि स्मृत्युक्तं संस्कारजं बोध्यम् ।

१।१२९। उपस्थितोऽनार्ष इतिशब्दस्तस्मिन्परे प्लुतोऽप्लुतवद्भवति। अप्लुतकार्यं यणादिकं करोतीत्यर्थः । सुश्लोक३ इति। सुश्लोकेति । वत्किम् । अप्लुत इत्युक्तेऽप्लुत एव विधीयेत प्लुतश्च निषिध्येत । तथा च प्रगृह्याश्रये प्रकृतिभावे प्लुतस्य श्रवणं न स्यात् । अग्नी ३ इति । **ई३ चाक्रवर्मणस्य** ।६।१।१३०। ई३ प्लुतोऽचि परेऽप्लुतवद्वा स्यात् । चिनु हि ३ इति । चिनु हीति । चिनु हि ३ इदम्। चिनु हीदम्। उभयत्र विभाषेयम्। **ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यम्** ।१।१।११। ईदूदेदन्तं द्विवचनं प्रगृह्यसंज्ञं स्यात् । हरी एतौ । विष्णू इमौ। गङ्गे अमू । पचेते इमौ । मणीवोष्ट्रस्येति तु इवार्थे वशब्दो वाशब्दो वा बोध्यः। **अदसो मात्** ।१।१।१२। अस्मात्परावीदूतौ प्रगृह्यौ स्तः । अमी ईशाः । रामकृष्णावमू आसाते । मात्किम् । अमुकेऽत्र । असति माद्ग्रहणे एकारोऽप्यनुवर्तेत। **शे** ।१।१।१३। अयं प्रगृह्यः स्यात् । अस्मे इन्द्राबृहस्पती । **निपात एकाजनाङ्** ।१।१।१४। एकोऽज्निपात आङ्वर्जः प्रगृह्यः स्यात् । इ विस्मये । इ इन्द्रः । उ वितर्के । उ उमेशः । अनाङित्युक्तेरङिदाकारः प्रगृह्य एव । आ एवं नु मन्यसे । आ एवं किल तत् । ङित्तु न प्रगृह्यः । ईषदुष्णम् । ओष्णम् । ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाऽभिविधौ च यः । एतमातं ङितं

ध्यतः । यथा सत्यपि इग्ग्रहणे श्रीश इत्यादौ सवर्णदीर्घत्वं बाधकम् । अतो नार्थ इग्ग्रहणेन ॥ तथापि एहि करभोरु३ इति सुतनु३ इति चिनुहि३ अत्रेत्यादौ 'अप्लुतवदुपस्थिते' 'ई३ चाक्रवर्मस्य' इति प्रकृतिभावनिषेधेऽपि आभ्यां यणादिकार्याऽविधानात् प्लुतस्यास्य यण् न स्यात् । ह्रस्वदीर्घपदाननुवृत्तौ तु व्यञ्जनस्य स्यात् । तस्मादिग्ग्रहणं व्यर्थमिति न शक्यते शङ्कितुमित्याहुः ॥ अन्ये त्विग्ग्रहणस्य प्रयोजनान्तरमप्याहुः । इको यणेव क्वचिद्यथा स्यात् यदन्यत् प्राप्नोति तन्मा भूत् । किंचान्यत् प्राप्नोति 'इकोऽसवर्णे–' इति शाकलम् । एवं च यदुक्तं 'न समासे' 'सिति च' इति तदनेन संगृहीतं भवतीति ॥—**चिनु हीति** । चिन्विति लोडन्तम् । हीत्यव्ययम् । अनन्त्यस्यापि 'प्रश्नाख्यानयोः' इत्यनेन प्लुतः ॥—**उभयत्र विभाषेयमिति** ॥ इतिशब्दे परतः पूर्वेण प्राप्ते अन्यत्राप्राप्ते चारम्भादिति भावः ॥—**ईदूदेदन्तमिति** । अत्र विशेषणेन तदन्तविध्याश्रयणं किम् । पचेते इमाविति यथा स्यात् । हरी विष्णू इत्यादिष्वेकादेशस्य परादिवद्भावाश्रयेण इकारादीनां द्विवचनत्वादीदूदेद्रूपं द्विवचनमित्युक्तेऽपि प्रगृह्यत्वं सिध्यतीति बोध्यम् ॥—**द्विवचनमिति** । 'संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्ति' 'सुप्तिङन्तम्–' इत्यन्तग्रहणाज्ज्ञापकात्तेन कुमार्योर्वध्वोश्चागारं कुमार्यगारं वध्वगारमिति सिद्धम् । द्विवचनान्तं प्रगृह्यं स्यादिति व्याकुर्वतः प्राचस्तु नेदं सिध्येत् ॥—**हरी एताविति** । इह ह्रस्वसमुच्चितप्रकृतिभावो न, 'प्लुतप्रगृह्याः–' इत्यत्र नित्यग्रहणादित्युक्तम् ॥ अत्र वृत्तिकारेण 'मणीवादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः' इति पठित्वा मणीव रोदसीव जंपतीवेत्युदाहृतम् । तच्च मुनित्रयानुक्तत्वादप्रमाणमिति कैयटादयः । एवं स्थिते 'मणीवोष्ट्रस्य लम्बेते प्रियौ वत्सतरौ मम' इति भारतप्रयोगं समर्थयते—**इवार्थे इति** ॥—**वशब्द इत्यादि** । 'वं प्रचेतसि जानीयादिवार्थे च तदव्ययम्' इति मेदिनी । 'व वा यथा तथैवैवं साम्ये–' इत्यमरः । 'कादम्बखण्डितदलानि व पङ्कजानि' इत्यादिप्रयोगदर्शनाच्चेति भावः ॥—**अदसो मात्** ॥ इह एकारो नानुवर्तते, असंभवादित्यभिप्रेत्याह—**ईदूताविति** ॥ अदसः किम् । शम्यत्र, वाम्यत्र ॥ ननूकारानुवृत्तिर्व्यर्था स्त्रियां फले वा अमू आसाते इत्यत्र पूर्वेणैव सिद्धेः मुत्वस्यासिद्धत्वेऽप्येकारान्तत्वादत आह—**रामकृष्णाविति** । पुंसि पूर्वेण न सिध्यत्यौकारान्तत्वादिति भावः ॥ 'अदसो मात्' इति सूत्रं प्रति मुत्वमीत्वं च नासिद्धम् आरम्भसामर्थ्यात् ॥—**अमुकेऽत्रेति** ॥ स्त्रीलिङ्गद्विवचनस्य तु पूर्वसूत्रेण प्रगृह्यत्वे प्रकृतिभाव एव । अमुके अत्र ॥—**एकारोऽप्यनुवर्तेतेति** । तथा च एकाराननुवृत्तितात्पर्यग्रहफलकं माद्ग्रहणमिति भावः ॥—**शे** ॥ छान्दसमपीदं संदर्भशुद्ध्यर्थमुक्तमित्याहुः ॥—**अस्मे** इति । अस्मभ्यमित्यर्थः, 'सुपां सुलुक्–' इति भ्यसः शे आदेशः । 'शेषे लोपः' ॥—**निपात एका—**॥ निपातः किम् । अततेर्डः । अः । हे अ आगच्छ । अत्र प्रगृह्यसंज्ञा मा भूत् ॥ एकग्रहणाभावे 'येन विधिः–' इति सूत्रात्तदन्तलाभे प्रेदमित्यत्र स्यादत उक्तम् 'एक–' इति । 'एकाज्' इति तु न बहुव्रीहिः, उक्तातिप्रसक्ततादवस्थ्यात् । अतः 'पूर्वकालैक–' इति कर्मधारय एव ॥ ननु 'निपातोऽजनाङ्–' इत्युक्ते हलन्तस्य सत्यपि प्रगृह्यत्वे प्रयोजनाभावादजन्ते प्राप्ते अज्ग्रहणसामर्थ्यादज्रूपस्यैव निपातस्य प्रगृह्यत्वसिद्धेः किमेकग्रहणेन । न च पुरोऽस्तीत्यादौ हलन्तस्य संज्ञायां सत्यां प्रकृतिभावात् 'अतो रोः–' इति रोरुत्वे न स्यादतोऽज्ग्रहणसामर्थ्यमुपक्षीणमित्येकग्रहणमावश्यकमिति वाच्यम् । प्रगृह्यसंज्ञां प्रति रुत्वस्यासिद्धतया रेफान्तस्यैतस्य प्रगृह्यसंज्ञाभावेन दोषाप्रसक्तेः । न च सान्तस्य कृता प्रगृह्यसंज्ञा एकदेशविकृतन्यायेन रेफान्तस्यापि स्यादेवेति प्रकृतिभावादुत्वाभावप्रसङ्गस्तदवस्थ इति वाच्यम् । प्रगृह्यसंज्ञां प्रतीव प्रकृतिभावं प्रत्यपि रुत्वस्यासिद्धत्वात् प्रकृतिभावाप्रवृत्तेः । सकारान्तस्य तु न किंचिदपि सिद्धकाण्डस्थप्रयोजनं प्राप्नोति यत्प्रकृतिभावेन व्यावर्त्येत । न चाज्ग्रहणसामर्थ्यादजन्तस्यैव प्रपराऽपेत्यादिनिपातस्य प्रगृह्यसंज्ञा स्यान्न त्वज्रूपनिपातस्येति वैपरीत्यशङ्कानिवारणार्थमेकग्रहणमिति वाच्यम् । अनाङ्ग्रह-

विद्याद्वाक्यस्मरणयोरङित् । ओत् ।१।१।१५। ओदन्तो निपातः प्रगृह्यः स्यात् । अहो ईशाः । संबुद्धौ शाकल्यस्येतावनार्षे ।१।१।१६। संबुद्धिनिमित्तक ओकारो वा प्रगृह्योऽवैदिके इतौ परे । विष्णो इति । विष्ण इति । विष्णविति । अनार्ष इति किम् । ब्रह्मबन्धवित्यब्रवीत् । उञः ।१।१।१७। उञ इतौ वा प्रागुक्तम् । उ इति । विति । ऊँ ।१।१।१८। उञ इतौ दीर्घोऽनुनासिकः प्रगृह्यश्च ऊँ इत्ययमादेशो वा स्यात् । ऊँ इति । मय उञो

णस्य वैयर्थ्यापत्तेः 'व्याहरति मृगः' इत्यादिनिर्देशविरोधाच्चोक्तशङ्काया अप्रवृत्तेः । किंच 'निपातोऽजनाङ्' इत्युक्तेऽप्यनाङिति प्रतिषेधसामर्थ्यान्निपातस्य विशेषणत्वाभ्युपगमात्तदन्तविध्यप्रवृत्त्या निपातरूपो योऽच् स प्रगृह्य इत्यर्थलाभादज्रूपस्यैव निपातस्य प्रगृह्यत्वं सिद्धमिति नास्त्येव प्रयोजनमेकग्रहणस्य । नन्वेवमपि समुदायनिवृत्त्यर्थमेकग्रहणमावश्यकमेव । अन्यथा अ इ उ अपेहीत्यत्रैकाज्द्विर्वचनन्यायेन समुदायस्यैव संज्ञा स्यान्नावयवानामिति चरमस्यैव प्रकृतिभावः स्यान्न तु पूर्वयोरिति चेन्न । अजित्येकत्वस्य विवक्षयैव समुदायनिरासंसंभवात्समुदायसंज्ञया अवयवानामननुग्रहेणैकाज्द्विर्वचनन्यायस्याप्यप्रवृत्तेः । एकस्मिन्निपाते संज्ञाविधानसंभवेन निपातसमुदायस्य निपातग्रहणेनाग्रहणाच्च । अत्राहुर्भाष्यकाराः । अच्समुदायग्रहणशङ्कानिरासार्थमेकग्रहणं कुर्वन् ज्ञापयति 'वर्णग्रहणेषु व्यक्तिसंख्या न विवक्ष्यते किं तु जातिरेव निर्दिश्यते' इति । तेन 'हलन्ताच्च' इति सनः कित्वात् दम्भ इत्त्वे धिप्सतीत्यादि सिद्धम् । हल्ग्रहणस्य व्यक्तिपरत्वे तु योऽत्रैकः समीपे हल् नकारो न ततः परः सन्, यस्माच्च परः सन् भकारान्नासाविक्समीप इति कित्त्वं न स्यात्, ततश्च नलोपो न स्यात् । वस्तुतस्तु अपृक्तसंज्ञायामेकग्रहणमुक्तार्थज्ञापकमित्याश्रित्य प्रकृतसूत्रे एकाज्ग्रहणं त्यक्तुं शक्यम् । अत एव मनोरमायामनाङिति पर्युदासादेवाज्रूपनिपाते लब्धे निपातग्रहणमुत्तरार्थं स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमिहैव कृतमिति निपातग्रहणस्यैव प्रयोजनमुक्तं न त्वेकाज्ग्रहणस्य ॥ अत्र नव्याः । यदुक्तं मनोरमायाम् 'अनाङिति पर्युदासात्' इत्यादि तच्चिन्त्यम् । 'ओत्' सूत्रे भाष्यकारैः प्रसज्यप्रतिषेधस्यैवाङ्गीकृतत्वात् । न च लक्ष्यभेदाभावात्प्रौढिवादमात्रं भाष्यमिति वाच्यम् । अस्मादेव भाष्यवचनाल्लक्ष्यभेदोऽप्यस्तीति सुवचत्वात् । तथाहि । अनतेर्डः अः, 'अकारो वासुदेवः स्यात्' इति वचनाद्वृद्धिशब्दो वा । अनेन अशब्देन सह 'आङ्मर्यादाभिविध्योः' इति आङोऽव्ययीभावे सवर्णदीर्घे 'अव्ययीभावश्च' इति नपुंसकत्वाद्ध्रस्वत्वे सोरम्यमि पूर्वे च कृते अमिति रूपं भाष्यकृत्संमतम् । तथा इणो निष्ठायामितः, वेञस्तु निष्ठायां संप्रसारणे उतः, 'अम् इतः एतः, अम् उतः ओतः' इत्यासमुद्रक्षितिवत्समासे रूपं च तत्संमतम् । तत्र पर्युदासपक्षे अमि पूर्वो गुणश्च न सिध्यति । अशब्दस्याङ्भिन्नत्वात्स्थानिवद्भावेन निपातत्वाच्च प्रगृह्यत्वात् । प्रसज्यप्रतिषेधाश्रये तु सिध्यति, तस्याङ्त्वेन प्रगृह्यत्वनिषेधात् । न चैतादृशप्रयोगोऽप्रामाणिक इति वक्तुं युक्तम् । प्रकृतभाष्यस्यात्र प्रमाणत्वात् । अन्यथा हि भाष्यकारेङ्गितमात्रावलम्बनेन तत्र प्राचां ग्रन्थानामधिक्षेपाय भवतां प्रवृत्तयो व्याहन्येरन्नित्याहुः ॥—आङ्वर्ज इति । प्रतिषेधपक्षे तु प्रगृह्यः स्यादित्येतदुत्तरमिदं द्रष्टव्यम् । वर्ज्यत इति वर्जः । वृजेर्ण्यन्तात्कर्मणि घञ् । वर्जनीय इत्यर्थः । आङो न भवतीति यावत् ॥—आ एवमिति । पूर्वप्रक्रान्तवाक्यार्थस्य अन्यथात्वद्योतकोऽयमाकारः, पूर्वमित्थं नामंस्थाः इदानीं त्वेवं मन्यस इत्यर्थः ॥—आ एवं किलेति । स्मरणद्योतकोऽयमाकारः ॥—वाक्यस्मरणयोरित्यादि । अत्रायमाशयः । 'ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः । एतमातं ङितं विद्याद्वाक्यस्मरणयोरङित्' इति भाष्यस्याङिल्लक्षण एव तात्पर्यं, लाघवात् । अन्यस्य ङित्वं त्वर्थसिद्धम् । 'ईषदर्थे' इत्यादिस्त्वेकदेशानुवादः । एवं च अभ्रआँ अप इत्यत्र सप्तम्यर्थवृत्तेरप्याकारस्य ङित्वात् 'आङोऽनुनासिकश्छन्दसि' इति प्रवर्तत इति ॥—ओत् ॥ निपात इति किम् । देवोऽस्ति, वायवायाहि ॥—संबुद्धौ—॥ ऋषिर्वेदः 'तदुक्तमृषिणा' इत्यादौ तथा दर्शनादित्यभिप्रेत्याह—अवैदिक इति । संबुद्धौ किम् । अहो इति । अत्र परत्वाद्विकल्पो मा भूत् । न च 'ओत्' इति सूत्रस्य निरवकाशत्वं शङ्क्यम् । अहो ईशा इत्यादौ तस्य सावकाशत्वात् । इताविति किम् । पटोऽत्र ॥—उञः ॥ 'निपात एकाच्—' इति नित्यं प्राप्ते विभाषेयम् ॥ शाकल्यस्येतौ प्रगृह्यमिति चात्रानुवर्तते तदाह—इतौ वा प्रागुक्तमिति । इह 'उञ ऊँ' इत्येकमेव सूत्रं योगविभागेन व्याख्यातम् । एकसूत्रत्वे तु 'उञ इतौ ऊँ शाकल्यस्य, इत्यर्थात् ऊँ' इतीत्येव रूपं शाकल्यमते सिध्यति । अन्येषां तु मते नित्यं प्रगृह्य इति उइतीत्येवं रूपं सिध्यति, वितीति रूपं तु न सिध्यत्येवेति ज्ञेयम् ॥—ऊँ ॥—अनुनासिक इति । तेनास्मिन् परे 'यरोऽनुनासिके—' इति विकल्पः । यदेतन्ँ इति पठसि यदेतद्ँ इति वा । एतदर्थमेवात्रानुनासिकग्रहणम् । अन्यथा 'यरो ञम्यनुनासिको वा' इत्येवावक्ष्यत् । 'यरो ञमि ञम्वा' इत्येवावक्ष्यदित्युक्तौ तु यथासंख्यप्रवृत्त्या अम्मयं तन्नेत्यादिसिद्धावपि चिन्मयं एतन्मुरारिरिति न सिध्येत् । 'कृन्मेजन्तः' 'ङमुण्नित्यम्' इत्यादि निर्देशाश्रयणे तु प्रतिपत्तिगौरवम् । वस्तुतस्तु 'यरोऽनुनासिके ञम्वा'

---

१ वाक्येति—वाक्यशब्देन वाक्यार्थगतमन्यथात्वमुच्यते, अन्यथात्वं चानभिमतत्वमेव । २ उञ इति—नायं प्रत्याहारः, तथा सति उञ्ग्रहणमेव कार्यम्, हेत्वभावात् विशेषाभावात् । तस्मादूञ्ग्रहणसामर्थ्यान्निपातोऽयम् ।

वो वा ।८।३।३३। मयः परस्य उञो वो वा स्यादचि । किमु उक्तम् । किम्वुक्तम् । वस्यासिद्धत्वान्नानुस्वारः । ▣ **ईदूतौ च सप्तम्यर्थे** ।१।१।१९। सप्तम्यर्थे पर्यवसन्नमीदूदन्तं प्रगृह्यं स्यात् । सोमो गौरी अधिश्रितः । मामकी तनू इति । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् । अर्थग्रहणं किम् । वृत्तावर्थान्तरोपसंक्रान्ते माभूत् । वाप्यामश्वो वाप्यश्वः । ▣ **अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः** ।८।४।५७। अप्रगृह्यस्याणोऽवसानेऽनुनासिको वा स्यात् । दधिँ । दधि । अप्रगृह्यस्य किम् । अग्नी ॥ इत्यच्संधिः ॥

अथ हल्संधिः ।

▣ **स्तोः श्चुना श्चुः** ।८।४।४०। सकारतवर्गयोः शकारचवर्गाभ्यां योगे[2] शकारचवर्गौ स्तः । हरिश्शेते । रामश्चिनोति । सच्चित् । शार्ङ्गिञ्जय । ▣ **शात्** ।८।४।४४। शात्परस्य तवर्गस्य श्चुत्वं न स्यात् । विश्नः । प्रश्नः । ▣ **ष्टुना**

इत्येव सूत्रयितुं युक्तमित्याहुः ॥ प्रगृह्यमित्यनुवर्तनादाह—**प्रगृह्यश्चे**ति । ननु दीर्घोच्चारणसामर्थ्यादेव प्रकृतिभावसिद्धौ किमनेन प्रगृह्यत्वेनेति चेदत्राहुः । प्रगृह्याप्रगृह्ययोर्द्वयोरप्युञोरादेशापत्तौ प्रगृह्यादेशे प्रकृतिभावादिष्टसिद्धावपि अप्रगृह्यादेशस्यानुनासिको वकारः स्यात्तद्वारणाय प्रगृह्यत्वाश्रयणमिति । आदेशस्यास्य स्थानिवत्त्वेनोत्त्वादुञ इति प्रगृह्यत्वविकल्पे प्राप्ते नित्यार्थं तदाश्रयणमित्यन्ये । यदि तु प्रगृह्यमित्यस्य स्थानिविशेषणत्वं स्वीकृत्य 'प्रगृह्यस्योञः ऊँ इत्ययमादेशः' इति व्याख्यायते, तदा दीर्घानुनासिकोक्तिवत्प्रगृह्यश्चेत्युक्तिरपि स्वरूपकथनमेवेति बोध्यम् । ऊँ इत्यत्र यदि शाकल्यस्येति नापेक्ष्यते, तदा प्रगृह्यस्योञो नित्यमादेशः स्यात्ततश्च विति ऊँ इति एते द्वे रूपे स्याताम्, तस्माच्छाकल्यग्रहणानुवृत्त्या आदेशविकल्पे सिद्धे त्रीणि रूपाणि सिध्यन्तीति कैयटस्तदाह—**अयमादेशो वा स्यादि**ति ॥—**वस्यासिद्धत्वादि**ति । अत एवेदं वत्वं त्रिपाद्यां विधीयते प्रकृतिभावमात्रबाधनार्थत्वे हि 'इको यण्–' इत्यनन्तरं 'मय उञो वा' इत्येवावक्ष्यत् यणं चान्ववर्तयिष्यत् ॥—**ईदूतौ च**—॥ ईदूताविति किम् । 'प्रियः सूर्ये प्रियो अग्नाभवाति' । अग्निशब्दात्परस्याः सप्तम्याः 'सुपां सुलुग्–' इत्यादिना डा आदेशः । पदकारैः प्रगृह्यत्वेषु इतिशब्दप्रयोगस्य नियमितत्वेन इहापि पदकाले इतिशब्दप्रयोगप्रसङ्गः स चानिष्ट इति बोध्यम् । सप्तमीग्रहणं किम् । धीती । मती । सुष्टुती । धीत्या, मत्या, सुष्टुत्या, इति प्राप्ते तृतीयैकवचनस्य पूर्वसवर्णे ईकारः । ततः 'अकः सवर्णे दीर्घः' इत्येकादेशः । न त्विह 'सुपां सुलुग्–' इति लुग्, ह्रस्वश्रवणापत्तेः ॥—**सोमो गौरी** इति । वातप्रमी अत्र ययी असक्त इत्याद्युदाहरणे सत्यप्युकारान्तस्य लौकिकोदाहरणाभावाद् उभयोरपि वेद एवोदाहरणमुक्तम् ॥—**मामकी तनू** इति । यद्यप्यत्र संहितायां प्रगृह्यप्रयोजनं नास्ति, तथापि 'मामकी इति' 'तनू इति' पदकाले तदस्त्येव, 'स्वायां तनू ऋत्व्येनाधमानाम्' इत्यत्र संहिताकालेप्यस्ति, तथापि 'ऋत्यकः' इति पाक्षिकप्रकृतिभावेनाप्येतत्सिद्धं छन्दसि रूपान्तरस्यापादयितुमशक्यत्वादिति बोध्यम् ॥—**सप्तम्या लुगि**ति । यदि धीत्यादाविव विभक्तेः पूर्वसवर्णे कृते सवर्णदीर्घ एकादेश इति व्याख्यायते । तदा एकादेशं बाधित्वा परत्वादाङ्गत्वाच्च 'आण्नद्याः' इत्याद ङेराम् च स्यादिति भावः ॥—**अर्थग्रहणं किमि**ति । वाप्यश्व इत्यादावपि सप्तम्यर्थोऽस्त्येवेति नार्थोऽर्थग्रहणेनेति प्रश्नः ॥—**अर्थान्तरोपसंक्रान्त** इति । वाप्यश्व इत्यत्र यो वापीशब्दः स सुवाप्यधिकरणद्रव्ये उपसंक्रान्तः, सोमो गौरी इत्यत्र गौरीशब्दस्तु सप्तम्यर्थमात्रे पर्यवसन्नः न तु तदधिकरणद्रव्ये वृत्त्यभावादिति भेदः ॥—**अणोऽप्रगृह्यस्या**—[1] । अण इति किम् । कर्तृ हर्तृ ॥—**अच्संधिरि**ति । कुत्वं श्चुत्वं चात्र न कृतं स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थम् । अत एवानुस्वारस्याप्यच्त्वादित्यादिनिर्देशोऽप्युपपन्नः ॥ इति तत्त्वबोधिन्यामच्संधिः ॥

अथ हल्संधिः ॥—**स्तोः श्चुना श्चुः** । स्तोरिति समाहारद्वन्द्वः, सौत्रं पुंस्त्वम् । एवं श्चुः ष्टुरित्यपि बोध्यम् ॥—**श्चुनेति** । 'सह युक्ते–' इति सूत्रे 'विनापि तद्योगं तृतीया' इति वक्ष्यमाणत्वात्तृतीया ॥—**योगे** इति । एतदध्याहारलभ्यम् । अत्र स्थान्यादेशयोर्यथासंख्यम् । निमित्तकार्यिणोर्न, 'शात्' इति ज्ञापकात् । यथासंख्यसूत्रमिह नोपन्यस्यम् 'स्थानेऽन्तरतमः' इत्यनेनापि इष्टसिद्धेर्नात्यन्तावश्यकत्वम् ॥—**हरिश्शेत** इति । 'वा शरि' इति पाक्षिकत्वाद्विसर्जनीयस्य सत्वस्य शेन योगे शः, चवर्गयोगे रामश्चिनोति; तवर्गस्य तु चवर्गयोगे सच्चिदित्यादि, शेन योगे तु तच्शिव इत्याद्युदाहरिष्यति ॥—**शात्** । नेति तोरिति चानुवर्तते तदाह—**तवर्गस्ये**त्यादि । जश्त्वमित्यादिव्याख्यातृनिर्देशे निःसंदिग्धत्वेन बोधनाय 'व्रश्च–' इति षत्वं जश्त्वं च न कृतं, तथा श्चुत्वमपि न कृतमिति परिहारसंभवाद्वर्गान्त्यमेवोदाहरति ॥—**विश्नः प्रश्न** इति । विच्छ गतौ, प्रच्छ ज्ञीप्सायाम् । 'यजयाच–' इत्यादिना नङ् । 'च्छ्वोः शूड्–' इति छस्य शत्वम् । नङो ङित्वाद्गुणाभावः । प्रच्छेस्तु 'प्रश्ने चासन्न–' इति निर्देशात्संप्रसारणाभावः ॥ ननु अमङणनानां नासिकास्थानाधिक्या-

---

१ अण इति—नायमण् परणकारेण, तथा सति अप्रगृह्यस्येति पर्युदासेन हल्यप्रवृत्तौ अज्ग्रहणमेव कुर्यात् इति केचिदाहुः ।

२ योगे इति—संयोगे इत्यर्थः । सत्या, भासा इति वत् योग इत्युक्तिः । संयोगश्चाव्यवहितत्वेव ।

ष्टुः ।८।४।४१। स्तोः ष्टुना योगे ष्टुः स्यात् । रामष्षष्ठः । रामष्टीकते । पेष्टा । तट्टीका । चक्रिण्ढौकसे । **न पदान्ताट्टोरनाम्** ।८।४।४२। अनामिति लुप्तषष्ठीकं पदम् । पदान्ताट्टवर्गात्परस्यानामः स्तोः ष्टुर्न स्यात् । षट् सन्तः । षट् ते । पदान्तात्किम् । ईट्टे । टोः किम् । सर्पिष्टमम् ॥ * **अनाम्नवतिनगरीणामिति वाच्यम्** । षण्णाम् । षण्णवतिः । षण्णगर्यः । **तोः षि** ।८।४।४३। तवर्गस्य षकारे परे न ष्टुत्वम् । सन्षष्ठः । **झलां जशोऽन्ते** ।८।२।३९। वागीशः । चिद्रूपम् । **यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा** ।८।४।४५। यरः पदान्तस्याऽनुनासिके परेऽनुनासिको वा स्यात् । एतन्मुरारिः । एतद्मुरारिः । स्थान[१]प्रयत्नाभ्यामन्तरतमे स्पर्शे चरितार्थो विधिरयं रेफे न प्रवर्तते । चतुर्मुखः ।

ङ्गर्गैष्वाद्यैश्चतुर्भिः सह तुल्यस्थानत्वाभावेन सावर्ण्याभावात् 'स्तोः श्चुना–' इति तुशब्देन नकारो न गृह्यते किं तु स्ववर्गाद्याश्चत्वार एवेति विश्नः प्रश्न इत्यत्र श्चुत्वाप्रसक्तेः किमनेन निषेधेनेति चेदत्राहुः । 'शात्' इति निषेधाल्लिङ्गादेव 'तुल्यास्यप्रयत्नम्–' इत्यास्यग्रहणेन नासिकास्थानभिन्नं ताल्वादिस्थानं गृह्यते तत्स्थानं तु तुल्यमेवेति तुशब्देन पञ्चमस्यापि ग्रहणात् श्चुत्वप्रसक्तौ निषेधोऽयमावश्यकः । एवं च 'तोर्लि' इति तुशब्देन नकारस्यापि ग्रहणाद् विद्वाँल्लिखति इत्यादि सिध्यति । न च निमित्तकार्यिणोर्यथासंख्यनिरासज्ञापकमित्युक्तत्वात्तेनैव चार्थवत्त्वे कथमुक्तार्थे ज्ञापकं भवेदिति वाच्यम् । तुशब्देन नकारग्रहणे-सिद्धे हि यथासंख्यनिवृत्तिरनेन ज्ञापनीयेत्युभयज्ञापने बाधकाभावात् । नापि 'तुल्यास्य–' इत्यत्र यत्किंचित्स्थानतुल्यत्वविवक्षायां वर्गेषु पञ्चापि वर्णाः परस्परं सवर्णा भवेयुरित्युक्तोदाहरणे श्चुत्वप्रसक्तौ 'शात्' इत्यारम्भ आवश्यक इत्येतज्ज्ञापकाश्रयणं किमर्थमिति वाच्यम् । तथा हि सति ञमङणनानां परस्परसावर्ण्यापत्त्या त्वं नयसीत्यादौ 'अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः' 'वा पदान्तस्य' इत्यनुस्वारस्य ञादयोऽपि स्युः । ताल्वादिस्थानसाम्याभावेऽपि नासिकारूपस्य यत्किंचित्स्थानस्य तुल्यत्वात् । नापि तुल्यास्यत्वमन्यूनास्यत्वमिति व्याख्यायां ञादीनां परस्परसावर्ण्यं न भवेत्, तेषां नासिकास्थानसाम्येऽपि ताल्वादिस्थानसाम्याभावेन न्यूनस्थानकत्वात् । ततश्च त्वं नयसीत्यादिषु नातिप्रसङ्गः, स्ववर्गाद्यैः सह तु ञादीनां सावर्ण्यं स्यादेव । नासिकास्थानाधिक्येऽपि तदन्यूनस्थानकत्वात्तेषामिति विद्वाँल्लिखतीत्यादाविष्टं सिध्यति, वर्गाद्यानां तु नासिकास्थानाभावे न्यूनस्थानकत्वात्पञ्चमेन च सावर्ण्याभावेऽपि न क्षतिरिति ज्ञापकाश्रयणं विनैवेष्टसिद्धिरिति वाच्यम् । हे गौरि- एहीत्यादौ सवर्णदीर्घापत्तेः । 'इकोऽसवर्णे–' इति शाकलप्रकृतिभावानापत्तेश्च । इकारान्न्यूनस्थानकत्वेन तत्सवर्णकत्वादेकारस्य । 'स्वराणामूष्मणां चैव विवृतं करणं स्मृतम् । तेभ्योऽपि विवृतावेङौ ताभ्यामैचौ तथैव च' इति वचनात्प्रयत्नभेदेन सावर्ण्याभावमभ्युपगम्योक्तानिष्टवारणेऽपि तद्वस्तु तद्वल्लमित्यत्र 'तोर्लि' इति परसवर्णविधिना दकारस्य वकारापत्तेः । वकारस्य ओष्ठस्थानाधिक्येऽपि दन्तस्थानसाम्येन लकारान्न्यूनस्थानकत्वात् । यदि तु 'वकारस्य दन्तोष्ठम्' इति समाहारनिर्देशात् ओष्ठस्थानदन्तस्थानभिन्नमेव दन्तोष्ठस्थानमिति वकारस्य लकारसावर्ण्याभावात्तद्वस्त्वित्यादौ नातिप्रसङ्ग इति ब्रूषे, तर्हि 'लुग्वा दुह–' इत्यादिना दन्त्ये तङि विधीयमानो यः क्सस्तस्य लुक् अदुग्धहीत्यत्र न स्यात्, किं तु अदुग्धेत्यादावेव स्यात् । तथा पिपूर्तेः पिपुरतीत्यादौ विधीयमानम् 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' इत्युत्वं सुस्वूर्षतीत्यादौ न स्यादुक्तरीत्या वकारस्यौष्ठ्यत्वाभावात् । न च वस्यौष्ठ्यत्वे दन्त्यत्वे च सति 'सेक्सृप्–' इति षोपदेशलक्षणे स्विदादीनां पृथग्ग्रहणं व्यर्थं स्यात् तेषामपि दन्त्यान्तसादित्वादिति भ्रमितव्यम् । 'दन्त्यः केवलदन्त्यो न तु दन्तोष्ठजोऽपि' इत्यादेर्मूल एव वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ये तु पाणिनिशिक्षायां यमानुस्वारयोरेव नासिकास्थानत्वकथनादन्येषां स्थानं नासिका न भवति किं त्वनुनासिकत्वं गुण एव, नासिकाव्यापारेणोच्चार्यमाणत्वमात्रेण नासिकास्थानत्वकथने त्वकारादीनामप्युक्तरीत्या नासिकास्थानमिति स्थाननिरूपणे तेषां तदकथनान्न्यूनतेत्यादि वदन्ति । तेषामत्रोक्तज्ञापकाश्रयणं विनैवेष्टसिद्धिः ॥ अन्ये त्वकारादीनां नासिकया सर्वदानुच्चारणादनुनासिकत्वं गुणः; 'सत्वे निविशतेऽपैति–' इत्यादिलक्षणलक्षितत्वात् । ञमङणनानां त्वनुनासिकत्वं नापैति सर्वदैव उच्चारणादिति न गुणः किं तु यमानुस्वारयोरिव स्थानमेव नासिकेति स्थाननिरूपणे ञमङणनानां नासिका चेत्युक्तं नत्वकारादीनां नासिका चेति ॥ यत्तूक्तम् तुल्यास्यत्वमन्यूनास्यत्वमिति व्याख्यायां तद्वस्त्वित्यादौ 'तोर्लि' इति दकारस्य वकारप्रसङ्ग इति । तदापाततः । 'तोर्लि' इत्यत्र लकारद्वयनिर्देश इति स्वीकृत्य लकाररूपे लकारे परे परसवर्ण इति व्याख्यायामुक्तदोषाप्रसक्तेरित्याहुः ॥—**ष्टुना ष्टुः** ॥ इहापि कार्यिनिमित्तयोर्यथासंख्यं न, 'तोः षि' इति ज्ञापकात् ॥—**सर्पिष्टममिति** । 'ह्रस्वात्तादौ तद्धिते' इति षत्वम् ॥ —**यरो–**॥ पदान्तस्येति किम् । वेद्मि । स्वप्नाति ॥—**स्पर्शे चरितार्थ** इति । प्रसिद्धप्रयोगाभिप्रायेणेदमुक्तम् । कमल् मुरारिः वृक्षव् नेता इत्यादौ लकारवकारयोरनुनासिकप्रवृत्तौ बाधकाभावात् ।—स्पर्शस्यैवेष्यते इति प्राचीनग्रन्थानुरोधेन स्पर्शभिन्नेषु अनुनासिकविधिर्न प्रवर्तते अनभिधानादिति वा योज्यम् ॥—**रेफे न प्रवर्तत** इति । यद्यपि व्यक्तिः पदार्थ इति पक्षे लक्ष्यभेदे लक्षणभेदात् अस्यां व्यक्तौ लक्षणस्याचरितार्थत्वाद्रेफेऽपि प्रवृत्तिर्दुर्वारैव, तथापि लक्ष्यानुरोधेन जातिपक्षमाश्रित्येदमुक्तम् ॥—**दकारनिपातनादिति** । ननु यवादिगणे ककुदित्येव पठ्यते न तु ककुद्मन्त इति मतुब्विशिष्टम् ।

---

१ स्थानप्रयत्नाभ्यामिति—एतच्च 'स्थानेऽन्तरतमः' इत्येतस्य सप्तम्यन्तपाठपक्षे । वस्तुतस्तु अनुस्वारस्येति सूत्रात्सवर्णग्रहणमनुवर्त्य सवर्णेऽनुनासिक इति व्याख्येयम् । ९

❀ प्रत्यये भाषायां नित्यम् । तन्मात्रम् । चिन्मयम् । कथं तर्हि मदोदग्राः ककुद्मन्त इति । यवादिगणे दकारनिपातनात् । नोर्लि ।८।४।६०। तवर्गस्य लकारे परे परसवर्णः स्यात् । तल्लयः । विद्वाँल्लिखति । नकारस्याऽनुनासिको लकारः । उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य ।८।४।६१। उदः परयोः स्थास्तम्भोः पूर्वसवर्णः स्यात् । आदेः परस्य । उत्थानम् । उत्तम्भनम् । अत्राघोषस्य महाप्राणस्य सस्य तादृश एव थकारः । तस्य झरो झरीति पाक्षिको लोपः । लोपाभावपक्षे तु थकारस्यैव श्रवणं न तु खरि चेति चर्त्वम् । चर्त्वं प्रति थकारस्याऽसिद्धत्वात् । झयो होऽन्यतरस्याम् ।८।४।६२। झयः परस्य हस्य पूर्वसवर्णो वा स्यात् । घोषवतो नादवतो महाप्राणस्य संवृतकण्ठस्य हस्य तादृशो वर्गचतुर्थ एवादेशः । वाग्घरिः । वाग्हरिः । शश्छोऽटि ।८।४।६३। पदान्तात् झयः परस्य शस्य छो वा स्यादटि । दस्य श्चुत्वेन जकारे कृते । खरि च ।८।४।५५। खरि परे झलां चरः स्युः । इति जकारस्य चकारः । तच्छिवः । तच्शिवः ॥ ❀ छत्वममीति वाच्यम् । तच्छ्लोकेन । तच्श्लोकेन । अमि किम् । वाक् श्च्योतति । मोऽनुस्वारः ।८।३।२३। मान्तस्य पदस्यानुस्वारः स्याद्धलि । अलोऽन्त्यस्य । हरिं वन्दे । पदस्येति किम् । गम्यते । नश्चापदान्तस्य झलि ।८।३।२४। नस्य मस्य चापदान्तस्य झल्यनुस्वारः स्यात् । यशांसि । आक्रंस्यते । झलि किम् । मन्यते । अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः ।८।४।५८। स्पष्टम् । अङ्कितः । अञ्चितः । कुण्ठितः । शान्तः । गुम्फितः । कुर्वन्तीत्यत्र णत्वे प्राप्ते तस्यासिद्धत्वादनुस्वारे परसवर्णे च कृते तस्यासिद्धत्वान्न णत्वम् । वा पदान्तस्य ।८।४।५९। पदान्तस्यानुस्वारस्य ययि परे परसवर्णो वा स्यात् । त्वङ्करोषि । त्वंकरोषि । सँय्यन्ता । संयन्ता । सँव्वत्सरः । संवत्सरः । यँल्लोकम् । यंलोकम् । अत्रानुस्वारस्य पक्षेऽनुनासिका यवलाः । मो राजि

तथा च यरोऽनुनासिको दुर्वारः । न च यरोऽनुनासिकप्रवृत्तौ झयन्तत्वाभावेन 'झयः' इति मतुपो मकारस्य वत्वाप्रसक्त्या यवादिगणे ककुदिति पाठो निरर्थकः स्यादिति वाच्यम् । अनुनासिकविधेरसिद्धत्वेन झयन्तत्वानपायात् गणे तत्पाठस्य सार्थक्यादिति चेदत्राहुः । यद्यत्र ककुद्दकारस्य नकार इष्टः स्यात्तर्हि गणे कुकनित्येव पठेन्न तु ककुदिति । मतुपः प्रकृतिभूतककुच्छब्दस्य नान्तत्वनिपातनेऽपि अन्यत्र दकारान्तप्रयोगस्य निर्बाधत्वात्तस्माद्यरोऽनुनासिकोऽत्र न प्रवर्तते इति ॥ अन्ये त्वाहुः । 'यचि भं तसौ मत्वर्थे' इति संहितया पाठे तसाविति तात्पूर्वं दकारं प्रश्लिष्य भत्वेनाप्येतत्समाधातुं शक्यम्, तसाविति द्विवचननिर्देशस्तु दतयोः समाहारद्वन्द्वं कृत्वा इतरेतरयोगद्वन्द्वे कृते समुपपद्यत इति ॥—**उदः स्था**–॥ 'अनुस्वारस्य ययि–' इत्यत्र समस्तमपि सवर्णग्रहणमिह निष्कृष्य संबध्यते । एकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञानादित्यभिप्रेत्याह—**पूर्वसवर्णः स्या**दिति ॥—**शश्छोऽटि** ॥ इह पदान्तादित्यनुवर्त्य पदान्ताज्झय इति व्याख्येयम्, तेनेह न, 'मध्वश्चोतन्त्यभितो विरप्शम्' । विपूर्वाद्रपेरौणादिकः शः ॥—**छत्वममी**ति । 'शश्छोऽटि' इति सूत्रं 'शश्छोमि' इति पठनीयमित्यर्थः ॥—**तच्छ्लोकेने**ति । तच्छमश्रुणेत्याद्यप्युदाहर्तव्यम् ॥—**मोऽनु**– ॥ 'हलि सर्वेषाम्' इत्यतो हलीत्यनुवर्तते 'पदस्य' इति च तदाह—**मान्तस्ये**त्यादि । हलि किम् । त्वमत्र किमत्र ॥—**नश्चापदान्तस्य**—॥ अपदान्तस्य किम् । राजन् पाहि ॥—**आक्रंस्यत** इति । 'आङ उद्गमने' इति तङ् । 'स्नुक्रमोः–' इति नेट् ॥—**अनुस्वारस्य**—॥ अत्र ययीति स्पष्टार्थम् । अचि परे अनुस्वाराभावात् । शलि तु परसवर्णोऽनुस्वारान्तरतमो न संभवतीति कुण्डं रथेनेत्यत्रेव दंशनमित्यादावपि परसवर्णविध्यप्रवृत्तेः । अत्र वदन्ति । ईषद्विवृतमूष्मणां विवृतं स्वराणामिति भाष्यमते ययीत्यस्यापार्थकत्वम् । सूत्रकारमते तदावश्यकमेव । अन्यथा दंशनमित्यादावनुस्वारान्तरतमः परसवर्णोऽनुनासिक ईकारः स्यात् । ईकारशकारयोस्तन्मते सावर्ण्यस्य सत्त्वात् । तथा कुण्डं शेते इत्यादावनुस्वारस्य 'वा पदान्तस्य' इति स्यादिति ॥—**अङ्कित** इति । 'अङ्क पदे लक्षणे च' इति चुरादिण्यन्तात् क्तः । 'निष्ठायां सेटि' इति णिलोपः । परसवर्णेन ङः । 'अकि लक्षणे' इत्यस्माद्वा क्तः । नुमोऽनुस्वारे परसवर्णेन ङः ॥—**अञ्चित** इति । 'अञ्चेः पूजायाम्' इति निष्ठायामिट् । 'नाञ्चेः–' इति नलोपनिषेधः ॥—**कुण्ठित** इति । 'कुठि प्रतिघाते' क्तः । नुमोऽनुस्वारे परसवर्णेन णः ॥—**शान्त** इति । 'शम उपशमे' क्तः । 'वा दान्तशान्त–' इति निपातनादिड्भावः । 'अनुनासिकस्य क्वि–' इति दीर्घः । मस्यानुस्वारे परसवर्णेन नकारः ॥—**गुम्फित** इति । 'गुम्फ ग्रन्थे' क्तः । मस्यानुस्वारे परसवर्णेन मः ॥—**मो राजि समः क्वौ** ॥ राजीति किम् । संपत् ॥ सम इति किम् । इदं राट् ॥ क्वाविति किम् । संराजितुं, संराजित-

---

१ पूर्वसवर्ण इति—यदि तु हस्य सवर्ण इत्येवोच्येत तदा रेफोष्मणां सवर्णविरहात् हस्य ह एव स्यात् तथा च सूत्रं निरर्थकं स्यात्, अतः सामर्थ्यात् पूर्वग्रहणमनुवर्त्यते । २ मो राजीति—नच न राजीत्येवोच्यताम्, अनुस्वारनिषेधेनैवेष्टसिद्धेः इति वाच्यम्, 'हे मपरे–' इति वाविषये प्रशाम् ह्मलयतीत्यादौ 'मो नो धातोः' इति नत्वबाधनार्थत्वात् । निषेधो हि 'अनन्तरस्य–' इति न्यायेनानुस्वारस्यैव स्यात् ।

सम्मः क्वौ ।८।३।२५। क्विबन्ते राजतौ परे समो मस्य म एव स्यात् । सम्राट् । **हे मपरे वा** ।८।३।२६। मपरे हकारे परे मस्य म एव स्याद्वा । ह्मल ह्मल चलने । किम् ह्मलयति । किं ह्मलयति ॥ **यवलपरे यवला वेति वक्तव्यम्** । **यथासंख्यमनुदेशः समानाम्** ।१।३।१०। समसंबन्धी विधिर्यथासंख्यं स्यात् । कियँह्यः । किंह्यः । किँव्ह्वलयति । किंह्वलयति । किँल्ह्लादयति । किंह्लादयति । **न परे नः** ।८।३।२७। नपरे हकारे मस्य नः स्याद्वा । किन्हुते । किं हुते । **ङ्णोः कुक् टुक् शरि** ।८।३।२८। ङकारणकारयोः कुक्टुकावागमौ वा स्तः शरि । कुक्टुकोरसिद्धत्वाज्जश्त्वं न ॥ **चयो द्वितीयाः शरि पौष्करसादेरिति वाच्यम्** ॥ प्राङ्ख्षष्ठः । प्राङ्क्षष्ठः । प्राङ् षष्ठः । सुगण्ठ्षष्ठः । सुगण्ट्षष्ठः । सुगण्षष्ठः । **डः सि धुट्** ।८।३।२९। डात्परस्य सस्य धुड्वा स्यात् । षट्त्सन्तः । षट्सन्तः । **नश्च** ।८।३।३०। नकारान्तात्सस्य धुड्वा । सन्त्सः । सन्सः । **शि तुक्** ।८।३।३१। नस्य पदान्तस्य शे परे तुग्वा स्यात् । शश्छोटीति छत्वविकल्पः । पक्षे झरो झरीति चलोपः । सञ्छंभुः । सञ्च्छंभुः । सञ्चशंभुः । सञ्शंभुः । ञ्छौ ञ्च्छौ ञ्चशौ ञ्शाविति चतुष्टयम् । रूपाणामिह तुक्छत्वचलोपानां विकल्पनात् । **ङमो ह्रस्वादचि ङमुण्नित्यम्** ।८।३।३२। ह्रस्वात्परो यो ङम् तदन्तं यत्पदं तस्मात्परस्याऽचो नित्यं ङमुडा-

---

व्यम् ॥ मकारस्य मकारवचनमनुस्वारनिवृत्त्यर्थं तदाह—**म एव स्यादिति** ॥—**सम्राडिति** । 'राजृ दीप्तौ' । संपूर्वादस्मात् 'सत्सूद्विष–' इत्यादिना क्विप् । 'व्रश्च–' आदिना षत्वं जश्त्वचर्त्वे ॥—**हे मपरे वा** ॥—मपर इति बहुव्रीहिः ॥—**यवलेति** । यवलाः परा यस्माद्यवलपरस्तस्मिन्हकारे परे मस्य यवला भवन्तीत्यर्थः ॥—**यथासंख्यमनुदेशः**—॥ अनु दिश्यत इति अनुदेशः । पश्चादुच्चार्यत इत्यर्थः ॥ समानामिति संबन्धे षष्ठी । तदाह—**समसंबन्धी विधिरिति** । समकर्मकं विधानमिति तु नोक्तम्, तथा हि सति यत्रोद्देशेषु समेषु समानां विधानं पाघ्रादिषु पिबादीनां प्रस्थादीनां तत्रैव यथाक्रमं प्रवृत्तिः स्यात् । इष्यते तु अनुवाद्ययोरपि यथासंख्यत्वम् । 'समूलाकृतजीवेषु हन्कृञ्ग्रहः' इत्यत्र यथा ॥ समानामिति किम् । 'लक्षणेत्थंभूता–' इत्यत्र लक्षणादयश्चत्वारोऽर्थाः प्रत्यादयस्तु त्रयः, तत्र सर्वेषां सर्वत्र कर्मप्रवचनीयसंज्ञा यथा स्यात् ॥—**नपरे**—॥ अयमपि बहुव्रीहिरेव ॥ हे इति अनुवर्तते तदाह—**नपरे हकारे** इति ॥—**ङ्णोः**—॥—**चयो द्वितीया** इति । एतच्च 'नादिन्याक्रोशे–' इति सूत्रे भाष्ये स्थितम् । अत एव मनोरमायां 'डः सि–' इति सूत्रे तु डित्युच्यमाने 'चयो द्वितीयाः–' इति पक्षे थकारापत्तिरुक्ता । यदि तु 'ङ्णोः–' इति सूत्रस्थं स्यात् तर्हि तुडित्येव सुवचं स्यात् । तुटोऽसिद्धत्वेन 'चयो द्वितीयाः–' इत्यस्याप्रवृत्तेः ॥—**पौष्करसादेरिति** । पुष्करे तीर्थविशेषे सीदतीति पुष्करसत् । तस्यापत्यं पौष्करसादिराचार्यः । बाह्वादित्वादिञ् । अनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः ॥—**डः सि धुट्** ॥ उभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलीयान् परत्वादित्यभिप्रेत्याह—**सस्येति** । सीति सप्तमीनिर्देशस्तु लाघवार्थः ॥—**षट्त्सन्त इति** । धुटश्चर्त्वेन तकारः । 'चयो द्वितीयाः–' इति तस्य थो न, चर्त्वस्यासिद्धत्वात् । अत एव धुडभावे षट्सन्त इत्यत्र टस्य ठो न भवति ॥ नन्वेवमपि 'डः सि धुग्' इति धुग्विधीयतां डकारस्य सकारे परे धुगिति व्याख्यानसंभवात् किमनेन धुटः परादित्वाभ्युपगमेन ॥ मैवम् । पूर्वान्तत्वे तु 'न पदान्ताट्टोरनाम्' इति निषेधाप्रवृत्त्या धकारस्य ष्टुत्वप्रसङ्गात् । अत एव वक्ष्यमाणस्तुगिहैव न कृतः । डस्य तुकि ष्टुत्वे तस्यासिद्धत्वेन 'चयो द्वितीया–' इत्यस्यापि प्रसङ्गाच्च ॥ इह धुड्विकल्पेन रूपद्वये सति टकारनकारविसर्गाणां द्वित्वविकल्पात् षोडश रूपाणि । 'खयः शरः' इति द्वित्वे द्वात्रिंशत् ॥ 'शरोऽचि' इति निषेधोऽत्र न प्रवर्तते । तस्य सौत्रद्वित्वमात्रविषयत्वस्योक्तत्वात् ॥ न च चर्त्वस्यासिद्धत्वात् खयः परत्वमेव नास्तीति शङ्क्यम् । 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे' इत्युक्तेः ॥—**शि तुक्** ॥ शीति सप्तमी पूर्वत्र कृतायाः न इति पञ्चम्याः षष्ठीं कल्पयतीत्याह—**नस्येति** ॥—**चलोप** इति । 'झरो झरि' इत्यत्र सवर्णग्रहणसामर्थ्याद् यथासंख्यं न प्रवर्तत इति भावः ॥—**सञ्छंभुरिति** । इह श्चुत्वतुकोरसिद्धत्वमाश्रित्य 'नश्छवि–' इति रुत्वं नाशङ्क्यं, छत्वस्यासिद्धत्वात् ॥—**चतुष्टयमिति** । अत्र तुकः श्चुत्वे 'चयो द्वितीयाः–' इति पक्षे चस्य छत्वे शस्यापि छत्वविकल्पात् सञ्छ्छंभुः सञ्छ्शंभुरिति रूपद्वयवृद्धिर्बोध्या । न च शस्य छत्वपक्षे शर्परत्वाभावात् 'चयो द्वितीयाः–' इति पक्षे चस्य छो नेति शङ्क्यम्, 'छश्छोऽटि' इति छत्वस्यासिद्धत्वादित्याहुः ॥—**ङमो ह्रस्वात्**–॥ ङम् प्रत्याहारः, संज्ञायां च कृतं टित्वं सामर्थ्यात्संज्ञिभिः संबध्यते । तेन यथासंख्यं ङुट्–णुट्–नुटः प्रवर्तन्ते ॥ नित्यग्रहणं विस्पष्टार्थं, 'हे मपरे–' इति 'मय उञो वो वा' इति च विकल्पद्वयस्य मध्ये पाठादेव नित्यत्वलाभात् ॥ नन्विह नित्यग्रहणाभावे 'हे मपरे वा' इति वाग्रहणमुत्तरसूत्रेषु पञ्चस्वप्यनुवर्तते वा नवेति शङ्का स्यादिति चेत्सत्यम् । अत एव विस्पष्टार्थमित्युक्तं न तु व्यर्थमिति ॥—**तस्मात्परस्याच** इति । ननु ङम इत्यस्य पञ्चम्यन्ततामाश्रित्याचि परे पूर्वस्यैव विधीयतां को दोष इति चेत् । मैवम् । तथाहि सति ङमन्तस्य पदस्य पूर्वावयवः स्यादि-

---

१ समानामिति—साम्यं तु संख्यया, व्याख्यानात् । तच्च वाचकशब्दकृतं बहुधा, यथा 'स्यतासी लृलुटोः' इत्यादौ । क्वचिदर्थकृतमपि, यथा 'परस्मैपदानाम्' इत्यादौ ।

गमः स्यात् । प्रत्यङ्ङात्मा । सुगण्णीशः । सन्नच्युतः । **समः सुटि** ।८।३।५। समो रुः स्यात् सुटि । अलोऽन्त्यस्य । **अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा** ।८।३।२। अत्र रुप्रकरणे रोः पूर्वस्याऽनुनासिको वा स्यात् । **अनुनासिकात्परोऽनुस्वारः** ।८।३।४। अनुनासिकं विहाय रोः पूर्वस्मात्परोऽनुस्वारागमः[1] स्यात् । खरवसानयोर्विसर्जनीयः। **विसर्जनीयस्य सः** ।८।३।३४। खरि विसर्जनीयस्य सः स्यात् । एतदपवादेन वाशरीति पाक्षिके विसर्गे प्राप्ते। ❀ **संपुंकानां सो[2] वक्तव्यः** । संस्स्कर्ता सँस्स्कर्ता ॥ ❀ **समो[3] वा लोपमेके** इति भाष्यम् । लोपस्यापि रुप्रकरणस्थत्वादनुस्वारानुनासिकाभ्यामेकसकारं रूपद्वयम् । द्विसकारं तूक्तमेव। तत्रानचि चेति सकारस्य द्वित्वपक्षे त्रिसकारमपि रूपद्वयम्। अनुस्वारविसर्गजिह्वामूलीयोपध्मानीययमानामकारोपरि शर्षु च पाठस्योपसंख्यातत्वेनानुस्वारस्याप्यच्त्वात्। अनुनासिकवतां त्रयाणां शरःखय इति कद्वित्वे षट्। अनुस्वारवतामनुस्वारस्यापि द्वित्वे द्वादश । एषामष्टादशानां तकारस्य द्वित्वे वचनान्तरेण[5] पुनर्द्वित्वे च एकतं द्वितं त्रितमिति चतुष्पञ्चाशत् । अणोऽनुनासिकत्वेऽष्टोत्तरशतम् । **पुमः खय्यम्परे** ।८।३।६। अम्परे खयि पुम्शब्दस्य रुः स्यात् । व्युत्पत्तिपक्षेऽप्रत्ययस्येति षत्वपर्युदासात्

त्यनिष्टं प्रसज्येत । पदस्य यो ङम् तस्येति वैयधिकरण्येन व्याख्यायामपि कुर्वन्नास्ते इत्यत्र णत्वं प्रसज्येत, 'पदान्तस्य' इति निषेधस्याप्रवृत्तेः । यद्यपि बहिरङ्गपरिभाषया ङमुड्विधेरसिद्धत्वादिष्टं सिध्यति, तथापि यथोद्देशपक्षे त्रैपादिकेऽन्तरङ्गबहिरङ्गपरिभाषाया अप्रवृत्तेः प्रसज्यत एव णत्वमिति यथोक्तं व्याख्यानमेव साध्विति दिक् ॥—**सुगण्णीश** इति । ण्यल्लोपौ न स्थानिवत् । पूर्वत्रासिद्धे तन्निषेधात् ॥ ननु परमदण्डिनावित्यादौ अन्तर्वर्तिविभक्त्या पदत्वान्नुट् स्यादिति चेन्न । 'उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ' इति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात् । अत एव परमवाचौ परमगोदुहौ परमलिहावित्यादौ कुत्वघत्वढत्वादीनि न । प्राचा तु 'ङमि च पदे' इत्यतः पदे इत्यनुवर्त्य अजादेः पदस्येति व्याख्यानान्ङमुण्णेत्युक्तं, तदनेन प्रत्युक्तम् । इहैव नलोपं वारयितुमुक्तरीतैरेव तेनाप्यनुसर्तव्यत्वात् ॥—**समः सुटि** ॥ यद्यपि मोऽनुस्वारेण सिद्धं, तथापि अनुनासिकत्रिसकारसिद्ध्यर्थमिदम् ॥—**अत्रानुनासिकः**—। अयमधिकारो विधिर्वेति पक्षद्वयम् । आद्ये अत्र ग्रहणमनर्थकम् । अधिकारादेव रुप्रकरणलाभात् । तुशब्दस्तु अधिकारपक्षे परस्मात्कार्यिणः पूर्वकार्यस्य विशेषद्योतनार्थः । परस्य नित्यं रुत्वं पूर्वस्य तु वाऽनुनासिक इति ॥ विधिपक्षे (तुशब्दः) व्यर्थः । वाग्रहणं स्पष्टार्थम् । 'अनुनासिकात्परः' इति ज्ञापकादेव सिद्धेः । नहि विकल्पं विना 'अनुनासिकं विहाय' इत्यनुनासिकाभावपक्षः संभवति । इदमेव ध्वनयितुं वृत्तौ तुवेतिशब्दावनुक्त्वा रोः पूर्वस्यानुनासिकः स्यादित्येवोक्तम् ॥—**रोः पूर्वस्ये**ति । उपलक्षणमेतल्लोपस्यापि । अत्र रुप्रकरणे यो विधिस्ततः पूर्वस्येति निष्कृष्टोऽर्थः । एवं रोः पूर्वस्मात्पर इत्यस्यापि रुप्रकरणे यो विधिस्ततः पूर्वस्मात्पर इत्यर्थो बोध्यः ॥—**अनुनासिकात्**—॥ ल्यब्लोपे पञ्चमीत्याह—**अनुनासिकं विहाये**ति । अनुनासिकाभावपक्षे इत्यर्थः ॥ पूर्वस्येति प्रकृतस्य तु विभक्तिविपरिणामेन पञ्चम्यन्ततेत्यभिप्रेत्याह—**रोः पूर्वस्मादि**ति । संसर्गवद्विप्रयोगस्यापि विशेषावगतिहेतुत्वात् 'अवत्सा धेनुरानीयताम्' इत्यत्रेव संभावितानुनासिकत्वगुण एवोपस्थितत्वादाकाङ्क्षितत्वाच्चावधित्वेन संबध्यते इत्यभिप्रेत्याह—रोः पूर्वस्मादिति इति तु मनोरमायामवतारितं, तत्तु पूर्वस्येत्यनुवर्तनं विभक्तिविपरिणामं चानपेक्ष्य लौकिकन्यायेनैवेष्टं सिध्यति इत्याशयेनोक्तमित्याहुः ॥—**अनुस्वारागम** इति । आगमत्वं च परशब्देनैव लभ्यते ॥ यथा 'पूर्वौ तु ताभ्यामैच्' इत्यत्र पूर्वशब्देन ऐचोरागमत्वमिति भावः ॥—**विसर्जनीय**–॥—**खरी**ति एतच्च 'खरवसानयोः–' इति सूत्रान्मण्डूकप्लुत्यानुवर्तते ॥—**संस्स्कर्ते**ति । 'संपरिभ्याम्–' इति करोतेः सुट् ॥ ननु अनुस्वारस्यानच्त्वात्ततः परस्य द्वित्वं न स्यादेवेति अनुस्वारपक्षे त्रिसकारकं रूपं कथं स्यादित्याशङ्क्याह—**अनुस्वारविसर्गेत्यादि** ॥—**अकारोपरी**ति । यदि त्विकारोपरि पठ्येरन् तर्हि पयःसु यशःसु इत्यादौ इणः परस्येति षत्वं स्यादिति भावः ॥—**अच्त्वादि**ति । न चैवं हरिः कर्ता हरिं स्मरेत् रामः पातीत्यादौ यणादिप्रसङ्गः, त्रिपादीस्थत्वेन विसर्गादीनामसिद्धत्वात् ॥—**अनुस्वारस्यापि द्वित्वे** इति । अपिशब्दात्ककारस्य ॥—**वचनान्तरेणे**ति । 'अचो रहाभ्याम्' इति कृतेपि 'यणो मयः' इति भवत्येवेति भावः ॥—**पुमः खयि**–॥ पुंसः संयोगान्तलोपेऽवशिष्टभागस्येदमनुकरणम् । अम्पर इति बहुव्रीहिः ॥—**पर्युदासादि**ति । 'इदुदुपधस्य–' इति षत्वविधायके सूत्रे इति भावः ॥—**ख्याञादेशे ने**ति 'चक्षिङः ख्याञ्' इत्यत्र खशादिरयमादेशः । असिद्धकाण्डे णत्वानन्तरं 'शस्य यो वा' इति स्थितमिति वक्ष्यते । एवं च यत्वस्यासिद्ध-

---

१ अनुस्वारागम इति—अयं चानवयव एव, अवयवत्वे मानाभावात् । २ सो वक्तव्य इति—'समस्सुटि' इत्यत्र सकारं प्रश्लिष्य 'समः सुटि' 'पुमः खय्यम्परे' 'कानाम्रेडिते' इति सूत्रत्रयेण सकारो विधेय इति भावः । ३ समो वेति—रुप्रकरणे इति व्याख्यानस्थानेन फलं द्रष्टव्यम् । ४ पाठस्येति—अयं च पाठोऽनित्यः, 'नुम्विसर्जनीय–' इति सूत्रे 'अट्कुप्वा–' इति सूत्रे च अनुस्वारोपलक्षकनुम्ग्रहणात् । अतएव यज्ञशब्दे यमपरत्वेऽपि जद्वित्वं भवति । ५ वचनान्तरेणेति—'लक्ष्ये लक्षणस्य–' इति न्यायस्य एकस्यैव पुनः प्रवृत्ताविति भावः ।

×क×पयोः प्राप्तौ । अव्युत्पत्तिपक्षे तु षत्वप्राप्तौ । संपुंकानामिति सः । पुँस्कोकिलः । पुंस्कोकिलः । पुँस्पुत्रः । पुंस्पुत्रः । अम्परे किम् । पुंक्षीरम् । खयि किम् । पुंदासः ॥ ❀ ख्याञादेशे न । पुंख्यानम् । **नश्छव्यप्रशान्** ।८।३।७। अम्परे छवि नकारान्तस्य पदस्य रुः स्यात् न तु प्रशान्शब्दस्य । विसर्गः । सत्वम् । श्चुत्वम् । शार्ङ्गिँश्छिन्धि । शार्ङ्गिंश्छिन्धि । चक्रिँस्त्रायस्व । चक्रिंस्त्रायस्व । पदस्य किम् । हन्ति । अम्परे किम् । सन्त्सरुः खड्गमुष्टिः । अप्रशान् किम् । प्रशान्तनोति । **नॄन्पे** ।८।३।१०। नॄनित्यस्य रुः स्याद्वा पकारे परे । **कुप्वोः ×क×पौ च** ।८।३।३७। कवर्गे पवर्गे च परे विसर्जनीयस्य क्रमाज्जिह्वामूलीयोपध्मानीयौ स्तः । चाद्विसर्गः । येननाप्राप्त इति न्यायेन विसर्जनीयस्य स इत्यस्यापवादोऽयम् । न तु शर्परे विसर्जनीय इत्यस्य । तेन वासःक्षौममित्यादौ विसर्ग एव । नॄँ×पाहि । नॄं×पाहि । नॄँःपाहि । नॄंःपाहि । नॄन्पाहि । **कानाम्रेडिते** ।८।३।१२। कान्नकारस्य रुः स्यादाम्रेडिते परे । संपुंकानामिति सः । यद्वा । **कस्कादिषु च** ।८।३।४८। एष्विण उत्तरस्य विसर्गस्य षः स्यादन्यत्र तु सः । ×क×पयोरपवादः इति सः । काँस्कान् । कांस्कान् । कस्कः । कौतस्कुतः । सर्पिष्कुण्डिका । धनुष्कपालम् । आकृतिगणोऽयम् । **संहितायाम्** ।६।१।७२। इत्यधिकृत्य । **छे च** ।६।१।७३। ह्रस्वस्य छे परे तुगागमः स्यात्संहितायाम् । श्चुत्वस्यासिद्धत्वाज्जश्त्वेन दः । ततश्चर्त्वस्यासिद्धत्वात्पूर्वं श्चुत्वेन जः । तस्य चर्त्वेन चः । श्चुत्वस्यासिद्धत्वाच्चोः कुरिति कुत्वं न । स्वच्छाया । शिवच्छाया । **आङ्माङोश्च** ।६।१।७४। एतयोश्छे परे तुक् स्यात् । पदान्ताद्वेति विकल्पापवादः । आच्छादयति । माच्छिदत् । **दीर्घात्** ।६।१।७५। दीर्घाच्छे परे तुक् स्यात् । दीर्घस्यायं तुक् न तु छस्य । सेनासुराच्छायेति ज्ञापकात् । चेच्छिद्यते । **पदान्ताद्वा** ।६।१।७६। दीर्घात्पदान्ताच्छे परे तुग्वा स्यात् । लक्ष्मीच्छाया । लक्ष्मीछाया ॥ इति हल्संधिः ॥

तया अम्परत्वाभावात् 'पुमः खयि–' इति रुत्वं नेत्यर्थः ॥—**पुंख्यानमि**ति । चक्षिङो 'ल्युट् च' इति ल्युटि ख्याञादेशः ॥ ननु आदेश इह दुर्लभः 'वर्जने प्रतिषेधः' 'असनयोश्च' इति वार्तिकादिति चेत्सत्यम् । **'बहुलं तण्यन्नवधकगात्रविचक्षणाजिराद्यर्थम्'** इति वार्तिके बहुलग्रहणात्समाधेयम् । विस्तरस्त्विह मनोरमायामनुसंधेयः ॥—**त्रायस्वे**ति ॥ 'त्रैङ् पालने' लोटि शप्यायादेशः ॥—**प्रशानि**ति ॥ प्रपूर्वात् शाम्यतेः क्विप् । 'अनुनासिकस्य–' इति दीर्घः । 'मो नो धातोः' इति नः । तस्यासिद्धत्वान्नलोपो न ॥—**नॄन्पे** ॥ पकारोपरि अकार उच्चारणार्थः । तेन नॄः पुनातीत्यादि सिद्धम् । 'उभयथर्क्षु' इत्यत उभयथेति अनुवृत्तेर्विकल्पः फलित इत्याशयेनाह—**रुः स्याद्वे**ति ॥—**कुप्वोः ×कः–** ॥ अत्र कुप्वोरिति रेफस्य विसर्गः । जिह्वामूलीयस्य खर्त्वात् । 'खर्परे शरि–' इति विसर्गस्यास्य लोपः, जिह्वामूलीयस्य शर्त्वात् । 'वा शरि–' इति विसर्ग एव वा ॥ आदेशयोः कपावुच्चारणार्थौ ॥—**चाद्विसर्ग** इति । प्राचा तु—चाद्विकल्पः इत्युक्तं, तदसत् । ×क×पाभ्यां मुक्ते विसर्जनीयस्य सत्वप्रसङ्गात् ॥—**कानाम्रेडिते** । 'कान्कान्' इति वाच्ये आम्रेडितग्रहणं यत्र द्विरुक्तिस्तत्रैव यथा स्यात् । इह मा भूत् । कान् कान् पश्यसीति । अत्र एकः किंशब्दः प्रश्ने । द्वितीयः क्षेपे । कान् कुत्सितान् पश्यसीत्यर्थः ॥ वार्तिके कान्ग्रहणाभावेऽपि सत्वं सिध्यतीत्याशयेनाह—**यद्वे**ति । संपुमोस्तु वार्तिकेनैव सत्वम् । कस्कादिषु संस्कर्ता संस्करिष्यति पुंस्कोकिलः पुंस्काम इत्यादिबहूनां पाठे गौरवात् । कस्कादिषु संपुंकानिति पठित्वा सर्वमपि वार्तिकं त्यक्तुमशक्यं पुंस्कोकिल इत्यादाविणः परत्वेन विसर्गस्य षत्वप्रसङ्गात् । किं तु कान्ग्रहणमिव संग्रहणं वार्तिके त्यक्तुं शक्यमित्यन्ये ॥ —**कस्कादिषु च** ॥ अत्र 'सोपदादौ' इत्यतः स इति 'इणः षः' इति सूत्रं चानुवर्तते । तदाह—**एष्विण उत्तरस्ये**त्यादि ॥—**कौतस्कुत** इति । कुतः कुत आगत इत्यर्थे अव्ययात्त्यपि प्राप्ते गणपाठसामर्थ्यादणित्याहुः । 'अव्ययानां भमात्रे–' इति वक्ष्यमाणेनात्र टिलोपः ॥—**सर्पिष्कुण्डिके**ति । 'नित्यं समासे–' इत्येव सिद्धे इह पाठस्य प्रयोजनमसमासे व्यपेक्षाविरहेऽपि षत्वार्थमित्यादि वक्ष्यति ॥—**संहितायाम्** ॥ **इत्यधिकृत्ये**ति । एतच्च 'इको यणचि' इत्यत्रैव वक्तव्यमपि सूत्रक्रमानुरोधेनात्रोक्तम् ॥—**छे च** ॥ छकारोपरि अकार उच्चारणार्थः । 'विदिभिदिच्छिदेः–' इति निर्देशात् । तेन विच्छिन्नमित्यादि सिद्धम् ॥—**ह्रस्वस्ये**ति एतच्च 'ह्रस्वस्य पिति कृति–' इत्यतोऽनुवर्तते तुक् च ॥—**सेनासुरे**ति । यदि हि छस्य तुक् स्यात्तर्हि छस्य चर्त्वे सति चद्वयं स्यात् । संनिपातपरिभाषया चर्त्वाप्रवृत्तौ तु छकारोपरि चकारः श्रूयेतेति भावः ॥—**पदान्ताद्वा** ॥ प्रकृतेन दीर्घेण विशेषणात्तदन्तविधिलाभेनेष्टसिद्धावप्यन्तग्रहणं पदान्तस्यैव तुग्यथा स्यात्पदस्य मा भूदित्येतदर्थम् । अन्यथा पदविधित्वात्समर्थपरिभाषोपस्थितौ समर्थेषु लक्ष्मीच्छायादिष्वेव स्यात्तिष्ठतु कुमारी

---

१ षत्वप्राप्ताविति—इदमनुनासिकपक्षे । अनुस्वारपक्षे तु तेन व्यवधानादप्राप्तिरिति बोध्यम् । २ प्रशान्शब्दस्येति—सूत्रेऽप्रशानिति षष्ठ्यर्थे प्रथमा इति भावः । ३ आङ्माङोश्चेति—आङा साहचर्यान्माङव्ययमेव गृह्यते, तेन 'माङ् माने' इत्येतस्य क्विबन्तस्य छे परेऽपि न नित्यस्तुक् । ४ चेच्छिद्यत इति—तुको हलादिः शेषस्तु न, अभ्याससंज्ञाप्रवृत्तिकाले स्थानिद्वारा साक्षाद्वा संहतानामेव तेन निवृत्तेः ।

विसर्गसंधिः ।

विसर्जनीयस्य सः ।८।३।३४। विष्णुस्त्राता । शर्परे विसर्जनीयः ।८।३।३५। शर्परे खरि विसर्जनीयस्य विसर्जनीयो नत्वन्यत् । कः त्सरुः । घनाघनः क्षोभणः । इह यथायथं सत्वं जिह्वामूलीयश्च न । वा शरि ।८।३।३६। शरि परे विसर्जनीयस्य विसर्जनीय एव वा स्यात् । हरिः शेते । हरिश्शेते । ❀ खर्परे शरि वा विसर्गलोपो वक्तव्यः । रामस्थाता । हरिस्फुरति । पक्षे विसर्गे सत्वे च त्रैरूप्यम् ॥ कुप्वोः ≍क≍पौ च ॥ क≍करोति । कः करोति । क≍ खनति । कः खनति । क≍पचति । कः पचति । क≍फलति । कः फलति । सोऽपदादौ ।८।३।३८। विसर्जनीयस्य सः स्यादपदाद्योः कुप्वोः परयोः ॥ ❀ पाशकल्पककाम्येष्विति वाच्यम् । पयस्पाशम् । यशस्कल्पम् । यशस्कम् । यशस्काम्यति ॥ ❀ [1]अनव्ययस्येति वाच्यम् । प्रातः कल्पम् ॥ ❀ काम्ये रोरेवेति वाच्यम् ॥ नेह गीः काम्यति । इणः षः ।८।३।३९। इणः परस्य विसर्गस्य षकारः स्यात्पूर्वविषये । सर्पिष्पाशम् । सर्पिष्कल्पम् । सर्पिष्कम् । सर्पिष्काम्यति । [2]नमस्पुरसोर्गत्योः ।८।३।४०। गतिसंज्ञयोरनयोर्विसर्गस्य सः कुप्वोः परयोः । नमस्करोति । साक्षात्प्रभृतित्वात् कृञो योगे विभाषा गतिसंज्ञा । तदभावे नमः करोति । पुरोऽव्ययमिति नित्यं गतिसंज्ञा । पुरस्करोति । अगतित्वान्नेह । पूः पुरौ पुरः प्रवेष्टव्याः । इदुदुपधस्य चाऽप्रत्ययस्य ।८।३।४१। इकारोकारोपधस्याप्रत्ययस्य विसर्गस्य षः स्यात्कुप्वोः । निष्प्रत्यूहम् । आविष्कृतम् । दुष्कृतम् । अप्रत्ययस्य किम् । अग्निः करोति । वायुः करोति । एकादेशशास्त्रनिमित्तकस्य न षत्वम् । कस्कादिषु

च्छत्रं हर देवदत्तेत्यत्र न स्यात् । असामर्थ्यात् । एवं 'न पदान्ताट्टोः–' इति सूत्रे पदाट्टोरिति वक्तव्येऽन्तग्रहणं टुष्टाः षट् सन्तस्व इत्यत्रापि ष्टुत्वनिषेधार्थमित्याहुः ॥ इति तत्त्वबोधिन्यां हल्संधिः ॥

विसर्गसंधिः ॥—विष्णुस्त्रातेति । प्रातिपदिकात् 'स्वौजसमौट्–' इति सुप्रत्यये तस्य रुत्वे 'खरवसानयोः' इति विसर्गे च कृते 'विसर्जनीयस्य' इति सः । अस्य च रुत्वं नाशङ्क्यं, रुत्वं प्रति विसर्जनीयसत्वस्यासिद्धत्वात् ॥—**शर्परे विसर्जनीयः** ॥ शर्पर इति बहुव्रीहिरनुवर्तमानश्च खरन्यपदार्थः ॥ सत्वादेरयमपवादः । यदि तु 'शर्परे न' इत्येवोच्येत तर्हि प्रकृते सत्वे निषिद्धेऽपि कुप्वोः ≍क≍पौ स्याताम्, वासः क्षौममद्भिः प्सातमित्यादौ, विसर्जनीयवचनात्तु विकारमात्रं बाध्यते इत्याशयेनाह—**न त्वन्यदि**ति । तदेव स्फुटयति—**इहे**ति ॥—**सोऽपदादौ** ॥—**अपदाद्यो**रिति । सूत्रे व्यत्ययेन एकवचनम् । यदि तु 'विसर्जनीयस्य सः' 'शर्परे विसर्जनीयः' इत्यत्र मण्डूकप्लुत्यानुवर्तिनो यः खर् स इहाप्यनुवर्त्य विशेष्यते अपदादौ खरीति, तदा यथाश्रुतं साधु । परंतु पुनर्मण्डूकप्लुत्यानुवर्तने क्लेश इति भावः ॥ अन्ये त्वाहुः । पुनर्मण्डूकप्लुतिं विनाप्यनुवर्तितुं शक्यः । 'वा शरि' इत्यत्र द्वारा खरं विशेष्य शरूपे खरीति व्याख्याने 'कुप्वोः–' इति सूत्रे कुप्वोः खरीति व्याख्याने च क्लेशाभावादिति ॥—**पयस्पाश**मिति । 'याप्ये पाशप्–' । 'ईषदसमाप्तौ कल्पप्–' । 'अज्ञाते कुत्सिते' इति कः । 'काम्यच्च' इति काम्यच् ॥—**पाशकल्पककाम्येष्वि**ति वृत्तिः । संभवप्रदर्शनमेतत् न तु परिगणनम्, अन्यस्यासंभवात् ॥—**प्रातःकल्पमि**ति । अधिकरणशक्तिप्रधानस्य प्रातःशब्दस्येह वृत्तिविषये शक्तिमत्परत्वं दोषाभूतमहः दिवाभूता रात्रिरितिवत् ॥—**गीः काम्यती**ति । न च सत्वनिषेधेऽपीह 'इणः षः' इति षत्वं स्यादिति वाच्यम् । तत्रापि 'काम्ये रोरेव' इत्यस्यानुवृत्तेः । यदि तु 'इणः षः' इत्यत्रैवेदं पठ्येत तर्हि षत्वमात्रप्रतिषेधेऽपि पूर्वेण सत्वं स्यात् ॥—**इणः षः** ॥ 'सोपदादौ' इत्यस्यापवादः ॥—**पुरः प्रवेष्टव्या** इति । 'पॄ पालनपूरणयोः' 'भ्राजभास–' इत्यादिना क्विप् । तदन्ताज्जस् । जसन्ततां स्फुटीकर्तुं पूः पुरावित्युपन्यस्तम् ॥—**इदुदुपधस्य**—॥ इदुदिति किम् । गीः करोति । पूः करोति । इह इदुतौ उपधे यस्य समुदायस्य तस्यावयवो यो विसर्ग इति वैयधिकरण्येन संबन्धः ॥ अप्रत्ययस्येति तु अप्रत्ययो यो विसर्ग इति संबध्यते । संभवति सामानाधिकरण्ये वैयधिकरण्यस्यान्याय्यत्वात् । न च विसर्गस्य प्रत्ययत्वमप्रसिद्धमिति वाच्यम् । अग्निः करोतीत्यादौ स्थानिवद्भावेन तत्प्रसिद्धेः । न चातिदेशं प्रति त्रिपाद्या असिद्धत्वं शङ्क्यम् । अप्रत्ययस्येति निषेधेनैव सिद्धत्वज्ञापनात् । अत एव अग्निरित्यादौ रोर्विसर्गः सिध्यति । अन्यथाऽपदान्तत्वान्न स्यात् । विसर्गविधिस्तु पुनरित्यादौ चरितार्थः । ज्ञापकं च विशेषापेक्षम् । तेन 'अचः परस्मिन्–' इति त्रिपाद्यां न प्रवर्तते । एवं च 'पूर्वत्रासिद्धीये न स्थानिवत्' इति सिद्धान्त उक्तयुक्तिमूलको न तु वाचनिक इति मनोरमायां स्थितम् ॥ अत्र वदन्ति । अप्रत्ययस्येत्यत्र प्रत्ययस्य यो विसर्जनीयो न भवतीत्यावर्थ एव आकरे स्थित इति अप्रत्ययो यो विसर्ग इति सामानाधिकरण्येनान्वयो न युक्तः । सर्पिष्करोतीत्यत्र 'इसुसोः सामर्थ्ये' इति वैकल्पिकषत्वप्रवृत्तावपि तिष्ठतु सर्पिः पिब त्वमुदकमित्यत्र 'इदुदुपधस्य–' इत्यनेन नित्यं षत्वप्रसङ्गात् । न चाकरमतेऽप्युणादीनामव्युत्पत्त्याश्रयणे तथा स्वीकारादिष्टापत्तिरिति वाच्यम् । व्युत्पत्त्याश्रयणे दोषतादवस्थ्यात्, 'इसुसोः–' इत्यत्र सर्पिष्करोतीत्युदाहरणेन व्युत्पत्तिपक्षस्यैव वार्तिककारेण स्वीकृतत्वानुमानात् । अन्यथा 'इदुदुपधस्य–' इत्यनेनैव व्युत्पत्त्यव्यु-

१ अनव्ययस्येति—उपपयस्काम्यतीत्यादौ सत्वं भवत्येवेति स्पष्टं बृहच्छेखरे । २ नमस्पुरसोरिति—अत्रापदादाविति न संबध्यते.

भ्रातुष्पुत्रशब्दस्य पाठात् । तेनेह न । मातुः कृपा ॥ ॐ मुहुसः प्रतिषेधः । मुहुःकामा । ꣼ तिरसोऽन्यतरस्याम् ।८।३।४२। तिरसः सो वा स्यात् कुप्वोः । तिरस्कर्ता । तिरःकर्ता । ꣼ द्विस्त्रिश्चतुरिति कृत्वोऽर्थे ।८।३।४३। कृत्वोऽर्थे वर्तमानानामेषां विसर्गस्य षकारो वा स्यात् कुप्वोः । द्विष्करोति । द्विःकरोतीत्यादि । कृत्वोऽर्थे किम् । चतुष्कपालः । ꣼ इसुसोः सामर्थ्ये ।८।३।४४। एतयोर्विसर्गस्य षः स्याद्वा कुप्वोः । सर्पिष्करोति । सर्पिःकरोति । धनुष्करोति । धनुःकरोति । सामर्थ्यमिह व्यपेक्षा । सामर्थ्ये किम् । तिष्ठतु सर्पिः, पिब त्वमुदकम् । ꣼ नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य ।८।३।४५। इसुसोर्विसर्गस्यानुत्तरपदस्थस्य नित्यं षः स्यात् कुप्वोः परयोः । सर्पिष्कुण्डिका । धनुष्कपालम् । अनुत्तरपदस्थस्येति किम् । परमसर्पिःकुण्डिका । कस्कादिषु सर्पिष्कुण्डिकाशब्दोऽसमासे व्यपेक्षाविरहेऽपि षत्वार्थः । व्यपेक्षायां नित्यार्थश्च । ꣼ अतः कृकमिकंसकुम्भपात्रकुशाकर्णीष्वनव्ययस्य ।८।३।४६। अकारादुत्तरस्यानव्ययस्य विसर्गस्य समासे नित्यं सकारादेशः स्यात्करोत्यादिषु परेषु

त्पत्तिपक्षभेदेन षत्वविकल्पसिद्धेस्तदुदाहरणस्यासंगतिप्रसङ्गात् । किंच तिष्ठतु सर्पिरित्यादौ 'इदुदुपधस्य–' इति षत्वस्येष्टत्वे–कस्कादिषु सर्पिष्कुण्डिकाशब्दोऽसमासे व्यपेक्षाविरहेऽपि षत्वार्थः—इति स्वमूलग्रन्थविरोध इति ॥ अत्र केचित् । इदुद्भ्यामप्रत्ययस्येति वक्तव्ये इदुदुपधस्येतिग्रहणं नित्यं य इदुदुपधस्तस्यैव विसर्गस्य षत्वं यथा स्यात् कविभिः कृतमित्यादौ मा भूदित्येवमर्थम्, भिसो विसर्गस्य हि नित्यमिदुदुपधत्वं नास्ति रामैरित्यादौ तदभावाद् इति । तन्न । अग्निः करोतीति निषेधोदाहरणस्यासंगत्यापत्तेः । देव इत्यादौ अकारोपधत्वात् प्रियचत्वा इत्यादावाकारोपधत्वेन चतुष्कपाल इत्यादौ षत्वानापत्तेश्चेति यत्किंचिदेतत् ॥ अन्ये तु प्रत्ययस्य यो विसर्जनीयो न भवति इत्यादिव्याख्याने तूक्तोदाहरणे षत्वस्याप्रवृत्तेरुपधस्येत्येतत्सुत्यजमित्याहुः ॥ स्यादेतत् । अप्रत्ययग्रहणमेव स्थानिवत्सूत्रं प्रति त्रिपादी सिद्धेत्यत्र ज्ञापकमित्युक्तम् । तदिदं वैयधिकरण्येनान्वयमभ्युपगच्छतां न सिध्येत् । अत्राहुः । 'न मु ने' इत्यत्र नेति योगं विभज्य स्थानिवत्सूत्रं प्रति त्रिपादी नासिद्धेति व्याख्यायते । 'प्रत्ययः' 'परश्च' इत्यादिनिर्देशाश्चेहानुकूलाः । योगविभागस्येष्टसिद्ध्यर्थत्वात् 'अचः परस्मिन्–' इति सूत्रं प्रति त्वसिद्धैव । ततश्च 'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्' इति सिद्धान्तो युक्तिमूलक इत्यादि सर्वं संगच्छत इति ॥ अप्रत्ययो यो विसर्ग इति सामानाधिकरण्यपक्षे मातुः कृपेत्यादौ 'इदुदुपधस्य–' इति षत्वमाशङ्क्याह—**एकादेशशास्त्रनिमित्तकस्ये**ति । मातुरित्यत्र हि 'ऋत उत्' इति एकादेशशास्त्रं विसर्गं प्रति परम्परया प्रयोजकम् । आकरे तु 'एकादेशनिमित्तात्' इति प्रचुरः पाठः । तत्र एकादेशशास्त्रं निमित्तं यस्य उकारस्य तस्मादित्यर्थः ॥ नन्वेवम् 'अप्रत्ययस्य' इत्यत्र सामानाधिकरण्यपक्षोऽप्याकरसंमत इति चेदत्राहुः । 'प्रत्येकं संयोगसंज्ञा' इति पक्ष आकरसंमतोऽपि यथा निष्प्रयोजनस्तथायमपि ॥ वैयधिकरण्यपक्षस्त्वावश्यक एव । अन्यथा तिष्ठतु सर्पिः पिब त्वमुदकमित्याद्यसिद्ध्यापत्तेरिति ॥ —**भ्रातुष्पुत्रशब्दस्य पाठादि**ति । न च 'षत्वतुकोरसिद्धः' इत्येकादेशशास्त्रस्यासिद्धत्वात् । षत्वाप्राप्तौ विध्यर्थ एव तत्र पाठो न ज्ञापनार्थ इति वाच्यम् । षत्वे तुकि च कर्तव्ये पदान्तपदाद्योः सतोरेवैकादेशोऽसिद्ध इति सिद्धान्तात् । अन्यथा शकहूष्वित्यत्रापि षत्वं न स्यात् । शकान् ह्वयन्तीत्यत्र 'आदेच उपदेशे–' इत्यात्वे क्विपि संप्रसारणे कृते 'संप्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपैकादेशे च 'हलः' इति दीर्घः । भवति हि कोऽसिचत् सोऽसिचद् इत्यादौ पदान्तपदाद्योरादेशः । तेन तत्र षत्वनिषेधः सिध्यति न तु शकहूष्वित्यत्र । एवं च भ्रातुष्पुत्र इत्यत्रापि 'षत्वतुकोः–' इत्येकादेशशास्त्रमसिद्धं न भवतीत्युक्तं ज्ञापकं सुस्थमेव ॥ ननूक्तज्ञापकात् शकहूष्वित्यत्रापि मातुः कृपेत्यत्रेव षत्वं न स्यात् । मैवम् । तुल्यजातीयस्य ज्ञापकत्वात्, कश्च तुल्यजातीयः, यः कुप्वोरिति दिक् ॥—**द्विस्त्रिश्चतुरि**ति—॥ इह द्वित्रिभ्यां सुजन्ताभ्यां साहचर्याच्चतुःशब्दोऽपि सुजन्त एव ग्रहीष्यते । कृत्वोऽर्थग्रहणं तु साहचर्यं न सर्वत्र व्यवस्थापकमित्यत्र ज्ञापकम् । तेन 'दीधीवेवीटाम्' इत्यत्र धातुसाहचर्येप्यागमस्येटो ग्रहणम् ॥—**चतुष्कपाल** इति । चतुर्षु कपालेषु संस्कृत इत्यर्थे 'संस्कृतं भक्षाः' इत्यणो 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इति लुक् । अत्र मनोरमायाम् 'इदुदुपधस्य–' इति नित्यं ष इत्युक्तम् । एवं च 'द्वितं त्रितमिति चतुःपञ्चाशत्' इति स्वमूलग्रन्थप्रयोगश्चिन्त्यः स्यात्, चतुष्कपालवत्तत्रापि नित्यतया षत्वप्रवृत्तेः, अतोऽत्र षत्वनिवारणाय 'अप्रत्ययस्य' इत्यत्र प्रत्ययस्य यो विसर्जनीयो न भवतीत्यर्थ एव स्वीकर्तव्यः ॥ चतुष्कपाल इत्यत्र तु कस्कादेराकृतिगणत्वात् षत्वप्रवृत्तिरित्याहुः ॥—**व्यपेक्षाविरहेऽपी**ति । तिष्ठतु सर्पिष्कुण्डिकामानयेत्यादावित्यर्थः ॥—**व्यपेक्षायामि**ति । इदं सर्पिष्कुण्डिकाया इत्यत्रेत्यर्थः । अत्र सर्पिरित्यसमस्तं पदमिति बोध्यम् । समासे तु 'नित्यं समासे–' इत्यनेन सिद्धेः समासाभावमेव ज्ञापयितुमिदमिति

---

१ तिरस इति—अत्र गतिग्रहणं नानुवर्तते, पराभवेऽपि तिरस्कारशब्दप्रयोगात्, अन्तर्धावेव तिरसो गतित्वात् । २ चतुष्कपाल इति—ननु व्युत्पत्तिपक्षेऽत्र षत्वं न स्यात् इति चेत्, भाष्यप्रामाण्येनाव्युत्पत्तिपक्षस्यैवात्र कल्पनात् । चतुष्पञ्चाशदित्यत्रापि षत्वं भवत्येव । ३ करोत्यादिष्विति—करोतिशब्देन तदादेर्ग्रहणम्, समासाक्षिप्तोत्तरपदस्य विशेष्यत्वात् । विष्वगित्यादिसूत्रे वप्रत्ययग्रहणेन धातोर्विशेषणत्वे तदादिविधिज्ञापनादिति ।

न तूत्तरपदस्थस्य । अयस्कारः । अयस्कामः । अयस्कंसः । अयस्कुम्भः[1] । अयस्पात्रम् । अयःसहिता कुशा अयस्कुशा । अयस्कर्णी । अतः किम् । गीःकारः । अनव्ययस्य किम् । स्वःकामः । समासे किम् । यशः करोति । अनुत्तरपदस्थस्य किम् । परमयशःकारः । ▣ अधःशिरसी पदे ।८।३।४७। एतयोर्विसर्गस्य सादेशः स्यात्पदशब्दे परे । अधस्पदम् । शिरस्पदम् । समास इत्येव । अधः पदम् । शिरः पदम् । अनुत्तरपदस्थस्येत्येव । परमशिरःपदम् । ॐ कस्कादिषु च ॥ भास्करः ॥ ॥ इति विसर्गसंधिः ॥

स्वादिसंधिः ।

स्वौजसमौडिति सुप्रत्यये शिवस् अर्च्य इति स्थिते । ▣ ससजुषो रुः ।८।२।६६। पदान्तस्य सस्य सजुषृशब्दस्य च रुः स्यात् । जश्त्वापवादः । ▣ अतो रोरप्लुतादप्लुते ।६।१।११३। अप्लुतादतः परस्य रोरुः स्यादप्लुतेऽति । भोभगोअघो इति प्राप्तस्य यत्वस्यापवादः । उत्वं प्रति रुत्वस्यासिद्धत्वं तु न भवति । रुत्वमनूद्य उत्वविधेः सामर्थ्यात् । ▣ प्रथमयोः पूर्वसवर्णः ।६।१।१०२। अकः प्रथमाद्वितीययोरचि परे पूर्वसवर्णदीर्घ एकादेशः स्यात् । इति प्राप्ते । ▣ नादिचि ।६।१।१०४। अवर्णादिचि परे न पूर्वसवर्णदीर्घः । आद्गुणः । एङः पदान्तादति । शिवोऽर्च्यः । अतइति तपरः किम् । देवा अत्र । अतीति तपरः किम् । श्वआगन्ता । अप्लुतात्किम् । एहि सुस्रोत३ अत्र[2] स्नाहि । प्लुतस्यासिद्धत्वादतः परोऽयम् । अप्लुतादिति विशेषणे तु तत्सामर्थ्यान्नासिद्धत्वम् । तपरकरणस्य तु न सामर्थ्यं दीर्घनिवृत्त्या चरितार्थत्वात् । अप्लुते इति किम् । तिष्ठतु पय अ३ग्निदत्त । गुरोरनृत इति प्लुतः । ▣ हशि च ।६।१।११४। अप्लुतादतः परस्य रोरुः स्याद्धशि । शिवो वन्द्यः । रोरित्युकारानुबन्धग्रहणान्नेह । प्रातरत्र । प्रातर्गच्छ ।

सर्पिर्विशेषणमुक्तम् ॥—नित्यार्थश्चेति । अयं भावः । असमासे व्यपेक्षाविरहेऽसन्ताप्राप्तौ नित्यतया षत्वार्थः पाठः । व्यपेक्षायां त्वसमासे 'इसुसोः–' इति विकल्पेन प्राप्तौ नित्यार्थ इति ॥—अयःसहितेति । न त्वयसो विकारः, 'जानपद–' इति ङीप्प्रसङ्गात् ॥— अयस्कर्णीति । अय इव कर्णौ यस्याः, 'नासिकोदर–' इति ङीष् ॥—अधःशिरसी—॥ —एतयोरिति । सूत्रे तु षष्ठ्याः स्थाने प्रथमा बोध्या ॥—अधस्पदमिति । पदस्याध इति विग्रहः । मयूरव्यंसकादित्वात्समासः ॥—शिरस्पदमिति । षष्ठीसमासः ॥ ॥ इति तत्त्वबोधिन्यां विसर्गसंधिः ॥

स्वादिसंधिः ॥ शिवः, इत्यस्यावसाने विसर्गस्तस्यार्च्य इत्यनेन समभिव्याहारे सत्त्वाभावाद्रुत्वं कथं स्यादित्याशङ्कायामाह— स्वौजसमौडित्यादिनेति । एवं चात्र मूलभूत एव सुरस्तीति रुत्वादिकं स्यादेव, विसर्गस्त्विह न भवति खरवसानाभावात् । भाविन्यवसानभङ्गेऽकृतव्यूहपरिभाषयाऽर्च्यपदसमभिव्याहारात्पूर्वमपि न भवतीति बोध्यम् ॥—ससजुषो रुः ॥ पदस्येत्यनुवृत्तं ससजूर्भ्यां विशेष्यते, विशेषणेन तदन्तविधिः । न च सजूःशब्दांशे 'ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्न' इति निषेधः शङ्क्यः । तस्य प्रत्ययविधिविषयकत्वात् । सान्तं सजुषृशब्दान्तं च यत्पदं तस्य रुः स्यात्स चालोऽन्त्यस्य ॥ एवं स्थिते फलितमाह—पदान्तस्य सस्येति ॥—सजुषृशब्दस्येति । तदन्तस्य पदस्येत्यर्थः । तेन सजुषौ सजुष इत्यत्रापि नातिव्याप्तिः । न च सजूरित्यत्राव्याप्तिः 'व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन' इति निषेधादिति वाच्यम् । तस्यापि प्रत्ययविधिविषयकत्वात् । अत एव 'व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन' इति 'ग्रहणवता–' इति च परिभाषाद्वयमपि प्रत्ययविधिविषयकमिति 'दिव उत्–' सूत्रे हरदत्तेनोक्तम् । कैयटहरदत्ताभ्यामिति तु मनोरमायां स्थितम् । तत्र कैयटेनानुक्तत्वात्कैयटग्रहणं प्रमादपतितमिति नव्याः । केचित्तु 'दिव उत्' सूत्रं यस्मिन्निति बहुव्रीहिरयं, सूत्रसमुदायश्चान्यपदार्थः । तथा च 'दिव उत्' सूत्रशब्देन 'इन्द्रे च' इति सूत्रस्यापि क्रोडीकरणात्तत्र कैयटेनोक्तत्वान्नोक्तदोष इति कुकविकृतिवत् क्लेशेन मनोरमां योजयन्ति ॥ यत्वस्यासिद्धत्वादुत्वे कृतेऽपि तस्य स्थानिवत्त्वेन रुत्वाद्यत्वं स्यादित्याशङ्कायामाह—यत्वस्यापवाद इति ॥—उत्वविधेः सामर्थ्यादिति । न च 'अतो रोरप्लुतात्–' इति सूत्रं परित्यज्य 'रोः सुपि' इति सूत्रानन्तरं 'अत उरति' इत्येव लाघवादुच्यतां किमनेन सामर्थ्याश्रयणप्रयासेनेति वाच्यम् । तथा हि सति उत्वस्यासिद्धतया शिवोऽर्च्य इत्यादावाद्गुणस्याप्रवृत्तिप्रसङ्गात् ॥—प्रथमयोः—॥ अत्र प्रथमाशब्दः प्रथमाद्वितीययोः समुदाये गौणः, द्विवचनं तु समुदायापेक्षया ॥ 'इको यणचि' इत्यतोऽचीति 'अकः सवर्णे दीर्घः' इत्यतोऽको दीर्घ इति 'एकः पूर्वपरयोः' इति सूत्रं चानुवर्तते इत्याशयेन व्याचष्टे—अकः प्रथमाद्वितीययोरचीत्यादिना ॥ अचि किम् । रामः । अकः किम् । गावौ, नावौ । प्रथमयोः किम् । वृक्षे, प्लक्षे ॥ यद्यपीदं 'नादिचि' इत्यनेनैव सिध्यति । तथापि हरी इत्यत्रेव हर्योरित्यत्रापि पूर्वसवर्णदीर्घः स्यात् । तद्वारणाय प्रथमयोरित्युक्तमिति दिक् ॥ पूर्वग्रहणं किम् । अग्नी इत्यत्र पक्षे परसवर्णो मा भूत् ॥ दीर्घग्रहणं किम् । त्रिमात्रे स्थानिनि त्रिमात्रो मा भूत् ॥—आद्गुण इति । अपवादे निषिद्धे पुनरुत्सर्गस्य स्थितिरिति न्याया-

---

[1] अयस्कुम्भ इति—अयस्कुम्भीत्यत्र लिङ्गविशिष्टपरिभाषया सत्वम् । [2] सुस्रोत३इतीति—सुस्रोतस् इति कस्यचित्संज्ञा । दूराद्धूते चेति संबोधने प्लुतः ।

देवास् इह इति स्थिते । रुत्वम् । भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशि ।८।३।१७। एतत्पूर्वस्य रोर्यादेशः स्यादशि परे। असन्धिः सौत्रः । लोपः शाकल्यस्य । देवाइह । देवायिह । अशि किम् । देवाः सन्ति । यद्यपीह यत्वस्यासिद्धत्वाद्विसर्गो लभ्यते तथापि विसर्गस्य स्थानिवद्भावेन रुत्वाद्यत्वं स्यात् । न ह्ययमल्विधिः । रोरिति समुदायरूपाश्रयणात् । भोस् भगोस् अघोस् इति सकारान्ता निपाताः । तेषां रोर्यत्वे कृते । व्योर्लघुप्रयत्नतरः शाकटायनस्य ।८।३।१८। पदान्तयोर्वकारयकारयोर्लघूच्चारणौ वयौ वा स्तोऽशि परे । यस्योच्चारणे जिह्वाग्रोपाग्रमध्यमूलानां शैथिल्यं जायते स लघूच्चारणः । ओतो गार्ग्यस्य ।८।३।२०। ओकारात्परस्य पदान्तस्यालघुप्रयत्नस्य यकारस्य नित्यं लोपः स्यात् । गार्ग्यग्रहणं पूजार्थम् । भो अच्युत । पदान्तस्य किम् । तोयम् । उञि च पदे ।८।३।२१। अवर्णपूर्वयोः पदान्तयोर्यवयोर्लोप उञि पदे । स उ एकाग्निः । पदे किम् । तन्त्रयुतम् । वेञः संप्रसारणे रूपम् । यदि तु प्रतिपदोक्तो निपात

दिति भावः । अत्र 'भियोष्यौ नदे' 'तौ सन्' इत्यादि लिङ्गं, तद्धि 'नादिचि' इति पूर्वसवर्णदीर्घे निषिद्धे पुनरुत्सर्गस्य वृद्धेः प्रवृत्त्या च सिध्यति नान्यथेति ॥ नन्वेवं 'नान्तः पादमव्यपरे' इति पाठे 'सुजाते अश्वसूनृते' 'उपप्रयन्तो अध्वरम्' इत्यादौ 'एङः पदान्तादति' इति पूर्वरूपमेव हि तेन निषिध्यते, तस्मिंश्च निषिद्धे 'एचोऽयवायावः' इत्युत्सर्गोऽपि प्रवर्तेत ॥ मैवम् । बाधके निषिद्धे बाध्यमपि क्वचिन्नेति स्वीकारात्तत्सिद्धेः ॥—**भोभगो**—॥—**असंधिः सौत्र** इति । सूत्रे कृतः सौत्रः, 'कृतलब्ध–' इत्यण् । भगोअघोशब्दयोरोकारस्याकारस्य च पूर्वरूपं सौत्रत्वान्नेत्यर्थः ॥ यदि तु भोस्भगोस् अघोस् इति सान्तं रान्तं वानुकृत्य भोइत्यादीनां त्रयाणाम् 'अलोऽन्त्यस्य' इत्यन्त्यस्य यः स्याद्, अपूर्वस्य रोश्चेति व्याख्यायते, तर्हि असंधिर्न्योग्य एवेति बोध्यम् ॥ ननु रोरुकारस्यानुबन्धत्वाद्रेफमात्र विसर्गस्थानि, तथा च 'अनल्विधौ' इति स्थानिवद्भावो न स्यादित्याशङ्क्याह—**न ह्ययमि**ति । यथा अग्रहीदित्यत्र 'ग्रहोऽलिटि' इति दीर्घस्य स्थानिवद्भावेन इट्त्वाद् 'इट ईटि' इति प्रवर्तते । एवमिहापि विसर्गस्य रुत्वाद्यत्वं प्रवर्तते इति भावः ॥ यद्यपि 'रोरि' इत्यतो र इत्यनुवर्त्य रोर्यो रेफः तस्य यादेश इति व्याख्याने अयमल्विधिरेव, तथापि उत्तरार्थं कर्तव्यमशिग्रहणं र इत्यस्यानुवृत्तिक्लेशवारणार्थमिहैव कृतम् ॥—**निपाता** इति । 'भोभगो–' इति सूत्रे निर्दिष्टाश्चादेराकृतिगणत्वात्तत्र बोध्याः ॥ यदि तु 'विभाषा-भवद्भगवदघवतामोच्चावस्य' इति वार्तिकेन 'एषां रुः स्याद् अवस्यौकारो वा संबुद्धौ' इत्यर्थकेन निष्पन्ना एव भोःशब्दादयो गृह्येरन्, तदा पुंलिङ्गैकवचनमात्रे भो हरे इत्यादिसिद्धावपि भो हरिहरौ, भो विद्वद्वृन्द, भो गङ्गे इत्यादि न सिध्येत् । तस्मात् 'विभाषा भवद्–' इति वार्तिकं नावश्यमाश्रयणीयमिति भावः ॥ मनोरमायां तु भाष्यस्वरसरीत्या तु 'विभाषा–' इति वार्तिकमारब्धव्यमेवेत्युक्तम् । यथा हि हे भगवन् इतिवद् हे भो इति प्रयोगस्यापीष्टत्वात् । तस्य च वार्तिकारम्भ एव सिद्धेः । 'स्युः पाट्प्याडङ्गहेहैभोः' इत्यमरोक्तानां तु संबोधनार्थानां निपातानां सह प्रयोगायोगात् । किंच 'अत्रभवान् हरिः; तत्रभवान्, ततोभवान्' इतिवत् तत्रभो इत्याद्यपि वार्तिके सत्येव सिध्यति, 'इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति सर्वविभक्त्यन्तात्त्रतसोर्भवदादियोग एवेष्टत्वात् ॥ किंच आमन्त्रितत्वे पदात्परस्याष्टमिकनिघातः 'आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्' इत्यविद्यमानवद्भावश्चेत्यादि सिध्यति, नान्यथा ॥ भो हरिहरावित्यादिसिद्धये भो इति निपातोऽप्यवश्याभ्युपगन्तव्यः । यदि तु भगोअघोइति निपातावपि प्रामाणिकौ, तर्हि स्तां नाम, वार्तिकं तूक्तप्रयोजनाय स्वीकर्तव्यमेवेति दिक् ॥ स्यादेतत् । निपातानामभ्युपगमे यत्वविधौ त एव गृह्येरन् प्रतिपदोक्तत्वान्न तु संबुद्ध्यन्ताः लाक्षणिकत्वादिति चेन्मैवम् । 'स्वरितेनाधिकारः' इत्यत्राधिकः कारोऽधिकार इति व्याख्यानमाश्रित्य लक्ष्यानुरोधेन स्वरितत्वमाश्रित्योभयग्रहणात् ॥ लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अनित्यत्वाच्च । अनित्यत्वे लिङ्गं 'भुवश्च महाव्याहृतेः' इति सूत्रे महाव्याहृतिग्रहणं 'यावत्पुरा–' इति सूत्रे निपातग्रहणं च ॥ न चैवं लाक्षणिकानामपि ग्रहणे विभोरिदं, सुप्रभा गौर्यस्य स सुप्रभगुः तस्य सुप्रभगोरिदं, रघोरिदमित्यत्रापि यत्वापत्तिरिति वाच्यम् । परस्परसाहचर्येण निपातानां वार्तिकोक्तानां च ग्रहणेऽप्यन्येषामग्रहणात्साहचर्यं तेषां संबोधनार्थं इति बोध्यम् ॥ भोइत्यादीनां त्रयाणामलोऽन्त्यस्य यः स्यादिति व्याख्याने तु अर्थवद्ग्रहणपरिभाषया नातिप्रसङ्गः । न च 'अजहत्स्वार्था वृत्तिः' इति पक्षे विभोरिदं प्रभोरिदमित्यत्र भोरित्येकदेशस्य अर्थोऽस्तीति शङ्क्यं, 'जहत्स्वार्था वृत्तिः' इति मुख्यपक्षे तदभावादिति दिक् ॥—**व्योर्लघु**—॥—**वकारयकारयोरि**ति । भोभगोअघोअपूर्वयोरित्यर्थः ॥ लघुप्रयत्नतरः, लघूच्चारणतरः । स चान्तरतम्याद्वस्य वः, यस्य य इत्याह—**वयावि**ति ॥—विधानसामर्थ्याल्लघुप्रयत्नतरस्य न भवतीत्याशयेनाह—**अलघुप्रयत्नस्ये**ति ॥ **भोयच्युतेति** । एवं भगोयच्युत । अघोयच्युत । वकारस्योदाहरणं तु असावादित्यः । एतच्च काशिकायां स्पष्टम् ॥—**उत्तरार्थं पदग्रहणमिति** । वस्तुतस्तूत्तरत्रापि नोपयुज्यते, पदस्येत्यनुवृत्त्यैव निर्वाहात् । 'उञि च पदे' इत्यतः पदे इत्यनुवर्त्य अजादेः पदस्येति व्याख्यानात् परमदण्डिनावित्यादौ ङमुण्नेति प्राचो व्याख्यानस्य

१ व्योर्लध्विति—यद्यपि वर्णेषु यस्य प्राथम्यात् य्वोरिति वक्तुमुचितं तथापि तथोच्चारणे यस्य लोपो य्वोरिति लोपो दुर्वारः इति विपरीतोच्चारणम् । २ गार्ग्यग्रहणमिति—लोपः शाकल्यस्येत्येव सिद्धे विकल्पे नित्यार्थमिदम् इति अनेन ध्वनितम् ।

ञजिति ग्रहीष्यते तदुत्तरार्थं पदग्रहणम् । ॥ हलि सर्वेषाम् ।८।३।२२। भोभगोअघोअपूर्वस्य लघ्वलघूच्चारणस्य यकारस्य लोपः स्याद्धलि सर्वेषां मतेन। भो देवाः। भो लक्ष्मि। भोविद्वद्वृन्द। भगो नमस्ते। अघो याहि। देवा नम्याः। देवा यान्ति। हलि किम्। देवायिह। ॥ रोऽसुपि ।८।२।६९। अह्नो रेफादेशः स्यान्न तु सुपि । रोरपवादः। अहरहः। अहर्गणः। असुपि किम्। अहोभ्याम्। अत्राहन्निति रुत्वम्॥ ॐ रूपरात्रिरथन्तरेषु रुत्वं वाच्यम्॥ अहोरूपं। गतमहो रात्रिरेषा। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादहोरात्रः। अहोरथन्तरम्॥ ॐ अहरादीनां पत्यादिषु वा रेफः। विसर्गापवादः। अहर्पतिः। गीर्पतिः। धूर्पतिः। पक्षे विसर्गोपध्मानीयौ। ॥ रो रि ।८।३।१४। रेफस्य रेफे परे लोपः स्यात्। ॥ ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः ।६।३।१११। ढरेफौ लोपयतीति तथा तस्मिन्वर्णेऽर्थाद् ढकारे

'ङमो ह्रस्वादचि–' इति सूत्रे मनोरमायां निरस्तत्वाच्च॥ ननु 'हलि सर्वेषाम्' इत्यत्र पदेग्रहणानुवृत्तौ हलादौ पदे इति व्याख्यानलाभाद् वृक्षव्भ्यां वृक्षव्भिरित्यत्र वस्य नित्यं लोपो न भवति, किं तु 'लोपः शाकल्यस्य' इति वैकल्पिक एव लोप इत्यस्ति पदेग्रहणस्य प्रयोजनमिति चेन्मैवम्॥ 'हलि सर्वेषाम्' इत्यत्र वस्यानुवर्तितत्वात्। किंच माभ्यां माभिरित्यत्र भ्यामादौ परतो यस्य विकल्पेनैव भवन्मते लोपः स्यात्तत्र 'हलि सर्वेषाम्' इत्यस्याप्रवृत्तेः। न चेष्टापत्तिः। भाष्यकृद्भिर्दण्डिनेत्यत्र ङमुड्वारणाय 'ङमो ह्रस्वादचि–' इत्यत्रानुवृत्त्यर्थं पदग्रहणमित्युक्तत्वात्॥ न च तदेव प्रयोजनमस्त्विति वाच्यम्। ह्रस्वात्परो यो ङम् तदन्तं यत्पदं तस्मात्परस्याचो नित्यं ङमुडिति व्याख्यानेन दण्डिनेत्यत्र ङमुटः प्रसक्त्यभावात्॥—हलि सर्वेषाम्॥—यकारस्येति। वकारस्तु नानुवर्तते। भोभगोअघोअपूर्वस्यासंभवात्। अपूर्वस्तु यद्यपि संभवति वृक्षव्करोतीति तथापि तत्र लोपाप्रसङ्गः। अशीत्यनुवर्त्याशा हलो विशेषणात्। वृक्षव् हसतीत्यादि त्वनभिधानादसाध्वित्याहुः। गव्यमित्यत्र तु पदान्तत्वं नास्ति, गव्यूतिरित्यत्र वकारप्रश्लेषान्न वलोप इत्युक्तम्॥—देवा नम्या इति। अत्र 'लोपो व्योर्वलि' इति न प्रवर्तते तं प्रति यत्वस्यासिद्धत्वात्॥—हलि किम्॥—देवायिहेति। उत्तरार्थमावश्यकं हलीति ग्रहणमिहैव कृतम्। तेन 'लोपः शाकल्यस्य' इत्यस्यास्य च विषयविभागोऽत्र सिध्यतीति भावः॥—रोऽसुपि॥ असुपीति यदि पर्युदासः स्यात्ततः सुप्सदृशे प्रत्यय एव स्यादहर्यतीत्यादौ, न त्वहर्भातीत्यादावपि। तस्मात्प्रसज्यप्रतिषेध एवेति व्याचष्टे—न तु सुपीति॥—अहरहरिति। 'नित्यवीप्सयोः' इति द्वित्वम्॥ न चात्र रेफादेशस्यासिद्धत्वात्पूर्वं नलोपे अकारस्यैव रेफः स्यादिति वाच्यम्। 'अहन्' इत्यावर्त्य एकेन लोपाभावं निपात्य द्वितीयेन रुर्विधेय इति 'अहन्' इति सूत्रे वक्ष्यमाणतया रुत्वापवादस्यापि रेफादेशस्य नकारस्थानिकत्वलाभात्॥—अहोरात्र इति। 'अहःसर्वैकदेश–' इत्यादिना समासान्तो वक्ष्यते। 'रात्राह्नाहाः पुंसि' इति पुंस्त्वम्॥—अहोरथन्तरमिति। रथन्तरं साम, तेनाह्नः समाहारद्वन्द्वः। पृथक्पदत्वं वा॥—अहरादीनामिति। उभयत्राप्यादिशब्दः प्रकारे। तेन 'खर्चक्षा रथिरः, कविः काव्येना स्वर्चना' इत्यादि ग्राह्यम्॥— विसर्गापवाद इति। मो राजिवद्रेफस्य रेफो विधीयते विकारनिवृत्त्यर्थमिति भावः॥—ढ्रलोपे–॥ रेत्येकार उच्चारणार्थः। ढश्च रश्च ढ्रौ तौ लोपयतीति ढ्रलोपः। णिजन्तात्कर्मण्यणि उपपदसमासः॥—तृढो वृढ इति। ऊदित्त्वेन वेट्कत्वाद् 'यस्य विभाषा' इति निष्ठायां नेट्। ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपाः। प्राचा दृढ इति प्रत्युदाहृतं, तदसत्। तत्र ढलोपस्यैवाभावात्। 'दृढः स्थूलबलयोः' इति सूत्रेण हि दृंहेर्नकारहकारयोर्लोपः, तकारस्य ढत्वं च निपात्यते, न त्वसिद्धकाण्डस्थढत्वस्य इह प्रवृत्तिः। 'दादेर्धातोः–' इति घत्वेन बाधात्। न चेड्भावो ढत्वं नलोपश्च निपात्यतां घत्वष्टुत्वढलोपास्तु भविष्यन्त्येवेति वाच्यम्॥ तथा सति परिदृढय्येत्यत्र 'ल्यपि लघुपूर्वात्' इति णेरयादेशो न स्यात्। पारिवृढी कन्येत्यत्र 'इतो मनुष्यजातेः' इति ङीषं बाधित्वा 'अणिञोः–' इति ष्यङ् स्याद् ढलोपस्यासिद्धत्वेन गुरूपोत्तमत्वादित्याकरे स्थितम्॥ ननु परिदृढय्येत्यत्र ल्यबादेशः कथं भवेत् यावता परिदृढमाचष्ट इति णिचि कृते क्त्वाप्रत्यये च क्त्वान्त एव परेऽन्तर्भावात्समासाभाव इति चेत्। अत्र कैयटः। संग्रामयतेरेव सोपसर्गात्प्रत्ययोत्पत्तिर्नान्यस्मादिति नियमात्परिशब्दं पृथक्कृत्य दृढशब्दादेव णिच् क्रियते। णिजन्तस्य धातुत्वात् क्त्वप्रत्यये कृते। परेः क्त्वान्तेन कृदन्तेन समास इति सिद्धो ल्यबादेशः, णाविष्ठवद्भावाद्रभाव इति॥ ननु पूर्वस्येति व्यर्थं सप्तमीनिर्देशादेव तल्लाभादत आह—पूर्वग्रहणमित्यादि। 'ढ्रलोपे पूर्वस्य–' इति सूत्रस्योत्तरपदाधिकारस्थत्वादुत्तरपदस्थयोरेव ढरेफयोः परतो दीर्घः स्यान्न तु लीढः अजर्घा इत्यत्रेति भावः॥ यद्यप्यसंभवादेवानुत्तरपदस्थढकारे दीर्घो भवेत्, तथाप्यजर्घा इत्यत्र दीर्घो न स्यादिति ज्ञेयम्॥ वस्तुतस्तु उत्तरपदस्य समासचरमावयवे रूढत्वात्पुना रमत इत्यादावपि न स्यात्, किंतु नीरक्तं दूरक्तं इत्यादावेव स्यादिति तत्त्वम्॥—लीढ इति। 'लिह आस्वादने' क्तः। ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपाः। इह ढलोपं प्रति ष्टुत्वं नासिद्धं ढकारे परतो लोपविधिसामर्थ्यात्। अत एव 'ढो ढे

---

१ ननु सुपीति—ननु प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तग्रहणं दुर्वारम् इति वाच्यम्, न, 'प्रत्ययग्रहणे चापञ्चम्याः' इति परिभाषाया जागरूकत्वात्। अत्र च सुपीति सप्तमीनिर्देशेन सुपि परे इत्यर्थे लब्धे भवति चावश्यं कस्मात्पर इति आकाङ्क्षा, तस्यां च सत्यामवधित्वेन अह्नोऽव्ययो वाच्य इति स्फुटमेव पञ्चम्यन्तार्थात्परप्रत्ययाश्रयणम् इति।

रेफात्मके परे पूर्वस्याणो दीर्घः स्यात् । पुनारमते । हरीरम्यः । शंभूराजते । अणः किम् । तृढः । वृढः । तृंहू हिंसायाम् । वृहू उद्यमने । पूर्वग्रहणमनुत्तरपदेऽपि पूर्वमात्रस्य दीर्घार्थम् । अजर्घाः । लीढः । मनस् रथ इत्यत्र रुत्वे कृते हशि चेत्युत्वे रोरीति लोपे च प्राप्ते । **विप्रतिषेधे परं कार्यम्** ।१।४।२। तुल्यबलविरोधे परं कार्यं स्यात् । इति लोपे प्राप्ते । पूर्वत्रासिद्धमिति रोरीत्यस्यासिद्धत्वादुत्वमेव । मनोरथः । **एतत्तदोः सुलोपोऽकोरनञ्समासे हलि** ।६।१। १३२। अककारयोरेतत्तदोर्यः सुस्तस्य लोपः स्याद्धलि न तु नञ्समासे । एषविष्णुः । सशंभुः । अकोः किम् । एष-कोरुद्रः । अनञ्समासे किम् । असः शिवः । हलि किम् एषोऽत्र । **सोऽचि लोपे चेत्पादपूरणम्** ।६।१। १३४। स इत्यस्य सोर्लोपः स्यादचि पादश्चेल्लोपे सत्येव पूर्येत । सेमामविड्ढि प्रभृतिं य ईशिषे । इह ऋक्पाद एव

लोपः' इत्यस्य पदाधिकारस्थत्वेऽप्यपदान्तस्य ढलोपो भवति ॥—**अजर्घा** इति । 'गृधु अभिकाङ्क्षायां' यङ्लुकि द्वित्वे अभ्यासस्य रुक् लङः सिपि शब्लुकि सिप इडभावपक्षे लघूपधगुणो रपरः, 'इतश्च—' इतीकारलोपे हल्ङ्यादिलोपः, भष्भावः, जश्त्वे 'दश्च' इति रुत्वपक्षे अजर्घर्र् इति स्थिते 'रो रि' इति रेफलोपेऽनेन दीर्घः ॥ अत्रेयं सुगमव्याख्या—**ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः** । लीढः । नीरक्तं, दूरक्तम् । अणः किम् । तृढः । वृढः । पूर्वग्रहणमनुत्तरपदेऽपि पूर्वमात्रस्य दीर्घार्थम् । अजर्घाः । पुना रमते । हरी रम्यः । शम्भू राजत इति ॥—**विप्रतिषेधे**—॥ विप्रतिपूर्वात् 'षिधू शास्त्रे माङ्गल्ये च' 'षिध गत्याम्' इत्यस्माद्वा धातोर्घञ् । 'उपसर्गात्सुनोति—' इति षत्वम् । उपसर्गवशाच्च विरोधार्थकत्वम् ॥—**कार्य-मिति** ॥ 'अर्हे कृत्यतृचश्च' इत्यर्हार्थे कृत्यप्रत्ययः । तेन तुल्यबलविरोध इति पर्यवसानादतुल्यबलेषूत्सर्गापवादनित्यानित्या-न्तरङ्गबहिरङ्गविधिषु नेदं प्रवर्तते । नह्यपवादादीनां संनिधावुत्सर्गादीनां कृत्यर्हत्वं तैर्बाधितत्वात् । तत्र नित्यमावश्यकत्वा-द्बाधकम्, अन्तरङ्गं तु लाघवात्, अपवादस्तु वचनप्रामाण्यात्, तद्भिन्नस्तु प्रकृतसूत्रस्य विषयः । अत एव 'परनित्यान्तरङ्गाप-वादानामुत्तरोत्तरं बलीयः' इत्युक्तम् । यद्यतुल्यबलेष्विति परमेव स्यात्तन्नोपपद्येताऽतो व्याचष्टे—**तुल्यबलविरोध** इति । जातौ पदार्थे विध्यर्थमिदं सूत्रम् । वृक्षेषु वृक्षाभ्यामित्यत्र हि लब्धावकाशयोरेत्वदीर्घत्वशास्त्रयोर्वृक्षेभ्य इत्यत्र युगपत्प्रसङ्गे विनिगमकाभावादप्रतिपत्तिरेव स्यात् । तदुक्तम् । 'अप्रतिपत्तिर्वा उभयोस्तुल्यबलत्वात्' इति । तत्रास्माद्वचनात्परस्मिन् कृते यदि पूर्वस्यापि निमित्तमस्ति तर्हि तदपि भवति, यथा भिन्धकीत्यत्र परत्वाद्द्विभावे कृतेऽप्यकच् । तदुच्यते—'पुनः-प्रसङ्गविज्ञानात्सिद्धम्' इति व्यक्तौ तु पदार्थे तत्तद्व्यक्तिविषयकयोर्लक्षणयोरन्यत्र चरितार्थत्वासंभवात्तव्यत्तव्यानीयरामिव पर्यायेण प्रवृत्तौ नियमार्थमिदं सूत्रं विप्रतिषेधे परमेव स्यान्न तु पूर्वमिति । एतल्लक्षणारम्भाच्च तत्रतत्र पूर्वस्यानारम्भोऽनु-मीयते । तथा च जुहुतात्त्वमित्यत्र परत्वात्तातङि कृते स्थानिवद्भावेन 'हुझल्भ्यः—' इति धित्वं न भवति । तदुच्यते—'सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेव' इति । लक्ष्यानुरोधाद्व्यवस्थाप्यमेतद्द्वयमपि । तत्र विधिपक्षे तुल्ये रेफलोपे च प्राप्ते इति पाठ्यम् । नियमार्थमिति पक्षे परमेव कार्यं स्यादित्येवकारोऽध्याहर्तव्यो वृत्तौ ॥—**उत्वमेवे**ति । सिद्धासिद्धयो-रतुल्यबलत्वेन 'विप्रतिषेधे परम्' इत्यस्याप्रवृत्तौ निष्प्रतिपक्षत्वादुत्वमेव भवतीत्यर्थः । तदुक्तम्—'पूर्वत्रासिद्धे नास्ति विप्र-तिषेधोऽभावादुत्तरस्य' इति । एतेन विभक्तिकार्यं प्राक् पश्चादुत्वमत्वे इति वक्ष्यमाणग्रन्थो व्याख्यातः ॥—**एतत्तदोः**—॥ अत्र त्यदाद्यत्वमेकशेषश्च न कृतः सौत्रत्वात् 'प्रकृतिवदनुकरणम्' इति वैकल्पिकातिदेशाद्वा । एवं च वृत्तावप्येतत्तदोरिति प्रयोगः साधुः 'हल्ङ्याब्भ्यः—' इत्यस्यानन्तरमेवेदं लाघवाय न कृतं संहिताधिकारोपजीवनादित्याहुः ॥ सूत्रे सु इति पृथक् पदं लुप्तषष्ठीकमित्याह—**एतत्तदोर्यः सुरि**ति । एतत्तदर्थगतसंख्याभिधायी यः सुस्तस्येत्यर्थः । एतत्तदोर्विहित इति व्याख्याने तु परमस ददाति, परमैष ददातीत्यादौ सुलोपो न स्यात् । एतत्तदोः पर इति व्याख्यानं तु न संभवति, एतत्तद्भ्यामिति पञ्चम्यभावात् । एतत्तदोरवयव इति न संभवत्येव, सोः प्रत्ययत्वात् । तस्मादर्थद्वारकसंबन्ध एवाश्रितः । तदा-श्रयणे लिङ्गं तु अनञ्समास इति बोध्यम् । एतत्तदोः किम् । यो ददाति ॥—**अकोः किमि**ति । साकच्कयोः शब्दान्त-रत्वादप्रसङ्ग इति प्रश्नः ॥—**एषक** इति । अकोरिति प्रतिषेध एव 'तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यते' इति परिभाषां ज्ञापयतीति भावः ॥ **सोऽचि लो**—॥ अचीति विस्पष्टार्थमिति वृत्तौ स्थितम् । सस् इति तच्छब्दस्य प्रथमैकवचना-

१ अणः किमिति—एष्वु विशेषाभावेन 'परिवृढ' इत्यादिनिर्देशेन ऋकारेऽप्रवृत्तेर्लृकारेऽसंभवेन दीर्घग्रहणप्राप्तान्परिभाषयैव सिद्धिरिति प्रश्नः । ज्ञापकवचनकल्पने लाघवाभाव इत्युत्तराशयः । २ तृहू इति—क्वचित् तृंहू इति पाठः । तत्पक्षे 'नकारजा-वनुस्वारपञ्चमौ' इति वृद्धोक्तेरनिदितामिति नलोपः । ३ तुल्यबलविरोध इति—द्वयोः शास्त्रयोः क्वचिल्लब्धावकाशयोरेकत्र प्रयोगे युगपदसंभविस्वकार्यसमर्पणे इत्यर्थः । ४ इति लोप इति—न च रोरीत्यपेक्षया नित्यमुत्वं, कृतेऽपि तत्र स्थानिवद्भावेनोत्वप्रा-प्तेरिति वाच्यम् । भो भगो इति सूत्रभाष्योक्तरीत्या तस्यात्विविधित्वात् । ५ अनञ्समासे किमिति—नञ्तत्पुरुषस्य पूर्वपदार्थप्रधा-नत्वेन तच्छब्दार्थस्योपसर्जनत्वात् त्यदाद्यत्वाभावेन हल्ङ्यादिलोपो दुर्वार इति प्रश्नः । इदमेव ज्ञापकं नञ्समासे उत्तरपदार्थ-प्राधान्यस्य, गौणत्वेऽपि नञ्समासे उत्तरपदार्थप्राधान्यप्रयुक्तकार्यस्य वेत्युत्तराभिप्रायः । ६ सेमामेति—द्वादशाक्षरपादा जगतीछन्दः ।

गृह्यत इति वामनः । अविशेषाच्छ्लोकपादोऽपीत्यपरे । सैषदाशरथीरामः । लोपे चेदिति किम् । सइत् क्षेति । सएव-मुक्त्वा । सत्येवेत्यवधारणं तु स्यश्छन्दसि बहुलमिति पूर्वसूत्राद्बहुलग्रहणानुवृत्त्या लभ्यते । तेनेह न । सोऽहमाजन्म शुद्धानाम् ॥ ॥ इति स्वादिसंधिः ॥

अथ अजन्तपुंलिङ्गम् ।

अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् ।१।२।४५। धातुं प्रत्ययं प्रत्ययान्तं च वर्जयित्वाऽर्थवच्छब्दस्वरूपं

न्तस्यानुकरणं लुप्तषष्ठीकमित्याह—**स इत्यस्येति** ॥—**बहुलग्रहणेति** । अत एव लोपं विना पादपूरणेऽपि क्वचिद्भवति—'सास्मा अरम्' इति । अत्र वदन्ति । ये तु सोऽहमाजन्मशुद्धानामित्यादिसिद्ध्यर्थं पादश्चेल्लोपे सत्येव पूर्येतेति सावधारणं व्याचख्युस्तेषां 'सास्मा अरम्' इत्यादौ सुलोपानापत्तिः । अत्र हि सः अस्मै इति च्छेदः । बहुलग्रहणानुवृत्त्यां तदुपपादने तु सोऽहमाजन्मेत्याद्येव तथा उपपाद्यतां किमवधारणेनेति ॥ ॥ इति तत्त्वबोधिन्यां स्वादिसंधिः ॥

अजन्तपुंलिङ्गम् ॥ **अर्थवदधातु**—॥—**प्रत्ययं प्रत्ययान्तं चेति** । सूत्रे तन्त्रादिनोभयं विवक्षितमिति भावः ॥ अर्थवदिति नपुंसकनिर्देशस्यानुगुणं विशेष्यमध्याहरति—**शब्दस्वरूपमिति** । अधातुरप्रत्यय इति पुंलिङ्गनिर्देशस्तु 'परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः' इत्युत्तरपदलिङ्गवत्त्वाद्बोध्य इत्याहुः ॥ यदि तु धातुभिन्नमित्यर्थं परित्यज्यारोपितो धातुरधातुरिति व्याख्यायते, तदा नपुंसकत्वप्राप्तिशङ्कैव नास्तीति ज्ञेयम् ॥ अर्थवदिति किम् । धनं वनमित्यादौ प्रतिवर्णं संज्ञा मा भूत् । तस्यां च सत्यां स्वादयः स्युः । ननु संख्याकर्मादेरभावान्न भविष्यतीति चेन्न । 'एकवचनमुत्सर्गतः करिष्यते' इति सिद्धान्तात् । हुंफडादिभ्य इव सोर्दुर्वारत्वात् । न चार्थवद्ग्रहणपरिभाषया अनर्थके न स्यादिति वाच्यम् । तस्या विशिष्टरूपोपादानविषयत्वात् । 'प्रादूहोढ—' इत्यत्र तु ऊढ इति विशिष्टरूपमुपात्तमिति क्तवत्वन्तैकदेशस्यानर्थकस्योढशब्दस्य ग्रहणं नेत्युक्तम् । न ह्यत्र तथा विशेषरूपस्योपादानमस्ति । यद्यप्यधातुरित्यादिपर्युदासेनार्थवत्त्वं लभ्यते, तथाप्युत्तरार्थमर्थवद्ग्रहणं स्पष्टप्रतिपत्तये इहैव कृतम् । न चैकाज्द्विर्वचनन्यायेन समुदायस्यैव संज्ञा स्यात्, नावयवानामित्यर्थवद्ग्रहणं व्यर्थमिति शङ्क्यम् । समुदाये द्विरुक्ते अवयवा अपि द्विरुक्ता भवन्ति । वृक्षः प्रचलन् सहावयवैः प्रचलतीति न्यायात् । इह तु समुदाये प्रवृत्तया प्रातिपदिकसंज्ञया नावयवानां तत्कार्यसिद्धिरिति वैषम्यात् । अत एव यत्र बहवो हलः संश्लिष्टास्तत्र द्वयोर्बहूनां चाविशेषेण संयोगसंज्ञेति सिद्धान्तः संगच्छते । अन्यथा त्वदुपन्यस्तन्यायेन समुदाय एव संयोगसंज्ञा प्रवर्तेत ॥ अत्र केचित् । धनं वनमित्यादौ प्रतिवर्णं सत्यामपि संज्ञायां सत्स्वपि स्वादिषु न क्षतिः । 'हल्ङ्याब्—' इत्यादिना सुलोपात् । न च नलोपो धस्य जश्त्वं च स्यादिति शङ्क्यम् । धातुपाठे धनवनेत्युच्चारणसामर्थ्यात्तदप्रवृत्तेरित्याहुः, तदसत् । अकारात्सोरुत्पत्तौ रुत्वप्रवृत्तेः । यद्यपि समुदितप्रातिपदिकस्यावयवत्वेन सुपो लुकि रुत्वं न भवेत्तथापि चिकीर्षति विद्म इत्यादौ रेफदकारयोः पदान्तत्वे सति 'खरवसानयोः—' इति विसर्गस्य 'यरोऽनुनासिके—' इत्यनुनासिकस्य च प्रसङ्गादिति दिक् ॥ अधातुः किम् । अहन् । धातोः प्रातिपदिकसंज्ञायां सत्यां तिङां स्वाद्यपवादत्वादहन्नित्यत्र हन्तेस्तिपि सिपि वा कृते 'इतश्च—' इति इकारलोपे हल्ङ्यादिलोपे च प्राक् कृता प्रातिपदिकसंज्ञा नापगतेति 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य' इति नलोपः स्यात्तन्मा भूत् । 'अहन्' इति रुत्वं 'रोऽसुपि' इति रत्वं चेह न शङ्क्यम् लाक्षणिकत्वात् ॥ न च कार्यकालपक्षे प्रत्ययान्तत्वेन पर्युदासात् प्रातिपदिकसंज्ञाभावेन नलोपो न भवेदिति वाच्यम् । प्रत्ययलक्षणेन उक्तपर्युदासाप्रवृत्तेः 'न ङिसंबुद्ध्योः' इति निषेधेन ज्ञापितत्वात् । कथमन्यथा राजेत्यादौ नलोपः स्यात् ॥ यद्यपि व्युत्पत्तिपक्षे राजन्शब्दस्य कनिन्प्रत्ययान्ततया 'कृत्तद्धित—' इति प्रातिपदिकसंज्ञायां राजेत्यादौ नलोपः स्यात् । तथा च 'न ङिसंबुद्ध्योः' इति निषेधो न ज्ञापक इति कार्यकालपक्षेऽधातुग्रहणं व्यर्थं, तथाप्यव्युत्पत्तिपक्षेऽज्ञापकमेवेति कार्यकालेऽपि तत्स्वीकर्तव्यम् । न च 'सुपो धातु—' इति सूत्रे प्रातिपदिकात्पृथग्धातुग्रहणाद्धातोर्नेयं संज्ञेति वाच्यम् । पुत्रीयतीत्यादौ प्रत्ययान्ते धातुग्रहणस्य चरितार्थत्वात् ॥ अप्रत्ययः किम् । हरिषु, करोषि । अत्र सुप्सिपोर्मा भूत् ॥—**अप्रत्ययान्तः किम्** । तत्रैव विभक्तिविशिष्टयोर्मा भूत् । न चान्तवद्भावेन काण्डे कुड्ये इत्यादौ प्रातिपदिकत्वं स्यादेव । तथा च 'ह्रस्वो नपुंसके—' इति ह्रस्वः सोरुत्पत्तिश्च स्यादिति वाच्यम् । 'सप्तम्यधिकरणे च' इत्यादिनिर्देशेन विभक्त्येकादेशस्यान्तवद्भावानभ्युपगमादिति दिक् । ननु प्रत्ययपर्युदासो न कर्तव्यः, प्रत्ययान्तपर्युदासेनैव गतार्थत्वात् । व्यपदेशिवद्भावेन तस्यापि प्रत्ययान्तत्वादिति चेन्मैवम् । प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेर्ग्रहणात् केवलस्य चातथात्वात् । अन्यथा सुप्तिङोरपि तदन्तत्वात् पदत्वं स्यात् । तथा च हरिषु करोषीत्यादौ षत्वं न स्यात् । 'सात्पदाद्योः' इति निषेधात् । न च षत्व-

---

१ अर्थवदिति—न चाक्षौहिणीरथन्तरादिपदघटकाक्षरथादिपदानां सर्वथार्थवत्त्वाभावेन प्रातिपदिकत्वाभावे सुबुत्पत्त्यभावात् समासाभावप्रसङ्ग इति वाच्यम् । तद्घटितपदानामन्यत्र दृष्टार्थारोपेण यथाकथंचित्साधुत्वाख्यानेनादोषात् । २ अप्रत्यय इति—अधातुप्रत्ययावित्येव सिद्धे नञ्द्वयोपादानं स्पष्टार्थम् ।

प्रातिपदिकसंज्ञं स्यात् । **कृत्तद्धितसमासाश्च** ।१।२।४६। कृत्तद्धितान्तौ समासाश्च प्रातिपदिकसंज्ञाः स्युः । पूर्वसूत्रेण सिद्धे समासग्रहणं नियमार्थम्[1] । यत्र संघाते पूर्वो भागः पदं तस्य चेद्भवति तर्हि समासस्यैव । तेन वाक्यस्य न । प्र-

---

विधेर्निरवकाशता । सर्पिषे एष इत्यादौ चरितार्थत्वात् ॥ अन्ये तु व्याचक्षते । 'कृत्तद्धित–' इत्यत्र हि तदन्तविधिर्वक्ष्यते । तथा च तद्धितग्रहणस्य तद्धितान्तानामेव नत्वन्यप्रत्ययान्तानां संज्ञेति नियमार्थतामाश्रित्य प्रत्ययान्तपर्युदासोऽत्र न कर्तव्यः । अथवा 'सात्पदाद्योः' इति सूत्रे सातिग्रहणात्प्रत्ययो न प्रातिपदिकमिति सिद्धे प्रत्ययग्रहणसामर्थ्यात्तदन्तपरम् । उत्तरसूत्रे तद्धितग्रहणं विध्यर्थमेवास्तु ॥ यद्वा सातिग्रहणात्प्रत्ययस्य प्रातिपदिकत्वाभावे तद्धितग्रहणस्योक्तरीत्या नियमार्थत्वे च 'अर्थवदधातुः प्रातिपदिकम्' इत्येव सुवचमिति तेषाम् 'इको यणचि' इति सूत्रं व्यर्थं स्यात् । 'तस्मादित्युत्तरस्य' 'वाय्वृतुपित्रुषस–' इत्यादिनिर्देशाज्ज्ञापकादिष्टसिद्धेः । 'नाज्झलौ' इत्यत्राकारसहितोऽच् आजिति मूलस्थग्रन्थोऽयमपि विरुध्येत । 'कालसमयवेलासु–' इत्यादिज्ञापकादेव षत्वाभावसिद्धेः । यदि ज्ञापकेन प्रत्याख्यानमयुक्तमिति, यदि वाऽऽकारप्रश्लेषे एव तल्लिङ्गमित्यभ्युपगमे सूत्राक्षरैरेवेष्टं सिध्यतीत्युच्येत, तर्हि 'अप्रत्यय–' इत्येतदभ्युपगम्य प्रत्ययपर्युदासे सातिग्रहणं लिङ्गं प्रत्ययान्तपर्युदासे तु तद्धितग्रहणमित्यप्रत्ययग्रहणमेवावर्त्य व्याख्यायतां, किमनया कुसृष्ट्येति दिक् । अधातुप्रत्ययाविति सिद्धे नञ्द्वयोपादानम् 'अप्रत्ययः' इत्यस्यावृत्तिसौकर्यार्थम् । महासंज्ञाकरणं श्रुत्यनुरोधात् । तथा चाथर्वणे पठ्यते—'को धातुः, किं प्रातिपदिकं, कः प्रत्ययः–' इति । डित्थादीन्यव्युत्पन्नानीहोदाहरणम् । अव्युत्पत्तिपक्षस्य चेदमेव ज्ञापकमिति प्राञ्चः ॥ वस्तुतस्तु व्युत्पत्तिपक्षे बहुपटव इत्याद्यर्थं सूत्रमिति नव्याः । न चैवं 'बहुच् पूर्वः प्रातिपदिकम्' इत्येव सूत्र्यतामिति वाच्यम् । मूलकेनोपदंशमित्यादौ कृदन्तत्वेनातिप्रसङ्गात् गतिकारकपूर्वस्यापि कृदन्तत्वात् । न च समासग्रहणं नियमार्थमिति निस्तारः । अर्थवत्सूत्रारम्भं विना समासग्रहणस्य नियमार्थत्वायोगात् ॥—**कृत्तद्धितसमासाश्च** ॥ अर्थवदित्यनुवर्तते तत्सामर्थ्यात्तदन्तविधिः ॥ ननु यद्यर्थवत्ता पारमार्थिकी विवक्ष्यते, सा पदस्य वाक्यस्य वाऽस्ति, न तु कृत्तद्धितान्तस्य, यदि तु प्रक्रियादशायां या कल्पिता सा विवक्ष्यते, तर्हि कृत्तद्धितयोरपि साऽस्तीति कथमर्थवद्ग्रहणानुवृत्त्या तदन्तग्रहणमिति चेदत्राहुः । अत एवार्थवद्ग्रहणसामर्थ्यमुक्तम् । प्रत्ययान्तेन ह्येकार्थीभूतेन प्रतीयमानोऽर्थ इह गृह्यते । तस्य लौकिकार्थं प्रति प्रत्यासन्नतरत्वान्मतुपः प्राशस्त्यपरतया तस्यैव ग्रहणादत एव तदुपादानं सार्थकं पूर्वसूत्रे अधातुरिति पर्युदासबलेनापि तल्लाभसंभवादिति । तदेतत्सकलमभिप्रेत्याह—**कृत्तद्धितान्ताविति** । लिट् धुग् इत्यादौ 'अधातु' इति कर्तां औपगव इत्यादौ 'अप्रत्ययान्त' इति पर्युदासे प्राप्ते 'कृत्तद्धित–' इत्यारम्भः ॥—**नियमार्थमिति** । न च प्रत्ययान्तत्वेन पर्युदासे प्राप्ते विध्यर्थमस्त्विति शङ्क्यम् । वाक्यस्याप्रत्ययान्तत्वात् । प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेरेव ग्रहणात् । न चैवमपि अनुपसर्जनस्त्रीप्रत्यये तदादिनियमाभावाद्राजकुमारीत्यादौ ङीबन्ते विध्यर्थमस्त्विति वाच्यम् । 'अन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो लुग्बाधते' इति लुग्विषये हल्ङ्यादिलोपाप्रवृत्त्या श्रूयमाण एव सुपि समासप्रवृत्तेः । तत्र च कुमारीशब्दस्य सुबन्तत्वेऽपि राजकुमारीशब्दस्यातथात्वादप्रत्ययान्तत्वेन प्रवृत्तायाः संज्ञाया एकदेशविकृतन्यायेन विभक्तिलुक्यपि सुलभत्वात् । अत एव गोमत्प्रिय इत्यादौ नुमादयो न, लुकः प्रागन्तरङ्गस्य हल्ङ्यादिलोपस्य प्रवृत्तौ तु स्युरेवेति दिक् । नियमशरीरमाह—**यत्र संघात** इति ॥ नियमश्चात्र सजातीयापेक्ष इत्याह—**पूर्वो भागः पदमिति** । षड्विधेऽपि समासे पूर्वभागस्य पदत्वाव्यभिचाराद्भवत्ययं सजातीयः । पूर्वो भाग इत्युपलक्षणम् 'उत्तरस्तु प्रत्ययो न' इत्यपि बोध्यम् । अन्यथा जन्मवानित्यादौ संज्ञा न स्यात् । 'स्वादिषु–' इत्यनेन पूर्वभागस्य पदत्वात् । न च तद्धितग्रहणसामर्थ्यात्तत्र स्यादेवेति वाच्यम् । तद्धितग्रहणस्य भानव इत्यादौ कृतार्थत्वात् । तत्र हि पूर्वभागस्य भत्वं, न तु पदत्वम् । न चैवमयस्मियानित्यादिसमुदायस्य प्रातिपदिकत्वं स्यादेव पूर्वभागस्य पदत्वेऽप्युत्तरस्य प्रत्ययत्वादनेन नियमेन वारयितुमशक्यत्वादिति वाच्यम् । 'उत्तरस्तु प्रत्ययो न' इत्यत्र 'तद्विहितप्रत्ययो न' इति व्याख्यानात् ॥ पूर्वो भागः पदमिति किम् । बहुज्विशिष्टस्य प्रातिपदिकसंज्ञा यथा स्यात् । तेन बहुपटव इत्यत्र उपोत्तमोदात्तत्वं सिध्यति । प्रथमजसो लुकि 'चितः संप्रकृतेर्बह्वकजर्थम्' इति चित्स्वरे कृते पुनर्जस उत्पत्तेः । प्रातिपदिकसंज्ञायामसत्यां तु जसेवोदात्तः स्यात् । यद्वा प्रकृतिप्रत्ययभावानापन्नसंघातस्य चेद्भवति तर्हि समासस्यैव' इति नियमार्थं समासग्रहणम् । तेन गवित्ययमाहेत्यादौ नातिप्रसङ्ग इति दिक् ॥ नियमफलमाह—**तेन वाक्यस्य नेति** । गामभ्याज शुक्लामित्यादिवाक्यस्य न भवतीत्यर्थः । सत्यां हि संज्ञायां सुब्लुक् स्यात् । न चैवमपि मूलकेनोपदंशं भुङ्क्ते इत्यादिवाक्यस्य संज्ञा दुर्वारा 'कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणाद्' इति चेन्मैवम् । समासग्रहणकृतनियमेन परत्वाद्बाधात् । एवं च 'कृत्तद्धित–' इति सूत्रे कृद्ग्रहणपरिभाषा निष्फलत्वान्नोपतिष्ठते । तस्याश्च परिभाषायाः व्यावहासीत्यत्रावकाशः । तत्र हि 'कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम्' इति धातोर्णचि कृते गतिपूर्वस्य णजन्तत्वात् 'णचः स्त्रियाम्' इत्यञि सत्युपसर्गाकारस्यादिवृद्धिस्वरौ भवतः । कृद्ग्रहणे कारकपूर्वस्याप्युदाहरणमवतप्तेनकुलस्थितमित्यादि स्फुटीभविष्यति ॥ चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । तेन 'निपा-

---

१ नियमार्थमिति—नचानर्थकशशशृङ्गादिसमासे विध्यर्थं समासग्रहणमिति वाच्यम् । अत्राप्यर्थवदित्यनुवृत्तेः ।

त्ययः ।३।१।१। [1]आपञ्चमपरिसमाप्तेरधिकारोऽयम् । ॥ **परश्च** ।३।१।२। अयमपि तथा । ॥ **ङ्याप्प्रातिपदिकात्** ।४।१।१। ङ्यन्तादाबन्तात्प्रातिपदिकाच्चेत्यापञ्चमपरिसमाप्तेरधिकारः । (प) **प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्** । इत्येव सिद्धे [2]ङ्याब्ग्रहणं ङ्याबन्तात्तद्धितोत्पत्तिर्यथा स्यात् ङ्याब्भ्यां प्राङ् माभूदित्येवमर्थम् । ॥ **स्वौजसमौट्छष्टाभ्याम्भिस्ङेभ्याम्भ्यस्ङसिभ्याम्भ्यस्ङसोसाम्ङ्योस्सुप्** ।४।१।२। ङ्यन्तादाबन्तात्प्रातिपदिकाच्च परे स्वादयः प्रत्ययाः स्युः । सुङस्योरुकारेकारौ जशटङपाश्चेतः । ॥ **विभक्तिश्च** ।१।४।१०४। सुप्तिङौ विभक्तिसंज्ञौ स्तः । तत्र

तस्यानर्थकस्य प्रातिपदिकसंज्ञा वक्तव्या इति वार्तिकं गतार्थम् । येषां द्योत्योऽप्यर्थो नास्ति तदर्थमिदम् । अवद्यति । अनुकरणेषु अनुकार्येण सहाभेदविवक्षायामर्थवत्त्वाभावादेव न प्रातिपदिकत्वम् । 'भू सत्तायाम्' इति यथा । भेदविवक्षायां तु संज्ञा स्यादेव 'भुवो वुक्–' इति यथा ॥—**अधिकारोऽयमि**ति ॥ प्रत्ययशब्दः संज्ञात्वेनाधिक्रियत इत्यर्थः ॥—**ङ्याप्प्रातिपदिकात्** ॥ समाहारद्वन्द्वादेकवचनम् । ङीति ङीप्ङीष्ङीनां सामान्यग्रहणम्, आबिति च टाप्डाप्चापाम् ॥—**आपञ्चमसमाप्तेरि**ति ॥ ननु 'घकालतनेषु–' इति ज्ञापकात्सुबन्तात्तद्धितोत्पत्तिरित्यभ्युपगते किमर्थस्तद्धितेषु प्रातिपदिकाधिकार इति चेदत्राहुः ॥ असति त्वधिकारे 'अत इञ्' इत्यत्रात इत्येतत्सुबन्तस्यैव विशेषणं स्यात्, ततश्च दक्षस्यापत्यमित्यत्रैव इञ् स्यान्न तु दक्षयोर्दक्षाणामित्यत्र । किं च 'वृद्धाच्छः' इत्यत्र वृद्धमित्येतत् सुबन्तविशेषणं मा भूत् । अन्यथा जानन्तीति ज्ञाः 'इगुपध–' इति कः । ज्ञानमयमित्यत्र सुवन्तस्य वृद्धत्वाच्छः स्यात् । प्रातिपदिकाधिकारे तु वृद्धं यत्प्रातिपदिकं तत्प्रकृतिकात् सुबन्ताच्छ इत्यर्थलाभादिह प्रातिपदिकस्यावृद्धत्वाच्छो न भवति किं तु अणेव भवति ॥ शब्दकौस्तुभे त्वसत्यस्मिन्नधिकारे वाक्यादपि कप्प्रत्ययादयः स्युस्ततो विशिष्टप्रातिपदिकतया सकलसुब्लोपे स्पष्टमेवानिष्टमिति स्थितम् ॥—**लिङ्गविशिष्टस्ये**ति । लिङ्गबोधकप्रत्ययविशिष्टस्यापीत्यर्थः । परिभाषायाः प्रयोजनं श्वश्रूः । प्रत्ययान्तत्वेनाप्रातिपदिकत्वेऽपि इह स्वादयः । न च 'श्वशुरः श्वश्र्वा' इति निर्देशादेव स्वादिसिद्धिरिति वाच्यम् । निर्देशस्य शब्दपरत्वात् 'विपराभ्यां जेः' 'ङेर्यः' इतिवत् । किं च कुमारीमाचष्टे कुमारयति 'णाविष्ठवत्' इति टिलोपः । एवं यामिन्य इवाचरन्ति यामिनयन्तीत्यत्राचारे क्विपि फलम् ॥—**ङ्याब्भ्यां प्रागि**ति । तेन एनिका आर्यका च सिध्यति । तथाहि । 'न सामिवचने' इति ज्ञापयिष्यमाणोऽत्यन्तस्वार्थिकः कन् एतार्यशब्दाभ्यां ङ्यापौ बाधेत, ततश्च एतिका आर्यिकेत्येवं रूपं स्यात् । ङ्याब्ग्रहणसामर्थ्यात्तु ङीबन्तात्कनि एनिकेत्यपि सिध्यति । 'वर्णादनुदात्तात्–' इत्यस्य वैकल्पिकत्वात् । आबन्तात्कनि 'उदीचामातःस्थाने–' इतीत्वविकल्पादार्यका आर्यिकेति रूपद्वयं सिध्यति । वस्तुतस्तु ङ्यापोर्ग्रहणं मास्तु घकालतनेषु–' इत्यलुग्विधानसामर्थ्यात्सुबन्तात्तद्धितोत्पत्तिरिति हि निष्कर्षः । तथा च सुपः प्रागेव ङ्यापौ प्रवर्तेते । स्वार्थद्रव्यलिङ्गसंख्याकारकप्रयुक्तकार्याणां क्रमिकत्वस्वीकारादित्यवधेयम् ॥—**स्वौजसमौट्–**॥ समाहारे द्वन्द्वः ॥—**सुङस्योरि**ति । सोरुकारः 'अर्वणस्त्रसौ–' इत्यत्र विशेषणार्थः । 'असि' इत्युक्ते हि असकारादावित्यर्थः स्यात् । तथा च 'वाजमर्वत्सु' इति न सिध्येत् ॥ ङसेरिकारः 'टाङसिङसां–' 'ङसिङ्योः स्मात्स्मिनौ' इत्येतदर्थः ॥ जस्शसोर्जकारशकारौ 'जसः शी' 'तस्माच्छसो नः–' इत्यनयोर्विषयविभागार्थौ ॥ ननु अन्यतरस्य निरनुबन्धकत्वमेवास्त्विति चेन्न । जसो जकाराभावे औङित्यस्य आव् स्यात्, ततश्च प्रत्ययस्य वकारान्तता संभाव्येत, एवं शसः शकाराभावे औटो डित्वं संभाव्येत, तथा च तेजसी इत्यादौ टिलोपः स्यात् । अथ वा लिहावित्यादौ डित्वसामर्थ्यादभस्यापि टेर्लोपः संभाव्येत ॥ औटष्टकारः सुडिति प्रत्याहारार्थः ॥ टाटकारस्तु 'टाङसिङसां–' 'द्वितीयाटौस्स्वेनः' इति विशेषणार्थः । एतेन 'आदिरन्त्येन–' इति सूत्रे काशिकाकारेण यदुक्तम्—अन्त्येनेति किम्, सुडिति तृतीयैकवचनावयवेन मा भूद्—इति तत्परास्तम् । औटष्टकारस्यानन्यार्थतया तेनैव संभवात् प्रत्यासत्तेश्च । अत एव शब्दकौस्तुभे तत्रान्यदेव प्रयोजनमुक्तम् । मध्यमेनेता सहित आदिस्तदुत्तरेषामपि ग्राहको मा भूदित्यन्त्येनेति ग्रहणम् । अन्त्येनेता सहितो मध्यमः पूर्वेषामपि मा भूदित्यादिग्रहणम्—इति । अमुमेवार्थं मनसि निधाय—आद्यन्ताभ्यामवयवाभ्यामवयवी समुदाय आक्षिप्यते—इति निष्कृष्टमुक्तं प्राक् ॥ प्रकृतमनुसरामः ॥ ङेप्रभृतीनां ङकारो 'घेर्ङिति' 'ङेराम्–' इति विशेषणार्थः । सुपः पकारस्तु प्रत्याहारार्थः ॥—**विभक्तिश्च** ॥ 'तिङस्त्रीणित्रीणि–' इत्यतस्तिङ्ग्रहणं व्यवहितमपि स्वरितत्वबलादनुवर्तते । 'सुपः' इति च संनिहितमित्यभिप्रेत्याह—**सुप्तिङावि**ति ॥ तिङां विभक्तिसंज्ञायाः प्रयोजनं 'न विभक्तौ तुस्माः' इति । सुपां तु त्यदाद्यत्वादिकमपि ॥ चकारः पुरुषवचनसंज्ञाभ्यां समावेशार्थः । अन्यथा एकसंज्ञाधिकारादेकवचनादिसंज्ञाभिः सह वचनद्वयप्रामाण्यात्पर्यायः स्यात् । ततश्च रामेभ्यः नमाम

---

१ आपञ्चमेति—नन्वेवं 'हनस्त' इत्यादिविकारागमानामपि प्रत्ययसंज्ञा स्यात् इति चेन्न, प्रत्यय इति महासंज्ञया स्वीयार्थप्रत्यायकस्यैव संज्ञाकरणात् । न चैवमत्यन्तस्वार्थिकानां प्रकृत्यर्थेनार्थवत्त्वेऽपि लोके तथात्वाभावात्संज्ञा न स्यादिति वाच्यम् प्रत्यय इत्यत्र तन्त्रेण यस्यार्थः प्रकृत्या प्रत्याय्यते सोऽपि प्रत्यय इत्यङ्गीकारात् । २ ङ्याब्ग्रहणमिति—नच स्त्रीप्रत्ययान्ताच्चेत ङ्याबन्तादेवेति नियमार्थमेतदिति वाच्यम् । युवतिश्वश्रूशब्दादिभ्यो सुबुत्पत्त्यनुपपत्तेः । अत एव 'श्वशुरः श्वश्र्वा' इत्यादि निर्देशाः संगच्छन्ते ।

सु औ जस् इत्यादीनां सप्तानां त्रिकाणां प्रथमादयः सप्तम्यन्ताः प्राचां संज्ञास्ताभिरिहापि व्यवहारः ॥ **सुपः ।१।४।१०३।** सुपस्त्रीणि त्रीणि वचनान्येकश एकवचनद्विवचनबहुवचनसंज्ञानि स्युः । **द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने ।१।४।२२।** द्वित्वैकत्वयोरेते स्तः । **बहुषु बहुवचनम् ।१।४।२१।** बहुत्वे एतत्स्यात् । रुत्वविसर्गौ । रामः । **सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ ।१।२।६४।** एकविभक्तौ यानि सरूपाण्येव दृष्टानि तेषामेक एव शिष्यते ॥

इत्यादौ बहुवचनसंज्ञापक्षे विभक्तित्वाभावात्सस्येत्संज्ञा स्यात् ॥—**इहापी**ति । अस्मिन्नपि तन्त्रे 'प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाण–' इत्यादौ इत्यर्थः ॥—**सुपः** ॥ अत्र 'तिङस्त्रीणित्रीणि–' इति सूत्रात् 'त्रीणित्रीणि' इति पदं 'तान्येकवचन–' इति सूत्रं च तानीति पदं विहायानुवर्तत इति व्याचष्टे—**सुपस्त्रीणि त्रीणी**त्यादिना ॥—**एकश** इति । एकैकमित्यर्थः । 'संख्यैकवचनाच्च' इति वीप्सायां प्रथमान्ताच्छस् ॥—**द्व्येकयोः**—॥ इह द्व्येकशब्दौ संख्यापराविल्यभिप्रेत्याह—**द्वित्वैकत्वयो**रिति ॥ संख्येयपरत्वे तु बहुवचनं स्यादिति भावः ॥—**बहुषु**—॥ अयमपि संख्यापर एवेत्याह—**बहुत्व** इति । बहुवचनं त्वाश्रयद्रव्यगतं बहुत्वं धर्मे आरोप्य कृतम् । तत्फलं तु बहुः पर्वत इति वैपुल्यवाचिनो नेह ग्रहणमिति सूचनमेव । वस्तुतो व्यर्थं तत्परत्वादेकवचनसंभवादिति शब्दकौस्तुभादौ स्थितम् ॥—**रुत्वविसर्गा**विति । ननु रुत्वस्यासिद्धत्वादुकारस्येत्संज्ञालोपयोरभावात् 'स्थानिवदादेशः' इत्यस्यापि त्रिपाद्यामप्रवृत्त्या रेफान्तस्य 'सुप्तिङन्तम्–' इति पदसंज्ञाऽभावेन च विसर्गोऽत्र दुर्लभः । विसर्गविधेस्तु पुनरित्यादौ चरितार्थत्वादिति चेन्मैवम् । 'न मुने' इति सूत्रे नेति योगं विभज्य असिद्धं नेति व्याख्यायाभीष्टसिद्धिरित्युक्तत्वात् ॥—**राम** इति । संज्ञाशब्दोऽयमव्युत्पन्न इति पक्षे अर्थवत्सूत्रेण प्रातिपदिकसंज्ञा, 'करणाधिकरणयोश्च' इत्यधिकारे घापवादेन 'हलश्च' इति घञा रमन्तेऽस्मिन्निति व्युत्पादने तु । 'कृत्तद्धित–' इति सूत्रेणेति विवेकः ॥ अत्र केचित् परिष्कुर्वन्ति । 'गन्धर्वः शरभो रामः समरो गवयः शशः । इत्यादयो मृगेन्द्राद्या गवाद्याः पशुजातयः' इत्यमरोक्त्या यदि पशुविशेषे प्रयुज्यते तदा रूढोऽयं रामशब्द इत्यर्थवत्सूत्रेण संज्ञा ॥ यदा तु रामचन्द्रे भगवति प्रयुज्यते तदा रमन्ते योगिनो यस्मिन्निति व्युत्पत्त्याश्रयणात् 'कृत्तद्धित–' इति सूत्रेण संज्ञेति ॥—**सरूपाणामेकशेषः**–॥ इतरनिवृत्तिपूर्वकमवस्थानं शेषशब्दार्थः । न च विरूपेष्वेकशेषाप्रवृत्त्या घटकलशाविति द्वन्द्वापत्तिरिति शङ्क्यम्, 'विरूपाणाम्–' इति वार्तिकस्य वक्ष्यमाणत्वात् । वस्तुतस्तु सूत्राक्षरैरेव वार्तिकार्थो लभ्यते । रूप्यते बोध्यते इति रूपमर्थः । समानं रूपं येषामिति सरूपाः 'ज्योतिर्जनपद–' इत्यादिना समानस्य सभावः, तथा समानं रूपं स्वरूपं येषां ते सरूपाः । सरूपाश्च सरूपाश्च सरूपाः तेषामित्येकशेषेण व्याख्यानात् । न च स्वाङ्गे स्वव्यापारायोगः वाक्यापरिसमाप्तिन्यायादिति वाच्यम् । उद्देश्यतावच्छेदकरूपाक्रान्ततया स्वस्मिन्नपि प्रवृत्तेः ॥ अन्यथा 'तुल्यास्यप्रयत्नम्–' इत्यादौ सवर्णदीर्घो न स्यात् । तथा 'अर्थवत्–' सूत्रान्तर्गतानां प्रातिपदिकत्वं, 'प्रत्ययः' 'परश्च' इत्यत्र सुप्प्रत्ययः, 'ससजुषोः–' इत्यत्र रुः, 'खरवसानयोः–' इति सूत्रे विसर्गश्च न स्यादिति सर्वोपप्लवः स्यात् ॥ 'स्वाध्यायोऽध्येतव्यः' इत्यस्य 'नेह नाना–' इत्यादिश्रुतेश्च स्वस्मिन्नपि यथा प्रवृत्तिस्तथा दीर्घादीनामपीति च तुल्यमेकशेषेऽपि ॥ एतेन 'अ इ उण्' इत्यादौ 'आद्गुणः' इत्यादिसंधिकार्यं कुतो नेत्याशङ्कायाम्—वर्णोपदेशकालेऽजादिसंज्ञानामनिष्पादात्संधिर्न— इति केषांचित्समाधानं परास्तम् । वर्णोपदेशे इत्संज्ञायामच्प्रत्याहारे च निष्पन्ने प्रवर्तमानानां गुणादीनामुपेन्द्र इत्यादौ तटस्थ इव उद्देश्यतावच्छेदकरूपाक्रान्ते वर्णोपदेशादावपि प्रवृत्तेरावश्यकत्वात् ॥ स्यादेतत् । 'सरूपाणामेक एकविभक्तौ' इत्येव सूत्रमस्तु किमनेन शेषग्रहणेन ॥ अत्राहुः । तथा हि सति सरूपाणां स्थाने एकोऽन्तरतम आदेशो भवतीत्यर्थः स्यात्तथा चाश्वश्चाश्वश्चेत्यत्रोदात्तद्वयवतः स्थाने उदात्तद्वयवानादेशस्तथा अनुदात्तद्वयवतः स्थाने अनुदात्तद्वयवानादेशः प्रसज्येतेति ॥—**एकविभक्तौ यानी**ति । विभक्तिः सारूप्ये उपलक्षणं न त्वेकशेषे निमित्तम् । एवं चानैमित्तिकत्वेनान्तरङ्गोऽयमेकशेषः सुबुत्पत्तेः प्रागेव प्रवर्तते । यद्येतन्नारभ्येत, तर्हि प्रत्येकं विभक्तिः स्याद् द्वन्द्वश्च प्रवर्तेत । आरब्धे त्वेकशेषेऽनेकसुबन्तविरहाद् द्वन्द्वप्राप्तिरेव नास्तीति भावः ॥ ननु सुबुत्पत्तेः प्रागेकशेषप्रवृत्तौ । शिष्यमाणं यत्प्रातिपदिकं तदेकमेवार्थं बोधयतीति द्विवचनाद्यनुत्पत्तौ रामौ रामा इत्यादि न सिध्येत् । नैष दोषः, शिष्यमाणस्य लुप्यमानार्थाभिधायित्वात् ॥ अत एव 'कृत्तद्धितसमासैकशेष–' इत्येकशेषो वृत्तिषु गण्यते । परार्थाभिधानं हि वृत्तिः । अत एव च लुप्तेऽपि प्रत्यये लिङ्क्षुग् इत्यादौ कर्ता प्रतीयत इति दिक् ॥—**सरूपाण्येवे**ति । एतच्च उत्तरसूत्रस्थस्यैवकारस्य इहानुकर्षणाल्लभ्यते ॥ अत्र च एकस्यामपि विभक्तौ परतः विरूपाणि न दृष्टानीति पर्यवसन्नोऽर्थः, तेन मातृशब्दयोर्जननीवाचिपरिच्छेत्तृवाचिनोर्नैकशेषः,

---

१ सुप इति—सुबिति प्रत्याहारो न सप्तमीबहुवचनम्, एकस्यानेकसंज्ञाविधानानर्थक्यात् । २ एकश इति—वीप्सायां द्विर्वचनं तु न, शसोऽपवादत्वात् । न चैवमृषिसहस्रमेकां कपिलामेकैकशः सहस्रकृत्वो दत्त्वा तया सर्वे ते सहस्रदक्षिणाः संपन्नाः इति भाष्येऽइउण्सूत्रस्थे एकैकश इति प्रयोगानुपपत्तिरिति वाच्यम्, तत्र एकेति संबोधनान्तं प्रधानार्थं पृथक्पदमिति दोषाभावात् । अथवा नायं भाष्यप्रयोगः किन्तु श्रौत इति छान्दसोऽयं प्रयोगः ।

प्रथमयोः पूर्वसवर्णः । नादिचि । वृद्धिरेचि । रामौ । **चुटू** ।१।३।७। प्रत्ययाद्यौ चुटू इतौ स्तः । इति जसे-त्संज्ञायाम् । **न विभक्तौ तुस्माः** ।१।३।४। विभक्तिस्थास्तवर्गसकारमकारा इतो न स्युः । इति सकारस्य ने-त्वम् । **अतो गुणे** ।६।१।९७। अपदान्तादकाराद्गुणे परतः पररूपमेकादेशः स्यादिति प्राप्ते । परत्वात्पूर्वसवर्ण-दीर्घः । अतोगुणे इति हि (प) **पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्बाधन्ते नोत्तरान्**[1] । इति न्यायेनाकः सवर्ण इत्यस्यैवायमपवादो नतु प्रथमयोरित्यस्यापि । रामाः । **एकवचनं संबुद्धिः** ।२।३।४९। संबोधने प्रथमाया एक-वचनं संबुद्धिसंज्ञं स्यात् । **एङ्ह्रस्वात्संबुद्धेः** ।६।१।६९। एङन्ताद्ध्रस्वान्ताच्चाङ्गाद्धल्लुप्यते संबुद्धेश्चेत् । संबु-द्ध्याक्षिप्तस्याङ्गस्यैङ्ह्रस्वाभ्यां विशेषणान्नेह । हे कतरत्कुल[2]ेति । हे राम । हे रामौ । हे रामाः । एङ्ग्रहणं किम् । हे हरे । हे विष्णो । अत्र हि परत्वान्नित्यत्वाच्च संबुद्धिगुणे कृते ह्रस्वात्परत्वं नास्ति । **अमि पूर्वः**[3] ।६।१।१०७। अ-

---

मातृभ्यां मातृभिरित्यादौ सारूप्येऽपि औजसादिषु वैरूप्यात् । नन्वेवं पयः पयो नयति देव देवेत्यादावतिप्रसङ्गः स्यादेवेति चेत् । उच्यते । सहविवक्षायामेव एकशेषः प्रवर्तते । इतरेतरयोगद्वन्द्वस्य विषय इति यावत् । यत्र ह्यनेकस्यार्थस्य मिलितस्य इतरान्वयः स तथाभूतो विषयः । इदं च 'इदितो नुम् धातोः' इति लिङ्गाल्लभ्यते न्यायाच्च । तथाहि । 'यः शिष्यते स लुप्य-मानार्थाभिधायी' इति स्थिते श्रूयमाणकशब्दोपस्थितं सर्वमविशेषादेकरूप्येणैवान्वेतुमर्हति । यद्वा, 'तिष्यपुनर्वस्वोः' इति सूत्राद् द्वन्द्वे इत्यनुवर्त्य द्वन्द्वे प्रसक्ते सति इति व्याख्येयं, नतु द्वन्द्वे कृते सतीति । पन्थानौ पन्थान इत्यादौ 'ऋक्पूरब्धूः—' इत्यादिना समासान्तापत्तेः, करौ करा इत्यादौ 'द्वन्द्वश्च प्राणितूर्य—' इत्यादिना एकवद्भावापत्तेश्चेति दिक् ॥ सूत्रे शेषशब्दः कर्मसाधन इत्याह—**एक एव शिष्यत** इति । असत्येकग्रहणे द्विबहोरपि शेषः स्यात् इत्येकग्रहणम् । न चैवमप्येकविभ-क्तावित्यत्र एकग्रहणं व्यर्थमिति शङ्क्यम् । एकस्यामपि विभक्तौ परतः विरूपाणि न दृष्टानीत्यर्थलाभाय तस्यावश्यकत्वात् । किं च स्वसा च स्वसारौ चेत्यादौ विभक्तौ परतः पूर्वभागयोर्वैरूप्यदर्शनात्स्वसार इत्येकशेषस्तत्र न स्यात् । तथा स्वसरि च स्वस्रोश्चेत्यत्र वैरूप्यदर्शनात्स्वसृष्विति न स्यात् । किं तु कमलौ कमल इत्यादिष्वेव स्यात् । कृते त्वेकग्रहणे नायं दोषः प्रसज्यते । एकविभक्तौ परतः पूर्वत्र वैरूप्यादर्शनात् ॥ यदा तु विभक्तावित्यत्रैकत्वस्य विवक्षितत्वात् मास्त्वत्र एकग्रहण-मित्युच्यते, तर्हि स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमेवास्त्विति केचित् ॥ अन्ये त्वाहुः एकग्रहणमेकैकविभक्ताविति अर्थलाभार्थम् । तथा च सकलविभक्तावित्यर्थलाभादेवकारापकर्षणं विनैव सिद्धमिष्टमिति दिक् ॥ एकश्च द्वौ चेत्यादावेकशेषो न भवत्यन-भिधानात् । द्वन्द्वोऽप्यत्रानभिधानेनैव वारणीयः, उत्सर्गतः संख्याशब्देष्वेवमेव । विंशत्यादौ त्वेकशेष इष्ट एवेति बोध्यम् ॥—**चुटू** ॥ 'आदिर्ञिटुडवः' इत्यत आदिः—'षः प्रत्ययस्य' इत्यतः प्रत्ययस्येति चानुवर्तते तदाह—**प्रत्य-याद्याविति** । प्रत्ययाद्याविति किम् । वाचाटः । 'तेन वित्तश्चुञ्चुप्चणपौ' इत्यत्र प्रत्ययादौ यकारो लुप्तनिर्दिष्टस्तेन चस्य नेत्संज्ञेति वक्ष्यति ॥—**न विभक्तौ**—॥ 'हलन्त्यम्' इतीत्संज्ञाप्राप्तौ निषेधारम्भः । तु इत्यस्योदाहरणम् । रामात्, पचेरन् । मकारस्य तु रामम्, अद्राक्षम् । विभक्तौ किम् । 'अचो यत्' । 'ऊर्णाया युस्' । 'रुधादिभ्यः श्नम्' एतेष्वन्त्यस्येत्संज्ञा यथा स्यात् । 'इदमस्थमुः' इत्यत्र मकारपरित्राणार्थमुकारानुबन्धासञ्जनादनित्योऽयमिति ज्ञायते ॥ अन्यथा 'प्राग्दिशो विभक्तिः' इति थमो विभक्तित्वाद्दानीमो मकारस्यैवानेनैव सूत्रेणेत्त्वनिषेधसिद्धेः किं तेनेति । तेन 'किमोऽत्' क्वेति सिद्धम् ॥—**एकवचनम्**—॥ **'सुः संबुद्धिः'** इत्येव सुवचम् । न च सप्तमीबहुवचनेऽतिप्रसङ्गः । संबोधने प्रथमेत्यधिकारादेव तदभावादिति नव्याः ॥ अत्र व्याचख्युः । 'सुः संबुद्धिः' इति वाच्ये एकवचनग्रहणमेकोऽर्थ उच्यते येन तावन्मात्रस्य प्रत्ययस्य संज्ञार्थम् । अन्यथा 'सामन्त्रितम्' इति पूर्वसूत्रे तदन्तस्यामन्त्रितसंज्ञा कृतेति प्रक्रमाभेदाय इयमपि संज्ञा तदन्तस्यैव स्यादिति ॥—**एङ्ह्रस्वात्संबुद्धेः** ॥ यद्यत्र 'हल्ङ्याब्भ्यः—' इत्यतो हलमनुवर्त्य एङन्ताद्ध्रस्वान्ता-च्चाङ्गात्परस्याः संबुद्धेर्लोप इति व्याख्यायेत, हलनुवृत्तावप्यङ्गात्परा या संबुद्धिः तस्याः यद्धलिति वा । उभयथापि हे ज्ञानेति न सिध्येत् । लोपात्परत्वात्सोरतोऽमि पूर्वत्वे च कृते एकादेशस्य परादिवद्भावे ह्रस्वान्तात्परत्वाभावात्पूर्वान्तवद्भावे अम एवाभावाद् 'उभयत आश्रयणे तु नान्तादिवद्' इति निषेधादतो व्याचष्टे—**एङन्तादि**त्यादिना **चेदि**त्यन्तेन ॥—**संबुद्ध्याक्षिप्तस्ये**ति । तदन्तस्यैव संज्ञाऽभ्युपगमे तु संबुद्ध्याऽङ्गमाक्षेप्तुं न शक्यते इति बोध्यम् ॥—**ह्रस्वात्परत्वं नास्ती**ति । तथा च सूत्रे एङ्ग्रहणमावश्यकमिति भावः ॥ किं च 'इमां किमाचामयसे न चक्षुषी' इति श्रीहर्षप्रयोगे सेइति **पृथक् पदं** सलक्ष्मीके हे दमयन्तीत्यर्थं इति 'निगरणचलनार्थेभ्यश्च' इति सूत्रे मनोरमायां व्युत्पादितम् ॥ ततश्च तत्रापि संबु-

---

१ नोत्तरानिति—अनन्तरापेक्षयोत्तरान्व्यवहितानित्यर्थः । २ कुलेति—नच संबुद्धिसंज्ञायाः सकारमात्रनिष्ठतयाऽलिविधित्वे-नामः संबुद्धित्वाभावे कथं मस्य संबुद्ध्यवयवत्वमिति वाच्यम्, सुप्संज्ञाया उकारविशिष्टे सत्त्वेन तदुपस्थाप्यजायमानैकवचनसं-ज्ञाया विशिष्टे सत्त्वेन संबुद्धिसंज्ञाया अप्युकारविशिष्ट एव सत्त्वात् । ३ पूर्व इति—ननु पूर्वसवर्ण इत्यनुवृत्त्यैव सिद्धे पूर्वग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यम् । न, रामं कुमारीमित्यादावान्तरतम्यात् द्विमात्राद्यापत्तेः ।

कोऽम्यचि परतः पूर्वरूपमेकादेशः स्यात् । रामम् । रामौ । **लशक्वतद्धिते** ।१।३।८। तद्धितवर्जप्रत्ययाद्या लशकवर्गा इतः स्युः । इति शसः शस्येत्संज्ञा । **तस्माच्छसो नः पुंसि** ।६।१।१०३। पूर्वसवर्णदीर्घात्परो यः शसः सकारस्तस्य नः स्यात्पुंसि । **अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि** ।८।४।२। अट्कवर्गपवर्गआङ्नुम्एतैर्व्यस्तैर्यथासंभवं मिलितैश्च व्यवधानेऽपि रषाभ्यां परस्य नस्य णः स्यात्समानपदे । पदव्यवायेऽपीति निषेधं बाधितुमाङ्ग्रहणम् । नुम्ग्रहणमनुस्वारोपलक्षणार्थम् । तच्चाकर्तुं शक्यम् । अयोगवाहानामट्सूपदेशस्योक्तत्वात् । इति णत्वे प्राप्ते । **पदान्तस्य** ।८।४।३७। पदान्तस्य नस्य णत्वं न स्यात् । रामान् । **यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम्** ।१।४।१३।

द्धिलोपार्थमेङ्ग्रहणमावश्यकमेव ॥ स्यादेतत् । एङ्ग्रहणस्य सेइत्यत्र सावकाशतया हे हरे इत्यादौ संबुद्धिलोपो न स्यात् संनिपातपरिभाषाविरोधात् । तथा ह्रस्वग्रहणस्यापि हे रामेत्यत्र सावकाशत्वाद् हे गौरि इत्यादौ परत्वाद्धल्ङ्यादिलोपं बाधित्वा 'अम्बार्थनद्योः' इति ह्रस्वे कृते संबुद्धिलोपो न स्यात् । लक्ष्मीशब्दे तु हल्ङ्यादिलोपस्याप्यभावाद् हे लक्ष्मि इत्यत्र सुतरां संबुद्धिलोपो न स्यात् । सत्यम् । 'गुणात्संबुद्धेः' इति वक्तव्ये एङ्ह्रस्वग्रहणसामर्थ्यात्संनिपातपरिभाषां बाधित्वापि संबुद्धिलोपः प्रवर्तत इति दिक् ॥—**अमि पूर्वः** ॥ प्रथमयोरिति पूर्वसवर्णदीर्घे प्राप्तेऽयमारम्भः ॥ 'इको यणचि' इत्यतोऽचीत्यनुवर्तते तदाह—**अम्यचीति** । अमि योऽच् तस्मिन् अमोऽवयवे अचीति यावत् । तेन नकारसहितस्य पूर्वरूपं नेति स्थितं मनोरमायाम् । एवम् 'अक्षादूहिन्याम्–' इत्यादावपि ऊहिन्यां योऽच् तस्मिन् इत्यादि बोध्यम् । 'पदास्वैरिबाह्या–' इत्यादिनिर्देशाच्चास्मिन् व्याख्याने लिङ्गमित्यपि स्थितम् ॥ कथं तर्हि काशिकादावपि परत इत्येवोक्तं, न त्वम्यचीति चेदत्राहुः । 'तस्मादित्युत्तरस्य' 'आदेः परस्य' इत्यादेरेवादेश इति निर्णीते 'एकः पूर्वपरयोः' इत्यादेशः पूर्वपरयोरेव भविष्यतीत्याशयेन नोक्तमिति ॥—**लशक्व**—॥ 'आदिर्ञिटुडवः' इत्यत आदिरनुवर्तते 'षः प्रत्ययस्य' इत्यतः प्रत्ययस्येति, 'अतद्धिते' इति पर्युदासाद्वा लभ्यत इत्याह—**प्रत्ययाद्या** इति । लश्च शश्च कुश्चेति समाहारद्वन्द्वे लशक्विति नपुंसकम् । तदितरेतरयोगद्वन्द्वेन विवृणोति—**लशकवर्गा** इति । अतद्धित इति किम् । 'प्राणिस्थादातः' इति लच् । चूडालः । 'लोमादिभ्यः शः' । लोमशः ॥ अत्र प्रयोजनाभावादेव नेत्संज्ञेति नेदं प्रत्युदाहरणमिति नव्याः ॥ 'कर्णललाटात्–' इति भवार्थे कन् । कर्णिका । सत्यां हीत्संज्ञायां 'किति च' इति वृद्धिः स्यात् ॥ प्रत्ययाद्या इति किम् । 'जल्पभिक्ष–' इति वृङः षाकन् । वराकः । अत्र 'क्ङिति च' इति गुणो न स्यात् ॥—**तस्माच्छसो**—॥ तच्छब्देन संनिहितः पूर्वसवर्णदीर्घः परामृश्यते । दीर्घमात्रपरामर्शे तु एतान् गाः पश्येत्यत्रापि नत्वप्रसङ्गात् ॥ शस इत्यवयवषष्ठी स चावयवः परत्वेन विशेष्यते पूर्वसवर्णदीर्घात् परस्य शसोऽवयवस्येति तदेतदाह—**परो यः शसः सकार** इति । परो यः शसिति न व्याख्यानम् । कृते पूर्वसवर्णदीर्घे ततः परस्य शसोऽसंभवात् ॥—**अट्कुप्वाङ्**—॥ 'रषाभ्याम्–' इति पञ्चमीनिर्देशादव्यवहितस्याप्राप्तौ वचनमिदम् । तत्र सर्वैर्व्यवायोऽसंभवी, एकैकमात्रव्यवाय इत्यपि नार्थः; क्षुभ्नादिषु क्षुभ्नपाठसामर्थ्यात् 'सरूपाणाम्–' इत्यादिनिर्देशाच्चेत्यभिप्रेत्याह—**व्यस्तैर्यथासंभवमिति** ॥ नन्वेवं कृत्स्नं कार्त्स्न्यमित्यादावड्व्यवधानाभावाण्णत्वाभावेऽप्यादर्शेनेत्यादावड्व्यवधानादतिप्रसङ्गः । न च अडादिभिरेव व्यवधान इति नियमः, अप्राप्ते विधिरयमित्युक्तत्वात् । सत्यम् । योगविभागोऽत्र बोध्यः । 'व्यवायेऽपि' इत्येको योगो विध्यर्थः । 'अट्कुप्वाङ्नुम्' इत्यन्यो नियमार्थः । छान्दसो भिसो लुक् ॥ अत्र योगविभागं विनापि निर्वाहः सुकर इति तु नव्याः ॥ तथाहि । 'अट्कुप्वाङ्–' इति सूत्रे 'रषाभ्याम्' इत्यनुवर्तते । पञ्चमीश्रुत्या 'तस्मादित्युत्तरस्य' इति परिभाषोपतिष्ठते । उपस्थितापि सा वचनप्रामाण्यादडादिव्यवाये न प्रवर्तते । तदन्यव्यवाये तु प्रवर्तत एव । अत एव—येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रामाण्यादेकवर्णव्यवहितस्यैव इको गुणो न तु भिनत्तीत्यादावनेकव्यवहितस्येकः—इति 'पुगन्तलघूपधस्य–' इति सूत्रे वक्ष्यति ॥ एवं च यत्राडादिभिरेव व्यवधानं रामेणेत्यादौ तत्र भवत्येव णत्वम् । यत्र त्वडादिभिन्नेन व्यवधानमादर्शेनेत्यादौ तत्र न भवति । 'तस्माद्–' इति परिभाषाया जागरूकत्वात् ॥—**निषेधं बाधितुमिति** । तेन पर्याणद्धमित्यत्र 'उपसर्गादसमासेऽपि–' इति णत्वं सिध्यतीति भावः ॥—**उपलक्षणार्थमिति** । नुम्स्थानिकस्य स्वाभाविकस्य वानुस्वारमात्रस्योपलक्षणार्थं नुम्ग्रहणमित्यर्थः । तेन 'बृहि वृद्धौ' इदित्वान्नुम् तस्यानुस्वारः । 'तृंह हिंसायाम्' स्वाभाविकोऽत्रानुस्वारः । बृंहणं तृंहणम् उभयत्रापि णत्वं सिद्धम् ॥—**अयोगवाहानामिति** । अविद्यमानो योगः प्रत्याहारेषु संबन्धो येषां ते अयोगाः अनुपदिष्टत्वादुपदिष्टैरगृहीतत्वाच्च प्रत्याहारसंबन्धशून्या इत्यर्थः । वाहयन्ति निर्वाहयन्ति प्रयोगमिति वाहाः । अयोगाश्च ते वाहाश्च अयोगवाहाः । अनुपदिष्टत्वे उपदिष्टैरगृहीतत्वे च सति श्रूयमाणा इत्यर्थः ॥—**अट्स्विति** । निष्कर्षस्त्वकारोपरीति, तेन पयःस्वित्यादाविणः परस्येति षत्वं न भवति । अत एवोक्तं प्राक्—अनुस्वारविसर्गजिह्वामूलीयोपध्मानीययमानामकारोपरि—इति ॥—**णत्वं न स्यादिति** । 'न भाभूपूकमिगमि–' इत्यतो नेत्यनुवर्तत इति भावः ॥—**यस्मात्**—॥—**तदादीति** । तत्प्रकृति-

१ पदान्तस्येति—अत्र सूत्रे अनन्तरस्येति व्यवस्थापकन्यायाप्रवृत्तिर्बोध्या, अपदान्तस्येत्यनुवर्त्यैतस्य भाष्ये प्रत्याख्यानात् ।

२ प्रत्ययविधिरिति—अत्र प्रत्ययग्रहणपरिभाषया न तदन्तग्रहणम् । प्रत्ययग्रहणे चापञ्चम्या इति तन्निषेधात् ।

यः प्रत्ययो यस्मात्क्रियते तदादि शब्दस्वरूपं तस्मिन्प्रत्यये परेऽङ्गसंज्ञं स्यात् । भवामि भविष्यामीत्यादौ विकरणविशिष्टस्याऽङ्गसंज्ञार्थं तदादिग्रहणम् । विधिरिति किम् । स्त्री इयती । प्रत्यये किम् । प्रत्ययविशिष्टस्य ततोऽप्यधिकस्य वा माभूत् । **अङ्गस्य** ।६।४।१। इत्यधिकृत्य । **टाङसिङसामिनात्स्याः** ।७।१।१२। अकारान्तादङ्गाट्टादीनां क्रमादिनादय आदेशाः स्युः । णत्वम् । रामेण । **सुपि च** ।७।३।१०२। यञादौ सुपि परे अतोऽङ्गस्य दीर्घः स्यात् । रामाभ्याम् । **अतो भिस ऐस्** ।७।१।९। अकारान्तादङ्गाद्भिस ऐस् स्यात् । अनेकाल्त्वात्सर्वादेशः । रामैः । **ङेर्यः** ।७।१।१३। अतोऽङ्गात्परस्य ङे इत्यस्य यादेशः स्यात् । रामाय । इह स्थानिवद्भावेन यादेशस्य सुप्त्वात्सुपि चेति दीर्घः । (प) संनि-

---

रूपमादिर्यस्य शब्दस्वरूपस्येति बहुव्रीहिः ॥ ननु 'यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदङ्गम्' इत्येवास्तु किमादिग्रहणेनेत्यत आह—**भवामी**त्यादि । प्रकृतिमात्रस्य तु व्यपदेशिवद्भावेन तदादित्वादङ्गत्वम्, तेन कर्ता कारक इत्याद्यपि सिध्यतीति भावः ॥ —**अङ्गसंज्ञार्थमि**ति । अन्यथा 'अतो दीर्घो यञि' इति दीर्घो न स्यादिति भावः । न चारम्भसामर्थ्यादेव दीर्घः स्यादिति वाच्यम् । 'पय गतौ' । 'वय गतौ' । आभ्यां यङ्लुकि पापामि पापावः पापाम इत्यादौ चरितार्थत्वात् ॥ **स्त्री इयती**ति । इदमः परिमाणे वतुप् । 'किमिदंभ्यां वो घः' इति घस्तस्य इयादेशः । 'इदंकिमोः–' इति ईश् 'यस्येति च' इति ईशो लोपः । 'उगितश्च' इति ङीप् । सत्यां हि संज्ञायां स्त्रीशब्दस्य 'यस्येति च' इति लोपः स्यात् । न चेशो लोपस्य 'असिद्धवदत्राभात्' इत्यसिद्धत्वान्नातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । 'प्राग्भादसिद्धत्वम्' इति पक्षाभ्युपगमादनित्यत्वाद्वेति व्याख्यातारः ॥ नव्यास्तु स्त्री अं पश्यतीत्यत्र स्त्रीशब्दस्य 'स्त्रियाः' इति इयङ् स्यादकारादमि कृते 'अमि पूर्वः' इत्येकादेशस्य परादिवद्भावेन प्रत्ययत्वात् । अनतेर्डप्रत्यये टिलोपे च सत्यकारस्य स्वत एव प्रत्ययत्वाच्च । विधिग्रहणे कृते तु नायं दोषः प्रसज्यते । अम्प्रत्ययस्याकारादप्रत्ययस्य चाततेर्विहितत्वेऽपि स्त्रीशब्दादविधानात् ॥ स्यादेतत् । वतुपोऽम्प्रत्ययस्य च स्त्रीशब्दादविधानेऽपि सोर्विधिरस्त्येवेति तद्दोषतादवस्थ्यमिति चेन्मैवम् । संनिधानबलेन यस्मात् यः प्रत्ययो विहितः तस्मिन् तदङ्गमिति व्याख्यानात् ॥—**प्रत्यये किमि**ति । तदादिरूपं कियदित्यपेक्षायां यस्मात्प्रत्यय इति प्रत्ययस्य श्रुतत्वात्प्रत्ययपर्यन्तमेवाङ्गं भविष्यतीति मत्वा प्रश्नः । प्रत्ययस्य श्रुतत्वेऽपि प्रत्ययविशिष्टं ततोऽप्यधिकं वा निरवधिकमङ्गं स्यात् तदादि इत्यस्यार्थनिर्णये प्रत्ययश्रवणस्योपक्षयादित्याशयेन व्याचष्टे—**प्रत्ययविशिष्टस्ये**त्यादिना । प्रत्ययविशिष्टस्येति किम् । ववश्च । अत्र विशिष्टस्याङ्गसंज्ञायाम् 'उरत्' इत्यदादेशस्य परनिमित्तत्वालाभात् 'अचः परस्मिन्–' इति स्थानिवत्त्वाप्रवृत्त्या 'न संप्रसारणे–' इति निषेधाभावादभ्यासस्य पुनरपि संप्रसारणं प्रवर्तेत । तथा भ्वर्थं श्र्यर्थमित्यत्र 'अचि श्नुधातुभ्रुवाम्' इति इयङुवङौ स्यातामुक्तरीत्या अचीत्यनेनाजादौ प्रत्यय इत्यलाभात् ॥ ततोऽधिकस्याङ्गसंज्ञायां तु 'देवदत्त ओदनमपाक्षीत्' इत्यत्र देवदत्तशब्दात्प्रागडागमः स्याद्देवदत्तशब्दात्सुप्रत्ययस्य विहितत्वेन लुङः प्राग्वर्तिसमुदायस्याङ्गत्वात् । द्वितीयप्रत्ययग्रहणे कृते तु न कोऽपि दोषः प्रसज्यते ॥ अन्ये तु यस्माल्लुङादिविधिः प्रत्यासत्त्या तस्यैवाङ्गस्याडागमः स्यादिति ततोऽप्यधिकस्येत्येतदनास्थयोक्तं किं तु एतस्यापि विशिष्टस्याङ्गत्वे यद्दूषणं तदेवेत्याहुः ॥—**टाङसि**—॥ 'अतो भिस ऐस्' इत्यस्मादनुवृत्तेन अत इत्यनेन सामानाधिकरण्येन विशेषणात् 'अङ्गस्य' इत्यधिकृतं षष्ठ्यन्तमपि पञ्चम्या विपरिणम्यते विशेषणेन तदन्तविधिस्तदाह—**अकारान्तादङ्गादि**ति ॥—**सुपि च** । यञीत्यनुवर्तते । अल्ग्रहणात्तदादिविधिरित्याह—**यञादौ सुपी**ति ॥ यञि किम् । रामः ॥ अत इति किम् । अग्निभ्याम् ॥—**अतो भिस ऐस्** ॥ ननु एस् इत्येवास्तु । न च 'अतो गुणे' इति पररूपापत्तिः । एकारोच्चारणवैयर्थ्यापत्तेः । अन्यथा इसमेव विदध्यात् इति चेत्सत्यम् । एदैतोर्द्विमात्रत्वाविशेषेण गौरवाभावात् । 'बहुलं छन्दसि' इत्यत्र अनतोऽपि भवति । नद्यैरिति काशिकोदाहृतप्रयोगस्य ऐस्करणं विना अनिर्वाहाच्च ॥ केचिदैस्करणं निर्जरसैरित्यैकारश्रवणार्थमिति व्याचख्युः तच्चिन्त्यम् । संनिपातपरिभाषया जरसादेशाप्रवृत्तेर्निर्जरैरित्येव भाष्ये सिद्धान्तितत्वात् ॥—**ङेर्यः** ॥ ङेरिति चतुर्थ्येकवचनस्य ग्रहणं, न सप्तम्येकवचनस्य, व्याख्यानात् । अत एव 'ङेराम्' इत्यत्रास्याग्रहम्, 'समानाधिकरणे' 'स्त्रियाम्' इत्यादिनिर्देशाच्च ॥—**स्थानिवद्भावेने**ति ॥ आदेशालाश्रयविधौ स्थानिवत्त्वनिषेधभावादिति भावः ॥—**सुपि चेति दीर्घ** इति । न च परत्वात् 'अकृत्सार्वधातुकयोः' इति दीर्घोऽस्त्विति शङ्क्यम् । तत्र 'अयङ् यि क्ङिति' इत्यतः क्ङितीत्यनुवर्तनात् । अन्यथा उरुयेत्यत्रापि दीर्घः स्यात् । उरुशब्दात्परस्य टाइत्यस्य 'सुपां सुलुक्' इति यादेशः, एतच्च काशिकायां स्पष्टम् ॥ यद्यपि ङेर्यादेशस्य ङित्त्वमस्ति 'न ल्यपि' इति ज्ञापकेन अनुबन्धकार्येष्वल्विधावपि स्थानिवत्त्वाभ्युपगमात्, तथापि शानचः शित्त्वेन लिङ्गेन क्वचिदनुबन्धकार्येषु स्थानिवत्त्वानभ्युपगमादादेशे ङित्त्वं नेत्यभ्युपेत्येदं, विरोधाभावात्परत्वमत्राकिंचित्करमित्यनादरेण वा 'अकृत्सार्वधातुक–' इति दीर्घो नोक्त इति स्थितस्य गतिमाहुः ॥ ननु 'ज्यादादीयसः' इति ज्यशब्दात्परस्य ईयस आकारविधानमङ्गवृत्तपरिभाषाया लिङ्गम् । अन्यथा 'बहोर्लोपः–' इत्यतो लोप इत्यनुवर्त्य लोपमेव विदध्यादाकारं तु न विदध्यात्, 'अकृत्सार्वधातुकयोः' इति दीर्घेण ज्यायानिति रूपसिद्धेरिति भाष्ये स्थितम् । तदिदानीं विरुध्येत, क्ङितीत्यनुवृत्तौ तु ज्यायानित्यत्र 'अकृत्सार्व–' इति दीर्घाप्रवृत्तेः । तथा च 'अकृत्–' इति सूत्रे क्ङितीति नानुवर्तनीयमुरुया–

पातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्य इति परिभाषा नु नेह प्रवर्तते । कष्टाय क्रमणे इत्यादिनिर्देशेन तस्या अनित्यत्वज्ञापनात् । रामाभ्याम् । **बहुवचने झल्येत् ।७।३।१०३।** झलादौ बहुवचने सुपि परे अतोऽङ्गस्यैकारः स्यात् । रामेभ्यः । बहुवचने किम् । रामः । रामस्य । झलि किम् । रामाणाम् । सुपि किम् । पचध्वम् । जश्त्वम् । **वावसाने ।८।४।५६।** अवसाने झलां चरो वा स्युः । रामात् । रामाद् । द्वित्वे रूपचतुष्टयम् । रामाभ्याम् । रामेभ्यः । रामस्य । सस्य द्वित्वपक्षे खरि चेति चर्त्वेऽप्यान्तरतम्यात्सस्य स एव न तु तकारः । अल्पप्राणतया प्रयत्नभेदात् । अतएव सःसीति तादेश आरभ्यते । **ओसि च ।७।३।१०४।** ओसि परे अतोऽङ्गस्य एकारः स्यात् । रामयोः । **ह्रस्वनद्यापो नुट् ।७।१।५४।** ह्रस्वान्तान्नद्यन्तादाबन्ताच्चाङ्गात्परस्यामो नुडागमः स्यात् । **नामि ।६।४।३।** नामि

धृष्णुयेत्यत्र दीर्घाभावश्छान्दस इत्येवाभ्युपेयमिति चेत्, अत्राहुः । 'ज्ञाजनोर्जा' इत्याकारग्रहणमुक्तपरिभाषालिङ्गम् । अन्यथा जमेव विदध्यात् । 'अतो दीर्घो यञि' इति जायते जानातीत्यादौ दीर्घसिद्धेरित्यपि भाष्ये स्थितं, तच्च ज्ञापकम् 'अकृत–' इत्यत्र क्ङितीत्यनुवृत्तावपि संगच्छते । एवं च सति 'ज्यादात्' इत्याकारग्रहणं लिङ्गमिति तु भाष्ये प्रौढिवादमात्रमस्तु ॥—**संनिपाते**ति । संनिपातः संश्लेषः लक्षणं निमित्तं यस्य स संनिपातलक्षणः, तं संनिपातं विहन्तीति तद्विघातः । कर्मण्यण् । कृत्वतन्त्वे । स्वोपजीवकविधिः उपजीव्यविघातकविधेर्निमित्तं न भवतीत्यर्थः ॥—**रामः रामस्ये**ति । यद्यपि रामस्येत्यत्र संनिपातपरिभाषयाप्येत्वं सुपरिहरम्, तथापि 'अदः सर्वेषाम्' इति निर्देशादेत्वविधौ संनिपातपरिभाषा न प्रवर्तत इत्याशयेनोक्तमिति स्थितस्य गतिः समर्थनीया ॥—**जश्त्वं वावसान** इति । अत्राहुः । जश्त्वे कृतेऽवसाने चर्त्वमिति न मन्तव्यं, किंतु येननाप्राप्तन्यायेन अवसाने चर्त्वस्य जश्त्वापवादत्वाच्चर्त्वाभावपक्षे जश्त्वमिति योज्यम् ॥—**द्वित्व** इति । 'अनचि च' इत्यनेन । अनचीति प्रसज्यप्रतिषेध इति प्रागेवोक्तम् । पर्युदासाभ्युपगमे तु इह द्वित्वं न स्यात् ॥—**तादेश आरभ्यत** इति । वत्स्यतीत्यादौ चर्त्वेन तकारो न लभ्यत इति 'सः स्यार्धधातुके' इत्यनेन सकारस्य तकारो विधीयत इत्यर्थः ॥—**ह्रस्वनद्यापो**—॥ अङ्गस्येत्यनुवर्तते । तच्च पञ्चम्यन्तेन सामानाधिकरण्याद् अङ्गादिति विपरिणम्य ह्रस्वादिभिर्विशेष्यते विशेषणेन तदन्तविधिरित्याशयेनाह—**ह्रस्वान्तादि**ति । एतेन ह्रस्वनद्याप इति पञ्चमी न तु षष्ठीति स्फोटितम् । ज्ञापकं त्वत्र 'नामि' इति, नहि प्रकृत्यागमत्वे अङ्गसंज्ञानिमित्तं नाम् संभवति ॥ एवं चानया पञ्चम्याऽनन्यार्थतया 'तस्मादित्युत्तरस्य' इति परिभाषोपस्थित्या 'आमि सर्वनाम्नः सुट्' इत्यतोऽनुवृत्तमामीति सप्तम्यन्तं 'ङः सि धुट्' इत्यत्रेव षष्ठ्या विपरिणम्यते, आमीति सप्तम्याः 'त्रेस्त्रयः' इत्यत्र चरितार्थत्वादित्यभिप्रेत्याह—**आमो नुडागमः स्यादि**ति । अत्र नव्याः । 'नुट्' इति योगं विभज्य 'अङ्गात्परस्यामो नुट्' इत्युत्सर्गविधिं कृत्वा 'नद्यापः' इत्यंशेन 'दीर्घात्परस्यामो नुट् चेद्भवति तर्हि नद्याप एव' इति नियमविधिं व्याख्याय ह्रस्वग्रहणं प्रत्याख्येयम् । न चैवं लिहां दुहामित्यादौ अतिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । हलन्ताच्चेद्भवति तर्हि षट्चतुर्भ्य एवेति नियमाभ्युपगमात् । 'ध्वंसनडुहां' 'कतिपयचतुरां' 'युजिकुञ्चां' 'झलाम्' इत्यादिनिर्देशाच्च । तस्माद् ह्रस्वग्रहणप्रत्याख्याने न कोऽपि दोष इत्याहुः ॥ अत्र वदन्ति । नुडिति पृथग्योगे कृते सति ङेरामि कृते परमप्याटं बाधित्वा अन्तरङ्गत्वादामो नुट् स्यात् । तथा च—परत्वादाटा नुड् बाध्यते—इति वक्ष्यमाणग्रन्थेन 'आटि कृते सकृद्गतिन्यायात् नुट् न' इति भाष्यग्रन्थेन च विरोधः स्यात् ॥ यद्यपि नियमसूत्राणां विधिमुखेन प्रवृत्तिरिति पक्षे ङेरामि कृते तस्य 'नद्यापः' इत्यनेनैव नुडागमे प्रसज्यमाने 'आण्नद्याः' इत्यनेन स बाध्यत इति परत्वादाटा नुड् बाध्यते इत्यादिग्रन्थः संगच्छते, तथापि नियमसूत्राणां निषेधमुखेन प्रवृत्तिरिति पक्षे परमपि आटं बाधित्वा अन्तरङ्गत्वान्नुट् स्यादेव । किंच 'नद्यापः' इत्यत्र 'नद्यापः परस्यामो नुडेव स्यान्नान्यत्' इत्यर्थः स्यात् । तथा च गौर्यां रमायां सर्वासां सर्वस्यामिति न सिध्येत् । सुडागमस्य पुंसि आड्याड्स्याडागमानां तु ङिदन्तरे चरितार्थत्वात् ॥ अपि च गौर्यामित्यादो ङेरामि कृते नुटं बाधित्वा प्राप्तमाटं बाधितुं नदीग्रहणम् । एवं रमायां सर्वासां सर्वस्यामित्यादौ प्राप्तं याटं सुटं च बाधितुमाब्ग्रहणमिति । 'नद्यापः' एतद्विध्यर्थमेव स्यान्न नियमार्थम् । ततश्च विश्वपां वातप्रम्यामित्यादौ नुट् दुर्वार एव । 'नद्यां मतुप्' 'भाषायां सदवसश्रुवः' 'सर्वासां प्रायदर्शनम्' 'तदस्यां प्रहरणम्' इत्यादिनिर्देशान् शरणीकृत्य विध्यर्थतापादनस्य नुडेवेति प्रागुक्तनियमस्य च निवारणे तु प्रतिपत्तिगौरवम् । अपि च—'आकारान्तादीकारान्तादूकारान्ताच्चेद्भवति तर्हि नद्याप एव' इति नियमस्यापि संभवात् । विश्वपां वातप्रम्यां खलप्वामित्यादौ नुडागमाभावेऽपि गवामित्यादौ नुट् स्यात् । न च छन्दसि 'गोः पादान्ते–' इत्यारम्भात् लोके गोशब्दात्परस्यामो नुड् न भवेदिति वाच्यम् । पादान्ते गोशब्दात्परस्यामो नुट् चेच्छन्दस्येवेति नियमेन लोके पादान्ते गोनामिति प्रयोगस्याभावेऽप्यपादान्ते तस्यानिवार्यत्वापत्तेः । रायां ग्लावां नावामित्यादौ दुर्निवारत्वाच्च । यदि तु दीर्घात्परस्य आमो नुट् चेदित्यादिनि-

१ जश्त्वमिति—बाधित्वेति शेषः, अन्यथाऽवसाने चर्त्वस्य पदान्तजश्त्वापवादत्वात्तदुत्तरं चर्त्वोपन्यासो न युक्तः स्यात् ।
२ नामीति—ननु नुटीत्येव सूत्रं कार्यं, भृङ्गशब्देऽनश्वशब्दे अक्षण्वन्तः इत्यत्र च न दोषः, अव्युत्पन्नत्वानाक्त्वासिद्धत्वानां जागरूकत्वात् इति वाच्यम्, न, पूर्वत्रासिद्धमित्यस्यानित्यत्वज्ञापनार्थत्वादिति स्पष्टं नपदान्तसूत्रे कौस्तुभे इति बृहच्छेखरे ।

परेऽजन्ताङ्गस्य दीर्घः स्यात् । रामाणाम् । सुपि चेति दीर्घो यद्यपि परस्तथापीह न प्रवर्तते । संनिपातपरिभाषाविरोधात् । नामीत्यनेन त्वारम्भसामर्थ्यात्परिभाषा बाध्यते । रामे । रामयोः । सुपि एत्वे कृते । **अपदान्तस्य मूर्धन्यः** ।८।३।५५। आ पादपरिसमाप्तेरधिकारोऽयम् । **इण्कोः** ।८।३।५७। इत्यधिकृत्य । **आदेशप्रत्ययोः** ।८।३।५९। सहेः साडः स इति सूत्रात्सइति षष्ठ्यन्तं पदमनुवर्तते । इण्कवर्गाभ्यां परस्यापदान्तस्यादेशः

यमे 'गोः पादान्ते' इति सूत्रं विध्यर्थं भवेत् । आकारान्तादिभ्यः परस्यामो नुट् चेदित्यादिनियमे तु नियमार्थं स्यात्तत्र 'विधिनियमयोर्विधिरेव ज्यायान्' इति न्यायानुसंधानेन दीर्घान्तात्परस्यामो नुट् चेदित्यादिनियम एव स्वीक्रियत इत्युच्यते तदापि पुनः प्रतिपत्तिगौरवमस्त्येव, तस्माद् ह्रस्वग्रहणप्रत्याख्यानस्यातिक्लेशसाध्यत्वाद्यथाश्रुतमेव रमणीयमिति ॥—**नामि** ॥ 'ढ्रलोपे–' इत्यतो दीर्घ इत्यनुवर्तते । दीर्घश्रुत्योपस्थितेनाच इत्यनेनाङ्गस्येति विशेष्यते । विशेषणेन च तदन्तविधिः । तदेतदाह—**अजन्ताङ्गस्ये**त्यादि । अर्थवद्ग्रहणपरिभाषया नामिति नुट्सहित एवाम् गृह्यते । तेन पामनामङ्गनामित्यादौ न भवति । तत्र हि पामादिलक्षणे नप्रत्यये टापि द्वितीयैकवचने च कृते त्रयाणामपि प्रत्ययानां प्रत्येकमर्थवत्त्वेऽपि नामिति समुदायस्यानर्थकत्वात् ॥ यद्यपि नलोपस्यासिद्धत्वात् अनेन पामनामित्यत्र दीर्घः सुपरिहरः, तथापि 'नोपधायाः' इत्यनेन तु स्यादेवेति बोध्यम् ॥ 'नुटि' इति तु न सूत्रितम् । 'भृञः किन्नुट् च' इत्यौणादिकगन्प्रत्ययान्ते भृङ्गशब्दे मा भूदिति । स्यादेतत् । नुडागमस्याम्भक्तत्वादाम्ग्रहणेन सनकारोऽप्याम् ग्रहीष्यत इति 'आमि' इत्येव सूत्रमस्तु । न चामीतिदीर्घस्य कृताकृतप्रसङ्गित्वेन नित्यत्वात्परमपि नुटं बाधित्वा अग्नीनामिन्दूनामित्यत्र दीर्घे कृते ह्रस्वाश्रयो नुट् न भवेदिति वाच्यम् । ह्रस्वान्नान्नुडिति वचनसामर्थ्यात् कृतेऽपि दीर्घे भूतपूर्वगत्याश्रयेणैतत्प्रवृत्तेः ॥ नापि 'न तिसृचतसृ' इति निषेधात्तिसृणामित्यत्र ह्रस्वान्तान्नुडिति वचनस्य प्रयोजनमस्तीति वाच्यम् । चतसृणामित्यत्र 'षट्चतुर्भ्यश्च' इत्यनेनैव नुट्सिद्धेः 'ह्रस्वनद्यापः–' इति सूत्रे 'त्रेस्त्रयः' इत्यतः त्रेरित्यनुवर्त्य त्रिशब्दात्परस्यामो नुडिति व्याख्यानात् तिसृणामित्यत्रापि तत्सिद्धेः ॥ यद्यपि नृणामित्यत्र प्रयोजनमस्ति, तथापि नैकमुदाहरणं ह्रस्वग्रहणं प्रयोजयति । अन्यथा 'नृनद्यापः' इत्येव वदेत् । तस्मादामीत्युक्तौ न किंचिद्बाधकमस्ति इत्यामः सनकारस्य ग्रहणमनर्थकमिति चेत् । अत्रोच्यते । उत्तरार्थं सनकारग्रहणं कर्तव्यं 'नोपधायाः' इति दीर्घो नामि यथा स्यात्, चर्मणां वर्मणामित्यत्र मा भूदिति । तदुक्तं वार्तिककृता—'नामि दीर्घ आमि चेत्स्यात्कृते दीर्घे न नुट् भवेत् । वचनाद्यत्र तन्नास्ति नोपधायाश्च वर्मणाम्' इति ॥ अत्र वदन्ति । वचनाद्भूतपूर्वगत्याश्रयेण तत्प्रवृत्तिरित्येतच्चिन्त्यम् । गौणत्वे 'षट्चतुर्भ्यश्च' इति नुटोऽप्रवृत्त्या प्रियचतसृणामित्यत्र नुडर्थं ह्रस्ववचनस्य चरितार्थत्वेन सामर्थ्योपक्षयात् । तत्र हि 'नुमचिर–' इति रादेशात्पूर्वं विप्रतिषेधेन नुडिष्यत इति ॥ तदयुक्तम् । 'ऋन्नद्यापः' इति सूत्रितेऽपि ऋदन्तान्नुट् सिध्यत्येवेति ह्रस्वग्रहणस्य सामर्थ्यानुपक्षीणत्वादिति दिक् ॥—**परिभाषाविरोधादि**ति । कृताकृतप्रसङ्गित्वेन नामीति दीर्घस्य नित्यत्वात्परोऽपि 'सुपि च' इति दीर्घो न प्रवर्तेत इति नोक्तम् । 'शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति' इति 'नामि' इति दीर्घस्याप्यनित्यत्वात् ॥—**आरम्भसामर्थ्यादि**ति । 'सुपि च' इत्यस्य तु न सामर्थ्यं रामाभ्यामित्यादौ सावकाशत्वादिति भावः ॥ ननु कतीनामित्यत्र परत्वात् 'षट्चतुर्भ्यश्च' इति नुटि 'नामि' इति दीर्घः संनिपातपरिभाषामबाधित्वैव प्रवर्तेत इत्यारम्भसामर्थ्यस्योपक्षयात् 'नामि' इति सूत्रमपि रामाणामित्यत्र संनिपातपरिभाषया न प्रवर्तते । तथा च 'आचार्याणाम्' इति निर्देशेनोक्तपरिभाषाया अनित्यत्वमाश्रित्य 'सुपि च' इति दीर्घ एव परत्वात् प्रवर्ततामिति चेत् ॥ अत्र केचित्समाधयन्ति । चतुर्ग्रहणसाहचर्यात् हलन्तषट्संज्ञकादेव परस्यामः षट्संज्ञाश्रयो नुट् भवति न तु कतिशब्दात् परस्यामः, तथा च कतीनामित्यत्र ह्रस्वाश्रय एव नुडित्यारम्भसामर्थ्यं नोपक्षीणमिति । तदपरे न क्षमन्ते । रेफो यथा हल्संज्ञकस्तथा अम्संज्ञकोऽपि भवतीत्यमन्तषट्संज्ञकादेव परस्यामः षट्संज्ञाश्रयो नुड् भवति न तु षकारान्तात्परस्येति वक्तुं शक्यतया षण्णामित्यत्र नुडभावप्रसङ्गात् । तस्मादिह साहचर्यं न ग्राह्यमेव ॥ अन्ये तु 'षट्चतुर्भ्य–' इति बहुवचननिर्देशादर्थपरोऽयं निर्देशः, तथा चार्थप्राधान्यं यत्र, तत्रैव षट्संज्ञाश्रयो नुड् भवति न तु प्रियपञ्चां प्रियषषामित्यादौ इति सिद्धान्तात् । बहिरङ्गः षट्संज्ञाश्रयो नुट् । तथा चान्तरङ्गत्वात्कतीनामित्यत्र ह्रस्वाश्रय एव नुडिति 'नामि' इति दीर्घः संनिपातपरिभाषां बाधित्वैव प्रवर्तते, ततश्चारम्भसामर्थ्यादिति मूलोक्तग्रन्थस्य न काप्यनुपपत्तिरिति समादधुः ॥ इतरे तु आरम्भसामर्थ्यादित्यस्यायमर्थो 'न तिसृचतसृ' इति निषेधारम्भसामर्थ्यादिति । तिसृणामित्यत्र ह्रस्वान्तलक्षणे नुटि कृते 'नामि' इति दीर्घप्रवृत्तौ हि 'न तिसृ–' इति निषेध आरभ्यते । संनिपातपरिभाषया दीर्घाप्रवृत्तौ तु किमनेन निषेधेनातो ज्ञायते 'नामि' इति दीर्घः संनिपातपरिभाषां बाधत इति । यैस्तु 'ह्रस्वनद्यापः–' इत्यत्र ह्रस्वग्रहणं प्रत्याख्यायते, तैस्तु 'नामि' इति दीर्घे आरम्भसामर्थ्यं नाश्रयणीयमेव ॥—**अपदान्तस्य**—॥ ष इत्येव सिद्धे मूर्धन्यग्रहणम् 'इणः षीध्वम्–' इति ढत्वार्थम् । चकृढ्वे । अकृढ्वम् ॥—**इण्कोः** ॥ समाहारद्वन्द्वे सौत्रं पुंस्त्वम् । कोः किम् । गवाक्षु । गवाङ्क्षु ॥—**आदेशप्रत्यययोः** ॥ प्रत्ययशब्दः प्रत्ययावयवे लाक्षणिकः । 'हलि सर्वेषाम्' इति निर्देशात् 'सात्पदाद्योः' इत्यत्र सातिग्रहणाच्च लिङ्गादित्याशयेन व्याचष्टे—**आदेशः प्रत्ययावयवश्चे**ति । यदि तु आदे-

प्रत्ययावयवश्च यः सकारस्तस्य मूर्धन्यादेशः स्यात् । विवृताघोषस्य सस्य तादृश एव षः । रामेषु । इण्कोः किम् । रामस्य । आदेशप्रत्यययोः किम् । सुपीः । सुपिसौ । सुपिसः । अपदान्तस्य किम् । हरिस्तत्र । एवं कृष्णमुकुन्दादयः । **सर्वादीनि सर्वनामानि** ।१।१।२७। सर्वादीनि शब्दस्वरूपाणि सर्वनामसंज्ञानि स्युः । तदन्तस्यापीयं संज्ञा द्वन्द्वे चेति ज्ञापकात् । तेन परमसर्वत्रेति त्रल् । परमभवकानित्यत्राकच्च सिद्ध्यति । **जसः शी** ।७।१।१७। अदन्तात्सर्वनाम्नः परस्य जसः शी स्यात् । अनेकाल्त्वात्सर्वादेशः । नचार्वणस्तृइत्यादाविव (५) **नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वम्** इति वाच्यम् । सर्वादेशत्वात्प्रागित्संज्ञाया एवाभावात् । सर्वे । **सर्वनाम्नः स्मै** ।७।१।१४। अतः सर्वनाम्नो ङेइत्यस्य स्मै स्यात् । सर्वस्मै । **ङसिङ्योः स्मात्स्मिनौ** ।७।१।१५। अतः सर्वनाम्नो ङसिङ्योरेतौ स्तः । सर्वस्मात् । **आमि सर्वनाम्नः सुट्** ।७।१।५२। अवर्णान्तात्सर्वनाम्नो विहितस्यामः सुडागमः स्यात् । एत्वषत्वे ।

शावयवो गृह्येत, तर्हि तिसृणामित्यादौ दोषः । यद्यपि सकारोच्चारणसामर्थ्यात्तत्र षत्वं न स्यात्, तथापि विसंविसं मुसलंमुसलमित्यादौ षत्वं दुर्वारं स्याद् आष्टमिकद्विर्वचनस्यादेशरूपत्वात् । यदि तु प्रत्ययो यः सकार इति गृह्येत, तर्हि रामेषु करिष्यतीत्यादौ न स्यात्, किं तु 'इन्द्रो मा वक्षत्' । इत्यादावेव स्यात् । मनोरमायामेकापि षष्ठी विषयभेदाद् भिद्यत इत्युक्त्वा सहविवक्षाभावेऽपि सौत्रत्वाद् द्वन्द्व इत्युक्तं, तत्तु प्रत्ययशब्दे लक्षणामनङ्गीकृत्य यथाश्रुताभिप्रायेणोक्तमिति बोध्यम् ॥ —**विवृताघोषस्ये**ति । विवृतस्य सस्य तादृश एवेत्युक्ते ऋकारेऽतिप्रसङ्गस्तद्वारणायाघोषस्येति । अघोषस्येत्येतावदुच्यमाने ठकारेऽतिप्रसङ्गस्तद्वारणायोभयमुपात्तम् ॥—**तादृश एव ष** इति । तादृश एव षादेशो भवति नान्य इत्यर्थः ॥ ननु दधिसेचौ दधिसेच इत्यादौ प्राक् सुबुत्पत्तेः समासे षत्वं वारयितुं पदादादिरिति पञ्चमीसमासो भाष्ये उक्तस्ततश्च इहापि 'सात्पदाद्योः' इति निषेधः स्यात्, करिष्यतीत्यादौ षत्वविधेः सावकाशत्वादिति चेन्मैवम् । 'स्वादिषु' इति या पदसंज्ञा तामाश्रित्य उक्तनिषेधो न प्रवर्तते इति सातिग्रहणेन ज्ञापितत्वात् ॥—**रामस्ये**ति । 'टाङसिङसामिनात्स्याः' इति वक्तव्ये सकारोच्चारणसामर्थ्यात्षत्वं न भवेन्नडादिषु अमुष्येति निपातनात्ततः फगादौ 'आनुष्यायण–' इत्यादिवार्तिकनिर्देशाच्च अमुष्येत्यत्र षत्वं भवेत्, तर्हि विश्वपास्वित्यादि प्रत्युदाहर्तव्यम् । न च तत्रापि षुविति वक्तव्ये सुविति सकारोच्चारणसामर्थ्यादेव न भवेदिति शङ्क्यम् । लिट्सु प्रशान्त्सु इत्यत्र 'ङः सि धुट्' 'नश्च' इति धुटः प्रवृत्तये सकारोच्चारणस्यावश्यं स्वीकर्तव्यत्वादिति दिक् ॥—**सर्वादीनि**—॥ तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिरयम् 'अदः सर्वेषाम्' इति लिङ्गात् । आदिशब्दोऽत्रावयववाची, सर्व आदिरावयवो येषां तानीति विग्रहः, उद्भूतावयवभेदः समुदायः समासार्थ इति बहुवचनम् । तस्य युगपल्लक्ष्ये प्रयोगाभावात् 'आनर्थक्यात्तदङ्गेषु' इति न्यायेन तदवयवेषु प्रवर्तमाना सर्वनामसंज्ञा अविशेषात्सर्वशब्देऽपि प्रवर्तेत इति युक्तं तद्गुणसंविज्ञानत्वम् । तस्यान्यपदार्थस्य गुणाः वर्तिपदार्थरूपाणि विशेषणानि तेषां कार्यान्वयितया संविज्ञानं यत्र स तद्गुणसंविज्ञान इत्यक्षरार्थः । लोकवेदयोरपि संयोगसमवायान्यतरसंबन्धे 'लोहितोष्णीषा ऋत्विजश्चरन्ति' 'लम्बकर्णमानय' इत्यादौ तद्गुणसंविज्ञानत्वमेव । स्वस्वामिभावसंबन्धे त्वतद्गुणसंविज्ञानत्वं चित्रगुमानयेत्यादौ ॥ ननु सर्वनामानीत्यत्र 'पूर्वपदात्संज्ञायाम्–' इति णत्वं कस्मान्न भवति । सौत्रत्वान्नेति चेल्लोके सर्वनामशब्दस्य साधुत्वापत्त्या सर्वनामसंज्ञानि स्युरित्युत्तरग्रन्थस्यासाधुत्वापत्तेरिति चेन्मैवम् । 'निपातनात् णत्वं न' इति भाष्योक्तव्याख्याश्रयणादिष्टसिद्धेः । अत्र भाष्यानुसाराद् 'बाधकान्येव निपातनानि भवन्ति' इति पक्ष आश्रितः । 'अबाधकान्यपि निपातनानि भवन्ति' इति पक्षस्तु 'विभाषा फाल्गुनी–' इति सूत्रे श्रवणाशब्दे निपातितेऽपि श्रावणीति प्रयोगोऽपि साधुरित्येवमर्थमाश्रयिष्यते ॥ विशेषणानुगुणविशेष्यमध्याहरति—**शब्दरूपाणी**ति ॥—**द्वन्द्वे चे**ति । स हि निषेधः समुदायस्यैव न त्ववयवानामिति वक्ष्यति, न च तदन्तविधिं विना समुदाये संज्ञाप्रसक्तिरस्तीति भावः ॥ नन्वङ्गाधिकारे तदन्तविधिं विनैव परमसर्वस्मा इत्यादौ स्मायादिसिद्धेस्तदन्तसंज्ञायाः किं फलमित्यत आह—**तेने**ति । न चेहापि प्रातिपदिकादित्यनुवृत्तेः सर्वनाम्नस्तद्विशेषणत्वे तदन्तविधिर्भविष्यतीति वाच्यम् । 'समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेधः' इत्युक्तत्वादिति भावः ॥—**अकच्चे**ति । चकारात्परमसर्वत इत्यत्र तसिल् ॥—**जसः शी** ॥ दीर्घोच्चारणमुत्तरार्थम् । वारिणी । मधुनी ॥—**अनेकाल्त्वादि**ति । न तु शित्त्वादिति भावः ॥—**इत्संज्ञाया एवाभावादि**ति । तृइत्यत्रोपदेशकाल एव ऋकारस्येत्संज्ञा, शीभावस्य तु सर्वादेशत्वानन्तरं स्थानिवत्त्वेन प्रत्ययत्वे लब्धे 'लशक्वतद्धिते' इति प्रत्ययादेशस्येत्संज्ञेति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यमिति भावः ॥—**अवर्णान्तादि**ति ॥ अवर्णान्तादङ्गात्परस्येत्यर्थः, तेन येषां तेषामित्यादौ नाव्याप्तिः ॥—**सर्वनाम्नो विहितस्ये**ति ।

---

१ द्वन्द्वे चेति—द्वन्द्वशब्दस्य द्विशब्दप्रकृतिकत्वेऽपि स्मिन्नादिरूपं सर्वनामकार्यं न, संज्ञात्वात् । २ सर्वस्मै इति—ननु सर्वशब्दस्य बुद्धिस्थानेकार्थवाचित्वेन बहुवचनमेव स्यान्नैकवचनादि इतिचेन्न, बुद्धिस्थानेकसंख्याकावयवारब्धसमुदाये सर्वशब्दः शक्त इति यदानुद्भूतावयवः समुदायस्तदैकवचनं भवत्येव यथा सर्वो लोक इति । तादृक्समुदायद्वित्वादिविवक्षायां द्विवचनादि । उद्भूतावयवभेदविवक्षायां तु बहुवचनमेव सर्वे घटा इति ।

सर्वेषाम् । सर्वस्मिन् । शेषं रामवत् । एवं विश्वादयोऽप्यदन्ताः । सर्वादयश्च पञ्चत्रिंशत् । सर्व, विश्व, उभ, उभय, डतर, डतम, अन्य, अन्यतर, इतर, त्वत्, त्व, नेम, सम, सिम । (ग) **पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम्** । (ग) **स्वमज्ञातिधनाख्यायाम्** । (ग) **अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः** । त्यद्, तद्, यद्, एतद्, इदम्, अदस्, एक, द्वि, युष्मद्, अस्मद्, भवतु, किम्, इति । उभशब्दो द्वित्वविशिष्टस्य वाचकः । अतएव नित्यं द्विवचनान्तः । तस्येह पाठस्तु उभकावित्यकजर्थः । नच कप्रत्ययेनेष्टसिद्धिः । द्विवचनपरत्वाभावेनोभयत उभयत्रेत्यादावयच्प्रसङ्गात् । तदुक्तम् ॥ * **उभयोऽन्यत्रेति** ॥ अन्यत्रेति द्विवचनपरत्वाभावे । उभयशब्दस्य द्विवचनं नास्तीति कैयटः ।

सर्वनाम्नः परस्येति तु नोक्तं वर्णाश्रमेतराणामित्यत्र सुट्प्रसङ्गात् । 'द्वन्द्वे च' इत्यनेन समुदायस्य सर्वनामसंज्ञानिषेधेऽप्यवयवस्यानिषेधात् । विहितविशेषणत्वाश्रयणे प्रमाणं तु 'दक्षिणोत्तरपूर्वाणाम्' इति भाष्यकारप्रयोग एव ॥—**आम** इति । सर्वनाम्न इति पञ्चम्या निरवकाशतया आमीति सप्तम्याः 'त्रेस्त्रयः' इत्युत्तरसूत्रे कृतार्थायाः षष्ठी प्रकल्प्यत इति भावः ॥—**पञ्चत्रिंशदि**ति । पञ्च त्रिंशच्चेति द्वन्द्वः । पञ्चाधिकात्रिंशदिति तत्पुरुषो वा ॥ न च 'संख्यायाः तत्पुरुषस्य–' इति वक्ष्यमाणवार्तिकेन समासान्तो डच् स्यादिति वाच्यम् । तत्रैव वार्तिके 'अन्यत्राधिकलोपात्' इत्युक्तत्वात् । ननु सर्वेषां नाम सर्वनामेत्यन्वर्थत्वात् संज्ञायाः सर्वविश्वादय एव संज्ञिनो भविष्यन्ति नान्ये इति किमनेन पञ्चत्रिंशदिति परिगणनेन, 'सर्वादीनि' इति सूत्रेण वा, मैवम् । परिगणनाभावे कृत्स्नसमस्तादिष्वतिप्रसङ्गात् । एवं च पञ्चत्रिंशत्संख्याकानि सर्वादीन्येव सर्वनामसंज्ञकानि नान्यानीति नियमाय 'सर्वादीनि–' इति सूत्रमप्यावश्यकम् । न त्वनुनासिकसंज्ञासूत्रमिव मन्दप्रयोजनमिति बोध्यम् ॥—**पूर्वपरा–** । व्यवस्थायामसंज्ञायां यानि पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि तानि सर्वादिगणसंनिविष्टानि नान्यानीत्यर्थः । सर्वनामसंज्ञा तु 'सर्वादीनि सर्वनामानि' इत्यनेनैव सिध्यति । एवमुत्तरसूत्रद्वयेऽपि बोध्यम् ॥—**अत एवे**ति । द्वयोर्द्विवचनस्यैव युक्तत्वादिति भावः ॥—**नित्यं द्विवचनान्त** इति । सर्वदा द्विवचनान्त इत्यर्थः । न चैवम् 'उभादुदात्तो नित्यम्' उभ(शब्द)स्य सर्वनामत्वे कोऽर्थः–इति सूत्रकारभाष्यकारप्रयोगो विरुध्यत इति शङ्क्यम् । अत्रार्थपरस्यैव नित्यं द्विवचनान्तता न तु स्वरूपानुकरणपरस्येत्यभ्युपगमात् ॥ अथ सर्वादिषु उभशब्दपाठो व्यर्थः, सर्वनामकार्याणां स्मायादीनां द्विवचनेऽभावात् । न च 'सर्वनाम्नस्तृतीया च' इति सूत्रेणोभाभ्यां हेतुभ्यामुभयोर्हेत्वोरिति षष्ठीतृतीयासिद्धिस्तत्फलमिति वाच्यम् । 'निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनम्' इति वार्तिकेनैव गतार्थत्वात् । न च वृत्तिकृता 'सर्वनाम्नस्तृतीया च' इति सूत्रे पठितत्वादिदमपि वार्तिकं सर्वनाम्न एव सर्वविभक्तिप्रापकं नान्यस्येति वाच्यम् । भाष्ये 'हेतौ' इति सूत्रे तद्वार्तिकस्य पठितत्वात् । अत एव 'अन्नेन कारणेन वसति अन्नस्य कारणस्य' इत्युदाहृतं हरदत्तेनेत्याशङ्क्याह—**तस्येह पाठस्त्वि**ति । ननु कप्रत्ययेनापीष्टसिद्धेः किमकजर्थपाठेन । न च काकचोः स्वरे विशेषोऽस्तीति वाच्यम् । प्रत्ययस्वरेण चित्स्वरेण वा अन्तोदात्तत्वे विशेषाभावादित्याशङ्क्याह—**न चे**ति । उभशब्दस्य द्विवचनपरत्वमकच् प्रत्ययो न विहन्ति टेः प्राक् जायमानत्वात्, तन्मध्यपतितस्य तद्ग्रहणेन ग्रहणात् । कप्रत्ययस्तु विहन्त्येव प्रातिपदिकात्परत्र जायमानत्वादित्याशयेनाह—**द्विवचनपरत्वाभावेने**ति ॥—**अयच्प्रसङ्गादि**ति । उभशब्दात्त्रतसोः परतः स्वार्थे यथा अयच् भवति तथा कप्रत्यये सति स्यादिति भावः । यद्यपि स्वार्थे अयच् दृष्टान्तेऽपि दुर्लभस्तथापि 'उभादुदात्तः–' इति सूत्रे 'नित्यम्' इति योगविभागात्सुलभ एव । तथाहि 'उभादुदात्तः,' 'द्वित्रिभ्याम्' इति सूत्राद्वेति नानुवर्तते अस्वरितत्वात् । अवयववृत्तेः संख्यावाचिन उभशब्दादवयविन्यर्थे अयच् स्यात् । उभयो मणिः । उभयः पाशः । ततो 'नित्यम्–' । उभशब्दात् वृत्तिविषये नित्यमयच् स्यात् स्वार्थे । तेन उभयतः उभयत्र उभयपक्षविनीतनिद्रा इत्यादि सिद्धम् ॥ नन्वेवमकचि कृतेऽप्ययच् दुर्वारः, वृत्तिविषये स्वार्थे नित्यमयजिति त्वयैवोक्तत्वादिति चेत्, एवं तर्हि योगविभागस्येष्टसिध्यर्थतया 'उभौ साभ्यासस्य' इति निर्देशेन च यत्र द्विवचनं न श्रूयते तत्रैवायमिति व्याख्यायते, न तु वृत्तिविषय इति न दोषः ॥—**तदुक्तमि**ति । वार्तिककृतेति शेषः ॥—**उभयोऽन्यत्रे**ति । उभयेति यः स्वार्थिकोऽयजन्तः स अन्यत्र प्रयुज्यते न तु द्विवचने परत इत्यर्थः ॥ न च उभावित्यादौ द्विवचनपरत्वं दुरुपपादम्, उभयत आश्रयणेऽन्तादिवद्भावविरहादिति वाच्यम् । उभशब्दादुत्पन्नद्विवचनं लुका नापहृतं यत्र ततोऽन्यत्रायजिति विवक्षितोऽर्थ इति मनोरमायामुक्तत्वात् । एवं च सर्वादिषूभशब्दपाठोऽकजर्थ इति स्थितम् ॥ भाष्ये तु कप्रत्ययस्य स्वार्थिकत्वेन स्वार्थाभिधानसमर्थत्वादुभशब्दात्परस्य द्विवचनपरत्वमस्तीत्याश्रित्योभशब्दपाठः सर्वादिगणे प्रत्याख्यातः । मनोरमायां तु भाष्ये प्रत्याख्यानं प्रौढिवादमात्रं कृत्रिमस्यैव द्विवचनस्येह ग्रहीतुमुचितत्वादन्यथा त्रतसिलादावतिप्रसक्तत्वादित्यादि स्थितम् ॥—**उभयशब्दस्ये**ति । उभौ अवयवौ यस्य उभयः । 'उभादुदात्तो नित्यम्' इति तयपोऽयच् ॥—**नास्ती**ति । अनभिधानादिति भावः ॥ तथा चोभयशब्दस्य द्विवचनानुत्पादादसर्वविभक्तित्वेन अव्ययत्वे प्राप्ते 'तद्धितश्चासर्वविभक्तिः' इति सूत्रे कृत्तद्धितानां ग्रहणं च पाठे इति भाष्यं कैयटेनावतारितम् ॥—**अस्ती**ति । पचतिकल्पं पचतिरूपमित्यादिवार-

अस्तीति हरदत्तः। तस्माज्जस्य यजादेशस्य स्थानिवद्भावेन तयप्प्रत्ययान्ततया प्रथमचरमेति विकल्पे प्राप्ते विभक्तिनिरपेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वान्नित्यैव संज्ञा भवति । उभये । डतरडतमौ प्रत्ययौ । (प) **प्रत्ययग्रहणे तदन्ता ग्राह्याः।** यद्यपि संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्ति। सुप्तिङन्तमिति ज्ञापकात्। तथापीह तदन्तग्रहणम्। केवलयोः संज्ञायाः प्रयोजनाभावात्। अन्यतरान्यतमशब्दावव्युत्पन्नौ स्वभावाद्द्विबहुविषये निर्धारणे वर्तेते। तत्रान्यतमशब्दस्य गणे पाठाभावान्न संज्ञा। त्व त्व इति द्वावप्यदन्तावन्यपर्यायौ। एक उदात्तोऽपरोऽनुदात्त इत्येके । एकस्तान्त इत्यपरे। नेम इत्यर्धे । समः सर्वपर्यायः । तुल्यपर्यायस्तु नेह गृह्यते। यथासंख्यमनुदेशः समानामिति ज्ञापकात्॥ ꣸ **अन्तरं बहिर्योगेति गणसूत्रेऽपुरीति वक्तव्यम्॥**[1] अन्तरायां पुरि। ꣸ **पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम्** । १।१।३४। एतेषां व्यवस्थायामसंज्ञायां सर्वनामसंज्ञा गणपाठात्सर्वत्र या प्राप्ता सा जसि वा स्यात् । पूर्वे पूर्वाः । स्वाभिधेयापेक्षावधिनियमो व्यवस्था । व्यवस्थायां किम्। दक्षिणा गाथकाः। कुशला इत्यर्थः। असंज्ञायां किम्। उत्तराः कुरवः । ꣸ **स्वमज्ञातिधनाख्यायाम्** ।१।१।३५। ज्ञातिधनान्यवाचिनः स्वशब्दस्य या प्राप्ता संज्ञा सा जसि वा स्यात् । स्वे । स्वाः । आत्मीया इत्यर्थः । आत्मान इति वा। ज्ञातिधनवाचिनस्तु स्वाः । ज्ञातयोऽर्था वा । ꣸ **अन्तरं-**

णेव पाठस्योपक्षीणत्वादनभिधाने प्रमाणं नास्तीति भावः ॥—**तस्मादि**ति । उभयशब्दादित्यर्थः ॥—**तयप्प्रत्ययान्तत**येति । उभयशब्दस्येति शेषः । यदि तूभयशब्दादयच् स्वतन्त्रः, नतु तयप आदेश इति निष्कर्षः स्वीक्रियते, तदात्र 'प्रथमचरमतया–' इति वैकल्पिकप्राप्तिर्नास्त्येवेति बोध्यम् ॥—**नित्यैवे**ति । उभया अमित्रा इति तु छान्दसत्वाद्बोध्यम् ॥—**डतरडतमावि**ति 'किंयत्तदोर्निर्धारणे द्वयोरेकस्य डतरच्' । 'वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमच्' । 'एकाच्च प्राचाम्' इति विहितौ ॥—**अव्युत्पन्नावि**ति । एतच्च पस्पशायां कैयटे स्पष्टम् ॥—**एके** इति ॥—काशिकाकाराः 'एतं त्वं मन्ये' इत्युदात्तस्य 'उत त्वः पश्यन्' इत्यनुदात्तस्य च दर्शनादिति भावः ॥—**एक** इति । प्रथम इत्यर्थः । संहितया पाठे तान्तत्वस्यास्फुटत्वेऽपि त्वदिति तान्तश्छेत्तव्यः । अन्यथा एकश्रुत्या सकृदेव पठेत् । न च तान्ते विप्रतिपत्तव्यम् । 'त्वत्त्वसमसिमेत्यनुच्चानि' इति फिट्सूत्रात्। तथा च ऋङ्मन्त्रः 'त्वरीरुत्वद्भवति सूत उत्वत्' इति ॥—जयदेवोऽपि प्रायुङ्क्त 'त्वदधरमधुरमधूनि पिवन्तम्' इति। त्वत्तोऽन्यस्या अधर इति विग्रहो न तु तवाधर इति । 'पश्यसि दिशिदिशि रहसि भवन्तम्' इति पूर्ववाक्येन सहानन्वयापत्तेः ॥—**सम** इति । तथा च श्रूयते 'मानो वृकाय वृक्ये समस्मै' । 'उत समस्मिन्' इत्यादि ॥—'सिमः कृत्स्ने च शक्ते च स्यान्मर्यादाववद्भयोः' ॥—**गणसूत्र** इति ॥ यद्यपि भाष्येऽष्टाध्यायीस्थसूत्रे 'अपुरीति वक्तव्यम्' इति वार्तिकं पठितं, तथापि तद्गणसूत्रस्यैव शेषो न तु जसि विभाषाविधायकस्य । अत इत्यधिकृत्य जसः शीविधानादाबन्तात्प्राप्त्यभावात् ॥—**अन्तरायामि**ति । प्राकाराद्बाह्यायां तदन्तर्वर्तिन्यां वेत्यर्थः । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणाद्वा सर्वनामतायाः प्राप्तिर्बोध्या । त्यद् तद् एतौ उक्तपरामर्शकौ । तत्राद्यश्छान्दस इति गणरत्नकारोक्तिर्नादर्तव्या । 'स्यश्छन्दसि बहुलम्' इति सूत्रे छन्दोग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः ॥—**एक** इति । 'पूकोऽन्यार्थे प्रधाने च प्रथमे केवले तथा । साधारणे समानेऽल्पे संख्यायां च प्रयुज्यते' ॥—इत्थं सर्वादिगणं व्याख्यायेदानीं तदन्तर्गतत्रिसूत्रीसमानाकारामष्टाध्यायीस्थां त्रिसूत्रीं व्याचष्टे—**पूर्वापरेत्यादिना** ॥—**स्वाभिधेये**ति । स्वस्य पूर्वादिशब्दस्याभिधेयेनापेक्ष्यमाणस्यावधेर्नियम इत्यर्थः । अपेक्ष्यत इत्यपेक्षः । कर्मणि घञ् ॥ कथं तर्हि 'दिशः सपत्नी भव दक्षिणस्याः' इति । अत्राहुः, अस्त्येवात्रापि व्यवस्था प्रसिद्धत्वान्नावधिवाची शब्दः प्रयुज्यते । न च संज्ञात्वान्निषेधः। आधुनिकसंकेतो हि संज्ञा न च दिक्षु साऽस्तीति । दिक्षु चिरंतनः, कुरुषु त्वाधुनिकः संकेत इत्यत्र तु व्याख्यातृवचनमेव प्रमाणम् । एतेन 'विश्वेषां देवानाम्' इति व्याख्यातम्, वेदे प्रसिद्धत्वाद्देवगणविशेषे विश्वशब्दस्याधुनिकसंकेताभावात् ॥—**दक्षिणा गाथका** इति । 'गस्थकन्' इति शिल्पिनि थकन् । इहामुकस्मात्कुशला इत्यवध्यन्वयसंभवेऽपि तन्नियमो नास्तीति भावः ॥ एवमधरे ताम्बूलरागः, उत्तरे प्रत्युत्तरे च शक्तः, इत्यपि प्रत्युदाहर्तव्यम् ॥—**उत्तराः कुरव** इति । सुमेरुमवधिमपेक्ष्य कुरुषु उत्तरशब्दो वर्तते इत्यस्तीह व्यवस्था, किं त्वाधुनिकसंकेतोऽयमित्याहुः ॥—**स्वमज्ञे**ति । आत्माऽऽत्मीयज्ञातिधनवाची स्वशब्दः, तत्र ज्ञातिधनयोः पर्युदासादात्मात्मीयौ परिशिष्टावित्याशयेन व्याचष्टे—**आत्मीया इत्यर्थः** । **आत्मान** इति वा ॥ यत्त्वाहुः । आत्मनि स्वशब्दो नपुंसकः, तेन स्वे स्वा इत्युदाहरणं तत्रायुक्तमिति । तद्भ्रमसात् । 'स्वो ज्ञातावात्मनि, स्वं त्रिष्वात्मीये, स्वोऽस्त्रियां धने' इत्यमरसिंहोक्तेरात्मन्यपि स्वशब्दस्य पुंस्त्वात् । न च 'स्वो ज्ञातौ' इत्यमरकोशे आत्मनीत्यस्य स्वमित्युत्तरेणान्वयादात्मवाची स्वशब्दो नपुंसक एवेति वाच्यम् । 'स्वः स्यात्पुंस्यात्मनि ज्ञातौ त्रिष्वात्मीयेऽस्त्रियां धने' इति मेदिनीकोशविरोधेनात्मनीति पूर्वान्वयि, न तु उत्तरान्वयि इति व्याख्यातुमुचितत्वात् ॥ किंच 'विभाषा जसि' इति प्रकरणे 'स्वात्मात्मीये' इत्येव वक्तव्ये गुरुनिर्देशं कुर्वन्सूत्रकारोऽप्यात्मवाचिस्वशब्दस्य पुंस्त्वे प्र-

---

१ अपुरीति वक्तव्यमिति—पूःशब्दार्थस्य विशेष्यत्वे नेत्यर्थः । अयं च निषेधः स्त्रियामेव । तेन स्त्रीत्वविशिष्टस्यैव बोधनेन तत्त्यागे मानाभावत् । अत एव भाष्येऽन्तरायां पुरीत्येवोदाहृतम् ।

बहिर्योगोपसंव्यानयोः ।१।१।३६। बाह्ये परिधानीये चार्थेऽन्तरशब्दस्य या प्राप्ता संज्ञा सा जसि वा स्यात्। अन्तरे अन्तरा वा गृहाः। बाह्या इत्यर्थः। अन्तरे अन्तरा वा शाटकाः। परिधानीया इत्यर्थः। **पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा** ।७।१।१६। एभ्यो ङसिङ्योः स्मात्स्मिनौ वा स्तः। पूर्वस्मात्। पूर्वात्। पूर्वस्मिन्। पूर्वे। एवं परादीनामपि। शेषं सर्ववत्। एकशब्दः संख्यायां नित्यैकवचनान्तः। **न बहुव्रीहौ** ।१।१।२९। बहुव्रीहौ चिकीर्षिते सर्वनामसंज्ञा न स्यात्। त्वकं पिता यस्य स त्वत्कपितृकः। अहकं पिता यस्य स मत्कपितृकः। इह समासात्प्रागेव प्रक्रियावाक्ये सर्वनामसंज्ञा निषिध्यते। अन्यथा लौकिके विग्रहवाक्ये इव तत्राप्यकच् प्रवर्तेत। सच समासेऽपि श्रूयेत। अतिक्रान्तो भवकन्तमतिभवकानितिवत्। भाष्यकारस्तु त्वकत्पितृको मकत्पितृक इति रूपे इष्टापत्तिं कृत्वैतत्सूत्रं प्रत्याचख्यौ। यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यम्। संज्ञोपसर्जनीभूतास्तु न सर्वादयः। महासंज्ञाकरणेन तदनुगुणानामेव गणे संनिवेशात्। अतः संज्ञाकार्यमन्तर्गणकार्यं च तेषां न भवति। सर्वो नाम कश्चित्तस्मै सर्वाय देहि। अतिक्रान्तः सर्वमतिसर्वस्तस्मै अतिसर्वाय देहि। अतिकतरं कुलम्। अतितत्। **तृतीयासमासे** ।१।१।३०। अत्र सर्वनामता न स्यात्। मासपूर्वाय। तृतीयासमासार्थवाक्येऽपि न। मासेन पूर्वाय। **द्वन्द्वे च** ।१।१।३१। द्वन्द्वे उक्ता संज्ञा न। वर्णाश्रमेतराणाम्। समुदायस्यायं निषेधो न त्ववयवानाम्। नचैवं तदन्तविधिना

माणम्। तस्मात् स्वे स्वा इत्यस्य आत्मान इति विवरणं सम्यगेवेति स्थितम्॥—**ज्ञातिधनवाचिनस्त्वि**ति। ताच्छील्येन णिनिना ज्ञातिधनयोरप्यात्मीयत्वं पुरस्कृत्य प्रवृत्तौ सर्वनामतास्त्येवेति ध्वनयति॥ एतदर्थमेव हि सूत्रे आख्याग्रहणं कृतम्॥ 'स्वमात्मात्मीयाख्यायाम्' इति वक्तव्ये ज्ञातिधनयोः पर्युदासाश्रयणं मात्रालाघवाय। न च 'स्वमात्मात्मीययोः' इत्युच्यमाने आख्याग्रहणं नापेक्षितमिति वाच्यम्। वस्तुत आत्मीयस्यापि ज्ञातित्वेन धनत्वेन विवक्षायां सर्वनामता मा भूदिति तस्यावश्यकत्वात्॥—**अन्तरम्** (**बहिर्योगोपसंव्यानयोरिति**)। बहिरित्यज्ञानावृतो देशो बाह्यं चोच्यते। तत्राद्यमर्थं गृहीत्वाह—**बाह्या इत्यर्थ** इति। द्वितीये त्वाभ्यन्तरा इत्यर्थो बोध्यः। बाह्ये नाभ्यन्तरस्य योगोऽस्ति। अर्थद्वयमप्याकरे स्थितम्। इदमेवार्थद्वयं मनसि निधाय अन्तरायां पूरीत्यत्र प्राकाराद्बाह्यायां तदन्तर्वर्तिन्यां वेति व्याख्यातम्॥ उपसंव्यानशब्दोऽपि करणव्युत्पत्त्या उत्तरीयपरः। कर्मव्युत्पत्त्या त्वन्तरीयपरः॥—एकशब्दस्याष्टावर्था उक्तास्तत्र विशेषमाह—**संख्यायामि**ति। अन्येषु तु सप्तस्वर्थेषु वचनान्तरमपि स्यादेव, एके एकेषामिति यथेति भावः॥ —**न बहुव्रीहौ**॥ कृते बहुव्रीहौ निषेधो व्यर्थः। 'उपसर्जनीभूता न सर्वादयः' इति वक्ष्यमाणत्वात्। अत आह —**चिकीर्षित** इति। बहुव्रीहाविलत्र विषयसप्तम्याश्रयणादयमर्थो लभ्यते॥—**त्वकमि**ति। अज्ञाते कुत्सिते वा 'अव्ययसर्वनाम्नाम्—' इत्यकच्। एवमहकमित्यत्रापि॥ **प्रक्रियावाक्ये** इति। अलौकिकविग्रहवाक्ये इत्यर्थः। तच्च युष्मद् सु पितृ सु इत्याद्याकारकम्॥ ननु तत्राकच् प्रवर्ततां को दोष इत्यत आह—**स चे**ति। न च निमित्तस्यानुपसर्जनत्वस्य विनाशोन्मुखत्वादकृतव्यूहपरिभाषया समासात्प्रागपि सर्वनामता न भविष्यतीति वाच्यम्। तस्या अनित्यत्वात्। तत्र चैतत्सूत्रस्यैव ज्ञापकत्वात्॥—**अतिभवकानि**ति। इदमेव ज्ञापनफलमिति भावः॥ 'अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया' इति प्रादिसमासः॥— **प्रत्याचख्यावि**ति। 'च्छ्वोः शूठ्—' इति सतुग्ग्रहणं प्रकृतिप्रत्यापत्तिवचनं वा अनित्यत्वे ज्ञापकं, लक्ष्यानुरोधाच्च व्यवस्थेति भावः॥— **यथोत्तरमि**ति। तथा च संप्रति भाष्यकारोक्त्यैव व्यवस्थेति भावः॥—**गणे संनिवेशादि**ति। एतेन 'पूर्वपरा—' इति गणसूत्रे 'असंज्ञायाम्' इति ग्रहणं मन्दप्रयोजनमिति ध्वनितम्। संज्ञायां यानि पूर्वादीनि, तेषां गणे संनिवेशाभावात्। एवमष्टाध्यायीस्थे 'पूर्वपरावर—' इति सूत्रेऽपि 'असंज्ञायाम्' इत्येतत्त्यक्तुं शक्यम्। न च तदभावे जसि परतः संज्ञायामुत्तराः कुरव इत्यत्राप्राप्तविकल्पः स्यादिति वाच्यम्। सर्वनामसंज्ञाया अन्वर्थत्वेन संज्ञायामप्राप्तविधेरसंभवादसंज्ञायामेव पूर्वेण प्राप्ता संज्ञा जसि वा स्यादिति वक्तुमुचितत्वात्॥—**संज्ञाकार्यमि**ति। सर्वनामसंज्ञाप्रयुक्तं स्मायादिकमित्यर्थः॥—**अन्तर्गणकार्यमि**ति। 'अड्डतरादिभ्यः—', 'त्यदादीनामः', 'तदोः सः सौ—' इत्यादिकमित्यर्थः॥—**अतिकतरमि**ति। अत्राद्डादेशो न। अतितदित्यत्र तु त्यदाद्यत्वं 'तदोः सः सौ—' इति सत्वं च नेति भावः॥ **तृतीयासमासे**॥ अत्र 'विभाषा दिक्समासे—' इत्यतः समास इत्यनुवर्तमाने पुनः समासग्रहणं गौणार्थस्यापि संग्रहार्थमित्यभिप्रेत्याह—**तृतीयासमासार्थे**ति। इह 'पूर्वसदृश—' इति विहितः समासो गृह्यते प्रतिपदोक्तत्वात्। न तु 'कर्तृकरणे—' इति समासः, तेन त्वयका कृतमित्यत्र निषेधो न भवति। 'औङ्कारसकारभकारादौ

---

१ संज्ञोपसर्जनीभूता इति—अतएव भूतपूर्वः आढ्य आढ्यपूर्वः इत्यत्रापि न सर्वादित्वम्, पूर्वत्वस्य आढ्यविशेषणत्वात्। अत्रोपसर्जनं कृत्रिममकृत्रिमं चोभयमपि गृह्यते। २ तृतीयासमासार्थवाक्येऽपि इति—तृतीयासमासो हि पूर्वसदृशेत्यादिना विहित एव गृह्यते, प्रतिपदोक्तत्वात्। तथा वाक्यमपि तत्सूत्रप्राप्तियोग्यमेव गृह्यते, प्रत्यासत्तिन्यायात्। तेन करोतिद्वारा सामर्थ्ये मासेन कृतपूर्वः मासपूर्वः इत्यत्र न निषेधः। पूर्वसदृशेति सूत्रं करोतिद्वारा सामर्थ्ये न प्रवर्तते। तस्य हेत्वादितृतीयास्थले साक्षात्संबन्धे चारितार्थ्यात्। करोतिद्वारकः समासस्तु तृतीया तत्कृतेत्यनेन भविष्यतीति।

सुट्प्रसङ्गः । सर्वनाम्नो विहितस्यामः सुडिति व्याख्यातत्वात् । **विभाषा जसि** ।१।१।३२। जसाधारं यत्कार्यं शीभावाख्यं तत्र कर्तव्ये द्वन्द्वे उक्ता संज्ञा वा स्यात् । वर्णाश्रमेतरे । वर्णाश्रमेतराः । शीभावं प्रत्येव विभाषेत्युक्तमतो नाकच् । किंतु कप्रत्यय एव । वर्णाश्रमेतरकाः । **प्रथमचरमतयाल्पार्धकतिपयनेमाश्च** ।१।१।३३। एते जसः कार्यं प्रत्युक्तसंज्ञा वा स्युः । प्रथमे । प्रथमाः । शेषं रामवत् । तयः प्रत्ययः ततस्तदन्ता ग्राह्याः । द्वितये । द्वितयाः । शेषं रामवत् । नेमे । नेमाः । शेषं सर्ववत् । ❀ **विभाषाप्रकरणे तीयस्य ङित्सूपसंख्यानम्** ॥ द्वितीयस्मै । द्वितीयायेत्यादि । एवं तृतीयः । अर्थवद्ग्रहणान्नेह । पटुजातीयाय । निर्जरः । **जराया जरसन्यतरस्याम्** ।७।२।१०१। जराशब्दस्य जरस् वा स्यादजादौ विभक्तौ । (प) **पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदन्तस्य च** । अनेकाल्त्वात्सर्वादेशे प्राप्ते (प) **निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति** । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् जरशब्दस्य जरस् । निर्जरसौ । निर्जरसः । इनादीन् बाधित्वा परत्वाज्जरस् । निर्जरसा । निर्जरसे । निर्जरसः । पक्षे हलादौ च रामवत् । वृत्तिकृता तु पूर्वविप्रतिषेधेन इनातोः कृतयोः संनिपातपरिभाषाया अनित्यत्वमाश्रित्य जरसि कृते निर्जरसिन निर्जरसादिति रूपे नतु निर्जरसा निर्जरस इति केचिदित्युक्तम् । तथा भिसि[3] निर्जरसैरिति रूपान्तरमुक्तम् । तदनुसारिभिश्च षष्ठ्येकवचने निर्जरस्येत्येव

सुपि–' इति व्यवस्थापयिष्यमाणत्वादिह सुपष्टेः प्रागकच् ॥—**समुदायस्येति** । तत्रैव द्वन्द्वस्य मुख्यत्वात् । न च द्वन्द्वे यानि सर्वादीनीति संबन्धः, कारकाणां क्रिययैवान्वयात् । न च द्वन्द्वे विद्यमानानि यानीति संबन्धः । विद्यतिक्रियाध्याहारे गौरवात्, निषेध्याया भवतिक्रियाया एव प्रधान्येन तदन्वयस्यैव न्याय्यत्वाच्चेति भावः ॥—**सुट्प्रसङ्ग** इति । न च 'द्वन्द्वे च' इति निषेधसामर्थ्याद्वर्णाश्रमेतराणामित्यादौ सुट् न प्रसज्यत इति वाच्यम् । अनाङ्गस्य त्रतसिलादेर्व्यावृत्त्या तत्सामर्थ्यस्योपक्षीणत्वात् ॥—**जसाधारमिति** ॥ शीभावेन जस्यपहृतेऽप्यौपचारिकाधारत्वमत्र बोध्यम् । यद्वा, जस इर्जसिः तस्मिन् सौत्रः सप्तम्या लुक् इत्यर्थतो व्याचष्टे—**जसाधारमिति** । अन्यथा सत्यकचि 'जसः शी' इत्यस्य प्रवृत्तौ वर्णाश्रमेतकरके इत्यपि रूपं स्यादिति भावः ॥ यदा अज्ञातः कुत्सितो वा इतरः इतरकः इत्यकचं कृत्वा वर्णाश्च आश्रमाश्च इतरकश्चेति द्वन्द्वः क्रियते, तदा रूपद्वयं स्यादेव ॥ परं तु इतरशब्देन द्वन्द्वं कृत्वा अज्ञाता वर्णाश्रमेतरा इत्यज्ञाताद्यर्थयोगो यदा क्रियते, तदा वर्णाश्रमेतरका इत्येकमेव रूपं साध्विति बोध्यम् ॥ ननु द्वन्द्वावयवस्येतरशब्दस्याप्यकच् दुर्वारः, अवयवस्य सर्वनामतानपायात् । 'द्वन्द्वे च' इत्यनेन हि समुदायस्य निषेधो न त्ववयवानामित्युक्तमिति चेद् अत्राहुः । सिद्धान्ते हि जहत्स्वार्था वृत्तिरिति पक्षो मुख्यस्तस्मिंस्तु पक्षे अवयवानां निरर्थकत्वादज्ञाताद्यर्थयोगाभावेनाकचः प्राप्तिरेव नास्ति । यैस्तु 'द्वन्द्वे च' इति चकारेणावयवेष्वपि संज्ञा निषिध्यते इत्युच्यते, तेषामजहत्स्वार्थवृत्तिपक्षाभ्युपगमेऽपि न दोष इति ॥ —**प्रथमचरम**—॥ नेमशब्दस्य नित्यं प्राप्ते अन्येषामप्राप्ते चायमारम्भः ॥—**तयः प्रत्यय** इति । 'संख्याया अवयवे तयप्' इति विहितः ॥—**तीयस्येति** । 'द्वेस्तीयः' । 'त्रेः संप्रसारणं च' इति विहितस्य ॥ —**पटुजातीयायेति** । 'प्रकारवचने जातीयर्' ॥—**जराया जर**—॥ 'अष्टन आ विभक्तौ' इत्यतो विभक्ताविल्यनुवर्त्य 'अचि र ऋतः' इत्यतोऽनुवृत्तेनाचीत्यनेन विशेष्यते विशेषणेनेह तदादिविधिः, 'यस्मिन् विधिस्तदादावल्ग्रहणे' इत्यस्य तदन्तविधेरपवादत्वादित्याशयेनाह—**अजादौ विभक्ताविति** । अजादौ किम् । जराभ्याम् । जराभिः ॥ विभक्ताविति किम् । जराया इदं जारम् । न च जराया असुडेवास्त्विति वाच्यम् । जराशब्दात् 'तत्करोति–' इति णिचि 'णाविष्ठवत्' इति टिलोपे ततः क्विपि णिलोपे चैकदेशविकृतस्यानन्यतया जरित्यस्य जराशब्दत्वादसुडि 'ङिच्च' इत्यन्त्यस्य प्रवृत्त्या जसौ जस इति रूपापत्तेः । इष्यते त्वत्रापि जरसौ जरस इति । न च णिलोपस्थानिवद्भावाद्विभक्तिपरत्वाभावेन जरसावित्यादि न सिध्यतीति शङ्क्यम् । 'क्वौ लुप्तं न स्थानिवत्' इति निषेधात् । यद्यपि 'क्वौ लुप्तं न स्थानिवत्' इति क्वाचित्कं, तथापीह तदाश्रयणे जरस्त्विति गुर्वादेशकरणमेव मानमित्यवधेयम् ॥—**पदाङ्गाधिकार** इति । परिभाषेयं 'येन विधिः–' इत्यस्य प्रपञ्चभूता । अत एव मनोरमायां पदमङ्गं च विशेष्यं विशेषणेन च तदन्तविधिरित्युक्तम् । विशेष्यमिति तु प्रायेणेति बोध्यम् । तेन 'अल्लोपोऽनः' इति सूत्रे अङ्गावयवो योऽनिति वक्ष्यमाणग्रन्थः संगच्छते । अत्र नव्याः—नन्वाकरे 'तस्य तदुत्तरपदस्य च' इति प्रचुरः पाठः । तदन्तस्येति पाठे तु बहुच्पूर्वकेष्वपि पदाङ्गाधिकारकार्याणि प्रवर्तेरन्नित्याशङ्क्य समादधुः । अनभिधानात्पदाङ्गाधिकारकार्याणि बहुच्पूर्वकेषु न प्रवर्तन्त इत्याशयेन फलितार्थकथनपरतया तदुत्तरपदस्य चेति पठितं न त्विदमपूर्ववचनमिति ॥ सोपसर्गस्य सर्वस्य स्थाने जरसादेशमाशङ्क्याह—**निर्दिश्येति** ॥ ननु तदन्तविधिना जराशब्दान्तं यदङ्गं तत्रैव निर्दिश्यमानजराशब्दे जरसादेशेन भवितव्यं न त्वन्यत्रेत्यत आह—**एकदेशविकृतस्येति** ॥ पदाधिकारेऽपि तदन्तविधावुदाहरणं तदन्तस्यापि रुत्वरत्वे दीर्घाहो निदाघ इत्यादि वक्ष्यति । 'अलुगुत्तरपदे' इत्ययमुत्तरपदाधिकारोऽपि पदाधिकारग्रहणेन गृह्यते । तत्फलं तत्रैव स्फुटीकरिष्यति ॥—**पक्षे** इति । जरसादेशाभावे ॥—**तदनुसारिभिरिति** । ये तु निर्जरसिनेत्यादि

---

१ विभाषेति—इदं च वार्तिकमन्प्रत्ययान्ते न प्रवर्तते । तस्य लाक्षणिकत्वात् । तेन द्वितीयाय भोगायेत्येवाद्युदात्तस्य । २ पूर्वविप्रतिषेधेनेति—विप्रतिषेधसूत्रे परशब्दस्येष्टार्थवाचित्वादिति भावः । ३ भिसीति—एसिति वक्तव्ये ऐस्करणात्संनिपातपरिभाषाऽनित्येति भावः ।

रूपं स्वीकृतं । एतच्च भाष्यविरुद्धम्। **पद्दन्नोमास्हृन्निशसन्यूषन्दोषन्यकञ्छकन्नुदन्नासञ्छस्प्रभृतिषु।** ६।१।६३। पाद, दन्त, नासिका, मास, हृदय, निशा, असृज्, यूष, दोष्, यकृत्, शकृत्, उदक, आस्य एषां पदादय आदेशाः स्युः शसादौ वा । यत्तु आसनशब्दस्य आसन्नादेश इति काशिकायामुक्तं तत्प्रामादिकम् । पादः । पादौ । पादाः । पादम् । पादौ । पदः । पादान् । पदा । पादेन इत्यादि । **सुडनपुंसकस्य** ।१।१।४३। सुट् प्रत्याहारः। स्वादिपञ्चवचनानि सर्वनामस्थानसंज्ञानि स्युरक्लीबस्य । **स्वादिष्वसर्वनामस्थाने** ।१।४।१७। कप्प्रत्ययावधिषु स्वादिष्वसर्वनामस्थानेषु परतः पूर्वं पदसंज्ञं स्यात् । **यचि भम्** ।१।४।१८। यकारादिष्वजादिषु च कप्प्रत्ययावधिषु स्वादिष्वसर्वनामस्थानेषु परतः पूर्वं भसंज्ञं स्यात् । **आकडारादेका संज्ञा** ।१।४।१। इत ऊर्ध्वं कडाराः कर्मधारय इत्यतः प्रागेकस्यैकैव संज्ञा ज्ञेया । या पराऽनवकाशा च । तेन शसादावचि भसंज्ञैव न पदत्वम् अतो जश्त्वं न । दतः । दता । जश्त्वम् । दद्भ्यामित्यादि । मासः । मासा । भ्यामि रुत्वे यत्वे च यलोपः । माभ्याम् । माभिरित्यादि । **भस्य**

व्याचक्षते, तन्मतानुसारिभिरित्यर्थः ॥—**निर्जरस्येत्येवे**ति । पूर्वविप्रतिषेधेन स्यादेशे कृते जरसादेशो न प्रवर्तेत इत्येकमेव रूपमिति तेषामाशयः ॥ अत एव 'वीतजन्मजरसः परं शुचिर्ब्रह्मणः पदम्' इति भारविप्रयोगमसमञ्जसं मत्वा 'वीतजन्मरजसः' इति पठनीयमिति तैरुक्तम् ॥—**एतच्चे**ति । भाष्यकृता हि 'टाङसि–' इति सूत्रे इनातौ प्रत्याख्याय नादेशमदादेशं च विधाय नादेशे परे एत्वं 'आङि चापः' इत्यत्र 'आङि च' इति योगं विभज्य साधितम् । तथा च निर्जरसिन निर्जरसादित्येतद्भाष्यविरुद्धमिति स्पष्टमेव । न च नादेशे कृते हलि लोपप्रवृत्त्या अनेनेत्येतन्न सिध्यतीति शङ्क्यम् । नशब्दे परतो विशिष्यानादेशविधानात् । तथा हि । 'अनाप्यकः' इत्यत्र 'अन् नापि' इति पदच्छेदः । नपुंसकत्वात्सोर्लुकि नलोपः 'नापीति' समाहारद्वन्द्वात्सप्तम्येकवचनम् ॥ न च ङसेरदादेशे कृते पररूपं स्यादित्यपि शङ्क्यम् । अकारोच्चारणसामर्थ्याद्दीर्घसंभवात् । तथा जराया 'जरसन्यतरस्याम्' इत्यस्मिन्नेव सूत्रे भाष्ये उक्तम् 'अतिजरैरिति भवितव्यं संनिपातपरिभाषया' इति । ततश्च निर्जरसैरित्यपि भाष्यविरुद्धमेव । एतेन 'अतो भिसः–' इति सूत्रे एसिति वक्तव्ये ऐस्करणं निर्जरसैरिति रूपार्थमिति केषांचिद्व्याख्यानं प्रामादिकमिति स्पष्टमेव ॥—**पद्दन्नो**—॥—**शसादौ वे**ति । 'अनुदात्तस्य चर्दुपधस्य–' इत्यतोऽन्यतरस्यामित्यनुवर्तत इति भावः ॥ अत्र शस्प्रभृतयो निमित्ततयोपात्तास्ते च पदाद्यादेशानुरूपान् प्रकृतिविशेषान् आक्षिपन्तीत्याह—**पाददन्ते**ति । यद्यपि 'शीर्षंश्छन्दसि' इत्यतः छन्दसीति अनुवर्तते, तथापि भाषायामपि क्वचित्पदादयो भवन्ति 'मासश्छन्दसि' इति वार्तिके छन्दोग्रहणसामर्थ्यादिति वक्ष्यति ॥—**प्रामादिकमि**ति । तथाहि—'आस्नो वृकस्य वर्तिकाम्' इतिमन्त्रे मुखादित्यर्थे औचित्यात् । 'वृकस्य चिद् वर्तिकामन्तरास्यात्' इति मन्त्रान्तरसंवादाच्च । तथा 'हव्या जुह्वान आसनि' इति मन्त्रे मुखे इत्यर्थः ॥ एवम् 'आसन्यं प्राणमूचुः' इत्यादि बोध्यम् ॥—**सुडनपुंसकस्य** ॥ 'सुट् स्त्रीपुंसयोः' इति वक्तव्ये अनपुंसकस्येति वचनं ज्ञापकं 'प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि नञ्समासोऽस्ति' इति कैयटः ॥ तेन असूर्यंपश्यानि मुखानीत्यादि सिद्धम् ॥—**स्वादिष्वसर्वनाम**—॥ सुरत्र सप्तमीबहुवचनमिति न शङ्क्यम्, किं तु 'असर्वनामस्थाने' इति पर्युदासात्प्रथमैकवचनमेव । 'सुपि' इत्येव सिद्धे आदिग्रहणमधिकपरिग्रहार्थमित्याशयेनाह—**कप्प्रत्ययावधिष्वि**ति ॥ नन्वेवं राजेत्यत्र नलोपो न स्यात्प्रत्ययलक्षणेन सर्वनामस्थानपरतया पदत्वाभावात् । नैष दोषः । सौ परतः । 'स्वादिषु' इत्यनेन पदत्वासंभवेऽपि सुब्विशिष्टस्य 'सुप्तिङन्तम्' इति पदसंज्ञायां हल्ङ्यादिना सुलोपे एकदेशविकृतन्यायेन नकारान्तस्य पदत्वात् । यदि तु 'स्वादिषु' इति योगेन स्वादिषु परेषु पूर्वं पदं भवतीति पूर्वस्य पदसंज्ञां विधाय 'यचि भम्' इत्यत्र यचीति छित्वा यजादौ सर्वनामस्थाने परतः पूर्वं पदं नेति निषिध्यते, तदा औजसादिषु पदसंज्ञाभावेऽपि सौ परतः पदत्वसंभवात् । राजेत्यादौ नलोपे कार्ये न काप्यनुपपत्तिः ॥—**यचि भम्** ॥ यचीत्यत्र्ग्रहणेन सप्तमीनिर्देशात्तदादिविधिरित्याह—**यकारादिष्वि**त्यादि ॥ यकारादिषु किम् । गार्ग्यः । वात्स्यः । गर्गादिभ्यो यञि 'यस्येति च' इत्यकारलोपो यथा स्यात् । असर्वनामस्थानेषु किम् । सुपादौ सुपादः, विद्वांसौ विद्वांसः, दित्यवाहौ दित्यवाहः इत्यादौ 'पादः पत्', 'वसोः संप्रसारणम्', 'वाह ऊठ्' इत्यादयो मा भूवन्निति ॥—**आ कडारा**—॥ इह 'प्राक्कडारात्समासः' इत्यस्य नावधित्वं व्याप्तिन्यायात् । 'तत्पुरुषो द्विगुश्च' इति लिङ्गाच्च । संज्ञाद्वयसमावेशार्थं हि तत्र चकारः । तदाह—**कडाराः कर्मधारय इत्यत** इति ॥—**एकस्यैकैव संज्ञे**ति । उभयोः सावकाशत्वे 'विप्रतिषेधे परम्–' इति परैव गृह्यते निरवकाशत्वे सैव ॥ तत्र परस्या उदाहरणं धनुषा विध्यतीति । अत्र शराणामपायं प्रत्यवधिभूतस्यैव धनुषो व्यधनं प्रति साधकतममित्युभयप्रसङ्गे परत्वात्करणसंज्ञा अपादानसंज्ञां बाधते ॥ निरवकाशायाः पूर्वस्यास्तूदाहरणं 'भवतष्ठक्छसौ' भवदीय इति । अत्र हि 'सिति च' इति पदसंज्ञा परामपि भसंज्ञां बाधते, निरवकाशत्वात् । तेन तकारस्य जश्त्वं भवति ॥ प्रकृते तु परा अनवकाशा भसंज्ञा पदसंज्ञां बाधते इति शसादावचि सैव ग्रहीतुमुचितेत्याशयेनाह—**या परेत्या**-

१ प्रत्याहार इति—आगमस्य तु सुटो न ग्रहणम्, प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्य ग्रहणमिति परिभाषणात् । सर्वनामस्थानेचेत्यत्रासंबुद्धाविति पर्युदासाच्च । २ एका संज्ञेति—एकेति स्त्रीलिङ्गात्प्रकरणाच्च संज्ञालाभे संज्ञाग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम् ।

।६।४।१२९। अधिकारोऽयम् । **अल्लोपोऽनः** ।६।४।१३४। अङ्गावयवोऽसर्वनामस्थानयजादिस्वादिपरो योऽन् तस्याकारस्य लोपः स्यात् । **रषाभ्यां नो णः समानपदे** ।८।४।१। एकपदस्थाभ्यां रेफषकाराभ्यां परस्य नस्य णः स्यात् । यूष्णः । यूष्णा । पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भाव इति पक्षे तु अड्व्यवाय इत्येवात्र णत्वम् । ॐ **पूर्वत्रासिद्धीये न स्थानिवत्** । इति तु इह नास्ति । ॐ **तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेषु** । इति निषेधात् । **न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य** ।८।२।७। नेति प्रातिपदिकेति च लुप्तषष्ठीके पदे । प्रातिपदिकसंज्ञकं यत्पदं तदन्तस्य नकारस्य लोपः स्यात् । नलोपस्यासिद्धत्वाद्दीर्घत्वमेत्वमैस्त्वं च न । यूषभ्याम् । यूषभिः । यूषभ्य इत्यादि । **विभाषा ङिश्योः**

दि ॥—**यलोप** इति । 'हलि सर्वेषाम्' इत्यनेन, 'लोपो व्योर्वलि' इति तु न प्रवर्तते यत्वस्यासिद्धत्वात् ॥—**अल्लोपोऽनः** ॥ 'भस्य' इत्यनेनाक्षिप्तः प्रत्ययविशेषः अङ्गं चेति द्वयमनो विशेषणम्, अन् तु अकारस्येत्यभिप्रेत्य व्याचष्टे—**अङ्गावयव** इत्यादि ॥ अन्नन्तस्य भस्याङ्गस्याकारस्य लोपः स्यादिति प्राचां व्याख्याने तक्ष्णेत्यादौ तकाराकारस्यापि लोपः स्यात् । भस्याङ्गस्यानोऽकारस्येति व्याख्याने तु अनसा मनसेत्यादौ स्यात् । तन्त्राऽऽवृत्त्यादिना अन्नन्तस्य भस्याङ्गस्यानोऽकारस्येति व्याख्यानेऽपि अनस्तक्ष्णेत्यादावतिव्याप्तिरेवेति भावः ॥ सूत्रे तपरकरणं नञ्समासभ्रमनिवारणाय कृतमित्येके ॥ ननु प्राणिति प्राण् ततः शसादिप्रत्यये प्राणः प्राणेत्यादौ 'अनितेः' इति णत्वस्यासिद्धतया अतिप्रसङ्गः स्यादिति तद्वारणायैव तपरकरणमस्त्विति चेन्मैवम् । सवर्णदीर्घे कृते अन एव तत्रासत्त्वात् । न च 'वार्णादाङ्गं बलीयः' इति सवर्णदीर्घात्प्रागेव लोपः प्रवर्तेत इति अस्त्येवान्रूपमिति वाच्यम् । तथा हि सति व्यावर्त्यालाभेन तपरकरणवैयर्थ्यस्य तदवस्थत्वात् ॥ वस्तुतो वार्णपरिभाषेह न प्रवर्तते, युगपत्प्रवृत्तावेव वार्णादाङ्गस्य बलीयस्त्वात् । क्विपि 'अनुनासिकस्य—' इति दीर्घे सवर्णदीर्घात्प्रागपि अनोऽभावाच्च । तस्माद् भ्रमनिरासार्थमेव तपरकरणं न तु प्राण इत्यादावनोऽकारलोपवारणार्थमिति तेषामाशयः ॥ वस्तुतस्तु एकदेशविकृतन्यायेन भवत्येव तत्रातिप्रसङ्ग इति तपरकरणमत्रावश्यकमेवेति नव्याः ॥—**रषाभ्यां नो णः**—॥ अत्र 'अपदान्तस्य मूर्धन्यः' इत्यनुवर्त्य णग्रहणं 'पदान्तस्य' इति सूत्रं च भाष्ये प्रत्याख्यातम् ॥—**समानपदे** इति । निमित्तनिमित्तिनोरपदस्थत्वासंभवात्पदे इतीयतैव सामर्थ्यादेकपदत्वे लब्धे समानग्रहणं यत्समानमेव पदं निमित्तवत्पदभिन्नपदस्थत्वाभाववदिति यावत्, तत्र यथा स्यादित्येतदर्थम् । तेन समासे रामनाम गन्धर्वगानमित्यादौ न भवति । तत्र हि नकारस्यैकपदवृत्तित्वेऽपि निमित्तवत्पदभिन्नपदस्थत्वात् ॥ भवति हि यूष्णा इत्यादौ णत्वम् । निमित्तवत्पदभिन्नपदत्वाभाववद्वृत्तित्वान्नकारस्य । मातृभोगीण इत्यादावपि नस्य णत्वं भवत्येव, प्रत्ययवृत्तित्वेऽपि निमित्तवत्पदभिन्नपदवृत्तित्वाभावात् । एतेन समानग्रहणमखण्डपदलाभार्थमिति व्याख्याय रामनामेत्यादावतिप्रसङ्गे निवारितेऽपि मातृभोगीण इत्यादावव्याप्तिः स्यादेवेति केषांचिदुक्तिः परास्ता । उक्तरीत्या त्वव्याप्तिशङ्काया निरस्तत्वात् ॥—**यूष्ण** इति । यूषो मण्डः । 'मुद्गामलकयूषस्तु भेदी दीपनपाचनः' इति दर्शनात् ॥—**पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदि**ति । एतच्च न्यायसिद्धम् । त्रिपाद्या असिद्धत्वेन तत्रत्ये कर्तव्ये 'अचः परस्मिन्' इत्यतिदेशस्याप्रवृत्तेः ॥—**तस्ये**ति । तस्य पूर्वत्रासिद्धे नेत्यस्य । तथा च स्थलत्रये स्थानिवद्भावो वक्तव्य इत्यर्थः । संयोगादिलोपे चक्र्यत्र । इह 'अचः परस्मिन्—' इति यणादेशस्य स्थानिवत्त्वात् 'स्कोः—' इति कलोपो न । लत्वे निगाल्यते । अत्र णिलोपस्य स्थानिवत्त्वात् 'अचि विभाषा' इति लत्वम् । णत्वे माषवपनी । इह 'यस्येति च' इत्यलोपस्य स्थानिवत्त्वेन नकारस्य प्रातिपदिकान्तत्वाभावाण्णत्वं न । ननु गर्गभगिनीत्यत्रेव माषवपनीत्यत्रापि णत्वप्राप्तिर्नास्त्येव । उत्तरपदं यत्प्रातिपदिकं तदन्तस्येति वक्ष्यमाणत्वात् । अत्राहुः—'सावनं कृता' इति ल्युडन्तेन समासे पश्चान्ङीपि 'यस्येति च' इति लोपे कृते नकारस्योत्तरपदान्तत्वाण्णत्वप्राप्तिरस्त्येवेति ॥ स्यादेतत् । यूष्ण इत्यादौ 'रषाभ्याम्—' इत्यस्य नोपयोगः, ष्टुत्वेनैव रूपसिद्धेः । अत एव षग्रहणमुत्तरार्थमित्याकरे स्थितमिति चेत् । उच्यते । उत्तरार्थतयापीह षग्रहणं स्थितं, ततश्च यूष्णः पुष्णातीत्यादौ 'रषाभ्याम्' इति णत्वस्य प्रवृत्तिः केन वार्यताम् । ष्टुत्वेनेति चेन्न । तस्यासिद्धत्वात् । न च वचनप्रामाण्यात्सिद्धत्वं शङ्क्यम्, पुष्टः पुष्टिः षष्ठः इत्यादौ चरितार्थत्वात् । नस्य षयोगे ण इत्यंशोऽचरितार्थ इति चेन्न । तस्य पृथगनुक्तेः, इह षात्परस्येति व्यक्तिरचरितार्थेत्यस्यापि तुल्यत्वाच्च । एवमुत्तरार्थं षग्रहणमित्याकरो विरुध्यत इति चेन्न । आकरे हीह षग्रहणं विना पुष्णातीत्यादिलक्ष्यस्यासिद्धिर्नास्तीत्येतावदभिप्रेतं, न तु पुष्णातीत्यादौ 'रषाभ्याम्—' इत्यस्याप्रवृत्तिरिति ॥—**नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य** ॥—**लुप्तषष्ठीके** इति । सौत्रत्वात् । न तु षष्ठीतत्पुरुषौ, पूर्वपदे सापेक्षत्वेन समासासंभवात् । प्रातिपदिकस्य पदविशेषणत्वाच्चेति भावः ॥—**तदन्तस्ये**ति ॥ षष्ठीतत्पुरुषोऽयम् । तस्य प्रातिपदिकसंज्ञकपदस्य अन्तो नकारस्तस्येत्यर्थः ॥ यदि तु प्रातिपदिकेत्यनेनापि पदं विशेष्यते तदा विशेषणेन तदन्तविधौ सौत्रमन्तग्रहणं शक्यमकर्तुमिति मनोरमायां स्थितम् ॥ प्रातिपदिकेति किम् । अहन् । पदमिति किम् । राजानौ । राजानः ॥—**विभाषा ङिश्योः** ॥ शीति 'नपुंसकाच्च' इति विहितो गृह्यते, न तु 'जश्शसोः शिः' तस्मिन्नभवात् ।

---

१ पूर्वस्मादिति—पूर्वस्मान्निमित्तत्वेन आश्रितादित्यर्थः । अतएव हे गौः इत्यत्र गकारात्परस्य 'एङ्ह्रस्वात्' इति संबुद्धिलोपरूपे विधौ कर्तव्ये स्थानिवद्भावो न ।

।६।४।१३६। अङ्गावयवोऽसर्वनामस्थानयजादिस्वादिपरो योऽन् तस्याकारस्य लोपो वा स्यात् ङिश्योः परयोः । यूष्णि । यूषणि । पक्षे रामवत् । पद्दन्निति सूत्रे प्रभृतिग्रहणं प्रकारार्थम्[१] । तथा च । औङः श्यामपि दोषन्नादेशो भाष्ये ककुद्दोषणी इत्युदाहृतः । तेन पद्ङ्घ्रिश्चरणोऽस्त्रियाम् , स्वान्तं हृन्मानसं मन इति संगच्छते । आसन्यं प्राणमूचुरिति च । आस्ये भवः आसन्यः । दोषशब्दस्य नपुंसकत्वमप्यत एव भाष्यात् । तेन दक्षिणं दोर्निशाचर इति संगच्छते । भुजबाहू प्रवेष्टो दोरिति साहचर्यात्पुंस्त्वमपि । दोषं तस्य तथाविधस्य भजत इति । द्वयोरह्नोर्भवो द्व्यह्नः । **संख्याविसायपूर्वस्याह्नस्याऽहन्नन्यतरस्यां ङौ** ।६।३।११०। संख्यादिपूर्वस्याह्नस्याऽहनादेशो वा स्यात् ङौ । द्व्यह्नि । द्व्यहनि । द्व्यह्ने । विगतमहर्व्यह्नः । व्यह्नि । व्यहनि । व्यह्ने । अह्नः सायः सायाह्नः । सायाह्नि । सायाहनि । सायाह्ने । इत्यदन्ताः ॥ ॥ विश्वपाः । **दीर्घाज्जसि च** ।६।१।१०५। दीर्घाज्जसि इचि च परे प्रथमयोः पूर्वसवर्णदीर्घो न स्यात् । वृद्धिः । विश्वपौ । सवर्णदीर्घः । विश्वपाः । यद्यपीह औङि नादिचीत्येव सिद्धं जसि तु सत्यपि पूर्वसवर्णदीर्घे क्षतिर्नास्ति तथापि गौर्यौ गौर्य इत्याद्यर्थं सूत्रमिहापि न्याय्यत्वादुपन्यस्तम् । **आतो धातोः** ।६।४।१४०। आकारान्तो यो धातुस्तदन्तस्य भस्याऽङ्गस्य लोपः स्यात् । अलोऽन्त्यस्य । विश्वपः । विश्वपाभ्यामित्यादि । एवं शङ्खध्मादयः । धातोः किम् । हाहान् । टा सवर्णदीर्घः । हाहा । ङे वृद्धिः । हाहै । ङसिङसोर्दीर्घः । हाहाः । ओसि वृद्धिः । हाहौः । ङौ आद्गुणः । हाहे । शेषं विश्वपावत् । आत इति योगविभागादधातोरप्याकारलोपः क्वचित् । क्त्वः । श्नः । इत्यादन्ताः ॥ ॥ हरिः । प्रथमयोः पूर्वसवर्णः । हरी । **जसि च** ।७।३।१०९। ह्रस्वान्तस्याङ्गस्य गुणः स्याज्जसि परे । हरयः । **ह्रस्वस्य गुणः** ।७।३।१०८। ह्रस्वस्य गुणः स्यात्संबुद्धौ । एङ्ह्रस्वादिति संबुद्धिलोपः । हे हरे । हरिम् । हरी । हरीन् । **शेषो घ्यसखि** ।१।४।७। अनदीसंज्ञौ ह्रस्वौ याविदुतौ तदन्तं सखिवर्जं

'भस्य' इत्यनेनासर्वनामस्थाने इत्यस्येव यजादेराक्षेपात् । तदेतदाह—**असर्वनामस्थाने**त्यादि ॥—**ककुद्दोषणी** इति । ककुद् दोषणी इति छेदः । एकपदत्वे त्वनुपपत्तिरनुपदमेव वक्ष्यते ॥—**आसन्य**मिति । 'ये चाभावकर्मणोः' इति प्रकृतिभावात् 'नस्तद्धिते' इति टिलोपो न ॥—**अत एवे**ति । 'ककुद्दोषणी' इति भाष्यप्रयोगादेवेत्यर्थः ॥ यद्यपि ककुच्च दोश्च तयोः समाहारः ककुद्दोः ककुद्दोश्च ककुद्दोश्च ककुद्दोषणीत्येकशेषे कृते भाष्यं सुयोजमिति दोःशब्दस्य नपुंसकत्वेनेदं प्रमाणं, तथापि ककुदित्यस्य पृथक्पदत्वमेव न्याय्यम् । अन्यथा बाह्वोर्द्वित्वे लब्धेऽपि ककुद एकत्वं न लभ्यते इति भावः ॥ 'तमुपाद्रवदुद्यम्य दक्षिणं दोर्निशाचरः' इति रघुस्तत्र दक्षिणं दोरुद्यम्य तमुपाद्रवदित्यन्वयः ॥—**दोषं तस्ये**ति । अयं च श्रीहर्षप्रयोगः । दोषं हस्तं दूषणं च भजतः चापस्येति संबन्धः ॥—**द्वयोरह्नोर्भव** इति । 'तद्धितार्थ–' इति समासः । 'राजाहःसखिभ्यः–' इति टच्, 'अह्नोऽह्न एतेभ्यः' इति अह्नादेशः, कालाठञो 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इति लुक् ॥—**अह्नः साय** इति । स्यतेर्घञि अवसानवचनः सायशब्दः, 'संख्याविसाय–' इति ज्ञापकादेकदेशिसमासः[२] ॥ इत्यदन्ताः ॥ ॥—**विश्वपा** इति । विश्वं पाति रक्षतीति विग्रहे 'पा रक्षणे' इत्यस्मात् 'आतोऽनुपसर्गे–' इति कं बाधित्वा 'आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्च' इति चकाराद्विजिति व्याख्यातारः । इह छन्दसि 'आतो मनिन्–' इति विच्, लोके तु 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इत्यनेनेति विवेकः ॥—**दीर्घाज्जसि च** ॥ चकरादिचीत्यनुकृष्यते नेति च वर्तते तदाह—**दीर्घाज्जसि इचि चे**ति । सूत्रे चकाराभावे ह्रस्वाकारादिचि दीर्घाकारात्तु जसीति व्यवस्था संभाव्येतेति भावः ॥—**इत्याद्यर्थ**मिति । ननु 'यू स्त्र्याख्यौ' 'ल्वादिभ्यः' इति निर्देशादिक्प्रत्याहाराच्प्रत्याहारयोरेव निरूढलक्षणेति व्याख्यायतां तथा च दीर्घस्याच्त्वाभावाद्गौर्याविव्यादौ पूर्वसवर्णदीर्घो न प्राप्नोतीति किमनेन निषेधेनेति चेन्मैवम् । अस्मादेव निषेधाज्ज्ञापकादिगज्भिन्नेष्वपि प्रत्याहारेषु लक्षणा स्वीक्रियते । अन्यथा गौरीरित्यादौ शसि परतः पूर्वसवर्णदीर्घो न स्यात् । किं च उपार्छतीत्यादौ 'उरण् रपरः' नैषादकर्षुकः इत्यादौ 'इसुसुक्–' इति ठस्य कादेशः, अमीषामित्यादौ इणः परस्य सस्य षत्वं च न सिध्यतीति दिक् ॥ 'प्रथमयोः–' इति सूत्रानन्तरं 'दीर्घाच्छसि' इत्येव सुवचम् । दीर्घाच्छस्येव पूर्वसवर्णदीर्घ इति तस्यार्थः । एवं च चकारो न कर्तव्यो नेति च नानुवर्तनीयमिति महल्लाघवमित्येके ॥ शसि दीर्घादेवेति विपरीतनियमवारणाय 'नॄन्पे', 'कानाम्रेडिते' इति निर्देशाश्रयणे प्रतिपत्तिगौरवं स्याद् इति यथान्यासमेव श्रेय इत्यन्ये ॥—**हाहा**निति ॥ गन्धर्वविशेषवाचकमव्युत्पन्नं प्रातिपदिकमिदम् । 'हाहा हूहूश्चैवमाद्या गन्धर्वाः' इत्यमरः । केचित्तु अकारो वासुदेवस्तेन सह वर्तते इति सास्तान् सानिति प्रत्युदाहरन्ति ॥ क्त्वः । श्नः । यद्यपि 'क्त्वो ल्यप्', 'श्नः शानज्झौ', 'क्रमश्च क्त्वि' इति निर्देशादेतत्सूत्रेष्वातो लोपः सिध्यति, तथापि क्त्वो ल्यप् भवति श्नः शानज् भवतीति व्याख्यानवाक्येष्वसाधुत्वशङ्कावारणायेदमुक्तम् ॥ इत्यादन्ताः ॥ ॥ सूत्रे शेषपदस्य प्रयोजनमाह—**अनदीसंज्ञा**विति । 'यूस्त्र्याख्यौ' इत्यतः यू, 'ङिति ह्रस्वश्च' इत्यतः ह्रस्व इत्यनुवर्तते

---

१ प्रकारार्थमिति—प्रकारः सादृश्यं, तच्च सुस्त्वेन । मांस्पचनीत्यादावपि 'न लुमता–' इत्यस्यानित्यत्वात्सुप्परत्वं प्रत्ययलक्षणेन बोध्यमिति बृहच्छब्देन्दुशेखरे । २ पूर्वस्येति—सायेभ्य इति वक्तव्ये पूर्वग्रहणमुत्तरपदे इत्यस्याधिकृतस्य षष्ठ्यन्तत्वलाभार्थम् ।

घिसंज्ञं स्यात् । शेषः किम् । मत्यै । एकसंज्ञाधिकारात्सिद्धे शेषग्रहणं स्पष्टार्थमिति तत्त्वम् । ह्रस्वौ किम् । वातप्रम्ये । इदुतौ किम् । मात्रे । **आङो नाऽस्त्रियाम्** ।१।३।१२०। घेः परस्याङो ना स्यादस्त्रियाम् । आङिति टासंज्ञा प्राचाम् । हरिणा । अस्त्रियां किम् । मत्या । **घेर्ङिति** ।७।३।१११। घिसंज्ञकस्य ङिति सुपि गुणः स्यात् । हरये । घेः किम् । सख्ये । ङिति किम् । हरिभ्याम् । सुपि किम् । पट्वी । घेर्ङितीति गुणे कृते । **ङसिङसोश्च** ।६।१।११०। एङो ङसिङसोरति परे पूर्वरूपमेकादेशः स्यात् । हरेः हर्योः । हरीणाम् । **अच्च घेः** ।७।३।११९। इदुद्भ्यामुत्तरस्य ङेरौत्स्याद् घेरन्तादेशश्चाकारः । हरौ । हर्योः । हरिषु । एवं श्रीपत्यग्निरविकव्यादयः । **अनङ् सौ** ।७।१।९३। सख्युरङ्गस्याऽनङादेशः स्यादसंबुद्धौ सौ परे । ङिच्चेत्यन्तादेशः । **अलोऽन्त्यात्पूर्व उपधा** ।१।१।६५। अन्त्यादलः पूर्वो वर्ण उपधासंज्ञः स्यात् । **सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ** ।६।४।८। नान्तस्योपधाया दीर्घः स्यादसंबुद्धौ सर्वनामस्थाने परे । **अपृक्त एकाल्प्रत्ययः** ।१।२।४१। एकाल्प्रत्ययो यः सोऽपृक्तसंज्ञः

तदाह—**ह्रस्वौ** यावित्यादि ॥—**मत्यै** इति । नदीसंज्ञापक्षे घिसंज्ञायां सत्याम् 'आण् नद्याः' इत्याडागमे 'घेर्ङिति' इति गुणे अयादेशे च मतये इति स्यादिति भावः ॥—**आङो ना**—'पुंसि' इति तु नोक्तम्, अमुना कुलेनेत्यत्र यथा स्यात् । न च नुमा रूपसिद्धिः । मुत्वस्यासिद्धत्वात्, 'इकोऽचि' इति नुमोऽप्रवृत्तेः । नादेशे तु नासिद्धत्वम् । 'न मु ने' इति निषेधात् । न च 'न मु ने' इति निषेधो नुम्येव किं न स्यात्, न इत्यकारस्याविवक्षितत्वादिति वाच्यम् । अमुना घटेनेत्याद्यसिद्ध्यापत्तेः । अमुष्मै कुलायेत्यादौ नुम्प्रसङ्गाच्च । न च तत्र स्मायादेशे सति नुमोऽप्रवृत्तिरिति शङ्क्यम् । स्मायादेशं बाधित्वा परत्वान्नुमः प्रवृत्तेः ॥—**प्राचामिति** । आचार्याणामिति शेषः ॥ —**ङसिङसोश्च** ॥ इह ङसिङसौ द्वौ एङावपि तयोर्यथासंख्यं न, अस्वरितत्वात् । अल्पाच्तरस्य पूर्वनिपाताकरणाल्लिङ्गात् 'अच्च घेः' 'उपसर्गे घोः किः' इति निर्देशाच्च ॥—**अच्च घेः** ॥ अत्र इदुद्भ्याम्, औद् इति 'ङेराम्' इत्यतो ङेरिति च पदत्रयमनुवर्तत इत्याशयेनाह—**इदुद्भ्यां परस्य ङेरौत्स्यादि**ति । घेरुत्तरस्येति प्राचा व्याख्यानमिह तु नोक्तम् । सूत्रे घेरित्यस्य षष्ठ्यन्तत्वात् तन्नावृत्त्यादौ च प्रमाणाभावात् । 'औत्' इति पूर्वसूत्रे इदुद्भ्यामुत्तरस्य ङेरिति कृतसंबन्धस्य त्यागायोगाच्च ॥ यत्तु व्याचख्युः । अदिति तपरत्वं बुद्धाविल्यादावत्वे स्त्रियां टाप् मा भूदित्येतदर्थमिति, तच्चिन्त्यम् । तपरग्रहणाद्धि टापा सह दीर्घो मा भूत् टाप् तु स्यादेव लक्षणद्वयबाधे मानाभावात् । अत एव 'कृन्मेजन्तः' इति सूत्रे भाष्यादौ संनिपातपरिभाषया पद्धताविल्यत्र टाप् नेत्युक्तम्, टापो व्यवधाने ह्यानन्तर्यविघातः स्यादिति ॥ तपरकरणाट्टाबभावे तु संनिपातपरिभाषोपन्यासस्तत्र विरुध्येत ॥ यदपि व्याचख्युः । औतस्तकारः स्वरितार्थ इति । तदपि न । 'स्तीर्णे बर्हिषि समिधाने अग्नौ' इत्यादौ स्वरितत्वादर्शनात् । 'न विभक्तौ' इति सूत्रे ङेरौतस्तु तकार उच्चारणार्थो नेत्संज्ञक इति स्वयमेवोक्तत्वाच्च । तस्मादुभयत्र तपरकरणमुच्चारणार्थमेवेति मनोरमायां स्थितम् ॥—**अनङ् सौ** ॥ नकारादकार उच्चारणार्थः । 'असंबुद्धौ' इति पर्युदासात् साविति प्रथमैकवचनं गृह्यते, न तु सप्तमीबहुवचनम् ॥ 'सोर्डा' इत्येव सिद्धे अनङ्विधानमन्यतोऽपि स्यादिति ज्ञापनार्थम्, तेन उशनसः संबुद्धावनङ् सिध्यतीति प्राञ्चः ॥ यद्यपि 'सोर्डा' इत्युक्ते 'ऋदुशन—' इत्युत्तरसूत्रेणापि डा स्यात् । ततश्च उशनेत्यत्र 'सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ' इति दीर्घः स्यात् । पुरुदंसेत्यत्र तु 'सान्तमहतः' इति स्यात् तथापि संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वाद् अङ्गवृत्तपरिभाषया वा तत्समाधेयमिति तेषामाशयः ॥—**अलोऽन्त्यात्पूर्व**—॥ अल इति पञ्चमी अन्त्यादित्यनेन विशेष्यत इत्याह—**अन्त्यादल** इति । अलः किम् । शिष्टः शिष्टवानित्यादौ अन्त्यात्संघातात् पूर्वस्य शकारस्य मा भूत् । सत्यां हीत्संज्ञायां 'शास इदङ्हलोः' इति शस्येत्त्वं स्यात् । नन्वेवमप्यन्तादलः पूर्वस्य संघातस्योपधासंज्ञायां शिष्ट इत्यादौ शकारविशिष्टस्याकारस्य इत्वं स्यादित्यतिप्रसङ्गदोषस्तदवस्थ एवेति चेदुच्यते । यथा हि लोके अमीषां ब्राह्मणानामन्त्यात्पूर्व आनीयतामित्युक्ते यथाजातीयकोऽन्त्यात्पूर्व आनीयते, तथाऽत्राप्यन्त्योऽलात्मक इति तत्पूर्वोऽप्यलेव गृह्यते ॥ तदेतदाह—**पूर्वो वर्ण** इति । अत्र 'अचोऽन्त्यादि टि' इत्यत्रेव अल इति निर्धारणे षष्ठीत्यपि सुवचमिति केचिदाहुः । अलां मध्ये योऽन्त्यस्तस्मात्पूर्वो वर्ण उपधासंज्ञः स्यात् इति व्याख्याया अपि संभवदुक्तिकत्वात् ॥—**सर्वनामस्थाने**—॥ 'नोपधायाः' इति सूत्रं 'ढ्रलोपे—' सूत्राद्दीर्घग्रहणं चानुवर्तते इत्याशयेनाह—**नान्तस्ये**त्यादि ॥—**अपृक्त एकाल्**—॥ असहायवाच्यत्रैकशब्दः संख्यावाची वा । न च संख्यावाचित्वे अभैत्सीदित्यत्र हलन्तात्परस्य सिचो–पृक्तत्वाल्लोपः स्यादिति वाच्यम् । विभक्तिसाहचर्याद्विभक्तेरेव लोप इति व्याख्यानात् । एकालिति किम् । जागृविः 'वेरपृक्तस्य' इति लोपो न । इदमेवैकग्रहणं 'वर्णग्रहणे जातिग्रहणं ज्ञापयति' इत्यभ्युपगम्य 'नि-

---

१ मात्रे इति—ऋतो ङीति नियमेनैव सिद्धौ व्यर्थमिदुद्ग्रहणमिति वाच्यम् । न, पित्रेत्यादौ नाभावस्य दुर्वारत्वात् । २ ङसिङसोश्चेति—ङसोश्चेत्येव सिद्धे ङसिग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनमिति । ३ अपृक्त इति—इदं सूत्रं त्यक्तुं शक्यम्, अपृक्तप्रदेशेषु हल्ग्रहणेनैव सिद्धेः इति केचित् ।

स्यात् । **हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात् सुतिस्यपृक्तं हल्** ।६।१।६८। हलन्तात्परं दीर्घौ यौ ङ्यापौ तदन्ताच्च परं सुतिसीत्येतदपृक्तं हल् लुप्यते । हल्ङ्याब्भ्यः किम् । ग्रामणीः । दीर्घात्किम् । निष्कौशाम्बिः । अतिखट्वः । सुतिसीति किम् । अभैत्सीत् । तिपा सहचरितस्य सिपो ग्रहणात्सिचो ग्रहणं नास्ति । अपृक्तमिति किम् । बिभर्ति । हल् किम् । बिभेद । प्रथमहल् किम् । राजा । नलोपो न स्यात् संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात् । सखा । हे सखे । **सख्युरसंबुद्धौ** ।७।१।९२। सख्युरङ्गात्परं संबुद्धिवर्जं सर्वनामस्थानं णित्कार्यकृत् स्यात् । **अचो ञ्णिति** ।७।२।११५।

पात एकाजनाङ्' इत्यत्र एकाज्ग्रहणं त्यक्तुं शक्यमित्यवोचाम ॥—**हल्ङ्याब्भ्यो**—॥ दीर्घादित्येतद् ङ्यापोरेव विशेषणं, न तु हलोऽसंभवादित्याह—**दीर्घौ याविति** । न त्विदं विहितविशेषणम्, प्रमाणाभावात् । या सा का इत्यादावव्याप्तेश्च । न च तत्र हलन्ताद्विहितत्वेन निर्वाहः । यः स इत्यादावतिव्याप्तेः । कर्ता सखेत्यादावव्याप्तेश्च । यद्यपि त्यदाद्यत्वविधौ विभक्ताविस्यस्य विषयसप्तमीत्वे स्वीकृते या सेत्यादौ नोक्तदोषः । सुविभक्तेराबन्ताद्विहितत्वस्य संभवात् । तथा अनङ्विधौ साविस्यस्य विषयसप्तमीत्वे कर्ता सखेत्यादावपि न दोषः । हलन्ताद्विहितस्य सोः संभवात् । तथापि बहुश्रेयसीत्यत्राव्याप्तिप्रसङ्ग इति भावः ॥—**हलिति** । तस्य सुतिसीत्येवंरूपत्वमेकदेशविकृतन्यायेन बोध्यम् ॥—**लुप्यत** इति । यद्यपि इह 'लोपो व्योर्वलि' इत्यतो लोप इत्यनुवर्तते, तच्च तत्र भावसाधनं तथापीह कर्मसाधनं, हलिति प्रथमान्तेन सामानाधिकरण्यादिति भावः ॥—**निष्कौशाम्बिः । अतिखट्व** इति । प्रादिसमासे 'गोस्त्रियोः' इति ह्रस्वः ॥ नन्विह समस्तस्य ङ्यावन्तत्वं नास्ति । न च स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमो नास्तीति वाच्यम् । अनुपसर्जने हि तथा, इह तूपसर्जनत्वात्तदादिनियमोऽस्त्येव । अन्यथा अतिकारीषगन्ध्यापुत्र इत्यत्र ष्यङन्तपूर्वपदलक्षणसंप्रसारणप्रसङ्गात् । सत्यम् । तथाप्युत्तरपदस्य ङ्यावन्तत्वेन सोस्ततः परत्वानपायाद्दीर्घग्रहणाभावे सुलोपः स्यादेव । नहीदं ङ्याब्ग्रहणं विहितविशेषणमित्यधुनैवोक्तत्वात् ॥ स्यादेतत् । गङ्गामात्मन इच्छति गङ्गीयति ततः क्विप् । अलोपे यलोपे च गङ्गीः । इह ईकारस्य स्थानिवद्भावेनाब्त्वाद्दीर्घत्वाच्चातिव्याप्तिः । न चाल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात्सोरापः परत्वं नेति शङ्क्यम् । 'क्वौ लुप्तं न स्थानिवत्' इति निषेधादिति चेन्मैवम् । ङीई आआब् इति प्रश्लिष्य दीर्घग्रहणस्य प्रत्याख्यातत्वेन प्रकृते आकाररूपस्य आपोऽभावादुक्तातिप्रसङ्गाभावात् ॥ निष्कौशाम्बीयतेः क्विपि तु निष्कौशाम्बी इति भवत्येव । ईकाररूपङीबन्तत्वेन सुलोपप्रवृत्तेः ॥—**अपृक्तं किम् । बिभर्ती**ति । इदं च प्रत्युदाहरणं चिन्त्यम् । विशिष्टस्याहल्त्वात् । सुतिसीनां हलिति क्लिष्टं व्याख्यायातिप्रसङ्गापादनस्यानुचितत्वात् ॥ यत्तु व्याचख्युः, सुरां सुनोतीति सुरासुत्, तमाचष्टे सुरासयति, ततः क्विप् । सुराः । सुरासौ । सुरासः । इह सुनोतेरवयवस्य सस्य लोपं व्यावर्तयितुमपृक्तग्रहणमिति । तदपि चिन्त्यम् । परस्परसाहचर्येण सुतिसीनां विभक्तीनामेव ग्रहणात् । अन्यथा सिचो लोपापत्तेरुक्तत्वात् । प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्यैव ग्रहणाच्च ॥ यत्तु 'तित्स्वरितम्' इति सूत्रे कैयटेनोक्तं न क्वचिदियं परिभाषा भाष्यवार्तिककाराभ्यामाश्रितेति ॥ तद्भ्रमसात् । 'अङ्गस्य' इति सूत्रे भाष्यादौ तस्याः पठितत्वात्, स्वयमपि तत्र व्याख्यातत्वाच्च ॥—**संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात्** इति । ननु संयोगान्तलोपो नासिद्धः । 'न ङिसंबुद्ध्योः' इति सूत्रे संबुद्धिग्रहणाज्ज्ञापकात् । न चैवं गोमानित्यादावपि नलोपापत्तिः, ज्ञापकस्य विशेषविषयत्वात् । यत्र हि नकारविभक्त्योरानन्तर्यं तत्रैव सिद्धं व्याख्यानात् । यत्त्वाहुः हे ब्रह्मन्निति नपुंसकार्थत्वात् नैतज्ज्ञापकमिति । तन्न । लुका लुप्ते प्रत्ययलक्षणाभावात् । 'संबुद्धौ नपुंसकानाम्–' इत्यस्यावश्यकत्वाच्च । संबुद्धिग्रहणस्य नपुंसकविषयत्वासंभवेनोक्तज्ञापकस्य सुस्थत्वात् । तस्मान्नलोपो न प्रयोजनमिति चेदिह तर्हि अभिनोऽत्रेत्यत्र रोरुत्वं न स्यात् । सिपि 'दश्च' इति रुत्वे विभक्तिसकारस्य संयोगान्तलोपे तस्यासिद्धत्वात् । तथा अबिभर्भवान् अजागर्भवानित्यत्र तिलोपो न स्यात् । 'रात्सस्य' इति नियमात् । तदुक्तम्—'संयोगान्तस्य लोपे हि नलोपादिर्न सिध्यति । रात्तु तेनैव लोपः स्याद्धलस्तस्माद्विधीयते' । इति । नलोपादिरित्यादिशब्देनोत्वं संगृह्यते ॥ अत्रेदमवधेयम् । ङ्याब्ग्रहणं सोरेव विशेषणं, न तु तिस्योः, व्याख्यानात् । तेन मालेवाचरद् अमालाद् । गङ्गेवाचरद् अगङ्गाद् इत्यत्र नातिप्रसङ्गः । तथा च हलन्तात्परं सुतिसीत्येतदपृक्तं हल् लुप्यते, दीर्घौ यौ ङ्यापौ तदन्तात्परं 'सु' इत्येतदपृक्तं हल् लुप्यते इति वाक्यार्थः पर्यवसन्नः ॥ यत्तु व्याचख्युः ङ्याब्भ्यां तिस्योरसंभव एवेति । तत्र ङ्यन्तादसंभव इति सत्यम् । आबन्तात्तु आचारक्विबन्ताल्लङस्तिप्सिपौ स्त एव । अगङ्गात् । अगङ्गा इति यथा । न च शपा व्यवधानम् । एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणात् । न च स्थानिवद्भावः । अपूर्वविधित्वात् ॥ अन्ये त्वाहुः । ङ्याब्ग्रहणमसंभवादेव तिस्योर्विशेषणं न भवतीति यदुक्तं, तत्सम्यगेव । न च अगङ्गादगङ्गा इत्यत्र संभवोऽस्तीत्युक्तमिति वाच्यम् । तत्र स्थानिभूतस्य शपः पूर्वस्मान्निमित्तभूतादापः परयोस्तिस्योर्लोपे कर्तव्ये स्थानिवद्भावेन शपा व्यवधानात् तिस्योर्लोपस्याप्रसक्तेः । न च फलाभावात्पञ्चमीसमासपक्षो न स्वीक्रियते इत्यपि वाच्यम् । तत्प्रयोजनस्य प्रागेव प्रदर्शितत्वादिति ॥—**सखेति** । समानं ख्यायते जनैरिति सखा । 'ङिच्च यलोप' इति चानुवर्तमाने 'समाने ख्यः स चोदात्तः' इति ख्या इत्यस्मादिण् समानशब्दस्योदात्तः सभावश्च । न चेह सुविभक्तिसंनियोगेन सखिशब्दस्यानङि कृते संनिपातपरिभाषया 'हल्ङ्याब्–' इति सुलोपो न भवतीति शङ्क्यम् । 'स्वतन्त्रः कर्ता' इत्यादिनिर्देशेनानङो नकारमाश्रित्य सुलोपे कर्तव्ये तत्परिभाषाया अप्रवृत्तेः ॥—**सख्युरसंबुद्धौ** ॥ इह 'इतोऽत्सर्वनामस्थाने' इत्यतः सर्वनामस्थान इत्यनुवर्तते

ञिति णिति च परेऽजन्ताङ्गस्य वृद्धिः स्यात् । सखायौ । सखायः । सखायम् । सखायौ । घिसंज्ञाऽभावान्न तत्कार्यम् । सख्या । सख्ये । **ख्यत्यात्परस्य** ।६।१।११२। खितिशब्दाभ्यां खीतीशब्दाभ्यां कृतयणादेशाभ्यां परस्य ङसिङसोरत उः स्यात् । सख्युः २। **औत्** ।७।३।११८। इदुद्भ्यां परस्य ङेरौत्स्यात् । उकारानुवृत्तिरुत्तरार्था । सख्यौ । शेषं हरिवत् । शोभनः सखा सुसखा । सुसखायौ । सुसखायः । अनङ्णिद्वद्भावयोराङ्गत्वान्नद्त्तऽपि प्रवृत्तिः । समुदायस्य सखिरूपत्वाभावादसखीति निषेधाप्रवृत्तेर्घिसंज्ञा । सुसखिना । सुसखये । ङसिङसोर्गुणे कृते कृतयणादेशत्वाभावात् ख्यत्यादित्युत्वं न । सुसखेः सुसखौ इत्यादि । एवमतिशयितः सखा अतिसखा । परमः सखा यस्येति विग्रहे । परमसखा । परमसखायावित्यादि । गौणत्वेऽप्यनङ्णित्वे प्रवर्तेते । सखीमतिक्रान्तोऽतिसखिः । लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वान्न टच् । हरिवत् । इहानङ्णित्वे न भवतः । गोस्त्रियोरिति ह्रस्वत्वेन सखिशब्दस्य लाक्षणिकत्वात् । (प) **लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणात्** । **पतिः समास एव** ।१।४।८। पतिशब्दः समास एव घिसंज्ञः स्यात् । पत्या । पत्ये । पत्युः २ । पत्यौ । शेषं हरिवत् । समासे तु भूपतिना । भूपतये । कतिशब्दो नित्यं बहुवचना-

तदसंबुद्धावित्यनेन विशेष्यते । 'गोतो णित्' इति सूत्राण्णिदित्यनुवृत्तं तत्सामानाधिकरण्येन सप्तम्याः प्रथमा कल्प्यत इत्याह—**संबुद्धिवर्जं सर्वनामस्थानमि**ति । 'सख्युरसंबुद्धिः' इत्येव सूत्रयितुं युक्तमिति मनोरमायां स्थितम् ॥ ननु सखेत्यत्रोपधादीर्घं बाधित्वा परत्वात् 'अत उपधायाः' इति वृद्ध्या भाव्यं सोर्णित्वादिति चेद् ॥ अत्राहुः । कृताकृतप्रसङ्गित्वमात्रेणापि नित्यत्वस्वीकारात् अन्तरङ्गत्वाच्च सखेत्यत्र वृद्धिं बाधित्वा 'सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ' इत्युपधादीर्घेणैव भवितव्यम् 'सख्युरसंबुद्धौ' इति णिद्वद्भावमुपजीव्यात्र प्रवर्तमानस्य 'अत उपधायाः' इत्यस्य बहिरङ्गत्वादिति ॥—**अचोऽञ्णि**ति ॥ 'मृजेर्वृद्धिः' इत्यतो वृद्धिरित्यनुवर्तते, अङ्गस्येति चानुवृत्तमचा विशेष्यते, विशेषणेन तदन्तविधिरित्याशयेन व्याचष्टे—**अजन्ताङ्गस्ये**ति ॥—**ख्यत्यात्**—॥ पञ्चमीनिर्देशादेव परस्येति लब्धे परस्येति ग्रहणम् 'एकः पूर्वपरयोः' इति निवृत्तमिह नाधिक्रियते इति ध्वननार्थम् ॥ ख्यश्च त्यश्चेति समाहारद्वन्द्वे ख्यत्यं तत्र खिखीशब्दयोः कृतयणादेशयोरनुकरणं ख्येति । एवं तितीशब्दयोऽस्त्येति, उभयत्राप्यकार उच्चारणार्थो न तु मुख्यापत्यादिशब्दैकदेशानुकरणमिदम् 'सख्युर्यः', 'पत्युर्नः–', 'संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य च', 'आपत्यस्य च–' इत्यादिनिर्देशादित्यभिप्रेत्याह—**खितिशब्दाभ्यामि**ति । एवं च यत्र यण्प्रवृत्तिः तत्रैवोत्वं, न त्वतिसखेरित्यादौ । न चैवं यणा निर्देशस्योक्तप्रयोजनत्वाद् ह्रस्वान्तयोरेव ग्रहणं स्यान्न तु दीर्घान्तयोरिति शङ्क्यम् । निर्देशस्य ह्रस्वदीर्घसाधारणत्वाच्छास्त्रस्य बहुविषयत्वसंभवे तत्संकोचस्यान्याय्यत्वाच्चेति भावः ॥ —**औत्** ॥ एतच्च सूत्रं नदीसंज्ञकेषु 'इदुद्भ्याम्' इति पूर्वसूत्रेण बाध्यते । घिसंज्ञकेषु 'अच्च घेः' इति उत्तरसूत्रेण । तस्मात्संज्ञाद्वयशून्योऽस्य विषयः । न च तादृश उकारोऽस्तीत्यत आह—**उकारानुवृत्तिरि**ति । प्राचा तु घिनदीसंज्ञावर्जिताभ्यामिदुद्भ्यां परस्येत्युक्तम् । तदसत् । तादृशस्योकारस्याप्रसिद्धेः ॥—**सुसखे**ति । प्रादिसमासे 'राजाहःसखिभ्यः' इति टचो 'न पूजनाद्' इति निषेधः । 'शेषो घ्यसखि' इत्यत्रासखीति नायं प्रसज्यप्रतिषेधः । 'असमर्थसमासादिदोषापत्तेः' किं तु पर्युदास एवेति सुसखीत्यस्य सखिशब्दभिन्नत्वाद्घिसंज्ञा स्यादेव । न च समुदायस्य सखिशब्दभिन्नत्वेऽपि सखिशब्दान्तभिन्नत्वं नेति कथमसखीति निषेधाप्रवृत्तिरिति शङ्क्यम् । विशेष्यासंनिधानादसखीत्यत्र 'येन विधिस्तदन्तस्य' इत्यस्याप्रवृत्तेः, तदेतत्सकलमभिप्रेत्याह—**समुदायस्ये**त्यादि । एवमतिसखेत्यत्रापि समासान्तनिषेधादिकं बोध्यम् ॥—**गौणत्वेऽपी**ति । अतिदध्नेत्यादावस्थ्याद्यनङ्वदिति भावः । तथा च 'येन विधिः–' इति सूत्रे परमसखायाविति बहुव्रीहिः, तत्पुरुषे हि टचा भाव्यमिति कैयटः । तथा 'द्वितीयाश्रिता–' इति सूत्रे सोमसखेति प्रतीकमुपादाय बहुव्रीहित्वान्न समासान्त इति स एवाह । 'अनुयुक्षो वरुण इन्द्रसखा, अग्ने याहि मरुत्सखा, तीव्रं सोमं पिबति गोसखायम्' इत्यादिप्रयोगाश्चैवमेव संगच्छन्ते । तत्र बहुव्रीहिप्रयुक्तस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य दर्शनेन गौणत्वात् । एतेन घिसंज्ञासूत्रे शोभनः सखा अस्य सुसखिरित्युदाहरन्तौ हरदत्तन्यासकारौ तदनुगामिनश्चान्ये उपेक्ष्याः ॥—**अनित्यत्वादि**ति । 'शक्तिलाङ्गलाङ्कुश–' इति वार्तिके घटघटीग्रहणमत्र लिङ्गम् ॥—**पतिः समास एव** ॥ एवकार इष्टतोऽवधारणार्थः । अन्यथा हि 'समासे पतिरेव' इति नियमः संभाव्येत, ततश्च महाकविनेत्यादिप्रयोगो न सिध्येत् । 'अनल्विधौ', 'धात्वादेः' इत्यादिज्ञापकानुसरणे तु प्रतिपत्तिगौरवं स्यादिति भावः ॥—**पत्येत्या**दि । नन्वेवं 'शेषोऽघ्यसखिपती' इत्येवोच्यतां, किमनेन 'पतिः समास एव' इति सूत्रेणेति चेन्न । समुदायस्य पतिरूपत्वाभावेन बहुच्पूर्वकपतिशब्दस्यापि घिसंज्ञा स्यात् । ततश्च सुसखिनेत्यादिवद् बहुपतिनेत्यादि प्रसज्येत, इष्यते तु बहुपत्येत्यादि । नापि 'सखिपती समास एव' इत्येव सूत्र्यतामिति शङ्क्यम् । बहुपत्येत्यादिवद्बहुसख्येत्याद्यापत्तेः, इष्यते तु बहुसखिनेत्यादि ॥ अथ कथं 'सीतायाः पतये नमः' इति, 'नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीबे च पतिते पतौ'

१ नित्यं बहुवचनान्त इति—किंशब्दात्संख्यापरिमाणे वर्तमानाद्बहुत्वसंख्यापरिच्छिन्ने संख्येये वाच्ये डतिप्रत्ययो विधीयते न तु द्वित्वाद्यवच्छिन्ने अनभिधानात् । तेनेदमुपपन्नम् । अत एव 'किमिलेतत्परिप्रश्ने वर्तते, परिप्रश्नोऽनिर्ज्ञाते, अनिर्ज्ञातं च बहुषु, द्वेकयोः पुनर्निर्ज्ञातमेवेति 'किमः संख्यापरिमाणे डति च' इति सूत्रस्थं भाष्यं संगच्छते इति भावः ।

न्तः । **बहुगणवतुडति संख्या** ।१।१।२३। एते संख्यासंज्ञाः स्युः । **डति च** ।१।१।२५। डत्यन्ता[1] संख्या षट्संज्ञा स्यात् । **प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपः** ।१।१।६१। लुक्श्लुलुप्शब्दैः[2] कृतं प्रत्ययादर्शनं क्रमात्तत्तत्संज्ञं स्यात् । **षड्भ्यो लुक्** ।७।१।२२। षड्भ्यः परयोर्जश्शसोर्लुक् स्यात् । **प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्** ।१।१।६२। प्रत्यये लुप्तेऽपि तदाश्रितं कार्यं[3] स्यात् । इति जसि चेति गुणे प्राप्ते । **न लुमताङ्गस्य** ।१।१।६३। लुक् श्लु लुप् एते लुमन्तः । लुमता शब्देन लुप्ते तन्निमित्तमङ्गकार्यं[4] न स्यात् । कति । कति । कतिभिः । कतिभ्यः । कतिभ्यः । कतीनाम् । कतिषु । अस्मद्युष्मत्षट्संज्ञकास्त्रिषु सरूपाः । त्रिशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः । त्रयः । त्रीन् । त्रिभिः ।

इति पराशरश्च । अत्राहुः । पतिरित्याख्यातः पतिः 'तत्करोति तदाचष्टे' इति णिचि टिलोपे 'अच इः' इत्यौणादिकप्रत्यये 'णेरनिटि' इति णिलोपे च निष्पन्नोऽयं पतिशब्दः 'पतिः समास एव' इत्यत्र न गृह्यते, लाक्षणिकत्वात् इति ॥ एतेन 'कृष्णस्य सखिरर्जुनः' इति भारतम्, 'सखिना वानरेन्द्रेण' इति रामायणं च व्याख्यातम् ॥—**कतिशब्द** इति । का संख्या येषां ते कति । 'किमः संख्यापरिमाणे डति च' इति डतौ डित्त्वाट्टिलोपः ॥—**बहुगणवतु**—॥ बहुगणौ प्रातिपदिके संख्यावाचके गृह्येते न तु संघवैपुल्यवाचके अपि, संख्यायते अनयेत्यन्वर्थसंज्ञाविज्ञानात् । अत एव डतिरपि 'किमः संख्यापरिमाणे डति च' इति विहितस्तद्धित एव गृह्यते, वतुसाहचर्याच्च । न तु 'पातेर्डतिः' ॥ यद्यपि 'संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्ति' तथापीह वतुडत्योः केवलयोः संज्ञाविधौ फलाभावादन्वर्थताबलाच्च तदन्तयोरेव संज्ञा प्रवर्तते ॥ सानुबन्धनिर्देशस्तु ब्राह्मणवद्वसतिरित्यादावतिप्रसङ्गशङ्कां निराकर्तुमित्याहुः ॥ न चैवं संख्याकार्येषु कृत्वसुजादिषु कृत्रिमसंख्याया एव ग्रहणं स्यात् न त्वकृत्रिमाया इति पञ्चकृत्व इत्यादि न सिध्येत् । कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसंप्रत्ययात् इति वाच्यम् । 'संख्याया अतिशदन्तायाः कन्' इत्यत्र तिशदन्तपर्युदासबलेन संख्याकार्येषु कृत्रिमाकृत्रिमन्यायाप्रवृत्तेः ॥ नन्वेवं भूरिशब्दात्कृत्वसुच्प्रत्यय इति चेद् अत्राहुः । अनियतसंख्यावाचिनां चेत्संख्याकार्यं स्यात्तर्हि बहुगणयोरेवेत्येवं भूतनियमफलकसंख्याविज्ञानान्नास्त्यतिप्रसङ्ग इति ॥—**डति च** ॥ 'ष्णान्ता षट्' इत्यतः षडित्यनुवर्तते । संख्येति च प्रकृतं डतीत्यनेन विशेष्यते तदाह—**डत्यन्ता संख्येति** ॥ संख्येति किम् । पतयः ॥—**प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपः** ॥ 'अदर्शनं लोपः' इत्यतोऽनुवृत्तस्यादर्शनस्यानेकसंज्ञाकरणसामर्थ्यात्तन्त्रावृत्त्याद्याश्रित्य तद्भावितसंज्ञा इह विज्ञायन्ते, तेन संज्ञासंकरोऽत्र न भवति तदेतदाह—**लुक्श्लुलुप्शब्दैरि**त्यादि । सति तु संज्ञासंकरे हन्तीत्यत्र शब्लुकि 'श्लौ' इति द्वित्वं स्यात् । जुहोतीत्यत्र श्लौ सति 'उतो वृद्धिर्लुकि हलि' इति वृद्धिः स्यात् । न च तत्राभ्यस्तस्य नेत्यनुवृत्ते यायोतिनोनोतीत्यादाविव वृद्धिर्न भविष्यतीति वाच्यम् । संज्ञासंकरपक्षे तदनुवृत्त्यसंभवात् । अन्यथा सूत्रस्य निर्विषयत्वापत्तेः । न च यौतीत्यादिरवकाशः, संज्ञासंकरे तत्रापि द्वित्वस्य दुर्वारत्वादिति भावः ॥ 'फले लुक्' 'जुहोत्यादिभ्यः श्लुः' 'जनपदे लुप्' इत्यादिविधिप्रदेशेषु सूत्रशाटकवद्भाविसंज्ञाविज्ञानान्नान्योन्याश्रयः ॥—**षड्भ्यो लुक्** ॥ 'सर्वनाम्नः स्मै' इतिवत् 'षषो लुक्' इति वक्तव्ये बहुवचननिर्देशोऽत्रार्थप्राधान्यसूचनार्थः । कृत्रिमाकृत्रिमन्यायेन स्वरूपनिरासस्सिद्धेः, तेन षडर्थगतसंख्याभिधायिनोरेव जश्शसोर्लुगित्यर्थपर्यवसानात्प्रियपञ्चान इत्यादौ नातिप्रसङ्गः ॥ 'जश्शसोः शिः' इत्यतोऽनुवर्तनादाह—**जश्शसोर्लुक् स्यादि**ति ॥—**प्रत्ययलोपे**—॥ विशेषविहिता अपि लुगादिसंज्ञा लोपसंज्ञां न बाधन्ते । एकसंज्ञाधिकारादन्यत्र संज्ञानां बाध्यबाधकभावानङ्गीकारादिति भावः ॥ स्थानिवत्सूत्रेण सिद्धे नियमार्थमिदं सूत्रं, प्रत्ययस्यासाधारणं रूपं यत्र प्रयोजकं, तदेव कार्यं प्रत्ययलोपे सति भवति न तु प्रत्ययाप्रत्ययसाधारणमिति । तेन शोभना दृषदो यस्य सुदृषत् प्रासाद इत्यत्र 'नञ्सुभ्याम्' इत्यन्तोदात्ततां बाधित्वा 'सौमनसी अलोमोषसी' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् 'अत्वसन्तस्य—' इति दीर्घश्च न भवति । यद्वा, यत्र प्रत्ययः प्राधान्येनाश्रीयते तत्राल्विधावपि विध्यर्थमिदम्, तेन अतृणेडित्यत्र हलादौ पिति सार्वधातुके विहित इम् लुप्तेऽपि तस्मिन् भवति । 'वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम्' इति तु वर्णप्राधान्यविषयकम्, तेन गवे हितं गोहितमित्यत्र अवादेशो न । यद्यपीदं पक्षद्वयमाकरारूढं, तथापि नियमपक्ष एव प्रबल इति यङ्लुगन्ते मनोरमायां स्थितम् ॥ स्यादेतत् । सूत्रस्यास्यावश्यकत्वेऽपि 'प्रत्ययलोपे तल्लक्षणम्' इत्येव सूत्र्यतां किमनेन द्वितीयप्रत्ययग्रहणेन । अत्राहुः । प्रत्ययस्यासाधारणं रूपं यत्रेत्यादिलाभाय द्वितीयप्रत्ययग्रहणमिति ॥—**न लुमताङ्गस्य** ॥ लुमतेति किम् । कार्यते हार्यते, अत्र 'णेरनिटि' इति णिलोपेऽपि णिजपेक्षा वृद्धिर्भवत्येव ॥ अङ्गस्येति किम् ।

---

१ डत्यन्तेति—नन्वत्र संज्ञाविधित्वात्तदन्तग्रहणं दुर्लभम्, नच केवलस्य संज्ञायाः प्रयोजनाभावः, अङ्गाधिकारे तदन्तविधेः सत्त्वेन षड्भ्यो लुक एव प्रयोजनस्य सत्त्वात् इति चेत्, न, षट्कतीति डडनुवादेन थुको विधानेन च तदन्तस्यैव संख्यासंज्ञाप्रवृत्तेः । २ लुक्श्लुलुप इति—एते च विधीयमानाः सर्वादेशा एव । 'क्सस्याचि' इति प्रकृते 'लुग्वा दुह—' इति लुग्ग्रहणात् । ३ लक्षणमिति—नच 'प्रत्ययजं प्रत्ययवत्' इत्येव सिद्धे लक्षणग्रहणं व्यर्थमिति भ्रमितव्यम्, प्रत्ययनिमित्तकमेव भवति नतु प्रत्ययस्थानिकमित्यर्थलाभार्थं तत् । तेन नखैर्भिन्नो नखभिन्नः इत्यत्र ऐसादिकं न । अन्ये तु अतिदेशेनाहार्यतद्बुद्धावपि उच्चारणप्रसङ्गरूपषष्ठ्यर्थाभावेन नैसादिरिति व्यर्थमेव लक्षणग्रहणमिति वदन्ति । ४ अङ्गकार्यमिति—एतच्च आङ्गमनाङ्गं वेति शेखरे स्पष्टम् ।

त्रिभ्यः । **त्रेस्त्रयः** ।७।१।५३। त्रिशब्दस्य त्रयादेशः स्यादामि । त्रयाणाम् । परमत्रयाणाम् । गौणत्वे तु नेति केचित्[1] । प्रियत्रीणाम् । वस्तुतस्तु[2] प्रियत्रयाणाम् । त्रिपु । द्विशब्दो नित्यं द्विवचनान्तः । **त्यदादीनामः** ।७।२।१०२। एषामकारोऽन्तादेशः स्याद्विभक्तौ ॥ ❀ **द्विपर्यन्तानामेवेष्टिः** । द्वौ २ द्वाभ्याम् ३ । द्वयोः २ । द्विपर्यन्तानां किम् । भवान् । भवन्तौ । भवन्तः । संज्ञायामुपसर्जनत्वे च नात्वम् । सर्वाद्यन्तर्गणकार्यत्वात् । द्विर्नाम कश्चित् । द्विः । द्वी । द्वावतिक्रान्तोऽतिद्विः । हरिवत् । प्राधान्ये तु परमद्वौ इत्यादि । औडुलोमिः । औडुलोमी । बहुवचने तु उडुलोमाः ॥ ❀ **लोम्नोऽपत्येषु बहुष्वकारो वक्तव्यः** ॥ बाह्वादीञोऽपवादः । औडुलोमिम् । औडुलोमी । उडुलोमान् ॥ इतीदन्ताः ॥ वातप्रमीरित्युणादिसूत्रेण माङ ईप्रत्ययः स च कित् । वातं प्रमिमीते वातप्रमीः[3] । दीर्घाज्जसि च । वातप्रम्यौ । वातप्रम्यः । हे वातप्रमीः ॥ अमि पूर्वः ॥ वातप्रमीम् । वातप्रम्यौ । वातप्रमीन् । वातप्रम्या । वातप्रमीभ्याम् ३ । वातप्रम्ये । वातप्रम्यः २ । वातप्रम्योः २ । वातप्रम्याम् । दीर्घत्वान्न नुट् । ङौ तु सवर्णदीर्घः । वातप्रमी । वातप्रमीषु । एवं ययी-पप्यादयः । यान्त्यनेनेति ययीर्मार्गः । पाति लोकमिति पपीः सूर्यः । यापोः किद्द्वे चेति ईप्रत्ययः । क्विबन्तवातप्रमी-शब्दस्य तु अमि शसि ङौ च विशेषः । वातप्रम्यम् । वातप्रम्यः । वातप्रम्यि । एरनेकाच इति वक्ष्यमाणो यण् प्रधी-वत् । बह्व्यः श्रेयस्यो यस्य स बहुश्रेयसी । दीर्घङ्यन्तत्वाद्धल्ङ्याब्भ्य इति सुलोपः । **यूस्त्र्याख्यौ नदी** ।१।४।३। ईदूदन्तौ नित्यस्त्रीलिङ्गौ नदीसंज्ञौ स्तः ॥ ❀ **प्रथमलिङ्गग्रहणं च**[4] । पूर्वं स्त्र्याख्यस्योपसर्जनत्वेऽपि नदीत्वं व-

---

पञ्च सप्त कतीत्यादौ प्रत्ययान्तकार्यं 'सुप्तिङन्तम्–' इति पदसंज्ञा यथा स्यात् ॥—**अस्मादि**ति । प्राचा त्वव्ययास्मदि-ति पठितं, तत्र अव्ययेत्युपेक्षितम् 'सदृशं त्रिषु' इति श्रुतेर्लिङ्गत्रयाद्यभावपरत्वेन अव्ययानामलिङ्गत्वात् । अव्ययीभाव-स्य तु वचनात्क्लीबत्वेऽपि लिङ्गान्तराभावाच्च ॥—**त्रिशब्द** इति । 'नरतेर्ड्रिः' डित्वाट्टिलोपः ॥—**त्रेस्त्रयः** ॥ त्रेरिति ष-ष्ठी, न तु पञ्चमी । त्रय इत्यदन्तं न तु सान्तं 'त्रिजां त्रयाणाम्–' इति निर्देशादित्यभिप्रेत्याह—**त्रिशब्दस्य त्रयादे-श** इति ॥ ननु 'त्रिजां त्रयाणाम्–' इति निपातनादेव त्रयादेशे सिद्धे किमनेन सूत्रेणेति चेत् । मैवम् । 'अबाध-कान्यपि निपातनानि भवन्ति' इत्यनेन ज्ञापनात् । तेन पुरातनमिति सिध्यति । अन्यथा 'पुराणप्रोक्तेषु–' इति निपात-नादेनद्बाध्येत ॥ 'त्रेरयङ्' इत्येव न सूत्रितम् । तत् करोति आचष्टे वेत्यर्थे 'तत्करोति–' इत्यादिना णिचि ततः क्विपि 'प्रकृत्यैकाच्' इति प्रकृतिभावाट्टिलोपाभावे 'ह्रस्वस्य पिति–' इति तुकि त्रित् ततो बहुत्वविवक्षायामामि कृते त्रेरयङि त्र-याणामिति रूपासिद्धेः न च 'वार्णादाङ्गं बलीयः' इति तुकः प्रागेवायं स्यादिति शङ्क्यम् । युगपत्प्रवृत्तावेवाङ्गस्य बलीय-स्त्वात् ॥—**केचिदि**ति । त्रिसंबन्धिन्यामीति विज्ञानाद्गौणे त्रयादेशो न भवतीति तेषामाशयः ॥—**वस्तुतस्त्वि**ति । अर्थप्राधान्यबोधकस्य बहुवचनस्याभावाद्गौणत्वेऽपि त्रयादेशो न्याय्यः प्रियास्थ्नेत्यादावस्थ्याद्यनङ्वदिति भावः ॥—**त्यदा-दीनामः** ॥ 'अष्टन आ विभक्तौ' इत्यतोऽनुवर्तनादाह—**विभक्तावि**ति । विभक्ताविति किम् । तद् यद् । सोर्लुका लु-प्तत्वात्प्रत्ययलक्षणं न ॥—**द्विपर्यन्तानां किमि**ति । युष्मदस्मच्छब्दयोरिष्ट्यभावेऽपि दोषो नास्ति, आत्वयत्वलोपैर्विशेषविहि-तैरत्वस्य बाधनात् । तथा किंशब्देऽपि न दोषः । किमः कादेशस्य विशिष्यविधानादिति प्रश्नः ॥—**भवानि**ति ॥ भवत् सु इति स्थिते तकारस्थाने अत्वे कृते 'अतो गुणे' इति पररूपे 'उगिदचाम्–' इति नुमि सति 'सर्वनामस्थाने–' इत्यनेन दीर्घे सुलोपे नलोपे च सति भवा इति रूपं स्यादिति भावः ॥—**भवन्तावि**ति । पूर्ववत्तकारस्यात्वे पररूपे नुमि दीर्घे भवानाविति रूपं स्यादिति भावः ॥ उडूनीव लोमानि यस्य तस्यापत्यमौडुलोमिः ॥—**इञोऽपवाद** इति । तथा च बहुत्वे अकारान्तोऽयमुडु-लोमशब्दः स औडुलोमिशब्दादन्य एव, तस्य च इकारान्तेषु व्युत्पादनं प्रासङ्गिकमिति बोध्यम् ॥ इति इदन्ताः ॥ —**किदि**ति ॥ तेन 'आतो लोप इटि च' इत्यालोप इति भावः ॥—**क्विबन्तवातप्रमी** इति । माङ्धातोः क्विपि 'ईत्व-मवकारादौ' इति निषेधादीत्वं नेति शङ्कायां मीनातेरेव क्विप् बोध्यः । यद्वा । ईप्रत्ययान्तवातप्रमीशब्दादाचारक्विबन्तात्क-र्तरि क्विप् बोध्यः ॥—**श्रेयस्य** इति । 'प्रशस्यस्य श्रः' इतीयसुनि श्रादेशः । 'उगितश्च' इति ङीप् ॥—**बहुश्रेयसी**ति । 'स्त्रियाः पुंवत्–' इति पुंवद्भावः । 'ईयसश्च' इति न कप् । नाप्युपसर्जनह्रस्वः 'ईयसो बहुव्रीहेर्न' इति निषेधात् ॥ —**यू स्त्र्याख्यौ**–॥ ईश्च ऊश्च यू व्याख्यानाद्दीर्घयोरेव ग्रहणमविभक्तिकोऽयं निर्देश इत्येके । 'दीर्घाज्जसि च' इति निषेधस्य 'वा छन्दसि' इति पाक्षिकत्वात् 'प्रथमयोः पूर्वसवर्णः' इति दीर्घ इत्यन्ये ॥ इह 'प्रत्ययस्यैव ग्रहणम्' इति परिभाषा नोप-तिष्ठते । 'नेयङुवङ्स्थानावस्त्री' इति निषेधाल्लिङ्गात् । तेन प्रध्यै प्रध्या इत्यादौ नदीकार्यं स्यादेव ॥ स्त्रियमाचक्षाते स्त्र्याख्यौ । मूलविभुजादित्वात्कः 'चक्षिङः ख्याञ्' 'आतो लोप इटि च' इत्यालोपः ॥—**ईदूदन्तावि**ति । इह वर्णयोरेव संज्ञेत्यपि

---

१ केचिदिति—'आमि सर्वनाम्नः–' इत्येतस्य साहचर्यादिति तेषामाशयः । २ वस्तुतस्तु इति —नच गौणमुख्यन्यायेनात्र न भविष्यतीति वाच्यम्, तत्र हि अप्रसिद्धत्वस्य गौणलाक्षणिकत्वस्य वा ग्रहणात् । स्पष्टं चेदं विस्तरशो बृहच्छेखरे । ३ वातप्र-मीर्निःशृङ्गो मृगाकृतिर्जन्तुविशेषः । ४ प्रथमेति—इदं च 'यूस्त्र्या–' इति पूर्वसूत्रविषयमेव नतु 'ङिति ह्रस्वश्च' इति सूत्रविषयम् । तेन अतिश्रिये ब्राह्मणायेत्यत्र विकल्पो न॰।

ङ्यमित्यर्थः । **अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः** ।७।३।१०७। अम्बार्थानां नद्यन्तानां च ह्रस्वः स्यात् संबुद्धौ । हे बहुश्रेयसि । शसि बहुश्रेयसीन् । **आण् नद्याः** ।७।३।११२। नद्यन्तात्परेषां ङितामाडागमः स्यात् । **आटश्च** ।६।१।९०। आटोऽचि परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् । बहुश्रेयस्यै । बहुश्रेयस्याः । नद्यन्तात्परत्वान्नुट् । बहुश्रेयसीनाम् । **ङेराम् नद्याम्नीभ्यः** ।७।३।११६। नद्यन्तादाबन्तान्नीशब्दाच्च ङेराम् स्यात् । इह परत्वादाटा नुट् बाध्यते । बहुश्रेयस्याम् । शेषमीप्रत्ययान्तवातप्रमीवत् । अङ्यन्तत्वान्न सुलोपः । अतिलक्ष्मीः । शेषं बहुश्रेयसीवत् । कुमारीमिच्छन् कुमारीवाचरन्वा ब्राह्मणः कुमारी । क्यजन्तादाचारक्विबन्ताद्वा कर्तरि क्विप् । हल्ङ्याबिति सुलोपः । **अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ** ।६।४।७७। श्नुप्रत्ययान्तस्य इवर्णोवर्णान्तधातोर्भ्रूइत्यस्य चाङ्गस्येयङुवङौ स्तोऽजादौ प्रत्यये परे । ङिच्चेत्यन्तादेशः । आन्तरतम्यादेरियङ् ओरुवङ् । ईतीयङि प्राप्ते । **एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य** ।

पक्षोऽस्ति । 'आच्छीनद्योः–' इति सूत्रस्वरसात् । तयोः स्त्र्याख्यत्वं तु ङ्यादिषु स्वतः, तन्त्रीर्लक्ष्मीरित्यादौ तु स्त्रीवाचकवर्णसमुदायघटकत्वेन प्रवेशात् । तेन नद्यन्तादिव्यवहारो न विरुध्यते । एवं 'शेषो घ्यसखि' इत्यत्रापि इवर्णोवर्णयोरेव घिसंज्ञेति पक्षोऽप्यस्तीति बोध्यम् ॥ तेन 'घ्यन्ताजाद्यन्तयोर्घ्यन्तं परम्' इति व्यवहारः संगच्छते । वर्णसंज्ञापक्षे 'असखि' इत्यस्य सखिभिन्नस्यावयव इत्यर्थः, न तु सखिशब्दावयवं वर्जयित्वेति । तेन समुदायस्य सखिशब्दभिन्नत्वादतिसखिनेत्यादि निर्बाधमित्यवधेयम् ॥ स्त्रियामित्येव वक्तव्ये आख्याग्रहणं नित्यस्त्रीत्वलाभार्थमित्याशयेनाह—**नित्यस्त्रीलिङ्गाविति** ॥ यू किम् । मात्रे ॥ स्त्र्याख्याविति किम् । ग्रामण्ये ॥—**पूर्वमिति** । वृत्तेः प्रागित्यर्थः । संज्ञाया यथोद्देशे प्रवृत्तौ न्यायसिद्धमिदं, कार्यकालपक्षे तु वाचनिकमित्याहुः ॥—वर्णसंज्ञापक्षाश्रयेणाह—**नद्यन्तानामिति** ॥—**हे बहुश्रेयसीति**[1] । अत्र ह्रस्वविधानसामर्थ्याद्गुणो न प्रवर्तते । अन्यथा 'अम्बार्थनद्योर्गुणः' इत्येव ब्रूयात् । न च लाघवाभावः शङ्क्यः । ह्रस्वग्रहणे मात्राधिक्यात् 'ह्रस्वस्य गुणः' इत्युत्तरसूत्रे गुणग्रहणत्यागेन सुतरां लाघवसंभवाच्च ॥ अन्ये तु कृतेऽपि ह्रस्वे यदि गुण इष्टः स्यात्तर्हि 'अम्बार्थानां ह्रस्वः' इत्युक्त्वा 'नदीह्रस्वयोर्गुणः' इत्येव ब्रूयादित्याहुः । तत्र पदलाघवाभावेऽपि प्रक्रियालाघवमस्ति, परंतु 'जसि च' इत्यत्र ह्रस्वस्येत्येकदेशानुवृत्तौ क्लेशोऽस्तीति बोध्यम् ॥—**आण् नद्याः** ॥ 'अण् नद्याः' इत्येव सुवचम् । विधानसामर्थ्यात् 'अतो गुणे' इत्यस्याप्रवृत्तौ यथायथं वृद्धिसवर्णदीर्घाभ्यां बहुश्रेयस्यै बहुश्रेयस्या इत्यादिरूपसिद्धेः । ननु परत्वादाटा नुड् बाध्यत इत्युत्तरग्रन्थपर्यालोचनया ङेरामि कृते तस्य नुडागमनिवारणार्थमड्विधानावश्यकत्वात्सामर्थ्यमुपक्षीणमिति चेद्, एवं तर्हि 'ह्रस्वनद्यापः' इत्यनन्तरं 'ङेर्न' इत्येव सूत्र्यतामामीत्यनुवृत्त्या ङेरामो नुट् नेत्यर्थलाभात् । तस्मात् 'अण् नद्याः' इति विधानसामर्थ्यात् 'अतो गुणे' इति न प्रवर्तत इति दिक् ॥—**आटश्च** ॥ यद्यपि इह ङयि 'वृद्धिरेचि' इत्येव सिद्धं ङसिङसोर्ङेरामि च सवर्णदीर्घेण । तथाप्यैन्दिददित्याद्यर्थं सूत्रमिहापि न्याय्यत्वादुपन्यस्तम् ॥ 'अजादीनामटा सिद्धम्' 'आडजादीनाम्' इति सूत्रं मास्तु इति वदतो वार्तिककारस्य मते तु 'अटश्च' इत्येव सूत्रमिति बोध्यम् ॥—**ङेराम्न–**॥ ङेरिति सप्तम्येकवचनस्य ग्रहणं 'समानाधिकरणे स्त्रियाम्'–इत्यादिनिर्देशात् ॥—**आटा नुट् बाध्यत** इति । आटि कृते तु पुनर्न प्रवर्तते । 'सकृद्गतौ' इति न्यायाश्रयणादिति भावः ॥—**न सुलोप** इति । 'लक्षेर्मुट् च' इत्यौणादिक ईप्रत्ययान्तो लक्ष्मीशब्द इत्युपसर्जनह्रस्वोऽपि नेति बोध्यम् ॥—**कुमारीति** । यद्यपि क्विबर्थं प्रति ङ्यन्तस्योपसर्जनत्वाद्ध्रस्वत्वं प्राप्तं, तथापि 'गोस्त्रियोः' इत्यत्र कृत्रिमोपसर्जनत्वं गृह्यते न त्वप्रधानरूपमिति नात्र ह्रस्वः प्रवर्तते । अत एव हरीतक्याः फलानि हरीतक्य इत्यत्रापि ह्रस्वो न भवति । 'लुक् तद्धितलुकि' इत्यत्र त्वप्रधानरूपमुपसर्जनमेव गृह्यते न तु कृत्रिमोपसर्जनमसंभवादिति वक्ष्यामः ॥—**अचि श्नु–**॥ 'भ्रमेश्च डूः' इति डूप्रत्ययान्तत्वाद् भ्रूशब्दस्य धातोः पृथग्ग्रहणम् ॥ अन्ये त्वाहुः 'गमः क्वौ' इत्यत्र 'ऊङ् च गमादीनामिति वक्तव्यम्' इति वार्तिकादनुनासिकलोपे ऊङादेशे कृते निष्पन्नोऽयं भ्रूशब्दः । तथा च धातुग्रहणेनैव सिद्धे भ्रूग्रहणं निरर्थकमिति ॥ इण इति वक्तव्ये य्वोरिति[2] गुरुनिर्देश इण्प्रत्याहारः परेणैव णकारेण गृह्यत इति ज्ञापनार्थः । इह य्वोरिति धातोरेव विशेषणं न तु श्नुभ्रुवोरव्यभिचारादित्याह—**इवर्णोवर्णान्तधातोरिति** । श्नुधातुभ्रुवामिवर्णोवर्णयोरिति व्याख्याने तु इयङुवङोर्ङित्वं व्यर्थं स्याद्वैयधिकरण्यं च प्रसज्येतेति भावः ॥ ननु सामानाधिकरण्यपक्षेऽपि ङित्वं व्यर्थं 'निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति' इति इवर्णोवर्णान्तधातोः सर्वादेशत्वनिवृत्तिसंभवादिति चेन्न । श्नुभ्रुवोरपि निर्दिश्यमानत्वेन सर्वादेशत्वप्रसङ्गात् ॥ इ उ इत्यष्टादशानां संज्ञेत्युक्तत्वाद् यथासंख्यमिह न प्रवर्तते इत्याह—**आन्तरतम्यादिति** । स्थानत इति भावः ॥ य्वोः किम् । चक्रतुः । चक्रुः ॥ अचीति किम् । आप्नुयात् । जुहुयात् ॥

---

१ हे बहुश्रेयसीति—'अम्बार्थनद्योर्गुणः' इति वक्तव्ये ह्रस्वविधानान्न गुणः इति तु न युक्तम् । मातृवाचकानःशब्दस्याम्बार्थत्वाद्गुणापत्तेः । नच तस्य क्लीबत्वात्तुका संबुद्धेरभावान्न तत्रोपयोग इति, हे वारे इतिवत् पक्षे गुणापत्तेस्तदवस्थत्वात् । २ य्वोरिति—इदं च धातोर्भिन्नवचनत्वेऽपि समानाधिकरणं विशेषणम्, 'वेदाः प्रमाणम्' इत्यादौ तथा दर्शनात् । ३ ईतीयङीति—ननु 'धातोरुच्यमानं कार्यं धातुप्रत्यये' इति परिभाषया सुपि न प्राप्नोतीति वाच्यम्, न 'न भूसुधियोः', 'क्षियो दीर्घात्', 'भुवः संज्ञान्तरयोः' इत्यादिनिर्देशैः अत्र प्रकरणे तस्याः परिभाषाया अप्रवृत्तिकल्पनात् ।

६।४।८२। धात्ववयवसंयोगपूर्वो न भवति य इवर्णस्तदन्तो यो धातुस्तदन्तस्यानेकाचोऽङ्गस्य यण् स्यादजादौ प्रत्यये परे। इति यण् । कुमार्यौ । कुमार्यः । हे कुमारि । अमि शसि च । कुमार्यम् । कुमार्यः । कुमार्यै । कुमार्याः २ । कुमारीणाम् । कुमार्याम् । प्रधीः । प्रध्यौ । प्रध्यः । प्रध्यम् । प्रध्यः । उन्नयतीत्युन्नीः । धातुना संयोगस्य विशेषणादिह स्यादेव यण् । उन्न्यौ । उन्न्यः । हे उन्नीः । उन्न्यम् । ङेराम् । उन्न्याम् । एवं ग्रामणीः । अनेकाचः किम् । नीः । नियौ । नियः । अमि शसि च परत्वादियङ् । नियम् । नियः । ङेराम् । नियाम् । असंयोगपूर्वस्य किम् । सुश्रियौ । यवक्रियौ ॥ ॐ गतिकारकेतरपूर्वपदस्य यण् नेष्यते । शुद्धधियौ । परमधियौ । कथं तर्हि दुर्धियो वृश्चिकभियेत्यादि । उच्यते । दुःस्थिता धीर्येषामिति विग्रहे दुरित्यस्य धीशब्दं प्रति गतित्वमेव नास्ति । यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रत्येव गत्युपसर्गसंज्ञाः । वृश्चिकशब्दस्य बुद्धिकृतमपादानत्वं नेह विवक्षितम् । वृश्चिकसंबन्धिनी भीर्वृश्चिकभीरित्युत्तरपदलोपो वा । ॥ न भूसुधियोः ।६।४।८५। एतयोर्यण् न स्यादचि सुपि सुधियौ । सुधिय इत्यादि ॥ सखायमिच्छति सखीयति । ततः क्विप् । अल्लोपयल्लोपौ । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाद्यणि प्राप्ते । ॐ क्वौ लुप्तं न स्थानिवत् ।

—एरनेकाचः—॥ 'इणो यण्' इत्यतो यण् इति वर्तते । 'अचि श्नुधातु–' इति सूत्रादिह धातुरेव अनुवर्तते, न तु श्नुभ्रुवौ । तयोरिवर्णासंभवात् । धातुग्रहणं चावृत्त्योभयोर्विशेषणं संयोगस्याङ्गस्य चेति व्याचष्टे—धात्ववयवसंयोगेत्यादि । तत्र धातुना संयोगस्य विशेषणादिह यण् । उन्न्यौ । उन्न्यः । हरी हरीन् इत्यादि सिद्ध्यर्थं धातुना अङ्गं विशेष्यते । अन्यथा प्रध्यं प्रध्य इत्यादाविव पूर्वरूपं पूर्वसवर्णदीर्घं च बाधित्वा यण् स्याद् धात्ववयवसंयोगपूर्वो न भवति य इवर्णस्तदन्तत्वादङ्गस्य ॥—प्रधीरिति । प्रध्यायतीति प्रधीः । 'ध्यायतेः संप्रसारणं च' इति क्विपि संप्रसारणे पूर्वरूपे च 'हलः' इति दीर्घः ॥ यदा तु प्रकृष्टा धीर्बुद्धिर्यस्येति विगृह्यते, तदा धीशब्दस्य नित्यस्त्रीत्वात् 'प्रथमलिङ्गग्रहणं च' इति नित्यस्त्रीलिङ्गातिदेशे यथासंभवं नदीकार्यं बोध्यम् ॥ 'प्रथमलिङ्गग्रहणं च' इति वार्तिकस्य प्रथमलिङ्गं गृहीत्वा 'यूस्त्र्याख्यौ–' इत्यनेन नदीत्वं वक्तव्यमित्यर्थाद् 'एरनेकाचः–' इति यण्विषयत्वेन 'नेयङुवङ्–' इति निषेधस्याप्रवृत्तेश्चेत्येके ॥ अन्ये त्वाहुः । एवं तर्हि यथोद्देशं प्रवृत्तौ न्यायसिद्धमिति मनोरमाग्रन्थो विरुध्येत । यथोद्देशपक्षेऽपि प्रधीशब्दाद्यर्थतया वचनस्यावश्यकत्वात् । मूले हि उपसर्जनत्वेऽपि नदीत्वं वक्तव्यमित्युक्तं, न तु नित्यस्त्रीत्वमिति । तस्मात् 'प्रथमलिङ्गग्रहणम्' इत्यनेन लिङ्गप्रयुक्तं यन्नदीत्वं वृत्तेः प्राक् स्थितं तदिहातिदिश्यते । धीशब्दे तु 'नेयङुवङ्–' इति निषेधेन नदीत्वाभावान्नास्त्येव प्रधीशब्दे नदीत्वातिदेश इति ॥ 'ङिति ह्रस्वश्च' इति वैकल्पिकनदीत्वमपीह नातिदिश्यते । प्रथमलिङ्गेति वचनं यथोद्देशे न्यायसिद्धमिति ग्रन्थानुरोधेन वृत्तेः प्रागवस्थायामवयवत्वेनाभिमते विद्यमानाया एव नदीसंज्ञायाः समुदाये अभ्युपेयत्वात् । न च प्रकृष्टा धीर्यस्य तस्मै प्रध्ये प्रध्य इत्यादौ प्रथमान्तधीशब्दस्य ङिति परे प्रवर्तमाना नदीसंज्ञास्तीति दिक् ॥—उन्नीरिति । 'सत्सूद्विष–' इत्यादिना क्विप् ॥—ङेरामिति । आङ्त्वान्नीशब्दान्तादपि ङेराम् भवतीति भावः ॥ ग्रामं नयतीति ग्रामणीः । 'अग्रग्रामाभ्यां नयतेः' इति णत्वम् ॥—नीरिति । नयतीति नीः क्विप् ॥ —गतिकारकेतरेति । 'गतिकारकपूर्वस्यैव यणिष्यते' इति तु नोक्तम्, कुमारीमिच्छन् ब्राह्मणः कुमारी कुमार्यौ कुमार्यं इत्यत्र यणभावप्रसङ्गात् ॥ —शुद्धधियाविति । यदा तु शुद्धं ब्रह्म ध्यायतीति विगृह्यते, तदा भवत्येव यण् शुद्धध्यौ शुद्धध्यः । एवमग्रेऽपि ॥ —कथं तर्हीति । गतिकारकेतरपूर्वपदत्वं इह नास्तीति यणैव भाव्यमिति प्रश्नः ॥ दुर्धिय इत्यत्र 'प्रादिभ्यो धातुजस्य–' इति वार्तिकेन उत्तरपदलोपो बोध्य इत्याशयेनाह—दुःस्थिता धीर्येषामिति ॥—वृश्चिकशब्दस्येति । भाष्यकृता हि बुद्धिपरिकल्पितमपायमाश्रित्य 'भीत्रार्थानाम्–' इति सूत्रं प्रत्याख्यातं, ततश्च संबन्धमात्रविवक्षायां षष्ठ्येवेति नास्त्यत्र कारकपूर्वत्वमिति भावः ॥—वृश्चिकसंबन्धिनी भीरिति । एवं च भययोगाभावाद्वृश्चिकस्य नापादानकारकत्वमिति सूत्रमतेऽपि न दोष इति भावः ॥ 'ओः सुपि' इत्यतः सुपीत्यनुवर्तनादाह—अचि सुपीति ॥ सुपि किम् । सुध्युपास्यः । वस्तुतस्तु सुपीत्यननुवृत्तावपि न क्षतिः, 'अनन्तरस्य–' इति न्यायेन 'एरनेकाचः–' इति 'ओः सुपि' इति च सूत्रद्वयेन प्रापितस्यैव यणो 'न भूसुधियोः' इति निषेधाभ्युपगमात् ॥—स्थानिवत्त्वाद्यणि प्राप्त इति । 'एरनेकाचः–' इत्यनेन ॥ न चान्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य सखीशब्दस्य पदत्वात् 'न पदान्त–' इति निषेधेन अल्लोपो न स्थानिवदिति वाच्यम् । 'नः क्ये' इति नियमेन क्यचि नान्तस्यैव पदत्वादत आह—क्वौ लुप्तमिति । 'नपुंसके भावे क्तः' लोप इत्यर्थः । इदं सर्वं कुमारीमिच्छन् कुमारीत्यत्रापि बोध्यम् । क्वौ लुप्तमित्येतत्काचित्कं क्वौ विधिं प्रति न स्थानिवदित्यभ्युपगमात् । अन्यथा वेभिदि ब्राह्मणकुलानीति हलन्तनपुंसके वक्ष्यमाणं न संगच्छेत । वेभिद्यतेः क्विपि अल्लोपे यलोपे च क्वौ लुप्तत्वेनाल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाभावे झलन्तलक्षणनुम्प्रसङ्गात् । क्वौ विधिं प्रति न स्थानिवदित्यस्योदाहरणं लवमाचक्षाणो लौः । अत्र णिचि यष्टिलोपः यश्च क्वौ णिलोपः तदुभयं 'च्छ्वोः शूठ्–' इति वकारस्य क्विनिमित्ते ऊठि कर्तव्ये न स्थानिवत् । 'एत्येधत्यूठ्सु'

१ यत्क्रियेति—अयं चार्थ 'उपसर्गाः क्रियायोगे' इत्यत्र योगग्रहणाल्लभ्यते । २ सुधियौ इति—नचात्रान्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पदान्तत्वात् 'लोपः शाकल्यस्य' इति यलोपः प्राप्नोतीति शङ्क्यम्, 'उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ–' इति प्रत्ययलक्षणनिषेधात् ।

एकदेशविकृतस्यानन्यतयाऽनङ्‍णित्वे। सखा। सखायौ। सखायः। हे सखीः। अमि पूर्वरूपात्परत्वाद्यणि प्राप्ते ततोऽपि परत्वात्सख्युरसंबुद्धाविति प्रवर्तते। सखायम्। सखायौ। शसि यण्। सख्यः। सह खेन वर्तत इति सखः। तमिच्छतीति सखीः। सुखमिच्छतीति सुखीः। सुतमिच्छतीति सुतीः। सख्यौ। सुख्यौ। सुत्यौ। ख्यत्यादिति दीर्घस्यापि ग्रहणादुकारः। सख्युः। सुख्युः। सुत्युः। लूनमिच्छतीति लूनीः। क्षाममिच्छतीति क्षामीः। प्रस्तीममिच्छतीति प्रस्तीमीः। एषां ङसिङसोर्यण्। नत्वमत्वयोरसिद्धत्वात् ख्यत्यादित्युत्वम्। लून्युः। क्षाम्युः। प्रस्तीम्युः। शुष्कीयतेः क्विप्। शुष्कीः। इयङ्। शुष्कियौ। शुष्कियः। ङसिङसोः शुष्किय इत्यादि। इति ईदन्ताः॥ शंभुर्हरिवत्। एवं विष्णुवायुभान्वादयः। ॥ तृज्वत्क्रोष्टुः ।७।१।९५। क्रोष्टुशब्दस्तृजन्तेन तुल्यं वर्तते असंबुद्धौ सर्वनामस्थाने परे। क्रोष्टुशब्दस्य स्थाने क्रोष्टृशब्दः प्रयोक्तव्य इत्यर्थः। ॥ ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोः।

इति वृद्धिः॥ अत्रेदमवधेयम्। 'न पदान्त–' इति सूत्रे 'क्विलुगुपधात्वचङ्परनिर्ह्रासकुत्वेषूपसंख्यानम्' इति वार्तिकमस्ति तदेकदेशानुवादोऽयं 'क्वौ लुप्तम्–' इत्यादीति। 'लुका लुप्तं न स्थानिवत्' इत्यादीनामप्युदाहरणान्यत्रोच्यन्ते। पञ्चभिः पट्वीभिः क्रीतः पञ्चपटुः। 'आर्हात्–' इति ठक्, तस्य 'अध्यर्धपूर्व–' इति लुक्, 'लुक् तद्धितलुकि' इति ङीषो लुक् तस्य लुका लुप्तत्वेन स्थानिवत्त्वाभावाद् अत्र यणादेशो न भवति। न च ङीषो लुकः परनिमित्तकत्वाभावात् स्थानिवत्त्वं न भवेदिति शङ्क्यम्। ङीपो लुकं प्रति स्थानिद्वारा तद्धितलुकः परत्वस्वीकारात्। यद्वा, बुद्धिपरिकल्पितं पौर्वापर्यमभावेऽप्यस्तीति नास्त्यत्रानुपपत्तिः। न च अढे तद्धिते विवक्षिते 'भस्याढे–' इति पुंवद्भावादुक्तनिषेधं विनैवेष्टसिद्धिरित्यपि शङ्क्यम्। यत्र भावि-भत्वं तत्रैव पुंवद्भावः, इह तु लुकि भत्वाभावात्कुतः पुंवद्भावः इति कैयटेनोक्तत्वात्॥ तथा पञ्चेन्द्राण्यो देवता अस्य पञ्चेन्द्रः। 'सास्य देवता' इत्यण्। 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इति लुक्। ततो ङीषो लुकि तस्य स्थानिवत्त्वाभावात् ङीषा संनियुक्त आनङ् न श्रूयते। पुंवद्भावस्यात्र शङ्कापि नास्ति। इन्द्रे इन्द्रत्वमिन्द्राण्यामिन्द्रस्त्रीत्वमिति प्रवृत्तिनिमित्तभेदे भाषितपुंस्कत्वस्यानभ्युपगमात्। ये तु 'न पदान्त–' इति सूत्रे वर इ इति ईकारप्रश्लेषं कुर्वन्ति। तेषामिह लुग्ग्रहणं न कार्यम्॥ उपधात्वे कर्तव्ये न स्थानिवत्। तेन परिखाशब्दाच्चातुरर्थिके अणि कृते 'वृद्धादकेकान्त–' इत्यादिना पारिखशब्दात्खोपधलक्षणे छप्रत्यये पारिखीयः सिध्यति। अन्यथा उपधासंज्ञायाः पूर्वविधित्वेन तस्यां कर्तव्यायामालोपः स्थानिवत्स्यात्। नन्वेवं पटयतीत्यादौ वृद्धिः स्यादिति चेन्न। यत्रोपधासंज्ञामुपजीव्यप्रत्ययो विहितस्तत्रैवायं निषेध इति भाष्ये स्थितत्वात्। तत्र चङ्परनिर्ह्रासग्रहणमेव ज्ञापकं चङि परे यो ह्रस्वः स चङ्परनिर्ह्रासस्तत्र न स्थानिवत्। वादितवन्तं प्रयोजितवानवीवदद्वीणां परिवादकेन। अत्र प्रथमणिलोपस्य स्थानिवत्त्वादाकारोऽनुपधेति 'णौ चङि–' इत्युपधाह्रस्वो न प्राप्नोति। णिसामान्यग्रहणादेतत्सिद्धमिति चेत्, तर्ह्यन्यदुदाहर्तव्यं वारि आख्यदवीवरत्। न च 'अग्लोपि' इति निषेधः शङ्क्यः, परत्वाद्वृद्धौ सत्यां टिलोप इत्यभ्युपगमेनाग्लोपित्वाभावात्। अत एव 'मुण्डमिश्र–' इति सूत्रे हलिकल्योर्हलकलेत्यदन्तनिपातनं सार्थकम्॥ कुत्वे न स्थानिवत्। अर्चयतेरर्कः 'कृदाधारार्चिकलिभ्य' इति कः। पाचयतेः पाक्तिः। इह 'चोः कुः' इति कुत्वे णिलोपो न स्थानिवत्॥ वार्तिकेऽस्मिन् क्विचङ्परनिर्ह्रासोपधानां ग्रहणमावश्यकं, लुक ईकारप्रश्लेषेण गतार्थत्वात् कुत्वस्य पूर्वत्रासिद्धीयत्वाच्चेत्यवधेयम्॥ 'चजोः–' इति कुत्वे वा उदाहरणमन्वेषणीयम्॥—**सख** इति। 'तेन सहेति–' इति बहुव्रीहौ 'वोपसर्जनस्य' इति सभावः॥—**सखीरि**त्यादि। 'सुप आत्मनः क्यच्' । 'क्यचि च' इतीत्वम्॥—**दीर्घस्यापी**ति। एतदर्थं कृतयणादेश इति भावः॥ ननु अतिसखेर्भूपतेरिति गुणविषयं व्यावर्तयितुं यणा निर्देश इति चेद्, अस्त्वेवं, तथापि दीर्घे प्रवृत्तिः केन वार्यतां, न हि ह्रस्वे यणा भाव्यं, न दीर्घेष्वित्यत्र प्रमाणमस्ति। सौत्रस्य विकृतनिर्देशस्याव्याप्त्यतिव्याप्त्युभयवारकत्वे सारवत्त्वलभेन तथैवौचित्याद्भाष्यारूढत्वाच्च॥—**लूनमि**ति। 'ल्वादिभ्यः' इति निष्ठानत्वम्॥—**क्षाममि**ति। 'क्षायो मः' इति मः॥—**प्रस्तीममि**ति। 'प्रस्त्योऽन्यतरस्याम्' इति मः। 'स्त्यः प्रपूर्वस्य' इति संप्रसारणम्॥—**शुष्कीरि**ति। 'शुषः कः' इति निष्ठातस्य कः॥—**पक्वीरि**ति। 'पचो वः' इति वः॥—**इयङि**ति। संयोगपूर्वत्वादिवर्णस्य यण् नेति भावः॥ इति ईदन्ताः॥ ॥—**हरिवदि**ति। तद्वत्साध्य इत्यर्थः॥—**तृज्वत् क्रोष्टुः**॥ 'कुश आह्वाने रोदने च'। अस्मात् 'सितनिगमिमसिसच्यविधाञ्कुशिभ्यस्तुन्' इति तुन्प्रत्यये क्रोष्टुशब्दः, तृचि तु क्रोष्टृशब्दः, द्वावपि शृगालवचनौ, तत्राविशेषेण द्वयोः प्रयोगे प्राप्ते सर्वनामस्थाने स्त्रियां च तृजन्त एव तृतीयादावच्युभयम्, अन्यत्र तुन्नन्त एवेति नियमार्थं त्रिसूत्री आरभ्यते॥ क्रोष्टुरिति तुन्नन्तात्प्रथमा। तृज्वदिति तृतीयान्ताद्वतिः। निमित्तव्यपदेशतादात्म्यशास्त्रकार्यरूपविषयत्वेनातिदेशस्यानेकविधत्वेऽपि प्राधान्यादिह रूपमेवातिदिश्यते। तच्च न पचादेर्यस्य कस्यचित्। किंतु कुशेरेव, उपस्थितत्वाद्, अर्थत आन्तर्याच्चेत्यभिप्रेत्य फलितमाह—**क्रोष्टुशब्दस्थाने क्रोष्टृशब्द** इति। निमित्तातिदेशो यथा। चिकीर्षते। चिकीर्षति। अत्र सन्नन्तस्य 'पूर्ववत् सनः' इत्यनेन ञित्वातिदेशे कर्त्रभिप्राये आत्मनेपदं सिध्यति॥ ननु कार्यातिदेशेनाप्येतद्गतार्थमिति चेत्। अत्राहुः। निमित्तप्रतिसंधानपूर्वकत्वात्तस्येति निमित्तातिदेशः पृथगुक्त इति॥ व्यपदेशातिदेशो यथा। 'आद्यन्तवदेकस्मिन्' इत्यनेन

७।३।११०। ङौ सर्वनामस्थाने च परे ऋदन्ताङ्गस्य गुणः स्यात्। इति प्राप्ते। **ऋदुशनस्पुरुदंसोऽनेहसां च** ।७।१।९४। ऋदन्तानामुशनसादीनां चाऽनङ् स्यादसंबुद्धौ सौ परे। **अप्तृन्तृच्स्वसृनप्तृनेष्टृत्वष्टृक्षत्तृहोतृपोतृप्रशास्तृणाम्** ।६।४।११। अबादीनामुपधाया दीर्घः स्यादसंबुद्धौ सर्वनामस्थाने परे। नप्त्रादिग्रहणं व्युत्पत्तिपक्षे नियमार्थम्। तेन पितृभ्रातृप्रभृतीनां न। उद्गातृशब्दस्य तु भवत्येव। समर्थसूत्रे उद्गातार इति भाष्यप्रयोगात्। क्रोष्टा। क्रोष्टारौ। क्रोष्टारः। क्रोष्टारम्। क्रोष्टारौ। क्रोष्टून्। **विभाषा तृतीयादिष्वचि** ।७।१।९७। अजादिषु तृतीयादिषु क्रोष्टुर्वा तृज्वत्। क्रोष्ट्रा। क्रोष्ट्रे। **ऋत उत्** ।६।१।१११। ऋदन्तात् ङसिङसोरति परे उकार एकादेशः स्यात्। रपरत्वम्। **रात्सस्य** ।८।२।२४। रेफात्संयोगान्तस्य सस्यैव लोपो नान्यस्य। रेफस्य विसर्गः। क्रोष्टुः। आमि परत्वात्तृज्वद्भावे प्राप्ते॥ **नुमचिरतृज्वद्भावेभ्यो नुट् पूर्वविप्रतिषेधेन**। क्रोष्टूनाम्। क्रोष्टरि। क्रोष्ट्रोः।

कर्तव्यमित्यादौ सावकाशप्रत्ययाद्युदात्तत्वफलक आदिवद्व्यपदेश औपगवादावतिदिश्यते॥ तादात्म्यातिदेशो यथा 'सुबामन्त्रिते पराङ्गवत् स्वरे' इत्यनेन 'द्रवत्पाणी शुभस्पती' इत्यत्र शुभशब्दस्य पराङ्गवत्त्वे सति षाष्ठिकेन 'आमन्त्रितस्य' इत्यनेन शकारादुकारस्याद्युदात्तत्वं सिध्यति॥ शास्त्रातिदेशो यथा। 'कालेभ्यो भववत्' इत्यनेन कालवाचिभ्यः 'तत्र भवः' इत्यधिकारे यत् शास्त्रं तत् 'सास्य देवता' इत्यर्थे अतिदिश्यते। तेन मासिकं प्रावृषेण्यमित्यत्र यथाविहितं 'कालाट्ठञ्' 'प्रावृष एण्यः' इति सिध्यति। कार्यातिदेशे तु इह प्रकृतिप्रत्ययादीनां सांकर्यं स्यात्॥ कार्यातिदेशो यथा 'गोतो णित्' गौः गावौ गावः। अत्र णित्कार्यं वृद्धिरतिदिश्यते प्राधान्यात्। केचित्तु निमित्तातिदेशे 'गोतो णित्' इत्युदाहरन्ति, कार्यातिदेशस्य 'कर्मवत्कर्मणा–', 'स्थानिवदादेशः–' इत्याद्युदाहर्तव्यम्। रूपातिदेशो यथा। वतण्डी चासौ वृन्दारिका च वातण्ड्यवृन्दारिका। अत्र वतण्डीशब्दे 'पुंवत् कर्मधारय–' इत्यनेन पुंवाचकवातण्ड्यशब्दरूपमतिदिश्यते॥ इह मनोरमायामतिदेशस्य षड्विधत्वमुक्तम्,॥ अन्ये तु 'कार्यरूपनिमित्तार्थशास्त्रतादात्म्यशब्दिताः। व्यपदेशश्च सप्तैतानतिदेशान्प्रचक्षते' इति सप्तविधत्वमाहुः। अर्थातिदेशस्योदाहरणं गार्गी च गार्ग्यायणौ च गर्गाः। अत्र 'स्त्री पुंवच्च' इत्यनेन गोत्रप्रत्ययान्तस्त्रीवाचकस्य 'वृद्धो यूना' इत्येकशेषे सति स्त्र्यर्थस्य पुमर्थोऽतिदिश्यते तेन स्त्रियामपत्यकृतबहुत्वे 'यञञोश्च' इति लुक् सिध्यति॥—**ऋतो ङि**—॥ कृतृ एतयोरनुकरणे ऋकारान्ते गुणवारणाय तपरकरणमिति बोध्यम्॥—**अप्तृन्**—॥ 'तुरिष्ठेमेयस्सु' इतिवत्तृ इत्येव सिद्धे तृन्तृचोर्भेदेनोपादानं 'क्वचित्सामान्योक्तावपि विशेष एव गृह्यते' इति ज्ञापनार्थम्। तेन 'न कोपधायाः' इत्यत्र सामान्योक्तावप्यकृत्तद्धितयोरेव को गृह्यते। न कमात्रम्। तेन यदग्रे वक्ष्यति 'कोपधप्रतिषेधे तद्धितवुग्रहणम्' इति तदुपपन्नं भवतीत्येके॥ अन्ये त्वाहुः। 'अप्तृ–' इत्येव वक्तव्ये तृन्तृजिति भेदेनोपादानमर्थवतस्तृव्यावृत्तये। यद्यप्यर्थवत्परिभाषया तन्निवृत्तिः सिध्यति, तथापि तस्याः परिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनाय तयोः पृथगुपादानम्॥ तेन 'अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्ति' इति सिद्धमिति॥ व्युत्पत्तिपक्षे तृन्नन्तत्वात्तृजन्तत्वाद्वा सिद्धे नप्त्रादिग्रहणं व्यर्थमित्यत आह—**नियमार्थमि**ति। औणादिकानामन्येषां संज्ञाशब्दानां मा भूदित्येतदर्थमित्यर्थः॥ धातृशब्दस्त्वौणादिकः संज्ञाशब्दो न भवति इति तत्र दीर्घो भवत्येव। धातारौ। धातारः॥ अव्युत्पत्तिपक्षे तु नप्त्रादिग्रहणं विध्यर्थमिति पितृभ्रातृप्रभृतीनां दीर्घशङ्कैव नास्तीति बोध्यम्॥ **तेने**ति। पितरौ। पितरः। भ्रातरौ। भ्रातरः। इत्यादौ दीर्घो नेत्यर्थः॥—**क्रोष्टे**ति। अनङ्। हल्ङ्यादिलोपात्परत्वादुपधादीर्घः। (स च) 'सर्वनामस्थाने च' इत्यनेन यद्यपि लभ्यते, तथापि परत्वात् 'अप्तृन्–' इत्येव न्याय्यः। कृतेऽप्यनङि एकदेशविकृतस्यानन्यत्वेन तृच्त्वात्। अन्यथा गुणे कृतेऽपि क्रोष्टारावित्यादौ दीर्घो न स्यादिति भावः॥—**विभाषा तृ**—॥ 'यस्मिन्विधिस्तदादौ–' इति तदादिविधिरित्याह—**अजादिष्वि**ति॥—**ऋत उत्**॥ ऋकाराकारयोरेकादेशे सति ह्रस्व एव उकारः स्यान्न तु दीर्घ इत्येतदर्थकेन तपरकरणेन 'भाव्यमानोऽण् क्वचित् सवर्णान् गृह्णाति' इति ज्ञाप्यते, तेन यवलपरे हकारे मस्य विधीयमाना यवला अनुनासिका भवन्ति॥—**रात्सस्य**॥ 'संयोगान्तस्य लोपः' इत्यनेनैव सिद्धे नियमार्थमिदमित्याह—**सस्यैवे**ति॥—**नान्यस्ये**ति। ऊर्क् परिमार्ट् इत्यादौ रेफात्संयोगान्तस्य लोपो नेत्यर्थः॥ रादेव सस्येति विपरीतनियमोऽत्र न भवति। उरःप्रभृतिषु कृतसंयोगान्तलोपस्य पुमानित्यस्य दर्शनात्॥—**परत्वादि**ति। न च नुट् नित्य इति वाच्यम्। तृज्वद्भावे कृते संनिपातपरिभाषया नुटो दुर्लभत्वात् इति भावः॥—**नुमचिरे**ति। वारीणां तिसृणां क्रोष्टूनामिति क्रमेणोदाहरणानि॥ ननु रेण स्वविषये प्राप्तं सर्वं बाध्यं बाध्यसामान्यचिन्ताश्रयणात्। अत एव गुणदीर्घोत्वानामपवाद इति वक्ष्यति। तथा चाविशेषान्नुडप्यनेन बाध्यत इति कथमिह विप्रतिषेधः। उत्सर्गापवादयोस्तदयोगादिति चेत्, अत्राहुः। अत एव तदंशे विप्रतिषेधं दूषयित्वा 'न तिसृचतसृ' इति ज्ञापकान्नुडिति भाष्यकृतोक्तम्। एवं च

---

१ भाष्यप्रयोगादिति—एवं च उणादिष्वस्य व्युत्पादनमप्रामाणिकमिति भावः। पङ्कजशब्दवदष्टाध्यायीव्युत्पन्नत्वेऽपि योगरूढिस्वीकारे बाधकाभावात् इति तत्त्वम्।

पक्षे हलादौ च शंभुवत् ॥ इत्युदन्ताः ॥ ॥ हूहूः । हूह्वौ । हूह्वः । हूहूम् । हूह्वौ । हूहूनित्यादि । अतिचमूशब्दे तु नदीकार्यं विशेषः । हे अतिचमु । अतिचम्वै । अतिचम्वाः २ । अतिचमूनाम् । अतिचम्वाम् । खलपूः । **ओः सुपि** ।६।४।८३। धात्ववयवसंयोगपूर्वो न भवति य उवर्णस्तदन्तो यो धातुस्तदन्तस्यानेकाचोऽङ्गस्य यण् स्यादजादौ सुपि । गतिकारकेतरपूर्वपदस्य यण् नेष्यते । खलप्वौ । खलप्व इत्यादि । एवं सुल्वादयः । अनेकाचः किम् । लूः । लुवौ । लुवः । धात्ववयवेति किम् । उल्लूः । उल्लुवौ । उल्लुवः । असंयोगपूर्वस्य किम् । कटप्रुवौ । कटप्रुवः । गतीत्यादि किम् । परमलुवौ । सुपि किम् । लुलुवतुः । स्वभूः । **न भूसुधियोः** । स्वभुवौ । स्वभुवः । **वर्षाभ्वश्च** ।६।४।८४। अस्योवर्णस्य यण् स्यादचि सुपि । वर्षाभ्वौ । वर्षाभ्वः । दृम्भतीति दृम्भूः । अन्दूदृम्भूजम्बूकफेलूकर्कन्धूदिधिषूरित्युणादिसूत्रेण व्युत्पादितः । दृम्भ्वौ । दृम्भ्वः । दृम्भूम् । दृम्भ्वौ । दृम्भून् । शेषं हूहूवत् । दृन्निति नान्ते हिंसार्थेऽव्यये भुवः क्विप् । दृन्भूः ॥ **दृन्करपुनःपूर्वस्य भुवो यण् वक्तव्यः** । दृन्भ्वौ । दृन्भ्व इत्यादि खलपूवत् । करभ्वौ । करभ्वः । दीर्घपाठे तु कर एव कारः । स्वार्थिकः प्रज्ञाद्यण् । कारभ्वौ । कारभ्वः । पुनर्भूर्यौगिकः पुंसि । पूनर्भ्वावित्यादि । दृग्भूकाराभूशब्दौ स्वयंभूवत् ॥ इत्यूदन्ताः ॥ ॥ धाता । हे धातः । धातारौ । धातारः ॥ **ऋवर्णान्नस्य णत्वं वाच्यम्** ॥ धातॄणामित्यादि । एवं नप्त्रादयः । उद्गातारौ । पिता । व्युत्पत्तिपक्षे नप्त्रादिग्रहणस्य नियमार्थत्वान्न दीर्घः । पितरौ । पितरः । पितरम् । पितरौ । शेषं धातृवत् । एवं जामातृभ्रात्रादयः । ना । नरौ । नरः । हे नः । **नृ च** ।६।४।६। नृ इत्येतस्य नामि वा दीर्घः स्यात् । नृणाम् । नृणाम् ॥ इति ऋदन्ताः ॥ ॥

नुम्तृज्वद्भावाभ्यामित्येव सुवचमिति ॥ इत्युदन्ताः ॥ ॥—**हूहूरिति** । गन्धर्वविशेषवाचकमव्युत्पन्नं प्रातिपदिकमिदम् ॥ —**हूह्वाविति** । 'दीर्घाज्जसि च' इति पूर्वसवर्णदीर्घनिषेधे सति 'इको–' इति यण् ॥—**अतिचमूशब्दे त्विति** । 'प्रथमलिङ्गग्रहणं च' इत्युक्तेः । तथा चैवमतिचम्वादय इति प्राचोक्तं नादर्तव्यमिति भावः ॥—**खलपूरिति** । खलं पुनातीति पूञः क्विप् ॥—**ओः सुपि** ॥ 'इणो यण्' इत्यतो यण् 'एरनेकाचः–' इति सूत्रं च सर्वमनुवर्तते इवर्णवर्जम्, ओरित्युकारस्य कार्यिणो निर्देशात् । 'अचि श्नुधातु–' इति सूत्राद्धातुः 'एरनेकाचः–' इत्यत्रैव संबध्यते इत्याशयेन व्याचष्टे—**धात्ववयवसंयोगे**त्यादि ॥—**वर्षाभ्वौ वर्षाभ्व** इति । अत्र 'इको यणचि' इति यणं बाधित्वा 'प्रथमयोः–' इति पूर्वसवर्णदीर्घः प्राप्तः, तस्य 'दीर्घाज्जसि च' इति निषेधे पुनरपि यणादेशप्रसक्तौ 'अचि श्नुधातुभ्रुवाम्–' इत्युवङ्, तं च बाधित्वा 'ओः सुपि' इति यण्, तस्य 'न भूसुधियोः' इति निषेधे पुनरुवङादेशस्य प्रसक्तौ 'वर्षाभ्वश्च' इति यणिति बोध्यम् ॥ एवमन्यत्राप्युत्सर्गापवादविषय ऊह्याः ॥ 'भेके मण्डूकवर्षाभूशालूरप्लवदर्दुराः' इत्यमरः । 'भेक्यां पुनर्नवायां स्त्री वर्षाभूर्दर्दुरे पुमान्' इति यादवः ॥—**दृम्भती**ति । 'दृम्भी ग्रन्थे' तुदादिः । दृम्भूर्ग्रन्थकर्ता । कथक इत्यन्ये ॥—**व्युत्पादित** इति । ऊप्रत्ययो नुमागमश्चात्र निपात्यते इत्यर्थः । दशपादीवृत्तौ तु 'दर्भेर्ण दृन्भूः नुमागमोऽनुस्वारश्च निपात्यते' इत्युक्तम् ॥ अयमूकारो न धातोरिति उवङोऽप्रसङ्गात् 'इको यणचि' इति यण्, स च 'अमि पूर्वः' इत्यनेन बाध्यत इत्याशयेनाह—**दृम्भूमिति** । शसि 'दीर्घाज्जसि च' इति निषेधाप्रवृत्त्या पूर्वसवर्णदीर्घेणापि बाध्यत इत्याह—**दृम्भूनि**ति ॥ —**दृन्निती**ति । इदं च श्रीपतिमतम्, माधवेन तु 'अन्दूदृम्भू–' इत्यादिसूत्रेण दृढशब्दे उपपदे भुवः कूप्रत्ययः उपपदस्य दृन्नादेशश्च निपात्यत इत्युक्तम् ॥—**दृन्भूरि**ति ॥ तरुसर्पजातिभेद इत्येके । कपिरित्यन्ये ॥—**वक्तव्य** इति 'वर्षाभ्वश्च' इति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वादिति भावः ॥ एवं च 'ओः सुपि' इति प्राप्तस्य यणो 'न भूसुधियोः' इति निषेधे 'वर्षादृन्करपुनःपूर्वस्य भुवः' इत्येतद्विध्यर्थमिति स्थितम् ॥ अत्र नव्याः । 'वर्षादृन्कर–' इत्यस्य नियमार्थतां स्वीकृत्य 'न भूसुधियोः' इत्यत्र भूग्रहणं त्यक्तुं शक्यमिति ॥—**दीर्घपाठ** इति । 'दृन्कार–' इति पाठे इत्यर्थः । एवं च ह्रस्वपाठे कारपूर्वस्योवङेव, दीर्घपाठे तु करपूर्वस्योवङिति विवेकः ॥ 'पुनर्भूर्दिधिषूरूढा द्विः' इत्यमरोक्तेः पुनर्भूशब्दो नित्यस्त्रीलिङ्गः । तथा च स्त्रीलिङ्गप्रकरण एव वक्तुमुचितो, न त्वत्रेत्याशङ्कायामाह—**यौगिकः पुंसी**ति । पुनर्भवतीति पुनर्भूरिति क्रियाशब्दः पुंलिङ्गेऽप्यस्तीत्यर्थः ॥—**स्वयंभूवदि**ति । प्राचा तु दृग्भूकाराभूशब्दौ वर्षाभूवदुदाहृतौ तदुपेक्ष्यमिति भावः ॥ इत्यूदन्ताः ॥ ॥—**धाते**ति । दधातीति धाता अब्जयोनिः । डुधाञस्तृच् तृन् वा अनङ् दीर्घसुलोपनलोपाः । —**व्युत्पत्तिपक्ष** इति । अव्युत्पत्तिपक्षे दीर्घशङ्कैव नास्ति, अबादिष्वपठनादिति भावः ॥—**ने**ति । 'नयतेर्डिच्च' इति ऋप्रत्ययान्तो नृशब्दः । अनङादि प्राग्वत् ॥—**नृ च** ॥ इह 'छन्दस्युभयथा' इति सूत्रादुभयथेत्यनुवर्तत इत्यभिप्रेत्याह —**वा दीर्घः स्यादि**ति । केचित्त्विह छन्दसीत्यप्यनुवर्तयन्ति, तेषां हि 'चिन्ताजर्जरचेतसां बत नृणां का नाम शा-

---

१ गतीति—सकृद्दवावित्यत्र तु क्रियाविशेषणत्वेन कर्मत्वाद्यण् भवत्येव । २ दृन्करेति—इदं च वार्तिकं 'वर्षाभ्वश्च' इत्यत्रानुक्तसमुच्चयार्थेन चकारेण संग्राह्यमिति केचित् । ३ स्वार्थिक इति —स्वस्याः प्रकृतेरर्थः स्वार्थः । तत्र भवः स्वार्थिकः । अध्यात्मादित्वाट्ठञ् । द्वारादित्वप्रयुक्त ऐजागमस्तु इह न भवति द्वारादिषु स्वग्रामस्वाध्यायशब्दयोः पाठेन स्वशब्दादेश्चेदेतयोरेवेति नियमार्थकेनाप्राप्तेः ।

कॄ तॄ अनयोरनुकरणे (प) **प्रकृतिवदनुकरणम्** । इति वैकल्पिकातिदेशादित्वे[1] रपरत्वम् । कीः । किरौ । किरः । तीः । तिरौ । तिरः । इत्यादि गीर्वत् । इत्वाभावपक्षे तु ऋदुशन इति ऋतो ङीति च तपरकरणादनङ्गुणौ न । कॄः । क्रौ । क्रः । कॄम् । क्रौ । कॄन् । क्रा । क्रे इत्यादि ॥ **इति ॠदन्ताः** ॥ ॥ गम्लृ शक्लृ अनयोरनुकरणेऽनङ् । गमा । शका । गुणविषये तु लपरत्वम् । गमलौ । गमलः । गमलम् । गमलौ । गमॄन् । गम्ला । गम्ले । ङसिङसोस्तु ऋतउदित्युत्वे लपरत्वे संयोगान्तस्य लोपः । गमुल् । शकुल् । इत्यादि ॥ **इति लृदन्ताः** ॥ ॥ सेः[2] । सयौ । सयः । स्मृतेः । स्मृतयौ । स्मृतयः ॥ **इत्येदन्ताः** ॥ ॥ **गोतो णित्** ।७।१।९०। गोशब्दात्परं सर्वनामस्थानं णिद्वत् स्यात् । गौः ।

न्तेः कथा' 'नृणामेको गम्यस्त्वमसि–' इत्यादिप्रयोगा न संगच्छेरन् । किंच 'छन्दस्युभयथा' इति पूर्वसूत्रेणैव नृणां नॄणामिति सिद्धे 'नृ च' इति सूत्रस्य वैयर्थ्यं स्यात् । यदपि पूर्वसूत्रे तिसृचतसृ इत्यनुवर्तयन्ति, तदप्ययुक्तम् । अविशेषेण विकल्पदर्शनात् । तथा च 'धाता धातृणाम्' इति मन्त्रे तैत्तिरीयैर्ह्रस्वः पठ्यते, बह्वृचैस्तु दीर्घ इति दिक् ॥ इत्यृदन्ताः ॥ ॥ —**प्रकृतिवदनुकरणमि**त्यादि । 'यत्तदेतेभ्यः परिमाणे' इति निर्देशोऽत्र लिङ्गम् । भवति हि तत्र त्यदाद्यत्वकरणादनुकरणस्य प्रकृतिवत्त्वमेकशेषाभावदर्शनाच्च वैकल्पिकत्वम् ॥—**इत्वे रपरत्वमि**ति । 'ॠत इद्धातोः' इतीत्वे 'उरण् रपरः' इति रपरत्वम् ॥—**कीरि**ति । कॄधातुरित्यर्थः ॥ एवं—**तीरि**ति तॄधातुः ॥—**इत्यादी**ति । 'ऋत उत्' इति तपरकरणात् ङसिङसोरत उदादेशो न, क्रः । दीर्घान्तत्वादामो न नुट्, क्राम् । ङौ तु क्रि इत्यादि ॥ इत्यॄदन्ताः ॥ ॥ **अनङि**ति । ऋलृवर्णयोः सावर्ण्यात् 'ऋदुशन–' इति सूत्रप्रवृत्तेः ॥—**गुणविषय** इति । 'ऋतो ङि–' इति गुणविषये ॥—**गमॄन्** इति । लृवर्णस्य दीर्घाभावात् 'प्रथमयोः–' इति यः पूर्वसवर्णदीर्घः स लृकाराकारयोः स्थाने ॠकार एव भवति ॥ नन्वत्र लृकारद्वयगर्भो दीर्घोऽस्त्विति चेत्, अत्राहुः । 'प्रथमयोः पूर्वसवर्णः' इत्यस्याकः प्रथमाद्द्वितीययोरचि पूर्वस्य सवर्णो यो दीर्घः स पूर्वपरयोः स्थाने भवतीत्यर्थादृलृवर्णयोर्वचनेन सावर्ण्यसद्भावात् ॠकार एव लृकाराऽकारयोः स्थाने भवति । न तु लृकारद्वयगर्भो दीर्घः, तस्य ईषत्स्पृष्टप्रयत्नत्वात् प्रयत्नभेदेन लृकारसावर्ण्याभावादिति ॥ एवं च होतॄनित्यादौ रेफद्वयगर्भो दीर्घ ऋकाराकारयोः स्थाने न भवत्येवेति बोध्यम् ॥ **इत्यादी**ति । गम्लृभ्याम् । गम्लृभिः । गम्लृभ्यः । आमि तु गमॄणामिति केचित् ॥ वस्तुतस्तु लृकारस्थाने लृकारद्वयगर्भेणैव दीर्घेण भवितव्यं स्थानत आन्तर्यस्य बलीयस्त्वात् । होतॄणामित्यत्र तु ॠकार एव भवति स्थानप्रयत्नोभयसाम्यात् ॥ स्यादेतत् । रेफद्वययुक्तस्य लृकारद्वययुक्तस्य चेषत्स्पृष्टप्रयत्नत्वात् प्रयत्नभेदेन ऋलृवर्णाभ्यां सावर्ण्याभावेनाच्त्वाभावात् 'ऊकालोऽच्–' इत्यादिना दीर्घसंज्ञा नास्तीति कथमत्र लृकारद्वयगर्भेण भवितव्यम्, 'ऋति ॠ वा' 'लृति ॡ वा' इति वार्तिकप्रत्याख्यानं वा कथं संगच्छताम्, 'अकः सवर्णे' इत्यनेन इष्टरूपाणामसिद्धेः, अत्राहुः । उभयोरप्यच्त्वसिद्धये वर्णसमाम्नाये 'ऋलृक्' सूत्रोत्तरं पाठः कर्तव्यः, तेन सर्वेष्टसिद्धिः । न च दीर्घत्वसिद्धावपि विवृतप्रयत्नसाम्यात् होतॄकार इत्यत्र ॠकारो दीर्घ एव स्यात्, न तु रेफद्वययुक्तो दीर्घ इति शङ्क्यम् । ऋकारद्वयस्थाने रेफद्वयवतः साम्येन कदाचित्तस्यापि प्रवृत्तेः । होतॢकार इत्यत्र लृकारेण आन्तर्यात्कदाचिल्लकारद्वययुक्तः कदाचिदृकारेण आन्तर्यादॄकारश्च भवति । परं तु वार्तिकमते होतॄकार इत्यत्र रेफद्वयगर्भो न भवति । प्रत्याख्यानपक्षे तु कदाचिद्भवतीति वैषम्यमस्ति, तत्रेष्टापत्तिर्वा प्रत्याख्यानस्य प्रौढिवादता वा अभ्युपगन्तव्येति ॥ अत्रेदं बोध्यम् । 'अकः सवर्णे–' इति सूत्रस्थभाष्ये 'ऋति ॠ वा लृति ॡ वा' इत्येतन्न प्रत्याख्यातम्, 'तुल्यास्य–' इति सूत्रस्थभाष्ये तु तस्य प्रत्याख्यानेऽपि फलभेदे तदयोगात् । स्वीकृते तु तस्मिन् 'अकोऽकीत्येव सुवचम्' इति ग्रन्थोऽनुपपन्न एव ॥ यदि तु 'ऋति ॠ वा' इति वार्तिकं, 'उर्ॠ' इति 'ॠ वा' इति पठ्यते, तदा वार्तिकयोः सवर्ण इति पदानुवृत्त्यनपेक्षणात्सुवचमेवाऽकोऽकीति ॥ प्रकृतमनुसरामः । ङौ तु 'ऋतो ङि–' इति गुणो लपरः । गमलि । गम्लोः । गम्लृषु । एवं शक्लृशब्देऽप्यूह्यम् ॥ इति लृदन्ताः ॥ ॥—**सेरि**ति । अस्यापत्यमिः कामः, अस्य स्त्री ई लक्ष्मीस्तेन तया वा सह वर्तत इति विग्रहे 'तेन सहेति तुल्ययोगे' इति बहुव्रीहौ 'वोपसर्जनस्य' इति सहस्य सभावे 'आद्गुणः' ॥—**सय** इति ॥ ननु से इत्येकारस्य अन्तवद्भावेन पदान्तत्वादयादेशं बाधित्वा जसि परतः 'एङः पदान्तात्–' इति पूर्वरूपमेकादेशः स्यात्, तथा च सेरित्येव रूपं स्यात् न तु सय इति चेद् । अत्र केचित् । एवं तर्हि 'थासः से' 'इशः से' इति विहितादेशस्यानुकरणशब्दोऽयम्, तत्र हि जसि परतोऽयादेशस्य निर्बाधत्वादिति ॥—**स्मृतेरि**ति । इः कामः स्मृतो येन सः, ईर्लक्ष्मीः स्मृता येनेति वा विग्रहः । 'निष्ठा' इति स्मृतशब्दस्य पूर्वनिपातः ॥—**स्मृतय** इति । नन्वत्र पूर्वोक्तरीत्या 'एङः पदान्तादति' इति पूर्वरूपेण भाव्यं न त्वयादेशेन, न ह्यत्रानुकरणशब्दत्वकल्पनमौचित्यं लभते इति चेत् । अत्र नव्याः । 'उत्तरपदत्वे

---

१ इत्वे इति—'किरश्च पञ्चभ्यः' इति निर्देशात् अधातुप्रत्ययेऽपि तस्य प्रवृत्तिरिति भावः । २ सेरिति—ननु इना सह वर्तते इति विग्रहे सभावात्पूर्वमन्तरङ्गत्वाद्गुणे सहेः इति रूपं स्यात् । नच ततः सादेशः, एवमपि एदन्तता दुर्लभैव इति चेत्, न, उत्तरपदाधिकारस्थबहिरङ्गेऽन्तरङ्गपरिभाषाऽप्रवृत्तेः 'इच एकाचोऽम्–' इति सूत्रे भाष्ये उक्तत्वादक्षतेः ।

गावौ । गावः । **औतोऽम्शसोः** ।६।१।९३। आ ओत इति छेदः । ओकारादम्शसोरचि परे आकार एकादेशः स्यात् । शसा साहचर्यात्सुवेव अम् गृह्यते । नेह । अचिनवम् । असुनवम् । गाम् । गावौ । गाः । गवा । गवे। गोः । इत्यादि ॥ ❀ **ओतो णिदिति वाच्यम्** ॥ **विहितविशेषणं च** । तेन । सुद्यौः । सुद्यावौ । सुद्यावः । ओकारान्ताद्विहितं सर्वनामस्थानमिति व्याख्यानान्नेह । हे भानो । हे भानवः । उः शंभुः स्मृतो येन सः स्मृतोः । स्मृतावौ । स्मृतावः । स्मृताम् । स्मृतावौ । स्मृताः । इत्यादि ॥ **इत्योदन्ताः** ॥ ॥ **रायो हलि** ।७।२।८५। रैशब्दस्याऽऽकारोऽन्तादेशः स्याद्धलि विभक्तौ । अचि आयादेशः । राः । रायौ । रायः । रायम् । रायौ । रायः । राया । राभ्यामित्यादि ॥ **इत्यैदन्ताः** ॥ ॥ ग्लौः । ग्लावौ । ग्लावः । ग्लावम् । ग्लावौ । ग्लावः । इत्यादि । औतोऽम्शसोरितीह न प्रवर्तते । ऐऔजिति सूत्रेण ओदौतोः सावर्ण्याभावज्ञापनात् ॥ ॥ इत्यजन्ताः पुंलिङ्गाः ॥

च्चापदादिविधौ प्रतिषेधः' इति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधाद् 'एङः पदान्तादति' इत्यस्याप्रवृत्तिः । किंच । 'स्वादिष्वसर्वनामस्थाने' 'यचि भम्' इत्यत्र भाष्यकृता स्वादिषु पूर्वं पदसंज्ञं भवतीति व्याख्याय ततोऽसर्वनामस्थाने यचीति छित्वा नञं च क्रियया संबध्य यजादौ सर्वनामस्थाने परतः पूर्वं पदसंज्ञं न भवतीति व्याख्यातम् । ततश्चानेन 'सुप्तिङन्तम्–' इति 'स्वादिषु–' इति च द्विविधापि संज्ञा निषिध्यत इति पूर्वान्तत्वप्रयुक्ता पदान्ततेह दुर्लभेति स्मृतय इति रूपं निर्बाधमेव । तथा सय इत्यत्र इना सहेत्यादिव्युत्पत्तिपक्षेऽपि नानुपपत्तिः ॥ न चैकादेशस्य पूर्वान्तत्वेनाव्ययत्वात्सुपो लुक् स्यादिति शङ्क्यम् । अव्ययसंज्ञाया अन्वर्थत्वेनोपसर्जने तदभावात् । न चैवमपि सह इ इति स्थिते अन्तरङ्गत्वाद्गुणे कृते सहेशब्दस्य सादेश एव न स्यादेकादेशस्य परादिवद्भावे सहशब्दाभावात्पूर्वान्तत्वे तूत्तरपदत्वाभावात् उभयत आश्रयणे अन्तादिवद्भावनिषेधाच्च । अस्तु वा सहशब्दस्य सभावः तथापि स इत्यदन्तमेव रूपं स्यान्न तु से इत्येदन्तमिति शङ्क्यम् 'नेन्द्रस्य परस्य' इत्युत्तरपदवृद्धिप्रतिषेधेन 'पूर्वोत्तरपदयोः प्रथमं कार्यं भवति तत एकादेशः' इति सामान्यज्ञापनादित्याहुः ॥—**गोतो णित्** ॥ 'इतोऽत्सर्वनामस्थाने' इत्यतोऽनुवृत्तं सप्तम्यन्तं सर्वनामस्थानग्रहणं प्रथमया विपरिणम्यते णिदित्यनेन सामानाधिकरण्यात्, तदाह—**सर्वनामस्थानमि**ति ॥—**णित्कार्यकृत्स्यादि**ति । णिति परे पूर्वस्य यत्कार्यं तत्करोतीत्यर्थः ॥ —**गौरि**त्यादि । चित्रगुरित्यत्र तु न भवति ओत इति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ तद्धितो यः शस् स ओकारान्तान्न संभवतीत्याशयेनाह—**शसा साहचर्यादि**ति । 'सुपि' इत्यनुवर्तनाच्चेत्यपि काशिकायामुक्तम् ॥ कैयटस्तु तद्धितोऽपि शसस्तीति कथमिह साहचर्यादमः सुप्त्वमित्याशङ्क्याचीत्यधिकारादजादिशस् सुबेव संभवति, न तु तद्धित इत्याह—**अचिनवमि**ति । चिनोतेर्लङादेशस्य मिपः 'तस्थस्थमिपाम्–' इत्यम् ॥—**ओतो णिदिति वाच्यमि**ति । गोत इत्यपहाय ओत इति वाच्यमित्यर्थः । एवं च गामित्यत्र परत्वाद्वृद्धिः स्यादिति शङ्काया अनवकाशः, निरवकाशतया आत्वेन वृद्धेरेव बाधनात् ॥ इत्योदन्ताः ॥ ॥—**रायो हलि** ॥ 'अष्टन आ विभक्तौ' इत्यत आ इति विभक्ताविति च वर्तते तदाह—**आकारान्तादेश** इति । 'अर्थरैविभवा अपि' इत्यमरः । 'रायिश्छान्दसः' इति भाष्यम्, तच्च क्यजन्तस्य रैशब्दस्य छान्दसत्वपरं न तु केवलस्यापीति 'वान्तो यि–' इति सूत्रे कैयटः । स एव केवलोऽपि छान्दस इति पक्षान्तरमप्याह ॥ इत्यैदन्ताः ॥ ॥— **ग्लौरि**ति 'ग्लौर्मृगाङ्कः कलानिधिः' इत्यमरः । एवं जनानवतीति जनौः । 'ज्वरत्वर–' इत्यूठ् 'एत्येधत्यूठ्सु' इति वृद्धिः । अच्यावादेशः । जनावौ जनाव इत्यादि ॥—**न प्रवर्तत** इति । हे ग्लौरित्यत्र संबुद्धिलोपः, ग्लाव इत्यत्र 'ङसिङसोश्च' इति पूर्वरूपं च न प्रवर्तत इत्यपि बोध्यम् ॥—**सावर्ण्याभावज्ञापनादि**ति । सति सावर्ण्ये एचश्चतुर्विंशतेः संज्ञा भवन्तीति 'वृद्धिरादैच्' इत्येतत् 'वृद्धिरादेङ्' इति पठितुं शक्यत्वात् । 'ऐऔच्' इति सूत्रं व्यर्थं सत् सावर्ण्याभावं ज्ञापयति ॥ अत एव एदैतोरोदौतोश्च न मिथः सावर्ण्यम् 'ऐ औच्' इति सूत्रारम्भसामर्थ्यादित्यादि 'अणुदित्सवर्णस्य–' इति सूत्र एवोक्तमिति भावः ॥ ननु 'ऐऔच्' इति सूत्राभावे 'नप्भ्याम्–' इति सूत्रे ताभ्यामैजिति प्रत्याहारोऽयं न सिध्येत्, 'पूर्वौ तु ताभ्यामेङ्' इत्युक्ते तु विधीयमानस्य सवर्णाग्राहकतया वैयाकरणः सौवश्च इत्यादावेदोतावेवागमौ स्तो, न त्वैदौतौ । ततश्च वैयर्थ्याभावात् 'ऐऔच्' इति सूत्रं सावर्ण्याभावं न ज्ञापयतीति चेन्मैवम् । 'पूर्वौ तु ताभ्यामै औ' इति पठनेनापि इष्टसिद्धेस्तत्सूत्रवैयर्थ्यस्य तदवस्थत्वात् । स्थितस्य गतिप्रदर्शनमिदम् ॥ वस्तुतस्तु 'ऐऔच्' इतिसूत्रारम्भसामर्थ्यादित्युक्ते तु 'ताभ्यामैच्' इत्यत्रानुपपत्तिर्नास्त्येव । न च 'ऐऔच्' इति सूत्राभावे 'अदेङ्गुणः' 'एङि पररूपम्' 'एङः पदान्तादति' इत्यादावेङ्प्रत्याहारः कथं सिध्येदिति वाच्यम् । सति तु सावर्ण्ये 'अदेज् गुणः' 'एचि पररूपम्' 'एचः पदान्तादति' इति पठितुं शक्यत्वादतिप्रसङ्गस्य एच्ग्रहणेऽपि तुल्यत्वात् । न चैवमप्येचां चतुर्णां क्रमादयाद्यादेशसिद्ध्यर्थम् 'एओङ्' 'ऐऔच्' इति सूत्रद्वयमप्यावश्यकमिति वाच्यम् । 'स्थानेऽन्तरतमः' इत्यनेनैव एचां क्रमादयादयः सिध्यन्तीति प्रागेवास्माभिरुप-

---

१ ओतो णिदिति—'गोत–' इत्यत्र तपरकरणेन लब्धोऽयमर्थः । २ विहितेति—अत एव दिव औदिति वक्तव्ये औकारविधानं चरितार्थम् ।

अजन्तस्त्रीलिङ्गप्रकरणम् ।

रमा । ▣ औङ आपः ।७।१।१८। आबन्तादङ्गात्परस्यौङः शी स्यात् । औङित्यौकारविभक्तेः संज्ञा । रमे । रमाः । ▣ संबुद्धौ च ।७।३।१०६। आप एकारः स्यात्संबुद्धौ । एङ्ह्रस्वादिति संबुद्धिलोपः । हे रमे । हे रमे । हे रामाः । रमाम् । रमे । रमाः । स्त्रीत्वान्नत्वाभावः । ▣ आङि चापः ।७।३।१०५। आङि ओसि च परे आबन्तस्याऽङ्गस्य एकारः स्यात् । रमया । रमाभ्याम् । रमाभिः । ▣ याडापः ।७।३।११३। आपः परस्य ङिद्वचनस्य याडागमः स्यात् । वृद्धिरेचि । रमायै । सवर्णदीर्घः । रमायाः । रमयोः । रमाणाम् । रमायाम् । रमयोः । रमासु । एवं दुर्गादयः । ▣ सर्वनाम्नः स्याड्ढ्रस्वश्च ।७।३।११४। आबन्तात्सर्वनाम्नः परस्य ङितः स्याट् स्यादापश्च ह्रस्वः । याटोऽपवादः । सर्वस्यै । सर्वस्याः २। एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणादामि सर्वनाम्न इति सुट् । सर्वासाम् । सर्वस्याम् । सर्वयोः । सर्वासु । एवं विश्वादय आबन्ताः । ▣ विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ ।१।१।२८। अत्र सर्वनामता वा स्यात् । उत्तरपूर्वस्यै । उत्तरपूर्वायै । दिङ्नामान्यन्तराले इति प्रतिपदोक्तस्य दिक्समासस्य ग्रहणान्नेह । योत्तरा सा पूर्वा यस्या उन्मुग्धायास्तस्यै उत्तरपूर्वायै । बहुव्रीहिग्रहणं स्पष्टार्थम् । अन्तरस्यै शालायै । बाह्यायै इत्यर्थः । अपुरी-

---

पादितत्वात् ॥ यदा हि 'स्वराणामूष्मणां चैव' इत्यादिप्रागुक्तशिक्षावचनानुरोधात् 'एङौ विवृततरौ, ऐचौ विवृततमौ' इत्यभ्युपगम्यते, तदालेदेतोरोदौतोश्च मिथः सावर्ण्यप्रसक्तिरेव नास्तीति 'ऐऔच्' इति 'एऔच्' इति वा सूत्रं नोक्तज्ञापकमिति ज्ञेयम् ॥ केचित्तु विवृततरयोरेङोर्विवृततमत्वाभावेऽपि विवृततरे विवृततमे च विवृतत्वस्य सत्त्वात्तदादाय तुल्यप्रयत्नत्वमेङोरैचोश्चास्तीति सावर्ण्यप्रसक्त्याउक्तज्ञापकाश्रयणं सम्यगेवेत्याहुः । तदपरे न क्षमन्ते । तथा हि सति 'इको गुणवृद्धी' इति सूत्रस्थशब्दकौस्तुभग्रन्थेन सह विरोधप्रसङ्गात् ॥ तत्र हि—'स्वराणामूष्मणां च–' इत्यादिशिक्षानुरोधाचेता नेतेत्यादौ गुणाप्रवृत्तिः स्याद्विवृततरत्वरूपवैलक्षण्यस्य सत्त्वादिति न शङ्क्यम् । विधेर्विषयत्वापत्तेः । 'जयः' 'करणं' 'धान्यानां भवने' इत्यादिनिर्देशैरिकारादिषु गुणप्रवृत्त्यनुमानाच्च—इति प्रकारान्तरेण समाहितम् । त्वदुक्तरीत्या तुल्यप्रयत्नत्वे तु चेता नेतेत्यादौ गुणाप्रवृत्तिशङ्का निरालम्बनैव स्यात् । तस्मादीपद्विवृतभेदेन स्वराणामूष्मणामिव विवृततरविवृततमभेदेन सावर्ण्याभावोऽत्र सुवच इति दिक् ॥ ॥ इत्यजन्ताः पुंलिङ्गाः ॥

रमेति ॥ रमते इति रमा 'रम क्रीडायाम्' इत्यस्मात्पचाद्यचि टाप् लिङ्गविशिष्टपरिभाषया स्वादयः । हल्ङ्यादिलोपः । न चात्राबन्तत्वादेव स्वाद्युत्पत्तिरस्तु प्रत्ययान्तस्याप्रातिपदिकत्वेऽपि ङ्याब्पोः पृथग्ग्रहणादिति वाच्यम् । ङ्याब्ग्रहणस्यान्यार्थतायाः प्रागेवोक्तत्वात्प्रत्याख्यातत्वाच्च तद्ग्रहणस्य ॥—**शी स्यादि**ति । 'जसः शी' इत्यतः शी इत्यनुवर्तत इति भावः ॥ —**संबुद्धौ च** ॥ 'बहुवचने झल्येत्' 'आङि चापः' इत्यतः एदाप इत्यनुवर्तते तदाह—**आप एकारः स्यादि**ति ॥ —**एङ्ह्रस्वादि**ति । न चात्र हल्ङ्यादिनैव सुलोपोऽस्तु प्रत्ययलक्षणन्यायेन 'संबुद्धौ च' इत्येत्त्वस्यापि प्रवृत्तिसंभवादिति शङ्क्यम् । परत्वात्प्रतिपदोक्तत्वाच्च एत्वे कृते हल्ङ्यादिलोपस्याप्राप्तेः स्थानिवद्भावादाप्त्वेऽप्याकाररूपत्वाभावात् । आआबित्याकारं प्रश्लिष्य दीर्घग्रहणस्य प्रत्याख्यानात् । 'एङ्ह्रस्वात्–' इति लोपस्यैव परत्वेन न्याय्यत्वाच्चेति भावः ॥—**आङि**–॥ चकारेण 'ओसि च' इति प्रकृतं परामृश्यते इत्याह—**ओसि च पर** इति ॥—**रमाभिरि**ति । नन्विह एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणाद् 'अतो भिस ऐस्' इत्यैस् प्राप्नोति । न च तपरत्वसामर्थ्यान्नैवमिति शङ्क्यम् । अकृतैकादेशे विश्वपाभिरित्यादौ कृतार्थत्वादिति चेन्मैवम् । अल्विधौ 'अन्तादिवच्च' इत्यस्याप्रवृत्तेः ॥—**याडापः** ॥ 'घेर्ङिति' इत्यतोऽनुवृत्तं ङितीति सप्तम्यन्तमाप इति पञ्चम्यनुरोधेन षष्ठ्या विपरिणम्यत इत्याह—**ङिद्वचनस्ये**ति । अत्र 'सुपि च' इत्यतः सुपीत्यनुवर्तनात् सुप एव याट् । तेन अपित्सार्वधातुकस्य ङित्त्वेऽपि मालेवाचरतो मालात इत्यादौ तसादेर्न भवति । एतच्च 'अचः परस्मिन्–' इत्यत्र पूर्वस्य विधिः पूर्वविधिरिति षष्ठीसमासपक्षाभ्युपगमेनोक्तम्, पञ्चमीसमासपक्षाभ्युपगमे तु शपः स्थानिवत्त्वेन व्यवधानात् मालात इत्यादावाटः प्रसङ्ग एव नास्तीत्याहुः ॥ 'यट्' इत्येव वक्तव्ये दीर्घोच्चारणं स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थम् । न च 'अतो गुणे' इति पररूपापत्तिः, अकारोच्चारणसामर्थ्यादेव तद्बाधात् ॥—**वृद्धिरेची**ति । प्राचा तु 'आटश्च' इत्युपन्यस्तम् । 'तदुपेक्षितम् । याट्स्याटोष्टकारस्य समुदायानुबन्धत्वेनेह आटोऽभावात् ॥—**सर्वनाम्नः स्याट्**–॥ दीर्घोच्चारणं प्राग्वत् स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थम् ॥ आबन्तस्य सर्वादिगणे पाठाभावात् सर्वनामत्वं नेत्याशङ्क्याह—**एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेने**ति ॥ **विभाषा दिक्समासे**–॥ गौणत्वादप्राप्ते विभाषेयं, न तु 'न बहुव्रीहौ' इति निषेधे प्राप्ते इति भ्रमितव्यम् । तस्यालौकिकप्रक्रियावाक्यान्तर्गतसर्वादिविषयत्वादस्य च समासविषयत्वात् ॥—**स्पष्टार्थमि**ति । प्रतिपदोक्तदिक्समासविधायके 'दिङ्नामानि–' इति सूत्रे 'शेषो

---

१ रमे इति–यस्येति चेति लोपस्तु न भवति । अभत्वात्, औङः श्यां प्रतिषेधाच्च । २ परस्येति—आबन्तात्परस्य सर्वनाम्नो विहितस्येत्यर्थः । तेन मासपूर्वायै इत्यत्र न स्याट् ।

त्युक्तेर्नेह । अन्तरायै नगर्यै । **विभाषा द्वितीयातृतीयाभ्याम्** ।७।३।११५। आभ्यां ङितः स्याट् स्यादापश्च ह्रस्वः । इदं सूत्रं त्यक्तुं[1] शक्यम् । तीयस्य ङित्सूपसंख्यानात् । द्वितीयस्यै । द्वितीयायै । द्वितीयस्याः । द्वितीयायाः । द्वितीयस्याम् । द्वितीयायाम् । शेषं रमावत् । एवं तृतीया । अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः[2] । हे अम्ब । हे अक्क । हे अल्ल । असंयुक्ता ये डलकास्तद्वतां ह्रस्वो न । हे अम्बाडे । हे अम्बाले । हे अम्बिके । जरा । जरसौ । शीभावात्परत्वाज्जरस् । आमि नुटः परत्वाज्जरस् । जरसामित्यादि । पक्षे हलादौ च रमावत् । इह पूर्वविप्रतिषेधेन शीभावं कृत्वा संनिपातपरिभाषाया अनित्यतां चाश्रित्य जरसी इति केचिदाहुस्तन्निर्मूलम् । यद्यपि जरसादेशस्य स्थानिवद्भावेनाबन्ततामाश्रित्य । औङ आपः । आङि चापः । याडापः । ह्रस्वनद्यापः । ङेराम् । इति पञ्चापि विधयः प्राप्ताः । एवं नस्निश्प्रत्सु । तथाप्यनल्विधाविस्युक्तेर्न भवन्ति । आबिति प्रश्लिष्य आकाररूपस्यैवाऽऽपः सर्वत्र ग्रहणात् । एवं हल्ङ्यादिसूत्रेऽपि आ आप् ङी ई इति प्रश्लेषादतिखट्वः निष्कौशाम्बिरित्यादिसिद्धेर्दीर्घग्रहणं प्रत्याख्येयम् । नचैवमप्यतिखट्वायेत्यत्र स्वाश्रयमाकारत्वं स्थानिवद्भावेनाप्त्वं चाश्रित्य याट् स्यादिति वाच्यम् । आबन्तं यदङ्गं ततः परस्य याड्विधानात् । उपसर्जनस्त्रीप्रत्यये तदादिनियमात् । पद्दन्न इति नासिकाया नस् । नसः । नसा । नोभ्यामित्यादि । पक्षे सुटि च रमावत् । निशाया निश् । निशः । निशा । **व्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां षः** ।८।२।३६।

बहुव्रीहिः' इत्यतो बहुव्रीहिरित्यधिकारादिति भावः ॥—**त्यक्तुं शक्यमिति** । न चाबन्तस्य द्वितीयादिशब्दस्य तीयप्रत्ययान्तत्वाभावाद् 'विभाषा द्वितीया–' इतिसूत्रमावश्यकमिति शङ्क्यम् । एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणादाबन्तस्यापि तीयप्रत्ययान्तत्वात् । 'तीयस्य' इति पुंनपुंसकार्थमवश्यं वक्तव्येनानेनैव सिद्धौ 'विभाषा द्वितीया–' इति सूत्रं न कर्तव्यमिति भावः ॥—**अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः** । अत्र 'अम्बार्थं द्व्यक्षरं यदि' इति वचनात् द्व्यच्कस्यैवाम्बार्थस्य ह्रस्वो भवति नान्येषामित्याशयेन फलितमाह—**असंयुक्ता ये डलका** इत्यादि ॥—**जरेति** । 'जॄष् वयोहानौ' इत्यस्मात् 'षिद्भिदादिभ्यः–' इत्यङि 'ऋदृशोऽङि–' इति गुणे कृते टाप् ॥—**शीभावात्परत्वाज्जरसि**त्यादि । ननु 'औङ आपः' 'ह्रस्वनद्यापो नुट्' इत्यपेक्षया 'जरायाः–' इतिसूत्रस्य परत्वादस्त्वेव परत्वम् 'आङिः चापः' 'याडापः' 'ङेराम्' इति विधयो जरसादेशं बाधित्वा परत्वात् स्युरिति चेत्, अत्राहुः । 'आङि चापः' इत्येकारादेशे कृतेऽप्येकदेशविकृतन्यायेन 'जरायाः' इति जरसादेशप्रसक्त्या नित्यत्वादेकारादेशं बाधित्वा जरसादेश एव भवति । न चैकारादेशोऽपि नित्य एव, जरसादेशे कृतेऽपि स्थानिवत्त्वेनाबन्तत्वात् 'आङि चापः' इति प्रवृत्तेरिति वाच्यम् । आकाररूपस्यैवापः सर्वत्र ग्रहणात् इत्यनुपदमेव वक्ष्यमाणत्वात्तदप्रवृत्तेः । 'याडापः' इति याडागमं तु जरसादेशोऽन्तरङ्गत्वाद्बाधते । आकाररूपापः परस्य ङितः सुपो विहितस्य याटो बह्वाश्रयत्वेन बहिरङ्गत्वात् । ङेराममपि जरसादेशो नित्यत्वाद्बाधते । न चाकाररूपाबन्तात्परस्य ङेरामि कृते संनिपातपरिभाषया जरसादेशस्याप्रवृत्तौ न तस्य नित्यतेति वाच्यम् ॥ रूपमालायां जरसीत्युक्तत्वादिष्टानुरोधादुक्तपरिभाषाया अनित्यत्वाभ्युपगमे बाधकाभावादिति ॥—**स्वाश्रयमिति** । यजादिसुबाश्रयं तन्निमित्तकमित्यर्थः । यजादिसुप एव याडागमापादानात्स्वशब्देन तत्परामृश्यते ॥ **स्थानिवद्भावेने**ति । न चैवं लाक्षणिकत्वात्कथमिह याट् स्यादिति वाच्यम् । अतिदेशविषये लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषायाः प्रवृत्तौ अतिदेशस्य वैयर्थ्यापत्तेः ॥ अतो व्याचष्टे—**आबन्तं यदङ्गमिति** । 'यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादिस्तदन्तस्य ग्रहणम्' इति नियमादतिखट्वेति यदङ्गं तदाबन्तं न भवति, यच्चाबन्तं खट्वेति तदङ्गं न भवतीति नात्र याडागमप्रसक्तिरिति भावः ॥ अत्र नव्याः । 'प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणम्' इत्याप्ग्रहणेनाबन्तं गृह्यते । आबन्तस्याङ्गविशेषणे त्वाबन्तान्तग्रहणादतिखट्वायेत्यत्रोक्तदोषतादवस्थ्यमिति यदुच्यते, तर्ह्यङ्गेनाबन्तं विशेष्यताम्—अङ्गसंज्ञकं यदाबन्तमिति, तथा च नोक्तातिप्रसङ्गशङ्कालेश इत्याहुः ॥ स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमो नेत्याशङ्क्याह—**उपसर्जनेति** । अयं भावः । 'स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जने न' इत्यनुपसर्जनस्त्रीप्रत्यये तदादिनियमप्रतिषेधो वक्ष्यते न तूपसर्जनेऽपि । अत एव परमकारीषगन्धीपुत्रवदतिकरीषगन्ध्यापुत्र इत्यत्र 'ष्यङः संप्रसारणं पुत्रपत्योस्तत्पुरुषे' इति संप्रसारणं न भवति । अतिकारीषगन्ध्यस्य हि ष्यङन्तत्वाभावात् । न च बहुश्रेयसीत्यत्र श्रेयसीत्युत्तरभागस्य ङ्यन्तत्वाद्यथा हल्ङ्यादिलोपः प्रवर्तते तथा तत्राप्युत्तरभागस्य ष्यङन्तत्वात्संप्रसारणं स्यादेवेति शङ्क्यम् ।

१ त्यक्तुं शक्यमिति—ननु अन्प्रत्ययान्तस्य द्वे रूपे यथा स्यातां तदर्थमिदं चरितार्थमिति वाच्यम् । नच महाविभाषयान्प्रत्ययाभावे रूपद्वयसिद्धिरिति भ्रमितव्यम् । तत्सूत्रे महाविभाषासंबन्धाभावस्य तद्धिते वक्ष्यमाणत्वात् इति चेन्न । भागार्थे विधीयमानस्य स्त्रीत्वाभावात् । अत्रच प्रत्याख्यानपरं भाष्यमेव मानम् । अत एव संज्ञोपसर्जनार्थमपि न, सर्वनाम्नः स्याड्ढिति साहचर्याच्च । २ अम्बार्थेति—अत्र वार्तिकं 'मातुर्मातच् पुत्रार्थमर्हते' इति । जननीद्वारा पुत्रस्य प्रशंसायां द्योत्यायां द्योतको मातजादेशो भवति सच समासान्तकबपवाद इति तदर्थः । उदाहरणं तु हे गार्गीमात इति । यत्र तु श्लाघ्यत्वं न द्योत्यं तत्र तु हे गार्गीमातृक इत्येव भवति । स्पष्टं चेदं जैनेन्द्रव्याकरणे, तत्रहि 'मातुर्मातः पुत्रेऽर्हे सिनामन्त्र्ये' इति सूत्रमेव वर्तते । आमन्त्र्ये सिना संबोधनैकवचनेन सहेत्यर्थः ।

व्रश्चादीनां सप्तानां छशान्तयोश्च षकारोऽन्तादेशः स्याज्झलि पदान्ते च । षस्य जश्त्वेन डकारः । निड्भ्याम् । निड्भिः । सुपि डः सीति पक्षे धुट् । चर्त्वम् । तस्यासिद्धत्वाच्चयो द्वितीया इति टतयोष्ठथौ न । न पदान्ताट्टोरिति ष्टुत्वं न । निड्त्सु । निट्सु । **षढोः कः सि** ।८।२।४१। षस्य ढस्य च कः स्यात्सकारे परे । इति तु न भवति । जश्त्वं प्रत्यसिद्धत्वात् । केचित्तु व्रश्चादिसूत्रे दादेर्धातोरिति सूत्राद्धातोरित्यनुवर्तयन्ति । तन्मते जश्त्वेन जकारे । निज्भ्याम् । निज्भिः । जश्त्वम् । श्चुत्वम् । चर्त्वम् । निच्शु । चोः कुरिति कुत्वं तु न भवति जश्त्वस्यासिद्धत्वात् ॥ ॐ **मांसपृतनासानूनां मांस्पृन्नस्नवो वाच्याः शसादौ वा** । पृतः । पृता । पृद्भ्याम् । पक्षे सुटि च रमावत् । गोपा विश्वपावत् । मतिः प्रायेण हरिवत् । स्त्रीत्वान्नत्वाभावः । मतीः । नात्वं न । मत्या । **ङिति ह्रस्वश्च** ।१।४।६। इयङुवङ्स्थानौ स्त्रीशब्दभिन्नौ नित्यस्त्रीलिङ्गावीदूतौ ह्रस्वौ च इवर्णोवर्णौ स्त्रियां वा नदीसंज्ञौ स्तो ङिति परे । आण्नद्याः । मत्यै । मतये । मत्याः २ । मतेः २। नदीत्वपक्षे औदिति ङेरौत्वे प्राप्ते । **इदुद्भ्याम्** ।७।३।११७। नदीसंज्ञकाभ्यामिदुद्भ्यां परस्य ङेराम् स्यात् । पक्षे अच्च घेः । मत्याम्। मतौ । एवं श्रुतिस्मृत्यादयः । **त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ** ।७।२।९९। स्त्रीलिङ्गयोरेतयोरेतावादेशौ स्तो विभक्तौ परतः । **अचि र ऋतः** ।७।२।१००। तिसृचतसृ एतयोर्ऋकारस्य रेफादेशः स्यादचि । गुणदीर्घोत्वानामपवादः । तिस्रः २ । आमि नुमचिरेति नुट् । **न तिसृचतसृ** ।६।४।४। एतयोर्नामि दीर्घो न स्यात् । तिसृणाम् । तिसृषु । स्त्रियामिति त्रिचतुरोर्विशेषणान्नेह । प्रियास्त्रयस्त्रीणि वा यस्याः सा प्रियत्रिः मतिवत् । आमि तु प्रियत्रयाणामिति विशेषः । प्रियास्तिस्रो यस्य स इति विग्रहे तु प्रियतिसा । प्रियतिस्रौ । प्रियतिस्रः । प्रियतिस्रमित्यादि । प्रियास्तिस्रो यस्य तत्कुलं प्रियत्रि । स्वमोर्लुका

पूर्वपदस्य ष्यङन्तस्य पुत्रपत्योरुत्तरपदयोः संप्रसारणमिति 'ष्यङः संप्रसारणम्' इत्यत्रैव वक्ष्यमाणत्वात् ॥—**टतयोष्ठथौ** नेति । धुडभावे टस्य ठो न । धुट्पक्षे तु तस्य थो नेति विवेकः ॥—**न भवती**ति । जश्त्वात्प्राक् षस्य कुत्वं न भवतीत्यर्थः ॥—**केचित्त्वि**ति । परिशिष्टकारादयः ॥—**निच्शु** इति । अत्र 'शश्छोऽटि' इति पक्षे छत्वं बोध्यम् ॥—**मांसपृतने**ति । पृतना सेना ॥—**नात्वं ने**ति । 'अस्त्रियाम्' इति पर्युदासादिति भावः ॥—**ङिति ह्रस्वश्च** ॥ 'वामि' इति सूत्राद् वेत्यनुवर्तते । अप्राप्तविभाषेयम् । ह्रस्वयोरप्राप्तावितरयोस्तु 'नेयङुवङ्स्थानौ–' इतिनिषेधप्राप्तावारम्भात् । इहेयङुवङ्स्थानौ स्त्रीशब्दभिन्नौ नित्यस्त्रीलिङ्गाविति त्रीणि ईदूतोर्विशेषणानि ह्रस्वयोस्तु स्त्रियामित्येव विशेषणं, न तु नित्यस्त्रीत्वपर्यन्तम् । अन्यथा इष्वशनिप्रभृतीनामुभयलिङ्गानां पट्वमृदुप्रभृतीनां सर्वलिङ्गानां च स्त्रीत्वेऽपि नदीत्वं न स्यात् । कैयटमते हि तेषां नित्यस्त्रीत्वाभावात् ॥ मतान्तरेऽपि ह्रस्वांशे नित्यग्रहणव्यावर्त्यालाभाच्च । अत एवाख्याग्रहणं विहाय स्त्रीशब्दमात्रं निष्कृष्य संबध्यते, तदेतदाह—**ह्रस्वौ च इवर्णोवर्णौ स्त्रियामि**ति ॥—**औत्वे प्राप्त** इति । 'ङेराम्–' इत्यपेक्षया परत्वादिति भावः ॥ प्राचा तु 'औत्' इति सूत्रे 'इदुद्भ्याम्' 'अच्च घेः' इति पूर्वोत्तरसूत्रद्वयवललभ्यार्थमुपादाय घिनदीसंज्ञावर्जिताभ्यामिति व्याख्यातम् । 'इदुद्भ्याम्' इति सूत्रं च नोपन्यस्तमित्यसमञ्जसमेतत् ॥—**त्रिचतुरोः**—॥ 'अष्टन आ विभक्तौ' इत्यतोऽनुवर्तनादाह—**विभक्तौ परत** इति । विभक्तौ किम् । त्रिभार्यः चतुर्भार्य इति केचित् ॥ तन्मन्दम् । 'स्त्रियाः पुंवद्–' इति पुंवद्भावेनापीष्टसिद्धेः । किं तु प्रियादौ परतः पुंवद्भावो नेति त्रिप्रिय इत्याद्युदाहर्तव्यमिति नव्याः ॥ —**गुणदीर्घोत्वानामि**ति । तिस्रस्तिष्ठन्तीत्यत्र 'ऋतो ङि–' इति गुणस्य रत्वमपवादः, तिस्रः पश्येत्यत्र तु 'प्रथमयोः–' इति पूर्वसवर्णदीर्घापवादः, प्रियतिस्र आगतः प्रियतिस्रः स्वमित्यत्र 'ऋत उत्' इत्युत्वस्येति विवेकः ॥ यद्यपि मध्येऽपवादन्यायेन दीर्घोत्वयोरेव रत्वमपवादः स्यान्न तु 'ऋतो ङि–' इति गुणस्य । तथापि बाध्यसामान्यचिन्तामाश्रित्य स्वविषये प्राप्तं सर्वमेवेह बाध्यत इति भावः ॥—**त्रिचतुरोर्विशेषणादि**ति । श्रुतत्वाद्धि त्रिचतुरोरित्यस्यैव स्त्रियामिति विशेषणं नाङ्गस्येति भावः ॥—**प्रियतिसे**ति प्रिय जस् त्रि जस् इति स्थिते 'अन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो लुग्बाधते' इत्यकृत एव तिस्रादेशे सुपो लुकि कृते समासाद् या विभक्तिस्तस्यां परतः तिस्रादेशः 'स्त्रियाः पुंवत्–' इति प्रियाशब्दस्य पुंवद्भावः । 'ऋदुशन–' इत्यनङ् ॥ यद्यपि इह जहत्स्वार्थवृत्तिपक्षे त्रिशब्दस्य निरर्थकत्वेन स्त्रीवाचित्वं दुर्लभं, तथापि भूतपूर्वगत्या स्त्रियां वृत्तिर्बोध्या । उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुष इत्यादिसिद्धान्तप्रवादस्यैवमेव निर्वाह्यत्वात् । अजहत्स्वार्थवृत्तिपक्षे तु स्त्री-

---

१ तस्यासिद्धत्वादिति—चयो द्वितीया इति वार्तिकस्य 'नादिन्याक्रोशे–' इति सूत्रे भाष्ये पठितत्वादिति भावः । २ नात्वं नेति—स्त्रीत्वादित्यनुकृष्यते । अत एव पुंस्त्वाभावान्नत्वाभाव इति नोक्तं, नहि पुंस्त्वाभावो नाभावे प्रतिबन्धकः । नपुंसकेऽपि तदङ्गीकारात् । ३ मत्यामिति—नच संनिपातपरिभाषया यणभावो वाच्यः, 'आण्नद्याः' इत्यादिनिर्देशात् । ४ त्रिचतुरोरिति—अत्र वार्तिकम् 'संज्ञायां कन्युपसंख्यानमिति' । तिसृका नाम ग्रामः । ५ ऋत इति—इदं च अनुवृत्ततिसृचतसृशब्दयोः षष्ठ्यन्तत्वलाभार्थम्, अन्यथा अयं रादेशो हि तिसृचतस्रोरजादिविभक्तौ परे बाधकः स्यात् । कृते तु ऋकारग्रहणे उपजीव्यत्वाद्बाधो न भवति । ६ नुमचिरेति—नच स्वार्थद्रव्यबहिर्भूतलिङ्गरूपार्थविभक्तिसंज्ञानिमित्ततिस्राद्यादेशापेक्षयान्तरङ्गत्वान्नुटि सिद्धे पूर्वविप्रतिषेधोऽयुक्त इति वाच्यम्, 'न तिसृचतसृ' इति सूत्रे तिसृग्रहणेन एतत्सूत्रविषये बहिरङ्गपरिभाषानाश्रयणात् । अन्यथान्तरङ्गत्वान्नयादेशे तदसंगतिः स्पष्टैव ।

लुप्तत्वेन प्रत्ययलक्षणाभावान्न तिस्रादेशः । न लुमतेति निषेधस्यानित्यत्वात्पक्षे प्रियतिसृ । * **रादेशात्पूर्वविप्रतिषेधेन नुम्** । प्रियतिसृणी । प्रियतिसृणि । तृतीयादिषु वक्ष्यमाणपुंवद्भावविकल्पात्पर्यायेण नुम्रभावौ । प्रियतिस्रा । प्रियतिसृणा । इत्यादि । द्वेरत्वे सत्याप् । द्वे २ । द्वाभ्याम् ३ । द्वयोः २ । गौरी । गौर्यौ । गौर्यः । नदीकार्यम् हे गौरि । गौर्यै इत्यादि । एवं वाणीनद्यादयः । प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणादनङि णिद्वद्भावे च प्राप्ते । * **विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणम्** । सखी । सख्यौ । सख्यः । इत्यादि गौरीवत् । अङ्यन्तत्वान्न सुलोपः । लक्ष्मीः । शेषं गौरीवत् । एवं तरीतन्त्र्यादयः । स्त्री । हे स्त्रि । **स्त्रियाः** ।६।४।७९। स्त्रीशब्दस्येयङ् स्यादजादौ प्रत्यये परे । स्त्रियौ । स्त्रियः । **वाम्शसोः** ।६।४।८०। अमि शसि च स्त्रिया इयङ् वा स्यात् । स्त्रियम् । स्त्रीम् । स्त्रियौ । स्त्रियः । स्त्रीः । स्त्रिया । स्त्रियै । स्त्रियाः २ । स्त्रियोः । परत्वान्नुट् । स्त्रीणाम् । स्त्रियाम् । स्त्रियोः । स्त्रीषु । स्त्रियमतिक्रान्तोऽतिस्त्रिः । अतिस्त्रियौ । गुणनाभावौत्त्वनुड्भिः परत्वात्पुंसि बाध्यते । क्लीबे नुमा च स्त्रीशब्दस्येयङित्यवधार्यताम् । जसि च । अतिस्त्रयः । हे अतिस्त्रे । हे अतिस्त्रियौ । हे अतिस्त्रयः । वाम्शसोः । अतिस्त्रियम् । अतिस्त्रिम् । अतिस्त्रियौ । अतिस्त्रियः । अतिस्त्रीन् । अतिस्त्रिणा । घेर्ङितीति । अतिस्त्रये । अतिस्त्रेः २ । अतिस्त्रियः २ । अतिस्त्रीणाम् । अच्च घेः । अतिस्त्रौ । ओस्यौकारे च नित्यं स्यादम्शसोस्तु विभाषया । इयादेशोऽचि नान्यत्र स्त्रियाः पुंस्युपसर्जने । क्लीबे तु नुम् । अतिस्त्रि । अतिस्त्रिणी । अतिस्त्रीणि । अतिस्त्रिणा । अतिस्त्रिणे । ङेप्रभृतावजादौ वक्ष्यमाणपुंवद्भावात्पक्षे प्राग्वद्रूपम् । अतिस्त्रये । अतिस्त्रिणः २ । अतिस्त्रेः २ । अतिस्त्रिणोः २ । अतिस्त्रियोरित्यादि । स्त्रियां तु प्रायेण पुंवत् । शसि अतिस्त्रीः । अतिस्त्रिया । ङिति ह्रस्वश्चेति ह्रस्वान्तत्वप्रयुक्तो विकल्पः । अस्त्रीति तु इयङुवङ्स्थानावित्यस्यैव पर्युदासः । तत्संबद्धस्यैवानुवृत्तेर्दीर्घस्यायं निषेधो नतु ह्रस्वस्य । अतिस्त्रियै । अतिस्त्रये । अतिस्त्रियाः २ । अतिस्त्रेः २ । अतिस्त्रीणाम् । अतिस्त्रियाम् । अतिस्त्रौ । श्रीः । श्रियौ । श्रियः । **नेयङुवङ्स्थानावस्त्री** ।१।४।४। इयङुवङोः स्थितिर्ययोस्तावीदूतौ नदीसंज्ञौ न स्तो नतु स्त्री । हे श्रीः । श्रियै । श्रिये । श्रियाः । श्रियः । **वामि**[1] ।१।४।५। इयङुवङ्-

निष्ठसंख्यासमर्पकयोस्त्रिचतुरोरिति विवक्षितोऽर्थः तेन प्रियास्त्रयस्त्रीणि वा यस्याः सा प्रियत्रिरित्यत्र प्रियत्रिशब्दस्य स्त्रियां वृत्तित्वेपि न तिस्रादेशप्रसङ्गः, 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इत्येतत्सूत्रगतभाष्यग्रन्थसंदर्भश्चोक्तव्याख्याने प्रमाणम् ॥—**अनित्यत्वादि**ति । 'इकोऽचि–' इत्यज्ग्रहणमिह लिङ्गम् । तथाहि । भ्यांभिसादिषु सत्यपि नुमि 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य' इति तल्लोपसंभवादचीति व्यर्थम् । न च 'न ङिसंबुद्ध्योः' इति निषेधात् संबुद्धौ लोपो न संभवतीति तत्रानिष्टवारणायाचीत्यावश्यकमिति वाच्यम् । संबुद्धिश्च लुका लुप्तेति नुमः प्राप्तेरेव तत्र दुर्लभत्वात् । 'न लुमता–' इति निषेधस्यानित्यत्वं विना तत्र प्रत्ययलक्षणाप्रवृत्तेः । नाप्युत्तरार्थं तदिति वाच्यम् । उत्तरत्रैव कर्तव्ये तत्राचीतिकरणस्य वैयर्थ्यात् । 'न लुमता–' इति निषेधस्यानित्यत्वे संबुद्धौ प्रत्ययलक्षणेन प्राप्तं नुमं वारयितुं तदिति भवत्येवाज्ग्रहणं लिङ्गम् । न चेदमनित्यत्वं संबुद्धिगुणमात्रविषयकमित्यभिनिवेष्टव्यम् । लक्ष्यानुरोधेनान्यत्रापि क्वचित्तदभ्युपगमे बाधकाभावात् । अत एव प्रियतिसृ प्रियत्रीति रूपद्वयमपि कैयटेन स्वीकृतम् ॥—**रादेशादि**ति । अत्र 'प्रियतिसृणी, प्रियतिसृणि' इति भाष्यं मानम् ॥—**इत्यादी**ति । प्रियतिस्रे प्रियतिसृणे । प्रियतिस्रः प्रियतिसृणः । आमि रादेशं बाधित्वा पूर्वविप्रतिषेधेन नुम्, तं च बाधित्वा पूर्वविप्रतिषेधेन नुट् । प्रियतिसृणाम् ॥—**द्वेरत्वे सत्याबि**ति । विभक्तिसंनिपातकृतमपि त्यदाद्यत्वं टापो निमित्तं 'न यासयोः' इति निर्देशेन सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वादिति भावः ॥—**अङ्यन्तत्वादि**ति । केचिदिह 'कृदिकारात्–' इति पाक्षिकङीषमिच्छन्ति । तन्मते तु सुलोपः पक्षे स्यादेव । अत एव वातप्रमी श्री लक्ष्मीतिपक्षे ङ्यन्ताः सुसाधव इति रक्षितः । 'लक्ष्मीर्लक्ष्मी हरिप्रिया' इति द्विरूपकोशश्च ॥—**स्त्री** इति । स्त्यायतोऽस्यां शुक्रशोणिते इति स्त्री । 'स्त्यायतेर्ड्रट्' । 'लोपो व्योः–' इति यलोपः, टित्त्वान् ङीप् । ङ्यन्तत्वात्सुलोपः ॥—**परत्वादि**ति । 'स्त्रियाः' इति इयङपेक्षया ॥—**इयादेशोऽचि नान्यत्रे**ति । अजादौ य इयादेशो विहितः स उपसर्जनत्वे पुंसि विद्यमानस्य स्त्रीशब्दस्य ओसादिषु चतुर्ष्वेव, न त्वन्यत्र, गुणनाभावादिभिः पूर्वोक्तैर्बाधितत्वादित्यर्थः ॥—**इयङुवङ्स्थानावित्यस्यैवे**ति । 'यू स्त्र्याख्यौ' इत्यनुवर्तनादियङुवङ्स्थानाविति ईदूतोर्विशेषणम् । तेन इयङुवङ्स्थानावीदूतावेवास्त्रीति पर्युदस्तौ न तु ह्रस्वाविति भावः ॥—**श्रीरि**ति । 'क्विब्वचिप्रच्छि–' इत्यादिना क्विब्दीर्घौ । ङ्यन्तत्वाभावान्न सुलोपः ॥—**नेयङुवङ्स्थानावस्त्री** ॥ तिष्ठतो ययोरिति स्थानौ । अधिकरणे ल्युट् । इयङुवङोः स्थानाविति षष्ठीसमासः । तथा च फलितार्थमाह—**इयङुवङोः स्थितिर्ययोरि**ति । स्थानग्रहणं किम् । प्रकृष्टा धीः प्रधीः । हे प्रधि । अत्र 'एरनेकाच–' इति यणा इयङो बाधनात् 'नेयङुवङ्स्थानौ–' इति निषेधो न प्रवर्तते यत्रेयङुवङौ निष्पद्येते तत्रैव नदीसंज्ञाया निषेधः । यत्र त्वपवादेन बाध्येते तत्र न निषेध इत्येतदर्थं हि स्थानग्रहणं कृतम् ॥ अन्यथा 'नेयङुवङोः' इत्येव ब्रूयात् । इयङुवङोर्निमित्तभूतौ यू नदीसंज्ञकौ नेत्यर्थलाभात् ॥ अस्त्रीति किम् । हे स्त्रि ॥—**वामि** ॥ 'यू स्त्र्याख्यौ नदी' 'नेयङुवङ्स्थानावस्त्री' इ-

१ वामि—अत्र वा आमि इत्येव च्छेदः नतु अमीति द्वितीयैकवचने नदीकार्याभावात् ।

स्थानौ ङ्याख्यौ यू आमि वा नदीसंज्ञौ स्तो न तु स्त्री । श्रीणाम् । श्रियाम् । श्रियि । श्रियाम् । प्रधीशब्दस्य तु वृत्तिकारादीनां मते लक्ष्मीवद्रूपम् । पदान्तरं विनापि स्त्रियां वर्तमानत्वं नित्यस्त्रीत्वमिति स्वीकारात् । लिङ्गान्तरानभिधायकत्वं तदिति कैयटमते तु पुंवद्रूपम् । प्रकृष्टा धीरिति विग्रहे तु लक्ष्मीवत् । अमि शसि च प्रध्यं प्रध्य इति विशेषः । सुष्ठु धीर्यस्याः सुष्ठु ध्यायति वेति विग्रहे तु वृत्तिमते सुधीः श्रीवत् । मतान्तरे पुंवत् । सुष्ठु धीरिति विग्रहे तु श्रीवदेव । ग्रामणीः पुंवत् । ग्रामनयनस्योत्सर्गतः पुंधर्मतया पदान्तरं विना स्त्रियामप्रवृत्तेः । एवं खलपवनादेरपि पुंधर्मत्वमौत्सर्गिकं बोध्यम् । धेनुर्मतिवत् । **स्त्रियां च ।७।१।९६।** स्त्रीवाची क्रोष्टुशब्दस्तृजन्तवद्रूपं लभते । **ऋन्नेभ्यो ङीप् ।४।१।५।** ऋदन्तेभ्यो नान्तेभ्यश्च स्त्रियां ङीप् स्यात् । क्रोष्ट्री । क्रोष्ट्र्यौ । क्रोष्ट्र्यः । वधूर्गौरीवत् । भ्रूः श्रीवत् । हे सुभ्रूः । कथं तर्हि हापितः क्वासि हे सुभ्रु इति भट्टिः । प्रमाद एवायमिति बहवः । खलपूः पुंवत् । पुनर्भूः । दृन्करेति यणा उवङो बाधनान्नेयङुवङिति निषेधो न । हे पुनर्भु । पुनर्भ्वम् । पुनर्भ्वौ । पुनर्भ्वः । **एकाजुत्तरपदे णः ।८।४।१२।** एकाजुत्तरपदं यस्य तस्मिन् समासे पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिस्थस्य नस्य नित्यं णत्वं स्यात् । आरम्भसामर्थ्यान्नित्यत्वे सिद्धे पुनर्णग्रहणं स्पष्टार्थम् । यणं बाधित्वा परत्वान्नुट् । पुनर्भूणाम् । वर्षाभूः । भेकजातौ नित्यस्त्रीत्वाभावात् हे वर्षाभूः कैयटमते । मतान्तरे तु हे वर्षाभु । पुनर्नवायां तु हे वर्षाभु । भेक्यां पुनर्नवायां स्त्री वर्षाभूर्दर्दुरे पुमानिति यादवः । वर्षाभ्वौ । वर्षाभ्वः । स्वयंभूः पुंवत् । **न षट्स्वस्रादिभ्यः ।४।१।१०।** षट्संज्ञकेभ्यः स्वस्रादिभ्यश्च ङीप्टापौ न स्तः । स्वसा तिस्रश्चतस्रश्च ननान्दा दुहिता तथा ।

त्यनुवर्तनादाह—**इयङुवङोः स्थानावि**त्यादि ॥—यद्यपि नेति प्रकृते निषेधोऽनेन विकल्प्यते, तथापि निषेधविकल्पे विधिविकल्प एव फलतीति स एव सूत्रार्थ उचित इत्याशयेनाह—**वा नदीसंज्ञौ स्त** इति । 'ङिति ह्रस्वश्च' इति सूत्रेऽप्येवमेव ॥—**प्रधीशब्दस्य त्वि**ति । 'एरनेकाच–' इति यणा इयङो बाधनात् 'नेयङुवङ्स्थानौ–' इति निषेधोऽत्र न प्रवर्तते ॥ यत्र चापवादेनेयङुवङौ बाध्येते तत्र न निषेध इत्याशयेन व्याचष्टे—**लक्ष्मीवद्रूपमि**ति । अमि शसि च विशेष इत्यनुपदमेव वक्ष्यति—**पुंवद्रूपमि**ति । अयं च मतभेदः प्रकृष्टा धीर्यस्याः प्रकर्षेण ध्यायतीति वा विग्रहे बोध्यः ॥—**लक्ष्मीवदि**ति । मतद्वयेऽपीति शेषः ॥—**सुष्ठु धीर्यस्या** इति । ननु अस्मिन् विग्रहे कैयटमते सुधीशब्दस्य नित्यस्त्रीत्वाभावेऽपि धीशब्दस्य नित्यस्त्रीत्वात् 'प्रथमलिङ्गग्रहणं च' इति सुधीशब्दः श्रीवदेव भवति, न तु पुंवदेव इति चेत् । अत्राहुः । 'नेयङुवङ्स्थानावस्त्री' इति धीशब्दे नदीसंज्ञानिषेधात् सुधीशब्दे 'प्रथमलिङ्गग्रहणं च' इत्यस्याप्रवृत्तिः, तथा च वृत्तिमते इति ग्रन्थः स्वरसतः संगच्छते इति ॥—**मतान्तर** इति । लिङ्गान्तरानभिधायकत्वं तदिति कैयटमते इत्यर्थः ॥—**श्रीवदेवे**ति । बुद्धिवाचकधीशब्दस्य नित्यस्त्रीत्वान्मतद्वयेऽपि श्रीवदेवेत्यर्थः ॥—**स्त्रियां च** ॥ असर्वनामस्थानार्थमयमारम्भः । तृज्वत् क्रोष्टुरिति वर्तते, तद्वदेवात्रापि रूपातिदेशः । स्त्रियामित्यर्थग्रहणं तदाह—**स्त्रीवाची क्रोष्टुशब्द** इत्यादि । एवं च पञ्चभिः क्रोष्ट्रीभिः क्रीतै रथैः पञ्चक्रोष्टृभी रथैरित्यत्रापि तृज्वद्भावः सिध्यति ॥ ये तु स्त्रियामिति स्त्रीप्रत्यये इति व्याचक्षते, ङीपर्थं च क्रोष्टुशब्दं गौरादिषु पठन्ति । तेषामिह तृज्वद्भावो न सिध्येत् । 'तेन क्रीतम्' इति ठकः 'अध्यर्धपूर्व–' इति लुक्त्वात् 'लुक्तद्धितलुकि' इति ङीषो लुकि स्त्रीप्रत्ययपरत्वाभावात् ॥—**ऋन्नेभ्यो**—॥ ऋत् ऋकारः, नो नकारः, प्रयोगापेक्षं बहुत्वम् ॥ प्रातिपदिकविशेषणात्तदन्तविधिः । स्त्रियामिति चाधिक्रियते तदाह—**ऋदन्तेभ्य** इत्यादि ॥—**क्रोष्ट्री** इति । 'स्त्रियां च' इत्येतस्याङ्गत्वादङ्गेन प्रत्ययस्याक्षेपाद्विभक्तौ परत एवेह तृज्वद्भावस्ततो ङीबिति बोध्यम् ॥—**भ्रूरि**ति । भ्रमतीति भ्रूः । 'भ्रमेश्च डूः' इति भ्रमतेर्डूप्रत्ययः डित्वाट्टिलोपः ॥—**हे सुभ्रूरि**ति । डूप्रत्ययस्यास्त्रीप्रत्ययत्वात् 'गोस्त्रियोः' इति ह्रस्वो न भवति । 'नेयङुवङ्स्थानौ–' इति नदीसंज्ञानिषेधात्संबुद्धिह्रस्वोऽपि नेति भावः ॥ ह्रस्वोऽत्रानुपपन्न इत्याक्षिपति—**कथं तर्ही**ति । 'विमानने सुभ्रु पितुर्गृहे कुतः' इति कालिदासप्रयोगोऽप्यनुपपन्न इति बोध्यम् ॥—**बहव** इति । केचित्तु 'नेयङुवङ्–' इति सूत्रे 'वामि' इत्यतो वाग्रहणमपकृष्य व्यवस्थितविभाषां चाश्रित्य समादधिरे ॥ तदसत् । तथा सतीह नञ्ग्रहणं 'वामि' इत्युत्तरसूत्रं च व्यर्थं स्यात्, 'वेयङुवङ्स्थानौ' इत्येव वक्तुं शक्यत्वात् ॥ अन्ये तु 'सामान्ये नपुंसकम्' इति कथंचित्समादधुः ॥—**एकाच्**—॥ एकोऽच् यस्मिंस्तद् एकाच्, तदुत्तरपदं यस्य स एकाजुत्तरपद इति बहुव्रीहिगर्भो बहुव्रीहिः । उत्तरपदशब्दः समासावयवे रूढस्तेनाक्षिप्तसमासोऽनेन विशेष्यत इत्याह—**तस्मिन् समास** इति ॥ 'रषाभ्यां नो णः–' इत्यतो ण इत्यनुवर्तमानेऽपि णग्रहणमिह नित्यार्थमावश्यकमित्याशङ्क्याह—**आरम्भसामर्थ्यादि**ति । 'प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु च' इति विकल्पेन सिद्धावेतदारम्भसामर्थ्यादित्यर्थः ॥—**स्वयंभूः पुंवदि**ति । मतद्वयेपि नदीसंज्ञाया अभावात् 'ङिति ह्रस्वश्च' इत्यादि न प्रवर्तत इति भावः ॥—**न षट्स्वस्रादिभ्यः** ॥ स्त्रियां यदुक्तं तन्न भवतीति व्याख्यानादनन्तरो ङीबिव व्यवहितष्टाबपि निषिध्यत इत्याशयेनाह—**ङीप्टापौ ने**ति । स्वस्रादीनां ङीप् प्राप्तः । षट्संज्ञकानां तूभौ ॥—**स्वसा तिस्र** इति । 'न तिसृचतसृ' इति नामि दीर्घत्वप्रतिषेधाज्ज्ञापकादेव ङीबभावे सिद्धे स्वस्रादिषु तिसृचतसृशब्दपाठो न कर्तव्य इति

याता मातेति सहैते स्वस्रादय उदाहृताः । अप्तृन्निति दीर्घः । स्वसा । स्वसारौ । स्वसारः । माता पितृवत् । शसि मातॄः । द्यौर्गोवत् । राः पुंवत् । नौर्ग्लौवत् ॥ ॥ इत्यजन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ॥

अजन्तनपुंसकलिङ्गाः ।

᳀ **अतोऽम्** ।७।१।२४। अतोऽङ्गात् क्लीबात्स्वमोरम् स्यात् । अमि पूर्वः । ज्ञानम् । एङ्ह्रस्वादिति हल्मात्रलोपः । हे ज्ञान । ᳀ **नपुंसकाच्च** ।७।१।१९। क्लीबात्परस्यौङः शी स्यात् । भसंज्ञायाम् । ᳀ **यस्येति च** ।६।४।१४८। भस्येवर्णावर्णयोर्लोपः स्यादीकारे तद्धिते च परे । इत्यकारलोपे प्राप्ते । ❀ **औङः श्यां प्रतिषेधो वाच्यः** । ज्ञाने । ᳀ **जश्शसोः शिः** ।७।१।२०। क्लीबादनयोः शिः स्यात् । ᳀ **शि सर्वनामस्थानम्** ।१।१।४२। शि इत्येतदुक्तसंज्ञं स्यात् । ᳀ **नपुंसकस्य झलचः** ।७।१।७२। झलन्तस्याऽजन्तस्य च क्लीबस्य नुमागमः स्यात्सर्वनामस्थाने परे । उपधादीर्घः ज्ञानानि । पुनस्तद्वत् । शेषं रामवत् । एवं धनवनफलादयः । ᳀ **अद्‍ड्डतरादिभ्यः पञ्चभ्यः** ।७।१।२५। एभ्यः क्लीबेभ्यः स्वमोरद्‍ड्डादेशः स्यात् । ᳀ **टेः** ।६।४।१४३। डिति परे भस्य टेर्लोपः स्यात् । वावसाने

'क्रन्मेजन्तः' इति सूत्रे कैयटः ॥—**स्वसे**ति । 'सावसेर्ऋन्' । 'ऋदुशन—' इत्यनङ् । 'ननान्दा तु स्वसा पत्युः' । 'भार्यास्तु भ्रातृवर्गस्य यातरः स्युः परस्परम्' ॥—**द्यौर्गोवदि**ति । 'गमेर्डोः' । बाहुलकाद्द्युतेरपि । डित्त्वाट्टिलोपः । 'ओतो णित्' इति णिद्वद्भावाद्वृद्धिः ॥—**राः पुंवदि**ति । यद्यपि पुंलिङ्ग एवायम् 'अर्थै रैविभवा अपि' इत्यमरोक्तेर्भिन्नलिङ्गानां न द्वन्द्व इति तेन परिभाषितत्वात्, तथापि 'रात्येनं राः स्त्रीत्येके' इति क्षीरस्वामिना स्त्रीलिङ्गताया अप्यभ्युपगमादेवमुक्तम् ॥—**नौर्ग्लौवदि**ति । 'ग्लानुदिभ्यां डौः' । डित्त्वाट्टिलोपः । 'स्त्रियां नौस्तरणिस्तरिः' इत्यमरः ॥ ॥ इत्यजन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ॥

अतोऽम् ॥ अत इत्येतदधिकृतस्याङ्गस्य विशेषणं 'स्वमोर्नपुंसकात्—' इति चानुवर्तत इत्याशयेनाह—**अतोऽङ्गादि**त्यादि । अदन्तादङ्गादित्यर्थः ॥—**स्वमोरि**ति । अमोऽम्विधानं 'स्वमोर्नपुंसकात्' इति प्राप्तस्य लुको बाधनार्थम् ॥—**अम् स्यादि**ति । यद्यपि म् इत्येव छित्त्वा सोर्मे कृते संनिपातपरिभाषया 'सुपि च' इति दीर्घत्वाप्रसक्त्या ज्ञानमिति रूपं सिध्यति । द्वितीयैकवचने तु 'आदेः परस्य' इत्यकारस्य मकारे कृतेऽन्त्यस्य मस्य संयोगान्तलोपे सिद्धमिष्टम् । तथापि 'संयोगान्तलोपो झलः' इत्यभिप्रायेणेदं व्याख्यातम् ॥ यत्त्वाहुः । अमिति पदच्छेदाकरणे अतिजरसमिति न सिध्येदिति, तन्नभसात् । सोरमि कृते संनिपातपरिभाषया जरसादेशस्याप्रवृत्त्या अतिजरमिति रूपस्यैवेष्यमाणत्वात् । द्वितीयैकवचने तु 'अतोऽम्' इति बाधित्वा परत्वाज्जरसि कृते संनिपातपरिभाषया लुकोऽप्रवृत्तावतिजरसमिति रूपसिद्धेश्चेति दिक् ॥—**ज्ञानमि**ति । ज्ञप्तिर्ज्ञानम् । ल्युडन्तः । 'युवोरनाकौ' । 'कृत्तद्धित—' इति प्रातिपदिकत्वात्स्वाद्युत्पत्तिः ॥—**हल्मात्रे**ति । हे ज्ञान सु इति स्थिते संबुद्धिलोपात्परत्वादमादेशे कृते अमि पूर्वत्वं च, तस्यान्तवद्भावाद्ध्रस्वान्तमङ्गं भवतीति ततः परस्य संबुद्धिसंबन्धिनो मकारस्य लोप इत्यर्थः ॥—**नपुंसकाच्च** ॥ 'जसः शी' 'औङ आपः' इत्यतः शी औङ इति चानुवर्तत इत्यभिप्रेत्याह—**क्लीबात्परस्ये**त्यादि ॥—**भसंज्ञायामि**ति । 'सुडनपुंसकस्य' इति पर्युदासेनासर्वनामस्थानत्वादौङि 'यचि भम्' इति प्रवर्तत इति भावः ॥—**यस्येति**—॥ इश्च अश्च यं तस्य । तदाह—**इवर्णावर्णयोरि**ति । ईति चेति चकारेण 'नस्तद्धिते' इत्यतस्तद्धितोऽनुकृष्यते तदाह—**ईकारे तद्धिते चे**ति ॥—**औङः श्यामि**ति ॥ विभक्त्यपेक्षया स्त्रीलिङ्गनिर्देशः ॥ नेदं वचनं कर्तव्यम् । 'विभाषा ङिश्योः' इत्यतः श्यामिति प्रकृतं, 'न संयोगात्' इत्यतो नेति च, तन्नाभिसंबन्धमात्रं कर्तव्यं यस्य ईकारे तद्धिते च लोपो भवति श्यां नेत्याकरः ॥—**जश्शसोः**—॥ जसा साहचर्यादिह सुबेव शस् गृह्यते । तेनेह न । कुण्डशो ददाति ॥—**शि सर्वनामस्थानम्** ॥ महासंज्ञाकरणं पूर्वाचार्यानुरोधेन ॥—**नपुंसक**—॥ 'इदितो नुम् धातोः' इत्यतो नुमनुवर्तते । 'उगिदचाम्—' इत्यतः सर्वनामस्थाने इति च । 'अङ्गस्य' इति चाधिकृतम् । तथा च झलज्भ्यां नपुंसकमङ्गं विशेष्यते, विशेषणेन च तदन्तविधिर्भवतीत्याह—**झलन्तस्ये**त्यादि ॥—**अड्डतरादिभ्यः**—॥ पञ्चभ्य इति किम् । नेमं तिष्ठति । नेमं पश्य । डतरादयो डतरडतमेतरान्यान्येतरेति सर्वादिषु पठिताः ॥—**अद्‍ड्डादेशः स्यादि**ति । जिघृक्षितादेशस्वरूपप्रतिपादनाय टुत्वं न कृतम् ॥—**टेः** ॥ 'तिविंशतेः—' इत्यतो डितीत्यनु-

---

१ मातेति—अयंच निषेधः ससंबन्धिकजननीवाचकस्यैव नतु स्त्रियां परिच्छेत्तृवाचकमातृशब्दे, ननान्द्रादिसाहचर्यात् । २ श्यामिति—विभक्त्यपेक्षया स्त्रीलिङ्गनिर्देशः । इत एव निर्देशात् गौरादिपाठाद्वा शीशब्दान्ङीप् बोध्यः । औङ इति स्वरूपकथनम् । सर्वं इत्यस्य भाधिकारेण सिद्धेः । ३ जश्शसोरिति—नच निरनुबन्धकपरिभाषया तद्धितशसोऽत्र ग्रहणं स्यात् इति वाच्यम्, धर्मिग्राहकमानेन येनानुबन्धेन सानुबन्धत्वं तदनुच्चारण एव तत्प्रवृत्तेः । ४ शेषमिति—'अकर्तरि—' इति घञ् । 'घञबजपाः पुंसि' इति तु प्रायोवादः । ५ अद्‍ड्डादेश इति—न चास्य डित्त्वे मानाभाव इति वाच्यम्, डतरादिभ्यः पञ्चभ्योऽदिति वक्तव्ये संदिग्धगुरुनिर्देशस्यैव मानत्वात् ।

कतरत् । कतरद् । कतरे । कतराणि । भस्येति किम् । पञ्चमः । टेर्लुसत्वान्प्रथमयोरिति पूर्वसवर्णदीर्घः । एङ्ह्रस्वादिति संबुद्धिलोपश्च न भवति । हे कतरत् । पुनस्तद्वत् । शेषं पुंवत् । कतमत् । अन्यत् । अन्यतरत् । इतरत् । अन्यतमशब्दस्य तु अन्यतममित्येव ॥ ❀ **एकतरात्प्रतिषेधो वक्तव्यः** । एकतरम् । मोरमादेशे कृते संनिपातपरिभाषया न जरस् । अजरम् । अजरसी । अजरे । परत्वाज्जरसि कृते झलन्तत्वान्नुम् । **सान्तमहतः संयोगस्य** ।६।४।१०। सान्तसंयोगस्य महतश्च यो नकारस्तस्योपधाया दीर्घः[1] स्यादसंबुद्धौ सर्वनामस्थाने परे । अजरांसि । अजराणि । अमि लुकोऽपवादमम्भावं बाधित्वा परत्वाज्जरस् । ततः संनिपातपरिभाषया न लुक् । अजरसम् । अजरम् । अजरसी । अजरे अजरांसि । अजराणि । शेषं पुंवत् । पद्दन्नइति हृदयोदकास्यानां हृद् उदन् आसन् । हृन्दि । हृदा । हृद्भ्यामित्यादि । उदानि । उद्ना । उदभ्यामित्यादि । आसानि । आस्ना । आसभ्यामित्यादि । मांसि । मांसा । मान्भ्यामित्यादि । वस्तुतस्तु प्रभृतिग्रहणं प्रकारार्थमित्युक्तम् । अतएव भाष्ये मांसपचन्या उखाया इत्युदाहृतम् । अयस्मयादित्वेन भत्वान्संयोगान्तलोपो न । पद्दन्न इत्यत्र हि छन्दसीत्यनुवर्तितं वृत्तौ तथाप्यपोभीत्यत्र मासश्छन्दसीति वार्तिके छन्दोग्रहणसामर्थ्याल्लोकेऽपि क्वचिदिति कैयटोक्तरीत्या प्रयोगमनुसृत्य पदादयः प्रयोक्तव्या इति बोध्यम् । **ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य**[2] ।१।२।४७। क्लीबे प्रातिपदिकस्याऽजन्तस्य ह्रस्वः स्यात् । श्रीपम् । ज्ञानवत् । श्रीपाय । अत्र संनिपातप-

---

वर्तते 'भस्य' इति चाधिकृतं तदाह—**डिति परे भस्येति** । भस्य किम् । पञ्चमः । अत्र डटो मडागमे भत्वाभावाट्टिलोपो न भवति । किं तु पदत्वात् नलोप एव ॥ अड्डो डित्करणस्य प्रयोजनमाह—**टेर्लुसत्वादि**त्यादि ॥ ननु पूर्वसवर्णदीर्घाभावाय दादेश एव क्रियतां किमड्डादेशेनेत्याशङ्क्याह—**एङ्ह्रस्वादि**त्यादि । दादेशे तु हे कतरेति स्यादिति भावः ॥—**अन्यतमस्य त्वि**ति । एवं च 'सामान्याद्दिष्वन्यतमत्तमः' इत्यादिप्रयोगाः प्रामादिका एवेति भावः ॥—**अजरमि**ति । अविद्यमाना जरा यस्य तत् । 'गोस्त्रियोः' इत्युपसर्जनह्रस्वे 'अतोम्' ॥—**परत्वादि**ति । अजर शि इति स्थिते यद्यपि जरसादेशात्प्रागेव 'नपुंसकस्य झलचः' इत्यजन्तलक्षणो नुमागमः स्यात्स चाङ्गभक्तोऽङ्गमेव न व्यवदध्यात् । अवयवस्य तु जराशब्दस्य व्यवधायक एवेति निर्दिश्यमानस्यादेशो विधीयमानो न प्राप्नोति, तथापि यस्मादन्त्यादचः परस्तस्यैवान्तावयवो मित्स्यात् इति स्वमते त्ववयवावयवः समुदायस्याप्यवयव इत्यभ्युपगमेन कथंचिज्जरसादेशे जातेऽपि सान्तत्वाभावात् 'सान्तमहतः–' इति दीर्घो न स्यादिति भावः ॥—**सान्तमहतः**—॥ अत्र 'नोपधायाः' 'सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ' इत्यनुवर्तते । सान्तेति लुप्तषष्ठीकं संयोगान्तस्येत्यनेन समानाधिकरणमिति व्याचष्टे—**सान्तसंयोगस्ये**त्यादि ॥—**तस्योपधाया** इति । तत्पूर्वस्येत्यर्थः ॥—**अमि लुकोऽपवादमि**त्यादि । एतेन स्वमोरमादेशे कृते वा जरसिति प्राचो ग्रन्थः प्रत्युक्तः ॥—**मांसपचन्या** इति । पच्यतेऽस्यामिति पचनी 'करणाधिकरणयोश्च' इति ल्युट् । टित्वान्ङीप् । मांसस्य पचनी मांस्पचनी । अत्र ङसो लुका लुप्तत्वात् प्रत्ययलक्षणं नेति प्रभृतिग्रहणस्य प्रकारार्थत्वं विना मांसशब्दस्य मांसित्यादेशो न सिध्येदिति भावः ॥ ननु पृषोदरादिसूत्रे 'मांसस्य पचि युड्घञोः' इति वक्ष्यमाणत्वादन्तलोपेनाप्येतत् रूपं सिद्धमिति चेत् । अत्राहुः । 'पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम्' इत्यस्योत्तरपदाधिकारस्थत्वाद्युडन्तं यदुत्तरपदं मांसपचनमित्यादि तत्रैवान्तलोपः स्यात् । अत्र हि ङीबन्तमुत्तरपदं न तु युडन्तमिति नास्त्येवान्तलोप इति ॥—**मासश्छन्दसी**ति । माम्शब्दस्य तकारः स्याद्भादौ प्रत्यये छन्दसीति वार्तिकार्थः । 'माद्भिः शरद्भिः दुरोदरं तव' इत्युदाहरणम् ॥—**ह्रस्वो नपुंसके**—॥ इह ह्रस्वश्रुत्योपस्थितेनाच इत्यनेन प्रातिपदिकविशेषणात्तदन्तविधिरित्याह—**अजन्तस्ये**ति । प्रातिपदिकस्याच इति वैयधिकरण्येन व्याख्यायां सुब्राह्मणकुलमित्यत्रातिप्रसङ्गः स्यात् । एतच्च 'अचश्च' इति सूत्रे एवास्माभिः स्पष्टीकृतम् ॥ प्रातिपदिकस्येति किम् । काण्डे । कुड्ये ॥—**ज्ञानवदि**ति । श्रीपाणीत्यादौ 'एकाजुत्तरपदे–' इति णत्वं तु विशेषः । श्रीपेणेत्यत्रापीनादेशेन सहाद्गुणे कृते एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणात् 'अचः परस्मिन्–' इति सूत्रे पूर्वस्माद्विधिः पूर्वविधिरिति पञ्चमीसमासपक्षाश्रयेण स्थानिवत्त्वाद्वा एकाजुत्तरपदत्वमस्तीति स्यादेव णत्वम् ॥—**संनिपाते**ति । अवर्णमाश्रित्य कृतो यादेशः कथमवर्णलोपे निमित्तं स्यात् । न च 'सुपि च' इति दीर्घार्थे संनिपातपरिभाषाया अनित्यत्वाभ्युपगम आवश्यक एवेति वाच्यम् । 'कष्टाय–' इति निर्देशेन दीर्घविधौ अनित्यत्वाभ्युपगमेऽप्यवर्णलोपे कार्ये तदनभ्युपगमात् । कृतेऽपि दीर्घे ह्रस्वव्यत्ययपायेऽप्यत्वजातेरनपायादिति दिक्—॥ एतेन श्रीपशब्दान्ङयि श्रीप्येति

---

१ दीर्घ इति—हंसशिरांसि इत्यत्र हंसशब्दे तु न दीर्घः, सर्वनामस्थाने इत्यस्य सान्तसंयोगविशेषणत्वात् । नचैवं 'न्स्महतोः' इत्येव सिद्धे संयोगग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यम्, अन्त्स् शब्दे दीर्घार्थं संयोगग्रहणात् । अन्त्स् शब्दस्तु–अन्ततीत्यन्, त्सरतीति त्सर् अनयोर्द्वन्द्वः, ततः आचक्षाणण्यन्तात् क्विपि टिलोपे च कृते बोध्यः । २ प्रातिपदिकस्येति—ननु क्लीबवदर्थे वाचकतासंबन्धेन वर्तमानस्याजन्तस्य ह्रस्व इत्युक्ते धातुतिङन्तादौ असंभवात्सामर्थ्येनैव प्रातिपदिके लब्धे पुनः प्रातिपदिकग्रहणं व्यर्थम्, काण्डे इत्यादौ तु तस्य शक्तिप्रधानतया क्लीबवदर्थकत्वाभावेन न दोष इति वाच्यम् । न, स्पष्टार्थत्वात्प्रातिपदिकग्रहणस्य । सर्वं चेदं भाष्ये स्पष्टम् इति बृहच्छब्देन्दुशेखरे निरूपितम् ।

रिभाषया आतो धातोरित्याकारलोपो न । ▩ **स्वमोर्नपुंसकात्** ।७।१।२३। क्लीबादङ्गात्स्वमोर्लुक् स्यात् । वारि । ▩ **इकोऽचि विभक्तौ** ।७।१।७३। इगन्तस्य क्लीबस्य नुमागमः स्यादचि विभक्तौ । वारिणी । वारीणि । नलुमतेति निषेधस्यानित्यत्वात्पक्षे संबुद्धिनिमित्तो गुणः । हे वारे । हे वारि । आङो ना । वारिणा । घेर्ङितीति गुणे प्राप्ते । ✿ **वृद्ध्यौत्वतृज्वद्भावगुणेभ्यो नुम् पूर्वविप्रतिषेधेन** । वारिणे । वारिणः । वारिणोः । नुमचिरेति नुट् । नामीति दीर्घः । वारीणाम् । वारिणि । वारिणोः । हलादौ हरिवत् । ▩ **तृतीयादिषु भाषितपुंस्कं पुंवद्गालवस्य** ।७।१।७४। प्रवृत्तिनिमित्तैक्ये भाषितपुंस्कमिगन्तं क्लीबं पुंवद्वा स्याट्टादावचि । अनादये । अनादिने । इत्यादि । शेषं वारिवत् । पीलुर्वृक्षस्तत्फलं पीलु तस्मै पीलुने । अत्र न पुंवत् । प्रवृत्तिनिमित्तभेदात् । ▩ **अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्तः** ।७।१।७५। एषामनङ् स्याट्टादावचि स चोदात्तः । अल्लोपोऽनः । दध्ना । दध्ने । दध्नः २ । दध्नोः २ । दध्नि । दधनि । शेषं वारिवत् । एवमस्थिसक्थ्यक्षि । तदन्तस्याप्यनङ् । अतिदध्ना । सुधि । सुधिनी । सुधीनि । हे सुधे । हे सुधि । सुधिया । सुधिना । प्रध्या । प्रधिना । मधु । मधुनी । मधूनि । हे मधो । हे मधु । एवमम्ब्वादयः । सानुशब्दस्य स्नुर्वा । स्नूनि । सानूनि । प्रियक्रोष्टु । प्रियक्रोष्टुनी । तृज्वद्भावात्पूर्वविप्रतिषेधेन नुम् । प्रियक्रोष्टूनि ।

केषांचिद्व्याख्यानं परास्तम् ॥—**स्वमोर्नपुंसकात्** ॥ अयं लुक् पूर्वविप्रतिषेधेन त्यदाद्यत्वस्य किमः कादेशस्य च बाधकः । परत्वाद्धि त्यदाद्यत्वे 'तदोः–' इति सत्वे सोरम्भावे च संकुलमिति स्यात् । इष्यते तु तत्कुलमिति ॥—**इकोऽचि**—॥ विभक्तौ किम् । मधु मद्यं तस्येदं माधवम् । अत्र नुमि सति टिलोपः स्यात् ॥—**वृद्ध्यौत्वे**ति । अतिसखिनीत्यत्र 'सख्युरसंबुद्धौ' इति णिद्वद्भावाद्वृद्धिः प्राप्ता, वारिणीत्यत्र तु 'अच्च घेः' इत्यौत्वम् । प्रियक्रोष्टुनीत्यादौ तृज्वद्भावः प्राप्तः ॥ ननु नुम्नुटोः को विशेषस्तत्राह—**नामीति दीर्घ** इति । नुमस्त्वङ्गभक्तत्वात्तस्मिन्सति दीर्घो न स्यादिति भावः ॥—**तृतीयादिषु**—॥ यद्यत्र भाषितः पुमान् येन शब्देन स भाषितपुंस्कः शब्द इति विज्ञायेत, तदा पीलुने इत्यादावतिप्रसङ्गः स्यात्, अतो व्याचष्टे—**प्रवृत्तिनिमित्तैक्य** इति । अयं भावः । भाषितः पुमान् यस्मिन् अर्थे तत् भाषितपुंस्कं प्रवृत्तिनिमित्तं तदस्यास्तीति अर्शआदित्वादच् । तेनैकस्मिन् प्रवृत्तिनिमित्ते भाषितपुंस्कं यच्छब्दस्वरूपं तल्लभ्यत इति । 'इकोऽचि विभक्तौ' इत्यतोऽचीत्यनुवर्तनादाह—**टादावची**ति । इगन्तं किम् । सोमपेन कुलेन । अचि किम् । ग्रामणिभ्यां कुलाभ्याम् । टादौ किम् । अनादिनी । अनादीनि ॥—**तत्फलमि**ति । पीलोः फलं पीलु । 'फले लुक्' इति ओरञो लुक् ॥—**प्रवृत्तिनिमित्तभेदादि**ति । पीलुशब्दस्य हि वृक्षत्वव्याप्यजातिर्वृक्षे प्रवृत्तिनिमित्तम्, फले तु फलत्वव्याप्यजातिर्वृक्षविशेषप्रभवत्वं वा । उभयथापि पुंनपुंसकयोर्नैकं प्रवृत्तिनिमित्तमिति भावः ॥—**अस्थिदधि**—॥ 'इकोऽचि–' इति नुमि प्राप्ते विधिरयम्, नकारादकार उच्चारणार्थः । ङकारस्त्वन्तादेशार्थः । 'नब्विषयस्यानिसन्तस्य' इति फिट्सूत्रेणास्थ्यादय एते आद्युदात्ताः । तत्रान्तस्यानुदात्तेकारस्य विधीयमानोऽनङ् 'स्थानेऽन्तरतमः' इत्यनुदात्तः स्यादित्युदात्त उच्यते, तच्चोदात्तत्वमस्थनि दधनि इत्यादावल्लोपाभावपक्षे स्फुटम्, दध्ना दध्ने इत्यादावनङोऽकारलोपे 'अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः' इत्युदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्त्युदात्तत्वं प्रयोजनमिति बोध्यम् । तृतीयादिष्वित्यनुवर्तते अचीति च, तदाह—**टादावची**ति । टादौ किम् दधिनी । दधीनि । अचि किम् । दधिभ्याम् ॥—**तदन्तस्यापी**ति । आङ्गत्वादिति भावः ॥—**अतिदध्ने**ति । दधि अतिक्रान्तेनेत्यर्थः । स्त्रियामतिदध्नेत्येव । संनिपातपरिभाषया बहिरङ्गपरिभाषया च ङीपोऽप्रवृत्तेः । प्राचा तु प्रियदध्ना ब्राह्मणेनेत्युक्तं स्त्रियां तु प्रियदध्न्या प्रियदध्न्यै इत्याद्यपि कैश्चिदुक्तम्, । तदसत् । उरःप्रभृतिषु दधिशब्दस्य पाठाद्बहुव्रीहौ नित्यं कप्यनङः प्रसक्त्यभावात् । उक्तपरिभाषाभ्यां ङीपः प्रवृत्तेर्दूरादपास्तत्वाच्चेति दिक् ॥—**सुधिनी** इति । परत्वान्नुमा इयङ् बाध्यते ॥—**सुधिये**ति । शोभनज्ञानवत्त्वं प्रवृत्तिनिमित्तं पुंनपुंसकयोरेकमेवेति भाषितपुंस्कत्वात् 'तृतीयादिषु–' इति पुंवत्पक्षे नुमभावात् 'न भूसुधियोः' इति यण्निषेधाच्चेयङ् ॥—**प्रध्ये**ति । अत्रापि प्रकृष्टज्ञानवत्त्वं पुंनपुंसकयोरेकमेवेति भाषितपुंस्कत्वात्पुंवत्पक्षे यण् । नपुंसकपक्षे तु नुमिति बोध्यम् ॥ बह्व्यः श्रेयस्यो यस्य तद्बहुश्रेयसी कुलमित्यत्र नपुंसकह्रस्वत्वं न । ईयसो बहुव्रीहेर्नेति ह्रस्वमात्रस्य प्रतिषेधादित्येके । अन्ये तूपसर्जनह्रस्व एव निषिध्यते । नपुंसकह्रस्वत्वं तु स्यादेव । बहुश्रेयसि बहुश्रेयसिनी इत्याहुः ॥—**मध्वि**ति । 'मधु मद्ये पुष्परसे, मधुर्वसन्ते चैत्रे च' । इह पुंनपुंसकयोरेकं प्रवृत्तिनिमित्तं नास्ति, किं तु मद्यत्ववसन्तत्वादिरूपं भिन्नभिन्नमेव ॥ तथा च भाषितपुंस्कत्वाभावान्मधुने मधुनः मधुनोरित्येव भवति, न तु मधवे मधोरित्यादीति दिक् ॥—**स्नुर्वे**ति । 'मांसपृतनासानूनाम्–' इति

१ स्वमोरिति—अयं च लुक् विभक्तिनिमित्तकार्याणां बाधकः । अन्तरङ्गानपीति न्यायात् । २ विभक्ताविति—सुपीति वक्तव्ये विभक्तिग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम् । नामधातौ तिङि क्रियावाचकत्वेन नपुंसकत्वाभावात् इति केचिदाहुः । ३ विप्रतिषेधेनेति —औकारस्य वृद्धित्वेऽपि पृथग्ग्रहणं गुणवृद्धिशब्दाभ्यां तद्भाविनयोगेन ग्रहणमिति ज्ञापनार्थम् । [illegible]
अन्यथा अत्वं बाधित्वा पूर्वं नुमापत्तिः ।
विहितस्यातिदेश्यस्य भावस्याभावात् ।

टादौ पुंवत्पक्षे प्रियक्रोष्ट्रा । प्रियक्रोष्टुना । प्रियक्रोष्ट्रे । प्रियक्रोष्टवे । अन्यत्र तृज्वद्भावात्पूर्वविप्रतिषेधेन नुमेव । प्रियक्रोष्टुना । प्रियक्रोष्टुने । नुमचिरेति नुट् । प्रियक्रोष्टूनाम् । सुलु । सुलुनी । सुलूनि । पुनस्तद्वत् । सुल्वा । सुलुना । धातृ । धातृणी । धातॄणि । हे धातः । हे धातृ । धात्रा । धातृणा । एवं ज्ञातृकर्त्रादयः । ■ एच इग्घ्रस्वादेशे ।१।१।४८। आदिश्यमानेषु ह्रस्वेषु एच इगेव स्यात् । प्रद्यु । प्रद्युनी । प्रद्यूनि । प्रद्युनेत्यादि । इह न पुंवत् । यदिगन्तं प्रद्यु इति तस्य भाषितपुंस्कत्वाभावात् । एवमग्रेऽपि । प्ररि । प्ररिणी । प्ररीणि । प्ररिणा । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्रायोहलीत्यात्वम् । प्रराभ्याम् । प्रराभिः । नुमचिरेति नुड्यात्वे प्रराणामिति माधवः । वस्तुतस्तु संनिपातपरिभाषया नुड्यात्वं न । नामीति दीर्घस्त्वारम्भसामर्थ्यात्परिभाषां बाधत इत्युक्तम् । प्ररीणाम् । सुनु । सुनुनी । सुनूनि । सुनुना । सुनुने । इत्यादि ॥ ॥ इत्यजन्ता नपुंसकलिङ्गाः ॥

हलन्तपुंलिङ्गप्रकरणम् ।

■ हो ढः[1] ।८।२।३१। हस्य ढः स्याज्झलि पदान्ते च । हल्ङ्याबिति सुलोपः । पदान्तत्वाद्धस्य ढः । जश्त्वचर्त्वे । लिट् लिड् । लिहौ । लिहः । लिहम् । लिहौ । लिहः । लिहा । लिड्भ्याम् । लिड्त्सु । लिट्सु । ■ दादेर्धातोर्घः ।८।२।३२। उपदेशे[2] दादेर्धातोर्हस्य घः[3] स्याज्झलि पदान्ते च । उपदेशे किम् । अधोगित्यत्र यथा स्यात् । दामलिहमात्मानमिच्छति दामलिह्यति । ततः क्विपि दामलिट् । अत्र माभूत् । ■ एकाचो बशो भष्[4] झषन्तस्य स्ध्वोः ।८।२।३७।

वार्तिककारोक्त्येति भावः ॥ 'स्नुः प्रस्थः सानुरस्त्रियाम्' इत्युभयलिङ्गः सानुशब्दः, तस्य नपुंसकत्वे रूपमाह—**स्नूनि सानूनी**ति । पुंसि तु स्नून् । सानून् इत्यादि ॥—**सुल्वे**ति । शोभनलवनकर्तृत्वं पुंनपुंसकयोरेकमेवेति भाषितपुंस्कत्वात्पुंवत्पक्षे नुमभावात् 'ओः सुपि' इति यण् ॥—**सुलुने**ति । यणं बाधित्वा परत्वान्नुम् ॥—**धात्रे**ति । धारणपोषणकर्तृत्वं पुंनपुंसकयोरेकमेवेति पुंवत्पक्षे यण् ॥—**एचः**—॥ आदिश्यत इत्यादेशः ह्रस्वश्चासावादेशश्च ह्रस्वादेशः, निर्धारणे सप्तमी जातावेकवचनमतो व्याचष्टे—**आदिश्यमानेषु ह्रस्वेषु मध्य** इति ॥ एचां पूर्वभागोऽकारसदृशः, उत्तरस्तु इवर्णोवर्णसदृशस्तत्रोभयान्तरतमस्य ह्रस्वस्याभावात्पर्यायेण अकारः स्यादिकारोकारौ च स्याताम्, तथा च मा कदाप्यकारो भूदिति नियमार्थेयं परिभाषेत्यभिप्रेत्याह—**इगेव स्यादि**ति । आन्तरतम्यादेकारैकारयोरिकारः । ओकारौकारयोस्तु उकारः । एकारान्तस्योदाहरणं तु, इः स्मृतो येन स स्मृतेः शोभनः स्मृतेः यस्य तत् सुस्मृतीत्यादि ॥ एतच्च परिभाषासूत्रमपार्थकम् । तथा च वार्तिककृतोक्तं 'सिद्धमेङः सस्थानत्वात्' 'ऐचोश्चोत्तरभूयस्त्वात्' इति । अस्यार्थः । शब्दपरविप्रतिषेधेन एङ उत्तरभागान्तरतमौ इउवर्णावेवेति सिद्धम् । ऐचोश्चेति चकारो भिन्नक्रम उत्तरभूयस्त्वाच्चेति हेतोरनन्तरं बोध्यः । अर्धमात्रा अवर्णस्य, अध्यर्धमात्रा इवर्णोवर्णयोरित्युत्तरभागाधिक्यान्मल्लग्रामादिवद्भूयसा व्यपदेशेनापि इकारोकारौ भविष्यत इति ॥—**प्रद्युने**ति । ननु प्रकृष्टस्वर्गवत्त्वादिकं यत्प्रवृत्तिनिमित्तं तत् पुंनपुंसकयोः समानमिति भाषितपुंस्कत्वात् पक्षे पुंवद्भावोऽत्र स्यादेवेत्याशङ्कायामाह—**यदिगन्तमि**ति । एतच्च 'रा दाने' इति धातौ अतिरि ब्राह्मणकुलमिति प्रक्रम्य माधवेन स्पष्टीकृतम् ॥ कथं तर्हि प्राचा प्रद्यवा प्रराया सुनावेत्युदाहृतमिति चेदत्राहुः । प्रकृष्टस्वर्गवत्त्वादिप्रवृत्तिनिमित्तक्यास्सुद्योशब्दो भाषितपुंस्कः स एव इदानीमिगन्तस्तथा च प्रद्युशब्दोऽपि भाषितपुंस्क एव एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादतः पुंवद्भावो न भवतीति । इत्थं च पुंवद्भावः एजन्तेषु माधवमते नास्ति मतान्तरे त्वस्तीति बोध्यम् ॥—**प्ररी**ति । प्रकृष्टो रा यस्य तत् । शोभना नौर्यस्य तत् सुनु ॥ ॥ इति तत्त्वबोधिन्यामजन्ता नपुंसकलिङ्गाः ॥

॥—**हो ढः** ॥ 'झलो झलि' 'पदस्य' 'स्कोः संयोगाद्योरन्ते च' इत्यतो झलीति पदस्यान्त इति चानुवर्तते । तदाह—**झलीत्यादि** । झलि परतः पदान्ते वा विद्यमानस्य हस्येत्यर्थः ॥—**लिडि**ति । 'लिह आस्वादने' क्विप् ॥—**लिट्त्स्वि**ति । ढस्य जश्त्वेन डः, तस्य 'खरि च' इति चर्त्वेन टः । तस्यासिद्धत्वात् 'चयो द्वितीयाः—' इति पक्षे टस्य ठो न । सस्य ष्टुत्वं तु न भवति । 'न पदान्ताट्टोः—' इति निषेधात् ॥—**लिट्त्स्वि**ति । ढस्य जश्त्वेन डकारे चर्त्वस्यासिद्धत्वात्ततः प्रागेव 'डः सि—' इति पक्षे धुट् । चर्त्वेन तकारः, ततो डस्य चर्त्वेन टः । धुटश्चर्त्वस्यासिद्धत्वात्पक्षे 'चयो द्वितीयाः—' इति तस्य थो न । ष्टुत्वं तु तकारस्य न शङ्क्यमेव । 'न पदान्तात्—' इति निषेधस्याधुनैवोक्तत्वादिति ॥—**दादेर्धातोर्घः** ॥ धातोरित्यावर्तते । तत्रैकमतिरिच्यमानमुपदेशकालं लक्षयतीत्याशयेनाह—**उपदेश** इति ॥ उपदेशग्रहणस्याव्याप्त्यतिव्याप्तिपरिहारः फलमित्याह—**अधोगित्यादिनाऽत्रमा भूदित्यन्तेन** ॥—**एकाचो बशो**—॥ झलीति निवृत्तमिति ।

---

१ ढ इति—डस्तु न विहितः, ध्रुट्, लेढीत्याद्यसिद्ध्यापत्तेः । २ उपदेशे इति—एतच्च औपदेशिकादादित्ववल्लक्षणया लभ्यते । ननु औपदेशिकप्रायोगिकयोर्मध्ये औपदेशिकस्य ग्रहणमिति परिभाषयैव सिद्धे लक्षणा आवृत्तिर्वा व्यर्थेति वाच्यम्, न, 'अत्वसन्तस्य' इति सूत्रभाष्यविरोधेन तस्या अनङ्गीकारात् । अत एव तत्र तत्र सूत्रकृता कृतमुपदेशग्रहणं चरितार्थम् । ३ घः स्यात् इति—गकारस्तु न विहितः, धुग् इत्यादौ भष्भावानापत्तेः । ४ भषिति—झषित्येव वक्तुमुचितं, भष्पदाशक्तिकल्पनेन लाघवात् ।

धातोरवयवो य एकाच् झषन्तस्तदवयवस्य बशः स्थाने भष् स्यात्सकारे ध्वशब्दे पदान्ते च। एकाचो धातोरिति सामानाधिकरण्येनान्वये तु इह न स्यात्। गर्दभमाचष्टे गर्दभयति। ततः। क्विप्। णिलोपः। गर्धप्। झलीति निवृत्तम्। स्ध्वोर्ग्रहणसामर्थ्यात्। तेनेह न। दुग्धम्। दोग्धा। व्यपदेशिवद्भावेन धात्ववयवत्वाद्भष्भावः। जश्त्वचर्त्वे। धुक्। धुग्। दुहौ। दुहः। षत्वचर्त्वे। धुक्षु। **वा द्रुहमुहष्णुहष्णिहाम्** ।८।२।३३। एषां हस्य वा घः स्याज्झलि पदान्ते च। पक्षे ढः। ध्रुक् ध्रुग्। ध्रुट् ध्रुड्। द्रुहौ। द्रुहः। ध्रुग्भ्याम्। ध्रुड्भ्याम्। ध्रुक्षु। ध्रुट्त्सु। ध्रुट्सु। एवं मुहष्णुहष्णिहाम्। विश्ववाट् विश्ववाड्। विश्ववाहौ। विश्ववाहः। विश्ववाहम्। विश्ववाहौ। **इग्यणः संप्रसारणम्** ।१।१।४५। यणः स्थाने प्रयुज्यमानो य इक् स संप्रसारणसंज्ञः स्यात्। **वाह ऊठ्** ।६।४।१३२। भस्य वाहः संप्रसारणमूठ् स्यात्। **संप्रसारणाच्च** ।६।१।१०८। संप्रसारणादचि परे पूर्वरूपमेका-

---

धुग्भ्यां धुक्ष्वित्यादौ पदान्त इत्येव भष्भावसिद्धेरिति भावः॥ प्राचा तु प्रातिपदिकस्य तु झलि पदान्ते चेति व्याख्यातम्। तत् प्रामादिकमेव। अधोक् अधोग् इत्याद्यसिद्ध्यापत्तेः। प्रातिपदिकग्रहणस्याप्रकृतत्वाच्च॥ ननु धातोरवयव इति वैयधिकरण्येनान्वये क्विबन्तस्य दुहेः 'दादेः-' इति घत्वेन झषन्तत्वेऽपि भष्भावो न स्यात्। दुघिति समुदायस्य यः पूर्वावयवो दु इत्येकाच् तस्य झषन्तत्वाभावात्। उघ् इत्युत्तरावयवे तु बशभावादित्यत आह—**व्यपदेशिवद्भावेने**ति। न च धात्ववयवो धातुरित्येव व्यपदिश्यतां तथा च गर्धविति सिध्येदिति वाच्यम्। अर्थवतां हि व्यपदेशिवद्भावः, न चावयवोऽर्थवानिति तस्य धातुत्वव्यपदेशासंभवात्॥—**भष्भाव** इति। क्विपः प्राक्प्रवृत्ताया धातुसंज्ञाया निरपवादत्वेनावस्थितत्वात् 'दादेर्धातोः-' इति घत्वे कृते झषन्तत्वादिति भावः॥—**धुगि**ति। 'दुह प्रपूरणे' क्विप्॥—**वा द्रुह**—॥ 'द्रुह जिघांसायाम्' 'मुह वैचित्ये' 'ष्णुह उद्गिरणे,' 'ष्णिह प्रीतौ'। द्रुहेर्दादित्वान्नित्यं प्राप्ते अन्येषामप्राप्ते उभयत्रविभाषेयम्। ननु द्रुहादयो दिवादिष्वनेनैव क्रमेण पठ्यन्ते, तत्र 'वा द्रुहादीनाम्' इत्येवास्तु दिवाद्यन्तर्गणस्य पुषादेरन्तर्गणो रधादिस्तदन्तर्गणो द्रुहादिरस्तु। रधादिगणसमाप्तये ष्णिहधातोरनन्तरं वृत्करणस्य कृतत्वेनातिप्रसङ्गशङ्काया निरवकाशत्वात्। मैवं, तथाहि सति यङ्लुकि दोध्रुग् दोध्रुड् इत्यादि न सिध्येत् 'निर्दिष्टं यद्गणेन च' इति निषेधात्॥—**इग्यणः**—॥—**यणः स्थाने** इति। विधिप्रदेशेषु सूत्रशाटकवद्भाविसंज्ञाश्रयणान्नान्योन्याश्रयः॥ ननु यणः स्थानिकस्येकः संप्रसारणत्वे अदुहितरामित्यत्र लङो लकारस्य स्थाने उत्तमपुरुषैकवचनमिट्, तस्य यण्स्थानिकत्वेन संप्रसारणसंज्ञायां सत्यां 'हलः' इति दीर्घः स्यात्। तरपं प्रति लङन्तस्याङ्गत्वादिति चेत्। अत्र कैयटः। यथासंख्यसंबन्धात्संप्रसारणसंज्ञा च न भवतीति। नन्वनुवादे परिभाषाणामनुपस्थानात्कथमिह यथासंख्यत्वलाभः। नचैवं स्थानयोगोऽपि न लभ्येतेति वाच्यम्। 'षष्ठी स्थानेयोगा' इत्यत्रैतत्सूत्रमनुवर्त्य व्याख्यायां तल्लाभात्। अत्राहुः। तन्त्रावृत्त्याद्याश्रयणेन 'संप्रसारणस्य' इति सूत्रे तद्भावितग्रहणाददुहितरामित्यत्र 'हलः' इति लङः स्थानिकस्येटः संप्रसारणस्य दीर्घो न भवति, लङ्स्थानिकस्येटः संप्रसारणशब्देनाभावितत्वात्। नन्वेवमप्यक्षद्युवौ अक्षद्युव इत्यादौ ऊठः संप्रसारणसंज्ञायां 'संप्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपं स्यादिति चेत्, न। 'संप्रसारणपूर्वत्वे समानाङ्गग्रहणं कर्तव्यम्' इति वार्तिककृतोक्तत्वात् वार्णादाङ्गस्य बलीयस्त्वाद्वा उवङेव स्यात्॥ अत्र नव्याः। 'ष्यङः संप्रसारणम्-' इत्यादिविधिप्रदेशेष्वेव 'यण इग्' इति पठित्वा संप्रसारणसंज्ञासूत्रं त्यक्तुं शक्यमित्याहुः॥—**वाह ऊठ्**॥ 'एत्येधत्यूठ्सु' इति विशेषणार्थष्ठकारो 'हलन्त्यम्' इतीत्संज्ञकः। अत्र 'भस्य' इत्यधिक्रियते, 'वसोः संप्रसारणम्' इत्यतोऽनुवृत्तं संप्रसारणमूठो विशेषणं तेन 'अलोऽन्त्यस्य' इति न भवति तदेतदाह—**भस्य वाह** इत्यादि॥ प्राचा तु वाहो वाशब्दस्य संप्रसारणं स्यादित्युक्तं, तच्च फलितार्थकथनपरतया कथंचिन्नेयमित्याहुः॥—**संप्रसारणाच्च**॥ 'अमि पूर्वः' इत्यतः पूर्व इत्यनुवर्तते 'इको यणचि' इत्यतोऽचीति च, 'एकः पूर्वपरयोः' इति चाधिक्रियते। तदाह—**संप्रसारणादची**त्यादि॥—**छन्दस्येव ण्विरि**ति। 'वहश्च' इति सूत्रे 'भजो ण्विः' 'छन्दसि सहः' इत्यतो ण्विप्रत्ययस्य छन्दसीत्यस्य चानुवृत्तेरिति भावः॥ स्यादेतत्। 'वाहः' इत्येव सूत्रमस्तु संप्रसारणमेवात्र विधीयतां, तस्य लघूपधगुणे 'वृद्धिरेचि' इति वृद्धौ सिद्धं विश्वौह इत्यादि किमूठ्ग्रहणेन। सत्यम्। एवं स्थिते क्रियमाणमूठ्ग्रहणं बहिरङ्गपरिभाषां ज्ञापयति। तस्यां हि सत्यां जातस्य बहिरङ्गस्य संप्रसारणस्यासिद्धत्वादन्तरङ्गो गुणो न स्यादिति भाष्ये स्थितम्। न चानकारान्तोपपदेऽकारान्तोपसर्गोपपदे च रूपे विशेषः स्यादिति कथमूठ्ग्रहणं ज्ञापकमिति चेत्। अत्राहुः कैयटादयः। भाष्यकारोक्तज्ञापकबलेनैव तादृशस्थले ण्विप्रत्ययाभावोऽनुमीयते इति॥

---

१ व्यपदेशिवदिति—विशिष्टोऽपदेशो मुख्यो व्यवहारः सोऽस्यास्तीति व्यपदेशी तेन तुल्यमित्यर्थः। २ धुगिति— ननु धातुत्वस्य क्रियावाचित्वे सति भ्वादिगणपठितत्वरूपत्वेन, क्रियायाः प्रधानाप्रधानन्यायेनानुपसर्जनीभूतप्रधानरूपाया एव ग्रहीतुमौचित्यात्कथमत्र घत्वभष्भावौ इति चेत्, न, 'अत्वसन्त-' इति सूत्रे अधातोरिति निषेधसामर्थ्येन धातुग्रहणे उपसर्जनस्यापि ग्रहणाभ्युपगमात्। एतन्मूलकमेव क्विबन्ता धातुत्वं न जहतीति बोध्यम्।

देशः स्यात् । एत्वेधत्यूठ्सु । विश्वौहः । विश्वौहेत्यादि । छन्दस्येव ण्विरिति पक्षे णिजन्ताद्विच्[1] । **चतुरनडुहोरामुदात्तः** ।७।१।९८। अनयोराम् स्यात्सर्वनामस्थाने स चोदात्तः । **सावनडुहः** ।७।१।८२। अस्य नुम् स्यात्सौ परे । आदित्यधिकारादवर्णात्परोऽयं नुम् । अतो विशेषविहितेनापि नुमा आम् न बाध्यते । अमा च नुम् न बाध्यते । सोर्लोपः । नुम्विधिसामर्थ्याद्वसुस्रंस्विति दत्वं न । संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वान्नलोपो न[2] । अनड्वान् । **अम् संबुद्धौ** ।७।१।९९। चतुरनडुहोरम् स्यात्संबुद्धौ । आमोपवादः । हे अनड्वन् । अनड्वाहौ । अनड्वाहः । अनडुहा । **वसुस्रंसुध्वंस्वनडुहां दः** ।८।२।७२। सान्तवस्वन्तस्य स्रंसादेश्च दः स्यात्पदान्ते[3] । अनडुद्भ्यामित्यादि । सान्तेति किम् । विद्वान् । पदान्ते इति किम् । स्रस्तम् । ध्वस्तम् । **सहेः साडः सः** ।८।३।५६। साड्रूपस्य सहेः सस्य मूर्धन्यादेशः स्यात् । तुराषाट् । तुराषाड् । तुरासाहौ । तुरासाहः । तुराषाड्भ्यामित्यादि । तुरं सहत इत्यर्थे छन्दसि सह इति ण्विः । लोके तु साहयतेः क्विप् अन्येषामपीति पूर्वपदस्य दीर्घः । **दिव औत्** ।७।१।८४। दिविति प्रातिपदिकस्य औत्स्यात्सौ परे । अल्विधित्वेन स्थानिवत्त्वाभावाद्धल्ङ्याबिति सुलोपो न । सुद्यौः । सुदिवौ । सुदिवः । सुदिवम् । सुदिवौ । **दिव उत्** ।६।१।१३१। दिवोऽन्तादेश उकारः स्यात्पदान्ते । सुद्युभ्याम् । सुद्युभिः । चत्वारः । चतुरः । चतुर्भिः । चतुर्भ्यः २ । **षट्चतुर्भ्यश्च** ।७।१।५५।[4] षट्संज्ञकेभ्यश्चतुरश्च परस्यामो नुडागमः स्यात् । णत्वम् । द्वित्वम् । चतुर्णाम् २ । **रोः सुपि** ।८।३।१६। सप्तमीबहुवचने परे रोरेव विसर्जनीयो नान्यरेफस्य । षत्वम् । षस्य द्वित्वे प्राप्ते । **शरोऽचि** ।८।४।४९। अचि परे शरो न द्वे स्तः । चतुर्षु । प्रियचत्वाः । हे प्रियचत्वः । प्रि-

---

एतेन भुवं वहतीति भूवाट् । भूहः । भूहा । प्रौहः । प्रौहेत्यादिप्रयोगाः परास्ताः ॥—**चतुरनडुहोः**—॥ 'इतोऽत्सर्वनामस्थाने' इत्यतोऽनुवर्तनादाह—सर्वनामस्थान इति ॥—**सावनडुहः** ॥ 'आच्छीनद्योः–' इत्यतो नुममनुवर्त्याह—**नुम् स्यादि**ति । विशेषविहितेन यासुटा सामान्यविहितः सीयुडिव नुमा आम् बाध्यतामित्याशङ्कां निराकरोति—**अवर्णात्परोऽय**मित्यादिना । उपजीव्योपजीवकयोर्विरोधाभावेन बाध्यबाधकभावो नेति भावः ॥—**अमा चे**ति । विशेषविहितेनापीत्यनुषज्यते । 'आमा च नुम्न बाध्यते' इति केचित्पठन्ति । तस्यायमर्थः । वह्नडुहीत्यत्र परत्वादामि कृते पुनःप्रसङ्गविज्ञानात् 'नपुंसकस्य झलचः' इति नुम् भवत्येव, न तु बाध्यत इति ॥ नुमो दत्वमाशङ्क्याह—**नुम्विधिसामर्थ्या**दित्यादि । विधानसामर्थ्यात्सर्वत्राविकृतेन नुमा भवितव्यमिति भावः ॥ नन्वेवमनड्वांस्तत्रेत्यत्र 'नश्छवि' इति रुत्वमपि न स्यादिति चेत् । अत्राहुर्भाष्यकाराः । यं विधिं प्रत्युपदेशोऽनर्थकः स विधिर्बाध्यते यस्य तु विधेर्निमित्तमेव नासौ बाध्यते । भवति हि दत्वं प्रति नुमो विधिरनर्थकः, रुत्वं प्रति तु निमित्तमेवेति ॥—**अनड्वानि**ति । अनः शकटं वहतीति विग्रहे अनसि वहेः क्विप् । अनसो डश्च । यजादित्वात्संप्रसारणम् । अनडुह्स् इति स्थिते । आम्नुम्सुलोपेषु कृतेषु संयोगान्तलोपेन हकारलोपः ॥—**वसुस्रंसु**—॥ वस्विति प्रत्ययः, तेन तदन्तं ग्राह्यम् । 'ससजुषोः–' इति सूत्रात्सेत्यनुवर्तते, तच्च वसोरेव विशेषणं, न तु स्रंसुध्वंसोरव्यभिचारात् । नाप्यनडुहः, असंभवादित्यभिप्रेत्याह—**सान्तवस्वन्तस्ये**ति ॥—**सहेः साडः सः** ॥ सहेरिति किम् । सह डेन वर्तते सडः । यस्य नाम्नि डशब्दोऽस्ति यथा मृड इति । सडस्यापत्यं साडिः ॥ हान्ताः ॥ ॥—**दिव औत्** ॥ तकार उच्चारणार्थः ॥—**प्रातिपदिकस्ये**ति । अव्युत्पन्नस्य 'दिवेर्डिविः' इति न्यासोहितसूत्रेण व्युत्पन्नस्य वा ग्रहणं, न तु 'दिवु क्रीडादौ' इति धातोः, 'निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धस्य' इति परिभाषया । तेनाक्षद्यूरित्यादौ न भवति । न च तत्रान्तरङ्गत्वादूठेव स्यान्न तु औत्वप्रसक्तिरिति वाच्यम् । ऊठि कृतेऽप्येकदेशविकृतन्यायेन 'दिव औत्' इत्यस्यापि प्रसक्तिसंभवादिति दिक् ॥—**दिव उत्** ॥ तपरकरणमिह द्युभ्यामित्यादावुकारस्य संप्रसारणत्वात् 'हलः' इति दीर्घे प्राप्ते तन्निवारणायेत्याहुः ॥ वान्ताः ॥ ॥—**चत्वार** इति । 'चतेरुरन्' इत्युरन्प्रत्ययान्तश्चतुर्शब्दः । ततो जसि 'चतुरनडुहोः–' इत्याम् ॥—**षट्चतुर्भ्यश्च** ॥ बहुवचननिर्देशादर्थस्य प्राधान्यं विवक्षितम् । अर्थाचामः परत्वं शब्दद्वारकं, तेन तदन्तविधौ सत्यपि परमचतुर्णामित्यादावेव भवति, न तु बहुव्रीहौ, तदेतद्वक्ष्यति—'गौणत्वे तु नुट् नेष्यते' इत्यादिना ॥—**द्वित्वमि**ति । 'अचो रहाभ्याम्–' इत्यनेन ॥—**रोः सुपि** ॥ सुपीति न प्रत्याहारः, खरीत्यनुवृत्तेः । तेन पयोभ्यामित्यादौ विध्यर्थमेतन्न भवति । 'खरवसानयोः–' इत्येव सिद्धेऽयमारम्भो नियमार्थमित्याह—**रोरेवे**ति । 'रोः सुप्येव विसर्जनीयः' इति विपरीतनियमस्त्विह न भवति । 'हलोऽनन्तराः संयोगः' इत्यादिनिर्देशात् ॥—**शरोऽचि** ॥

---

१ णिजन्ताद्विजिति—अनेन लोके विश्ववाट्शब्दस्य साधुत्वमात्रमुच्यते नत्वस्योट् णिलोपस्य स्थानिवत्त्वात्, भसंज्ञाक्षिप्तप्रत्ययेन वाहो विशेषणात् इति केचित् । वस्तुतस्तु वहश्चेत्यत्र छन्दोग्रहणं नानुवर्तते । अत एव 'विभाषा पूर्वाह्ण–' इति सूत्रस्थः 'प्रष्ठौहः आगतं प्रष्ठवाड्रूप्यम्' इति भाष्यप्रयोगः संगच्छते । २ लोपो नेति—तत्र पञ्चमीसमासस्याप्याश्रयणादिति भावः । ३ वस्विति—'प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्यैव ग्रहणम्' इति परिभाषया व्याख्यानाद्वा वसुशब्देन प्रत्ययो गृह्यते, नतु 'वसु स्तम्भे' इति धातुः । ४ षट्चतुर्भ्यश्चेति—ननु ष्णान्तेति सूत्रे रेफप्रक्षेपेण रेफान्तस्यापि षट्संज्ञा विधेया किमत्र चतुर्ग्रहणेन, तिस्रः चतस्रः इत्यादौ तु संनिपातपरिभाषया लुको वारणम्, इति चेन्न, । चत्वार इत्यादौ लुगापत्तेः । तत्सिद्ध्यर्थं 'रो न' इत्युक्तौ तु पदलाघवाभावः स्फुट एव ।

यचत्वारौ । प्रियचत्वारः । गौणत्वे तु नुड् नेष्यते । प्रियचतुराम् । प्राधान्ये तु स्यादेव । परमचतुर्णाम् । कमलं कमलां वा आचक्षाणः कमल् । कमलौ । कमलः । पत्वं । कमल्षु । **मो नो धातोः** ।८।२।६४। धातोर्मस्य नः स्यात्पदान्ते । नत्वस्यासिद्धत्वान्नलोपो न । प्रशाम्यतीति प्रशान् । प्रशामौ । प्रशामः । प्रशान्भ्यामित्यादि । **किमः कः** ।७।२।१०३। किमः कः स्याद्विभक्तौ । अकच्सहितस्याप्ययमादेशः । कः । कौ । के । कम् । कौ । कान् । इत्यादि सर्ववत् । **इदमो मः** ।७।२।१०८। इदमो मः स्यात्सौ परे । त्यदाद्यत्वापवादः । **इदोऽय् पुंसि** ।७।२।१११। इदम इदोऽय् स्यात्सौ पुंसि । सोर्लोपः । अयम् । त्यदाद्यत्वं पररूपत्वं च । **दश्च** ।७।२।१०९। इदमो दस्य मः स्याद्विभक्तौ । इमौ । इमे । त्यदादेः संबोधनं नास्तीत्युत्सर्गः । **अनाप्यकः** ।७।२।११२। अककारस्येदम इदोऽन् स्यादापि विभक्तौ । आबिति टा इत्यारभ्य सुपः पकारेण प्रत्याहारः । अनेन । **हलि लोपः** ।७।२।११३। अककारस्येदम इदो लोपः स्यादापि हलादौ । नानर्थकेऽलोन्त्यविधिरनभ्यासविकारे । **आद्यन्तवदेकस्मिन्** ।१।१।२१। एकस्मिन् क्रियमाणं कार्यमादाविवाऽन्त इव स्यात् । आभ्याम् । **नेदमदसोरकोः** ।७।१।११। अककारयोरिदम-

'अचो रहाभ्याम्–' इत्यतो द्वे इति 'नादिन्याक्रोशे–' इत्यतो नेति चानुवर्तेत इत्याह—**न द्वे स्त** इति ॥ नन्वस्तु द्वित्वमेकस्य 'झरो झरि सवर्णे' इति लोपे सिद्धमिष्टम् ॥ मैवम् । लोपस्य वैकल्पिकत्वेन पक्षे द्वयोः श्रवणप्रसङ्गात् ॥ प्रियाः चत्वारश्चत्वारि वा यस्य स प्रियचत्वाः । आङ्त्वात्तदन्तस्यापि 'चतुरनडुहोः–' इत्याम् । हे प्रियचत्व इत्यत्र तु 'अम् संबुद्धौ' इत्यम् ॥ रान्ताः ॥ ॥—**कमलामि**ति । 'कमला श्रीर्हरिप्रिया' इत्यमरः ॥—**कमलि**ति । 'तत्करोति तदाचष्टे' इति णिचि इष्टवद्भावाट्टिलोपः । णिजन्तात्क्विपि 'णेरनिटि' इति णिलोपः ॥ एवं सलिलमाचक्षाणः सलिल् सलिलौ सलिल इत्यादि बोध्यम् ॥ नन्वेवं तोयमाचक्षाणस्तोय् तोयौ तोय इति यान्ता अपि सुसाधाः । न च 'वेरपृक्तलोपाद्वलि लोपः पूर्वविप्रतिषेधेन' इति यलोपः शङ्क्यः । 'लोपो व्योर्वलि' इति लोपे कर्तव्ये णिलोपस्य टिलोपस्य वा स्थानिवद्भावेन वल्परत्वाभावादिति चेन्मैवम् । 'न पदान्त–' इति सूत्रेण यलोपे स्थानिवद्भावनिषेधात् । तस्मात् 'लोपो व्योर्वलि' इति यलोपः स्यादेवेति यान्ता नोक्ताः ॥ लान्ताः ॥ ॥—**पदान्त** इति । प्राचा तु झलीत्यप्युक्तं, तन्निष्फलत्वादुपेक्ष्यम् ॥—**प्रशानि**ति । 'शम उपशमे' क्विप् । 'अनुनासिकस्य क्वि–' इति दीर्घः ॥—**किमः कः** ॥ 'कायतेर्डिमि' इति डिमि प्रत्यये निष्पन्नः किंशब्दः ॥—**विभक्ताविति** । 'अष्टन आ विभक्तौ' इत्यतोऽनुवर्तत इति भावः ॥ नन्वत्र 'इमः' इत्येव सूत्र्यताम् । तेन तिमष्टिमादीनां क्विबन्तानामतिप्रसङ्गवारणाय त्यदादीनामिमः अः स्यादिति व्याख्यास्यते, तदा द्विशब्दात् प्राक् किंशब्दस्य पाठः कर्तव्यः । 'नानर्थके–' इति निषेधादलोऽन्त्यविधिर्न भविष्यति तत्किं कादेशेनेत्यत आह—**अकच्सहितस्यापी**ति । इमोऽकारविधौ तु साकच्कस्य कक इति रूपं स्यादिति भावः ॥ नन्वेवं गणकार्यत्वाभावादुपसर्जनेऽपि स्यात् । मैवम् । त्यदादीनामित्यनुवर्त्य त्यदादीनां किम इति व्याख्यानात् ॥—**इदमो मः** ॥ 'इन्देः कमिर्नलोपश्च' । इदम् ॥ 'तदोः सः सौ–' इत्यतोऽनुवर्तनादाह—**सौ पर** इति ॥—**इदोऽय्**—॥ पुंसीति किम् । इयं स्त्री ॥—**त्यदादेः संबोधनं नास्तीति** । प्रचुरप्रयोगादर्शनमेवात्र मूलम् ॥—**उत्सर्ग** इति । तेन 'तदोः सः सौ' इति सूत्रे 'अनन्त्ययोरिति किं हे स' इति भाष्यं, भो अच्युत भवन्नच्युतेत्यादि प्रयोगाश्च न विरुध्यन्त इति भावः ॥—**अनाप्यकः** ॥ आबिति प्रत्याहारो न तु टाप् । विभक्ताविति विशेषणादतो व्याचष्टे—**टा इत्यारभ्य सुपः पकारेणे**ति ॥—**नानर्थकेऽलोन्त्यविधिरि**ति ॥ नन्वेवं बिभर्ति पिपर्तीत्यादौ 'भृञामित्' 'अर्तिपिपर्त्योश्च' इतीत्वं सर्वस्याभ्यासस्य स्यात् । द्वित्वाभावे केवलस्यार्थवत्त्वेऽपि द्वित्वे सति समुदायस्यैवार्थवत्वादित्याशङ्कायामाह—**अनभ्यासविकार** इति ॥—**आद्यन्तवत्**—॥ 'सत्यन्यस्मिन् यस्य पूर्वो नास्ति स आदिः' । 'सत्यन्यस्मिन्यस्य परो नास्ति सोऽन्तः' इति लोके प्रसिद्धं, तदुभयमेकस्मिन्नसहाये न संभवतीति तत्राद्यन्तव्यपदिष्टानि कार्याणि न स्युरतोऽयमतिदेश आरभ्यते । न च परत्वात् 'सुपि च' इति दीर्घे पश्चाद्धलिलोपे सत्याभ्यामित्यादि सिध्यतीति किमत्राद्यन्तवत्सूत्रोपन्यासेनेति शङ्क्यम् । नित्यत्वात् 'हलि लोपः' इत्यस्य दीर्घात्पूर्वमेव प्रवृत्तेः ॥ एकस्मिन्नित्युपमेये सप्तमीदर्शनात्सप्तम्यर्थ एव वतिरित्यभिप्रेत्याह—**आदाविवान्त इवे**ति । आदिवत् किम् । औपगवः । अत्राण आद्युदात्तत्वं यथा स्यात् । भाष्ये त्वाद्यन्तवदित्यपनीय 'व्यपदेशिवदेकस्मिन्' इति सूत्रमूहितम् । विशिष्टोपदेशो व्यपदेशः । मुख्यो व्यवहारः सोऽस्यास्तीति व्यापदेशी मुख्य इति यावत् ॥ तेन तुल्यमेकस्मिन्न-

१ नेष्यते इति—चतुर्थ्यं इति बहुवचनेनार्थस्य प्राधान्यसूचनात् । परे तु अत्र नुट्प्रवृत्तौ न कस्यचिद्भाष्यस्य विरोधः, नामि' इतिसूत्रस्थं भाष्यं तु विपरीतमननुकूलम्, बहुवचनं तु शब्दप्रयोगान्यतराभिप्रायेणोपपन्नम्, यथा 'न षट्स्वस्रादिभ्यः' 'तिसृभ्यो जसः' इत्यादौ इति प्राहुः । २ कमलिति—नन्विदमसंगतम्, 'नहि पदान्ताः परेऽणः सन्ति' इति नपदान्तसूत्रस्थभाष्यात् इति चेन्न । 'भोभगो–' इति सूत्रस्थवृक्षवृकरोतीति भाष्यप्रयोगेण तस्य भाष्यस्य पदान्ता येचो यो रेफो वा न संभवन्तीत्यभिप्रायेणैकदेशिवचनत्वात् । ३ हलि लोप इति—हल्यशित्येव वक्तुं युक्तम्, नन्वेदमो णौ ततः क्विपि भ्यामि च दोष इति वाच्यम्, णिलोपस्य स्थानिवत्त्वात्, त्यदादीनामित्यनुवृत्त्या गौणे तदप्रवृत्तेश्च ।

दसोर्भिस ऐस् न स्यात् । एत्वम् । एभिः । अत्वम् । नित्यत्वान् ङेः स्मै पश्चाद्धलिलोपः । अस्मै । आभ्याम् । एभ्यः । अस्मात् । आभ्याम् । एभ्यः । अस्य । अनयोः । एषाम् । अस्मिन् अनयोः । एषु । ककारयोगे तु अयकम् । इमकौ । इमके । इमकम् । इमकौ । इमकान् । इमकेन । इमकाभ्याम् । इमकैः । **इदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादौ ।२।४।३२।** अन्वादेशविषयस्येदमोऽनुदात्तोऽश् आदेशः स्यात्तृतीयादौ । अश्वचनं साकच्कार्थम् । **द्वितीयाटौस्स्वेनः ।२।४।३४।** द्वितीयायां टौसोश्च परत इदमेतदोरेनादेशः स्यादन्वादेशे । किंचित्कार्यं विधातुमुपात्तस्य कार्यान्तरं विधातुं पुनरुपादानमन्वादेशः । यथाऽनेन व्याकरणमधीतमेनं छन्दोऽध्यापयेति । अनयोः पवित्रं कुलमेनयोः प्रभूतं स्वमिति । एनम् । एनौ । एनान् । एनेन । एनयोः । गणयतेर्विच् । सुगण् । सुगणौ । सुगणः । सुगण्ट्सु । सुगण्ट्सु । सुगण्सु । क्विप् । अनुनासिकस्य क्विझलोरिति दीर्घः । सुगाण् । सुगाणौ । सुगाणः । सुगाण्ट्सु । सुगाण्ट्सु । सुगाण्सु । परत्वादुपधादीर्घः । हल्ङ्यादिलोपः । ततो नलोपः । राजा । **न ङिसंबुद्ध्योः ।८।२।८।** नस्य लोपो न स्यात् ङौ संबुद्धौ च । राजन् । ङौ तु छन्दस्युदाहरणम् । सुपां सुलुगिति ङेर्लुक् । निषेधसामर्थ्यात्प्रत्ययलक्षणम् । परमे व्योमन् । ॐ **ङावुत्तरपदे प्रतिषेधो वक्तव्यः ।** चर्मणि तिला अस्य चर्मतिलः । ब्रह्मणि निष्ठा अस्य ब्रह्मनिष्ठः । राजानौ । राजानः । राजानम् । राजानौ । अल्लोपोनः । श्चुत्वम् । न चाल्लोपः स्थानिवत् । पूर्वत्रासिद्धे तन्निषेधात् । नापि बहिरङ्गतयाऽसिद्धः । यथोद्देशपक्षे षाष्ठीं परिभाषां प्रति श्चुत्वस्यासिद्धतयाऽन्तरङ्गाभावेन परिभाषाया अप्रवृत्तेः । ज्ञोर्ज्ञः । राज्ञः । राज्ञा । **नलोपः सुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिषु कृति ।८।२।२।** सुब्विधौ स्वरविधौ संज्ञाविधौ कृतितुग्विधौ च नलोपोऽसिद्धो नान्यत्र राजाश्व इत्यादौ । इत्यसिद्धत्वादात्वमेत्वमैस्त्वं च न । राज-

सहायेऽपि कार्यं स्यात् इत्यर्थः । तेन इयाय आरेत्यादौ 'एकाचः–' इति द्वित्वं सिध्यति । अन्यथा आद्यन्तोपदिष्टत्वाभावात् द्वित्वं न स्यादिति दिक् ॥—**नेदमदसोः**—॥ भाष्ये तु 'इदमदसोः कात् । नियमार्थमिदम्, इदमदसोः कादेव भिस ऐस् नान्यतः' इति स्थितम् ॥ नव्यास्तु 'इदमदसोः कात्' इति सूत्रिते तु काद्भिस ऐस् इदमदसोरेवेति विपरीतनियमोऽपि संभाव्येत । तथा च पाचकैरित्यादि न सिध्येत् । किं तु 'इदमदसोः काद्भिस ऐस्' 'अतः' इत्येव सूत्रद्वयं सुवचमित्याहुः ॥ —स्मायादेशात्परत्वादनादेशः स्यादित्याशङ्कायामाह—**नित्यत्वान् ङेः स्मै** इति ॥—**इदमोऽन्वादेशे**—॥ नन्विदमोऽनुदात्तमात्रविधावपि हलि लोपेन आभ्यामित्यादि समीहितरूपं सिध्यति, एनेन एनयोरित्यत्र तु विशिष्यैनादेशो विहितः किमनेनाश्ग्रहणेनेत्यत आह—**साकच्कार्थमि**ति । यद्यपीह शित्करणं व्यर्थम्, अकारस्याकारविधानसामर्थ्यादेव सर्वादेशसिद्धेः, तथाप्यनुदात्तत्वार्थमेवाकारविधानमित्याशङ्का स्यात्तन्निवारणाय शित्करणमित्याहुः ॥ अ अ इति प्रश्लिष्य निर्देशे लनेकाल्त्वादेव सर्वादेशसिद्धेः शिद्ग्रहणं त्यक्तुं शक्यमित्याकरः ॥—**द्वितीयाटौस्सु**—॥ 'इदमोऽन्वादेशे–' इत्यतः इदम इत्यनुवर्तते अन्वादेश इति च । 'एतदस्त्रतसोः–' इत्यत एतद इत्यपि, तदाह—**इदमेतदोरेनादेश** इत्यादि । अनुदात्त इत्यनुवर्तनादेनादेशोऽनुदात्त इति ज्ञेयः ॥—**कार्यं विधातुमि**ति । अपूर्वं बोधयितुमित्यर्थः । 'ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः । एतमातं ङितं विद्यात्' इत्यत्र तु ईषदर्थादयो न विधीयन्ते किंत्वनूद्यन्ते इति न तत्रैनादेशः । एतेन 'नक्तं भीरुरयं त्वमेव तदिमं राधे गृहं प्रापय' इत्यपि व्याख्यातम् । भीरुत्वस्यानुवाद्यत्वेन विवक्षितत्वात् ॥ मान्ताः ॥ ॥—**सुगाणि**ति । क्विप् । न च 'अनुनासिकस्य क्वि–' इति दीर्घे कर्तव्ये अल्लोपणिलोपयोः स्थानिवद्भावः शङ्क्यः । दीर्घविधौ तन्निषेधात् । क्वौ विधिं प्रति निषेधाच्च ॥ णान्ताः ॥ ॥—**निषेधसामर्थ्यादि**ति ॥ यदा तु 'न ङिसंबुद्ध्योः' इत्यत्र षष्ठ्यन्ततामाश्रित्य ङ्यन्तस्य संबुद्ध्यन्तस्य च पदस्य लोपो नेति व्याख्यायते, तदा प्रत्ययलक्षणं सुलभमिति तदर्थं निषेधसामर्थ्यानुसरणक्लेशो न कर्तव्य इत्याहुः ॥ पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवत्त्वमाशङ्क्याह—**न चेति** ॥—**षाष्ठीं परिभाषामि**ति । 'वाह ऊठ्' इत्यत्र ज्ञापितत्वेन तद्देशस्थत्वादिति भावः ॥—**नलोपः सुप्स्वर**—॥ 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्यनेनैव सिद्धे नियमार्थमारम्भ इत्याह—**नान्यत्रे**त्यादि । तेन राजाश्व इत्यादौ सवर्णदीर्घे कर्तव्ये नलोपोऽसिद्धो न भवतीति भावः ॥ सुब्विधिमुदाहरति—**आत्वमि**त्यादिना । सुबाश्रितो विधिः सुब्विधिः । स्वरविधौ पञ्चार्मम् 'दिक्संख्ये संज्ञायाम्' इति समासे नलोपे कृते अवर्णान्तं पूर्वपदं जातमिति 'अर्मे चावर्णं द्व्यच्त्र्यच्' इति पूर्वपदाद्युदात्तत्वं प्राप्तं नलोपस्यासिद्धत्वान्न भवति । संज्ञाविधौ 'पञ्चेत्यत्र नलोपे कृतेऽपि' इत्यादिना स्त्रीप्रत्ययेषु वक्ष्यति ॥ अन्ये तु, दण्डिगुप्तौ गुप्तदण्डिनावित्यप्युदाहरणम् । अत्र नलोपस्यासिद्धत्वात् घिसंज्ञा नास्तीति 'द्वन्द्वे घि' इति पूर्वनिपातनियमो न भवतीत्याहुः । कृति तुग्विधौ तु

१ ङौ तु छन्दसीति—नच राजनीवाचरतीत्यर्थे 'अधिकरणाच्च' इति क्यचि नलोपाभावार्थं सूत्रे ङिग्रहणस्य लौकिकप्रयोगे फलं संभवतीतीदमनुपपन्नमिति वाच्यम्, वेदे अयस्मयादित्वेनैव लोपाभावे सिद्धे ङिग्रहणप्रत्याख्यानपरभाष्यप्रामाण्येन ईदृशे विषये लोके क्यजनुत्पत्तेरेवाङ्गीकारात् । २ सामर्थ्यादिति—'न लुमता–' इति निषेधस्यानित्यत्वज्ञापनद्वारेत्यर्थः । एतदनित्यत्वबललब्धमेव 'संबुद्धौ नपुंसकानां नलोपो वा वक्तव्यः' इति बोध्यम् । ३ ज्ञोर्ज्ञ इति—नेदमपूर्वादेशविधायकं सूत्रभाष्यवार्तिकेष्वपठितत्वात्, किंतु अभियुक्तवचनम् ।

भ्याम् । राजभिः । राज्ञे । राजभ्यः । राज्ञः । राज्ञोः । राज्ञाम् । राज्ञि । राजनि । प्रतिदीव्यतीति प्रतिदिवा । प्रतिदिवानौ । प्रतिदिवानः । अस्य भविषयेऽल्लोपे कृते । **हलि च** ।८।२।७७। रेफवान्तस्य धातोरुपधाया इको दीर्घः स्याद्धलि । न चाल्लोपस्य स्थानिवत्त्वम् । दीर्घविधौ तन्निषेधात् । बहिरङ्गपरिभाषा तूक्तन्यायेन न प्रवर्तते । प्रतिदीव्नः । प्रतिदीव्नेत्यादि । यज्वा । यज्वानौ । यज्वानः । **न संयोगाद्वमन्तात्**[1] ।६।४।१३७। वकारमकारान्तसंयोगात्परस्यानोऽकारस्य लोपो न स्यात् । यज्वनः । यज्वना । यज्वभ्यामित्यादि । ब्रह्मणः । ब्रह्मणा । ब्रह्मभ्यामित्यादि । **इन्हन्पूषार्यम्णां शौ** ।६।४।१२। एषां शावेवोपधाया दीर्घो नान्यत्र । इति निषेधे प्राप्ते । **सौ च** ।६।४।१३। इन्नादीनामुपधाया दीर्घः स्यादसंबुद्धौ सौ परे । वृत्रहा । हे वृत्रहन् । एकाजुत्तरपदे इति णत्वम् । वृत्रहणौ । वृत्रहणः । वृत्रहणम् । वृत्रहणौ । **हो हन्तेर्ञ्णिन्नेषु** ।७।३।५४। ञिति णिति च प्रत्यये नकारे च परे हन्तेर्हकारस्य कुत्वं स्यात् । **हन्तेः** ।८।४।२२। उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य हन्तेर्नस्य णत्वं स्यात् । प्रहण्यात् । **अत्पूर्वस्य**[2] ।८।४।२२। हन्तेरत्पूर्वस्यैव नस्य णत्वं नान्यस्य । प्रघ्नन्ति । योगविभागसामर्थ्यात् । (प) **अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा** । इति न्यायं बाधित्वा एकाजुत्तरपदे इति णत्वमपि निवर्त्यते । नकारे परे कुत्वविधिसामर्थ्यादल्लोपो

वृत्रहभ्याम् ॥ 'ब्रह्मभ्रूण-' इति विहितं क्विपमाश्रित्य 'ह्रस्वस्य-' इति तुङ् न । कृति तुग्विधाविति किम् । वृत्रहच्छत्रम् । इह स्यादेव 'छे च' इति तुक् ॥ यद्यपि वृत्रहभ्यामित्यत्र 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' इत्यनेनैव नलोपस्यासिद्धत्वं सिध्यति, तथाप्यस्याः परिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनार्थं कृति तुग्ग्रहणं, तेन या सा इत्यादि सिध्यति । अन्यथा विभक्त्याश्रयस्यात्वस्य बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वादाप् न स्यात् । एतच्च 'नाजानन्तर्ये बहिष्ट्वप्रकृप्तिः' इत्यत्र यत्रान्तरङ्गे बहिरङ्गे वा अचोरानन्तर्यमिति हरदत्तादिमतेन कैश्चिदुक्तम् । उत्तरकार्ये अच आनन्तर्यमिति कैयटमते तु नात्र बहिरङ्गपरिभाषा प्रवर्तते । या सेत्यत्र टाप् तु संनिपातपरिभाषामपि बाधित्वा 'न यासयोः' इति निर्देशादेव सिध्यतीति ज्ञेयम् ॥—**प्रतिदिवेति** । 'कनिन् युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिवः' इति कनिन् ॥—**हलि च** ॥ 'र्वोरुपधाया दीर्घ इकः' इत्यनुवर्तते 'सिपि धातोः' इत्यतो धातोरिति च, तच्च धातुग्रहणं र्वोरित्यनेन विशेष्यते, विशेषणेन तदन्तविधिस्तदाह—**रेफवान्तस्य धातोरित्यादि** । रेफान्तस्य तु गीर्यति पूर्यति गीर्णं पूर्णं इत्याद्युदाहरणम् ॥ धातोः किम् । रेफान्तस्य पदस्य मा भूत् । अग्निः करोति ॥ नन्वस्तु धातोरनुवर्तनं परंतु र्वोरित्यनेन धातुर्न विशेष्यते रेफवान्तस्य धातोरिति, किं तु इग्विशेष्यते रेफवान्तस्य इको दीर्घः स्यात्तौ च रेफवकारौ धातोश्चेत्, अन्तशब्दोऽत्र समीपवाची । तथा च 'उपधायां च' इति सूत्रं त्यक्तुं शक्यमनेनैव मूर्छति हूर्छतीत्यादिरूपसिद्धेरिति चेत् । मैवम् । कुर्कुरीयतीत्यत्रातिप्रसङ्गः स्यात्तस्मात् र्वोरित्यनेन धातुरेव विशेष्यः । एतच्चाकरे स्पष्टम् ॥ यत्तु 'उपधायां च' इति कैश्चिदुपन्यस्तम् । तन्न । दिवेर्वकारस्यानुपधात्वात् ॥—**उक्तन्यायेनेति** । यथोद्देशपक्षे षाष्ठीं परिभाषां प्रति दीर्घस्यासिद्धतयेत्यर्थः ॥—**प्रतिदीव्न** इति । 'न भकुर्छुराम्' इत्यत्र र्वोरित्यनुवर्तनाद्रेफवान्तस्यैव भस्य निषेध इति न दीर्घनिषेधः शङ्क्यो, नान्तस्येह भत्वात् ॥—**यज्वेति** । इष्टवान्यज्वा । 'सुयजोर्ङ्वनिप्' ॥—**ब्रह्मण** इति ॥ 'सर्वधातुभ्यो मनिन्' इति प्रक्रम्य 'बृंहेर्नोच्च' इति नस्यात्वविधानाद्ब्रह्मन्शब्दोऽयं निष्पन्नः ॥—**इन्हन्**—॥ 'सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ' इत्यनेनैव सिद्धे नियमार्थमिदं तदाह—**शावेवोपधाया** इति । उपधादीर्घस्यायं नियमः । तेन वृत्रहायत इत्यत्र 'अकृत्सार्वधातुकयोः' इति दीर्घो भवत्येव । वृत्रहणी इत्यत्र 'अनुनासिकस्य क्विझलोः-' इति यो दीर्घः सोऽपि नियमेन व्यावर्त्यते । उपधादीर्घमात्रापेक्षया नियमविज्ञानादिति तु मनोरमायां स्थितम् ॥—शावेवेति नियमाद्दीर्घस्याप्राप्तावाह—**सौ चेति** । 'शिस्योः' इति वक्तव्ये योगविभाग उत्तरार्थः ॥—**वृत्रहेति** । वृत्रं हतवान् । 'ब्रह्मभ्रूण-' इति क्विप् ॥—**हन्तेर्हस्येति** । ञिति णितीत्येतद्धन्तेर्विशेषणम्, नकारे इति तु हस्येति यथासंभवं बोध्यम् । यद्वा, ञिण्णिन्नाः सर्वेऽपि हस्यैव विशेषणं ञिति णितीत्यंशे येन नाव्यवधानन्यायेन द्वाभ्यां व्यवधानं स्वीक्रियते । तेन घातः घातक इत्यत्र कुत्वं भवति । इह तु न भवति । हननमात्मन इच्छति हननीयति हननीयतेर्ण्वुल् हननीयक इति । एतच्च भाष्यकैयटादौ स्पष्टम् ॥ 'हन्तेरत्पूर्वस्य' इति सूत्रं योगविभागेन व्याचष्टे—**हन्तेरिति** ॥ प्रसङ्गादस्योदाहरणमाह—**प्रहण्यादिति** ॥ प्रकृतोपयुक्तमंशमाह—**अत्पूर्वस्येति** ॥—**एकाजुत्तरेति** । न चाल्लोपे कृते एकाच्त्वं नास्तीति वाच्यम् । पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भावात् । न च 'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्' इति वाच्यम् । 'तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेषु' इत्युक्तेः ॥—**निवर्त्येत** इति । 'कुमति च' इति णत्वमपि निवर्त्येत एवेति बोध्यम् । भाष्ये तु—'कुव्यवाये हादेशेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः' । किं प्रयोजनम् । वृत्रघ्नः सुघ्नः प्राघानि । 'हन्तेरत्पूर्वस्य' इत्यत्पूर्वग्रहणं न कर्तव्यं भवति' इत्युक्तम् ॥ एतच्च वार्तिकार्थवर्णनमात्रम्, न तु वस्तुस्थितिः । वार्तिकेन सूत्रावयवप्रत्याख्यानापेक्षया योगविभागमाश्रित्य वार्तिकार्थोपसंग्रहस्यैव न्याय्यत्वादिति तु मनोरमायां स्थितम् ॥ ननु 'अत्पूर्वस्य' इत्यत्र तपरो विव-

---

१ वमन्तादिति—वमाभ्यां संयोगस्य विशेषणात्तदन्तत्वे लब्धेऽन्तग्रहणं स्पष्टार्थम् । २ अत्पूर्वस्येति—अत इत्येव सिद्धे पूर्वग्रहणं स्पष्टार्थम् ।

न स्थानिवत् । वृत्रघ्नः । वृत्रघ्ना । इत्यादि । यत्तु वृत्रघ्न इत्यादौ वैकल्पिकं णत्वं माधवेनोक्तं तद्भाष्यवार्तिकविरुद्धम् । एवं शार्ङ्गिन्यशस्विन्नर्यमन्पूषन् । यशस्विन्निति विन्प्रत्यये इनोऽनर्थकत्वेऽपि इन्हन्निन्यत्र ग्रहणं भवत्येव । (प) **अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्ति** । इति वचनात् । अर्यम्णि । अर्यमणि । पूष्णि । पूषणि । ॥ **मघवा बहुलम्** ।६।४।१२८। मघवन्शब्दस्य वा तृ इत्यन्तादेशः स्यात् । ऋ इत् । ॥ **उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः** ।७।१।७०। अधातोरुगितो नलोपिनोऽञ्चतेश्च नुमागमः स्यात्सर्वनामस्थाने परे । उपधादीर्घः । मघवान् ।

क्षितो न वा यदि विवक्षितस्तर्हि बहुवृत्रहाणीति न सिध्येत् । यद्यविवक्षितस्तदा प्राघानीति चिणन्तेऽपि णत्वं स्यात् । ततश्च 'कुव्यवाये हादेशेषु प्रतिषेधः' इति वचनं स्वीकर्तव्यमेवेति किमनेन योगविभागेन ॥ अत्राहुः । तपरोऽत्र विवक्षित एव । न च बहुवृत्रहाणीत्यत्र णत्वासिद्धिः । णत्वस्यान्तरङ्गत्वेन तत्कार्यं प्रति दीर्घस्यासिद्धत्वात् । न च त्रैपादिकेऽन्तरङ्गे पाष्ठी परिभाषा न प्रवर्तत इति वाच्यम् । कार्यकालपक्षाभ्युपगमात् । न चैवमन्तरङ्गं णत्वं प्राघाणीत्यत्रापि स्यादिति वाच्यम् । 'पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते' इति पक्षे णत्वस्य बहिरङ्गत्वात् । इष्टानुरोधेन 'पूर्वं धातुरुपसर्गेण–' इति पक्षस्यानभ्युपगमात् इति ॥ अन्ये तु 'हन्तेरत्पूर्वस्य' इत्यत्र उपसर्गादित्यस्यानुवृत्तिस्वीकारात् योगविभागसामर्थ्येन भ्रूणघ्न इत्यत्र 'एकाजुत्तर–' इत्यादिना णत्वाभावेऽपि वृत्रघ्नः सुघ्न इत्यत्र णत्वं दुर्वारमिति 'कुव्यवाये–' इति वार्तिकं स्वीकर्तव्यमेव । योगविभागस्यान्तरस्येति न्यायबाधेनापि चरितार्थत्वादुपसर्गसंबन्धस्यापि बाधे सामर्थ्याभावात् । न च ब्रह्मादिषु कर्मसूपपदेषु विधीयमानः क्विप् प्रत्ययः केवलधातोरेव स्यान्न तु सोपसर्गादिति ब्रह्मप्रहा भ्रूणप्रहेत्यादि रूपमेव दुर्लभमिति वाच्यम् । 'आतोऽनुपसर्गे कः' इत्यत्रानुपसर्गे इति सामान्यापेक्षज्ञापकात्सोपसर्गाद्धन्तेरपि 'ब्रह्मभ्रूण–' इति क्विप्संभवात् । अनुपसर्गग्रहणस्य सामान्यापेक्षज्ञापकत्वे तूक्तवार्तिकमेव प्रमाणम् । तस्मात् 'हन्तेः' इति योगविभागोऽत्र निरर्थक एवेत्याहुः ॥—**माधवेनोक्तमि**ति । इत्थं हि तदीयो ग्रन्थः । 'भसंज्ञायामल्लोपे उत्तरपदमनच्कं स्थानिवद्भावश्चाल्विधित्वान्नेत्येकाजुत्तरपदत्वाभावात् 'प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु च' इति विकल्पो भवति 'वृत्रघ्नो वृत्रघ्णः' इति ॥—**तद्भाष्ये**ति । किंच अल्विधित्वान्नेत्यसंगतमल्विध्यर्थमेव 'अचः परस्मिन्–' इत्यस्यारम्भात् । तस्याप्रवृत्तौ युक्त्यन्तरस्यैव वाच्यत्वात् । 'एकाजुत्तर–' इत्यस्याप्रवृत्तावपि 'कुमति च' इति सूत्रस्य दुर्वारत्वात् वैकल्पिकत्वं णत्वस्यासंगतमेव । न च त्रिपाद्यामपि पूर्वं प्रत्युत्तरशास्त्रस्यासिद्धत्वात् 'एकाजुत्तरपदे णः' 'कुमति च' इत्यस्याप्रवृत्त्या 'प्रातिपदिकान्त–' इति वैकल्पिकमेव णत्वं भवतीति वाच्यम् । न हि योगे योगोऽसिद्धः किन्तु प्रकरणे प्रकरणमिति भाष्यादौ स्पष्टत्वादिति दिक् ॥—**अनिनस्मन्ग्रहणानी**ति । अन् राज्ञेत्यर्थवता, साम्ना इत्यनर्थकेन । इन् दण्डीत्यर्थवता, वाग्मीत्यनर्थकेन । अस् सुपया इत्यर्थवता, सुस्रोता इत्यनर्थकेन । इह 'स्नुरीभ्यां नुट्च' इत्यसुनस्तुट् । मन् सुशर्मेत्यर्थवता, सुप्रथिमा इत्यनर्थकेन । एतच्च 'इणः षीध्वम्–' इति सूत्रे अङ्गग्रहणेनार्थवद्ग्रहणपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनात्सिद्धम् । वेविपीध्वमित्यत्र पीध्वंशब्दस्य ग्रहणं मा भूदिति हि तत्राङ्गग्रहणं कृतम् । तच्चापार्थकम्, अनर्थकत्वादेव तद्ग्रहणासिद्धेः । अतो ज्ञायते अर्थवद्ग्रहणपरिभाषा अनित्येति ॥—**मघवा बहुलम्** ॥ 'अर्वणस्त्रसौ–' इत्यतस्तृ इत्यनुवर्तते, तदपेक्षा च 'मघवा' इति षष्ठ्यर्थे प्रथमा, तदाह—**मघवन्शब्दस्येति—अधातोरि**ति ॥ अधातुभूतपूर्वस्यापीत्यर्थः । अञ्चतिग्रहणं हि नियमार्थम् । उगितो धातोश्चेद्भवति तर्ह्यञ्चतेरेवेति । एवं च गोमानिवाचरति गोमान् इत्यादौ संप्रति धातुत्वेऽपि विध्यर्थमधातुग्रहणम् । एतच्च मूल एव स्फुटीभविष्यति । नन्वञ्चतिग्रहणमौपदेशिकधातोश्चेदुगित्कार्यं तर्ह्यञ्चतेरेवेति व्याख्यायाधातुग्रहणं त्यज्यतामिति चेत् । अत्र नव्याः । नुम्मात्रविषयको नायं नियमो, 'धातोश्चेदुगित्कार्यं तर्ह्यञ्चतेरेवेति नियम्यते । तेनेह न उखास्रत्, इति 'उगितश्च' इति सूत्रे वक्ष्यमाणत्वात् । ततश्च यद्यौपदेशिकधातोश्चेदुगित्कार्यमिति व्याख्यायेत, तर्हि पूर्वोक्ते गोमानित्यादौ स्त्रियाम् 'उगितश्च' इति ङीप् प्रसज्येत । आचारक्विबन्तस्यौपदेशिकधातुत्वाभावात् । न चेष्टापत्तिः । अधातोर्ग्रहणादेव सूत्रकृता तत्र ङीप् नेष्यत इत्यनुमानादिति दिक् ॥ ननु नलोपिनोऽञ्चतेरेव नुमागमः स्यात् न तु पूजार्थस्य नकारवतोऽञ्चतेरित्येवमर्थम्, 'अचाम्' इतिग्रहणस्य सार्थकत्वात्कथमेतस्य सामान्यनियमार्थतेति चेत् । उच्यते । अचामित्यत्र नलोपोऽविवक्षितः । तथा च पूर्वोक्तनियमार्थता भाष्यकैयटाद्युक्ता संगच्छत एव । पूजार्थस्याञ्चतेर्नुमि सत्यपि 'नश्चापदान्तस्य–' इति सूत्रे जातिपक्षमाश्रित्य नत्वजातेरनुस्वारविधानेन समीहितरूपसिद्धेः । व्यक्तिपक्षे त्वनुस्वारस्य शर्षु पठितत्वात् अनुस्वारे परे नुमोऽनुस्वारे सति अनुस्वारद्वयवद्रूपमिष्यते । 'अनचि च' इति द्वित्वेन तद्रूपस्य तवापि मते दुर्वारत्वात् । न च भवन्मते द्वित्वेनानुस्वारत्रयं स्यादिति शङ्क्यम्, 'झरो झरि–' इति लोपेन निवारयितुं शक्यत्वात् । लोपाभावपक्षे त्रयाणां श्रवणं स्यादिति चेत् भाष्यकैयटाद्युक्तनियमानुरोधेन तत्स्वीकारे बाधकाभावात् । इष्टानुरोधेन जातिपक्ष एवात्राश्रयणीयः ॥—**नुमागमः स्यादि**ति ॥—'इदितो नुम् धातोः' इत्यतो नुमनुवर्तत इति भावः ॥ ननु कुर्वन्नित्यादाविव संयोगान्तलोप-

१ उगिदचामिति—अत्र अजिति न प्रत्याहारः, 'नपुंसकस्य झलचः' इत्यत्र पुनरच्ग्रहणात् । व्याख्यानात् भाष्यादिस्वरसाच्च एकीयमतपठितो धातुरपि अच् अचि इत्येके, इति न गृह्यते ।

इह दीर्घे कर्तव्ये संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वं न भवति बहुलग्रहणात् । तथा च श्वन्नुक्षन्निति निपातनान्मघशब्दान्मतुपा च भाषायामपि शब्दद्वयसिद्धिमाश्रित्यैतत् सूत्रं प्रत्याख्यातमाकरे । हविर्जक्षिति निःशङ्को मखेषु मघवानसाविति भट्टिः । मघवन्तौ । मघवन्तः । हे मघवन् । मघवन्तम् । मघवन्तौ । मघवतः । मघवता । मघवद्भ्यामित्यादि । तृत्वाभावे । मघवा । छन्दसीवनिपौ चेति वनिबन्तं मध्योदात्तं छन्दस्येव । अन्तोदात्तं तु लोकेऽपीति विशेषः । मघवानौ । मघवानः । सुटि राजवत् । **श्वयुवमघोनामतद्धिते** ।६।४।१३३। अन्नन्तानां भसंज्ञकानामेषामतद्धिते परे संप्रसारणं स्यात् । संप्रसारणाच्च । आद्गुणः । मघोनः । अन्नन्तानां किम् । मघवतः । मघवता । स्त्रियां मघवती । अतद्धिते किम् । माघवनम् । मघोना । मघवभ्यामित्यादि । शुनः । शुना । श्वभ्यामित्यादि । युवन्शब्दे वस्योत्वे कृते । **न संप्रसारणे संप्रसारणम्** ।६।१।३७। संप्रसारणे परतः पूर्वस्य यणः संप्रसारणं न स्यात् । इति यकारस्य नेत्वम् । अत एव ज्ञापकादन्त्यस्य यणः पूर्वं संप्रसारणम् । यूनः । यूना । युवभ्यामित्यादि । अर्वा । हे अर्वन् । **अर्वणस्त्रसावनञः** ।६।४।१२७। नञा रहितस्यार्वन्नन्तस्याङ्गस्य तृइत्यन्तादेशः स्यान्न तु सौ । उगित्त्वान्नुम् । अर्वन्तौ । अर्वन्तः । अर्वन्तम् । अर्वन्तौ । अर्वतः । अर्वता । अर्वद्भ्यामित्यादि । अनञः किम् । अनर्वा । यज्व-

---

स्यासिद्धत्वेन नान्तस्याभावाद्दीर्घत्वं न स्यादित्याशङ्क्याह—**इह दीर्घे कर्तव्य** इति ॥—**बहुलग्रहणा**दिति । क्वचिदन्यदेवेत्यर्थकादित्यर्थः । बहूनर्थान् लातीति बहुलम् । 'आतोऽनुपसर्गे–' इति कर्मण्युपपदे कः ॥—**श्वन्नुक्षन्नि**ति । 'श्वन्नुक्षन्पूषन् प्लीहन् क्लेदन् स्नेहन् मूर्धन् मज्जन्नर्यमन्विश्वप्सन् परिज्मन् मातरिश्वन् मघवन्' इत्युणादिसूत्रेणेत्यर्थः ॥—**निपातनादि**ति ॥—हकारस्य घकारः अवुगागमः कनि प्रत्ययश्चेत्यस्य त्रितयस्य निपातनादित्यर्थः ॥—**प्रत्याख्यातमाकर** इति । एवं च फलभेदेऽत्रादेशस्य प्रत्याख्यानासंभवात् आदेशपक्षेऽपि दीर्घो भाष्यादिसंमत एवेति बहुलग्रहणात्संयोगान्तलोपस्य नासिद्धत्वमित्युक्तम् ॥ यत्त्वाहुः । मतुप्पक्षेऽपि छान्दसत्वान्न दीर्घ इत्येव भाष्याशय इति । तन्न । मतुबन्तस्य छान्दसत्वे मानाभावात् । उदाहृतभट्टिप्रयोगविरोधाच्चेति दिक् ॥—**छन्दसीवनिपावि**ति । मत्वर्थे ईवनिपौ स्तः छन्दसीति वार्तिकार्थः । 'सुमङ्गलीरियं वधूः' 'मघवानमीमहे' इत्युदाहरिष्यति वैदिकप्रक्रियायाम् ॥—**अन्तोदात्तं त्वि**ति । यद्यपि श्वन्नुक्षन्नित्यत्र कनिन्नन्ता एते इत्युज्ज्वलदत्तादिग्रन्थपर्यालोचनया आद्युदात्तत्वं लभ्यते, तथापि 'उक्षा समुद्रो अरुणः सुपर्णः' 'पूषा त्वेतो नयतु' 'अग्निर्मूर्धा दिवः' इत्यादौ तत्सूत्रोपात्तानामुक्षादीनामन्तोदात्तस्य निर्विवादतया कनिप्रत्यय एवोचित इति भावः ॥—**श्वयुव**—॥ 'अल्लोपोऽनः' इत्यतोऽन इत्यपकृष्य व्याचष्टे—**अन्नन्तानामि**ति ॥—**अन्नन्तानां किम् । मघवत** इति । यद्यपि नस्य तादेशेऽप्येकदेशविकृतस्यानन्यत्वादन्नन्तताऽत्रास्त्येव, तथापि विशेषणसामर्थ्यात् श्रूयमाणनकारान्तस्यैव संप्रसारणं न त्वत्रेत्याहुः ॥ वार्तिककृता तु 'श्वादीनां संप्रसारणे नकारान्तग्रहणमनकारान्तप्रतिषेधार्थम्' इत्युक्तम् ॥ नन्वेवमल्लोपो न इत्यल्लोपो दुर्वार इति चेन्नैवम् । भाष्यकृता पूर्वोक्तवार्तिकमत्रानुवर्त्य 'अल्लोपोऽनः, नकारान्तस्यैव' इति व्याख्यातत्वात् । एतच्च 'ऋल्लक्' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । एतेन बहुधीवरी राजकीयमित्यत्राप्यल्लोपाभावः सिद्धः । 'वनो र च' 'राज्ञः क च' इत्यादेशे कृते नकारान्तत्वाभावात् ॥—**स्त्रियां मघवती**ति । मघवत्यौ मघवत्य इत्यत्र लिङ्गविशिष्टपरिभाषया 'उगिदचाम्–' इति नुम् न शङ्क्यः । विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणात् इत्याहुः ॥—**न संप्रसारणे**—॥ 'ह्वः संप्रसारणम्' इत्यतः संप्रसारणमित्यनुवर्तमानेऽपि पुनः संप्रसारणग्रहणात् प्रदेशान्तरस्थं 'श्वयुवमघोनाम्' इत्यपि संप्रसारणं निषिध्यते तदाह—**इति यकारस्य नेत्वमि**ति ॥—**यून** इति । ननूकारेण व्यवधानात्कथमत्र निषेधः, विव्याध विव्यथे इत्यादावव्यवधानेऽपि निषेधस्य चरितार्थत्वात् । न च सवर्णदीर्घे कृते नास्ति व्यवधानमिति वाच्यम् । 'अचः परस्मिन्–' इति स्थानिवत्त्वात् । अत्राहुः । विदेशस्थनिषेधार्थात्पुनः संप्रसारणग्रहणादेव व्यवधानेऽप्यत्र निषेधो भविष्यतीत्यदोषः । न च 'व्यथो लिटि' इति विदेशस्थेन यकारस्य संप्रसारणे कृते वकारस्य तदभावाय 'न संप्रसारणे' इति सूत्रं प्रवर्त्य पुनः संप्रसारणग्रहणं चरितार्थमिति व्यवधाने निषेधो न भविष्यतीति शङ्क्यम् । 'व्यथो लिटि' इत्येतद्धलादिःशेषापवाद इत्याकरे स्पष्टत्वात् । उत्सर्गसदेशश्चापवाद इति परस्यैव संप्रसारणं भवति न पूर्वस्येति कैयटेन व्याख्यातत्वाच्चेति ॥—**अर्वणस्तृ**—॥ अङ्गस्येति वर्तते, तच्चार्वणा विशेष्यते, अनञ इत्यनेनापि, तदाह—**नञा रहितस्ये**त्यादि । असाविति पर्युदासे विभक्तौ परत एव स्यात् ततश्चार्वतीत्यादौ न स्यादित्याशयेनाह—**न तु सावि**ति । न चैवमर्वप्रिय इत्यादावतिप्रसङ्गः । अङ्गेन स्वनिमित्तस्य प्रत्ययस्याक्षेपात्लुका लुप्तत्वेनात्र प्रत्ययलक्षणाभावात् । एतेन 'बाहैरलुप्यत सहस्र--

---

१ मघवतीति—पुंयोगेन स्त्रियां वृत्तौ 'उगितश्च' इति ङीप् । यत्तु पुंयोगादिति सूत्रेणेति तत्तुच्छम्, तत्रातोऽनुवृत्तेः ।
२ शुन इति—अत्र संप्रसारणे वार्णादाङ्गस्य बलीयस्त्वात्पूर्वरूपं बाधित्वाल्लोपापत्तिस्तु न, आभीयासिद्धत्वेन संप्रसारणासिद्धया 'न संयोगात्–' इति निषेधात् । वार्णपरिभाषाया अनित्यत्वाच्च । ३ अन्त्यस्य यणः पूर्वमिति—सकृत्प्रवृत्त्यैवोभयोः संप्रसारणे जाते निषेधोऽयं व्यर्थ इति केषांचिदुक्तिः प्रत्युक्ता । नचैवं लक्ष्ये लक्षणन्यायस्य जागरूकत्वान्निषेधाचारितार्थ्यं तदवस्थमेवेति वाच्यम् । कार्याश्रयवर्णभेदेन लक्ष्यभेदसत्त्वात् । ईदृशस्थले लक्ष्यभेदाश्रयणे चेदमेव मानम् ।

वत् । ▯ **पथिमथ्यृभुक्षामात्** ।७।१।८५। एषामाकारोऽन्तादेशः स्याम्सौ परे । 'आआदिति' प्रश्लेषेण शुद्धाया एव व्यक्तेर्विधानान्नानुनासिकः । ▯ **इतोऽत्सर्वनामस्थाने** ।७।१।८६। पथ्यादेरिकारस्याऽकारः स्यात् सर्वनामस्थाने परे । ▯ **थो न्थः** ।७।१।८७। पथिमथोस्थस्य न्थादेशः स्यात् सर्वनामस्थाने परे । पन्थाः । पन्थानौ । पन्थानः । पन्था-

---

हगर्वगर्वैः' इति श्रीहर्षप्रयोगो व्याख्यातः ॥ नन्वेवं 'स्थानिवदादेशः–' इति सूत्रे धात्वङ्गकृत्तद्धिताव्ययसुप्तिङ्पदादेशाः स्थानिवत् स्युरिति प्राचो ग्रन्थमनूद्य तत् किं परिगणनमुदाहरणमात्रं वेति विकल्प्य, नान्त्यः, अव्ययस्याङ्गपदाभ्यां पृथग्ग्रहणवैयर्थ्यादिति मनोरमायां यदुक्तं तत् कथं संगच्छेत । अव्ययस्योक्तरीत्यानङ्गत्वात् । न च 'न लुमता–' इत्यनेनाङ्गकार्यनिषेधेऽप्यङ्गसंज्ञाया अनिषेधान्नोक्तदोष इति वाच्यम् । 'प्रत्यये परतः' पूर्वस्य यत् कार्यमाङ्गमनाङ्गं वा तत्सर्वं 'न लुमता–' इत्यनेन निषिध्यते' इति 'यचोऽचि च' इति सूत्रस्थमनोरमाग्रन्थपर्यालोचनया लुमताशब्देन लुप्ते अङ्गसंज्ञाया अप्यस्वीकार्यत्वात् । तस्या अपि प्रत्यये परतः पूर्वस्य कार्यत्वात् । यदि लुका लुप्तेऽप्यङ्गत्वं स्वीक्रियते, तदाऽयं ग्रन्थो 'वचि मे' 'वृषण्वस्वश्वयोः' इत्यत्र 'वृषपर्वपूर्वकं वसु धनं यस्य वृषण्वसु, वृषा अश्वो यस्य वृषणश्व इत्युदाहृत्य भत्वादिह नलोपो न भवति अल्लोपस्तु अनङ्गत्वात्' इति मूले वैदिकप्रक्रियायां वक्ष्यमाणग्रन्थेन सह विरुध्येत । नच 'अल्लोपोऽनः' इत्यत्राङ्गावयवोऽसर्वनामस्थानयजादिस्वादिपरो योऽनिति व्याख्यानात् अल्लोपस्य तत्र प्राप्त्यभावादनङ्गत्वादिति समाधानं व्यर्थमिति भ्रमितव्यम् । भसंज्ञयैव यजादिस्वादिपरो योऽनिति व्याख्यानवत् वस्वश्वयोः परतो योऽनिति व्याख्यानस्यापि लाभात् । तस्मात्पदात्पृथगित्येव वक्तव्ये अङ्गपदाभ्यामित्यङ्गग्रहणं रभसकृतमेवेति चेत् ॥ अत्राहुः । 'न लुमता–' इति सूत्रे लुमता लुप्ते तन्निमित्ताङ्गस्याङ्गसंज्ञकस्य कार्यं न स्यादिति व्याख्यायते । तदा 'अर्वणस्तृ–' इत्याद्यङ्गकार्यप्रवृत्तावप्यङ्गसंज्ञाया निर्वाधत्वादङ्गग्रहणं तत्रत्यं सम्यगेव ॥ यदा त्वाङ्गमनाङ्गं वेत्यादिमनोरमाग्रन्थस्यानङ्गत्वादिति मूलग्रन्थस्य च स्वारस्यपर्यालोचनया लाघवादव्ययस्याङ्गत्वे फलाभावाच्च प्रत्यये परतः पूर्वस्य कार्यं निषिध्यते, तदा त्वविशेषेण अङ्गसंज्ञाया अपि निषेधादङ्गग्रहणं तत्र रभसकृतमेव । न च 'न लुमता–' इत्यनेन अङ्गसंज्ञानिषेधे 'युवोरनाकौ' इति सूत्रस्थभाष्यकैयटाभ्यां विरोधः स्यादिति वाच्यम् । तयोस्तत्र प्रौढिवादेन प्रवृत्तत्वात् । तथा च 'न लुमता तस्मिन्' इति सिद्धान्तोऽयं निविष्यत इति मनोरमाग्रन्थश्च स्वरसतः संगच्छत इति ॥ ननु ऋधातोर्विचि गुणे च अरिति रूपं तस्मान्मतुपि अर्वन्ताविलादि सेत्स्यति । 'छन्दसीवनिपौ–' इति वनिपि वेदे अर्वेति सेत्स्यति, ऋधातोरेव 'आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्च' इत्यादिना वनिपि तु लोकेऽप्यर्वेति सेत्स्यति । रूढिशब्दश्चायं 'वाजिवाहार्वगन्धर्वहयसैन्धवसप्तयः' इत्यमरकोशात् । ततश्चार्थोऽपि न भिद्यते इति किमनेन सूत्रेणेति चेत् । अत्राहुः । नान्ततान्तयोः सर्वत्र प्रयोगे प्राप्ते सौ परे नञुपपदे च नान्तस्य प्रयोगो भवत्यन्यत्र तु नान्तस्य प्रयोगो न भवति इति व्यवस्थार्थमिदं 'तृज्वत् क्रोष्टुः' इति त्रिसूत्रीवदिति ॥ यत्तु कैश्चिदुक्तम् अर्वन्मघवन्शब्दयोरपि भाषायामसाधुत्वमेव । 'अर्वणस्तृ मघोनश्च न शिष्यं छान्दसं हि तत् । मतुव्वन्योर्विधानाच्च छन्दस्युभयदर्शनात्' इति वार्तिकादिति । तदापाततः । वार्तिकस्य वनिवन्तमघ्योदात्तपरत्वात्, छन्दस्येव वनिब्विधानात् । तथा च श्रीहर्षः—'वाहैरलभ्यत सहस्रहगर्वगर्वैः' इति प्रायुङ्क्त ॥—**अर्वन्तौ । अर्वन्त** इति । व्यपदेशिवद्भावेनार्वन्तत्वात् त्रादेशः । न च व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेति वाच्यम् । तस्य प्रत्ययविधिविषयत्वात् ॥—**पथिमथि**—॥ 'गमेरिनिः' इत्यत इनिरिति 'परमे कित्' इत्यतः किदित्यनुवर्तमाने 'मन्थः' इत्यनेन निष्पन्नो मथिन्शब्दः । 'पतः स्थ च' चादिनिः । पथिन् । 'ऋभुक्षः स्वर्गवज्रयोः' । ततो मत्वर्थीयेनिना ऋभुक्षिन्निति बोध्यम् ॥ ननु 'अस्थिदधि–' इति सूत्रे उदात्ततया पठितेऽप्यनङीष्टसिद्धौ 'अनङुदात्तः' इत्युदात्तग्रहणं 'गुणा अभेदकाः' इति पक्षं ज्ञापयतीति निर्विवादम् । तथा च तस्मिन् पक्षे सूत्रेऽननुनासिकोच्चारणेऽप्यान्तरतम्यादनुनासिकाकारः स्यादत आह—**आआदिति** ॥—**इतोऽत्सर्वनाम**—॥ आदिति वर्तमाने पुनरद्वचनं किमर्थं कृतेऽप्यद्वचने पन्था इत्यत्र सवर्णदीर्घेण भाव्यमन्यत्र तूपधाया दीर्घेणेति चेत् । मैवम् । ऋभुक्षणमित्यत्र 'वा षपूर्वस्य निगमे' इति दीर्घविकल्पे सति पक्षे ह्रस्वश्रवणार्थमद्वचनस्यावश्यकत्वात् ॥—**थो न्थः**—॥ स्थान्यादेशौ द्वावप्यनच्कौ 'थेर्न्थः' इत्येव सिद्धे 'इतोऽत्सर्वनामस्थाने' इत्येतदृभुक्षिन्नर्थम् । त्रयाणामनुवृत्तावपि ऋभुक्षस्थोन संभवतीत्याशयेनाह—**पथिमथोरि**ति ॥ प्रसङ्गादाह—**स्त्रियामि**ति ॥—**नान्तलक्षण** इति । 'न पूजनात्' इति निषेधात् 'ऋक्पूरब्धूः–' इत्यप्रत्ययो नेति भावः ॥—**सुपथी**ति । 'इनः स्त्रियाम्' इति कप् न कृतः, समासान्तविधेरनित्यत्वात् । 'युवोरनाकौ' इति सूत्रे 'सुपथी' इति भाष्याच्च । 'न पूजनात्' इति निषेधस्य तु नायं विषयः, 'षचः प्राचीनेष्वेव सः' इति वक्ष्यमाणत्वात् । पथिमथीत्यात्वं थो न्थश्च लिङ्गविशिष्टपरिभाषया प्राप्तं विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणान्न भवति ॥ अत्रेदं बोध्यम् । पन्थानमात्मन इच्छति पथीयति ।

---

१ पथिमथीति—ननु अनेन सूत्रेण अदेव विधेयः, इकारस्यापि अत्वे रूपसिद्धेः । नच 'अतो गुणे' इत्यस्यापत्तिः, 'पथिमथ्यृभुक्षां लोपः' 'भस्य टेः' 'इतोऽत्सर्वनामस्थाने' इति न्यासेन नकाराश्रवणसिद्धावकारविधानसामर्थ्येनैव पररूपबाधात्, इति चेन्न । अनुनासिकवारणाय प्रश्लेषे दीर्घोच्चारणेन लाघवाभावात् । पररूपं तु न, समस्तत्वेन पदान्तत्वात् । अन्ये तु क्यजन्तात् क्विपि पन्था इत्यर्थमाद्विधानं सफलयन्ति । २ थो न्थः इति—थो नुडिति नोक्तं, इत्संज्ञाद्यन्तावित्यनुसंधानेन प्रक्रियालाघवाभावात् ।

नम्। पन्थानौ। **भस्य टेर्लोपः** ।७।१।८८। भसंज्ञकस्य पथ्यादेष्टेर्लोपः स्यात्। पथः। पथा। पथिभ्यामित्यादि। एवं मन्थाः। ऋभुक्षाः। स्त्रियां नान्तलक्षणे ङीपि भत्वाट्टिलोपः। सुपथी। सुमथी नगरी। अनृभुक्षी सेना। आत्वं नपुंसके न भवति न लुमतेति प्रत्ययलक्षणनिषेधात्। सुपथि वनम्। ❀ **संबुद्धौ नपुंसकानां नलोपो वा वाच्यः।** हे सुपथिन्। हे सुपथि। नलोपः सुप्स्वरेति नलोपस्यासिद्धत्वाद्ध्रस्वस्य गुणो न। द्विवचने भत्वाट्टिलोपः। सुपथी। शौ सर्वनामस्थानत्वात् सुपन्थानि। पुनरपि। सुपथि। सुपथी। सुपन्थानि। सुपथा सुपथे। सुपथिभ्यामित्यादि। **ष्णान्ता षट्** ।१।१।२४। षान्ता नान्ता च संख्या षट्संज्ञा स्यात्। षड्भ्यो लुक्। पञ्च २। संख्या किम्। विप्रुषः। पामानः। शतानि सहस्राणीत्यत्र संनिपातपरिभाषया न लुक्। सर्वनामस्थानसंनिपातेन कृतस्य नुमस्तद्विघातकत्वात्। पञ्चभिः। पञ्चभ्यः २। षट्चतुर्भ्यश्चेति नुट्। **नोपधायाः** ।६।४।७। नान्तस्योपधाया दीर्घः स्यान्नामि परे। नलोपः। पञ्चानाम्। पञ्चसु। परमपञ्च। परमपञ्चानाम्। गौणत्वे तु न लुमुटौ। प्रियपञ्चा। प्रियपञ्चानौ। प्रियपञ्चानः। प्रियपञ्चम्। एवं सप्तन् नवन् दशन्। **अष्टन आ विभक्तौ** ।७।२।८४। अष्टन आत्वं स्याद्धलादौ विभक्तौ। **अष्टाभ्य औश्** ।७।१।२१। कृताकारादष्टनः परयोर्जस्शसोरौश् स्यात्। अष्टभ्य इति व-

---

ततः क्विप्। अल्लोपयलोपौ। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् 'पथिमथि–' इत्यात्वम्, 'थो न्थः'। पन्थाः। 'इतोऽत्सर्वनामस्थाने' इत्यत्वं न भवति। इत इति तपरकरणात्। 'एरनेकाचः–' इति यणं बाधित्वा परत्वान्नित्यत्वाच्च 'थो न्थः'। संयोगपूर्वकत्वान्न यण्। पन्थियौ। पन्थियः। पन्थियम्। पन्थियौ। **'भस्य टेर्लोपः'**॥ पथः। पथा। पथिभ्याम्। पथिभिरित्यादि। एवं मन्थीयतेः क्विपि तु मन्थाः। मन्थियौ। मन्थियः। ऋभुक्षाः। ऋभुक्षियौ। ऋभुक्षियः। इत्यादि॥ एतेन 'इतोऽत्सर्वनामस्थाने' इत्यत्र स्थानिन्यादेशे च तपरकरणं मुखसुखार्थमिति हरदत्तः प्रत्युक्तः। आदेशे तपरकरणस्यानावश्यकत्वेऽपि स्थानिनि तु पन्थियौ इत्यादिसिद्धये तस्यावश्यकत्वात्॥ ननु नलोपस्यासिद्धत्वात् 'पथिमथ्यृभुक्षाम्–' इति नस्यात्वे पन्थ्याः, ऋभुक्ष्याः, इत्येव भवितव्यम्, न तु पन्था इत्यादि इति चेत्। अत्राहुः। नलोपस्यान्तर्वर्ती सुब्निमित्तम्, आत्वस्य तु बहिर्वर्ती सुप्। प्रत्यासत्त्या हि यत्र एक एव सुप् निमित्तभूतः तत्रैव 'नलोपः सुप्स्वर–' इति नलोपस्यासिद्धत्वं नान्यत्रेति नात्र नकारस्यात्वं किं त्वीकारस्येति ॥—**ष्णान्ता षट्** ॥—स्त्रीलिङ्गनिर्देशः संख्यां विशेषयितुम्, तत्सामर्थ्याच्च पूर्वत्र संज्ञापरमपि संख्याग्रहणमिह संज्ञिपरं संपद्यते इत्याशयेनाह—**संख्ये**ति। प्राचा तूपदेशकाले षान्ता नान्ता चेत्युक्तम्, तत् 'पञ्चेत्यत्र नलोपे कृतेऽपि–' इत्यादिवक्ष्यमाणस्वग्रन्थविरुद्धम्। संप्रत्यनान्तत्वेऽप्युपदेशे नान्तत्वमासीदिति किमसिद्धत्वेनेति दिक् ॥—**संनिपाते**ति। तथा चोपदेशकाले इति व्याख्यानं निष्फलमपीति भावः॥ यत्त्वाहुः परिभाषाया अनित्यत्वाल्लुक् स्यादिति, तत्साहसमात्रम्। इष्टस्थलेऽप्यप्रवृत्तौ परिभाषाया अकिंचित्करत्वापत्तेः॥ यदप्याहुः, उपदेशग्रहणमिह कुतः समागतमित्याशङ्क्य 'ष्णान्ता–' इत्यन्तग्रहणसामर्थ्यादौपदेशिकत्वं लभ्यत इति। तदपि न। संख्येत्यस्याकर्षणेन संज्ञिपरत्वसंपादनेन च सामर्थ्योपक्षयात् ॥—**नोपधायाः** ॥—नेति लुप्तषष्ठीकमङ्गस्य विशेषणम्। नलोपस्यासिद्धत्वात् 'नामि' इति दीर्घो न प्रवर्तेत इत्ययमारम्भः ॥—**गौणत्वे त्वि**ति। बहुवचननिर्देशस्यार्थप्रधानार्थत्वादिति भावः ॥—**प्रियपञ्चामि**ति। अद्वयमध्ये चकारः ॥—**अष्टन आ विभक्तौ** ॥ सौत्रत्वादिहाल्लोपो न कृतः। 'कनिन्युवृषितक्षि–' इत्यतः कनिनित्यनुवर्तमाने 'सप्यशूभ्यां तुट् च' इत्यनेन सप्तन् अष्टन्शब्दौ निष्पन्नौ॥ 'रायो हलि' इत्युत्तरसूत्राद्धलीत्यपकृष्यते। तच्च विभक्तेर्विशेषणमित्यभिप्रेत्य व्याचष्टे—**हलादावि**ति॥ हलीत्यस्यानपकर्षणे त्वष्टानामिति न सिध्येत्। परत्वान्नित्यत्वाच्च नुटः प्रागात्वे कृते अनान्तत्वेन षट्संज्ञाभावान्नुटोऽप्रवृत्तेः। न च यथोद्देशपक्षे अन्तरङ्गत्वात्प्रागेव कृता षट्संज्ञैकदेशविकृतन्यायेन कृतात्वेऽपि सुलभेति वाच्यम्। अल्विधौ उक्तन्यायायोगात्। किं च प्रियाष्टानौ प्रियाष्टानः प्रियाष्ट्नः प्रियाष्ट्नेत्याद्यपि न सिध्येत्। उक्तरीत्या तत्राप्यात्वप्रवृत्तेरिति बोध्यम् ॥—**अष्टाभ्य औश्** ॥—शित्त्वात्सर्वादेशः। ननु 'अनेकाल् शित् सर्वस्य' इति सूत्रे शिद्ग्रहणं प्रत्याख्यायानेकाल्त्वादेव सर्वादेश इति सुवचम्। न च शस्येत्संज्ञायामनेकाल्त्वं नास्तीति वाच्यम्, अत्र भूतपूर्वगत्याश्रयणात्। न चैवम् 'अवर्णस्त्रसौ–' इति त्रादेशस्यापि सर्वादेशता स्यादिति वाच्यम्। ऋकारस्योगित्कार्यार्थत्वेन तत्र सामर्थ्योपक्षयात्। न चैवमौशित्यादौ शकारः श्रवणार्थ एव स्यादिति शङ्क्यम्। अनुशतिकादिषु 'ऐहलौकिकम्' इति निर्देशेन शकारस्येत्संज्ञाभ्युपगमादिति दिक्॥ —**कृताकारादि**ति॥ ननु हलीत्यपकृष्यत इत्युक्तं तत् कथं कृताकारतेत्याह—**अष्टभ्य** इतीति। अष्टाभ्य इति कृतात्वस्येदमनुकरणम्, न तु लक्षणवशसंपन्नमात्वं, तथा हि सति वक्ष्यमाणज्ञापकेन तस्य वैकल्पिकतया लाघवार्थम् 'अष्टभ्य औश्' इत्येव

---

१ शतानीति—ष्णान्तेत्यत्र षकारसाहचर्यान्नकारस्यापि आगमजन्यस्यैव ग्रहणमिति न दोष इति केचित्। २ नलोप इति—'श्रुवः पञ्चनाम्' इति लिङ्गान्न संनिपातपरिभाषाविरोधः। ३ औशिति—नन्वत्र डव्वेव विधेयः, स च ङिच्चेत्यन्त्यसकारस्य स्यात्। तथा च अष्टा अउ इति स्थिते आद्गुणे वृद्धौ रूपसिद्धिरिति वाच्यम्, न इणुङ्डिशीनामाद्गुणः सवर्णदीर्घत्वादिति न्यायेनान्तरङ्गत्वाद्गुणात्पूर्वं सवर्णदीर्घे तत आद्गुणे च रूपासिद्धेः।

क्त्वे कृतात्वनिर्देशो जस्शसोर्विषये आत्वं ज्ञापयति । वैकल्पिकं चेदमष्टन आत्वम् । अष्टनो दीर्घादिति सूत्रे दीर्घग्रहणाज्ज्ञापकात् । अष्टौ २ । परमाष्टौ २ । अष्टाभिः । अष्टाभ्यः २ । अष्टानाम् । अष्टासु । आत्वाभावे । अष्ट । अष्ट । इत्यादि पञ्चवत् । गौणत्वे त्वात्वाभावे राजवत् । शसि प्रियाष्ट्नः । इह पूर्वस्मादपि विधावल्लोपस्य स्थानिवद्भावाच्छ्त्वम् । कार्यकालपक्षे बहिरङ्गस्याऽल्लोपस्यासिद्धत्वाद्वा प्रियाष्ट्ना । इत्यादि । जश्शसोरनुमीयमानमात्वं प्राधान्य एव न तु गौणतायाम् । तेन प्रियाष्ट्नो हलादावेव वैकल्पिकमात्वम् । प्रियाष्टाभ्याम् ३। प्रियाष्टाभिः । प्रियाष्टाभ्यः २ । प्रियाष्टासु । प्रियाष्ट्नो राजवत्सर्वं हाहावच्चापरं हलि [1] ॥ भष्भावः । जश्त्वचर्त्वे । भुत् । भुद् । बुधौ २ । बुधः । बुधा । भुद्भ्याम् ३ । भुत्सु । ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिक्रुञ्चां च ।३।२।५९। एभ्यः क्विन् स्यात् । अलाक्षणिकमपि किंचित्कार्यं निपातनाल्लभ्यते । निरुपपदाद्युजेः क्विन् । कनावितौ । कृदतिङ् ।३।१।९३। संनिहिते [2] धात्वधिकारे तिङ्भिन्नः प्रत्ययः कृत्संज्ञः स्यात् । वेरपृक्तस्य ।६।१।६७। अपृक्तस्य वस्य लोपः स्यात् । कृत्तद्धितेति प्रातिपदिकत्वात्स्वादयः । युजेरसमासे ।७।१।७१। युजेः सर्वनामस्थाने नुम् स्यादसमासे । सुलोपः । संयोगान्तस्य लोपः । क्विन्प्रत्ययस्य कुः ।८।२।६२। क्विन्प्रत्ययो यस्मात्तस्य [3] कवर्गोऽन्तादेशः स्यात्पदान्ते । नस्य कुत्वेनानुनासिको ङकारः । युङ् । नश्चापदान्तस्येति नुमोऽनुस्वारः परसवर्णः । तस्याऽसिद्धत्वाच्चोः कुरिति कुत्वं न । युञ्जौ । युञ्जः । युञ्जम् । युजौ । युजः । युजा । युग्भ्यामित्यादि । असमासे किम् । चोः कुः ।८।२।३०। चवर्गस्य कवर्गः स्याज्झलि पदान्ते च । इति कुत्वम् । क्विन्प्रत्ययस्येति कुत्वस्यासिद्धत्वात् । सुयुक् । सुयुग् । सुयुजौ । सुयुजः ।

ब्रूयादिति भावः—**इदमिति** ।—श्रुतमनुमितं चेत्यर्थः ॥—**अष्टनो दीर्घादिति** । दीर्घान्तादष्टनः परा असर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता स्यात् । अष्टाभिः । दीर्घात्किम् । अष्टभिः । मध्योदात्तमिदम् । 'षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः' इति बाधित्वा 'झल्युपोत्तमम्' इत्यस्य प्रवृत्तेः । षट्त्रिचतुर्भ्यो या झलादिविभक्तिस्तदन्ते पदे उपोत्तममुदात्तं स्यादिति तदर्थः ॥ ननु प्रियाष्टेत्यादौ विभक्तेरुदात्तत्वनिवारणाय दीर्घग्रहणमिहावश्यकमिति कथमस्यात्वविकल्पज्ञापकतेति चेत् । अत्राहुः । 'अष्टनो दीर्घात्' इत्यत्रान्तोदात्तादित्यनुवर्त्यान्तोदात्तादष्टनः परेत्यादिव्याख्यानादष्टाभिरित्यादौ विभक्तेरुदात्तत्वं सिध्यति । घृतादित्वेनाष्टनोऽन्तोदात्तत्वात् । प्रियाष्टन इत्यादिबहुव्रीहौ तु पूर्वपदप्रकृतिस्वराभ्युपगमेनाष्टनोऽन्तोदात्तत्वाभावाद्विभक्त्युदात्तत्वं न प्रवर्तते इति दीर्घग्रहणं व्यर्थं सत् उक्तार्थे ज्ञापकमेवेति ॥—**अष्टानामिति** । नुटः पश्चादेव संनिपातपरिभाषाया अनित्यत्वादात्वं, न तु ततः प्रागिति तु मनोरमायां स्थितम् ॥ अत्र नव्याः । संनिपातपरिभाषया आत्वाभावेऽप्यत्र न क्षतिः, 'नोपधायाः' इति दीर्घे नलोपे पञ्चानां सप्तानामितिवद्रूपसिद्धेः । नच 'अष्टनो दीर्घात्' इति विभक्त्युदात्तत्वमात्वविधेः प्रयोजनमिति वाच्यम् । 'षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः' इत्यनेनैव तत्सिद्धेरिति ॥—**पूर्वस्मादपी**ति । न चात्र 'पूर्वत्रासिद्धीये न स्थानिवत्' इति निषेधः शङ्क्यः । 'तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेषु' इत्युक्तत्वादिति दिक् ॥—**प्राधान्य एवे**ति । औत्वं हि लुग्लुटाविव प्राधान्य एव भवति, न तु गौणत्वे । अष्टाभ्य इति बहुवचननिर्देशात् । अन्यथा हि कृतात्वानुकरणेऽपि एकवचनेनैव निर्दिशेत् । 'अष्टाऔश्' इति 'अष्ट' इति वा । एतच्च 'ष्णान्ता षट्' इति सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टम् । तथा चौत्वविधौ कृतात्वनिर्देशबलेनानुमीयमानमात्वं प्राधान्य एवोचितमिति भावः ॥ प्रियाष्टा इति प्रथमैकवचनम् ॥ उक्तार्थं संगृह्णाति—**प्रियाष्ट्नो राजवदि**ति ॥ नान्ताः ॥ ॥ **भुदि**ति । बुध्यतेः क्विप् ॥ धान्ताः ॥ ॥ **ऋत्विग्दधृक्** ॥—**किंचिदि**ति ॥ ऋतावुपपदे यजेः क्विन् । धृष्णोतेर्द्वित्वमन्तोदात्तत्वं च । सृजेः कर्मणि क्विन् अमागमश्च । दिशेः कर्मणि क्विन् । उत्पूर्वात् स्निहेः क्विन् । उपसर्गान्तलोपः षत्वं च । अञ्चेः सुप्युपपदे क्विन् इत्यर्थः ॥—**निरुपपदाद्युजेरि**ति । क्रुञ्चेरप्येवम् । नलोपाभावस्त्वधिकः ॥—**कनावितावि**ति । इकारस्तूच्चारणार्थ इति भावः ॥—**संनिहित** इति । प्राचा तु तृतीये धात्वधिकारे इत्युक्तम् । तदसत् । 'धातोः कर्मणः' इति सन्विधौ धातुग्रहणस्योत्तरत्रानुवृत्तेरभावेनाधिकारत्रयाभावात् ॥—**युजेरसमासे** ॥ 'उगिदचाम्–' इत्यतः सर्वनामस्थान इत्यनुवर्तते । 'इदितो नुम् धातोः' इत्यतो नुम् चेत्याशयेनाह—**सर्वनामस्थाने नुम् स्यादि**ति ॥—**क्विन्प्रत्ययस्य**—॥ 'क्विनः कुः' इत्युक्तेऽपि प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणात् क्विन्नन्तस्य सिद्धे प्रत्ययग्रहणं बहुव्रीहिविज्ञानार्थमित्याशयेन व्याचष्टे—**क्विन् प्रत्ययो यस्मादि**ति । बहुव्रीह्याश्रयणफलं तु स्पृगित्यादि स्फुटीभविष्यति ॥—**सुयुगि**ति । सुष्ठु युनक्तीति विग्रहे 'सत्सूद्विष–'

---

१ हाहावच्चापरं हलीति—एतच्च सर्वं हरदत्तवृत्त्याद्यनुरोधेन । भाष्यमते तु एतेषामनभिधानादसाधुत्वेन सर्वोऽपि विचारो निष्फलः । तथा च भाष्यं 'विभाषा आत्वं यदयमात्वभूतस्य ग्रहणं करोति अष्टाभ्य इति । अन्यथा अष्टन इत्येव ब्रूयात्–' इत्यादि । कैयटरीत्या गौणेऽप्रवृत्त्यर्थत्वाद्बहुवचनस्य तदसंगतिः स्पष्टैवेति बोध्यम् । स्पष्टं चेदं शब्दरत्ने ।
२ संनिहिते इति—तत्फलं तु णिजादीनां संज्ञाभावः । ३ प्रत्ययस्येति—प्रत्ययग्रहणसामर्थ्यादतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिरयम् । नच तदभावे वस्य कुत्वापत्तिरिति वाच्यम्, कुत्वस्य पूर्वत्रासिद्धत्वेन वलोपे कृते तदप्राप्तेः । किंच क्विनः कुत्वे क्विनो घ इत्येव वदेत् इति स्पष्टं भाष्ये कैयटे च ।

युजेरिति धातुपाठपठितेकारविशिष्टस्यानुकरणं न त्विका निर्देशः । तेनेह न युज्यते समाधत्ते इति युक् । युज समाधौ दैवादिक आत्मनेपदी । संयोगान्तलोपः । खन् । खञ्जौ । खञ्जः । इत्यादि ॥ व्रश्चेति षत्वम् । जश्त्वचर्त्वे । राट् । राड् । राजौ । राजः । राड्सु । राट्त्सु । एवं विभ्राट् । देवेट् । देवेजौ । देवेजः । विश्वसृट् । विश्वसृड् । विश्वसृजौ । विश्वसृजः । इह सृजियज्योः कुत्वं नेति क्लीबे वक्ष्यते । परिमृट् । षत्वविधौ राजिसाहचर्यात् टुभ्राजृ दीप्ताविति फणादिरेव गृह्यते । यस्तु एजृभ्रेजृभ्राजृदीप्ताविति तस्य कुत्वमेव । विभ्राक् । विभ्राग् विभ्राग्भ्यामित्यादि । ✽ **परौ व्रजेः षः पदान्ते** । परावुपपदे व्रजेः क्विप् स्याद्दीर्घश्च पदान्तविषये षत्वं च । परित्यज्य सर्वं व्रजतीति परिव्राट् । परिव्राजौ । परिव्राजः । ⌛ **विश्वस्य वसुराटोः** ।६।३।१२८। विश्वशब्दस्य दीर्घः स्याद्वसौ राट्शब्दे च परे । विश्वं वसु यस्य स विश्वावसुः । राडिति पदान्तोपलक्षणार्थम् । चर्त्वमविवक्षितम् । विश्वाराट् । विश्वाराड् । विश्वराजौ । विश्वराजः । विश्वाराड्भ्यामित्यादि । ⌛ **स्कोः संयोगाद्योरन्ते च** ।८।२।२९। पदान्ते झलि च परे यः संयोगस्तदाद्योः सकारककारयोर्लोपः स्यात् । भृट् । भृड् । सस्य श्चुत्वेन शः । तस्य जश्त्वेन जः । भृज्जौ । भृज्जः । ऋत्विगित्यादिना ऋतावुपपदे यजेः क्विन् । क्विन्नन्तत्वात्कुत्वम् । ऋत्विक् । ऋत्विग् । ऋत्विजौ । ऋत्विजः । रात्सस्येति । नियमान्न संयोगान्तलोपः । ऊर्क् । ऊर्ग् । ऊर्जौ । ऊर्जः । त्यदाद्यत्वं पररूपत्वं च । ⌛ **तदोः सः सावनन्त्ययोः** ।७।२।१०६। त्यदादीनां तकारदकारयोरनन्त्ययोः सः स्यात्सौ परे । स्यः । त्यौ । त्ये । त्यम् । त्यौ । त्यान् । सः । तौ ।

इति क्विप् ॥—**तेनेह नेति** । नुन्नेत्यर्थः । क्विन्प्रत्ययस्तु स्यादेव 'ऋत्विग्–' इत्यादिसूत्रे युजीति इका निर्देशात् ॥—**खन्निति** । खञ्जतीति खन् । 'खजि गतिवैकल्ये' ॥—**एवं विभ्राडिति** । फणादिरयम् । विशेषेण भ्राजते इति विभ्राट् ॥ देवान् यजतीति देवेट् । क्विपि यजादित्वात्संप्रसारणे आद्गुणः । विश्वं सृजतीति विश्वसृट् । क्विबन्तः । क्विन्प्रत्ययो यस्माद् इति बहुव्रीह्याश्रयणात् कुत्वं कस्मान्न भवतीत्याशङ्क्याह—**नेति क्लीबे वक्ष्यते** इति । 'रज्जुसृड्भ्यामिति भाष्यकारप्रयोगात् । यद्वा, व्रश्चादिसूत्रे सृजियज्योः पदान्ते षत्वं कुत्वापवादः' इति वक्ष्यत इत्यर्थः ॥ परिमार्ष्टीति परिमृट् ॥—**परौ व्रजेः** । 'क्विब्वचिप्रच्छिश्रीस्रुद्रुप्रुज्वां दीर्घोऽसंप्रसारणं च' इत्यौणादिकात्पूर्वसूत्रादिह क्विब्दीर्घावनुवर्तेते, तदाह—**क्विप् स्याद्दीर्घश्चेति** ॥—**विश्वस्य वसु**—॥ 'ढ्रलोपे–' इत्यतोऽनुवर्तनादाह—**विश्वशब्दस्य दीर्घः स्यादिति** ॥ —**स्कोः**—॥ पदस्येत्यनुवर्तते 'झलो झलि' इत्यतो झलीति च, संयोगेति लुप्तषष्ठीकं झलन्ताभ्यां विशेष्यते, तदेतदाह—**पदान्ते झलि च परे** इति ॥ झलि किम् । भ्रष्टा । भृज्जतीति भृट् । क्विप् । 'ग्रहिज्या–' इति संप्रसारणम् । 'व्रश्च' इति षत्वम् ॥—**ऊर्गिति** । 'ऊर्ज बलप्राणनयोः' । अस्माच्चुरादिण्यन्तात् 'भ्राजभास–' इत्यादिना क्विपि णिलोपः, स च चोः कुत्वे न स्थानिवत्, पदान्तविधित्वात् पूर्वत्रासिद्धत्वाच्च । इह जान्तेषु अवयाः । अवयाजौ । अवयाज इति नोदाहृतं 'मन्त्रे श्वेतवहोक्थ–' इति प्रकृत्य 'अवे यजः' इति विहितस्य ण्विनस्तदपवादस्य पदान्ते ङसश्छान्दसत्वेन वैदिकप्रक्रियायामेव वक्तुमुचितत्वात् ॥—**तदोः सः सावनन्त्ययोः** ॥—'त्यदादीनामः' इत्यतोऽनुवर्तनादाह—**त्यदादीनामिति** ॥ त्यदादीनामिति किम् । आतपः, तारकः ॥ तदोदिति किम् । यः ॥ अनन्त्ययोः किम् । हे स । अत्र परत्वात्त्यदाद्यत्वं बाधित्वा दस्य सकारे सस् इति हल्ङ्यादिना सुलोपे रुत्वविसर्गौ स्यातां, तथा च हे सः इति रूपं स्यात् । किंच स्त्रियां सेति रूपं न स्यात् ॥ यदा त्वन्त्यस्य सकारे जातेऽपि पुनःप्रसङ्गविज्ञानात्त्यदाद्यत्वं सकारस्य स्वीक्रियते, तदा न किंचिदनिष्टमित्यनन्त्ययोरिति त्यक्तुं शक्यम् ॥ यदि तु 'तदोः सः सौ' इत्यस्यानन्तरम् 'अदस औ सुलोपश्च' इत्यत्र 'अदसः' इति योगं विभज्यादस एव दकारस्य सत्वं नान्यस्य दस्येति नियमः क्रियते, तदा 'सकृद्गतौ–' इति न्यायेनाप्यनन्त्ययोरिति त्यक्तुं शक्यम् । न चैवं द्वावात्मन इच्छति द्वीयति ततः क्विपि स्व इति रूपं न स्यात् किं तु द्व इति रूपं स्यादिति फलभेदान्नियमपक्षो न संभवतीति वाच्यम् । गौणे अत्वसत्वयोरसंभवेन द्विरित्यस्यैव रूपस्य न्याय्यत्वादिति मनोरमायामुक्तत्वात् ॥ सौ किम् । तौ ते तौ तान् ॥ ननु 'तोः सः सौ' इत्येव सूत्रमस्तु, किमनेन तदोरिति पृथग्ग्रहणेनेति, मैवम् । अनेष इत्यत्र नकारस्य सत्वप्रसङ्गात् 'नलोपो नञः' 'तस्मान्नुडचि' इत्यजाद्युत्तरपदस्य एष इत्यस्य नुड्विधानेन त्यदादित्वर्गत्वान्नकारस्य । न च सत्वे सति नुड्विधानं व्यर्थमिति वाच्यम् । अनश्व इत्यादौ सावकाशत्वात् । तथा च 'तदोः' इत्येव सूत्रं युक्तम् । ननु 'तस्मान्नुडचि' इति सूत्रे 'तस्मात्' इति पदं परित्यज्य लाघवात् 'नुगचि' इत्येवोच्यतां तथा च अजाद्युत्तरपदे परे नञ एव नुगागम इत्यनेष इत्यत्र नोक्तदोष इति चेत् ॥ एवं तर्हि 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य' इति नलोपः स्यात् । विधानसामर्थ्यान्न

---

१ धातुपाठेति—प्रथमोपस्थितत्वाद्व्याख्यानाच्चेति भावः । २ युगिति—क्विप्चेति क्विप् प्रत्ययः । क्विन्प्रत्ययविधायकेऽपि 'युजेरसमासे' इत्यत्रेव 'युजिर् योगे' इत्यस्यैव ग्रहणात् । ३ वसुराटोरिति—रट्धातोर्णिचि क्विपि निष्पन्नराट्शब्दस्य तु नेह ग्रहणम्, सुप्रसिद्धत्वेन वसुशब्दसाहचर्येण चैश्वर्यसंबन्ध्यर्थप्रतिपादकस्य राजतिनिष्पन्नस्यैव ग्रहणात् ॥ 'आदित्यविश्ववसवः' इत्यत्र तु विश्वशब्दस्य पूर्वपदत्वाभावान्न दीर्घः । ४ ऋत्विगिति—ऋतौ ऋतुं वा यजतीति विग्रहः, 'वसन्ताय कपिञ्जलानालभेत' इत्यादौ तेषामपि देवतात्वदर्शनात् ।

ते । परमसः । परमसौ । परमसे । द्विपर्यन्तानामित्येव । नेह । त्वम् । नच तकारोच्चारणसामर्थ्यान्नेति वाच्यम् । अतित्वमिति गौणे चरितार्थत्वात् । संज्ञायां गौणत्वे चान्वसत्वे न । त्यद् । त्यदौ । त्यदः । अतित्यद् । अतित्यदौ । अतित्यदः । यः । यौ । ये । एषः । एतौ । एते । अन्वादेशे तु । एनम् । एनौ । एनान् । एनेन । एनयोः २ । **ङे प्रथमयोरम्** ।७।१।२८। युष्मदस्मद्भ्यां परस्य ङे इत्येतस्य प्रथमाद्वितीययोश्चामादेशः स्यात् । **मपर्यन्तस्य** ।७।२।९१। इत्यधिकृत्य **त्वाहौ सौ** ।७।२।९४। युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य त्व अह इत्येतावादेशौ स्तः सौ परे । **शेषे लोपः** ।७।२।९०। आत्वयत्वनिमित्तेतरविभक्तौ परतो युष्मदस्मदोरन्त्यस्य लोपः स्यात् । अतो गुणे । अमि पूर्वः । त्वम् । अहम् । ननु त्वं स्त्री अहं स्त्री इत्यत्र त्व अम् अह अम् इति स्थिते अमि पूर्वरूपं परमपि बाधित्वाऽन्तरङ्गत्वाट्टाप् प्राप्नोति । सत्यम् । अलिङ्गे युष्मदस्मदी । तेन स्त्रीत्वाभावान्न टाप् । यद्वा । शेष इति सप्तमी स्थानिनोऽधिकरणत्वविवक्षया । तेन मपर्यन्ताच्छेषस्य अद् इत्यस्य लोपः । सच परोऽप्यन्तरङ्गे अतोगुणे कृते प्रवर्तते । तेनादन्तत्वाभावान्न टाप् । परमत्वम् । परमाहम् । अतित्वम् । अत्यहम् । **युवावौ द्विवचने** ।७।२।९२। द्वयोरुक्तौ युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य युवावौ स्तो विभक्तौ । **प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायाम्** ।७।२।८८। इह युष्मदस्मदोराकारोऽन्तादेशः स्यात् । औङीत्येव सुवचम् । भाषायां किम् । युवं वस्त्राणि । युवाम् । आवाम् ।

भवतीति चेदेवमपि 'ङमो ह्रस्वादचि–' इति ङमुट् दुर्वार एव । ततश्च 'तस्माड्डचि' इति सूत्रे पञ्चम्यन्तमावश्यकमेव टिदनुबन्धश्चेति 'तदोः' इति सूत्रे तोरिति वक्तुमशक्यमनेष इत्यत्रोक्तदोषात् ॥ अत्र कैयटः । तोरित्युक्तेप्यनेष इत्यत्र सत्वं न भवेत्, नुडागमस्य पदद्वयाश्रितत्वेन बहिरङ्गत्वादन्तरङ्गसत्वदृष्ट्यासिद्धत्वादिति । उत्तरपदाधिकारस्थकार्ये बहिरङ्गपरिभाषाभावस्य 'इच एकाचोऽम्–' इत्यत्र भाष्ये उक्तत्वादयं कैयटश्चिन्त्यः ॥—**गौणे चरितार्थत्वादि**ति । गौणे हि अन्तर्गणकार्यत्वात्सत्वं न प्रवर्तते । 'त्वाहौ सौ' इत्युक्ते तु अतित्वमिति स्यादिति भावः ॥—**अन्वसत्वे ने**ति । तयोः सर्वाद्य-न्तर्गणकार्यत्वादिति भावः—**अतित्यदि**ति । त्यमतिक्रान्तोऽतित्यद् ॥—**ङे प्रथमयोरम्** ॥ 'युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश्' इत्यतो युष्मदस्मद्भ्यामित्यनुवर्तते । ङे इति पृथक् पदं लुप्तषष्ठीकम् । प्रथमयोरिति द्विवचनबलेन प्रथमाशब्दः प्रथमाद्वितीयोभयार्थक इत्याशयेन व्याचष्टे—**युष्मदस्मद्भ्यां परस्य ङेइत्यस्ये**त्यादिना । 'ङेसुटोः' इति सुवचम् ॥—**त्वाहौ सौ** ॥ यद्यपि युष्मदः 'त्वमावेकवचने' इत्येव त्वादेशः, तथापि अस्मदो अहादेशार्थमिदम् । किंच 'त्वमौ' इति सूत्रेण युवां युष्मान् वाऽतिक्रान्तोऽतित्वमिति न सिध्यति, एकार्थवाचित्वाभावाद्युष्मद इति भावः ॥—**युष्मदस्मदोरि**ति । एतच्च 'युष्मदस्मदोरनादेशे' इत्यतो लभ्यते ॥—**शेषे**—॥ उक्तादन्यः शेषः, आत्वयत्वं च प्रागुक्तम्, तद्विषयादन्यविभक्तिरिति शेषशब्दार्थस्तदेतद्व्याचष्टे—**आत्वयत्वनिमित्तेतरे**ति ॥—**अन्त्यस्ये**ति । अलोन्त्यपरिभाषयेति भावः ॥—**अतोगुण** इति । नव्यास्तु 'त्वाहौ सौ' इत्यत्र त्वाहादेशयोरन्त्याकार उच्चारणार्थ एवास्तु किमनेन पररूपकरणप्रयासेनेत्याहुः ॥—**त्वम् अहमि**ति । ननु युष्मानतिक्रान्तः अतित्वमित्यादौ 'त्वाहौ सौ' इत्यस्यावकाशोऽस्ति, त्वामतिक्रान्तेनातित्वयेत्यादौ 'त्वमावेकवचने' इत्यस्यावकाशः, त्वमहमित्यत्र तूभयोः प्रसङ्गे 'त्वमावेकवचने' इत्यनेन परत्वाद्भाव्यम् । नैष दोषः । 'त्वमावपि प्रबाधन्ते पूर्वविप्रतिषेधतः' इति वक्ष्यमाणत्वात् ॥—**अधिकरणत्वविवक्षये**ति । यदि तु 'शेषे' इति विभक्तिविशेषणं स्यात्तर्हि व्यर्थमेतत्, आत्वयत्वाभ्यां विशेषविहिताभ्यां स्वविषये लोपस्य बाधसंभवात् । न चैवमन्त्यलोप इति पक्षस्य निरालम्बनतापत्त्या युष्मदस्मदोरन्त्यलोपः स्यादिति ग्रन्थोऽयुक्त इति वाच्यम् । 'साम आकम्' इति ससुट्कनिर्देशेन तस्यापि पक्षस्य ज्ञापितत्वादिति भावः ॥—**अतो गुणे कृते प्रवर्तत** इति । 'वार्णादाङ्गं बलीयः' इति तु समानाश्रय एव भवति, न तु व्याश्रये । इह तु शेषे लोपस्य विभक्तिर्निमित्तम्, पररूपस्य त्वकार इति व्याश्रयत्वमिति भावः । समानाश्रये उदाहरणं तु कारक इत्यादि बोध्यम् । तत्र हि यण्वृद्ध्योः प्राप्तयोर्वृद्धिरेव भवति ॥ आङ्गत्वात्तदन्तविधिरित्याह—**परमत्वमि**त्यादि ॥—**युवावौ द्विवचने** ॥ उक्तिर्वचनं द्वयोर्वचनं द्विवचनं, तदेतदाह—**द्वयोरुक्तावि**ति । न चात्र कृत्रिमन्यायविरोधः शङ्क्यः । वचनग्रहणसामर्थ्यादेव तद्बाधात् । अन्यथा द्वित्वे इत्येव ब्रूयात् । 'अष्टन आ विभक्तौ' इत्यतो विभक्तावित्यधिकारात् द्वित्वे या विभक्तिस्तस्यां परत इति व्याख्यानसंभवात् ॥—**युवं वस्त्राणी**ति । शेषे लोपः ॥

---

१ मपर्यन्तस्येति परिग्रहणं युष्मदस्मदोर्मान्तस्येति वैयधिकरण्यार्थम्, अन्यथा सामानाधिकरण्यस्योचितत्वात् क्विबन्तमान्तयोर्ग्रहणं स्यात् नतु दान्तयोः, कृते तु तस्मिन् मान्तदान्तयोरुभयोर्ग्रहणम् इति केचित् । परे तु यथा कटिपर्यन्तं वस्त्रमित्युक्तेऽपि किंचिदस्तीति प्रतीयते तद्वदत्र परिग्रहणे दान्तयोरेव ग्रहणं स्यात् इति मन्यन्ते । २ अन्तरङ्गत्वादिति—लिङ्गसंख्याकारकसापेक्षविभक्तिनिमित्तकपूर्वरूपापेक्षया टापः स्त्रीत्वमात्रापेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वादिति भावः । ३ अलिङ्गे इति—लिङ्गविशेषाभाववती इत्यर्थः । ४ अधिकरणत्वविवक्षयेति—अन्ये तु अस्य विभक्तिनिमित्तत्वादन्त्यलोपेऽपि सन्निपातपरिभाषया टाप् न । अत एव 'बुद्धावित्यत्र टाप् न' इति कृन्मेजन्तसूत्रे भाष्यकृतः । एवं च शेषस्य लोप इत्यर्थे फलाभावः, शेषग्रहणं तु भाष्ये प्रत्याख्यातमेव, त्यदादीनाम इति सूत्रस्थं भाष्यं प्रौढ्योक्त्यैव, आहुरित्यनेन बोधितारुचिकं चेति वदन्ति ।

मपर्यन्तस्य किम् । साकच्कस्य माभूत् । युवकाम् । आवकाम् । त्वया मयेत्यत्र त्वया म्येति माभूत् । युवकाभ्यामावकाभ्यामिति च न सिध्येत् । **यूयवयौ जसि** ।७।२।९३। स्पष्टम् । यूयम् । वयम् । परमयूयम् । परमवयम् । अतियूयम् । अतिवयम् । इह शेषे लोपोऽन्त्यलोप इति पक्षे जसः शी प्राप्तः । (प) **अङ्गकार्ये कृते पुनर्नाङ्गकार्यम्** । इति न भवति । ङे प्रथमयोरित्यत्र मकारान्तरं प्रश्लिष्य अम् मान्त एवावशिष्यते नतु विक्रियत इति व्याख्यानाद्वा । **त्वमावेकवचने** ।७।२।९७। एकस्योक्तौ युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य त्वमौ स्तः । **द्वितीयायां च** ।७।२।८७। युष्मदस्मदोराकारः स्यात् । त्वाम् । माम् । युवाम् । आवाम् । **शसो न** ।७।१।२९। नेत्यविभक्तिकम् । युष्मदस्मद्भ्यां परस्य शसो नकारः स्यादमोऽपवादः । आदेः परस्य । संयोगान्तस्य लोपः । युष्मान् । अस्मान् । **योऽचि** ।७।२।८९। अनयोर्यकारादेशः स्यादनादेशेऽजादौ परतः । त्वया । मया । **युष्मदस्मदोरनादेशे** ।७।२।८६। अनयोराकारः स्यादनादेशे हलादौ विभक्तौ । युवाभ्याम् । आवाभ्याम् । युष्माभिः । अस्माभिः । **तुभ्यमह्यौ ङयि** ।७।२।९५। अनयोर्मपर्यन्तस्य तुभ्यमह्यौ स्तो ङयि । अमादेशः । शेषे लोपः । तुभ्यम् । मह्यम् । परमतुभ्यम् । परममह्यम् । अतितुभ्यम् । अतिमह्यम् । युवाभ्याम् । आवाभ्याम् । **भ्यसोऽभ्यम्** ।७।१।३०। भ्यसोभ्यम् अभ्यम् वा आदेशः स्यात् । आद्यः शेषे लोपस्यान्त्यलोपत्व एव । तत्राङ्गवृत्तपरिभाषया एत्वं न । अभ्यम् तु पक्षद्वयेऽपि साधुः । युष्मभ्यम् । अस्मभ्यम् । **एकवचनस्य च** ।७।१।३२। आभ्यां पञ्चम्येकवचनस्य अत्स्यात् । त्वत् । मत् । ङसेश्चेति सुवचम् । युवाभ्याम् । आवाभ्याम् । **पञ्चम्या अत्** ।७।१।३१। आभ्यां पञ्चम्या भ्यसोऽत्स्यात् । युष्मत् । अस्मत् । **तवममौ ङसि** ।७।२।९६। अनयोर्मपर्यन्तस्य तवममौ स्तो ङसि । **युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश्** ।७।१।२७। स्पष्टम् । तव । मम । युवयोः । आवयोः । **साम आकम्** ।७।१।३३। आभ्यां परस्य साम

—**मपर्यन्तस्य किमिति** । अधिकारसूत्रं किमर्थमिति प्रश्नः ॥—**युवकामावकामिति** । ननु युवावयोः समुदायादेशत्वेऽपि युवकाभित्यादि सिध्यति । 'ओकारसकारभकारादौ सुपि सर्वनाम्नष्टेः प्रागकच् अन्यत्र तु सुबन्तस्य टेः प्राक्' इति युष्मदस्मद्विषये व्यवस्थायास्त्वयका मयकेत्यादिसिद्धये वक्ष्यमाणत्वात्, किमनेन 'मपर्यन्तस्य' इत्यधिकारेणेत्यपरितोषादाह —**त्वया मयेत्यत्रेति** ॥ ननु त्वमादेशयोरपि समुदायादेशत्वे त्वयेत्यादि साधयितुं शक्यत एव 'योऽचि' इति सूत्रं परित्यज्य 'अच्ये' इति सूत्रे कृते अजादौ विभक्तौ परतोऽन्त्यस्य एकारादेशे सत्ययादेशप्रवृत्तेरिति पुनरपरितोषादाह—**युवकाभ्यामित्यादि** ॥—**अङ्गकार्ये** इति । एतेन 'अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिः' इति परिभाषा अर्थत उपनिबद्धा । 'अङ्गे अङ्गाधिकारे वृत्तं वर्तनं यस्य तदङ्गवृत्तं शास्त्रं तस्मिन्प्रवृत्ते सति पुनरन्यस्याङ्गवृत्तशास्त्रस्य प्रवृत्तौ प्राप्तायामविधिः' इति तत्परिभाषाया अर्थः । एषा च परिभाषा 'ज्ञाजनोर्जा' इत्यनेन ज्ञापिता ॥ उपपत्तिस्तु मनोरमातोऽवगन्तव्या । न चैवं द्वाभ्यामित्यत्र त्यदाद्यत्वे कृते 'सुपि च' इति दीर्घो न स्यादिति वाच्यम् । 'द्व्योरेकस्य' इत्यादिनिर्देशेन उक्तपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनादिति दिक् ॥—**मकारान्तर**मित्युपलक्षणं, 'जसः शी' इत्यत्र जसः स इति सकारं प्रश्लिष्य सान्तस्य जरा इति व्याख्यानात्, 'अतोम्' इतिसूत्रादम्ग्रहणमनुवर्त्य अम् अमेवेति व्याख्यानाद्वेति बोध्यम् ॥—**एकस्योक्ताविति** । 'त्वमावेकत्वे' इति वक्तव्ये वचनग्रहणादयमर्थो लभ्यत इति भावः ॥—**अविभक्तिकमिति** । तथा च 'ङेप्रथमयोः' इति पूर्वसूत्रेण प्राप्तस्यामः प्रतिषेधोऽयमिति भाष्ये शङ्कितम् । न च तथैव किं न स्यात्, 'द्वितीयायां च' इत्यात्वे पूर्वसवर्णदीर्घे 'तस्माच्छसः' इति नत्वे चेष्टसिद्धेरिति वाच्यम् । स्त्रीनपुंसकयोर्नत्वाऽप्राप्त्या युष्मान् ब्राह्मणीः युष्मान्कुलानीत्यसिद्धिप्रसङ्गात् । अलिङ्गत्वपक्षे तु युष्मान् ब्राह्मणानित्यादेरप्यसिद्धिप्रसङ्गाच्च ॥—**योऽचि** ॥ अचि किम् । युवाभ्याम् । यदि तु 'युष्मदस्मदोरनादेशे' इत्यत्र 'रायो हलि' इत्यतो हलीत्यनुवर्तते तदेहाचीति मास्तु, परिशेषादेव सिद्धेः ॥—**युष्मदस्मदोरनादेशे** ॥ अनादेशे किम् । युष्मभ्यम् । न चाभ्यम्पक्षे आदेशो हलादिर्नेत्यनादेशग्रहणं त्यक्तुं शक्यमिति वाच्यम् ॥ योऽचीत्यत्रानुवृत्त्यर्थं तस्यावश्यकत्वात् ॥—**हलादौ पर** इति । 'योचि' इत्यज्ग्रहणात्परिशेषसिद्धमिदम्, 'रायो हलि' इत्यतोऽनुवृत्त्या लब्धं वा ॥—**पक्षद्वयेऽपि साधुरिति** ॥ नन्वन्त्यलोपपक्षे पररूपं बाधित्वा सवर्णदीर्घः स्यादकारोच्चारणसामर्थ्यादिति चेत् ॥ अत्राहुः । 'बहुवचने झल्येत्' इत्येत्वनिवृत्त्याऽकारोच्चारणस्य चरितार्थत्वादिति ॥ यद्यप्यङ्गवृत्तपरिभाषया एत्वं सुपरिहरं, तथापि तस्यानित्यत्व इदमप्यकारोच्चारणं ज्ञापकमिति तत्त्वम् ॥—**युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश्** । शित्त्वं सर्वादेशार्थम् । अन्यथा हि 'आदेः परस्य' इति स्यात् । न चकारस्य अकारविधाने वैयर्थ्यम् । आदेशव्यपदेशेन यत्वनिवृत्त्यर्थत्वात् । न चावयवस्यादेशे सत्यपि विभक्तेरनादेशतास्त्येवेति वाच्यम् । 'सर्वे सर्वपदादेशाः' इति सिद्धान्तात् । इदमेव शित्त्वं ज्ञापयति 'सर्वे सर्वपदादेशाः' इति । अर्थवत्येव स्थान्यादेशभावविश्रान्तिरित्यर्थः । सिचङादयस्तु वचनसामर्थ्यादनर्थकस्यापि भवन्तीति मनोरमायां स्थितम् ॥—**तवममेति** । ननु अत्रान्त्यलोपपक्षे अशः स्यादेशः स्यात्, यत्व-

---

१ त्वमाविति—अत्रापि विभक्ताविति संबध्यते । अत एव 'प्रत्ययोत्तर—' इति सूत्रं सार्थकम् । तत्फलं तु त्वं सुन्दरः पुत्रो यस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ नादेश इति ।

आकं स्यात् । भाविनः सुटो निवृत्त्यर्थं ससुट्कनिर्देशः । युष्माकम् । अस्माकम् । त्वयि । मयि । युवयोः । आवयोः । युष्मासु । अस्मासु ॥ ॥ समस्यमाने द्व्येकत्ववाचिनी युष्मदस्मदी । समासार्थोऽन्यसंख्यश्चेत्स्तो युवावौ त्वमावपि ॥ १ ॥ सुजस्ङेङस्सु परत आदेशाः स्युः सदैव ते । त्वाहौ यूयवयौ तुभ्यमह्यौ तवममावपि ॥ २ ॥ एते परत्वाद्बाधन्ते युवावौ विषये स्वके । त्वमावपि प्रबाधन्ते पूर्वविप्रतिषेधतः ॥ ३ ॥ द्व्येकसंख्यः समासार्थो बह्वर्थे युष्मदस्मदी ॥ तयोरद्व्येकतार्थत्वान्न युवावौ त्वमौ च न ॥ ४ ॥ त्वां मां वा अतिक्रान्त इति विग्रहे । अतित्वम् । अत्यहम् । अतित्वाम् । अतिमाम् । अतियूयम् । अतिवयम् । अतित्वाम् २ । अतिमाम् २ । अतित्वान् । अतिमान् । अतित्वया । अतिमया । अतित्वाभ्याम् । अतिमाभ्याम् । अतित्वाभिः । अतिमाभिः । अतितुभ्यम् । अतिमह्यम् । अतित्वाभ्याम् । अतिमाभ्याम् । अतित्वभ्यम् । अतिमभ्यम् ङसिभ्यसोः । अतित्वत् २ । अतिमत् २ । भ्यामि प्राग्वत् । अतितव । अतिमम । अतित्वयोः । अतिमयोः । अतित्वाकम् । अतिमाकम् । अतित्वयि । अतिमयि । अतित्वयोः । अतिमयोः । अतित्वासु । अतिमासु ॥ युवाम् आवां वा अतिक्रान्त इति विग्रहे सुजस्ङेङस्सु प्राग्वत् । औअमौट्सु । अतियुवाम् ३ । अत्यावाम् ३ । अतियुवान् । अत्यावान् । अतियुवया । अत्यावया । अतियुवाभ्याम् ३ । अत्यावाभ्याम् ३ । अतियुवाभिः । अत्यावाभिः । भ्यसि अतियुवभ्यम् । अत्यावभ्यम् । ङसिभ्यसोः । अतियुवत् २ । अत्या-

---

निवृत्त्यर्थतया अश्वचनस्य चरितार्थत्वात् । न च स्यादेशस्यापवादोऽशिति वाच्यम् । अशादेशप्रवृत्तिकाले शेषे लोपाभावेन स्यादेशस्याप्रवृत्तेः । अत्राहुः । अङ्गवृत्तपरिभाषया स्यादेशो वारणीयः । यदि तु अङ्गस्य यत्कार्यं तद्विषयिण्येव सा परिभाषा, न त्वङ्गाधिकारपरेति दुराग्रहः, तर्ह्यशित्यत्र 'अतो गुणे' इति पररूपेणाकारान्तरं प्रक्षिप्य अकाररूप एवाश् भवति, न तु विक्रियत इति व्याख्येयमिति ॥ नन्वाकमादेशात्पूर्वमनादेशत्वात् 'योऽचि' इति यत्वेन भाव्यं, ततश्च शेषे लोपाभावादवर्णान्तादिति विधीयमानस्य सुडागमस्याप्रसक्त्या साम इति ससुट्कनिर्देशो व्यर्थ इत्यत आह—**भाविन** इति । कृते हि शेषेलोपे अकारान्तत्वात् प्राप्तः सुट् ससुट्कस्य स्थानित्वेन निर्देशसामर्थ्यान्निवर्तत इति भावः । 'शेषे लोपष्टिलोपः' इति पक्षे तु सुट्ग्रहणं व्यर्थमेव ॥ आकमिति दीर्घोच्चारणं सवर्णदीर्घार्थम् । अन्यथा पररूपं स्यात् । न चाकारोच्चारणसामर्थ्यम् । एत्वनिवृत्त्याऽभ्यम इव चरितार्थत्वात् ॥ इह 'युवावौ द्विवचने' 'त्वमावेकवचने' इति सूत्रद्वयेऽपि द्विवचनैकवचनशब्दावर्थपरौ, न तु प्रत्ययपराविति व्याख्यातं तत्फलं दर्शयति—**समस्यमान** इत्यादिना ॥—**द्व्येकत्ववाचिनी** इति । पञ्चकं प्रातिपदिकार्थ इति पक्षाभिप्रायेणेदमुक्तम् । अस्मिंस्तु पक्षे संख्याया अपि प्रातिपदिकार्थत्वात् । त्रिकपक्षे तु द्व्येकार्थवाचिन इति पाठ्यम् । संख्याया विभक्त्यर्थत्वेऽपि संख्येयस्य प्रातिपदिकार्थत्वानपायात् ॥—**अन्यसंख्यश्चेदि**ति । युष्मदस्मदर्थगतसंख्येतरसंख्यायुक्तश्चेदित्यर्थः ॥—**स्त** इति । अर्थपरत्वाश्रयणसामर्थ्यादेव भूतगतेरपि स्वीकाराद्युवावौ त्वमावपि स्तः । प्रत्ययपरत्वे तु न स्यातामित्यव्याप्तिः स्यादिति भावः । एवं चतुर्थश्लोकेऽपि न युवावौ त्वमौ न चेत्युक्त्या प्रत्ययपरत्वेऽतिव्याप्तिर्ध्वनिता । एवं चाव्याप्त्यतिव्याप्तिपरिहारायार्थपरत्वमाश्रितमिति फलितम् ॥ नन्वेवं सुजस्ङेङस्स्वपि युष्मदस्मदोर्द्व्यर्थत्वे युवावौ स्यातामेकार्थत्वे तु त्वमावित्याशङ्कायामाह—**सुजस्ङेङस्सु परत** इति ॥ के ते आदेशा इत्यत आह—**त्वाहौ यूयवयावि**त्यादि ॥ अस्त्वेवं त्वाहादिभिर्युवावयोर्बाधस्त्वमौ तु तेभ्यः परौ कथं तैर्बाध्येतामित्यत आह—**त्वमावपी**ति । 'विप्रतिषेधे परम्—' इत्यत्र परशब्दस्येष्टवाचित्वादिति भावः ॥—**अतित्वामि**ति । त्वां मां वा अतिक्रान्ताविति विग्रहः ॥—**अतियूयम् अतिवयमि**ति । त्वां मां वा अतिक्रान्ता इति विग्रहः । एवमग्रेऽप्यूह्यम् ॥—**अतित्वाकम् अतिमाकमि**ति । अत्रान्त्यलोपपक्षे त्वङ्गवृत्तपरिभाषया नुडागमो निवार्यः । 'ह्रस्वनद्यापः' इत्यत्र ह्रस्वान्ताद्विहितस्यामो नुडिति व्याख्यानाद्वा ॥ नन्वेवं भिन्नविषयतया सुटो नुडपवादत्वाभावेनावर्णान्तसर्वनामभ्यो विहितस्यामो नुडेव परत्वात् स्यात्, न तु सुडागमस्तस्य येषां केषामित्यादौ सावकाशत्वादिति चेत् ॥ अत्राहुः । 'त्यदादेरामि सुट्' इति वक्तव्ये 'आमि सर्वनाम्नः' इति सर्वनामग्रहणसामर्थ्यात् 'हलि सर्वेषाम्' इत्यादिनिर्देशाच्चावर्णान्तसर्वनामभ्योऽप्यामः सुडेव भवति, न तु नुट् । 'शस्प्रभृतिषु' इति च विषयसप्तमी, तेन पदादिष्वप्यामि न नुडिति । एवं च साम इति ससुट्कनिर्देशेन युष्माकमस्माकमित्यत्र सुडागमाभावेऽपि नुडागमो दुर्वार इत्याशङ्काया अपि निरवकाश एवेति बोध्यम् ॥ यत्तु वदन्ति । 'साम आकम्' इत्यत्र यद्यपि सुट्ग्रहणं न स्थानिविशेषणं बाधात् तथापि उपलक्षणं तु भवति । तेन यस्यामः सुडग्रे भावी तस्यैवाम आकमा भवितव्यं, न चैतद्गौणत्वे संभवतीत्याकन्न प्रवर्तते, तथा च अतित्वयामतिमयामित्येव रूपं, न त्वतित्वाकमतिमाकमिति ॥ तदसत् । आकमापहृतस्यामः सुडन्वयाभावात् । आकमः सुड् भावीति चेत्तर्हि तमेवोपलक्षयेत् । आदेशद्वारकेण परम्परासंबन्धेन स्थानिनमुपलक्षयति चेदेवं तर्हि युष्माकमित्यादौ सुट् श्रूयेत ॥ साम इति निर्देशसामर्थ्यान्न श्रूयेतेति चेन्न । निर्देशस्य गौणव्यावृत्त्या चरितार्थत्वेन सामर्थ्याभावादित्यन्यत्र विस्तरः ॥ गुणभूतयोर्युष्मदस्मदोरेकार्थत्वे उदाहरणान्युक्त्वा

---

१ ससुट्कनिर्देश इति—नन्वा आकमिति आकारप्रश्लेषेणैव आकारादिराकमित्यर्थे दोषाभावेन सकारनिर्देशाभाव उचित इति चेन्न, लक्षणैकचक्षुर्भिर्दुर्ज्ञेयत्वात् । केचित्तु इष्टापत्तिं मन्यन्ते । २ पूर्वं—विप्रतिषेधे पूर्वः पूर्वविप्रतिषेध इति सुप्सुपेति समासः ।

वत् २। ओसि अतियुवयोः २। अत्यावयोः २। अतियुवाकम्। अत्यावाकम्। अतियुवयि। अत्यावयि। अतियुवासु। अत्यावासु। युष्मानस्मान्वेति विग्रहे सुजसङेङस्सु प्राग्वत् २। औअमौट्सु। अतियुष्माम् ३। अत्यस्माम् ३। अतियुष्मान्। अत्यस्मान्। अतियुष्मया। अत्यस्मया। अतियुष्माभ्याम् ३। अत्यस्माभ्याम् ३। अतियुष्माभिः। अत्यस्माभिः। भ्यसि। अतियुष्मभ्यम्। अत्यस्मभ्यम्। ङसिभ्यसोः। अतियुष्मत् २। अत्यस्मत् २। ओसि। अतियुष्मयोः २। अत्यस्मयोः २। अतियुष्माकम्। अत्यस्माकम्। अतियुष्मयि। अत्यस्मयि। अतियुष्मासु। अत्यस्मासु। **पदस्य** ।८।१।१६। **पदात्** ।८।१।१७। **अनुदात्तं सर्वमपादादौ** ।८।१।१८। इत्यधिकृत्य। **युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वांनावौ** ।८।१।२०। पदात्परयोरपादादौ स्थितयोरनयोः षष्ठ्यादिविशिष्टयोर्वांनावित्यादेशौ स्तस्तौ चानुदात्तौ। **बहुवचनस्य वस्नसौ** ।८।१।२१। उक्तविधयोः षष्ठ्यादिबहुवचनान्तयोर्वस्नसौ स्तः। वान्नावोरपवादः। **तेमयावेकवचनस्य** ।८।१।२२। उक्तविधयोरनयोः षष्ठीचतुर्थ्येकवचनान्तयोस्ते मे एतौ स्तः। **त्वामौ द्वितीयायाः** ।८।१।२३। द्वितीयैकवचनान्तयोस्त्वा मा एतौ स्तः। श्रीशस्त्वाऽवतु मापीह दत्तात्ते मेऽपि शर्म सः। स्वामी ते मेऽपि स हरिः पातु वामपि नौ विभुः॥ १॥ सुखं वां नौ ददात्वीशः पतिर्वां-

---

संप्रति द्व्यर्थवाचित्वे उदाहरति—**युवामावां वा अतिक्रान्त** इत्यादिना॥ बह्वर्थयोस्तु उदाहरति—**युष्मानस्मान्वेति**॥—**पदस्य**॥ 'अपदान्तस्य मूर्धन्यः' इति विरोधनिर्देशात् प्राक् पदस्येत्ययमधिकारः। तेन राजा राजभ्यामित्यादौ 'न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य' इति नलोपः सिध्यति। न तु राजानौ राजान इत्यत्र। तथा गोमान् यवमानित्यादौ संयोगान्तलोपो, न तु गोमन्तौ यवमन्तावित्यादौ। तथा 'मो नो धातोः' इति नत्वं प्रशान्भ्यामित्यादौ भवति, न तु प्रशामौ प्रशाम इत्यत्र। तथा हरिं वन्दे इत्यादौ 'मोऽनुस्वारः' प्रवर्तते, न तु गम्यत इत्यादौ। न च 'उञि च पदे' इत्यतः पदे इत्यधिकारात्पदे परतो मस्यानुस्वारः स्यात्, न तु गम्यत इत्यत्रेति किमिह पदस्येत्यधिकारेणेति वाच्यम्। पुंस्विति रूपासिद्धिप्रसङ्गात्। तस्मात् 'मोऽनुस्वारः' इत्यत्र पदस्येत्यनुवर्तनीयमेव, पदे इत्यस्योत्तरसूत्रेऽप्युपयोगो नास्तीति 'उञि च पदे' इत्यत्रावोचाम। इह पदस्येति संबन्धसामान्ये षष्ठी, सा तूत्तरेषु यथायोगं संबन्धविशेषे अवतिष्ठते। क्वचित् स्थाने षष्ठी, क्वचित् अवयवषष्ठीति। तत्र 'संयोगान्तस्य लोपः' 'मो नो धातोः' 'मोऽनुस्वारः' इत्यादौ पदस्येति स्थानषष्ठी, अवयवषष्ठ्या तूक्तातिप्रसङ्गात्। 'मादुपधायाः' इत्यादौ त्ववयवषष्ठी। अन्यथा वृक्षवानित्यत्रैव मतुपो मस्य वत्वं स्यान्न तु वृक्षवन्तौ वृक्षवन्त इत्यत्र। एतच्चानुपदमेवोपपादयिष्यते॥ यद्यपि 'षष्ठीस्थानेयोगा' इति परिभाषया 'पदस्य' इत्यत्र स्थानषष्ठ्येव लभ्यते, न त्ववयवषष्ठी। तथापि नलोपसूत्रे अन्तस्येति ग्रहणाज्ज्ञापकादवयवषष्ठ्यपि लभ्यते। यदि पदस्येति स्थानषष्ठ्येव स्यात्तर्हि नान्तस्य पदस्य लोपो भवन्नलोऽन्त्यस्य स्यादिति अन्तग्रहणमनर्थकं स्यात्। अवयवषष्ठ्यङ्गीकारे तु अन्तस्येति ग्रहणं सार्थकम्। तथा नलोपसूत्रे प्रातिपदिकान्तस्येत्यसमासनिर्देशः। प्रातिपदिकसंज्ञकस्य पदस्य अन्तावयवो यो नकारस्तस्य लोप इति सूत्रार्थ इति॥ नन्वेवमन्तस्येतिग्रहणमवयवषष्ठीलब्धज्ञापनार्थमिति स्वीकारात्पदस्येत्यत्र कथं नाम स्थानषष्ठीलाभः संबन्धविशेषस्य निर्धारितत्वेन स्थानषष्ठीपरिभाषाया अनुपस्थितेः। अत्राहुः। प्रयोगमूलत्वाद्व्याकरणस्मृतेर्लक्ष्यानुरोधेन स्थानषष्ठ्यपि स्वीक्रियते, ज्ञापकसिद्धा अवयवषष्ठी न सर्वत्र स्वीक्रियते, इति नलोपसूत्रे मनोरमायामन्तग्रहणं त्यक्तुं शक्यमित्युक्तम्॥ भाष्यादौ तु 'पदस्य' इत्यधिकृतस्यावयवषष्ठ्यन्तत्वमप्यभ्युपगम्यते, न तु स्थानषष्ठ्यन्तत्वमेवेति ज्ञापनार्थमन्तग्रहणम्, तेन वृक्षवन्तौ वृक्षवन्त इत्यत्र 'मादुपधायाः—' इति वत्वं सिध्यति पदावयवस्य मतुपः सत्त्वात्। अन्यथा पदस्येत्यस्य विशेष्यत्वे मतुपा तदन्तविधौ मत्वन्तं यत्पदं तदवयवस्य मतुपो मादुपधायाः परस्य मस्य वत्वं भवतीत्यर्थः स्यात्। तथा च वृक्षवानित्यत्रैव स्यात्, न तु वृक्षवन्तौ वृक्षवन्त इत्यत्रेति स्थितम्॥—**पदात्**॥ 'कुत्सने च सुप्यगोत्रादौ' इत्यतः प्रागयमधिकारः। यदि तु 'कुत्सने च सुपि—' इत्यत्रापि पदादित्यनुवर्तते, तदा देवदत्तः पचति पूतीत्यत्रैव निघातः स्यान्न तु पचति पूतीत्यत्र॥—**अनुदात्तं सर्वमपादादौ**॥ इदं पदत्रयमा पादपरिसमाप्तेरधिक्रियते॥—**षष्ठीचतुर्थी**ति। 'अल्पाच्तरम्' इति षष्ठीत्यस्य पूर्वनिपातः॥—**षष्ठ्यादिविशिष्टयोरि**ति॥ ननु युष्मदस्मदोरित्युक्तत्वात्तयोरेव वांनावादय आदेशाः स्युः। न च 'पदस्य' इत्यधिकाराद्विभक्त्यन्तस्यैव पदत्वात्षष्ठ्यादिविशिष्टयोरेव स्युरिति वाच्यम्। उक्तरीत्या वस्नसादौ दोषाभावेऽपि भ्यामादौ परतो युष्मदस्मदोः पदत्वात्केवलयोर्वांनावादेशप्रसङ्गस्य दुर्वारत्वात्। तथा च 'सुखं वां नौ ददात्वीशः' इति प्रयोगो न संगच्छेत। नापि 'द्वितीयास्थयोः' इति स्थग्रहणसामर्थ्याद्विभक्तिविशिष्टयोरेव आदेशा भवेयुरिति वाच्यम्। 'स्थग्रहणाच्छ्रूयमाणविभक्तिकयोरेव' इति वक्ष्यमाणतया तत्सामर्थ्यस्योपक्षयात्॥ मैवम्। 'अनुदात्तं सर्वम्' इति सर्वग्रहणाधिकारात्सर्वस्यैव विभक्तिविशिष्टस्य आदेशा भवन्तीति आकरे स्पष्टत्वात्॥ यदि तु 'सर्वस्य द्वे' इत्यतः सर्वस्येति पदमनुवर्तते, तदा सर्वग्रहणमिह त्यक्तुं शक्यमित्याहुः॥—उक्तानादेशान्वचनक्रमेणोदाहरति—**श्रीश इत्यादिना**॥—**स्वामी ते मेऽपीति**। 'स्वामीश्वराधिपति—' इति षष्ठीसप्तम्योर्विधानादिह षष्ठी॥ द्विवचनान्तयोरुदाहरणमाह—**पातु वामित्यादि**-

मपि नौ हरिः। सोऽव्याद्वो नः शिवं वो नो दद्यात्सेव्योऽत्र वः स नः॥ २॥ पदात्परयोः किम्। वाक्यादौ मा-भूत्। त्वां पातु। मां पातु। अपादादौ किम्। वेदैरशेषैः संवेद्योऽस्मान्कृष्णः सर्वदाऽवतु। स्थग्रहणाच्छ्रूयमाण-विभक्तिकयोरेव। नेह। इतियुष्मत्पुत्रो ब्रवीति। इत्यस्मत्पुत्रो ब्रवीति॥ ॐ **समानवाक्ये निघातयुष्मदस्म-दादेशा वक्तव्याः।** एकतिङ् वाक्यम्। तेनेह न। ओदनं पच तव भविष्यति। इह तु स्यादेव। शालीनां ते ओदनं दास्यामीति॥ ॐ **एते वांनावादय आदेशा अनन्वादेशे वा वक्तव्याः॥** अन्वादेशे तु नित्यं स्युः। धाता ते भक्तोऽस्ति धाता तव भक्तोऽस्तीति वा। तस्मै ते नम इत्येव। **न चवाहाहैवयुक्ते** ।८।१।२४। चा-दिपञ्चकयोगे नैते आदेशाः स्युः। हरिस्त्वां मां च रक्षतु। कथं त्वां मां वा न रक्षेदित्यादि। युक्तग्रहणात्साक्षा-द्योगेऽयं निषेधः। परम्परासंबन्धे तु आदेशः स्यादेव। हरो हरिश्च मे स्वामी। **पश्यार्थैश्चानालोचने** ।८।१। २५। अचाक्षुषज्ञानार्थैर्धातुभिर्योगे एते आदेशा न स्युः। चेतसा त्वां समीक्षते। परम्परासंबन्धेऽप्ययं निषेधः। भ-

न्। बहुवचनान्तयोस्तु—**सोऽव्याद्वो न** इत्यादि॥—**सेव्योऽत्र वः स नः** इति॥ इति। 'अर्हे कृत्यतृचश्च' इति ण्यत्, 'कृत्यानां कर्तरि वा' इति षष्ठी॥—**वेदैरशेषैरि**ति। 'युष्मान् रक्षतु गोविन्दः' इति प्राचः पाठस्तूपेक्षितः, युष्मानित्यस्य तु पदात्परत्वाभावादेवाप्राप्तेः। अस्मानित्यस्य तु पदात्परत्वेऽपि समानवाक्यस्थपदात्परत्वाभावात्॥ ननु 'युष्मदस्मदोः ष-ष्ठीचतुर्थीद्वितीयानाम्' इति सूत्र्यतां, विशेषणेन तदन्तविधौ षष्ठ्याद्यन्तयोर्युष्मदस्मदोः पर्यवस्यति। न च स्थग्रहणाभावे युष्मदस्मदोः संबन्धिनीनां षष्ठीचतुर्थीद्वितीयानामित्यर्थः स्यादिति वाच्यम्। 'सर्वस्य' 'पदस्य' इत्यनुवर्तनादतो व्याचष्टे—**स्थग्रहणादि**ति। तिष्ठतिरिहाहानौ वर्तते। यथा 'समये तिष्ठ सुग्रीव' इति समयं मा हासीरिति गम्यते। तेन ष-ष्ठ्यादीनविजहतोरेव युष्मदस्मदोरादेशा इत्यर्थः॥—**इति युष्मत्पुत्र** इति। युवयोः पुत्रो युष्माकं पुत्र इति वा विग्रहः, न तु तव पुत्र इति। यथा हि सति त्वत्पुत्र इत्येव स्यात्। एवमस्मत्पुत्र इत्यत्राप्यूह्यम्॥ पदात्परत्वं संपादयितुमिति-शब्दः॥ ननु राज्ञोः पुरुषो राज्ञां पुरुष इति विग्रहे राजपुरुष इति नेष्यत इति सिद्धान्तविरोधाद्युष्मत्पुत्रोऽस्मत्पुत्र इत्यत्र युवयोर्युष्माकमित्यादिविग्रहो न संभवतीति चेत्। अत्राहुः। यत्र वृत्तौ संख्याविशेषबोधकं प्रमाणं नास्ति तत्रैवैकत्वसंख्या-श्रीयते यथा राजपुरुष इति॥ न हि राजपुरुष इत्यत्र विभक्तौ निवृत्तायां राजपदार्थे द्वित्वादिप्रत्यायकं किंचिदस्ति। यत्र पुनः संख्याभेदगमकमर्थप्रकरणाद्यस्ति, भवति तत्र द्विवचनबहुवचनयोरपि वृत्तिः। प्रकृते त्वेकवचनान्तेन विग्रहे 'प्रत्य-योत्तरपदयोश्च' इति त्वमादेशप्रसङ्गादर्थाद्द्विवचनबहुवचनान्तेनेति विग्रहे वृत्तिर्भविष्यतीति॥ अर्थः सामर्थ्यम्। अर्थाद्यथा, मुद्रैः क्रीतो मौद्रिकः। न ह्येकेन मुद्रेन द्वाभ्यां वा मुद्राभ्यां क्रयणं संभवति॥ प्रकरणाद्यथा—'भवद्भिरामवसरप्रदानाय व-चांसि नः'। भवतोर्गिरामिति तत्र ह्यर्थः॥ **समानवाक्य** इति। 'देवदत्त अस्त्ययं दण्डो देवदत्त हरानेन' इत्यत्र दण्ड इत्येतत्पूर्ववाक्यस्थमिति समानवाक्यस्थत्वाभावादामन्त्रितनिघातो न भवति॥—**एकतिङि**ति। एकं तिङन्तं यत्रे-ति बहुव्रीहिः॥ ननु ओदनस्त्वया पक्तव्यस्तव भविष्यतीत्यत्रातिप्रसङ्गः पक्तव्योऽस्तीत्यध्याहारेण भिन्नवाक्यतासमर्थनेऽपि पश्य मृगो धावतीत्यादावेकवाक्यत्वव्यवहारो न स्यात्॥ सत्यम्। प्रकृतोपयोगित्वेनेदमुक्तं, पश्य मृग इत्यादौ तु 'अर्थै-कत्वादेकं वाक्यं साकाङ्क्षं चेद्विभागे स्यात्' इति शास्त्रान्तरप्रसिद्धत्वमेवेत्येके॥ अन्ये तु 'आख्यातं सविशेषणं वाक्यम्' इति वार्तिककारवचनपर्यालोचनया 'एकतिङ्' इत्यत्र तिङन्तं विशेष्यसमर्पकं विवक्षितं, ततश्च पश्य मृगो धावतीत्यत्र तिङ-न्तद्वये सत्यपि पश्येत्यस्यैव विशेष्यसमर्पकत्वान्नोक्तदोष इत्याहुः॥ एकशब्दः समानवचनो न तु संख्यावाची, बहुव्रीहि-श्चायम्। तेन 'ब्रूहिब्रूहि देवदत्त' इत्यत्र वाक्यत्वादामन्त्रितनिघातः सिध्यतीति समर्थसूत्रे कैयटः॥ 'युष्मदस्मदोर्विभाषा अनन्वादेशे' इति वार्तिकमर्थतः पठति—**एते वांनावादय** इति॥ यद्यपि 'सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा' इत्यत्रैतत् प-ठ्यते, तथाप्यविशेषेण विकल्पोऽयं विधीयते इत्याशयेन सपूर्वत्वाभावेऽपि विकल्पमुदाहरति—**धाता ते भक्त** इति॥ अ-न्वादेशे तु नित्यमुदाहरति—**तस्मै ते नम इत्येवे**ति॥—'तुल्यार्थैः' इत्यादिवत् 'न चवाहाहैवैः' इति तृतीयानिर्देशे-नापि युक्तार्थलाभे युक्तग्रहणमनर्थकमित्यत आह—**युक्तग्रहणादि**ति। यत्र युष्मदस्मदर्थगतान् समुच्चयादीन् चादयो द्योतयन्ति तदा चादिभिः सहार्थद्वारा युष्मदस्मदोः साक्षाद्योगः, तत्रायं निषेध इत्यर्थः॥—**हरो हरिश्चे**ति। अत्र च-शब्दो हरहरिगतसमुच्चयमाह, हरिहराभ्यां त्वस्मदः संबन्धो, न तु समुच्चयेनेति न साक्षाद्योगः किं तु परम्परायोग इति न निषेध इति भावः—**पश्यार्थैश्चाना**—॥ अत एव निपातनाद्भावे 'पाघ्राध्माधेट्—' इति शः। दर्शनं पश्यः, तच्चेह

१ संवेद्योऽस्मानिति—नन्वत्र संध्यभावे नवाक्षरत्वेनानुष्टुप्पादत्वानापत्तिः, संधौ तु उभयत आश्रयणेऽन्तवद्भावाभावेन कथमा-देशप्राप्तिरिति चेन्न, संवेद्य इत्येकादशविशिष्टस्य पूर्वान्तवत्त्वेन पदत्वात्। स्मानित्यस्य चैकदेशविकृतन्यायेन द्वितीयान्तास्मच्छब्दत्वेन संधौ कृते तत्प्राप्तिरिति। २ पञ्चकेति—समुच्चयविकल्पाकृतखेदावधारणार्थानां च, वा, ह, अह, एवानां पञ्चानामन्यतमेन योगे इत्यर्थः। ३ चेतसेति—नन्वचाक्षुषेतिपर्युदासेन बहिरिन्द्रियजन्यज्ञानार्थयोगे एव स्यादिति चेतसेत्ययुक्तमिति वाच्यम्, न, अनालोचनार्थैरित्येव सिद्धे पश्यार्थैरित्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः।

क्तस्तव रूपं ध्यायति । आलोचने तु भक्तस्त्वा पश्यति चक्षुषा । **सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा ।८।१।२६।** विद्यमानपूर्वात्प्रथमान्तात्परयोरनयोरन्वादेशेऽप्येते आदेशा वा स्युः । भक्तस्त्वमप्यहं तेन हरिस्त्वां त्रायते स माम् । त्वा मेति वा । **सामन्त्रितम् ।२।३।४८।** संबोधने या प्रथमा तदन्तमामन्त्रितसंज्ञं स्यात् । **आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत् ।८।१।७२।** स्पष्टम् । अग्ने तव । देवास्मान्पाहि । अग्ने नय । अग्न इन्द्र वरुण । इह युष्मदस्मदोरादेशस्तिङन्तनिघात आमन्त्रितनिघातश्च न । सर्वदा रक्ष देव न इत्यत्र तु देवेत्यस्याविद्यमानवद्भावेऽपि ततः प्राचीनं रक्षेत्येतदाश्रित्यादेशः । एवम् इमं मे गङ्गे यमुने इति मन्त्रे यमुन इत्यादिभ्यः प्राचीनामन्त्रिताविद्यमानवद्भावेऽपि मेशब्दमेवाश्रित्य सर्वेषां निघातः । **नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम् ।८।१।७३।** विशेष्यं समानाधिकरणे आमन्त्रिते परे नाविद्यमानवत्स्यात् । हरे दयालो नः पाहि । अग्ने तेजस्विन् । **विभाषितं विशेषवचने ।८।१।७४।** अत्र भाष्यम् । बहुवचनमिति वक्ष्यामीति । बहुवचनान्तं विशेष्यं समानाधिकरणे आमन्त्रिते विशेषणे परे अविद्यमानवद्वा । यूयं प्रभवः । देवाः शरण्याः । युष्मान् भजे । वो भजे इति वा । इहान्वादेशेऽपि वैकल्पिका आदेशाः । सुपात् । सुपाद् । सुपादौ । सुपादः । सुपादम् । सुपादौ । **पादः पत् ।६।४।१३०।** पाच्छब्दान्तं यदङ्गं भं तदवयवस्य पाच्छब्दस्य पदादेशः स्यात् । सुपदः । सुपदा । सुपाद्भ्यामित्यादि । अग्निं मन्थतीत्यग्निमत् । अग्निमद् । अग्निमथौ । अग्निमथः । अग्निमद्भ्यामित्यादि । ऋत्विगित्यादिसूत्रेणाञ्चेः सुप्युपपदे क्विन् । **अनिदितां हल उपधायाः क्ङिति ।६।४।२४।** हलन्तानामनिदितामङ्गानामुपधाया नस्य लोपः स्यात्किति ङिति च ।

ज्ञानमात्रम् 'अदर्शनं लोपः' इत्यत्र यथा, न तु चाक्षुषज्ञानमेव, 'अनालोचने' इति निषेधात् तदेतदाह—**अचाक्षुषज्ञानार्थैरिति** ॥ **परम्परासंबन्धेऽपी**ति । पूर्वसूत्रस्थयुग्रहणेन ज्ञापितमेतद्भवत्यन्यत्र परम्परासंबन्धेऽपि निषेध इति ॥ —**सपूर्वायाः**—॥ सहशब्दोऽत्र सलोमक इत्यत्रेव विद्यमानवचनः 'तेन सहेति–' इत्यत्र तुल्ययोगवचनं प्रायिकमिति वक्ष्यमाणत्वाद्विद्यमानवचनस्यापि सहस्य समासः । 'वोपसर्जनस्य' इति सभावः ॥ प्रथमाया इति च प्रत्ययग्रहणात्तदन्तविधिरित्यालोच्याह—**अविद्यमानपूर्वादि**त्यादि ॥ 'एते वांनावादय आदेशाः' इत्यविशेषोक्त्यैव विभाषया सिद्धेः किमर्थमिदं वचनमित्याशङ्कां परिहरन्नाह—**अन्वादेशेऽपी**ति ॥—**भक्तस्त्वमि**त्यादि । त्वं भक्तोऽहमपि तेन हरिस्त्वां मां च त्रायत इति संबन्धः । एवं च प्रक्रान्तत्वान्न यच्छब्दापेक्षा । येन कारणेन हरेस्त्वं भक्तस्तेनैव कारणेनाहमपीति व्याचक्षाणानां तु यच्छब्दाध्याहारक्लेश इति बोध्यम् ॥ अत्र तेनेति पूर्वविद्यमानं पदं ततो हरिरिति प्रथमान्तं ततः परस्य युष्मच्छब्दस्यादेशः । तथा त्रायते इत्यस्मात्परं स इति प्रथमान्तं ततः परस्यास्मच्छब्दस्यादेशः ॥—**सामन्त्रितम्** ॥— '**संबोधने च**' इत्यतः संबोधने इत्यनुवर्तते । सा इत्यनेन प्रथमा निर्दिश्यते । महासंज्ञाकरणसामर्थ्यात्संज्ञाविधावपि तदन्तग्रहणम् ॥ आमन्त्रणमामन्त्रितमुपचारात्तत्साधने वृत्तिः, विभक्त्यन्तेन चामन्त्र्यते, न तु केवलया विभक्त्येत्याशयेनाह—**तदन्तमि**ति ॥—**इहेति** । 'अग्ने तव' 'देवास्मान्' इत्यत्र युष्मदस्मदोर्न भवत्यादेशः, 'अग्ने नय' इत्यत्र 'तिङ्ङतिङः' इति न तिङन्तनिघातः, अग्न इन्द्र वरुणेत्यत्र तु 'आमन्त्रितस्य च' इत्यामन्त्रितनिघातो नेति विवेकः ॥—**सर्वेषां निघात** इति । अयं च निघातः पदकाले श्रूयते न तु संहिताकाले 'स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम्' इति संहितायामेकश्रुतिविधानात् ॥—**अग्ने तेजस्विन्नि**ति । इह पदात् परत्वात्तेजस्विन्नित्यस्य 'आमन्त्रितस्य च' इत्याष्टमिकनिघातः सर्वानुदात्तः ॥ **सुपादि**ति । शोभनौ पादौ यस्येति बहुव्रीहिः । 'संख्यासुपूर्वस्य' इति पादस्यान्तलोपः ॥—**पादः पत्** ॥ —**तदवयवस्ये**ति । एतच्च 'निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति' इति परिभाषया लभ्यते । इयं च परिभाषा 'षष्ठी स्थानेयोगा' इत्यनेन ज्ञापिता । तथाहि 'अस्तेर्भूः' 'इको यणचि' इत्यादौ सामीप्यादिसंबन्धप्रसङ्गेऽपि लक्ष्यानुरोधेन व्याख्यानादन्तरङ्गत्वात् 'स्थानिवदादेशः–' इति ज्ञापकाच्च स्थानेयोगत्वे सिद्धेऽप्यारभ्यमाणेन 'षष्ठी स्थानेयोगा' इत्यनेन षष्ठ्यन्तमुच्चार्यमाणमेव स्थानेन युज्यते न तु प्रतीयमानमित्यर्थो लभ्यते । तथा च 'निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति' इति सिद्धम् ॥ 'अलोऽन्त्यस्य' 'आदेः परस्य' इति योगौ तु आरम्भसामर्थ्यान्निर्दिश्यमानपरिभाषाया बाधकौ, तेन 'पुमः खय्यमपरे' 'उदः स्थास्तम्भोः–' इत्यादौ न दोष इति दिक् ॥ दान्ताः ॥ ॥ **अग्निमदि**ति । मथातेर्मन्थतेश्च क्विपि एतदेव रूपम् ॥ इदितस्तु नलोपाभावादग्निमन् अग्निमन्थौ । अग्निमन्थः ॥ थान्ताः ॥ ॥ **अनिदिताम्**– ॥ इद् ह्रस्वेकार इत्संज्ञको येषां तानि इदिन्ति न इदिन्ति अनिदिन्ति तेषामनिदिताम् । एतच्च अङ्गस्य विशेषणं, हल इत्यपि, तदाह–**हलन्तानामनिदितामि**ति ॥ —**उपधाया नस्ये**ति । 'श्नान्नलोपः' इति सूत्रान्नेति लुप्तषष्ठीकं पदमनुवर्तते तच्चोपधाग्रहणेन विशेष्यत इति भावः ॥

---

१ संबोधने इति—ननु संबोधनप्रथमापदानुवृत्त्यैव संज्ञिलाभे सेति व्यर्थमिति चेन्न, हैहेभोइत्यादीनां विशिष्य कोशेषु संबोधने शक्तेरुक्तत्वेन तत्र प्रातिपदिकेतिसूत्रेणैव प्रथमोत्पत्तेस्तेषां संज्ञार्थं तदावश्यकत्वात् । अन्यथा अनन्तरस्येति न्यायेन संबोधने चेति विहितप्रथमान्तस्यैव स्यात् । २ पाद इति—अत्र पाच्छब्देन 'संख्यासुपूर्वस्य' इत्यादिना कृतसमासान्ताकारलोपस्य ग्रहणम्, सुपदेर्ण्यन्तक्विबन्तस्य वा । नच द्वितीये णिलोपस्य स्थानिवत्त्वं शङ्क्यम्, क्वौ लुप्तमिति निषेधात् ।

उगिदचामिति नुम् । संयोगान्तस्य लोपः । नुमो नकारस्य क्विन्प्रत्ययस्य कुरिति कुत्वेन ङकारः । प्राङ् । अनुस्वारपरसवर्णौ । प्राञ्चौ । प्राञ्चः । प्राञ्चम् । प्राञ्चौ । **अचः** ।६।४।१३८। लुप्तनकारस्याञ्चतेर्भस्याकारस्य लोपः स्यात् । **चौ** ।६।३।१३८। लुप्ताकारनकारेऽञ्चतौ परे पूर्वस्याणो दीर्घः स्यात् । प्राचः । प्राचा । प्राग्भ्यामित्यादि । प्रत्यङ् । प्रत्यञ्चौ । प्रत्यञ्चः । प्रत्यञ्चम् । प्रत्यञ्चौ । अच इति लोपस्य विषयेऽन्तरङ्गोऽपि यण् न प्रवर्तते । अकृतव्यूहा इति परिभाषया । प्रतीचः । प्रतीचा । अमुमञ्चतीति विग्रहे । अदस् अञ्च् इति स्थिते । **विष्वग्देवयोश्च टेरद्र्यञ्चतावप्रत्यये** ।६।३।९२। अनयोः सर्वनाम्नश्च टेरद्र्यादेशः स्यादप्रत्ययान्तेऽञ्चतौ परे । अदद्रि अञ्च् इति स्थिते यण् । **अदसोऽसेर्दादु दो मः** ।८।२।८०। अदसोऽसान्तस्य दात्परस्य उदूतौ स्तो दस्य च मः । उ इति ह्रस्वदीर्घयोः समाहारद्वन्द्वः । आन्तरतम्याद्ध्रस्वव्यञ्जनयोर्ह्रस्वो दीर्घस्य दीर्घः । अमुमुयङ् । अमुमुयञ्चौ । अमुमुयञ्चः । अमुमुयञ्चम् । अमुमुयञ्चौ । अमुमुईचः । अमुमुईचा । अमुमुयग्भ्यामित्यादि । मुत्वस्याऽसिद्धत्वान्न यण् । (प) **अन्त्यबाधेऽन्त्यसदेशस्य** । इति परिभाषामाश्रित्य परस्यैव मुत्वं वदतां मते अदमुयङ् । अः सेः सकारस्य स्थाने यस्य सोऽसिरिति व्याख्यानात् त्यदाद्यत्वविषय एव मुत्वं नान्यत्रेति पक्षे अदद्र्यङ् । उक्तं च ॥ अदसोऽद्रेः पृथङ् मुत्वं केचिदिच्छन्ति लत्ववत् ॥ केचिदन्त्यसदेशस्य नेत्येकेऽसेर्हि दृश्यत इति ॥ विष्वग्देवयोः किम् । अश्वाची । अञ्चतौ किम् । विष्वग्युक् । अप्रत्यये किम् । विष्वगञ्चनम् । अप्रत्ययग्रहणं ज्ञापयति अन्यत्र धातुग्रहणे तदादिविधिरिति । तेनाऽयस्कारः । अतः कृकमीति सः । उदङ् । उदञ्चौ । उदञ्चः । शसादावचि । **उद ईत्** ।६।४।१३९। उच्छब्दात्परस्य लुप्तनकारस्या-

---

अनिदितामिति किम् । नन्द्यते ॥ हलः किम् । नीयते ॥ उपधायाः किम् । हन्यते ॥—**अचः** ॥ 'अल्लोपोऽनः' इत्यतोऽल्लोप इत्यनुवर्तते 'भस्य' इति च । तदाह—**भस्याकारस्य लोपः स्यादि**ति ॥ अत्र नव्याः । यद्यत्राञ्चतेर्भस्येति सामानाधिकरण्येनान्वयः स्वीक्रियते, तर्हि प्रतीचः प्रतीचेत्यादि न सिध्येत् । उपसर्गसहितस्यैव भत्वेन केवलस्याञ्चतेर्भत्वाभावात् । भस्यावयवस्याञ्चतेरिति वैयधिकरण्येनान्वये तु प्रत्यगात्मनेत्यादावञ्चतेरकारस्य लोपः स्यात् । अञ्चत्यन्तस्य भस्याकारलोप इति व्याख्यायां प्राचः प्राचेति प्रशब्दाकारस्यापि लोपः स्यात् । तन्त्रावृत्त्यादिनाञ्चत्यन्तस्य भस्याञ्चतेरकारस्येति व्याख्यानेऽपि प्रत्यञ्चमञ्चति प्रत्यङ् ततः शसादिषु प्रत्यङ्चः प्रत्यङ्चेत्यादावतिप्रसङ्ग एव । तस्मात् 'अल्लोपोऽनः' इत्यत्रेवात्रापि अङ्गावयवोऽसर्वनामस्थानयजादिस्वादिपरो योऽञ्चतिस्तस्याकारस्य लोपः स्यादिति व्याख्येयम् । 'धुप्रागपागुदक्प्रतीचः—' इति निर्देशश्चेह व्याख्याने लिङ्गमित्याहुः ॥—**चौ** ॥ 'चजोः' इति निर्देशाच्चवर्गग्रहणं न भवतीत्याह—**लुप्ताकारनकारेऽञ्चताविति** । अत्राकारलोपेन नकारलोपस्याक्षिप्तत्वात्तत्कथनं व्यर्थमेव, किंतु लुप्ताकारेऽञ्चतावित्येव सुवचमित्याहुः ॥ 'ढ्लोपे—' इति सूत्रादणो दीर्घ इत्यस्य चानुवर्तनादाह—**अणो दीर्घः स्यादि**ति ॥—**प्राचः प्राचे**ति । प्रतीच इत्याद्यर्थमवश्यस्वीकार्येऽतोलोपे कृते अनेन दीर्घो विधीयत इति भावः ॥—**प्राग्भ्यामि**ति । 'चोः कुः' इति कुत्वं, न तु 'क्विन्प्रत्ययस्य—' इत्यनेन, तस्यासिद्धत्वात् ॥—**विष्वग्देवयोश्च—**॥ चकारेण 'आ सर्वनाम्नः' इत्यतः सर्वनाम्न इति लभ्यते इत्याह—**अनयोः सर्वनाम्नश्चे**ति ॥—**अप्रत्ययान्तेऽञ्चतावि**ति । अविद्यमानः प्रत्ययोऽप्रत्ययः क्विन् क्विबादिः । 'अञ्चतौ वप्रत्यये' इति पाठे तु 'वप्रत्ययान्तेऽञ्चतौ' इति व्याख्येयम् । विष्वग्देवयोस्तूदाहरणं विष्वगञ्चतीति विष्वद्र्यङ् इति बोध्यम् ॥—**अदसोऽसेः—**॥ असेरिति इकार उच्चारणार्थस्तदाह—**अदसोऽसान्तस्ये**ति ॥ असान्तस्येति किम् । अमुमात्मन इच्छति अदस्यति । दात् परस्य किम् । अमुया अमुयोरित्यत्रान्त्ययकारस्य माभूत् ॥—**ह्रस्वव्यञ्जनयोरि**ति । व्यञ्जनस्य हि ह्रस्व ईषत्सदृशो दीर्घस्तु विसदृश इति भावः । प्राञ्चस्तु ह्रस्वदीर्घयोः समाहारद्वन्द्वमकृत्वैव 'विधीयमानोऽप्यण् क्वचित् सवर्णान् गृह्णाति' इति स्वीकृत्य आन्तरतम्याद् ह्रस्वव्यञ्जनयोर्ह्रस्वः दीर्घस्य दीर्घ इति व्याचक्षते ॥—**अन्त्यबाध** इति । सूत्रे अदस इति नावयवषष्ठी, किं तु स्थानेषष्ठी, एवं हि अलोऽन्त्यपरिभाषोपतिष्ठते । तथा च अदसो योऽन्त्यः स दात्परो न भवति दात्परो यः सोऽदसोऽन्त्यो न भवतीत्येवमन्त्यबाधेऽन्त्यसमीपस्य भवतीति तेषामाशयः ॥—**उक्तं चे**ति । वार्तिककृतेति शेषः । एवं च अमुद्र्यङ् इति केषांचिदुदाहरणं भाष्यानुक्तत्वादुपेक्ष्यमिति भावः ॥—**लत्ववदि**ति । चलीक्लृप्यत इत्यत्र 'कृपो रो लः' इत्युभयोर्यथा लत्वं तथेत्यर्थः ॥ नन्वप्रत्ययग्रहणाभावेऽप्युत्तरपदाधिकारस्थत्वाद्विष्वद्र्यङ् देवद्र्यङ् इत्यञ्चत्युत्तरपदेष्वेवाद्र्यादेशः स्यान्न तु विष्वगञ्चनमित्यत्रातो व्याचष्टे—**अप्रत्ययग्रहणं ज्ञापयती**ति ॥—**अन्यत्रे**ति । 'अतः कृकमि—' इत्यादौ ॥—**तेने**ति । अन्यथा 'नित्यं समासे—' इत्यतोऽनुवृत्तेन समासग्रहणेनोत्तरपदस्याक्षेपात् 'अतः कृकमि—' इति कृधातुग्रहणे कृधातूत्तरपदक एवायस्कृदित्यादौ सत्वं स्यात्, नत्वणन्तोत्तरप-

---

१ अच इति—अत्र अजिति न प्रत्याहारः, 'आतो धातोः' इत्यारम्भात्, प्रतीचो यदिति निर्देशाच्च । अत एव पचाद्यचो न ग्रहणम् । २ अण इति—नन्वेवं कर्तृचः हर्तृचः इत्यादौ दीर्घानापत्तिः इति चेदत्र कैयटः । यदीदृशः प्रयोग उपलभ्यते तर्हि इतोऽणिति निवृत्तमिति । ३ सर्वनाम्न इति—इदं च सर्वनाम्नो गौणत्वेऽपि प्रवर्तते, विधानसामर्थ्यात् । ४ असान्तस्येति—सान्तग्रहणमोकाररेफयोरप्युपलक्षणम्, 'अदोऽनुपदेशे' इति निर्देशात् ।

ञ्चतेर्भस्याकारस्य ईत्स्यात् । उदीचः । उदीचा । उदग्भ्यामित्यादि । **समः संमि** ।६।३।९३। वप्रत्ययान्तेऽञ्चतौ परे । सम्यङ् । । सम्यञ्चौ । सम्यञ्चः । समीचः समीचा । **सहस्य सध्रिः** ।६।३।९५। वप्रत्ययान्तेऽञ्चतौ परे । सध्र्यङ् । **तिरसस्तिर्यलोपे** ।६।३।९४। अलुप्ताकारेऽञ्चतौ वप्रत्ययान्ते परे तिरसस्तिर्यादेशः स्यात् । तिर्यङ् । तिर्यञ्चौ । तिर्यञ्चः । तिर्यञ्चम् । तिर्यञ्चौ । तिरश्चः । तिरश्चा । तिर्यग्भ्यामित्यादि । **नाञ्चेः पूजायाम्** ।६।४।३०। [2]पूजार्थस्याञ्चतेरुपधाया नस्य लोपो न स्यात् । अलुप्तनकारत्वान्न नुम् । प्राङ् । प्राञ्चौ । प्राञ्चः । नलोपाभावादकारलोपो न । प्राञ्चः । प्राञ्चा । प्राङ्भ्याम् । प्राङ्क्षु । प्राङ्षु । एवं पूजार्थे प्रत्यङ्ङादयः । क्रुञ्च कौटिल्याल्पीभावयोः । अस्य ऋत्विगादिना नलोपाभावोऽपि निपात्यते । क्रुङ् । क्रुञ्चौ । क्रुञ्चः । क्रुङ्भ्यामित्यादि ॥ चोः कुः ॥ पयोमुक् । पयोमुग् । पयोमुचौ । पयोमुचः । व्रश्चेति षत्वम् । स्कोरिति सलोपः । जश्त्वचर्त्वे । सुवृट् । सुवृड् । सुवृश्चौ । सुवृश्चः । सुवृट्सु । सुवृट्त्सु ॥ **वर्तमाने पृषन्महद्बृहज्जगच्छतृवच्च** । एते निपात्यन्ते शतृवच्चैषां कार्यं स्यात् । उगित्त्वान्नुम् । सान्तमहत इति दीर्घः । मह्यते पूज्यते इति महान् । महान्तौ । महान्तः । हे महन् । महतः । महता । महद्भ्यामित्यादि । **अत्वसन्तस्य चाधातोः** ।६।४।१४। अत्वन्तस्योपधाया दीर्घः स्याद्धातुभिन्नासन्तस्य चासंबुद्धौ सौ परे । परं नित्यं च नुमं बाधित्वा वचनसामर्थ्यादादौ दीर्घः ततो नुम् । धीमान्[3] । धीमन्तौ । धीमन्तः । हे धीमन् । शसादौ महद्वत् । धातोरप्यत्वन्तस्य दीर्घः । गोमन्तमिच्छति गोमानिवाचरतीति वा क्यजन्तादाचारक्विबन्ताद्वा कर्तरि क्विप् । उगिदचामिति सूत्रेऽञ्ग्रहणं नियमार्थम् । धातोश्चेदुगित्कार्यं तर्ह्यञ्चतेरेवेति । तेन स्रत् ध्वत् इत्यादौ न । अधातोरिति तु अधातुभूतपूर्वस्यापि नुमर्थम् । गोमान् । गोमन्तौ । गोमन्तः । इत्यादि । भातेर्डवतुः । भवान् । भवन्तौ । भवन्तः । शत्रन्तस्य त्वत्वन्तत्वाभावान्न दीर्घः । भवतीति भवन् । **उभे अभ्यस्तम्** ।६।१।५।

दकेऽयस्कार इत्यत्रेति भावः ॥—**उद ईत्** ॥ अचः, इत्यस्यापवादः ॥ इह अच इत्यनुवर्तते भस्येति च तदाह—**उच्छब्दात्परस्य लुप्तनकारस्ये**त्यादि ॥ भस्येति किम् । उदञ्चौ । उदञ्चः । उदग्भ्याम् ॥ लुप्तनकारस्येति किम् । पूजायाम् उदञ्चः, उदञ्चेति यथा स्यादिति ॥—**समः समि** ॥ समीत्यविभक्तिको निर्देशः । एवं 'तिरसस्तिरि–' इत्यपि । संगतमञ्चतीति सम्यङ् ॥—**समीच** इति । अल्लोपे 'चौ' इति दीर्घः ॥ सह अञ्चतीति सध्र्यङ् । भविषये अल्लोपदीर्घौ । सध्रीच इत्यादि ॥—**तिरसः**—॥ न विद्यते लोपः यस्य सः अलोप इति बहुव्रीहिः । अञ्चतावित्यनुवर्तमानमन्यपदार्थः । अवयवद्वारकश्च लोपः समुदाये उपचर्यत इत्यभिप्रेत्याह—**अलुप्ताकार** इत्यादि । अकारलोपे सतीति नोक्तं, व्याख्यानात् ॥ अप्रत्ययान्ते किम् । तिरोऽञ्चनमित्यादौ मा भूत् ॥—**तिरश्च** इति । लुप्ताकारत्वात्तिर्यादेशाभावे सस्य श्चुत्वेन शः । न चाल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात् श्चुत्वं न स्यादिति वाच्यम् । पूर्वत्रासिद्धे तदभावात्पदान्तविधित्वाच्च ॥—**नाञ्चेः**—॥ नुमैव सिद्धे प्राञ्चः प्राञ्चेत्यादौ नुमोऽभावेऽपि नकारश्रवणार्थः ॥—**प्राङि**ति । प्रकर्षेणाञ्चति पूजयतीति पूजार्थादञ्चेः क्विन् । —**प्राङ्क्ष्वि**ति । 'ङ्णोः कुक्टुक्–' इति वा कुक्, 'चयो द्वितीयाः–' इति पक्षे खकारोऽपि बोध्यः ॥—**एवमि**ति । शसादिषु प्रत्यञ्चः । प्रत्यङ्भ्याम् । अमुमुयञ्चः । अमुमुयङ्भ्याम् । उदञ्चः । उदङ्भ्यामित्यादि ज्ञेयम् ॥ क्रुञ्चतीति क्रुङ् ॥ —**सलोप** इति । श्चुत्वस्यासिद्धत्वादिति भावः । सुष्ठु वृश्चतीति सुवृट् । क्विपि 'ग्रहिज्या–' इति संप्रसारणम् ॥—**सुवृट्त्स्वि**ति । चर्त्वस्यासिद्धत्वात्पूर्वं 'डः सि–' इति वा धुट् ततश्चर्त्वम् ॥ चान्ताः ॥ ॥ **निपात्यन्त** इति । 'पृषु सेचने' । 'बृह वृद्धौ' । अत्र गुणाभावः ॥ महेः कर्मणि प्रत्ययः । अत एव मह्यते पूज्यते स महानिति व्याचष्टे ॥ गमेस्तु जगादेशः । चत्वारोऽप्यतिप्रत्ययान्ताः । एतच्च उणादिषु स्फुटीकरिष्यते ॥—**अत्वसन्तस्य चाधातोः** ॥ 'ढ्रलोपे–' सूत्राद्दीर्घस्य 'नोपधायाः' इत्युपधाग्रहणस्य चानुवर्तनादाह—**उपधाया दीर्घः स्यादि**ति । इह अधातोरिति योगो विभज्यते तत्सामर्थ्यादनन्तरस्यासन्तस्यैव प्रतिषेधः, नत्वत्वन्तस्येति कैयटादयस्तदेतद्दर्शयति—**धातुभिन्नासन्तस्य चे**ति । धात्ववयवभिन्नो योऽस् तदन्तस्येत्यर्थः । तेन उखास्रत् पर्णध्वत् इत्यादि सिद्धम् । धातुभिन्नो योऽसन्तस्तस्येति व्याख्यायां स्रत् ध्वत् इत्यत्र सिद्धान्ते दीर्घाभावेऽप्यत्र तु स्यादेवेति दिक् ॥ अत्र 'सर्वनामस्थाने च–' इति सूत्रादसंबुद्धावित्यनुवर्तते 'सौ च' इत्यतः साविति च तदाह—**असंबुद्धौ सौ पर** इति ॥—**अत्वन्तत्वाभावादि**ति । अतु इत्युकारानुबन्धस्यानुकरणाच्छत्रन्तस्य न भवतीत्यर्थः ॥—**उभे**—॥ शब्दरूपापेक्षया नपुंसकनिर्देशः ॥—**षाष्ठद्वित्वे**ति । 'अनन्तरस्य विधिर्वा भवति

---

१ समीति—'समो मिङ्' 'सम इक्' इति च नासूत्रि, परिभाषाज्ञानगौरवपरिहारार्थत्वात् । २ पूजार्थस्येति—पूजारूपार्थस्य गम्यमानत्वे इत्यर्थः । अत एव 'अञ्चोऽनपादाने' इति सूत्रेऽव्याकुलं गच्छतीत्यर्थकेऽञ्चितं गच्छतीति भाष्यप्रयोगः संगच्छते । एवं चाञ्चतेः पूजार्थत्वे पूजाप्रयोजकार्थकत्वे च नलोपो न । एवं प्रकृष्टं गच्छतीत्यर्थके प्राञ्च्शब्देऽपि न भवति नलोपः, उपसर्गाणां द्योतकत्वेनाञ्चतेः पूजाप्रयोजकप्रकर्षार्थत्वात् । ३ धीमानिति—ननु अत्वसन्तस्येति सूत्रे मतोर्ग्रहणं न स्यात्, एकानुबन्धकपरिभाषाविरोधात् । न चान्यस्यासंभवः, अव्युत्पत्तिपक्षे भवतोः संभवात् इति चेन्न । यदुपदेशप्रयुक्ता यस्येत्संज्ञा तस्य तदनुबन्धत्वस्यैव स्वीकारात् पकारादेः समुदायानुबन्धत्वेऽपि अतोर्द्व्यनुबन्धकत्वाभावात् इति दिक् ।

पाष्ठद्वित्वप्रकरणे ये द्वे विहिते ते उभे समुदिते अभ्यस्तसंज्ञे स्तः । **नाभ्यस्ताच्छतुः** ।७।१।७८। अभ्यस्तात्परस्य शतुर्नुम् न स्यात् । ददत् । ददद् । ददतौ । ददतः । **जक्षित्यादयः षट्** ।६।१।६। षड् धातवोऽन्ये जक्षितिश्च सप्तम एतेऽभ्यस्तसंज्ञाः स्युः । जक्षत् । जक्षद् । जक्षतौ । जक्षतः । एवं जाग्रत् । दरिद्रत् । शासत् । चकासत् । दीधीवे-व्योर्ङित्त्वेऽपि छान्दसत्वाद्व्यत्ययेन परस्मैपदम् । दीध्यत् वेव्यत् । गुप् । गुब् । गुपौ । गुपः । गुब्भ्यामित्यादि । **त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्च** ।३।२।६०। त्यदादिषूपपदेष्वज्ञानार्थाद्दृशेर्धातोः कञ् स्याच्चात् क्विन् । **आ सर्वनाम्नः** ।६।३।९१। सर्वनाम्न आकारोऽन्तादेशः स्याद्दृग्दृशवतुषु । कुत्वस्यासिद्धत्वाद्व्रश्चेति षः । तस्य जश्त्वेन डः । तस्य कुत्वेन गः । तस्य चर्त्वेन पक्षे कः । तादृक् । तादृग् । तादृशौ । तादृशः । षत्वापवादत्वा-त्कुत्वेन खकार इति कैयटहरदत्तादिमते तु चर्त्वाभावपक्षे ख एव श्रूयेत ननु गः । जश्त्वं प्रति कुत्वस्यासिद्ध-त्वात् । दिगादिभ्यो यदिति निर्देशान्नासिद्धत्वमिति वा बोध्यम् । व्रश्चेति षत्वम् । जश्त्वचर्त्वे । विट् । विड् । विशौ । विशः । विशाम् । **नशेर्वा** ।८।२।६३। नशेः कवर्गोऽन्तादेशो वा स्यात्पदान्ते । नक् । नग् । नट् । नड् । नशौ । नशः । नग्भ्याम् । नड्भ्यामित्यादि । **स्पृशोऽनुदके क्विन्** ।३।२।५८। अनुदके सुप्युपपदे स्पृशेः क्विन् स्यात् । घृतस्पृक् । घृतस्पृग् । घृतस्पृशौ । घृतस्पृशः । क्विन् प्रत्ययो यस्मादिति बहुव्रीह्याश्रयणात् क्विप्यपि कुत्वम् । स्पृक् । षडगकाः प्राग्वत् । जिघृपा प्रागल्भ्ये । अस्मादृत्विगादिना क्विन् द्वित्वमन्तोदात्तत्वं च निपात्यते । कुत्वात्पूर्वं जश्त्वे-न डः । गः । कः । धृष्णोतीति दधृक् । दधृग् । दधृषौ । दधृषः । दधृग्भ्यामित्यादि । रत्नानि मुष्णातीति रत्नमुट् । रत्नमुड् । रत्नमुषौ । रत्नमुषः । षड्भ्यो लुक् । षट् । षड् । षड्भिः । षड्भ्यः २ । षट्चतुर्भ्यश्चेति नुट् । अनामिति पर्युदासान्न ष्टुत्वनिषेधः । यरोऽनुनासिक इति विकल्पं बाधित्वा प्रत्यये भाषायां नित्यमिति वचनान्नित्यमनुनासि-कः । षण्णाम् । षट्त्सु । षट्सु । तदन्तविधिः । परमषट् । परमषण्णाम् । गौणत्वे तु प्रियषषः । प्रियषषाम् । रुत्वं प्रति षत्वस्यासिद्धत्वात्ससजुषो रुरिति रुत्वम् । **र्वोरुपधाया दीर्घ इकः** ।८।२।७६। रेफवान्तस्य धातोरुपधाया इको दीर्घः स्यात्पदान्ते । पिपठीः । पिपठिषौ । पिपठिषः । पिपठीर्भ्याम् । वा शरीति वा विसर्जनीयः । **नुम्वि-**

प्रतिषेधो वा' इति न्यायादिति भावः ॥ द्वे इत्यनुवृत्त्यैव सिद्धे उभेग्रहणं समुदायप्रतिपत्त्यर्थमिति व्याचष्टे—**उभे समुदिते** इति । अन्यथा नेनिजतीत्यत्र 'अभ्यस्तानामादिः–' इत्याद्युदात्तत्वं प्रत्येकं पर्यायेण स्यात् ॥—**नाभ्यस्ताच्छतुः** ॥ व्यवहितोऽपि नुमेवात्र निषिध्यते अन्येषामप्रसक्तेरित्यभिप्रेत्याह—**नुम्न स्यादिति** ॥—**ददद्** इति । ददातीति ददत् । दाञो लटः शत्रादेशः, शपः श्लुः, 'श्लौ' इति द्वित्वमभ्यासस्य ह्रस्वः । 'श्नाभ्यस्तयोरातः' इत्यालोपः ॥—**जक्षित्यादयः षट्** ॥ जक्षिति पृथक् पदम् । इतिशब्देन जक्षिरेव परामृश्यते । इति आदिर्येषामित्यतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिस्तदेतदाह—**षट् धातवोऽन्ये** इति ॥ तान्ताः ॥ ॥ गोपायतीति गुप् क्विपि विवक्षिते 'आयादय आर्धधातुके वा' इति वैकल्पिकत्वादि-हायप्रत्ययाभावः । आयप्रत्ययपक्षे त्वतोलोपे यलोपे च गोपा इति रूपं बोध्यम् ॥ पान्ताः ॥ ॥—**त्यदादिषु**—॥ कञ-न्तस्य तूदाहरणं तादृशो यादृश इत्यादि । तच्चात्र नोक्तं, हलन्तेष्वनुपयोगात् ॥ अनालोचने किम् । तं पश्यतीति तद्दर्शः । कर्मण्यण् । तादृशादयस्तु रूढिशब्दत्वादसताप्यवयवार्थेन व्युत्पाद्यन्ते । अत एवाज्ञानार्थाद् दृशेरिति संगच्छते । भाष्ये तु कर्मकर्तरि व्युत्पत्तिर्दर्शिता तमिवेमं पश्यन्ति जनाः 'स इवायं पश्यति' ज्ञानविषयो भवतीत्यर्थादज्ञानार्थादिति तु संगच्छ-ते । तत्र दृशेर्ज्ञानविषयत्वापत्तिमात्रवृत्तित्वेऽपि विषयीकरणावृत्तित्वात् ॥—**आकारोऽन्तादेश** इति । आकारादेशे सति त्वतो गुणः स्यात् । न चाकारोच्चारणसामर्थ्याद्दीर्घः स्यादेवेति वाच्यम् । अकारस्याविधौ हल एव श्रवणप्रसङ्गात् ॥—**विडिति** । 'विश प्रवेशने' इत्यस्मात् क्विप् ॥—**नशेर्वा** ॥ केचिदिह झलीत्यनुवर्त्य झलि पदान्ते चेति व्याचक्षते । तन्न । नष्टमित्यादावतिप्रसङ्गात् ॥—**नगिति** । षडगकाः प्राग्वत् ॥—**स्पृशोऽनुदके क्विन्** ॥ ककारो गुणाभावार्थः । नकारस्तु 'क्विन्प्रत्ययस्य कुः' इति विशेषणार्थः । वस्तुतस्तु व्यर्थ एव सः 'क्विप्रत्ययस्य कुः' इत्युक्तेऽपि तदनुबन्धपरिभाषया क्विब-न्तस्य कुत्वाप्रसक्तेः । न चाद्युदात्तत्वं प्रयोजनं, क्विनः प्रकृतीनामेकाच्त्वाद्धातुस्वरेणापि तत्सिद्धेः । दधृगित्यत्र त्वन्तोदात्त-त्वनिपातनादाद्युदात्तत्वं नापेक्षितमेवेति दिक् ॥ अत्र सुपीत्यनुवर्तते कर्मणीति तु निवृत्तमित्याशयेनाह—**अनुदके सुप्युपपदे** इति । **घृतस्पृगिति** । घृतं घृतेन वा स्पृशतीति विग्रहः ॥ अनुदके किम् । उदकं स्पृशतीति उदकस्पर्शः । निषेधसा-मर्थ्यादिह क्विबपि न भवति । तस्मिन् हि सति क्विन्प्रत्ययो यस्मादिति बहुव्रीह्याश्रयणेन कुत्वस्यावर्जनीयतया 'अनुदके' इति निषेधस्य फलाभावात् ॥ केचित्तु उदकस्पृडिति प्रत्युदाहरन्ति । निषेधसामर्थ्यात् कुत्वं मास्तु क्विप् स्यादेवेति तेषामाशयः ॥ शान्ताः ॥ ॥ **गौणत्वे त्विति** । 'षड्भ्यो लुक्' 'षट्चतुर्भ्यश्च' इति बहुवचननिर्देशात् षडर्थप्राधान्ये एव लुग्नुटौ भवत इति भावः ॥ पिपठिषतेः क्विप्यतो लोपे कृदन्तत्वात् स्वाद्युत्पत्तौ पिपठिष्स् इति स्थिते सोर्हल्ङ्यादिलोपे प्रत्ययलक्षणेन पदान्तत्वात्सस्य रुर्भवति । न च रुत्वे कर्तव्ये अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वं शङ्क्यम् । पूर्वत्रासिद्धे तन्निषेधात् ॥—**नुम्वि-**

सर्जनीयशर्व्यवायेऽपि ।८।३।५८। एतैः प्रत्येकं[1] व्यवधानेऽपि इण्कुभ्यां परस्य सस्य मूर्धन्यादेशः स्यात् । ष्टुत्वेन पूर्वस्य षत्वम् । पिपठीष्षु । पिपठीःषु । प्रत्येकमिति व्याख्यानादनेकव्यवधाने षत्वं न । निंस्स्व । निंस्से । नुम्ग्रहणं नुम्स्थानिकानुस्वारोपलक्षणार्थं व्याख्यानात् । तेनेह न । सुहिन्सु । पुंसु । अतएव न शर्ग्रहणेन गतार्थता । रात्सस्येति सलोपे विसर्गः । चिकीः । चिकीर्षौ । चिकीर्षः । रोः सुपीति नियमान्न विसर्गः । चिकीर्षु । दसेर्डोस् । डित्त्वसामर्थ्याट्टिलोपः । षत्वस्यासिद्धत्वाद्रुत्वविसर्गौ । दोः । दोषौ । दोषः । पद्न्न इति वा दोषन् । दोष्णः । दोष्णा । दोषः । दोषा । विश प्रवेशने । सन्नन्तात् क्विप् । [2]संयोगान्तलोपः । व्रश्चेति षः । जश्त्वचर्त्वे । विविट् । विविड् । विविक्षौ । विविक्षः । स्कोरिति कलोपः । तट् । तड् । तक्षौ । तक्षः । गोरट् । गोरड् । गोरक्षौ । गोरक्षः । तक्षिरक्षिभ्यां ण्यन्ताभ्यां क्विपि तु स्कोरिति न प्रवर्तते । णिलोपस्य स्थानिवद्भावात् । ॐ **पूर्वत्रासिद्धीये न स्थानिवत्** । इति तु इह नास्ति । ॐ **तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेषु** । इति निषेधात् । तस्मात्संयोगान्तलोप एव । तक् । तग् । गोरक् । गोरग् । संयोगान्तलोपः । पिपक्[3] । पिपग् । एवं विवक् । दिधक् । पिस गतौ । सुष्ठु पेसतीति सुपीः । सुपिसौ । सुपिसः । सुपिसा । सुपीर्भ्याम् । सुपीःषु सुपीष्षु । एवं सुतूः । तुस खण्डने । विद्वान् । विद्वांसौ । विद्वांसः । हे विद्वन् । विद्वांसम् । विद्वांसौ । ॐ **वसोः संप्रसारणम्** ।६।४।१३१। वस्वन्तस्य भस्य संप्रसारणं स्यात् । पूर्वरूपत्वं षत्वम् । विदुषः । विदुषा । वसुस्रंस्विति दत्वम् । विद्वद्भ्यामित्यादि । सेदिवान् । सेदिवांसौ । सेदिवांसः । सेदिवांसम् । अन्तरङ्गोऽपीडागमः संप्रसारणविषये न प्रवर्तते । अकृतव्यूहा इति परिभाषया । सेदुषः । सेदुषा । सेदिवद्भ्यामित्यादि । सान्तमहत इत्यत्र सान्तसंयोगोऽपि

सर्जनीय—॥ 'इण्कोः' इति पञ्चमीनिर्देशाद्व्यवहितस्याप्राप्तौ वचनम् ॥—**ष्टुत्वेन पूर्वस्येति** । सनः सस्य रुत्वविसर्गयोः कृतयोः 'वा शरि' इति विकल्पात् पक्षे सकारस्तेन शर्व्यवाये सुपः सस्य षत्वं पूर्वस्य ष्टुत्वम् । न तु 'आदेशप्रत्यययोः' इति षः, 'अपदान्तस्य' इति निषेधादिति भावः ॥ एवं स्थिते शर्ग्रहणेन न प्रयोजनं किं तु 'नुम्विसर्जनीयव्यवायेऽपि' इत्येव सूत्रं युक्तमित्येके ॥ 'नुम्शर्व्यवायेऽपि' इत्येव युक्तं सूत्रयितुं, शर्ग्रहणेन विसर्जनीयस्य लाभादित्यन्ये ॥—**निंस्स्वेति** । आद्यसकारस्य प्रत्येकं व्यवधानेऽपि आदेशप्रत्ययावयवत्वाभावात् षत्वं न भवति । न चात्र 'आदेशप्रत्यययोः' इत्यनुवृत्त्यभावात् 'नुम्विसर्जनीय–' इत्यनेन धातुसकारस्य षत्वं स्यादिति वाच्यम् । तस्य स्वातन्त्र्येण विधायकत्वानङ्गीकारात् ॥ 'अपदान्तस्य मूर्धन्यः' 'इण्कोः' इतिवत् 'नुम्विसर्जनीय–' इत्यस्याप्यधिकारसूत्रत्वात् ॥ कर्तुमिच्छति चिकीर्षति । चिकीर्षतेः क्विप् प्रत्ययः । चिकीः । 'एकाच उपदेशे–' इति 'सनि ग्रहगुहोश्च' इति वा सन इडभावे 'इको झल्' इति कित्वाद्गुणाभावे 'अज्झनगमां सनि' इति दीर्घे 'ॠत इत्–' इतीत्वे रपरत्वं ततो द्वित्वं 'हलादिः शेषः' 'कुहोश्चुः' अल्लोपः सोर्हल्ङ्यादिलोपे पदान्तत्वात् 'र्वोरुपधायाः–' इति दीर्घः ॥—**दोरिति** । दाम्यतीति दोः ॥—**संयोगान्तलोप** इति । न चास्मिन् कर्तव्ये बहिरङ्गत्वेनातो लोपस्यासिद्धत्वं शङ्क्यम् । बहिर्निमित्तापेक्षपदसंज्ञासापेक्षत्वेन संयोगान्तलोपस्यैव बहिरङ्गत्वादिति दिक् ॥—**विविडिति** । विशेः सन् 'एकाचः–' इतीण्निषेधे 'हलन्ताच्च' इति किरवात् गुणाभावः । द्वित्वाभ्यासकार्ये ॥—**तडिति** । 'तक्षू त्वक्षू तनूकरणे' इत्यस्मात् क्विप् । गां रक्षतीति गोरट् । कर्मण्युपपदे 'वा सरूप' न्यायेन क्विप् ॥—**कुत्वस्यासिद्धत्वादिति** । इतरथा 'स्कोः–' इति कलोपः स्यादिति भावः ॥—**पिपगिति** । पक्तुमिच्छति पिपक् ॥ वक्तुमिच्छति विवक् ॥ 'दादेः–' इति घः । 'एकाचो बशो–' इति भष्भावः । दग्धुमिच्छति दिधक् ॥ षान्ताः ॥ ॥ **सुतूरिति** ॥ सुष्ठु तोसतीति सुतूः ॥ वेत्तीति विद्वान् । 'विदेः शतुर्वसुः' । अदादित्वाच्छपो लुक् । 'सार्वधातुकमपित्' इति ङित्वान्नोपधागुणः । उगित्त्वान्नुम् । 'सान्तमहतः–' इति दीर्घः । संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वान्नलोपो न ॥—**वसोः–**॥ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणमित्याह—**वस्वन्तस्येति** ॥—**सेदिवानिति** । 'भाषायां सदवसश्रुवः' इति लिटः क्वसुः, 'लिटि धातोः' इति द्वित्वम्, 'हलादिः शेषः' 'अत एकहल्मध्ये–' इत्येत्वाभ्यासलोपौ, 'वस्वेकाजाद्घसाम्' इतीट्, नुम्, 'सान्त–' इति दीर्घः ॥—**सेदुष** इति । ननु 'तदनुबन्धकग्रहणे नातदनुबन्धकस्य' इति परिभाषया 'विदेः शतुर्वसुः' इत्यस्यैव वसोः संप्रसारणं युक्तं, न तु क्वसोः । सत्यम् । वसोरुकारानुबन्धकरणं क्वसोः सामान्यग्रहणार्थम् । उगित्वस्य स्थानिवद्भावेनापि सिद्धेः । इह गमिप्रभृतिभ्यः क्वसुर्नोदाहृतः, छान्दसत्वात् । अत एव वैदिकप्रक्रियायां तस्थिवान् जग्मिवान् इत्याद्युदाहर्तव्यं नात्रेत्याहुः ॥ कवयस्तु प्रयुञ्जते—'श्रेयांसि सर्वाण्यधिजग्मुषस्ते' । 'तं तस्थिवांसं नगरोपकण्ठे' इत्यादि ॥

---

१ प्रत्येकमिति—व्यवायशब्दस्य प्रत्येकं संबन्धात् निसेः प्रतिषेध इति वार्तिकप्रत्याख्यानपरभाष्यप्रामाण्याच्च फलितमिदम् । २ संयोगान्तलोप इति—एतस्मात्पूर्वं षत्वस्यासिद्धत्वादिति क्वचित्कोऽपपाठः, अफलत्वात् इति । ३ पिपगिति—एतत्पूर्वं कुत्वस्यासिद्धत्वादिति केचिद्वर्णयन्ति सोऽप्यपपाठः; सनोऽल्लोपस्य स्थानिवत्त्वेनापि स्कोरिति लोपवारणसंभवात् । विदुष इति—नच षत्वे कर्तव्ये षत्वतुकोरिति सूत्रेण एकादेशस्यासिद्धत्वात्कथमत्र षत्वमिति शङ्क्यम्, पदान्तपदाद्योरेकादेशस्यैव तेनासिद्धत्वबोधनात् ।

प्रातिपदिकस्यैव गृह्यते नतु धातोः । महच्छब्दसाहचर्यात् । सुष्ठु हिनस्तीति सुहिन् । सुहिंसौ । सुहिंसः । सुहिन्भ्याम् । सुहिन्सु । ध्वत् । ध्वद् । ध्वसौ । ध्वसः । ध्वद्भ्याम् । एवं स्रत् । **पुंसोऽसुङ्** ।७।१।८९। सर्वनामस्थाने विवक्षिते पुंसोऽसुङ् स्यात् । उकार उच्चारणार्थः । बहुपुंसी[1] इत्यत्र उगितश्चेति ङीवर्थं कृतेन पूञो ड्डुम्सुन्निति प्रत्ययस्योगित्त्वेनैव नुम्सिद्धेः । पुमान् । हे पुमन् । पुमांसौ । पुमांसः । पुंसः । पुंसा । पुंभ्याम् । पुंभिः । पुंसु । ऋदुशनेत्यनङ् । उशना । उशनसौ । उशनसः ॥ ❀ **अस्य[2] संबुद्धौ वाऽनङ् नलोपश्च वा वाच्यः** । हे उशनन् । हे उशन । हे उशनः । उशनोभ्यामित्यादि । अनेहा । अनेहसौ । अनेहसः । हे अनेहः । अनेहोभ्यामित्यादि । वेधाः । वेधसौ । वेधसः । हे वेधः वेधोभ्यामित्यादि । अधातोरित्युक्तेर्न दीर्घः । सुष्ठु वस्ते सुवः । सुवसौ । सुवसः । पिण्डं ग्रसते पिण्डग्रः । पिण्डग्लः । ग्रसु ग्लसु अदने । **अदस औ सुलोपश्च** ।७।२।१०७। अदस औकारोऽन्तादेशः स्यात्सौ परे सुलोपश्च । तदोः सः साविति दस्य सः । असौ ॥ ❀ **औत्वप्रतिषेधः साकच्कस्य वा वक्तव्यः सादुत्वं च** ॥ प्रतिषेधसंनियोगशिष्टमुत्वं तदभावे न प्रवर्तते । असकौ । असुकः[3] । त्यदाद्यत्वं पररूपत्वम् । वृद्धिः । अदसोऽसेरिति मत्वोत्वे । अमू । जसः शी । आद्गुणः । **एत ईद्बहुवचने** ।८।२।८१। अदसो दात्परस्यैत ईत्स्याद्दस्य च मो बह्वर्थोक्तौ । अमी । पूर्वत्रासिद्धमिति विभक्तिकार्यं प्राक् पश्चादुत्वमत्वे । अमुम् ।

अत्र वदन्ति—छान्दसा अप्येते पद्दन्नसादय इव क्वचित् भाषायां भवन्ति 'मासश्छन्दसि' इत्यस्य सामान्यापेक्षज्ञापकत्वाश्रयणात्कथंचित् समाधेयमिति ॥—**सुहिन्**निति । संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वान्नोपधादीर्घः ॥—**सुहिन्त्स्व**ति । 'नश्च' इति सस्य वा धुट् ॥ ध्वंसत इति ध्वत् । स्रंसत इति स्रत् । 'स्रंसु ध्वंसु अवस्रंसने' 'ध्वंसु गतौ च' इत्याभ्यां क्विप् । 'अनिदिताम्–' इति नलोपः, 'वसुस्रंसु–' इति दत्वम् ॥—**पुंसोऽसुङ्** ॥ 'इतोऽत्सर्वनामस्थाने' इत्यनुवर्तनादाह—**सर्वनामस्थान** इति ॥—**विवक्षित** इति । तेन परमपुमानित्यत्र परत्वादसुङि कृते समासान्तोदात्तत्वं भवदसुङ एवाकारस्य भवति । परसप्तम्यां तु नैतत्सिध्येत् । सर्वनामस्थानोत्पत्तेः प्रागेव पुम्शब्दोकारस्योदात्तत्वे कृते स्रंसनधर्मिणो हलः स्थाने तद्धर्मिणोऽनुदात्तस्यैवादेशस्य प्रसङ्गात् । न चोकारस्य कृतोऽपि स्वरोऽनन्त्यत्वान्निवर्तयिष्यते असुङश्चान्त्यत्वात्करिष्यत इति वाच्यम् । अन्तरङ्गे स्वरे कर्तव्ये बहिरङ्गस्यासुङोऽसिद्धत्वादिति भावः ॥ वस्तुतस्तु अकृतव्यूहपरिभाषाया अन्तरङ्गपरिभाषापवादत्वात्परसप्तमीपक्षोऽपि सूपपादः । एतच्च मनोरमायां स्पष्टम् ॥—**पूञ** इति । यद्यप्युणादिषु 'पातेर्डुम्सुन्' इति वक्ष्यति, तथापि पाठान्तरमनुसृत्यात्रोक्तमिति बोध्यम् ॥—**हे पुमन्नि**ति । असंबुद्धावित्युक्तेः 'सान्त–' इति न दीर्घः ॥—**पुंस्वि**ति । संयोगान्तलोपे 'मोऽनुस्वारः' । नुम्स्थानिकस्यैवानुस्वारस्योपलक्षणात् 'नुम्विसर्जनीय–' इति न षत्वम् ॥—**उशने**ति । 'वशेः कनसिः' 'ग्रहिज्या–' इति संप्रसारणम् ॥—**अस्य संबुद्धावि**ति । एतच्च वाचनिकम् । हरदत्तादयस्त्वाहुः । 'सोर्डौ' इति वाच्ये 'अनङ् सौ' इति वचनेन क्वचिदनङ एव श्रवणस्य ज्ञापितत्वादेतत्सिद्धमिति ॥ यद्यपि सोर्डे कृते डित्त्वसामर्थ्याट्टिलोपे 'सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ' इति दीर्घे 'उशाना' इत्यनिष्टरूपं प्रसज्यते, तथाप्यङ्गवृत्तपरिभाषया दीर्घो नेतिकृत्वा ज्ञापकत्वं संगच्छत इति तेषामाशयः ॥—**अनेहाः** ॥—**वेधा** इति । असुन्प्रकरणे 'नञि हन एहच्' विधाञो वेध च' इति व्युत्पादनादसन्तत्वेन दीर्घः । अनेहाः कालः । वेधा विश्वसृट् ॥—**अदस औ सुलोपश्च** ॥ अदस इति षष्ठी । 'तदोः सः सौ' इत्यतः सावित्यनुवर्तते तदाह—**औकारोऽन्तादेशः स्यात्सौ पर** इति । नन्वदस इति पञ्चम्येवास्तु ततः परस्य सोरेवौकारो विधीयतां त्यदाद्यत्वेन असाविति रूपं सिध्यति किं सुलोपविधानेन । न च स्वरे भेदः । उदात्तेन सहैकादेशे औकारस्योदात्तत्वात् ॥ मैवम् । असकौ स्त्री इत्यत्र टापि 'प्रत्ययस्थात्–' इतीत्वप्रसङ्गात् ॥—**असुक** इति । औत्वाभावे त्यदाद्यत्वं सादुत्वम् । स्त्रियां तु असुका असुक इत्यसुकी इति च प्रयोगोऽसाधुरेव । एवमसुकशर्मेत्यादिरपि । अदकःशर्मेत्यादेरेव न्याय्यत्वात् ॥—**एत ईद्बहुवचने** ॥ पारिभाषिकस्य बहुवचनस्य ग्रहणे अमीभिरित्यादिसिद्धावपि जसि अमी इति न सिध्येत् । न ह्यत्र एकारस्य बहुवचनपरतास्त्यतो व्याचष्टे—**बह्वर्थोक्तावि**ति ॥—**विभक्तिकार्यं प्रागि**ति । 'त्यदादीनामः' इत्यादिसपादसप्ताध्यायीं प्रति 'अदसोऽसेः–' इति त्रैपादिकशास्त्रस्यासिद्धत्वादिति । अकृते तु विभक्तिकार्ये सान्तत्वात् उत्वमत्वयोरप्रवृत्तेश्चेति भावः ॥ यदि तु 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्यत्र कार्यासिद्धत्वमिष्येत, तर्हि अमू अमुमित्यादि न सिध्येत् । त्यदाद्यत्वे पररूपात्प्रागेवोत्वमत्वयोः कृतयोः पश्चान्मुत्वकार्यस्यासिद्धतया 'अतो गुणे' इति पररूपे अमौ इत्यादिरूपसिद्धिप्रसङ्गात् । किंच चर्म वस्ते चर्मवः । सुष्ठु वस्ते सुवः । अत्र परत्वात् 'स्कोः–' इति सलोपे तस्यासिद्धत्वाद्धलुङ्यादिलोपे उक्तरूपं न सिध्यतीति कार्यासिद्धिपक्षो हेय एव ॥ अत्र वदन्ति । सपादसप्ताध्याय्यां विहित

---

१ बहुपुंसीति—ननु सर्वनामस्थाने इत्यस्य विषयसप्तमीत्वेन विवक्षणात् परत्वादन्तरङ्गत्वाच्च ङीपं बाधित्वा पूर्वमेवासुङि कृते ततो ङीपि बहुपुमसीति स्यादितिचेन्न, स्वार्थद्रव्यलिङ्गसंख्याकारकप्रयुक्तकार्याणां क्रमिकत्वस्वीकारेण पूर्वमेव ङीप् इति न कश्चिद्दोषः । २ अस्येति—एतच्च वृत्तिमाधवाद्यनुरोधेन, भाष्यानुक्तत्वेनाप्रमाणत्वादुशन इत्येकं रूपमिति प्रामाणिकाः । ३ असुक इति—अमुकः अमुकी अमुकशर्मेत्यादौ अव्युत्पन्नः अदःशब्दपर्यायोऽमुकशब्दो बोध्य इति केचित् ।

अमू । अमून् । मुत्वे कृते घिसंज्ञायां नाभावः । **न मु ने** ।८।२।३। नाभावे कर्तव्ये कृते च मुभावो नासिद्धः स्यात् । अमुना । अमूभ्याम् ३ । अमीभिः । अमुष्मै । अमीभ्यः २ । अमुष्मात् । अमुष्य । अमुयोः । अमीषाम् । अमुष्मिन् । अमुयोः । अमीषु ॥ ॥ इति हलन्ताः पुंलिङ्गाः ॥

हलन्तस्त्रीलिङ्गप्रकरणम् ।

नहो धः ।८।२।३४। नहो हस्य धः स्याज्झलि पदान्ते च । उपानत् । उपानद् । उपानहौ । उपानहः । उपानद्भ्याम् । उपानत्सु । उत्पूर्वात् ष्णिह प्रीतावित्यस्मादृत्विगादिना क्विन् । निपातनाद्दलोपषत्वे । क्विन्नन्तत्वात्कुत्वेन हस्य घः । जश्त्वचर्त्वे । उष्णिक् । उष्णिग् । उष्णिहौ । उष्णिहः । उष्णिग्भ्याम् । उष्णिक्षु । द्यौः । दिवौ । दिवः । द्युषु । गीः । गिरौ । गिरः । एवं पूः । चतुरश्चतस्रादेशः । चतस्रः २ । चतसृणाम् । किमः कादेशे टाप् । का । के । काः । सर्ववत् । **यः सौ** ।७।२।११०। इदमो दस्य यः स्यात्सौ ॥ इदमो मः ॥ इयम् । त्यदाद्यत्वं टाप् । दश्चेति मः । इमे । इमाः । इमाम् । इमे । इमाः । अनया ॥ हलि लोपः ॥ आभ्याम् ३ । आभिः । अस्यै । अस्याः २ । अनयोः २ । आसाम् । अस्याम् । आसु । अन्वादेशे तु । एनाम् । एने । एनाः । एनया । एनयोः २ । ऋत्विगादिना सृजेः क्विन् अमागमश्च निपातितः । स्रक् । स्रग् । स्रजौ । स्रजः । स्रग्भ्याम् । स्रक्षु । त्यदाद्यत्वं टाप् । स्या । त्ये । त्याः । एवं तद् यद् एतद् । वाक् । वाग् । वाचौ । वाचः । वाग्भ्याम् । वाक्षु । अप्शब्दो नित्यं बहुवचनान्तः । अप्तृन्निति दीर्घः । आपः । अपः । **अपो भि** ।७।४।४८। अपस्तकारः स्याद्भादौ प्रत्यये परे । अद्भिः । अद्भ्यः २ ।

कार्यं प्रति त्रिपाद्यां विहितमसिद्धमिति प्रक्रियाग्रन्थोक्तकार्यासिद्धिपक्षे मनोरथः, अमुमित्यादि न सिध्येदिति केचित् । तन्न । प्रक्रियाग्रन्थोक्तेर्हि कार्यं प्रति कार्ये कर्तव्ये, असिद्धं पूर्वमेव न जातमित्यर्थः । शास्त्रासिद्धत्वेऽप्येवमेव फलितोऽर्थः ॥ तदुक्तं कैयटेन—'यच्छास्त्रमुच्चारितं तस्यासिद्धत्वमशक्यं कर्तुमित्यसिद्धवचनातिदेश आश्रीयते' इति । तथा चातिदेशेन कार्याप्रवर्तकत्वरूपोऽसिद्धधर्मः शास्त्रेऽतिदिश्यमानः कार्यासिद्धत्व एव फलति । एवं च मनोरथ इत्यत्र उत्वे कर्तव्ये रेफलोपस्य पूर्वमेवाप्रवृत्तौ रोरुत्वस्याप्रतीघातान्मनोरथसिद्धिरप्रत्यूहा । तथा अमुमित्यादिसिद्धिरिति कार्यासिद्धिपक्षे न काप्यनुपपत्तिरिति ॥—**न मु ने** ॥ ने इति विषयसप्तमीत्याह—**नाभावे कर्तव्य** इति । अन्यथा घेः परत्वाभावान्नाभावो न स्यादिति भावः ॥ नन्वेवमपि कृते नाभावे 'सुपि च' इति दीर्घः स्यात्, दीर्घं प्रति मुत्वस्यासिद्धत्वादत आह—**कृते चे**ति । एतच्च ने इत्यस्यावृत्त्या लभ्यते । एकत्र विषयसप्तम्यपरत्र तु सत्सप्तमीत्याश्रयणात् ॥ वस्तुतस्तु कृते चेति व्याख्यानं व्यर्थं, संनिपातपरिभाषया 'सुपि च' इति दीर्घस्य समाधेयत्वात् ॥ ननु 'अधुना' इति वत् 'अमुना' इत्येवोच्यतां किमनेनासिद्धत्वनिषेधेनेति चेत् । अत्राहुः । न मु ने इत्युक्तिः 'न' इति योगविभागार्था, तेन रामः रामेभ्य इत्यादि सिध्यति । अन्यथा हि रोरसिद्धतया उकारस्येत्संज्ञालोपौ कथं स्याताम् । न चानुनासिकनिर्देशसामर्थ्यादित्संज्ञालोपौ प्रति रुत्वं नासिद्धमिति वाच्यम् । तरुमूलं देवरुहीत्यादौ 'हशि च' इत्यस्य व्यावृत्तये 'अतो रोः–' इत्यत्रानुनासिकस्यैव निर्देशेन तत्रैव चरितार्थत्वात् ॥ एवं च स्थानिवत्सूत्रस्यापि प्रवृत्तौ पदत्वाद्विसर्गो लभ्यते । 'प्रत्ययः परश्च' इत्यादिनिर्देशाश्चेह लिङ्गमिति दिक् ॥ इति हलन्ताः पुंलिङ्गाः ॥

नहो धः ॥ द इत्येव तु नोक्तं, तथा हि सति नद्धमित्यत्र 'रदाभ्याम्–' इति नत्वं स्यात् 'झषस्तथोः–' इति च न स्यात् ॥—**नहो हस्ये**ति । 'हो ढः' इत्यतोऽनुवृत्तेः 'अलोऽन्त्यस्य' इत्यनेन वा हस्यैवादेश इति भावः ॥ 'झलो झलि' 'पदस्य' 'स्कोः संयोगाद्योरन्ते च' इत्यतो झल्पदान्तग्रहणान्यनुवर्तन्ते तदाह—**झली**त्यादि । झलि परतः पदान्ते वा विद्यमानस्येत्यर्थः ॥—**उपानदि**ति । उपपूर्वान्नहेः संपदादित्वात् क्विप् । 'नहिवृति–' इति पूर्वपदस्य दीर्घः । सोर्हल्ङ्यादिलोपे धत्वं जश्त्वचर्त्वे ॥ अत्रेदं बोध्यम् । सुष्ठु अनड्वाहो यस्यामिति बहुव्रीहौ स्वनड्वानिति पुंवदेव रूपम् । केचित्तु गौरादिङीषं कृत्वा स्वनड्वाही इत्युदाजह्रुः । तदसत् । अनुपसर्जनाधिकारविरोधात् ॥—**गीरि**ति । 'गॄ निगरणे', 'गॄ शब्दे' इत्यस्माद्वा क्विप् । 'ॠत इद्धातोः' इतीत्वे रपरत्वम् । 'र्वोरुपधाया दीर्घः' इति दीर्घः ॥—**पूरि**ति । 'पॄ पालनपूरणयोः' 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' इत्युत्त्वम् ॥—**चतस्र** इति । इह 'चतुरनडुहोः–' इत्याम्न भवति, परत्वादामं बाधित्वा चतस्रादेशे कृते सकृद्गतिन्यायेन पुनस्तस्याप्रवृत्तेः ॥—**चतसृणामि**ति । 'न तिसृचतसृ' इति न दीर्घः ॥—**सर्ववदि**ति । 'तेन तुल्यम्–' इति वतिः । 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे–' इति पुंवद्भावः ॥—**यः सौ** ॥ यत्नमिदं स्त्रियामेव परिशेषात् । 'इदोऽय् पुंसि' इति पुंस्ययूवचनात् क्लीबे सोर्लुका लुप्तत्वाच्च ॥—**एवमि**ति । सा । ते । ताः । या । ये । याः । एषा । एते । एताः । इत्यादीत्यर्थः ॥—**वागि**ति । वचेः 'क्विब्वचि–' इत्यादिना क्विप् दीर्घोऽसंप्रसारणं च । 'चोः कुः' ॥—**अप्शब्द** इति ।

---

१ द्यौरिति—यणि औत्वस्य बहिरङ्गासिद्धत्वं तु न, 'नाजानन्तर्ये' इति निषेधात् ।

अपाम् । अप्सु । दिक् । दिग् । दिशौ । दिशः । दिग्भ्याम् । दिक्षु । त्यदादिष्विति दृशेः क्विन्विधानादन्यत्रापि कुत्वम् । दृक् । दृग् । दृशौ । दृशः । त्विट् । त्विड् । त्विषौ । त्विषः । त्विड्भ्याम् । त्विट्त्सु । त्विट्सु । सह जुषते इति सजूः । सजुषौ । सजुषः । सजूर्भ्याम् । सजूष्षु । सजूःषु । षत्वस्यासिद्धत्वाद्रुत्वम् । आशीः । आशिषौ । आशिषः । आशीर्भ्याम् । असौ । त्यदाद्यत्वं टाप् । औङः शी । उत्वमत्वे । अमू । अमूः । अमूम् । अमू । अमूः । अमुया । अमूभ्याम् । अमूभिः । अमुष्यै । अमूभ्याम् । अमूभ्यः । अमुष्याः २ । अमुयोः २ । अमूषाम् । अमुष्याम् । अमूषु ॥　॥ इति हलन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ॥

हलन्तनपुंसकलिङ्गप्रकरणम् ।

स्वमोर्लुक् । दत्वम् । स्वनडुत् । स्वनडुद् । स्वनडुही । चतुरनडुहोरित्याम् । स्वनड्वांहि । पुनस्तद्वत् । शेषं पुंवत् ॥ दिवउत् ॥ अहर्विमलद्यु । अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पूर्वपदस्यैवोत्तरखण्डस्यापि पदसंज्ञायां प्राप्तायाम् ॥ ॐ उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ प्रतिषेधः । इति प्रत्ययलक्षणं न । विमलदिवी । विमलदिवि । अपदादिविधौ किम् । दधिसेचौ । इह षत्वनिषेधे कर्तव्ये पदत्वमस्त्येव । कुत्वे तु न । वाः । वारी । अझलन्तत्वान्न नुम् । वारि । चत्वारि । न लुमतेति कादेशो न । किम् । के । कानि । इदम् । इमे । इमानि ॥ ॐ अन्वादेशे नपुंसके एनद्वक्तव्यः ॥ एनत् । एने । एनानि । एनेन । एनयोः २ । ब्रह्म । ब्रह्मणी । ब्रह्माणि । हे ब्रह्मन् । हे ब्रह्म ॥ रोऽसुपि ॥ अहर्भाति । विभाषा ङिश्योः । अह्नी । अहनी । अहानि । ३७८ अहन् ।८।२।६८। अहन्नित्यस्य रुः स्यात्पदान्ते । अहोभ्याम् । अहोभिः । इह अहः अहोभ्यामित्यादौ रुत्वरुत्वयोरसिद्धत्वान्नलोपे प्राप्ते । अहन्नित्यावर्त्य नलोपाभावं निपात्य द्वितीयेन रुर्विधेयः । तदन्तस्यापि[1] रुत्वरुत्वे । दीर्घाण्यहानि यस्मिन् स दीर्घाहा निदाघः । इह हल्ङ्यादि-

---

'आप्नोतेर्ह्रस्वश्च' इति ह्रस्वश्चकारात् क्विप् ॥ 'अच उपसर्गात्तः' इत्यतोऽनुवर्तनादाह—तकारः स्यादिति ॥—दिगिति । क्विन्नन्तत्वात् कुत्वम् । षडगकाः प्राग्वदूह्याः ॥—अन्यत्रापीति । त्यदाद्युपपदत्वाभावेऽपीत्यर्थः ॥ त्विडिति । 'त्विष दीप्तौ' इत्यस्मात् क्विप् । जश्त्वचर्त्वे ॥—सजूरिति । 'जुषी प्रीतिसेवनयोः' इत्यस्मात् क्विप् । 'ससजुषोः—' इति षस्य रुत्वम् । 'र्वोः—' इति दीर्घः ॥—आशिषाविति । 'आशासः क्वावुपसंख्यानम्' इत्युपधाया इत्वम्, 'शासिवसि—' इति षत्वम् ॥—असाविति । अदसस्त्यदाद्यत्वं पररूपत्वं टाप् । एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणात् 'अदस औ सुलोपश्च' । 'तदोः—' इति सत्वमित्येके ॥ अन्ये तु परत्वाद्विशेषविधेश्च पूर्वमौत्वं ततोऽत्र नात्वटापावित्याहुः ॥　॥ इति हलन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ॥

दत्वमिति ॥ 'वसुस्रंसु—' इति दत्वमनडुच्छब्दान्तेऽपि प्रवर्तते पदाधिकारस्थत्वादिति भावः ॥—पूर्वपदस्यैवेति । अन्यथा राजपुरुषो वाराणसीरित्यादौ नलोपकुत्वादिकं यथासंभवं न स्यादिति भावः ॥—उत्तरपदत्वे चेति । उत्तरशब्देनोत्तरपदमुच्यते । उत्तरपदस्य पदत्वे पदव्यपदेशे कर्तव्ये प्रत्ययलक्षणं न भवतीत्यर्थः । एतेन सुधियौ सुधिय इत्यत्रान्तर्वर्तिसुपा पदत्वात्पक्षे शाकलप्रसङ्ग इत्याशङ्का परास्ता । उक्तरीत्या प्रत्ययलक्षणनिषेधात् ॥ उत्तरपदत्वे किम् । राजपुरुष इत्यादौ नलोपो यथा स्यात् ॥ परमदधीत्यादावपि दधिशब्दस्य पदत्वे प्रत्ययलक्षणं भवत्येवोत्तरपदस्य समासावयवे रूढत्वात् ॥—दधिसेचाविति । सिञ्चत इति सेचौ 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति विच् । दध्नः सेचाविति षष्ठीसमासः । उपपदसमासे तु प्राक् सुबुत्पत्तेः समासविधानात् सेच्शब्दस्य पदसंज्ञा नास्तीति पदादित्वं सकारस्य न स्यात् ॥ नन्वेवमुपपदसमासे षत्वं दुर्वारमिति चेत् । अत्राह कैयटः । 'अनभिधानात्सोपपदाद्विजभावः, दधिसेचाविति प्रयोगाभावात्' इति ॥ वस्तुतस्तु पदादादिः पदादिरिति पक्षे तूपपदसमासेऽपि षत्वं सुपरिहरम् ॥—अन्वादेश इति । अम्येवेदं विधीयते नवौट्शसादिषु, फलाभावात् । 'स्वमोर्नपुंसकात्' इत्यमो लुका लुप्तेऽपि प्रत्ययलक्षणमिह प्रवर्तते वचनसामर्थ्यादित्याहुः ॥ वस्तुतस्तु 'द्वितीयाटौःस्सु—' इति सूत्र एव एनद्वक्तव्यः । एनम् । एनौ । एनानित्यादि तु त्यदाद्यत्वेन सिद्धम् । क्लीबे अमि लुका लुप्तत्वेऽपि तकारोच्चारणसामर्थ्यादेनदादेशः । न चैवमेतच्छ्रितमित्यत्राप्येनदादेशापत्तिः । 'द्वितीयाश्रिता—' इति समासे कृते सुपो लुकि द्वितीयादिविभक्तिपरत्वाभावात् । न च तकारोच्चारणसामर्थ्यादेनदादेश इत्युक्तमिति वाच्यम् । एकपदाश्रयत्वेनान्तरङ्गे स्वमोर्लुकि चरितार्थत्वेन बहिरङ्गे सामासिके लुकि तदप्रवृत्तेरिति मनोरमायां स्थितम् ॥—ब्रह्मणी इति । इह 'विभाषा ङिश्योः' इत्यल्लोपो न, 'न संयोगाद्वमन्तात्' इति निषेधात् ॥—रोऽसुपि । अहर्भातीति । 'अहन्' इति रुत्वे कृते तु 'हशि च' इत्युत्वप्रवृत्त्या अहो भातीति स्यादिति भावः ॥—नलोपाभावं निपात्येति । 'अहन्' इत्यत्र नकारान्तरं प्रश्लिष्य नान्तस्य अहन्शब्दस्य रुरिति व्याख्ययापि रुत्वरुत्वयोर्नकारस्थानिकत्वं सेत्स्यतीति बोध्यम् ॥—तदन्तस्यापीति । पदाधिकारस्थत्वादिति भावः ॥ न चात्र प्रत्ययलक्षणन्यायेन अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य समासैकदे-

---

१ तदन्तस्यापीति—ननु अत्र तदन्तविधिर्दुर्लभः, 'ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्ति' इति परिभाषाविरोधादिति चेन्न । तस्याः परिभाषायाः प्रत्ययविषयत्वात् । ध्वनितं चेदम् 'अप्तृन्—' इति सूत्रे स्वसा परमस्वसेति उदाहरणं ददता भाष्यकारेण ।

लोपे प्रत्ययलक्षणेनाऽसुपीति निषेधाद्रुत्वाभावे रुः । तस्यासिद्धत्वान्नान्तलक्षण उपधादीर्घः । संबुद्धौ तु हे दीर्घाहो निदाघ । दीर्घाहानौ । दीर्घाहानः । दीर्घाह्ना । दीर्घाहोभ्याम् । दण्डि । दण्डिनी । दण्डीनि । स्रग्वि । स्रग्विणी । स्रग्वीणि । वाग्मि । वाग्मिनी । वाग्मीनि । बहुवृत्रहाणि । बहुपूषाणि । बह्वर्यमाणि । असृजः पदान्ते कुत्वम् । सृजेः क्विनो विधानात् । विश्वसृडादौ तु न । सृजिदृशोरिति सूत्रे रज्जुसृड्भ्यामिति भाष्यप्रयोगात् । यद्वा व्रश्चादिसूत्रे सृजियज्योः पदान्ते षत्वं कुत्वापवादः । स्रगृत्विक्शब्दयोस्तु निपातनादेव कुत्वम् । असृक्शब्दस्तु अस्यतेरौणादिके ऋच्प्रत्यये बोध्यः । असृक् । असृग् । असृजी । असृञ्जि । पद्न्न इति वा असन् । असानि । असृजा । अस्ना । असृग्भ्याम् । असभ्यामित्यादि । ऊर्क् । ऊर्ग् । ऊर्जि । ऊर्न्जि । नरजानां संयोगः ॥ ॐ **बहूर्जि नुम्प्रतिषेधः** ॥ ॐ **अन्त्यात्पूर्वो वा नुम्** ॥ बहुर्जि बहुर्ञ्जि वा कुलानि । त्यत् । त्यद् । त्ये । त्यानि । तत् । तद् । ते । तानि । यत् । यद् । ये । यानि । एतत् । एतद् । एते । एतानि । अन्वादेशे तु एनत् । बेभिद्यतेः क्विप् । बेभित् । बेभिद् । बेभिदी । शाबल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादझलन्तत्वान्न नुम् । अजन्तलक्षणस्तु नुम् न । स्वविधौ स्थानिवत्त्वाभावात् । बेभिदि ब्राह्मणकुलानि । चेच्छिदि ॥ गवाक्शब्दस्य रूपाणि क्लीबेऽर्चागतिभेदतः । असंध्यवङ्पूर्वरूपैर्नवाधिकशतं मतम् ॥ १ ॥ स्वमुसुप्सु नव षड् भादौ षट्के स्युस्त्रीणि जश्शसोः । चत्वारि शेषे दशके रूपाणीति विभावय ॥ २ ॥ तथाहि । गामञ्चतीति विग्रहे ऋत्विगादिना क्विन् । गतौ नलोपः । अवङ् स्फोटायनस्येत्यवङ् । गवाक् । गवाग् । सर्वत्र विभाषेति प्रकृतिभावे । गोअक् । गोअग् । पूर्वरूपे । गोऽक् । गोऽग् । पूजायां नस्य कुत्वेन ङः । गवाङ् । गोअङ् । गोऽङ् । अम्यपि एतान्येव नव । औङः शी । भत्वादच इत्यल्लोपः । गोची । पूजायां तु गवाञ्ची । गोअञ्ची । गोऽञ्ची । जश्शसोः शिः । शेः सर्वनामस्थानत्वान्नुम् । गवाञ्चि । गोअञ्चि । गोऽञ्चि । गतिपूजनयोस्त्रीण्येव । गोचा । गवाञ्चा । गोअञ्चा । गोऽञ्चा । गवाग्भ्याम् । गोअग्भ्याम् । गोग्भ्याम् । गवाङ्भ्याम् । गोअङ्भ्याम् । गोऽङ्भ्याम् । इत्यादि ॥

शस्याप्यहन्शब्दस्य पदत्वाद्रुत्वं स्यादेव, किमनेन तदन्तविध्याश्रयणेनेति शङ्क्यम् । 'उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ' इति प्रतिषेधेन प्रत्ययलक्षणाप्रवृत्तेः ॥—**सृजिदृशोरिति सूत्र** इति । एतच्चोपलक्षणम् । 'मृजेर्वृद्धिः' इति सूत्रेऽपि तत्प्रयोगात् ॥ **रज्जुसृड्भ्यामि**ति । ननु भ्यांप्रत्ययो झलादिरकिद् भवतीति 'सृजिदृशोः' इत्यमागमः स्यात् । मैवम् । धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानात् । न चैवमपि 'अनुदात्तस्य चर्दुपधस्य–' इति वैकल्पिकः प्राप्नोति, तद्विधौ धातोः स्वरूपेणानुपादानादिति शङ्क्यम् । धातोरुच्यमानं कार्यं तत्प्रत्यय एवेति परिष्कारात् । एवं च प्रसृड्भ्यां, प्रसृड्भिरित्यादौ नायं दोषः प्रसज्यते । एतच्च 'मृजेर्वृद्धिः' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । ननु धातोरुच्यमानं कार्यं तत्प्रत्यय एवेति चेत् धियौ धियः भुवौ भुव इत्यादावियङुवङौ न स्यातां, किं तु चिक्षियतुः लुलुवतुरित्यादावेव स्याताम् ॥ सत्यम् । वस्तुगत्या धातोरेवोच्यमानं कार्यमियङादिकं न भवति किं त्वङ्गस्योच्यमानमिति वैषम्यात् ॥—**कुत्वापवाद** इति । षत्वसूत्रे सृजमृजयजेति विशिष्य ग्रहणादिति भावः ॥—**असृक्शब्दस्त्वि**ति । एतच्च क्षीरस्वामिग्रन्थे स्पष्टम् ॥—**ऋच्प्रत्यये बोध्य** इति । यद्यप्यस्मिन्पक्षे स्वरो भिद्यते, तथापि लोके स्वरस्यानादराद्वेदे तु बाहुलकादिष्टस्वरः सिध्यतीति भावः ॥ **बहूर्जी**ति । इदमन्त्यादिति च वाचनिकम् । तथा च वार्तिकम् । 'बहूर्जि प्रतिषेधः, अन्त्यात्पूर्वं नुममेके' इति । भाष्ये तु अचः परो यो झल् तदन्तस्य नुमित्याश्रित्य प्रथमवार्तिकं प्रत्याख्यातम् । एवं च ऊर्न्जीत्यत्र नुम् दुर्लभः । किं च 'उर्द माने क्रीडायां च' । 'गर्ह गर्हायामित्यादीनां क्विबन्तानां भाष्यमते नुमा न भाव्यमेवेति बोध्यम् ॥—**अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादि**ति । 'क्वौ लुप्तं न स्थानिवत्' इति तु नेहाश्रीयते । तस्य क्वाचित्कत्वात् । 'क्वौ विधिं प्रति न स्थानिवत्' इत्यस्यैव सार्वत्रिकत्वादिति भावः ॥ 'जायन्ते नव सौ, तथाऽमि च नव, भ्यांभिस्भ्यसां संगमे षट्संख्यानि, नवैव सुप्यथ जसि त्रीण्येव तद्वच्छसि । चत्वार्यन्यवचःसु कस्य विबुधाः शब्दस्य रूपाणि तज्जानन्तु प्रतिभास्ति चेन्निगदितुं षाण्मासिकोऽत्रावधिः ॥' इति नरपतिसभायां क्वचित् केनचित् प्राचीनेन कृतस्याक्षेपस्य प्राचीनैरेव पण्डितैः कैश्चित् 'गवाक्शब्दस्य'-इत्यादिना 'विभावय' इत्यन्तेन श्लोकद्वयेन समाधानमुक्तम् । तदेव श्लोकद्वयं प्रकृतोपयोगादाह—**गवाक्शब्दस्य रूपाणी**ति ॥ अञ्चतेर्गतौ नलोपः, पूजायां तु नेत्याशयेनाह—**अर्चागतिभेदत** इति । आद्यादित्वात्तसिः । पूजार्थगत्यर्थभेदेनासन्ध्यवङादिभिर्नवाधिकशतं रूपाणि बोध्यानीत्यर्थः ॥ उक्तसंख्यामेव व्यवस्थापयति—**स्वमुसुप्स्वि**ति । प्रत्येकमिति शेषः । एवमग्रेऽपि षट् त्रीणि चत्वारीत्यत्रापि बोध्यम् ॥—**रूपाणी**ति । संकलनया नवाधिकशतं रूपाणीत्यर्थः ॥ इह 'चयो द्वितीयाः–' इति वार्तिकमनाश्रित्य नवाधिकशतमित्युक्तमिति बोध्यम् । तदाश्रयणे तु त्रीणि रूपाणि वर्धन्त इत्यनुपदमेव वक्ष्यमाणत्वात् ॥—**इत्यादी**ति । आदिशब्देनान्यान्यपि ज्ञेयानि । तद्यथा । गवाग्भिः । गोअग्भिः । गोग्भिः । गवाङ्भिः । गोअङ्भिः । गोऽङ्भिः ॥ ङयि । गोचे । गवाञ्चे । गोअञ्चे । गोऽञ्चे ॥ भ्यामि प्राग्वत् ॥ भ्यसि । गवाग्भ्यः । गोअग्भ्यः । गोग्भ्यः । गवाङ्भ्यः । गोअ-

---

१ स्रग्वीणीति—इन्ग्रहणेऽनर्थकस्यापि ग्रहणं भवतीति पूर्वमुक्तं तस्यानेन फलं दर्शितम् । २ भाष्यप्रयोगादिति—रज्जुसृड्भ्यामिति भाष्यप्रयोगेण अनव्ययपूर्वपदे कुत्वाभावो ज्ञाप्यते, अव्ययपूर्वपदत्वे तु असृगित्यादौ कुत्वमेवेति बोध्यम् ।

सुपि तु ङान्तानां पक्षे ङ्णोः कुगिति कुक् । गवाङ्क्षु । गोअङ्क्षु । गोऽङ्क्षु । गवाङ्षु । गोअङ्षु । गोऽङ्षु । गवाक्षु । गोअक्षु । गोक्षु । न चेह चयो द्वितीया इति पक्षे ककारस्य खकारेण षण्णामाधिक्यं शङ्क्यम् । चर्त्वस्यासिद्धत्वात् । कुक्पक्षे तु तस्यासिद्धत्वाज्जश्त्वाभावे पक्षे द्वितीयादेशार्ङीणि रूपाणि वर्धन्त एव ॥ ञम्रामेषां द्विर्वचनानुनासिकविकल्पनात् । रूपाण्यश्वाक्षिभूतानि ५२७ भवन्तीति मनीषिभिः ॥ १ ॥ तिर्यक् । तिरश्ची । तिर्यञ्चि । पूजायां तु । तिर्यङ् । तिर्यञ्ची । तिर्यञ्चि । यकृत् । यकृती । यकृन्ति । पद्दन्निति वा यकन् । यकानि । यक्ना । यकृता । शकृत् । शकृती । शकृन्ति । शकानि । शक्ना । शकृता । ददत् । ददती । **वा नपुंसकस्य** ।७।१।७९। अभ्यस्तात्परो यः शता तदन्तस्य क्लीबस्य नुम् वा स्यात्सर्वनामस्थाने परे । ददन्ति । ददति । तुदत् । **आच्छीनद्योर्नुम्** ।७।१।८०। अवर्णान्तादङ्गात्परो यः शतुरवयवस्तदन्तस्याङ्गस्य नुम् वा स्याच्छीनद्योः परतः । तुदन्ती । तुदती । तुदन्ति । भात् । भान्ती । भाती । भान्ति । पचत् । **शप्श्यनोर्नित्यम्** ।७।१।८१। शप्श्यनोरात्परो यः शतुरवयवस्तदन्तस्य

ङ्भ्यः । गोऽङ्भ्यः ॥ ङसौ । गोचः । गवाञ्चः । गोअञ्चः । गोऽञ्चः ॥ भ्यामि भ्यसि च प्राग्वत् ॥ ङसि पञ्चम्येकवचनवत् ॥ ओसि । गोचोः । गवाञ्चोः । गोअञ्चोः । गोऽञ्चोः ॥ आमि । गोचाम् । गवाञ्चाम् । गोअञ्चाम् । गोऽञ्चाम् ॥ ङौ तु । गोचि । गवाञ्चि । गोअञ्चि । गोऽञ्चि ॥ ओसि प्राग्वत् ॥ सुपि तु । गवाङ्क्षु । गवाङ्षु । गोअङ्क्षु । गोअङ्षु । गोऽङ्क्षु । गोऽङ्षु । गवाक्षु । गोअक्षु । गोक्षु ॥ ननु भ्यामुत्रये भ्यसुद्वये ङसिङसोरोसुद्वये च समानरूपत्वात् कथमिह नवाधिकशतमित्युक्तमिति चेत् ॥ अत्राहुः—अर्थभेदेन रूपभेदमाश्रित्य तथोक्तमिति ॥—**षण्णामाधिक्यं शङ्क्यमिति** । नवसु मध्ये ककारस्थाने पाक्षिकखकारप्रवृत्त्या रूपषट्काधिक्यं न शङ्क्यमित्यर्थः ॥—**चर्त्वस्यासिद्धत्वादि**ति । तथा च शास्त्रदृष्ट्या ककारो नास्त्येव किं तु गकार एवास्तीति भावः ॥—**तस्यासिद्धत्वादि**ति । कुकोऽसिद्धत्वादित्यर्थः ॥—**वर्धन्त एवे**ति । एवं च त्रयाणामाधिक्यसंभवात्सुपि द्वादश रूपाणि भवन्तीति संकलनया द्वादशाधिकशतं मतं न तु नवाधिकशतमिति भावः ॥—**अश्वाक्षिभूतानी**ति । सप्तविंशत्यधिका पञ्चशतीत्यर्थः । सौ नवानामन्त्यस्य द्वित्वे अष्टादश ॥ औङि चतुर्णां मध्ये पूजार्थानां त्रयाणा ञद्वित्वे सप्त । अणोऽप्रगृह्यस्येत्यनुनासिकस्तु नास्ति प्रगृह्यत्वात् ॥ जसि ञद्वित्वस्यानुनासिकस्य च विकल्पात् द्वादश ॥ संकलनया सप्तत्रिंशत् । एवं द्वितीयायामपि विभक्तौ सप्तत्रिंशत् । तथा च संकलनया चतुःसप्ततिः ॥ टायां चतुर्णां मध्ये पूजार्थानां त्रयाणां ञद्वित्वे सप्त । तेषां च सप्तानामनुनासिकविकल्पे चतुर्दश । संकलनया अष्टाशीतिः ॥ भ्यामि षट्सु रूपेषु भात्पूर्वस्य द्वित्वे द्वादश, तेषां द्वादशानामपि 'यणो मयः' इति यद्वित्वे चतुर्विंशतिः, तेषामपि मकारस्य द्वित्वेऽष्टचत्वारिंशत् । संकलनया षट्त्रिंशदधिकं शतम् ॥ भिसि चतुर्विंशतिः । भात् पूर्वस्य विसर्गस्य द्वित्वात् । संकलनया षष्ट्युत्तरशतम् ॥ ङयि चतुर्णां मध्ये पूजार्थानां त्रयाणां ञद्वित्वे सप्त । अनुनासिकस्तु नास्ति । एकारस्यानण्त्वात् । संकलनया सप्तोत्तरषष्ट्यधिकं शतम् ॥ भ्यामि प्राग्वदेवाष्टचत्वारिंशत् । तथैव भ्यसि भात् पूर्वस्य यविसर्गयोश्च द्वित्वात् । संकलनया त्रिषष्ट्यधिकं शतद्वयम् ॥ ङसौ चतुर्णां मध्ये ञद्वित्वे सप्त । तेषां तु सप्तानां विसर्गद्वित्वे चतुर्दश । संकलनया सप्तोत्तरसप्तत्यधिकं शतद्वयम् । भ्यांभ्यसोः प्राग्वदेव प्रत्येकमष्टचत्वारिंशत् । संकलनया त्रिसप्तत्यधिकं शतत्रयम् ॥ ङसाविव ङस्ओस्आम्ङिओस् इत्यत्रापि प्रत्येकं चतुर्दश । चतुर्षु रूपेषु मध्ये ञद्वित्वे सप्तानामप्यन्त्यस्य द्वित्वात् । ङौ तु सप्तानामप्यन्त्यस्य 'अणोऽप्रगृह्यस्य–' इति वैकल्पिकानुनासिकप्रवृत्तेः । संकलनया त्रिचत्वारिंशदधिकं शतचतुष्टयम् ॥ सुपि गत्यर्थे त्रयाणां कद्वित्वे षट् । तेषां तु 'खयःशरः' इति षद्वित्वे द्वादश । उकारस्यानुनासिके चतुर्विंशतिः संकलनया सप्तोत्तरषष्ट्यधिकं शतचतुष्टयम् । पूजायां तु कुगभावे त्रयाणां ङकारद्वित्वेऽनुनासिके च द्वादश । कुक्-पक्षे तु चयो द्वितीयादेशे षट् । षण्णां ङषयोर्द्वित्वेऽननुनासिके चाष्टचत्वारिंशत् । संकलनया सप्तविंशत्यधिका पञ्चशतीत्यर्थः ॥—**तिरश्ची** इति । भत्वात् 'अचः' इत्यल्लोपः । 'अलोपे' इति वचनात्तिर्यादेशाभावः ॥—**ददादि**ति । पुंलिङ्गेऽप्ययं व्युत्पादितः ॥—**शते**ति । 'ऋदुशन–' इत्यनङ् । शतृप्रत्यय इत्यर्थः ॥—**आच्छीनद्योः**—॥ नुम्ग्रहणमिह चिन्त्यप्रयोजनं 'नाभ्यस्ताच्छतुः' 'वा नपुंसकस्य' इत्यत्र 'इदितो नुम् धातोः' इत्यतोऽनुवृत्तेरावश्यकतया तदुत्तरत्रापि तत एवानुवर्तते बाधकाभावात् ॥—**शतुरवयव** इति । तुदादेः शस्यान्तरङ्गत्वाच्छत्रादेशाकारेण सहैकादेशे कृतेऽवर्णान्तात्परस्य शतुरिति न भवति । 'उभयत आश्रयणे नान्तादिवत्' इति वक्ष्यमाणत्वादिति भावः ॥—**भादि**ति । 'भा दीप्तौ' । लटः शतर्यदादित्वाच्छपो लुक् ॥—**शप्श्यनोर्नित्यम्** ॥ आरम्भसामर्थ्यान्नित्यत्वे सिद्धेऽपि नित्यग्रहणमिह वेत्यधिकारनिवृत्त्यर्थम् । अन्यथा ह्यार-

---

१ वा नपुंसकस्येति—ननु वाशाविति सूत्रयितुमुचितम्, नपुंसके तस्यैव सर्वनामस्थानस्य संभवात् इति चेन्न । श्रुतानुमितन्यायज्ञापनाद्वारा गृह्यमाणस्य शत्रन्तस्यैव नपुंसकत्वे यथा स्यात्, बहवो ददतो येषु तानि बहुददति इत्यत्र माभूदित्येवमर्थं तत्सत्त्वात् ।

नित्यं नुम् स्याच्छीनद्योः परतः । पचन्ती । पचन्ति । दीव्यत् । दीव्यन्ती । दीव्यन्ति । स्वप् । स्वब् । स्वपी । निव्यात्परादपि नुमः प्राक् अप्तृन्निति दीर्घः । प्रतिपदोक्तत्वात् । स्वाम्पि । निरवकाशत्वं प्रतिपदोक्तत्वमिति पक्षे तु प्रकृते तद्विरहान्नुमेव । स्वम्पि । स्वपा ॥ अपो भि ॥ स्वद्भ्याम् । स्वद्भिः । अर्तिपृवपीत्यादिना धनेरुस् । षत्वम् । धनुः । धनुषी । सान्तेति दीर्घः । नुम्विसर्जनीयेति षत्वम् । धनूंषि । धनुषा । धनुर्भ्याम् । एवं चक्षुर्हविरादयः । पिपठिषतेः क्विप् । र्वोरिति दीर्घः । पिपठीः । पिपठिषी । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाज्झलन्तलक्षणो नुम् न । स्वविधौ स्थानिवत्त्वाभावादजन्तलक्षणोऽपि नुम् न । पिपठिषि । पिपठीर्भ्यामित्यादि । पयः । पयसी । पयांसि । पयसा । पयोभ्यामित्यादि । सुपुम् । सुपुंसी । सुपुमांसि । अदः । विभक्तिकार्यम् । उत्वमत्वे । अमू । अमूनि । शेषं पुंवत् ॥ ॥ इति हलन्ता नपुंसकलिङ्गाः ॥

अव्ययप्रकरणम् ।

स्वरादिनिपातमव्ययम् ।१।१।३७। स्वरादयो निपाताश्चाव्ययसंज्ञाः स्युः । स्वर्, अन्तर्, प्रातर्, पुनर्, सनुतर्, उच्चैस्, नीचैस्, शनैस्, ऋधक्, ऋते, युगपत्, आरात्[३] पृथक्, ह्यस्, श्वस्, दिवा, रात्रौ, सायम्, चिरम्, मनाक्, ईषत् जोषम्, तूष्णीम्, बहिस्, अवस्, समया, निकषा, स्वयम्, वृथा, नक्तम्, नञ्, हेतौ, इद्धा, अद्धा,

---

म्भसामर्थ्यादिह नित्यमुत्तरत्र विकल्प इत्याशङ्क्येत ॥—**पचन्ती** इति । कर्तरि शपि नित्यं नुम् ॥—**दीव्यन्ती** इति । दिवादिभ्यः श्यनि नित्यं नुम् । पचन्तीति दीव्यन्तीति बहुवचने तु 'नपुंसकस्य झलचः' इति नुम् बोध्यः ॥—**स्वबि**ति । शोभना आपो यस्मिन्सरसीति बहुव्रीहिः । 'ऋक्पूरव्–' इति समासान्ते प्राप्ते 'न पूजनात्' इति निषेधः । 'द्व्यन्तरुपसर्गेभ्यः–' इति ईत्न भवति । तत्र 'अप' इति 'कृतसमासान्तस्यानुकरणम्' इति वक्ष्यमाणत्वात् ॥—**निरवकाशत्वं प्रतिपदोक्तत्वमि**ति । अयमेव पक्षः प्रबल इति 'छदिरुपधिबलेर्ढञ्' इति सूत्रे मनोरमायां स्थितम् ॥ **धनेरुसि**ति । 'जनेरुसिः' इत्यत उसिरित्यनुवर्तमाने 'अर्तिपृवपियजितनिधनितपिभ्यो नित्' इत्यौणादिकेनेत्यर्थः ॥—**धनुर्भ्यामि**ति । इह 'र्वोरुपधाया–' इत्यादिना दीर्घो न शङ्क्यः, रेफान्तस्याधातुत्वात् । **एवमि**ति । 'चक्षेः शिच्च' चादुसिः । चक्षुः । 'अर्चिशुचिहुसृपि–' इत्यादिना जुहोतेरिसिः । आदिशब्देन सर्पिरर्चिरादयो ग्राह्याः ॥—**सुपुमांसी**ति । 'पुंसोऽसुङ्' इति सूत्रे सुटीति व्याचक्षाणस्य प्राचो मते जसीष्टसिद्धावपि शसि नैतत्सिध्येत् ॥ औङि चातिप्रसङ्गः । 'इतोऽत्सर्वनामस्थाने' इत्यतोऽनुवृत्तिं पर्यालोच्य सर्वनामस्थान इति यथाश्रुतं ब्रुवतां तु सर्वेष्टसिद्धिः ॥ ॥ इति हलन्ता नपुंसकलिङ्गाः ॥

स्वरादिनिपातमव्ययम् ॥ स्वरादयश्च निपाताश्चेति समाहारद्वन्द्वः ॥ ननु चादिष्वेव स्वरादीन् पठित्वा प्रकृतसूत्रं परित्यज्य 'तद्धितश्चासर्व–' इत्यादि सूत्रचतुष्टयमपि 'चादयोऽसत्वे' इत्यस्मात् ऊर्ध्वं कृत्वाव्ययप्रदेशेषु निपातशब्देनैव व्यवह्रियतामिति चेन्न । स्वस्ति वाचयति स्वः पश्यति स्वः पततीत्यादौ कर्मादिकारकयोगेन सत्त्ववाचकत्वात् तेषां निपातसंज्ञानापत्तेः । चादीनां ह्यसत्त्ववाचिनामेव निपातसंज्ञा, न तु सत्त्ववाचिनाम् । स्वरादिनां तु सत्त्ववाचिनामसत्त्ववाचिनां चाव्ययसंज्ञेष्यत इति व्यवस्थानापत्तेश्च ॥ अथ 'प्राग्रीश्वरान्निपाताः' 'स्वरादिनि–' 'चादयोऽसत्त्वे' इति सूत्र्यतां, तथा हि सति स्वरादीनां सत्त्ववचनानामपि निपातसंज्ञा सेत्स्यतीति चेन्न । एवं हि 'निपात एकाजनाङ्' इति प्रगृह्यसंज्ञा स्वरादीनामप्येकाचां प्रसज्येत । स्तो हि स्वरादिषु 'किमोऽत्' 'दक्षिणादाच्' इत्यादावेकाचौ तद्धितौ, केन्प्रभृतय एकाचः कृत्प्रत्ययाश्च सन्ति । 'तसिलादिस्तद्धित एधाच्पर्यन्तः' इति सूत्रस्य 'कृन्मकारसन्ध्यक्षरान्तः' इति सूत्रस्य च स्वरादिगणपठितत्वात् । यद्यप्यत्र मूले स्वरादिषु गणसूत्रद्वयमिदं न पठितं, तथापि प्राचां पाठे त्वस्तीत्यनुपदमेव स्फुटीकरिष्यते ॥ स्वरादीनुदाहरति—**स्वरित्यादि**ना । **स्वरि**ति स्वर्गे परलोके च । **अन्तरि**ति मध्ये । **प्रातरि**ति प्रत्यूषे । **पुनरि**त्यप्रथमे विशेषे च । **सनुतरि**त्यन्तर्धाने । स्वराद्याः पञ्च रेफान्ताः । तेन स्वर्यांति प्रातरत्रेत्यादावुत्वं न भवति । सान्तत्वे हि स्यादेव दोषः । **उच्चैस्** महति । **नीचैस्** अल्पे । **शनैस्** क्रियामान्द्ये । **ऋधक्** सत्येऽपि । वियोगशीघ्रसामीप्यलाघवेष्वित्यन्ये । **युगपदि**त्येककाले । **आरा**द्दूरसमीपयोः । **पृथक्** भिन्ने । **ह्यस्** अतीतेऽह्नि । **श्वो**ऽनागतेऽह्नि । **दिवा** दिवसे । **रात्रा**विति निशि । **साय**मिति निशामुखे । **चिर**मिति बहुकाले । **मनाक्, ईषत्** इमावल्पे । **जोषं** सुखे मौने च । **तूष्णी**मिति मौने । **बहिस् अवस्** इमौ बाह्ये । **समये**ति समीपे मध्ये च । **निकषे**त्यन्तिके । **स्वय**मिति आत्मनेत्यर्थे । **वृथे**ति व्यर्थे । **नक्त**मिति रात्रौ । **नञ्** इति निषेधे । **हेता**विति निमित्ते । **इद्धे**ति प्राकाश्ये । **अद्धे**ति स्फुटावधारणयोः । तत्त्वातिशय-

---

१ निरवकाशत्वमिति—इदं च 'शेषाद्विभाषा' इत्यत्र भाष्ये स्पष्टम् । तत्रहि—'शेषग्रहणमनर्थकं ये प्रतिपदं विधीयन्ते ते बाधका भविष्यन्ति' इत्याशङ्क्य 'अनवकाशा हि विधयो बाधका भवन्ति समासान्ताश्च कबभावे सावकाशाः' इत्युक्तम् । २ स्वरिति—प्रयोगस्थानामनुकरणान्येतानि । तत्रानुकार्यानुकरणयोरभेदविवक्षया प्रातिपदिकत्वाभावेन सुबनुत्पत्तिः । भू सत्तायामितिवत् । तेन विसर्गादिकं न । ३ आरादिति—'अव्ययात्त्यप्' इति सूत्रे भाष्ये ग्रामविशेषवाचिनोऽपि आराच्छब्दस्याव्ययत्वं स्वीकृतम् ।

सामि, वत्, ब्राह्मणवत् । क्षत्रियवत् । सना, सनत्, सनात्, उपधा, तिरस्, अन्तरा[1], अन्तरेण, ज्योक्, कम्, शम्, सहसा, विना, नाना, स्वस्ति, स्वधा, अलम्, वषट्, श्रौषट्, वौषट्, अन्यत्, अस्ति, उपांशु, क्षमा, विहायसा, दोषा, मृषा, मिथ्या, मुधा, पुरा, मिथो, मिथस्, प्रायस्, मुहुस्, प्रवाहुकम्, प्रवाहिका, आर्यहलम्, अभीक्ष्णम्, साकम्, सार्धम्, नमस्[2], हिरुक्, धिक्, अम्, आम्, प्रताम्, प्रशान्, प्रतान्, मा, माङ्, । आकृतिगणोऽयम् ॥ च, वा, ह, अह, एव, एवम्, नूनम्, शश्वत्, युगपत्, भूयस्, कूपत्, कुवित्, नेत्, चेत्,

---

योरित्यन्ये । **सामी**त्यर्धजुगुप्सितयोः ॥ **वत्** । 'तेन तुल्यम्–' इत्यादिभिर्विहितो यो वतिप्रत्ययः स इह गृह्यते । तदाह—**ब्राह्मणवत् क्षत्रियवत्** इति । प्रत्ययमात्रस्य संज्ञाप्रयोजनाभावात्प्रत्ययान्तमुदाहृतम् । यस्तु 'उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे' इति विहितः, स इह न गृह्यते । 'यदुद्वतो निवतो यासि' इत्यत्र सत्त्वधर्मस्य लिङ्गसंख्यान्वयस्य दर्शनात् ॥ अत्र वदन्ति । 'तद्धितश्चासर्वविभक्तिः' इत्यत्र 'तसिवती' इति वतिप्रत्ययोऽपि परिगण्यते, तच्च न कर्तव्यं स्वरादिपाठेनैव गतार्थत्वात् स्वरादिषु वा वदिति न पठनीयमिति ॥—**सना, सनत्, सनात्** एते नित्ये । **उपधे**ति भेदे । **तिरस्** अन्तर्धौ तिर्यगर्थे परिभवे च । **अन्तरे**ति मध्ये विनार्थे च । **अन्तरेणे**ति वर्जने । **ज्योगि**ति कालभूयस्त्वे प्रश्ने शीघ्रार्थे संप्रत्यर्थे च । **कमि**ति वारिमूर्धनिन्दासुखेषु । **शमि**ति सुखे । **सहसे**त्याकस्मिकाविमर्शयोः । **विने**ति वर्जने । **नाने**त्यनेकविनार्थयोः । **स्वस्ती**ति मङ्गले । **स्वधा** पितृदाने । **अलं** भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणनिषेधेषु ॥ **वषट्, श्रौषट्, वौषट्** एते हविर्दाने । **अन्यद**न्यार्थे । **अस्ती**ति सत्तायाम् । **उपांश्वि**त्यप्रकाशोच्चारणरहस्ययोः । **क्षमे**ति क्षान्तौ । **विहायसे**ति वियदर्थे । **दोषे**ति रात्रौ । **मृषा, मिथ्ये**त्येतौ वितथे ॥ **मुधे**ति व्यर्थे ॥ इत ऊर्ध्वं 'क्त्वातोऽसुन्कसुनः' 'कृन्मकारसन्ध्यक्षरान्तः' 'अव्ययीभावश्च' इति गणसूत्रत्रयमष्टाध्यायीस्थसूत्र्या समानार्थकत्विह न पठितं चेदपि प्राचीनगणपाठे तदस्तीति बोध्यम् । वैयर्थ्यं तु परिहरिष्यते ॥ पुरेत्यविरते चिरातीते भविष्यदासन्ने च । **मिथो, मिथस्** एतौ रहःसहार्थयोः । **प्रायमि**ति बाहुल्ये । **मुहुसि**ति पुनरर्थे । **प्रवाहुकमि**ति समानकाले ऊर्ध्वार्थे च । **प्रवाहिके**ति पाठान्तरम् । **आर्यहलमि**ति बलात्कारे ॥ शाकटायनस्तु **आर्ये**ति प्रतिबन्धे । **हलमि**ति प्रतिषेधविवादयोरित्याह ॥ **अभीक्ष्णमि**ति पौनःपुन्ये । **साकं सार्धमे**तौ सहार्थे । **नमस्** नतौ । **हिरुक्** वर्जने । **धिङ्नि**न्दाभर्त्सनयोः । इत ऊर्ध्वं 'तसिलादयस्तद्धिता एधाच्पर्यन्ताः' 'शस्तसी' 'कृत्वसुच्' 'सुच्' 'आस्थालौ' 'च्व्यर्थाश्च' इति प्राचीनगणपाठेऽस्तीति बोध्यम् ॥ तसिलादीत्यादेरयमर्थः । 'पञ्चम्यास्तसिल्' इत्यारभ्य 'एधाच्च' इत्येतदन्तैः सूत्रैरुक्ता ये तद्धितास्तदन्ताः स्वरादिषु बोधव्याः । तथा 'बह्वल्पार्थाच्छस्–' । 'प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः' । 'तेनैकदिक्' । 'तसिश्च' इत्ययमपि तसिः । 'क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच्' । 'द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्' । 'इण आसिः' इत्युणादिसूत्रेण विहित आसिः । 'प्रत्नपूर्वविश्वेमात्थाल् छन्दसि' । 'संपद्यकर्तरि च्विः' । 'विभाषा साति कार्त्स्न्ये' । 'देये त्रा च' इत्येतदन्ता अपि ग्राह्या इति । **अम्** शैघ्र्येऽल्पे च । **आम्** अङ्गीकारे । 'अमु च छन्दसि' 'किमेत्तिङव्यय–' इति 'कामुप्रत्ययात्–' इत्यादिभिश्च विहिता अपि अमामौ गृह्येते इत्येके ॥ प्रतं नय प्रतरं यथाचतरां कारयामास ॥ **प्रताम्** ग्लानौ । **प्रशान्** समानार्थे । **प्रतान्** विस्तारे । **मा, माङ्** एतौ निषेधाशङ्कयोः ॥ **आकृतिगण** इति । तेनान्येऽपि ज्ञेयाः । तथा हि । **कामम्** स्वाच्छन्द्ये । **प्रकाम**मित्यतिशये । **भूय** इति पुनरर्थे । **साम्प्रत**मिति न्याय्ये । **पर**मिति किंत्वर्थे । **साक्षात्** प्रत्यक्षे । **साची**ति तिर्यगर्थे । सत्यमित्यर्धाङ्गीकारे । **मङ्क्षु, आशु** एतौ शैघ्र्ये । **संवत्** वर्षे । **अवश्यं** निश्चये । उषेति रात्रौ । **ओ**मित्यङ्गीकारे ब्रह्मणि च । **भू**रिति पृथिव्याम् । **भुव** इत्यन्तरिक्षे । **झटिति, झगिति, तरसा** एते शैघ्र्ये । **सुष्ठु** प्रशंसायाम् । **दुष्ठु** निकृष्टे । **सु** पूजायाम् । **कु** इति कुत्सितपदर्थयोः । **अञ्जसे**ति तत्त्वशीघ्रार्थयोः । **मिथु** इति द्वावित्यर्थे । **अस्त**मिति विनाशे । **स्थाने** इति युक्ते । **वर**मिति ईषदुत्कर्षे । **सुदि** शुक्लपक्षे । **वदि** कृष्णपक्षे इत्यादि ॥ चादीनुदाहरति—**चे**त्यादिना । चेति समुच्चयान्वाचयेतरेतरयोगसमाहारेषु । **वा** स्याद्विकल्पोपमयोरिवार्थेऽपि समुच्चये । **हे**ति प्रसिद्धौ । **अहे**ति पूजायाम् । **एवे**त्यवधारणेऽनवक्लृप्तौ च । **एव**मित्युक्तपरामर्शे । **नून**मिति निश्चये तर्के च । **शश्व**दिति पौनःपुन्ये नित्ये सहार्थे च । **युगपदि**त्येककाले । **भूयस्** पुनरर्थे आधिक्ये च । **कूपदि**ति प्रश्ने प्रशंसायां च । **कुविदि**ति भूर्यर्थे प्रशंसायां च । **नेदि**ति शङ्कायां प्रतिषेधविचारसमुच्चयेषु च । **चेदि**ति यद्यर्थे । **चण्** अयं चेदर्थे । णानुबन्धस्तु 'निपातैर्यद्यदिहन्तकुविन्नेच्चेच्चण्–' इति विशेषणार्थः । समुच्चयादौ त्वननुबन्धकः । **कच्चि**दितीष्टप्रश्ने । **यत्रे**ति अनवक्लृप्त्यमर्षगर्हाश्चर्येषु । नावकल्पयामि न मर्षये गर्हे आश्चर्यं वा यत्र भवान् वृषलं याजयेत् । **नहे**ति प्रत्यारम्भे । **हन्ते**ति हर्षे विषादेऽनुकम्पायां वाक्यारम्भे च । **माकिः**

---

१ अन्तरा अन्तरेणेति—'अन्तरान्तरेण युक्ते' इति सूत्रभाष्येऽनयोर्निपातत्वोक्तेः स्वरादिषु अनयोः पाठः प्रक्षिप्त इति केचिदाहुः ।

२ नमसिति—महसां नमसामिति प्रयोगस्तु सत्त्ववाचकत्वे बोध्यः ।

चण्, कच्चित्, किंचित्, यत्र, नह, हन्त, माकिः, माकीम्, नकिः, आकिम्, माङ्, नञ्, यावत्, तावत्, त्वै, द्वै, रै, श्रौषट्, वौषट्, स्वाहा, स्वधा, तुम्, तथाहि, खलु, किल, अथो, अथ, सुष्ठु, स्म, आदह। (ग) **उपसर्गविभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च।** अवदत्तम्, अहंयुः, अस्तिक्षीरा, अ, आ, इ, ई, उ, ऊ, ए, ऐ, ओ, औ, पशु, शुकम्, यथाकथाच, पाट्, प्याट्, अङ्ग, है, हे, भोः, अये, द्य, विषु, एकपदे, युत्, आतः। चादिरप्याकृतिगणः। **तद्धितश्चासर्वविभक्तिः** ।१।१।३८। यस्मात्सर्वा विभक्तिर्नोत्पद्यते स तद्धितान्तोऽव्ययं स्यात्। परिगणनं कर्तव्यम्। तसिलादयः प्राक् पाशपः। शस्प्रभृतयः प्राक् समासान्तेभ्यः। अम्। आम्। कृत्वोऽर्थाः। तसिवती। नानाञाविति। तेनेह न। पचतिकल्पम्। पचतिरूपम्। **कृन्मेजन्तः** ।१।१।३९। कृद्यो मान्त एजन्तश्च तदन्तमव्ययं स्यात्।

माकीं नकिरिति त्रयोपि वर्जने। **माङ्नञौ** स्वरादिषूक्तौ। इह पाठस्तु निपातत्वार्थः, तेनाद्युदात्तत्वं फलं सिध्यतीति केचित्॥ तदसत्। फिट्स्वरेणापीष्टसिद्धेः॥ अन्ये त्वाहुः। सत्त्ववचनानामप्यव्ययसंज्ञार्थं स्वरादिपाठ इति॥ तदप्यसत्। लक्ष्मीवाचकस्यापि माशब्दस्याव्ययत्वापत्तेः। तस्मादुभयत्र पाठश्चिन्त्यप्रयोजनः। **यावत्तावदे**तौ साकल्यावधिमानावधारणेषु। साकल्ये—यावत् कार्यं तावत् कृतम्। अवधौ यावद्गन्तव्यं तावत्तिष्ठ। माने—यावद्दत्तं तावद्भुक्तम्। अवधारणे—यावदमत्रं तावद्ब्राह्मणानामन्त्रयस्व॥ **त्वै** विशेषवितर्कयोः। **द्वै** वितर्के। **न्वै** इति पाठान्तरम्। **रै** दाने अनादरे च। **रै** करोति ददातीत्यर्थः। त्वं रैं किं करिष्यसि। **श्रौषट्, वौषट्** एतौ हविर्दाने। **स्वाहा** देवताभ्यो दाने। **स्वधे**ति पितृभ्यः। **श्रौषडादी**नामनेकाचामुभयत्र पाठः स्वरभेदार्थः। **तु**मिति तुंकारे। गुरुं तुंकृत्य हुंकृत्य। **तथाही**ति निदर्शने। **खलु** इति निषेधवाक्यालंकारनिश्चयेषु। **किले**ति वार्तायामलीके च। **अथो अथे**ति मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकार्त्स्न्याधिकारप्रतिज्ञासमुच्चयेषु। अथ स्वरादावपि। तेन मङ्गलवाचकस्य सत्त्वार्थत्वेऽप्यव्ययत्वं सिध्यति। अत एव श्रीहर्षः—'उदस्य कुम्भीरथ शातकुम्भजाश्चतुष्कचारुत्विषि वेदिकोदरे। यथा कुलाचारमथावनीन्द्रजां पुरन्ध्रिवर्गः स्नपयांबभूव ताम्' इति। अत्र हि अथ स्नपयांबभूवेत्यस्य मङ्गलं स्नपनं चकारेत्यर्थः। निपातस्तु स्वरूपेणैव मङ्गलं मृदङ्गध्वनिवत्॥ **सुष्ठु** स्वरभेदार्थं पाठः। **स्मे**त्यतीते पादपूरणे च। **आदहे**त्युपक्रमहिंसाकुत्सनेषु। आदह स्वधामन्नित्यत्र तु पदकारा आदिति पृथक् पदं पठन्ति॥—**अवदत्तमि**ति। इह अवस्यानुपसर्गत्वात् 'अच उपसर्गात्तः' इति न भवति। **अह**मिति सुबन्तप्रतिरूपकमहंकारे। एवं 'गेये केन विनीतौ वाम्' इति। युवामित्यर्थः। सुवन्तप्रतिरूपकमव्ययम्। **अस्ती**ति तु तिङन्तप्रतिरूपकम्। एवं 'त्वामस्मि वच्मि—' इत्यत्रास्मीत्यहमर्थे तिङन्तप्रतिरूपकम्। आहेत्युवाचेत्यर्थे। आसेति बभूवेत्यर्थे इत्यादि बोध्यम्॥ **अहंयुरि**ति। 'अहंशुभमोर्युस्'। यदि तु 'त्वाहौ सौ' इति मपर्यन्तस्याहादेशे शेषे लोपे च कृते निष्पन्नो योऽहंशब्दस्तस्यायुस्प्रत्ययः क्रियेत तर्हि सुपो लुपि अस्मद्युसिति स्थिते मदीय इत्यत्रेव मपर्यन्तस्य मादेशे सति मद्युरिति स्यादिति भावः॥ **अस्तिक्षीरे**ति। तिङन्तत्वे तु बहुव्रीहिसमासोऽयं नोपपद्यत इति भावः। **अ** इति संबोधनेऽधिक्षेपे निषेधे च। **आ** इति वाक्यस्मरणयोः। **इ** संबोधनजुगुप्साविस्मयेषु। **ई उ ऊ ए ऐ ओ औ** संबोधने। **पशु** सम्यगर्थे। पशु मन्यमानाः। **शुकं** शैघ्र्ये। **यथाकथाचे**त्यनादरे। **पाट्**प्रभृतयः सप्त संबोधने। **द्येति** हिंसाप्रातिलोम्यपादपूरणेषु। **विषु** नानार्थे। **एकपदे** इत्यकस्मादित्यर्थे। **युत्** कुत्सायाम्। **आत** इति इतोऽपीत्यर्थे॥—**आकृतिगण** इति। तद्यथा **यत्तदि**ति हेतौ। **आहोस्विद्वि**कल्पे। **सीम** सर्वतोभावे। **शुकम**तिशये। **अनुकं** वितर्के। **शश्वद्** अन्तःकरणे आभिमुख्ये च। **व** पादपूरणे इवार्थे च। **दिष्ट्ये**त्यानन्दे। **चटु चाटु** प्रिये वाक्ये। **हु**मिति भर्त्सने। **इ**वेति सादृश्ये। **अद्यत्वे** इति इदानीमित्यर्थे इत्यादि॥ अत्र स्वरादिचाद्योराकृतिगणत्वाविशेषेऽपि येषां निपातस्वर इष्टस्ते चादिषु। अन्ये तु स्वरादिषु स्वरद्वयभाजस्तूभयत्र बोध्याः॥—**तद्धितश्चासर्वविभक्तिः**॥—**सर्वे**ति। वचनत्रयात्मिकेत्यर्थः॥—**नोत्पद्यत** इति। किं त्वेकवचनमेवोत्पद्यत इति भावः॥ तद्धितः किम्। एकः। द्वौ। त्रयः॥ असर्वेत्यादि किम्। औपगवः॥ ननु पञ्चालाः गोदौ वरणा इत्यादावतिप्रसङ्गः। न च 'लुब्योगाप्रख्यानात्' इति वदतां नैषां तद्धितान्तत्वमङ्गीकृतमिति नातिप्रसङ्ग इति वाच्यम्। एवमपि पचतिकल्पं पचतिरूपमित्यादावतिव्याप्तेर्दुर्वारत्वादित्याशङ्क्याह—**परिगणनं कर्तव्यमिति**॥ **तसिलादय** इति। 'पञ्चम्यास्तसिल्' इति विहितो यस्तसिल् तदादयो 'याप्ये पाशप्' इति विहितपाशप्प्रत्ययपर्यन्ता इत्यर्थः॥—**शस्प्रभृतय** इति। 'बह्वल्पार्थात्—' इति विहितो यः शस्तदादयः 'समासान्ताः' इति सूत्रपर्यन्ताः॥—**कृत्वोऽर्था** इति। 'संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच्' इति विहिताः कृत्वसुजादयस्त्रयः॥—**तसिवती** इति। न च तसेः परिगणनं व्यर्थं, शस्प्रभृतित्वादेव 'प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः' इत्यस्य लाभादिति वाच्यम्। 'तेनैकदिक्' 'तसिश्च' इत्येतदर्थतया तस्यावश्यकत्वात्। 'तेन तुल्यम्—' इति वतिः॥—**नानाञावि**ति। 'विनञ्भ्यां नानाञौ नसह' इति विहितौ॥—**पचतिकल्पमि**ति। अव्ययसंज्ञायां हि सत्यां सुपो लुक् स्यादिति भावः॥—**कृन्मेजन्तः**॥ अत्र मेजन्त इत्येतच्छ्रुतत्वात् कृत एव विशेषणं न तु कृदन्तस्याश्रुतस्य। अन्यथा प्रतामौ प्रतामः। लवमाचष्टे णौ क्विपि णिलोपे वस्योठि वृद्धौ लौः। अत्रापि प्रसज्येतेति भावः। भवति ह्येतत्प्रत्ययलक्षणेन कृदन्तमेजन्तं च श्रूयते इति तदाह—

स्मारंस्मारम् । जीवसे पिबध्यै । क्त्वातोसुन्कसुनः ।१।१।४०। एतदन्तमव्ययं स्यात् । कृत्वा । उदेतोः । विसृपः । अव्ययीभावश्च ।१।१।४१। अधिहरि । अव्ययादाप्सुपः ।२।४।८२। अव्ययाद्विहितस्यापः सुपश्च लुक् स्यात् । तत्र शालायाम् । विहितविशेषणान्नेह । अत्युच्चैसौ । अव्ययसंज्ञायां यद्यपि तदन्तविधिरस्ति तथापि न गौणे । आब्ग्रहणं व्यर्थमलिङ्गत्वात् ॥ सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु । वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम् ॥ इति श्रुतिर्लिङ्गसंख्याकारकाऽभावपरा ॥ वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः । आपं चैव हलन्तानां यथा

कृद्यो मान्त एजन्त इति ॥—**स्मारंस्मारमि**ति । स्मरतेः 'आभीक्ष्ण्ये णमुल् च' इति णमुल् । वृद्धिः । रपरत्वम् । 'नित्यवीप्सयोः' इति द्वित्वम् ॥—**जीवसे** इति । 'तुमर्थेसेसेन्–' इत्यसेप्रत्ययः ॥—**पिबध्यै** इति । 'तुमर्थे–' इत्यनेनैव शध्यैप्रत्ययः । 'पाघ्रा–' इति पिबादेशः । 'येन विधिस्तदन्तस्य' इत्यनेनैव सिद्धे सूत्रे अन्तग्रहणमौपदेशिकप्रतिपत्त्यर्थं, तेनेह न । आधये चिकीर्षवे । लक्षणप्रतिपदोक्तसंनिपातपरिभाषाभ्यां सिद्धे तयोरनित्यत्वज्ञापनायेदमिति मनोरमायां स्थितम् । एतच्च 'अव्ययादाप्सुपः' इत्यत्र अव्ययात् परस्य सुपो लुगिति यथाश्रुतव्याख्यामभिप्रेत्योक्तम् । अव्ययाद्विहितस्येति व्याख्याने त्वाधये इत्यादौ अव्ययसंज्ञायामनिष्टान्तरमूह्यम् ॥—**क्त्वातोसुन्कसुनः** ॥—**कृत्वे**ति । 'समानकर्तृकयोः–' इत्यादिना क्त्वा ॥—**उदेतोरि**ति । उत्पूर्वादिणो 'भावलक्षणे स्थेण्–' इत्यादिना तोऽसुन् ॥—**विसृप** इति । 'सृपितृदोः कसुन्' ॥—**अव्ययीभावश्च** ॥ अव्ययसंज्ञः स्यात् ॥ इह लुकि मुखस्वरोपचारयोर्निवृत्तौ चेति परिगणनं कर्तव्यम् । लुक्युदाहरणम् । उपाग्नि । 'अव्ययाद्–' इति सुपो लुक् । मुखस्वरनिवृत्तौ उदाहरणम् । उपाग्निमुखः प्रत्यग्निमुखः 'मुखं स्वाङ्गम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वे प्राप्ते 'नाव्ययदिक्शब्द–' इत्यादिना प्रतिषेधः । तथा च 'बहुव्रीहौ प्रकृत्या' इति पूर्वशब्दप्रकृतिस्वर एव भवति, पूर्वपदं च समासस्वरेणान्तोदात्तम् । विसर्गस्थानिकस्य सकारस्य उपचार इति प्राचां संज्ञा तन्निवृत्ताबुदाहरणम् । उपपयःकारः । उपपयःकामः । इह 'अतः कृकमि–' इति प्राप्तं सत्वम् 'अनव्ययस्य' इति पर्युदस्यते ॥ परिगणनं किम् । उपाग्न्यधीयान । इह 'सुबामन्त्रिते' इति पराङ्गवद्भावेन पाठम् 'आमन्त्रितस्य च' इत्याद्युदात्तत्वं यथा स्यात् । पराङ्गवद्भावे हि अव्ययानां प्रतिषेध उपसंख्यातः, उपाग्न्यधीयानेत्यादौ मा भूदिति । तथा उपाग्निकमित्यादौ 'अव्ययसर्वनाम्नाम्–' इत्यकच्च न ॥ उपकुम्भमन्यः 'खित्यनव्ययस्य' इति वर्तमाने 'अरुर्द्विषदजन्तस्य–' इति विहितो यो मुम् तस्येह प्रतिषेधो न । उपकुम्भीभूतः । इह 'अस्य च्वौ' इतीत्वस्य प्रतिषेधो न । इत्वविधौ हि 'अव्ययस्य च्वौ' ईतीत्वं न इति प्रतिषेध उच्यते । दोषाभूतमहः दिवाभूता रात्रिरित्यत्र मा भूदिति ॥ स्यादेतत् । स्वरादित्वेनैव सिद्धत्वात् 'तद्धितश्च–' इत्यादिचतुःसूत्री व्यर्था । तत्र हि 'तसिलादिस्तद्धित एवाच्पर्यन्तः' इत्यादिना 'च्व्यर्थाश्च' इत्यन्तेनास्तिप्रत्ययमौणादिकं वर्जयित्वा 'तद्धितश्चासर्वविभक्तिः' इत्यस्यार्थः संगृह्यते । 'कृन्मकारसंध्यक्षरान्तः' इत्यनेन 'कृन्मेजन्तः' इत्यस्यार्थः संगृह्यते । 'क्त्वातोसुन्कसुनः' 'अव्ययीभावश्च' इति सूत्रद्वयं तु स्वरूपेणैव पठ्यत इति ॥ अत्राहुः । पुनर्वचनमनित्यत्वज्ञापनार्थं तेन प्रागुक्तं 'लुङ्मुखस्वरोपचाराः' इति परिगणनं लभ्यते । पुरा सूर्यस्योदेतोराधेयः । पुरा क्रूरस्य विसृपो विरप्शिन्नित्यादिसिद्धये, 'नलोकाव्यय–' इत्यत्र 'अव्ययप्रतिषेधे तोसुन्कसुनोरप्रतिषेधः' इति वक्ष्यते तदप्यनेनैव लभ्यते इति ॥—**अव्ययादाप्सुपः** ॥ 'ण्यक्षत्रियार्ष–' इति सूत्राल्लुगत्रानुवर्तत इत्याह—**लुक् स्या**दिति । अव्ययमिति महत्संज्ञाकरणमन्वर्थसंज्ञाविज्ञानार्थम् । न व्येति विविधं विकारं न गच्छति । सत्त्वधर्मान् लिङ्गसंख्यादीन्न गृह्णातीति यावत् । तेनात्युच्चैसौ अत्युच्चैसः इत्यादिसिद्धिः अतिक्रान्तप्रधानत्वेन सत्त्वधर्मपरिग्रहादव्ययसंज्ञाया अत्राभावात् । नन्वेवमप्युच्चैःशब्दस्याव्ययत्वानपायात् सुपो लुक् दुर्वार इत्यत आह—**विहितविशेषणादि**ति ॥—**अत्युच्चैसावि**ति । ननु अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयान्तेन समस्यन्ते, उच्चैःशब्दस्त्वधिकरणशक्तिप्रधान इति कर्मत्वायोगान्न तस्य द्वितीयान्तता ॥ सत्यम् । शक्तिप्रधानान्यपि कानिचिदव्ययानि वृत्तिविषये शक्तिमत्प्रधानानि क्वचिद् भवन्ति । यथा दोषामन्यमहः । दिवामन्या रात्रिरिति । ततश्च प्रक्रियादशायामुच्चैःशब्दस्य द्वितीयान्तत्वं संभवतीति दिक् ॥ ननु स्वरादिषु उच्चैःशब्दः पठ्यते तत्र कथं तदन्तस्य प्रसङ्ग इति चेन्न । अन्वर्थसंज्ञयैव तदन्तविधेरपि ज्ञापनात् । अन्यथा उपसर्जने प्रसङ्गाभावेन तन्निवृत्त्यर्थाया अन्वर्थसंज्ञाया वैयर्थ्यापत्तेः । तेन परमस्वः परमोच्चैरित्यादौ सत्त्वधर्मापरिग्रहादव्ययत्वं सिद्धम्, तदेतदाह—**अव्ययसंज्ञायां यद्यपी**त्यादि ॥ 'अव्ययादापो लुग्वचनानर्थक्यं लिङ्गाभावात्' इति वार्तिकं मनसि निधायाह—**आब्ग्रहणं व्यर्थमि**ति । सूत्रस्योक्तिसंभवस्तु 'स्त्रियाम्' इति सूत्रे स्त्रीसमानाधिकरणादिति पक्षं गृहीत्वेति बोध्यः । स च न स्थितः, भूतमियं ब्राह्मणीत्यादावतिव्याप्तेः ॥ यदि तु 'आमः' इति सूत्रानन्तरं 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' 'अव्ययात्' इति सूत्र्यते तदा सुब्ग्रहणमपि व्यर्थं, सुप इत्यनुवृत्तिसंभवादिति नव्याः ॥ अलिङ्गत्वे आथर्वणप्रणवविद्यागतश्रुतिविरोधमाशङ्क्याह—**सदृशमि**ति । एतेषु यन्न व्येति किं तु सदृशं एकप्रकारं तदव्ययमिति योजना । यद्वा । यस्मान्न व्येति तदव्ययम् ॥—**लिङ्गकारके**ति ॥ विभक्तिवचन-

१ अत्युच्चैसाविति—अत्र इति स्थिते इति शेषः । अत्युच्चैरिति उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः । औ इति अशब्दस्य द्विवचनम्, तत्रैकादेशस्य परादिवद्भावात्सुत्वम् इति बृहच्छेखरे ।

वाचा निशा दिशा ॥ वगाहः । अवगाहः । पिधानम् । अपिधानम् ॥ ॥ इत्यव्ययानि ॥ ॥

स्त्रीप्रत्ययप्रकरणम् ।

स्त्रियाम् ।४।१।३। अधिकारोऽयम् । समर्थानामिति यावत् । **अजाद्यतष्टाप्** ।४।१।४। अजादीनामकारान्तस्य च वाच्यं यत् स्त्रीत्वं तत्र द्योत्ये टाप् स्यात् । अजाद्युक्तिर्ङीपो ङीपश्च बाधनार्था । अजा । अतः । खट्वा । अजादिभिः स्त्रीत्वस्य विशेषणान्नेह । पञ्चाजी । अत्र हि समासार्थसमाहारनिष्ठं स्त्रीत्वम् । अजा । एडका । अश्वा । चटका ।

शब्दौ कारकसंख्यापराविति भावः ॥ यद्यप्यव्ययीभावस्य लिङ्गसंख्याकारकयोगोऽस्ति तथापि वचनादव्ययत्वम् ॥ अव्ययविशेषे कार्यान्तरमाह—**वष्टी**ति । भागुरिराचार्यः ॥ **आपं चैवे**ति । वष्टीत्यनुषज्यते ॥ **यथा वाचे**ति । परिगणनमिदमित्येके । अन्ये तूदाहरणमात्रमित्याहुः ॥—**वगाह** इति । अपिना साहचर्यादादिरेवाकारो लुप्यते नान्त्य इति भावः ॥ इत्यव्ययानि ॥

अजाद्यतः—॥ अजशब्दः आदिर्यस्येति बहुव्रीहिः । अच् आदिर्यस्येति तु नार्थः । 'ऋचि' इति निर्देशात्, गणपाठसामर्थ्याच्च । अदिति न स्वरूपग्रहणम्, 'संख्यायाः–' इति लिङ्गात्, अजादिभिः पृथक्पाठसामर्थ्याच्च ॥ इह 'ङ्याप्प्रातिपदिकात्' इत्यधिकारेऽपि ङ्यापौ न संबध्येते इहैव तयोर्विधेयत्वात्, अपि तु प्रातिपदिकमेव । तच्चाकारेण विशिष्यते, विशेषणेन च तदन्तत्वलाभः, तदाह—**अजादीनामकारान्तस्य** चेति । सूत्रे 'अतः' इति षष्ठी तदर्थश्च वाच्यवाचकभावः ॥ स्त्रियामिति तु धर्मप्रधानो निर्देश इत्याशयेनाह—**वाच्यं यत् स्त्रीत्वमि**ति । एतच्च लिङ्गं प्रातिपदिकार्थ इति पक्षाभिप्रायेणोक्तम् । कस्माद्भवतीत्याकाङ्क्षायां संनिधानादजादिभ्योऽकारान्ताच्चेति बोध्यम् । 'इको यणचि' इत्यत्र कस्मादचि परे इत्याकाङ्क्षायामिक इति यथा । टापः पकारः स्वरार्थः 'औङ आपः', 'आङि चापः', 'याडापः' इत्यादौ सामान्यग्रहणार्थश्च । तद्विधानार्थष्टकारः । आबित्युक्ते हि तदनुबन्धपरिभाषया 'औङ आपः' इत्यादावयमेव गृह्येत डाप्चापोस्तु ग्रहणं न स्यात् ॥ नन्वत इत्येव सिद्धे अजादिग्रहणं व्यर्थम् । न च कुञ्चा उष्णिहेत्यादिषु हलन्तत्वादप्राप्ते विध्यर्थं तदिति वाच्यम् । तथा सति कुञ्चेत्यादिरेव गृह्येत, न त्वजादिरतो व्याचष्टे—**अजाद्युक्तिर्ङीपो ङीपश्चे**ति ॥—**खट्वे**ति । 'खट् काङ्क्षायाम्' । 'अशूप्रुषिलटिखटिकणिविशिभ्यः क्वन्' ॥ नन्वचेतनानां खट्वादिशब्दानां कथं लिङ्गे व्यवस्थेति चेत् । उच्यते । लोकप्रसिद्धं स्तनाद्यवयवसंस्थानविशेषात्मकं लिङ्गं न व्याकरणे आश्रीयते, दारानित्यादौ नरत्वाभावप्रसङ्गात् । तटस्तटीतटमित्यादौ यथायथं लिङ्गत्रितयनिबन्धनकार्याणामसिद्धिप्रसङ्गाच्च, किं तु पारिभाषिकमेव लिङ्गत्रयम् । तच्च केवलान्वयि । अयमर्थ इयं व्यक्तिरिदं वस्त्विति शब्दानां सर्वत्राप्रतिबद्धप्रसरत्वात् । तत्र कश्चिच्छब्द एकस्मिँल्लिङ्गे शक्तः कश्चित् द्वयोः कश्चित् त्रिषु इति लिङ्गानुशासनादिभ्यो निर्णयम् ॥ कुमारब्राह्मणादिशब्दास्तु लौकिकपुंस्त्वविशिष्टे शास्त्रीये । पुंस्त्वे शक्ताः ॥ लौकिकस्त्रीत्वविशिष्टे च शास्त्रीयस्त्रीत्वे । कथमन्यथा कुमारी कुमार इत्यादयः प्रयोगा व्यवतिष्ठेरन् । 'करेणुरिभ्यां स्त्री नेभे' इत्यमरस्याप्ययमेवार्थः । नन्वेवं पशुनेति पुंस्त्वं विवक्षितमिति मीमांसकोद्घोषः कथं योज्यः । पारिभाषिकस्याव्यावर्तकतया तद्विवक्षाया अकिंचित्करत्वात् । लौकिकस्य तु लिङ्गस्य पशुशब्दादप्रतीतेरिति चेत् । अत्राहुः । 'छागो वा मन्त्रवर्णात्' इति षष्ठान्त्याधिकरणन्यायेन पुंस्त्वस्य नियमो बोध्यश्छागशब्दस्य लौकिकपुंस्त्वविशिष्टपारिभाषिके शक्तत्वादिति ॥ तच्च जातित्रयमित्येके । उक्तं च हरिणा—'तिस्रो जातय एवैताः केषांचित् समवस्थिताः । अविरुद्धा विरुद्धाभिर्गोमनुष्यादिजातिभिः ॥ भाष्ये तु प्रकारान्तरमुक्तम्,—'संस्त्यानप्रसवौ लिङ्गमास्थेयौ स्वकृतान्ततः । संस्त्याने स्त्यायतेर्ड्रट् स्त्री सूतेः सप् प्रसवे पुमान् ॥ उभयोरन्तरं यच्च तदभावे नपुंसकम्' इति । अस्यायमर्थः । संस्त्यानं स्त्री सत्त्वरजस्तमोलक्षणानां गुणानामपचयः । प्रसवो गुणानामुपचयः । सप् पुमान् । सूतेर्धातोः सप् सकारस्य पकारादेश इत्यर्थः । औणादिकोमसुन्प्रत्ययो ह्रस्वश्च बाहुलकादिति कैयटः । 'पूञो डुमसुन्' इति माधवः । तयोरुपचयापचययोरभावे सति यदुभयोरन्तरं सदृशं तन्नपुंसकं 'नभ्राण्नपाद्–' इति निपातनादिति भावः ॥ तथा च स्थितिमात्रं नपुंसकम् । अत एवाविर्भावतिरोभावयोरपि स्थितिसामान्यविवक्षासंभवान्नपुंसकम् । लिङ्गसर्वनामेति सिद्धान्तः । स्त्रीपुमान्नपुंसकमिति शब्दाश्च शुक्लादिशब्दवद्धर्मे धर्मिणि च वर्तन्ते । स्वकृतान्तत इति । वैयाकरणसिद्धान्तत इत्यर्थः ॥ 'कृतान्तौ यमसिद्धान्तौ' इत्यमरः ॥—**पञ्चाजी**ति । पञ्चानामजानां समाहार इति 'तद्धितार्थ–' इत्यादिना द्विगुः । 'अकारान्तोत्तरपदः–' इति स्त्रीत्वे 'द्विगोः' इति ङीप् । न चात्र प्रत्ययविधौ तदन्तविधिविरहादेव टापोऽप्रवृत्तौ ङीबेव स्यादिति वाच्यम् । अमहत्पूर्वग्रहणेनानुपसर्जनाधिकारेण च स्त्रीप्रत्ययेषु तदन्तविधिज्ञापनाट्टाप्प्राप्तेः सत्त्वात् ॥—**समासार्थसमाहारनिष्ठमि**ति ॥ नन्वजहत्स्वार्थायां वृत्तौ समा-

१ तत्र द्योत्ये इति—प्रत्ययार्थत्वे हि तस्य विशेष्यतापत्तिः, द्योत्यस्य तु विशेषणत्वमिति आकरे स्पष्टम् । अत एव वागादिषु विनापि टापं तद्बोधो भवति वाच्यत्वे हि वाचकाभावात्स न स्यात् इति भावः । २ बाधनार्थेति—येननाप्राप्तिन्यायेनेति भावः । ३ चटकेति—क्षिपकादित्वादित्वं नेति शब्देन्दुशेखरे ।

मूषिका । एषु जातिलक्षणो ङीष् प्राप्तः । बाला । वत्सा । होडा । मन्दा । विलाता । एषु वयसि प्रथम इति ङीप् प्राप्तः ॥ ॐ **संभस्त्राजिनशणपिण्डेभ्यः फलात्** ॥ संफला । भस्त्रफला । ङ्यापोरिति ह्रस्वः ॥ ॐ **सदच्काण्डप्रान्तशतैकेभ्यः पुष्पात्** ॥ सत्पुष्पा । प्राक्पुष्पा । प्रत्यक्पुष्पा ॥ ॐ **शूद्रा चामहत्पूर्वा जातिः** ॥ पुंयोगे तु शूद्री । अमहत्पूर्वा किम् । महाशूद्री । क्रुञ्चा । उष्णिहा । देवविशा । ज्येष्ठा । कनिष्ठा । मध्यमेति पुंयोगेऽपि । कोकिला जातावपि ॥ ॐ **मूलान्नञः** ॥ अमूला ॥ ऋन्नेभ्यो ङीप् ॥ कर्त्री । दण्डिनी । **उगितश्च** ।४।१।६। उगिदन्तात्प्रातिपदिकात् स्त्रियां ङीप् स्यात् । भवती । पचन्ती । दीव्यन्ती । शप्श्यनोरिति नुम् । उगिदचामिति सूत्रेऽञ्चग्रहणेन धातोश्चेदुगित्कार्यं तर्ह्यञ्चतेरेवेति नियम्यते । तेनेह न । उखास्रत् । क्विप् । अनिदितामिति नलोपः । पर्णध्वत् । अञ्चतेस्तु स्यादेव । प्राची । प्रतीची । **वनो र च** ।४।१।७। वन्नन्तात्तदन्ताच्च प्रातिपदिकात् स्त्रियां

हारोऽप्यजाद्यर्थ एवेति चेत् । मैवम् । तथापि तस्य पदान्तरसमभिव्याहारापेक्षया बहिरङ्गत्वात् टाब्विधेस्त्वन्तरङ्गे चरितार्थत्वात् । कथं तर्हि परमाजेति चेत् । प्रागुत्पन्नस्यैव टापस्तत्र श्रवणात् । अत्यजा निरजेत्यत्र त्वदन्तत्वप्रयुक्तष्टाबिष्यते हि । न च पञ्चाजीत्यत्रापि तथास्त्विति वाच्यम् । 'द्विगोः' इति ङीपा बाधितत्वात् ॥—**चटके**ति । न चात्र 'प्रत्ययस्थात्–' इतीकारः शङ्क्यः । 'चटकाया ऐरक्' इति लिङ्गादिहैव निपातनाद्वा तदप्रवृत्तेः । एवं च क्षिपकादिषु चटकेति पठनं नातीवावश्यकमिति नव्याः ॥—**मूषिके**ति । 'वृश्चिकृषोः किकन्' इत्यधिकारे 'मुषेर्दीर्घश्च' इति किकनि इकारमध्यो मूषिकाशब्दः । यस्तु 'मूष स्तेये' इति दीर्घोपधात्संज्ञायां कुनि मूषकशब्दो माधवेनोक्तस्ततोऽप्ययं टाप् । प्रत्ययस्थादितीत्वं तु विशेषः ॥ केचित्तु कुन्नन्तोऽसावजादिगणे पाठं न प्रयुङ्क्ते गणे तत्पाठस्य जातिलक्षणङीप्बाधनार्थत्वात्संज्ञाया अजातित्वात् । तथा चादन्तत्वादेव कुन्नन्ताट्टाप् सिध्यतीत्याहुः ॥ तच्चिन्त्यम् । व्याघ्रीत्यादिवत्संज्ञात्वेऽपि जातित्वानपायात् ॥—**भस्त्रफले**ति । भस्त्रेव फलानि यस्या इति विग्रहः ॥—**ङ्यापोरि**ति । एतच्च 'फल निष्पत्तौ' इति धातौ माधवग्रन्थे स्थितम् ॥ 'पाककर्ण–' इत्यत्र भाष्ये तु दीर्घ एव दृश्यते ॥—**सदच्काण्डे**ति । सत्प्राक्काण्डेति पाठो नादर्तव्य इति ध्वनयन्नुदाहरति—**प्रत्यक्पुष्पे**ति ॥ अत्र नव्याः । 'सम्भस्त्रा–' इत्यादि वचनद्वयं 'मूलान्नञः' इति वक्ष्यमाणं च 'पाककर्ण–' इत्यनेन प्राप्तस्य ङीषो निषेधार्थं तत्रैव सूत्रे भाष्ये पठितमपि फले विशेषाभावादिहैव ग्रन्थकारैः पठितम् । न चैतावताऽजाद्यन्तर्गणसूत्राणीति भ्रमः कार्यः । तथात्वे मानाभावात् । किं तु वार्तिकान्येवेमानीत्याहुः ॥—**शूद्रा चे**ति । शूद्रशब्दष्टापमुत्पादयति जातिश्चेत् । महत्पूर्वस्तु न । जातिश्चेदितीहापि संबध्यते । तेन महती शूद्रा महाशूद्रेति भवत्येव ॥—**पुंयोगे त्वि**ति । पुंयोगश्च दाम्पत्यरूप एवेति न नियमः, किं तु जन्यजनकभावोऽपि गृह्यते । तथा च स्मृतिः । 'वैश्याशूद्रयोस्तु राजन्यान्माहिष्योग्रौ सुतौ स्मृतौ' इति ॥—**महाशूद्री**ति । 'आभीरी तु महाशूद्री जातिपुंयोगयोः समा' इत्यमरः । इह 'अमहत्पूर्वा' इति व्यर्थं, महाशूद्रशब्दो हि समुदित एवाभीरत्वजातौ वर्तते । तत्रावयवस्यानर्थकतया शूद्रशब्दार्थसमवेतस्त्रीत्वाभावेन टापः प्रसक्त्यभावात् । न च तदन्तविधिज्ञापनाय तदिति वाच्यम् । अनुपसर्जनाधिकारेणैव तदन्तविधिज्ञापनादिति दिक् ॥ अत्र नव्याः 'शूद्रा च' इत्यादिवचनम् 'अजाद्यतः–' इति सूत्रस्थं वार्तिकमेव, न त्विदं गणसूत्रमित्याहुः ॥—**क्रुञ्चेत्यादि** । त्रयोऽमी हलन्ता इत्येके । भाष्ये तु 'कुञ्चानाऽऽलभेत' 'उष्णिहककुभौ' इत्यादिप्रयोगमुदाहृत्याऽदन्ता अपि स्वीकृताः । पचाद्यचा इगुपधलक्षणेन कप्रत्ययेन यथासंभवमदन्तत्वात् ॥—**पुंयोगेऽपी**ति । यदा ज्येष्ठादयः प्रथमजातादौ वर्तन्ते तदादन्तत्वादेव टाप् सिद्धः । यदा तु ज्येष्ठस्य स्त्रीत्वादिविवक्षा तदा पुंयोगलक्षणो ङीष् प्राप्तः सोऽप्यनेन बाध्यते इति सूचयितुमपिशब्दः ॥—**मूलान्नञः** । नञः किम् । शतमूली ॥—**अमूले**ति । ओषधिजातिरियम् ॥—**उगितश्च** ॥ उगिच्छब्देन प्रातिपदिकं विशेष्यते विशेषणेन तदन्तविधिः । न च प्रत्ययविधौ प्रतिषेधः शङ्क्यः । अनुपसर्जनादित्यनेन स्त्रीप्रत्ययेषु तदन्तविधिरस्तीति ज्ञापनात्, 'उगिद्वर्णग्रहणवर्जम्' इति 'येन विधिः–' इति सूत्र एवोक्तत्वाच्चेत्याशयेनाह—**उगिदन्तादि**ति ॥ तत्रोगित् प्रातिपदिकं प्रत्ययश्चेति द्विविधं संभवति । आद्ये उगिदन्ते—भवन्तं महान्तं चातिक्रान्ता अतिभवती अतिमहतीत्युदाहरणं, सर्वादिगणे 'भवतु' इति पाठाद्भवच्छब्दस्योगित्त्वव्यपदेशः, महच्छब्दस्य तु शतृवद्भावात् । न चैवं 'व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन' इति निषेधात् केवलाभ्यां भवन्महच्छब्दाभ्यां ङीप् न स्यादिति वाच्यम् । प्रातिपदिकाप्रातिपदिकसाधारणेन शब्दमात्रमुगित्पदाभिधेयमित्युक्तनिषेधाप्रवृत्तेरित्याशयेनोदाहरति—**भवती**ति ॥ द्वितीयमुगिदन्तमुदाहरति—**पचन्ती**ति । पचेर्लटः शतरि 'कर्तरि शप्' । यदि तु सर्वादिगणे भवतु इति उगित् पठितः स 'भातेर्डवतुः' इति व्युत्पाद्यते, तदा भवतीति द्वितीयोगिदन्तस्याप्युदाहरणं भवत्येव ॥ शत्रन्तात्तु भवतेर्ङीपि 'शप्श्यनोः–' इति नित्यो नुम् । भवन्ती ॥—**उखास्रदि**त्यादि । उखायाः स्रंसते पर्णेभ्यो ध्वंसते । 'स्रंसु ध्वंसु अवस्रंसने' 'वसुस्रंसु–' इति दत्वम् ॥—**वनो र च** ॥ वनिति प्रत्ययेन तदन्तं प्रातिपदिकं गृह्यते । वन्नन्तेन त्वधिकृतप्रातिपदिकविशेषणात्तदन्तविधिरित्याह—**वन्नन्तात्तदन्ताच्चे**ति । 'येन विधिस्तदन्तस्य' इत्यत्र 'स्वं

---

१ अञ्चतेस्त्विति—नलोपिनोऽञ्चतेरित्यर्थः । २ वनो र चेति—इदं सूत्रे न ङीप्विधायकं, किंतु 'ऋन्नेभ्यः–' इति प्राप्तङीबनुवादेन तत्संनियोगशिष्टरभावमात्रविधायकम् । उभयविधौ गौरवात् । वन्नृचात्राथवानेव गृह्यते तेन मवोनीत्यादौ नातिप्रसङ्गः ।

ङीप् स्यात् रश्चान्तादेशः । वन्निति ङ्वनिप्क्वनिप्वनिपां सामान्यग्रहणम् । (प) **प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणम्** । तेन प्रातिपदिकविशेषणात्तदन्तान्तमपि लभ्यते । सुत्वानमतिक्रान्ता अतिसुत्वरी । अतिधीवरी शर्वरी ॥ ॐ **वनो न हश इति वक्तव्यम्** ॥ हशन्ताद्धातोर्विहितो यो वन् तदन्तात्तदन्तान्ताच्च प्रातिपदिकात् ङीप् रश्च नेत्यर्थः । ओणृ अपनयने । वनिप् । विड्वनोरित्यात्वम् । अवावा ब्राह्मणी । राजयुध्वा ॥ ॐ **बहुव्रीहौ वा** ॥ बहुधीवरी । बहुधीवा । पक्षे डाप् वक्ष्यते ॥ **पादोऽन्यतरस्याम्** ।४।१।८। पाच्छब्दः कृतसमासान्तस्तदन्तात्प्रातिपदिकात् ङीब्वा स्यात् । द्विपदी । द्विपात् । **टाबृचि** ।४।१।९। ऋचि वाच्यायां पादन्ताट्टाप् स्यात् । द्विपदा ऋक् । एकपदा ॥ न षट्स्वस्रादिभ्यः ॥ पञ्च । चतस्रः । पञ्चेत्यत्र नलोपे कृतेऽपि ष्णान्ता षडिति षट्संज्ञां प्रति नलोपः सुप्स्वरेति नलोपस्यासिद्धत्वाच्च षट्स्वस्रादिभ्य इति न टाप् । **मनः** ।४।१।११। मन्नन्तान्न ङीप् । सीमा । सीमानौ । **अनो बहुव्रीहेः** ।४।१।१२। अन्नन्ताद्बहुव्रीहेर्न ङीप् । बहुयज्वा । बहुयज्वानौ । **डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम्** ।४।१।१३। सूत्रद्वयोपात्ताभ्यां डाब् वा स्यात् ॥ सीमा । सीमे । सीमानौ । दामा । दामे

रूपम्' इति सूत्रात्स्वमित्यनुवर्त्य स्वस्य चेति व्याख्यानादुभयं लभ्यत इति भावः । यदि तु वन्नन्तमेव व्यपदेशिवद्भावेन वन्नन्तान्तमित्युच्यते, तर्हि 'येन विधिः–' इत्यत्र स्वमित्यनुवर्त्य स्वस्य चेति न व्याख्येयम् ॥ न चात्र 'व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन' इति निषेधः शङ्क्यः । तस्य प्रत्ययमात्रविधिविषयत्वात्, वन्नन्तस्य वस्तुतः प्रातिपदिकत्वेऽपि सूत्रे गृहीतस्य वन इत्यस्य प्रातिपदिकत्वाभावाच्चेत्याहुः ॥—**सामान्यग्रहणमि**ति । सूत्रे वन इत्यनुबन्धरहितस्य ग्रहणात्तदनुबन्धपरिभाषा नोपतिष्ठत इति भावः ॥ वन्ग्रहणे वन्नन्तं वन्नन्तान्तं च कथं लभ्यत इत्याशङ्कायामाह—**प्रत्ययग्रहणे** इत्यादि ॥—**तेने**ति । वन्नन्तेनेत्यर्थः ॥—**तदन्तान्तमपि लभ्यत** इति । 'स्त्रियाम्' इत्यधिकारे 'ग्रहणवता प्रातिपदिकेन–' इति निषेधो न प्रवर्तते 'असमहत्पूर्वा' इत्यादिज्ञापकादिति भावः ॥ अन्ये त्वाहुः । वन्नन्तस्य वस्तुतः प्रातिपदिकत्वेऽपि सूत्रे गृहीतस्य वन इत्यस्य प्रातिपदिकत्वं नास्तीत्युक्तत्वात् 'ग्रहणवता–' इति निषेधशङ्कैव नास्तीति ॥—**सुत्वानमि**ति । 'सुयजोर्ङ्वनिप्' 'अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे–' इति समासः ॥—**अतिधीवरी**ति । दधातेः 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति क्वनिप् । 'घुमास्था–' इतीत्त्वम् ॥ भाष्ये तु ध्यायतेः क्वनिपि संप्रसारणमिति स्थितम् ॥ नस्य रेफादेशे कृतेऽप्येकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् 'अल्लोपोऽनः' इति प्राप्तोऽल्लोपोऽनो नकारान्तविशेषणात्तु न भवतीति 'श्वयुवमघोनाम्–' इत्यत्रैव व्युत्पादितम् ॥—**शर्वरी**ति । शॄधातोः 'अन्येभ्योऽपि–' इत्यनेनैव वनिप् गुणे कृते रपरत्वे हशन्तात् परत्वेऽपि हशन्ताद्विहितत्वाभावात् ङीब्रयोरत्र निषेधो न ॥—**वनो न हश** इति । अबहुव्रीह्यर्थोऽयमारम्भः । बहुयज्वेत्यादौ तु 'अनो बहुव्रीहेः' इति ङीपो निषेधे रेफस्याप्यप्रवृत्तेः ॥—**राजयुध्वे**ति । राजानं योधितवती 'राजनि युधि कृञः' इति ङ्वनिप् ॥—**बहुव्रीहौ वे**ति । 'अन्यतरस्याम्' इति योगविभागादिदं लभ्यते, नत्वपूर्वं वचनमिति वक्ष्यते ॥—**बहुधीवरी**ति । बहवो धीवानो यस्यां नगर्यामिति विग्रहः ॥—**पक्षे डाबि**ति । 'डाबुभाभ्याम्–' इति सूत्रेण । तथा च द्विवचने बहुधीवर्यौ बहुधीवानौ बहुधीवे इति रूपत्रयं भवतीति भावः ॥—**द्विपादि**ति । द्वौ पादौ यस्या इति बहुव्रीहौ 'संख्यासुपूर्वस्य' इति पादशब्दस्यान्तलोपः, ङीपि भत्वात् 'पादः पत्' ॥—**टाबृचि** ॥ पूर्वेण प्राप्तस्य ङीपोऽपवादः । यद्यपि 'पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रिवस्तुषु' इति कोशात् पादसमानार्थकः पदशब्दोऽस्तीति तेनैव द्विपदा एकपदेति रूपं सिध्यति, तथापि ऋचि वाच्यायां द्विपदी द्विपादिति प्रयोगनिवृत्तये सूत्रारम्भोऽयमावश्यकः ॥—**असिद्धत्वादि**ति ॥ एतच्चासिद्धत्वोपवर्णनं कार्यकालपक्ष एवोपयुज्यते, न तु यथोद्देशपक्षे सकृत्कृतायाः संज्ञायाः सर्वार्थत्वेन तस्याः पुनरपेक्षाभावात् । न च पञ्चन्निति नान्तस्य कृतायामपि संज्ञायां पञ्चेत्यदन्तस्य न कृतेति शङ्क्यम्, एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादित्याहुः ॥ तदसत् । एकदेशविकृतस्योपसंख्यानं हि 'स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ' इत्यत्र पठ्यते तच्चाल्विधौ न प्रवर्तत एवेति यथोद्देशपक्षेऽप्यसिद्धत्ववर्णनस्य युक्तत्वात् ॥—**न ङीबि**ति ॥ पूर्वसूत्रान्नेत्यनुवर्तत इति भावः ॥—**अनो बहुव्रीहेः** ॥ ननु राजयुध्वेत्यादिसिद्धये अवश्यं वक्तव्येन 'वनो न हशः' इत्यनेनैवेष्टसिद्धेः किमनेन सूत्रेण । मैवम् । अन्नन्ताद्बहुव्रीहेः 'डाबुभाभ्याम्–' इति डाब्विधानार्थमेतत्सूत्रस्यावश्यारब्धव्यत्वात् । तथा चानेन ङीपि निषिद्धे तत्संनियोगेन प्राप्तो 'वनो र च' इति यो रेफः सोऽपि दुर्लभ एवेति 'वनो न हशः' इति वार्तिकमबहुव्रीह्यर्थमिति फलितम् ॥—**बहुयज्वानावि**ति । 'न संयोगात्–' इति निषेधान्नायमुपधालोपी । तेनात्र 'अन उपधालोपिनः–' इति वक्ष्यमाणविकल्पो न प्रवर्तते ॥—**डाबुभाभ्याम्**—॥ उभाभ्यांग्रहणं व्यर्थं मन्नन्तान्नन्तयोरनुवृत्त्यैव तत्फलसिद्धेरित्येके ॥ उभयोरप्यनुवृत्तिसूचनाय तद्ग्रहणमाव-

---

१ कृतसमासान्त इति—उत्तरसूत्रे ऋच्यभिधेयायां तस्यैव संभवेनार्थाधिकारानुरोधादत्रापि स एव गृह्यते इति भावः, तेन पादयतेः क्विबन्तस्य न ग्रहणम् । २ टाबृचीति—अत्र अन्यतरस्यामित्यनुवर्त्यम्, तेन ऋच्यभिधेयायामेकपाद्इत्यपि भवत्येव । अनुवृत्तौ प्रमाणं तु एतत्सूत्रप्रत्याख्यानपरं ङ्याप्सूत्रस्थं भाष्यमिति द्रष्टव्यतम्' एद्विस्तरशः शब्देन्दुशेखरे । ३ न ङीबिति—अयं अन इति च टापोऽपि निषेधः, स्त्रियां यत्प्राप्नोति तन्नेत्यर्थात् । अत एव सीमभ्यामित्यादौ नलोपे कृते न टाप् ।

दामानौ । न पुंसि दामेत्यमरः । बहुयज्वा ॥ बहुयज्वे । बहुयज्वानौ । **अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्याम्** ।४।१।२८। अन्नन्ताद्बहुव्रीहेरुपधालोपिनो वा ङीप् स्यात् । पक्षे डाब्निषेधौ । बहुराज्ञी । बहुराज्ञ्यौ । बहुराजे । बहुराजानौ । **प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यात इदाप्यसुपः** ।७।३।४४। प्रत्ययस्थात्ककारात्पूर्वस्याऽकारस्येकारः स्यादापि परे स आप् सुपः परो न चेत् । सर्विका । कारिका ॥ अतः किम् । नौका । प्रत्ययस्थात्किम् । शक्नोतीति शका । असुपः किम् । बहुपरिव्राजका नगरी । कात्किम् । नन्दना । पूर्वस्य किम् । परस्य माभूत् । कटुका । तपरः किम् । राका । आपि किम् । कारकः ॥ ❀ **मामकनरकयोरुपसंख्यानम्** ॥ मामिका । नरान् कायतीति नरिका ॥

श्यकमन्यथा संनिहितस्यान्नन्तस्यैवानुवृत्तिरिति शङ्का स्यादित्यन्ये ॥ ननु निषेधडापोर्वचनसामर्थ्यात्पर्यायः सिध्यति तत् किमन्यतरस्यांग्रहणेन । सत्यम् । अन्यतरस्यामिति योगो विभज्यते तत्र 'अनः' इति निवृत्तम् । अनो बहुव्रीहेर्ङीब्वा स्यात् । पूर्वेणैव डापि सिद्धे पुनर्विधानमिदं 'ऋन्नेभ्यः–' इति ङीपा सह विकल्पार्थम् 'अन उपधालोपिनः–' इति सूत्रं तु नियमार्थम् अनो योऽसौ विकल्पः स उपधालोपिन एवेति । एवं च बहुधीवर्यौ बहुधीवानौ बहुधीवेत्युक्तरूपत्रयं सिद्धमिति 'बहुव्रीहौ वा' इत्येतन्नापूर्वं वचनमिति बोध्यम् ॥ उपधालोपिन एवेति नियमात्तु सुपर्वा चारुपर्वा इत्यादावनुपधालोपिनि ङीप् न भवति, किं तु डाप्निषेधावेव भवतः । अयं च योगविभागोऽवश्यमभ्युपेयः । अन्यथा बहुधीवरीत्यत्र प्रकरणान्तरस्थेन 'अन उपधालोपिनः–' इति वक्ष्यमाणेन पाक्षिके ङीपि कृतेऽपि 'ऋन्नेभ्यः–' इति प्राप्तं ङीपमनूद्य तत्संनियोगेन हि विधीयमानो यो 'वनो र च' इति रेफः स न सिध्येत् । ननु 'वनो र च' इति सूत्रमेव ङीब्रौ विधत्तामिति चेन्न । उभयविधौ गौरवात् । किं च उभयविधायकत्वेऽपि 'अनो बहुव्रीहेः' इत्यनेन ङीपि निषिद्धे रोऽपि दुर्लभः संनियोगशिष्टत्वात् ॥ भाष्ये तु 'अनो बहुव्रीहेः' इत्यस्यानन्तरम् 'उपधालोपिनो वा' इति सूत्रमस्तु, 'अन उपधा–' इत्यादि प्रदेशान्तरस्थं सूत्रं डाप्सूत्रेऽन्यतरस्यांग्रहणं च मास्त्वित्युक्तम् ॥—**अन उपधा**—॥ 'बहुव्रीहेरूधसो ङीष्' इत्यतो बहुव्रीहिग्रहणं 'संख्याव्ययादेर्ङीप्' इत्यतो ङीप् चानुवर्तत इत्याशयेनाह—**अन्नन्तादि**त्यादि । नियमार्थमिदमित्युक्तम् । न चैवं पूर्वेणैव विकल्पसिद्धाविहान्यतरस्यांग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यम् । असति ह्यन्यतरस्यांग्रहणे नित्यार्थो विधिरेवायं स्यान्न तु नियम इति ॥—**प्रत्ययस्थात् कात् पूर्वस्य**—॥ कादित्यकार[1] उच्चारणार्थः । व्यञ्जनमात्रं विवक्षितम् । अन्यथा एतिकाश्चरन्तीत्यादावकचि इत्वं न स्यात् । तत्र हि अकारविशिष्टककारस्य प्रत्ययस्थत्वाभावात् । न चाकच्यप्यकारान्तककार एव प्रत्ययस्थो भवतु 'अतो गुणे' इति पररूपे सत्येतिका इत्यादिरूपसिद्धेरिति वाच्यम् । पचतकीत्यादिवक्ष्यमाणरूपासिद्धिप्रसङ्गादित्याशयेनाह—**ककारादि**ति । वर्णनिर्देशे कारप्रत्ययो विहितः । क्वचित्समुदायात् प्रयोगस्तु 'उच्चैस्तरां वा वषट्कारः' इत्यादि निर्देशरूपयत्नसाध्य इति भावः ॥—**आपि पर** इति । एतच्चाकारविशेषणम् । तत्सामर्थ्यात्ककाराकाराभ्यां व्यवायेऽपि भवति, न तु पुत्रकाम्या रथकव्येत्यादौ त्रिचतुरादिव्यवाये । अत एव सर्विकेत्यादावाद्याकारस्य न भवति, तदेतदुक्तम्—**अकारस्येकारः स्यादापि परत** इति । यदि त्वापीति ककारविशेषणं स्यात्तर्हि रथकव्येत्यादावतिप्रसङ्गः, व्यवहितस्यापि परत्वानपायात् । न च निर्दिष्टपरिभाषया निस्तारः । अनुवादे परिभाषाणामनुपस्थितेः । न चापीत्यस्याकारविशेषणत्वेऽपि तद्दोषतादवस्थ्यमिति वाच्यम् । अनुवादे परिभाषाणामित्यत्रानुवाद इत्यस्यानूद्यमानविशेषणेष्वित्यर्थाभ्युपगमात् । कात् पूर्वस्यात इदित्यत्र हि अत इत्यनूद्येत्वविधानादनुवाद्यत्वमेवात इत्यस्य, न त्वनूद्यमानविशेषणत्वम् । कादित्यस्य त्वनूद्यमानविशषणत्वं स्पष्टमेवेति न तत्र निर्दिष्टपरिभाषोपतिष्ठते इति वैषम्यात् । अनूद्यमानविशेषणे परिभाषा नोपतिष्ठत इत्येतत् 'उदीचामातः–' इति सूत्रस्थस्थानेग्रहणेन ज्ञापयिष्यते ॥ यदि 'असुपः' इति पर्युदासः स्यात् तर्हि बहुपरिव्रजाकेत्यत्रापि स्यादेव उत्तरपदस्य सुबन्तत्वेऽपि समुदायस्यासुबन्तत्वात् ततः परष्टाबिति । तेनात्र प्रसज्यप्रतिषेध इत्याह—**स आप् सुपः परो न चेदि**ति । सुबन्तात् परो न चेदित्यर्थः ॥—**सर्विके**ति । 'अव्ययसर्वनाम्नाम्–' इत्यज्ञातार्थेऽकच् ॥—**कारिके**ति । करोतेर्ण्वुल् णित्त्वाद्वृद्धिः ॥—**नौके**ति । नौशब्दात् स्वार्थे कः, ततष्टाप् ॥—**शके**ति । शक्नोतीति विग्रहः । पचाद्यच् ततष्टाप् ॥—**बहुपरिव्राजके**ति । परिपूर्वाद् व्रजेर्ण्वुल् । बहवः परिव्राजका यस्यामिति बहुव्रीहौ तदवयवस्य सुपो लुकि कृतेऽपि प्रत्ययलक्षणेनोत्तरपदस्य सुबन्तत्वाट्टापः सुबन्तात् परत्वमस्तीतीत्वमत्र न भवति ॥—**नन्दने**ति । 'नन्दिग्रहि–' इति ल्युः । वस्तुतस्तु सूत्रे 'प्रत्ययस्थे कि' इति सप्तमीनिर्देशमेव कृत्वा पूर्वस्येति ग्रहणं सुत्यजमित्याहुः ॥—**पूर्वस्य किमि**ति ॥ अर्थादेवेदं लभ्यते । टाबेकादेशे कृते परत्र ह्रस्वाकाराभावादिति प्रश्नः । इतरो निर्दिष्टपरिभाषया कात् पूर्वस्येति न लभ्येत, किं तु टाबेकादेशं बाधित्वा कात् परस्यैवाकारस्य स्यादित्याशयेनाह—**परस्येत्यादि** ॥—**कटुके**ति । कटुरत्र कटुरसवति । अज्ञातादौ कः ॥—**राके**ति । 'कृदाधारार्चिकलिभ्यः कः' । बाहुलकादित्संज्ञाभावः । संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वात् 'केऽणः' इति ह्रस्वो न ॥ **मामकनरकयोरि**ति । ककारस्य प्रत्ययस्थत्वाभावादप्राप्ते वचनम् ॥—**मामिके**ति । ममेयं मामिका । 'युष्मदस्म-

---

१ प्रत्ययस्थादिति—स्थग्रहणं स्पष्टार्थम्, केवलककारस्य प्रत्ययत्वाभावात् ।

❀ **त्यक्त्यपोश्च** ॥ दाक्षिणात्यिका । इहत्यिका । ⧗ **न यासयोः** ।७।३।४५। यत्तदोरस्येन्न स्यात् । यका । सका । यकाम् । तकाम् ॥ ❀ **त्यकनश्च निषेधः** ॥ अधित्यका । उपत्यका ॥ ❀ **आशिषि वुनश्च** । जीवका । भवका ॥ ❀ **उत्तरपदलोपे न** ॥ देवदत्तिका देवका ॥ ❀ **क्षिपकादीनां च** ॥ क्षिपका । ध्रुवका । कन्यका । चटका ॥ ❀ **तारका ज्योतिषि** ॥ अन्यत्र तारिका ॥ ❀ **वर्णका तान्तवे** ॥ अन्यत्र वर्णिका ॥ ❀ **वर्तका शकुनौ प्राचाम्** ॥ उदीचां तु वर्तिका ॥ ❀ **अष्टका पितृदेवत्ये** ॥ अष्टिकान्या ॥ ❀ **सूतकापुत्रिकावृन्दारकाणां वेति वक्तव्यम्** ॥ इह वा अ इति च्छेदः । कात्पूर्वस्याकारादेशो वेत्यर्थः । तेन पुत्रिकाशब्दे ङीन इवर्णस्य पक्षेऽकारः । अन्यत्रेत्त्वबाधनार्थमकारस्यैव पक्षेऽकारः । सूतका । सूतिकेत्यादि । ⧗ **उदीचामातः स्थाने यकपूर्वायाः**[1] ।७।३।४६।

दोरन्यतरस्यां खञ्' इत्यण्, 'तवकममकावेकवचने' इति ममकादेशः, आदिवृद्धिः । 'केवलमामक–' इत्यादिना संज्ञाछन्दसोरेवेति नियमान्न ङीप् ॥—**नरिके**ति । 'कै शब्दे' 'आदेच उपदेशे–' इत्यात्वम्, 'आतोऽनुपसर्गे कः', 'आतो लोप इटि च' इत्यालोपः, टाप्, इत्वम् ॥—**त्यक्त्यपोश्च** । उपसंख्यानमित्यनुषज्यते । 'उदीचामातः–' इति विकल्पापवादः ॥—**दाक्षिणात्यिके**ति । दक्षिणस्यामदूरे दक्षिणा 'दक्षिणादाच्' दक्षिणा भवेति विग्रहे 'दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक्', 'किति च' इत्यादिवृद्धिः, टाप् । ततोऽज्ञातार्थे कः, 'केऽणः' इति ह्रस्वः, टाप् । प्राचा तु दक्षिणस्यां दिशि भवेति विगृहीतं तच्च मनोरमायां दूषितम् । त्यग्विधावव्ययसाहचर्यादाजन्तस्यैव दक्षिणशब्दस्य ग्रहणात् । अन्यथा सार्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावापत्तेश्चेति ॥—**इहत्यिके**ति । 'अव्ययात्त्यप्'—**न यासयोः** । 'प्रत्ययस्थात्' इति प्राप्ते निषेधोऽयम् । यासेति यत्तदोरुपलक्षणमित्याशयेनाह—**यत्तदोरि**ति ॥—**यका सके**ति । यत्तदोरकच् । त्यदाद्यत्वे टाप् । स्वरूपस्याविवक्षायां फलमाह—**यकां तकामि**ति । यद्यपि 'न यत्तदोः' इत्येव सूत्रयितुमुचितं, तथापि संनिपातपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनार्थं 'न यासयोः' इत्युक्तमित्याहुः ॥ वस्तुतस्तु 'न यत्तदोः' इत्युक्तेऽप्यनित्यत्वं सिध्यत्येव । अन्यथा अनयोरकारस्याप्परत्वं दुर्लभमिति किमनेन निषेधेनेति ॥—**त्यकनश्च निषेध** इति । ननु 'मृदस्तिकन्' इतिवत् प्रक्रियालाघवाय त्यिकन्निति वक्तव्ये त्यकन्नित्यकारनिर्देशसामर्थ्यादित्त्वाभावे सिद्धे किमनेन निषेधवचनेन । मैवम् । पञ्चभिरुपत्यकाभिः क्रीतः पञ्चोपत्यक इत्यादौ तद्धितलुकि स्त्रीप्रत्ययस्यापि लुक्यकारस्य श्रवणार्थत्वात्तस्य त्यिकन्नित्युक्ते हि पञ्चोपत्यिक इति स्यात्, इष्यते तु पञ्चोपत्यक इति । तस्मादावश्यकमेव निषेधवचनम् । 'मृदस्तिकन्' इत्यत्रापीकारोच्चारणं तद्धितलुकि श्रवणार्थम् । न तु प्रक्रियालाघवार्थम् । अन्यथा पञ्चभिर्मृत्तिकाभिः क्रीत इति 'आर्हात्–' इति ठकः 'अध्यर्ध–' इति लुकि कृते 'लुक् तद्धितलुकि' इति टापो लुकि निमित्ताभावात् 'प्रत्ययस्थात्–' इतीत्त्वं न स्यात् पञ्चमृत्तिक इत्यत्र । न च लुकः प्रागेवान्तरङ्गत्वात् 'प्रत्ययस्थात्–' इतीत्त्वं सिध्यत्येवेति वाच्यम् । 'अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुक् बाधते' इत्यभ्युपगमात् । अत एव सनीस्रंसत इत्यादौ नलोपाभावः सिध्यति । पञ्चभिः खट्वाभिः क्रीतः पञ्चखट्व इत्यादौ टापा सहैकादेशोऽपि न भवति । अन्यथा एकादेशस्यादिवद्भावाट्टाब्ग्रहणात् 'लुक् तद्धितलुकि' इत्यनुपसर्जनस्त्रीप्रत्ययस्य लुकि कृते अकारस्य श्रवणं न स्यात् । एतच्च भाष्यकैयटयोः स्पष्टम् ॥—**उपत्यके**ति । 'उपाधिभ्यां त्यकन्नासन्नारूढयोः' ॥—**आशिषी**ति । आशीरर्थे विहितस्य वुन्प्रत्ययस्यात इत्वं न भवतीति वक्तव्यमित्यर्थः ॥—**जीवका भवके**ति । जीवताद्भवतादित्यर्थे 'जीवतिभवतिभ्यामाशिषि च' इति वुन्, तस्याकादेशे कृते टाप् ॥—**देवके**ति । देवदत्तशब्दात्स्वार्थिकः कः । 'अनजादौ विभाषा लोपो वक्तव्यः' इति प्रागिवीयेषु वक्ष्यमाणत्वात् द्वितीयादच ऊर्ध्वस्य दत्तशब्दस्य लोपः । देवदत्तिकाशब्दस्योपन्यासस्तु दत्तलोपमभिव्यक्तुं तदभावे इत्त्वनिषेधाभावं च दर्शयितुम् ॥—**क्षिपकादीनां चे**ति । नेत्यनुषज्यते ॥—**क्षिपके**त्यादि । क्षिपेरिगुपधलक्षणः कः । एवं 'ध्रुव स्थैर्ये' इत्यस्मादपि । यद्वा 'ध्रु गतिस्थैर्ययोः' पचाद्यच् । कुटादित्वान्ङित्वेन गुणाभावे उवङ् । 'चट भेदने' । पचाद्यच् । ततष्टाप् । अज्ञातादौ कः । 'केणः' इति ह्रस्वः । पुनष्टाप् ॥ तरतेर्ण्वुल् । अकादेशः । नक्षत्रं नेत्रकनीनिका च ज्योतिः ॥—**वर्णकेति** । प्रावारविशेषः । 'वर्ण वर्णक्रियाविस्तारगुणवचनेषु' इति चौरादिकात् ण्वुल् । तन्तूनां विकारस्तान्तवम् ॥—**अन्यत्र वर्णिके**ति । ग्रन्थविशेषस्य व्याख्या स्तोत्रकर्त्री च ॥—**वर्तके**ति । वर्तयतीति वर्तका । शकुनावेव वाच्येऽयं विकल्पः, अन्यत्र नित्यमेवेत्त्वमिति बोध्यम् ॥—**अष्टके**ति । पितरश्च ताः देवताश्च पितृदेवताः । तदर्थं कर्म पितृदेवत्यम् । 'देवतान्तात्तादर्थ्ये यत्' । अश्नन्ति ब्राह्मणा यस्यां सा अष्टका 'इष्यशिभ्यां तकन्' ॥—**अष्टिकान्ये**ति । अष्टौ परिमाणमस्याः । 'संख्याया अतिशदन्तायाः कन्' ॥—**सूतके**ति । सूतशब्दात् स्वार्थे कन् । वृन्दमस्यास्तीति मत्वर्थे 'शृङ्गवृन्दाभ्याम्–' इत्यारकन् । देवतावाचिवृन्दारकशब्दस्य पुंलिङ्गत्वेऽपि रूपिमुख्यवाचिनोः स्त्रीलिङ्गत्वं संभवत्येव । अत एव 'त्रिषूत्तरे' इत्युपक्रम्य 'वृन्दारकौ रूपिमुख्यौ' इत्यमरेणोक्तम् ॥ **उदीचाम्—**॥ यकौ पूर्वौ यस्याः सा । अर्थगतं स्त्रीत्वमाकारे आरोप्य यकपूर्वाया इति

---

१ यकपूर्वाया इति—अत्र यकपूर्वत्वं पूर्वत्र कात्पूर्वत्वं चाव्यवहितमेव गृह्यते, उदात्तयणोरित्यादिवदनुवादेऽपि निर्दिष्टपरिभाषायाः प्रवृत्तेः । तेन कुशराशब्दात्कनि ह्रस्वत्वे चेत्वविकल्पो न ।

यकपूर्वस्य स्त्रीप्रत्ययाकारस्य स्थाने योऽकारस्तस्य कात्पूर्वस्येद्वा स्यादापि परे । केऽण इति ह्रस्वः । आर्यका । आर्यिका । चटकका । चटकिका । आतः किम् । सांकाश्ये भवा सांकाश्यिका । यकेति किम् । अश्विका । स्त्रीप्रत्ययेति किम् । शुभं यातीति शुभंयाः । अज्ञाता शुभंयाः शुभंयिका ॥ ❀ **धात्वन्तयकोस्तु नित्यम्** ॥ सुनयिका । सुपाकिका । ❀ **भस्त्रैषाजाज्ञाद्वास्वा नञ्पूर्वाणामपि** ।७।३।४७। स्वेत्यन्तं लुप्तषष्ठीकं पदम् । एषामत इद्वा स्यात् । तदन्तविधिनैव सिद्धे नञ्पूर्वाणामपीति स्पष्टार्थम् । भस्त्राग्रहणमुपसर्जनार्थम् । अन्यस्य तूत्तरसूत्रेण सिद्धम् । एषा द्वा एतयोस्तु सपूर्वयोर्नेत्त्वम् । अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्याऽसुप इति प्रतिषेधात् । अनेषका । परमैषका । अद्वके । परमद्वके । स्वशब्दग्रहणं संज्ञोपसर्जनार्थम् । इह हि आतः स्थाने इत्यनुवृत्तं स्वशब्दस्यातो विशेषणम् । ननु द्वैषयोरसंभवात् । नाप्यन्येषामव्यभिचारात् । स्वशब्दस्त्वनुपसर्जनमात्मीयवाची अकजर्हः । अर्थान्तरे तु न स्त्री । संज्ञोपसर्जनीभूतस्तु कप्रत्ययान्तत्वाद्भवत्येवोदाहरणम् । एवं चात्मीयायां स्विका परमस्विकेति नित्यमेवेत्वम् । निर्भस्त्रिका ।

स्त्रीलिङ्गनिर्देशस्तेन स्त्रीप्रत्ययो लभ्यत इत्याह—**स्त्रीप्रत्ययाकारस्येति** । अत्र 'न यासयोः' इत्यतो नेति वर्तते । यकपूर्वस्य स्त्रीप्रत्ययाकारस्य स्थाने योऽकारस्तस्य कात्पूर्वस्योदीचां मते इत्व नेत्यक्षरार्थः । एवं स्थिते फलितमाह—**इद्वा स्यादिति** । एवमग्रेऽप्यूह्यम् । 'षष्ठी स्थानेयोगा' इत्यनेनैव लब्धे सूत्रे स्थानग्रहणमनूद्यमानविशेषणेषु परिभाषा नोपतिष्ठत इति ज्ञापनार्थम्, फलं तु वृद्धसंज्ञायामिक्परिभाषानुपस्थानाच्छलीयादिसिद्धिः । यदि तु तत्रेक्परिभाषोपतिष्ठेत, तदा औपगवीय इत्यादावेव 'वृद्धाच्छः' स्यात्, नतु शालीयो मालीय इत्यादौ । तत्र ह्याकारवृद्धेरिक्स्थानिकत्वाभावात् । तथा 'अतो गुणे' इत्यत्रेक्परिभाषोपस्थितौ एधे पचे यजे इत्यादावेव पररूपं स्यात् । 'टित आत्मनेपदानाम्–' इति इट एत्वे कृते इक्स्थानिकत्वादेकारगुणस्य । भवन्ती पचन्तीत्यादौ तु न स्यात्, तत्रेक्स्थानिकत्वाभावादकारगुणस्येत्यपि बोध्यम् ॥ नच्यास्तु वृद्धाच्छं बाधित्वा 'अणृगयनादिभ्यः' इत्यण्प्रत्ययो यथा स्यादित्येतदर्थमृगयनादिगणे व्याकरणशब्दः पठ्यते । यद्यनूद्यमानविशेषणेषु परिभाषा उपतिष्ठेरन् तर्हि तत्पठनं व्यर्थं स्यात् । आकारवृद्धेरिक्स्थानिकत्वाभावेन वृद्धसंज्ञाया अभावाच्छस्याप्रवृत्तेः । तथा च तस्मादेव पाठादुक्तार्थज्ञापनसंभवे स्थानेग्रहणमिह स्पष्टार्थमित्याहुः ॥—**सांकाश्यिकेति** । संकाशेन निर्वृत्तं नगरं सांकाश्यं, 'वुञ्छण्–' आदिसूत्रेण 'संकाशादिभ्यो ण्यः' । ततो भवार्थे 'धन्वयोपधाद्वुञ्, अकादेशः । स च सांकाश्यभवां स्त्रियमाहेति तदाकारस्यापि वैकल्पिकमित्त्वं स्यात् तस्मादात इत्युक्तम् ॥ अत्र वदन्ति । यथायमकारो लाकारस्थानिकः, एवं स्त्रीप्रत्ययस्थानिकोऽपि नेति ह्यङ्गविकलमेतत् । अकेति समुदायस्य स्त्रीवाचकवुञ्स्थानिकत्वेऽप्यकारमात्रस्यातथात्वात् । तस्मादात इति स्पष्टार्थमेवेति ॥—**शुभंया** इति । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति विच् । शुभमिति मान्तो निपातः ॥—**सुनयिकेति** । सुष्ठु नयो यस्याः सुनया ततः कः । 'केऽणः' इति ह्रस्वः । एवं सुष्ठु पाको यस्याः सा ॥—**भस्त्रैषा**—॥—**लुप्तषष्ठीकमिति** । केचिदिह स्वा इति च्छित्त्वा षष्ठ्याः स्थाने सौत्रत्वाद्व्यत्ययेन जसिति व्याचक्षते ॥ 'प्रत्ययस्थात्–' इत्यतोऽनुवर्तनादाह—**अत इद्वा स्यादिति** । ननु नञ्पूर्वाणामपीत्यपिशब्देन केवलानां संग्रहः क्रियते, न तु नञ्भिन्नपूर्वाणामपि ॥ तथा च निर्भस्त्रिकेत्यादि न सिध्येदतस्तदन्तविधिरावश्यक इत्याशयेनाह—**तदन्तविधिनैवेत्यादि** । आङ्गत्वादिति भावः ॥ एवं च नञ्पूर्वाणामित्यस्य नियमार्थत्वशङ्का निरस्ता, निर्भस्त्रिकेत्यादावप्रसङ्गात् ॥—**अन्यस्य त्विति** । अनुपसर्जनस्य तु 'अभाषितपुंस्काच्च' इत्यनेन सिद्धमित्यर्थः ॥—**एतयोस्त्विति** । भस्त्राजाज्ञास्वानां तु सपूर्वाणामपीत्वं भवत्येव । तत्र टापः कप्रत्ययात्परत्वेन सुपः परत्वाभावात् 'असुपः' इति निषेधाप्रवृत्तेरिति भावः ॥—**सपूर्वयोरिति** । पूर्वावयवसहितयोर्विद्यमानपूर्वपदयोरिति यावत् ॥—**अन्तर्वर्तिनीमित्यादि** । न सु एतद् सु इति स्थितेऽकचि कृतेऽकचः प्रागेव वा नञ्तत्पुरुषे कृते 'अन्तरङ्गानपि–' इति न्यायेन त्यदाद्यत्वप्रवृत्तेः प्रागेव सामासिके लुकि विशिष्टात्पुनः सुपि त्यदाद्यत्वे पररूपे च कृते ततष्टाप् । स च आबसुपः पर इति भावः ॥—**अनेषकेति** । अज्ञाता एषा एषका न एषका अनेषका । अज्ञाता अनेषा अनेषकेति वा लौकिकविग्रहोऽत्र बोध्यः । एवमग्रेप्यूह्यम् ॥—**स्वशब्दस्यातो विशेषणमिति** । यद्यपि हरदत्तग्रन्थे अत्रातःस्थान इत्येतत् स्वशब्दस्य विशेषणमित्युक्तम्, तथापि तत्र स्वशब्दस्येत्यनन्तरमत इति शेषो बोध्य इति भावः ॥—**अर्थान्तरे त्विति** । आत्मज्ञातिधनेष्वित्यर्थः ॥—**नित्यमेवेति** । स्विकेत्यादावकचि कृते आतःस्थानिकोकारो दुर्लभ इति प्रकृतसूत्रस्याविषयत्वात् 'प्रत्ययस्थात्–' इति नित्येत्वप्रवृत्तेः । एवं च 'हंसं तनौ संनिहितं चरन्तं मुनेर्मनोवृत्तिरिव स्विकायाम्' इति श्रीहर्षश्लोके 'भस्त्रैषा–' इति वैकल्पिकमित्त्वम् इति केषांचिद्व्याख्यानं नादर्तव्यमिति भावः । वस्तुतो 'हंसं तनौ–' इति श्लोके स्विकायामिति प्रयोगोऽसाधुरेव । आत्मीयायां स्वशब्दस्य सर्वनामत्वात् स्याडागमप्रवृत्तेरिति नव्याः ॥ प्रत्युदाहरणान्युक्तानि । उदाहरणान्याह—**निर्भस्त्रिकेत्यादि** । निष्क्रान्ता भस्त्रा-

१ उपसर्जनार्थमि[illegible] ...ः व्युन् । [illegible] जिने 'आदाचार्याणाम्' इति आत्वं भवत्येव, उपसर्जनेऽस्य चारितार्थ्येन बाधे मानाभावादिति भावः [illegible] डीब्ङीपोः पर्या[illegible] रस्यातःस्थानिकत्वाभाव इति भावः । २ भवत्येवेति—नच संज्ञाभूतस्य 'अभाषितपुंस्काच्च' इत्यने[illegible] प्रत्ययान्तत्वेन नित्त्वादाद्युदात्तत[illegible] न संज्ञाया अपि भाषितपुंस्कत्वावगमात् । [illegible] ष्फ तद्धितः' इत्यत्र [illegible] त एवानुवृत्तिये

निर्भस्त्रिका । एषका । एषिका । कृतषत्वनिर्देशान्नेह विकल्पः । एतिके । एतिकाः । अजका । अजिका । ज्ञका । ज्ञिका । द्वके । द्विके । निःस्वका । निःस्विका । **अभाषितपुंस्काच्च ।७।३।४८।** एतस्माद्विहितस्यातः स्थानेऽत इद्वा स्यात् । गङ्गका । गङ्गिका । बहुव्रीहेर्भाषितपुंस्कत्वात्ततो विहितस्य नित्यम् । अज्ञाता अखट्वा अखट्विका । शैषिके कपि तु विकल्प एव । **आदाचार्याणाम् ।७।३।४९।** पूर्वसूत्रविषये आद्वा स्यात् । गङ्गाका । गङ्गिका । उक्तपुंस्कात्तु शुभ्रिका ॥ **अनुपसर्जनात् ।४।१।१४।** अधिकारोऽयं यूनस्तिरित्यभिव्याप्य । अयमेव स्त्रीप्रत्ययेषु तदन्तविधिं ज्ञापयति ॥ **टिड्ढाणञ्द्वयसज्दघ्नञ्मात्रच्तयप्ठक्ठञ्कञ्क्वरपः ।४।१।१५।** अनुपसर्जनं यट्टिदादि तदन्तं यददन्तं प्रातिपदिकं ततः स्त्रियां ङीप् स्यात् । कुरुचरी । उपसर्जनत्वान्नेह । बहुकुरुचरा । नदट्, नदी । वक्ष्यमाणेत्यत्र टित्वादुगित्वाच्च ङीप् प्राप्तः । यासुटो ङित्वेन (प) **लाश्रयमनुबन्धकार्यं नादेशानाम्** । इति ज्ञापनान्न भवति । श्वः शानचः शित्वेन

याः निर्भस्त्रा, 'निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या' इति समासः । उपसर्जनह्रस्वष्टाप् । ततोऽज्ञातादौ कः । 'केणः' इति ह्रस्वः । पुनष्टाप् । सूत्रे एषेति विकृतनिर्देशो विवक्षितविषयो, न तु 'यासयोः' इतिवदुपलक्षणमित्यभिप्रेत्याह—**कृतषत्वनिर्देशा-दिति** ॥ इहाजाज्ञेति स्त्रीलिङ्गनिर्देशादजादयः स्त्रीलिङ्गा एव गृह्यन्ते, तेनेह विकल्पो न । शुभ्राजिका । जानातीति ज्ञः- 'इगुपध-' इति कः । प्रियो ज्ञो यस्याः सा प्रियज्ञिकेति ॥—**निःस्वके**ति । स्वस्याः निष्क्रान्तेति विग्रहो, न त्विह स्विकस्या निष्क्रान्तेति, तथात्वे ह्युपसर्जनेऽपि निःस्विकेत्येकमेव रूपं स्यात्, आतःस्थानिकाकारस्य दुर्लभत्वेन प्रकृतसूत्राविषयत्वात् ॥ —**अभाषित-** ॥—**एतस्मादि**ति । नित्यस्त्रीलिङ्गादित्यर्थः । विहितविशेषणतया व्याख्यानस्य फलमाह—**बहुव्रीहे-रि**ति ॥—**ततो विहितस्य नित्यमि**ति । अविद्यमाना खट्वा यस्याः साऽखट्वेत्यत्र 'शेषाद्विभाषा' इति समासान्तस्य कपो वैकल्पिकत्वात् कबभावपक्षे 'गोस्त्रियोः-' इत्युपसर्जनह्रस्वे कृते पुनरखट्वाशब्दाद्भाषितपुंस्काट्टापि सत्यज्ञातादौ कप्रत्यये 'केऽणः' इति ह्रस्वेऽस्य विकल्पस्याप्रवृत्तेः 'प्रत्ययस्थात्-' इत्युत्सर्ग एव प्रवर्तते । परविशेषणत्वे त्वयं विकल्पः स्यादेवेति भावः ॥ बहुव्रीहेरित्युपसर्जनोपलक्षणं, तेनातिखाट्विकेत्यादावपि नित्यमेव ॥—**विकल्प एवे**ति । अखट्वेति बहुव्रीहौ न सु खट्वा सु इति स्थिते 'सुपो धातु-' इति सोर्लुक्युपसर्जनह्रस्वत्वं बाधित्वा 'शेषाद्विभाषा' इति समासान्ते कपि परत्वात् कृते स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाभावादुपसर्जनह्रस्वो न प्रवर्तते, किं तु 'केऽणः' इति ह्रस्वस्य 'न कपि' 'आपोऽन्यतरस्याम्' इति वैकल्पिकनिषेधात्पाक्षिकह्रस्वे सति 'अभाषितपुंस्काच्च' इति विकल्पः प्रवर्तते, तत्र हि खट्वशब्दात्परस्य टापोऽभाषितपुंस्काद्विहितत्वादिति भावः ॥ ह्रस्वाभावपक्षे त्वखट्वाकेत्येतद्रूपान्तरम् ॥—**अधिकारोऽयमि**ति । स्वरितत्वप्रतिज्ञानादिति भावः ॥—**अभिव्याप्ये**ति । अत एव बहुयुवा शालेत्यत्र 'यूनस्तिः' इति न प्रवर्तते इति प्राञ्चः ॥ न चात्र नलोपस्यासिद्धत्वान्नान्तलक्षणो ङीप् स्यात् इति शङ्क्यं, 'नलोपः सुप्स्वर-' इति नियमेन ङीपं प्रत्यसिद्धत्वाभावादित्येके ॥ अन्ये तु 'उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ प्रतिषेधः' इति प्रत्ययलक्षणनिषेधेनान्तवर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पदत्वाभावान्नलोपस्याप्रसक्त्या ङीप् स्यादेव । परं तु 'अनो बहुव्रीहेः' इति निषेधान्ङीबभावे डाब्निषेधाविह भवत इत्याहुः ॥—**अयमेवे**ति । अनुपसर्जनाधिकार एवेत्यर्थः ॥—**टिड्ढाणञ्**—॥ टिड्ढादयः प्रत्ययास्ते तदन्ता गृह्यन्ते, तच्चानुवर्तमानस्य प्रातिपदिकस्य विशेषणम् 'अजाद्यतः' इति सूत्रादनुवर्तमानमप्यत इत्येतत् प्रातिपदिकविशेषणमता च तदन्तविधिरतो व्याचष्टे—**यट्टिदादि तदन्तं यददन्तं प्रातिपदिकमि**ति । नदट् देवट् इत्यादौ प्रत्ययस्यैव टित्त्वमिति टिदन्तप्रातिपदिकमिति व्याख्यानं संगच्छत एव । स्तनंधयीत्यत्र तु प्रत्ययस्य टित्वाभावेऽपि धातोष्टित्त्वस्याचरितार्थत्वात्समुदायात्स्यादेव ङीबिति वक्ष्यति ॥ अन्ये तु ढादय इव प्रत्ययाः टिदिति तु प्रत्ययाप्रत्ययसाधारणं, तेन टित् प्रातिपदिकं ढाद्यन्तं च यत् प्रातिपदिकमित्यर्थः । टित्वं तु प्रातिपदिकस्य क्वचित्प्रत्ययकृतं क्वचित् स्वतः क्वचित् प्रकृतिकृतं भवत्यवयवधर्मस्य समुदाये उपचारात् । तत्र आद्यस्योदाहरणम्—**कुरुचरी**ति ॥ द्वितीयस्योदाहरणं—**नदडि**ति । पचादिषु टितोऽस्य पाठात् स्वत एव टित्त्वम् । तृतीयं तु घेटष्टित्त्वात् स्तनंधयतीति कृदन्ते उदाहरिष्यतीत्याहुः ॥—**कुरुचरी**ति । कुरुषु चरतीत्यधिकरणोपपदे 'चरेष्टः' इति कर्तरि टः ॥—**उपसर्जनत्वान्नेहे**ति । बहवः कुरुचराः यस्यां सा बहुकुरुचरेति बहुव्रीहिरन्यपदार्थप्रधानस्तथा च टिदन्तस्योपसर्जनत्वान् ङीन्नेत्यर्थः ॥—**वक्ष्यमाणे**ति । ब्रूञो 'लृटः सद्वा' इति शानच् । 'ब्रुवो वचिः' इति वच्यादेशः 'वच परिभाषणे' इत्यस्मात् कर्मणि वा लृटः शानच् । 'स्यतासी-' इति स्यः । कुत्वषत्वे । 'आने मुक्' इति मुक् ॥—**टित्वादुगित्वाच्चे**ति । स्थानिवद्भावेनेत्यर्थः । न चाल्विधित्वात्कथमिह स्थानिवद्भाव इति शङ्क्यम् । 'न ल्यपि' इति ज्ञापकादनुबन्धकार्येषु 'अनल्विधौ' इति निषेधस्याप्रवृत्तेः । अत एव रमायामित्यादौ परत्वात् ङेरामि कृते स्थानिवद्भावेनामो ङित्वात् 'याडापः । इति याडागमः सिध्यति ॥—**ज्ञापनान्न भवती**ति । लिङादेशपरस्मैपदानां स्थानिवद्भावेनैव ङित्वलाभात्तदागमस्य यासुटो ङित्वं व्यर्थं सत् 'लाश्रयानुबन्धकार्यमादेशानां न' इति सामान्यतो ज्ञापयतीति भावः ॥ 'पिच्च ङिन्न' इत्यदादिगणे वक्ष्यमाणत्वात्तिबादिष्वौपदेशिकेन पित्त्वेनातिदे[illegible] इति यासुटो

१ अयमेवेति—आचारक्विबन्तात्कर्तरि क्विपोऽनभिधानमेव एतद्भाष्यप्रामाण्यादिति भा[illegible] ...त्यादिवदनुवादेऽपि [illegible]

क्वचिदनुबन्धकार्येऽप्यनल्विधाविति निषेधज्ञापनाद्वा । सौपर्णेयी । ऐन्द्री । औत्सी । ऊरुद्वयसी । ऊरुदघ्नी । ऊरुमात्री । पञ्चतयी । आक्षिकी । लावणिकी । यादृशी । इत्वरी ॥ (प) **ताच्छीलिके णेऽपि** । चौरी ॥ ☸ **नञ्स्नञीकक्ख्युंस्तरुणतलुनानामुपसंख्यानम्** ॥ स्त्रैणी । पौंस्नी । शाक्तीकी । आढ्यङ्करणी । तरुणी । तलुनी । ☸ **यञश्च** ।४।१।१६। यञन्तात्स्त्रियां ङीप्स्यात् । अकारलोपे कृते । ☸ **हलस्तद्धितस्य** ।६।४।१५०।

ङित्त्वस्य वैयर्थ्याभावान्न तज्ज्ञापयतीति शङ्कमानं प्रत्याह—**श्नः शानचः शित्त्वेने**त्यादि ॥—**सौपर्णेयी**ति । 'कद्रूश्च वै सुपर्णी' इति श्रुतिः । सुपर्णीशब्दादपत्येऽर्थे 'स्त्रीभ्यो ढक्' । 'आयनेयी–' इत्येयादेशः ॥ नन्वत्र निरनुबन्धपरिभाषया 'शिलाया ढः' 'तत्र साधुः' इत्यधिकारे 'सभाया यः' 'ढश्छन्दसि' इति विहितयोरेव ढयोर्ग्रहणेन भवितव्यं न तु ढकः । सत्यम् । शिलाया ढस्य स्वभावान्नपुंसक एव प्रवृत्तेः स्त्रियामसंभवात् । सभाया ढस्य च सभेयीति स्त्रियां छन्दसि प्रयोगदर्शनादन्यस्य हि निरनुबन्धस्यासंभवादगत्या सानुबन्धको गृह्यते ॥—**ऐन्द्री**ति । इन्द्रो देवता अस्याः 'साऽस्य देवता' इत्यण् । इन्द्रस्येयमिति वा विग्रहः 'तस्येदम्' इत्यण् । अत्र व्याचक्षते । 'कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्य' इत्यस्य प्रवृत्त्यभावेऽपि अण्णन्तस्य प्रातिपदिकविशेषणात्तदन्तान्तमपि गृह्यत इति कुम्भकारशब्दान् ङीप् स्यादेव । अस्तु वा कारशब्दादेव ङीप्, तथापि कुम्भकारीति रूपं सिध्यत्येव । न च कारशब्दान्ङीपि तदन्तात् 'स्त्रीभ्यो ढक्' इति ढक्प्रत्यये कौम्भकारेयो न सिध्येदिति वाच्यम् । अनुपसर्जनस्त्रीप्रत्यये तदादिनियमाभावात्तत्सिद्धेः । नापि नियमाभावे कारीशब्दात्कदाचिड्ढकि कुम्भकारेय इति रूपं स्यादिति शङ्क्यम् । 'समर्थः पदविधिः' इति वक्ष्यमाणत्वेनासमर्थात्तद्धितानुत्पत्तेरिति ॥ मनोरमायां तु इह सूत्रे अनेकं वाक्यं तत्रानुपसर्जनमण् तस्य योऽकारस्तदन्तादिति व्याख्यानान्नेह । आपिशलमधीते आपिशला ब्राह्मणीति । अत्र हि प्रोक्तार्थे योऽण् श्रूयमाणः स उपसर्जनम् । यस्तु प्रधानो अध्येत्रण् 'प्रोक्ताल्लुक्' इति स लुप्तः वर्णप्राधान्यान्न प्रत्ययलक्षणमतष्टावेव भवतीति स्थितम् ॥ नन्वेवमापिशलेति रूपसिद्ध्यर्थमनुपसर्जनग्रहणस्यावश्यकत्वेन सामर्थ्योपक्षयात् कथमेतस्य तदन्तविधिज्ञापकतेति चेत् । अत्राहुः । स्वरितत्वप्रतिज्ञया 'अधिकारोऽयम्' इत्यधिकारत्वाश्रयणादनुपसर्जनग्रहणस्य ज्ञापकत्वं संभवत्येवेति ॥—**औत्सी**ति । उत्से भवा 'उत्सादिभ्योऽञ्' ॥ नन्वनेनैव सिद्धे 'शार्ङ्गरवाद्यञः–' इत्यत्राञ्ग्रहणं व्यर्थम् । अञन्तस्याद्युदात्तत्वेन ङीप्ङीनोः स्वरे विशेषाभावात् । मैवम् । उत्सस्यापत्यं स्त्री औत्सीत्यत्राञन्तलक्षणङीपं बाधित्वा परत्वाज्जातिलक्षणे ङीषि प्राप्ते तद्बाधनार्थं तस्यावश्यकत्वात् । न चैवं 'शार्ङ्गरवाद्यञः–' इति ङीना सिद्धमिदं रूपमित्यञ्ग्रहणमिह न कर्तव्यमिति वाच्यम् । तत्र 'जातेः' इत्यनुवृत्तेः । अन्यथा शार्ङ्गरवस्य स्त्री शार्ङ्गरवी औत्सस्य स्त्री औत्सीत्यादौ पुंयोगेऽपि परत्वान्ङीन् स्यान्न तु ङीप् । इष्यते तु पुंयोगे ङीषेव । तस्माद् भावाद्यर्थस्य जातित्वेनापरिभाषणाद्भवाद्यर्थे ङीबर्थमिहाप्यञ्ग्रहणमावश्यकमेवेति दिक् ॥—**ऊरुद्वयसी**त्यादि । ऊरू प्रमाणमस्याः सा । 'प्रमाणे द्वयसज्दघ्नञ्मात्रचः' । यद्यत्र 'नलोका–' इति सूत्रे तृन्निति वद्द्वयसजिति मात्रचश्चकारेण प्रत्याहारो गृह्यते, तदा दघ्नञ्मात्रज्ग्रहणमिहाकर्तुं शक्यम् ॥—**पञ्चतयी**ति । पञ्च अवयवा अस्याः, 'संख्याया अवयवे तयप्' ॥—**आक्षिकी**ति । 'तेन दीव्यति–' इति ठक् ॥—**लावणिकी**ति । लवणं पण्यमस्याः । 'लवणाट्ठञ्' ॥ ठक्ठञोर्भेदेनोपादानं ठन्निवृत्त्यर्थम्, तेनेह न दण्डोऽस्त्यस्याः दण्डिका । 'अत इनि–' इति ठन् । अत एव ञिठन्तेऽपि न ङीप् । काशिषु भवा काशिका । काश्यादिभ्यष्ठञ्ञिठौ ॥—**यादृशी**ति । 'त्यदादिषु दृशः–' इति कञ् । 'आ सर्वनाम्नः' इत्याकारः ॥—**इत्वरी**ति । एति तच्छीला । 'इण्नशजिसर्तिभ्यः क्वरप्' । 'ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्' । क्वरपोऽन्यतरानुबन्धोपादानं स्पष्टार्थम् । एकेनैव वरचो व्यावृत्तिसिद्धेः । 'विन्यस्तमङ्गलमहौषधिरीश्वरायाः' इति भारविः । तत्र 'स्थेशभास–' इति वरच् । ईश्वरीति तु त्रेधा—पुंयोगलक्षणे ङीष्यन्तोदात्तमेकम्, 'इच्चोपधायाः' इत्यनुवृत्तौ 'अश्नोतेराशुकर्मणि वरट्' इत्यौणादिके वरटि टित्वान्ङीपि मध्योदात्तमपरम्, ईशेः क्वनिपि वनिपि वा ङीब्रयोराद्युदात्तमन्यत् ॥—**ताच्छीलिके**ति । अयं भावः । 'शीलं' 'छत्रादिभ्यो णः' इति यो णस्तस्मिन्नण्कार्यं भवति 'कार्मस्ताच्छील्ये' इति ज्ञापकात् । तत्र हि 'अन्' इत्यणि विहितं प्रकृतिभावं बाधितुं टिलोपो निपात्यते, यदि तु णप्रत्यये अण्कार्यं न स्यात् तर्हि किं तेन । ताच्छीलिके एव अण्कार्यज्ञापनान्नेह । दण्डः प्रहरणमस्यां क्रीडायां दाण्डा । 'तदस्यां प्रहरणम्–' इति णः । 'छत्रादिभ्योऽण्' इत्येव सूत्रमस्तु किमनया कुसृष्ट्येति तु बहवः ॥—**चौरी**ति । चुरा शीलमस्याः ॥—**नञ्स्नञ्**—। वृत्तिकृता त्वत्र त्यख्युन्ग्रहणं सूत्रे प्रक्षिप्य 'कख्युनाम्' इति पठितम्, तच्च भाष्यविरुद्धमित्युत्तरत्र स्फुटीभविष्यति ॥—**स्त्रैणी पौंस्नी**ति । 'स्त्रीपुंसाभ्याम्–' इति नञ्स्नञौ ॥—**शाक्तिकी**ति । शक्तिः प्रहरणमस्याः, 'शक्तियष्ट्योरीकक्' ॥—'**आढ्यंकरणी**'ति । अनाढ्यः आढ्यः क्रियते अनयेत्यर्थे 'आढ्यसुभग–' इत्यादिना कृञः ख्युन् । 'युवोः–' इत्यनादेशः । 'अरुर्द्विषत्–' इति मुम् ॥—**तरुणी । तलुनी**ति । तरुणतलुनयोर्गौरादिषु पाठात् ङीन्ङीषोः पर्यायो बोध्यः । स्वरे विशेषः । 'कॄवृदारिभ्य उनन्' । 'त्रोरश्च लो वा' इति । तरुणतलुनयोरुनन्प्रत्ययान्तत्वेन नित्त्वादाद्युदात्तता । सैव ङीपि । ङीषि त्वन्तोदात्ततेति ॥—**यञश्च** ॥ योगविभाग उत्तरार्थः । 'प्राचां ष्फ तद्धितः' इत्यत्र यञ एवानुवृत्तिर्यथा स्यात् ॥—**हलस्तद्धितस्य** ॥ हल इति पञ्चमी । 'यस्येति च' इति सू-

हल उत्तरस्य तद्धितयकारस्योपधाभूतस्य लोपः स्यादीति परे । गार्गी ॥ अनपत्याधिकारस्थान्न ङीप् । द्वीपे भवा द्वैप्या । अधिकारग्रहणान्नेह । देवस्यापत्यं दैव्या । देवाद्यञञाविति हि यञ् प्राग्दीव्यतीयो न त्वपत्याधिकारपठितः । **प्राचां ष्फ तद्धितः** ।४।१।१७। यञन्तात्ष्फो वा स्यात् स्त्रियां स च तद्धितः । **षः प्रत्ययस्य** ।१।३।६। प्रत्ययस्यादिः ष इत्स्यात् । **आयनेयीनीयियः फढखछघां प्रत्ययादीनाम्** ।७।१।२। प्रत्ययादिभूतानां फादीनां क्रमादायन्नादय आदेशाः स्युः । तद्धितान्तत्वात्प्रातिपदिकत्वम् । षित्त्वसामर्थ्यात् ष्फेणोक्तेऽपि स्त्रीत्वे षिद्गौरेति

त्रादीतीत्यनुवर्तते । 'नस्तद्धिते' इत्यतस्तद्धित इति नानुवर्तते, 'आपत्यस्य च–' इत्युत्तरसूत्रे पुनस्तद्धितग्रहणात्तदाह—**हल उत्तरस्ये**त्यादि । 'तद्धितः' इत्यनुवृत्तौ लिहापि स्यात् । सांकाश्यकः । काम्पिल्यकः । 'संकाशादिभ्यो ण्यः' ततो 'धन्वयोपधात्–' इति वुञ् ॥—**उपधाभूतस्ये**ति । 'सूर्यतिष्या–' इत्यत उपधाया इत्यनुवर्तत इति भावः । ननु 'यस्येति च' इति यञोऽकारलोपे कृते यकारस्य ईकारपरत्वमस्त्येव किमुपधाग्रहणानुवृत्त्या । न चाल्लोपस्य स्थानिवद्भावः, यलोपे तन्निषेधात् । अत्राहुः । यलोपे कर्तव्येऽल्लोपस्याभीयत्वेनासिद्धत्वादुपधाग्रहणानुवृत्तिरभ्युपगन्तव्येति । अन्ये त्वाहुः । सूत्रारम्भसामर्थ्यादल्लोपस्यासिद्धत्वं न भवति । तथा चोपधाग्रहणं विनापि नात्र क्षतिः । एवं च 'सूर्यतिष्या–' इति सूत्रेऽप्युपधाग्रहणं त्यक्तुं शक्यमुक्तयुक्तेरिति ॥—**गार्गी**ति । गोत्रप्रत्ययान्तस्य जातित्वेऽपि योपधत्वादत्र 'जातेः' इति ङीष् न भवति । तथा चाद्युदात्तमेवेदं पदम् ॥—**अनपत्याधिकारे**ति । यद्यपि 'आपत्यग्रहणं कर्तव्यम्' इत्येव वार्तिकम्, तथाप्यपत्याधिकारविहितपरं तत् । तादृशश्च गर्गादियञेव न तु देवाद्यञ् । तस्यापत्याधिकारात्प्रागेव पाठात् । अत एव भाष्यकृता 'यञश्च' इत्यत्र 'कन्क्करपोऽयञश्च' इति 'गर्गादिभ्योयञ्' इत्यत्र 'अयञः' इति चाकारः प्रश्लिष्टः । एवं 'यञञोश्च' इति सूत्रेऽपि 'यस्कादिभ्यो गोत्रे अयञञोश्च' इत्यकारः प्रश्लिष्टः । एतच्च मनोरमाग्रन्थानुरोधेनोक्तम् ॥ नव्यास्त्वधिकारग्रहणमिहानर्थकं यथाश्रुतवार्तिकेनैव द्वीपे भवा द्वैप्येति रूपसिद्धेः । न च देवस्यापत्यं स्त्री दैव्येति रूपासिद्धिः शङ्क्या । 'अयञश्च' इति भाष्यकारीयनिष्कर्षात्तत्सिद्धेः । नहि 'देवाद्यञञौ' इत्यत्रायञित्यकारः प्रश्लिष्टुं शक्यते । किं चाधिकारग्रहणे अभिजितोऽपत्यं स्त्रीत्यणन्तात्स्वार्थे 'अभिजिद्विदभृत्–' इत्यादिना यञि आभिजितीति रूपं न सिध्येत् । 'श्रुसदणो यञ्' इत्यकारप्रश्लेषेण भाष्यकाररीत्यापीह ङीप्संभवादित्याहुः ॥ स्यादेतत् । अकारं प्रश्लिष्य गर्गादिभ्यो यञि कृते गार्ग्य इति रूपं न सिध्येत् । मैवम् । वार्तिकप्रत्याख्यानाय भाष्यकृताकारप्रश्लेषे कृतेऽपि तस्येत्संज्ञकत्वेन लुप्तत्वादिष्टसिद्धेः । एवं च 'क्करच्युनाम्' इति पाठः 'क्करपो अयञश्च' इति भाष्यविरुद्ध इति स्पष्टमेव ॥—**प्राचां ष्फ तद्धितः** । तद्धितग्रहणं ष्फप्रत्ययान्तस्य प्रातिपदिकसंज्ञार्थं । तेन 'षिद्गौरा–' इति ङीष् सिध्यति । ननु प्रातिपदिकसंज्ञां विनापि षित्करणसामर्थ्यादेव ङीष् भविष्यति किमनेन तद्धितग्रहणेन । न च यञन्ते 'यस्येति च' इति लोपार्थं तदिति वाच्यम् । सवर्णदीर्घेणापि रूपसिद्धेर्लोपस्यानावश्यकत्वात् । एवं तर्हि तद्धितग्रहणमिञन्तादपि क्वचित् ष्फो भवतीति ज्ञापनार्थं । तेन 'आसुरेरुपसंख्यानम्' इति वक्ष्यमाणं सिध्यति ॥—**षः प्रत्ययस्य** ॥ 'आदिर्ञिटुडवः' इत्यत आदिरित्यनुवर्तत इत्यभिप्रेत्याह—**प्रत्ययस्यादिरि**ति । प्रत्ययस्य किम् । षोडश । 'षष उत्वम्–' इत्यत्र उपदेशस्थोऽयं षकारः । एतच्च कौस्तुभे स्थितम् ॥ आदिः किम् । अविषः महिषः । 'अविमह्योष्टिषच्' ॥ नन्वत्र प्रयोजनाभावादेव षकारस्येत्संज्ञा न भविष्यति टित्त्वादेवाविषी महिषीति रूपसिद्धेः । न च पक्षे ङीष्यन्तोदात्तः प्रयोजनमिति वाच्यम् । 'अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः' इत्युदात्तनिवृत्तिस्वरेण टितः परस्य ङीपोऽप्युदात्तत्वात् ॥ अत्राहुः । विनिगमनाभावेन पक्षे टकारस्यापि श्रवणं स्यात् । तथा च षित्त्वान्ङीषि अविषीत्यादिरूपसिद्धिः स्यात् । अतः षकारस्यैव श्रवणं भवतु माकदाचिट्टकारस्य श्रवणं भूदित्येतदर्थमादिग्रहणानुवृत्तिरिति ॥ —**आयने**—॥ आयनीनोर्नकारस्य नेत्त्वम् । फिनो नित्करणसामर्थ्यात् । फकारादिष्वकार उच्चारणार्थः । तेन ढक्फिनादीनामादेशः सिध्यति ॥ आदिग्रहणं किम् । ऊरुदघ्नमित्यादौ मा भूत् ॥ प्रत्ययेति किम् । धातोरादीनां मा भूत् । फक्कति । ढौकते ॥ खनति । छादयति । घूर्णते ॥ घञादिषु तु 'चजोः कुघिण्ण्यतोः' इत्यादिनिर्देशेनेत्संज्ञया भाव्यमित्यादेशाभावः । शमेर्ढः । शण्ढ इत्येवमादीनामेते आदेशा न भवन्ति । 'उणादयो बहुलम्' इति बहुलवचनादिति दिक् ॥—**क्रमादि**ति । फ—आयन् । ढ—एय । ख—ईन । छ—इय् । घ—ईय् इत्यर्थः ॥ स्त्रियामेव ष्फप्रत्ययविधानादत्र ङीष् न स्यादित्याशङ्क्याह—**षित्त्वसामर्थ्यादि**ति । एकमेव स्त्रीत्वमुभाभ्यामुच्यत इति भावः ॥—सर्वत्रग्रहणमुत्तरसूत्रादिहापकृष्यते बाधकबाधनार्थम् । तेन 'आवट्याच्च' इति वक्ष्यमाणं परमपि चापं बाधित्वा प्राचां मते आवट्यशब्दादपि ष्फ एव भवति । चाब्विधेस्तूदीचां मते सावकाशत्वात् । आवट्यायनी । एवं षाद्यञश्चाब्विषयेऽपि प्राचां ष्फ एव, शार्कराक्ष्याय-

---

१ प्राचां ष्फ इति—यञ् इत्यनुवर्तते अत इति च । यञो योऽकारस्तदन्तादित्यर्थः । तेन वतण्डीत्यत्र प्राचां मतेऽपि ष्फो न, 'वतण्डाच्च' इति विहितस्य यञो लुक् स्त्रियामिति लुका लुप्तत्वेन वर्णाश्रये प्रत्ययलक्षणाभावाच्च यञोऽतोऽभावात् ।

वक्ष्यमाणो ङीष् । गार्ग्यायणी । **सर्वत्र लोहितादिकतन्तेभ्यः** ।४।१।१८। लोहितादिभ्यः कतशब्दान्तेभ्यो यञन्तेभ्यो नित्यं ष्फः स्यात् । लौहित्यायनी । कात्यायनी । **कौरव्यमाण्डूकाभ्यां च** ।४।१।१९। आभ्यां ष्फः स्यात् । टाप्ङीपोरपवादः । कुर्वादिभ्यो ण्यः । कौरव्यायणी । ढक् च मण्डूकादित्यण् । माण्डूकायनी ॥ **आसुरेरुपसंख्यानम्** । आसुरायणी । **वयसि प्रथमे** ।४।१।२०। प्रथमवयोवाचिनोऽदन्तात् स्त्रियां ङीप् स्यात् । कुमारी । **वयस्यचरम इति वाच्यम्** ॥ वधूटी । चिरण्टी । वधूटचिरण्टशब्दौ यौवनवाचिनौ । अतः किम् । शिशुः । कन्याया न । कन्यायाः कनीन चेति निर्देशात् । **द्विगोः** ।४।१।२१। अदन्ताद्द्विगोर्ङीप् स्यात् । त्रिलोकी । अजादित्वात्त्रिफला । त्र्यनीका सेना । **अपरिमाणविस्ताचितकम्बल्येभ्यो न तद्धितलुकि** ।४।१।२२। अपरिमाणान्ताद्बिस्ताद्यन्ताच्च द्विगोर्ङीप् न स्यात्तद्धितलुकि सति । पञ्चभिरश्वैः क्रीता पञ्चाश्वा । आर्हीयष्ठक् । अध्यर्धेति लुक् । द्वौ बिस्तौ पचति द्विबिस्ता । द्व्याचिता । द्विकम्बल्या । परिमाणान्तात्तु द्व्याढकी । तद्धितलुकि किम् । समाहारे पञ्चा-

---

णीति यथा ॥—**सर्वत्र**—॥ सर्वेषां मत इत्यर्थस्तदेतत् फलितमाह—**नित्यं ष्फः स्यादि**ति । नन्वारम्भसामर्थ्यान्नित्यत्वे सर्वत्रग्रहणं व्यर्थमिति चेत् । अत्राहुः । पूर्वसूत्रे बाधकबाधनोपयुक्तस्य तस्येह स्पष्टार्थमभ्युपगमान्न वैयर्थ्यमिति ॥ यञ इत्यनुवर्तनादाह—**यञन्तेभ्य** इति । लोहितादिर्गर्गाद्यन्तर्गण इति भावः ॥—**लौहित्यायनी**ति । सांशित्यायनी बाभ्रव्यायणीत्यादयोऽपि ज्ञेयाः । ननु गर्गादौ कतकण्वशकलेति पठ्यते, तथा च शाकल्यायनीति रूपं न सिध्येत् । यदि तु लोहितादिकार्यार्थं कतशब्दात्प्रागेव शकलशब्दः पठ्येत तर्हि शाकल्यस्य छात्राः शाकला इत्यत्र 'कण्वादिभ्यो गोत्रे' इति कण्वादिकार्यमण् न सिध्येत् । उच्यते । कतकण्वशकलेति गणपाठे कण्वशब्दात् पूर्वं शकलशब्दः पठितव्यः । कतन्तेभ्य इत्यत्र कतस्यान्तः कतन्तः कतोऽन्तो येषां ते कतन्ताः । शकन्ध्वादित्वात् पररूपम् । कतन्तश्च कतन्ताश्चेति बहुव्रीहितत्पुरुषयोरेकशेषोऽभ्युपेयस्तथा कण्वादिभ्य इत्यत्रापि कण्वस्यादिः कण्वादिः कण्व आदिर्येषामिति बहुव्रीहितत्पुरुषयोरेकशेषस्तथा च सर्वेष्टसिद्धिरिति ॥—**कौरव्य**—॥—**टाप्ङीपोरि**ति । योपधत्वेन 'जातेः—' इति ङीपः प्राप्त्यभावात्कौरव्यशब्दाट्टाप् माण्डूकात्तु ङीपिति भावः । यद्यपीह टाप्ङीपोरिति पाठः प्रायेण दृश्यते तथापि तत्र ङीबिति लेखकप्रमाद एव । पारिभाषिकस्य पौत्रप्रभृतिगोत्रस्यैव जातित्वान्ङीपः प्राप्तिरेनेति मतान्तराभिप्रायेण वा तथोक्तमिति बोध्यम् । कौरव्यसाहचर्यान्माण्डूकशब्दोऽप्यपत्यप्रत्ययान्त एवेह गृह्यते न तु 'तस्येदम्' इत्यणन्तस्तेन 'यवसौ कूपमाण्डूकि तव' इति भट्टिप्रयोगः सिद्धः । तत्र हि मण्डूकस्येयं भार्येति विवक्षया 'तस्येदम्' इत्यण् ॥ **वयसि**—॥ कालकृता शरीरावस्था वयः । यस्त्वर्थप्रकरणादिकमनपेक्ष्य श्रवणमात्रेण वयः प्रतिपादयति स वयोवाचीत्युच्यते अन्तरङ्गत्वात्, तेनेह न । उत्तानशया । लोहितपादा । इह प्रकरणादिना वयसः प्रतीतावपि शब्दादप्रतीतेः । अबालापि हि व्याध्यादिवशादुत्ताना शेते, अलक्तकेन च रक्तचरणा भवति ॥ प्रथमेति किम् । वृद्धा ॥—**कुमारी**ति । प्रथमवयोवचन एवायं शब्दो न त्वनूढत्वप्रयुक्तः । पुंस्यपि कुमार इति प्रयोगात् । वृद्धकुमारीति गौणप्रयोगः ॥—**वयस्यचरम** इति । यौवनं न प्रथमवयः किं तु द्वितीयमिति वार्तिकारम्भः । उपचयाऽपचयलक्षणे द्वे एव वयसी इति पक्षे यौवनस्यापि प्राथम्यात् सूत्रेणैव सिध्यतीति बोध्यम् । वयांसि चत्वारीत्येके । यदाहुः—'आद्ये वयसि नाधीतं द्वितीये नार्जितं धनम् । तृतीये न तपस्तप्तं चतुर्थे किं करिष्यसि' इति ॥ त्रीणीत्यन्ये । यदाहुः—'पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने । पुत्रस्तु स्थाविरे भावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति' इति ॥—**त्रिलोकी**ति । त्रयाणां लोकानां समाहारे 'तद्धितार्थे—' इति द्विगुः । 'अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः—' इति स्त्रीत्वम् ॥—**त्रिफले**ति । अत्र 'द्विगोः' इति ङीप् प्राप्नोति नतु 'पाककर्ण—' इति ङीष् । तत्र 'जातेः' इत्यनुवृत्तेः ॥—**त्र्यनीके**ति । अनीकमग्रता । त्रयाणामनीकानां समाहारः । अजादेराकृतिगणत्वाट्टाबिति त्र्यनीकाधिकरणे मीमांसकाः ॥—**पञ्चाश्वे**ति ॥ नन्वत्र 'द्विगोः' इति ङीप् मा भूत् । ठगन्तत्वात्तु स्यादेव । नच 'अपरिमाण—' इति निषेधस्य निरवकाशतेति वाच्यम् । पञ्चानामजानां निमित्तं धनपतिसंयुक्तिः पञ्चाजा पञ्चोष्ट्रेत्यादौ सावकाशत्वात् । तत्र हि 'गोद्व्यचोसंख्या—' इति यत्प्रत्ययस्य 'अध्यर्धपूर्व—' इत्यादिना लुगिति चेत् । अत्राहुः । ठको योऽकार इति व्याख्यानात् ठगन्तलक्षणो ङीन्नेति ॥ **द्विबिस्ते**ति । 'सुवर्णबिस्तौ हेम्नोऽक्षे' इत्यमरः । 'आचितो दशभाराः स्युः' ॥—**द्विकम्बल्ये**ति । द्वाभ्यां कम्बलाभ्यां क्रीता । कम्बल्यमूर्णापलशतम्, 'कम्बलाच्च संज्ञायाम्' इति यत् । ततः क्रीतार्थस्य ठञो लुक् ॥—**द्व्याढकी**ति । द्वावाढकौ पचतीति विग्रहे 'आढकाचितपात्रात्खोऽन्यतरस्याम्', 'द्विगोष्ठंश्च' इति खठनौ विहितौ ताभ्यां मुक्ते प्राग्वतीयष्ठञ् । तस्य 'अध्यर्ध—' इति लुक् । एतेन द्व्याचिता व्याख्याता । स्यादेतत् । 'काण्डान्तात्—' इत्युत्तरसूत्रे 'परितः सर्वतो येन मीयते तत् परिमाणमाढककुडवादि न तु परिच्छेदकमात्रम्' इति मनोरमायां स्थितम् । तथा चापरिमाणत्वादेव सिद्धे बिस्तादिग्रहणमिह व्यर्थं स्यात् । अत्राहुः । उन्मानस्य निषेधे बिस्तादीनामेवेति

---

१ प्रथमवयोवाचिन इति—द्विवर्षेत्यादिर्न वयःप्रवृत्तिनिमित्तकः, शालायामपि प्रयोगात् ।

श्री । **काण्डान्तात्क्षेत्रे** ।४।१।२३। क्षेत्रे यः काण्डान्तो द्विगुस्ततो न ङीप् तद्धितलुकि । द्वे काण्डे प्रमाणमस्याः सा द्विकाण्डा क्षेत्रभक्तिः । प्रमाणे द्वयसजिति विहितस्य मात्रचः प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यमिति लुक् । क्षेत्रे किम् । द्विकाण्डी रज्जुः । **पुरुषात्प्रमाणेऽन्यतरस्याम्** ।४।१।२४। प्रमाणे यः पुरुषस्तदन्ताद्द्विगोर्ङीप् वा स्यात्तद्धितलुकि । द्वौ पुरुषौ प्रमाणमस्याः सा द्विपुरुषी द्विपुरुषा वा परिखा । **ऊधसोऽनङ्** ।५।४।१३१। ऊधोऽन्तस्य बहुव्रीहेरनङादेशः स्यात् स्त्रियाम् । इत्यनङि कृते डाप्ङीब्निषेधेषु प्राप्तेषु[1] । **बहुव्रीहेरूधसो ङीष्** ।४।१।२५। ऊधोऽन्ताद्बहुव्रीहेर्ङीष् स्यात् स्त्रियाम् । कुण्डोध्नी स्त्रियां किम् । कुण्डोधो धैनुकम् । इहानङपि न । तद्विधौ स्त्रियामित्युपसंख्यानात् । **संख्याऽव्ययादेर्ङीप्** ।४।१।२६। ङीपोऽपवादः । द्व्यूध्नी । अत्यूध्नी । बहुव्रीहेरित्येव । ऊधोऽतिक्रान्ता अत्यूधाः । **दामहायनान्ताच्च** ।४।१।२७। संख्यादेर्बहुव्रीहेर्दामान्ताद्धायनान्ताच्च

नियमार्थं तद्ग्रहणं, तेन द्विकार्षापणी द्व्यक्षीत्यादि सिध्यतीति ॥—**काण्डान्तात्**—॥ षोडशहस्तप्रमाणो दण्डः काण्डम् । यद्यपि विशेषणेन तन्दतविधिः सिद्धः, तथाप्यसत्यन्तग्रहणे क्षेत्रे इत्येतत् श्रुतत्वात् काण्डस्यैव विशेषणं स्यान्न तु काण्डान्तस्य । ततश्च द्वाभ्यां काण्डाभ्यां काण्डप्रमिताभ्यां क्षेत्राभ्यां क्रीता द्विकाण्डी वडवेत्यत्र निषेधः स्यात् । इह तु निषेधो न स्याद् द्विकाण्डा क्षेत्रभक्तिरिति । अत्र हि काण्डं प्रमाणे वर्तते काण्डान्तस्तु क्षेत्रेऽतोऽन्तग्रहणं कृतम् । इह 'द्विगोः' इत्यनुवर्तते 'न तद्धितलुकि' इति च तदाह—**द्विगुस्ततो न ङीबि**त्यादि ॥—**मात्रच** इति । द्वयसचो लुगिति प्राचोक्तं नादर्तव्यम् । 'प्रथमश्च द्वितीयश्च ऊर्ध्वमाने मतौ मम' इति सिद्धान्तादिति भावः ॥ **द्विकाण्डी रज्जुरि**ति । द्वे काण्डे प्रमाणमस्याः । पूर्ववत्तद्धितलुक् 'द्विगोः' इति ङीप् ॥ नन्विहापरिमाणान्तादिति पूर्वेण निषेधः स्यात्, काण्डशब्दस्यायामपरतया परिमाणार्थत्वात्, परितः सर्वत आरोहतः परिणाहतश्च येन मीयते तद्धि परिमाणम् आढककुडवादि न तु यथाकथंचित्परिच्छेदकमात्रम् । यदाहुः–' 'ऊर्ध्वमानं किलोन्मानं परिमाणं तु सर्वतः । आयामस्तु प्रमाणं स्यात्संख्या बाह्या तु सर्वतः' इति । अत एव द्विहस्ता भित्तिरित्यत्र ङीप् न भवतीति चेत् ॥ अत्राहुः । नियमार्थमिदं क्षेत्र एव निषेधो यथा स्यादिति । तथा च द्विकाण्डी रज्जुरित्यत्र ङीबेव सूत्रारम्भफलमिति ॥—**पुरुषात्प्रमाणे**—॥ अपरिमाणान्तत्वान्निषेधे प्राप्ते विकल्पार्थं वचनम् । पुरुषशब्दो यद्यपि लोके जातिवचनस्तथापि द्वौ पुरुषौ प्रमाणमस्या इति वाक्ये प्रमाणशब्दसामानाधिकरण्यात् प्रमाणे वर्तत एव । वृत्तौ तु शब्दशक्तिस्वाभाव्यादेव । तथा च शुल्बसूत्रम्–'पञ्चारत्निः पुरुषः, इति ॥—**द्विपुरुषी**ति । अत्र 'प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यम्' इति द्वयसचो लुगिति न्यासकारः ॥ नन्विह तद्धितलुग्दुर्लभः । पुरुषशब्दस्य प्रमाणवाचित्वाभावेन 'प्रमाणे लः–' इति श्लोकवार्तिकस्याप्रवृत्तेः । ये हि शमादिवत् प्रमाणत्वेन प्रसिद्धास्तत्रैव तत् प्रवर्तते न तु पुरुषशब्देऽपि । अन्यथा पुरुषद्वयसमित्यत्रापि लुक् स्यात् । न चैवं द्वयसज्दघ्नचावपि नास्मात्स्यातामिति वाच्यम् । 'ऊर्ध्वमाने मतौ मम' इति वचनात् । एवं 'पुरुषात्प्रमाणे–' इति वैकल्पिकस्यापि ङीपः सामर्थ्यादेव प्रवृत्तिः । किं तु तद्धितलुगेव दुर्लभ इति चेत् । अत्राहुः । अस्त्विह 'प्रमाणे लः' इत्यस्याप्रवृत्तिस्तथापि सुलभ एव लुक् । 'पुरुषात्प्रमाणे–' इति सूत्रे हि 'द्विगोस्तद्धितलुकि' इत्यनुवर्तते तत्सामर्थ्याल्लुगप्याक्षिप्यत इति सुवचत्वादिति ॥ प्रमाणे किम् । द्वाभ्यां पुरुषाभ्यां क्रीता द्विपुरुषा गौः । तद्धितलुकीत्येव । समाहारे पञ्चपुरुषी । नन्विह पुरुषशब्दः प्रमाणे न वर्तते इति द्व्यङ्गविकलमेतत् इति चेत् । अत्राहुः । प्रमाणार्थवृत्तीनामेव पुरुषाणामत्र समाहारान्न द्व्यङ्गविकलता । ततश्च तद्धितलुकीत्यनुक्तौ पञ्चपुरुषशब्दाद्विकल्पः स्यात्, इष्यते तु 'द्विगोः' इति नित्यं ङीबिति ॥—**ऊधसोऽनङ्** ॥ नादेशेनैव सिद्धेऽनङ्करणं 'धनुषश्च' इत्युत्तरार्थमन्यथा शार्ङ्गधन्वेति न सिध्येत् इत्याहुः । वस्तुतस्तु इहार्थमप्यावश्यकमेव, अन्यथाऽनो लाक्षणिकत्वेनाल्लोपाप्रसङ्गादित्यन्ये । इह 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः–' इत्यतो बहुव्रीहावित्यनुवर्तते इत्याह—**ऊधोऽन्तस्य बहुव्रीहेरि**ति । समासान्तप्रकरणस्थत्वेऽप्यनङो न प्रत्ययत्वमन्यथा ङित्त्ववैयर्थ्यापत्तेरिति प्राञ्चः । वस्तुतस्तु ष्यङ इव प्रत्ययत्वेऽप्यादेशत्वमविरुद्धं कुण्डोध्नीत्यत्र ङीषि कृते स्वरेऽपि विशेषाभावादिति बोध्यम् ॥—**स्त्रियामि**ति । उपसंख्यानाल्लब्धमेतत् ॥—**डाप्ङीन्निषेधेष्वि**ति । 'डाबुभाभ्याम्–' इति वैकल्पिको डाप् । 'अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्याम्' इति विकल्पेन ङीप् । 'अनो बहुव्रीहेः' इत्यनेन 'ऋन्नेभ्यः–' इति प्राप्तस्य ङीपो निषेध इति विवेकः ॥—**ङीष् स्यादि**ति ॥ प्रकृतो ङीबेव तु न विहितः स्वरे विशेषात् ॥—**कुण्डोध्नी**ति । कुण्डमिव ऊधो यस्याः सा । बहुव्रीहेः किम् । प्राप्ता ऊधः प्राप्तोधाः । 'प्राप्तापन्न–' इति समासः ॥—**धैनुकमि**ति । 'अचित्तहस्ति–' इति समूहार्थे ठक् । 'इसुसुक्तान्तात्कः' ॥—**स्त्रियामित्युपसंख्यानादि**ति । नन्विहैव लाघवार्थं 'बहुव्रीहेरूधसो ङीष्' 'नश्च' इति सूत्र्यताम् 'अनङ् च' इति वा । समासान्तेषु 'ऊधसो नङ्' इति च त्यक्त्वा 'धनुषो नङ्' इत्येव पठ्यताम् । मैवम् । कबभावे सावकाशस्यास्य पक्षे कपा बाधापत्तेः । सिद्धान्ते तु अनङः समासान्ततया शेषत्वमेवेह नास्तीति न कप् ॥—**संख्याव्यया**—॥ आदिग्रहणात्पदान्तरव्यवधानेऽपि स्यादेव । द्विविधोध्नी ॥—**दाम**—॥ बहुव्रीहिविशेषणत्वादेव सिद्धे अन्तग्रहणं स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थम् ॥—**संख्यादेरि**ति ।

---

१ प्राप्तेष्विति—समासान्तानामलौकिके विग्रहवाक्ये एव प्रवृत्त्यां पूर्वमनङ्येषां प्राप्तिः ।

ङीप् स्यात् । दामान्ते डाप्प्रतिषेधयोः प्राप्तयोर्हायनान्ते टापि प्राप्ते वचनम् । द्विदाम्नी । अव्ययग्रहणाऽननुवृत्तेरुद्दामा वडवेत्यत्र डाप्निषेधावपि पक्षे स्तः । द्विहायनी बाला ॥ ॐ **त्रिचतुर्भ्यां हायनस्य णत्वं वाच्यम्** ॥ **वयोवाचकस्यैव हायनस्य ङीप् णत्वं चेष्यते** ॥ त्रिहायणी । चतुर्हायणी । वयसोऽन्यत्र । त्रिहायना । चतुर्हायना शाला । ॥ **नित्यं संज्ञाछन्दसोः** ।४।१।२९। अन्नन्ताद्बहुव्रीहेरुपधालोपिनो ङीप् । सुराज्ञी नाम नगरी । अन्यत्र पूर्वेण विकल्प एव । वेदे तु शतमूर्ध्नी । ॥ **केवलमामकभागधेयपापापरसमानार्यकृतसुमङ्गलभेषजाच्च** ।४।१।३०। एभ्यो नवभ्यो नित्यं ङीप् स्यात्संज्ञाछन्दसोः । अथोत इन्द्रः केवलीर्विशः । मामकी । भागधेयी । पापी । अपरी समानी । आर्यकृती । सुमङ्गली । भेषजी । अन्यत्र केवला इत्यादि । मामकग्रहणं नियमार्थम् । अण्णन्तत्वादेव सिद्धेः । तेन लोकेऽसंज्ञायां मामिका । ॥ **अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक्** ।४।१।३२। एतयोः स्त्रियां नुक् स्यात् ॥ ऋन्नेभ्यो ङीप् ॥ गर्भिण्यां जीवद्भर्तृकायां च प्रकृतिभागौ निपात्येते । तत्रान्तरस्त्यस्यां गर्भ इति विग्रहे अन्तःशब्दस्याधिकरणशक्तिप्रधानतयाऽस्तिसामानाधिकरण्याभावादप्राप्तो मतुब् निपात्यते । पतिवत्नीत्यत्र तु वत्वं निपात्यते । अन्तर्वत्नी । पतिवत्नी । प्रत्युदाहरणं तु । अन्तरस्त्यस्यां शालायां घटः । पतिमती पृथिवी । ॥ **पत्युर्नो यज्ञसंयोगे** ।४।१।३३। पतिशब्दस्य नकारादेशः स्याद्यज्ञेन संबन्धे । वसिष्ठस्य पत्नी । तत्कर्तृकयज्ञस्य फलभोक्त्रीत्यर्थः । दम्पत्योः सहाधिकारात् । ॥ **विभाषा सपूर्वस्य** ।४।१।३४। पतिशब्दान्तस्य सपूर्वस्य प्रातिपदिकस्य नो वा स्यात् । गृहस्य पतिः । गृहपतिः । गृहपत्नी । अनुपसर्जनस्येतीहोत्तरार्थमनुवृत्तमपि न पत्युर्विशेषणं किंतु तदन्तस्य । तेन बहुव्रीहावपि । दृढपत्नी । दृढपतिः । वृषलपत्नी । वृषलपतिः । अथ वृषलस्य पत्नीति व्यस्ते कथमिति चेत् । पत्नीव पत्नीत्युपचारात् । यद्वा । आचारक्विबन्तात्कर्तरि क्विप् । अस्मिंश्च पक्षे । पत्नियौ । पत्नियः । इतीयङ्विषये विशेषः । सपूर्वस्य किम् । गवां पतिः स्त्री । ॥ **नित्यं सपत्न्यादिषु** ।४।१।३५। पूर्वविकल्पापवादः । समानस्य सभावोऽपि निपात्यते । समानः पतिर्यस्याः सा सपत्नी । एकपत्नी । वीरपत्नी । ॥ **पूतक्रतोरै च** ।४।१।३६। ॐ इयं त्रिसूत्री

समासनिर्देशेऽपि स्वरितत्वबलादेकदेश एवानुवर्तत इति भावः ॥—**अननुवृत्तेरि**ति । भाष्यकृताऽननुवर्तितत्वादिति भावः ॥ एवं चोद्दामेत्यत्र 'दामहायनान्ताच्च' इत्यस्याप्रवृत्त्या पूर्वोक्तेषु डाप्ङीब्निषेधेषु प्राप्तेषु बहुराजीवद्रूपत्रयं भवत्यतो व्याचष्टे—**डाप्निषेधावपी**ति ॥—**नित्यं संज्ञाछन्दसोः** ॥ 'अन उपधालोपिनः—' इति विकल्पस्यापवादः । आरम्भसामर्थ्यात्सिद्धेऽपि नित्यत्वे नित्यग्रहणमुत्तरत्र विकल्पाननुवृत्तिसूचनाय कृतमित्याहुः ॥—**शतमूर्ध्नी**ति । इह पञ्चदाम्नीति क्वचित् पाठः, स चायुक्तो 'दामहायनान्ताच्च' इत्यनेनैव सिद्धत्वात् ॥—**केवल**—॥ छन्दसि 'मामकी तनू' । 'मित्रावरुणयोर्भागधेयी' । 'तन्वः सन्तु पापीः' । 'उतापरीभ्यः' । 'समानीव आकूतिः' । आर्यकृती । सुमङ्गली । 'सुमङ्गलीरियं वधूः' इत्यत्र तु 'छन्दसीवनिपौ—' इति मत्वर्थे ईप्रत्ययो बोध्यः । 'शिवा रुद्रस्य भेषजी' ॥—**अन्यत्र केवलेत्यादी**ति । मामकनरकयोरुपसंख्यानादित्वम् । मामिका । भागशब्दात्पुंलिङ्गात्स्वार्थे धेयप्रत्ययः । 'स्वार्थिकाः क्वचित् प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्ते' इति स्त्रीत्वम् । भागधेयी । अभेदोपचारात्तद्वति वर्तमानः पापशब्दो विशेष्यनिघ्नः । पापा । अपरा । समाना । आर्येण कृतेति प्राक् सुबुत्पत्तेः कृदन्तेन समासः । टाप् । आर्यकृता । भिषज इदमित्यणि आदिवृद्धेरपवादोऽस्मादेव निपातनादेकारः । संज्ञाछन्दसोरिति नियमादन्यत्र भेषजा ॥—**प्रत्युदाहरणं त्वि**ति ॥ अन्तर्वती पतिवतीति प्राचोक्तं प्रत्युदाहरणमयुक्तमिति भावः । आद्ये अस्तिसामानाधिकरण्याभावान्मतुपोऽसंभवात्, द्वितीये तु वत्वासंभवादिति भावः ॥—**विभाषा सपूर्वस्य** ॥ अप्राप्तविभाषेयम् अयज्ञसंयोगत्वात् । पूर्वेण सहितः सपूर्वस्तस्य । यस्य समुदायस्य पूर्वावयवो विद्यते तस्येत्यर्थः । स च समुदायः, पतिशब्दस्तु न भवतीति पतिशब्देन तदन्तविधिरित्याह—**पतिशब्दान्तस्ये**ति । ननु पत्युरिति प्रातिपदिकविशेषणेन तदन्तलाभात्पत्यन्तस्येत्येवास्तु किमनेन सपूर्वग्रहणेन । अत्राहुः । केवलपतिशब्दस्यापि व्यपदेशिवद्भावेन पत्यन्तत्वादतिप्रसङ्गः स्यात् तद्वारणाय सपूर्वग्रहणमिति । अत्र पूर्वशब्दः पूर्वावयवपर इति ध्वनयन् प्रत्युदाहरति—**गवां पतिः स्त्री**ति । पातीति पतिरिति क्रियाशब्दस्य त्रिलिङ्गत्वादिह स्त्रीत्वम् । तथा च तैत्तिरीये नपुंसकेऽपि प्रयुज्यते—'अन्नं साम्राज्यानामधिपति तन्मावतु' इति ॥—**व्यस्ते कथमि**ति । प्राचा तु समस्तेऽप्युपचार इत्युक्तं तद्वृथैवेति भावः ॥—**नित्यं सपत्न्यादिषु** ॥ आरम्भसामर्थ्यादेव नित्यत्वे सिद्धे नित्यग्रहणं स्पष्टार्थम् ॥—**निपात्यत** इति । इह गणे समान एक वीर भ्रातृ पुत्रेति समानादय एव पठ्यन्ते, ततश्च 'समानादिषु' इति वक्तव्ये सपत्न्यादिष्वित्युक्तिः सभावनिपातनार्थेति भावः ॥ सपत्न्यादिषु बहुव्रीहिराश्रीयत इत्याशयेनाह—**समानः पतिर्यस्याः से**ति ॥—**पूतक्रतोरै च** ॥ ऐकार आदेशो न तु प्रत्ययः । उत्तरसूत्रे उदात्तग्रहणात् ॥—**न त्वि**ति ॥ अन्यथा 'लघावन्ते—' इति

---

१ निषेधावपीति—अपिना 'अन उपधा—' इति ङीप् बोध्यः । अनुग्रहणेऽनर्थकस्यापि ग्रहणादिति भावः । २ उत्तरार्थमिति—बहवो वृषलपतयो यस्या इति कर्मधारयोत्तरपदबहुव्रीहौ वारणाय इहार्थमपि इति केचित् । ३ न पत्युरिति—सूत्रे सपूर्वस्येत्यनेन पत्यन्तस्य गृह्यमाणत्वात् । स्पष्टं चेदमनुपसर्जनादित्यस्य गृह्यमाणविशेषणत्वमिति 'अनुपसर्जनात्' इति सूत्रे शब्देन्दुशेखरे ।

पुंयोग एवेष्यते ॥ पूतक्रतोः स्त्री पूतक्रतायी। यया तु क्रतवः पूताः स्यात्पूतक्रतुरेव सा। **वृषाकप्यग्निकुसितकुसिदानामुदात्तः** ।४।१।३७। एषामुदात्त ऐ आदेशः स्यात् ङीप् च। वृषाकपेः स्त्री वृषाकपायी। हरविष्णू वृषाकपी इत्यमरः। वृषाकपायी श्रीगौर्योरिति च। अग्नायी। कुसितायी। कुसिदायी। कुसिदशब्दो ह्रस्वमध्यो नतु दीर्घमध्यः। **मनोरौ वा** ।४।१।३८। मनुशब्दस्यौकारादेशः स्यादुदात्त ऐकारश्च वा ताभ्यां संनियोगशिष्टो ङीप् च। मनोः स्त्री मनावी। मनायी। मनुः। **वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नः** ।४।१।३९। वर्णवाची योऽनुदात्तान्तस्तोपधस्तदन्तादनुपसर्जनात्प्रातिपदिकाद्वा ङीप् स्यात्तकारस्य नकारादेशश्च। एनी। एता। रोहिणी। रोहिता। वर्णानां तणतिनितान्तानामिति फिट्सूत्रेणाद्युदात्तः। त्र्येण्या च शलल्येति गृह्यसूत्रम्। त्रीण्येतानि यस्या इति बहुव्रीहिः। अनुदात्तात्किम्। श्वेता। घृतादीनां चेत्यन्तोदात्तोऽयम्। अतङ्खेव। शितिः स्त्री ॥ **पिशङ्गादुपसंख्यानम्**। पिशङ्गी। पिशङ्गा ॥ **असितपलितयोर्न**। असिता। पलिता ॥ **छन्दसि क्नमेके**। असिक्नी। पलिक्नी अवदातशब्दस्तु न वर्णवाची किंतु विशुद्धवाची तेन अवदाता इत्येव। **अन्यतो ङीष्** ।४।१।४०। तोपधभिन्नाद्वर्णवाचिनोऽनुदात्तान्तात्प्रातिपदिकात्। स्त्रियां ङीष् स्यात्। कल्माषी। सारङ्गी। लघावन्ते द्वयोश्च बह्वचो गुरुरिति मध्योदात्तावेतौ। अनुदात्तान्तात्किम्। कृष्णा। कपिला। **षिद्गौरादिभ्यश्च** ।४।१।४१। षिद्भ्यो गौरादिभ्यश्च ङीष् स्यात्। नर्तकी। गौरी। अनड्वाही अनडुही ॥ (ग) **पिप्पल्यादयश्च**। आकृतिगणोऽयम्। **सूर्यतिष्यागस्त्य-**

मध्योदात्तो वृषाकपिशब्द उदात्तत्वं प्रयोजयति, अग्न्यादिषु त्रिषु 'स्थानेऽन्तरतमः' इत्येव सिद्धमिति वृत्त्यादिग्रन्था विरुध्येरन्निति भावः ॥—**उदात्तैकार** इति। 'श्स्त्वन्निहि–' इत्यादिना मनेरुप्रत्ययविधौ 'धान्ये नित्–' इत्यधिकारान्मनुशब्द आद्युदात्तः। समासनिर्देशेन एतद्दर्शयति उदात्त इत्यनुवर्तमानं संबन्धानुवृत्तेरैकारेणैव संबध्यते न त्वौकारेणापीति। ततश्चैकारौकारावुदात्तौ स्त इति प्राचोक्तं वृत्तिपदमञ्जर्यादिविरोधादुपेक्ष्यमिति भावः ॥—**मनायी**ति। मध्योदात्तमिदम्। इतरत्पदद्वयमाद्युदात्तम् ॥—एता कर्बुरा ॥—**वर्णानाम्**िति। एतः। शोणः। शितिः। पृश्निः। पृषदिति क्रमेणोदाहरणानि ॥—**आद्युदात्त** इति। 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' इति शेषविघातेनानुदात्तान्त एतशब्द इति भावः ॥ **त्र्येण्ये**ति। अत्र एतशब्दस्योपसर्जनत्वेऽपि तदन्तसमासस्यानुपसर्जनत्वमिति भावः ॥ 'पूर्वपदात्संज्ञायाम्–' इति णत्वम् ॥—**गृह्यमि**ति। 'गृहू ग्रहणे' 'ऋदुपधाचाक्लृपिचृतेः' इति क्यप् ॥—**त्रीण्येतान्यस्या** इति ॥ ननु 'चित्रं किर्मीरकल्माषशबलैताश्च कर्बुरे' इति चित्रपर्याय एतशब्दः। तथा च शलल्यां चित्रत्रयाभावादर्थासंगतिरित्याशङ्क्य केचिदिह व्याचक्षते। एतशब्दोऽत्र एतावयवपर इति नास्त्यत्रार्थासंगतिः। न चैवमपि गुणविषये नपुंसकप्रयोगो न संगच्छते 'गुणे शुक्लादयः पुंसि' इत्युक्तेरिति वाच्यम्। एतानि एतावयवाधिकरणानीति व्याख्यया गुणिलिङ्गपरत्वादेतशब्दस्य नपुंसकत्वमप्युपपद्यते इति ॥—**पिशङ्गादि**ति। 'लघावन्ते' इति पिशङ्गशब्दस्य मध्योदात्तत्वात् 'अन्यतो ङीष्' इति ङीषि प्राप्ते ङीबुपसंख्यायते। स्वरे विशेषः ॥—**क्नमेक** इति। असितपलितयोस्तकारस्य 'वर्णादनुदात्तात्–' इति नकारे प्राप्ते तं बाधित्वा तकारस्थाने क्नमादेशं तत्संनियोगेन ङीपं चेच्छन्त्येके आचार्या इत्यर्थः। अत्र 'छन्दस्येके' इत्यन्वयाद्भाषायां क्नो भवत्येव। छन्दस्येवैके इच्छन्त्यन्ये तु भाषायामपीत्यर्थपर्यवसानात्। अन्यथा एकग्रहणं भाष्यकारो न कुर्यात्। न हि छन्दसि 'पलिक्नीरिद्युवतयः' इत्यादिप्रयोगेषु कश्चिद्विप्रतिपद्यते। एवं च 'गतो गणस्तूर्णमसिक्निकानाम्' इति प्रयोगो नानुपपन्नः ॥—**विशुद्धवाची**ति। 'दैप् शोधने' इत्युक्तेः, अमरेण तु विशुद्धत्वसाधर्म्यात् 'अवदातः सितो गौरः' इत्युक्तमिति भावः ॥—**लघावन्त** इति। अन्ते नाम एकस्मिन् लघौ द्वयोश्च लघ्वोः परतः बह्वषो बह्वच्कस्य गुरुरुदात्तः स्यात्। अश्वित्यचः प्राचां संज्ञा ॥—**कृष्णे**त्यादि। 'कृषेश्च' इति नप्रत्यये 'कपेश्च' इति सौत्राद्धातोरौणादिके इलचि च कृष्णकपिलावन्तोदात्तौ ॥—**षिद्गौरादि**—॥—**नर्तकी**ति। 'नृतुधातोः' 'शिल्पिनि ष्वुन्'। ष्वुनः षित्त्वमवयवेऽचरितार्थत्वात्तदन्तस्य प्रातिपदिकस्य विशेषणम्। त्रपुषः षित्त्वस्याङ्विधौ चरितार्थत्वात्त्रपेत्यत्र तु न ङीष्। मृजेः षित्त्वमनार्षं भिदादौ मृजेति पाठादित्याहुः ॥ मृजेः षित्त्वादेवाङ्, भिदादौ मृजेति पाठस्त्वनार्ष इत्यन्ये ॥—**गौरी**ति। गौरशब्दस्य वर्णवाचित्वेऽपि प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तत्वात् 'अन्यतो ङीष्' इति ङीष् न प्राप्नोतीतीह गणे पाठः ॥—**अनड्वाही। अनडुही**ति। अनकारान्तत्वाज्जातिलक्षणस्य पुंयोगलक्षणस्य वा ङीषोऽप्राप्ततया गणेऽस्मिन्पठ्यते। प्रत्ययसहितपाठस्तु ङीषि परे आम्विकल्पार्थः। गौर मत्स्य मनुष्य शृङ्ग गवय हय मुकय इत्यादि ॥ यत्तु प्राचा 'ऋन्नेभ्यो ङीप्' इत्यत्र शुनीत्युदाहृतं, तत्तु गौरादिगणे श्वन्शब्दपाठादर्शनप्रयुक्तमित्याहुः ॥ अत्र केचित् नित्यस्त्रीत्वात् 'जातेरस्त्रीविषयात्–' इत्यप्राप्ते ङीषि पिप्पल्यादयो गौरादिषु पठ्यन्ते ङीषन्तपाठस्तु चिन्त्यप्रयोजनः। न च पिप्पली भार्या यस्य स पिप्पलीभार्य इत्यादौ पुंवद्भावं बाधित्वा ङीषः श्रवणं यथा स्यादित्येतदर्थः स इति वाच्यम्। भाषितपुंस्कत्वाभावादेव पुंवद्भावनिषेधसिद्धेः किं चावान्तरगणत्वाभ्युपगमोऽपि पिप्पल्यादेर्व्यर्थ एव। न चैवं जाताधिकारे 'चित्रारेवतीरोहिणीभ्यः स्त्रियामुपसंख्यानम्' इत्यत्र पिप्पल्यादेराकृतिगणत्वात्पुनर्ङीषिति वक्ष्यमाणग्रन्थो विरुध्यत इति वाच्यम्। गौरादेराकृतिगणत्वादित्यपि वक्तुं शक्यत्वादित्याहुः—**सूर्यतिष्य**—॥

मत्स्यानां य उपधायाः ।६।४।१४९। अङ्गस्योपधाया यस्य लोपः स्यान्न चेद्यः सूर्याद्यवयवः ॥ **मत्स्यस्य ङ्याम्** ॥ **सूर्यागस्त्ययोश्छे च ङ्यां च** ॥ **तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि यलोप इति वाच्यम्** । मत्सी । मातरि पित्वेति पित्त्वादेव सिद्धे गौरादिषु मातामहीशब्दपाठादनित्यः पितां ङीप् । दंष्ट्रा । **जानपदकुण्डगोणस्थलभाजनागकालनीलकुशकामुककबराद्वृत्त्यमत्रावपनाकृत्रिमाश्राणास्थौल्यवर्णानाच्छादनायोविकारमैथुनेच्छाकेशवेशेषु** ।४।१।४२। एभ्य एकादशभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः क्रमाद्वृत्त्यादिष्वर्थेषु ङीष् स्यात् । जानपदी वृत्तिश्चेत् । अन्या तु जानपदी । उत्सादित्वादञन्तत्वे टिड्ढेति ङीप्याद्युदात्तः । कुण्डी अमत्रं चेत् । कुण्डान्या । कुडि दाहे । गुरोश्च हल इति अप्रत्ययः । यस्तु अमृते जारजः कुण्ड इति मनुष्यजातिवचनस्ततो जातिलक्षणो ङीष् भवत्येव । अमत्रे हि स्त्रीविषयत्वादप्राप्तो ङीष् विधीयते[1] ननु नियम्यते । गोणी आवपनं चेत् । गोणान्या । स्थली अकृत्रिमा चेत् । स्थलाऽन्या । भाजी श्राणा चेत् । भाजाऽन्या । नागी स्थूला चेत् । नागाऽन्या । गजवाची नागशब्दः स्थौल्यगुणयोगादन्यत्र प्रयुक्त उदाहरणम् । सर्पवाची तु दैर्घ्यगुणयोगादन्यत्र प्रयुक्तः प्रत्युदाहरणम् । काली वर्णश्चेत्[2] । कालाऽन्या । नीली अनाच्छादनं चेत् । नीलाऽन्या । नील्या रक्ता शाटीत्यर्थः । नील्या अन्वक्तव्य इत्यन् । अनाच्छादनेऽपि न सर्वत्र किंतु ॥ **नीलादौषधौ** । नीली ॥ **प्राणिनि च** । नीली गौः ॥ **संज्ञायां वा** । नीली । नीला । कुशी अयोविकारश्चेत् । कुशाऽन्या । कामुकी मैथुनेच्छा चेत् । कामुकाऽन्या । कबरी केशानां संनिवेशविशेषः । कबराऽन्या । चित्रेत्यर्थः । **शोणात्प्राचाम्** ।४।१।४३। शोणी । शोणा । **वोतो गुणवचनात्** । ४।१।४४। उदन्ताद्गुणवाचिनो वा ङीष् स्यात् । मृद्वी । मृदुः । उतः किम् । शुचिः[3] । गुणेति किम् आखुः ॥ **खरुसंयो-**

अत्र भस्येत्यनुवर्तमानमपि न संबध्यते । विषयपरिगणनेनैवातिप्रसङ्गनिवारणात् ॥—**मत्स्यस्य ङ्यामि**ति । नेह मत्स्यस्येदं मात्स्यम् ॥—**छे च ङ्यां चे**ति । सूरीयः । सूरी । अगस्तीयः । अगस्ती । नेह । सौर्य । चरुम् । आगस्त्यम् ॥—**नक्षत्राणी**ति ॥ नक्षत्रसंबन्धी योऽण् 'नक्षत्रेण युक्तः कालः' इति 'संधिवेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्योऽण्' इति च विहितस्तस्मिन्नित्यर्थः । तत्र तिष्यस्य यलोपो निपात्यते । पुष्यस्य त्वप्राप्तो विधीयते । तिष्येण युक्तः कालस्तैषः । पुष्येण युक्तः पौषः । तथा तिष्ये भवस्तैषः । पुष्ये भवः पौषः । नेह । तिष्यस्यापत्यं तैष्यः ॥—**मत्सी**ति । योपधत्वात् 'जातेरस्त्रीविषयात्–' इत्यप्राप्तो गौरादिपाठान्ङीष् ॥—**मातरि पित्वे**ति । 'पितृव्यमातुलमातामह–' इति सूत्रस्थमिदं वचनं तच्च पितामहीति रूपसिद्ध्यर्थमवश्यं वक्तव्यमिति न वार्तिकस्य वैयर्थ्यम् । ये तु पितामहशब्दमपि गौरादिषु पठन्ति, तन्मते, वचनमिदं स्वरसतो न संगच्छते । यदि त्वनित्यत्वज्ञापनमेव वचनस्य फलमिति ब्रूषे, तर्हि 'षिद्गौरा–' इति सूत्र एव 'अनित्यं पितः' इति वक्तव्यं किमनेन वक्रमार्गेणेति दिक् ॥ दश्यतेऽनेनेति दंष्ट्रा । 'दाम्नीशस–' इत्यादिना करणे ष्ट्रन् ॥—**जानपदी**ति ॥ जनपदे भवा ॥—**वृत्तिश्चेदि**ति । वर्ततेऽनयेति वृत्तिर्जीविका ॥—**कुण्डी**ति । 'अस्त्री कमण्डलुः कुण्डी' इत्यमरः ॥—**कुण्डाऽन्ये**ति । क्रियाशब्दोऽयम् । अत एवाह—**कुडि दाह** इत्यादि । यत्तु घटपर्यायः कुण्डशब्दः स न प्रत्युदाहरणम् । 'पिठरः स्थाल्युखा कुण्डम्' इति तस्य नपुंसकत्वात् । अग्न्यालयादिपर्यायोऽपि कुण्डशब्दो नपुंसकलिङ्गे नियतः । 'कुण्डमग्न्यालये मानभेदे देवजलाशये' इति मेदिनीकोशात् ॥—**आवपनं चेदि**ति ॥ आङ्पूर्वाद्वपेरधिकरणे ल्युट् । ओप्यते निक्षिप्यते धान्यं यस्मिन् ॥—**गोणान्ये**ति । यस्या यादृच्छिकं नाम ॥—**अकृत्रिमे**ति ॥ यथा 'सैषा स्थली यत्र विचिन्वता त्वाम्' इति ॥—**स्थलान्ये**ति । कृत्रिमा पुरुषेण संस्कृता । श्राणा पक्वा ॥—**अयोविकार** इति । फाल इति प्रसिद्धा ॥—**कुशान्ये**ति । छन्दोगाः स्तोत्रीयागणनार्थानौदुम्बरान् शङ्कून् 'कुशा' इति व्यवहरन्ति । 'अतः कृकमि–' इति सूत्रे प्रसिद्ध एवायम् ॥—**कामुकान्ये**ति । मैथुनादन्यद्धनादिकं कामयितुं यस्याः शीलं सेत्यर्थः । 'लषपत–' इत्युकञ् ॥—**शोणात्**—॥ 'शोणः कोकनदच्छविः' इति कोशाच्छोणशब्दस्य वर्णवाचित्वात् 'वर्णानां तण–' इत्याद्युदात्ततया 'अन्यतो ङीष्' इति सिद्धेऽपि प्राचामेव ङीष् नान्येषाम् इति नियमार्थमिदम् ॥—**वोतो गुणवचनात्** ॥ गुणो नाम नेह—अदेङ्रूपः 'उतः' इति विशेषणाद्वचनग्रहणाच्च, नापि विशेषणमात्रमिदमाखुर्द्रव्यमित्यादावतिप्रसङ्गादिति चेत् । अत्राहुः—संज्ञाजातिक्रियाशब्दान् हित्वान्ये गुणवाचिनः । चतुष्टयीशब्दानां प्रवृत्तिरित्याकरग्रन्थनिष्कर्षादेव निर्णय इति ॥ भाष्ये तु 'सत्त्वे निविशतेऽपैति पृथग्जातिषु दृश्यते । आधेयश्चाक्रियाजश्च सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुणः' इति स्थितम् । सत्त्वं द्रव्यम् । सत्त्व एव निविशत इति सावधारणं व्याख्येयम् । एतेन सत्ता व्यावर्त्यते । सा हि न केवलं द्रव्ये वर्तते किं तु द्रव्य-

१ विधीयते इति—अपरे तु 'पिठरे तु न ना कुण्डम्' इति विश्वकोशात् कुण्डशब्दस्य स्त्रीविषयत्वाभावः स्फुट एव, कमण्डलुसंस्थानस्यानुगतत्वात् तद्रूपामत्रवाचिनः कुण्डशब्दस्य पशुवृक्षादिवज्जातिवाचकत्वमस्त्येव, अतः सूत्रान्तरेणैव ङीपि सिद्धे इदं नियमार्थमिति, तेन अमृते जारजायां कुण्डेत्येवेति ब्रुवते। २ वर्णश्चेदिति—तद्विशिष्टश्चेदित्यर्थः, अन्यथा 'गुणे शुक्लादयः पुंसि' इत्यसंगतं स्यात् । एवं मैथुनेच्छाचेदित्यत्रापि बोध्यम् । ३ शुचिरिति—नेदं प्रत्युदाहरणं संगच्छते, उतोऽभावेऽप्यतोऽनुवृत्तेः । शेखरे तु शुक्लेति प्रत्युदाहर्तव्यमित्युक्तं तदपि न वार्तिककृत्संमतम्, खरुसंयोगोपधाश्चेति निषेधेनैव सिद्धेः । अतः श्वेतेत्याद्युदाहरणीयम् ।

गोपधान्न । खरुः पतिंवरा कन्या । पाण्डुः । **बह्वादिभ्यश्च** ।४।१।४५। एभ्यो वा ङीप् स्यात् । बह्वी । बहुः । (ग) **कृदिकारादक्तिनः** । रात्रिः । रात्री । सर्वतोऽक्तिन्नर्थादित्येके । शकटिः । शकटी । अक्तिन्नर्थात्किम् । अजननिः । क्तिन्नन्तत्वादप्राप्ते विध्यर्थं पद्धतिशब्दो गणे पठ्यते । हिमकापिहतिषु चेति पद्भावः । पद्धतिः । पद्धती । **पुंयोगादाख्यायाम्** ।४।१।४८। या पुमाख्या पुंयोगात् स्त्रियां वर्तते ततो ङीष् स्यात् । गोपस्य स्त्री गोपी ॥ ❀ **पालकान्तान्न** ॥ गोपालिका[१] । अश्वपालिका ॥ ❀ **सूर्याद्देवतायां चाप् वाच्यः** ॥ सूर्यस्य स्त्री देवता सूर्या । देवतायां किम् । सूरी कुन्ती । मानुषीयम् । **इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडहिमारण्ययवयवनमातुलाचार्याणामानुक्** ।४।१।४९। एषामानुगागमः स्यात् ङीष् च । इन्द्रादीनां षण्णां मातुलाचार्ययोश्च पुंयोग एवेष्यते । तत्र ङीपि सिद्धे आनुगागममात्रं विधीयते । इतरेषां चतुर्णामुभयं विधीयते । इन्द्राणी ॥ ❀ **हिमारण्ययो-**

गुणकर्मसु । ननु द्रव्य एव द्रव्यत्वं वर्तेत इति तत्रातिव्याप्तिरत आह—**अपैतीति** । अपगच्छतीत्यर्थः । अर्थात्सत्त्वादेव । यथा पीततायां जातायां फलादेर्नीलतापैति, नैवं द्रव्यत्वं द्रव्यादपैति ॥ एवमपि गोत्वं गोषु वर्तते अश्वादेश्चापैति तत्रातिव्याप्तिरत आह—**पृथग्जातिषु दृश्यत** इति । गोत्वं हि द्रव्यत्वावान्तरनानाजातिषु न दृश्यते । गुणस्तु दृश्यते । यथा अभ्रे दृष्टा नीलता तृणादिष्वपि दृश्यते । एतेन पूर्वार्धेन सकलजातेर्व्यवच्छेदः ॥ एवं तर्हि कर्म द्रव्ये वर्तते ततोऽपैति पृथग्जातिषु दृश्यते चेति तत्रातिव्याप्तिरत आह—**आधेयश्चाक्रियाजश्चेति** । उत्पाद्योऽनुत्पाद्या इत्यर्थः । उत्पाद्यो यथा घटादेः पाकजो रूपादिः । अक्रियाजोऽनुत्पाद्यः । स यथा आकाशादेर्महत्त्वादिः । क्रिया तु सर्वाप्युत्पाद्यैव न नित्येति तस्या द्वैविध्याभावाद्गुणत्वाभावः ॥ एवमपि द्रव्यस्य गुणत्वं प्राप्नोति । अवयवि द्रव्यं ह्यवयवद्रव्येषु निविशते । असमवायिकारणसंयोगनिवृत्तौ विनाशात्ततोऽपैति भिन्नजातीयेषु च हस्तपादादिषु दृश्यते द्विविधं च भवति । नित्यानित्यभेदेन निरवयवस्याऽऽत्मपरमाण्वादेर्नित्यत्वादवयविद्रव्यस्य तु घटादेरनित्यत्वादत आह—**असत्वप्रकृतिरिति** । अद्रव्यस्वभाव इत्यर्थः ॥—**पतिंवरेति** । एवं च पाणिग्रहणोत्कण्ठाभिधायित्वाद्गुणवचनोऽयमिति भावः ॥— **बह्वादिभ्यश्च** ॥ बहुशब्दस्य गुणवाचित्वात् पूर्वेण सिद्धेऽप्युत्तरार्थं ग्रहणम् 'नित्यं छन्दसि' इत्युत्तरसूत्रेण बहुशब्दादपि छन्दसि नित्यं यथा स्यादिति । वस्तुतस्तु बहुशब्दो 'नित्यं छन्दसि' इति सूत्रं च व्यर्थमेव सर्वविकल्पानां छन्दसि व्यवस्थितत्वात् ॥ गणसूत्रमाह—**कृदिकारादिति** ॥—**'सर्वतोऽक्तिन्नर्थात्'** इत्यपि गणसूत्रमेव । व्यवस्थितविभाषात्वादिह न, सुगन्धिः । प्रियपतिर्वेश्या ॥ —**अजननिरिति** । 'आक्रोशे नञ्यनिः' इति जनेरनिप्रत्ययः । इहान्यान्यपि गणसूत्राणि सन्ति—शक्तिः शस्त्रे । शक्तिः शक्ती । शस्त्रे किम् । शक्तिः सामर्थ्यम् । शक्तिः शस्त्रीति पाठे तु शब्दद्वयम् । शस्त्रिः । शस्त्री ।—इतः प्राण्यङ्गात् । धमनिः । धमनी ॥—चन्द्रभागान्नद्याम् । चन्द्रभागी । चन्द्रभागा । अहन्शब्दोऽत्र पठ्यते । सामर्थ्यात्तदन्तबहुव्रीहिरुदाहार्यः । अनुपसर्जनाधिकारबाधश्च । दीर्घाह्नी प्रावृट् । पक्षे डाप्ङीन्निषेधाः । बहु पद्धति यष्टि विकट विशाल कल्याण पुराण चण्ड कृपाण अहन् । इत्यादि ॥—**पुंयोगादाख्यायाम्** ॥ इह पुमिति लुप्तषष्ठीकं पृथक् पदं, तच्चावर्तते 'पुंयोगात्' इति हेतौ पञ्चमी 'आख्यायाम्' इति तु पञ्चम्यर्थे सप्तमीत्याशयेनाह—**या पुमाख्येत्यादि** । पुमाख्या पुंवाचकः शब्दः । —**पुंयोगात् स्त्रियां वर्तते** इत्यनेन गौणी वृत्तिरुक्ता । यदा तु मुख्यार्थात् 'तस्येदम्' इत्यण् । तदा गोपीत्येव भवति । योगः संबन्धः । स चेह दम्पतिभाव एवेति नाग्रहः, किं तु जन्यजनकभावोऽपि गृह्यते, संकोचे मानाभावात् । तेन 'कौसल्ययासावि सुखेन रामः प्राक्केकयीतो भरतस्ततोऽभूत्' इति भट्टिप्रयोगः संगच्छते । केकयस्य दुहिता केकयी । 'जनपदशब्दात्क्षत्रियादञ्' इत्यपत्यप्रत्यये तु कैकयीति स्यात् । नचेह 'अतश्च' इति तद्राजाकारलुक् शङ्क्यः । 'न प्राच्यभर्गादि–' इति प्रतिषेधात् । तथा च कालिदासः—'कैकेयि कामाः फलितास्तव' इति । एतेन देवकी व्याख्याता । पुंयोगात् किम् । देवदत्ता । अयं हि संज्ञाशब्दः स्वभावात् स्त्रियमाह, न तु पुंवाचकशब्दयोगात् । आख्यायां किम् । प्रसूता । अयं हि जातप्रसवामाह । स च प्रसवो गर्भधारणद्वारा पुंयोगनिमित्तक इत्यस्तीह पुंयोगः, किं तु नायं पुंसो वाचक इति न ङीप् ॥ —**सूर्याद्देवतायामिति** । ङीषोऽपवादः ॥—**सूरीति** । 'सूर्यतिष्य–' इति यलोपः ॥—**आनुगिति** ॥ ननु ह्रस्वादिरेव लाघवादनुग्वक्तव्यः किमनेन दीर्घोच्चारणेन । अत्राहुः । अनुकि कृते 'अतो गुणे' इति पररूपं स्यात् । न चाकारोच्चारणसामर्थ्याद्दीर्घो भविष्यत्यन्यथा हि नुकमेव कुर्यादिति वाच्यम् । 'अल्लोपोऽनः' इत्यस्य बाधेन चरितार्थत्वात् । 'पत्युर्नः' इतिवदादेशे कर्तव्ये आगमलिङ्गककारोच्चारणसामर्थ्यादेवाल्लोपो न भविष्यतीति चेन्न । शर्वशब्दे ककारस्य चारितार्थ्यात् । न हि तत्र लोपोऽस्ति 'न संयोगात्–' इति निषेधात् । तस्मात् ककाराकारयोः सामर्थ्यविरहे पररूपबाधनार्थं दीर्घोच्चारणमावश्यकमिति ॥ केचित्तु नुकि कृते लाक्षणिकत्वात् 'अल्लोपोऽनः' इत्यस्याप्रवृत्त्या सवर्णदीर्घ एव अनुकि कृते भविष्यत्यकारोच्चारण-

---

१ गोपलिकेति—गाः पालयतीति गोपालः स एव गोपालकः तस्य स्त्रीत्यर्थः, ण्वुलन्तस्य तु गोपालकेत्येव भवति इति केचित् । वस्तुतस्तु शेषषष्ठ्या अपि कारकविभक्तित्वात्सुबुत्पत्तेः पूर्वं समासे आपः सुपः परत्वाभावेन तत्रापि इत्वप्रवृत्तेर्ण्वुलन्तमपि इति अवगन्तव्यम् ।

महत्त्वे ॥ महद्धिमं हिमानी। महदरण्यं अरण्यानी ॥ ॐ **यवाद्दोषे** ॥ दुष्टो यवो यवानी ॥ ॐ **यवनाल्लिप्याम्** ॥ यवनानां लिपिर्यवनानी ॥ ॐ **मातुलोपाध्याययोरानुग्वा** ॥ मातुलानी। मातुली। उपाध्यायानी। उपाध्यायी ॥ ॐ **या तु स्वयमेवाध्यापिका तत्र वा ङीष् वाच्यः** ॥ उपाध्यायी। उपाध्याया ॥ (ग) **आचार्यादणत्वं च** ॥ आचार्यस्य स्त्री आचार्यानी। पुंयोग इत्येव। आचार्या स्वयं व्याख्यात्री ॥ ॐ **अर्यक्षत्रियाभ्यां वा स्वार्थे** ॥ अर्याणी। अर्या। स्वामिनी वैश्या वेत्यर्थः। क्षत्रियाणी। क्षत्रिया। पुंयोगे तु। अर्यी। क्षत्रियी। कथं ब्रह्माणीति। ब्रह्माणमानयति जीवयतीति कर्मण्यण्। 𝕏 **क्रीतात्करणपूर्वात्** ।४।१।५०। क्रीतान्ताददन्तात्करणादेः स्त्रियां ङीष् स्यात्। वस्त्रक्रीती। क्वचिन्न। धनक्रीता। 𝕏 **क्तादल्पाख्यायाम्** ।४।१।५१। करणादेः क्तान्तात् स्त्रियां ङीष् स्यादल्पत्वे द्योत्ये। अभ्रलिप्ती द्यौः। 𝕏 **बहुव्रीहेश्चान्तोदात्तात्** ।४।१।५२। बहुव्रीहेः क्तान्तादन्तोदात्तादन्तान् स्त्रियां ङीष् स्यात् ॥ ॐ **जातिपूर्वादिति वक्तव्यम्**। तेन बहुनञ्सुकालसुखादिपूर्वान्न। ऊरुभिन्नी। नेह। बहुकृता ॥ ॐ **जातान्तान्न** ॥ दन्तजाता ॥ ॐ **पाणिगृहीती भार्यायाम्** ॥ पाणिगृहीतान्या।

सामर्थ्यात्। एवं सत्यानुगिति दीर्घोच्चारणसामर्थ्यात् आ अनुगिति पदं विभज्यते। तत्रेन्द्रादीनामनुकैव सिद्धे अकारादेशविधानसामर्थ्यात्क्वचिदन्यतोऽपि विधानमनुमीयते, तेन ब्रह्मणः स्त्री ब्रह्माणीति सिध्यतीत्याहुः। अत्र नव्याः। अस्तु कार्यस्य दीर्घोच्चारणमन्यतो विधानार्थमेव परं तु आ अनुगिति पदं विभज्य नकारस्याकारादेशे कृते दीर्घग्रहणसामर्थ्यादनजन्तस्याप्यनुकि ब्रह्माणीति सिध्यतीति न व्याख्येयम्। उभयविधौ वाक्यभेदापत्तेः। किं तु इन्द्रमाचक्षाणः इन्द्रः 'तत्करोति तदाचष्टे' इति ण्यन्तात्क्विप् तस्य स्त्री इन्द्राणीति सिध्यतीत्येवेति व्याख्येयम्। दीर्घोच्चारणसामर्थ्यात् 'अतः' इत्यधिकारोऽनुपसर्जनाधिकारश्च बाध्यत इति सुवचत्वात्। न चोभयबाधाभ्युपगमापेक्षयाऽत इत्यधिकारबाधमात्राभ्युपगमेन ब्रह्मणः स्त्री ब्रह्माणीति रूपसिद्धये आकारादेशो नुक् च भवतीत्येव व्याख्यायतामिति वाच्यम्। वाक्यभेदापेक्षया उभयबाधनगौरवस्य सुसहत्वात् ॥ एवं च ब्रह्माणमानयति जीवयतीत्यादिवक्ष्यमाणग्रन्थोऽपि स्वरसतः संगच्छत इत्याहुः ॥—**हिमानी**ति। महत्त्वयोगे हिमारण्ययोः स्त्रीत्वम् ॥—**दुष्टो यवो यवानी**ति। जालन्तरसेवानेनाभिधीयते। अयमेव चास्य दोषो यस्मात्स्त्रीययवत्वजातेरभावेऽपि तदाकारानुकृतिः ॥—**यवनानी**ति। तस्येदमित्यणो बाधको ङीप् ॥ **वा ङीष्वाच्य** इति। इदं च 'इञश्च' इति घञ्विधायकसूत्रस्थं वार्तिकम्। वक्ष्यति च तत्र 'अपादाने स्त्रियामुपसंख्यानं तदन्ताच्च वा ङीष्' इति ॥—**उपाध्यायी उपाध्याये**ति। उपेत्य अस्या अधीयत इति विग्रहः ॥—**स्वार्थे** इति। यदि तु पुंयोग एवायं विधिः स्यात् शूद्रापि क्षत्रियस्य भार्या क्षत्रियाणी स्यात्। ब्राह्मणभार्या च क्षत्रिया क्षत्रियाणी न स्यादिति भावः ॥—**वैश्या वेत्यर्थ** इति। 'अर्यः स्वामिवैश्ययोः' इत्यर्थद्वये निपातनादिति भावः। अत्रामरस्य संग्रहः। 'अर्याणी स्वयमर्या स्यात्क्षत्रिया क्षत्रियाण्यपि। उपाध्यायाप्युपाध्यायी स्यादाचार्यापि च स्वतः। आचार्याणी तु पुंयोगे स्यादर्यी क्षत्रियी तथा। उपाध्यायान्युपाध्यायी' इति ॥—**कथमिति**। सूत्रे ब्रह्मन्शब्दस्याग्रहणादानुगनुपपन्न एव इति प्रश्नः। उत्तरं तु—**ब्रह्माणमानयती**त्यादि। ण्यन्तात् 'अन प्राणने' इत्यस्मात्कर्मण्यणि 'णेरनिटि' इति णिलोपे 'टिड्ढाणञ्—' इति ङीपि 'पूर्वपदात्संज्ञायाम्' इति णत्वं च ब्रह्माणीति रूपसिद्धेरिति भावः ॥—**क्रीतात्**—॥ इह प्रकरणे 'अतः' इत्यनुवर्तते 'प्रातिपदिकात्' इति च तदाह—**अदन्तादि**ति। प्रातिपदिकादिति शेषः ॥—**वस्त्रक्रीती**ति। वस्त्र भिस् क्रीत इति स्थिते प्राक्सुबुत्पत्तेः 'कर्तृकरणे—' इति समासेऽदन्तत्वान्ङीप् ॥—**क्वचिन्ने**ति। 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' इति बहुलग्रहणात् 'गतिकारकोपपद—' इति वक्ष्यमाणस्य क्वचिदप्रवृत्तौ सुबन्तेन समासः। तत्र सुपः प्रागेवान्तरङ्गत्वाट्टाप्। ततोऽदन्तत्वाभावान्न ङीषिति भावः। करणपूर्वादिति किम्। गवा क्रीता अश्वेन क्रीता इत्यादिविग्रहे मा भूत्। पूर्वशब्दो ह्यवयववचनः, समासप्रातिपदिकं चान्यपदार्थः करणं पूर्वं यस्मिन् प्रातिपदिके तदिदं करणपूर्वं तस्मादित्यर्थः ॥—**क्तादल्पाख्यायाम्** ॥ अत्र व्याचख्युः। अल्पाख्यायामिति समुदायोपाधिः। अल्पैरभ्रैर्लिप्ता अभ्रलिप्ती। 'कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम्' इति समुदायस्यापि क्तान्तत्वान्ङीप्। यद्यपि पूर्वपदार्थस्य अभ्राणामेवाल्पत्वं गम्यते तथापि तदल्पत्वे सति तद्विलेपनस्याप्यल्पत्वमवश्यं भवतीति समुदायोपाधित्वमल्पत्वस्य संगच्छत इति ॥—**तेन बह्वि**ति ॥ अयं भावः। 'बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नि' 'नञ्सुभ्यां जातिकालसुखादिभ्योऽनाच्छादनात्' 'क्तोक्तमितप्रतिपन्नाः' इति ह्यन्तोदात्तविधायकानि। तत्र जातिपूर्वादित्युक्ते बह्वादिपूर्वकस्यार्थाद्व्युदास इति ॥—**सुखादिपूर्वान्ने**ति। 'सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायाम्'। इत्यत्र ये पठिताः सुखदुःखकृच्छ्रादयस्तेऽत्र गृह्यन्ते। सुखयाता, दुःखयाता, सुखं दुःखं वा यातं प्राप्तमनयेति विग्रहः। 'अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वा' इति विकल्पस्य वक्ष्यमाणत्वादिह स्वाङ्गपूर्वपद एवोदाहरणमाह—**ऊरुभिन्नी**ति। भिन्नौ ऊरू यस्या इति बहुव्रीहौ भिन्नशब्दस्य 'निष्ठा' इति पूर्वनिपाते प्राप्ते 'जातिकालसुखादिभ्यः परा निष्ठा वाच्या' इति परनिपातः ॥—बह्वाकृतेति। बहूनि कृतानि यया सा ॥—**जातान्तान्ने**ति। 'वर्णादनुदात्तात्—' इतिवत् 'बहुव्रीहेरुदात्तात्' इत्येव सिद्धे—ऽन्तरं स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थम्। 'वा जात—' इति तु वैकल्पिक उदात्तो न तु नित्य इति भावः ॥—**पाणिगृहीती**ति। य-

अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वा ।४।१।५३। पूर्वेण नित्यं प्राप्ते विकल्पोऽयम् । सुरापीती सुरापीता । अन्तोदात्तात्किम् । वस्त्रच्छन्ना । अनाच्छादनादित्युदात्तनिषेधः । अत एव पूर्वेणापि न ङीष् । **स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात्** ।४।१।५४। असंयोगोपधमुपसर्जनं यत्स्वाङ्गं तदन्तादनन्तात्प्रातिपदिकाद्वा ङीष् । केशानतिक्रान्ता अतिकेशी । अतिकेशा । चन्द्रमुखी । चन्द्रमुखा । संयोगोपधात्तु सुगुल्फा । उपसर्जनात्किम् । शिखा । स्वाङ्गं त्रिधा ॥ ॐ **अद्रवं मूर्तिमत्स्वाङ्गं प्राणिस्थमविकारजम्** ॥ सुस्वेदा द्रवत्वात् । सुज्ञाना अमूर्तत्वात् । सुमुखा शाला अप्राणिस्थत्वात् । सुशोफा विकारजत्वात् ॥ ॐ **अतत्स्थं तत्र दृष्टं च** ॥ सुकेशी सुकेशा वा रथ्या । अप्राणिस्थस्यापि प्राणिनि दृष्टत्वात् ॥ ॐ **तेन चेत्तत्तथा युतम्** ॥ सुस्तनी सुस्तना वा प्रतिमा । प्राणिवत्प्राणिसदृशे स्थितत्वात् । **नासिकोदरौष्ठजङ्घादन्तकर्णशृङ्गाच्च** ।४।१।५५। एभ्यो वा ङीष् स्यात् । आद्ययोर्बह्वज्लक्षणो निषेधो बाध्यते । पुरस्तादपवादन्यायात् । ओष्ठादीनां पञ्चानां तु असंयोगोपधादिति पर्युदासे प्राप्ते वचनम् । मध्येऽपवादन्यायात् । सहनञ्लक्षणस्तु प्रतिषेधः परत्वादस्य बाधकः । तुङ्गनासिकी । तुङ्गनासिका इत्यादि । नेह । सहनासिका । अनासिका । अत्र वृत्तिः ॥ (वा) **अङ्गगात्रकण्ठेभ्यो वक्तव्यम्** ॥ स्वङ्गी । स्वङ्गेत्यादि । एतच्चानुक्तसमुच्चयार्थेन चकारेण संग्राह्यमिति केचित् । भाष्याद्यनुक्तत्वादप्रमाणमिति प्रामाणिकाः । अत्र वार्तिकानि ॥ ॐ **पुच्छाच्च** ॥ सुपुच्छी । सुपुच्छा ॥ ॐ **कबरमणिविषशरेभ्यो नित्यम्** ॥ कबरं चित्रं पुच्छं यस्याः सा कबरपुच्छी मयूरी इत्यादि ॥ ॐ **उपमानात्पक्षाच्च पुच्छाच्च** ॥ नित्यमित्येव । उलूकपक्षी शाला । उलूकपुच्छी सेना । **न क्रोडादिबह्वचः** ।४।१।५६। क्रोडादेर्बह्वचश्च स्वाङ्गाच्च ङीष् । कल्याणक्रोडा । अश्वानामुरः क्रोडा । आकृतिगणोऽयम् । सुजघना । **सहनञ्विद्यमान-**

स्याः पाणिरग्निसाक्षिकं गृह्यते तस्यां वाच्यायां पाणिगृहीतशब्दान्ङीष्वक्तव्य इत्यर्थः ॥—**अन्येति** । कौतुकादिना पाणिर्गृहीतो यस्याः दास्यादेः सा पाणिगृहीता ॥—**पूर्वेण नित्यं प्राप्त** इति । एतेन विकल्पोऽप्ययं जातिपूर्वादेवेति ध्वनितम् ॥ कथं तर्हि पुत्रहतीत्यत्र 'अस्वाङ्गपूर्वपदात्' इति वा ङीषिति कैयटः, पुत्रशब्दस्याजातिवाचकत्वात् । अन्यथा पुत्रादिनीत्यत्र 'सुप्यजातौ–' इति णिनिर्न स्यात् ॥ यदि लदनमादः सोऽस्यास्तीति आदिनी पुत्राणामादिनीति विगृह्य कथंचित्साधितेऽपि 'जातिकालसुखादिभ्यः' इत्यन्तोदात्तविधायकसूत्रे जातेः किं, 'पुत्रजातः' इति वक्ष्यमाणमूलग्रन्थो विरुध्यत एवेति चेदुच्यते–'प्रादुर्भावविनाशाभ्यां सत्त्वस्य युगपद्गुणैः । असत्त्वलिङ्गां बह्वर्थां तां जातिं कवयो विदुः ॥' इति भाष्ये लक्षणान्तरमुक्तम् । सत्त्वस्य द्रव्यस्य प्रादुर्भावविनाशाभ्यां प्रादुर्भावतिरोभावौ या प्राप्नोति, या च द्रव्यभाविनीत्यर्थः । गुणैर्युगपद्द्रव्येण संबध्यते । बह्वर्थां सर्वव्यक्तिव्यापिनीमित्यर्थः । तां जातिमित्यादि कैयटेन व्याख्यातम् । एवं च पुत्रत्वस्य यावद्द्रव्यभावित्वेनोक्तलक्षणलक्षितत्वात् जातिवाचक एव पुत्रशब्द इति 'अस्वाङ्ग–' इति वा ङीषिति ग्रन्थस्तत्र न विरुध्यते । 'आकृतिग्रहणा जातिः' इत्यादिमुख्यपक्षाश्रयणे तु पुत्रत्वस्याजातित्वाज्जातेः किं पुत्रजात इति ग्रन्थोऽपि संगच्छत इति दिक् ॥ केचिदर्वाचीनास्तु पुत्रहती पुत्रजग्धीत्यत्र 'क्तादल्पाख्यायाम्' इत्यनेन ङीषमाहुः ॥—**सुरापीती**ति । पीता सुरा यया सा 'जातिकाल–' इति सूत्रवार्तिकाभ्यां निष्ठाया अन्तोदात्तत्वपरनिपातौ ॥—**वस्त्रच्छन्ने**ति । बहुव्रीहिस्वरेण पूर्वपदप्रकृतिस्वरे शेषनिघाते च कृते अनुदात्तान्तोऽयम् ॥—**स्वाङ्गाच्चो**—॥ इह बहुव्रीहिरिति नानुवर्तते इति ध्वनयन्नुदाहरति—**अतिकेशी**ति ॥—**शिखे**ति । 'शीङः खो ह्रस्वश्च' इति खस्तदन्ताट्टाप् । अन्यथा टापं बाधित्वा ङीष् स्यादिति भावः केचित्तु सुशिखेत्यपि प्रत्युदाहरन्ति । तच्चिन्त्यम् । टाबन्तेन समासे अनदन्तत्वेन ङीषः प्राप्त्यभावात् । न च टापः प्रागेव कृदन्तेनैव समासाददन्तत्वमस्तीति वाच्यम् । तथा हि सति शोभना शिखा सुशिखेत्यर्थस्यालाभादिति नव्याः । यद्यत्र स्वमङ्गं गृह्येत तर्हि सुमुखा शालेत्यत्रापि स्यात् । मुखस्य शालाङ्गत्वात् । सुकेशी रथ्येत्यत्र न स्यात् । केशानां रथ्याङ्गत्वाभावात् । अतोऽव्याप्त्यतिव्याप्तिपरिहारार्थमाह—**स्वाङ्गं त्रिधे**ति ॥—**मूर्तिमद्**ति । स्पर्शवद् द्रव्यपरिमाणं मूर्तिः—**प्राणी**ति । मुखनासिकासंचारी वायुः प्राणः ॥—**सुमुखा शाले**ति । एवं च 'फलमुखी कारणमुखी चानवस्था' इत्यादिप्रयोगाः प्रामादिका इति भावः ॥ प्रतिमादिगतस्तनस्य प्राणिन्यदृष्टत्वात् स्वाङ्गत्वं न प्राप्नोतीति तृतीयलक्षणमाह—**तेन चेद्**ति । येनाङ्गेन प्राणिरूपं वस्तु यथा युतं तेन तत्सदृशेनैवाङ्गेन तद् अप्राणिरूपं वस्तु यथा प्राणिवद्युतं युक्तं चेत् तदप्यप्राणिनि दृष्टं स्वाङ्गमित्यर्थः ॥—**मध्येऽपवादे**ति । 'मध्येऽपवादाः पूर्वान्विधीन्बाधन्ते नोत्तरान्' इति न्यायादित्यर्थः ॥—**उरः क्रोडे**ति । स्त्रीलिङ्गोऽयमिति हरदत्तादयः । तत्रोपसर्जनह्रस्वत्वे कृते अदन्तत्वात् ङीषः प्राप्तिः । अमरस्तु 'न ना क्रोडं भुजान्तरम्' इत्याह ॥ रत्नपतिस्तु पुंलिङ्गतामाह ॥ गणे च क्रोडेति प्रातिपदिकमात्रं पठ्यते न तु टाबन्तमिति गणरत्नमहोदधिकारः ॥ एवं चाऽविशेषाल्लिङ्गत्रयेऽप्युदाहरणं बोध्यम् ॥ माधवस्तु तुदादिगणे 'क्रुड निमज्जने' इति धातावाह

१ अस्वाङ्गेति—न स्वाङ्गमस्वाङ्गम् पूर्वं पदं पूर्वपदम् अस्वाङ्गं च तत् पूर्वपदं च तस्मादस्वाङ्गपूर्वपदादिति समासे इति तत्र तथा विवक्षितत्वात् । २ अतिकेशीति—ननु करे मुखं यस्या इति विग्रहे करमुखीत्यपि स्यात् इति चेन्न, पूर्वं पुंल्लन्तमपि पूर्वपदादित्यनुवर्त्य स्वाङ्गभिन्नपूर्वपदात्परं स्वाङ्गमित्यर्थस्य विवक्षितत्वात् । अत एव कल्याणपाणिपादेत्यादौ न ङीष् इति ॥

पूर्वाच्च ।४।१।५७। सहेत्यादित्रिकपूर्वान्न ङीष् । सकेशा । अकेशा । विद्यमाननासिका । नखमुखात्संज्ञायाम् ।४।१।५८। ङीष् न स्यात् । शूर्पणखा । गौरमुखा । संज्ञायां किम् । ताम्रमुखी कन्या । दिक्पूर्वपदान्ङीप् ।४।१।६०। दिक्पूर्वपदात्स्वाङ्गान्तात्प्रातिपदिकात्परस्य ङीषो ङीबादेशः स्यात् । प्राङ्मुखी । आद्युदात्तं पदम् । वाहः ।४।१।६१। वाहन्तात्प्रातिपदिकात् ङीष् स्यात् । ङीपेवानुवर्तते न ङीप् । दित्यवाट् च मे दित्यौही च मे । सख्यशिश्वीति भाषायाम् ।४।१।६२। इतिशब्दः प्रकारे भाषायामित्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः । तेन छन्दस्यपि क्वचित् । सखी । अशिश्वी । आधेनवो धुनयन्तामशिश्वीः । जातेरस्त्रीविषयादयोपधात् ।४।१।६३। जातिवाचि यन्न च स्त्रियां नियतमयोपधं ततः स्त्रियां ङीष् स्यात् । ❀ आकृतिग्रहणा जातिः[1] । अनुगतसंस्थानव्यङ्ग्येत्यर्थः । तटी[2] ॥ ❀ लिङ्गानां च न सर्वभाक् । सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या ॥ असर्वलिङ्गत्वे सत्येकस्यां व्यक्तौ कथनाद्व्यक्त्यन्तरे कथनं विनापि सुग्रहा जातिरिति लक्षणान्तरम् । वृषली । असर्वलिङ्गत्वं किम् । शुक्ला । सकृदित्यादि किम् । देवदत्ता । ❀ गोत्रं च चरणैः सह ॥ अपत्यप्रत्ययान्तः शाखाध्येतृवाची च शब्दो जातिकार्यं लभत इत्यर्थः । औपगवी । कठी । बह्वृची ।

क्रोडः । घञ् । क्रोडा अश्वानामुरः । यावन्तोऽयं स्वभावतो विशेषविषयः । क्रोडादिषु तावन्मात्रस्य पाठात् । भुजान्तरमात्रवचनस्य क्रोडशब्दस्य बहुव्रीहिः । स्वाङ्गलक्षणो ङीष्विकल्पो भवत्येव । कल्याणक्रोडी मयूरीति ॥—केशैः सह वर्तत इति—**सकेशा** । अविद्यमानाः केशा यस्याः सा—**अकेशा** ॥—**शूर्पणखेति** । 'पूर्वपदात्संज्ञायाम्—' इति णत्वम् । यदा तु शूर्पवन्नखानि यस्या इति योगमात्रं विवक्ष्यते न तु संज्ञा ततोऽसंज्ञात्वान्न ङीषो निषेधो न वा णत्वं, तेन राक्षस्यपि योगवृत्त्या शूर्पनखीति भवतीत्याहुः ॥—**ङीषो ङीबादेश** इति । 'अन्यतो ङीष्' इत्यतो ङीषित्यनुवर्तते । 'दिक्पूर्वपदात्—' इति पञ्चम्या ङीबिति प्रथमायाः षष्ठी कल्प्यते इति भावः ॥ यदि तु स्वतन्त्रो ङीप् स्यात्तर्हि प्राग्गुल्फा प्राक्क्रोडेत्यत्रापि प्रसज्येत । पूर्वोक्तासंयोगोपधादित्यस्य निषेधानां चानुवृत्तौ प्रतिपत्तिगौरवमिति भावः ॥—**वाहः**—॥ ण्विप्रत्ययान्तस्य वहेरनुकरणमिदम् 'वहेश्च' इत्यनेन कर्मण्युपपद एव वहेर्ण्विप्रत्ययविधानात्केवलस्य संभवो नास्तीति सामर्थ्यात्तदन्तविधिरित्यभिप्रेत्याह—**वाहन्तादिति** ॥—**न ङीबिति** । अन्तोदात्तत्वादिति भावः ॥—**दित्यौहीति** । ङीषि भसंज्ञायां 'वाह ऊठ्' 'संप्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपम् । 'एत्येधत्यूठ्सु' इति वृद्धिः ॥—**सख्यशिश्वीति** । सखिशब्दादशिशुशब्दाच्च ङीष् निपात्यते । न विद्यते शिशुर्यस्याः साशिश्वी । भाषायां किम् । सखा सप्तपदी भव ॥—**जातेरस्त्री**—॥ जात्या स्ववाचकशब्दो लक्ष्यते अर्थे कार्यासंभवात्, स्वरूपं तु न गृह्यते अस्त्रीविषयत्वादित्यादेर्वैयर्थ्यापत्तेरित्याशयेनाह—**जातिवाचि यदिति** ॥—**आकृतिग्रहणेति** ॥ ग्रहणमिति करणे ल्युट् ॥ सामान्ये नपुंसकम् । आकृतिर्ग्रहणं यस्या इति बहुव्रीहिस्तदेतत्फलितमाह ॥—**अनुगतसंस्थानेत्यादि** ॥ वृषले ब्राह्मणादिव्यावृत्तसंस्थानाभावादव्याप्तिरिति लक्षणान्तरमाह ॥—**लिङ्गानां चेत्यादि** । चकारो भिन्नक्रमः निर्ग्राह्येत्यस्यानन्तरं बोध्यः । लिङ्गानामिति कर्मणि षष्ठी । न सर्वभाक्, सर्वाणि लिङ्गानि न भजतीत्यर्थः । सर्वशब्दस्य लिङ्गापेक्षत्वेऽपि गमकत्वाद्भजो ण्विः समासश्च भवत्येवेति नात्र सामर्थ्याभावः शङ्क्यः ॥—**वृषलीति** । एकस्यां हि व्यक्तौ वृषलत्वे कथिते तदपत्यतत्सहोदरादौ कथनं विनापि तस्य सुग्रहत्वादिति भावः ॥—**देवदत्तेति** ॥ नन्वत्र परिमाणभेदेन द्रव्यभेदाभ्युपगमे स्यादेवातिप्रसङ्गः । एकस्यां व्यक्तौ देवदत्तत्वे कथिते व्यक्त्यन्तरे कथनं विनापि तस्य सुग्रहत्वात् । मैवम् । परिमाणभेदेन द्रव्यभेदस्य प्रामाणिकैरनभ्युपगमात् । अभ्युपगमे वा समानकालतया व्यक्त्यन्तरस्य विशेषणात्, तथा च यस्यां व्यक्तौ देवदत्तत्वं कथ्यते तत्समकालमन्या देवदत्तत्वव्यक्तिरप्रसिद्धेति न देवदत्तत्वं जातिः । वृषलत्वादिस्तु भवत्येव तदीयपितृभ्रात्रादिषु तस्य सुग्रहत्वादिति दिक् ॥ उक्तलक्षणद्वयाऽनाक्रान्तत्वात्तृतीयं लक्षणमाह—**गोत्रं च चरणैः सहेति** । अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रम् । चरणः शाखाध्येता ॥ तदेतत् फलितमाह—**अपत्यप्रत्ययान्त** इति । अत्र व्याचख्युः । नाडायनं बह्वृचमिदमिति नपुंसकप्रयोगदर्शनात् सर्वलिङ्गौ गोत्रचरणौ, अतः पृथग्लक्षणं कृतम् । तेनात्र 'लिङ्गानां च न सर्वभाक्' इति द्वितीयलक्षणेन गतार्थता न शङ्क्येति ॥—**औपगवीति** । अणन्तलक्षणं ङीपं परत्वादयं बाधते । एवं चापत्याधिकारे औपगवीति प्रतीकमुपादाय 'टिड्ढाणञ्—' इत्यादिना ङीबिति व्याचक्षाणा उपेक्ष्या इति भावः ॥ केचित्तु अपत्याधिकारादुत्तरत्रैव लौकिकगोत्रं गोत्रशब्देन गृह्यते नान्यत्र पारिभाषिकगोत्रप्रत्ययान्त एव जातिकार्यं लभते न त्वपत्यप्रत्ययान्तः । 'गोत्रं च चरणैः सह' इति वचनस्यापत्याधिकारात् पूर्वभावित्वात् । तथा चापत्यार्थे औपगवीति ङीबन्त इति प्राचामुक्तिः सम्यगेवेत्याहुः ॥—**कठीति** । कठेन प्रोक्तमधीयाना वा 'कलापिवैशंपायनान्तेवासिभ्यश्च' इति वैशंपायनान्तेवासित्वाण्णिनिस्तस्य 'कठचरकाल्लुक्' इति लुक् । अध्येतृणस्तु 'प्रोक्ताल्लुक्' इत्यनेन ॥—**बह्वृचीति** । बह्वृचः ऋचोऽध्येतव्या यया सेति बहुव्रीहिः । 'अनृचबह्वृचावध्येतर्येव' इति वचनात् 'ऋक्पूरब्धूर्—' इति अप्रत्ययः स-

---

१ आकृतिग्रहणा जातिरिति—'प्रादुर्भावविनाशाभ्यां सत्त्वस्य युगपद्गुणैः । असर्वलिङ्गां बह्वर्थां तां जातिं कवयो विदुः' इति लक्षणान्तरं भाष्ये । २ तटीति—अनुगतसंस्थानव्यङ्ग्यमेतत् । अवयवसंस्थानविशेषो हि तटम् ।

ब्राह्मणीत्यत्र तु शार्ङ्गरवादिपाठात् ङीना ङीष् बाध्यते । जातेः किम् । मुण्डा । अस्त्रीविषयात्किम् । बलाका । अयोपधात्किम् । क्षत्रिया ॥ * **योपधप्रतिषेधे गवयहयमुकयमनुष्यमत्स्यानामप्रतिषेधः** ॥ गवयी । हयी । मुकयी । हलस्तद्धितस्येति यलोपः । मनुषी ॥ * **मत्स्यस्य ङ्याम्** ॥ मत्सी । **पाककर्णपर्णपुष्पफलमूलवालोत्तरपदाच्च** ।४।१।६४। पाकाद्युत्तरपदाज्जातिवाचिनः स्त्रीविषयादपि ङीष् स्यात् । ओदनपाकी । शङ्कुकर्णी । शालपर्णी । शङ्खपुष्पी । दासीफली । दर्भमूली । गोवाली । ओषधिविशेषे रूढा एते । **इतो मनुष्यजातेः** ।४।१।६५। ङीष् स्यात् । दाक्षी । योपधादपि । उदमेयस्यापत्यं औदमेयी । मनुष्येति किम् । तित्तिरिः । **ऊङुतः** ।४।१।६६। उकारान्तादयोपधान्मनुष्यजातिवाचिनः स्त्रियामूङ् स्यात् । कुरूः ॥ कुरुनादिभ्यो ण्यः ॥ तस्य स्त्रियामवन्तीत्यादिना लुक् । अयोपधात्किम् । अध्वर्युः ॥ * **अप्राणिजातेश्चारज्ज्वादीनामुपसंख्यानम्** ॥ रज्ज्वादिपर्युदासादुवर्णान्तेभ्य एव । अलाब्वा । कर्कन्ध्वा । अनयोर्दीर्घान्तत्वेऽपि नोङ्धात्वोरिति विभक्त्युदात्तत्वप्रतिषेध ऊङः फलम् ॥ प्राणिजातेस्तु कृकवाकुः । रज्ज्वादेस्तु रज्जुः । हनुः । **बाह्वन्तात्संज्ञायाम्** ।४।१।६७। स्त्रियामूङ् स्यात् । भद्रबाहूः । संज्ञायां किम् । वृत्तबाहुः । **पङ्गोश्च** ।४।१।६८। पङ्गूः ॥ * **श्वशुरस्योकाराकारलोपश्च** ॥ चादूङ् । पुंयोगलक्षणस्य ङीषोऽपवादः । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया स्वादयः । श्वश्रूः । **ऊरूत्तरपदादौपम्ये** ।४।१।६९। उपमानवाचिपूर्वपदमूरूत्तरपदं यत्प्रातिपदिकं तस्मादूङ् स्यात् । करभोरूः । **संहितशफलक्षणवामादेश्च** ।४।१।७०। अनौपम्यार्थं सूत्रम् । संहितोरूः । सैव शफोरूः । शफौ खुरौ तावि-

---

मामान्तः ॥ यद्यपि स्त्रीणामध्ययनं प्रतिषिद्धम्, तथापि पुराकल्पे ह्येतदासीत् । तदाह यमः—'पुराकल्पेषु नारीणां मौञ्जीबन्धनमिष्यते । अध्यापनं च वेदानां सावित्रीवचनं तथा' इति । यद्वा मा नामाधिगीष्ट तद्वंश्यत्वात्ताच्छब्द्यं भविष्यति, यथाऽनधीयानेऽपि माणवके ॥—**ब्राह्मणीत्यत्रे**ति । एवं च प्राचो ङीबुदाहरणं प्रामादिकमिति भावः ॥—**मुण्डे**ति । मुण्डगुणयोगान्मुण्डा । 'वलाका विसकण्ठिका' ॥—**क्षत्रियेति** । 'क्षत्राद्धः' इत्यपत्ये घविधानाद्गोत्रलक्षणा 'लिङ्गानां च न सर्वे–' इत्यादिलक्षणा वा जातिः ॥—**योपधप्रतिषेध** इत्यादि । गौरादिषु गवयादय इदानींतनैः प्रक्षिप्ता इत्यस्मादेव वार्तिकाद्विज्ञायत इति कैयटादयः ॥—**पाककर्ण**—॥ जातेरित्यनुवृत्तेर्नेह । बहुपुष्पा । बहुफला शाखा । एवं हि पूर्वेणैव सिद्धे किमनेन सूत्रेणेत्याशङ्क्याह—**स्त्रीविषयादपी**ति ॥—**इतो मनुष्य**—॥ इतः किम् । विट् । दरद् । विट्शब्दात् 'जनपदशब्दात् क्षत्रियादञ्' इत्यञ्, दरच्छब्दात्तु 'द्व्यञ्मगध–' इत्यण् । तयोः 'अतश्च–' इति लुक् । यस्तु वैश्यपर्यायो विट्शब्दः सोऽपि प्रत्युदाहरणमित्याहुः ॥—**दाक्षी**ति 'अत इञ्' गोत्रलक्षणा जातिः । अदन्तत्वाभावादप्राप्तो ङीष् विधीयते ॥ **योपधादपी**ति । 'जातेः' इत्यनुवर्तमाने पुनर्जातिग्रहणादिति भावः ॥—**उदमेयस्ये**ति । उदकं मेयं यस्य उदमेयः 'उदकस्योदः संज्ञायाम्' इत्युदादेशः ॥—इञ उपसंख्यानमजात्यर्थम् । सौतंगमी । निर्वृत्ताद्यर्थे 'वुञ्छण्–' आदिसूत्रेण सुतंगमादिभ्य इञ्, न चायमिञन्तो जातिः ॥—**ऊङुतः** ॥ ङकारो 'नोङ्धात्वोः–' इति विशेषणार्थः । अन्यथा यवाग्वा यवाग्वै इत्यत्रापि स निषेधः स्यात् । दीर्घोच्चारणं तु श्वश्रूशब्दार्थमन्यत्र सवर्णदीर्घेणापि सिद्धेः ॥—**कुरूरि**ति । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया स्वादयः । अत्र व्याचक्षते 'यद्येकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणात्स्वादय इति व्याख्यायेत तर्हि काण्डे कुड्ये इत्यादावपि 'एकवचनमुत्सर्गतः' इति सुः प्रवर्तेत तद्वारणाय 'अप्रत्ययः' इति प्रसज्यप्रतिषेधाभ्युपगमे तु प्रकृते दोषः । श्वश्रूरित्यत्रैकादेशाभावाल्लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया आवश्यकत्वाच्च । अतएव रमा इत्यत्र 'एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणात् स्वादय इति मनोरमादौ न व्याख्यातमिति' ॥—**अध्वर्युरि**ति । अध्वर्युशाखाध्येत्री अध्वर्युशाखाध्यायिवंशोद्भवेति वार्थः । चरणलक्षणेयं जातिः । अध्वरं यातीति विग्रहे 'मृगय्वादयश्च' इत्यौणादिकेन अध्वरशब्दस्यान्तलोपः याधातोः कुप्रत्ययश्च ॥—**पर्युदासादि**ति । यदि सूत्रादुत इति गृह्यते तर्हि अलाब्वादावूङः संभवो नेति भावः ॥—**अलाब्वे**त्यादि । प्रथमान्तं द्वितीयान्तं वा नोदाहृतम् । वक्ष्यमाणप्रयोजनस्य तत्रासंभवात् ॥—**नोङ्धात्वोरि**ति । ऊङ्धात्वोर्यणः परे शसादय उदात्ता न स्युरिति सूत्रार्थः ॥—**पङ्गोश्च** ॥ अजात्यर्थमिदम् । पङ्गुशब्दो हि गुणवाची ॥—**श्वशुरस्ये**ति । पुंयोगलक्षणे ङीषि प्राप्ते ऊङ् तत्संनियोगेन च विधीयमानो लोपः संनिहितत्वाद् अन्तस्यैवाकारस्य न त्वादेः, एतच्च वचनं 'श्वशुरः श्वाश्वा' इति निर्देशसिद्धार्थकथनपरम् । अतोऽपि प्रथमाकारस्य लोपो न शङ्क्यः ॥—**ऊरूत्तरपदा**—॥ उपमीयतेऽनयेत्युपमा तस्या भाव औपम्यम् । उत्तरपदेन पूर्वपदमिहाक्षिप्यते तदेतत्फलितमाह—**उपमानवाचिपूर्वपदमि**ति ॥—**करभोरूरि**ति । 'मणिबन्धादाकनिष्ठं करस्य करभो बहिः', तद्वदूरू यस्याः सा 'धात्री कराभ्यां करभोपमोरुः' इत्यत्र तूङ् न । करभशब्दस्योपमानवाचित्वेऽपि पूर्वपदत्वाभावात् ॥—**औपम्ये किम्** । वृत्तोरुः । ऊर्वन्तादिति वक्तव्ये उत्तरपदग्रहणं हस्तिस्वाम्यूरुरित्यत्र माभूदित्येवमर्थम् । अत्र हि हस्तिन इव स्वाम्यूरू

---

१ बलाकेति—अत्र 'बलाका विसपङ्क्तिः स्याद्बलाका विसकण्ठिका । बलाका कामुकी प्रोक्ता बलाकश्च बको मतः' इति कोशे पुंलिङ्गस्याप्यभिधानादेवं युक्तमिति न भ्रमितव्यम्, प्रवृत्तिनिमित्तैक्ये लिङ्गान्तररहितभिन्नादित्यर्थात् ।

व संश्लिष्टत्वादुपचारात् । लक्षणशब्दादर्शआद्यच् । लक्षणोरूः । वामोरूः ॥ ॐ **सहितसहाभ्यां चेति वक्तव्यम्** ॥ हितेन सह सहितौ ऊरू यस्याः सा सहितोरूः । सहेते इति सहौ ऊरू यस्याः सा सहोरूः । यद्वा । विद्यमानवचनस्य सहशब्दस्य ऊर्वतिशयप्रतिपादनाय प्रयोगः । **संज्ञायाम्** ।४।१।७२। कद्रुकमण्डल्वोः संज्ञायां स्त्रियामूङ् स्यात् । कद्रूः । कमण्डलूः । संज्ञायां किम् । कद्रुः । कमण्डलुः । अच्छन्दोऽर्थं वचनम् । **शार्ङ्गरवाद्यञो ङीन्** ।४।१।७३। शार्ङ्गरवादेरञो योऽकारस्तदन्ताच्च जातिवाचिनो ङीन् स्यात् । शार्ङ्गरवी । बैदी । जातेरित्यनुवृत्तेः पुंयोगे ङीषेव । (ग) **नृनरयोर्वृद्धिश्च** । इति गणसूत्रम् । नारी । **यङश्चाप्** ।४।१।७४। यङन्तात् स्त्रियां चाप् स्यात् । यङ इति ञ्यङ्ष्यङोः सामान्यग्रहणम् । आम्बष्ठ्या । कारीषगन्ध्या ॥ ॐ **षाद्यञश्चाप् वाच्यः** ॥ पौतिमाष्या । **आवट्याच्च** ।४।१।७५। अस्माच्चाप् स्यात् । यञश्चेति ङीपोऽपवादः । अवटशब्दो गर्गादिः । आवट्या । **तद्धिताः** ।४।१।७६।

अस्या इति विग्रहः । तथा चोर्वन्तत्वेऽपि ऊरूत्तरपदत्वमिह नास्ति । स्वाम्यूरुशब्दन्यैवोत्तरपदत्वात् ॥—**संहित—**॥ संहितादिपूर्वपदमूरूत्तरपदं यत् प्रातिपदिकं तस्मादूङ् स्यात् ॥—**शफाविति** ॥ यद्यप्यमरेण 'शफं क्लीबे खुरः पुमान्' इति नपुंसकतोक्ता, तथापि शफशब्दस्य पुंस्त्वमपि प्रामाणिकमेव । 'शफाविव जर्भुराणा' इति श्रुतेः । 'शफः खुरे गवादीनां मूले विटपिनामपि' इति हेमचन्द्रकोशाच्च ॥—**वामोरूरिति** । वामौ सुन्दरौ ऊरू यस्या इति विग्रहः ॥ कथं तर्हि 'पीवरोरु पिबतीव बर्हिणः' इति कुमारः । ऊङभावे हि पीवरोरो इति स्यात् । ऊङश्चेह विधायकं नास्ति । अत्राहुः । संज्ञापूर्वकविधेरनित्यतया संबुद्धिगुणाभाव इति स्थितस्य गतिरुन्नेयेति ॥—**हितेन सहेति** । 'समौ वा हिततयोः' इति व्युत्पादितः सहिशब्दस्तु नेह गृह्यते, एकदेशविकृततया संहितग्रहणादेव तत्सिद्धेरिति भावः ॥—**कमण्डलुरिति** ॥ चतुष्पाज्जातिवाचकोऽयम् । अत एव 'चतुष्पाद्भ्यो ढञ्' इत्यत्र कामण्डलेय इत्युदाहरिष्यति । पात्रपर्यायस्तु न प्रत्युदाहरणं, तस्य स्त्रीलिङ्गाभावात् ॥—**अच्छन्दोऽर्थमिति** । वेदे तु 'कद्रुकमण्डल्वोश्छन्दसि' इत्यनेन संज्ञायामसंज्ञायां चोङ् सिध्यतीति भावः ॥—**अञो ऽकार** इति ॥ अञा अकारविशेषणं किम् । शूरसेनी । 'जनपदशब्दात्–' इत्यञ् 'अतश्च' इति लुकि जातिलक्षणोऽत्र ङीष् ॥—**शार्ङ्गरवीति** । शृङ्गरशब्दादपत्येऽण् आदिवृद्धिः 'ओर्गुणः', 'टिड्ढाणञ्–' इति ङीपं बाधित्वा परत्वात् 'जातेः–' इति ङीषि प्राप्ते ङीन् विधीयते[2] तेन निरवादाद्युदात्तः । ङीपि तु प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः स्यात् ॥—**बैदीति** । विदस्यापत्यं स्त्री 'अनृष्यानन्तर्ये बिदादिभ्योऽञ्' । पूर्ववज्जातिलक्षणे ङीषि प्राप्ते ङीन् विधीयते ॥ शार्ङ्गरव कापटव ब्राह्मण गौग्गुलव गौतम इत्यादि । शृङ्गरु कपटु ब्रह्मन् गुग्गुलुशब्देभ्यः 'प्राग्दीव्यतोऽण्' । गौतमशब्द ऋष्यणन्तः ॥ अयं गौरादिष्वपि पठित इति पक्षे अत्र ङीषपि भवति ॥—**ङीषेवेति** । जातेरित्यननुवृत्तौ तु शार्ङ्गरवस्य स्त्री बिदस्य स्त्रीति पुंयोगविवक्षायामपि परत्वान्ङीनेव स्यादिति भावः ॥—**नृनरयोरिति** । नृशब्दात् 'ऋन्नेभ्यः–' इति ङीपि नरशब्दाज्जातिलक्षणे ङीषि प्राप्ते वचनं वृद्धिविधानार्थं च ॥ ननु नरशब्दे 'अलोऽन्त्यस्य' वृद्धिः स्यात् । अत्राहुः । 'वार्णादाङ्गं बलीयः' इत्यकारस्य 'यस्येति च' इति लोपेनापहारात् अनन्त्यस्याप्यकारस्य वृद्धिर्भवतीति ॥ यद्वा नरस्य अः नरः । शकन्धुवत् पररूपम् । ना च नरश्च तयोर्नृनरयोः । परस्य च प्रथम एवाकारो गृह्यते न तु द्वितीयः प्रश्लेषसामर्थ्यादिति ॥ इह नरस्येत्यर्थवतो ग्रहणाद्वानरशब्दे नातिप्रसङ्ग इति बोध्यम् । यद्यप्यन्यतरोपादानेनापि नारीति रूपं सिध्यति तथाप्यन्यतरस्यानिष्टरूपनिवृत्त्यर्थं द्वयोरुपादानम् । कथं तर्हि 'किंनरीणां नरीणाम्' इत्यादिप्रयोगः । अत्राहुः । नरस्य स्त्री नरी । पुंयोगलक्षणो ङीष् ॥ एवं च किंनरीत्यपि सिद्धम् । किंचिन्नरीति विग्रहादिति ॥ केचित्त्वनिर्दिष्टस्थानिकत्वादिकपरिभाषोपस्थितौ नृशब्दस्यैव वृद्धेर्नारीति भवति । नरशब्दस्य ग्रहणं तु ङीनर्थमेव । तत्रानिको वृद्ध्यभावान्नरीत्येव भवितव्यमित्याहुः ॥ तदपरे न क्षमन्ते । यदि ङीनर्थमेव नरशब्दग्रहणं स्यात्तर्हि शार्ङ्गरवादिगणे पृथगेव पठेत् । वृद्धिविधायके तद्गणसूत्रे तत्पाठस्य वैयर्थ्यापत्तेरिति ॥ पुत्रशब्दोऽत्र गणे पठ्यते । ततः स्त्रियां ङीन् । पुत्री । न च पुत्रशब्दः कन्यायां नास्तीति शङ्क्यम् । 'आत्मजस्तनयः सूनुः सुतः पुत्रः स्त्रियां त्वमी । आहुर्दुहितरं सर्वे' इत्यमरोक्तेः । तेन 'पुत्रीव हर्षं हृदये तनोति' । 'कुर्वे तदुर्वीपतिपुत्रि सर्वम्' इत्यादिप्रयोगा निर्बाधा एव ॥ यत्त्वत्र हरदत्तेनोक्तम्—केवलः पुत्रशब्दः स्त्रियां नास्तीति । तदुपेक्ष्यम् । उदाहृतकोशविरोधात् । 'सूतिकापुत्रिका–' इत्यत्र स्वग्रन्थविरोधाच्च । एवं च 'सूतोग्रराजभोजकुलमेरुभ्यो दुहितुः पुत्रड्वा' इति 'कारे सत्यागदस्य' इति सूत्रस्थवार्तिकं व्यर्थमिति मनोरमायां स्थितम् ॥—**यङश्चाप्** ॥ पकारोऽत्र 'हल्ङ्याप्–' इति सामान्यग्रहणार्थः । चकारस्तद्विघातेन चरितार्थत्वेऽपि परत्वाच्चित्स्वरः पित्स्वरं बाधते ॥—**आम्बष्ठ्येति** । आम्बष्ठस्यापत्यं स्त्री 'वृद्धेत्कोसला–' इति ञ्यङ् ॥—**कारीषगन्ध्येति** । करीषस्येव गन्धोऽस्य करीषगन्धि । 'उपमानाच्च–' इति गन्धस्येदन्तादेशः । तस्य गोत्रापत्यं स्त्री अण् । 'अणिञोरनार्षयोः–' इति ष्यङादेशः । स च यद्यपि स्त्रियामेव विहितस्तथापि ङित्करणसामर्थ्यात्तदन्तादप्ययं चाप् ॥—**षाद्यञ** इति । एतच्च 'आवट्याच्च' इति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाल्लभ्यत इत्याहुः ॥—**पौतिमाष्येति** । पूतिमाषशब्दो गर्गादिः ॥—**तद्धिताः** ॥ बहुवचनमनु-

---

१ कद्रुरिति—नागमातुरियं संज्ञा । २ शार्ङ्गरवेति—शार्ङ्गरवादीति लुप्तपञ्चम्यन्तम्, अञ इति च षष्ठी पञ्चमी वा ।

आपञ्चमसमाप्तेरधिकारोऽयम् । ॥ यूनस्तिः ।४।१।७७। युवन्शब्दात्तिप्रत्ययः स्यात्स च तद्धितः । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया सिद्धे तद्धिताधिकार उत्तरार्थः । युवतिः । अनुपसर्जनादित्येव । बहवो युवानो यस्यां सा बहुयुवा । युवतीति तु यौतेः शत्रन्तात् ङीपि बोध्यम् ॥ इति स्त्रीप्रत्ययाः ॥

कारकप्रकरणम् ।

॥ **प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा** ।२।३।४६। नियतोपस्थितिकः प्रातिपदिकार्थः । मात्रशब्दस्य प्रत्येकं योगः । प्रातिपदिकार्थमात्रे लिङ्गमात्राधिक्ये परिमाणमात्रे संख्यामात्रे च प्रथमा स्यात् । उच्चैः । नीचैः । कृष्णः । श्रीः । ज्ञानम् । अलिङ्गा नियतलिङ्गाश्च प्रातिपदिकार्थमात्र इत्यस्योदाहरणम् । अनियतलिङ्गास्तु लिङ्गमात्राधिक्यस्य । तटः । तटी । तटम् । परिमाणमात्रे,[1] द्रोणो व्रीहिः । द्रोणरूपं यत्परिमाणं तत्परिच्छिन्नो व्रीहिरित्यर्थः । प्रत्ययार्थे परि-

---

क्तानामुपसंख्येयानां संग्रहार्थम् । महासंज्ञाकरणं तु तेभ्यः प्रयोगेभ्यो हितास्तद्धिता इत्यन्वर्थलाभाय । तेन यथाप्रयोगमेव स्युः ॥ ननु टापः प्रागेवायमधिकारोऽस्तु ष्फविधौ तद्धितग्रहणं 'यस्येति' लोपे ईद्ग्रहणं च मास्त्विवति चेन्मैवम् । पट्वी मृद्वीत्यादावोर्गुणप्रसङ्गात् । यदि तु 'यस्येति च' इत्यत्र ईद्ग्रहणमेव ङीषि तद्धितकार्याभावं ज्ञापयतीति स्वीक्रियेत, तर्हि टापः प्राक् तद्धिताधिकारेऽपि न कश्चिद्दोष इति केचित् । तच्चिन्त्यम् । कुरूरित्यादौ ओर्गुणादतिप्रसङ्गादिति नव्याः ॥—**यूनस्तिः**। 'ऋन्नेभ्यः–' इति ङीपोऽपवादः ॥—**युवतिरिति** । 'स्वादिषु–' इति पदत्वान्नलोपः । कथं तर्हि 'युवतीकरनिर्मथितम्' इति प्रयोगः । अत्र केचित् । 'सर्वतोऽक्तिन्नर्थात्' इति बह्वादिगणसूत्राद्वैकल्पिको ङीष् । न च तिप्रत्ययेनैव स्त्रीत्वस्योक्तत्वान्ङीष् न भविष्यतीति शङ्क्यम् । 'उक्तेऽपि भवन्त्येते' इति भाष्यात् । न चैवमपि युवतीनां समूहो यौवतमिति न सिध्येत् । किं तु 'तस्य समूहः' इत्यणि 'भस्याढे तद्धिते' इति पुंवद्भावेन यौवनमित्येव स्यादिति वाच्यम् । बाहुलकाद्यौतेरौणादिके कतिप्रत्यये सति युवतिशब्दस्तमादाय तत्सिद्धेरिति ॥ इमं क्लेशं परिहरन्नाह—**शत्रन्तादि**ति । यौति मिश्रीकरोति पत्येति विग्रहे 'लटः शतृशानचौ' इति शतरि 'उगितश्च' इति ङीप्, एवं हि यौवतमिति प्रयोगोऽपि सुलभः । त्यन्तादणि तु पुंवद्भावाद्यौवनमित्येव । भिक्षादिपाठसामर्थ्यान्न पुंवदिति वृत्तिकारोक्तिरयुक्तेति 'भिक्षादिभ्योऽण्' इतीत्यत्रैवोपपादयिष्यामः ॥ ॥ इति स्त्रीप्रत्ययाः ॥

'स्वौजसमौट्–' इत्यादिना तावत् स्वादयो ङ्याप्प्रातिपदिकाद्दर्शिताः । तेषामर्थविशेषे व्यवस्थां दर्शयितुमारभते—**प्रातिपदिकार्थे**त्यादिना । प्रथमादयः सप्तम्यन्ताः प्राचां संज्ञास्ताभिरिहापि व्यवहार इति 'स्वौजसमौट्' इति सूत्रे मूलकृतोक्तम् । कौस्तुभे तु इह प्रथमादयः शब्दाः सुपां त्रिकेषु वर्तन्ते 'समं स्यादश्रुतत्वात्' इति न्यायादित्युक्तम् । तथा च न्यायसिद्धत्वादस्मिन् शास्त्रे प्रथमादिसंज्ञानामकरणेऽपि न क्षतिरिति ज्ञेयम् ॥ यदा हि 'पञ्चकं प्रातिपदिकार्थः' इति गृह्येत ततो लिङ्गवचनग्रहणमनर्थकं 'प्रातिपदिकार्थे' इत्येव सिद्धेः, मात्रग्रहणाच्च कर्मादिव्यवच्छेदो न स्यात्, प्रातिपदिकार्थादनतिरिक्तत्वात् । त्रिकपक्षेऽपि लिङ्गग्रहणमनर्थकमेवेत्याशङ्क्य विवक्षितं दर्शयति—**नियतोपस्थितिक** इति । यस्मिन्प्रातिपदिके उच्चारिते यस्यार्थस्य नियमेनोपस्थितिः स प्रातिपदिकार्थ इत्यर्थः । शक्य इति यावत् ॥ नन्वेवं सिंहो माणवक इत्यादौ प्रथमा न स्यात् । अत्राहुः । शक्यार्थमादाय प्रथमाविभक्तेरुत्पत्तौ सत्यां पश्चात् पदान्तरसमभिव्याहारे लक्ष्यार्थबोधेऽपि क्षत्यभावादिति ॥—**मात्रशब्दस्ये**ति । तस्य चात्रावधारणमर्थः । 'मात्रं कार्त्स्न्येऽवधारणे' इत्यमरः ॥ प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनान्येव प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रमित्येवकारेणास्वपदविग्रहः । समासस्तु मयूरव्यंसकादित्वाद्बोध्यः ॥—**प्रत्येकमि**ति । द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणत्वादिति भावः ॥ ननु वीरः पुरुष इत्यादावभेदसंसर्गस्याधिकस्य भानात्प्रथमा न स्यात् । न च 'पूर्वापर–' इत्यादिना वीरशब्दस्य समासविधानं प्रथमोत्पत्तौ लिङ्गमिति वाच्यम् । द्वितीयान्तानामपि वीरं पुरुषमानयेत्यादौ तद्विधानस्य चरितार्थत्वादिति चेन्न ॥ संसर्गस्य वाक्यार्थत्वेन बहिरङ्गत्वात् प्रथमप्रवृत्तसंस्कारबाधानुपपत्तेः पदसंस्कारपक्षस्यैवेहाभ्युपगमात् ॥ मात्रपदेन धर्माद्याधिक्ये प्रथमा न भवेत्तथापि लिङ्गपरिमाणग्रहणाल्लिङ्गाधिक्ये परिमाणाधिक्ये च भवेदेवेत्याह—**लिङ्गमात्राद्याधिक्ये** इति । यद्यपि लिङ्गमात्रे परिमाणमात्र इत्येवाक्षरार्थस्तथापि प्रातिपदिकार्थं विना लिङ्गादिप्रतीतेरसंभवादिति तदाधिक्य इत्युक्तम् । **उच्चैरि**ति । पदत्वादिह रुत्वविसर्गौ भवतः । किं च अस्य प्रथमान्तत्वाद् ग्राम उच्चैस्तव स्वं, ग्राम उच्चैस्ते स्वमिति 'सपूर्वायाः–' इति सूत्रेण तेमयादेशयोर्विकल्पसिद्धिरपि फलम् ॥—**कृष्ण** इति । यद्यपि नीलद्रव्येऽयमनियतलिङ्गः, तथापि वासुदेवे भगवति नियतपुंलिङ्ग इति भावः ॥—**ज्ञानमि**ति । भावे ल्युट् ॥—**तटस्तटी**ति । द्विकपक्षे नियतलिङ्गं न प्रकृत्यर्थस्त्रिकपक्षे तु यद्यपि प्रकृत्यर्थः, तथापि ततो लिङ्गस्य पाक्षिकोपस्थितिकत्वान्न प्रातिपदिकार्थेत्यनेन गतार्थता ॥—**द्रोण** इति । न चेह प्रातिपदिकार्थमात्र इत्येव प्रथमास्त्विवति

---

१ परिमाण इति—परिमाणशब्देन च संख्याकालातिरिक्तं परिच्छेदकमात्रं गृह्यते, व्याख्यानात् । तेन पलं घृतमित्यादावपि प्रथमेति केचिदाहुः । एतत्सूत्रव्याख्यानं तु विस्तरशो बृहच्छेखरतोऽवगन्तव्यम् ।

साणे प्रकृत्यर्थोऽभेदेन संसर्गेण विशेषणम् । प्रत्ययार्थस्तु परिच्छेद्यपरिच्छेदकभावेन व्रीहौ विशेषणमिति विवेकः । वचनं संख्या । एकः । द्वौ । बहवः । इहोक्तार्थत्वाद्विभक्तेरप्राप्तौ वचनम् । **संबोधने च ।२।३।४७।** इह प्रथमा स्यात् । हे राम । **कारके ।१।४।२३।** इत्यधिकृत्य । **कर्तुरीप्सिततमं कर्म ।१।४।४९।** कर्तुः

वाच्यम् । तथा सति परिच्छेद्यपरिच्छेदकभावस्य संसर्गविधया भानायोगात् । नामार्थयोरभेदसंसर्गस्य व्युत्पन्नत्वात् ॥—**व्रीहिरि**ति । जातावेकवचनम् । व्यक्तिविवक्षायां तु द्रोणो व्रीहय इति भवत्येव ॥—**अभेदेने**ति । न च प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरभेदान्वयो दुर्लभः, पचति पाचकः औपगव इत्यादौ सर्वत्र भेदान्वयस्यैव दृष्टत्वादिति वाच्यम् । देवतार्थकतद्धितादावभेदान्वयस्य दृष्टत्वात् । ऐन्द्रं हविरित्यत्र हि इन्द्रदेवताकं हविरिति बोधः सर्वैरेवाभ्युपगम्यत इति नास्ति शङ्कावसर इति भावः ॥—**वचनं संख्ये**ति । वाच्यवाचकयोरभेदाध्यवसायेन तथैव पूर्वाचार्याणां व्यवहारादिति भावः ॥—**अप्राप्तौ वचनमि**ति । सूत्रे वचनग्रहणमित्यर्थः । वस्तुतस्तु सूत्रे मात्रग्रहणं व्यर्थम् । विशेषविहितैः 'कर्मणि द्वितीया' इत्यादिभिर्बाधितत्वेन कर्मादौ प्रथमाया अप्रवृत्तेः । 'कर्मणि द्वितीया' इत्यादिषु कर्मणि द्वितीयैव, कर्तृकरणयोस्तृतीयैव, नान्या विभक्तिरित्येवमर्थनियमाभ्युपगमात् । न च 'कर्मण्येव द्वितीया, कर्तृकरणयोरेव तृतीया, नान्यत्र' इति प्रत्ययनियमपक्षे प्रथमाया अपि कर्मादौ प्रवृत्तिसंभवान्मात्रग्रहणमावश्यकमेवेति वाच्यम् । प्रत्ययनियमपक्षे हि प्रातिपदिकार्थ एव प्रथमा नान्यत्रेत्यर्थपर्यवसानात्कर्मादौ प्रथमाया अप्रवृत्तेः ॥ वचनग्रहणमपि व्यर्थम् । 'न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या' इति निषेधादेव प्रत्ययोत्पत्तिसिद्धेः । न चैवं 'द्विशब्दाद्बहुशब्दाच्चैकवचनम्, एकशब्दाद्द्विवचनम्' इत्येवमव्यवस्था स्यादिति वाच्यम् । अनन्वितार्थकविभक्तिप्रयोगापेक्षया अनुवादविभक्तिप्रयोगस्य न्याय्यत्वात् ॥ गौर्वाहीक इतिवत् द्रोणशब्दस्य तत्परिमिते उपचारात् द्रोणो व्रीहिरित्यपि सिद्धमिति मनोरमायां परिमाणग्रहणमपि प्रत्याख्यातम् ॥ नन्वस्मिन् पक्षे द्रोणपरिच्छिन्नाभिन्नो व्रीहिरित्यभेदान्वयः । नामार्थयोरभेदान्वयात् 'परिमाणं प्रत्ययार्थः' इति पक्षे तु द्रोणरूपं यत् परिमाणं तत्परिच्छिन्नो व्रीहिरिति प्रत्ययार्थनामार्थयोरभेदान्वयस्तथा च फलभेदे कथं प्रत्याख्यानमिति चेत् । अत्राहुः—शाब्दबोधप्रयुक्तं वैलक्षण्यमिहानादृत्य परिमाणग्रहणं प्रत्याख्यानम् । अत एव औपगवादौ 'तस्येदम्' इत्यनेनैवाण्प्रत्ययसिद्धेः 'तस्यापत्यम्' इति सूत्रं किमर्थमित्याक्षेपो, मत्वर्थीयेनिनैव सिद्धेः 'परिवृतो रथः' इत्यधिकारे 'पाण्डुकम्बलादिनिः' इतीनिप्रत्ययविधानं किमर्थमित्याक्षेपश्च वक्ष्यमाणः संगच्छते । यदि तु सर्वत्रैव शाब्दबोधप्रयुक्तं वैलक्षण्यं स्वीक्रियते तर्हि 'बाधनार्थं कृतं भवेत्' इति समाधानस्याणो बाधनार्थमिनिप्रत्ययविधानमिति समाधानस्य च वैयर्थ्यापत्तेरिति ॥ ननु क्वचित् पञ्चकं प्रातिपदिकार्थः, क्वचित् त्रिकं, क्वचिद्द्विकं प्रातिपदिकार्थ इत्यादि व्यवह्रियते । एते पक्षाः केषामभिमताः । कथं वाऽमीषामुपपत्तिरिति चेत् ॥ अत्र व्याचख्युः । स्वार्थद्रव्यलिङ्गसंख्याकारकात्मकः पञ्चकं प्रातिपदिकार्थः, दधि मध्वित्यादौ विनापि विभक्तिं प्रातिपदिकादेव तावतामर्थानां प्रतीतेः । वृक्षौ वृक्षाः वृक्षं वृक्षेणेत्यादौ यद्यपि विभक्त्यन्वयेऽपि प्रतीयन्ते न इयता प्रकृत्यर्थत्वहानिर्द्योतकत्वेनैवोपयोगादिति भाष्यकारो मन्यते ॥ आदितश्चतुष्कमिति कैयटः । 'तत्रोपपदं सप्तमीस्थम्' इत्यत्र चतुष्कपक्षे पञ्चकपक्षे वा प्रातिपदिकार्थ इत्यभिधानात् ॥ आदितस्त्रिकमिति वृत्तिकारः । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां संख्याकारकादेर्विभक्त्यर्थत्वनिश्चयात् । यद्यपि दधि मधु इत्यादौ विनापि विभक्तिं संख्या कारकं च प्रतीयते नेयता वृक्षौ वृक्षा इत्यादावपि विभक्त्यर्थत्वं हीयते । न हि गर्गा इत्यादौ विनापि यञा अपत्यं गम्यत इति तदपि प्रकृत्यर्थः । न चाऽबिभरित्यादौ अन्तरेणापि प्रत्ययं कर्ता प्रतीयत इति भेत्तेत्यादावपि कर्ता प्रकृत्यर्थ एवेति युज्यते वक्तुम् । अतस्त्रिकमेव प्रातिपदिकार्थः, संख्याकर्मादयस्तु विभक्त्यर्था इति ॥ लिङ्गं टाबादिवाच्यमिति पक्षे आदितो द्विकमेवेत्यन्ये ॥ तत्र स्वार्थो विशेषणम् । लिङ्गं स्त्रीत्वादि । संख्या एकत्वादिः । कारकं कर्मादि ॥—**संबोधने च** ॥ मात्रग्रहणात्तत्प्रत्याख्यानपक्षेऽपि प्रातिपदिकार्थ एव प्रथमेति नियमाद्वा संबोधनाधिक्येऽप्राप्तावस्यारम्भः । इह संबोधनं प्रकृत्यर्थं प्रति विशेष्यं क्रियां प्रति विशेषणम् । तथा च 'व्रजानि देवदत्त' इत्यादौ 'एकतिङ्वाक्यम्' इति वाक्यत्वे सिद्धे 'आमन्त्रितस्य च' इति निघातो भवति । क्रियां प्रत्यविशेषणत्वे तु भिन्नवाक्यत्वान्नैतत्सिध्येत् । 'समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः' इति वार्तिकात् । तथा चोक्तम्—'संबोधनपदं यच्च तत् क्रियायां विशेषणम् । व्रजानि देवदत्तेति निघातोऽत्र तथा सति' इति । एवं च राम मां पाहीति वाक्यस्य रामसंबन्धिसंबोधनविषयो मत्कर्मकं रक्षणमर्थः । व्रजानि देवदत्तेत्यत्र तु देवदत्तसंबन्धिसंबोधनविषयो मत्कर्तृकं गमनमर्थः ॥ इति प्रथमा ॥—**कर्तुरीप्सिततमं कर्म** ॥ कर्तुरिति 'क्तस्य च वर्तमाने' इति कर्तरि षष्ठी । आप्नोतेः सन् द्वित्वम् 'आप्ज्ञप्यृधामीत्' 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' इत्यभ्यासलोपः 'मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च' इति वर्तमाने क्तः । मतिरिहेच्छा, न तु बुद्धिः पुनर्बुद्धिग्रहणात् । ततः 'अतिशायने तमबिष्ठनौ' इत्यतिशये तमप् । एवं च कर्त्राप्तुमिष्यमाणतमं कर्मेत्यर्थः ॥ कर्ता च धातूपात्तव्या-

---

१ परिच्छेद्यपरिच्छेदकभावेनेति—नचैवं द्रोणो व्रीहिमानयेत्यस्य साधुतापत्तिरिति वाच्यम्, प्रातिपदिकार्थादिसाहचर्येण नाम्नोः संबन्धे समानविभक्तिकनामान्तरार्थान्वये एव परिमाणे प्रथमायाः साधुत्वबोधनात् । २ संबोधनेचेति—संबोधनं चाभिमुखीकृत्य अज्ञातार्थविषयकज्ञानानुकूलव्यापारानुकूलो व्यापारः, संबोध्यत्वं च तद्व्यापारजन्यज्ञानानुकूलव्यापाराश्रयत्वम् ।

क्रियया आप्तुमिष्टतमं कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् । कर्तुः किम् । माषेष्वश्वं बध्नाति । कर्मण ईप्सिता माषा न तु कर्तुः । तमब्ग्रहणं किम् । पयसा ओदनं भुङ्क्ते । कर्मेत्यनुवृत्तौ पुनः कर्मग्रहणमाधारनिवृत्त्यर्थम् । अन्यथा गेहं प्रविशतीत्यत्रैव स्यात् ॥ **अनभिहिते** ।२।३।१। इत्यधिकृत्य । ॥ **कर्मणि द्वितीया** ।२।३।२। अनुक्ते कर्मणि द्वितीया स्यात् । हरिं भजति

पाराश्रयः । स च केनाप्तुमिच्छतीति करणाकाङ्क्षायां विशेषणीभूतेन व्यापारेणेत्यर्थाल्लभ्यते, तदाह—**क्रिययेति** । क्तप्रत्ययेनोपस्थितं वर्तमानत्वं चेह न विवक्षितं तेन कटं कृतवान् करिष्यतीत्यादि सिद्धम् ॥—**कारकमिति** । एतच्च 'कारके' इत्यधिकाराल्लभ्यते । तत्र हि व्यत्ययेन प्रथमार्थे सप्तमी । प्रतिसूत्रं वाक्यं भित्त्वा कारकसंज्ञाऽनेन विधीयते । तद्यथा अपाये ध्रुवं कारकसंज्ञं स्यात् । ततोऽपादानम् । उक्तं कारकमपादानं स्यात् । पुनः कारकशब्दानुवृत्तिसामर्थ्याद्विशेषसंज्ञाभिः सह समावेशसिद्धिः । तेन स्तम्बेरम इत्यत्राधिकरणत्वात्सप्तमी । कारकत्वाद् 'गतिकारकोपपदात् कृत्' इति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरश्च सिध्यति । अन्यथा 'तत्पुरुषे तुल्यार्थ–' इत्यादिना पूर्वपदप्रकृतिस्वरः स्यात् । नचात्रोपपदस्वरेणान्यथासिद्धिः शङ्क्या । 'स्तम्बकर्णयोः–' इति निर्देशात् प्रातिपदिकस्योपपदत्वेऽपि सप्तम्यन्तस्यातथात्वात् । यद्यपि थाथादिस्वरेणैवान्तोदात्तत्वं सिध्यति, तथाप्यप्प्रत्ययसाहचर्येण एरच एव तत्रोपादानान्नास्ति थाथादिस्वरेण तत्सिद्धिरित्याहुः ॥ अन्वर्था चेयं संज्ञा करोतीति कारकमिति । तेन ब्राह्मणस्य पुत्रं पृच्छतीत्यत्र क्रियानन्वयिनो न भवति । ब्राह्मणोऽत्र पुत्रविशेषणं न तु क्रियान्वयीति ॥—**पयसेति** । भुजिक्रियां प्रति पयसः प्रकृष्टोपकारकत्वेऽपि ओदन एवात्र ईप्सिततमः, पयस्तु संस्कारकत्वात्करणम् । न ह्यसौ केवलपयसः पानेन संतुष्यति किं तु तत्संस्कृतेनौदनेन । यदा तु पय एव ईप्सिततममस्य भवति, तदा कर्मत्वं भवत्येव पयः पिबतीति ॥—**कर्मेत्यनुवृत्ताविति** । 'अधिशीङ्स्थासां कर्म' इति सूत्रात् ॥—**अनभिहिते** ॥ ननु बहुपटुरित्यादौ बहुच्प्रत्ययेनोक्तार्थत्वात् कल्पबादयो यथा न प्रवर्तन्ते तथा क्रियते कट इत्यादावपि तिङादिभिरुक्तार्थत्वाद्द्वितीया न भवति । किं च कटं करोतीत्यादौ सावकाशा द्वितीया कृतः कट इत्यादौ निरवकाशया प्रथमया बाधिष्यते । न च वृक्षः प्लक्ष इत्यादौ प्रथमाया अवकाशः । तत्रापि प्रतीयमानामस्तिक्रियां प्रति कर्तृत्वेन तृतीयाप्रसङ्गात् । अथोच्यते । नीलमिदं न तु रक्तमित्यादौ विशेषणान्तरनिवृत्तितात्पर्यके अस्तिक्रियाया अनावश्यकत्वात् प्रथमाया अस्त्येवावकाश इति, तर्हि उभयोः सावकाशत्वे परत्वात् प्रथमैव स्यात् तथा चानभिहिताधिकारो वृथैवेति चेत् । अत्राहुः–'संख्या विभक्त्यर्थः' इति पक्षे सूत्रारम्भ आवश्यकः । तथाहि सूत्रारम्भे 'कर्मणि द्वितीया' इत्यस्यानभिहिते कर्मणि यदेकत्वं तत्र द्वितीयैकवचनम् इत्यर्थः । सूत्रानारम्भे च कर्मणि यदेकत्वं तत्र द्वितीयैकवचनमिति हि वाक्यार्थः । तथा च सति कृतः कट इत्यादौ क्तेन कर्ममात्रोक्तावपि तदेकत्वस्यानुक्ततया अम् दुर्वारः स्यात् । न च परत्वात् प्रथमैव स्यादिति वाच्यम् । कर्तव्यः कट इत्यादौ ततोऽपि परत्वेन कृद्योगलक्षणषष्ठीप्रसङ्गात् ॥ 'कारकं विभक्त्यर्थः' इति पक्षे तु कारकस्य क्तप्रत्ययादिनैवोक्तत्वात् प्रातिपदिकार्थे प्रवृत्तायाः प्रथमाया एकत्वादिबोधनसंभवाच्चामादिविभक्तेरप्रवृत्तौ 'अनभिहिते' इति सूत्रं प्रत्याख्यातमाकरे इति । कारकं प्रातिपदिकार्थ इति पक्षे तु 'अनभिहिते' इत्यस्य 'अद्योत्ये' इत्यर्थः । तथा च क्तप्रत्ययादिभिरद्योत्ये कर्मणि द्वितीयेत्यादिवाक्यार्थः । तत्राप्येकेन द्योतिते द्योतकान्तरं न प्रवर्तत इत्यभ्युपगमे त्वनभिहिताऽधिकारो नातीवोपयुज्यत इति दिक् ॥—**हरिं भजतीति** । भजनक्रियया हरौ प्रीतेरुत्पादात्प्रीतिविशिष्टतया क्रियाव्याप्यत्वेन हरिः कर्म तद्विशिष्टं भजनं वाक्यार्थः । हरिनिष्ठप्रीत्यनुकूल एकदेवदत्तादिनिष्ठो वर्तमानो व्यापार इति निष्कृष्टोऽर्थः । हरिः सेव्यत इत्यत्राप्येवमेव ॥ 'क्रियाप्रधानमाख्यातम्' इति सिद्धान्तात् । धातूपस्थिता क्रिया तिङर्थं प्रति विशेष्या न तु कृदर्थं प्रतीव विशेषणमिति हि तस्यार्थः । अत एव पाचको व्रजतीतिवत्पचति व्रजतीति नैकं वाक्यम् । पाककर्तृकर्तृकं गमनं हि पाचको व्रजतीत्यस्यार्थः । एककर्तृका पचिक्रिया, एककर्तृका गमिक्रियेति पचतिव्रजत्योः पृथगेवार्थः । एवं च प्रथमान्तविशेष्यको बोध इति नैयायिकोद्घोषो भाष्याद्यनुसारिभिर्नादर्तव्यः । तन्मते हि पाककर्ता व्रजनानुकूलकृतिमानिति पाचको व्रजतीत्यस्यार्थः । पचतिव्रजत्योस्तु पाकानुकूलकृतिर्व्रजतीत्यर्थः । एवंरूपेण वाक्यार्थपर्यवसानात्, तस्य च भाष्यादिग्रन्थविरोधात् ॥ किं च हरिं भजति देवदत्त हरिः सेव्यते देवदत्तेनेत्यत्र चैकरूप एव शाब्दबोध इत्युक्तम् । नैयायिकानां मते तु भिद्यत एव 'हरिनिष्ठप्रीत्यनुकूल० श्रयो देवदत्तः, देवदत्तनिष्ठकृतिजन्यप्रीत्याश्रयो हरिरित्युभयत्र भेदेन वाक्यार्थपर्यवसानात् । तस्मात् प्रथमान्तविशेष्यकबोधो भाष्याद्यनुसारिभिर्नादर्तव्य एव । यास्कोऽप्याह—'भावप्रधानमाख्यातं सत्वप्रधानानि नामानि' इति ॥ पश्य मृगो धावतीत्यादौ तु मृगकर्तृकं गमनं दृशिक्रियायां कर्म, प्रधानं तु दृशिक्रियैव । उक्तं च 'सुबन्तं हि यथाऽनेकं तिङन्तस्य विशेषणम् । तथा तिङन्तमप्याहुस्तिङन्तस्य विशेषणम्' इति । न च लौकिकप्रयोगेषु तिङन्तस्य तिङन्तविशेषणत्वं दुर्लभमिति मन्तव्यम् । 'पुरीमवस्कन्द लुनीहि नन्दनम्' इति माघश्लोकस्य पुर्यवस्कन्दननन्दनलवनादिरूपाखास्थ्यक्रियेत्यर्थ इति 'समुच्चयेऽन्यतरस्याम्' इति सूत्रे मूले स्फुटीभविष्यमाणत्वात् । एवं च पचति भवतीत्यस्य पचिक्रिया भव-

---

१ तमप्ग्रहणं किमिति—अवयवद्वारा समुदायस्य प्रश्नः, कर्तुरुद्देश्यं कर्मेत्येवास्तु इति भावः ।

अभिहिते[1] तु कर्मणि प्रातिपदिकार्थमात्र इति प्रथमैव । अभिधानं तु प्रायेण तिङ्कृत्तद्धितसमासैः । तिङ्, हरिः सेव्यते । कृत्, लक्ष्म्या सेवितः । तद्धितः, शतेन क्रीतः शत्यः । समासः, प्राप्त आनन्दो यं स प्राप्तानन्दः । क्वचिन्निपातेनाभिधानम् । यथा । विषवृक्षोऽपि संवर्ध्य स्वयं छेत्तुमसांप्रतम् । सांप्रतमित्यस्य हि युज्यत इत्यर्थः[2] । ॥ **तथायुक्तं[3] चानीप्सितम्** ।१।४।५०। ईप्सिततमवत्क्रियया युक्तमनीप्सितमपि कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् । ग्रामं गच्छन् तृणं स्पृशति । ओदनं भुञ्जानो विषं भुङ्क्ते । ॥ **अकथितं च** ।१।४।५१। अपादानादिविशेषैरविवक्षितं कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् । दुह्याच्पच्दण्ड्रुधिप्रच्छिचिब्रूशासुजिमथ्मुषाम् । कर्मयुक्[4] स्यादकथितं तथा स्यान्नीहृकृष्वहाम् । दुहादीनां द्वादशानां तथा नीप्रभृतीनां चतुर्णां कर्मणा यद्युज्यते तदेवाकथितं कर्मेति परिगणनं कर्तव्यमित्यर्थः । गां दोग्धि पयः । बलिं या-

---

तीत्यर्थो भाष्यमते बोध्य इति दिक् ॥—**अभिहिते त्विति** ॥ नन्वेवं 'पक्वमोदनं भुङ्क्ते' इत्यत्रापि द्वितीया न स्यादिति चेत् । मैवम् । इह पचिभुजिनिरूपिते द्वे कर्मत्वशक्ती, तत्र प्रधानीभूतभुजिक्रियानिरूपितामनभिहितां शक्तिमादाय द्वितीयोत्पत्तेः । अत एव आसने आस्त इत्यत्र सप्तमी संगच्छते । ल्युटाऽधिकरणस्योक्तत्वेऽपि तिङन्तोपस्थाप्यक्रियानिरूपिताधिकरणत्वस्यानुक्तत्वात् ॥—**शत्य** इति । 'शताच्च ठन्यतावशते' इति यत् ॥—**प्राप्तानन्द** इति । इह 'गत्यर्थाकर्मक–' इति कर्तरि क्तः । आनन्दकर्तृकप्राप्तिकर्मीभूत इत्यर्थः ॥ यदुक्तं प्रायेणेति तस्य फलमाह—**क्वचिन्निपातेने**ति ॥—**विषवृक्ष** इति । संवर्ध्येत्यत्र छेत्तुमित्यत्र चार्थाद्विषवृक्षमिति गम्यत इति ध्येयम् ॥—**युज्यत इत्यर्थ** इति । एतेन निपातानां द्योतकत्वमेवेति नियमो नास्तीति ध्वनितम् ॥—**तथायुक्तम्**—॥ तथेत्युक्ते कथं युक्तमिति जिज्ञासायामाह—**ईप्सिततमवदि**ति । सूत्रे चशब्दोऽपिशब्दार्थे वर्तत इति ध्वनयन्नाह—**अनीप्सितमपी**ति । ईप्सितादन्यदनीप्सितमिति पर्युदासोऽयं, तेन यदुपेक्ष्यं, यच्च द्वेष्यं तद् द्वयमपीह गृह्यत इत्याशयेनोदाहरति—**ग्रामं गच्छंस्तृणं स्पृशती**ति । यथा स्पृश्यमानस्य ग्रामादेरीप्सितस्य क्रियायोगस्तज्जन्यसंयोगादिफलाधारत्वात् । तथैवानीप्सितस्य तृणादेरपीति भावः ॥ इह हि ग्रामं गच्छतस्तृणस्पर्शनं नान्तरीयकं, तृणस्यानीप्सितत्वात् । यदा तृणमपीप्सिततमं भवति तदा पूर्वेणैव सिद्धम् । उपेक्ष्यं च नोपेक्षाबुद्धिविषयः, नदी कूलं कषतीत्यचेतने तदसंभवात् । किं तु यत्रेप्साद्वेषयोरभावस्तदुपेक्ष्यमिति विवक्षितम् ॥—**विषमि**ति । अत्र विषं हेयमप्योदनवद्भुजिना संबन्धात्कर्म । ननु य एव पुरुषो व्याध्यादिना पीड्यमानो मरणमेव श्रेयो मन्यते तस्य विषमीप्सितमेव ॥ योऽपि भ्रान्त्या भुङ्क्ते तस्यापि गुडादिवद्बुद्ध्या व्यवसीयमानं विषमपीप्सितमेव । कथमन्यथा प्रवर्तेत तस्मादुदाहरणमयुक्तमेवेति चेत् । अत्राहुः । यदा कश्चिन्मरणकातरोऽपि वैरिणा निगृह्यमाणो विषं भुङ्क्ते तदेदमुदाहरणमिति । अनीप्सितग्रहणं स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थं 'तथा युक्तम्–' इत्यस्यारम्भादेवेष्टसिद्धेः ॥ स्यादेतत् । 'धातूपस्थाप्यफलाश्रयः कर्म' इत्येवास्तु किमनेन 'कर्तुरीप्सिततमम्–' इत्यादिसूत्रद्वयकथनेनेति चेत् । अत्राहुः । अग्नेर्माणवकं वारयतीत्यत्र 'वारणार्थानामीप्सितः' इति सूत्रेण माणवकस्यापादानत्वं प्राप्तं तद्बाधनाय 'कर्तुरीप्सिततमम्' इति वक्तव्यमेव । एवं च द्वेष्योदासीनयोः संग्रहार्थं 'तथायुक्तम्–' इत्यपि आवश्यकमेवेति ॥—**अकथितं च** ॥ केनाकथितमित्याकाङ्क्षायामाह—**अपादानादिविशेषैरि**ति । अपादानं संप्रदानमधिकरणं कर्म करणं कर्ता हेतुरित्येतैर्विशेषैरित्यर्थः ॥—**अविवक्षितमि**ति । अपादानादिविशेषविवक्षायां तु गोर्दोग्धि पयः । बलेर्याचते वसुधाम् । व्रजेऽवरुणद्धि गाम् । इत्येवं पञ्चम्यादय एव भवन्तीति भावः ॥ एतेन पाणिना कांस्यपात्र्यां दोग्धीत्यत्र करणाधिकरणयोरतिप्रसङ्गः । तयोस्तु दण्डेन करोति, कटे तिष्ठतीत्यादिरवकाशो दुहादिपरिगणनादित्याक्षेपो निरस्तः । करणाधिकरणसंज्ञयोरिह विवक्षितत्वात् ॥ यदि तु सूत्रेऽकथितशब्दोऽप्रधानपर्यायो न त्वनुक्तपर्याय इत्यभ्युपगम्येत, तदा स्यादेवायमाक्षेपो न त्वन्यथा ॥—**कारकमि**ति । ततश्च ब्राह्मणस्य पुत्रं पृच्छतीत्यत्र नातिप्रसङ्गः ॥—**दुह्याजि**ति । 'दण्ड दण्डनिपातने' चुरादिः । इह तु दण्डिर्ग्रहणार्थो न तु निग्रहार्थः । प्रच्छीत्यागन्तुकेनेकारेण निर्देशो न त्विका 'ग्रहिज्या–' इति संप्रसारणप्रसङ्गात् ॥—**कर्मयुगि**ति । कर्मणा युज्यते कर्मयुक् । 'सत्सूद्विष–' इत्यादिना क्विप् ॥—**कर्मणा युज्यत** इति । मुख्यकर्मणा सह क्रियया संबध्यमानं कारकमेवापादानादिविशेषैरकथितं सत् कर्मसंज्ञकं भवतीत्यर्थः । एतेन दुहादीनां द्विकर्मकत्वं स्फोरितम् ॥ अन्ये त्वाहुः । कर्मयुगित्यत्र कर्मशब्देन क्रियोच्यत इति तेन क्रियान्वयीत्यर्थः ॥—**परिगणनमि**ति । तेन नटस्य शृणोति गाथामित्यादौ नातिप्रसङ्ग इति भावः । इह हि गाथाकर्मकं नटसंबन्धि श्रवणं वाक्यार्थः । तेन क्रियान्वयित्वान्नटस्य कारकत्वमस्त्येव ॥—**गां दोग्धी**ति । पयःकर्मकं गोसंबन्धि दोहनमर्थः । पयोऽत्र मुख्यं कर्म कर्तुरीप्सिततमत्वात् । गौस्तु पयसो निमित्ततामात्रेणोपात्ता

---

१ अभिहिते त्विति—उक्तार्थानामप्रयोग इति न्यायेन द्वितीयाया अप्राप्तेरिति भावः । द्विर्बद्धमिति न्यायस्तु नेहाश्रीयत इति भावः । २ इत्यर्थ इति—वस्तुतस्तु अत्र तुमुनः साधुत्वायेष्यत इत्यध्याहार्यम् । अन्यथा क्रियार्थोपपदाभावात्तुमुन्दुर्लभः, शकादियोगाभावाच्च । विषवृक्षोऽपि संवर्ध्य छेत्तुमिष्यते इति यत् तदसांप्रतमित्यर्थः । इत्यादि सर्वं बृहच्छेखरतोऽवगन्तव्यं विस्तरभयान्नेह लिख्यते । ३ तथायुक्तमिति—तथायुक्तत्वं च समभिव्याहृतधात्वर्थप्रधानव्यापारप्रयोज्यफलाश्रयत्वम् । ४ कर्मयुगिति—कर्मनिष्ठधात्वर्थस्य निमित्तमित्यर्थः ।

चते वसुधाम् । अविनीतं विनयं याचते । तण्डुलानोदनं पचति । गर्गान् शतं दण्डयति । व्रजमवरुणद्धि गाम् । माणवकं पन्थानं पृच्छति । वृक्षमवचिनोति फलानि । माणवकं धर्मं ब्रूते शास्ति वा । शतं जयति देवदत्तम् । सुधां क्षीरनिधिं मथ्नाति । देवदत्तं शतं मुष्णाति । ग्राममजां नयति हरति कर्षति वहति वा । अर्थनिबन्धनेयं संज्ञा । बलिं भिक्षते वसुधाम् । माणवकं धर्मं भाषते अभिधत्ते वक्तीत्यादि । कारकं किम् । माणवकस्य पितरं पन्थानं पृच्छति ॥ ॐ अकर्मकधातुभिर्योगे देशः कालो भावो गन्तव्योऽध्वा च कर्मसंज्ञक इति वाच्यम् ॥ कुरून् स्वपिति । मासमास्ते । गोदोहमास्ते । क्रोशमास्ते । **गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणि कर्ता स णौ** ।१।४।५२।

न तु वस्तुसताप्यवधिभावेनेत्यपादानसंज्ञाया अप्रवृत्तेरनेन कर्मसंज्ञिका भवति । तदुक्तं हरदत्तेन 'यद्यपि गोरवधिभावो विद्यते तथाप्यविवक्षिते तस्मिन्निमित्तमात्रविवक्षायामुदाहरणोपपत्तिरिति'। एतेनावधिविवक्षायां गोरिति पञ्चम्येवेति स्पष्टम् । यदा तु गोरित्येतत्पयसा संबध्यते तदा गोशब्दात्षष्ठ्येव भवतीत्यपि बोध्यम् ॥ यत्तु प्राचा 'दुह्याच्पच्दण्ड्रुधिप्रच्छिचिब्रूशासुजिकर्मयुक् । नीहृकृष्मन्थवहदण्डग्रहमुष्पचिकर्मभाक्' इति पठितं तत्र ग्रहेः पाठोऽप्रामाणिकः । इतरेषां तु द्विकर्मकत्वं यद्यपि प्रामाणिकं तथापि संदर्भाशुद्धिः । तथा हि दुह्यादीन्यादींश्च द्वैराश्येन पठित्वा भावकर्मप्रक्रियाशेषे 'लकृत्यक्तखलर्थाः किं द्विकर्मकेभ्यो मुख्ये कर्मणि स्युर्गौणे वा' इत्याशङ्कायां स्वयमेव पठितं 'न्यादयो ण्यन्तनिष्कर्मगत्यर्था मुख्यकर्मणि । प्रत्ययं यान्ति दुह्यादिर्गौणेऽन्ये तु यथारुचि' इति । एवं च दण्डिमन्थिभ्यामपि मुख्ये स्यात् । न चेष्टापत्तिः । गर्गाः शतं दण्ड्यन्तामिति भाष्यविरोधात् । शतं ह्यत्र प्रधानं न तु गर्गाः, 'अर्थिनश्च राजानो हिरण्येन भवन्ति' इति वाक्यशेषात् । दण्डिरत्र ग्रहणार्थः, न तु निग्रहार्थ इत्युक्तम् । अतएवात्र समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिः, गुणानुरोधेन प्रधानावृत्तेरसंभवात् । तथा मन्थेरपि प्रधाने स्यादिष्यते तु गौणे । तथा च भारविः 'येनापविद्धसलिलस्फुटनागसद्मा देवासुरैरमृतमम्बुनिधिर्ममन्थे' इति । अत्रामृतं मुख्यमुद्देश्यत्वात्, अम्बुनिधिस्तु गौणः ॥—**बलिं याचत** इति । अत्र प्रार्थनार्थस्य याचेर्वसुधा मुख्यं कर्म, तेन युक्तो बलिर्वस्तुतोऽवधिरपि तदविवक्षायामनेन कर्म भवति ॥—**अविनीतमिति** । अनुनयार्थस्य याचेरविनीतो मुख्यं कर्म, अविनीतं विनयायानुनयतीत्यर्थः । विनयस्य तादर्थ्याविवक्षायाम् 'अकथितं च' इति कर्मसंज्ञा ॥ **तण्डुलान्** इति । निर्वर्तनार्थस्य पचेरोदनो मुख्यं कर्म, ओदनं निर्वर्तयतीत्यर्थः । तण्डुलास्तु करणत्वाविवक्षायामकथितं कर्म ॥ अन्ये त्वाहुः—'द्व्यर्थः पचिः' इति भाष्यपर्यालोचनया तण्डुलानोदनं पचतीत्यस्य तण्डुलान्विक्लेदयन्नोदनं निर्वर्तयतीत्यर्थः । दुह्यादिषु पचेः परिगणनमप्रामाणिकं भाष्यकैयटयोरनुक्तत्वादिति ॥—**गर्गान्** इति । ग्रहणार्थस्य दण्डेः शतं मुख्यं कर्म, गर्गास्त्वपादानत्वाविवक्षायामकथितं कर्म ॥—**व्रजम्** इति । अत्र गौर्मुख्यं कर्म व्रजेत्वाधिकरणत्वाविवक्षायाम् 'अकथितं च' इति कर्म भवति ॥ एवमग्रेऽप्यूह्यम् ॥ **अर्थनिबन्धने**ति । न तु स्वरूपाश्रया । 'अर्हपी(?)दमचोद्यं चोद्ये' इति 'तद्राज' सूत्रभाष्ये पृच्छिपर्यायस्य चुदेरपि द्विकर्मकत्वदर्शनादिति भावः । अत एव 'स्मातुं रणे स्मेरमुखो जगाद मारीचमुच्चैर्वचनं महार्थम्' इति भट्टिः प्रायुङ्क्त । एवं च नाथत्यादयो वहवो द्विकर्मका ज्ञेयाः ॥ स्यादेतत् । यद्यर्थनिबन्धना संज्ञा तर्हि नीवह्योरन्यतरो न पठनीयः, उभयोरप्येकार्थत्वादिति चेत्सत्यम् । भारं वहति भारं नयतीत्यत्र यदि विलक्षणोऽर्थोऽनुभूयते तदा द्वयमपि पठनीयमेव, यदि तु नानुभूयते तर्ह्यन्यतरो न पठनीयः, उभयथापि लक्ष्यस्य निर्बाधत्वात् ॥ अत्र वदन्ति 'जग्राह द्युतरं शक्रम्' इत्युदाहरणमप्ययुक्तमिति मनोरमोक्तं चिन्त्यमेव । संज्ञाया अर्थनिबन्धनत्वाद्दण्डेर्ग्रहणार्थत्वाच्चेति ॥—**बलिं भिक्षत** इति । 'भिक्ष भिक्षायामलाभे लाभे च' भिक्षते याचत इत्यर्थः ॥—**देश** इति । कुरुपञ्चालादिरेवेह गृह्यते । तेन 'अधिशीङ्स्थासां कर्म' इत्यस्य न वैयर्थ्यम्, अधिपूर्वाणामेषामाधारः कर्मेति नियमार्थत्वाभ्युपगमेऽपि वैकुण्ठे वर्तते इत्यादिष्वतिप्रसङ्गः स्यादेवेत्याशयेन तथैवोदाहरति—**कुरून्** इति ॥—**गोदोहम्** इति न चेह कालत्वात्सिद्धिः, लोके कालत्वेन प्रसिद्धस्य मासादेरेव कालशब्देन ग्रहणात् । तेन घटमास्ते इत्यादि न भवति, जन्यमात्रं कालोपाधिरिति घटादेरपि कालत्वात् ॥ यत्तु प्राचा 'अकर्मकधातुभिर्योगे देशकालाध्वभावेभ्यो द्वितीया' इति केचिदित्युक्त्वा नदीमास्त इत्युदाहृतम् ॥ तदसंगतम् । ग्रामसमूहः कुर्वादिरेव देशो गृह्यते, न तु प्रदेशमात्रम्, तेन ग्रामं स्वपितीति न भवतीत्याकरात् । अध्वेति च न्यूनम्, अध्वानं स्वपितीत्यस्यापि प्रसङ्गात् । अत एव आकरेऽध्वा गन्तव्यत्वेन विशेषितः गन्तव्यत्वेन प्रसिद्धो नियतपरिमाणः क्रोशादिरिति च व्याख्यातम् । द्वितीयेत्यप्यसङ्गतम्, कर्मसंज्ञाया अविहितत्वात्कर्मणि लादयो न स्युरित्यास्यते मास इत्यादिप्रयोगाभावप्रसङ्गात् ॥ केचिदित्युक्तिस्तन्मतदौर्बल्यसूचनायेति कथंचिद्व्याख्याय पूर्वोक्तपरिहारेऽपि नदीमास्ते इत्युदाहरणस्यासांगत्यदोषस्तदवस्थ एवेति ध्येयम् ॥—**गतिबुद्धि**—॥ प्रत्यवसानं भक्षणम् ॥—**शब्दकर्मणाम्** इति । शब्दः कर्म कारकं येषां तेषामित्यर्थः । कर्मशब्दोऽत्र कारकपरः न तु 'कर्तरि कर्मव्य

---

१ विनयं याचते इति—अत्र याचेः स्वीकारानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारोऽर्थः । स्वीकारश्चेदमवश्यं करिष्यामि इति शब्दप्रयोगजनको ज्ञानविशेषः । २ कर्मसंज्ञक इति—अतएवास्यते मास इति कर्मणि लादयोऽपि, अकर्मकपदे निषेध्यसमर्पककर्मपदेन कालादिरूपकर्मणामग्रहणेनाकर्मकत्वाद्भावेऽपि लादय इति बोध्यम् ।

गत्याद्यर्थानां शब्दकर्मणामकर्मकाणां चाणौ यः कर्ता स णौ कर्म स्यात् ॥ शत्रूनगमयत्स्वर्गं वेदार्थं स्वानवेदयत् । आशयच्चामृतं देवान्वेदमध्यापयद्विधिम् ॥ १ ॥ आसयत्सलिले पृथ्वीं यः स मे श्रीहरिर्गतिः ॥ गत्यादि किम् । पाचयत्योदनं देवदत्तेन । अण्यन्तानां किम् । गमयति देवदत्तो यज्ञदत्तं तमपरः प्रयुङ्क्ते गमयति देवदत्तेन यज्ञदत्तं विष्णुमित्रः ॥ ॐ **नीवह्योर्न** ॥ नाययति वाहयति वा भारं भृत्येन ॥ ॐ **नियन्तृकर्तृकस्य वहेरनिषेधः** ॥ वाहयति रथं वाहान् सूतः ॥ ॐ **आदिखाद्योर्न** ॥ आदयति खादयति वान्नं वटुना ॥ ॐ **भक्षेरहिंसार्थस्य न** ॥ भक्षयत्यन्नं वटुना ।

तिहारे' इत्यत्रेव क्रियापरः, कृत्रिमे कार्यसंप्रत्ययात् कर्मग्रहणसामर्थ्याच्च । अन्यथा हि 'गतिबुद्धिप्रत्यवसानशब्दार्थाकर्मकाणाम्' इत्येव ब्रूयात् ॥—**अणौ यः कर्ते**ति । अनुत्पन्ने णिचि शुद्धधातुवाच्यां क्रियां प्रति यः कर्ता स ण्यन्तधातुवाच्यां क्रियां प्रति कर्मसंज्ञः स्यादित्यर्थः ॥ नियमार्थमेतत्सूत्रमिति प्राञ्चः । णिजर्थेनाप्यमानस्य यदि भवति तर्हि गत्यर्थादीनामेव कर्तुरिति । तेन पाचयति देवदत्तो यज्ञदत्तेनेत्यत्र प्रयोज्ये कर्तरि प्रकृत्यर्थं प्रति कर्तृत्वस्यैव निरपवादत्वेनावस्थानात्तृतीया सिध्यति । उक्तं च—'गुणक्रियायां स्वातन्त्र्यात्प्रेषणे कर्मतां गतः । नियमात्कर्मसंज्ञायाः स्वधर्मेणाभिधीयते' इति । कर्तुः स्वधर्मेण तृतीययेत्यर्थः ॥ ननु णिजर्थं प्रति कर्मत्वं बाधित्वा प्रकृत्यर्थं प्रति कर्तृत्वं परत्वादेव सिद्धम् । अन्तरङ्गत्वाच्च स्वकारकविशिष्टा हि क्रिया णिजर्थेन संबध्यते, हेतुमति णिज्विधानात् । कर्तृप्रयोजकस्य हेतुत्वात् । अत एव उपजीव्यापि कर्तृसंज्ञा । एवं च—'परत्वादन्तरङ्गत्वादुपजीव्यतयापि च । प्रयोज्यस्यास्तु कर्तृत्वं गत्यादेर्विधितोचिता' । यद्यपि विधिपक्षेऽपि लक्ष्यं निर्बाधमेव । तथापि नियमसूत्रमिदमिति प्राचां ग्रन्थो विरुध्यत इति चेत् । अत्राहुः । णिजर्थस्य शाब्दप्राधान्यं पुरस्कृत्य प्रधानानुरोधिन्याः कर्मसंज्ञायाः प्राबल्याद्विप्रतिषेध एव नास्तीति परत्वात्कर्तृत्वसिद्धिरित्येतन्न संगच्छते । अन्तरङ्गत्वोपजीव्यत्वे अपि प्रधानं प्रति न प्राबल्यं प्रयोजयतः, ततश्च नियमार्थत्वोक्तिः प्राचां निर्बाधैवेति ॥ गम्यादिण्यन्तान् क्रमेणोदाहरति—**शत्रू**निति । शत्रवः स्वर्गमगच्छन्, तान् श्रीहरिः स्वर्गमगमयत् । गमेरण्यन्तावस्थायां शत्रवः कर्तारस्ते ण्यन्तावस्थायां कर्म अभवन् । स्वर्गकर्मक शत्रुनिष्ठं यद्गमनं तदनुकूलो यन्निष्ठो व्यापारः स श्रीहरिर्मे गतिरिति वाक्यार्थः । एवमग्रेप्यूह्यम् ॥—**वेदार्थमि**ति । स्वे स्वकीया वेदार्थमविदुस्तान् श्रीहरिर्वेदार्थमवेदयत् । तथा देवा अमृतम् आश्नन् तानाशयत् । विधिः वेदमध्यैत तं ब्रह्माणं वेदमध्यापयद् अपाठयत् । सलिले पृथ्वी आस्त तां यो हरिरासयत् स्थापयति स स हरिर्मे गतिरित्यन्वयः ॥ ननु शत्रूणामनेन कर्मत्वे कृते कर्मण ईप्सिततमः स्वर्गो, न तु कर्तुरिति कर्तुरीप्सिततमत्वाभावात् स्वर्गस्य कर्मत्वं स्यात् ॥ अत्र केचित् 'गतिबुद्धि–' इति कर्मत्वस्य बहिरङ्गत्वेन ततः पूर्वमेव धात्वर्थव्यापारप्रयुक्तकर्मत्वं स्वर्गस्य निर्बाधमित्यदोष इति ॥ अन्ये तु 'कर्तुरीप्सिततमम्–' इत्यत्र कर्तृग्रहणं स्वतन्त्रस्योपलक्षणम् । स्वातन्त्र्यं च धातूपात्तव्यापाराश्रयत्वमेव । तच्च प्रयोजकसंनिधानेऽपि प्रयोज्यस्यास्त्येवेति न काप्यनुपपत्तिः । न च स्वतन्त्रे संकेतितस्य कर्तृपदस्य तत्रैव लक्षणा न संगच्छते, एकस्यैकस्मिन्नेवार्थे शक्तिलक्षणोभयाभ्युपगमस्य शास्त्रकारासंमतत्वादिति वाच्यम् । संज्ञान्तरानुपहितस्वतन्त्रे संकेतितस्य संज्ञान्तरोपहितानुपहितसाधारणे स्वतन्त्रे लक्षणाभ्युपगमे बाधकाभावात् । अत एव जिधातोर्जये शक्तिः । प्रकृष्टजये लक्षणा । 'शक्यादन्येन रूपेणाज्ञाते भवति लक्षणा' इति । तेन प्रजयतीत्यत्र प्रशब्दो द्योतकः प्रकृष्टजयस्तु जिधातोरेवार्थ इति नैयायिकोक्तिः संगच्छते । नापि कर्तृपदस्य स्वतन्त्रलक्षणायां प्रमाणाभावः शङ्क्यः । 'प्रधानकर्मण्याख्येये लादीनाहुर्द्विकर्मणाम् । अप्रधाने दुहादीनाम्' इत्युक्त्वा 'ण्यन्ते कर्तुश्च कर्मणः' इति वदतो भाष्यकारस्यैव प्रमाणत्वात् । न हि लक्षणां विना णिजन्तानां द्विकर्मकता लभ्यते, येन 'ण्यन्ते कर्तुः' इति वचनं सावकाशं स्यादित्याहुः ॥—**नीवह्योरि**ति । यद्यप्यनयोः प्रापणमर्थो न गतिः, तथापि गतिरपि विशेषणीभूय प्रापणमध्ये प्रविष्टेत्येतावन्मात्रेण प्राप्तिं मत्वा प्रतिषेध उक्तः ॥—**नियन्त्रि**ति । नियन्ता पशुप्रेरकः न तु सारथिरेवेति । तेन वाहयति बलीवर्दान् यवानिति सिध्यति । अस्मादेव भाष्योदाहरणात् 'रूढिर्योगमपहरति' इति न्यायोऽत्र न स्वीक्रियते ॥—**अनिषेध** इति । प्रयोज्यः कर्मेति वक्तव्यमिति फलितोऽर्थः । यैस्तु प्रापणं गतिशब्देन गृह्यते यैर्वा न गृह्यते उभयेषामपीदं वचनमावश्यकम् । नीवह्योर्नेति वचनं तु यैः प्रापणं गतिशब्देन न गृह्यते तेषामनावश्यकमिति बोध्यम् ॥—**सूत** इति । 'नियन्ता प्राजिता यन्ता सूतः क्षत्ता च सारथिः' इत्यमरः । प्रत्यवसानार्थत्वात्कर्मत्वे प्राप्ते निषेधमाह—**आदिखाद्योरि**ति । 'अद भक्षणे' 'खाद्द भक्षणे' प्राचा तु आदीति पठ्यते तत्तु ण्यन्तानुकरणमिति बोध्यम् ॥—**आदयती**ति । इह 'निगरणचलनार्थेभ्यश्च' इति परस्मैपदनियमो न प्रवर्तते, 'अदेः प्रतिषेधः' इति तस्य निषिद्धत्वात् । तेनाकर्त्रभिप्राये क्रियाफले 'शेषात्कर्तरि–' इति परस्मैपदम्, कर्त्रभिप्राये तु 'णिचश्च' इत्यात्मनेपदं भवत्येवेति बोध्यम् ॥—**भक्षेरि**ति । ननु 'गतिबुद्धि–' इति सूत्रेणाणौ कर्तुर्णौ कर्मत्वं विधीयते न णौ कर्तुरिति प्राप्तेरेवाभावान्निषेधोऽयं व्यर्थ इति चेत् । अत्राहुः । हेतुमण्णिजन्ते विधिरिति । निषेधोऽप्यणावित्ययं संनिधानाद्धेतुमण्णिज्विषय एव, तेन चुरादिणिजन्तेऽपि भक्षयतौ प्राप्तिसत्त्वात्तन्निषेध उपसंख्यात इति ॥

---

१ गमयतीति—यज्ञदत्तनिष्ठगमनानुकूलदेवदत्तनिष्ठव्यापारानुकूलो विष्णुमित्रनिष्ठो व्यापार इति बोधः ।

अहिंसार्थस्य किम् । भक्षयति बलीवर्दान् सस्यम् ॥ ❀ जल्पतिप्रभृतीनामुपसंख्यानम् ॥ जल्पयति भाषयति वा धर्मं पुत्रं देवदत्तः ॥ ❀ **दृशेश्च** ॥ दर्शयति हरिं भक्तान् । सूत्रे ज्ञानसामान्यार्थानामेव ग्रहणं न तु तद्विशेषार्थानामित्यनेन ज्ञाप्यते । तेन स्मरतिजिघ्रतीत्यादीनां न । स्मारयति घ्रापयति वा देवदत्तेन ॥ ❀ शब्दायतेर्न ॥ शब्दाययति देवदत्तेन । धात्वर्थसंगृहीतकर्मत्वेनाकर्मकत्वात्प्राप्तिः । येषां देशकालादिभिन्नं कर्म न संभवति तेऽत्राकर्मकाः । न त्वविवक्षितकर्माणोऽपि । तेन मासमासयति देवदत्तमित्यादौ कर्मत्वं भवत्येव । देवदत्तेन पाचयतीत्यादौ तु न । **हृक्रोरन्यतरस्याम्** ।१।४।५३। हृक्रोरणौ यः कर्ता स णौ वा कर्म स्यात् । हारयति कारयति वा भृत्यं भृत्येन वा

—भक्षयतीति । बलीवर्दाः सस्यं भक्षयन्ति । तान् भक्षयतीत्यर्थः । क्षेत्रस्थानां यवानां भक्ष्यमाणानां हिंसा ज्ञेया, तस्यामवस्थायां तेषां चेतनत्वात् ॥**—जल्पतिप्रभृतीनामि**ति । 'जप जल्प व्यक्तायां वाचि' । पुत्रो धर्मं जल्पति देवदत्तो जल्पयतीत्यण्यन्तावस्थायां पुत्रः कर्ता । ण्यन्तावस्थायां कर्म अभवत् । तथा पुत्रो धर्मं भाषते तं भाषयति देवदत्तः । न च जल्पतिभाषत्योः शब्दक्रियत्वेन 'गतिबुद्धि–' सूत्रेणैव सिद्धे उपसंख्यानमिदं व्यर्थमिति भ्रमितव्यम् । शब्दकर्मणामित्यस्य शब्दः कर्म कारकं येषामित्यर्थात् । अन्यथा 'वेदमध्यापयद्विधिम्' इत्यादेरसिद्धिप्रसङ्गात् । एवं पुत्रो यत् किंचिद्विलपति तं विलापयतीत्याद्यप्यूह्यम् ॥**—स्मारयती**ति । आध्यानार्थकस्यैव स्मरतेः 'घटादयो मितः' इति मित्त्वं, न चिन्तार्थकस्येति भावः ॥**—देवदत्तेने**ति । स्मारयत्येनं वनगुल्म इत्यत्र तु 'णेरणौ–' इति सूत्रे भाष्यप्रयोगादेव कर्मत्वं बोध्यम् ॥ **—शब्दाययती**ति । शब्दं करोतीत्यर्थे 'शब्दवैर–' इत्यादिना क्यङ् । ततो हेतुमण्णिच् ॥**—धात्वर्थसंगृहीते**ति । एतेन शब्दाययति सैनिकैः रिपूनिति कर्म प्रयुञ्जानाः परास्ताः ॥**—न त्वविवक्षितकर्माणोऽपी**ति । यथा 'लः कर्मणि च–' इति सूत्रेऽविवक्षितकर्माणोप्यकर्मका इति गृह्यन्ते तथैवेहापि यदि गृह्येरन् तदा ओदनादिकर्मणोऽविवक्षायां पाचयति देवदत्तमिति स्यात्, न तु देवदत्तेन पाचयतीति । एवं 'गत्यर्थाकर्मक–' इति सूत्रेऽप्यविवक्षितकर्माणोऽकर्मका इति न गृह्यते । दत्तवान् पक्ववान् इत्यर्थे दत्तः पक्व इत्यापत्तेः ॥ यत्तु प्राचा 'अयक्रन्दशब्दायह्वेञां न' इत्युक्तम् । तदयुक्तम् । अयतेर्निषेधस्य निर्मूलत्वेन अणौ कर्तुर्णौ कर्मत्वस्य तत्रेष्टत्वात् । क्रन्दह्वेञोस्तु शब्दक्रियत्वेऽपि शब्दः कर्म कारकं नेति प्राप्तेरेवाभावाचेति स्थितं मनोरमायाम् ॥ यदपि 'श्रुग्रहदृशाम्' इति कर्मत्वमुक्तं, तत्र दृशिग्रहणं प्रामाणिकमेव । शृणोतेस्तु शब्दकर्मत्वात्सिद्धम् । ग्राहेर्द्विकर्मकत्वं यद्यपि 'अजिग्रहत्तं जनको धनुस्तत्' इति भट्टिप्रयोगस्य, 'अयाचितारं न हि देवदेवमद्रिः सुतां ग्राहयितुं शशाक' इति कालिदासप्रयोगस्य, चानुगुणम् । तथापि बहूनामसंमतमेव । अत एव 'तं धनुरजिग्रहद्बोधितवान्' 'सुतां ग्राहयितुमुद्वाह्यत्वेन बोधयितुम्' इत्येवमुक्तप्रयोगं समर्थयांचक्रिरे । न च बुद्ध्यर्थत्वं विनापि यथाश्रुताऽर्थे एव ग्राहेर्द्विकर्मकत्वमस्त्विति वाच्यम् । तथा हि सति 'जायाप्रतिग्राहितगन्धमाल्याम्' इत्यत्र क्तप्रत्ययेनाभिधानं प्रयोज्यकर्मभूतधेनोः स्यात्, न तु गन्धमाल्यकर्मणः, 'ण्यन्ते कर्तुश्च कर्मणः' इत्युक्तेः । जायाप्रेरिता हि धेनुर्गन्धमाल्यं प्रतिगृह्णातीति भवत्येव धेनुः प्रयोज्यकर्म ॥ ततश्च जायया गन्धमाल्ये प्रतिग्राहितामिति स्यात् । प्रत्ययानभिहितत्वेन गन्धमाल्यकर्मणि द्वितीयायाः प्रवृत्तेः ॥ सिद्धान्ते तु जायया प्रतिग्राहिते गन्धमाल्ये ययेति विग्रहः । द्विकर्मकत्वाभावेन गन्धमाल्यस्यैव क्तप्रत्ययेनाभिहितत्वात् । ययेति तृतीया तु णिजर्थं प्रति जायायाः कर्तृत्वेऽपि णिच्प्रकृत्यर्थं प्रति धेनोः कर्तृत्वादुपपद्यते ॥ एवं चेह जायानिष्ठप्रेरणविषयीभूतं गन्धमाल्यकर्मकं यत् प्रतिग्रहणं तत्कर्त्रीमिति वृत्त्यर्थः । यद्यपि धेनुकर्तृकं जायानिष्ठप्रेरणाविषयीभूतं यत्प्रतिग्रहणं तत्कर्मीभूते गन्धमाल्ये इति विग्रहार्थः, तथाप्यन्यपदार्थान्तर्भावेणैव विशेषणविशेष्यभाववैपरीत्येन एकार्थीभावः कल्प्यत इति नास्त्यत्रानुपपत्तिरिति दिक् ॥**—हृक्रो—**। हा च का च हकरौ तयोरिति विग्रहः, हृश्च कृश्च हृक्रोरिति वा । प्रथमान्तेन परिनिष्ठितविभक्त्या वा विग्रह इति सिद्धान्तात् । 'गतिबुद्धि–' इत्यादीह नानुवर्तते तेन उभयत्र विभाषेयम् । अभ्यवपूर्वस्य हरतेर्भक्षणार्थत्वात् विकारार्थस्य करोतेश्चाकर्मकत्वात् 'गतिबुद्धि–' इत्यादिना अणौ कर्तुः कर्मत्वे प्राप्ते, अर्थान्तरे चानयोः सकर्मकत्वादप्राप्ते, अस्यारम्भात् ॥ प्राप्तावुदाहरणमाह**—हारयती**ति । हरति करोति वा कटं भृत्य इत्यण्यन्तावस्थायां भृत्यः कर्ता, स एव ण्यन्तावस्थायां कर्माऽभूत् । प्राप्ते तूदाहरणम्—तृणमभ्यवहारयति सैन्धवान् तृणमभ्यवहारयति सैन्धवैः, विकारयति सैन्धवान् विकारयति सैन्धवैरिति बोध्यम् ॥ ननु यदि 'गतिबुद्धि–' इत्यादिरिह नानुवर्तेत तदैतदेवं स्यात् । तत्रैव मानं न पश्याम इति चेन्मैवम् । 'न वेति विभाषा' इति सूत्रे उभयत्र विभाषासु

---

१ भक्षयति बलीवर्दानिति—हिंसाफलके भक्षणे भक्षेर्वृत्तिः । परकीयसस्यभक्षणे परो हिंसितो भवति इति तत्स्वामिनोऽत्र हिंसा द्रष्टव्या । २ शब्दायतेर्नेति—अयं निषेधो व्यर्थः, शब्दायतेः शब्दरूपकर्मणो धात्वर्थसंगृहीतत्वेऽपि ह्वयतेरिव बहिर्भूतपुत्रादिकर्मणोऽभावे मानाभावेन अकर्मत्वाभावात् इति परे । ३ नत्वविवक्षितेति—तदविवक्षा च द्विधा, तदन्वययोग्यधात्वर्थत्यागादेका, सत्त्वे च तस्मिन्नर्थे तत्र संबन्धित्वेनान्वयविवक्षा परा ।

कटम् ॥ अभिवादिदृशोरात्मनेपदे वेति वाच्यम् ॥ अभिवादयते दर्शयते देवं भक्तं भक्तेन वा । अधिशीङ्स्थासां कर्म ।१।४।४६। अधिपूर्वाणामेषामाधारः कर्म स्यात् । अधिशेते अधितिष्ठति अध्यास्ते वा वैकुण्ठं हरिः । अभिनिविशश्च ।१।४।४७। अभिनीत्येतत्संघातपूर्वस्य विशतेराधारः कर्म स्यात् । अभिनिविशते[1] सन्मार्गम् । परिक्रयणे संप्रदानमिति सूत्रादिह मण्डूकप्लुत्याऽन्यतरस्यांग्रहणमनुवर्त्य व्यवस्थितविभाषाश्रयणात्क्वचिन्न । पापेऽभिनिवेशः । उपान्वध्याङ्वसः ।१।४।४८। उपादिपूर्वस्य वसतेराधारः कर्म स्यात् । उपवसति अनुवसति अधिवसति आवसति वा वैकुण्ठं हरिः ॥ अभुक्त्यर्थस्य न ॥ वने उपवसति ॥ उभसर्वतसोः कार्या धिगुपर्यादिषु[2] त्रिषु ॥ द्वितीयाऽऽम्रेडितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते ॥ उभयतः कृष्णं गोपाः । सर्वतः कृष्णम् । धिक् कृष्णाभक्तम् । उपर्युप-

---

भाष्यकृताऽस्य सूत्रस्य गतिमत्त्वेनोक्तशङ्काया अनवतारात् ॥—अभिवादीति । 'वद संदेशवचने' चुरादिराधृषीयः । अभिपूर्वत्वान्नमस्कारार्थता । अभिवादयतेरप्राप्तौ दृशेस्तु प्राप्ताप्राप्ते वचनमुभयत्र विकल्पः । अभिवदति देवं भक्तस्तं प्रेरयत्यन्यः । अभिवादयते । 'णिचश्च' इत्यात्मनेपदम् । परस्मैपदे तु अभिवादयति देवं भक्तेनेत्येव । तथा पश्यति देवं भक्तो दर्शयते देवं भक्तमित्यादि ॥—अभिनिवि—॥ नेरल्पाच्तरत्वेन पूर्वनिपाते कर्तव्ये विपरीतोच्चारणमीदृशसंघातविवक्षार्थमित्याह —संघातपूर्वस्येति । तेनेह न । 'निविशते यदि शूकशिखापदे' इति ॥—क्वचिन्नेति ॥ 'एष्वर्थेष्वभिनिविष्टानाम्' इति समर्थसूत्रस्थभाष्यप्रयोगोऽत्र मानमिति भावः ॥—उपान्व—॥ लुग्विकरणादलुग्विकरणं बलीय इति 'वस निवासे' इति भौवादिक एव गृह्यते न तु 'वस आच्छादने' इत्यादादिक इत्यभिप्रेत्य शपा निर्देशमाह—उपादिपूर्वस्य वसतेरिति ॥—'वसेरश्यर्थस्य प्रतिषेधः' इति वार्तिकमर्थतो व्याचष्टे ॥—अभुक्त्यर्थस्य नेति । वार्तिके अर्थशब्दो निवृत्तिवचनः भोजननिवृत्तिवाचकस्य वसेराधारः कर्म नेत्यर्थः ॥—वने उपवसतीति । कथं तर्हि 'गत्यर्थाकर्मक-' इति सूत्रे 'हरिदिनमुपोषितः' इत्युदाहरणं संगच्छत इति चेत् । अत्राहुः । वसेरत्र स्थितिरर्थः भोजननिवृत्तिस्त्वार्थिकीति न दोष इति ॥ उपपदविभक्तिमाह—उभसर्वतसोरित्यादिना । उभसर्वयोस्तसौ उभसर्वतसौ तदन्तयोर्योगे द्वितीयेत्यर्थः । प्रकृतिद्वित्वेन तसोरिति द्वित्वनिर्देशः । अत्र उभशब्दादयच् न कृतः, अनुकरणशब्दत्वेनासंख्यावाचित्वात् । तथा चोभशब्देन उभयशब्दो गृह्यते केवलात् परत्र तसिलोऽसंभवादित्येके । वस्तुतस्तु वृत्तिविषये अयच्प्रवृत्तावपि उभशब्दाद्विहितो यस्तस् तदन्तमस्त्येवेति यथाश्रुतं साधु इति तु मनोरमायां स्थितम् ॥—धिगिति । धिक्शब्दयोगेऽपि द्वितीया कार्येत्यर्थः ॥ अत्र प्राञ्चः धिगित्यविभक्तिको निर्देशो गविलयमाहेतिवत् इत्याहुः । तन्न । तथा सत्यपदान्ततया दृष्टान्ते 'लोपः शाकल्यस्य' इत्यस्येव दार्ष्टान्तिके जश्त्वस्याप्यप्रवृत्तिप्रसङ्गात् । न चायं गकारान्त एवास्त्विति शङ्क्यम् । 'कस्य च दः' इति सूत्रे 'धकित्' इत्युदाहरणस्यासंगतिप्रसङ्गात् । 'कस्य च दः' इत्यनेन हि कान्ताव्ययस्याकच्संनियोगेन दत्वं विधीयते । तस्माद्धिगिति विभक्त्यन्तमेव । परंतु 'प्रकृतिवदनुकरणम्' इत्यतिदेशेनाव्ययत्वात्सुपो लुक् । यदि तु धिगित्यविभक्तिको निर्देश इत्येतावानेव प्राचां ग्रन्थस्तदा सम्यगेव । अव्ययत्वात्सुपो लुक्यविभक्तिको निर्देश इति वक्तुं शक्यत्वात् ॥—उभयतः कृष्णमिति । कृष्णस्य पार्श्वद्वयेऽपीत्यर्थः । आद्यादित्वात्तसिः, षष्ठ्यर्थे द्वितीया । एवमुपपदविभक्तौ सर्वत्र बोध्यम् ॥ अत्र व्याचक्षते—उभसर्वतसोरित्यत्र उभसर्वयोर्ग्रहणे परस्परसाहचर्यात्तसिलेव गृह्यते, न त्वाद्यादिभ्यस्तसिः । तथा चोभयत इत्यादौ 'तसेश्च' इत्यनेन तसिलादेशोऽवगन्तव्यस्तेन यत्र संज्ञायां तसेस्तसिलादेशाभावस्तत्र न द्वितीया किं तु षष्ठ्येव इति । तसिलभावस्तु 'तसेश्च' इत्यत्र 'किंसर्वनामबहुभ्यः' इत्यनुवर्तनादिति ॥—धिक् कृष्णाभक्तमिति । तस्य निन्द्यतेत्यर्थः । षष्ठ्यर्थे द्वितीया । स निन्द्य इत्यर्थः । प्रथमार्थे द्वितीयेत्येके । कथं धिङ् मूर्खेति । संबोधनपदस्य क्रियान्वय इति प्रागेवोक्ततया धिक्शब्दयोगाभावाद् द्वितीया न प्रवर्तत इति 'संबोधने च' इति प्रथमैव भवतीति । क्रियापदं क्वचिच्छ्रुतं क्वचिदाक्षिप्तम् । तथा च धिङ् मूर्ख निषिद्धाचरणमित्येतदिह कल्प्यम् । मूर्खसंबोध्यकनिषिद्धाचरणस्य निन्द्यतेति तु वाक्यार्थः । प्रथमार्थे धिग्योगे द्वितीयेति वादिमते तु मूर्खसंबोध्यकं निषिद्धाचरणं निन्द्यमिति वाक्यार्थः ॥ यत्तु 'उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी' इति संबोधने प्रथमैव भवति संबोधनपदस्य कर्तृकारकवाचित्वादित्याहुः । तच्चिन्त्यम् । संबोधनस्य कर्तृकारकत्वे उक्तिसंभवाभावात् । न च देव प्रसीदेत्यादौ वस्तुगत्या देव एव कर्तेत्यस्त्येवोक्तिसंभव इति वाच्यम् । वास्तवकर्तृत्वेऽपि कारकविभक्तित्वस्य अलाभात् । किं च । देव त्वां भजे, त्वां भजन्ति भक्ता इत्यादौ संबोध्यदेवस्य वास्तवमपि कर्तृत्वं नास्तीति आस्तां तावत् ॥—उपर्युपरीति । कथं तर्हि 'उपर्युपरि बुद्धीनां चरन्तीश्वरबुद्धयः' इति । अत्राहुः—उपरिबुद्धीनामुत्तानबुद्धीनामुपरि चरन्तीत्यर्थः । तेनाऽऽम्रेडितत्वाभावान्न द्वितीया । यद्वा प्रतिपदोक्तस्य 'उपर्यध्यधसः सामीप्ये' इति कृतद्वित्वस्य वार्तिके ग्रहणा-

---

१ अभिनिविशते इति—अभिनिवेश आग्रहः । सन्मार्गविषयकाग्रहवानित्यर्थः । २ उपर्यादिष्विति—उपर्यादीनां समीपोर्ध्वदेशादिवृत्तित्वमर्थः ।

रि लोकं हरिः। अध्यधि लोकम्। अधोऽधो लोकम् ॥ ॐ **अभितःपरितःसमयानिकषाहाप्रतियोगेऽपि** ॥ अभितः कृष्णम् । परितः कृष्णम् । ग्रामं समया । निकषा लङ्काम् । हा कृष्णाभक्तम् । तस्य शोच्यतेत्यर्थः । बुभुक्षितं न प्रतिभाति किंचित् । **अन्तरान्तरेण युक्ते** ।२।३।४। आभ्यां योगे द्वितीया स्यात् । अन्तरा त्वां मां हरिः । अन्तरेण हरिं न सुखम् । **कर्मप्रवचनीयाः** ।१।४।८३। इत्यधिकृत्य । **अनुर्लक्षणे** ।१।४।८४। लक्षणे द्योत्येऽनुरुक्तसंज्ञः स्यात् । गत्युपसर्गसंज्ञापवादः । **कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया** ।२।३।८। एतेन योगे द्वितीया स्यात् । जपमनु प्रावर्षत् । हेतुभूतजपोपलक्षितं वर्षणमित्यर्थः । परापि हेताविति तृतीयाऽनेन बाध्यते । लक्षणेत्थंभूतेत्यादिना सिद्धे पुनः संज्ञाविधानसामर्थ्यात् । **तृतीयार्थे** ।१।४।८५। अस्मिन् द्योत्येऽनुरुक्तसंज्ञः स्यात् । नदीमन्ववसिता सेना । नद्या सह संबद्धेत्यर्थः ॥ षिञ् बन्धने क्तः । **हीने** ।१।४।८६। हीने द्योत्येऽनुः प्राग्वत् । अनु हरिं सुराः । हरेर्हीना इत्यर्थः । **उपोऽधिके च** ।१।४।८७। अधिके हीने च द्योत्ये उपेत्यव्ययं प्राक्संज्ञं स्यात् । अधिके सप्तमी वक्ष्यते । हीने, उप हरिं सुराः । **लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यनवः** ।

दिह च वीप्साद्विर्वचनत्वान्नास्ति द्वितीयाप्रसक्तिरिति ॥—**अभितः परित** इति । एतच्च 'अन्यत्रापि दृश्यते' इति पूर्वोक्तस्यैव प्रपञ्चभूतमिति व्याचख्युः ॥—**अभितः कृष्णमि**ति । 'पर्यभिभ्यां च' इति तसिल् । समयानिकषाशब्दौ सामीप्यवचनावव्यये । 'विलङ्घ्य लङ्कां निकषा हनिष्यति' इति माघः ॥ हेति खेदे, तदेतदाह—**तस्य शोच्यते**ति ॥—**बुभुक्षितमि**ति । बभुक्षितस्येर्थः । एष प्रतिशब्दः क्रियाविशेषकत्वादुपसर्गः न तु कर्मप्रवचनीयः । तेनात्र 'कर्मप्रवचनीययुक्ते–' इत्यनेन गतार्थता न शङ्क्या ॥—**अन्तरान्तरेण**—॥ प्रतिपदोक्तत्वान्निपातयोरेव ग्रहणं न तु टावन्ततृतीयान्तयोः । परस्परसाहचर्याच्च । तद्यथा गुरुभार्गवावित्युक्ते ग्रहयोरेव प्रतीतिर्न चाचार्यपरशुरामयोः । तेन किमनयोरन्तरेणागतेनेति सिद्धम् । किमनयोर्विशेषेण ज्ञातेनेत्यर्थः ॥—**अन्तरा त्वां मामि**ति । तव मम च मध्ये इत्यर्थः ॥ हरिशब्दात्तु द्वितीया न भवति, अन्तरङ्गतया प्रथमाया एवोत्पत्तेः ॥—**अन्तरेण हरिमि**ति । हरिं विनेत्यर्थः । मध्ये इत्यर्थेऽप्यन्तरेणशब्दो वर्तते 'मृणालसूत्रामलमन्तरेण स्थितश्चलच्चामरयोर्द्वयं सः' इति । चलच्चामरयोर्द्वयस्य मध्ये इत्यर्थः । युक्तग्रहणान्नेह—अन्तरा त्वां मां कृष्णस्य मूर्तिः । इह कृष्णान्न द्वितीया अन्तराशब्दप्रयोगेऽपि अन्तरेत्यनेनानन्वयात् ॥—**कर्मप्रवचनीयाः** ॥—**इत्यधिकृत्ये**ति । रीश्वरात्प्रागिति बोध्यम् । गुरुसंज्ञाकरणमन्वर्थत्वाय कर्म क्रियां प्रोक्तवन्तः कर्मप्रवचनीयाः । बाहुलकाद्भूते कर्तर्यनीयर् । तेन संप्रति क्रियां न द्योतयन्तीति लभ्यते । तथा च हरिः—'क्रियाया द्योतको नायं संबन्धस्य न वाचकः । नापि क्रियापदाक्षेपी संबन्धस्य तु भेदकः' इति । तथाहि । जपमनुप्रावर्षत् इत्यत्र अनुना न क्रियाविशेषो द्योत्यते । अनुभूयते । सुखमित्यादौ यथा । नापि षष्ठ्येव संबन्ध उच्यते, द्वितीययैव तस्योक्तत्वात् । नापि प्रादेशं विपरिलिखति विमाय परिलिखतीत्यत्र विशब्देन मानक्रियेव क्रियान्तरमाक्षिप्यते, कारकविभक्तिप्रसङ्गात् । किं तु जपसंबन्धिवर्षणमिति द्वितीययावगतः संबन्धो लक्ष्यलक्षणभाव एवेति अवगमात् संबन्ध एवानुना विशेषेऽवस्थाप्यते। क्वचित्तु क्रियागतविशेषद्योतकेऽपि इयं संज्ञा वचनात् प्रवर्तते । 'सुः पूजायाम्' 'अतिरतिक्रमणे च' इति यथा ॥—**उक्तसंज्ञ** इति । कर्मप्रवचनीय इत्यर्थः ॥—**गत्युपसर्गसंज्ञापवाद** इति । ननु जपमनु प्रावर्षदित्यत्र वृष्टिं प्रत्यनोर्योगाभावेन क्रियायोगाभावादेतयोः संज्ञयोः प्राप्त्यभावात् कथं तदपवादत्वमस्याः संज्ञाया इति चेत् । अत्राहुः—गम्यमाननिशमनक्रियामपेक्ष्य तयोः प्राप्तिरस्तीति संभावनामात्रेण मूलस्य निर्बाधत्वात् । न चैवं कर्मत्वादेव द्वितीयासिद्धौ किमनया संज्ञयेति वाच्यम् । जपस्य निशमनप्रयुक्तहेतुत्वाख्यसंबन्धविवक्षया कर्मत्वाभावेन तृतीयायां प्राप्तायां तदारम्भात् । न चैवमपि 'जपमनु निशम्य देवः प्रावर्षत्' इत्यर्थावगमाल्ल्यबन्तलोपे पञ्चम्यपवादार्थैवेयं संज्ञास्त्विति वाच्यम् । ल्यबन्तलोपे हि कर्मणि अधिकरणे च पञ्चमी, जपस्य तु कर्मत्वादिना विवक्षाभावादिति ॥—**परापि हेतौ तृतीये**त्यादि । अयं भावः । लक्षणे कर्मप्रवचनीयसंज्ञाया अवकाशः, यो न हेतुः वृक्षमनु विद्योतते विद्युदिति, हेतुतृतीयाया अवकाशो धनेन कुलमित्यादि । जपमनुप्रावर्षदित्यत्र तु हेतुभुते लक्षणे परत्वात्तृतीया स्यात्तां बाधित्वा 'अनुर्लक्षणे' इति पुनः संज्ञाविधानसामर्थ्याद्द्वितीयैव भवतीति । न च 'तृतीयार्थे' इतिसूत्रेणेह गतार्थता शङ्क्या, तस्य पुरस्तादपवादन्यायेन 'सहयुक्तेऽप्रधाने' इत्येतावन्मात्रबाधकत्वात् ॥—**सामर्थ्यादि**ति । अत एव हेतुत्वपर्यन्तमपि शाब्दबोधे विषय इति स्वीक्रियते इति भावः ॥—**नदीमन्वि**ति । द्वितीयायाः संबन्धोऽर्थः षष्ठ्यपवादत्वादेतद्द्वितीयायाः । स चेह संबन्धः साहित्यरूप एवेत्यनुना द्योत्यते ॥—**हीने** ॥ उत्कृष्टादेव द्वितीया, न त्वपकृष्टाच्छक्तिस्वभावादित्याशयेनोदाहरति—**अनु हरिमि**ति ॥—**उपोऽधिके च**—॥ चकारेण हीने इत्यनुकृष्यते, तदाह—**अधिके हीने चे**ति । अधिके संज्ञाविधानं न द्वितीयार्थमित्याह—**सप्तमी वक्ष्यत** इति । 'यस्मादधिकम्–' इत्यनेनेति भावः । तस्मिन्नपि सूत्रे 'कर्मप्रवचनीययुक्ते' इत्यनुवृत्तेरधिके संज्ञाविधानमावश्यकमेवेति ज्ञेयम् ॥—**उपहरिमि**ति । पूर्ववदुत्कृष्टादेव द्वितीया ॥—**लक्षणेत्थम्**—॥—**वृक्षं प्रती**ति । वृक्षसंबन्धि-

---

१ लक्षणे इति—लक्षणत्वं च ज्ञानजनकज्ञानविषयत्वम् । २ हेतुभूतेति—जपाभिन्नहेतुज्ञानजन्यज्ञानविषयो वर्षणमिति बोधः ।

१।४।९०। एष्वर्थेषु विषयभूतेषु प्रत्यादय उक्तसंज्ञाः स्युः। लक्षणे, वृक्षं प्रति पर्यनु वा विद्योतते विद्युत्। इत्थंभूताख्याने, भक्तो विष्णुं प्रतिपर्यनु वा। भागे, लक्ष्मीर्हरिं प्रतिपर्यनु वा। हरेर्भाग इत्यर्थः। वीप्सायां, वृक्षंवृक्षं प्रतिपर्यनु वा सिञ्चति। अत्रोपसर्गत्वाभावान्न षत्वम्। एषु किम्। परिषिञ्चति। **अभिरभागे** ।१।४।९१। भागवर्जे लक्षणादावभिरुक्तसंज्ञः स्यात्। हरिमभि वर्तते। भक्तो हरिमभि। देवंदेवमभिसिञ्चति। अभागे किम्। यदत्र ममाभिष्यात्तद्दीयताम्। **अधिपरी अनर्थकौ** ।१।४।९३। उक्तसंज्ञौ स्तः। कुतोऽध्यागच्छति। कुतः पर्यागच्छति। गतिसंज्ञाबाधाद्गतिर्गताविति निघातो न। **सुः पूजायाम्** ।१।४।९४। सुसिक्तम्। सुस्तुतम्। अनुपसर्गत्वान्न षः। पूजायां किम्। सुषिक्तं किं तवाऽत्र। क्षेपोऽयम्। **अतिरतिक्रमणे च** ।१।४।९५। अतिक्रमणे पूजायां चातिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञः स्यात्। अति देवान् कृष्णः। **अपिः पदार्थसंभावनाऽन्ववसर्गगर्हासमुच्चयेषु** ।१।४।९६। एषु द्योत्येष्वपिरुक्तसंज्ञः स्यात्। सर्पिषोऽपि स्यात्। अनुपसर्गत्वान्न षः। संभावनायां लिङ्। तस्या एव विषयभूते भवने कर्तृदौर्लभ्यप्रयुक्तं दौर्लभ्यं द्योतयन्नपिशब्दः स्यादित्यनेन संबध्यते। सर्पिष इति षष्ठी तु अपिशब्दबलेन गम्यमानस्य बिन्दोरवयवावयविभावसंबन्धे। इयमेव ह्यपिशब्दस्य पदार्थद्योतकता नाम। द्वितीया तु नेह प्रवर्तते। सर्पिषो बिन्दुना योगो न त्वपिनेत्युक्तत्वात्॥ अपि स्तुयाद्विष्णुम्। संभावनं शक्त्युत्कर्षमाविष्कर्तुमित्युक्तिः॥

द्योतनमर्थः। संबन्धश्च लक्ष्यलक्षणभाव इति प्रत्यादयो द्योतयन्ति॥—**भक्तो विष्णुं प्रती**ति। विष्णोर्भक्तेश्च विषयविषयिभावः प्रत्यादिद्योत्यः। भक्तः कंचित् प्रकारं प्राप्त इत्यर्थः॥—**लक्ष्मीर्हरिं प्रती**ति। लक्ष्मीरूपस्य भागस्य हरिणा सह स्वस्वामिभावः संबन्धः॥—**वृक्षंवृक्षमि**ति। इह वीप्सा द्विर्वचनेनैव द्योत्यते। प्रत्यादिशब्दस्तु क्रियया संबध्यते। कर्मण्येव द्वितीया। कर्मप्रवचनीयसंज्ञया उपसर्गसंज्ञाया बाधात् षत्वं न, एतदर्थमेव लक्षणादयो विषयतयोपात्ता इति व्याख्यातमाकरे। 'पञ्चम्यपाङ्परिभिः' इति तु न भवति। वर्जनार्थेनापेक्षणेन साहचर्यात्॥—**परिषिञ्चती**ति। सर्वतः सिञ्चतीत्यर्थः। 'उपसर्गात्सुनोति–' इति षत्वम्॥—**ममाभिष्यादि**ति। मम भागः स्यादित्यर्थः। प्राञ्चस्तु मामभिष्यादिति प्रत्युदाहरन्ति, तत्र मां प्राप्नुयादित्यर्थः। उपसर्गवशेनास्तेः सकर्मकत्वान्मामिति द्वितीया। अत्र च मम भाग इत्यर्थतः पर्यवसानात् 'अभागे' इति कर्मप्रवचनीयत्वे निषिद्धे 'उपसर्गप्रादुर्भ्याम्–' इति षत्वम्॥—**कुतोऽध्यागच्छती**ति। इह प्रजयति, पराभवति, वृक्षं प्रति विद्योतते, इत्यत्र प्रादेर्विशेषद्योतकत्ववदधिपर्योरिह विशेषद्योतकत्वाभावादानर्थक्यं धात्वर्थमात्रद्योतकत्वेन त्वर्थकतास्त्येवेति बोध्यम्। 'गतिर्गतौ' इत्यत्र पदादित्यधिक्रियत इति पदात्परत्वसंपत्तये कुत इत्युक्तम्॥—**अतिरतिक्रमणे च**॥ चकारेण पूजायामित्यनुकृष्यत इत्याह—**पूजायां चे**ति। अतिक्रमणमुचितादधिकस्यानुष्ठानम्। अर्थद्वयेऽप्येकमेवोदाहरति—**अति देवान् कृष्ण** इति। अन्ये तूदाहरन्ति—अतिसिक्तम्, अतिस्तुतमिति बहुतरं समीचीनं सिक्तं स्तुतं चेत्यर्थः। बहुतरार्थे अतिक्रमणं, समीचीने पूजेति विवेकः॥ **अपिः पदार्थ—**॥—**सर्पिषोऽपि स्यादि**ति। सर्पिर्बिन्दुः स्यादित्यर्थः॥ अपेः कर्मप्रवचनीयत्वे फलमाह—**अनुपसर्गत्वान्न ष** इति। उपसर्गसंज्ञाभावात् 'उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्ति–' इतीह न प्रवर्तते इति भावः॥—**संभावनायामि**ति। संभाव्यत इति संभावना। 'ण्यासश्रन्थो युच्'॥ भवनक्रियासंभावनायां भवनस्य विषयत्वादाह—**तस्या एवे**ति। संभावनाया एवेत्यर्थः॥—**कर्तृदौर्लभ्ये**त्यादि। कर्तृदौर्लभ्याद्भवनक्रियाया दौर्लभ्यं द्योतयन्नपिशब्दो भवनक्रियावाचिना स्यादित्यनेन संबध्यत इत्यर्थः॥—**अवयवावयविभावे**ति। सर्पिरवयवी बिन्दुरवयवः॥—**इयमेवे**ति। बिन्दुदौर्लभ्यप्रयुक्तदौर्लभ्यद्योतकत्वमेवेत्यर्थः॥—**द्वितीये**ति। 'कर्मप्रवचनीययुक्ते–' इत्यनेन विहिता॥—**न त्वपिने**ति। न च बिन्दुना योगे तद्द्योतकापिशब्देनापि योगो जात एवार्थद्वारा शब्दानां योगस्याभ्युपगमादिति शङ्क्यम्। अपिशब्दस्य बिन्दुद्योतकत्वाभावात्। कथं तर्हि बिन्दुप्रतीतिरिति चेत्। शृणु–अपिना द्योत्यं भवनदौर्लभ्यमेव कर्तृदौर्लभ्यमाक्षिपति। कर्ता त्विह बिन्दुरेवेति स प्रतीयते। अत एवापिशब्दबलेन गम्यमानस्येत्युक्तं, न त्वपिना गम्यमानस्येति॥—**उक्तत्वादि**ति। उक्तप्रायत्वादित्यर्थः। अपिशब्दः स्यादित्यनेन संबध्यत इत्युक्ते स्यादित्यस्यापिना योगो न तु सर्पिषा इत्यर्थपर्यवसानात्॥—**अपि स्तुयादि**ति॥ अवाङ्मनसगोचरं विष्णुमपि स्तुयादित्यधिकोक्तिः। एतादृशस्यान्यदीयस्तवने सामर्थ्यमस्तीत्यत्र किं वक्तव्यमिति भावः॥ इह संभावनाद्योतकोऽपिशब्दः, पूर्वत्र तु संभावनाविषयदौर्लभ्य-

---

१ वृक्षं वृक्षमिति—वृक्षादीनां सेचने कर्मत्वेऽपि तत्त्वेनाविवक्षायां कर्मप्रवचनीययुक्तत्वाद्द्वितीया। २ सुसिक्तमिति—सेकगतपूज्यत्वद्योतकः सुः, क्रियापूज्यत्वकृते तत्तत्क्रियाकर्तुः पूज्यत्वे गम्ये एवैषा संज्ञा। अत एव सुषिक्तं किं तवेत्यत्र न। ३ पदार्थेति—पदस्याप्रयुज्यमानस्यार्थः पदार्थः। ४ अपिशब्दबलेनेति—तदुक्तं वृत्तिकृता 'मात्राबिन्दुः स्तोकमित्यस्यार्थेऽपिर्वर्तते' इति। ५ नत्वपिनेति—बिन्दुना योगेऽप्यपिद्योत्यसंबन्धेनानन्वय इत्यर्थः। कर्मप्रवचनीयद्योत्यसंबन्धप्रतियोगित्वमेव तद्युक्तत्वम्, प्रकृते चापिद्योत्यसंबन्धस्य बिन्दुः प्रतियोगी न सर्पिरिति भावः।

अपि स्तुहि । अन्ववसर्गः कामचारानुज्ञा ॥ धिग्देवदत्तमपि स्तुयाद्वृषलम् । गर्हा । अपि सिञ्च । अपि स्तुहि । समुच्चये । ॥ कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे ।२।३।५। इह द्वितीया स्यात् । मासं कल्याणी । मासमधीते । मासं गुडधानाः । क्रोशं कुटिला नदी । क्रोशमधीते । क्रोशं गिरिः । अत्यन्तसंयोगे किम् । मासस्य द्विरधीते । क्रोशस्यैकदेशे पर्वतः । ॥ स्वतन्त्रः कर्ता ।१।४।५४। क्रियायां स्वातन्त्र्येण विवक्षितोऽर्थः कर्ता स्यात् । ॥ साधकतमं करणम् ।१।४।४२। क्रियासिद्धौ प्रकृष्टोपकारकं करणसंज्ञं स्यात् । तमप्ग्रहणं किम् । गङ्गायां घोषः । ॥ कर्तृकरण-

---

द्योतक इति महान् भेदः । 'उपसर्गात्सुनोति-' इत्यादिना षत्वं न भवति । कर्मप्रवचनीयसंज्ञया उपसर्गसंज्ञाया बाधात् । एवमुत्तरत्रापि बोध्यम् ॥—**अपि सिञ्च, अपि स्तुही**ति । सिञ्च स्तुहि चेत्यर्थः ॥—**कालाध्वनोः**—॥ अन्तं विराममतिक्रान्तोऽत्यन्तः, स चासौ संयोगश्चात्यन्तसंयोगः, निरन्तरसंनिकर्ष इत्यर्थः । केनेत्याकाङ्क्षायां गुणक्रियाद्रव्यैरित्यौचित्यात् बोध्यम् ॥—**द्वितीया स्यादि**ति । श्रुतत्वात्कालाध्ववृत्तिभ्यामेव । स्वरूपग्रहणं त्विह न भवति । 'कालाः', 'अत्यन्तसंयोगे च' इति समासविधायके 'कालाः' इति बहुवचननिर्देशेन द्वितीयाविधौ स्वरूपविधिर्नेति ज्ञापनात् । अत एव मासप्रमितः मुहूर्तसुखमिति द्वितीयासमासविधावुदाहरिष्यति ॥—**मासं कल्याणी**त्यादि । अकर्मकधातुभिर्योग एव देशकालादीनां कर्मसंज्ञाविधानान्नेह 'कर्मणि द्वितीया' इति द्वितीया प्राप्नोतीति भावः ॥—**मासस्य द्विरि**ति । 'कृत्वोऽर्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे' इत्यनेन षष्ठीति प्राञ्चः ॥ तन्न । तत्र शेषग्रहणानुवृत्त्या द्विरह्नो भोजनमिति कृदन्तेन सह समासनिवृत्तेरेव फलत्वात् । तस्मादिह 'षष्ठी शेषे' इति सूत्रेणैव षष्ठी भवत्यन्तरङ्गत्वादित्याहुः ॥ अन्यार्थमारब्धस्यापि 'कृत्वोऽर्थप्रयोगे' इतिसूत्रस्य द्विरह्नो भुङ्क्त इत्यत्र विशेषविहितत्वात्प्रवृत्तौ बाधकं नास्तीति केचित् ॥ ॥ इति द्वितीया ॥

स्वतन्त्रः कर्ता ॥ प्रधानीभूतधात्वर्थाश्रयत्वं स्वातन्त्र्यम् । आह च—'धातुनोक्तक्रिये नित्यं कारके कर्तृतेष्यते' इति । स्थाल्यादीनां वस्तुतः स्वातन्त्र्याभावेऽपि स्थाली पचति काष्ठानि पचन्तीत्यादिप्रयोगोऽपि साधुरेवेति ध्वनयति—**विवक्षितोऽर्थ** इति ॥—**साधकतमं करणम्** ॥—**प्रकृष्टे**ति । यद्व्यापारानन्तरं फलनिष्पत्तिस्तत्प्रकृष्टम् । उक्तं च—'क्रियायाः फलनिष्पत्तिर्यद्व्यापारादनन्तरम् । विवक्ष्यते यदा यत्र करणं तत्तदा स्मृतम्' । विवक्ष्यत इत्यनेन स्थाल्यादीनामपि करणत्वमस्तीति सूचितम् । आह च—'वस्तुतस्तदनिर्देश्यं न हि वस्तु व्यवस्थितम् । स्थाल्या पचत इत्येषा विवक्षा दृश्यते यतः' इति । अयं भावः । कारकत्वं तद्व्याप्यकर्तृत्वादिषट्कं च वस्तुविशेषे विशेषणविशेष्यभाववन्न नियतम्, किंतु वैवक्षिकम् । न हि 'गौः सर्वं प्रति गौरेव न तु कंचित् प्रत्यगौः' इतिवद्विशेषणं सर्वं प्रति विशेषणमेवेति वक्तुं शक्यम् । तथा च कया धातुव्यक्त्या उपस्थापितेऽर्थे किं कर्त्रादिकमिति प्रश्ने 'प्रकृतधातुव्यक्त्युपात्तव्यापाराश्रयतया विवक्षितः कर्ता, व्यापारव्यधिकरणफलाश्रयः कर्म, कर्तृकर्मद्वारकसंबन्धेन व्यापारस्य फलस्य वा आश्रयोऽधिकरणम्' इति स्थितम् । पच्यर्थौ व्यापारश्चानेकधा । एवं च पचेरधिश्रयणतण्डुलावपनैधोपकर्षणादितात्पर्यकत्वे तदाश्रयो देवदत्तः कर्ता, ज्वलनतात्पर्यकत्वे एधाः कर्तारः, तण्डुलधारणादिपरत्वे स्थाली कर्त्री, अवयवावयविभावादिपरत्वे तण्डुलाः कर्तारः, स्थाल्या पचतीत्यत्र तृतीयोपात्तव्यापाराश्रयोऽपि स्थाली करणमेव न तु कर्त्री, देवदत्तादिव्यापारस्यैव तद्धातूपात्तत्वात्, तथा आदिखादिभ्यामुपात्तेऽर्थे प्रयोज्यः कर्ता, तस्मिन्नेवार्थे भक्षयतिनोपात्ते प्रयोज्यः कर्म, अधिपूर्वैः शीङादिभिरुपात्तेऽर्थे आधारः कर्म, केवलैरुपात्ते अधिकरणमित्यादि ज्ञेयम् । एतेन ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वे कर्तृकर्मविरोध इति केषांचिदुक्तिः परास्ता । यद्धातूपात्तक्रियायां यदा यस्य स्वातन्त्र्यं विवक्ष्यते तदा तत्क्रियायां स कर्ता, यदुपात्तया कर्तुः क्रियया यदा आप्तुमिष्टतमत्वेन यद्विवक्ष्यते तदा तत् कारकं तत्क्रियायां कर्मेत्येवं शब्दविशेषोपाधिकस्य कर्तृत्वादेः प्रत्यक्षे उक्तिसंभवाभावात् ॥ यत्तु केचित्परसमवेतक्रियाजन्यफलशालित्वं कर्मत्वं चेद् वृक्षात्पर्णं पततीत्यादौ स्वसमवेतक्रियाजन्यविभागादिफलशालिनि कर्तर्यतिव्याप्त्यभावेऽप्यपादानेऽतिव्याप्तिः स्यादेव । अतश्च धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वं कर्मत्वमित्येवाभ्युपगन्तव्यम् । एवं च सति ग्रामं गच्छतीत्यादिसकर्मकेषु गमनजन्यसंयोगादाविष्टानुरोधेन धात्वर्थतावच्छेदकत्वेऽभ्युपगतेऽपि वृक्षात्पततीत्याद्यकर्मकेषु पतनादिजन्यविभागादौ तदवच्छेदकत्वाकल्पनान्नापादानेऽतिव्याप्तिः । नवा ग्रामं गच्छतीत्यादौ कर्तर्यतिव्याप्तिः, संयोगादिफलजनकीभूतधात्वर्थस्य परसमवेतत्वविशेषणात्कर्मत्वेनाभिमतं यत्तद्भिन्नस्य परशब्देनात्र विवक्षितत्वादित्याहुः ॥ तदप्येतेन प्रत्युक्तम् । ग्रामं गमयति देवदत्तमित्यादौ गन्तर्यव्याप्तेः । णिजर्थप्रेरणाजन्यप्रयोज्यव्यापारे गमनादौ धात्वर्थतावच्छेदकत्वाभावात् । तत्त्वाभ्युपगमे तु देवदत्तेन पाचयतीत्यादौ प्रयोज्यकर्तर्यतिव्याप्तेः । 'गतिबुद्धि–' इत्यादिशास्त्राभ्युपगमं विना क्वचित् प्रयोज्यकर्तरि कर्मत्वं, क्वचित्तु कर्तृत्वमिति निर्धारयितुमशक्यत्वात् । 'हृक्रोरन्यतरस्याम्' इति शास्त्रमन्तरेण हारयति कारयति वा कटं भृत्येन भृत्यमित्यत्र वैकल्पिककर्मत्वस्य दुरुपपादत्वाच्च । एतादृशेषु वैयाकरणोक्त्यैव निर्वाह इति चेत् ।

---

१ कालेति—अत्यन्तसंयोगश्च गुणक्रियाद्रव्यवदभावस्यापि । अत एव 'मासं भोजनाभावः' इति सिद्ध्यति । २ क्रियायामिति—एतच्च कारकाधिकाराल्लभ्यते ।

योस्तृतीया ।२।३।१८। अनभिहिते कर्तरि करणे च तृतीया स्यात् । रामेण बाणेन हतो वाली ॥ ३ प्रकृत्यादि-भ्य उपसंख्यानम् ॥ प्रकृत्या चारुः । प्रायेण याज्ञिकः । गोत्रेण गार्ग्यः । समेनैति । विषमेणैति । द्विद्रोणेन धान्यं

तर्हि 'आकडारादेका संज्ञा' 'या परानवकाशा च' इत्युक्तत्वान्निरवकाशया अपादानसंज्ञया सावकाशायाः कर्मसंज्ञाया बाधानो-क्तातिव्याप्तिरिति किमनेन धात्वर्थतावच्छेदकेत्यादिपरिश्रमेण ॥ स्यादेतत् 'आत्मानमात्मना वेत्सि सृजस्यात्मानमात्मना' इत्यादिप्रयोगः कथं संगच्छते, एकस्यैव वस्तुनो युगपदेकक्रियानिरूपितकर्तृत्वकर्मत्वादेरसंभवात्, परया कर्तृसंज्ञया कर्मकर-णादिसंज्ञाया बाधात् । नैष दोषः । अहंकाराद्युपाधिभेदेनात्मनोऽपि भेदमाश्रित्य 'आत्मानमात्मना हन्ति' इत्यादिप्रयोगस्याकरे समर्थितत्वात् ॥ ननु 'साधकं करणम्' इत्येवास्तु, कारकाधिकारादिह कारकमिति वर्तते साधकं कारकं हि पर्यायः, तथा चोभयोपादानेन प्रकर्षो लभ्यत इत्याशयेन पृच्छति—**तमब्ग्रहणं किमिति** ॥ इतरस्तु कारकप्रकरणे गौणमुख्यन्यायः एतत्सूत्रादन्यत्र न प्रवर्तत इति ज्ञापनाय तमब्ग्रहणमित्याशयेन ज्ञापनफलमुदाहरति—**गङ्गायां घोष** इति । उक्तज्ञा-पनानङ्गीकारे त्विहाधिकरणसंज्ञा न स्यात् । तिलेषु तैलं दधनि सर्पिरित्यादौ मुख्याधारे तस्याश्चरितार्थत्वादिति भावः ॥ अत्र व्याचख्युः—यदा च तीरधर्म आधारत्वं सामीप्यात् प्रवाहे उपचर्यते तदेदं प्रयोजनं, यदा तु गङ्गाशब्द एव तीरे वर्तते तदा तु न प्रयोजनं, तीरस्य मुख्याधारत्वात् । तत्राद्यपक्षे विभक्तिर्लाक्षणिकी द्वितीये तु प्रकृतिर्लाक्षणिकीत्यादि ॥—**रामेणे**ति ॥ यद्यपि विभक्त्युपस्थितानां कारकाणां क्रियां प्रति विशेषणतैव, तथापि कृदुपस्थितानां विशेष्यतैव । 'सत्त्व-प्रधानानि नामानि' इत्युक्तेः । धातूपस्थाप्ययोः फलव्यापारयोर्हन्यत इत्यादिकर्माख्यातसमभिव्याहारे विशेषणविशेष्यभाव-व्यत्यासाभावेऽपि हत इत्यादिकर्मक्तसमभिव्याहारे व्यत्यासोऽस्त्येव । तथा च रामनिष्ठो यो व्यापारो धनुराकर्षणादिस्तद्वि-षयीभूतो यो बाणव्यापारः शरीरभेदनादिस्तत्साध्यप्राणवियोगाश्रयो वालीति वाक्यार्थः । वालिनं हन्ति, वाली हन्यत इत्यादौ तु वालिनिष्ठप्राणवियोगानुकूलो यः शरीरभेदनादिर्बाणव्यापारस्तद्विषयको रामनिष्ठधनुराकर्षणादिव्यापार इत्यर्थो बोध्यः ॥ अत्रेदमवधेयम्—'फलव्यापारयोर्धातुराश्रये तु तिङः स्मृताः । फले प्रधानं व्यापारस्तिङर्थस्तु विशेषणम्' इह धातुः स्मृत इत्यन्वयः । वाचकत्वेनेति शेषः । 'आश्रये तु तिङः' इत्यत्र विभक्तिविपरिणामेन स्मृता इति संबध्यते । वा-चकत्वेनेति पूर्ववत् । तिङ इत्युपलक्षणं द्वितीयादीनामपि आश्रयमात्रार्थकत्वात् ॥ नन्वेवमाधारार्थकत्वे द्वितीयातृतीयास-प्तमीनां सांकर्यं स्यात् । मैवम् । निरूपकभेदेनाधारभेदात् फलनिरूपिताधारभेदो द्वितीयार्थः।[१] व्यापारनिरूपितः फलनि-रूपितश्च सप्तम्यर्थ इति ह्यभ्युपगम्यते ॥ फले प्रधानमिति । एतच्च प्रायिकम् । कर्मक्तसमभिव्याहारे तु व्यत्यासोऽस्त्येवेति उक्तत्वात् । 'हरिं भजति देवदत्तः' इत्यादौ तु व्यापारस्य प्राधान्यमस्त्येव । प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्हर्याधारयोर्देवदत्ततिङ्व्या-धारयोश्चाभेद इह संसर्गः । तथा च हर्याधारिका या प्रीतिस्तदनुकूल एकदेवदत्ताधारको वर्तमानो यो व्यापार इति वा-क्यार्थः । न चाधारतैव वाच्येति मन्तव्यम् । तन्निष्ठधर्मस्याधारतात्वस्य वाच्यतावच्छेदकत्वापत्त्याऽतिगौरवात् । 'कर्मणि द्वितीया' इत्यादिसूत्रस्वरसभङ्गापत्तेश्च । अत एव भाष्यकारोप्याह–'सुपां कर्मादयोऽप्यर्थाः संख्या चैव तथा तिङाम्' इति । अनभिहिते किम् । हरिः करोति । पाचकः । कर्तरि ण्वुल् । शाब्दिकः । 'शब्ददर्दुरं करोति' इति ठक् । कृतं विश्वं येन कृतविश्वः, विश्वकर्मककृत्याश्रय इत्यर्थः । जीवन्त्यनेन जीवनः । करणे ल्युट् ॥—**प्रकृत्यादिभ्य** इति । आकृतिगणोऽयम् । तेन 'नाम्ना सुतीक्ष्णश्चरितेन दान्तः' इत्यादि सिद्धम् ॥—**चारुरि**ति । अभिरूप इत्यर्थः । क्रियाया अश्रवणात् कर्तृकर-णयोरभावात् षष्ठीह प्राप्ता । एतच्च गम्यमानकरोतिक्रियाकरणत्वात्सिद्धं, करणान्तरव्युदासाय हि प्रकृतेरेव करणत्वं विव-क्षितम् । स्वभावेनायमभिरूपः कृतो न त्वलंकारादिनेत्यर्थात् ॥—**प्रायेण याज्ञिक** इति । एतदपि गम्यमानज्ञानक्रियां प्रति करणत्वात्सिद्धम् । आचारादिबाहुल्येन याज्ञिकोऽयमिति जनैर्ज्ञायत इत्यर्थात् ॥—**गोत्रेण गार्ग्य** इति । गार्ग्योऽस्य गोत्रमित्यर्थः । प्रथमात्र प्राप्ता, गोत्रेणाहं ज्ञाये इत्यर्थादिहापि तृतीया सिद्धा ॥—**समेने**त्यादि । सममेतीत्यादावर्थे सम-विषमाभ्यां कर्मणि द्वितीया प्राप्ता । इहापि तृतीया सिद्धा, पथोऽपि गमने करणत्वाभ्युपगमात् ॥—**द्विद्रोणेने**ति । द्वयो-र्द्रोणयोः समाहारो द्विद्रोणम् । पात्रादित्वात् स्त्रीत्वाभावः । द्रोणद्वयसंबन्धिधान्यमित्यर्थः । इह षष्ठी प्राप्ता । द्विद्रोणपरि-मितधान्यार्थे मूल्ये द्विद्रोणशब्दः, तस्य च क्रियां प्रति करणत्वमितीहापि तृतीया सिद्धेति दिक् ॥—**चादि**ति ॥ करणशब्दा-नुवृत्त्या 'परिक्रयणे संप्रदानमन्यतरस्याम्' इत्युत्तरसूत्रस्थान्यतरस्यांग्रहणापकर्षणेन वा संज्ञयोः पर्यायत्वे लब्धे चग्रहणं समुच्चयार्थम् । तेन मनसा दीव्यतीति मनसादेव इत्यत्र कर्मण्यण् करणे तृतीया चोभयं युगपत्सिध्यति । 'मनसः संज्ञा-याम्' इत्यलुक् ॥ किंच अक्षैर्देवयते देवदत्तो यज्ञदत्तेनेत्यत्र सकर्मकत्वाद् अणि कर्तुर्णौ 'गतिबुद्धि–' इत्यनेन कर्मत्वं न, 'अणावकर्मकात्–' इति परस्मैपदमपि भवति । ननु कर्मकरणसंज्ञासमावेशस्य मनसादेव इत्यत्र कृतार्थत्वादक्षान्दीव्यती-त्यत्र परत्वात्तृतीयैव स्यान्न तु द्वितीयेति चेत् । अत्राहुः—कार्यकालपक्षे 'कर्मणि द्वितीया' इत्यत्र यदस्योपस्थानं

---

१ प्रकृत्यादिभ्य इति—अयं यथायथं सर्वविभक्त्यपवादः ।

क्रीणाति । सुखेन दुःखेन वा यातीत्यादि । **दिवः कर्म च ।१।४।४३।** दिवः साधकतमं कारकं कर्मसंज्ञं स्याच्चात्करणसंज्ञम् । अक्षैरक्षान्वा दीव्यति । **अपवर्गे तृतीया ।२।३।६।** अपवर्गः फलप्राप्तिस्तस्यां द्योत्यायां कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे तृतीया स्यात् । अह्ना क्रोशेन वाऽनुवाकोऽधीतः । अपवर्गे किम् । मासमधीतो नायातः । **सहयुक्तेऽप्रधाने ।२।३।१९।** सहार्थेन युक्ते अप्रधाने तृतीया स्यात् । पुत्रेण सहागतः पिता । एवं साकंसार्धंसमंयोगेऽपि । विनापि तद्योगं तृतीया । वृद्धोयूनेत्यादिनिर्देशात् । **येनाङ्गविकारः ।२।३।२०।** येनाङ्गेन विकृतेनाङ्गिनो विकारो लक्ष्यते ततस्तृतीया स्यात् । अक्ष्णा काणः । अक्षिसंबन्धिकाणत्वविशिष्ट इत्यर्थः । अङ्गविकारः किम् । अक्षि काणमस्य । **इत्थंभूतलक्षणे ।२।३।२१।** कंचित्प्रकारं प्राप्तस्य लक्षणे तृतीया स्यात् । जटाभिस्तापसः । जटाज्ञाप्यतापसत्वविशिष्ट इत्यर्थः । **संज्ञोऽन्यतरस्यां कर्मणि ।२।३।२२।** संपूर्वस्य जानातेः कर्मणि तृतीया वा स्यात् । पित्रा पितरं वा संजानीते । **हेतौ ।२।३।२३।** हेत्वर्थे तृतीया स्यात् । द्रव्यादिसाधारणं निर्व्यापारसाधारणं च हेतुत्वम् । करणत्वं तु क्रियामात्रविषयं व्यापारनियतं च । दण्डेन घटः । पुण्येन दृष्टो हरिः । फलमपीह हेतुः ।

तस्यानवकाशत्वाद् द्वितीयेति ॥ स्यादेतत् । दीव्यन्ते अक्षा इत्यत्राभिहितेऽपि कर्मणि करणत्वस्यानभिधानात्तृतीया स्यात्' तथा देवना अक्षा इत्यत्र ल्युटा करणत्वस्याभिधानेपि कर्मणोऽनभिधानात् द्वितीया स्यात् । मैवम् । एकैव ह्यत्र शक्तिः संज्ञाद्वययोगिनी, तथा चैकस्यां शक्तावभिहितायामन्यस्या अप्यभिधानादुभयत्राप्यभिधानमेव, न त्वनभिहितत्वम् ॥—**सहयुक्ते**—। 'सहेनाप्रधाने' इत्येव वाच्ये युक्तग्रहणादर्थग्रहणमित्याह—**सहार्थेने**ति । सहार्थकशब्देन सहसाकंसार्धमित्यनेनेत्यर्थः ॥ **पुत्रेणे**ति । पितुरेवागमनक्रियासंबन्धः शाब्दः पुत्रस्य त्वार्थ इत्येतावतैव तत्प्राधान्यमुच्यते ॥ अप्रधानग्रहणं त्यक्तुं शक्यम् । न चैवं पितुरपि तृतीयापत्तिः, तत्र प्रातिपदिकार्थमात्रे अन्तरङ्गत्वात्प्रथमोपपत्तेः । न च यत्र प्रथमा न प्राप्नोति पुत्रेण सह पितुरागमनमित्यादौ तत्र प्रधानात् पितुरपि तृतीया स्यादतस्तद्वारणायाप्रधानग्रहणमावश्यकमिति वाच्यम् । कारकविभक्तेर्बलीयस्त्वात् 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति षष्ठ्या एव तत्र प्रवृत्तेरिति दिक् ॥—**येनाङ्ग**—। येनेति सर्वनाम्ना प्रकृत्यर्थभूतोऽवयव एव गृह्यते, संनिधानात् । स चार्थाद्विकृत एव । न त्वविकृतेनावयवेन शरीरस्य विकारः संभवति तदेतदाह—**येनाङ्गेन विकृतेने**ति ॥—**अङ्गिन** इति । सूत्रेऽङ्गशब्द अर्शआद्यजन्त इति भावः ॥ जटानामित्थंभूतलक्षणमुपपादयति—**जटाज्ञाप्ये**ति । जटाभिर्ज्ञाप्यं यत्तापसत्वं तद्विशिष्ट इत्यर्थः ॥—**संज्ञो**—॥ 'ज्ञा अवबोधने' इत्ययमेव गृह्यते न तु 'जनी प्रादुर्भावे' इति, तस्याकर्मकत्वात् । ङसः प्राग्भागस्य ज्ञ इत्यस्य 'अल्लोपोऽनः' इत्यल्लोपेन निष्पन्नतया लाक्षणिकत्वाच्चेत्याशयेनाह—**जानातेरि**ति ॥—**संजानीत** इति । 'संप्रतिभ्यामनाध्याने' इति तङ् । कृद्योगे परत्वात् 'कर्तृकर्मणोः' इति षष्ठ्येव पितुः संजाता । आध्याने तु पित्रा पितरं वा संजानाति ॥ हरदत्तस्त्वाह—आध्याने परत्वात् 'अधीगर्थ–' इति षष्ठी मातुः संजानातीति । तन्न । तत्र शेषाधिकारादिति मनोरमायां स्थितम् ॥—**हेतौ** ॥ हेतुरिह लौकिकः फलसाधनीभूतो गृह्यते न तु 'तत्प्रयोजको हेतुश्च' इति कृत्रिमः । तस्य चकारेण कर्तृसंज्ञाविधानात् कर्तृत्वादेव तृतीयासिद्धेरत आह—**हेत्वर्थ** इत्यादि ॥ ननु लौकिकहेतोरपि करणत्वादेव तृतीयासिद्धौ किमनेनेत्याशङ्क्य हेतुत्वकरणत्वयोर्भेदमाह—**द्रव्यादी**ति । आदिशब्देन गुणक्रिये ग्राह्ये । द्रव्यगुणक्रियानिरूपितं निर्व्यापारसव्यापारवृत्ति च यत्तद्धेतुत्वमित्यर्थः ॥—**करणत्वं त्वि**ति । क्रियामात्रनिरूपितं व्यापारवद्वृत्ति च यत्तत्करणत्वमित्यर्थः । एवं च हेतुकरणयोर्भेदादन्यतरेणान्यस्यान्यथासिद्धिर्न शङ्क्येति भावः ॥ उक्तं च—'द्रव्यादिविषयो हेतुः कारकं नियतक्रियम् । अनाश्रिते तु व्यापारे निमित्तं हेतुरिष्यते' इति ॥ द्रव्यविषये हेतुत्वमुदाहरति—**दण्डेन घट** इति । दण्डहेतुको घट इत्यर्थः । अत्र हि व्यापारोऽस्तु वा मास्तु साक्षात् क्रियान्वयित्वाभावात् करणत्वं नास्तीति भावः ॥ क्रियाविषये उदाहरणमाह—**पुण्येन दृष्ट** इति । पुण्यशब्देनेह परमापूर्वमुच्यते तस्य च हरिदर्शनरूपक्रियान्वयित्वसंभवेऽपि व्यापारत्वाभावान्न करणत्वमिति भावः । यदा यागादिकमेव पुण्यशब्देन विवक्ष्यते, तदा तस्य व्यापारवत्त्वमस्त्येवेति 'कर्तृकरणयोः–' इत्यनेनैव तृतीया सिद्धा । गुणविषये तु पुण्येन गौरवर्ण इत्याद्युदाहार्यम् । जटाभिस्तापस इत्यादौ तु लक्ष्यलक्षणभावविवक्षायां हेतुत्वाविवक्षणादनेनाप्राप्ता तृतीयेति 'इत्थंभूतलक्षणे' इत्यारब्धमित्याहुः ॥ अत्र केचिदुत्प्रेक्षन्ते—द्रव्यादिसाधारणत्वाद् हेतुत्वस्य 'हेतौ' इत्यनेनैव बाणेन हत इत्यादिप्रयोगसिद्धेः 'कर्तृकरणयोः–' इति सूत्रे करणग्रहणं त्यक्तुं शक्यं, करणसंज्ञा तु आवश्यकी 'क-

---

१ नायात इति—अनेन फलाप्राप्तिरेव स्फुटमुच्यते । २ सहार्थेनेति—सहार्थः साहित्यं तच्च स्वसमभिव्याहृतक्रियादिसमानकालिकतत्क्रियादिमत्त्वं, क्वचिच्च समानदेशक्रियावत्त्वम् । अत एव माषवापोत्तरं तत्रैव क्षेत्रे तिलवापे तिलैः सह माषान्वपतीति भवति । ३ अक्ष्णा काण इति—यद्यपि अक्ष्येव काणं तथापि अवयवधर्मस्य समुदाये आरोपात् शरीरे तदवच्छिन्ने च व्यवहारो निरूढः । ४ काणत्वेति—लेशतोऽपि दर्शनसामर्थ्यहीनत्वं तत्त्वम् । ५ जटाभिरिति—यद्यपि जटाभिस्तापसो ज्ञात इत्यर्थे ज्ञानक्रियाकरणत्वेनैव तृतीया सिद्धा तथापि करणत्वाविवक्षायां लक्ष्यलक्षणभावविवक्षायां तृतीयासिद्ध्यर्थमिदम् ।

अध्ययनेन वसति । गम्यमानापि क्रिया कारकविभक्तौ प्रयोजिका । अलं श्रमेण । साध्यं नास्तीत्यर्थः । इह साधनक्रियां प्रति श्रमः करणम् । शतेनशतेन वत्सान्पाययति पयः । शतेन परिच्छिद्येत्यर्थः ॥ ॐ अशिष्टव्यवहारे दाणः प्रयोगे चतुर्थ्यर्थे तृतीया ॥ दास्या संयच्छते कामुकः । धर्म्ये तु भार्यायै संयच्छति । ॱ कर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदानम् ।१।४।३२। दानस्य कर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदानसंज्ञः स्यात् । ॱ चतुर्थी संप्रदाने ।२।३।१३। विप्राय गां ददाति । अनभिहित इत्येव । दानीयो विप्रः ॥ ॐ क्रियया यमभिप्रैति सोऽपि संप्रदानम् ॥ पत्ये शेते ॥ ॐ कर्मणः करणसंज्ञा संप्रदानस्य च कर्मसंज्ञा ॥ पशुना रुद्रं यजते । पशुं रुद्राय ददातीत्यर्थः ।

रणाधिकरणयोश्च' इत्याद्यर्थमिति ॥ अन्ये तु क्रियासाधकतमं यत्तद्व्यापारवत्त्वेन विवक्षितं चेत् करणं नो चेद्धेतुः । द्रव्यसाधकतमस्य दण्डादेस्तु व्यापारवत्त्वेऽपि हेतुत्वमेव । एवं च रामेण बाणेन हत इत्यादौ हनने बाणादिर्निमित्तमित्येतावदेव यदा विवक्ष्यते, तदा 'हेतौ' इत्यनेनैव तृतीया । 'बाणव्यापारसाध्यप्राणवियोगाश्रयः' इत्येवं व्यापाराविष्टत्वेन विवक्षायां तु हेतुत्वाविवक्षणात् 'कर्तृकरणयोः–' इति करणे तृतीया आरब्धेत्याहुः ॥—फलमपीति । एतच्च 'प्रत्ययः' इति सूत्रे कैयटे स्पष्टम् ॥—अध्ययनेनेति । तादर्थ्यविवक्षया चतुर्थ्यपि भवतीति चतुर्थ्या सहेयं तृतीया विकल्प्यते । अध्ययनाय वसति ॥ अत्र केचित् परिष्कुर्वन्ति—अध्ययनेन वसतीत्यत्र दण्डहेतुको घट इतिवदध्ययनहेतुको निवास इत्यर्थस्वीकारेऽन्वयं विशेषः । अध्ययनस्य फलेन सहाभेदः संसर्गः, उपकारकत्वेन सहनिरूपकता । ततश्च 'फलाभिन्नाध्ययननिरूपितोपकारकत्वाश्रयनिवसनानुकूलो व्यापारः' इत्यर्थः । 'दण्डेन घटः' इत्यत्र तु 'दण्डनिष्ठोपकारकत्वनिरूपितोपकार्यत्वाश्रयो घटः' इत्यर्थः । उपकार्यं हि साध्यम् । फलमपि तदेवेति ॥—गम्यमानापीति । अपिशब्देन श्रूयमाणक्रिया समुच्चीयते । न केवलं श्रूयमाणैव क्रिया विभक्तौ प्रयोजिका, किं तु गम्यमानापीति भावः ॥—साधनेति । साध्यमित्यत्र प्रकृतिभूतो यो धातुस्तदर्थं प्रतीति भावः ॥—अशिष्टेति । एतच्च 'दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे' इत्यनेन ज्ञाप्यत इति मनोरमायां स्थितम् ॥ केचिदिह परिष्कुर्वन्ति 'अशिष्टव्यवहार इत्यंशो वाचनिक एव । अन्यांशस्तु ज्ञापकसिद्धः' इति ॥—दास्या संयच्छते इति । 'दाणश्च सा चेत्–' इति तङ् । 'पाघ्राध्मा–' इति यच्छादेशः ॥—कामुक इति । 'लषपतपद–' इत्यादिना कमेरुकञ् ॥ इति तृतीया ॥ ॥

कर्मणा—॥ महासंज्ञाकरणमन्वर्थसंज्ञाविधानार्थम् । सम्यक् प्रदीयतेऽस्मै तत्संप्रदानमिति । अत एवाह—दानस्येति । दानक्रियाकर्मणा कर्ता यमभिप्रैति संबध्नाति संबन्धुमीप्सति वा तत् कारकं संप्रदानसंज्ञकमित्यर्थः । तेन 'अजां नयति ग्रामम्, हस्तं निदधाति वृक्षे' इत्यादौ नातिप्रसङ्गः । दानं चापुनर्ग्रहणाय स्वस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकं परस्वत्वोत्पादनम् । अत एव रजकस्य वस्त्रं ददातीत्यादौ न भवति । तत्र हि ददातिर्भाक्तः । एतच्च वृत्तिमतम् । भाष्यमते तु नान्वर्थतायामाग्रहः 'खण्डिकोपाध्यायः शिष्याय चपेटां ददाति' इत्यादिप्रयोगात् । रजकस्य ददातीति प्रयोगस्तु शेषत्वविवक्षायां भविष्यति । न चैवमजां नयति ग्राममित्यादावतिप्रसङ्गः शङ्क्यः । अजां प्रति ग्रामस्य शेषित्वाभावात् । यमभिप्रैतीत्युक्त्या हि यमिति निर्दिष्टस्य शेषित्वं कर्मणश्च शेषत्वं लभ्यते, गां प्रति तु विप्रस्य शेषित्वमस्तीति भवति तस्य संप्रदानसंज्ञा ॥ अत्र अभि प्र एतीत्येतत्पदत्रयं, न तु समासः । 'उदात्तवता गतिमता च तिङा गतेः समासो वक्तव्यः' इति वार्तिकस्य छन्दोविषयत्वादिति हरदत्तः । भाषाविषयत्वे तु यत् प्रकुरुते इत्यादौ समासत्वात्सोरुत्पत्तिः स्यात् । लिङ्गसर्वनामनपुंसकतामभ्युपेत्य 'स्वमोर्नपुंसकात्' इति लुकि कृतेऽपि 'ह्रस्वो नपुंसके' इति ह्रस्वः स्यात्, यत् प्रकुर्वाणमित्यत्र तु नलोपः स्यात्, तस्मादुक्तवार्तिकस्य छन्दोविषयत्वं युक्तमेव ॥—दानीय इति ॥ बाहुलकात्संप्रदाने अनीयर् ॥—क्रिययेति । क्रियायाः कृत्रिमकर्मत्वाभावात् तया अभिप्रेयमाणस्य सूत्रेण संज्ञा न प्राप्नोतीति वचनम् । एतच्च 'क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः' इत्यनेन सिद्धम् । पत्ये शेते इत्यादौ पतिमनुकूलयितुं शेते इत्याद्यर्थाभ्युपगमे बाधकाभावात् । भाष्यकारमते तु 'कर्मणा यमभिप्रैति' इति सूत्रेणैव सिद्धम् 'संदर्शनप्रार्थनाध्यवसायैराप्यमानत्वात् क्रियापि कृत्रिमं कर्म' इति तैरुक्तत्वात् । नन्वेवमपि ददातिकर्मत्वाभावात् 'क्रियया यमभिप्रैति' इत्येतद्वचनं कर्तव्यमेवेति वाच्यम् । भाष्ये अन्वर्थसंज्ञात्वास्वीकारात् ॥ नन्वेवं कटं करोति, ओदनं पचतीत्यादावपि संप्रदानत्वप्रसङ्गस्तथा च वचनद्वयबलात् कर्मसंप्रदानयोः पर्यायत्वे कटाय करोतीत्याद्यनिष्टप्रयोगोऽपि स्यादिति चेत् । अत्राहुः । पत्ये शेते इत्यकर्मकस्थले सावकाशायाः संप्रदानसंज्ञायाः निरवकाशया कर्मसंज्ञया बाधितत्वान्नैवानिष्टप्रसक्तिः । न चैवं 'गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ–' इति सूत्रमावश्यकमेवेति तत्प्रत्याख्यानं भाष्यस्थं न संगच्छत इति वाच्यम् । भाष्ये तत्प्रत्याख्यानस्य प्रौढिवादमात्रत्वादिति दिक् ॥ स्यादेतद्—दानस्य तदर्थत्वात्तादर्थ्ये चतुर्थी सिद्धैव किमनया संप्रदानसंज्ञया । मैवम् । दानक्रियार्थं हि संप्रदानं, न तु दानक्रिया तदर्था । कारकाणां क्रियार्थत्वात् ॥—कर्मणः करणसंज्ञा इत्यादि । छान्दसमेतत् । अत एवेदं सुव्व्यत्ययेन सिद्धत्वादिति प्रत्याख्यायते ॥

---

१ अशिष्टेति—अशिष्टानां संकीर्णाचाराणां यो व्यवहारः क्रिया तद्बोधकप्रयोगे प्रत्यासत्त्या यत्संबन्धेन व्यवहारस्य संकीर्णाचारत्वं तद्वाचकाच्चतुर्थ्यर्थे तृतीयेत्यर्थः । २ दास्येति—दासीसंप्रदानकं रतिफलकं दानमिति बोधः । ३ दानस्येति—दाधात्वर्थस्येत्यर्थः । इदमुपलक्षणं क्रियामात्रस्य ।

रुच्यर्थानां प्रीयमाणः ।१।४।३३। रुच्यर्थानां धातूनां प्रयोगे प्रीयमाणोऽर्थः संप्रदानं स्यात् । हरये रोचते भक्तिः । [1]अन्यकर्तृकोऽभिलाषो रुचिः । हरिनिष्ठप्रीतेर्भक्तिः कर्त्री । प्रीयमाणः किम् । देवदत्ताय रोचते मोदकः पथि । **श्लाघह्नुङ्स्थाशपां ज्ञीप्स्यमानः ।१।४।३४।** एषां प्रयोगे बोधयितुमिष्टः संप्रदानं स्यात् । गोपी स्मरात्कृष्णाय [2]श्लाघते ह्नुते तिष्ठते शपते वा । ज्ञीप्स्यमानः किम् । देवदत्ताय श्लाघते पथि । **धारेरुत्तमर्णः ।१।४।३५।** धारयतेः प्रयोगे उत्तमर्ण उक्तसंज्ञः स्यात् । भक्ताय धारयति [3]मोक्षं हरिः । उत्तमर्णः किम् । देवदत्ताय शतं धारयति ग्रामे । **स्पृहेरीप्सितः ।१।४।३६।** स्पृहयतेः प्रयोगे इष्टः संप्रदानं स्यात् । पुष्पेभ्यः स्पृहयति । ईप्सितः किम् । पुष्पेभ्यो वने स्पृहयति । ईप्सितमात्रे इयं संज्ञा । प्रकर्षविवक्षायां तु [4]परत्वात्कर्मसंज्ञा । पुष्पाणि स्पृहयति । **क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः ।१।४।३७।** क्रुधाद्यर्थानां प्रयोगे यं प्रति कोपः स उक्तसंज्ञः स्यात् । हरये क्रुध्यति । द्रुह्यति । ईर्ष्यति । असूयति । यं प्रति कोपः किम् । [5]भार्यामीर्ष्यति मैनामन्योऽद्राक्षीदिति । क्रोधोऽमर्षः । द्रोहोऽपकारः । ईर्ष्याऽक्षमा । असूया गुणेषु दोषाविष्करणम् । द्रुहादयोऽपि कोपप्रभवा एव गृह्यन्ते । अतो विशे-

---

—**रुच्यर्थानाम्**—॥ रुचिरर्थो येषां ते रुच्यर्थास्तेषाम् ॥—**प्रीयमाण** इति । 'प्रीञ् तर्पणे' अस्मात् कर्मणि लट् ॥—**हरये रोचत** इति । हरिं प्रीणयतीत्यर्थः । कर्मसंज्ञायां प्राप्तायां वचनम् । यद्यपि रुचिर्दीप्तावपि पठ्यते, तथापीह दीप्तिर्न विवक्षितेत्याह—**अन्यकर्तृकोऽभिलाष** इति। अत एवादित्यो रोचते दिक्षु इत्यत्र दीप्त्यर्थे संज्ञा न भवति ॥—**हरिनिष्ठप्रीतेरि**ति । एतेन अन्यकर्तृकत्वमिह प्रीत्याश्रयान्यकर्तृकत्वमित्युक्तं भवति ॥— **मोदकः पथी**ति । देवदत्तस्यैव प्रीयमाणपदाभावे तु पथोऽपि स्यादिति भावः ॥—**श्लाघह्नुङ्**—॥ 'श्लाघृ कत्थने' 'ह्नुङ् अपनयने' 'ष्ठा गतिनिवृत्तौ' 'शप उपालम्भे' ॥—**कृष्णाय श्लाघत** इति । कृष्णं स्तौतीत्यर्थः । कर्मत्वे प्राप्ते वचनमिदम् ॥ अन्ये त्वाहुः । कृष्णाय आत्मानं परं वा श्लाघ्यं कथयतीत्यर्थ इति । अस्मिंस्तु पक्षे शेषषष्ठ्यां प्राप्तायां वचनम् ॥—**ह्नुत** इति । सपत्नीभ्यः कृष्णं ह्नुवाना तमेवार्थं कृष्णं बोधयतीत्यर्थः ॥ यस्य कस्यचित् ह्नुते बोधयतीति वा ॥—**तिष्ठत** इति । स्थित्या स्वाभिप्रायं कृष्णं बोधयतीत्यर्थः । 'प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च' इति तङ् ॥—**शपत** इति । उपालम्भेन स्वाभिप्रायं कृष्णं बोधयतीत्यर्थः ॥—**धारेरुत्तमर्णः** ॥ 'धृङ् अवस्थाने' । हेतुमण्ण्यन्तः । उत्तमर्णो धनस्वामी । अर्तेः क्तः । ऋणम् । 'ऋणमाधमर्ण्ये' इत्यत्र व्यवहारविशेषोपलक्षणार्थमाधमर्ण्यग्रहणमिति व्याख्यानादुत्तमर्णेऽपि निष्ठानत्वं भवति । अस्मादेव निपातनादत्र बहुव्रीहौ निष्ठान्तस्य परनिपातो बोध्यः ॥—**भक्तायेत्या**दि । इह भक्त उत्तमर्णो हरिरधमर्णः । धृङोऽकर्मकत्वादणौ कर्तुर्मोक्षस्य णौ कर्मत्वम् ॥—**शतं धारयति ग्राम** इति । परत्वादिहाधिकरणसंज्ञा भविष्यतीति चेदुत्तमर्णेऽपि तर्हि हेतुसंज्ञा स्यादिति हरदत्तः ॥ ततश्चोत्तमर्णग्रहणाभावे हेतुसंज्ञाया इवाधिकरणसंज्ञाया अप्ययमपवादः स्यात्तद्वारणाय उत्तमर्णग्रहणमिति भावः ॥ एवं च कृतेऽप्युत्तमर्णग्रहणे 'तत्प्रयोजको हेतुश्च' इति हेतुसंज्ञायां प्राप्तायां तद्बाधनार्थमिदं संप्रदानसंज्ञावचनमिति निष्कर्षमाहुः ॥ मनोरमायां तु षष्ठ्यां प्राप्तायां इदं वचनमिति स्थितम् ॥—**स्पृहेरीप्सितः** ॥ 'स्पृह ईप्सायां' चुरादावदन्तः, तेन स्पृहयतीत्यत्र लघूपधगुणो न ॥—**परत्वादि**ति । तेन 'परस्परेण स्पृहणीयशोभम्' 'स्पृहणीयगुणैर्महात्मभिः' इत्यादौ कर्मण्यनीयर् सिध्यति । शेषत्वविवक्षायां तु 'कुमार्य इव कान्तस्य त्रस्यन्ति स्पृहयन्ति च' इत्यत्र षष्ठ्यपि सिध्यतीति हरदत्तादयः ॥ वाक्यपदीयहेलाराजीयग्रन्थयोस्तु स्पृहयतियोगे कर्मसंज्ञायाः शेषषष्ठ्याश्च बाधिकेयं संप्रदानसंज्ञेति स्थितम् ॥ युक्तं चैतत्—'क्रियया यमभिप्रैति–' इत्यनेनैवेष्टसिद्धेः 'स्पृहेरीप्सितः' इत्येतत्सूत्रस्य हरदत्तादिमते वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । तस्माद्वाक्यपदीयादिग्रन्थानुरोधेन 'परस्परेण स्पृहणीयशोभम्' इत्यादौ 'दानीयो विप्रः' इतिवत् बाहुलकात्संप्रदाने अनीयर् इति व्याख्येयम् । 'कुमार्य इव कान्तस्य' इत्यत्र तु त्रस्यन्तीत्येतदर्थतया कृतार्थस्य कान्तस्येति षष्ठ्यन्तस्य विपरिणामेन कान्ताय स्पृहयन्तीति व्याख्येयमिति केचित् ॥—**क्रुधद्रुह**—॥ 'क्रुध क्रोधे' 'द्रुह जिघांसायाम्' 'ईर्ष्य ईर्ष्यायाम्' 'असूयतिः कण्ड्वादियगन्तः' । एषामर्थ इवार्थो येषां धातूनामित्यर्थः ॥—**द्रोहोऽपकार** इति । 'द्रुह द्रोहे' इति पाठाभिप्रायेणोक्तं जिघांसा द्रोह एवेत्यर्थतोऽनुभाषणं वा ॥—**अक्षमे**ति । परसंपत्त्यसहनमित्यर्थः ॥ क्रुधद्रुहोरकर्मकत्वात्तद्योगे षष्ठी प्राप्ता । अन्ययोस्तु सकर्मकत्वाद् द्वितीया प्राप्ता ॥ ननु चित्तदोषार्थानामित्येवास्तु किं क्रोधादीनां विशिष्योपादानेनेति चेत् । अत्राहुः— द्वेषादावतिप्रसङ्गवारणाय विशिष्योपादानम् । तेन 'योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः' इत्यत्र चतुर्थी न भव-

---

१ अन्यकर्तृक इति—अभिलष्यतिकर्त्रपेक्षयान्यदभिलष्यतिकर्म तत्कर्तृक इत्यर्थः । हरिभक्तिमभिलष्यतीति प्रत्ययात् यत्किंचिद्विषयकप्रीत्यनुकूलव्यापाराश्रयोऽभिलष्यतेः कर्ता । यत्किंचिन्निष्ठप्रीत्यनुकूलः प्रीतिव्यधिकरणो यो व्यापारस्तदाश्रयो रोचतेः कर्तेति भावः । २ श्लाघतेइति—श्लाघादीनां स्तुत्यादिना बोधनमर्थः । ३ मोक्षमिति—मोक्षोऽप्यवश्यदेयत्वेन ऋणं भवत्येव । ४ परत्वादिति—इदं सूत्रं विषयतया क्रियाजनकत्वमात्रविवक्षायां चरितार्थमिति भावः । ५ भार्यामीर्ष्यतीति—नात्र भार्यां प्रति कोपः, किंतु परैर्दृश्यमानां तां न सहते इत्येव । एवं च अत्र न कोपजन्येर्ष्या, किं तु अन्यपुरुषदर्शनजन्या इति भावः ।

पश्च सामान्येन यं प्रति कोप इति । **क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्म** ।१।४।३८। सोपसर्गयोरनयोर्यं प्रति कोपस्तत्कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् । क्रूरमभिक्रुध्यति । अभिद्रुह्यति । **राधीक्ष्योर्यस्य विप्रश्नः** ।१।४।३९। एतयोः कारकं संप्रदानं स्यात् । यदीयो विविधः प्रश्नः क्रियते । कृष्णाय राध्यति ईक्षते वा । पृष्टो गर्गः शुभाशुभं पर्यालोचयतीत्यर्थः । **प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः पूर्वस्य कर्ता** ।१।४।४०। आभ्यां परस्य शृणोतेर्योगे पूर्वस्य प्रवर्तनरूपव्यापारस्य कर्ता संप्रदानं स्यात् । विप्राय गां प्रतिशृणोति आशृणोति वा । विप्रेण मह्यं देहीति प्रवर्तितः प्रतिजानीत इत्यर्थः । **अनुप्रतिगृणश्च** ।१।४।४१। आभ्यां गृणातेः कारकं पूर्वव्यापारस्य[1] कर्तृभूतमुक्तसंज्ञं स्यात् । होत्रेऽनुगृणाति प्रतिगृणाति । होता प्रथमं शंसति तमध्वर्युः प्रोत्साहयतीत्यर्थः[2] । **परिक्रयणे संप्रदानमन्यतरस्याम्** ।१।४।४४। नियतकालं भृत्या स्वीकरणं परिक्रयणं तस्मिन् साधकतमं कारकं संप्रदानसंज्ञं वा स्यात् । शतेन शताय वा परिक्रीतः ॥ **तादर्थ्ये चतुर्थी वाच्या** ॥ मुक्तये हरिं भजति ॥ **क्लृपि संपद्यमाने च** ॥ भक्तिर्ज्ञानाय कल्पते संपद्यते जायते इत्यादि ॥ **उत्पातेन ज्ञापिते च** ॥ वाताय कपिला विद्युत् ॥ **हितयोगे च** ॥ ब्राह्मणाय हितम् । **क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः** ।२।३।१४। क्रियार्था क्रिया उपपदं यस्य तस्य स्थानिनोऽप्रयुज्यमानस्य तुमुनः कर्मणि

ति । तत्र ह्यनभिनन्दनं द्रुहेरर्थः । अत एवाचेतनेष्वपि द्रुहधातुः प्रयुज्यते । औषधं द्रुह्यतीति ॥—**कोपप्रभवा एवे**ति । कथं तर्हि 'कुप्यसि कस्मैचित्' इति । न हि कोपः कोपप्रभवः ॥ अत्र व्याचख्युः—कुपिरत्र द्रोहार्थ इति पत्ये शेते इतिवत् 'क्रियया यम्–' इत्येव सिद्धे क्रुधद्रुहोर्ग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनमित्याहुः ॥—**राधीक्ष्योः**—॥ 'राध संसिद्धौ' 'ईक्ष दर्शने' । अनयोस्त्विह शुभाशुभपर्यालोचनमर्थस्तच्च प्रश्नपूर्वकमित्याशयेन विवृणोति—**पृष्टो गर्ग** इति । शुभाशुभरूपयोः कर्मणोर्धात्वर्थेनोपसंग्रहादकर्मकावेतौ । अत एव राध्यतीति श्यन् 'राधोकर्मकाद्वृद्धावेव' इति दिवादिषु वक्ष्यमाणेन गणसूत्रेणाकर्मकादेव तद्विधानात् । कृष्णसंबन्धि शुभाशुभमित्यर्थाभ्युपगमात् षष्ठ्यां प्राप्तायां वचनमिदम् ॥—**अनुप्रति**—॥ गृण इति श्नान्तस्यानुकरणशब्दात् षष्ठी ॥ 'प्रत्याङ्भ्याम्–' इति पूर्वसूत्रे द्विवचननिर्देशात् प्रत्येकमेव धातुसंबन्धि इति निर्धारितं तत्साहचर्यादिहापि प्रत्येकमेव संबन्धि इति सूचयन्नाह—**आभ्यां गृणाते**रिति ॥—**होत्रे** इति । कर्मत्वे प्राप्ते वचनम् ॥—**परिक्रयणे**—॥ द्रव्यदानेनात्यन्तस्वीकारः क्रयः, तस्य समीपं परिशब्द आचष्टे । अनियतकालात् क्रयणात् परिक्रयणस्य न्यूनकालत्वादित्याशयेनाह—**नियते**ति । भृत्या वेतनादिना ॥—**तादर्थ्ये** इति । तस्मै कार्यायेदं तदर्थं कारणं तस्य भावस्तादर्थ्यम् । ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् । 'कृत्तद्धितसमासेभ्यः संबन्धाभिधानं भावप्रत्ययेन' इति सिद्धान्तात् ष्यञा संबन्धोऽभिधीयते स च संबन्धोऽनेकविधो, न तु कार्यकारणभाव एव, तेन ब्राह्मणाय दधीत्याद्यपि सिद्धम् । ब्राह्मणस्य दध्यजन्यत्वेऽपि तत्संस्कार्यत्वात् । न चैवं दधिशब्दादपि चतुर्थी स्यादिति शङ्क्यं, संबन्धस्य द्विनिष्ठत्वेऽपि षष्ठीवद्विशेषणादेव भवतीत्याकरे अभ्युपगमात् । एवं यूपाय दारु इत्यत्र दारुशब्दादपि न भवति 'हेतौ' इति तृतीयापि षष्ठीविषय एव भवतीति सापीह न भवति, किं तु प्रातिपदिकार्थे प्रथमैव । न चैतद्वार्तिकस्यावश्यकत्वे 'चतुर्थी संप्रदाने' इति सूत्रं व्यर्थमिति भ्रमितव्यम् । हरये रोचते इत्याद्यर्थं तस्याप्यावश्यकत्वात् । विप्राय गामित्यत्रापि तादर्थ्ये चतुर्थ्याः प्राप्तिर्नास्तीति प्रागेवोक्तत्वाच्चेति दिक् ॥ **क्लृपी**ति । संपदादित्वाद्भावे क्विपि तदन्तात्सप्तमी । संपत्तिरिहाभूतप्रादुर्भावः, 'क्लृप्यर्थकधातुप्रयोगे यः संपद्यते तत्र च विकारवाचकाच्चतुर्थी' इत्यर्थः । स हि संपद्यते प्रादुर्भवति । तदुदाहरन्ति—**भक्तिर्ज्ञानाये**ति । ज्ञानात्मना परिणमत इत्यर्थः । प्रकृतिविकृत्योर्भेदविवक्षायां विकृतिवाचकाच्चतुर्थी । अभेदविवक्षायां तु परत्वात् प्रथमैव भक्तिर्ज्ञानं कल्पते । यदा तु 'जनिकर्तुः–' इति भक्तेरपादानत्वं विवक्ष्यते, तदापि ज्ञानस्याभिहितकर्तृत्वात् प्रथमैव 'भक्तेर्ज्ञानं कल्पते' ॥ क्लृपीत्यर्थग्रहणमित्याशयेनाह—**संपद्यत** इत्यादि ॥ यद्यपि तादर्थ्ये चतुर्थ्यैव भक्तिर्ज्ञानायेत्यादिप्रयोगाः सिध्यन्ति, तथापि परिणामत्वप्रकारकबोधार्थमिदं वचनमित्याहुः ॥—**उत्पातेने**ति । प्राणिनां शुभाशुभसूचको भूतविकार उत्पातः तेन ज्ञापितेऽर्थे वर्तमानाच्चतुर्थी वाच्येत्यर्थः ॥—**वातये**ति । वातस्य ज्ञापिकेत्यर्थः ॥—**हिते**ति ॥ चतुर्थीसमासविधानाज्ज्ञापकादितल्लब्धमिति भावः ॥ एवं शुभयोगेऽपि चतुर्थी बोध्या ॥ —**क्रियार्थोपपद**—॥ क्रिया अर्थः प्रयोजनं यस्याः सा क्रियार्था क्रिया उपपदं यस्य । यद्यपि क्रियाया उपपदत्वं न संभवति, तथापीह स्ववाचकशब्दद्वारा तद्बोध्यम् । क्रियाफलं क्रियावाचकमित्यर्थः । क्रियावाचकस्यापि धातोरुपोच्चारितपदरूपोपपदत्वं यद्यपि न संभवति सुप्तिङन्तस्यैव पदत्वात्, तथापीह क्रियावाचकप्रकृतिकमित्यर्थो विवक्षितः, तादृशमुपपदं यस्य तुमुन्नन्तस्य तस्य कर्मणि चतुर्थी भवतीति निष्कृष्टोऽर्थः । 'तुमुन्ण्वुलौ क्रियायाम्–' इति सूत्रमहिम्ना क्रियार्थकमुपपदं क्रियावाच्येव फलतीत्याशयेनाह—**क्रियार्था क्रिये**ति । स्थानिन इत्यस्यैवार्थकथनमप्रयुज्यमानस्येति ॥—**तुमुन** इति । ण्वुलोऽप्युपलक्षणम् । फलेभ्यो यातीत्यस्य फलान्याहारक इति विवरणे बाधकाभावात् ॥—**कर्मणी**ति । तथा च द्वितीयापवादोऽयमिति भावः ॥ यत्तु प्रसादकृता व्याख्यातम् । अप्रयुज्यमानस्यैव कर्मणि यथा स्यात् । प्रयुज्यमानस्य कर्मणि मा

---

१ पूर्वव्यापारस्येति—शंसनस्येत्यर्थः । २ इत्यर्थ इति—ओथामेत्यादिशब्दैरिति शेषः ।

चतुर्थी स्यात् । फलेभ्यो याति । फलान्याहर्तुं यातीत्यर्थः । [1]नमस्कुर्मो नृसिंहाय । नृसिंहमनुकूलयितुमित्यर्थः । एवं स्वयंभुवे नमस्कृत्येत्यादावपि । **तुमर्थाच्च भाववचनात्** ।२।३।१५। भाववचनाश्चेति सूत्रेण यो विहितस्तदन्ताच्चतुर्थी स्यात् । यागाय याति । यष्टुं यातीत्यर्थः । **नमःस्वस्तिस्वाहास्वधाऽलंवषड्योगाच्च** ।२।३।१६। एभिर्योगे चतुर्थी स्यात् । हरये नमः । (प) **उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी** । नमस्करोति देवान् । प्रजाभ्यः स्वस्ति । अग्नये स्वाहा । पितृभ्यः स्वधा । अलमिति [2]पर्याप्त्यर्थग्रहणम् । तेन दैत्येभ्यो हरिरलं प्रभुः समर्थः शक्त इत्यादि । प्रभ्वादियोगे षष्ठ्यपि साधुः । तस्मै प्रभवति स एषां ग्रामणीरिति निर्देशात् । तेन प्रभुर्बुभूपुर्भुवनत्रयस्येति सिद्धम् । वषडिन्द्राय । चकारः पुनर्विधानार्थः । तेनाशीर्विवक्षायां परामपि चतुर्थी चाशिषीति षष्ठीं बाधित्वा चतुर्थ्येव भवति । [3]स्वस्ति गोभ्यो भूयात् । **मन्यकर्मण्यनादरे विभाषाऽप्राणिषु** ।२।३।१७। प्राणिवर्जे मन्यतेः कर्मणि चतुर्थी वा स्यात्तिरस्कारे । न त्वां तृणं मन्ये तृणाय वा । श्यना निर्देशात्तानादिकयोगे न । न त्वां तृणं मन्येऽहम् । अप्राणिष्वित्यपनीय ॥ **नौकाकान्नशुकशृगालवर्ज्येष्विति वाच्यम्** ॥ तेन न त्वां नावमन्नं वा मन्ये इत्यत्राप्राणित्वेऽपि चतुर्थी न । न त्वां शुने मन्ये इत्यत्र प्राणित्वेऽपि भवत्येव । **गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ चेष्टायामनध्वनि** ।२।३।१२। अध्वभिन्ने गत्यर्थानां कर्मणि एते स्तश्चेष्टायाम् । ग्रामं ग्रामाय वा गच्छति । चेष्टायां[4] किम् । मनसा हरिं

भूदिति नियमार्थं सूत्रमिति । तदसत् । अप्राप्तस्य नियमायोगात् । न चेह 'तादर्थ्ये' इति प्राप्तिः शङ्क्या ॥ यानक्रियायाः फलार्थत्वाभावात् ॥ आहरणार्था हि यानक्रिया आहरणं तु फलकर्मकमित्यन्यदेतत् ॥ क्रियार्थोपपदस्य किम् । प्रविश पिण्डीम् । गृहप्रवेशन यद्यपि भक्षणार्थं तथापि भक्षिं प्रति कृत्रिमोपपदत्वं नास्ति । न च तुमुनः कर्मणीत्युक्तत्वात् भक्षिकर्मणि चतुर्थ्याः प्रसक्तिरेव नास्तीति प्रत्युदाहरणमिदं न संगच्छते इति वाच्यम् । सति तु 'क्रियार्थोपपदस्य' इति पदे 'तुमुन्ण्वुलौ क्रियायाम्' इत्येतद्विषयकमेवेदं सूत्रमिति 'तुमुनः' इति लभ्यते नान्यथेति प्रत्युदाहरणस्यासंगतत्वाभावात् ॥—**तुमर्थात्**—॥ 'अव्ययकृतो भावे' इति तुमुनो भावे एव विधानात् तदर्थस्य भाववचनत्वे सिद्धे पुनर्भाववचनग्रहणमत्र विशेषपरिग्रहार्थमित्याह—**भाववचनाश्चेती**ति । न च 'तादर्थ्ये' इत्येव गतार्थता शङ्क्या । क्रियार्थक्रियोपपदकेन 'भाववचनाश्च' इति घञा तुमुनेव तादर्थ्यस्य द्योतितत्वात्प्रातिपदिकादर्थमात्रे प्रथमाप्राप्तावेतत्सूत्रारम्भात् ॥ यत्तु प्रसादकृतोक्तम्—भाववचनादेव यथा स्यात्, पाचको व्रजतीति ण्वुलन्तान्मा भूदिति नियमार्थमिदं सूत्रमिति । तन्न । ण्वुलः कर्तृवाचकतया तुमर्थकत्वायोगात् ण्वुलन्ते कर्तुः प्राधान्यात् कर्तारं प्रति तादर्थ्याभावात् । गुणीभूततया पाकं प्रति तादर्थ्यसंभवेऽपि पाकवाचकधातोश्चतुर्थ्ययोगाच्च ॥ तुमर्थात् किम् । पचनं वर्तते ॥ भाववचनात् किम् । पाकः । त्यागः ॥ अत्र वदन्ति । 'क्रियार्थोपपदस्य' इत्यनुवर्त्य पञ्चम्या विपरिणम्य व्याख्याने बाधकाभावात् भाववचनादिति त्यक्तुं शक्यम् । न चैवं 'तुमर्थात्–' इत्येव वक्तव्यमिति वाच्यम् । वर्णलाघवसंभवे गौरवाश्रयणायोगादिति ॥—**बलीयसी**ति ॥ हरये नम इत्यत्र तूद्देशनक्रियाद्वारा हरिनमस्कारयोः संबन्धः हर्युद्देश्यको नमस्कार इति । एवं चोद्देशनक्रियावगतौ विलम्ब इति कारकविभक्तेर्बलीयस्त्वमित्येके । अन्ये तूपपदविभक्त्या संबन्धसामान्यमवगम्यते तद्विशेषावगमस्त्वर्थप्रकरणादिपर्यालोचनाधीनः कारकविभक्त्या तु कर्मत्वादिसंबन्धविशेषो झटित्येवावगम्यते इति तस्या बलीयस्त्वमित्याहुः ॥—**षष्ठ्यपी**ति । ननु प्रभ्वादियोगे षष्ठ्येवास्तु अलंशब्दस्तु पर्याप्तीतरार्थक एव गृह्यतामित्याशङ्क्याह—**तस्मै प्रभवती**ति ॥—**न त्वां तृणमित्यादि** ॥ ननु तृणादिवत् युष्मच्छब्दादपि पक्षे चतुर्थ्या भाव्यम् । मैवम् । 'अनादरे' इत्यस्य कर्मविशेषणत्वेन अनादरद्योतकं यत् कर्म तत्र चतुर्थीति व्याख्यानात् । तृणं ह्यत्रानादरद्योतकं न तु युष्मदर्थः ॥ स्यादेतत् । त्वां तृणं मन्ये तृणाय वेत्युदाह्रियतां किमनेन नञः प्रयोगेण । अत्राहुः—'प्रकृष्टकुत्सितग्रहणं कर्तव्यम्' इति वार्तिकमस्ति, तेन यद्वाचिनश्चतुर्थी विधीयते ततो निकृष्टत्वेन यदि कुत्सा प्रतिपाद्यते, तदा चतुर्थी भवति न तु साम्यविवक्षायाम् । तादृशी च कुत्साप्रतीतिर्नञः प्रयोगे झटित्येव भवतीति न त्वामित्युक्तमिति ॥—**श्यना निर्देशादि**ति । न च मन्य इति यका निर्देशः किं न स्यादिति वाच्यम् । अनभिहित इत्यधिकारात् । न हि यका योगे अनभिहितं कर्म भवति । श्यन्नपि दैवादिकधातूपलक्षणमात्रं, न तु स्वयं विवक्षितः । तेन 'तृणाय मत्वा रघुनन्दनोऽपि बाणेन रक्षः' इति भट्टिप्रयोगः संगच्छते ॥—**नौकाकान्ने**ति । व्यवस्थितविभाषा विज्ञातव्येति भावः ॥—**गत्यर्थकर्मणि**—॥ गत्यर्थेति किम् । ओदनं पचति ॥ कर्मणीति किम् । अश्वेन व्रजति ॥ 'अनध्वनि' इत्यत्राध्वनीति न स्वरूपग्रहणम् । तथा हि सति 'अनध्वनः' इत्येवावक्ष्यत् । किं त्वर्थग्रहणं सप्तमीनिर्देशात्, कर्मणीत्यनेन सामानाधिकरण्यात् । अर्थस्यैव हि कर्मत्वं संभवति न शब्दस्वरूपस्य, तेनाध्व-

---

१ नमस्कुर्मे 'इति—नमःस्वस्ति–' इत्यादिना तु न चतुर्थी, उपपदविभक्तितः कारकविभक्तेर्बलीयस्त्वात् । २ पर्याप्त्यर्थग्रहणमिति—व्याख्यानादिति भावः । ३ स्वस्तीति—स्वस्तिशब्दोऽनव्ययमपि, 'प्रतिगृह्णामि ते धेनुं कुटुम्बार्थे विशेषतः । स्वस्तिर्भवतु मे नित्यं सुखं चानुत्तमं तथा' इति भविष्योत्तरपुराणात् । ४ चेष्टायां किमिति—धात्वर्थस्य क्रियारूपत्वात्प्रश्नः । शरीरक्रियाया एव ग्रहणमित्युत्तरम् ।

व्रजति। अनध्वनीति किम्। पन्थानं गच्छति। गन्त्राधिष्ठितेऽध्वन्येवायं निषेधः। यदा तूत्पथात्पन्था एवाक्रमितुमिष्यते तदा चतुर्थी भवत्येव। उत्पथेन पथे गच्छति। ▯ ध्रुवमपायेऽपादानम् ।१।४।२४। अपायो विश्लेषस्तस्मिन्साध्ये ध्रुवमवधिभूतं कारकमपादानं स्यात्। ▯ अपादाने पञ्चमी २।३।२८। ग्रामादायाति। धावतोऽश्वात्पतति। कारकं किम्। वृक्षस्य पर्णं पतति॥ ❀ जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसंख्यानम्॥ पापाज्जुगुप्सते। विरमति। धर्मात्प्रमाद्यति। ▯ भीत्रार्थानां भयहेतुः ।१।४।२५। भयार्थानां त्राणार्थानां च प्रयोगे भयहेतुरपादानं स्यात्। चोराद् बिभेति। चोरात्त्रायते। भयहेतुः किम्। अरण्ये बिभेति त्रायते वा। ▯ पराजेरसोढः ।१।४।२६। पराजेः प्रयोगेऽसह्योऽर्थोऽपादानं स्यात्। अध्ययनात्पराजयते। ग्लायतीत्यर्थः। असोढः किम्। शत्रून्पराजयते। अभिभवतीत्यर्थः। ▯ वारणार्थानामीप्सितः ।१।४।२७। प्रवृत्तिविघातो वारणम्। वारणार्थानां धातूनां प्रयोगे ईप्सितोऽपादानं

वाचिनां सर्वेषामेव निषेधस्तथा च वार्तिकम्—'अध्वन्यर्थग्रहणम्—' इति॥—**गन्त्राधिष्ठित एवे**ति। '**आस्थितप्रतिषेधो वक्तव्यः**' इति वार्तिकादिति भावः॥ आस्थितः संप्राप्तः। पन्थानं गच्छतीत्यत्र हि पन्थाः प्राप्त एवेति न पक्षे चतुर्थी। यदा त्वप्राप्तत्वेन विवक्षा तदा पक्षे भवत्येव सा। इह अनध्वनीत्यपनीय 'असंप्राप्ते' इति पूर्यते तेन स्त्रियं गच्छतीत्यत्र स्त्री प्राप्तैवेति न चतुर्थी॥ अत्र व्याचक्षते। अजां नयति ग्राममित्यत्र तु न भवत्येव चतुर्थी अगत्यर्थत्वात्। आक्षेपादिना ह्यत्र प्रतीयते गतिर्न त्वसौ नयतेरर्थः, प्रापणवाचित्वादिति॥ 'गत्यर्थकर्मणि चतुर्थी वा' इति वक्तव्ये द्वितीयाग्रहणमपवादविषयेऽपि द्वितीया यथा स्यादित्येतदर्थं, तेन ग्रामं गन्तेत्यत्र कृद्योगलक्षणा षष्ठी न भवतीति वृत्तिकृतोक्तम्॥ इति चतुर्थी॥ ॥—**ध्रुवमपाये**—॥ 'ध्रु गतिस्थैर्ययोः' अस्मात् पचाद्यचि कुटादित्वान्ङित्त्वे उवङ्। 'ध्रुव स्थैर्ये' इति केचित्। तत्र 'इगुपध—' इति कः। ध्रुवं स्थिरम्॥ अपायशब्देन विवक्षितमाह—**विश्लेष** इति। एवं च प्रकृतधात्वर्थानाश्रयत्वे सति तज्जन्यविभागाश्रयो ध्रुवमिति फलितम्॥ तच्चार्थादवधिरेवेत्याह—**अवधिभूतमि**ति॥—**धावत** इति। इह धावनक्रियाविशिष्टस्याप्यश्वस्य प्रकृतपतधातूपात्तक्रियां प्रत्यवधित्वं न विरुध्यते 'परस्परस्मान्मेषावपसरतः' इत्यत्र तु सृधातुना गतिद्वयेऽप्युपादानादेकनिष्ठां गतिं प्रति इतरस्याप्यपादानत्वं न विरुध्यते। उक्तं च हरिणा—'अपाये यदुदासीनं चलं वा यदि वाऽचलम्। ध्रुवमेवातदावेशात्तदपादानमुच्यते। पततो ध्रुव एवाश्वो यस्मादश्वात् पतत्यसौ। तस्याप्यश्वस्य पतने कुड्यादि ध्रुवमिष्यते॥ मेषान्तरक्रियापेक्षमवधित्वं पृथक् पृथक्। मेषयोः स्वक्रियापेक्षं कर्तृत्वं च पृथक् पृथक्' इति। पर्वतात्पततोऽश्वात्पततीत्यत्र तु पर्वतावधिकपतनाश्रयो योऽश्वस्तदवधिकं देवदत्तादिनिष्ठं पतनमर्थः, पञ्चम्यर्थेऽवधौ अभेदेन संसर्गेण प्रकृत्यर्थः पर्वतादिर्विशेषणम्, प्रत्ययार्थस्तु पतनक्रियायाम्, स चावधिरूपो धर्मी, न तु धर्ममात्रम्, उद्धृतौदना स्थालीत्यत्रोदनकर्मकोद्धरणादिभूता स्थालीति सामानाधिकरण्यदर्शनात्। एतच्च मनोरमायां स्थितम्॥ नन्विह ध्रुवग्रहणं किमर्थम्। न च ग्रामादागच्छति शकटेनेत्यत्र शकटेऽतिव्याप्तिवारणाय तदिति वाच्यम्। परत्वात्तत्र करणसंज्ञाप्रवृत्तेः। न च संज्ञिनिर्देशार्थं ध्रुवग्रहणम्, कारकाधिकारात् कारकमिति लभ्यत इति ध्रुवग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनमिति चेत्। अत्र वदन्ति। कारकत्वरूपव्यापकधर्ममात्रविवक्षायां साधकतमत्वेन विवक्षाभावदशायां करणसंज्ञाप्रसङ्गेन शकटस्यापादानत्वं स्यात्तन्मा भूदित्येतदर्थं ध्रुवग्रहणमिति॥—**जुगुप्से**ति। जुगुप्सा निन्दा, विरामो विरतिः, प्रमादोऽनवधानता, एतदर्थकानां धातूनां कारकमपादानसंज्ञं स्यादित्यर्थः॥ संयोगपूर्वको विश्लेषो विभागः, स चेह नास्ति, बुद्धिकृतस्तु गौणत्वान्नेह गृह्यते इति सूत्रेणाप्राप्तौ वार्तिकारम्भः॥ भाष्यकारस्तु कारकप्रकरणे गौणमुख्यन्यायो नाश्रीयत इति तमव्ग्रहणेन ज्ञापितत्वात् जुगुप्सादीनां तत्पूर्वकनिवृत्तिमाश्रित्येदं वार्तिकं 'भीत्रार्थानाम्—' इत्यादिसूत्राणि च प्रत्याचख्यौ। पूर्वं हि बुद्ध्यापायं संप्राप्य ततो दोषदर्शनान्निवर्तत इत्यस्त्येवात्र बुद्धिकृतोऽपायः॥—**भीत्रा**—॥ 'कस्य बिभ्यति देवाश्च जातरोषस्य संयुगे' इति रामायणे तु कस्येत्यस्य संयुगेनान्वयान्नास्ति भयहेतुत्वमिति षष्ठीप्रयोगः संगच्छत एव। न चैवं संयुगस्यापादानत्वापत्तिरिति वाच्यम्। परया अधिकरणसंज्ञया अपादानसंज्ञाबाधात्। अधिकरणत्वाविवक्षायां तु इष्टापत्तेः॥ भीत्रार्थेति किम्। व्याघ्रं पश्यति। न च कर्मत्वेन बाधः शङ्क्यः, कर्मत्वाविवक्षायां शेषषष्ठीं बाधित्वा पञ्चमीप्रसङ्गादित्याहुः॥ भयहेतुग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम्। अरण्ये बिभेतीत्यत्र परत्वादधिकरणसंज्ञाप्रवृत्तेरिति चेत्। अत्र वदन्ति। भयहेतुग्रहणाभावे कारकशेषत्वविवक्षायामतिप्रसङ्गः स्यात्। तथा च अरण्यस्य चोरादेर्बिभेतीति प्रयोगो न स्यादिति॥—**पराजेः**—॥—**अध्ययनादि**ति। अध्ययनसंबन्धिनी ग्लानिरित्यर्थः। कारकशेषत्वेन षष्ठ्यां प्राप्तायामिदम्॥—**पराजयत** इति। 'विपराभ्यां जेः' इति तङ्॥ असोढ इति क्तार्थो भूतकालो न विवक्षितः। तेनाध्ययनात् पराजेष्यत इत्यादि सिद्धम्। नन्वासोढग्रहणं व्यर्थं, शत्रून् पराजयत इत्यत्र परत्वात् कर्मसंज्ञासिद्धेः॥ अत्रापि वदन्ति। कर्मत्वाविवक्षायां शेषषष्ठीं बाधित्वा पञ्चमी स्यात्, सा मा भूदिति कर्तव्यमेवासोढग्रहणम्॥—**वारणार्था**—॥—**यवेभ्य** इति। यवसंयोगात्

---

१ जुगुप्सेति—जुगुप्सादीनां यद्विषयकत्वेन विवक्षा तदपादानमित्यर्थः। तस्यैव विषयस्य क्रियाजनकत्वरूपकारकत्वेनाविवक्षायां संबन्धित्वेन च विवक्षायां पापस्येति षष्ठी भविष्यति। २ प्रवृत्तिविघात इति—भक्षणसंयोगादिजनकव्यापाराभावानुकूलो व्यापार इत्यर्थः।

स्यात् । यवेभ्यो गां वारयति । ईप्सितः किम् । यवेभ्यो गां वारयति क्षेत्रे । **अन्तर्धौ येनादर्शनमिच्छति** ।१।४।२८। व्यवधाने सति यत्कर्तृकस्यात्मनो दर्शनस्याभावमिच्छति तदपादानं स्यात् । मातुर्निलीयते कृष्णः । अन्तर्धौ किम् । चौरान्न दिदृक्षते । इच्छतिग्रहणं किम् । अदर्शनेच्छायां सत्यां सत्यपि दर्शने [1]यथा स्यात् । **आख्यातोपयोगे** ।१।४।२९। [2]नियमपूर्वकविद्यास्वीकारे वक्ता प्राक्संज्ञः स्यात् । उपाध्यायादधीते । उपयोगे किम् । नटस्य गाथां शृणोति । **जनिकर्तुः [3]प्रकृतिः** ।१।४।३०। जायमानस्य हेतुरपादानं स्यात् । ब्रह्मणः प्रजाः प्रजायन्ते । **भुवः प्रभवः** ।१।४।३१। भवनं भूः । भूकर्तुः प्रभवस्तथा । हिमवतो गङ्गा प्रभवति । तत्र प्रकाशत इत्यर्थः ॥ ❀ **ल्यब्लोपे कर्मण्यधिकरणे च** ॥ प्रासादात्प्रेक्षते । आसनात्प्रेक्षते । प्रासादमारुह्य आसने उपविश्य प्रेक्षत इत्यर्थः । श्वशुराज्जि-

---

प्रागेव गां निवारयतीति 'ध्रुवमपाये-' इत्यनेनासिद्धावयमारम्भः । बुद्धिपरिकल्पितापायमङ्गीकुर्वतो भाष्यकारस्य मते तु वैयर्थ्यमेतस्य स्फुटमेव ॥—**गां वारयती**ति । 'वृञ् वरणे' चुरादिः । गामित्यत्र ईप्सितत्वप्रयुक्तापादानसंज्ञा न भवति । ईप्सिततमत्वविवक्षायां परत्वात् कर्मसंज्ञाप्रवृत्तेः ॥ नन्वेवमीप्सितग्रहणमेव व्यर्थं, क्षेत्रे वारयतीत्यत्र परत्वादधिकरणसंज्ञाप्रवृत्तेः । सत्यम् । अधिकरणस्य शेषत्वविवक्षायामिदं प्रत्युदाहरणमिति पूर्वोक्तरीत्या पदप्रयोजनस्येहापि कल्पयितुं शक्यत्वात् ॥—**अन्तर्धौ**—॥ येनेति कर्तरि तृतीया । न च कृद्योगषष्ठीप्रसङ्गः, उभयप्राप्तौ कर्मण्येवेति नियमात् । अत्र ह्यात्मन इति गम्यमानत्वादस्त्युभयोः प्राप्तिः ॥—**निलीयत** इति । 'लीङ् श्लेषणे' दैवादिकः ॥ नन्वन्तर्धाविति व्यर्थं, न दिदृक्षते चोरानित्यत्र परत्वात्कर्मसंज्ञासिद्धेः ॥ अत्राहुः । चोराः आत्मानं मा द्राक्षुरिति बुद्ध्या चोरान्न दिदृक्षत इत्ययमर्थोऽत्र विवक्षितस्तत्र कर्मणः शेषत्वविवक्षायामिदं पूर्ववत् प्रत्युदाहरणमिति ॥ शब्दकौस्तुभे तु 'अन्तर्धौ' इत्येतच्चिन्त्यप्रयोजनमिति स्थितम् ॥—**आख्यातोप**—॥—**नियमपूर्वके**ति । तत्रैवोपयोगशब्दो रूढ इति भावः ॥ आख्यातेत्येतत् तृजन्तमित्याह—**वक्ते**ति ॥—**उपाध्यायादि**ति । उपेत्य अस्मादधीयत इति उपाध्यायः, 'इङश्च' इति घञ् । अध्ययनं तु गुरूच्चारणोत्तरोच्चारणं नियमपूर्वकम् ॥—**नटस्ये**ति । गाथाकर्मकं नटसंबन्धि श्रवणमित्यर्थः । नटस्य गाथान्वये तु कारकत्वाभावादेवाप्राप्तेरुपयोगग्रहणं समर्थितं न स्यात् ॥—**जनिकर्तुः**—॥ जननं जनिरुत्पत्तिः । 'इणजादिभ्यः' इति जनेर्भावे इण् । 'जनिवध्योश्च' इति वृद्धिप्रतिषेधः । तस्याः कर्तेति शेषषष्ठ्या समासो, न तु कारकषष्ठ्या 'तृजकाभ्याम्-' इति निषेधात् । एवं चोत्पत्त्याश्रयस्य यो हेतुस्तदपादानमित्यर्थाद्धात्वन्तरयोगेऽप्यपादानत्वं भवत्येव । 'अङ्गादङ्गात्संभवति-' इति यथा । तदेतदाह—**जायमानस्ये**ति ॥ एतेन 'इक्श्तिपौ धातुनिर्देशे' इति इका निर्देशोऽयं जनिरित्याश्रित्य 'गमहन-' इत्युपधालोपमर्थासंगतिं समासानुपपत्तिं चोद्भाव्य व्याकरणाधिकरणे गर्जन्तो मीमांसकाः समाहिता इति भावः ॥ इह प्रकृतिग्रहणं हेतुमात्रपरमिति वृत्तिकृन्मतम् । पुत्रात् प्रमोदो जायते इत्युदाहरणात् । उपादानमात्रपरमिति तु भाष्यकैयटमतं तदुभयसाधारणम् उदाहरणमाह—**ब्रह्मण** इति । ब्रह्मा हिरण्यगर्भः । स च हेतुरेव न तूपादानम् । किं च मायोपहितं चैतन्यं ब्रह्म, तद्धि सर्वकार्योपादानमिति वेदान्तसिद्धान्तः ॥—**भुवः**—॥—**भवनं भू**रिति । संपदादित्वाद्भावे क्विप् । पूर्वसूत्रे समासनिर्दिष्टमपि कर्तृग्रहणमनुवर्तते स्वरितत्वादित्याह—**भूकर्तु**रिति ॥ प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः, 'अकर्तरि च कारके' इत्यधिकारादपादानार्थे 'ऋदोरप्' ॥ जनिकर्तुरित्येव सिद्धे निरर्थकमिदमित्याशङ्कां परिहरन्नाह—**तत्र प्रकाशत** इति । प्रथमं दृश्यत इत्यर्थः । एष चार्थो धातूनामनेकार्थत्वाल्लभ्यते । तथा चाभूतप्रादुर्भावो जनिः । अन्यतः सिद्धस्य प्रथममुपलम्भः प्रभव इत्यर्थभेदोऽस्तीति भावः ॥ 'भीत्रार्थानाम्-' इत्यारभ्येयं सप्तसूत्री भाष्ये प्रत्याख्याता ॥ तत्रेत्थमुपपत्तिसंभवः । 'चोरेभ्यो बिभेति' भयान्निवर्तत इत्यर्थः, त्रायते रक्षणेन चौरेभ्यो निवर्तयतीत्यर्थः, पराजयते ग्लान्या निवर्तत इत्यर्थः, वारयतीति प्रवृत्तिं प्रतिबन्धन् निवर्तयतीत्यर्थः, निलीयते निलयनेन वर्तत इत्यर्थः, अधीते उपाध्यायान्निःसरन्तं शब्दं गृह्णातीत्यर्थः, । ब्रह्मणः प्रपञ्चो जायत इत्यत्रापि ततोऽपक्रामन्निर्गच्छतीत्यर्थः, प्रभवतीत्यत्रापि भवनपूर्वकं निःसरणमर्थः, तथा च 'ध्रुवमपाये-' इत्यनेनैवेष्टसिद्धिरिति ॥ वस्तुतस्तु निवृत्तिविसरणादिधात्वन्तरार्थविशिष्टे स्वार्थे वृत्तिमाश्रित्य यथाकथंचिदुक्तप्रयोगाणां समर्थनेऽपि मुख्यार्थपुरस्कारेण षष्ठीप्रयोगो दुर्वारः नटस्य शृणोतीतिवत् । न ह्युपाध्यायनटयोः क्रियानुकूलव्यापारांशे विशेषो वक्तुं शक्यः । अनभिधानब्रह्मास्त्रमाश्रित्य प्रत्याख्यानं तु नातीव मनोरमम् । एवं 'जुगुप्साविराम-' इत्यादिवार्तिकमप्यारम्भणीयम् । तथा च सूत्रवार्तिकमतमेवेह प्रबलम् । तथा 'ध्रुवं' 'भयहेतुः' 'असोढः' इत्यादिसंज्ञिनिर्देशोऽपि सार्थकः । परत्वात्तत्तत्संज्ञाप्राप्तावपि शेषत्वविवक्षायां 'न माषाणामश्नीयात्' इत्यादाविव षष्ठ्या इष्टतया तत्रापादानसंज्ञाया वारणीयत्वात् । एतच्च शब्दकौस्तुभे स्पष्टम् ॥—**ल्यब्लोप** इति । ल्यबन्तस्य गम्यमानार्थत्वादप्रयोग इत्यर्थः । ल्यब्ग्रहणमिह ल्यबर्थपरं, तेन क्त्वोऽपि लोपे सिध्यति । आसने स्थित्वा प्रेक्षते । आसनात्प्रेक्ष

---

१ यथा स्यादिति—अन्यथा यत्र दर्शनाभाव एव तत्रैव स्यादिति भावः । २ नियम इति—नियमो ब्रह्मचर्यादिः । ३ प्रकृतिरिति—प्रकृतिरुपादानकारणमिति शब्देन्दुशेखरे स्थितम् ।

ह्रेति । श्वशुरं वीक्ष्येत्यर्थः । गम्यमानापि क्रिया कारकविभक्तीनां निमित्तम् । कस्मात्त्वं नद्याः ॥ **यतश्चाध्वकालनिर्माणं तत्र पञ्चमी** ॥ **तद्युक्तादध्वनः प्रथमासप्तम्यौ** ॥ **कालात्सप्तमी च वक्तव्या** ॥ वनाद्ग्रामो योजनं योजने वा । कार्तिक्या आग्रहायणी मासे । **अन्यारादितरर्तेदिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते** ।२।३।२९। एतैर्योगे पञ्चमी स्यात् । अन्य इत्यर्थग्रहणम् । इतरग्रहणं प्रपञ्चार्थम् । अन्यो भिन्न इतरो वा कृष्णात् । आराद्वनात् । ऋते कृष्णात् । पूर्वो ग्रामात् । दिशि दृष्टः शब्दो दिक्शब्दः । तेन संप्रति देशकालवृत्तिना योगेऽपि भवति । चैत्रात्पूर्वः फाल्गुनः । अवयववाचियोगे तु न । तस्य परमाम्रेडितमिति निर्देशात् । पूर्वं कायस्य । अञ्चूत्तरपदस्य तु दिक्शब्दत्वेऽपि षष्ठ्यतसर्थेति षष्ठीं बाधितुं पृथग्ग्रहणम् । प्राक् प्रत्यग्वा ग्रामात् । आच् । दक्षिणा ग्रामात् । आहि, दक्षिणाहि ग्रामात् । अपादाने पञ्चमीति सूत्रे कार्तिक्याः प्रभृतीति भाष्यप्रयोगात् प्रभृत्यर्थयोगे पञ्चमी । भवात्प्रभृति आरभ्य वा सेव्यो हरिः । अपपरिबहिरिति समासविधानाज्ज्ञापकाद्बहिर्योगे पञ्चमी । ग्रामाद्बहिः । **अपपरी वर्जने** ।१।४।८८। एतौ वर्जने कर्मप्रवचनीयौ स्तः । **आङ् मर्यादावचने** ।१।४।८९। आङ् मर्यादायामुक्तसंज्ञः स्यात् । वचनग्रहणादभिविधावपि । **पञ्चम्यपाङ्परिभिः** ।२।३।१०। एतैः कर्मप्रवचनीयैर्योगे पञ्चमी स्यात् । अप हरेः, परि हरेः संसारः । परिरत्र वर्जने । लक्षणादौ तु हरिं परि । आमुक्तेः संसारः । आसकलाद्ब्रह्म । **प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः** ।१।४।९२। एतयोरर्थयोः प्रतिरुक्तसंज्ञः स्यात् । **प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मात्** ।२।३।११। अत्र कर्मप्रवचनीयैर्योगे पञ्चमी स्यात् । प्रद्युम्नः कृष्णात्प्रति । तिलेभ्यः प्रतियच्छति माषान् । **अकर्तर्यृणे पञ्चमी** ।२।३।२४। कर्तृवर्जितं यदृणं हेतुभूतं ततः पञ्चमी स्यात् ॥ शताद्बद्धः । अकर्तरि किम् । शतेन

इति ॥—**यतश्चेति** । यदवधित्वेनाध्वनः कालस्य वा निर्माणं परिच्छेदः प्रतिपाद्यते ततः पञ्चमी इत्यर्थः । तेन पञ्चम्यन्तार्थेनार्थद्वारा युक्तान्निर्मीयमाणाध्ववाचिनः प्रथमासप्तम्यौ स्तः ॥—**कालादिति** । इहापि तद्युक्तादित्यपेक्षते ॥—**आग्रहायणीति** । अग्रे हायनमस्याः सा । प्रज्ञादेराकृतिगणत्वात् स्वार्थिकोऽण् । 'पूर्वपदात्संज्ञायाम्' इति णत्वम् ॥—**अन्यारा**—॥—**अर्थग्रहणमिति** । व्याख्यानादिति भावः ॥—**प्रपञ्चार्थमिति** । न च 'इतरस्त्वन्यनीचयोः' इत्यमरोक्तनीचार्थस्येदं ग्रहणमस्तीति वाच्यम् । 'अस्मात्तारो मन्द्रो वा' इतिवत् पञ्चमीविभक्ते इत्यनेनैव सिद्धत्वात् ॥—**अन्यो भिन्न इतरो वेति** । न चैवं घटः पटो नेत्यत्रातिप्रसङ्गः नञोऽपि भेदे शक्तत्वादिति वाच्यम् । निपातानां द्योतकत्वमेव न तु वाचकत्वमित्यभ्युपगमात् ॥—**आराद्वनादिति** । इह 'दूरान्तिकार्थैः षष्ठ्यन्यतरस्याम्' इति प्राप्ता ॥—**ऋते कृष्णादिति** । कथं तर्हि 'फलति पुरुषाराधनमृते' इति प्रयोग इति चेत् । प्रमादोऽयमिति हरदत्तः । अन्ये तु 'ततोऽन्यत्रापि दृश्यते' इति दृशिग्रहणाच्चैत्रं यावच्छीतमित्यादाविव ऋतेयोगे द्वितीयापि साधुरित्याहुः ॥ अस्मिन् व्याख्याने 'ऋते द्वितीया च' इति चान्द्रसूत्रमनुकूलम् ॥—**दिशि दृष्ट** इति । रूढ्येति शेषः । तेनैन्द्र्यादयो नात्र गृह्यन्ते ॥ नन्वेवं ककुबादिग्रहणप्रसङ्ग इति चेत् । अत्राहुः । अन्यतरसाहचर्याद्व्याख्यानाद्वा दिग्भिन्नेऽर्थे यो न दृष्टः सोऽत्र गृह्यत इति ॥—**दिक्शब्दत्वेऽपीऽति** । यद्यप्यदिक्शब्दोऽप्यञ्चूत्तरपदमस्ति सध्र्यङ्ङित्यादिः, तथापि दिक्शब्दसाहचर्यादञ्चूत्तरपदेन प्रागित्यादिदिक्शब्द एव गृह्यते । तेन सध्र्यङ् देवदत्तेनेत्यत्र नातिप्रसङ्ग इति भावः ॥ **दक्षिणा ग्रामादिति** । दिक्शब्दत्वेनैव सिद्धे आजादिग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनमित्याहुः ॥—**प्रभृतियोग** इति । प्रभृत्यर्थयोग इत्यर्थः । तथा च 'कार्तिक्याः प्रभृति' इति भाष्यं विवृण्वता कैयटेन 'तत आरभ्य' इत्यर्थः, इति प्रयुक्तम् ॥—**ग्रामाद्बहिरिति** । 'ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्र' । तेन 'करस्य करभो बहिः' इति सिद्धम् ॥—**अपपरी**—॥ वर्जने किम् । परिषिञ्चति । सर्वत इत्यर्थः । अत्रोपसर्गत्वात् षत्वम् ॥—**वचनग्रहणादिति** ॥ विना तेनेति मर्यादा, सह तेनेत्यभिविधिः, इत्यत्र य उपात्तो विशेषो विशेषणांशरूपः सोऽत्र न गृह्यते वचनग्रहणसामर्थ्यात्, किं तु अवधिमात्रं विवक्ष्यते इत्यर्थद्वयसंग्रहः ॥ यद्वा मर्यादाशब्दो यस्मिन्नुच्यते तत् मर्यादावचनं तद्धि 'आङ्मर्यादाभिविध्योः' इति सूत्रं, तत्र य आङ् दृष्टः स उक्तसंज्ञ इत्यर्थः ॥—**परि हरेरिति** । हरिं वर्जयित्वेत्यर्थः । 'परेर्वर्जने वा वचनम्' इति वार्तिकात् पक्षे द्विर्वचनाभावः ॥—**परिरत्रेति** । अत्र पञ्चमीविधौ वर्जनार्थेनापेन साहचर्यादिति भावः ॥—**आमुक्तेरिति** । मुक्तिं मर्यादीकृत्येत्यर्थः ॥—**आसकलादिति** । सकलमभिव्याप्येत्यर्थः ॥—**प्रतिनिधिप्रतिदाने**—॥ अस्मादेव निर्देशाल्लिङ्गादाभ्यां योगे पञ्चमी । 'ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्र' इति कृष्णस्य प्रतिनिधिरित्यपि सिद्धमित्याहुः ॥ मुख्यस्याभावे सति तत्सदृश उपादीयते स प्रतिनिधिः । दत्तस्य प्रतिनिर्यातनं प्रतिदानम् ॥—**अकर्तरि**—॥—**हेतुभूतमिति** । 'हेतौ' इत्यनुवर्तते इति भावः ॥—**पञ्चमी स्यादिति** । तृतीयापवादोऽयम् ॥—**शतेनेति** । शतमिह उत्तमर्णाय धार्यमाणत्वादृणं 'तत्प्रयोजको हेतुश्च' इति चकारात् कर्तृसंज्ञं च ॥

---

१ गम्यमानापीति—विशिष्य तद्वाचकशब्दानुपादानेत्यर्थः । २ दिशि दृष्ट इति—शब्दग्रहणसामर्थ्यादिति भावः । ३ आरभ्येति—अवाचीमारभ्येत्यादौ तु आरभ्येत्यस्य गृहीत्वेत्यर्थः । ४ पञ्चमीति—पञ्चम्यपीत्यर्थः । तेन 'करस्य करभो बहिः' इत्यपि सूपपादम् ।

बन्धितः । **विभाषा गुणेऽस्त्रियाम्** ।२।३।२५। गुणे हेतावस्त्रीलिङ्गे पञ्चमी वा स्यात् । जाड्याज्जाड्येन वा बद्धः। गुणे किम् । धनेन कुलम् । अस्त्रियां किम् । बुद्ध्या मुक्तः । विभाषेति योगविभागादगुणे स्त्रियां च क्वचित् । धूमादग्निमान्[1] । नास्ति घटोऽनुपलब्धेः । **पृथग्विनानानाभिस्तृतीयाऽन्यतरस्याम्** ।२।३।३२। एभिर्योगे तृतीया स्यात्पञ्चमीद्वितीये च । अन्यतरस्यांग्रहणं समुच्चयार्थम् । पञ्चमीद्वितीयेऽनुवर्तेते । पृथग् रामेण रामात् रामं वा । एवं विना नाना । **करणे च स्तोकाल्पकृच्छ्रकतिपयस्यासत्त्ववचनस्य** ।२।३।३३। एभ्योऽद्रव्यवचनेभ्यः[2] करणे तृतीयापञ्चम्यौ स्तः । स्तोकेन स्तोकाद्वा मुक्तः । द्रव्ये तु स्तोकेन विषेण हतः । **दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च** ।२।३।३५। एभ्यो द्वितीया स्याच्चात्पञ्चमीतृतीये । प्रातिपदिकार्थमात्रे विधिरयम् । ग्रामस्य दूरं दूरात् दूरेण वा । अन्तिकम् अन्तिकात् अन्तिकेन वा । असत्त्ववचनस्येत्यनुवृत्तेर्नेह । दूरः पन्थाः । **षष्ठी शेषे** ।२।३।५०। कारकप्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तः स्वस्वामिभावादिसंबन्धः शेषस्तत्र षष्ठी स्यात् । राज्ञः पुरुषः । कर्मादीनामपि[3] संबन्धमात्रविवक्षायां[4] षष्ठ्येव । सतां गतम् । सर्पिषो जानीते । मातुः स्मरति ।

—**बन्धित** इति । ण्यन्ते प्रयोजककर्तुः शतस्य हेतुसंज्ञाप्यस्तीति पञ्चम्यत्र स्यादेवातोऽकर्तरीत्युक्तमिति भावः ॥—**योगविभागादि**ति । एतच्च 'हेतुमनुष्येभ्यः–' इति सूत्रे पदमञ्जर्यां स्पष्टम् ॥—**स्त्रियां चे**ति । 'बाहुलकं प्रकृतेस्तदनुदृष्टेः' इति वार्तिकनिर्देशोऽपीह ज्ञापकः ॥—**पृथग्विना**—॥ ननु तृतीयाभावपक्षे 'एनपा द्वितीया' इति प्रकृता द्वितीयैव स्यात् । यदि तु द्वितीया विकल्पेन भवेत्, तदा पञ्चम्यपि स्यात् । सा तु नित्यैव तस्माद्विभक्तित्रयसमावेशो दुरुपपाद इत्यत आह—**अन्यतरस्यांग्रहणं समुच्चयार्थमि**ति । निपातानामनेकार्थत्वादिति भावः ॥—**पञ्चमी**ति । तत्र मण्डूकप्लुत्या पञ्चमी, द्वितीया तु सन्निहितैव । इह पृथगर्थैरिति सूत्रयितव्ये पर्यायत्रयोपादानं पर्यायान्तरनिवृत्त्यर्थम्, तेन हिरुग् देवदत्तस्येत्यत्र नेत्याहुः ॥ 'पृथङ्नानाभिस्तृतीयान्यतरस्याम्' इति सुवचम् । नानाञिति प्रत्ययग्रहणे तदन्तयोर्विनानानाशब्दयोर्लाभात् ॥—**नाने**ति । 'हिरुङ्नाना च वर्जने' इत्यमरः । 'नाना नारीं निष्फला लोकयात्रा' इति प्रयोगः ॥—**करणे च**—॥ अन्यतरस्यामिति वर्तते पञ्चमीति च, तेन करणे तृतीयायां प्राप्तायां पक्षे पञ्चमी विधीयते तथा मुक्ते करणत्वादेव तृतीया सिद्धेत्याशयेनाह—**तृतीयापञ्चम्यौ स्त** इति ॥—**स्तोकेने**ति । अनायासेन मुक्त इत्यर्थः ॥—**दूरं दूराद्दूरेण वे**ति । इह सप्तम्यपि वक्ष्यते । किं च 'दूरान्तिकार्थेभ्यः–' इति सूत्रस्य 'सप्तम्यधिकरणे च' इत्युत्तरसूत्रेऽप्यनुवर्तनादधिकरणेऽप्येभ्यो विभक्तिचतुष्टयं बोध्यम् ॥ तथा च प्रयुज्यते—'दूरादावसथान्मूत्रं दूरात्पादावसेचनम्' इति । आवसथस्य दूरे इत्यर्थः ॥—**असत्त्ववचनस्ये**ति । सत्त्ववचनत्वमिह सत्त्वविशेषकत्वम् । एवं च सामानाधिकरण्येन प्रातिपदिकार्थविशेषकं व्युदस्यते तदाह—**दूरः पन्था** इति । एतेन 'करणे च स्तोका–' इति सूत्रे 'करणे किम् । क्रियाविशेषणे कर्मणि मा भूत् । स्तोकं पचति । क्रिया न द्रव्यम्' इति प्राचां ग्रन्थोऽपि व्याख्यातः । न च क्रियाया विशेष्यत्वेन द्रव्यत्वावश्यंभावात् नैतत् प्रत्युदाहरणं युक्तमिति वाच्यम् । धातुवाच्यायाः क्रियायाः असत्त्वरूपत्वस्याकरे प्रसिद्धत्वात् । न च विशेष्यत्वे तदनुपपत्तिः । कर्तृकर्मेतरकारकलिङ्गानन्वयित्वमात्रेणासत्त्वरूपत्वोपपत्तेः ॥ उक्तं च—'क्रिया न युज्यते लिङ्गक्रियानाधारकारकैः । असत्त्वरूपता तस्या इयमेवावधार्यताम्' इति ॥ फलं व्यापारश्च क्रिया, फलाधारकारकं कर्म, व्यापाराधारकारकं कर्तेति विवेकः ॥—**षष्ठी शेषे** ॥ उपयुक्तादन्यः शेषः, कर्मादयश्च प्रातिपदिकार्थपर्यन्ता उपयुक्तास्तत्र द्वितीयादीनां विधानादतो व्याचष्टे—**कारकप्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्त** इति ॥—**राज्ञः पुरुष** इति । प्रत्ययार्थस्य प्रकृत्यर्थं प्रति प्राधान्यादप्रधानादेव षष्ठी । प्रत्ययार्थस्त्विह पुरुषविशेषणम् । राजनिरूपितसेवकत्वसंबन्धवान् पुरुष इत्यर्थविवक्षायां प्रधानात् पुरुषशब्दान्न षष्ठी । उक्तन्यायविरोधात् शेषत्वाभावाच्च । राज्ञः पुरुषस्तिष्ठतीत्यादौ पुरुषशब्दो हि प्रातिपदिकार्थमात्रवृत्तिः । पुरुषेण कृतमित्यादौ कारकार्थकः । यदा तु पुरुषनिरूपितसेव्यत्वसंबन्धवान् राजेत्यर्थविवक्षा तदा पुरुषशब्दादपि षष्ठी भवत्येव पुरुषस्य राजेति ॥ यत्तु अप्रधानं शेष इति कैश्चिदुक्तम् । तन्न । प्रातिपदिकार्थमात्रे शुक्लः पटः श्यामो घट इत्यादौ विशेषणे षष्ठीप्रसङ्गात् । न च प्रथमया बाधः । तस्याः प्रधाने चरितार्थत्वात् ॥—**कर्मादीनामपी**ति । यथा विशेषाविवक्षायां रूपवानिति प्रयुज्यते, विशेषविवक्षायां तु नीलः पीत इत्यादि, तथेदमपि न्यायसिद्धमिति भावः ॥—**सतां गतमि**ति । सत्पुरुषसंबन्धि गमनमित्यर्थः । सन्तो गच्छन्तीत्यत्र त्वाख्यातेन कर्तृत्वसंबन्धस्योक्तत्वात् संबन्धमात्रविवक्षा कर्तुं न शक्यत इति षष्ठीह न भवति, किं तु प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमैवेत्याहुः ॥—**सर्पिषो जानीते** इति । वस्तुतः करणस्य संबन्धमात्रविवक्षायां षष्ठी । सर्पिःसंबन्धि प्रवर्तनमित्यर्थः । 'अकर्मकाच्च' इत्यनेन वा जानातेस्तङ् ॥ अन्ये तु व्याचख्युः, कर्मणः शेषत्वविवक्षया

---

१ धूमादिति—धूमपदं स्वज्ञाने, अग्निमत्पदं च स्वज्ञानविषये लाक्षणिकं बोध्यमिति । २ अद्रव्येति—द्रव्यभिन्नवचनेभ्य इत्यर्थः । द्रव्यशब्देनात्र सर्वनामपरामर्शयोग्यं लिङ्गनिरूपितविशेष्यं वा गृह्यते । ३ कर्मादीनामपीति—आदिपदेन कर्तुरपि ग्रहणं, 'क्तस्य च वर्तमाने' इत्यत्र भाष्ये छात्रस्य हसितमिति प्रयोगात् । ४ संबन्धमात्रविवक्षायामिति—क्रियाकारकभावमूलकसंबन्धस्यैव विवक्षायां नतु कर्मत्वादिविवक्षायामित्यर्थः ।

एधो दकस्योपस्कुरुते । भजे शंभोश्चरणयोः । फलानां तृप्तः । ☒ षष्ठी हेतुप्रयोगे ।२।३।२६। हेतुशब्दप्रयोगे हेतौ द्योत्ये षष्ठी स्यात् । अन्नस्य हेतोर्वसति । ☒ सर्वनाम्नस्तृतीया च ।२।३।२७। सर्वनाम्नो हेतुशब्दस्य च प्रयोगे हेतौ द्योत्ये तृतीया स्यात् षष्ठी च । केन हेतुना वसति । कस्य हेतोः ॥ ❀ निमित्तपर्यायप्रयोगे सर्वासां प्रायदर्शनम् । किं निमित्तं वसति । केन निमित्तेन । कस्मै निमित्तायेत्यादि । एवं किं कारणं को हेतुः किं प्रयोजनमित्यादि । प्रायग्रहणादसर्वनाम्नः प्रथमाद्वितीये न स्तः । ज्ञानेन निमित्तेन हरिः सेव्यः । ज्ञानाय निमित्तायेत्यादि । ☒ षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन ।२।३।३०। एतद्योगे षष्ठी स्यात् । दिक्शब्देति पञ्चम्या अपवादः । ग्रामस्य दक्षिणतः पुरः पुरस्तात् उपरि उपरिष्टात् । ☒ एनपा द्वितीया ।२।३।३१। एनबन्तेन योगे द्वितीया स्यात् । एनपेति योगविभागात्षष्ठ्यपि । दक्षिणेन ग्रामं ग्रामस्य वा । एवमुत्तरेण । ☒ दूरान्तिकार्थैः षष्ठ्यन्यतरस्याम् ।२।३।३४। एतैर्योगे षष्ठी स्या-

---

षष्ठी । सर्पिःसंबन्धि ज्ञानमित्यर्थ इति ॥—**एधो दकस्ये**ति । एधाश्च उदकं चैषां समाहार एधोदकम् । 'जातिरप्राणिनाम्' इत्येकवद्भावः । यद्वा एधांसि च दकं चेति विग्रहे पूर्ववदेकवद्भावः । उदकपर्यायो दकशब्दोऽप्यस्ति । तथा च हलायुधः—'भुवनममृत जीवनं दकं च' इति ॥—**उपस्कुरुते** इति । गन्धनादिसूत्रेणात्मनेपदम् । 'उपात्प्रतियत्न–' इति सुट् ॥ न चैवं 'ज्ञोऽविदर्थस्य करणे', 'अधीगर्थदयेशां कर्मणि', 'कृञः प्रतियत्ने', 'रुजार्थानां भाववचनानामज्वरेः', 'आशिषि नाथः', 'जासिनिप्रहणनाटक्राथपिषां हिंसायाम्', 'व्यवहृपणोः समर्थयोः' 'कृत्वोऽर्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे' इति शेषषष्ठीविधानार्थमष्टसूत्री निष्फला स्यादिति वाच्यम् । सर्पिषो ज्ञानमित्यादौ तस्याः समासनिवृत्तिफलकत्वात् । तथा हि 'ज्ञोऽविदर्थस्य–' इत्यादौ शेष इत्यनुवर्तते । शेषत्वेन विवक्षिते तु करणादौ षष्ठी सिद्धैव । तदयमर्थः—इह षष्ठ्येव, न तु तद्बक् । तथा च लुकः प्रयोजकीभूतः समास एव न भवतीति । न चाष्टसूत्र्या लुङ्मात्रनिवृत्तिफलकत्वमेवास्तु, समासस्तु स्वीक्रियतामिति वाच्यम् । इष्टानुरोधेन समास एव न भवतीति व्याख्यानस्योचितत्वात् । तथा च वार्तिकं 'प्रतिपदविधाना षष्ठी न समस्यते' इति ॥ हरिश्चाह 'कारकैर्व्यपदिष्टे च श्रूयमाणक्रिये पुनः । प्रोक्ता प्रतिपदं षष्ठी समासस्य निवृत्तये' इति ॥ एवं च शेषत्वविवक्षायां सर्पिषो ज्ञानं, मातुः स्मरणमित्यादीन्यसमस्तान्येव साधूनि । हरिस्मरणमित्यादीनि तु शेषत्वाविवक्षायां कृद्योगषष्ठ्या समासे बोध्यानि । तत्र च कारकपूर्वकत्वात् 'गतिकारक–' इत्यादिना कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण मध्योदात्तत्वं भवति । शेषषष्ठ्या समासे तु अन्तोदात्तत्वं स्यात्तच्चानिष्टम् । तथा च स्वरार्थैषमष्टसूत्रीति निष्कर्षः । किं च मातुः स्मृतमित्यादौ समासाभावोऽपि फलं, न हि तत्र कारकषष्ठी लभ्यते 'न लोका–' इति निषेधात् । आह च—'निष्ठायां कर्मविषया षष्ठी च प्रतिषिध्यते । शेषलक्षणया षष्ठ्या समासस्तत्र नेष्यते' इति । एतच्च मनोरमायां स्थितम् ॥—**षष्ठी हेतु**—॥ अत्र 'हेतौ' इत्यनुवर्तते तदाह—**हेतौ द्योत्य** इति ॥—**अन्नस्ये**ति । 'हेतौ' इति तृतीयायां प्राप्तायामनेन षष्ठी ॥ हेतुप्रयोगे किम् । अन्नेन वसति ॥ हेतौ द्योत्ये किम् । अन्नशब्दात् षष्ठी यथा स्यादित्येके । अन्नस्य हेतोस्तुभ्यं नम इत्यत्र युष्मच्छब्दान्मा भूदित्यन्ये ॥—**सर्वनाम्नस्तृतीया च** ॥ इह सर्वनाम्न इति प्रयोगापेक्षया षष्ठी । पञ्चम्यां तु हेतुशब्दात् षष्ठीतृतीये न स्यातामित्याशयेनाह—**सर्वनाम्नो हेतुशब्दस्य चे**ति । कस्माद् भवतीत्यपेक्षायाम् अर्थात् सर्वनामहेतुभ्यामिति संबध्यते ॥ अत्र व्याचख्युः । यद्यपि सर्वनाम्न इति पदस्य पञ्चम्यन्तत्वेऽपि हेतुशब्दस्य विशेषणत्वे सामानाधिकरण्याद्प्युपपद्यत इति न क्षतिः, तथापि विशेषत्वे त्वयं विधिर्न स्यादिति बोध्यमिति ॥—**निमित्तपर्याये**ति । पर्यायग्रहणस्य फलमाह—**एवमि**त्यादिना । एतद्वार्तिकेन 'षष्ठी हेतुप्रयोगे', 'सर्वनाम्नस्तृतीया च' इति सूत्रद्वयं गतार्थमिति बोध्यम् ॥—**षष्ठ्यतस**–॥ 'दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच्' इत्यस्य योऽर्थो दिग्देशकालरूपः सोऽर्थो यस्य प्रत्ययस्य सोऽतसर्थप्रत्ययः, अस्तातिप्रभृतयः पञ्च, तदन्तेन योगे इत्यर्थः । अतसुचोऽस्तात्यनन्तरत्वेऽपि लाघवानुरोधेन अस्तात्यर्थेति नोक्तमित्याहुः ॥—**पञ्चम्या अपवाद** इति । 'ततः पश्चात् स्रंस्यते ध्वंस्यते च' इति भाष्यप्रयोगात् पश्चाच्छब्दयोगे तु पञ्चम्यसाधु । अस्मादेव भाष्यप्रयोगात् पश्चाच्छब्देनाव्ययीभावो न भवतीति वक्ष्यते ॥ प्रत्ययग्रहणं किम् । इह मा भूत्, प्राग् ग्रामात् । प्रत्यग् ग्रामात् ॥ कृतेऽपि प्रत्ययग्रहणे कुतो नेति चेत् । अत्राहुः । कैयटादयः—प्रत्ययग्रहणमधिकं क्रियमाणं श्रूयमाणप्रत्ययग्रहणार्थं विज्ञायत इति लुप्ते अस्तातौ षष्ठ्यभावः ॥ 'अन्यारात्–' इत्यत्राञ्चूत्तरपदस्यापीदं प्रयोजनमुक्तम् । तत्रान्यतरच्छब्दस्यसवक्तुमेकप्रयोजनत्वादिति प्रत्ययग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनमिति तु मनोरमायां स्थितम् ॥—**पुर** इति । 'पूर्वाधरावराणाम्' इत्यसिप्रत्यये पुरादेशः ॥—**पुरस्ता**दिति । 'दिक्शब्देभ्यः' इत्यादिनास्तातिः, 'अस्ताति च' इति पूर्वस्य पुरादेशः ॥—**एनपा**—॥ कथं तर्हि 'तत्रागारं धनपतिगृहादुत्तरेणास्मदीयम्' इति । उत्तरेणेत्येतद् 'दूराल्लक्ष्यं सुरपतिधनुश्चारुणा तोरणेन' इति तोरणसमानाधिकरणं तृतीयान्तं न त्वेनबन्तमित्याहुः ॥ 'धनपतिगृहानुत्तरेण' इति केश्चित् पठ्यते, तदा तु सम्यगेव ॥—**दक्षिणेने**ति । दक्षिणस्यामदूर इत्यर्थे 'एनबन्यतरस्याम्' इत्यादिना एनप् ॥—**दूरान्तिकार्थैः**—॥

---

१ एधो दकस्येति—एधः कर्ता, दकस्य उदकस्य । एधशब्दोऽदन्तः पुंलिङ्गः 'कारके' इति सूत्रे भाष्ये प्रत्युक्तः । 'एधाः पक्ष्यन्तीति । सान्तः क्लीबो वा' इति शब्देन्दुशेखरे । २ किं निमित्तमिति—इदं प्रथमान्तं द्वितीयान्तं च ।

त्पञ्चमी च। दूरं निकटं ग्रामस्य ग्रामाद्वा। **ज्ञोऽविदर्थस्य करणे।२।३।५१।** जानातेरज्ञानार्थस्य करणे शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी स्यात्। सर्पिषो ज्ञानम्। **अधीगर्थदयेशां कर्मणि।२।३।५२।** एषां कर्मणि शेषे षष्ठी स्यात्। मातुः स्मरणम्। सर्पिषो दयनम्, ईशनं वा। **कृञः प्रतियत्ने।२।३।५३।** कृञः कर्मणि शेषे षष्ठी स्याद्गुणाधाने। एधो दकस्योपस्करणम्। **रुजार्थानां भाववचनानामज्वरेः।२।३।५४।** भावकर्तृकाणां ज्वरिवर्जितानां रुजार्थानां कर्मणि शेषे षष्ठी स्यात्। चौरस्य रोगस्य रुजा॥ **अज्वरिसंताप्योरिति वाच्यम्॥** रोगस्य चौरज्वरः। चौरसंतापो वा। रोगकर्तृकं चौरसंबन्धि ज्वरादिकमित्यर्थः। **आशिषि नाथः।२।३।५५।** आशीरर्थस्य नाथतेः शेषे कर्मणि षष्ठी स्यात्। सर्पिषो नाथनम्। आशिषीति किम्। माणवकनाथनम्। तत्संबन्धिनी याच्ञेत्यर्थः। **जासिनिप्रहणनाटक्राथपिषां हिंसायाम्।२।३।५६।** हिंसार्थानामेषां शेषे कर्मणि षष्ठी स्यात्। चौरस्योज्जासनम्। निप्रौ संहतौ विपर्यस्तौ व्यस्तौ वा। चौरस्य निप्रहणनम्। प्रणिहननम्। निहननम्। प्रहणनं वा। नट अवस्कन्दने चुरादिः। चौरस्योन्नाटनम्। चौरस्य क्राथनम्। वृषलस्य पेषणम्। हिंसायां किम्। धानापेषणम्। **व्यवहृपणोः समर्थयोः[1]।२।३।५७।** शेषे कर्मणि षष्ठी स्यात्। द्यूते क्रयविक्रयव्यवहारे चानयोस्तुल्यार्थता। शतस्य व्यवहरणं पणनं वा। समर्थयोः किम्। शलाकाव्यवहारः। गणनेत्यर्थः। ब्राह्मणपणनं स्तुतिरित्यर्थः। **दिवस्तदर्थस्य।२।३।५८।** द्यूतार्थस्य क्रयविक्रयरूपव्यवहारार्थस्य च दिवः कर्मणि षष्ठी स्यात्। शतस्य दीव्यति।

षष्ठ्यां प्राप्तायां पक्षे पञ्चम्यर्थं वचनम्। इहान्यतरस्यांग्रहणं समुच्चयार्थं, तेन विप्रकृष्टापि पञ्चमी समुच्चीयते व्याख्यानात्, न तु संनिहिते अपि द्वितीयातृतीये तदाह—**पञ्चमी चेति**॥—**सर्पिषो ज्ञानमिति**॥ वस्तुतः करणीभूतं यत्सर्पिः तत्संबन्धिनी प्रवृत्तिरित्यर्थः। ज्ञानपूर्विकायां प्रवृत्तौ जानातेर्लक्षणा॥—**अधीगर्थ—**॥ अधिशब्दोच्चारणम्। 'इङिकावध्युपसर्गं न व्यभिचरतः' इति ज्ञापनार्थम्। अन्यथा 'स्मृत्यर्थदयेशाम्' इत्येव ब्रूयात् 'इगर्थे–' ति वा॥ इङंशे नेदं ज्ञापकमिति चेत्तर्हि तदंशे 'गेरध्ययने वृत्तम्' इत्यत्राधिशब्दोच्चारणं ज्ञापकमस्तु॥ अत्र व्याचख्युः। कर्मणि किम्। करेण शेषत्वविवक्षायां मा भूत्। मातुर्गुणस्मरणम्। अत्र माता कर्म, गुणास्तु करणम्, उभयत्र शेषत्वविवक्षायामपि मातृशब्दादेवानेन सूत्रेण षष्ठी गुणशब्दात्तु 'षष्ठी शेषे' इत्यनेन। तेन गुणस्मरणमिति समासो भवतीति॥—**रुजार्थानाम्—**॥ 'रुजो भङ्गे' भिदादिपाठादत एव निपातनाद्वा अङि टाप्। रुजा व्याधिरर्थो येषां तेषां रुजार्थानां धातूनां भाववाचकत्वाव्यभिचाराद् भावशब्देनात्र घञादिवाच्यः सिद्धरूपो भाव उच्यते। वक्तीति वचनः। बाहुलकात् कर्तरि ल्युट्। प्रकृत्यर्थस्तु न विवक्षितः। नहि भावो वक्ता संभवति तस्मात् प्रत्ययस्य साधुत्वनिर्वाहायैव वचिरिति बोध्यः। तथा चायमर्थः। भावो वचनः कर्ता येषां तेषां भाववचनानामिति, तदेतद्व्याचष्टे—**भावकर्तृकाणामिति**। 'रुजार्थानां भावकर्तृकाणाम्' इत्येव सूत्रयितुं युक्तम्॥—**चौरस्येति**। चुरा शीलमस्य चौरः। अत्र कर्मणि शेषत्वविवक्षायामनेन षष्ठी॥—**रोगस्येति**। 'पदरुज–' इति घञा रोगो भावोऽभिधीयते स च रुजायां 'कर्तृकर्मणोः–' इति रोगशब्दात् षष्ठी॥ भावकर्तृकाणां किम्। श्लेष्मणश्चौररुजा। 'मायुः पित्तं कफः श्लेष्मा' इत्यमरः॥—**चौरज्वर** इति। इह चौरशब्दाद् 'रुजार्थानां' इति षष्ठ्या अप्रवृत्तौ 'षष्ठी शेषे' इत्यनेन 'षष्ठी' इति समासो भवत्येवेति भावः॥—**सर्पिषो नाथनमिति**॥ सर्पिर्मे भूयादित्याशासनमित्यर्थः॥—**माणवकनाथनमिति**। यद्यपि कर्मत्वविवक्षायां 'कर्तृकर्मणोः–' इति यदा षष्ठी, तदा आशिष्यपि समासोऽस्त्येव। तथापि तत्र 'गतिकारकोपपदात् कृत्' इति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः, समासान्तोदात्तत्वं तु याच्ञादावेव न त्वाशिषीति निष्कर्ष इति कौस्तुभे स्थितम्॥—**जासि—**॥ 'जसु ताडने', 'जसु हिंसायाम्' इति च चुरादिस्तस्येदं ग्रहणं न तु दैवादिकस्य 'जसु मोक्षणे' इत्यस्य। जासीति निर्देशात् 'हिंसायाम्' इति वचनाच्च॥—**निप्रहणनमिति**। 'हन्तेरत्पूर्वस्य' इति णत्वम्॥—**प्रणीति**। 'नेर्गद–' इति णत्वम्॥ —**चुरादिरिति**। 'नट नृत्तौ' इति तु न गृह्यते दीर्घनिर्देशादिति भावः॥—**क्राथनमिति**। 'क्रथ हिंसायाम्' इति घटादौ पठ्यते, तस्य मित्त्वेऽपि इह निपातनाद्वृद्धिः। मित्त्वफलं तु निपातनात्परत्वात् 'चिण्णमुलोः' इति दीर्घे चरितार्थमिति घटादौ वक्ष्यति॥ यत्तु हरदत्तेनोक्तम्। 'घटादिपाठो 'घटादयः षितः' इत्यातिदेशिकत्वे अङ् यथा स्यादित्येतदर्थः इति तन्मन्दम्। 'घटादयः षितः' इति हि मध्ये सूत्रितम्। तेन पूर्वेषां त्वरत्यन्तानामेव षित्त्वं, न तु ज्वरादीनां परेषामिति। अत एव त्वरत्यन्तास्त्रयोदशानुदात्तेतः 'षितश्च' इति घटादौ वक्ष्यति॥—**पणनमिति**॥ 'स्तुतावेव' इति वक्ष्यमाणत्वादायस्याभावः॥—**ब्राह्मणपणनमिति**। 'आयादय आर्धधातुके वा' इत्यायस्य विकल्पः॥—**दिवस्तद—**॥ तच्छब्देन व्यवहृपणौ परामृश्येते तौ च द्यूते क्रयविक्रयव्यवहारे च तुल्यार्थौ पूर्वसूत्रे गृहीतावित्याशयेनाह—**द्यूतेति**॥ पूर्वसूत्र एव दिवेः पाठे तदर्थस्येति न कर्तव्यमिति यद्यपि लाघवं, तथापि योगविभाग उत्तरार्थः॥—**कर्मणीति**। इह शेष इति न संबध्यते उत्तरसूत्रे विकल्पारम्भसामर्थ्यात्। अन्यथा षष्ठ्यां विकल्पितायां तया मुक्ते शेषे विभक्त्यन्तरस्याप्राप्त्या वृथैव विकल्पारम्भः स्यादिति भावः॥ अन्ये

---

१ समर्थयोरिति—समपर्यायसंशब्देन सह सुप्सुपेति समासः। शकन्ध्वादित्वात्पररूपं वा। तुल्यार्थयोरिति भावः।

तदर्थस्य किम् । ब्राह्मणं दीव्यति । स्तौतीत्यर्थः । **विभाषोपसर्गे** ।२।३।५९। पूर्वयोगापवादः । शतस्य शतं वा प्रतिदीव्यति । **प्रेष्यब्रुवोर्हविषो देवतासंप्रदाने** ।२।३।६१। देवतासंप्रदानेऽर्थे वर्तमानयोः प्रेष्यब्रुवोः कर्मणो हविर्विशेषस्य वाचकाच्छब्दात्षष्ठी स्यात् । अग्नये छागस्य हविषो वपाया मेदसः प्रेष्य अनुब्रूहि वा । **कृत्वोऽर्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे** ।२।३।६४। कृत्वोर्थानां प्रयोगे कालवाचिन्यधिकरणे शेषे षष्ठी स्यात् । पञ्चकृत्वोऽह्नो भोजनम् । द्विरह्नो भोजनम् । शेषे किम् । द्विरहन्यध्ययनम् । **कर्तृकर्मणोः कृति** ।२।३।६५। कृद्योगे कर्तरि कर्मणि च षष्ठी स्यात् । कृष्णस्य कृतिः । जगतः कर्ता कृष्णः ॥ **गुणकर्मणि वेष्यते** ॥ नेताऽश्वस्य स्रुघ्नस्य स्रुघ्नं वा । कृति किम् । तद्धिते माभूत् । कृतपूर्वी कटम् । **उभयप्राप्तौ कर्मणि** ।२।३।६६। उभयोः प्राप्तिर्यस्मिन्कृति तत्र

त्याहुः, लाघवात् पूर्वसूत्रे एव दिवोग्रहणे कर्तव्ये पृथग्योगकरणसामर्थ्यादत्र शेष इति न संबध्यते । न चोत्तरार्थत्वात्पृथग्योगस्य नोक्तार्थज्ञापकत्वमिति वाच्यम् । संकोचे मानाभावेन फलद्वयस्यापि सुवचत्वादिति शेष इत्यस्यासंबन्धादिह त्रिसूत्र्यां तिङन्तमुदाहरति—**शतस्य दीव्यतीति** ॥—**प्रेष्यब्रुवोः**—॥ इष्यतेर्दैवादिकस्य लोटो मध्यमपुरुषैकवचनं प्रेष्येति । तत्साहचर्याद् ब्रुविरपि तथाभूत एव गृह्यते । अत एवेह शेषग्रहणं न संबध्यते तिङन्तेन सह समासस्याप्रसक्तत्वात् ॥ प्रेष्यब्रुवोः किम् । अग्नये छागस्य हविर्वपां मेदो जुहुधि ॥ हविषः किम् । अग्नये गोमयानि प्रेष्य ॥ देवतासंप्रदाने किम् । माणवकाय पुरोडाशान् प्रेष्य ॥ **हविषः प्रस्थितत्वेन विशेषणे प्रतिषेधो वक्तव्यः** ॥ इन्द्राग्निभ्यां छागस्य हविर्वपां मेदः प्रस्थितं प्रेष्य ॥—**कृत्वोऽर्थ**—॥ कृत्वसुचोऽर्थ इवार्थो येषां प्रत्ययानां ते कृत्वोऽर्थाः ॥—**शेषे** इति । इह 'दिवस्तदर्थस्य' इत्यादिसूत्रपदके विच्छिन्नमपि शेषग्रहणमनुवर्तते व्याख्यानात् ॥—**पञ्चकृत्व** इति । 'संख्यायाः क्रिया–' इत्यादिना कृत्वसुच् ॥—**द्विरिति** । 'द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्' ॥—**कर्तृकर्मणोः कृति** ॥ शेष इति निवृत्तं, 'कर्तरि च कृति' इति सूत्रे कृतेन चकारेण 'अधीगर्थ–' इति सूत्राद् 'चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि' इति पर्यन्तमनुवर्तमानस्य कर्मणीत्यस्यानुकर्षणसंभवेऽपि पुनरत्र कर्मग्रहणादित्याहुः । तन्मन्दम्, संनिहितस्याधिकरणस्यानुकर्षणप्रसङ्गे तन्निवृत्तये कर्मग्रहणसंभवात् । तस्मात् व्याख्यानमेवात्र शरणमित्यपरे ॥ कर्तृकर्मणोः किम् । शस्त्रेण भेत्ता ॥—**कृतिरिति** । करणं कृतिः 'स्त्रियां क्तिन्' । कृष्णोऽत्र कर्ता ॥ कर्मण्युदाहरति—**जगत** इति । कृष्णस्य तृचाभिहितत्वात् ततः षष्ठी न भवति ॥—**कृति किमिति** । नन्विह कर्तृकर्मभ्यां क्रिया आक्षिप्यते तद्वाची तु धातुरेव । धातोश्च द्विविधाः प्रत्ययाः कृतस्तिङश्च । तत्र तिङ्प्रयोगे कटं करोतीत्यादौ 'न लोका–' इति प्रतिषेधेन भाव्यम् । ततश्च परिशेषात् कृद्योगे एव षष्ठी भविष्यति, तस्मात्किं कृद्ग्रहणेनेति प्रश्नः ॥—**कृतपूर्वी कटमिति** । अत्र करोतिक्रियापेक्षमनभिहितं कर्मत्वं कटस्यास्त्येवेति षष्ठी स्यात्तद्धिताधिक्ये तु सा मा भूदित्येतदर्थं कृद्ग्रहणमिति भावः । ननु कृतः कटः पूर्वमनेनेत्यस्मिन् विग्रहे क्तस्य कर्मणि विधानात्तेनैवाभिहितं कर्मेति नैव द्वितीया प्राप्नोति, नापि तदपवादभूता षष्ठी, इहाप्यनभिहिताधिकारात् । किं च कृतशब्दस्य कटसापेक्षतया समासो दुर्लभ एव, एवं तद्धितोऽपीति चेत् । अत्राहुः । पूर्वं कृतमनेनेति विग्रहे अविवक्षितकर्मतया भावे क्तप्रत्यये कृतशब्दस्य कटसापेक्षत्वाभावात् समासतद्धितौ भवत एव । तथा च 'कृतपूर्वं यं पूर्वं कृतवान्' इत्यनेन समासार्थः संपद्यते गुणभूतयापि क्रियया कारकाणां संबन्धस्य कटं कृतवानित्यादौ दर्शनादत्रापि करोतिक्रियापेक्षं कर्मत्वं कटस्याभ्युपगम्यते । तच्च कर्मत्वं न केनाप्यभिहितम् । भावे क्तस्य, कर्तरि इनिप्रत्ययस्य च विधानात् । अतोऽसति कृद्ग्रहणे षष्ठी स्यादेवेति । एवं च ओदनस्य पाचकतम इत्यत्र षष्ठ्या असाधुत्वे इष्टापत्तिरेव शरणम् । कृतपूर्वीत्यत्र समासतद्धितौ भवत एवेत्युक्तम् । तत्र समासः 'सुप्सुपा' इति बोध्यः । तद्धितस्तु 'पूर्वादिनिः' 'सपूर्वाच्च' इति कर्तरि इनिः । तद्विधौ 'श्राद्धमनेन' इति सूत्रादनेनेत्यनुवृत्तेः स्यादेतत् । भिदेर्ण्यन्तात् 'पर्यायार्हणोत्पत्तिषु' इति ण्वुचि भेदिका यज्ञदत्तस्य देवदत्तस्य काष्ठानामित्युभाभ्यामप्यनेन कृद्योगषष्ठी जायते तत्र मुख्यामुख्यसंनिधौ मुख्यस्यैव कार्ये संप्रत्ययात् प्रयोजककर्तृवाचकादेव स्यात् । अन्यथा पाचयत्योदनं देवदत्तेन यज्ञदत्त इत्यत्र प्रयोज्यप्रयोजकयोरुभयोरपि लकारवाच्यत्वे उभाभ्यामपि कर्तृवाचकाभ्यां प्रथमा स्यात् । मैवम् । प्रयोज्यप्रयोजकवाचकाभ्यां भेदेन षष्ठी जायते न त्वेकैवेति नेह मुख्यामुख्यन्यायप्रवृत्तिः । तत्र तु लकारस्यैकत्वात् कर्तुस्तद्वाच्यत्वकल्पनायामुक्तन्यायः प्रवर्तत इति वैषम्यात् । एवं च ओदनः पाच्यते देवदत्तेन यज्ञदत्तेनेत्यादावुभाभ्यामपि तृतीया स्यादेवेति बोध्यम् ॥ अत्र व्याचक्षते । 'तदर्हम्' इति निर्देशात् 'कर्तृकर्मणोः कृति' इत्येतदनित्यम् । तथा च 'धार्यैरामोदमुत्तमम्' इति भट्टिप्रयोगः संगच्छत इति ॥—**उभयप्राप्तौ**—॥ कृतीत्यनुवर्तते । तेनान्यपदार्थत्वाद्बहुव्रीहिरित्याह—**उभयोः प्राप्तिर्यस्मिन्निति** । उभयशब्देन कर्तृकर्मणी परामृश्येते । तेनैकस्मिन् कृति कर्तृ-

१ पूर्वयोगेति—एतेन अत्रापि शेष इति नानुवर्तते, तदर्थस्येति चानुवर्तते इति ध्वनितमिति बोध्यम् । २ कर्तृकर्मणोरिति—क्रियाविशेषणानां कर्मत्वेऽपि कर्मशब्देन तेषां न ग्रहणम्, अत एव दारुणं यथा भवति तथाध्यापक इत्यर्थकस्य दारुणाध्यापकशब्दस्य सिध्यर्थं मलोपवचनं भाष्यकृता आरब्धम् । अन्यथा समासेनैव सिद्धे तदर्थं स्यात् इति । इदमेव क्रियाविशेषणात् षष्ठ्यभावे लिङ्गम् ।

कर्मण्येव षष्ठी स्यात् । आश्चर्यो गवां दोहोऽगोपेन ॥ स्त्रीप्रत्यययोरकाकारयोर्नायं नियमः ॥ भेदिका बिभित्सा वा रुद्रस्य जगतः ॥ ॐ **शेषे विभाषा** ॥ स्त्रीप्रत्यय इत्येके । विचित्रा जगतः कृतिर्हरेर्हरिणा वा । केचिदविशेषेण विभाषामिच्छन्ति । शब्दानामनुशासनमाचार्येणाचार्यस्य वा । **क्तस्य च वर्तमाने** ।२।३।६७। वर्तमानार्थस्य क्तस्य योगे षष्ठी स्यात् । न लोकेति निषेधस्याऽपवादः । राज्ञां मतो बुद्धः पूजितो वा । **अधिकरणवाचिनश्च** ।२।३।६८। क्तस्य योगे षष्ठी स्यात् । इदमेषामासितं शयितं गतं भुक्तं वा । **न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम्** ।२।३।६९। एषां प्रयोगे षष्ठी न स्यात् । लादेशाः । कुर्वन् कुर्वाणो वा सृष्टिं हरिं । उः । हरिं दिदृक्षुः । अलंकरिष्णुर्वा । उक । दैत्यान् घातुको हरिः ॥ ॐ **कमेरनिषेधः** ॥ लक्ष्म्याः कामुको हरिः । अव्ययम् । जगत् सृष्ट्वा । सुखं कर्तुम् । निष्ठा । विष्णुना हता दैत्याः । दैत्यान् हतवान् विष्णुः । खलर्थः । ईषत्करः प्रपञ्चो हरिणा । तृन्निति प्रत्याहारः शतृशानचाविति तृशब्दादारभ्य तृनो नकारात् । शानन् । सोमं पवमानः । चानश् । आत्मानं मण्डयमानः । शतृ । वेदमधीयन् । तृन् । कर्ता लोकान् ॥ ॐ **द्विषः शतुर्वा** । मुरस्य मुरं वा द्विषन् ॥ सर्वोऽयं कारकषष्ठ्याः प्रतिषेधः ॥ शेषे षष्ठी

कर्मणोः प्राप्तिलाभादाश्चर्यमिदमोदनस्य पाको ब्राह्मणानां च प्रादुर्भाव इत्यत्र नायं नियमः प्रवर्तते । तत्पुरुषे तु स्यादेवात्रातिप्रसङ्ग इति भावः ॥ पूर्वसूत्रेणैव सिद्धे नियमार्थमिदमिति ध्वनयति—**कर्मण्येवे**ति । एवं च कर्तरि षष्ठीप्रतिषेधोऽस्य सूत्रस्य फलं, न तु कर्मणि षष्ठीविधानमिति स्थितम् ॥—**स्त्रीप्रत्यययोरि**ति । 'स्त्रियां क्तिन्' इत्यधिकारे विहितयोरित्यर्थः ॥—**नायं नियम** इति । अकाऽकारयोः प्रयोगे कर्मण्येव षष्ठी न तु कर्तरीति यो नियम उक्तः स न प्रवर्तते, किंतु कर्तर्यपि षष्ठी प्रवर्तत इति फलितोऽर्थः ॥ कथं तर्हि 'सुट् तिथोः' इति सूत्रे 'सुटा सीयुटो बाधो न' इति वृत्तिः । अत्राहुः । कर्तुः करणत्वविवक्षायां तृतीया बोध्येति ॥—**भेदिके**ति । भेदनं भेदिका । 'पर्यायार्हणोत्पत्तिषु ण्वुच्' । 'धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल् वक्तव्यः' इत्यनेन ण्वुलित्येके । 'युवोरनाकौ' स्त्रियां टापि 'प्रत्ययस्थात्–' इति इत्त्वम् ॥—**बिभित्से**ति । भेत्तुमिच्छा । भिदेः सनि 'हलन्ताच्च' इति कित्त्वाद्गुणाभावः । 'अ प्रत्ययात्' इत्यकारप्रत्यये टाप् ॥—**शेषे** इति । अकाऽकाराभ्यामन्यस्मिन् क्तिनादावित्यर्थः ॥ कर्तरि षष्ठीनिषेधफलकस्य 'उभयप्राप्तौ' इति सूत्रस्य तत्रैव कर्तरि षष्ठीसंपादनफलकस्य 'स्त्रीप्रत्यययोरकाकारयोः–' इति वचनस्य च प्राक् स्थितत्वात् कर्तर्येव विभाषा अनेन शेषवचनेन क्रियते, न तु कर्मणीत्याशयेनोदाहरति—**जगतः कृतिर्हरेर्हरिणा वे**ति ॥—**अविशेषेणे**ति । अकाऽकारभिन्ने कृन्मात्रे इत्यर्थः ॥—**अनुशासनमि**ति । अनुशिष्यते असाधुशब्देभ्यः प्रविभज्य बोध्यते येनेति करणे ल्युट् ॥—**राज्ञां मत** इत्यादि ॥ 'मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च' इति वर्तमाने क्तः । 'पूजितो यः सुरासुरैः' इत्यादौ तु भूते क्तो, न तु वर्तमाने । तेन तृतीया तत्रोपपद्यते । न च 'मतिबुद्धि–' इति सूत्रेण बाधः शङ्क्यः । 'तेन' इत्यधिकारे 'उपज्ञाते' इति लिङ्गेनाबाधज्ञापनात् ॥—**अधिकरण**—॥ अयमपि निषेधापवादः ॥—**आसितमि**ति । आस्यते अस्मिन्नित्यासितं 'क्तोऽधिकरणे च–' इत्यधिकरणे क्तः ॥—**इदमेषामि**ति । कर्तरि षष्ठीयम् । सकर्मकेभ्यस्त्वधिकरणे क्ते कर्तृकर्मणोर्द्वयोरपि षष्ठी, अनभिहितत्वाविशेषात् । इदमेषां भुक्तमोदनस्य । 'उभयप्राप्तौ कर्मणि' इत्ययं नियमस्तु नेह प्रवर्तते, 'कर्तृकर्मणोः कृति' इत्यनन्तरस्या एव षष्ठ्यास्तन्नियमाभ्युपगमात् । एतच्च कौस्तुभे स्पष्टम् ॥—**न लोका**—॥ जिघृक्षितरूपविनाशप्रसङ्गात् तृनामित्यत्र णत्वं न कृतम् । उश्च उकश्च उकौ, लश्चोकौ चेति विग्रहः ॥ ल इति लडादीनां सामान्यग्रहणं, तेषां च साक्षात् प्रयोगो न संभवतीति तदादेशा गृह्यन्त इत्याह—**लादेशा** इति । उदाह्रियन्त इति शेषः ॥ कटं कारयांचकारेत्यत्र कृत्संज्ञकलिडन्तामन्तेन योगेऽपि कटस्य 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति षष्ठी न भवति 'आमः' इति लुकोऽपि लादेशत्वादित्याहुः ॥ नन्वेवमपि 'बभ्रिर्वज्रं पपिः सोमं ददिर्गाः' इत्यत्र 'न लोका–' इति निषेधाप्रवृत्तेः षष्ठी दुर्वारैव, न हि किकिनौ लकारौ, नापि तदादेशौ । नैष दोषः । 'किकिनौ लिट् च' इत्यनेन लिट्कार्यातिदेशः क्रियते, न तु लिट्संज्ञा । तथा च विशेषातिदेशे च सामान्यमप्यतिदिश्यते इति नानुपपत्तिः ॥—**दिदृक्षुरि**ति । 'सनाशंसभिक्ष उः' ॥ उकारेण कृतो विशेषणात्तदन्तमपि लभ्यत इत्याशयेनाह—**अलंकरिष्णुरि**ति । 'अलंकृञ्निराकृञ्–' इत्यादिना इष्णुच् ॥—**घातुक** इति । 'लषपत–' इत्यादिना उकञ् ॥—**ईषत्कर** इति । 'ईषद्दुस्सुषु–' इत्यादिना खल् । अर्थग्रहणादीषत्पानः सोमो भवतेत्यप्युदाहार्यम् ॥ अव्याप्तिं परिहर्तुमाह—**प्रत्याहार** इति ॥—**पवमान** इति । 'पूङ्यजोः शानन्' ॥—**मण्डयमान** इति । 'मडि भूषायाम्–' इदित्त्वान्नुम् 'ताच्छील्यवयोवचन–' इति चानश् ॥—**अधीयन्नि**ति । 'इङ्धार्योः' इति शता । शाननादिषु 'लटः' इत्यननुवृत्त्या लादेश इत्यसिद्धेः प्रत्याहारग्रहणमाश्रीयत इति भावः ॥—**तृन्नि**ति । ताच्छीलादिषु 'तृन्' इति विहितस्तृन् प्रत्ययः ॥ तृन्निति प्रत्याहारग्रहणान्नित्यं निषेधे प्राप्ते विकल्पमाह—**द्विष** इति । 'द्विष अप्रीतौ' इत्यस्मात् 'द्विषोऽमित्रे' इति विहितो यः शतृप्रत्ययस्तत्प्रयोगे वा षष्ठीनिषेध इत्यर्थः ॥—**सर्वोऽयमि**ति । 'अनन्तरस्य–' इति न्यायादिति शेषः ॥—**शेषषष्ठी**ति । शाब्दबोधे वैलक्षण्यमस्तीति भावः । एवं चाश्चर्यो गवां

---

१ कमेरिति—उकान्तस्येति शेषः । इदं च भाषायामेव, भाषायामिति भाष्योक्तेः ।

तु स्यादेव । ब्राह्मणस्य कुर्वन् । नरकस्य जिष्णुः । 🕮 **अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः** ।२।३।७०। भविष्यत्यकस्य भविष्यदाधमर्ण्यार्थेनश्च योगे षष्ठी न स्यात् । सतः पालकोऽवतरति । व्रजं गामी । शतं दायी । 🕮 **कृत्यानां कर्तरि वा** ।२।३।७१। षष्ठी वा स्यात् । मया मम वा सेव्यो हरिः । कर्तरीति किम् । गेयो माणवकः साम्नाम् । भव्यगेयेति कर्तरि यद्विधानादनभिहितं कर्म । अत्र योगो विभज्यते ॥ कृत्यानाम् ॥ उभयप्राप्ताविति नेति चानुवर्तते । नेन नेतव्या व्रजं गावः कृष्णेन । ततः ॥ **कर्तरि वा** ॥ उक्तोऽर्थः । 🕮 **तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयाऽन्यतरस्याम्** ।२।३।७२। तुल्यार्थैर्योगे तृतीया वा स्यात्पक्षे षष्ठी । तुल्यः सदृशः समो वा कृष्णस्य कृष्णेन वा । अतुलोपमाभ्यां किम् । तुला उपमा वा कृष्णस्य नास्ति । 🕮 **चतुर्थी चाशिष्यायुष्यमद्रभद्रकुशलसुखार्थहितैः** ।२।३।७३। एतदर्थैर्योगे चतुर्थी वा स्यात्पक्षे षष्ठी आशिषि । आयुष्यं चिरंजीवितं कृष्णाय कृष्णस्य वा भूयात् । एवं मद्रं भद्रं कुशलं निरामयं सुखं शं अर्थः प्रयोजनं हितं पथ्यं वा भूयात् । आशिषि किम् । देवदत्तस्यायुष्यमस्ति । व्याख्यानात्सर्वत्रार्थग्रहणम् । मद्रभद्रयोः पर्यायत्वादन्यतरो न पठनीयः । 🕮 **आधारोऽधिकरणम्** ।१।४।४५। कर्तृकर्मद्वारा तन्निष्ठक्रियाया आधारः कारकमधिकरणसंज्ञं स्यात् । 🕮 **सप्तम्यधिकरणे च** ।२।३।३६। अधिकरणे सप्तमी स्यात् । चकाराद्दूरान्तिकार्थेभ्यः । औपश्लेषिको वैषयिकोऽभिव्यापकश्चेत्याधारस्त्रिधा । कटे आस्ते । स्थाल्यां पचति । मोक्षे इच्छाऽस्ति । सर्वस्मिन्नात्मास्ति । वनस्य दूरे अन्तिके वा ॥ दूरान्तिकार्थेभ्य इति विभक्ति-

---

दोहोऽगोपेनेत्यत्र शेषत्वविवक्षायां कर्तर्यपि षष्ठी भवत्येवेति बोध्यम् ॥—**अकेनोः**—॥ आधमर्ण्ये अकस्यासंभवादाह—**भविष्यत्यकस्ये**ति । इनस्तु उभयोः संभवादाह—**भविष्यदाधमर्ण्यार्थेनश्च योग** इति । यथासंख्यं तु न भवति । भाष्ये 'अकस्य भविष्यति' 'इन आधमर्ण्ये च' इति योगं विभज्य व्याख्यानात् । इह भविष्यदिति स्वर्यते तेन 'भविष्यति गम्यादयः' इत्यधिकारे विहितः 'तुमुन्ण्वुलौ–' इति ण्वुलेव गृह्यत इत्याशयेनोदाहरति—**सतः पालक** इति । सत इति शत्रन्तम् ॥ यस्तु कालसामान्ये 'ण्वुल्तृचौ–' इति ण्वुलुक्तस्तत्र न निषेधः । ओदनस्य पाचकः, पुत्रपौत्राणां दर्शक एतीति भावः ॥—**व्रजं गामी**ति । 'आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनिः' इत्यावश्यके णिनिः । यद्यप्ययं कालसामान्ये विहितस्तथापि 'भविष्यति गम्यादयः' इत्युक्तेर्भविष्यदर्थकः । गम्यादयः, केचिदुणादयः केचिदष्टाध्यायीगता इति हरदत्तः ॥ ननु 'गत्यर्थकर्मणि चतुर्थी वा' इत्येव सिद्धे द्वितीयाग्रहणमपवादविषयेऽपि द्वितीयाप्रवृत्त्यर्थमिति व्रजंगामीति सिध्यत्येवेति चेत् । अत्राहुः । इहैव सूत्रे ग्रामंगामीति भाष्योदाहरणात्तत्सूत्रं नाङ्गीक्रियते । तेन ग्रामस्य गन्तेति षष्ठ्येव साध्वी, न तु ग्रामं गन्तेति द्वितीयेति ॥—**शतं दायी**ति । 'आवश्यका–' इत्याधमर्ण्ये णिनिः । भविष्यदाधमर्ण्यार्थेनश्च योग इत्युक्तत्वान्नेह निषेधः । अवश्यं करोत्यवश्यंकारी कटस्य । गम्यादित्वाभावाद्वर्तमानेऽप्ययम् ॥—**कृत्यानाम्**—॥ 'कर्तृकर्मणोः–' इति नित्ये प्राप्ते विभाषेयम् ॥—**सेव्य** इति । 'षेवृ सेवायां' 'ऋहलोः–' इति कर्मणि ण्यत् ॥—**योगो विभज्यत** इति । भाष्यकारैरिति शेषः । 'उभयप्राप्तौ–' इत्यनेन कर्तरि निषेधे सिद्धे कर्मणि निषेधार्थमिदम् । 'गुणकर्मणि वेष्यते' इति तूभयप्राप्तिरहितस्थले नेताश्वस्येत्यादौ चरितार्थमिति दिक् ॥—**तुल्यार्थैः**—॥ शेषषष्ठ्यां प्राप्तायां विकल्पेन तृतीया अनेन विधीयते, तया मुक्ते षष्ठ्येव भवेत्तदाह—**पक्षे षष्ठी**ति । बहुवचननिर्देशादेव पर्यायग्रहणे सिद्धे 'तुल्यार्थैः–' इत्यर्थग्रहणं पदान्तरनैरपेक्ष्येण ये तुल्यार्थास्तेषां ग्रहणार्थं, तेन गौरिव गवय इत्यादौ नेत्याहुः । कथं तर्हि 'तुलां यदारोहति दन्तवाससा' इति कालिदासः, 'स्फुटोपमं भूतिसितेन शंभुना' इति माघश्च । उच्यते । 'सह युक्तेऽप्रधाने' इति तृतीया । न चात्र सहशब्दयोगो नेति शङ्क्यम्, विनापि तद्योगं तृतीयेत्यभ्युपगमात् । वेति वर्तमानेऽन्यतरस्यांग्रहणमुत्तरसूत्रे चकारेण तस्यानुकर्षणार्थम् । अन्यथा हि तृतीयैवानुकृष्येत संनिहितत्वात् ॥—**तुल्य** इति । तुलया संमितस्तुल्यः । 'नौवयोधर्म–' इत्यादिना यत् ॥—**तुला उपमा वे**ति । तोलनं तुला अस्मिन्नेव सूत्रे णिलुडोर्निपातनात्साधुरिति माधवः । उपमितिरुपमा । 'आतश्चोपसर्गे' इत्यङ् ॥—**हितमिति** । 'हितयोगे च' इत्यनाशिष्यपि चरितार्थमित्याशिष्ययं विकल्प इति भावः ॥—**व्याख्यानादि**ति । सूत्रेऽर्थशब्दोऽपि पृथङ् निमित्तं, तथा च द्वन्द्व एवायं न त्वर्थशब्देन बहुव्रीहिरिति भावः ॥ इति षष्ठी ॥—**आधारः**—॥ आध्रियतेऽस्मिन्नित्याधारः । 'अध्यायन्याय–' इति सूत्रे 'अवहाराधार–' इत्युपसंख्यानादधिकरणे घञ् । स चाधारः कस्येत्याकाङ्क्षायां कारकाधिकारात्क्रियाया इति लभ्यते । इयं च संज्ञा साक्षात् क्रियाधारयोर्न संभवति पराभ्यां कर्तृकर्मसंज्ञाभ्यां बाधितत्वात् । अतो व्याचष्टे—**कर्तृकर्मद्वारे**ति । एवं च भूतले घट इत्यादौ अस्तीति क्रियाध्याहारो बोध्यः ॥—**त्रिधे**ति ॥ एतच्च 'संहितायाम्' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । गङ्गायामास्ते इत्याद्यर्थं सामीपिकमधिकरणं चतुर्थमपि केचिदिच्छन्ति ॥—**कटे आस्त** इति । कर्तृद्वारा क्रियाधारस्योदाहरणमिदम्, कर्मद्वारा क्रियाधारस्य तु **स्थाल्यां पचती**ति ॥ वैषयिकाधारमुदाहरति—**मोक्षे** इति । अभिव्यापकस्य तु—**सर्वस्मिन्नि**ति । तिलेषु तैलमि-

---

१ स्यादेवेति—अत्र नवीनाः 'कारकषष्ठीनिषेधविषये शेषे षष्ठी न भवति' इति वदन्ति, तच्च शेखरतोऽवगन्तव्यं, विस्तरभयान्नेह लिख्यते । २ औपश्लेषिक इति— उप'समीपे'श्लेषः 'संबन्धः' तत्कृत इत्यर्थः । एतस्योदाहरणं तु गङ्गायां गाव इति ।

त्रयेण सह चतस्रोऽत्र विभक्तयः फलिताः ॥ ॐ **क्तस्येन्विषयस्य कर्मण्युपसंख्यानम्** ॥ अधीती व्याकरणे । अधीतमनेनेति विग्रहे इष्टादिभ्यश्चेति कर्तरीनिः ॥ ॐ **साध्वसाधुप्रयोगे च** ॥ साधुः कृष्णो मातरि । असाधुर्मातुले ॥ ॐ **निमित्तात्कर्मयोगे** ॥ निमित्तमिह फलम् । योगः संयोगसमवायात्मकः ॥ चर्मणि द्वीपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम् । केशेषु चमरीं हन्ति सीम्नि पुष्कलको हतः ॥ १ ॥ हेतौ तृतीयाऽत्र प्राप्ता तन्निवारणार्थमिदम् । सीमाऽण्डकोशः । पुष्कलको गन्धमृगः । योगविशेषे किम् । वेतनेन धान्यं लुनाति । **यस्य च भावेन भावलक्षणम्** ।२।३।३७। यस्य क्रियया क्रियान्तरं लक्ष्यते ततः सप्तमी स्यात् । गोषु दुह्यमानासु गतः ॥ ॐ **अर्हाणां कर्तृत्वेऽनर्हाणामकर्तृत्वे तद्वैपरीत्ये च** ॥ सत्सु तरत्सु असन्त आसते । असत्सु तिष्ठत्सु सन्तस्तरन्ति । सत्सु तिष्ठत्सु असन्तस्तरन्ति । असत्सु तरत्सु सन्तस्तिष्ठन्ति । **षष्ठी चानादरे** ।२।३।३८। अनादराधिक्ये भावलक्षणे षष्ठीसप्तम्यौ स्तः । रुदति रुदतो वा प्राव्राजीत्[३] । रुदन्तं पुत्रादिकमनादृत्य संन्यस्तवानित्यर्थः । **स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्च** ।२।३।३९। एतैः सप्तभिर्योगे षष्ठीसप्तम्यौ स्तः । षष्ठ्यामेव प्राप्तायां पाक्षिकसप्तम्यर्थं वचनम् । गवां गोषु वा स्वामी । गवां गोषु वा प्रसूतः । गा एवानुभवितुं जात इत्यर्थः । **आयुक्तकुशलाभ्यां चासेवायाम्** ।२।३।४०। आभ्यां योगे षष्ठीसप्तम्यौ स्तस्तात्पर्येऽर्थे । आयुक्तो व्यापारितः । आयुक्तः कुशलो वा हरिपूजने हरिपूजनस्य वा । आसेवायां किम् । आयुक्तो गौः शकटे । ईषद्युक्त इत्यर्थः । **यतश्च निर्धारणम्** ।२।३।४१। जातिगुणक्रियासंज्ञाभिः समुदायादेकदेशस्य पृथक्करणं निर्धारणं यतस्ततः षष्ठीसप्तम्यौ स्तः ।

त्वाद्यव्याप्यभिव्यापकस्योदाहरणमाहुः ॥—**चतस्र** इति । प्रातिपदिकार्थमात्रे इत्यर्थः । 'दूरान्तिकार्थेभ्यः—' इत्यस्येहानुवर्तनादधिकरणेऽप्येते बोध्याः ॥—**क्तस्येन्विषयस्ये**ति । इन् इन्नन्तः शब्दो विषयो वर्तनभूमिर्यस्य क्तान्तस्य तस्येत्यर्थः ॥ अन्ये त्वाहुः । इनो विषय इति षष्ठीसमासः । विषयशब्देनेह प्रकृतिरुच्यते । क्तान्तस्येनः प्रकृतित्वादिति ॥—**अधीती व्याकरणे** इति । भावे क्तप्रत्यये तत 'इष्टादिभ्यश्च' इति कर्तरीनौ कृते पश्चाद्गुणभूतक्रियया संबध्यमानं व्याकरणमनभिहितं कर्मेति कृतपूर्वीकटमितिवद्द्वितीयात्र प्राप्ता । मासमधीती व्याकरणे इत्यादौ त्वकर्मकैर्धातुभिर्योगनिमित्तकस्य कालकर्मणो बहिरङ्गत्वादिहाग्रहणमिति सप्तम्यभावः । न चैवं तत्र द्वितीयापि न स्यादिति वाच्यम् । लक्ष्यानुरोधेन द्वितीयाविधाने व्यक्तिपक्षाश्रयणात् । एतच्च कौस्तुभे स्थितम् ॥—**साध्वसाधुप्रयोगे च** ॥ यत्रार्चा न विवक्षिता, किं तु तत्त्वकथनमात्रं तत्रापि सप्तम्यर्थं वार्तिकेऽस्मिन् साधुग्रहणं साधुर्भृत्यो राज्ञीत्यादि यथा । 'साधुनिपुणाभ्याम्' इति सूत्रे साधुग्रहणं त्वर्चायां विवक्षितायां प्रतियोगे सप्तमीनिवृत्त्यर्थमिति विवेकः ॥—**निमित्तमिह फलमि**ति । यदि तु कारणमित्युच्यते, तर्हि जाड्येन बद्ध इत्यादावतिप्रसङ्गः स्यादिति भावः ॥—**चर्मणीति** । चर्मद्वीप्यादीनां समवायः संबन्धः ॥—**हेतुतृतीये**ति । तादर्थ्ये चतुर्थ्यपि बोध्यम् ॥—**सीमाण्डकोश** इति । तथा च मेदिनीकारः—'सीमा घाटस्थितिक्षेत्रेष्वण्डकोशेषु च स्त्रियाम्' इति । 'अथ पुष्कलको गन्धमृगे क्षपणकीलयोः' इति च ॥ हरदत्तस्तु पुष्कलकः शङ्कुः । सीम्नि सीमज्ञानार्थं हतो निहतः निखात इत्याह । अस्मिंस्तु पक्षे सीमपुष्कलकयोः संयोगसंबन्धः ॥—**यस्य च**—॥ निर्ज्ञातकाला हि क्रिया अनिर्ज्ञातकालायाः क्रियायाः कालपरिच्छेदकत्वाल्लक्षणं, तत्र प्रसिद्धक्रियाश्रययोः कर्तृकर्मणोर्वाचकात्[२] ब्राह्मणादिशब्दाल्लक्ष्यलक्षणभावसंबन्धषष्ठ्यां प्राप्तायामियं सप्तमी । लक्षकत्वं क्रियायाः साक्षात्, आश्रयस्य तु ब्राह्मणादेः क्रियाद्वारेणेति बोध्यम् ॥ ब्राह्मणेष्वधीयानेषु गत इति कर्तर्युदाहरणम् ॥ कर्मण्याह—**गोष्विति** ॥—**अर्हाणामि**त्यादि । यस्यां क्रियायां ये उचितास्ते अर्हाः । तेषां कर्तृत्वे विवक्षिते सति तत्र सप्तमी वाच्या ॥ तथा यस्यां क्रियायां येषां कर्तृत्वमनुचितं तेषामकर्तृत्वे विवक्षिते च सप्तमी वाच्या ॥ तथा तद्वैपरीत्ये येषां कर्तृत्वमुचितं तेषामकर्तृत्वे येषां तु नोचितं तेषां कर्तृत्वे च सप्तमी वाच्येत्यर्थः ॥ आद्यमुदाहरति—**सत्सु तरत्सु** इति । सन्तो हि तरणक्रियार्हाः कर्तारश्च ॥ द्वितीयमुदाहरति—**असत्सु तिष्ठत्सु** इति । अत्र तरणक्रियायामसतामनर्हत्वमकर्तृत्वं च तिष्ठत्स्वित्यनेन प्रतीयते । तद्वैपरीत्ये प्रथममुदाहरति—**सत्सु तिष्ठत्स्वि**ति । सतां हि तरणमुचितं तेषां चाकर्तृत्वं तिष्ठत्स्वित्यनेन बोध्यते । द्वितीयमुदाहरति—**असत्सु तरत्स्वि**ति । असतां हि तरणमनुचितं तेषां कर्तृत्वं तरत्सु इत्यनेन गम्यते ॥ यद्यपीदं 'यस्य च भावेन—' इत्येव सिद्धं, तथापि लक्ष्यलक्षणभावाविवक्षायां सप्तम्यर्थमिदमिति कैयटादयः । तत्त्वतस्तु व्यर्थमेवेदमित्यन्ये ॥ —**षष्ठी चानादरे** ॥—**अनादर** इति । 'यस्य च भावेन' इत्यनेन सप्तमी । अनादरे सति यो भावं लक्षयतीति । तदेतत्फलितमाह—**अनादराधिक्य** इति । केवलभावलक्षणे सप्तम्येव अनादराधिक्ये तु षष्ठीसप्तम्याविति निष्कर्षः ॥—**स्वामीश्वर**—॥ 'स्वाम्यर्थ—' इति वक्तव्ये स्वाम्यादित्रयग्रहणं पर्यायान्तरनिवृत्त्यर्थम् । 'विरूपाणामपि समानार्थानाम्' इत्येकशेषोऽत्र न भवति स्वरूपपरत्वेन समानार्थकत्वाभावात् ॥—**दायाद** इति । दायमादत्ते इति दायादः । सोपसर्गादप्या-

---

१ निमित्तादिति—मुक्ताफलाय करिणमित्यादौ तु 'क्रियार्थोपपदस्य' इत्यादिना चतुर्थी, तत्र घ्नन्तीति शेषः । २ तत इति—ज्ञापकक्रियाश्रयवाचकादित्यर्थः । ३ प्राव्राजीदिति—अनादरविशिष्टं प्रव्रजनं धात्वर्थः ।

गां नृषु वा ब्राह्मणः श्रेष्ठः । गवां गोषु वा कृष्णा बहुक्षीरा । गच्छतां गच्छत्सु वा धावन् शीघ्रः । छात्राणां छात्रेषु
मैत्रः पटुः । **पञ्चमी विभक्ते ।२।३।४२।** विभागो विभक्तम् । निर्धार्यमाणस्य यत्र भेद एव तत्र पञ्चमी
त् । माथुराः पाटलिपुत्रकेभ्य आढ्यतराः । **साधुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्तम्यप्रतेः ।२।३।४३।** आभ्यां
गे सप्तमी स्यादर्चायां न तु प्रतेः प्रयोगे । मातरि साधुर्निपुणो वा । अर्चायां किम् । निपुणो राज्ञो भृत्यः । इह त-
कथने तात्पर्यम् ॥ **अप्रत्यादिभिरिति वक्तव्यम्** ॥ साधुर्निपुणो वा मातरं प्रतिपर्यनु वा । **प्रसितोत्सु-
भ्यां तृतीया च ।२।३।४४।** आभ्यां योगे तृतीया स्याच्चात्सप्तमी । प्रसित उत्सुको वा हरिणा हरौ वा । **न-
त्रे च लुपि ।२।३।४५।** नक्षत्रे प्रकृत्यर्थे यो लुप्संज्ञया लुप्यमानस्य प्रत्ययस्यार्थस्तत्र वर्तमानात्तृतीयासप्तम्यौ स्तो-
धिकरणे । मूलेनावाहयेद्देवीं श्रवणेन विसर्जयेत् । मूले श्रवणे इति वा लुपि किम् । पुष्ये शनिः । **सप्तमीप-
म्यौ कारकमध्ये ।२।३।७।** शक्तिद्वयमध्ये यौ कालाध्वानौ ताभ्यामेते स्तः । अद्य भुक्त्वाऽयं द्व्यहे द्व्यहाद्वा भो-
। कर्तृशक्त्योर्मध्येऽयं कालः । इहस्थोऽयं क्रोशे क्रोशाद्वा लक्ष्यं विध्येत् । कर्तृकर्मशक्त्योर्मध्येऽयं देशः । अधि-
शब्देन योगे सप्तमीपञ्चम्याविष्येते । तदस्मिन्नधिकमिति यस्मादधिकमिति च सूत्रनिर्देशात् । लोके लोकाद्वाधिको
रिः । **अधिरीश्वरे ।१।४।९७।** स्वस्वामिभावसंबन्धेऽधिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञः स्यात् । **यस्मादधिकं यस्य
श्वरवचनं तत्र सप्तमी ।२।३।९।** अत्र कर्मप्रवचनीययुक्ते सप्तमी स्यात् । उप परार्धे हरेर्गुणाः । परार्धादधिका
यर्थः । ऐश्वर्ये तु स्वस्वामिभ्यां पर्यायेण सप्तमी । अधि भुवि रामः । अधि रामे भूः । सप्तमी शौण्डैरिति समासपक्षे
रामाधीना । अषडक्षेत्यादिना खः । **विभाषा कृञि ।१।४।९८।** अधिः करोतौ प्राक्संज्ञो वा स्यादीश्वरेऽर्थे ।

न्ताद् अत एव निपातनात्कः । गवां गोषु वा दायाद इत्यत्र यद्यपि गवामित्येतत्समुदायस्य विशेषणं, तथापि दीयतेऽसौ
य इति व्युत्पत्त्या अवयवार्थभूतमंशं स्पृशत्येव, तथा चात्र गवात्मकस्यांशस्य आदातेति फलितोऽर्थः ॥—**पञ्चमी विभ-**
॥—भेद एवेति । न तु शब्दान्तरोपात्तसामान्याक्रान्ततेति भावः ॥—**तत्र पञ्चमी स्यादि**ति । नन्वेवं माथुरा
अत्रापि पञ्चमी स्यात् । नैवम् । पूर्वसूत्रमिहानुवर्तते तेन यतो निर्धार्यते तत एवेत्यर्थात् निर्धारणावधेरेव पञ्चमीप्रवृत्तेः ।
नभिहिताधिकारान्माथुरा इत्यत्र नातिप्रसङ्ग इत्यन्ये ॥—**माथुरा** इति । न ह्यत्र निर्धारणावधेर्निर्धार्यमाणस्य गवां
ष्णेत्यादाविव सामान्यविशेषभावोऽस्ति । किं तु शब्दोपात्तयोर्धर्मयोर्विरोध एव ॥ इदं च सूत्रं बुद्धिपरिकल्पितापायमाश्रि-
ापादानप्रकरणे भाष्ये प्रत्याख्यातम् ॥—**साधुनिपुणाभ्यामर्चायाम्**—॥ 'पुण कर्मणि शुभे' अस्मान्निपूर्वादिगुपधल-
णः कः । 'अर्च पूजायाम्' अस्माद्भ्वादिकात् 'गुरोश्च हलः' इत्यप्रत्यये टाप् । चौरादिकात् 'ण्यासश्रन्थः—' इति युच्य-
नेति स्यात् ॥—**निपुणो राज्ञ** इति । साधुशब्दप्रयोगे त्वर्चां विना सप्तमी भवत्येव 'साध्वसाधुप्रयोगे च' इति वार्ति-
त् ॥—**अप्रत्यादिभिरि**ति । 'लक्षणेत्थम्—' इति सूत्रोपात्ताः प्रत्यादयः ॥—**प्रसितोत्सुका**—॥ 'तत्परे प्रसि-
सक्तौ' इत्यमरः । उत्सुकसाहचर्यात् प्रसितोऽपि तत्पर एवेह गृह्यते रूढ्या च । तेन प्रकर्षेण सितः शुक्लः इत्यर्थे न
वति ॥—**नक्षत्रे च लुपि** ॥ लुप्शब्दोऽत्रार्थविशेषे लाक्षणिक इत्याशयेनाह—**यो लुप्संज्ञयेत्यादि** ॥—**अधिकरण**
ति । एतच्च 'सप्तम्यधिकरणे च' इत्यतो मण्डूकप्लुत्यानुवर्तत इति भावः ॥ अधिकरणे किम् । मूलं प्रतीक्षते, मूलाय
द्रुह्यति ॥—**मूलेने**ति । 'नक्षत्रेण युक्तः कालः' इत्यणो 'लुबविशेषे' इति लुप् ॥ नक्षत्र इति किम् । पञ्चालेषु तिष्ठति ।
ह 'जनपदे लुप्' इति लुप् ॥—**सप्तमीपञ्चम्यौ**—॥ 'कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे' इत्यतः कालाध्वनोरित्यनुवर्तते, तच्च
ञ्चम्या विपरिणम्यते तदाह—**यौ कालाध्वानौ ताभ्यामि**ति । इह कालाध्वभ्यां विभक्त्योर्यथासंख्यं न भवत्यस्वरि-
त्वात् ॥—**अद्य भुक्त्वायमि**ति ॥ नन्वत्र कर्ता एक एव तत्कथं कारकयोर्मध्ये कालः । सत्यम् । नात्र शक्त्याश्रयं
व्यं कारकमिति व्यवह्रियते, किं तु शक्तिरेव । सा च कालभेदाद् भिद्यत एव । एका हि अद्य भुजेः साधनमपरा द्व्यहेऽ-
ते भुजेस्तदेतद्व्याचष्टे—**कर्तृशक्त्योर्मध्येऽयं काल** इति ॥—**यस्मादधिकम्**—॥—**उपपरार्धे** इति । 'उपोऽधिके
' इत्यनेन उपेत्यस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञा ॥ 'यस्य चेश्वरवचनम्' इत्यस्य तन्त्रादिना अर्थद्वयं विवक्षितम् । तथा हि ।
स्येत्यनेन स्वं निर्दिश्यते यस्य स्वस्य संबन्धी ईश्वर उच्यते ततः सप्तमीति व्याख्याने स्ववाचकात् सप्तमीत्येकोऽर्थः । ईश्वर-
ब्दो भावप्रधानः । यन्निष्ठमीश्वरत्वमुच्यते ततः सप्तमीति व्याख्याने स्वामिवाचकात् सप्तमीत्यपरः । एवं स्थिते फलित-
ाह—**स्वस्वामिभ्यां पर्यायेणे**ति । अन्यतरस्मादुत्पन्नयैव सप्तम्या इतरनिष्ठसंबन्धस्याप्युक्तत्वाद्युगपदुभाभ्यां न

---

१ नृणामिति—बहुवचनं तु उद्भूतावयवभेदविवक्षया । तिरोहितावयवभेदविवक्षया चैकवचनं तु भाष्यविरुद्धम् । २ काला-
ध्वानाविति—यद्यपि अवध्यवधिमतोः साजात्यनियमेन कालाध्वानौ कारकमध्ये न संभवतः, तथापि शक्तिपदेन तदाश्रार-
कग्रहणान्न दोषः । ३ अधिकशब्देनेति—कर्तरिक्तप्रत्ययान्ताध्यारूढशब्दार्थाधिकशब्देनेत्यर्थः । कर्मणिक्तप्रत्ययान्ताध्यारूढ-
शब्दार्थाधिकशब्दयोगे तु 'अधिको लोको हरिणा' इति प्रथमैव ।

यदत्र मामधिकरिष्यति । विनियोक्ष्यत इत्यर्थः । इह विनियोक्तुरीश्वरत्वं गम्यते । अगतित्वात्तिङि चोदात्तवतीति निघातो न ॥ ॥ इति विभक्त्यर्थाः ॥

अव्ययीभावः ।

समर्थः पदविधिः ।२।१।१। पदसंबन्धी यो विधिः स समर्थाश्रितो बोध्यः। **प्राक्कडारात्समासः**।२।१।३। कडाराः कर्मधारय इत्यतः प्राक् समास इत्यधिक्रियते । **सह सुपा** ।२।१।४। सह इति योगो विभज्यते । सुबन्तं

सप्तमी स्यादिति भावः ॥ विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावे त्वधिरामम् ॥—**यदत्रे**ति ॥ यो मामधिकरिष्यति विनियोक्ष्यते तस्य मद्विनियोक्तुरीश्वरत्वं गम्यते इत्यर्थः ॥—**तिङि चोदात्ते**ति । उदात्तवति तिङि परे गतिर्निहन्यत इति सूत्रार्थः । अत्र करिष्यतीति तिङन्त उदात्तवान् 'तिङ्ङतिङः' इति 'निपातैर्यद्यदि–' इत्यादिना निषेधात् ॥—**निघातो ने**ति । मामिति द्वितीया तु 'कर्मणि द्वितीया' इत्यनेनैव सिध्यतीति भावः ॥ इति सप्तमी ॥ इति विभक्त्यर्थाः ॥

समर्थः पदविधिः ॥ सामर्थ्यं च द्विविधं व्यपेक्षालक्षणमेकार्थीभावलक्षणं चेति । तत्र स्वार्थे पर्यवसायिनां पदानामाकाङ्क्षादिवशाद्यः परस्परसंबन्धः सा व्यपेक्षा । सैव वाक्ये राज्ञः पुरुष इत्यादौ । तत्र व्यपेक्षायां सत्यां यो यः संनिहितो योग्यश्च तेन संबन्धोऽभ्युपेयते । तथा राज्ञः पुरुषोऽश्वश्च ॥ राज्ञो देवदत्तस्य च पुरुष इति ॥ एकार्थीभावस्तु राजपुरुष इत्यादिवृत्तावेव। स च प्रक्रियादशायां पृथगर्थत्वेन प्रथमंगृहीतस्य विशिष्टैकार्थत्वरूपः । अत एव राजपुरुष इत्यत्र राज्ञि ऋद्धस्येति विशेषणं नान्वेति, पदार्थैकदेशत्वात् । न चैवं देवदत्तस्य गुरुकुलमित्यादावनन्वयापत्तिः, तत्रापि देवदत्तोत्तरषष्ठ्यर्थस्य गुरुणान्वयादिति वाच्यम् । देवदत्तस्य प्रधानीभूतकुलेनैवान्वयात् । संबन्धस्तूपस्थितगुरुद्वारक एव षष्ठ्यर्थे, न तु तदितरः । उक्तं च 'समुदायेन संबन्धो येषां गुरुकुलादिना। संस्पृश्यावयवांस्ते तु युज्यन्ते तद्वता सह' इति । यद्वा । ससंबन्धिकपदार्थस्यैकदेशत्वेऽपि भवत्येव विशेषणान्वयः । उक्तं च 'संबन्धिशब्दः सापेक्षो नित्यं सर्वः समस्यते । वाक्यवत्सा व्यपेक्षा हि वृत्तावपि न हीयते' इति । नन्वेवं राज्ञोऽपि नित्यसापेक्षत्वादेकदेशत्वेऽपि ऋद्धस्येति विशेषणेनान्वयोऽस्तु । मैवम् । राज्ञ ईशितुरीशितव्यं प्रति साकाङ्क्षत्वेपि ऋद्धं प्रत्यनाकाङ्क्षत्वात् । ननु वाक्ये क्लृप्तयैवावयवशक्त्योपपत्तौ विशिष्टार्थविषयशक्त्यन्तरमेव मास्तु । सत्यम् । 'बहूनां वृत्तिधर्माणां वचनैरेव साधने । स्यान्महद्गौरवं तस्मादेकार्थीभाव आस्थितः । चकारादिनिषेधोऽथ बहुव्युत्पत्तिभञ्जनम् । कर्तव्यं ते न्यायसिद्धं त्वस्माकं तदिति स्थितम्' । तथाहि—धवखदिराविति वृत्त्यैव क्रोडीकृतार्थत्वाच्चकारो न प्रयुज्यते, तथा चित्रग्वादौ यत्पदम् । त्वया तु वचनं कर्तव्यम् । निरूढलक्षणा तु शक्तितो नातीव भिद्यते । किं च प्राप्तमुदकं यमिति व्यस्ते समीचीनमुदकमिति विशेषणवत्समस्तेऽपि उदकविशेषणप्रयोगः प्राप्तः । स च 'वृत्तस्य विशेषणयोगो न' इति वचनेनैव वारणीयः, 'नामार्थयोरभेदान्वयः', 'प्रत्ययार्थः प्रधानम्' इति व्युत्पत्तित्यागश्च । प्राप्तोदक इत्यादौ उदककर्तृकप्राप्तिकर्मेत्याद्यर्थाभ्युपगमात् । एकार्थीभावे तु लाघवमिति दिक् ॥ पदग्रहणं किम् । वर्णविधौ समर्थपरिभाषा मा भूत् । तिष्ठतु दध्यानय तक्रम्, इह स्यादेव यण् ॥ विधिग्रहणं तु पदस्य विधिः पदयोर्विधिः पदानां विधिरित्यनेकविभक्त्यन्तसमासलाभार्थम् । पदस्येत्युक्तौ तु 'उपपदमतिङ्' इत्यादावेवास्योपस्थितिः स्यादित्याहुः ॥ सूत्रे समर्थशब्दो लाक्षणिक इति ध्वनयन्नाह—**समर्थाश्रित** इति ॥ समर्थेति किम् । पश्यति कृष्णं श्रितो देवदत्तमित्यादौ कृष्णश्रित इत्यादि समासो मा भूत् । तथा वस्त्रमुपगोरपत्यं चैत्रस्येत्यत्र 'तस्यापत्यम्' इत्युपगुशब्दादण् मा भूदिति । क्वचित्तु सापेक्षत्वेऽपि भाष्यप्रामाण्याद्वृत्तिरङ्गीक्रियते । तद्यथा किमोदनं शालीनाम् । केषां शालीनामोदनमित्यर्थः । सक्त्वाढकमापणीयानाम् । आपणीयानां सक्तूनामाढकमित्यर्थः । कुतो भवान्पाटलिपुत्रकः । द्वे पाटलिपुत्रे तत्र कस्मात्पाटलिपुत्राद्भवानागत इत्यर्थः । 'रोपधेतोः प्राचाम्' इति वुञ् ॥—**प्राक्कडारात्समासः** ॥ प्राग्ग्रहणमावर्तते, तेन पूर्वं समाससंज्ञा ततः संज्ञान्तरमपीति लभ्यते । तेनाव्ययीभावादिभिः समावेशः सिध्यति । अन्यथा पर्यायः स्यात् ॥ समसनं समासः । भावे घञ् । अनेकस्य पदस्य एकपदीभवनमित्यर्थ इत्येके ॥ वस्तुतस्तु 'अकर्तरि च कारके–' इति कर्मणि घञ् । अन्यथा सुबन्तं समस्यते इत्युत्तरग्रन्थो न संगच्छेत ॥ नन्वन्वर्थत्वात्समाससंज्ञायाः प्रत्येकमप्रसङ्गात्सहग्रहणं व्यर्थमित्याशङ्क्याह—**योगो विभज्यत** इति ॥ 'सुबामन्त्रिते–' इत्यतः सुबित्यनुवर्तते तदाह—**सुबन्तमिति** ॥—**समस्यत** इति । संपूर्वादस्यतेः कर्मणि तङ् । आचार्येणेति शेषः । समर्थेनेति तु सहयोगे तृतीया । समसनक्रियां प्रति सुबन्तं कर्म न तु कर्तृ ॥ यद्यपि सुबन्तस्य कर्तृत्वाभ्युपगमेऽपि 'उपसर्गादस्यत्यूह्योः' इति वार्तिकेन समस्यत इत्यत्रात्मनेपदं लभ्यते, तथापि समास इति व्याख्येयग्रन्थे कर्तरि घञ् दुर्लभः ।

---

१ पदविधिरिति—पदविधिशब्देन पदविधिसहचरितोऽपि गृह्यते । तेन सुबन्तादावेकार्थीभावोऽस्त्येव ।

समर्थेन सह समस्यते । योगविभागस्येष्टसिद्ध्यर्थत्वात्कतिपयतिङन्तोत्तरपदोऽयं समासः । स च छन्दस्येव । पर्यभूषत् । अनुव्यचलत् । **सुपा** ।२।१।४। सुप्सुपा सह समस्यते । समासत्वात्प्रातिपदिकत्वम् । **सुपो धातुप्रातिपदिकयोः** ।२।४।७१। एतयोरवयवस्य सुपो लुक् स्यात् । भूतपूर्वे चरडिति निर्देशाद्भूतशब्दस्य पूर्वनिपातः । पूर्वं भूतो भूतपूर्वः । ※ **इवेन समासो विभक्त्यलोपश्च** ॥ जीमूतस्येव । **अव्ययीभावः** ।२।१।५। अधिकारोऽयम् । **अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धिव्यृद्ध्यर्थाभावात्ययासंप्रतिशब्दप्रादुर्भावपश्चाद्यथानुपूर्व्ययौगपद्यसादृश्यसंपत्तिसाकल्यान्तवचनेषु** । २।१।६। अव्ययमिति योगो विभज्यते । अव्ययं समर्थेन सह समस्यते सोऽव्ययीभावः । **प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम्** ।१।२।४३। समासशास्त्रे प्रथमानिर्दिष्टमुपसर्जनसंज्ञं स्यात् । **उपसर्जनं पूर्वम्** ।२।२।३०। समासे उपसर्जनं प्राक्प्रयोज्यम् । **एकविभक्ति चापूर्वनिपाते** ।१।२।४४। विग्रहे यन्नियतविभक्तिकं तदुपसर्जनसंज्ञं स्यात् न तु तस्य पूर्वनिपातः । **गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य** ।१।२।४८। उपसर्जनं यो गोशब्दः स्त्रीप्रत्ययान्तं च तदन्तस्य प्रातिपदिकस्य ह्रस्वः स्यात् । अव्ययीभावश्चेत्यव्ययत्वम् । **नाव्ययीभावादतोऽम्त्वपञ्चम्याः** ।२।४।८३। अदन्तादव्ययीभावात्सुपो न लुक् किंतु तस्य पञ्चमीं विना अमादेशः । दिशयोर्मध्ये अपदिशम् । क्लीबाऽव्ययं त्वपदिशं दिशोर्मध्ये विदिक्स्त्रियामित्यमरः । **तृतीयासप्तम्योर्बहुलम्** ।२।४।८४। अदन्तादव्ययीभावात्तृतीयासप्तम्योर्बहुलमम्भावः स्यात् । अपदिशम् । अपदिशेन । अपदिशम् । अपदिशे । बहुलग्रहणात्सुमद्रमुन्मत्तगङ्गमित्यादौ सप्तम्या नित्यमम्भावः । विभक्तीत्यादेरयमर्थः । विभक्त्यर्थादिषु वर्तमानमव्ययं सुबन्तेन सह

बाहुलकं तु अगतिकगतिरिति कर्मत्वाभ्युपगम एव ज्यायान् ॥—**स चे**ति । एतदपि योगविभागस्येष्टसिद्ध्यर्थत्वादेव लभ्यते ॥ —**छन्दस्येवे**ति । यदि लोकेऽपि स्यात्तर्हि यत्प्रकुरुते इत्यादौ स्वाद्युत्पत्तिः स्यात् । लिङ्गसर्वनामतामभ्युपेत्य 'स्वमोर्नपुंसकात्' इति लुकि कृतेऽपि 'ह्रस्वो नपुंसके–' इति ह्रस्वः स्यादित्यादि दूषणं 'कर्मणा यमभिप्रैति' इति सूत्रेऽस्माभिरुद्भावितम् ॥ —**अनुव्यचलदि**ति । सुबित्येकत्वस्य विवक्षितत्वात्पर्यायेण समासो बोध्यः । समासान्तोदात्तत्वे यथानिघात इति 'कुगति–' इति सूत्रे कैयटः ॥—**सुपो धातु**—॥ सुप् इति प्रत्याहारस्य ग्रहणं 'पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः' इत्याद्यलुक्समासविधानाज् ज्ञापकात् ॥—**निर्देशादि**ति । अन्यथा हि प्रथमानिर्दिष्टत्वाविशेषेपि उपसर्जनसंज्ञाया अन्वर्थत्वेन पूर्वशब्दस्यैव पूर्वनिपातः स्यादिति भावः ॥—**इवेने**ति । अयमपि समासः पूर्ववत् क्वाचित्क एव । तेन जीमूतस्येवेत्यादौ तैत्तिरीयाणां पृथक्पदत्वेन पाठः । 'उद्बाहुरिव वामनः' इत्यादौ व्यस्तप्रयोगश्च संगच्छत इति मनोरमायां स्थितम् ॥—**विभक्त्यलोपश्चे**ति । समासावयवस्य सुपोऽलुग्विधानेऽपि समासादुत्पन्नस्य सोरव्ययादिति लुक् भवत्येवानुपसर्जने तदन्तस्याव्ययत्वादिति बोध्यम् ॥—**अव्ययं विभक्ति**–॥ विभक्तिरिह कारकशक्तिः—विभज्यते अनया प्रातिपदिकार्थ इति व्युत्पत्तेः । अत एव वक्ष्यति 'विभक्त्यर्थादिषु विद्यमानमव्ययमिति ॥—**प्रथमानिर्दिष्टम्**—॥ अत्र समासपदं तद्विधायके लाक्षणिकम् । अन्यथा चिकीर्षिते समासे यत्प्रथमान्तमिति व्याख्यानप्रसक्त्या कृष्णं श्रित इत्यादौ श्रितादिष्वतिप्रसङ्ग इत्याशयेनाह—**समासशास्त्र** इति ॥—**विग्रह** इति ॥ अनुवर्तमानेन समासग्रहणेन विग्रहो लक्ष्यत इति भावः ॥ —**नतु तस्ये**ति । 'अनन्तरस्य–' इति न्यायात्पूर्वसूत्रेण विहितस्य पूर्वनिपातत्वं न निषिध्यते । तेन कुमारीश्रित इत्यादौ न दोषः ॥—**गोस्त्रियोः**—॥ उपसर्जनस्येति गोस्त्रियोर्विशेषणम् । एकवचनं तु प्रत्येकाभिप्रायेण । गोस्त्रीभ्यां तु प्रातिपदिकं विशेष्यते । विशेषणेन तदन्तविधिरित्याशयेनाह—**उपसर्जनं य** इति । उपसर्जनमिह शास्त्रीयं गृह्यते, न त्वप्रधानलक्षणम् । तेन कुमारीवाचरन्ब्राह्मणः कुमारीत्यत्र न दोष इत्युक्तम् ॥—**स्त्रीप्रत्ययान्तमि**ति । स्त्र्यधिकारोक्तटाबाद्यन्तमित्यर्थः । तेनातिलक्ष्मीरित्यादौ नातिप्रसङ्गः ॥ नन्वेवमपि राजकुमारीपुत्र इत्यादावतिप्रसङ्ग इति चेत् । अत्राहुः । उपसर्जनस्य ससंबन्धिकतया यस्य प्रातिपदिकस्य ह्रस्वो विधीयते तदर्थं प्रति यद्युत्तरपदभूतयोर्गोस्त्रियोर्गुणीभावः, तदैव ह्रस्वत्वमिति भाष्यादावुक्तत्वान्न दोषः । भाष्यादावपि तूत्तरपदभूतयोरित्यर्थलाभस्तु 'कृत्तद्धित–' इत्यतः समासपदानुवर्तनादिति बोध्यमिति ॥—**नाव्ययी**—॥ अत्र 'अपञ्चम्याः' इति प्रतिषेध अनन्तरत्वादम एव न व्यवहितस्याल्लुकोऽपि अमुमेवार्थं द्योतयितुं सूत्रे तुशब्दः ॥—**तस्य पञ्चमीं विने**ति । एवं चादन्तादव्ययीभावात्परस्य पञ्चमीभिन्नसुपो लुङ् न, पञ्चम्यास्तु लुगमादेशावुभावपि न भवत इति स्थितम् ॥ अतः किम् । अधिहरि ॥—**दिशयोरि**ति । हलन्तेन विग्रहेऽपि एतदेव रूपम् । दिशशब्दस्य शरदादिषु पाठाट्टच् ॥—**अपदिशमि**ति ॥ पञ्चमीव्यतिरिक्तविभक्तीनामुदाहरणमिदम् । पञ्चम्यास्तु

---

१ सुपा इति—लक्षणमिदमधिकारश्च । अन्त्ये फलं तु देवः करोति मातुः स्मरतीत्यादौ विशेषणसमासषष्ठीसमासयोरभावः । २ सुपो धात्विति—'अङ्गस्य सुपः' इति नोक्तम् । तथा सति अङ्गनिमित्तस्य सुपः इत्यर्थोऽपि स्यात् । ३ इवेनेति—'हरीतकीं भुंक्ष्व राजन्मातेव हितकारिणीम्' इत्यत्र मातेवेत्यशुद्धः पाठः' इति बोध्यम् । ४ अव्ययीभाव इति—महासंज्ञाकरणं प्राचामनुरोधेन । ५ योगो विभज्यते इति—'इदं भाष्ये न दृश्यते, अपदिशमित्यादिमान्तानां स्वरादिपाठादव्ययत्वम्, अपदिशेनेत्यादीनां तु चिन्त्यत्वमिति केचिदाहुः ।

समस्यते सोऽव्ययीभावः । विभक्तौ तावत् । हरौ इत्यधिहरि । सप्तम्यर्थस्यैवात्र द्योतकोऽधिः । हरि ङि अधि इत्यलौकिकं विग्रहवाक्यम् । अत्र निपातेनाभिहितेऽप्यधिकरणे वचनसामर्थ्यात्[1]सप्तमी । **अव्ययीभावश्च** ।२।४।१८। अयं नपुंसकं स्यात् ॥ ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य ॥ गोपायतीति गाः पातीति वा गोपाः । तस्मिन्नित्यधिगोपम् । समीपे । कृष्णस्य समीपमुपकृष्णम् । समया ग्रामम्, निकषा लङ्काम्, आराद्वनादित्यत्र तु नाव्ययीभावः । अभितः परितः अन्यारादिति द्वितीयापञ्चम्योर्विधानसामर्थ्यात्[2] । मद्राणां समृद्धिः सुमद्रम् । यवनानां व्यृद्धिर्दुर्यवनम् । विगता ऋद्धिर्व्यृद्धिः । मक्षिकाणामभावो निर्मक्षिकम् । हिमस्यात्ययोऽतिहिमम् । अत्ययो ध्वंसः । निद्रा संप्रति न

अपदिशादित्युदाहार्यम् ॥—**विभक्तौ तावद्**िति ॥ तावच्छब्दः क्रमार्थः लौकिकविग्रहवाक्यं प्रदर्शयति—**हराव**िति । प्राचा तु हरौ अधिकृत्येति विगृहीतम् । तदसत् । अधिहरीत्यत्र अधिकृत्येत्यर्थस्याप्रतीतेः ॥—**हरि ङी**ति । अलौकिके ङिशब्दस्यैव प्रवेश उचितः 'अन्तरङ्गानपि–' इति न्यायात् । अन्यथा ङेरौत्त्वे कृते अधिहरीति समासे हरिशब्देकारो दुर्लभः स्यादिति भावः ॥ इह हरावधीति स्थिते इति प्राचोक्तमुपेक्षितं, नित्यसमासेषु अस्वपदविग्रहस्यैवोचितत्वात् ॥—**अभिहितेऽपी**ति । द्योतितेऽपीत्यर्थः ॥—**वचनसामर्थ्याद्**िति । सुपेत्यनुवर्त्य सुबन्तेन समासविधानसामर्थ्यात्सप्तमी स्यादेवेति भावः ॥ नन्वभिहितेऽधिकरणे प्रातिपदिकार्थमात्र इति प्रथमैव स्यान्न तु सप्तमीति चेत् । अत्राहुः । अधीत्यस्य सुबन्तेन समासस्यावश्यकत्वेऽधिशब्दद्योत्याधिकरणार्थवाचकविभक्तेरेवेह स्वीकर्तुमुचितत्वादिति ॥ यत्तु प्रसादकृता व्याख्यातम्—निङित्यादिपरिगणनादधिनाभिहितेऽपि सप्तमी स्यादेवेति । तन्न । परिगणनस्याकरे प्रत्याख्याततत्वात् 'कर्मणि द्वितीया' इति सूत्रे स्वयमपि तथैवोक्तत्वात् । 'क्रमादमुं नारद इत्यबोधि सः' इति प्रयोगविरोधाच्च ॥ अत्र व्याचक्षते । 'वचनग्रहणं विभक्त्यादिभिः प्रत्येकं संबध्यते 'साकल्यान्तेषु' इत्येव वक्तव्ये वचनग्रहणात् । एवं च तत्सामर्थ्याद्विभक्त्यर्थमात्रवृत्तेरव्ययस्येह ग्रहणम् । तेन वृक्षस्योपरि वृक्षस्य पुर इत्यत्र समासो न भवति । उपर्यादयो हि दिग्देशकालेष्वपि वर्तन्ते, न तु विभक्त्यर्थमात्रे । अत एव 'क्रमादमुं नारद इत्यबोधि सः' इत्यादौ नातिप्रसङ्गः, इतिशब्दस्य सर्वनामवत्प्रकृतपरामर्शकत्वेन कर्मत्वमात्रानभिधायकत्वात् । एवं च विभक्तिशब्दः सप्तम्यां पर्यवस्यति । अत एव परिशिष्टे 'अधिकरणे' इत्येव सूत्रितम् । पाणिनिस्तु मात्रालाघवमभिप्रेत्य विभक्तिशब्दं प्रायुङ्क्तेति' ॥ अन्ये तु लाघवात् 'ङिसमीपसंमृद्धि–' इति वक्तव्ये विभक्तिग्रहणाद्विभक्तिशब्दो न सप्तम्यां पर्यवस्यति । ततश्च कर्मत्वमात्रद्योतकतायाम् 'इति नारदम्' इति समासो भवत्येवेत्याहुः ॥—**नपुंसकं स्याद्**िति । एतच्च 'स नपुंसकम्' इत्यतो लभ्यते ॥—**समीप** इति । अव्ययीभाव इत्यन्वर्थसंज्ञाश्रयणात्सप्तमीरूपाव्ययार्थप्राधान्य एवायं समासः, समीपवर्तिप्राधान्ये तु 'संख्ययाव्ययासन्ना–' इति बहुव्रीहिं वक्ष्यति 'उपदशाः' इति यथा ॥—**विधानसामर्थ्याद्**िति ॥ ननु समया ग्राममित्यादौ द्वितीयाविधानसामर्थ्यान्मास्त्वव्ययीभावः आराद्वनादित्यत्र तु भवेदेव । 'अन्यारात्' इति पञ्चमीविधानस्य दूरार्थकाराच्छब्दयोगे सावकाशत्वादिति चेत् । अत्र केचिदुत्प्रेक्षयन्ति । 'दूरान्तिकार्थैः षष्ठ्यन्यतरस्याम्' प्रति षष्ठीपञ्चम्योः प्राप्तयोस्तदपवादतया पञ्चम्येव तेन विधीयते । तथा चान्तिकार्थकाराच्छब्दयोगे षष्ठ्यपवादतया पञ्चमीविधानं निरवकाशमेवेति तत्सामर्थ्यादव्ययीभावो नेत्युक्तिः सम्यगेवेति । तदपरे न क्षमन्ते । 'अन्तिकार्थाराच्छब्दयोगे विशिष्य पञ्चमीविधानाभावात्, 'अन्यारात्–' इति सूत्रस्य त्वन्यत्र कृतार्थत्वाच्च, सामीप्ये आराद्वनमित्यव्ययीभावो दुर्वार एवेति' । एवं हि व्याकुर्वतां पदस्येत्यपकर्षाभावे भृशार्थे सावकाशोऽयं यङ् पौनःपुन्ये परेण द्विर्वचनेन बाध्येतेति 'नित्यवीप्सयोः' इति सूत्रस्थमनोरमाग्रन्थोऽनुकूल इति दिक् ॥—**सुमद्रम्**िति । उत्तरपदार्थप्राधान्ये तु 'कुगति–' इति तत्पुरुषः । समृद्धा मद्राः सुमद्राः ॥—**दुर्यवनम्**िति । न चार्थाभावेनेह सिद्धिः । येन समस्यते तदीयार्थाभावेऽत्र समासस्वीकारात् । न चेह यवनानामभावो, येनार्थाभावे समासः स्यात् । किंतु तदीयाया ऋद्धेरभाव इति ॥—**निर्मक्षिकम्**िति । संसर्गाभावेऽयं समासो न त्वन्योन्याभावेऽपि अर्थग्रहणसामर्थ्येन, समस्यमानपदजन्यप्रतीतिविशेष्यविरोधिन एवाभावस्य ग्रहणात् । अन्योन्याभावस्य तु प्रतियोगितावच्छेदकेनैव विरोधात्तस्य च प्रकारत्वेऽप्यविशेष्यत्वात् । ये तु वदन्ति घटः पटो नेत्यत्रापि पटत्वात्यन्ताभाव एवार्थः, आकृत्यधिकरणन्यायेन जातेः पदार्थत्वादिति, तेषामपि मते अर्थग्रहणसामर्थ्यादेवाक्षिप्तधर्म्यभावे अयं समासो न तु धर्माभाव इति न दोषः ॥—**अत्यय** इति । स्पष्टार्थमेतत् । अर्थाभावेन गतार्थत्वात् । अर्थाभावेन संसर्गाभावो विवक्षितो न त्वन्योन्याभावः । घटः पटो नेत्यत्रातिप्रसङ्गादिति निष्कर्षात् ॥—**संप्रति ने**ति । संप्रतीत्यव्ययमिदानीमित्यर्थे । 'एतर्हि संप्रतीदानीम्' इत्यमरोक्तेः । तच्चाधिकरणशक्तिप्रधानत्वा-

---

१ वचनेति—प्रत्यासत्त्या यद्विभक्त्यर्थवाचकाव्ययेन सुबन्तस्य समासस्तद्विभक्त्यैव यत्सुबन्तं तस्य ग्रहणादिति भावः ।

२ सामर्थ्यादिति—एतच्च रक्षितानुसारेण । वस्तुतो मध्यार्थकसमयाशब्दयोगे द्वितीयाविधानस्य दूरार्थकाराच्छब्दयोगे पञ्चमीविधानस्य च चारितार्थ्यादिदमयुक्तम् । समयानिकषाराच्छब्दा अधिकरणशक्तिप्रधाना इति समीपमात्रवाचित्वाभावान्नैतैः समासः । समीप इति हि तेषामर्थोऽम्भक्षन्यायेन । विभक्त्यर्थसमीपादिमात्रवाचिन एव अव्ययस्य तेन समासविधानात् । उपशब्दस्तु समीपमात्रवाची इति भवत्येवोपकृष्णमिति समासः ।

युज्यत इत्यतिनिर्दिष्टम् । हरिशब्दस्य प्रकाश इतिहरि । विष्णोः पश्चादनुविष्णु । पश्चाच्छब्दस्य तु नायं समासः । ततः पश्चात्स्रंस्यते इति भाष्यप्रयोगात्[1] । योग्यतावीप्सापदार्थानतिवृत्तिसादृश्यानि यथार्थाः । अनुरूपम् । रूपस्य योग्यमित्यर्थः । अर्थमर्थं प्रति प्रत्यर्थम् । प्रतिशब्दस्य वीप्सायां कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधानसामर्थ्यात्तद्योगे[2] द्वितीयागर्भं वाक्यमपि । शक्तिमनतिक्रम्य यथाशक्ति । हरेः सादृश्यं सहरि । वक्ष्यमाणेन सहस्य सः । ज्येष्ठस्यानुपूर्व्येणेत्यनु[3]ज्येष्ठम् । चक्रेण युगपदिति विग्रहे । **अव्ययीभावे चाकाले ।६।३।८१।** सहस्य सः स्यादव्ययीभावे न तु काले । सचक्रम् । काले तु सहपूर्वाह्णम् । सदृशः सख्या ससखि । यथार्थत्वेनैव सिद्धे पुनः सादृश्यग्रहणं गुणभूतेऽपि[4] सादृश्ये यथा स्यादित्येवमर्थम् । क्षत्राणां संपत्तिः सक्षत्रम् । ऋद्धेराधिक्यं समृद्धिः । अनुरूप आत्मभावः संपत्तिरिति भेदः । तृणमप्यपरित्यज्य सतृणमत्ति । साकल्येनेत्यर्थः । नन्वत्र तृणभक्षणे तात्पर्यम् । अन्ते । अग्निग्रन्थपर्यन्तमधीते साग्नि । **यथाऽसादृश्ये ।२।१।७।** असादृश्ये एव यथाशब्दः समस्यते । तेनेह न । यथा हरिस्तथा[5] हरः । हरेरुपमानत्वं यथाशब्दो द्योतयति । तेन सादृश्य इति वा यथार्थ इति वा प्राप्तं निषिध्यते । **यावदवधारणे[6] ।२।१।८।** यावन्तः श्लोकास्तावन्तोऽच्युतप्रणामा यावच्छ्लोकम् । **सुप् प्रतिना मात्रार्थे ।२।१।९।** शाकस्य

त्क्रियापदेनैवान्वयार्हम् । निषेधोऽपि क्रियाया एवोचितः । तदेतदाह—**युज्यत** इति । असंप्रतीति सौत्रप्रयोगे तु युजिक्रियान्तर्भावेन नञ्समास इति बोध्यम् ॥ यत्तु प्रासादकृतोक्तम्—असंप्रति संप्रत्यभाव इत्यर्थः । अनेन उपभोग्यवस्तुनो यो वर्तमानकालः स निषिध्यत इति । तन्न । अधिकरणशक्तिप्रधानस्य क्रिययैवान्वयार्हस्य निषेधप्रतियोगित्वेनान्वयस्यायुक्तत्वात् । न हि भूतले घटो नास्तीत्यनेन भूतलं निषिध्यत इति कश्चिदभ्युपैति, येनात्र वर्तमानकालनिषेधो युक्त्यर्हः स्यात् ॥ —**इतिहरी**ति । स्वरूपपदेन षष्ठ्यन्तेन हरिशब्देन सह प्रकाशार्थस्येति शब्दस्य समासः ॥—**ततः पश्चादि**ति । सति चात्राव्ययीभावे पश्चाच्छब्दस्य पूर्वनिपातः स्यादिति भावः ॥—**भाष्यप्रयोगादि**ति । 'अनेकमन्यपदार्थे' इति सूत्रे 'सर्वपश्चात्' इति भाष्यप्रयोगाच्चेत्यपि बोध्यम् ॥—**प्रत्यर्थमि**ति । वृत्तौ वीप्सान्तर्भावान्न द्विर्वचनम् ॥—**प्रतिशब्दस्ये**ति । यत्त्वाहुः–ग्रामस्य वृक्षं वृक्षं प्रतीत्यत्र सापेक्षत्वेन समासाभावे द्वितीयाविधानं सावकाशमिति । तन्न । नित्यसमासेषु 'सविशेषणानां वृत्तिर्न' इत्यस्याप्रवृत्तेः ॥—**आनुपूर्व्येणे**ति । अनुपूर्वस्य भाव आनुपूर्व्यं ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् ॥—**चक्रेण युगपदि**ति ॥ अत्र केचित्—युगपच्चक्रमिति समासेनैव भवितव्यं युगपच्छब्दस्याप्यव्ययत्वात् किं तु चक्रेणैककाले इत्यादि विग्रहीतुमुचितमित्याहुः ॥—**सहपूर्वाह्णमि**ति । साकल्येऽव्ययीभावः ॥—**गुणभूतेऽपी**ति । यदि सादृश्य इति नोच्येत, तर्हि यत्र सादृश्यं प्रधानमवगम्यते तत्रैव स्यादव्ययार्थप्राधान्यस्याव्ययीभावे औत्सर्गिकत्वादिति भावः ॥—**अन्त** इति । इदानीमेतावान् प्रदेशोऽध्येतव्य इति यावतो ग्रन्थप्रदेशस्य परिग्रहः कृतस्तदपेक्षा समाप्तिरिहान्तशब्देन विवक्षिता । सा चासकलेऽप्यध्ययने भवतीति साकल्यात्पृथगुच्यते ॥—**साग्नी**ति । अग्निशब्दस्तत्प्रतिपादकग्रन्थे वर्तते । स च तृतीयान्तो नित्यं समस्यते । न चैवमग्निना सहेति प्रयोगो दुर्लभ इति वाच्यम् । साहित्यमात्रस्य विवक्षायां तत्प्रयोगस्योपपत्तेः । अन्तत्वविवक्षायां तु समासस्य नित्यत्वादग्निग्रन्थपर्यन्तमित्यस्वपदविग्रहो दर्शितः ॥ यत्तु केचिदग्निरन्तोऽस्येति प्रथमान्तेनाग्नेरन्तत्वमिति षष्ठ्यन्तेन वा विग्रहः, समासोऽपि प्रथमान्तेन षष्ठ्यन्तेन वेत्याहुः । तन्न । सहशब्दस्यान्तवाचकत्वादन्तत्वस्य तु सुतरामलाभात्, सहयुक्ते तृतीयाया न्याय्यत्वाच्च । सतृणमत्तीत्यत्र साकल्यस्येव साग्नीत्यत्रान्तत्वस्यापि साहित्यद्योत्यतया तत्र तृतीयान्तेन समासं स्वीकृत्य इह तत्परित्यागस्य निष्प्रमाणत्वाच्च ॥ अत्रेदं बोध्यम् । 'तदधीते–' इत्यध्येतृप्रत्ययस्य वैकल्पिकत्वात्साग्नीत्यत्राण् नोक्तः । कृतेऽप्यध्येत्रणि 'सर्वादेः सादेश्च लुग्वक्तव्यः' इति वक्ष्यमाणत्वात्साग्नीत्येव रूपमिति ॥—**यथाऽसा—**॥ निःसन्देहाय सादृश्ये यथेत्येव वक्तव्ये विपरीतोच्चारणं नञः श्लेषलाभार्थमिति व्याचष्टे —**असादृश्य** इति ॥—**यावन्त** इति । यत्परिमाणमेषां ते । 'यत्तदेतेभ्यः–' इति वतुप् ॥—**यावच्छ्लोकमि**ति । यावदित्यव्ययं समस्यते, विग्रहस्तु तद्धितान्तेनेत्यस्वपदविग्रहत्वमस्त्येव । अवधारणे किम् । यावद्दत्तं तावद्भुक्तम् । कियद्भुक्तं वा नावधारयतीत्यर्थः ॥—**सुप्प्रतिना—**॥ सुबित्यनुवर्तमाने पुनः सुब्ग्रहणमव्ययनिवृत्त्यर्थमिति ध्वनयन्नुदाहरति

---

१ भाष्येति—'अचः परस्मिन्' इति सूत्रे भाष्येऽयं प्रयोगः । २ विधानसामर्थ्यादिति—इदं प्राचामनुरोधेन । वस्तुतस्तु प्रतिस्थानमित्यादौ षत्वाभावसंपादनेन सा चरितार्था । तस्मादर्थमर्थं प्रतीति सरूपसूत्रस्थभाष्यप्रयोगाद्यदा द्विर्वचनं तदा प्रतिशब्दस्य वीप्सावृत्तित्वाभावात्समासाप्राप्तौ वाक्यं साधु इति तत्त्वम् । ३ आनुपूर्व्येणेति—आनुपूर्व्यं क्रमः । ४ गुणभूतेऽपीति—तदा व्याख्यानात्स्वार्थे ष्यञ् इति भावः । ५ तथा हर इति—तथाशब्दस्य सादृश्यार्थकत्वेऽपि न समासः । सदृश इत्युक्ते नियमेन प्रतियोग्याकाङ्क्षादर्शनात्सादृश्यप्रतियोगिवाचकेनैव तद्बोधकाव्ययस्य समासात् इति तत्त्वम् । ६ अवधारणे इति—संख्यादिनेयत्तापरिच्छेदोऽवधारणम् । तद्बोधकं यावदित्यव्ययमित्यर्थः ।

लेशः शाकप्रति । मात्रार्थे किम् । वृक्षं वृक्षं प्रति विद्योतते विद्युत् । **अक्षशलाकासंख्याः परिणा** ।२।१।१०। द्यूतव्यवहारे पराजय एवायं समासः । अक्षेण विपरीतं वृत्तम् अक्षपरि । शलाकापरि । एकपरि । **विभाषा** ।२।१।११। अधिकारोऽयम् । एतत्सामर्थ्यादेव प्राचीनानां नित्यसमासत्वम् । सुप्सुपेति तु न नित्यसमासः । अव्ययमित्यादिसमासविधानाज्ज्ञापकात् । **अपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्या** ।२।१।१२। अपविष्णु संसारः । अप विष्णोः । परिविष्णु । परि विष्णोः । बहिर्वनम् । बहिर्वनात् । प्राग्वनम् । प्राग्वनात् । **आङ्मर्यादाभिविध्योः** ।२।१।१३। एतयोराङ् पञ्चम्यन्तेन वा समस्यते सोऽव्ययीभावः । आमुक्ति संसारः । आ मुक्तेः । आबालं हरिभक्तिः । आ बालेभ्यः । **लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये** ।२।१।१४। आभिमुख्यद्योतकावभिप्रती चिह्नवाचिना सह प्राग्वत् । अभ्यग्नि शलभाः पतन्ति । अग्निमभि । प्रत्यग्नि । अग्निं प्रति । **अनुर्यत्समया** ।२।१।१५। यं पदार्थं समया द्योत्यते तेन लक्षणभू-

---

—**शाकप्रती**ति ॥ नन्वारम्भसामर्थ्यादव्ययभिन्नमेव सुप्समस्यत इति चेत् । अत्राहुः । पुनः सुब्ग्रहणाभावे दोषामन्यमहर्दिवामन्या रात्रिरिति वृत्तिविषये सत्त्वप्रधानतादर्शनात्तादृशान्यव्ययान्येव मात्रार्थे प्रतिना समस्येरन्, तथा च दिवसस्य लेशः दिवाप्रति दोषाप्रतीत्यादीनामेवोदाहरणत्व संभाव्येतेति ॥—**वृक्षं प्रती**ति । ननु लक्षणादौ प्रतेः कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधानसामर्थ्याद् द्वितीयागर्भं वाक्यमेव स्यात् न तु समासस्तस्य लेशार्थे सावकाशत्वादिति चेत् । मैवम् । वृक्षं प्रति सिञ्चन्तीत्यादौ षत्वनिवारकत्वेन कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधानस्य चरितार्थत्वान्मात्रार्थग्रहणाल्लक्षणादावप्यनेन समासप्रसङ्गात् । वीप्सायामव्ययीभावे तु प्रत्यादेः पूर्वनिपातत्वे प्रत्यर्थं सिचन्तीत्यादौ षत्वाप्रसक्त्या कर्मप्रवचनीयविधानस्याचरितार्थतया तत्सामर्थ्याद्द्वितीयागर्भं वाक्यमर्पीत्युक्तं मूलकृता 'अव्ययं विभक्ति–' इति सूत्रे ॥ अत्र नव्याः । प्रत्यर्थमित्यव्ययीभावे वीप्सायां द्योतकत्वेन विद्यमानमव्ययं समस्यते । वीप्साद्योतकस्य यदि कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधिः स्वीक्रियते, तदापि प्रतिस्तवनं प्रतिस्थानमित्यादौ षत्वानिवारणाय प्रतीत्यस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञा चरितार्थैव । वस्तुतस्तु वीप्सायां विषयभूतायां प्रत्यादेः कर्मप्रवचनीयसंज्ञा न तु वीप्साद्योतकस्यैव । अन्यथा वृक्षंवृक्षं प्रति सिञ्चतीत्यत्र द्विर्वचनेनैव वीप्सा द्योत्यते प्रतिशब्दस्तु क्रियया संबध्यते । कर्मणि द्वितीया । कर्मप्रवचनीयसंज्ञया उपसर्गसंज्ञाया बाधात् षत्वं नेत्यादिमनोरमाग्रन्थस्य 'लक्षणेत्थभूता–' इति सूत्रस्थस्य दत्ता जलाञ्जलिः स्यात् । ततश्च संज्ञाविधानसामर्थ्यस्योपक्षीणत्वात् अर्थमर्थं प्रतीत्यादिभाष्यप्रयोगादेव द्वितीयागर्भं वाक्यमपि भवतीत्येवं व्याख्येयमित्याहुः ॥—पराजयं द्योतयितुमाह—**विपरीतं वृत्तमि**ति ॥ पूर्वं जये यथा वृत्तं तथा न वृत्तमित्यर्थः ॥—**एकपरी**ति । एकेन विपरीतं वृत्तमित्यर्थः । एवं द्विपरीत्यादि ॥—'विभाषापरिबहिर्–' इति योगं विभज्य व्याचष्टे— **विभाषे**ति ॥ इतः प्राचीनानां समासानां टिघुभादिसंज्ञानामिव वाग्रहणाभावान्नित्यत्वं न्यायत एव सिद्धं तच्च लिङ्गेनापि द्रढयति—**एतदि**ति ॥ नन्वेवं 'सुप्सुपा' इत्यपि नित्यः स्यात् इष्टापत्तौ तु 'पूर्वं भूतो भूतपूर्वः सुप्सुपेति समासः' इति वृत्तिग्रन्थो विरुध्येत । तथा शाकलसूत्रे 'सिन्नित्यसमासयोः शाकलप्रतिषेधः' इत्यत्र 'नित्यग्रहणेन नार्थः इदमपि सिद्धं भवति वाप्यामश्वो वाप्यश्वः' इति भाष्यं कैयटो व्याख्यत्—'वाप्यश्व' इति 'सुप्सुपा' इति समासः 'संज्ञायाम्' इति सप्तमीसमासस्य तु नित्यत्वात्सिद्धः प्रतिषेध—इति, सोऽपि ग्रन्थो विरुध्येतेत्याशङ्कायामाह—**सुप्सुपेति त्वि**ति ॥ नन्वत्र किं प्रमाणमित्यत आह—**अव्ययमित्यादी**ति । सुप्सुपेत्यनेनैव सिद्धे समासे 'अव्ययम्' इत्यादिसूत्रैः पुनः समासविधानं प्राचीनस्य क्वाचित्कतां ज्ञापयतीत्यर्थः । एवं च इवेन समासस्यापि क्वाचित्कत्वात् 'उद्बाहुरिव वामनः' इत्यादि सिद्धम् । 'इवेन' इति वार्तिकं तु यद्यपि 'कुगति' इत्यत्र पठ्यते । तथापि 'सुप्सुपा' इत्यत्रत्यमेव नित्याधिकारे स्मारितमिति कैयटः । एवं स्थिते इव वामन इत्यादिलोकप्रयोगसिद्धये इवेन समासस्य छन्दोविषयत्वं कल्पयन्तः प्रत्युक्ताः । छन्दस्यपि तत्समासस्य नित्यत्वानभ्युपगमात् । जीमूतस्येवेत्यत्र हि बह्वृचैः समासाभ्युपगमेऽपि तैत्तिरीयैर्व्यस्तस्यैव पाठात् । एतच्च मनोरमायां स्थितम् ॥—**अपप**—॥ अपपरियोगे 'पञ्चम्यपाङ्परिभिः' इति पञ्चमी विहिता अञ्चूत्तरपदयोगेऽपि 'अन्यारात्' इत्यादिना विहितैव । तेनात्र 'पञ्चम्या' इति ग्रहणं 'वहिर्योगे पञ्चमी भवति' इति ज्ञापनार्थम् । 'ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्र' इति 'करस्य करभो बहिः' इत्यपि सिद्धम् ॥—**आबालमि**ति ॥ 'आ परमाणोरा च भूगोलकम्' इति किरणावलीप्रयोगस्तु प्रामादिकः । समासमध्ये चशब्दप्रयोगासंभवात् । 'आ च भूगोलकात्' इति पाठस्तूचितः ॥—**लक्षणेना**—॥ 'चिह्नं लक्ष्म च लक्षणम्' इत्यमरस्तदाह—**चिह्नवाचिने**ति । इहाभिप्रती लक्ष्यलक्षणभावम्, आभिमुख्यं चेत्युभयं द्योतयत इति फलितम् ॥—**अग्निमभि । अग्निं प्रती**ति । 'अभिरभागे' 'लक्षणेत्थंभूता–' इत्यनेन च अभिप्रत्योः कर्मप्रवचनीयत्वाद्द्वितीया ॥ लक्षणेनेति किम् । स्रुघ्नं प्रतिगतः । स्रुघ्नादागतस्तमेव प्रतिनिवृत्त इत्यर्थः ॥ अत्र हि स्रुघ्नः कर्म, न तु लक्षणम् ॥ अभिप्रती किम् । येनाग्निस्तेन गतः । येन यथा अग्निर्गतस्तेन गत इति प्रतीतेर्भवति गमनस्याग्निर्लक्षणम्, आभिमुख्यमप्यस्तीति येनतेनशब्दयोरग्निशब्देन समासः स्यात् ॥ आभिमुख्ये किम् । अभ्यङ्का गावः । प्रत्यङ्काः । अभिनवः प्रतिनवश्चाङ्क आसामिति बहुव्रीहिः । अङ्को ह्यत्र भवति गवां लक्षणम् । आभिमुख्यं तु नास्ति ॥ ननूत्सर्गत अव्ययार्थप्राधान्येऽव्ययीभावस्वीकारात्कथमिह प्रसङ्गः । अत्राहुः—इह प्रकरणे बहुव्रीहिविषये अव्ययीभावो भवतीति ज्ञापनार्थमिदम् । तेन 'संख्या वंश्येन' द्विमुनि व्याकरणमित्यादि सिद्धमिति ॥—**अनुर्यत्स**—॥ यदिति समया-

तेनानुः समस्यते सोऽव्ययीभावः । अनुवनमशनिर्गतः । वनस्य समीपं गत इत्यर्थः । **यस्य चायामः** ।२।१।१६। यस्य दैर्घ्यमनुना द्योत्यते तेन लक्षणभूतेनानुः समस्यते । अनुगङ्गं वाराणसी । गङ्गाया अनु । गङ्गादैर्घ्यसदृशदैर्घ्योपलक्षितेत्यर्थः **तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च** ।२।१।१७। एतानि निपात्यन्ते । तिष्ठन्त्यो गावो यस्मिन्काले स तिष्ठद्गु दोहनकालः । आयतीगवम् । इत्यादि । इह शत्रादेशः पुंवद्भावविरहः समासान्तश्च निपात्यते । **पारे मध्ये षष्ठ्या वा** ।२।१।१८। पारमध्यशब्दौ षष्ठ्यन्तेन सह वा समस्येते । एदन्तत्वं चानयोर्निपात्यते । पक्षे षष्ठीतत्पुरुषः । पारेगङ्गादानय । गङ्गापारात् । मध्येगङ्गात् । गङ्गामध्यात् । महाविभाषया वाक्यमपि । गङ्गायाः पारात् । गङ्गाया मध्यात् । **संख्या वंश्येन** ।२।१।१९। वंशो द्विधा विद्यया जन्मना च । तत्र भवो वंश्यः । तद्वाचिना सह संख्या वा समस्यते । द्वौ मुनी वंश्यौ द्विमुनि । व्याकरणस्य त्रिमुनि । विद्यातद्वतामभेदविवक्षायां त्रिमुनि व्याकरणम् । एकविंशति भारद्वाजम् ।

योगे द्वितीयेति ध्वनयति—**यं पदार्थमि**ति । यस्य पदार्थस्य समीपमित्यर्थः ॥ लक्षणेनेत्यनुवर्तत इत्याह—**लक्षणभूतेने**ति । चिह्नवाचिनेत्यर्थः । 'अव्ययं विभक्ति–' इत्यनेन सिद्धे विभाषार्थं सूत्रम् । तेन पक्षे 'वनस्यानु' इत्युदाहार्यमिति मनोरमायां स्थितम् ॥ अत्र वदन्ति । वनस्येति षष्ठीह दुर्लभा, कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयाया दुर्वारत्वात् । तत्सामर्थ्यात्समया लङ्कामितिवत्समासबाधे प्रसक्ते अस्य विध्यर्थत्वात् । न चायमनुः सामीप्यमात्रद्योतको, न लक्ष्यलक्षणभावद्योतकश्चेति वाच्यम् । लक्षणेनेत्यनुवृत्तिवैयर्थ्यात् । न चैवमपि लक्षणमात्रद्योतकत्वं नास्तीति वाच्यम् । 'लक्षणेत्थम्–' इत्यत्र मात्रपदाभावात् अग्निमर्भाति पूर्वसूत्रस्योदाहरणप्रत्युदाहरणविरोधाच्च । अतोऽत्र पक्षे वनमनु इत्युदाहार्यम् । वनस्य समीपं गत इति मूलस्थं विवरणवाक्यं तु लक्षणभूतस्य वनस्य समीपं गत इति व्याख्येयमिति ॥ अन्विति किम् । ग्रामं समया ॥ यत्समयेति किम् । वृक्षमनु विद्योतते विद्युत् ॥ लक्षणेन किम् । अनुवचनम् । उपकृष्णमितिवदत्र नित्यमव्ययीभावः ॥—**यस्य च**—॥ इहानुरित्यनुवर्त्य आवृत्त्यैकं तृतीयान्तत्वेन विपरिणमय्य व्याचष्टे—**अनुने**ति ॥—**लक्षणभूतेने**ति । लक्षणेनेत्यनुवर्तत इति भावः ॥—**अनुगङ्गमि**ति । इहायामो लक्षणत्वं चानुना द्योत्यते लक्ष्यं तु समासार्थः । अत एव वाराणस्या सामानाधिकरण्यम् । एवं स्थिते फलितमाह—**गङ्गादैर्घ्येति** ॥—**वाराणसी**ति । वरं च तदनश्च वरानः श्रेष्ठोदकम् । 'अनः क्लीबं जले शोके मातृस्यन्दनयोर्द्वयोः' इति रुद्रभसौ । तस्यादूरे भवा । 'अदूरभवश्च' इत्यण् । आदिवृद्धिः 'पूर्वपदात्संज्ञायाम्' इति णत्वम् ॥—**गङ्गाया अन्वि**ति । समासाभावपक्षे प्रागुक्तरीत्या गङ्गामन्वित्युदाहार्यमित्याहुः ॥—**तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च** ॥ चकार एवकारार्थे । तेनैषां वृत्त्यन्तरं न भवति, परमतिष्ठद्गु इत्यादि न भवतीत्यर्थः ॥—**तिष्ठद्गुरि**ति । 'गोस्त्रियोः–' इति ह्रस्वः ॥ प्रथमासमानाधिकरणे शत्रादेशस्यासंभवादाह—**इह शत्रादेश** इति ॥—**इत्यादी**ति । आदिशब्देन खलेयवं खलेबुसम् । सप्तम्या अलुक् । लूनयवम् । लूयमानयवमित्यादि ग्राह्यम् ॥—**पारे मध्ये**—॥—**निपात्यत** इति । यत्र सप्तम्यर्थो न संभवति तदर्थमेकारान्तत्वनिपातनम् । सप्तम्यर्थसंभवे तु 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इति बहुलग्रहणादलुका सिद्धेः, अतोऽत्र सप्तम्यर्थाभावं सूचनाय पञ्चम्यन्तमुदाहरति—**पारेगङ्गादि**ति ॥—**महाविभाषये**ति ॥ नन्वपवादेऽव्ययीभावे विकल्पिते पक्षे तदुत्सर्गः षष्ठीतत्पुरुषः प्रवर्तते तस्यापि विभाषाधिकारस्थत्वेन वैकल्पिकत्वात्पक्षे वाक्यमपि सिध्यतीति सूत्रे वाग्रहणं व्यर्थमेवेति चेत् । अत्राहुः । महाविभाषया एकार्थीभावस्य पाक्षिकत्वे विवक्षिते यदा एकार्थीभावस्तदा षष्ठीसमासं बाधित्वा नित्यमव्ययीभावे प्राप्ते पक्षे षष्ठीसमाससमावेशार्थमिह वाग्रहणम् । 'व्यपेक्षासामर्थ्यमेके' इति पक्षे तु वृत्तावपि व्यपेक्षालक्षणमेव सामर्थ्यमिति वाक्यस्य नित्यं बाधे प्रसक्ते तथा वृत्तिर्विकल्प्यते । तथा चाव्ययीभावे विकल्पिते पूर्वोक्तरीत्या पक्षे तत्पुरुषस्तस्यापि वैकल्पिकत्वाद्वाक्यमपि सिध्यत्येव, तथापि 'यत्रोत्सर्गापवादौ महाविभाषया विकल्प्येते तत्रापवादे मुक्ते पुनरुत्सर्गो न प्रवर्तते' इति ज्ञापनायेदम् । पूर्वं कायस्येत्येकदेशिसमासेन मुक्ते षष्ठीसमासो न भवति, दक्षस्यापत्यं दाक्षिरित्यत्र अत इञा मुक्ते अण् न भवति किंतूभयत्र वाक्यमेवेति ॥—**संख्या वंश्येन** ॥ वंशः संतानस्तत्र भवो वंश्यः । दिगादित्वाद्यत् ॥—**द्विमुनी**ति । पाणिनिकात्यायनौ ॥—**त्रिमुनी**ति । तौ द्वौ पतञ्जलिश्चेति त्रयो वंश्याः ॥ व्याकरणस्येति संबन्धे षष्ठी । स्वपदार्थप्राधान्य एवायं समासः । यदा त्वन्यपदार्थप्राधान्यविवक्षा त्रयो वंश्या यस्येति तदा बहुव्रीहिरेवेत्याहुः ॥—**त्रिमुनि व्याकरणमि**ति । यद्यप्येतद्बहुव्रीहिणाप्युपपन्नं, तथापि विभक्त्यन्तरे रूपेऽपि विशेषोऽस्त्येवेति भावः ॥ वस्तुतस्तु 'लक्षणेनाभिप्रती–' इति सूत्रे आभिमुख्यग्रहणाद्बहुव्रीहिविषयेऽप्यव्ययीभावो भवतीति द्विमुनि व्याकरणमित्यादि सिद्धमित्यवोचाम ॥ जन्मनोदाहरति—**एकविंशतिभारद्वाजमि**ति । एकविंशतिर्भारद्वाजा वंश्या इति विग्रहः ॥ ननु भरद्वाजाद्बिदाद्यञो 'यञञोश्च' इति लुक् प्राप्नोति । न च वर्तिपदानां स्वार्थोपसर्जनैकत्वविशिष्टार्थान्तरोपसंक्रमाल्लुगभाव इति कैयटोक्तमादर्तव्यम् । वृत्तिप्रवेशात्प्रागेव प्राप्नुवतोऽन्तरङ्गस्य लुको दुर्वारत्वात् । अन्यथा गर्गाणां कुलं गर्गकुलमित्यपि न स्यात् ॥ अत्राहुः । भाष्यकारप्रयोगा-

---

१ गङ्गाया अनु—तद्द्योत्यसंबन्धेनान्वयाभावात् न द्वितीया । २ संख्येति—इयं त्रिसूत्री स्वभावात्समानाधिकरणविषया ।

नदीभिश्च ।२।१।२०। नदीभिः सह संख्या प्राग्वत् ॥ ❀ **समाहारे[1] चायमिष्यते** । सप्तगङ्गम् । द्वियमुनम् । **अन्यपदार्थे च संज्ञायाम्** ।२।१।२१। अन्यपदार्थे विद्यमानं सुबन्तं नदीभिः सह नित्यं समस्यते संज्ञायाम् । विभाषाधिकारेऽपि वाक्येन संज्ञानवगमादिह नित्यसमासः । उन्मत्तगङ्गं नाम देशः । लोहितगङ्गम् । **समासान्तः[2]** ।५।४।६८। इत्यधिकृत्य । **अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः** ।५।४।१०७। शरदादिभ्यष्टच् स्यात्समासान्तोऽव्ययीभावे । शरदः समीपमुपशरदम् । प्रतिविपाशम् । शरद् । विपाश् । अनस् । मनस् । उपानह् । दिव् । हिमवत् । अनडुह् । दिश् । दृश् । विश् । चेतस् । चतुर् । त्यद् । तद् । यद् । कियत् । (ग) **जराया जरस् च** । उपजरसम् । (ग) **प्रतिपरसमनुभ्योऽक्ष्णः** ॥ यस्येति च ॥ प्रत्यक्षम् । अक्ष्णः परमिति विग्रहे समासान्तविधानसामर्थ्यादव्ययीभावः । परोक्षे लिडिति निपातनात्परस्यौकारादेशः । परोक्षम् । परोक्षा क्रियेत्यादि तु अर्शआद्यचि[3] । समक्षम् । अन्वक्षम् । **अनश्च** ।५।४।१०८। अन्नन्तादव्ययीभावाट्टच् स्यात् । **नस्तद्धिते** ।६।४।१४४। नान्तस्य भस्य टेर्लोपः स्यात्तद्धिते । उपराजम् । अध्यात्मम् । **नपुंसकादन्यतरस्याम्** ।५।४।१०९। अन्नन्तं यत्क्लीबं तदन्तादव्ययीभावाट्टच् वा स्यात् । उपचर्मम् । उपचर्म । **नदीपौर्णमास्याग्रहायणीभ्यः** ।५।४।११०। वा टच् स्यात् । उपन-

---

देव लुगभावोऽत्र बोध्य इति । एतच्च 'तृतीयासप्तम्योः–' इति सूत्रे शब्दकौस्तुभे स्पष्टम् ॥—**नदीभिश्च**—॥ स्वरूपस्य संज्ञायाश्च नेह ग्रहणं बहुवचननिर्देशात् किं त्वर्थस्य । न च तस्य समासः संभवति अतस्तद्वाचिनामयं समासस्ते च न केवलं विशेषशब्दा एव किंतु सामान्यशब्दा अपि । तेन पञ्चनदं सप्तगोदावरमिति सिद्धम् । 'गोदावर्याश्च नद्याश्च' इति वक्ष्यमाणेन समासान्तोऽच् ॥ चकारेण संख्येत्यनुकृष्यत इत्याह—**संख्ये**ति ॥ स्यादेतत्—पुरस्तादपवादन्यायेन 'पूर्वकालैक–' इत्यस्यैवेदं बाधकं स्यात्ततश्चैकनदीत्यत्राव्ययीभावे तन्निबन्धनस्य 'नदीपौर्णमास्या–' इति टचः प्रसङ्गः समाहारे तु परत्वाद्विगुरेव स्यादित्यत आह—**समाहारे चायमि**ति । एवकारार्थश्चकारः । एवं च द्विगोरपवादोऽयमव्ययीभाव इति फलितम् ॥—**अन्यपदार्थे च**—॥ संख्येति निवृत्तम् । नदीग्रहणमनुवर्तते । तदाह—**सुबन्तं नदीभिः सहे**ति ॥ अन्यपदार्थ इति किम् । कृष्णवेणी ॥—**संज्ञानवगमादि**ति । सम्यक् ज्ञायते इति संज्ञा 'आतश्चोपसर्गे' इति कर्मण्यङ् । संज्ञिनो देशविशेषस्यानवगमादित्यर्थः । अन्यपदार्थानवगमादिति तु नोक्तं, यस्येत्यादिपदान्तरसमभिव्याहारेणान्यपदार्थप्रतीतेः । अत एव बहुव्रीहिर्न नित्यसमास इति भावः ॥ संज्ञायां किम् । शीघ्रगङ्गो देशः ॥ अथाव्ययीभावेऽसाधारणान् समासान्तानाह—**अव्ययी**—॥ शरदादिभ्य इति वक्तव्ये पर्यायेषु लाघवचिन्ता नाद्रियत इति प्रभृतिग्रहणं कृतम् ॥—**टच् स्यादि**ति । 'राजाहःसखिभ्यः–' इत्यतष्टजनुवर्तत इति भावः ॥—**समासान्त** इति । समासस्य समासार्थोत्तरपदस्य वा चरमावयव इत्यर्थः । तेनोपशरदमित्यत्र 'नाव्ययीभावात्–' इत्यम् सिध्यत्यव्ययीभावस्यादन्तत्वात्, द्विपुरीत्यादौ तु 'ऋक्पूरब्धूः–' इत्यप्रत्यय उत्तरपदस्यावयव इति 'अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियाम्–' इति स्त्रीत्वे 'द्विगोः' इति ङीप्सिध्यतीति बोध्यम् ॥—**प्रतिविपाशमि**ति । 'लक्षणेनाभिप्रती–' इति समासः । 'विपाशा तु विपाट् स्त्रियाम्' इत्यमरः ॥ गणं पठति—**शरदि**त्यादिना । अत्र ये झयन्तास्तेषां 'झयः' इति विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थः पाठः । इह 'जराया जरस्–' 'प्रतिपर–' इति च द्वयं गणसूत्रम् ॥—**उपजरसमि**ति । जरायाः समीप इत्यर्थः ॥—**यस्येति चे**ति । टचस्तद्धितत्वात्तस्मिन्परे इकारलोप इति भावः ॥—**प्रत्यक्षमि**ति । वीप्साया यथार्थत्वेन समासः । अक्ष्णोराभिमुख्यमित्यर्थे 'लक्षणेनाभिप्रती–' इति वा समासः ॥—**अक्ष्णः परमि**ति । अविषय इत्यर्थः । वृत्तिविषये अक्षिशब्द इन्द्रियमात्रपरः ॥ अव्ययाघटितसमुदायस्य कथमिहाव्ययीभावो विधायकसूत्राभावादित्याशङ्क्याह—**विधानसामर्थ्यादि**ति ॥—**समक्षमि**ति । अक्ष्णो योग्यम् ॥—**अन्वक्षमि**ति । अक्ष्णः पश्चादित्यर्थे अव्ययीभावः ॥—**नस्तद्धिते** ॥ न इत्यनेन भस्येत्यधिकृतं विशेष्यते, विशेषणेन तदन्तविधिरत आह—**नान्तस्य भस्ये**ति ॥ ननूपराजमित्यत्र 'नस्तद्धिते' इति व्यर्थम् 'अव्ययानां भमात्रे–' इति टिलोपेनैव सिद्धेः । न चाव्ययत्वं टज्विशिष्टे पर्याप्तमिति वाच्यम् । अव्ययीभावसंज्ञाया उपजीव्यत्वेन टचः पूर्वभागस्याप्यव्ययत्वानपायात् ॥ अत्राहुः । भाष्ये लुङ्मुखस्वरोपचारेषु त्रिष्वेव कार्येषु अव्ययीभावस्याव्ययसंज्ञाविधानान्न दोष इति । युक्तं चैतत् । अन्यथा उपशरदमित्यादौ टिलोपः प्रसज्येत ॥—**अध्यात्ममि**ति । आत्मनीत्यध्यात्मं । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः ॥—**नपुंसकादन्य**—॥ नपुंसकग्रहणमन्नन्तस्य विशेषणं, नाव्ययीभावस्य अव्यभिचारादित्याह—**अन्नन्तं यत्क्लीबमि**ति ॥ अन्नन्तेन चाव्ययीभावविशेषणात्तदन्तविधिरित्याह—**तदन्तादि**ति ॥—**उपचर्ममि**ति । टचि टिलोपोऽदन्तत्वादम्भावश्च ॥—**नदीपौर्ण**—॥ इह स्वरूपस्यैव ग्रहणं न संज्ञायाः पौर्णमास्याग्रहाय-

---

१ समाहारे चेति—तत्रैवेत्यर्थः । २ समासान्ता इति—अन्त्यं समासपदं तत्संबन्ध्यलौकिकविग्रहवाक्यपरम् । एवमव्ययीभावादिपदान्यपि तत्पराणि । अत एव बहुकुमारीको देश इत्यत्र 'गोस्त्रियोः–' इति ह्रस्वो नेति । स्पष्टं चैवमादि शब्देन्दुशेखरे । ३ अर्शआद्यचीति—धर्मपरात्परोक्षशब्दादिति भावः ।

दम् । उपनदि । उपपौर्णमासम् । उपपौर्णमासि । उपाग्रहायणम् । उपाग्रहायणि । झयः ।५।४।१११। झयन्तादव्ययीभावाट्टज्वा । उपसमिधम् । उपसमित् । **गिरेश्च सेनकस्य** ।५।४।११२। गिर्यन्तादव्ययीभावाट्टच् वा स्यात् । सेनकग्रहणं पूजार्थम् । उपगिरम् । उपगिरि ॥ ॥ इत्यव्ययीभावः ॥

तत्पुरुषप्रकरणम् ।

तत्पुरुषः ।२।१।२२। अधिकारोऽयं प्राग्बहुव्रीहेः । **द्विगुश्च** ।२।१।२३। द्विगुरपि तत्पुरुषसंज्ञः स्यात् । इदं सूत्रं त्यक्तुं शक्यम् । संख्यापूर्वो द्विगुश्चेति पठित्वा चकारबलेन संज्ञाद्वयसमावेशस्य सुवचत्वात् । समासान्तः प्रयोजनम् । पञ्चराजम् । **द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः** ।२।१।२४। द्वितीयान्तं श्रितादिप्रकृतिकैः सुबन्तैः सह वा समस्यते स तत्पुरुषः । कृष्णं श्रितः कृष्णश्रितः । दुःखमतीतो दुःखातीतः ॥ * **गम्यादी-**

प्योः पृथग्ग्रहणात् ॥—**उपनदी**ति । टजभावे नपुंसकह्रस्वः । अत्र व्याचक्षते—'वृत्तिग्रन्थमनुरुध्येदं विकल्पकथनम् । परमार्थतस्तु नेहान्यतरस्यामित्यनुवर्तते 'बहुगण—' इति सूत्रस्थभाष्यविरोधात् । तत्र हि नदीशब्देन नदीविशेषाणां गङ्गायमुनादीनां ग्रहणमाशङ्क्य शरत्प्रभृतिषु विपाट्शब्दपाठाच्चेति समाहितम् । न चेदं भाष्यं 'नदीपौर्णमासी—' इत्यत्र टचः पाक्षिकत्वे संगच्छते, नित्यार्थतया तत्पाठस्योपपत्तेः । अत एव सेनकग्रहणमुत्तरत्रार्थवत् । कैयटस्तु व्यवस्थितविभाषामाश्रित्य वृत्तिग्रन्थं कथंचित्समर्थितवानिति' ॥—**पूजार्थमि**ति ॥ अन्यतरस्यामित्यनुवृत्त्या विकल्पसिद्धेरिति भावः ॥ ॥ इत्यव्ययीभावः ॥

चकारबलेन संज्ञाद्वयसमावेशस्येति ॥ न चैवं द्विगुतत्पुरुषयोः पर्यायता स्यादिति शङ्क्यम् । योगं विभज्य संख्यापूर्वस्य तत्पुरुषसंज्ञां विधाय पश्चाद्द्विगुसंज्ञाविधानेन चकारपठनमन्तरेणापि पर्यायत्वसिद्धेः । नापि द्वौ अन्यौ यस्य द्व्यन्य इत्यत्रातिप्रसङ्गः शङ्क्यः, 'तद्धितार्थोत्तरपद—' इति सूत्रमनुवर्त्य 'तद्धितार्थ—' इत्यत्र उक्तत्रिविधः संख्यापूर्व इति व्याख्यानात् ॥ द्विगोस्तत्पुरुषत्वे फलमाह **समासान्त** इति । टजचावित्यर्थः । अचि तूदाहरणम्—'तत्पुरुषस्याङ्गुलेः—' इत्यचि द्व्यङ्गुलमिति बोध्यम् ॥—**पञ्चराजमि**ति । समाहारद्विगौ 'राजाहःसखिभ्यः—' इति टच्, समासस्यैवायमन्तावयव इति उत्तरपदस्यानकारान्तत्वात् स्त्रीत्वाभावः । समासार्थोत्तरपदान्ताः समासान्ता इति पक्षे तु अकारान्तोत्तरपदत्वेऽपि पात्रादित्वान्नेति बोध्यम् ॥ काशिकायां तु पञ्चराजीत्युदाहृतम् । स क्वाचित्कोऽपपाठ इति हरदत्तः ॥ अत्र केचित् पात्रादित्वकल्पने मानाभावात्पञ्चराजीति काशिकोक्तोदाहरणमपि सम्यगेवेत्याहुः ।—**द्वितीया श्रितातीत**—॥ श्रितादीनां गतिविशेषवाचित्वात् 'गत्यर्थाकर्मक—' इति कर्तरि क्तः ॥ 'प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणम्' इत्याशयेनाह—**द्वितीयान्तमि**ति ॥—**श्रितादिप्रकृतिकैरि**ति । यद्यपि संबोधने सुबन्तत्वं संभवति तथाप्यन्यत्रापि समासस्येष्टत्वात् श्रितादयस्तद्घटितसमुदाये लाक्षणिका इह गृह्यन्त इति भावः ॥ एवं 'खट्वा क्षेपे' 'गर्गादिभ्यो यञ्' इत्यादावप्यूह्यम् । न हि खट्वात्वस्य द्वितीयान्तत्वं, गर्गादीनां षष्ठ्यन्तत्वं वा संभवति ॥ स्यादेतत्—द्वितीयान्तस्य श्रितप्रकृतिसुबन्तेन समासे काष्ठश्रितेयो न सिध्येत् । श्रितशब्दात्टापि ततः सुपि काष्ठं श्रिता काष्ठश्रितेति समासे श्रिताशब्दस्यैव टाबन्तत्वात् ततः 'स्त्रीभ्यो ढक्' इति ढकि काष्ठश्रैतेय इति स्यात् । 'गतिकारकोपपदानाम्—' इति सुबुत्पत्तेः प्राक् कृदन्तेन समासे तु श्रितान्तस्य टाबन्तत्वादिष्टं सिध्यतीति चेत् । मैवम् । प्रधानस्त्रीप्रत्यये तदादिनियमाभावेन काष्ठश्रितेयस्य निर्बाधत्वात् । न च कदाचित् श्रिताशब्दादपि ढक् स्यादिति वाच्यम् । जहत्स्वार्थायां वृत्तौ श्रिताशब्दस्यानर्थकत्वेनापत्ययोगासंभवात् । अजहत्स्वार्थायामपि न दोषः । समुदायावयवसंनिधौ समुदायस्यैव कार्यप्रयोजकत्वात् । अन्यथा सुन्दरदुहितुरपत्यं सुन्दरदौहित्र इत्यापत्तेरिति दिक् ॥—**कृष्णं श्रित** इति । 'न लोका—' इति षष्ठीनिषेधः ॥—**कृष्णश्रित** इति । 'प्रथमानिर्दिष्टम्—' इति द्वितीयान्तस्य पूर्वनिपातः ॥ यद्यपीह श्रितशब्दोऽपि प्रथमानिर्दिष्टस्तथापि समासविधायके 'प्रथमानिर्दिष्टमुपसर्जनम्' इत्युक्तमिति नास्त्यतिप्रसङ्गः । नन्वेवमव्ययादीनामुपसर्जनसंज्ञार्थम् 'अव्ययं विभक्ति—' इत्यादिना समासविधानस्यावश्यकत्वात् 'सुप्सुपा' इति समासस्यानित्यत्वे प्रागुक्तज्ञापकं न संभवत्येव, तथा चाव्ययीभावतत्पुरुषादिसमासाभावपक्षे 'सुप्सुपा' इति समासप्रवृत्त्या अप विष्णोः परि विष्णोः कृष्णं श्रितः राज्ञः पुरुष इत्यादिविग्रहवाक्यानि न सिध्येरन्निति चेत् । अत्राहुः । पुनः समासविधानं न केवलमुपसर्जनसंज्ञार्थं तस्याः प्रकारान्तरेणापि सिद्धेः । तथा हि 'प्राक्कडारात्समासः' इत्यनन्तरं 'प्रथमानिर्दिष्टमुपसर्जनम्,' 'एकविभक्ति चापूर्वनिपाते' इति पठित्वा समासाधिकारे प्रथमानिर्दिष्टमिति व्याख्यायामुपसर्जनसंज्ञा सिध्यत्येव । विभक्त्यर्थादिषु विद्यमानमव्ययं सुबन्तेन चेत् समस्यते स समासोऽव्ययीभावः स्यात्, द्वितीयान्तं चेत्स समासस्तत्पुरुषः, इत्येवं व्याख्यानादव्ययीभावतत्पुरुषादिसंज्ञापि सिध्यतीति पुनः समासविधानं व्यर्थं सज्ज्ञापयति ॥ ननु 'अव्ययं विभक्ति—' इत्यादीनां समासविधायकत्वे सिद्धे भवदुक्तमेतत्स्यात् । तत्रैव मानं न पश्याम इति चेत् । अत्र के-

नामुपसंख्यानम् ॥ ग्रामं गमी ग्रामगमी । अन्नं बुभुक्षुः अन्नबुभुक्षुः । **स्वयं क्तेन** ।२।१।२५। द्वितीयेति न संबध्यते अयोग्यत्वात् । स्वयंकृतस्यापत्यं स्वायंकृतिः । **खट्वा क्षेपे** ।२।१।२६। खट्वाप्रकृतिकं द्वितीयान्तं क्तान्तप्रकृतिकेन सुबन्तेन समस्यते निन्दायाम् । खट्वारूढो जाल्मः । नित्यसमासोऽयम् । नहि वाक्येन निन्दा गम्यते । **सामि** ।२।१।२७। सामिकृतम् । **कालाः** ।२।१।२८। क्तेनेत्येव । अनत्यन्तसंयोगार्थं वचनम् । मासप्रमितः प्रतिपच्चन्द्रः । मासं परिच्छेत्तुमारब्धवानित्यर्थः । **अत्यन्तसंयोगे च** ।२।१।२९। काला इत्येव । अक्तान्तार्थं वचनम् । मुहूर्तं सुखं मुहूर्तसुखम् । **तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन** ।२।१।३०। तत्कृतेति लुप्ततृतीयाकम् । तृतीयान्तं तृतीयान्तार्थकृतगुणवचनेनार्थशब्देन च सह प्राग्वत् । शङ्कुलया खण्डः शङ्कुलाखण्डः । धान्येनार्थो धान्यार्थः । तत्कृतेति किम् । अक्ष्णा काणः । **पूर्वसदृशसमोनार्थकलहनिपुणमिश्रश्लक्ष्णैः** ।२।१।३१। तृतीयान्तमेतैः प्राग्वत् ।

चित् । उक्तरीत्यैवोपसर्जनसंज्ञायां सिद्धायां 'प्रथमानिर्दिष्टम्–' इति सूत्रे समासग्रहणं व्यर्थं सत्समासविधायके प्रथमानिर्दिष्टमित्यर्थलाभार्थं तेनामीषां समासविधायकत्वं सिध्यतीति । अथवा 'सुप्सुपा' इति समासस्यानित्यत्वे आकरग्रन्थ एव प्रमाणम्, अन्यथा 'सिन्नित्यसमासयोः' इति वार्तिके 'नित्यग्रहणेन नार्थः । इदमपि सिद्धं भवति वाप्यामश्वो वाप्यश्वः' इत्यादिप्रागुक्तभाष्यकैयटग्रन्थस्यासामञ्जस्यापत्तेरिति दिक् ॥ ननु कृष्णश्रित इत्यस्य कृष्णकर्मकश्रयणकर्तेति ह्यर्थः, स च कृष्णः श्रितो येनेति कर्मणि क्तान्तेन बहुव्रीहिणापि सुलभ इति किमनेन समासारम्भेण । मैवम् । बहुव्रीहौ श्रितकृष्ण इति निष्ठान्तस्य पूर्वनिपातप्रसङ्गात् । 'शेषाद्विभाषा' इति समासान्तः कप् प्रसज्येतेति दिक् ॥—**दुःखातीत** इति । अतिपूर्वकादिणः कर्तरि क्तः । अत्रशिष्टान्यप्युदाहरणान्यूह्यानि । कूपपतितः । यद्यपि 'तनिपतिदरिद्रातिभ्यः–' इति विकल्पितेट्त्वात् 'यस्य विभाषा' इतीण्निषेधेन भाव्यम् । तथाप्यत एव निपातनादिडित्याहुः ॥ वस्तुतस्तु चुरादावदन्तेषु पठितस्य 'पत गतौ च' इत्यस्याश्रयणेन पतितः सिध्यति, 'यस्य विभाषा' इत्यत्रैकाच इत्यनुवृत्तेः सर्वसंमतत्वात् । ग्रामगतः । तुहिनात्यस्तः । अत्यासो ह्यतिक्रमः सोऽपि गतिविशेष एवेति कर्तरि क्तः, आदिकर्मणि क्तो वात्राभ्युपेयः । सुखप्राप्तः । दुःखापन्नः ॥—**गम्यादीनामि**ति । गम्यादयश्च प्रयोगतो ज्ञेयाः ॥—**ग्रामगमी**ति । 'गमेरिनिः' इत्यौणादिक इनिः । स च 'भविष्यति गम्यादयः' इति भविष्यत्काले । 'अकेनोः–' इति षष्ठीनिषेधात्कर्मणि द्वितीया ॥—**अयोग्यत्वादि**ति ॥ स्वयमित्यस्यात्मनेत्यर्थकस्य कर्त्रर्थतया द्वितीयान्तत्वानुपपत्तिरिति भावः ॥—**स्वायंकृतिरि**ति । असति समासे कार्तिरिति स्यादिति भावः ॥—**खट्वारूढ** इति । 'जाल्मोऽसमीक्ष्यकारी स्यात्' इत्यमरः । वेदं व्रतानि च समाप्य समावृत्तेन हि खट्वारोढव्या । ब्रह्मचर्य एव भूमिशयनार्होऽपि यः खट्वामारोहति स जाल्मः । रूढश्चायम् । तेन खट्वामारोहतु मा वा, निषिद्धानुष्ठानपरः सर्वोऽपि खट्वारूढ इत्युच्यते । अत एवाह—**नित्ये**ति ॥—**सामि** ॥ सामीत्येतदव्ययमर्धशब्दपर्यायः ॥—**कालाः** ॥ बहुवचननिर्देशः स्वरूपनिरासार्थः । कालवाचिनो द्वितीयान्ताः क्तान्तेन सह वा समस्यन्त इति सूत्रार्थः । ननु 'काला अत्यन्तसंयोगे' इत्येवास्तु क्तेनेति निवृत्तम्, नार्थो योगविभागेनेत्यत आह—**अनत्यन्ते**ति ॥—**मासप्रमित** इति । 'माङ् माने' । आदिकर्मणि क्तः कर्तरि । इह प्रतिपच्चन्द्रेण नास्त्यत्यन्तसंयोगः ॥—**मुहूर्तमि**ति ॥ मुहूर्तव्यापीत्यर्थः । 'कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे' इति द्वितीया ॥—**तृतीया तत्कृता**—॥—**लुप्ते**ति । सौत्रत्वादिति भावः ॥ तच्छब्देन तृतीयान्तपरामर्शिना तदर्थो लक्ष्यते । तदर्थकृतत्वं च गुणवाचकस्यार्थद्वारा विशेषणम् । तृतीयान्तार्थकृतो यो गुणस्तद्वचनेनेति । तदेतद्व्याचष्टे—**तृतीयान्तार्थे**त्यादिना ॥—**अर्थशब्देन चे**ति । सोऽपि स्वतन्त्रं निमित्तमिति भावः ॥ नन्वर्थेन समासासंभवात्तद्वाची शब्दो ग्रहीष्यते किमत्र वचनग्रहणेन । अत्राहुः । गुणमुक्तवान् गुणवचनः । 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति भूते कर्तरि ल्युट् । गुणमुक्त्वा यो द्रव्यमुक्तवान् स गुणवचनस्तेन घृतेन पाटवमिति गुणमात्रनिष्ठेन समासो न भवति । गुणश्चात्र 'सत्त्वे निविशतेऽपैति–' इत्यादिलक्षणलक्षितो गृह्यते न तु प्रवृत्तिनिमित्तं घटत्वादिस्तत्कृतत्वासंभवादिति ॥—**शङ्कुलया खण्ड** इति । करणेऽत्र तृतीया । 'खडि भेदने' इत्यस्माद्भावे घञि व्युत्पादितः खण्डशब्दः क्रियारूपापन्ने गुणे वर्तित्वा पश्चान्मत्वर्थलक्षणया तद्वति द्रव्ये वर्तत इति गुणवचनो भवति ॥—**धान्येने**ति । करणे तृतीया । अर्थ्यते इत्यर्थः प्रयोजनम् । कर्मणि घञ् । अर्थनमर्थः अभिलाषो वा । भावे घञ् ॥ अर्थशब्दस्य रूढत्वे तु धान्येनेति हेतौ तृतीया, 'कर्तृकरणे कृता–' इत्यनेन गतार्थत्वशङ्कैवात्र नेति रूढत्वाभ्युपगमपक्ष एव श्रेयान् ॥—**तत्कृतेति किमि**ति । 'कर्तृकरणे कृता–' इति सिद्धमिति प्रश्नः । इतरो गुणवचनेन चेत्तत्कृतेनैवेति नियमार्थमिदमित्याशयेन प्रत्युदाहरति—**अक्ष्णे**ति । न ह्यक्ष्णा काणत्वं कृतं किं तु कर्मादिनैवेति भावः ॥ तृतीया त्विह 'येनाङ्गविकारः' इत्यनेन । काण इति 'कण निमीलने' इत्यस्माद्वल् । गुणवचनत्वं तूक्तरीत्या खण्डशब्दस्येवास्यापि बोध्यम् ॥ गुणवचनेनेति किम् । गोभिर्वपावान् । गोसंबन्धिदध्यादिभोजनेन देवदत्तस्य वपावत्त्वमित्यस्ति तत्कृतत्वं, न त्वसौ गुणवचनः ॥—**पूर्वसदृश**—॥ इह समसदृशाभ्यां योगे 'तुल्यार्थैः–' इति तृतीया । अन्यैर्योगे त्वत एव वचनात्, 'हेतौ' इति वा तृतीया । इह सदृशग्रहणं व्यर्थं षष्ठीसमासेन गतार्थत्वात् । न च 'तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीया–' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरार्थमिदमिति वाच्यम् । 'सदृशप्रतिरूपयोः सादृश्ये' इति

मासपूर्वः । मातृसदृशः । पितृसमः । ऊनार्थे । माषोनं कार्षापणम् । माषविकलम् । वाक्कलहः । आचारनिपुणः । गुडमिश्रः । आचारश्लक्ष्णः । मिश्रग्रहणे सोपसर्गस्यापि ग्रहणम् । मिश्रं चानुपसर्गमसंधौ' इत्यत्रानुपसर्गग्रहणात् । गुडसंमिश्रा धानाः ॥ (१) **अवरस्योपसंख्यानम्** ॥ मासेनावरो मासावरः । **कर्तृकरणे कृता बहुलम्** ।२।१।३२। कर्तरि करणे च तृतीया कृदन्तेन बहुलं प्राग्वत् । हरिणा त्रातो हरित्रातः । नखैर्भिन्नो नखभिन्नः ॥ (२) **कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम्** ॥ नखनिर्भिन्नः । कर्तृकरणे इति किम् । भिक्षाभिरुषितः । हेतावेषा तृतीया । बहुलग्रहणं सर्वोपाधिव्यभिचारार्थम् । तेन दात्रेण लूनवानित्यादौ न । कृता किम् । काष्ठैः पचतितराम् । **कृत्यैरधिकार्थवचने** ।२।१।३३। स्तुतिनिन्दाफलकमर्थवादवचनमधिकार्थवचनं तत्र कर्तरि करणे च तृतीया कृत्यैः प्राग्वत् । वातच्छेद्यं तृणम् । काकपेया नदी । **अन्नेन व्यञ्जनम्** ।२।१।३४। संस्कारकद्रव्यवाचकं तृतीयान्तमन्नेन प्राग्वत् । दध्ना ओदनो दध्योदनः । इहान्तर्भूतोपसेकक्रियाद्वारा सामर्थ्यम् । **भक्ष्येण मिश्रीकरणम्** ।२।१।३५। गुडेन धानाः गुडधानाः । मिश्रणक्रियाद्वारा सामर्थ्यम् । **चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितैः** ।२।१।३६। चतुर्थ्यन्तार्थाय यत्तद्वाचिनाऽर्थादिभिश्च चतुर्थ्यन्तं वा प्राग्वत् । तदर्थेन प्रकृतिविकृतिभाव एव गृह्यते । बलिरक्षितग्रहणाज्ज्ञापकात् । यूपाय दारु यूपदारु । नेह । रन्धनाय स्थाली । अश्वघासादयस्तु षष्ठीसमासाः ॥

सूत्रेण तत्सिद्धेरिति मनोरमायां स्थितम् ॥ विद्यया सदृशो विद्यासदृश इत्यादौ हेतुत्वप्रकारकबोधार्थं तृतीयासमासोऽप्यावश्यक इति त्वन्ये ॥ पूर्वसूत्रेणैव तत्कृतत्वात्तृतीयासमासोऽपि सिध्यतीत्यपरे ॥—**ऊनार्थ** इति । पूर्वसूत्रेऽर्थशब्देन समासस्योक्तत्वादिहार्थग्रहणमभिधेयपरम् । तच्चोनशब्देनैव संबध्यते, न तु पूर्वादिभिः । समानदृशयोः पृथग्ग्रहणादिति भावः ॥ —**मिश्रं चे**ति । 'पणबन्धेनैकार्थ्ये संधिस्तत्राप्रयुज्यमानो मिश्रशब्द उपसर्गरहितोऽन्तोदात्तः' इति सूत्रार्थः ॥—**अवरस्ये**ति । अत्र व्याचक्षते । ऊनार्थत्वेन सिद्धत्वादिदं सुत्यजमेव । न चावरशब्दस्योनार्थकत्वमप्रसिद्धमिति वाच्यम् । 'सप्तदशावराः सत्रमासीरन्' इति श्रुतौ 'अव्यक्तानुकरणाद्द्व्यजवरार्धात्' इति सूत्रे च तत्प्रसिद्धेरिति ॥—**कर्तृकरणे**—॥ समाहारद्वन्द्वात्सप्तमीत्याशयेनाह—**कर्तरि करणे चे**ति । अत्र केचित्—कर्तृकरणे इति प्रथमाद्विवचनं तृतीयया विशेष्यते, विशेषणेन च तदन्तविधिस्तेन तृतीयान्ते कर्तृकरणे कृदन्तेन समस्येते इति व्याख्यान्तरमित्याहुः ॥—**सर्वोपाधी**ति । कर्तरि करणे च या तृतीया तदन्तमपि बहुलग्रहणात् क्वचिन्न समस्यते । क्वचित्तु विभक्त्यन्तरमपि समस्यते बहुलग्रहणादेवेत्यर्थः ॥ समासाभावं प्रदर्शयति—**दात्रेण लूनवानित्यादावि**ति । आदिशब्देन दात्रेण छिन्नवान् हस्तेन कुर्वन् इत्यादि ग्राह्यम् । विभक्त्यन्तरमपि समस्यत इत्यस्योदाहरणं तु पादहारकः । गलेचोपकः । ह्रियत इति हारकः । बाहुलकात्कर्मणि ण्वुल् । पादाभ्यामित्यपादानपञ्चम्यन्तस्य समासः ॥ 'चुप मन्दायां गतौ' हेतुमण्णिजन्तात्कर्मणि ण्वुल् । 'अमूर्धमस्तकात्–' इत्यलुक् ॥ कर्तृत्वकरणत्वयोः क्रियानिरूपितत्वेन क्रियासमर्पककृदन्तेनैव भवेत्समासः, 'सुपा' इत्यधिकारात्तिङन्तेन तु नातिप्रसङ्ग इत्याशयेन पृच्छति—**कृता किमि**ति । इतरस्तु तिङन्तप्रकृतिकसुबन्तेनासमासस्तत्फलमित्याशयेन प्रत्युदाहरति—**काष्ठैरि**ति—॥—**कृत्यैरधि**—॥ पूर्वसूत्रस्यैव प्रपञ्चोऽयं न तु नियमार्थमित्याहुः ॥—**काकपेये**ति । 'शकि लिङ् च' इति शक्यार्थे कृत्यः । पूर्णतोयत्वात्तटस्थैः काकैरपि पातुं शक्येति स्तुतिः । अल्पतोयत्वेन निन्दा वा ॥ —**वातच्छेद्यमि**ति । पूर्ववत् कृत्यः । कोमलत्वाद्वातेनापि छेत्तुं शक्यत इति स्तुतिः । वातेनापि छेत्तुं शक्यते निर्बलत्वादिति निन्दा वा ॥—**अन्नेन**—॥ 'भिस्सा स्त्री भक्तमन्धोऽन्नमोदनोऽस्त्री' इत्यमरः ॥ व्याख्यानान्नेह स्वरूपग्रहणं तदाह—**संस्कारके**त्यादि ॥—**भक्ष्येण**—॥ खरविशदमभ्यवहार्यं भक्ष्यम् । खरं कठिनं विशदं विविक्तावयवं खाद्यं भक्ष्यमित्यर्थः । यत्प्रत्ययान्तस्य एरजन्तस्य च भक्षयतेस्तत्रैव प्रयोगात् । अब्भक्ष इत्यादिप्रयोगस्तु भाक्तः ॥—**गुडधाना** इति । ननु धानानां प्रत्येकं विभक्तावयवत्वाभावात् कथमेतदुदाहरणं संगच्छत इति चेत् । मैवम् । भ्रष्टयवसमुदायस्य धानात्वात्तत्समुदायिनामवयवत्वाच्च तदुपपत्तेः ॥—**चतुर्थी तदर्थार्थ**—॥ तच्छब्देन प्रकृता चतुर्थी परामृश्यते, प्रत्ययग्रहणात्तदन्तग्रहणम्, चतुर्थ्यन्तेन सामर्थ्यात्तदर्थो लक्ष्यते इत्याशयेनाह—**चतुर्थ्यन्तार्थाय यदि**ति । चतुर्थ्यन्तवाच्याय यूपाय यद्दार्वादि तद्वाचिना चतुर्थ्यन्तं समस्यत इत्यर्थः ॥—**बलिरक्षितग्रहणादि**ति । हितसुखग्रहणं तु न ज्ञापकं तद्योगे 'चतुर्थी चाशिषि–' इति अतादर्थ्येऽपि चतुर्थीसंभवादिति भावः ॥ 'ननु चतुर्थी चाशिषि' इति विहिता या चतुर्थी तदन्तस्य समासो न भवति समासादाशिषोऽनवगमादिति केचिदाहुरिति कैयटेनोक्तम् । ततश्च तत्पक्षे हितसुखग्रहणमपि बलिरक्षि-

---

१ अवरस्येति—एतच्च व्यवस्थाविषयावरार्थम् । किंच भाष्यमते ऊनार्थेत्यर्थग्रहणस्य 'तृतीयेति' सूत्रे प्रत्याख्यानात्र सूत्रेण सिद्धिरिति । २ कृद्ग्रहणे इति—यत्र गतिकारकसमभिव्याहृतं कृदन्तं तत्र तद्विशिष्टस्यैव ग्रहणम्, अपिशब्दात्तदसमभिव्याहृतस्य केवलस्य ग्रहणम् इति परिभाषेन्दुशेखरे । ३ अर्थवादेति—आरोपितोऽर्थ इत्यर्थः । ४ उपसेकक्रियाद्वारेति—तां विना दध्नः संस्कार्यत्वेन प्रतीतान्नसंस्कारकत्वानुपपत्तेरिति भावः । एवमग्रेऽपि बोध्यम् ।

❀ **अर्थेन नित्यसमासो विशेष्यलिङ्गता चेति वक्तव्यम्** ॥ द्विजायायं द्विजार्थः सूपः । द्विजार्था यवागूः । द्विजार्थं पयः । भूतबलिः । गोहितम् । गोसुखम् । गोरक्षितम् । ⧗ **पञ्चमी भयेन** ।२।१।३७। चोराद्भयं चोरभयम् ॥ ❀ **भयभीतभीतिभीभिरिति वाच्यम्** ॥ वृकभीतः । वृकभीतिः । वृकभीः । ⧗ **अपेतापोढमुक्तपतितापत्रस्तैरल्पशः** ।२।१।३८। एतैः सहाल्पं पञ्चम्यन्तं समस्यते स तत्पुरुषः । सुखापेतः । कल्पनापोढः । चक्रमुक्तः । स्वर्गपतितः । तरङ्गापत्रस्तः । अल्पशः किम् । प्रासादात्पतितः । ⧗ **स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि क्तेन** ।२।१।३९। स्तोकान्मुक्तः । अल्पान्मुक्तः । अन्तिकादागतः । अभ्याशादागतः । दूरादागतः । विप्रकृष्टादागतः । कृच्छ्रादागतः । पञ्चम्याः स्तोकादिभ्य इत्यलुक् । ⧗ **षष्ठी** ।२।२।८। राज्ञः पुरुषो राजपुरुषः । ⧗ **याजकादिभिश्च** ।२।२।९। एभिः षष्ठ्यन्तं समस्यते । तृजकाभ्यां कर्तरीत्यस्य प्रतिप्रसवोऽयम् । ब्राह्मणयाजकः । देवपूजकः ॥ ❀ **गुणात्तरेण तरलोपश्चेति वक्तव्यम्** ॥ तरबन्तं यद्गुणवाचि तेन सह समासस्तरप्प्रत्ययलोपश्च । न निर्धारण इति पूरणगुणेति च निषेधस्य प्रतिप्रसवोऽयम् । सर्वेषां श्वेततरः सर्वश्वेतः । सर्वेषां महत्तरः सर्वमहान् ॥ ❀ **कृद्योगा षष्ठी समस्यत इति वाच्यम्** ॥ इध्मस्य व्रश्चनः इध्मव्रश्चनः । ⧗ **न निर्धारणे** ।२।२।१०। निर्धारणे या षष्ठी सा न समस्यते । नृणां द्विजः श्रेष्ठः ॥ ❀ **प्रतिपदविधाना षष्ठी न समस्यत इति वाच्यम्** ॥ सर्पिषो ज्ञानम् । ⧗ **पूरण-**

त्वग्रहणवज्ज्ञापकमेवेति चेत् । अत्र नव्याः । ब्राह्मणाय हितं ब्राह्मणहितम् । गोहितम् । गोसुखमित्यतादर्थ्यचतुर्थ्यन्तेनापि समासः स्वीक्रियते । सा चातादर्थ्यचतुर्थी 'हितयोगे च' इति वार्तिकात् 'चतुर्थी तदर्था–' इत्यादिना हितसुखशब्दाभ्यां समासविधानाज्ज्ञापकाद्वा संभवतीति हितसुखग्रहणं न ज्ञापकमिति सम्यगेवेत्याहुः ॥—**यूपायेति** । तादर्थ्ये चतुर्थी । एवमग्रेऽपि यथासंभवमूह्यम् ॥—**अश्वघासादय** इति । एतच्च भाष्यकृतोक्तम् ॥ नन्वेवं रन्धनाय स्थालीत्यत्रापि षष्ठीसमासः स्यादेवेति प्रकृतिविकृतिभाव एवेति नियमो निष्फल एव । न च स्वरे विशेषः, 'चतुर्थी तदर्था–' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्यापि प्रकृतिविकृतिभाव एवेष्यमाणत्वात् ॥ अत्राहुः । 'संबन्धत्वतादर्थ्यत्वकृतवैलक्षण्येनोक्तनियमसाफल्यान्न दोषः । अत्र च मानमेतदेव भाष्यम् । न माषाणामश्नीयात्, दाशरथये मैथिलीत्यादिप्रयोगा अपि इत्थमेव विवक्षाभेदेन निर्वाह्याः । एवं च 'पूर्वसदृश–' इति सूत्रे सदृशग्रहणं व्यर्थमिति कैयटहरदत्तादीनामुक्तिः प्रामादिकीत्यवधेयम् । शाब्दबोधकृतवैलक्षण्यस्य तत्रापि सत्त्वादिति' ॥—**अर्थेन नित्येति** । अन्यथा विभाषाधिकारात्पक्षे द्विजायार्थ इति प्रयोगः स्यादिति भावः ॥—**विशेष्यलिङ्गता चेति** । वचनाभावे त्वर्थशब्दस्य नित्यपुंस्त्वात् 'परवल्लिङ्गम्–' इति सर्वत्र पुंलिङ्गप्रयोग एव स्यादिति भावः ॥—**पञ्चमी भयेन** ॥ भयेति स्वरूपग्रहणं नार्थस्य, प्रमाणाभावात् 'भयभीत–' इति वार्तिकारम्भाच्च । तेन वृकात्त्रास इत्यादौ समासो न ॥ कथं तर्हि 'भोगोपरतो ग्रामनिर्गतः' इत्यादिप्रयोगाः । अत्राहुः । बहुलग्रहणात् क्वचिद्विभक्त्यन्तरमपि कृता समस्यत इति प्रागेवोक्तत्वात् । 'सुप्सुपा' इत्यनेन वा तदुपपत्तिरिति ॥—**अपेतापोढ**—॥ पञ्चमीति वर्तते, प्रत्ययग्रहणात्तदन्तग्रहणम् ॥ अल्पश इत्यत्र 'बह्वल्पार्थाच्छस्कारकात्–' इति शस् । यद्यपि 'बह्वल्पार्थान्मङ्गलामङ्गलवचनम्' इति वक्ष्यति, तथाप्यत एव निपातनाच्छसिति बोध्यम् । कारकत्वं तु समसनक्रियां प्रति पञ्चम्यन्तस्य कर्मत्वात्तदभिधायित्वाच्चाल्पशब्दस्य, तदेतदाह—**अल्पं पञ्चम्यन्तमि**ति ॥—**स्तोकान्मुक्त** इत्यादि । 'करणे च स्तोकाल्प–' इति पञ्चमी । दूरादागत इत्यादौ तु 'दूरान्तिकार्थेभ्यः–' इत्यनेन ॥—**राजपुरुष** इति । राजन् अस् पुरुष सु इत्यलौकिकविग्रहे समासे कृते सुपो लुक्यन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पदत्वान्न लोपः ॥—**याजकादिभिश्च** ॥ याजक । पूजक । परिचारक । परिवेषक । स्नातक । अध्यापक । उत्पादक । होतृ । पोतृ । भर्तृ । रथगणक । पत्तिगणक । वृत् ॥ —**गुणात्तरेणे**ति । एतच्च वार्तिकं 'सर्वे गुणकात्स्न्र्ये' इत्यत्र पठितम् ॥—**कृद्योगा षष्ठी**ति । 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति कृत्संनियोगेन कृतेत्यर्थः । यदा तु 'प्रतिपदविधाना–' इत्यादिनिषेधवचनमारभ्यते, तदेदं तद्बाधनायारब्धव्यम् । तस्यैवानारभ्यत्वमनुपदं वक्ष्यामः ॥—**इध्मव्रश्चन** इति । वृश्च्यते छिद्यतेऽनेनेति व्रश्चनः कुठारादिः, करणे ल्युट् । इध्मानामिति कर्मषष्ठ्यन्तस्यानेन समासः ॥—**नृणामि**ति ॥ 'यतश्च निर्धारणम्' इति षष्ठी । द्विजशब्देनात्र समासप्रसङ्गस्तदपेक्षया हि षष्ठी । श्रेष्ठत्वं द्विजेतरमनुष्येभ्यः, तेषां सामान्यशब्देनोपस्थिततया तान्विहायानुपस्थितकल्पनाया अन्याय्यत्वात् ॥ अथ कथं पुरुषोत्तम इति । यस्मान्निर्धार्यते, यश्चैकदेशो निर्धार्यते, यश्च निर्धारणहेतुः, एतत्त्रितयसंनिधाने सत्येवायं निषेध इति 'द्विवचनविभज्योप–' इति सूत्रे कैयटः ॥ अन्ये तु पुरुषेषूत्तम इति निर्धारणसप्तम्याः 'संज्ञायाम्' इति समासः । न चैवं 'न निर्धारणे' इति व्यर्थम् । स्वरे भेदात् । सप्तमीसमासे हि 'तत्पुरुषे तुल्यार्थ–' इत्यादिना पूर्वपदप्रकृतिस्वरः, षष्ठीसमासे तु 'समासस्य' इत्यन्तोदात्तत्वं स्यात्तच्चानिष्टमित्याहुः । तन्मन्दम् । 'संज्ञायाम्' इति समासस्य नित्यत्वेन स्वपदविग्रहासंगतिप्रसङ्गात्तस्मात्कैयटोक्तसमाधानमेव समीचीनमिति नव्याः ॥—**प्रतिपदविधाने**ति पदं पदं प्रति विहिता प्रतिपद-

---

१ नित्यसमास इति—अयं चानुवादः, नित्यसमासस्तु चतुर्थ्यां तादर्थ्यस्योक्तत्वादर्थशब्देन विग्रहाप्रसक्तेः सिद्ध एव ।
२ गुणात्तरेणेति—इदं च सर्वशब्दविषयकमेव ।

पूरणगुणसुहितार्थसदव्ययतव्यसमानाधिकरणेन ।२।२।११। पूरणाद्यर्थैः सदादिभिश्च षष्ठी न समस्यते । पूरणे । सतां षष्ठः । गुणे । काकस्य कार्ष्ण्यम् । ब्राह्मणस्य शुक्लाः । यदा प्रकरणादिना दन्ता इति विशेष्यं ज्ञातं तदेदमुदाहरणम् । अनित्योऽयं गुणेन निषेधः । तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वादित्यादिनिर्देशात् । तेनार्थगौरवं बुद्धिमान्द्यमित्यादि सिद्धम् । सुहितार्थास्तृप्त्यर्थाः । फलानां सुहितः । तृतीयासमासस्तु स्यादेव । स्वरे विशेषः । सत् । द्विजस्य कुर्वन्कुर्वाणो वा । किंकर इत्यर्थः । अव्ययम् । ब्राह्मणस्य कृत्वा । पूर्वोत्तरसाहचर्यात्कृदव्ययमेव गृह्यते । तेन तदुपरीत्यादि सिद्धमिति रक्षितः । तव्ये । ब्राह्मणस्य कर्तव्यम् । तव्यता तु भवत्येव । स्वकर्तव्यम् । स्वरे भेदः । समानाधिकरणेन ।

विधाना । 'षष्ठी शेषे' इति विहायान्येन 'ज्ञोऽविदर्थस्य–' इत्यादिना विहिता सैवेत्र षष्ठीत्यर्थः । धातुकारकविशेषं गृहीत्वैव 'ज्ञोऽविदर्थस्य–' इत्यादिना षष्ठी विधीयत इति भवति तस्याः प्रतिपदविधानत्वम् ॥ नन्वनेनैव गतार्थत्वात् 'न निर्धारणे' इति व्यर्थमिति चेत् । अत्राहुः । 'यतश्च निर्धारणम्' इति सूत्रं न षष्ठीं विधत्ते, किं तु सप्तमीमेव । षष्ठी तु तदा मा बाधीति प्रतिप्रसूयते इत्यन्यदेतत् । एवं 'स्वामीश्वराधिपति–' इत्यादिष्वपि । तेन गृहस्वामी । सर्वेश्वरः । निषादाधिपतिरित्यादि सिद्धमिति ॥ वस्तुतस्तु 'ज्ञोऽविदर्थस्य' इत्यादिचतुर्दशसूत्रीमध्ये 'दिवस्तदर्थस्य' इत्यादिपञ्चसूत्रीं विहायावशिष्टायामष्टसूत्र्यां 'शेषे' इति वर्तते, तथा च 'न मातायामस्तोचात्' इत्यादाविव 'षष्ठी शेषे' इत्येव सिद्धे नियमार्थं प्रकरणम्, 'इह षष्ठ्येव न तु तद्भुत्' इति । तथा च लुकः प्रयोजकीभूतः समास एव नेति फलितोऽर्थः । ततश्च 'प्रतिपदविधाना–' इति वचनं न कर्तव्यम् । एवं स्थिते 'कृद्योगा षष्ठी–' इति वचनमपि मास्तु । 'कर्तृकर्मणोः कृति' इत्यत्र 'शेषे' इति निवृत्तम् । तथा चाप्राप्तषष्ठीविधानार्थमेव तदिति समासनिवृत्तिप्रसङ्गाभावात् 'षष्ठी' इत्यनेनैव समाससिद्धेः ॥—**सर्पिषो ज्ञानमि**ति । वस्तुतः करणस्य संबन्धमात्रविवक्षया 'ज्ञोऽविदर्थस्य' इति षष्ठी । सर्पिःसंबन्धि प्रवर्तनमित्यर्थः ॥—**पूरणगुण**—॥ अर्थशब्दस्य त्रिषु संबन्धादाह—**पूरणाद्यर्थैरि**ति । अत्र प्राचोक्तम् 'एतदर्थैः षष्ठी न समस्यते' इति । तन्न्यूनम् । तथा हि सति सुहितान्तानामेव ग्रहणं स्यात्, तावतामेवार्थशब्देन समस्तत्वादिति ध्वनयन्नाह—**सदादिभिश्चे**ति ॥—**षष्ठी** इति । षण्णां पूरणः षष्ठः । 'तस्य पूरणे डट्' 'षट्कतिकतिपयचतुरां थुक्' ॥ कथं तर्हि 'तान्युञ्छषष्ठाङ्कितसैकतानि' इति । प्रमाद एवायमित्येके ॥ उञ्छेषु षष्ठः उञ्छात्मकः षष्ठ इति वा व्याख्येयमिति मनोरमायां स्थितम् ॥—**गुण** इति । 'सत्त्वे निविशतेऽपैति' इत्यादिलक्षणलक्षितो गुणोऽत्र गृह्यते, न त्वेतद्लक्षणः, अर्थग्रहणात् । नापि संख्या । 'क्रोशशतयोजनशतयोः' इति वार्तिके निर्देशात् ॥—**काकस्य कार्ष्ण्यं, ब्राह्मणस्य शुक्ला** इति । व्याप्तिन्यायात्केवलगुणवाची गुणोपसर्जनद्रव्यवाची च गुणशब्देन गृह्यत इति भावः । ननु ब्राह्मणस्य शुक्ला इत्यत्र समासप्रसङ्ग एव नास्ति, ब्राह्मणशब्दस्य दन्तैरेवान्वयात् ब्राह्मणस्य ये दन्तास्ते शुक्ला इत्यर्थादत आह—**यदे**ति । शुक्लशब्द एवेह विशेष्यसमर्पक इति भावः ॥ चन्दनगन्धः घटरूपमित्यादावनेन निषेधे प्राप्ते **'तत्स्थैश्च गुणैः समासो वक्तव्यः'** इति वार्तिकेन समासः प्रतिप्रसूयते । गन्धत्वेन प्रतीयमानो गन्धो न कदापि गुणिसमानाधिकरणः किंतु स्वप्रधानः । इदमेव हि तात्स्थ्यं नाम ॥ ननु 'पिनष्टि गन्धान्' इति प्रयोगदर्शनात् शुक्लादिशब्दादितुल्य एव गन्धशब्दो न तत्स्थगुणवचन इति चेत् । न । पिनष्टीति प्रयोगे हि गन्धानिति न गुणशब्दः, मालतीकुसुमादिषु गन्धशब्दप्रयोगादर्शनात् । किं तु चन्दनत्वादिजातिनिमित्तकोऽन्य एव सः । तस्माच्चन्दनगन्ध इत्यादौ तत्स्थत्वं सुस्थमेव । एवं घटरूपमित्यादावपि ॥ नन्वेवमपि 'बलाकायाः शौक्ल्यं' 'केशस्य नैल्यम्' इत्यादावतिप्रसङ्ग इति चेत् । अत्राहुः । गुणिवचनादुत्पन्नष्यञा शुक्लादिगुणस्यैवाभिधानात्तद्वाचकपदानां गुणिसामानाधिकरण्यसत्त्वान्न दोषः । तथा च प्राधान्येनाप्राधान्येन वा द्रव्याप्रतिपादकत्वे सति गुणप्रतिपादकत्वं तत्स्थगुणवाचित्वम्' इत्यर्थ इति ॥—**फलानामि**ति । करणस्य शेषत्वविवक्षायां षष्ठी ॥—**स्वरे विशेष** इति । 'तत्पुरुषे तुल्यार्थ–' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरं बाधित्वा 'थाथ–' इत्यादिसूत्रेणान्तोदात्तत्वे प्राप्ते तदपवादेन 'तृतीया कर्मणि' इत्यनेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरे सत्याद्युदात्त इष्टः, षष्ठीसमासे तु अन्तोदात्तत्वं स्यात्तच्च नेष्यत इति भावः । तृपिश्च सकर्मकोऽप्यस्ति 'पितॄनतार्प्सीत्समसंस्त बन्धून्' इति भट्टिप्रयोगात् । तेनास्मात् कर्मणि क्तो नास्तीति न शङ्कनीयम् ॥ **द्विजस्य कुर्वन् कुर्वाण** इति । नेयं घटाद्यपेक्षया षष्ठी द्विजस्य घटं कुर्वन्निति । तथा हि सत्यसामर्थ्यादेव समासाप्रसक्तौ निषेधोऽयं व्यर्थः स्यादतो व्याचष्टे—**किंकर इत्यर्थ** इति ॥—**ब्राह्मणस्य कृत्वे**ति । तादर्थ्यरूपसंबन्धस्य सामान्यरूपेण विवक्षायां षष्ठी । ब्राह्मणसंबन्धिनी या क्रिया तदनन्तरमित्यर्थः ॥—**कृदव्ययमेवे**ति । 'अनेकमन्यपदार्थे' इति सूत्रे 'सर्वपश्चात्–' इति भाष्यप्रयोगादिति भावः ॥— **इत्यादी**ति । तथा च भट्टिः प्रायुङ्क्त । 'यत्कृतेऽरीन्निगृह्णीमः । आदेयाः किंकृते भोगाः कुम्भकर्ण त्वया विना' इति ॥—**रक्षित** इति । कैयटहरदत्तौ तु अव्ययप्रतिषेधे 'वृक्षस्योपरि' इत्युदाहरन्तौ अकृदव्ययेनापि निषेधं मन्येते । तौ च प्रागुक्तभाष्यप्रयोगविरोधादुपेक्ष्याविति भावः ॥—**तव्यता तु भवत्येवे**ति । सूत्रे निरनुबन्धग्रहणादिति भावः ॥—**स्वकर्तव्यमि**ति । कर्तृषष्ठ्या समासः ॥— **स्वरे भेद** इति । कृदुत्तरपदप्र-

---

१ पूरणाद्यर्थैरिति—अत्र पूरणार्थत्वेन 'पूरणात्स्वार्थे तीयादन्' इति अन्नन्तस्यापि ग्रहणम्, व्याख्यानात् । २ गुणेनेति—पूरणेनेत्यपि बोध्यम्, तेन उञ्छषष्ठः इत्यादि सिद्धम् । अत्र मानं तु लोपे चेत्पादपूरणमिति निर्देशः ।

तक्षकस्य सर्पस्य । विशेषणसमासस्त्विह बहुलग्रहणान्न । गोर्धेनोरित्यादिषु पोटायुवतीत्यादीनां विभक्त्यन्तरे चरितार्थानां परत्वाद्बाधकः षष्ठीसमासः प्राप्तः सोऽप्यनेन वार्यते । ※ **क्तेन च पूजायाम्** ।२।२।१२। मतिबुद्धीति सूत्रेण विहितो यः क्तस्तदन्तेन षष्ठी न समस्यते । राज्ञां मतो बुद्धः पूजितो वा । राजपूजित इत्यादौ तु भूते क्तान्तेन सह तृतीयासमासः । ※ **अधिकरणवाचिना च** ।२।२।१३। क्तेन षष्ठी न समस्यते । इदमेषामासितं गतं भुक्तं वा। ※ **कर्मणि च** ।२।२।१४। उभयप्राप्तौ कर्मणीति या षष्ठी सा न समस्यते । आश्चर्यो गवां दोहोऽगोपेन । ※ **तृजकाभ्यां कर्तरि** ।२।२।१५। कर्त्रर्थतृजकाभ्यां षष्ठ्या न समासः । अपां स्रष्टा । वज्रस्य भर्ता । ओदनस्य पाचकः । कर्तरि किम् । इक्षूणां भक्षणमिक्षुभक्षिका । पत्यर्थभर्तृशब्दस्य तु याजकादित्वात्समासः । भूभर्ता । कथं तर्हि घटानां निर्मातुस्त्रिभुवनविधातुश्च कलह इति । शेषषष्ठ्याः समासः इति कैयटः । ※ **कर्तरि च** ।२।२।१६। कर्तरि षष्ठ्या अकेन न समासः । भवतः शायिका । नेह तृजनुवर्तते । तद्योगे कर्तुरभिहितत्वेन कर्तृषष्ठ्या अभावात् । ※ **नित्यं**

कृतिस्वरेण तित्स्वरस्यावस्थानादन्तस्वरित इष्टः । तव्येन तु समासे मध्योदात्तत्वं स्यात्, तच्च नेष्यत इति भावः ॥—**सोऽप्यनेने**ति ॥ षष्ठीसमासेन 'पोटायुवति–' इति समासो वारितः । सोऽपि षष्ठीसमासः 'पूरणगुण–' इत्यनेन वार्यत इत्यर्थः ॥—**क्तेन च पूजायाम्** ॥ सूत्रोपलक्षणं पूजाग्रहणव्याख्यानादित्याह—**मतिबुद्धी**ति ॥—**राज्ञामि**ति । 'क्तस्य च वर्तमाने' इति कर्तरि षष्ठी ॥—**भूत** इति । न च तक्रकौण्डिन्यन्यायेन मत्यादिभ्यः क्तस्य वर्तमानकालो भूतकालतां बाधत इति वाच्यम् । 'तेनैकदिक्' इत्यतः 'तेन' इत्यधिकारे 'उपज्ञाते' इति निर्देशेन भूतकालस्याबाधज्ञापनात् । 'उपज्ञाते' इत्यत्र हि भूते क्तो, न तु वर्तमाने । अन्यथा 'क्तस्य च वर्तमाने' इति षष्ठीविधानादुपज्ञातशब्दस्य तेनेति तृतीयायोगो न स्यात् । न चैवमपि ज्ञानार्थेष्वेव ज्ञापकमस्त्विति वाच्यम् । 'पूजितो यः सुरासुरैः' इति प्रयोगानुरोधेन सामान्यविषयकज्ञापकत्वस्यैव न्याय्यत्वात् । अन्ये तु कारकषष्ठ्या एव समासनिषेधोऽयम्, शेषषष्ठ्या तु समासः स्यादेवेत्याहुः ॥ एतेन 'कलहं स राममहितः कृतवान्' इति भट्टिप्रयोगो व्याख्यातः । राममहितः सः कलहं कृतवानित्यन्वयः ॥—**अधिकरणवाचिना च** ॥ वाचिग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनमिति हरदत्तादयः ॥—**इदमेषामि**ति । 'क्तोऽधिकरणे च–' इति क्तः । 'अधिकरणवाचिनश्च' इति कर्तरि षष्ठी ॥ 'अधिकरणे च' इत्येव सिद्धे सूत्रद्वयेऽपि वाचिग्रहणं स्पष्टार्थमित्याहुः ॥ ननु किं वृत्तं यद्वृत्तमित्यत्र न कर्मणि क्तः, वृत्तेरकर्मकत्वात् । तथा चाधिकरणक्तान्तेन कथमिह समास इति चेत् । मैवम् । नायमधिकरणे क्तः, किं तु 'गत्यर्थाकर्मक–' इति कर्तरि । किमा वृत्तं निष्पन्नमित्यर्थः ॥—**कर्मणि च** ॥ क्तेनेति नानुवर्तते, 'क्तेन च पूजायाम्' इति निषेधवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । षष्ठी त्वनुवर्तते, किं तु सापि या काचित्कर्मणि षष्ठी न गृह्यते । 'अपां स्रष्टा' इत्यादावनेनैव सिद्धौ 'तृजकाभ्यां कर्तरि' इति निषेधवैयर्थ्यापत्तेः । किं च 'इध्मव्रश्चनः' इत्यादौ समाससिद्धये वचनं कर्तव्यं स्यात् । न च 'कृद्योगलक्षणा षष्ठी समस्यते' इति वार्तिकमस्त्येवेति वाच्यम् । तस्य सिद्धान्ते प्रत्याख्यानान् । ततश्च निपातानामनेकार्थत्वादितीत्यर्थे चशब्दोऽयम् । तदाह—**कर्मणीति या षष्ठी**ति । सप्तम्येकवचनान्तमुच्चार्य या षष्ठी विहिता परिशेषिता वेत्यर्थः । नियमसूत्राणां विधिरूपेण निषेधरूपेण वेति द्वेधा प्रवृत्तेः स्वीकृतत्वात् ॥—**गवां दोह** इति । अगोपेनेत्युपन्यासस्त्विह उभयप्राप्तिप्रदर्शनार्थः ॥ अथ कथं शब्दानुशासनमिति । अत्र व्याचख्युः । शब्दानामितीयं षष्ठी 'कर्तृकर्मणोः–' इति विहिता, न तु 'उभयप्राप्तौ–' इत्यनेन, आचार्यस्य कर्तुः वस्तुतः सत्त्वेऽपि इहानुपादानात् । 'कृत्वोऽर्थप्रयोगे–' इत्यतः 'प्रयोगे' इत्यनुवर्तनात्कर्तृकर्मणोरुभयोरुपादान एवायं नियम इति स्वीकारात् ॥ आश्चर्यो गवां दोह इत्यत्र हि आश्चर्यं प्रतिपाद्यम्, तच्च यद्यशिक्षितो दोग्धा दुर्दोहा गावश्च दोग्धव्यास्तदैव निर्वहति न त्वन्यथा । अतः कर्तृकर्मणोर्विशिष्योपादानादस्त्युभयप्राप्तिः । इह तु 'शब्दानामिदमनुशासनं, न त्वर्थानाम्' इत्यर्थनिवृत्तिपरं वाक्यं, न तु कर्तृविशेषनिवृत्तिपरमतो नास्त्युभयप्राप्तिः ॥ अस्तु वा यथाकथंचिदुभयप्राप्तिः, तथापि न क्षतिः, 'उभयप्राप्तौ–' इति सूत्रे 'अविशेषेण विभाषा' इति पक्षस्यापि विद्यमानतया नियमाप्रवृत्तिपक्षे 'आचार्यस्य शब्दानुशासनम्' इति प्रयोगसंभवात् । यदि वा शेषलक्षणा षष्ठीति व्याख्यायते, तदा तु समासनिषेधशङ्कैवात्र नास्तीति ॥—**तृजकाभ्याम्**—॥ इह 'कर्तृषष्ठ्या तृजकाभ्याम्' इति वृत्तिकारव्याख्यानमयुक्तमिति ध्वनयन्नाह—**कर्त्रर्थतृजकाभ्यामि**ति । कर्तृग्रहणं तृजकयोरेव विशेषणमिति युक्तं, तयोः श्रुतत्वात् । न तु षष्ठ्या इति भावः ॥ यद्यपि कर्तरीति तृचो न विशेषणमव्यभिचारात्, तथाप्यकस्य विशेषणत्वेन तदावश्यकमित्याह—**इक्षुभक्षिके**ति । 'पर्यायार्हर्णा–' इति भावे ण्वुच् कर्मणि षष्ठ्याः समासः ॥ ननु वज्रस्य भर्तेत्युदाहरणमयुक्तम् । भर्तृशब्दस्य याजकादित्वेन समासावश्यंभावादित्याशङ्क्याह—**पत्यर्थभर्तृशब्दस्ये**ति । यद्यपि याजकादिष्वर्थविशेषविशिष्टतया भर्तृशब्दो न पठितः, तथापि रूढेर्बलीयस्त्वात्पतिपर्यायस्यैव तत्र ग्रहणम्, न तु यौगिकस्येति भावः ॥—**शेषषष्ठ्ये**ति । न्यासकारस्तु तृन्नन्तमेतत् । 'न लोका–' इति निषेधस्त्वनित्यः, 'त्रकाभ्याम्–' इति वक्तव्ये तृचः सानुबन्धग्रहणाज्ज्ञापकादित्याह ॥ केचित्तु—'जनिकर्तुः' 'तत्प्रयोजको हेतुश्च' इति निर्देशादनित्योऽयं समासनिषेध इत्याहुः । तन्मन्दम् । शेषषष्ठीसमासेनोक्तनिर्देशोपपत्तेः ॥—**नेह तृजि**ति । न चोत्तरार्थत्वं शङ्क्यम् । तृच्

क्रीडाजीविकयोः ।२।२।१७। एतयोरर्थयोरकेन नित्यं षष्ठी समस्यते । उद्दालकपुष्पभञ्जिका । क्रीडाविशेषस्य संज्ञा । संज्ञायामिति भावे ण्वुल् । जीविकायां । दन्तलेखकः । तत्र क्रीडायां विकल्पे जीविकायां तृजकाभ्यां कर्तरीति निषेधे प्राप्ते वचनम् । **पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे** ।२।२।१। अवयविना सह पूर्वादयः समस्यन्ते एकत्वसंख्याविशिष्टश्चेदवयवी । षष्ठीसमासापवादः । पूर्वं कायस्य पूर्वकायः । अपरकायः । एकदेशिना किम् । पूर्वं नाभेः कायस्य । एकाधिकरणे किम् । पूर्वश्छात्राणाम् । सर्वोऽप्येकदेशोऽह्ना समस्यते । संख्याविसायेति ज्ञापकात् । मध्याह्नः । सायाह्नः । केचित्तु सर्वोऽप्येकदेशः कालेन समस्यते न त्वह्नैव । ज्ञापकस्य सामान्यापेक्षत्वात् । तेन मध्यरात्रः । उपारताः पश्चिमरात्रगोचरात् इत्यादि सिद्धमित्याहुः । **अर्धं नपुंसकम्** ।२।२।२। समांशवाच्यर्धशब्दो नित्यं क्लीबे स प्राग्वत् ॥ **एकविभक्तावषष्ठ्यन्तवचनम्** ॥ एकदेशिसमासविषयकोऽयमुपसर्जनसंज्ञानिषेधः । तेन पञ्चखट्वी इत्यादि सिध्यति । अर्धं पिप्पल्याः अर्धपिप्पली । क्लीबे किम् । ग्रामार्धः । द्रव्यैक्य एव । अर्धं पिप्पली-

---

क्रीडाजीविकयोर्नास्तीति जयादित्येनोक्तत्वादिति भावः ॥ वामनस्तु 'अके जीविकार्थे' इत्यत्र 'अक इति किम् । रमणीयकर्ता' इति प्रत्युदाहरन् जीविकायां तृचमिच्छति ॥—**भावे ण्वुलि**ति ॥ भञ्जनं भञ्जिका । पुष्पाणामिति कर्मणि षष्ठी ॥ 'भावे' इत्युपलक्षणमधिकरणे ण्वुल्यपि बाधकाभावादिति मत्वा 'संज्ञायाम्' इति सूत्रे कृदन्ते मनोरमायामुक्तम् 'उद्दालकः श्लेष्मातकस्तस्य पुष्पाणि भज्यन्ते यस्यां क्रीडायां सा उद्दालकपुष्पभञ्जिका' इति ॥—**पूर्वापर**—॥ एकदेशशब्दोऽवयवे रूढः । अत एव तस्य कर्मधारयत्वेऽपि ततो मत्वर्थीयः । 'कृष्णसर्पवान्' इत्यत्रेव 'न कर्मधारयान्मत्वर्थीयः' इति निषेधस्य रूढेष्वप्रवृत्तेः ॥ यद्यपीह 'एकगोपूर्वात्' इति ठञ् प्राप्तः, तथाप्यत एव निर्देशादिनिस्तदेतदाह—**अवयविने**ति ॥ नन्विदं सूत्रं व्यर्थम् । पूर्वकाय इत्यादिप्रयोगाणां कर्मधारयेणैव सिद्धेः । ऊर्ध्वकाय इतिवत् 'समुदाये हि वृत्ताः शब्दा अवयवेष्वपि प्रवर्तन्ते' इति न्यायादत आह—**षष्ठीसमासापवाद** इति । तथा च कायपूर्व इत्याद्यनिष्टप्रयोगनिवृत्तये सूत्रमिति भावः ॥—**पूर्वं कायस्ये**ति । यद्यपि 'अन्यारात्—' इति सूत्रे दिशि दृष्टः शब्दो दिक्शब्द इति व्याख्यानेन संप्रत्यदिग्वृत्तिनापि योगे पञ्चमी स्वीकृतेति षष्ठीह दुर्लभा, तथापि 'तस्य परमाम्रेडितम्' इति लिङ्गात् 'अवयववाचिदिक्शब्दयोगे पञ्चमी न' इत्युक्तत्वात् षष्ठ्येव भवतीति भावः ॥—**पूर्वं नाभेरि**ति । नाभेर्यः पूर्वो भागः, स कायस्यावयव इत्यर्थः । नाभेरिति दिग्योगलक्षणा पञ्चमी । तेनात्र पूर्वस्य भागस्य नाभिरवधिः, न त्वेकदेशीति नाभ्या समासो नेत्यर्थः । कायेन तु स्यादेव 'पूर्वकायो नाभेः' इति । पूर्वशब्दस्य नित्यसापेक्षत्वात् प्रधानत्वाच्च ॥—**पूर्वश्छात्राणामि**ति ॥ नासौ निर्धारणे षष्ठी, किं तु समुदायसमुदायिसंबन्धे । बहुवचनं तूद्भूतावयवभेदसमुदायविवक्षया । ततश्छात्राणामेकदेशित्वे सत्यप्येकत्वविशिष्ट्याभावान्न समासः ॥—**सर्वोऽपी**ति । पूर्वादिभिन्नोऽपीत्यर्थः ॥—**ज्ञापकादि**ति । अन्यथा अह्नस्य सायपूर्वत्वं न स्यादिति भावः ॥—**मध्याह्न** इति । 'राजाहःसखिभ्य—' इति टच् । 'अह्नोऽह्न:—' इत्यह्नादेशः ॥ अयं चादेशो मध्याह्नसायाह्नशब्दयोरूर्ध्वकायवत्कर्मधारयेण न निर्वहति, तस्यैकदेशिसमासप्रयुक्तत्वात्, अतोऽत्र ज्ञापकाश्रयणं युक्तमेवेति बोध्यम् ॥—**इत्याहुरि**ति । न चैवं दिनमध्यो रात्रिमध्य इत्यादि न सिध्येदिति वाच्यम् । ज्ञापकसिद्धस्यासार्वत्रिकत्वात् ॥—**अर्धं नपुंसकम्** ॥ खण्डवाच्यर्धशब्दो न नित्यनपुंसकः । ग्रामार्धो नगरार्ध इति यथा । समांशवाची तु नित्यनपुंसकः, स एवेह गृह्यते, 'पूर्वापरा—' इति पूर्वसूत्र एवार्धशब्दे पठनीये 'अर्धम्' इति योगविभागेन निर्देशान्नपुंसकत्वे लब्धे, पुनर्नपुंसकग्रहणादित्याशयेन व्याचष्टे—**नित्यं क्लीबे स** इति । यो नित्यनपुंसकलिङ्गः, स इत्यर्थः ॥—**प्राग्वदि**ति । एकत्वविशिष्टेनावयविना समस्यत इत्यर्थः ॥ अन्ये तु व्याचख्युः—'अर्धम्' इति निर्देशादेव नपुंसकत्वे सिद्धे नपुंसकग्रहणं 'सूत्रेषु लिङ्गनिर्देशो न विवक्षितः' इति ज्ञापयितुम् । तेन 'तस्येदम्' इत्यादि लिङ्गत्रयेऽपि भवतीति ॥ अर्धपिप्पलीत्यत्र 'एकविभक्ति चापूर्वनिपाते' इत्युपसर्जनसंज्ञायां 'गोस्त्रियोः—' इति ह्रस्वः स्यादित्याशङ्क्य समाधत्ते—**अषष्ठ्यन्तवचनमि**ति ॥ तेन पिप्पलीशब्दस्यानुपसर्जनत्वान्न दोष इति भावः ॥ नन्वेवं पञ्चानां खट्वानां समाहारः पञ्चखट्वीति न सिध्येत्, उपसर्जनसंज्ञानिषेधेन खट्वेत्याकारे ह्रस्वाप्रवृत्तेरदन्तत्वाभावे 'द्विगोः' इति ङीपोऽप्रवृत्तेरत आह—**एकदेशिसमासविषयकोऽयमि**ति । 'पञ्चखट्वी' इति भाष्योदाहरणमेव 'अषष्ठ्यन्त—' इत्यस्य संकोचे लिङ्गमिति भावः ॥—**अर्धपिप्पली**ति । परवल्लिङ्गत्वात् स्त्रीत्वम् ॥—**अर्धं पिप्पलीनामि**ति । समासे अर्धपिप्पलीत्येव स्यात्, विशेष्यैक्यात् । परवल्लिङ्गातिदेशेऽपि वचनातिदेशाभावाच्चेति भावः ॥ 'अर्धपिप्पल्यः' इति प्रयोगस्तु 'अर्धानि पिप्पलीनाम्' इति विग्रहे असाधुश्चेदपि खण्डसमुच्चये साधुरेव, अर्धपिप्पली च अर्धपिप्पली च अर्धपिप्पली चेत्यादिविग्रहात् ॥ एकदेशिना किम् । अर्धं पशोर्देवदत्तस्य । अत्र देवदत्तः स्वामी, न त्ववयवीति न तेन समासः । इदं सूत्रं 'परवल्लिङ्गम्—' इत्यत्र भाष्ये प्रत्याख्यातम् तद्यथा । अर्धपिप्पलीति कर्मधारयेण सिद्धम् । 'समुदाये दृष्टाः शब्दा अवयवे वर्तन्ते' इति न्यायात् । समप्रविभागादन्यत्र तवाप्येषैव गतिः । 'अर्धोक्तम्' 'अर्धविलोकितम्' इत्यादिप्रयोगदर्शनात् ॥ न च समप्रविभागे षष्ठीसमासं बाधितुमिदं सूत्रमिति वाच्यम् । षष्ठीसमासस्यापीष्टत्वात् । अत एव कालिदासः प्रायुङ्क्त—'प्रेम्णा शरीरार्धहरा हरस्य

नाम् । ॐ **द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्याण्यन्यतरस्याम्** ।२।२।३। एतान्येकदेशिना सह प्राग्वद्वा । द्वितीयं भिक्षाया द्वितीयभिक्षा । एकदेशिना किम् । द्वितीयं भिक्षाया भिक्षुकस्य । अन्यतरस्यां ग्रहणसामर्थ्यात्पूरणगुणेति निषेधं बाधित्वा पक्षे षष्ठीसमासः । भिक्षाद्वितीयम् । ॐ **प्राप्तापन्ने च द्वितीयया** ।२।२।४। पक्षे द्वितीयाश्रितेति समासः । प्राप्तो जीविकां प्राप्तजीविकः । जीविकाप्राप्तः । आपन्नजीविकः । जीविकापन्नः । इह सूत्रे द्वितीयया अ इति छित्त्वा अकारोऽपि विधीयते । तेन जीविकां प्राप्ता स्त्री प्राप्तजीविका । आपन्नजीविका । ॐ **कालाः परिमाणिना** ।२।२।५। परिच्छेद्यवाचिना सुबन्तेन सह कालाः समस्यन्ते । मासो जातस्य यस्य स मासजातः । द्व्यहजातः । द्वयोरह्नोः समाहारो द्व्यहः । द्व्यहो जातस्य यस्य स इति विग्रहः ॥ ॐ **उत्तरपदेन परिमाणिना द्विगोः सिद्धये बहूनां तत्पुरुषस्योपसंख्यानम्** ॥ द्वे अहनी जातस्य यस्य स द्व्यह्नजातः । अह्नोऽह्न इति वक्ष्यमाणोऽह्नादेशः । पूर्वत्र तु न संख्यादेः समाहार इति निषेधः । ॐ **सप्तमी शौण्डैः** ।२।१।४०। सप्तम्यन्तं शौण्डादिभिः प्राग्वद्वा । अक्षेषु शौण्डः अक्षशौण्डः । अधिशब्दोऽत्र पठ्यते । अध्युत्तरपदादिति खः । ईश्वराधीनः । ॐ **सिद्धशुष्कपक्वबन्धैश्च** ।२।१।४१। एतैः सप्तम्यन्तं प्राग्वत् । सांकाश्यसिद्धः । आतपशुष्कः । स्थालीपक्वः । चक्रबन्धः । ॐ **ध्वाङ्क्षेण क्षेपे** ।२।१।४२।

इति ॥—**द्वितीयतृतीय**—॥ 'षष्ठीसमासापवादोऽयं योगः' इति वृत्तिकृतोक्तमयुक्तमिति ध्वनयन्नाह—**निषेधं बाधित्वेति** ॥—**प्राप्तजीविक** इति । 'गोस्त्रियोः–' इत्युपसर्जनह्रस्वः । 'द्विगुप्राप्तापन्ना–' इति वक्ष्यमाणेन परवल्लिङ्गनिषेधः ॥ न चेदं बहुव्रीहिणा गतार्थमिति शङ्क्यम् । स्वरे विशेषात् । प्राप्तमुख इत्यादौ निष्ठान्तस्य 'जातिकालसुखादिभ्यः–' इति परनिपातापत्तेश्च ॥ 'प्राप्तापन्ने च' इति चकारेण विधेयसमुच्चयार्थेनाकारप्रश्लेषानुमानात् । प्राप्तापन्ने समस्येते अ च अलं च तयोः स्यादिति भाष्ये स्थितम् । तत्र चकारात्पूर्वमेवाकारं छित्वा सौत्रत्वात्प्रकृतिभावो नेति प्राञ्चः । इमं क्लेशं परिहरन्नाह—**द्वितीयया अ** इति ॥—**प्राप्ता स्त्री**ति । एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणाल्लिङ्गविशिष्टपरिभाषया वा टाबन्तयोरपि प्राप्तापन्नयोः समासः ॥—**कालाः परिमाणिना** ॥ परिमीयते परिच्छिद्यते येन तत्परिमाणं परिच्छेदकं तद्वान्परिमाणी, तदाह—**परिच्छेद्यवाचिने**ति ॥—**काला** इति । कालविशेषवाचका इत्यर्थः । सूत्रे बहुवचननिर्देशात्कालसामान्यस्यापरिच्छेदकत्वाच्च ॥—**मासो जातस्ये**ति । षष्ठीसमासे प्राप्ते वचनम् ॥ ननु जातः पुरुषस्तस्य तु हस्तवितस्त्यादिकं परिच्छेदकम्, न तु कालः । तस्य क्रियामात्रपरिच्छेदकत्वादिति चेत् । अत्राहुः । साक्षात्क्रियां परिच्छिन्दन्नपि कालस्तद्द्वारा देवदत्तं परिच्छिनत्ति । यस्य हि जननादूर्ध्वं मासो गतः स मासजात इति व्यवह्रियते । तत्र व्यवहारे कालजननक्षणयोरन्तरालभावी मासो जननद्वारा जातमपि परिच्छिनत्त्येवेति ॥ इह विग्रहे षष्ठीनिर्दिष्टस्यापि वृत्तौ प्राधान्यं द्योतयितुं 'यस्य सः' इत्युक्तम् । अलौकिके तु प्रक्रियावाक्ये नास्य प्रवेशः । एवं बहुव्रीहावपीति बोध्यम् ॥ ननु 'जातस्य मासः' इति विग्रहे मासशब्दस्य पूर्वनिपातार्थमेतत्सूत्रारम्भस्यावश्यकत्वेऽपि मासविशेषबोध एवात्रोचित इति किमनेन 'जातस्य यस्य सः' इति कथनेनेति चेत् । अत्राहुः—'मासजातो मृतः' इत्यादिप्रयोगानुरोधेन विग्रहे 'यस्य सः' इति स्वीक्रियत इति ॥—**मासजात** इति ॥ यद्यपि मासो जातो यस्येति बहुव्रीहिणापीदं सिध्यति 'जातिकालसुखादिभ्यः परा निष्ठा वाच्या' इति वचनात् । न च स्वरे विशेषः । 'वा जाते' इत्यन्तोदात्तत्वस्यापि सिद्धेः, तथापि षष्ठीसमासापवादार्थमिदमारम्भणीयमेव । किं च मासो जातवतो यस्य स मासजातवानित्येतदर्थमपीदमवश्यारम्भणीयमिति दिक् ॥—**उत्तरपदेने**ति । परिमाण्युत्तरपदहेतुकद्विगुसिद्धये त्रिपदतत्पुरुषो वक्तव्य इत्यर्थः ॥ 'सुप्सुपा' इत्येकत्वस्य विवक्षितत्वादप्राप्ते वचनम् । अस्मादेव वार्तिकारम्भात् 'सुप्सुपा' इत्येकत्वं विवक्षितमिति ज्ञायते ॥—**अह्नादेश** इति । त्रिपदतत्पुरुषे सत्युत्तरपदे परतः 'तद्धितार्थ–' इत्यवान्तरद्विगौ सतीति भावः ॥—**पूर्वत्रे**ति । द्व्यहजात इत्यत्रेत्यर्थः ॥—**सप्तमीशौण्डैः** ॥ बहुवचननिर्देशाद्गणपाठसामर्थ्याच्च आयर्थावगतिरित्यभिप्रेत्याह—**शौण्डादिभिरि**ति ॥—**अक्षशौण्ड** इति । शौण्डः प्रवीणः । इह आसक्तिरूपा क्रिया वृत्तावन्तर्भवतीति तद्द्वारकं च सामर्थ्यम् । यथा दध्योदनगुडधानादौ उपसेचनमिश्रीकरणादिद्वारा सामर्थ्यम् । तेन कारकाणां क्रियैव संबन्ध इति नियमस्य न व्यभिचारः ॥—**अधिशब्द** इति । आधेयप्रधान इति शेषः । अधिकरणप्रधानस्य त्वव्ययीभाव एव ॥ अधिहरीति यथा ॥—**ख** इति । नित्यमिति शेषः । 'विभाषाञ्चेः–' इति विभाषाग्रहणसामर्थ्यादिति वक्ष्यमाणत्वात् । अन्तःशब्दोऽत्र पठ्यते, स चाधिकरणप्रधानः । मध्ये इत्यर्थात् । तद्योगे अवयविन आधारत्वविवक्षायां सप्तमी, यथा वृक्षे शाखेति । वने अन्तर्वनान्तर्वसति । वस्तुतस्त्वधिकरणत्वमात्रवृत्तिरन्तःशब्दः, तस्य तु 'विभक्त्यर्थे' इति नित्यमव्ययीभावः । 'प्रनिरन्तःशर–' इति णत्वम् । वने इति अन्तर्वणम् ॥ यत्तु तत्पुरुषस्य वैकल्पिकत्वात्पक्षे अव्ययीभाव इति हरदत्तेनोक्तम् । तच्चिन्त्यम् । तत्पुरुषस्य वैकल्पिकत्वे-

---

१ उत्तरपदेनेति—इदं वार्तिकमेतत्सूत्रविषयकमेव । तत्रैव भाष्यकृतोदाहरणात् । २ सांकाश्यसिद्ध इति—संकाशेन निर्वर्तिते वने तपसा सिद्ध इत्यर्थः । सांकाश्ये नगरे सिद्धो ज्ञात इत्यर्थो वा ।

ध्वाङ्क्षवाचिना सह सप्तम्यन्तं समस्यते निन्दायाम् । तीर्थे ध्वाङ्क्ष इव तीर्थध्वाङ्क्षः । तीर्थकाक इत्यर्थः । **कृत्यैर्ऋणे ।२।१।४३।** सप्तम्यन्तं कृत्यप्रत्ययान्तैः सह प्राग्वदावश्यके । मासेदेयम् ऋणम् । पूर्वाह्णेगेयं साम । **संज्ञायाम् ।२।१।४४।** सप्तम्यन्तं सुपा प्राग्वत् संज्ञायाम् । वाक्येन संज्ञानवगमान्नित्यसमासोऽयम् । अरण्येतिलकाः । वनेकसेरुकाः । हलदन्तात्सप्तम्या इत्यलुक् । **क्तेनाहोरात्रावयवाः ।२।१।४५।** अह्नो रात्रेश्चावयवाः सप्तम्यन्ताः क्तान्तेन सह प्राग्वत् । पूर्वाह्णकृतम् । अपररात्रकृतम् । अवयवग्रहणं किम् । अह्नि दृष्टम् । **तत्र ।२।१।४६।** तत्रेत्येतत्सप्तम्यन्तं क्तान्तेन सह प्राग्वत् । तत्रभुक्तम् । **क्षेपे ।२।१।४७।** सप्तम्यन्तं क्तान्तेन प्राग्वन्निन्दायाम् । अवतप्तेनकुलस्थितं त एतत् । **पात्रेसमितादयश्च ।२।१।४८।** एते निपात्यन्ते क्षेपे । पात्रेसमिताः । भोजनसमय एव सङ्गताः न तु कार्ये । गेहेशूरः । गेहेनर्दी । आकृतिगणोऽयम् । चकारोऽवधारणार्थः । तेनैषां समासान्तरे घटकतया प्रवेशो न । परमाः पात्रेसमिताः । **पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेन ।२।१।४९।** विशेषणं विशेष्येणेति सिद्धे पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रम् । एकशब्दस्य दिक्संख्ये संज्ञायामिति नियमबाधनार्थं च । पूर्वं स्नातः पश्चादनुलिप्तः स्नातानुलिप्तः । एकनाथः । सर्वयाज्ञिकाः । जरन्नैयायिकाः । पुराणमीमांसकाः । नवपाठकाः । केवलवैयाकरणाः । **दिक्संख्ये संज्ञायाम् ।२।१।५०।** समानाधिकरणेनेत्यापादपरिसमाप्तेरधिकारः । संज्ञायामेवेति नियमार्थं सूत्रम् । पूर्वेषुकामशमी । सप्तर्षयः । नेह । उत्तरा वृक्षाः । पञ्च ब्राह्मणाः । **तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च ।२।१।५१।** तद्धितार्थे विषये उत्तरपदे च परतः समाहारे च वाच्ये दिक्संख्ये प्राग्वद्वा । पूर्वस्यां

पि अव्ययीभावस्य नित्यत्वाद्वने अन्तरिति तदुक्तस्वपदविग्रहस्यायोगात् । किं च विभक्त्यर्थमात्रवृत्तेरव्ययीभावः, वचनग्रहणसामर्थ्यात् । अन्यथा वृक्षस्योपरीत्यादावतिप्रसङ्गः स्यात् । ततश्च सप्तम्यवाचिनः प्रसङ्ग एव नास्तीति दिक् ॥ शौण्ड । धूर्त । कितव । व्याड । प्रवीण । संवीत । अन्तर् । अधि । पटु । पण्डित । कुशल । चपल । निपुण । वृत् ॥—**कृत्यैः**—॥ कृत्यप्रत्ययान्तैरेव समास इष्यते । 'अवश्यं' इत्यनुवृत्तेः । बहुवचनं तु प्रकृतिभेदाभिप्रायम् । तथैवोदाहरति—**मासेदेयमि**ति । 'तत्पुरुषे कृति–' इत्यलुक् । नेह मासे दातव्यम् ॥—**नियोगोपलक्षणार्थमि**ति । नियोगो निर्धारणम् । आवश्यकोपलक्षणार्थमित्यर्थः ॥—**नित्यसमासोऽयमि**ति । अत एव 'पुरुषेपूत्तमः' इति स्वपदविग्रहोऽसंगत इत्यवोचाम ॥—**अवतप्त** इति । नकुलेन स्थितं नकुलस्थितम् । 'कर्तृकरणे कृता–' इति समासः । कृद्ग्रहणपरिभाषया नकुलस्थितशब्दोऽपि क्तान्त इति तेन सह सप्तम्यन्तस्य समासः । 'तत्पुरुषे कृति' इति सप्तम्या अलुक् ॥ अव्यवस्थितत्वप्रतिपत्त्यात्र निन्दावगम्यते ॥—**पात्रेसमितादयश्च** ॥—**पात्रेसमिता** इति । संपूर्वादिणः क्तः ॥—**गेहेनर्दी**ति । 'नर्द शब्दे' इत्यस्मात् 'सुप्यजातौ–' इति णिनिः ॥—**घटकतया प्रवेशो ने**ति । 'परमाः पात्रेसमिताः' इति वाक्यमेव भवति । न तु 'सन्महत्–' इत्यादिना समासान्तरमिति भावः ॥ एतच्च शब्दकौस्तुभे स्थितम् ॥ अन्ये तु 'केवलाः पात्रेसमिताः' इति वाक्यमेव, न तु 'पूर्वकालैक–' इत्यादिना समासान्तरमित्याहुः ।—**पूर्वकाल**—॥ पूर्वकाल इत्यर्थनिर्देशः । इतरेषां तु पण्णां स्वरूपग्रहणम् । पूर्वत्वस्य ससंबन्धिकत्वात्पूर्वकालोऽपरकालेन समस्यते । तथैवोदाहरति—**स्नातानुलिप्त** इति ॥ अत्र क्रियाशब्दत्वात्पाचकपाठकवत् पर्यायः प्राप्तः ॥—**याज्ञिका** इत्यादि । यज्ञमधीयते विदन्ति वा याज्ञिकाः । 'क्रतूक्थादि–' इति ठक् । एवं नैयायिकाः । 'जीर्यतेरतृन्' इति भूतार्थेऽतृन् । जरन्तश्च ते नैयायिकाश्च । जीर्णनैयायिका इत्यर्थः । मीमांसामधीयते विदन्ति वा मीमांसकाः । 'क्रमादिभ्यो वुन्' ॥—**नवपाठका** इति । पठन्तीति पाठकाः 'ण्वुल्तृचौ–' इति ण्वुल् । संख्यावाची नवशब्दोऽत्र न गृह्यते 'दिक्संख्ये संज्ञायाम्' इति नियमात् ॥ समानाधिकरणेनेति किम् । एकस्याः शाङ्कयम् । षष्ठीसमासोऽपि इह न भवति । 'पूरणगुण–' इति निषेधात् ॥—**दिक्संख्ये संज्ञायाम्** ॥—**नियमार्थमि**ति । 'तत्पुरुषे संज्ञायामेव दिक्संख्ये समस्येते' इति नियमशरीरम् । तेन पञ्चगुरित्यादि सिद्ध्यति ॥ कथं तर्हि 'त्रिलोकनाथः पितृसद्मगोचरः' इति कालिदासः, त्रिलोकशब्दस्यासंज्ञात्वात् । न च समाहारे द्विगुः । 'द्विगोः' इति ङीप्प्रसङ्गात् । न च पात्रादित्वं कल्प्यम्, 'यदि त्रिलोकीगणना परा स्यात्' इत्यादिप्रयोगाणामसंगत्यापत्तेः । न च 'उत्तरपदे' इति समासः 'त्रिपदतत्पुरुषस्य इह दुर्लभत्वात् । अत्राहुः । लोकशब्दोऽत्र लोकसमुदायपरः । त्र्यवयवो लोकस्त्रिलोकः । शाकपार्थिवादित्वादुत्तरपदलोपः' इति ॥—**पञ्चब्राह्मणा** इति । यद्यप्यत्र कृतेऽपि समासे रूपे विशेषो नास्ति । तथापि विभक्त्यन्तरे पञ्चभिर्ब्राह्मणैरित्यादौ विशेषो बोध्यः ॥—**तद्धितार्थो**—॥ असंज्ञार्थं वचनम् । एकापि सप्तमी विषयभेदाद्भिद्यत इत्याशयेनाह—**तद्धितार्थे विषये** इत्यादि । यदि तु 'तद्धितार्थे वाच्ये' इति व्याख्यायेत, तर्हि पौर्वशाल इत्यादौ तद्धितो न स्यात् । तदर्थस्य समासेनैवोक्तत्वात् । 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इति ज्ञापकादुक्तेऽपि तद्धितार्थे तद्धितो भवतीति कल्पनायां प्रतिपत्तिगौरवमिति भावः ॥ 'तद्धिते परे' इति तु न व्याख्येयमेव । 'तद्धिते परतः समासः' समासे कृते 'दिक्पूर्वपदात्' इत्यादिना तद्धितः इत्यन्योन्याश्रयप्रसङ्गात् ॥—**समाहारे वाच्ये** इति । तेन पञ्चगवमित्यादौ समासेनैव समाहारस्योक्तत्वात्समूहार्थप्रत्ययो नोत्पद्यते । अन्यथा अत्र 'गोरतद्धितलुकि' इति टज्न स्यात्, सामूहिकप्रत्ययस्य 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इति लुकः प्रवृत्ते-

शालायां भवः पौर्वशालः । समासे कृते दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां ञ इति ञः ॥ ❀ **सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः** ॥ आपरशालः । पूर्वा शाला प्रिया यस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते प्रियाशब्दे उत्तरपदे पूर्वयोस्तत्पुरुषः । तेन शालाशब्दे आकार उदात्तः । पूर्वशालाप्रियः । दिक्षु समाहारो नास्त्यनभिधानात् । संख्यायास्तद्धितार्थे । षण्णां मातॄणामपत्यं षाण्मातुरः । पञ्च गावो धनं यस्येति त्रिपदे बहुव्रीहाववान्तरतत्पुरुषस्य विकल्पे प्राप्ते ॥ ❀ **द्वन्द्वतत्पुरुषयोरुत्तरपदे नित्यसमासवचनम्** । **गोरतद्धितलुकि** ।५।४।९२। गोन्तात्तत्पुरुषाट्टच् स्यात् समासान्तो न तद्धितलुकि । पञ्चगवधनः । **संख्यापूर्वो द्विगुः** ।२।१।५२। तद्धितार्थेत्यत्रोक्तस्त्रिविधः संख्यापूर्वो द्विगुः स्यात् । **द्विगुरेकवचनम्** ।२।४।१। द्विग्वर्थः समाहार एकवत्स्यात् । स नपुंसकमिति । नपुंसकत्वम् । पञ्चानां गवां समाहारः पञ्चगवम् । **कुत्सितानि**

रिति भावः ॥—**सर्वनाम्न** इति । एतच्च पूर्वापरोदाहरणान्वयि ॥ यद्यपि 'स्त्रियाः पुंवत्–' इत्यनेनापि प्रकृतरूपसिद्धिः, तथाप्युत्तरपूर्वेत्याद्यर्थं 'सर्वनाम्न–' इति वचनमावश्यकं प्रतिपदोक्तत्वादिहापि तदुपन्यासो न्याय्य इति भावः ॥—**वृत्तिमात्रे** इति । तद्धितवृत्तौ समासवृत्तौ चेति कैयटः ॥—**आकार उदात्त** इति । असति त्वत्रान्तरे तत्पुरुषे पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण पूर्वशब्दस्याद्युदात्तत्वमेव स्यादिति भावः ॥—**षाण्मातुर** इति । 'मातुरुत्संख्यासंभद्रपूर्वायाः' इत्युदादेशः । 'अनपत्ये' इत्युक्ते 'द्विगोर्लुग्–' इति लुग् न ॥—**विकल्पे प्राप्त** इति । महाविभाषयेति शेषः । ततश्च तत्पुरुषप्रयुक्तटजभावे पञ्चगोधन इत्यपि स्यादिति भावः ॥ मनोरमायां तु विकल्पे प्राप्ते नित्यसमासार्थं द्वन्द्वतत्पुरुषयोरित्येतद्वचनमिति प्राचां ग्रन्थमनुसृत्योक्तम् । वस्तुतस्तु त्रयाणां समासे कृते अन्यपदार्थोपसंक्रमेण परस्परसंबन्धाभावात् द्वन्द्वतत्पुरुषयोरप्राप्तौ सत्यां वचनमिदमित्यादि स्थितम् । द्वन्द्वस्योदाहरणं तु वाक् च दृषच्च प्रिये अस्य वाग्दृषदप्रियः । छत्रोपानहप्रियः । इह त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते पूर्वयोर्नित्यं द्वन्द्वः । तेन 'द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात्–' इति समासान्तष्टजपि नित्य एव ॥—**गोरतद्धित–** ॥ 'तत्पुरुषस्य' इत्यनुवर्तते, टच्च, तदाह—**गोन्तादि**त्यादि ॥ ननु ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधेरभावात्तत्पुरुषस्यावयवो यो गोशब्दस्तस्माट्टजित्यर्थः स्यात् । तथा च गोमूत्रमित्यादावतिप्रसङ्गः स्यादत आह—**समासान्त** इति ॥ अयं भावः । 'समासान्ताः' इत्यधिकाराट्टचा समासान्तेन भवितव्यम् । गोरिति पञ्चमीश्रवणात्ततः परेणापि । न चैतत्तदन्तविधिमन्तरेणोपपद्यत इति सामर्थ्यात्तदन्तविधिलाभः, ततश्च तत्पुरुषस्येति षष्ठ्यन्तं पञ्चम्यन्तेन विपरिणम्यत इति ॥—**न तु तद्धितलुकी**ति । लुग्विषय इत्यर्थो, न तु तद्धितलुकि सतीति । समासान्तानामन्तरङ्गत्वात् ॥ अतद्धितलुकीति किम् । पञ्चभिर्गोभिः क्रीतः पञ्चगुः । अत्र तद्धितस्य ठकः 'अध्यर्धपूर्व–' इति लुक् ॥—**संख्यापूर्वो द्विगुः** ॥—**अत्रोक्त** इति ॥ अयं भावः । पूर्वसूत्रविषयैवेयं संज्ञा । 'अनन्तरस्यैव–' इति न्यायात् । एतदर्थमेव हि सूत्रद्वयं कृतम् । अन्यथा 'दिक्संख्ये संज्ञातद्धितार्थोत्तरपदसमाहारेषु' इत्येव ब्रूयात् । तेन सप्तर्षय इत्यत्र 'इगन्तकालकपाल–' इत्यादिना पूर्वपदप्रकृतिस्वरो न भवति । किं तु समासान्तोदात्त एव । तथा च लक्ष्यम्, 'सप्त ऋषयस्तपसे ये निषेदुः' । 'सप्तर्षीणां सुकृताय लोके' इत्यादि ॥—**त्रिविधः संख्यापूर्व** इति । 'तद्धितार्थे विषये, उत्तरपदे च परतः, समाहारे च वाच्ये, संख्यापूर्वो यः समासः सः' इत्यर्थः ॥ तद्धितार्थे यथा । पञ्चकपालः । 'संस्कृतं भक्षाः' इत्यणो 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इति लुक् । उत्तरपदे यथा । पञ्चनावप्रियः । 'नावो द्विगोः' इति समासान्तटच् । समाहारे पञ्चमूली । 'द्विगोः' इति ङीप् ॥—**द्विगुरेकवचनम्** ॥ वक्तीति वचनम्, बाहुलकात्कर्तरि ल्युट् । 'सामान्ये नपुंसकम्' । 'द्विगुः समास एकार्थप्रतिपादको भवति' इत्यर्थः ॥ न च वस्तुतोऽनेकार्थस्यैकार्थ्यं कथंचिदुपपद्यते इति सामर्थ्यादतिदेशः संपद्यत इत्याह—**एकवत्स्या**दिति ॥ समाहारे' इति तूपसंख्यानाल्लभ्यते । समाहारे यो द्विगुस्तदर्थ एकवदित्यन्वयः ॥ समाहारे किम् । तद्धितार्थे मा भूत् । पञ्चसु कपालेषु संस्कृताः पञ्चकपालाः, पञ्चभिर्गोभिः क्रीताः पञ्चगवः पटाः । पञ्चगवे पञ्चगवानीत्यत्र प्रथमद्विग्वर्थस्यैकवद्भावे कृते योऽयमेकशेषे कृते द्विग्वर्थसमुदायस्तस्याद्विग्वर्थत्वाद्बहिरङ्गत्वादेकवद्भावो न भवतीति स्थितमाकरे । यदा 'तद्धितार्थ–' इति सूत्रे 'समाहारे' इति 'कर्मसाधनः' तदा समाहृतप्रधानो द्विगुरिति बहुत्वे प्राप्ते अनेन एकवद्भावः क्रियते । यदा तु भावसाधन एव समाहारस्तदा समूहप्रधानत्वाद्द्विगोः समूहस्य चैकत्वात्सिद्धमेकत्वमिति नास्य प्रयोजनम् ॥ न च 'स नपुंसकम्' इति नपुंसकत्वार्थमेकत्वविधानमिति वाच्यम् । समुदायवाचकेषु 'सामान्ये नपुंसकम्' इत्यभ्युपगमे बाधकाभावादित्याहुः ॥ वस्तुतस्तु 'तद्धितार्थ–' इति सूत्रे समाहार इति भावे घञ्, न तु कर्मणि । पञ्चगवमित्यत्र पञ्च गावः समाहृता इत्यर्थाभ्युपगमे समाह्रियमाणानां बहुत्वेन एकवचनानुपपत्तेः । न च 'द्विगुरेकवचनम्' इति सूत्रान्नैवमिति वाच्यम् । पञ्चखट्वीत्यसिद्धेः । तत्र हि पञ्च खट्वाः समाहृताः, पञ्चसु खट्वासु समाहृतास्विःयेवं विग्रहसंभवेन नियतविभक्तित्वाभावात् 'एकविभक्ति चापूर्वनिपाते' इत्युपसर्जनत्वाभावे 'गोस्त्रियोः–' इति ह्रस्वो न स्यात् । ततश्च 'आबन्तो वा' इति स्त्रीत्वपक्षे 'द्विगोः' इत्यदन्तलक्षणो ङीन्न स्यात् ॥ भावसाधनत्वे त्वेकविभक्तित्वादुपसर्जनत्वमव्याहतमेव । समाहारापेक्षया नियमेन वर्तिपदानां षष्ठ्यन्तत्वात्तथा पञ्चखट्वीत्यादिरूपं निर्बाधमेवेति दिक् ॥—**स नपुंसकमि**ति । एतस्यार्थो मूल एव स्फुटीभविष्यति ॥—**कुत्सितानि**—॥ 'कुत्स अवक्षेपणे' कर्मणि

कुत्सनैः ।२।१।५३। कुत्स्यमानानि कुत्सनैः सह प्राग्वत् । वैयाकरणखसूचिः । मीमांसकदुर्दुरूढः । पापाणके कुत्सितैः ।२।१।५४। पूर्वसूत्रापवादः । पापनापितः । अणककुलालः । उपमानानि सामान्यवचनैः ।२।१।५५। घन इव श्यामो घनश्यामः । इह पूर्वपदं तत्सदृशे लाक्षणिकमिति सूचयितुं लौकिकविग्रहे इवशब्दः प्रयुज्यते । पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रम् । उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे ।२।१।५६। उपमेयं व्याघ्रादिभिः सह प्राग्वत्साधारणधर्मस्याप्रयोगे सति । विशेष्यस्य पूर्वनिपातार्थं सूत्रम् । पुरुषव्याघ्रः । नृसोमः । व्याघ्रादिराकृतिगणः । सामान्याप्रयोगे किम् । पुरुषो व्याघ्र इव शूरः । विशेषणं विशेष्येण बहुलम् ।२।१।५७। भेदकं समानाधिकरणेन भेद्येन बहुलं प्राग्वत् । नीलमुत्पलं नीलोत्पलम् । बहुलग्रहणात्क्वचिन्नित्यम् । कृष्णसर्पः । क्वचिन्न । रामो जामदग्न्यः । पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यमध्यमवीराश्च ।२।१।५८। पूर्व-

---

क्तः । न च 'सतिबुद्धि-' इति सूत्रे चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात्तेनैव समासे विहिते इत्याशयेनाह—**कुत्स्यमानानीति** । तत्प्रतिपादकानीत्यर्थः । उभयत्र बहुवचननिर्देशः स्वरूपविधिनिरासार्थः ॥—**वैयाकरणखसूचिरिति** । सूचयतेः 'अच इः' । पृष्टः सन् प्रश्नं विस्मारयितुं खं सूचयत्यभ्यासवैधुर्यादिति एवमुच्यते । न तु वस्तुतो व्याकरणं तदध्ययनं वा कुत्सितम् । वेदाङ्गत्वेन तस्य प्रशस्तत्वात् । तथापि प्रतिभानाभावेन निष्फलत्वात्कुत्स्यते ॥—**दुर्दुरूढ** इति । 'दुल उत्क्षेपे' दुर्दूर्वैः । औणादिकः कूटप्रत्ययः । 'बहुलमन्यत्रापि' इति णिलुक् । रलयोरेकत्वस्मरणाल्लस्य रः । विशेष्यस्य पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रम् । शब्दप्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायामेवायं संनिधानात् । तेनेह न—नैयायिको दुराचारः ॥—**पापाणके**—॥ एतौ कुत्सनाभिधायिनौ । 'कुपूयकुत्सितावद्यखेटगर्ह्याणकाः समाः' इत्यमरः । ततश्चानयोः पूर्वसूत्रेण समासे परनिपातः स्यात्, तस्मात्पूर्वनिपातनियमार्थमिदं सूत्रमित्याशयेनाह—**पूर्वसूत्रापवाद** इति ॥—**उपमानानि**—॥ उपमीयते येन तदुपमानम् । उपपूर्वान्माङः करणे ल्युट् । प्रादिसमासः । उपपूर्वको माङ् सादृश्यहेतुके परिच्छेदे रूढः । येन वस्त्वन्तरं सादृश्येन परिच्छिद्यते तदुपमानमित्यर्थः । यथा गौरिव गवयः । इह हि गौः करणं सादृश्ये हेतुः, पुरुषः परिच्छेत्ता । स हि गौः सादृश्येन गवयं परिच्छिनत्ति ॥—**सामान्यवचनैरिति** । समानो धर्मः सामान्यम् । चातुर्वर्ण्यादित्वात्स्वार्थे ष्यञ् । उपमानोपमेयसाधारणो यो धर्मस्तद्विशिष्टवचनैरित्यर्थः । न तु साधारणधर्ममात्रवचनैरिति । एतच्च वचनग्रहणाल्लभ्यते । सामान्यमुक्तवन्तः सामान्यवचनाः । बाहुलकात्कर्तरि भूते ल्युट् । ये पूर्वं सामान्यमुक्त्वा तद्वति द्रव्ये पर्यवस्यन्ति ते तथोक्ताः । तच्च सामान्यविशिष्टमुपमानशब्दस्य संबन्धिशब्दत्वादाक्षिप्तमुपमेयमेव विज्ञायते ॥—**लाक्षणिकमिति** । अत एव सामानाधिकरण्यात्तन्वीव चपला मृगचपलेत्यादौ पुंवद्भावः । उत्तरपदोपस्थितश्यामत्वचपलत्वादिद्वारकमेवेह सादृश्यं गृह्यते संनिधानात् ॥ कथं तर्हि उपमानपरतेति चेत्, भूतपूर्वगत्या शक्यार्थमादाय तत्परतेत्यवेहि ॥—**पूर्वनिपातेति** । अन्यथाऽनियमः स्यात् खञ्जकुब्जवदिति भावः ॥ किं च 'तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्यय-' इति सूत्रे प्रतिपदोक्तस्यैवोपमानग्रहणेन ग्रहणार्थमपीदं सूत्रम् । अत एव मयूरव्यंसकादित्वात्समासे उपमानस्वरो न प्रवर्तत इति सिद्धान्तः ॥—**उपमितम्**—॥ उपमेयमुपमितम् । भूतकालोऽत्र न विवक्षितः । तच्च संबन्धिशब्दत्वादुपमानमाक्षिपति । तथा चोपमानभूतैर्व्याघ्रादिभिरित्यर्थः ॥—**पुरुषो व्याघ्र इव शूर** इति । तत्र हि शूरत्वापेक्षस्यापि पुरुषस्य प्रधानत्वात् 'राजपुरुषः सुन्दरः' इतिवदत्रापि समासः स्यात्स मा भूदिति 'सामान्याप्रयोगे' इत्युक्तमिति भावः ॥ कथं तर्हि 'भाष्याब्धिः क्वातिगम्भीरः' इति कैयटः । सामान्यप्रयोगसत्त्वेनात्राप्राप्तेः । अत्र केचित् प्रमाद एवायमित्याहुः ॥ इह गम्भीर्येण सादृश्यं न विवक्षितं, किं तु विततदुरवगाहत्वादिना । तस्य हि विततत्वादेरप्रयोगोऽस्त्येवेति निर्बाधः समासः इति मनोरमायां स्थितम् ॥—**विशेषणम्**—॥ विशिष्यते येन तद्विशेषणं, कर्तुः करणत्वविवक्षायां ल्युट्, तदाह—**भेदकमिति** । व्यावर्तकमित्यर्थः ॥ विशेषणविशेष्ययोः संबन्धिकतया अन्यतरोपादानमात्रेणेतराक्षेपसंभवे उभयोपादानं स्पष्टार्थमिति कैयटः । एतच्च 'कुत्सितानि कुत्सनैः' इत्यत्रापि तुल्यम् । हरदत्तस्त्वाह—समस्यमानपदद्वयजन्यबोधप्रकारयोर्विशेषणविशेष्यधर्मयोर्यत्र परस्परव्यभिचारस्तत्रैव समासो यथा स्यात् नान्यत्रेत्येतदर्थमुभयोपादानम् । तथा च नीलोत्पलादौ समासो भवति, न तु 'तक्षकः सर्पः' इत्यादौ । न हि तक्षकत्वं सर्पत्वं व्यभिचरतीति । तन्मन्दम् ॥ कैलासाद्रिः, मन्दराद्रिः, भावपदार्थः, तर्कविद्या, व्याकरणशास्त्रं, भोजराजः, इत्यादिप्रयोगाणामसंगत्यापत्तेः ॥ ननु विशेषणविशेष्यभावे कामचारात्पाचकपाठकादाविव नीलोत्पलादावप्यव्यवस्थितः पूर्वनिपातः स्यात् । इति चेदत्राहुः । जातिशब्दस्य गुणक्रियाशब्दसमभिव्याहारे विशेष्यसमर्पकतैव । तेन नीलोत्पलं पाचकब्राह्मण इति व्यवस्थित एव प्रयोगः । गुणशब्दयोः क्रियाशब्दयोश्चानियम एव । खञ्जकुब्जः कुब्जखञ्जः । पाचकपाठकः पाठकपाचकः । खञ्जपाचकः पाचकखञ्ज इति । अत्र मूलमुपसर्जनमिति महासंज्ञा ।

---

१ उपमितमिति—इदं सूत्रमुभयोः समानलिङ्गत्व एव प्रवर्तते । भाष्याब्धिरित्यादौ तु मयूरव्यंसकादित्वात्समासः ।

२ पूर्वापरेति—बहुलग्रहणानुवृत्त्या क्रियाशब्दैः पाचकादिभिरेतेषां न समासः, इति समर्थसूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । एवं च अपराध्यापक इति उदाहरणं चिन्त्यम् ।

निपातनियमार्थमिदम् । पूर्ववैयाकरणः । अपराध्यापकः ॥ ※ **अपरस्यार्धे पश्चभावो वक्तव्यः** ॥ अपरश्चासावर्धश्च पश्चार्धः । कथमेकवीर इति । पूर्वकालैकेति बाधित्वा परत्वादनेन समासे वीरैकइति हि स्यात् । बहुलग्रहणाद्भविष्यति । **श्रेण्यादयः कृतादिभिः** ।२।१।५९। ※ **श्रेण्यादिषु च्व्यर्थवचनं कर्तव्यम्** ॥ अश्रेणयः श्रेणयः कृताः श्रेणिकृताः । **क्तेन नञ्विशिष्टेनानञ्** ।२।१।६०। नञ्विशिष्टेन क्तान्तेनानञ् क्तान्तं समस्यते । कृत च तदकृतं च कृताकृतम् ॥ ※ **शाकपार्थिवादीनां सिद्धये उत्तरपदलोपस्योपसंख्यानम्** ॥ शाकप्रियः पार्थिवः शाकपार्थिवः । देवब्राह्मणः । **सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः** ।२।१।६१। सद्वैद्यः । वक्ष्यमाणेन महत आकारः । महावैयाकरणः । पूज्यमानैः किम् । उत्कृष्टो गौः । पङ्कादुद्धृत इत्यर्थः । **वृन्दारकनागकुञ्जरैः पूज्यमानम्** ।२।१।६२। गोवृन्दारकः ॥ व्याघ्रादेराकृतिगणत्वादेव सिद्धे सामान्यप्रयोगार्थं वचनम् । **कतरकतमौ जातिपरिप्रश्ने** ।२।१।६३। कतरकठः । कतमकलापः । गोत्रं च चरणैः सहेति जातित्वम् । **किं क्षेपे** ।२।१।६४। कुत्सितो राजा किंराजा । यो न रक्षति । **पोटायुवतिस्तोककतिपयगृष्टिधेनुवशावेहद्बष्कयणीप्रवक्तृश्रोत्रियाध्यापकधूर्तैर्जातिः** ।२।१।६५। **तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः** ।१।२।४२। **पुंवत्कर्मधारयजातीयदेशीयेषु** ।६।३।४२। कर्मधारये जातीयदेशीययोश्च परतो भाषितपुंस्कात्पर ऊङभावो यस्मिंस्तथाभूतं पूर्वं पुंवत् । पूरणीप्रियादिष्वप्राप्तः पुंवद्भावोऽनेन विधीयते । महानवमी । कृष्णचतुर्दशी । महाप्रिया । तथा कोपधादेः प्रतिषिद्धः पुंवद्भावः कर्मधारयादौ प्रतिप्रसूयते । पाचकस्त्री । दत्तभार्या । पञ्चमभार्या । सौघ्नभार्या । सुकेशभार्या । ब्राह्मणभार्या । एवं पाचकजातीया । पाचकदेशीयेत्यादि । इभपोटा । पोटा स्त्री पुंसलक्षणा । इभयुवतिः । अग्निस्तोकः । उदश्वित्कतिपयम् । गृष्टिः

अप्रधानं ह्युपसर्जनम् । गुणक्रिययोश्च द्रव्यं प्रत्यप्राधान्यं स्पष्टमेवेति ॥—**अपरस्यार्धे** इति ॥ एतच्च 'पश्चात्' इति सूत्रे भाष्ये स्थितम् ॥—**बाहुलकादि**ति । एकेषु मुख्येषु वीरयते पराक्रमते इति वा बोध्यम् ॥—**श्रेण्या**—॥ आद्य आदिशब्दो व्यवस्थावाची । द्वितीयस्तु प्रकारवाची । 'श्रेण्यादयः पठ्यन्ते, कृतादिराकृतिगणः' इति भाष्यात् । श्रेणि, एक, पूग, कुन्द, राशि, विशिख, निचय, निधनादिः श्रेण्यादिः ॥ कृत, भूतादिः कृतादिः ॥ यदा तु सिद्धा एव श्रेणयः सम्यक् कृतास्तदा समासो नेष्यत इत्याशयेनाह—**अश्रेणयः श्रेणय** इति । एकेन शिल्पेन पण्येन वा ये जीवन्ति तेषां समूहः श्रेणिः ॥ च्व्यन्तानां तु 'कुगति–' इति नित्यसमासः, परत्वात् । श्रेणीकृतम् । इह तु 'च्वौ च' इति दीर्घः ॥—**क्तेन**—॥ विशिष्टशब्दोऽवधारणार्थः । नञ्मात्राधिकेन नञ्रहितं समस्यत इति सूत्रार्थः । तेनेह न । सिद्धं चाभुक्तं च ॥ नुडिडधिकेनापीति वाच्यम् ॥ अशितं चानशितं च अशितानशितम् । क्लिष्टाक्लिशितम् । क्लिशः क्त्वानिष्ठयोः' इति वेट् ॥—**कृताकृतमि**ति । एकदेशकरणात्कृतम् । एकदेशान्तरस्याकरणात्तदेवाकृतम् ॥—**शाकपार्थिव** इति ॥ पृथिव्या ईश्वरः पार्थिवः । 'तस्येश्वरः' इत्यण् । शाकप्रिय इति बहुव्रीहिः, तस्य पार्थिवशब्देन समासे कृते पूर्वसमासे यदुत्तरपदं प्रिय इति तस्य लोपः ॥ तथा देवब्राह्मण इत्यत्र देवस्य पूजको देवपूजक इति पूर्वस्मिन् षष्ठीसमासे यदुत्तरपदं पूजक इति तस्य लोपो ज्ञेयः ॥—**सन्महत्**—॥[1] गुणक्रियाशब्दैः सह समासे सदादीनां पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रम् ॥—**कतरकतमौ**—॥ जातिपरिप्रश्ने किम् । कतरो देवदत्तः । 'वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमच्' इति व्युत्पादितकतमशब्दसाहचर्यात्तादृशस्यैव कतरशब्दस्यापि ग्रहणे सिद्धे जातिपरिप्रश्नग्रहणं ज्ञापयति 'कतमशब्दोऽर्थान्तरेऽपि साधुः' इति । तथा च प्रत्युदाहृतं प्राचीनवृत्तिषु 'कतरो भवतोर्देवदत्तः । कतमो भवतां देवदत्तः' इति ॥—**किं क्षेपे** ॥—**किंराजे**ति । 'किमः क्षेपे' इति समासान्तनिषेधः । क्षेपे किम् । को राजा पाटलिपुत्रे । एवं 'किंसखा यो द्रुह्यति' । 'किंगौः यो न वहति' इत्यप्युदाहरणं बोध्यम् ॥—**तत्पुरुषः** ॥ समानाधिकरणशब्द अर्शआद्यजन्तः । समानाधिकरणपदक इत्यर्थः ॥—**भाषितपुंस्कादि**त्यादि ॥ एतच्च 'स्त्रियाः पुंवत्–' इति सूत्रे स्फुटीकरिष्यते । ननु तेनैव कर्मधारयेऽपि सिद्धं, जातीयदेशीययोस्तु 'तसिलादिषु–' इति सिद्धं, तत्किमनेन सूत्रेणेत्यत आह—**पूरणीप्रियादिष्वि**ति । **तथे**ति च ॥—**महानवमी**ति । नवानां पूरणी 'तस्य पूरणे डट्' 'नान्तादसंख्यादेर्मट्' टित्वान्ङीप् । महती चासौ नवमी चेति विग्रहः । पुंवद्भावे कृते वक्ष्यमाणेन महत आकारः ॥—**कोपधादे**रिति । 'न कोपधायाः' 'संज्ञापूरण्योश्च' 'वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यारक्तविकारे' 'स्वाङ्गाच्चेतः' 'जातेश्च' इति पञ्चसूत्र्या प्रतिषिद्ध इत्यर्थः । क्रमेणोदाहरति—**पाचकस्त्री**ति ॥ जातीयदेशीययोरपि प्रतिप्रसवमुदाहरति—**एवमि**ति ॥ पाचिकाप्रकारवती पाचकजातीया । 'प्रकारवचने जातीयर्' ॥—**पाचकदेशीये**ति । 'ईषदसमाप्तौ' इति देशीयर् । उभयत्र 'तसिलादिषु' इति पुंवद्भावस्य 'न कोपधायाः' इति निषेधः प्राप्तः, पटुजातीया पटुदेशीयेत्यादौ तस्य चरितार्थत्वात् ॥—**इत्यादी**ति । आदिपदात् दत्तजातीया, पञ्चमजातीया, सौघ्नजातीया, सुकेशजातीया, ब्राह्मणजातीया । एवं दत्तदेशीयेत्याद्युदाहार्यम् ॥—**स्त्रीपुंसलक्षणे**ति । स्तनश्मश्र्वादियुक्ता स्त्रीत्यर्थः ॥—**उदश्विदि**ति । 'तक्रं ह्युदश्विन्मथितं पादाम्ब्वर्धाम्बु निर्जलम्'

---

1 सन्महदिति—महापापमित्यादौ तु पूजाभावेऽपि विशेषणसमासो बोध्यः ।

सकृत्प्रसूता, गोगृष्टिः । धेनुर्नवप्रसूतिका, गोधेनुः । वशा वन्ध्या, गोवशा । वेहत् गर्भघातिनी, गोवेहत् । बष्कयणी तरुणवत्सा, गोबष्कयणी । कठप्रवक्ता । कठश्रोत्रियः । कठाध्यापकः । कठधूर्तः । **प्रशंसावचनैश्च** ।२।१।६६। एतैः सह जातिः प्राग्वत् । गोमतल्लिका । गोमचर्चिका । गोप्रकाण्डम् । गवोद्धः । गोतल्लजः । प्रशस्ता गौरित्यर्थः । मतल्लिकादयो नियतलिङ्गा न तु विशेष्यलिङ्गाः । जातिः किम् । कुमारी मतल्लिका । **युवा खलतिपलितवलिनजरतीभिः** ।२।१।६७। पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रम् । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया युवतिशब्दोऽपि समस्यते । युवा खलतिः युवखलतिः । युवतिः खलती युवखलती । युवजरती । युवत्यामेव जरतीधर्मोपलम्भेन तद्रूपारोपात्सामानाधिकरण्यम् । **कृत्यतुल्याख्या अजात्या** ।२।१।६८। भोज्योष्णम् । तुल्यश्वेतः । सदृशश्वेतः । अजात्या किम् । भोज्य ओदनः । प्रतिषेधसामर्थ्याद्विशेषणसमासोऽपि न । **वर्णो वर्णेन** ।२।१।६९। समानाधिकरणेन सह प्राग्वत् । कृष्णसारङ्गः । **कडाराः कर्मधारये** ।२।२।३८। कडारादयः शब्दाः कर्मधारये वा पूर्वं प्रयोज्याः । कडारजैमिनिः । जैमिनिकडारः । **कुमारः श्रमणादिभिः** ।२।१।७०। कुमारी श्रमणा कुमारश्रमणा । इह गणे श्रमणा प्रव्रजिता गर्भिणीत्यादयः स्त्रीलिङ्गाः पठ्यन्ते । लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया एतदेव ज्ञापकं बोध्यम् । **चतुष्पादो गर्भिण्या** ।२।१।७१। चतुष्पाज्जातिवाचिनो गर्भिणीशब्देन सह प्राग्वत् । गोगर्भिणी । **मयूरव्यंसकादयश्च** ।२।१।७२। एते निपात्यन्ते । मयूरो व्यंसको मयूरव्यंसकः । व्यंसको धूर्तः । उदक्चावाक् च उच्चावचम् । निश्चितं च प्रचितं च निश्चप्रचम् । नास्ति किंचन यस्य सः अकिंचनः ॥ (ग **आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये** ॥ अश्नीत पिबतेत्येवं सततं यत्राभिधीयते सा अश्नीतपिबता । पचतभृज्जता । खादतमोदता ॥ ❀ **एहीडादयोऽन्यपदार्थे** ॥ एहीड इति यस्मिन्कर्मणि तदेहीडम् । एहिपचम् । उद्धर कोष्ठादुत्सृज देहीति यस्यां क्रियायां सा उद्धरोत्सृजा । उद्धमविधमा । अ-

---

इत्यमरः ॥—**कठधूर्त** इति । नात्र कठत्वं कुत्स्यते । अतः 'कुत्सितानि कुत्सनैः' इति गतार्थता न शङ्क्या, प्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायामेव तस्य प्रवृत्तेः । 'जनयति कुमुदभ्रान्तिं धूर्तबको बालमत्स्यानाम्' इत्यत्र धूर्तबक इत्यसाधुरेव ॥—**प्रशंसावचनैश्च** ॥ वचनग्रहणं रूढिशब्दपरिग्रहार्थम् । तेन ये यौगिकाः प्रशस्तशोभनरमणीयादयः, ये च विशेषवचनाः शुचिमृद्वादयः, ये तु गौण्या वृत्त्या प्रशंसां गमयन्ति 'सिंहो माणवकः' इत्यादयस्ते सर्वे व्युदस्यन्ते ॥—**गवोद्ध** इति । 'अवङ् स्फोटायनस्य' इत्यवङि 'आद्गुणः' ॥ 'मतल्लिका मचर्चिका प्रकाण्डमुद्धतल्लजौ । प्रशस्तवाचकान्यमूनि' इत्यमरः ॥ 'प्रशंसावचनपोटायुवति–' इत्येकयोगसंभवे पृथग्योगकरणं चिन्त्यफलम् ॥—**युवा**—॥—**खलतीति** । 'कृदिकारादक्तिनः' इति ङीप् । 'पुंवत्कर्मधारय–' इति युवतिशब्दस्य पुंवद्भावः ॥—**जरती**ति । 'जीर्यतेरतृन्', 'उगितश्च' इति ङीप् । एवं युवपलितः युववलिन इत्युदाहार्यम् । वलिशब्दः पामादिः ॥—**कृत्यतुल्याख्या**—॥ तुल्यमहान् सदृशमहानित्यादौ तु परत्वादनेन 'सन्महत्–' इति बाध्यते । 'तस्य सत्कुल्यशालिनः' इति भट्टिप्रयोगे तु 'सतां कुल्यं सत्कुल्यम्' इति षष्ठीसमासो बोध्यः ॥ एवं 'परमपूज्यः' इत्यादिष्वपि ॥—**वर्णो**—॥ समानाधिकरणेन वर्णवाचिना समस्यत इत्यर्थः । विशेष्येणेत्यनेनैव सिद्धे पृथग्विधानं 'वर्णो वर्णेष्वनेते' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरो विधीयमानः प्रतिपदोक्तत्वादेतत्समासपूर्वपदस्यैव भवतु नान्यस्येत्येतदर्थम् ॥—**कृष्णसारङ्ग** इति । सारङ्गश्चित्रपर्यायः स च गुणोपसर्जनद्रव्यपरः । कृष्णशब्दोऽपि कृष्णावयवके भाक्तः । एवं च गौणे सामानाधिकरण्ये 'विशेषणं विशेष्येण–' इत्यप्रवृत्तौ समासार्थमपीदमारब्धव्यमित्याहुः ॥ ननु 'तृतीया तत्कृता–' इत्यनेनैवायं समासः सिध्यति । सारङ्गत्वस्य कृष्णादिकृतत्वात् । नापि स्वरे भेदः । 'तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीया–' इत्यनेनैव पूर्वपदप्रकृतिस्वरसिद्धेरिति चेत् । अत्राहुः । कृष्णशुक्लो हरितशुक्ल इत्याद्यर्थं समासोऽनेनावश्यं विधेयः । नहीह तत्कृतत्वमस्ति ॥ यद्यपीह 'विशेषणं विशेष्येण' इत्यनेन समासः सिध्यति, तथापीष्टः स्वरो न सिध्यति । न च प्रतिपदोक्तसमासोऽकिंचित्करः व्यावर्त्यालाभादिति वाच्यम् । कृष्णशुक्लौ इत्यादेर्व्यावर्त्यस्य संभवादिति ॥—**कडाराद्य इति** ॥ बहुवचननिर्देशादिति भावः ॥ आदिशब्देन 'गडुलशाण्डिल्यः, शाण्डिल्यगडुलः' इत्यादि । एतच्च भाष्ये स्पष्टम् ॥—**एतदेवेति** ॥ एवकारः स्फुटसिद्धत्वद्योतनार्थो, न त्ववधारणार्थः । 'युवा खलति–' इति सूत्रे जरतीग्रहणस्यापि ज्ञापकत्वसंभवात् । न हि युवन्शब्दस्य पुंस्त्वे जरतीसामानाधिकरण्यं संगच्छते ॥—**चतुष्पादो**—॥ मण्डूकप्लुत्या 'अत्र 'जातिः' इत्यनुवर्तत इत्याह—**जातिवाची**ति ॥ जातिः किम् । कालाक्षी गर्भिणी ॥ चतुष्पात्किम् । ब्राह्मणी गर्भिणी । प्रत्युदाहरणे 'विशेषणम्–' इति समासः स्यादेव । गार्भिणीकालाक्षीत्यादिपूर्वनिपाते विशेषः ॥—**मयूर**—॥ चकारोऽत्रावधारणार्थः । तेन 'परममयूरव्यंसकः' इत्यादि समासान्तरं न भवति ॥—**धूर्त** इति । एवं च गुणवचनत्वात्पूर्वनिपाते प्राप्ते इदं वचनमारब्धमिति भावः ॥ अन्ये तु मयूर इव व्यंसको मयूरव्यंसक इत्यादौ 'उपमानानि सामान्यवचनैः' इति समासस्यापवादोऽयम् । तेन 'समासस्य' इत्यन्तोदात्तत्वमिह सिध्यति । 'तत्पुरुषे तुल्यार्थ–' इत्युपमानपूर्वपदप्रकृतिस्वरस्योपमानसंशब्दनेन विहितत्वे प्रतिपदोक्तसमासे चरितार्थत्वादित्याहुः ॥—**अश्नीतपिबते**ति । इह क्रियारूपस्यान्यपदार्थस्य प्राधान्यात् स्त्रीत्वाट्टाप् । एव-

---

१ अजात्येति—पण्यकम्बलः, पण्यहस्ती, इत्यादौ तु बाहुलकात्समासो बोध्यः ।

सातत्यार्थमिह पाठः ॥ ❀ **जहि कर्मणा बहुलमाभीक्ष्ण्ये कर्तारं चाभिदधाति** ॥ जहीत्येतत्कर्मणा बहुलं समस्यते आभीक्ष्ण्ये गम्ये समासेन चेत्कर्ताऽभिधीयत इत्यर्थः ॥ जहिजोडः । जहिस्तम्बः ॥ नास्ति कुतो भयं यस्य सोऽकुतोभयः । अन्यो राजा राजान्तरम् । चिदेव चिन्मात्रम् । **ईषदकृता** ।२।२।७। ईषत्पिङ्गलः ॥ ❀ **ईषद्गुणवचनेनेति वाच्यम्** ॥ ईषद्रक्तम् । **नञ्** ।२।२।६। नञ् सुपा सह समस्यते । **नलोपो नञः** ।६।३।७३। नञो नस्य लोपः स्यादुत्तरपदे । न ब्राह्मणः, अब्राह्मणः । **तस्मान्नुडचि** ।६।३।७४। लुप्तनकारान्नञ उत्तरपदस्याजादेर्नुडागमः स्यात् । अनश्वः । अर्थाभावेऽव्ययीभावेन सहायं विकल्पते[1] । रक्षोहागमलघ्वसन्देहाः प्रयोजनमिति अद्भुतायामसंहितमिति च भाष्यवार्तिकप्रयोगात् । तेनानुपलब्धिरविवादोऽविघ्नमित्यादि सिद्धम् ॥ ❀ **नञो नलोपस्तिङि क्षेपे** ॥ अपचसि त्वं जाल्म ॥ नैकधेत्यादौ तु नशब्देन[2] सह सुप्सुपेति समासः । **नभ्राण्नपान्नवेदानासत्यानमुचिनकुलनखनपुंसकनक्षत्रनक्रनाकेषु प्रकृत्या** ।६।३।७५। पादिति शत्रन्तः । वेदा इत्यसुन्नन्तः । न सत्या असत्याः, न असत्या नासत्याः । न मुञ्चतीति नमुचिः । न कुलमस्य नकुलम् । न खमस्य नखम् । न स्त्री पुमान् नपुंसकम् । स्त्रीपुंसयोः पुंसकभावो निपातनात् । न क्षरतीति नक्षत्रम् । क्षरतेः क्षीयतेर्वा क्षत्रमिति निपात्यते । न क्रामतीति नक्रः । क्रमेर्डः । न अकमस्मिन्निति नाकः । **नगोऽप्राणिष्वन्यतरस्याम्** ।६।३।७७। नग इत्यत्र नञ् प्रकृत्या वा । नगाः, अगाः पर्वताः । अप्राणिष्विति किम् । अगो वृषलः शीतेन । नित्यं क्रीडेत्यतो नित्यमित्यनुवर्तमाने । **कुगतिप्रादयः** ।२।२।१८। एते समर्थेन नित्यं समस्यन्ते । कुत्सितः पुरुषः कुपुरुषः । ग-

---

मग्रेऽपि ॥—**राजान्तरमि**ति ॥ अन्तरशब्दोऽत्र भिन्नवाची ॥—**चिन्मात्रमि**ति । 'मात्रं कार्त्स्न्येऽवधारणे' इत्यमरः । अन्तरमात्रशब्दाभ्यां सह नित्यसमास इत्युभयत्र अस्वपदविग्रहो दर्शितः । नित्यसमासत्वं तु अवधारणार्थकचकारेण लब्धमित्याहुः ॥—**उद्धर कोष्ठादि**त्यादि । उद्धर उत्सृजेत्येतावानेव विग्रहः । उत्सृजेत्यस्य विवरणं देहीति । कोष्ठादिति तूद्धरेत्यस्याकाङ्क्षापूरणार्थमुक्तम् ॥—**समासेन चेत्कर्ते**ति । जहिजोडमिति आभीक्ष्ण्येन य आह स जहिजोडः । एवं जहिस्तम्बमिति य आह स जहिस्तम्बः ॥—**नञ्**—॥ इह 'नलोपो नञः' इत्यत्र विशेषणार्थो ञकारः । तत्फलं च नैकधेत्यत्रालोपः ॥ 'अव्यये नञ्कुनिपातानाम्' इत्यव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरार्थं ञकारोच्चारणमित्यन्ये ॥—**सुपा समस्यत** इति । उत्तरपदार्थप्रधानोऽयं समासः । तथाहि आरोपितत्वं नञा द्योत्यते । तथा च अब्राह्मणशब्दात् 'आरोपितो ब्राह्मणः' इति बोधे अर्थात् 'ब्राह्मणभिन्नः' इत्यर्थः पर्यवस्यति । अत एवानुपसर्जनत्वादतस्मिन् अस इत्यादौ सर्वनामकार्यं सिध्यति ॥ तत्पुरुषस्यौत्सर्गिकमुत्तरपदार्थप्राधान्यमप्येवं सति निर्बाधम् । 'एतत्तदोः–' इति सूत्रे अनञ्समासग्रहणं चेह लिङ्गमित्यादि मनोरमायामनुसन्धेयम् ॥—**नलोपो नञः** ॥ 'नञोऽश्' इति वक्तव्ये नलोपवचनं साकच्कार्थम् । तेन नञोऽकचि अकब्राह्मणः अकनश्व इत्यादि सिद्धमित्याहुः ॥—**उत्तरपदे** इति । 'अलुगुत्तरपदे' इत्यधिकारादिति भावः ॥ उत्तरपदे किम् । घटो नास्ति घटो नास्ति ॥ नन्वेवमपि 'स्त्रैणार्थः' इत्यत्र नलोपः स्यादिति चेत् । अत्राहुः । उत्तरपदाक्षिप्तपूर्वपदेन नञं विशेष्य 'पूर्वपदभूतस्य नञः' इति व्याख्यानान्न भवति । 'स्त्रीपुंसाभ्याम्–' इति विहितस्य नञ्प्रत्ययस्यापूर्वपदत्वात् । अत एव अत्र 'प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्यैव ग्रहणम्' इति परिभाषा नोपतिष्ठते । न च प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणान्नञ्प्रत्ययान्तस्य पूर्वपदत्वं संभवत्येवेति 'प्रत्ययाप्रत्यययोः–' इत्येतदुपतिष्ठत एवेति वाच्यम् । 'हृदयस्य हृल्लेख–' इति सूत्रे अण्ग्रहणात्पृथक् लेखग्रहणेन 'उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्ति' इति ज्ञापनात् । यद्वा 'अमूर्धमस्तकात्–' 'विभक्तावप्रथमायाम्' इत्यादिज्ञापकात् 'नलोपो नञः' इत्यत्राव्ययमेव नञ् गृह्यते, न तु प्रत्यय इति ॥—**तस्मान्नुडचि** ॥ 'ङः सि धुट्' इत्यत्रेवाचीति सप्तम्याः षष्ठी प्रकल्प्यत इत्याह—**अजादे**रिति । अचोत्तरपदविशेषणात् 'यस्मिन्विधिः' इति तदादिविधिर्लभ्यत इति भावः ॥—**अनश्व** इति । नुटः परादित्वेन अपदान्तत्वात् 'ङमो ह्रस्वात्' इति ङमुण्न भवति ॥ ननु अविघ्नमित्यत्रापि परत्वात्तत्पुरुषः स्यादव्ययीभावस्य निर्मक्षिकादौ सावकाशत्वात् । अन्यथा अनुपलब्धिरविवाद इति न सिद्ध्येदित्याशङ्क्याह—**अर्थाभावेऽव्ययीभावेन सहे**त्यादि ॥—**अविघ्नमि**ति ॥ यद्यप्यविद्यमाना विघ्ना यस्मिन्निति बहुव्रीहिणा अविघ्नं कर्मेत्यादिप्रयोगः सिध्यति । तथापि 'उत्तरे कर्मण्यविघ्नमस्तु' इत्यादिप्रयोगा अव्ययीभावं विना स्वरसतो न सिध्यन्तीति भावः ॥—**नञो नलोप** इति । तिङन्तेन समासाभावादप्राप्ते वचनम् ॥ **अपचसी**ति । कुत्सितं पचसीत्यर्थः ॥—**नशब्देने**ति । नञा समासे त्वनेकधेत्येव स्यादिति भावः ॥—**नभ्राट्**—॥ सत्सु साधवः सत्याः 'तत्र साधुः' इति यत् । न सत्याः असत्याः । न असत्या नासत्याः । इह बहुवचनमविवक्षितम् । तेन 'नासत्यावश्विनौ दस्रौ' इति सिद्धम् ॥—**नमुचिरि**ति । 'सर्वधातुभ्य इन्' । 'इगुपधात्कित्' इति कित्त्वान्न गुणः ॥—**क्षरतेः क्षीयतेर्वे**ति । 'क्षर संचलने' भ्वादिः । 'क्षि निवासगत्योः' तुदादिः ॥—**कुगति**—॥ कुशब्दोऽत्राव्ययं गृह्यते, न तु पृथिवीवा-

---

१ विकल्पते इति—पूर्वपदार्थप्राधान्येऽव्ययीभावः, उत्तरपदार्थप्राधान्ये तत्पुरुष इत्यादि रीत्येति । २ नशब्देनेति—एकशब्दस्येति भावः । ततो धा प्रकारे । एवमेव नमेरुनाराचनान्तरीयकादयः ।

निश्चेत्यनुवर्तमाने । ▣ **ऊर्यादिच्विडाचश्च** ।१।४।६१। एते क्रियायोगे गतिसंज्ञाः स्युः । ऊरीकृत्य । उररीकृत्य । शुक्लीकृत्य । पटपटाकृत्य ॥ कारिकाशब्दस्योपसंख्यानम् ॥ कारिका क्रिया कारिकाकृत्य । ▣ **अनुकरणं चानितिपरम्** ।१।४।६२। खाट्कृत्य । अनितिपरं किम् । खाडिति कृत्वा निरष्ठीवत् । ▣ **आदरानादरयोः सदसती** ।१।४।६३। सत्कृत्य । असत्कृत्य । ▣ **भूषणेऽलम्** ।१।४।६४। अलंकृत्य । भूषणे किम् । अलं कृत्वौदनं गतः । पर्याप्तमित्यर्थः । अनुकरणमित्यादि त्रिसूत्री स्वभावात्कृञ्विषया । ▣ **अन्तरपरिग्रहे** ।१।४।६५। अन्तर्हत्य । मध्ये हत्वेत्यर्थः । अपरिग्रहे किम् । अन्तर्हत्वा गतः । हतं परिगृह्य गत इत्यर्थः । ▣ **कणेमनसी श्रद्धाप्रतीघाते** ।१।४।६६। कणेहत्य पयः पिबति । मनोहत्य । कणेशब्दः सप्तमीप्रतिरूपको निपातोऽभिलाषातिशये वर्तते । मनःशब्दोऽप्यत्रैव । ▣ **पुरोऽव्ययम्** ।१।४।६७। पुरस्कृत्य । ▣ **अस्तं च** ।१।४।६८। अस्तमिति मान्तमव्ययं गतिसंज्ञं स्यात् ॥ अस्तंगत्य । ▣ **अच्छ गत्यर्थवदेषु** ।१।४।६९। अव्ययमित्येव । अच्छगत्य । अच्छोद्य । अभिमुखं गत्वा उक्त्वा चेत्यर्थः । अव्ययं किम् । जलमच्छं गच्छति । ▣ **अदोऽनुपदेशे** ।१।४।७०। अदःकृत्य । अदःकृतम् । परं प्रत्युपदेशे प्रत्युदाहरणम् । अदःकृत्वा । ▣ **तिरोऽन्तर्धौ** ।१।४।७१। तिरोभूय । ▣ **विभाषा कृञि** ।१।४।७२। तिरःकृत्य ।

चकः । गत्यादिसाहचर्यात् ॥—**ऊर्यादिच्विडाचश्च** ॥ 'उपसर्गाः क्रियायोगे' इत्यतोऽनुवर्तनादाह—**क्रियायोग** इति ॥ च्विडाचौ कृभ्वस्तियोगे विहितौ । तत्साहचर्यादूर्यादीनामपि तत्रैव गतिसंज्ञा । तेनेह न ऊरीपक्त्वा ॥ माधवादिग्रन्थे तु 'आविःप्रादुःशब्दौ मुक्त्वा अन्येषां करोतिनैव योगे गतिसंज्ञा' इति स्थितम् ॥ तथैवोदाहरति—**ऊरीकृत्येति** । एतच्च मनोरमानुसारेणोक्तम् ॥ वस्तुतस्तु ऊरीभूयेति भाष्योदाहरणाद्भिन्नत्रमुदाहरति, ऊरीकृत्येत्यवतरितुं युक्तम् । संज्ञाफलं समासस्तत्फलं च ल्यबिति बोध्यम् ॥ ऊरी उररी एतावङ्गीकारे । आविःशब्दस्य तु साक्षात्प्रभृतिषु पाठात् कृञो योगे गतिसंज्ञाविकल्पः, कृभ्वस्तियोगे त्वनेन नित्यमिति बोध्यम् ॥ कथं तर्हि 'वारुणीमदविशङ्कमथाविश्चक्षुषो भवदसाविव रागः' इति माघ इति चेत् । अत्राहुः । 'ते प्राग् धातोः' इति सूत्रस्य प्रयोगनियमार्थत्वपक्षे अनुपपन्नावपि संज्ञानियमार्थत्वपक्षे दोषलेशोऽपि नास्तीति ॥—**शुक्ली**ति । 'कृभ्वस्तियोगे संपद्यकर्तरि च्विः' । 'अस्य च्वौ' इतीकारः ॥—**पटपटाकृत्ये**ति । 'डाचि बहुलं द्वे भवतः' इति पटच्छब्दस्य द्वित्वम् । 'अव्यक्तानुकरणाद् व्यजवरार्धात्' इति डाचि टिलोपः । नित्यमाम्रेडिते डाचि' इति तकारपकारयोः पकार एकादेशः ॥ निपातसंज्ञायाः समावेशार्थं सूत्रे चकारः । तेन ऊरीकृतमित्यत्र 'गतिरनन्तरः' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे क्रियमाणे निपातप्रयुक्तमाद्युदात्तत्वं भवति ॥—**कारिके**ति ॥ भावे 'पर्यायार्हण—' इति ण्वुच् । तदाह—**क्रिये**ति । 'क्रियायोगे' इत्यनेन कारिकाशब्दस्य विशेषणात् श्लोकवाची कारिकाशब्दोऽत्र न गृह्यत इति भावः । क्रियाशब्दस्यात्र मर्यादास्थितिरर्थः । यत्न इत्यन्ये ॥—**अनुकरणं चा**—॥ 'ते प्राग् धातोः' इत्यस्य संज्ञानियमपक्षेऽनितीति व्यर्थमिति मत्वा पृच्छति—**अनितिपरं किमि**ति ॥ इतरस्तु प्रयोगनियमपक्षे खाडित्यनुकरणस्येतिशब्दे परे गतिसंज्ञाया निवारणायानितिपरमित्यावश्यकमिति प्रत्युदाहरति—**खाडिति कृत्वे**ति । सत्यां संज्ञायां एष प्रयोगो नैव स्यात् । किंतु 'इति खाट्कृत्य' इत्येव स्यादिति भावः ॥ न च 'इति खाट्कृत्य' इति न भवति, इतेः परस्यानुकरणस्य गतिसंज्ञानिषेधादिति वाच्यम् । 'अनितिपरम्' इत्यत्र इतिः परो यस्मात् इतिपरम्, न इतिपरमनितिपरमिति बहुव्रीहिघटितनञ्तत्पुरुषाश्रयणात् ॥ स्यादेतत् । अनुकरणस्येतिशब्दपरत्वे क्रियायोगाभावाद्गतिसंज्ञा नास्तीति खाडिति कृत्वेति रूपं निर्बाधं, किमनेनानितिपरग्रहणेनेति चेत् । अत्राहुः । इतिकृत्वेति समुदाय एवं कृत्वेत्यर्थे वर्तते । तथा च इतिशब्दः क्रियाविशेषकः इति तद्घटितसमुदायस्य क्रियावाचकत्वादस्त्येव क्रियायोग इति ॥—**हतं परिगृह्ये**ति । हत्वा गमनं द्विधा हतं त्यक्त्वा परिगृह्य चेति । आद्यमुदाहरणं द्वितीयं तु प्रत्युदाहरणम् । अपरिग्रहे इति च प्रयोगोपाधिः, न तु वाच्यकोटिनिविष्टमिति भावः ॥—**कणेहत्ये**ति ॥ अत्यन्तमभिलष्य तन्निवृत्तिपर्यन्तं पिबतीत्यर्थः ॥ तथा च श्रद्धाया अपगमात्तत्प्रतिघातो गम्यते । प्रत्युदाहरणं तु कणे हत्वा गतः । सूक्ष्मस्तण्डुलावयवः कणस्तस्मिन् हत्वेत्यर्थः ॥—**पुरस्कृत्ये**ति ॥ 'पूर्वाधरावराणाम्—' इत्यसिप्रत्ययान्तोऽयमव्ययम् । 'नमस्पुरसोः—' इति विसर्गस्य सः । 'असुं पुरः पश्यसि' इत्यत्र तु स्थितमित्यध्याहारेण द्वितीया प्रत्यगतित्वात्सत्वाभावः ॥ अव्ययं किम् । पुरं पुरौ पुरः कृत्वा गतः ॥—**अस्तं च** ॥ अव्ययमिति किम् । अस्तं कृत्वा काण्डं गतः ॥ क्षिप्तमित्यर्थः ॥—**अच्छमि**ति । सत्यां हि गतिसंज्ञायां निपातसंज्ञावत्त्वेनाव्ययत्वात्सुब्लुक् स्यादिति भावः ॥—**अदःकृत्ये**ति ॥ यदा स्वयमेव पर्यालोचयति तदेदमुदाहरणम् ॥—**अदःकृतमि**ति । 'गतिरनन्तरः' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वम् ॥—**प्रत्युदाहरणमि**ति । अदःकृत्वा अदःकुर्वित्यादीत्यर्थः ॥—**तिरोऽन्तर्धौ** ॥ अन्तर्धौ किम् । तिरो भूत्वा स्थितः । पार्श्वतो भूत्वेत्यर्थः ॥—**विभाषा कृञि** ॥—**तिरःकृत्वे**ति । गतित्वाभावपक्षे तिरसोऽन्यतरस्याम्' इति सत्वमपि न भवति । तद्विधौ गतिग्रहणानुवृत्तेः । माधवस्तु पराभवे तिरस्कारप्रयोगदर्शनात्सत्व-

---

१ कणेहत्येति—'परावरयोगे च' इति क्त्वा ।

निरस्कृत्य । तिरःकृत्वा । **उपाजेऽन्वाजे** ।१।४।७३। एतौ कृञि वा गतिसंज्ञौ स्तः । उपाजेकृत्य । उपाजेकृत्वा । अन्वाजेकृत्य । अन्वाजेकृत्वा । दुर्बलस्य बलमाधायेत्यर्थः । **साक्षात्प्रभृतीनि च** ।१।४।७४। कृञि वा गतिसंज्ञानि स्युः ॥ **च्व्यर्थ इति वाच्यम्** ॥ साक्षात्कृत्य । साक्षात्कृत्वा । लवणंकृत्य । लवणं कृत्वा । मान्तत्वं निपातनात् । **अनत्याधान उरसिमनसी** ।१।४।७५। उरसिकृत्य । उरसि कृत्वा । अभ्युपगम्येत्यर्थः । मनसिकृत्य । मनसि कृत्वा । निश्चित्येत्यर्थः । अत्याधानमुपश्लेषणं तत्र न । उरसि कृत्वा पाणिं शेते । **मध्ये पदे निवचने च** ।१।४।७६। एते कृञि वा गतिसंज्ञाः स्युरनत्याधाने । मध्येकृत्य । मध्ये कृत्वा । पदेकृत्य । पदे कृत्वा । निवचनेकृत्य । निवचने कृत्वा । वाचं नियम्येत्यर्थः । **नित्यं हस्ते पाणावुपयमने** ।१।४।७७। कृञि उपयमनं विवाहः । स्वीकारमात्रमित्यन्ये । हस्तेकृत्य । पाणौकृत्य । **प्राध्वं बन्धने** ।१।४।७८। प्राध्वमित्यव्ययम्[1] । प्राध्वंकृत्य । बन्धनेनानुकूलं कृत्वेत्यर्थः । प्रार्थनादिना त्वानुकूल्यकरणे । प्राध्वं कृत्वा । **जीविकोपनिषदावौपम्ये** ।१।४।७९। जीविकामिव कृत्वा जीविकाकृत्य । उपनिषदमिव कृत्वा उपनिषत्कृत्य । औपम्ये किम् । जीविकां कृत्वा । प्रादिग्रहणमगत्यर्थम् । सुपुरुषः । अत्र वार्तिकानि ॥ **प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया** ॥ प्रगत आचार्यः प्राचार्यः ॥ **अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया** ॥ अतिक्रान्तो मालामतिमालः ॥ **अवादयः क्रुष्टाद्यर्थे तृतीयया** ॥ अवक्रुष्टः कोकिलया अवकोकिलः ॥ **पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या** ॥ परिग्लानोऽध्ययनाय पर्यध्ययनः ॥ **निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या** ॥ निष्क्रान्तः कौशाम्ब्या निष्कौशाम्बिः ॥ **कर्मप्रवचनीयानां प्रतिषेधः** ॥ वृक्षं प्रति । **तत्रोपपदं सप्तमीस्थम्** ।३।१।९२। सप्तम्यन्ते पदे कर्मणीत्यादौ वाच्यत्वेन स्थितं कुम्भादि तद्वाचकं पदमुपपदसंज्ञं स्यात्तस्मिंश्च सत्येव वक्ष्यमाणः प्रत्ययः । **उपपदमतिङ्** ।२।२।१९। उपपदं सु-

---

विधौ गतिग्रहणानुवृत्तिं केचिन्नेच्छन्तीत्याह—**उपाजेऽन्वाजे** ॥ एतौ विभक्तिप्रतिरूपकौ निपातौ दुर्बलस्य सामर्थ्याधाने वर्तेते । तदाह—**दुर्बलस्येति** ॥—**साक्षात्प्रभृ**—॥ साक्षात् । मिथ्या । आम् । श्रद्धा । लवणम् । उष्णम् । शीतम् । उदकम् । आर्द्रम् । गतिसंज्ञासंनियोगेन लवणादीनां पञ्चानां मकारान्तत्वं निपात्यते । प्रादुस् । नमस् । आविस् इत्यादि । आकृतिगणोऽयम् ॥—**साक्षात्कृत्येति** । असाक्षाद्भूतं यथा साक्षाद्भवति तथा कृत्वेत्यर्थः ॥ च्व्यन्तेषु तु पूर्वविप्रतिषेधात् 'ऊर्यादिच्विडाचश्च' इति नित्यैव संज्ञा । तेन लवणीकृत्येत्यत्र मान्तत्वं न भवति । तद्धि पाक्षिकगतिसंज्ञासंनियोगेनेह गणे निपातनात् ॥ भाष्यकृता लवणशब्दस्य लवणीशब्दस्य वा विकल्पेन लवणशब्द आदिश्यते तस्य च संज्ञाविकल्प इत्युक्तम् । उभयथापि त्रैरूप्यं निर्बाधम् ॥—**अनत्या**—॥ उरसिमनसी विभक्तिप्रतिरूपकौ ॥—**मध्ये पदे**—॥ 'विभाषा कृञि' इति वर्तते । चकारात् 'अनत्याधाने' इति च । एषामनत्याधानरूपार्थविशेषे एदन्तत्वमविशेषेण निपात्यते, न तु गतिसंज्ञासंनियोगेन । अनत्याधाने किम् । पदे कृत्वा शिरो नमति ॥—**वाचं नियम्येति** । निवचनं हि वचनाभावः । अर्थाभावेऽव्ययीभावः ॥—**नित्यं हस्ते**—॥ उपयमनरूपार्थ एवैतयोरेदन्तत्वमौदन्तत्वं च निपात्यते ॥—**हस्तेकृत्य** । परिणीयेत्यर्थः ॥ उपयमने किम् । हस्ते कृत्वा कार्षापणं गतः ॥ स्वीकारमात्रमिति पक्षे तु नालमिति बुद्ध्या परावृत्य नानार्थं गत इति योज्यम् ॥—एवं तावद्गतिसमासानुदाहृत्य प्रादिसमासान्वक्तुमारभते—**प्रादिग्रहणमिति** ॥—**सुपुरुष** इति । क्रियायोगाभावाद्गतित्वाभावः । अव्यवस्थया समासप्रसक्तौ व्यवस्थार्थं वचनानि पठ्यन्ते—**प्रादय** इति । आदिशब्द उभयत्र प्रकारे । तेन दुराचारः पुरुषो दुष्पुरुष इत्यादि सिद्धम् ॥—**प्रगत आचार्य** इति । अनेन गतार्थे वृत्तिमस्वपदविग्रहेण नित्यसमासतां च दर्शयति । एवं प्रगतः पितामहः प्रपितामहः । प्रमातामह इत्यादि ॥—**अत्यादय** इति । आदिपदादभिगतो मुखमभिमुखः । उद्गतो वेलामुद्वेलः । प्रतिगतोऽक्षं प्रत्यक्ष इत्यादि सिद्धम् ॥—**अतिमाल** इति । 'गोस्त्रियोः–' इति ह्रस्वः ॥—**अवादय** इति । आदिपदात्परिणद्धो वीरुधा परिवीरुत् । संनद्धो वर्मणा संवर्मेति ॥—**पर्यादय** इति । आदिपदादुद्युक्तः सङ्ग्रामाय उत्सङ्ग्रामः ॥—**अध्ययनायेति** । तादर्थ्ये चतुर्थी । गुरुकुलवासादिना परिग्लानोऽध्ययनार्थमित्यर्थः ॥—**निरादय** इति । आदिपदादुत्क्रान्तः कुलादुत्कुलः । निर्गतमङ्गुलिभ्यो निरङ्गुलम् ॥—**प्रतिषेध** इति । 'कुगतिप्रादयः' इति प्रसक्तसमासस्य वक्तव्यः प्रतिषेधः स च 'सुराजा, अतिसखा' इति भाष्यादिप्रयोगात्स्वतिभिन्नानामेव कर्मप्रवचनीयानामित्यर्थः ॥—**वृक्षं प्रतीति** ॥ 'लक्षणेत्थंभूता–' इति कर्मप्रवचनीयत्वविधिसामर्थ्यादिह समासो नेति चेत् । तर्हि अपिस्तुतमित्युदाहार्यम् । 'अपि स्तुयाद्विष्णुम्' इत्यादौ 'अपिः पदार्थसंभावना–' इत्यस्य सावकाशत्वात्स्वरे विशेषसत्त्वाच्चेत्याहुः ॥—**तत्रोपपदम्**–॥ सप्तमीस्थमित्येतद्व्याचष्टे ॥—**सप्तम्यन्त** इत्यादिना ॥—**यद्वाचकं पदमिति** । एतच्चोपपदमित्यन्वर्थसंज्ञाबलाल्लभ्यते । अत एव संज्ञाविधावपि सप्तमीग्रहणेन सप्तम्यन्तं गृह्यते ॥ 'धातोः' इति पृथगधिकारबलात् 'संनिहिते धात्वधिकारे' इति लभ्यते । तेन 'च्लि लुङि' इत्यस्य लुङन्ते अभूदित्यादावुपपदे धातोश्च्लिरित्यर्थो न भवति ॥ तत्रग्रहणं व्याचष्टे—**तस्मिन् सत्येवेति** । उपपदे सत्येवेत्यर्थः । तत्रग्रहणाभावे तु

---

१ प्राध्वमिति—इदं मान्तमव्ययं बन्धनेनानुकूल्ये वर्तते ।

न्तं समर्थेन नित्यं समस्यते । अतिङन्तश्चायं समासः । कुम्भं करोतीति कुम्भकारः । इह कुम्भ अस् कार इत्यलौकिकं प्रक्रियावाक्यम् । अतिङ् किम् । मा भवान् भूत् । माङि लुङिति सप्तमीनिर्देशान्माङुपपदम् । अतिङ्ग्रहणं ज्ञापयति सुपेत्येतदिहानुवर्तत इति । पूर्वसूत्रेऽपि गतिग्रहणं पृथक्कृत्यातिङ्ग्रहणं तत्रापकृष्यते । सुपेति च निवृत्तम् । तथा च ।

(५) **गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक्सुबुत्पत्तेः इति सिद्धम्** ॥ व्याघ्री । अश्वक्रीती । कच्छपी ।

[illegible] **अमैवाव्ययेन** ।२।२।२०। अमैव तुल्यविधानं यदुपपदं तदेवाव्ययेन सह समस्यते । स्वादुङ्कारम् । नेह । कालसमयवेलासु तुमुन् । कालः समयो वेला वा भोक्तुम् । अमैवेति किम् । अग्रे भोजम् । अग्रे भुक्त्वा । विभाषाग्रेप्रथमपूर्वेष्विति

'ध्रः कर्मणि ष्ट्रन्' इत्यादाविव 'कर्मण्यण्' इत्यादावपि कर्मण्यभिधेये अणित्याद्यर्थः स्यात् । तथा च कर्तर्यण् प्रत्ययो न स्यात् । किं च सप्तम्यन्तनिर्देशस्योपपदसंज्ञार्थतया चरितार्थत्वात्केवलादपि धातोः कर्तर्यण् प्रत्ययः स्यादेव, कृते तु तत्रग्रहणे कुम्भाद्युपपदस्य प्रत्ययोत्पत्तौ निमित्तत्वप्रतीत्या केवलादण्प्रत्ययप्रसङ्ग एव नास्ति । एवं स्थिते 'ध्रः कर्मणि–' इत्यादौ क्वचिदर्थग्रहणं व्याख्यानादित्याहुः ॥ अन्ये तु 'तत्रोपपदम्–' इत्यस्य 'कर्मण्यण्' इत्यादिभिरेकवाक्यतया प्रवृत्तावुपपदसंज्ञाया निर्विषयत्वापत्तेस्तत्रग्रहणं विनापीष्टं सिद्ध्यत्येवेत्याहुः ॥—**समर्थेने**ति ॥ तेन महान्तं कुम्भं करोतीत्यादौ नातिप्रसङ्गः ॥ —**अतिङन्तश्चे**ति । सुपेति तु अनुवर्तत एवेति अतिङन्तमिति नोक्तमिति भावः ॥—**कुम्भ असि**ति । असिति तु नोक्तं कृद्योगे षष्ठीविधानात् ॥—**अतिङ् किमि**ति । 'सुपा' इत्यधिकारात्किमनेनेति प्रश्नः ॥ इतरो वक्ष्यमाणं ज्ञापकं मनसि निधाय प्रत्युदाहरति—**मा भवानि**ति । समासाभावसूचनाय भवानिति मध्ये प्रयुक्तम् ॥ —**पूर्वसूत्र** इति । कुप्रादयः, गतिः, इति योगं विभज्य 'कुप्रादयः सुबन्ताः सुबन्तेन समस्यन्ते, गतिश्च सुबन्तोऽतिङन्तेन समस्यते इति व्याख्येयमित्यर्थः ॥—**तथा चे**ति । यद्यप्युक्तरीत्या गत्युपपदयोरेव लाभः । तथापि त्रितयविषयिणी प्राचां परिभाषा एकदेशानुमतिद्वारा इहापि ज्ञाप्यत इति भावः ॥ कारकांशे तु 'कर्तृकरणे कृता–' इति सूत्रस्थबहुलग्रहणमुक्तार्थे साधकमित्यपि मनोरमायां स्थितम् ॥—**प्रागि**ति । कृदन्ताच्चरमपदात्सुबुत्पत्तेः पूर्वं समास इत्यर्थः ॥ प्रथमान्तसुब्ग्रहणं त्विहानुवर्तत एव । तेन राजदर्शीत्यादौ पूर्वपदे नलोपादि कार्यं सिध्यति ॥ परिभाषाफलं दर्शयन् गतिमुदाहरति—**व्याघ्री**ति ॥ व्याजिघ्रतीति व्याघ्री 'आतश्चोपसर्गे' इति कः । 'पाघ्राध्माधेट्–' इति शस्तु संज्ञायां न भवति व्याघ्रादिभिरिति निर्देशादिति वक्ष्यते । व्याङो घ्राशब्देन गतिसमासः । स यदि घ्राशब्दस्य सुबन्ततामपेक्षेत, तर्हि सुबुत्पत्तये संख्याद्यपेक्षेत । ततः प्रागेव लिङ्गयोग इति लिङ्गनिमित्तप्रत्ययेन टापा भाव्यं न तु ङीषा । घ्राशब्दमात्रस्य जातिवाचित्वाभावात् ततो घ्राशब्देन समास इत्यदन्तत्वाभावाज्जातिलक्षणो ङीष् न स्यादिति भावः ॥ यद्यप्युपपदत्वेनाप्येतत्सिद्धं तथापि गतिग्रहणमाङो घ्राशब्देन समासे पश्चादाघ्राशब्देन विशब्दस्य समासार्थमावश्यकमेव । आङ्पूर्वाद्धातोः कप्रत्ययविधानादाङ उपपदसंज्ञाभ्युपगमेऽपि विशब्दे तदनभ्युपगमादिति बोध्यम् ॥ कारकमुदाहरति—**अश्वक्रीती**ति । अश्वेन क्रीता 'कर्तृकरणे कृता–' इति समासः । 'क्रीतात्करणपूर्वात्' इति ङीष् । सुबन्तेन समासे तु टापा भाव्यमित्यदन्तत्वाभावात् 'क्रीतात्करण–' इत्ययं ङीप् न स्यादिति ज्ञेयम् ॥ उपपदमुदाहरति—**कच्छपी**ति । कच्छेन पिबतीति कच्छपी । 'सुपि' इति योगविभागात्कः । इहापि समासस्य सुबन्ततापेक्षायां टावेव स्यान्न ङीषित्यादिव्याघ्रीत्यत्रेव बोध्यम् ॥ प्राचा तु 'उपपदमतिङन्तं समस्यते' इत्युक्तम् । तदसत् । तथा सति प्रथमान्तसुब्ग्रहणनिवृत्त्यापत्त्या राजदर्शी चर्मकार इत्यादौ नलोपो न स्यादपदान्तत्वात् । प्राटितेत्यादौ 'अतो गुणे' इति पररूपं च स्यात् ॥ स्यादेतत् कच्छेन साधनेन पिबतीत्यर्थाभ्युपगमे कच्छस्य कारकत्वेन कच्छपीति रूपसिद्धौ नेदमुपपदस्यासाधारणोदाहरणमिति चेत् । एवं तर्हि माषवापिणीत्युदाहर्तव्यम् । 'सुप्यजातौ–' इति णिनौ कृते माषोपपदस्य कृदन्तेन समासे 'प्रातिपदिकान्त–' इत्यादिना पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य समासप्रातिपदिकान्तनकारस्य णत्वं सिद्ध्यति । सुबन्तेन समासे त्वन्तरङ्गत्वान्नान्तलक्षणे ङीपि पश्चाद्वापिनीशब्देन समासे गर्गभगिनीत्यत्रेव णत्वं न स्यादित्येके ॥ अन्ये तु कच्छेन हेतुना पिबतीत्यर्थविवक्षायां कच्छस्याकारकत्वात्कच्छपीत्युपपदस्योदाहरणं सम्यगेवेत्याहुः ॥—**अमैवाव्ययेन** ॥ पूर्वेण सिद्धे नियमार्थमिदम् ॥—**तुल्यविधानमि**ति । एतच्चाध्याहारेण लभ्यम् ॥—**तदेवे**ति । यस्मिन्नुपपदे येन वाक्येन अमेव विहितस्तदेवोपपदमव्ययेन समस्यते, नान्यदित्यर्थः । नियमबललभ्योऽयमेवकारो न तु सूत्रस्थः ॥—**स्वादुंकारमि**ति । 'स्वादुमि णमुल्' । अव्ययेनेति किम् । कुम्भकारः । असति ह्यव्ययग्रहणे अमैव यत्तुल्यविधानं तदेव केनचित्समर्थेन समस्यते । तथा सति 'स्वादुंकारः' इत्यत्रैव समासः स्यान्न तु कुम्भकार इत्यत्र ॥ अथ पूर्वसूत्रवैयर्थ्यभीत्या अव्ययविषयकनियम इति चेत् । तर्हि अमन्तविषयक एव किं न स्यात् 'अमन्तेन यः समासः सोऽमैव तुल्यविधानस्य' इति । तथा चाग्रेभोजमित्यत्र समासो मा भूत्, अग्रे भुक्त्वा कालो भोक्तुमित्यत्र तु स्यादेवेति भावः ॥ तदेवेति किम् । कालो भोक्तुम् । समयो भोक्तुम् । अमैवेत्येवका-

---

१ अतिङन्तश्चेति—कथमपि तिङन्ताघटित इत्यर्थः । २ अलौकिकं प्रक्रियावाक्यमिति—समासप्रवृत्तियोग्यं लोके प्रयोगानर्हमित्यर्थः । ३ अमैवेति— अमिति णमुल्खमुञोः सामान्यग्रहणम्, तेन चोरंकारमित्युदाहरणीयम् ।

क्त्वाणमुलौ । अमा चान्येन च तुल्यविधानमेतत् । **तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम्** ।२।२।२१। उपदंशस्तृतीयायामित्यादीन्युपपदान्यमन्तेनाव्ययेन सह वा समस्यन्ते । मूलकेनोपदंशं भुङ्क्ते । मूलकोपदंशम् । **क्त्वा च** ।२।२।२२। तृतीयाप्रभृतीन्युपपदानि क्त्वान्तेन सह वा समस्यन्ते । उच्चैःकृत्य उच्चैः कृत्वा । अव्यये यथाभिप्रेतेति क्त्वा । तृतीयाप्रभृतीनीति किम् । अलं कृत्वा । खलु कृत्वा । **तत्पुरुषस्याङ्गुलेः संख्याव्ययादेः** ।५।४।८६। संख्याव्ययादेरङ्गुल्यन्तस्य तत्पुरुषस्य समासान्तोऽच् स्यात् । द्वे अङ्गुली प्रमाणमस्य द्व्यङ्गुलं दारु । निर्गतमङ्गुलिभ्यो निरङ्गुलम् । **अहःसर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्च रात्रेः** ।५।४।८७। एभ्यो रात्रेरच् स्याच्चात्संख्याव्ययादेः । अहर्ग्रहणं द्वन्द्वार्थम्[1] । अहश्च रात्रिश्चाहोरात्रः । सर्वा रात्रिः सर्वरात्रः । पूर्वं रात्रेः पूर्वरात्रः । संख्यातरात्रः । पुण्यरात्रः । द्वयो रात्र्योः समाहारो द्विरात्रम् । अतिक्रान्तो रात्रिमतिरात्रः । **राजाहःसखिभ्यष्टच्** ।५।४।९१। एतदन्तात्तत्पुरुषाट्टच् स्यात् । परमराजः । अतिराजी । कृष्णसखः । **अह्नष्टखोरेव** ।६।४।१४५। टिलोपः स्यान्नान्यत्र । उत्तमाहः । द्वे अहनी भृतो द्व्यहीनः क्रतुः । तद्धितार्थे द्विगुः । तमधीष्ट इत्यधिकारे द्विगोर्वेत्यनुवृत्तौ रात्र्यहःसंवत्सराच्चेति खः । लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वान्नेह । मद्राणां राज्ञी मद्रराज्ञी । **अह्नोऽह्न एतेभ्यः** ।५।४।८८। सर्वादिभ्यः परस्याहन्शब्दस्याह्नादेशः स्यात्समासान्ते परे । **अह्नोऽदन्तात्** ।८।४।७। अदन्तपूर्वपदस्था-

---

रेणामा चान्येन तुल्यविधानस्योपपदस्य समासनिवारणेऽपि तुमुना तुल्यविधानस्य स्यादेवातस्तन्निवारणाय तदेवेत्युक्तम् ॥ —**तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम्** ॥ उभयत्र विभाषेयम् । अमैव तुल्यविधानस्य प्राप्तेऽमा चान्येन तुल्यविधानस्याप्राप्ते चारम्भात् । प्राप्ते यथा । 'उपदंशस्तृतीयायाम्' मूलकेनोपदंशं मूलकोपदंशम् ॥ अप्राप्ते यथा । 'अव्यये यथाभिप्रेताख्यान' इति क्त्वाणमुलौ । उच्चैःकारम् । इह समासपक्षे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः 'आदिर्णमुल्यन्यतरस्याम्' इत्याद्युदात्तत्वम् । असमासे तु उच्चैरित्यन्तोदात्तत्वम् । 'उदि चेर्डैसिः' इति व्युत्पत्तिपक्षे प्रत्ययस्वरस्य, अव्युत्पत्तिपक्षे तु 'फिषः' इत्यस्य च प्रवृत्तेरित्याहुः ॥ मनोरमायां तु उच्चैरित्यन्तोदात्तस्वरादिषु तथा पाठादिति स्थितम् ॥ अमेत्यनुवर्तेत इत्याह—**अमन्तेने**ति । तेनेह न । पर्याप्तो भोक्तुम् । 'पर्याप्तिवचनेषु–' इति तुमुन् ॥—**क्त्वा च** ॥ क्त्वेति तृतीयान्तम् । 'आतः' इति योगविभागादालोपः 'क्त्वि स्कन्दिस्यन्दोः' इतिवदिति हरदत्तः । तन्न । सवर्णदीर्घेणापि तृतीयान्तत्वोपपत्तेः ॥ —**अलं कृत्वे**ति । 'अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः–' इति सूत्रस्य 'उपदंशस्तृतीयायाम्' इत्यस्मात्पूर्वत्वान्नेह समासः ॥—तत्पुरुषे असाधारणान् समासान्तानाह—**तत्पुरुषस्ये**ति । अलोन्त्यविधिं बाधित्वा 'प्रत्ययः परश्च' इति परत्वात्तत्पुरुषात्पर एवाच्प्रत्ययो भवति । यथा गापोष्टकः किन्त्वेऽपि गापाभ्यां पर एव टग् भवति, न त्वन्तावयवः । श्रमस्तु अनुबन्धकरणसामर्थ्यात्परविधिर्बाध्यते । एवं च लाघवात् 'तत्पुरुषादङ्गुलेः–' इति वक्तव्ये 'तत्पुरुषस्याङ्गुलेः–' इति तु समासान्तापेक्षया अवयवषष्ठीत्याहुः ॥—**द्व्यङ्गुलमि**ति । 'तद्धितार्थ–' इति समासः । 'द्विगोर्नित्यम्' इति मात्रचो लोप इति वृत्तिकृत् ॥ मनोरमायां तु द्वयसचो लुगिति स्थितम् ॥—**द्वन्द्वार्थमि**ति । अह्नो रात्रिरिति षष्ठीतत्पुरुषस्यासंभवादिति भावः ॥ ननु अहःशब्दस्याहस्तुल्यतायां, रात्रिशब्दस्य रात्रितुल्यतायां गौणत्वसंभवादहश्चासौ रात्रिश्चेति कर्मधारयोऽस्त्विति चेन्न । मुख्यसंभवे गौणग्रहणायोगात् । 'हेमन्तशिशिरावहोरात्रे च' इत्यत्र द्वन्द्वे समासान्तदर्शनाच्च ॥—**अहोरात्र** इति । 'जातिरप्राणिनाम्' इत्येकवद्भावः । 'स नपुंसकम्' इत्येतद्बाधित्वा परत्वात् 'रात्राह्नाहाः–' इति पुंस्त्वम् ॥ एतेनैकवद्भावात् क्लीबतेति प्राचो ग्रन्थः परास्तः ॥ 'मासेन स्यादहोरात्रः' इत्यादिग्रन्थविरोधाच्च ॥—**सर्वरात्र** इति । 'पूर्वकालैक–' इति समासः ॥—**पूर्वरात्र** इति । 'पूर्वापराधरोत्तरम्–' इत्येकदेशिसमासः ॥ यदा तु रात्रिशब्दस्यैकदेशे लक्षणां स्वीकृत्य कर्मधारयोऽभ्युपगम्यते, तदा पूर्वरात्रिरित्येव भवति ॥—**द्विरात्रमि**ति । 'संख्यापूर्वं रात्रं क्लीबम्' इति वक्ष्यते ॥—**अह्नष्टखोरेव** ॥ 'नस्तद्धिते' इत्येव सिद्धे नियमार्थमिदम् । एवकारस्त्वह्न एव टखयोरिति विपरीतनियमशङ्कानिरासार्थः । 'आत्माध्वानौ खे' इति प्रकृतिभावविधानेन तन्निरासे प्रतिपत्तिगौरवं स्यादिति भावः ॥ टखोरेवेति किम् । अह्ना निर्वृत्तमाह्निकम् । 'कालात्' इत्यधिकारे 'तेन निर्वृत्तम्' इति ठञ् । टिलोपाभावात् 'अल्लोपोऽनः' इत्यकारलोपः ॥—**उत्तमाह** इति । 'सर्वैकदेशसंख्यात–' इत्यत्र उत्तमशब्दस्यापाठादह्नादेशो न ॥—**द्व्यहीन** इति । समासान्तविधेरनित्यत्वान्न टच् । सति तु तस्मिन्नह्नादेशः प्रसज्येत । न च नान्तस्य खे परे टिलोपविधिसामर्थ्यान्न टजिति वाच्यम् । अहीन इत्यत्र तस्य सावकाशत्वात् ॥ —**अनित्यत्वादि**ति । अत्र च लिङ्गं 'शक्तिलाङ्गलाङ्कुश–' इत्यत्र घटीग्रहणम् ॥—**मद्रराज्ञी**ति । यद्यत्र टच् स्यात्तदा 'भस्याढे–' इति पुंवद्भावे टिलोपे मद्रराजीत्यनिष्टरूपं स्यादिति भावः ॥—**अह्नोऽह्न एतेभ्यः** ॥ एतच्छब्देन अहःसर्वैकदेश–' इति सूत्रस्थाः परामृश्यन्ते । सूत्रे तु तस्मिन्नहरादयो निर्दिष्टाश्चकारेण च संख्याव्यये अनुकृष्टे तत्र सर्वेषां बुद्धिस्थत्वाविशेषेऽप्यहःशब्द इह न गृह्यते असंभवादित्याशयेनाह—**सर्वादिभ्य** इति ॥—**समासान्ते पर** इति । एतच्च प्रकरणाल्लब्धम् ॥ भाष्ये तु अह्नादेशः प्रत्याख्यातः । 'अह्न एभ्यः अच् स्याट्टचोऽपवादः' इति व्याख्यायाम् 'अह्नष्टखोरेव' इति

---

१ द्वन्द्वार्थमिति— अह्नोऽह्नोऽवयवीभूता मानुषी रात्रिरित्याद्यर्थे षष्ठीतत्पुरुषाद्यनभिधानमेवेति भावः ।

द्रेफान्तस्याऽह्नादेशस्य नस्य णः स्यात्। सर्वाह्णः। पूर्वाह्णः। संख्याताह्नः। द्वयोरह्नोर्भवः। कालाट्ठञ्। द्विगोर्लुगनपत्य इति ठञो लुक्। द्व्यह्नः। स्त्रियामदन्तत्वाट्टाप्। द्व्यह्ना। द्व्यह्नप्रियः। अत्यह्नः। **क्षुभ्नादिषु च** ।८।४।३९। एषु णत्वं न स्यात्। दीर्घाह्नी प्रावृट्। एवं चनदर्थमह्न इत्यदन्तानुकरणक्लेशो न कर्तव्यः। प्रातिपदिकान्तेति णत्ववारणाय क्षुभ्नादिषु पाठस्यावश्यकत्वात्। अदन्तादिति तपरकरणान्नेह। परागतमहः पराह्नः। **न संख्यादेः समाहारे** ।५।४।८९। समाहारे वर्तमानस्य संख्यादेरह्नादेशो न स्यात्। संख्यादेरिति स्पष्टार्थम्। द्वयोरह्नोः समाहारो द्व्यहः। त्र्यहः। **उत्तमैकाभ्यां च** ।५।४।९०। आभ्यामह्नादेशो न। उत्तमशब्दोऽन्त्यार्थः। पुण्यशब्दमाह। पुण्यैकाभ्यामित्येव सूत्रयितुमुचितम्। पुण्याहम्। सुदिनाहम्। सुदिनशब्दः। प्रशस्तवाची। एकाहः। उत्तमग्रहणमुपान्त्यस्यापि संग्रहार्थमित्येके। संख्याताहः। **अग्राख्यायामुरसः**[1] ।५।४।९३। टच् स्यात्। अश्वानामुर इव अश्वोरसम्। मुख्योऽश्व इत्यर्थः। **अनोऽश्मायःसरसां जातिसंज्ञयोः** ।५।४।९४। टच् स्याज्जातौ संज्ञायां च। उपानसम्। अमृताश्मः। कालायसम्। मण्डूकसरसमिति जातिः। महानसम्। पिण्डाश्मः। लोहितायसम्। जलसरसमिति संज्ञा। **ग्रामकौटाभ्यां च तक्ष्णः** ।५।४।९५। ग्रामस्य तक्षा ग्रामतक्षः। साधारण इत्यर्थः। कुट्यां भवः कौटः स्वतन्त्रः सचासौ तक्षा च कौटतक्षः। **अतेः शुनः** ।५।४।९६। अतिश्वो वराहः। अतिश्वी सेना। **उपमानादप्राणिषु** ।५।४।९७। अप्राणिविषयकोपमानवाचिनः शुनष्टच् स्यात्। आकर्षः श्वेव आकर्षश्वः। अप्राणिषु किम्। वानरः श्वेव वानरश्वा। **उत्तरमृगपूर्वाच्च सक्थ्नः** ।५।४।९८। चादुपमानात्। उत्तरसक्थम्। मृगसक्थम्। पूर्वसक्थम्। फलकमिव सक्थि फलकसक्थम्। **नावो द्विगोः** ।५।४।९९। नौशब्दान्ताद्द्विगोष्टच् स्यान्न तु तद्धितलुकि। द्वाभ्यां नौभ्यामागतः द्विनावरूप्यः। द्विगोर्लुगनपत्य इत्यत्र अचीत्यस्यापकर्षणाद्धलादेर्न लुक्। पञ्चनावप्रियः। द्विनावम्। त्रिनावम्। अतद्धितलुकीति किम्। पञ्चभिर्नौभिः क्रीतः पञ्चनौः। **अर्धाच्च** ।५।४।१००। अर्धान्नावष्टच् स्यात्। नावोऽर्धम् अर्धनावम्। क्लीबत्वं लोकात्। **खार्याः प्राचाम्** ।५।४।१०१। द्विगोरर्धाच्च

नियमाट्टिलोपाभावे 'अल्लोपोऽनः' इत्यकारलोपात्सर्वाह्नः इत्यादिरूपसिद्धेः ॥—**रेफादि**ति ॥ यदि तु लक्षे अहस्तु भव इत्यादिव्युत्पत्त्या लाक्षाह्न इत्यपि प्रयोगोऽस्ति, तर्हि यादित्यपि बोध्यम्। 'रषाभ्याम्—' इत्यधिकारात् ॥—**ठञो लुगि**ति। अणो लुगिति वृत्तिकाराद्युक्तमयुक्तमिति भावः ॥ प्रसङ्गादाह—**स्त्रियामि**ति। नन्विह स्त्रीत्वं दुर्लभं 'रात्राह्नाहाः पुंसि' इति वचनादिति चेत्। मैवम्। सर्वमहस्सर्वाह्न इत्यादावुपक्षीणस्य तद्वचनस्य लुप्ततद्धितायामप्रवृत्तेः। 'लुपि युक्तवत्—' इति लिङ्गातिदेशो ह्यत्र प्रमाणम्। प्राकृतलिङ्गानुशासनानां लुप्तप्रत्ययेषु प्रवृत्तौ तद्वैयर्थ्यापत्तेः। अत एव लवणः सूपः लवणा यवागूरित्यादौ न क्लीबत्वम्। किं च 'द्विगुप्राप्तापन्न—' इत्यादिना परवल्लिङ्गत्वे प्रतिषिद्धे तदपवादस्य 'रात्राह्नाहाः—' इत्यस्याप्राप्तिरेवेति द्व्यह्नशब्दोऽयं विशेष्यनिघ्न एव, न तु नियतपुंलिङ्गः। एवं चात्र भवार्थकतद्धिते लुप्तेऽपि 'यः शिष्यते स लुप्यमानार्थाभिधायी' इति न्यायेन भवार्थवत्तन्निष्ठस्त्रीत्वाभिधानमपि न्याय्यमेवेति दिक् ॥—**टाबि**ति। न चेह ठञन्तत्वात् ङीप् स्यादिति शङ्क्यम्। ठञो लुप्तत्वात्। न च प्रत्ययलक्षणम्। वर्णाश्रयत्वात्। ठञो योऽकारस्तदन्तान्ङीबिति तत्र व्याख्यातत्वात्। अत एव वृत्तिकाराद्युक्ताणो लुक्पक्षेऽपि न ङीप्, 'अण्योऽकारः' इति तत्र व्याख्यातत्वात्। न चैवमपि टजन्तत्वान्ङीप् स्यादेवेति वाच्यम्। टचः समासान्ततया तदन्तस्य तद्धितार्थं प्रत्युपसर्जनत्वात्। अत एव हि आपिशलिना प्रोक्तमधीयाना ब्राह्मणी आपिशलेत्युदाहृतं भाष्ये ॥ 'द्विगोः' इति ङीप्तु न शङ्क्य एव। 'अपरिमाण—' इति निषेधात्। अतष्टाबेवात्र युक्तस्तथैवोदाहरति—**द्व्यह्ने**ति। 'अह्नोऽह्न—' इति सूत्रे अह्नादेशं प्रत्याख्याय 'अच्प्रत्यन्वव—' इत्यतोऽचमनुवर्त्य 'टजपवादोऽच्' इति व्याचक्षाणस्य भाष्यकारस्य मते तु निर्विवाद एवात्र टाप् ॥ कथं तर्हि कालनिर्णयदीपिकायां द्व्यह्नीति प्रयोग इति चेत्। अत्राहुः। द्वे अहनी यस्यां तिथाविति बहुव्रीहौ नान्तलक्षणो ङीब् बोध्यः। द्वयोरह्नोर्भव इति व्याख्यानग्रन्थस्तु फलितार्थकथनपरतया ज्ञेय इति ॥—संख्यादिभिन्नस्य तत्पुरुषस्य समाहारे वृत्त्यसंभवादाह—**स्पष्टार्थमि**ति ॥—**पुण्याहमि**ति ॥ 'पुण्यसुदिनाभ्याम्—' इति क्लीबत्वं वक्ष्यति ॥—**उपान्त्यस्यापी**ति। यथा 'प्रथमयोः—' इति प्रथमाद्वितीययोर्ग्रहणं द्विवचननिर्देशात्, तथेहापि उत्तमग्रहणसामर्थ्यादन्त्ययोर्द्वयोर्ग्रहणम्। उत्तमौ चैकश्चेति विग्रहे सौत्रं द्विवचनमिति तेषामाशयः ॥—**अग्राख्यायाम्**—॥ पञ्चम्यर्थे सप्तमी। अग्रं प्रधानम्। अग्रवाची य उरःशब्दस्तदन्तात्तत्पुरुषाट्टच् स्यात् ॥ अग्राख्यायां किम्। देवदत्तस्योरो देवदत्तोरः ॥—**ग्रामकौटा**—॥ 'जातिसंज्ञयोः' इति नानुवर्तते ॥ ग्रामेति किम्। राज्ञस्तक्षा राजतक्षा ॥—**अतिश्व** इति। श्वानमतिक्रान्तो जवेनेत्यर्थः ॥—**अतिश्वी**ति। नीचेत्यर्थः ॥—**आकर्षः श्वे**ति ॥ 'उपमितं व्याघ्रादि—' इति समासः। आकृष्यतेऽनेन खलादिगतं धान्यमित्याकर्षः काष्ठविशेषः ॥ उपमानात्किम्। निष्क्रान्तः शुनो निश्वा ॥—**फलकसक्थमि**ति ॥ अत एव ज्ञापकादसामान्यवचनेनाप्युपमानस्य समास इति माधवः ॥—**द्विनावरूप्य** इति। 'हेतुमनुष्येभ्यः—' इति रूप्यः ॥—**पञ्चनौरि**ति। आर्हीयष्ठक्। 'अध्यर्धपूर्व—' इति लुक् ॥—**खार्याः**—॥—**द्विगोरि**ति।

---

१ अग्राख्यायामिति—अग्रे भवोऽग्र्यो मुख्यः, तस्याख्यायामित्यर्थः इति शेखरकृता यकारघटितः पाठो दर्शितः।

खार्याष्टज्वा स्यात् । द्विखारम् । द्विखारि । अर्धखारम् । अर्धखारि । **द्वित्रिभ्यामञ्जलेः** ।५।४।१०२। टज्वा स्यात् द्विगौ । द्व्यञ्जलम् । द्व्यञ्जलि । अतद्धितलुकीत्येव । द्वाभ्यामञ्जलिभ्यां क्रीतो द्व्यञ्जलिः । **ब्रह्मणो जानपदाख्यायाम्** ।५।४।१०४। ब्रह्मान्तात्तत्पुरुषाट्टच् स्यात्समासेन जानपदत्वमाख्यायते चेत् । सुराष्ट्रे ब्रह्मा सुराष्ट्रब्रह्मः । **कुमहद्भ्यामन्यतरस्याम्** ।५।४।१०५। आभ्यां ब्रह्मणो वा टच् स्यात् तत्पुरुषे । कुत्सितो ब्रह्मा कुब्रह्मः । कुब्रह्मा । **आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः** ।६।३।४६। महत आकारोऽन्तादेशः स्यात्समानाधिकरणे उत्तरपदे जातीये च परे । महाब्रह्मः । महाब्रह्मा । महादेवः । महाजातीयः । समानाधिकरणे किम् । महतः सेवा महत्सेवा । लाक्षणिकं विहाय प्रतिपदोक्तः सन्महदिति समासोऽत्र ग्रहीष्यते चेत्, महाबाहुर्न स्यात् । तस्मात् (प) **लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्य** इति परिभाषा नेह प्रवर्तते । समानाधिकरणग्रहणसामर्थ्यात् । आदिति योगविभागान्नात्वम् । प्रागेकादशभ्य इति निर्देशाद्वा । एकादश । महतीशब्दस्य पुंवत्कर्मधारयेति पुंवद्भावे कृते आत्वम् । महाजातीया ॥ ✽ **महदात्वे घासकरविशिष्टेषूपसंख्यानं पुंवद्भावश्च** ॥ असामानाधिकरण्यार्थमिदम् । महतो महत्या वा घासो महाघासः । महाकरः । महाविशिष्टः ॥ ✽ **अष्टनः कपाले हविषि** ॥ अष्टाकपालः ॥ ✽ **गवि च युक्ते** ॥ गोशब्दे परे युक्त इत्यर्थे गम्येऽष्टन आत्वं वक्तव्यमित्यर्थः ॥ अष्टकगवं शकटम् । अच्प्रत्यन्ववेत्यत्राजिति योगविभागाद्बहुव्रीहावप्यच् । अष्टानां गवां समाहारः अष्टगवम् । तद्युक्तत्वाच्छकटमष्टागवमिति वा । **द्व्यष्टनः संख्यायामबहुव्रीह्यशीत्योः** ।६।३।४७। आत्स्यात् । द्वौ च दश च द्वादश । द्व्यधिकादशेति वा । द्वाविंशतिः । अष्टादश । अष्टाविंशतिः । अबहुव्रीह्यशीत्योः किम् । द्वित्राः । द्व्यशीतिः ॥ ✽ **प्राक् शतादिति वक्तव्यम्** ॥ नेह द्विशतम् । द्विसहस्रम् । **त्रेस्त्रयः** ।६।३।४८। त्रिशब्दस्य त्रयस् स्यात्पूर्वविषये । त्रयोदश । त्रयोविंशतिः । बहुव्रीहौ तु त्रिर्दश त्रिदशाः । सुजर्थे बहुव्रीहिः । अशीतौ तु त्र्यशीतिः । प्राक् शतादित्येव । त्रिशतम् । त्रिसहस्रम् । **विभाषा चत्वारिंशत्प्रभृतौ सर्वेषाम्** ।६।३।४९। द्व्यष्टनोस्त्रेश्च प्रागुक्तं वा स्याच्चत्वारिंशदादौ परे । द्विचत्वारिंशत् । द्वाचत्वारिंशत् । अष्टचत्वारिंशत् । अष्टाचत्वारिंशत् । त्रिचत्वारिंशत् । त्रयश्चत्वारिंशत् । एवं पञ्चाशत्षष्टिसप्ततिनवतिषु । **एकादिश्चैकस्य चादुक्** ।६।३।७६। एकादिर्नञ् प्रकृत्या स्यादेकस्य च अदुगागमश्च । नञो विंशत्या सह समासे कृते एकशब्देन सह तृतीयेति योगविभागात्समासः । अनुनासिकविकल्पः । एकेन नविंशतिः एकान्नविंशतिः । एकाद्नविंशतिः । एकोनविंशतिरित्यर्थः ॥ ✽ **षष उत्वं दतृदशधासूत्तरपदादेः ष्टुत्वं च धासु वेति वा-**

खारीशब्दान्ताद्द्विगोरित्यर्थः ॥—**अर्धखारी**ति । 'परवल्लिङ्गम्' इति स्त्रीत्वम् ॥—**अर्धखार**मिति । अर्धनावमिव क्लीबत्वं लोकात् ॥—**टज्वा स्याद्द्विगावि**ति ॥ द्विगाविति किम् । द्वयोरञ्जलिः । द्व्यञ्जलिः ॥—**द्व्यञ्जल**मिति । समाहारे द्विगुः ॥ —**अतद्धितलुकीत्येवे**ति । एतच्च पूर्वसूत्रेऽपि बोध्यम् ॥—**अञ्जलिभ्यां क्रीत** इति । नात्राञ्जलिः पाणिद्वयं तस्य मूल्यत्वासंभवात्, किं तु 'अञ्जलिपरिमितो व्रीह्यादिर्विवक्षितः' ततश्च परिमाणत्वाद् द्व्यञ्जलिरित्यत्र ठञ् । तस्य तु 'अध्यर्धपूर्व–' इति लुक् ॥—**ब्रह्मणो**—॥ जनपदे भवो जानपदः । 'द्व्येकयोः–' इतिवद्भावप्रधानो निर्देशस्तस्याख्यायां प्रत्यासत्त्या समासेनेत्येतल्लभ्यते तदाह—**समासेन जानपदत्वमि**ति । कस्येत्याकाङ्क्षायां संनिधानाद्ब्रह्मण इति लभ्यते ॥—**सुराष्ट्रब्रह्म** इति । 'सप्तमी' इति योगविभागात्समासः ॥ जानपदेति किम् । देवब्रह्मा नारदः—**कुब्रह्म** इति । ब्राह्मणपर्यायो ब्रह्मन्शब्दः ॥—**आन्महतः**–॥ तकार उच्चारणार्थो, न तु सर्वादेशार्थ इत्याह—**आकारोऽन्तादेशः स्याद**िति । इहोत्तरपदाधिकारे पूर्वपदमाक्षिप्यते । तच्च महता विशेषितमिति तदन्तविधिर्लभ्यते । 'ग्रहणवता–' इति निषेधस्तु प्रत्ययविधिविषय इत्युक्तत्वात् । तेन महाबाहुवदतिमहाबाहुरिति प्रयोगो भवति । परममहत्परिमाणमित्यत्र तु परममहतो द्रव्यस्य परिमाणमिति षष्ठीतत्पुरुषोऽभ्युपगम्यत इति न तत्रात्वप्रसक्तिरिति वृद्धाः ॥ यत्तु वर्धमानेनोक्तम् 'इष्टकेषीकामालानाम्–' इत्यत्र तदन्तविध्युपसंख्यानसामर्थ्यादुत्तरपदाधिकारे तदन्तविधिर्नास्ति, तेन परममहत आत्वं नेति । तद्भाष्यकैयटविरुद्धम् । तथाहि । 'येन विधिः–' इति सूत्रे पदाधिकारे प्रयोजनमिष्टकचितं पक्वेष्टकचितमिति भाष्ये उदाहृतं, कैयटेन च पदशब्देन उत्तरपदं गृह्यत इति व्याख्यातम् । एतदेवार्थतः काशिकायामुपनिबद्धं न तु 'इष्टकेषीका–' इत्यत्र कात्यायनोक्तमुपसंख्यानमस्ति ॥ ननु प्रतिपदोक्तसमासे यदुत्तरपदं तस्मिन्नेव परे आत्वं स्यान्नान्यत्रेति किमनेन समानाधिकरणग्रहणेनेत्यत्र आह—**महाबाहुरि**ति । बहुव्रीहिरयम्, स च सामान्यशास्त्रनिर्वृत्तत्वाल्लाक्षणिक इति भावः ॥—**अष्टनः कपाल** इति । कपाले उत्तरपदे हविषि वाच्ये अष्टन आत्वं वक्तव्यमित्यर्थः ॥—**अष्टाकपाल** इति । 'संस्कृतं भक्षाः–' इत्यण् । 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इति लुक् ॥ 'अध्यर्धपूर्व–' इत्यणो लुगिति केषांचिद्व्याख्यानं तु प्रामादिकं, 'संस्कृतम्–' इत्यणोऽनार्हीयत्वात् ॥—**त्रेस्त्रयः** ॥ संधिवेलादिषु त्रयोदशीति पाठात्सान्तोऽयमादेश इति ध्वनयन्नाह—**त्रयस् स्याद**िति ॥—**सुजर्थे बहुव्रीहिरि**ति । 'संख्ययाव्यया–' इत्यादिनेति शेषः ॥—**एकादिरि**ति ॥ अदुगिति छेदः । पररूपं त्वकारोच्चारणसामर्थ्यान्न भवति ॥—**धासुवे**ति । 'संख्याया विधार्थे' इत्यादिना विहितस्य धाप्रत्ययस्यैवेह ग्रह-

१ हविषीति—तेनाष्टानां कपालानीति षष्ठीतत्पुरुषे न भवति ।

च्यम् ॥ षोडन् । षोडश । षोढा । षड्धा । **परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः** ।२।४।२६। एतयोः परपदस्येव लिङ्गं स्यात् । कुक्कुटमयूर्याविमे । मयूरीकुक्कुटाविमौ । अर्धपिप्पली ॥ ※ **द्विगुप्राप्तापन्नालंपूर्वगतिसमासेषु प्रतिषेधो वाच्यः** ॥ पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पञ्चकपालः पुरोडाशः । प्राप्तो जीविकां प्राप्तजीविकः । आपन्नजीविकः । अलं कुमार्यै अलंकुमारिः । अतएव ज्ञापकात्समासः । निष्कौशाम्बिः । **पूर्ववदश्ववडवौ** ।२।४।२७। द्विवचनमतन्त्रम् । अश्ववडवौ । अश्ववडवान् । अश्ववडवैः । **रात्राह्नाहाः पुंसि** ।२।४।२९। एतदन्तौ द्वन्द्वतत्पुरुषौ पुंस्येव । अन्तरङ्गत्वात्परवल्लिङ्गतापवादोऽप्ययं परत्वात्समाहारनपुंसकतां बाधते । अहोरात्रः । रात्रेः पूर्वभागः पूर्वरात्रः । पूर्वाह्णः । द्व्यहः ॥ ※ **संख्यापूर्वं रात्रं क्लीबम्** ॥ द्विरात्रम् । त्रिरात्रम् । गणरात्रम् । **अपथं नपुंसकम्** ।२।४।३०। तत्पुरुष इत्येव । अन्यत्र तु अपथो देशः । कृतसमासान्तनिर्देशान्नेह । अपन्थाः । **अर्धर्चाः पुंसि च** ।२।४।३१। अर्धर्चादयः शब्दाः पुंसि क्लीबे च स्युः । अर्धर्चः । अर्धर्चम् । ध्वजः । ध्वजम् । एवं तीर्थ, शरीर, मण्ड, पीयूष, देह, अङ्कुश, कलश । इत्यादि । **जात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनमन्यतरस्याम्** ।१।२।५८। एकोऽप्यर्थो वा बहुवद्भवति । ब्राह्मणाः पूज्याः । ब्राह्मणः पूज्यः । **अस्मदो द्वयोश्च** ।१।२।५९। एकत्वे द्वित्वे च विवक्षितेऽस्मदो बहुवचनं वा स्यात् । वयं ब्रूमः । पक्षेऽहं ब्रवीमि आवां ब्रूव इति वा ॥ ※ **सविशेषणस्य प्रतिषेधः** ॥ पटुरहं ब्रवीमि ॥ **फल्गुनीप्रोष्ठपदानां च नक्षत्रे** ।१।२।६०। द्वित्वे बहुत्वप्रयुक्तं कार्यं वा स्यात् । पूर्वे फल्गुन्यौ । पूर्वाः फल्गुन्यः ।

नम् 'प्रत्ययाप्रत्यययोः–' इति परिभाषया । तेनेह न । षट् दधातीति षड्धा । 'आतोऽनुपसर्गे कः' । टाप् ॥—**षोडन्निति** । षड् दन्ता अस्य षोडन् । 'वयसि दन्तस्य–' इति दत्रादेशः ॥—**परवल्लिङ्गम्**—॥ इतरेतरयोगद्वन्द्वोऽत्र गृह्यते न समाहारे द्वन्द्वः 'स नपुंसकम्' इत्यपवादस्य वक्ष्यमाणत्वात् ॥ सूत्रे 'द्वन्द्वतत्पुरुषयोः–' इति न सप्तमीद्विवचनम् । तथात्वे द्वन्द्वे तत्पुरुषे च यत्परपदं तद्वल्लिङ्गं पदस्यातिदिश्येत, परपदस्य संबन्धिशब्दत्वेन पूर्ववदाक्षेपकत्वात्, ततश्च मयूरीकुक्कुटावित्यत्र पूर्वपदे ईकारनिवृत्तिप्रसङ्गः, कुक्कुटमयूर्यौ अर्धपिप्पलीत्यादौ तु पूर्वपदे स्त्रीप्रत्यय उत्पद्येत । किं तु षष्ठीद्विवचनमित्याशयेनाह—**एतयोरि**ति । द्वन्द्वतत्पुरुषार्थयोरित्यर्थः । एवं चानुप्रयोगेऽपि तदेव लिङ्गं सिद्धम् ॥ उपमेये षष्ठ्यभ्युपगमाद्वतिरपि षष्ठ्यन्तादेवेत्याशयेनाह—**परपदस्येवे**ति ॥ भाष्ये तु 'लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य' इति प्रत्याख्यातमिदं सूत्रम् ॥ अस्मिंश्च प्रत्याख्याते तुल्यन्यायत्वाल्लिङ्गानुशासनं सर्वमेव प्रत्याख्यानम्, तथापि तत्प्रौढिवादमात्रम् । अन्यथा व्याकरणस्यैव वैयर्थ्यप्रसङ्गात् ॥—**गतिसमासेष्वि**ति । गतिग्रहणं प्रादीनामुपलक्षणं मुख्यस्य गतेरसंभवादित्याशयेनोदाहरति—**निष्कौशाम्बिरि**ति ॥—**अतन्त्रमि**ति ॥ अत्र च लिङ्गं पूर्ववद्ग्रहणम् । अन्यथा निपातनादेव सिद्धे किं तेनेति भावः ॥ इह समासार्थस्य वा पूर्ववल्लिङ्गातिदेशः उत्तरपदार्थस्य वा । उभयथाप्यश्ववडवौ शोभनावित्यनुप्रयोगेऽपि पुंस्त्वं सिध्यति ॥ ननु समासार्थस्य पुंस्त्वेऽपि स्वाश्रयस्त्रीत्वानिवर्तनाट्टापः श्रवणप्रसङ्गः । न चातिदेशवैयर्थ्यम् । शक्ति तत्वप्रवृत्त्या अनुप्रयोगे पुंलिङ्गत्वाभावेन च तत्सार्थक्यादिति चेदत्राहुः । इहैव निपातनात् 'अश्ववडवपूर्वापराधरोत्तराणाम्' इत्यत्र निपातनाद्वा टापो निवृत्तिरिति ॥—**अहोरात्र** इति ॥ प्राचा तु अहोरात्रमित्युदाहृतम् । तन्नेति प्रागेवोक्तम् ॥ अत्र वदन्ति 'रात्राह्नाहाः–' इत्यनेन रात्रादीनामेव पुंस्त्वं विधीयते, तदन्तस्य तु 'परवल्लिङ्गम्–' इत्येव सिध्यति । अत एव भिन्नविषयत्वात् 'विप्रतिषेधे परं कार्यम्' इति न प्रवर्तते । एवं च 'रात्राह्नाहाः–' इति पुंस्त्वाप्रवृत्त्या समाहारे 'स नपुंसकम्' इत्येव भवति परवल्लिङ्गापवादत्वादिति । तन्न । उक्तरीत्या द्व्यहत्र्यहादावपि नपुंसकत्वप्रसङ्गात् । न चेष्टापत्तिः । द्व्यहत्र्यह इति प्राचाप्युदाहृतत्वेन स्वमूलग्रन्थेन सह विरोधापत्तेः । 'ते तु त्रिंशदहोरात्रः' इत्यादिकोशविरोधाच्च । तस्माद्रात्राद्यन्तस्यैवायं पुंस्त्वविधिः ॥ 'द्वन्द्वतत्पुरुषयोः–' इति प्रक्रमणात्, तथा च भिन्नविषयत्वाद्यभावात् 'रात्राह्नाहाः–' इति पुंस्त्वं समाहारनपुंसकतां परत्वेन बाधत एव ॥—**संख्यापूर्वमि**ति । अत्र च 'अपथपुण्याहौ नपुंसकौ' । 'संख्यापूर्वा रात्रिः' इति लिङ्गानुशासनसूत्रं मूलम् । संख्याग्रहणेषु कृत्रिमाकृत्रिमन्यायो न प्रवर्तते 'द्व्यष्टनः संख्यायाम्–' इति सूत्रे अशीतिपर्युदासादित्याशयेनोदाहरति—**द्विरात्रम्** ।—**गणरात्रमि**ति । गणानां बहूनां रात्रीणां समाहार इति विग्रहः ॥—**अपथं नपुंसकम्** ॥—**तत्पुरुष इत्येवे**ति । द्वन्द्वग्रहणं तु नानुवर्तते अयोग्यत्वादिति भावः ॥—**अपन्था** इति । 'पथो विभाषा' इति समासान्तविकल्पः ॥ इदं सूत्रं शक्यमवक्तुम् । 'पथः संख्यायादेः' इति वक्ष्यमाणवार्तिकेन गतार्थत्वात् ॥ प्रसङ्गादाह—**अर्धर्चा** इति । इह केषांचिदर्थभेदेन व्यवस्थेष्यते । सा च व्यवस्था मद्यमकरन्दमाक्षिकाणां वाची मधुशब्दो द्विलिङ्गः, चैत्रादिवाची तु पुंलिङ्गः, क्रियावचनस्तु विशेष्यलिङ्ग इत्येवं यथायथं ज्ञेयम् ॥—'अर्धर्चाः पुंसि च' 'स नपुंसकम्' इत्यनयोर्मध्ये 'जात्याख्यायाम्' इति चतुःसूत्र्याः संगतिरिह चिन्त्या ॥ बहूनां वचनं प्रतिपादनमिति व्याख्यानात्फलितोऽत्रातिदेश इत्याशयेनाह—**एकोऽप्यर्थो वा बहुवदि**ति ॥ एवं च विशेषणादपि सिद्धमिति ध्वनयन्नुदाहरति—**ब्राह्मणाः पूज्या** इति । जात्याख्यायां किम् । देवदत्तो यज्ञदत्तः ॥ एकस्मिन्किम् । व्रीहियवौ ॥—**अस्मदो द्वयोश्च** ॥ चात् 'एकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्याम्' इति च वर्तते तदेतदाह—**एकत्वे च विवक्षित** इत्यादि ॥—**फल्गुनीप्रोष्ठपदानां**

पूर्वे प्रोष्ठपदे । पूर्वाः प्रोष्ठपदाः । नक्षत्रे किम् । फल्गुन्यौ माणविके ॥ **तिष्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रद्वन्द्वे बहुवचनस्य द्विवचनं नित्यम्** ।१।२।६३। बहुत्वं द्वित्ववद्भवति । तिष्यश्च पुनर्वसू च तिष्यपुनर्वसू । तिष्येति किम् । विशाखानुराधाः । नक्षत्रेति किम् । तिष्यपुनर्वसवो माणवकाः । **स नपुंसकम्** ।२।४।१७। समाहारे द्विगुर्द्वन्द्वश्च नपुंसकं स्यात् । परवल्लिङ्गापवादः । पञ्चगवम् । दन्तोष्ठम् ॥ **अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियामिष्टः** ॥ पञ्चमूली ॥ **आबन्तो वा** ॥ पञ्चखट्वी । पञ्चखट्वम् ॥ **अनो नलोपश्च वा द्विगुः स्त्रियाम्** ॥ पञ्चतक्षी । पञ्चतक्षम् ॥ **पात्राद्यन्तस्य न** ॥ पञ्चपात्रम् । त्रिभुवनम् । चतुर्युगम् ॥ **पुण्यसुदिनाभ्यामह्नः क्लीबतेष्टा** ॥ पुण्याहम् । सुदिनाहम् ॥ **पथः संख्याव्ययादेः** ॥ संख्याव्ययादेः परः कृतसमासान्तः पथशब्दः क्लीबमित्यर्थः । त्रयाणां पन्थास्त्रिपथम् । विरूपः पन्थाः विपथम् । कृतसमासान्तनिर्देशान्नेह सुपन्थाः । अतिपन्थाः ॥ **सामान्ये नपुंसकम्** ॥ मृदु पचति । प्रातः कमनीयम् । **तत्पुरुषोऽनञ्कर्मधारयः** ।२।४।१९। अधिकारोऽयम्[2] । **संज्ञायां कन्थोशीनरेषु** ।२।४।२०। कन्थान्तस्तत्पुरुषः क्लीबं स्यात्सा चेदुशीनरदेशोत्पन्नायाः कन्थायाः संज्ञा । सुशमस्यापत्यानि सौशमयः तेषां कन्था सौशमिकन्थम् । संज्ञायां किम् । वीरणकन्था । उशीनरेषु किम् । दाक्षिकन्था । **उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्यासायाम्** ।२।४।२१। उपज्ञान्त उपक्रमान्तश्च तत्पुरुषो नपुंसकं स्यात्

च ॥ चकारेण द्वयोरनुकर्षणादाह—**द्वित्व** इति ॥—**फल्गुन्यौ माणविके** इति । फल्गुनीशब्दात् 'नक्षत्रेण युक्तः कालः' इत्यण् तस्य 'लुबविशेषे' इति लुप् । ततो जातार्थे 'फल्गुन्यषाढाभ्यां टानौ' इति टः, टित्त्वान् ङीप् । न चायं गौणः, यौगिकत्वात् । तथा च गौणमुख्यन्यायाप्रवृत्त्या नक्षत्रग्रहणमावश्यकमिति भावः ॥—**तिष्यपुनर्वस्वोः**–॥—**विशाखानुराधा** इति । विशाखे चानुराधाश्चेति विग्रहः ॥—**तिष्यपुनर्वसव** इति । तिष्यपुनर्वसुशब्दाभ्यां पूर्ववत् 'नक्षत्रेण युक्तः कालः' इत्यण् 'लुबविशेषे' इति च लुप् । ततो जातार्थे 'संधिवेला–' आदिसूत्रेण अण् तस्य तु 'श्रविष्ठाफल्गुन्यनुराधा–' इत्यादिना लुक् ॥ नक्षत्र इत्यनुवर्तमाने पुनर्नक्षत्रग्रहणं पर्यायाणामपि यथा स्यादित्येतदर्थमित्याकरः । एवं च 'सिध्यपुनर्वसू' इत्यपि 'सिध्यतीति' दिक् ॥ बहुवचनस्य किम् । इदं तिष्यपुनर्वसु । चार्थे द्वन्द्वोऽयम् ॥—**स नपुंसकम्**॥ 'अनन्तरस्य–' इति न्यायोऽत्र नाश्रीयते, तथात्वे द्विगुसंग्रहो न स्यादित्याशयेनाह—**द्विगुर्द्वन्द्वश्चे**ति । अत्र व्याचक्षते । प्रकरणादेवानुवाद्यलाभे 'स' ग्रहणमेतत्प्रकरणानुपात्तस्यापि समाहारद्वन्द्वस्य संग्रहार्थम्, तेन संज्ञापरिभाषमिति सिद्धमिति ॥—**पञ्चगवमि**ति । 'तद्धितार्थ–' इत्यादिना समाहारे द्विगुः ॥—**दन्तोष्ठमि**ति । 'द्वन्द्वश्च प्राणि–' इत्यादिना समाहारे द्वन्द्वः ॥—**पञ्चखट्वमि**ति । नपुंसकह्रस्वः ॥—**पञ्चखट्वी**ति । उपसर्जनह्रस्वत्वे सत्यदन्तत्वात् 'द्विगोः' इति स्त्रीत्वपक्षे ङीप् ॥—**अनो नलोपश्चे**ति । 'उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ–' इति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधादप्राप्तो नलोप इति भावः ॥ इह वाशब्दः स्त्रियामित्यनेन संबध्यते, न तु पूर्वेण । तेन नित्यो नलोप इत्याह—**पञ्चतक्षमित्यादि** ॥—**पात्राद्यन्तस्ये**ति । स्त्रीत्वमिति शेषः । आकृतिगणोऽयम् ॥—**सुदिनाहमि**ति । प्रशस्तपर्यायः सुदिनशब्दः 'सुदिनासु समासु कार्यमेतत्प्रतिचिन्वीत विशेषतः स्वयं च' इत्यादिप्रयोगात् ॥—**पथः संख्याव्यये**ति । संख्याव्ययरूपो य आदिस्तस्मादित्यर्थः ॥—**त्रिपथं, विपथमि**ति । 'ऋक्पूरब्धूः–' इत्यप्रत्ययः ॥—**सुपन्थाः, अतिपन्था** इति । 'न पूजनात्' इति समासान्तनिषेधः ॥ कथं तर्हि 'व्यध्वो दुरध्वो विपथः कदध्वा कापथः समाः' इत्यमर इति चेत् । प्रमाद एवायमिति बहवः ॥ मनोरमायां तु 'पथे गतौ' इत्यस्मात्पचाद्यचि पथति व्याप्नोतीति व्युत्पादितः पथशब्दोऽस्ति । तथा च त्रिकाण्डशेषः । 'वाटः पथश्च मार्गः स्यात्' इति । तेन पथशब्देन समासे पुंस्त्वमुपपन्नम् । न चैवं विपथसिद्धावपि कापथो न स्यात्कादेशस्य दुर्लभत्वादिति वाच्यम् । 'ईषदर्थे च' इति तत्संभवात्कुत्सायामर्थतः पर्यवसानादिति स्थितम् ॥ केचित्तु 'पथःसंख्या–' इति वार्तिके कृतसमासान्तस्यैव ग्रहणं, न तु पचाद्यजन्तस्येत्यत्र बीजाभावाद्विपथः कापथ इति प्रयोगो दुरुपपाद एवेत्याहुः ॥ अत्र माधवः । परवल्लिङ्गापवादत्वात्तत्पुरुष एवेदं प्रवर्तते, नान्यत्र । विपथा नगरी, बहुव्रीहिरयम् । पन्थानमतिक्रान्ता अतिपन्था । इहापि न, 'द्विगुप्राप्ता–' इत्यादिना परवल्लिङ्गतायाः प्रतिषेधादिति ॥—**सामान्ये नपुंसकमि**ति । अनियतलिङ्गविषयकमिदम् । तेनादिः पचति, प्रातरादिरिति पुंस्त्वमेव ॥—**मृदु पचती**ति । क्रियाविशेषणत्वाद्द्वितीयान्तम् । धातूपात्तभावनां प्रति हि फलांशः कर्मीभूतः । तथा च फलसामानाधिकरण्ये द्वितीया । अत एव सकृद्दवेत्यादौ कारकपूर्वकत्वादण् । यत्र तु भावनां प्रति करणतया धात्वर्थविशेषोऽन्वेति तत्र तद्विशेषणानां तृतीयान्ततैव, ज्योतिष्टोमेन यजेतेत्यत्र यथा । एतच्च 'करणे यजः' इति सूत्रे वृत्तिपदमञ्जर्योः स्पष्टम् ॥—**तत्पुरुषोऽनञ्**–॥ नञ्समासकर्मधारयभिन्नस्तत्पुरुषो वक्ष्यमाणकार्यभाग्भवतीति सूत्रार्थः ॥—**उपज्ञो**–॥ उपज्ञायत इत्युपज्ञा 'आतश्चोपसर्गे' इति कर्मण्यङ् । उपक्रम्यत इत्युपक्रमः । कर्मणि घञ् । 'नो-

---

१ तिष्यश्चेति—तिष्य एका तारा, पुनर्वसू च द्वे तारे । 'छन्दसि पुनर्वस्वोः–' इति निर्देशात् । २ अधिकारोऽयमिति—परवल्लिङ्गमिति यावदिति भावः ।

तयोरुपज्ञायमानोपक्रम्यमाणयोरादिः प्राथम्यं चेदाख्यातुमिष्यते । पाणिनेरुपज्ञा पाणिन्युपज्ञं ग्रन्थः । नन्दोपक्रमं द्रोणः । **छाया बाहुल्ये** ।२।४।२२। छायान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकं स्यात्पूर्वपदार्थबाहुल्ये । इक्षूणां छाया इक्षुच्छायम् । विभाषासेनेति विकल्पस्यायमपवादः । इक्षुच्छायानिषादिन्य इति तु आ समन्तान्निषादिन्य इत्याङ्प्रश्लेषो बोध्यः । **सभा राजाऽमनुष्यपूर्वा** ।२।४।२३। राजपर्यायपूर्वोऽमनुष्यपूर्वश्च सभान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकं स्यात् । इनसभम् । ईश्वरसभम् ॥ **पर्यायस्यैवेष्यते** ॥ नेह । राजसभा । चन्द्रगुप्तसभा । अमनुष्यशब्दो रूढ्या रक्षःपिशाचादीनाह । रक्षःसभम् । पिशाचसभम् । **अशाला च** ।२।४।२४। संघातार्था या सभा तदन्तस्तत्पुरुषः क्लीबं स्यात् । स्त्रीसभम् । स्त्रीसंघात इत्यर्थः । अशाला किम् । धर्मसभा । धर्मशालेत्यर्थः । **विभाषा सेनासुराच्छायाशालानिशानाम्** ।२।४।२५। एतदन्तस्तत्पुरुषः क्लीबं वा स्यात् । ब्राह्मणसेनम् । ब्राह्मणसेना । यवसुरम् । यवसुरा । कुड्यच्छायम् । कुड्यच्छाया । गोशालम् । गोशाला । श्वनिशम् । श्वनिशा । तत्पुरुषोऽनञ्कर्मधारय इत्यनुवृत्तेर्नेह । दृढसेनो राजा । असेना । परमसेना ॥ ॥ इति तत्पुरुषः ॥

बहुव्रीहिप्रकरणम् ।

शेषो बहुव्रीहिः ।२।२।२३। अधिकारोऽयम् । द्वितीयाश्रितेत्यादिना यस्य त्रिकस्य विशिष्य समासो नोक्तः स शेषः प्रथमान्तमित्यर्थः । **अनेकमन्यपदार्थे** ।२।२।२४। अनेकं प्रथमान्तमन्यस्य पदस्यार्थे वर्तमानं वा समस्यते स

दात्तोपदेशस्य–' इति वृद्धिप्रतिषेधः । उपज्ञा च उपक्रमश्चेति समाहारद्वन्द्वः । स चानुवर्तमानस्य तत्पुरुषस्य विशेषणम् । तच्छब्देन उपज्ञोपक्रमौ परामृश्येते । तदेतत्सकलमभिप्रेत्याह—**उपज्ञायमान** इत्यादि । आख्यातुमिच्छा आचिख्यासेती- च्छाग्रहणं इह विवक्षैव शब्दप्रवृत्तौ नियामिका, न तु वस्तुस्थितिरिति ज्ञापयते । तेन 'तदुपक्रमसौजन्यम्' इत्याद्यपि सिध्यति ॥—**पाणिनेरि**ति । कर्तरि षष्ठी ॥—**नन्दोपक्रमम**िति । नन्दस्योपक्रममिति विग्रहः ॥—**छाया**—॥ बाहुल्ये सति या छाया तद्वाची यश्छायान्तस्तत्पुरुष इत्यर्थः । इह कस्य बाहुल्य इत्यपेक्षायामावरकद्रव्यनिमित्तत्वाच्छायायास्तद्बाहुल्य इति गम्यते । तच्चावरकं पूर्वपदार्थभूतमेवेत्याशयेनाह—**पूर्वपदार्थबाहुल्ये** इति । पूर्वपदार्थबाहुल्ये किम् । कुड्यस्य छाया कुड्यच्छाया ॥—**प्रश्लेषो बोध्य** इति । केचित्तु 'इक्षुच्छायनिषादिन्यः' इत्येव पठन्ति ॥—**सभा**—॥—**इनसभमि**त्यादि । इनशब्दोऽत्र राजपर्यायः । ईश्वरशब्दश्च । ननु 'स्वं रूपम्–' इति वचनाद्राजशब्दस्यैव ग्रहणं युक्तं न पर्यायस्येत्यत आह—**पर्यायस्यैवेष्यत** इति । एवकारेण स्वरूपस्य विशेषाणां च निरासः कथं तर्हि 'नृपतिसभामगमन्नवेपमानः' इति कीचकवधे ॥ अत्र केचित् । ना पतिर्यस्यां सभायामिति बहुव्रीहौ कृते पश्चात्कर्मधारयः । 'अनञ्कर्मधारयः' इत्युक्तेर्न क्लीबत्वमित्याहुः ॥ रक्षितस्त्वाह । गजपतिवन्नृपतिरपि राजविशेषस्तेनात्र नानुपपत्तिरिति ॥—**अशाला च** ॥ शालावाची संघातवाची च सभाशब्दस्तत्र राजमनुष्यपूर्वत्वे शालावाचिनः क्लीबत्वमुक्तम् । अनेन तु संघातवाचिनो विधीयत इत्याह—**संघातार्थे**ति ॥—**विभाषा सेना**—॥ प्रथमार्थे षष्ठीति सेनादिभिस्तत्पुरुषो विशेष्यते । विशेषणेन तदन्तविधिस्तदाह—**एतदन्त** इति ॥—**श्वनिशमि**ति । कृष्णचतुर्दशी । तस्यां किल केचिच्छ्वान उपवसन्ति । एतच्च शाबरभाष्यतिर्यगधिकरणे स्पष्टम् ॥ 'तत्पुरुष–' इत्याद्यधिकारसूत्रस्यात्रैव प्रयोजनं, न तु 'संज्ञायां कन्थोशीनरेषु' इत्यादिपञ्चसूत्र्याम् । अतत्पुरुषस्य नञ्समासस्य कर्मधारयस्य च तत्रासंभवादित्याकरे स्थितम् । तथैव प्रत्युदाहरति—**दृढसेन** इत्यादि ॥ ननु बहुव्रीहौ विशेष्यनिघ्नता न्याय्यैवेति किमनेन तत्पुरुषग्रहणेन । मैवम् । न्यायापेक्षया वचनस्य बलीयस्त्वात् । किं चासति तद्ग्रहणे द्वन्द्वे नपुंसकता स्यात्परवल्लिङ्गापवादत्वादस्य प्रकरणस्येति दिक् ॥ इति तत्पुरुषः ॥

शेषो बहुव्रीहिः ॥ 'शिष असर्वोपयोगे' कर्मणि घञ् । अत्र वृत्तिकृत् यत्रान्यसमासो नोक्तः सः शेष इत्याह । येषां पदानां यस्मिन्नर्थेऽव्ययीभावादिसंज्ञकः समासो न विहितः स शेष इत्यर्थ इति हरदत्तो व्याख्यत् ॥ एतच्च 'प्राक्कडारात्परं कार्यम्' इति पाठाभिप्रायेण बोध्यम् ॥ अस्मिंस्तु पक्षे शेषग्रहणाभावे उन्मत्तगङ्गमित्यत्र परत्वाद्बहुव्रीहिः स्यात् । निरवकाशत्वाच्चाव्ययीभाव इत्युन्मत्तगङ्ग इत्याद्यनिष्टं पक्षे प्रसज्येत ॥ 'आकडारादेका–' इति पाठाभ्युपगमपक्षे त्वेकसंज्ञाधिकारेणैवोन्मत्तगङ्गमित्यादिसिद्धेः शेषग्रहणं व्यर्थम् । निरवकाशतयाऽव्ययीभावसंज्ञाया बहुव्रीहिसंज्ञाया बाधात् । अतस्तत्रापि प्रयोजनमाह—**द्वितीयाश्रितेत्यादिने**ति । शेषाधिकारस्थबहुव्रीहेरेव 'शेषाद्विभाषा' इति कप्प्रत्ययो नान्यस्माद्बहुव्रीहिरित्येतल्लाभार्थमपि शेषग्रहणमावश्यकमिति बोध्यम् ॥—**यस्य त्रिकस्ये**ति ॥ यद्यपि 'प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया' इत्युक्तम् । तथापि 'द्वितीया श्रितादिभिः' इतिवत् 'प्रथमा केनचित्सह समस्यते' इति नोक्तमित्यर्थः ॥ वार्तिककृता प्रथमयेत्युक्तावपि सूत्रकृता नोक्तमिति वा ॥—**प्रथमान्तमि**ति । कण्ठेकाल इत्यादिबहुव्रीहिस्तु ज्ञापकसाध्य इति भावः ॥—**अन्यस्य पदस्यार्थ** इति । समस्यमानपदातिरिक्तस्य पदस्यार्थे इत्यर्थः । पदेन हि प्रकृत्यर्थोपसर्जनकः कर्मकर्त्रादिरभिधीयते । प्रथमान्तेन तु प्रातिपदिकार्थमात्रम् ॥ यद्यपि त्रिकपक्षे संख्या प्रत्ययार्थः, तथापि तस्याः प्रकृ-

बहुव्रीहिः । अप्रथमा विभक्त्यर्थे बहुव्रीहिरिति समानाधिकरणानामिति च फलितम् । प्राप्तमुदकं यं प्राप्तोदको ग्रामः । ऊढरथोऽनड्वान् । उपहृतपशू रुद्रः । उद्धृतौदना स्थाली । पीताम्बरो हरिः । वीरपुरुषको ग्रामः । प्रथमार्थे तु न । वृष्टे देवे गतः । व्यधिकरणानामपि न । पञ्चभिर्भुक्तमस्य ॥ ॐ **प्रादिभ्यो धातुजस्य वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः** ॥ प्रपतितपर्णः प्रपर्णः ॥ ॐ **नञोऽस्त्यर्थानां वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः** ॥ अविद्यमानपुत्रः अपुत्रः । अस्तीति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययम् । अस्तिक्षीरा गौः । **स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनूङ् समानाधिकरणे स्त्रियामपूरणीप्रियादिषु** ।६।३।३४। भाषितपुंस्कादनूङ् ऊङोऽभावो यस्यामिति बहुव्रीहिः निपातनात्पञ्चम्या अलुक् षष्ठ्याश्च लुक् । तुल्ये प्रवृत्तिनिमित्ते यदुक्तपुंस्कं तस्मात्पर ऊङोऽभावो यत्र तथाभूतस्य स्त्रीवाचकशब्दस्य पुंवाचकस्येव रूपं

त्यर्थं प्रति विशेषणत्वान्न प्रकृत्यर्थोपसर्जनकः प्रत्ययार्थः प्रथमान्तस्यास्ति । एवं च 'द्वितीयान्तार्थे' इति फलितम् । तदाह —**अप्रथमाविभक्त्यर्थ** इति ॥—**समाने**ति । एतच्च शेषग्रहणाल्लब्धम् ॥ अनेकं किम् । बहूनामपि यथा स्यात् । एतच्च मूल एव स्फुटीभविष्यति । अनिञ्चिधौ केवलग्रहणं ज्ञापकीकृत्यानेकग्रहणमिह सुत्यजमित्याहुः ॥ अन्यग्रहण किम् । बहुव्रीहितत्पुरुषयोर्विषयविभागो यथा विज्ञायेत, स्वपदार्थे हि सावकाशं तत्पुरुषं परत्वादन्यपदार्थे बहुव्रीहिर्बाधते । असति त्वन्यग्रहणे कण्ठेकाल इत्यादौ व्यधिकरणपदे बहूनां समुदाये च सावकाशं बहुव्रीहिं स्वपदार्थे इवान्यपदार्थेऽपि नीलोत्पलं सर इत्यादौ समानाधिकरणे तत्पुरुषो बाधेत ॥ पदग्रहणं किम् । वाक्यार्थे मा भूत् । ग्राहवती नदी । इह मा स्नासीरिति वाक्यार्थे गम्यते ॥ अर्थग्रहणं किम् । यावता पदे पदान्तरस्य वृत्त्यसंभवादेव पदार्थे भविष्यति । अत्राहुः—प्रकृत्यर्थविशिष्टप्रत्ययार्थाभिधानं यथा स्यात् । अन्यथा प्राधान्यात् प्रत्ययार्थमात्रं गृह्येत । इष्टापत्तौ तु चित्रगुरित्येतत् षष्ठ्यर्थसंबन्धमात्रपरं स्यात् । तथा च देवदत्तादेः सामानाधिकरण्यं न स्यादिति । अत्रेदमवधेयम् 'सुपो–' इत्येतन्नानुवर्तते । तेनात्रानेकं प्रथमान्तं मिथः 'समस्यते' इति पर्यवसन्नोऽर्थः । एवं च द्विपदबहुव्रीहिरबाध एव ॥ ये तु 'सुप्सुपा' इत्यनुवर्त्य 'अनेकं सुबन्तं सुपा सह–' इति व्याचक्षते तेषां तु द्विपदबहुव्रीहिर्दुर्लभ एवेति ॥ द्वितीयादिविभक्त्यर्थे क्रमेणोदाहरति—**प्राप्तमि**त्यादि । ग्रामकर्मकप्राप्तिकर्तृ उदकं विग्रहार्थः । उदककर्तृकप्राप्तिकर्मेति समासार्थः । विग्रहवाक्ये स इति प्रयोगे तु तस्याप्ययमेवार्थः ॥ अनडुत्कर्तृकोद्वहनकर्मीभूतो रथः । रथकर्मकोद्वहनकर्ता तु समासार्थः ॥ रुद्रसंप्रदानकोपहरणकर्मीभूतः, पशुः । पशुकर्मकोपहरणसंप्रदानं तु समासार्थः ॥ स्थाल्यवधिकोद्धरणकर्म ओदनः । ओदनकर्मकोद्धरणावधिः स्थाली समासार्थ इत्यादि ॥ इह कर्मादीनां समासेनाभिहितत्वात्प्रथमा ॥ ननु वाक्ये धात्वर्थं प्रति क्तप्रत्ययार्थस्य कर्तुः कर्मणो वा विशेष्यसत्त्वाद्वृत्तावपि तथैवोचितेति प्राप्तोदकोढरथादौ उदककर्तृकप्राप्तीत्यादिविवर्णनं तु न युज्यते इति चेत् । उच्यते । एकार्थीभावादिभिर्वृत्तौ विशिष्टार्थविषयशक्त्यन्तरमेव स्वीक्रियते, न त्ववयवशक्तिः इति नानुपपत्तिः ॥ व्यपेक्षावादिभिस्त्वगत्या भिन्नैव व्युत्पत्तिः स्वीकार्या । किं च कर्तृविशिष्टप्राप्तेः पदार्थत्वे तस्यैव नामार्थत्वादुदकस्य तदभेदो वाच्यः, स च बाधितः, न हि कर्तृविशिष्टा प्राप्तिरुदकमिति संभवति । अत एव 'बहूनां वृत्तिधर्माणां वचनैरेव साधने । स्यान्महद्गौरवम्' इत्यादिना समर्थसूत्रे एकार्थीभावपक्ष एव प्रबल इत्यवोचाम ॥—**प्रथमार्थे तु ने**ति । शेषपदेन वा अन्यपदार्थे इत्यनेन वा अतिप्रसङ्गवारणात् 'अप्रथमाविभक्त्यर्थे' इति वचनं न कर्तव्यमिति भावः ॥—**व्यधिकरणानामि**त्यादि । इह शेषपदेनैव वारितोऽतिप्रसङ्ग इति 'समानाधिकरणानां बहुव्रीहिः' इत्यपि न कर्तव्यमिति भावः ॥ 'यत्रान्यसमासो नोक्तः स शेषः' इति वृत्तिकारादीनां मते तु 'प्रथमान्तानामेव बहुव्रीहिः' इत्यलाभात्कर्तव्यमेवेदं वचनमिति बोध्यम् ॥—**प्रादिभ्य** इति । प्रादिभ्यः परं यद्धातुजं तदन्तस्य पदान्तरेण बहुव्रीहिर्व्याख्येय इति सूत्रसिद्धानुवादः ॥—**वा चे**ति । इदं तु वाचनिकम् । पूर्वपदान्तर्गतस्योत्तरपदस्य धातुजस्य लोपो वाच्य इत्यर्थः । एतच्च प्रादीनामेव वृत्तौ विशिष्टार्थवृत्तितामाश्रित्य सुत्यजम् ॥—**नञोऽस्त्यर्थानामि**ति । नञः परेषामस्त्यर्थवाचिनां पदान्तरेण बहुव्रीहिर्व्याख्येयः, अस्त्यर्थवाचिनां तु लोप इत्यर्थः ॥ अस्त्यर्थाना किम् । अनुपनीतपुत्रः । नञः किम् । निर्विद्यमानपुत्रः ॥ नन्विह 'सुपा' इत्यननुवृत्तावपि सुबित्येतदनुवर्तते । तथा चास्तिक्षीरेति प्रयोगो दुर्लभ इत्याशङ्क्य तं साधयति—**विभक्तिप्रतिरूपकमि**ति ॥—**स्त्रियाः पुंवत्**—॥—**निपातनादि**ति । एतच्च पूर्वत्रापि योज्यम् । अन्यथा व्यधिकरणानां बहुव्रीहिः स्वरसतो न सिध्येत् ॥ —**लुगि**ति । अनूङिति प्रथमान्तम् । षष्ठ्यर्थे प्रथमेति हरदत्तः ॥ एवं च सूत्रे केषांचित् 'अनूङः समानाधिकरणे' इति षष्ठ्यन्तपाठोऽसांप्रदायिक इति भावः ॥—**तुल्ये** इत्यादि । 'भाषितः पुमान् यस्मिन्' इत्यादिव्याख्यानादयमर्थो लभ्यते इति 'तृतीयादिषु भाषितपुंस्कम्' इत्यत्रोपपादितम् । यद्यत्र 'भाषितः पुमान्येन तद्भाषितपुंस्कम्' इत्युच्येत तर्हि कुटीभार्यः द्रोणीभार्य इत्यादावतिप्रसङ्गः स्यात् । भवति हि कुटशब्दो घटे पुंलिङ्गो, गेहे तु स्त्रीलिङ्गः । द्रोणशब्दस्तु परिमाणविशेषे पुंलिङ्गो, गवादन्यां तु स्त्रीलिङ्ग इति ॥— **ऊङभावो यत्रे**ति ॥ यदि तु ऊङन्योऽनूङिति पर्युदासः स्यात् तर्हि दा-

---

१ पुंवाचकस्येवेति—प्रत्यासत्त्या पुंवद्भावभाजः शब्दस्य प्रयोगान्तरे पुमांसमाचक्षाणस्य यद्रूपं तदेवातिदिश्यते, तेन जरतीशब्देन विग्रहे वृद्धगुरिति, वरटाभार्या यस्येति विग्रहे हंसभार्यः इति च न भवति ।

स्यात्समानाधिकरणे स्त्रीलिङ्गे उत्तरपदे न तु पूरण्यां प्रियादौ च परतः । गोस्त्रियोरिति ह्रस्वः । चित्रा गावो यस्येति लौकिकविग्रहे । चित्रा अस् गो अस् इत्यलौकिकविग्रहे । चित्रगुः । रूपवद्भार्यः । चित्रा जरती गौर्यस्येति विग्रहे अनेकोक्तेर्बहूनामपि बहुव्रीहिः । अत्र केचित् । चित्राजरतीगुः । जरतीचित्रागुर्वा । एवं दीर्घातन्वीजङ्घः । तन्वीदीर्घाजङ्घः । त्रिपदे बहुव्रीहौ प्रथमं न पुंवत् । उत्तरपदस्य मध्यमेन व्यवधानात् । द्वितीयमपि न पुंवत् । पूर्वपदत्वाभावात् । उत्तरपदशब्दो हि समासस्य चरमावयवे रूढः । पूर्वपदशब्दस्तु प्रथमावयवे रूढ इति वदन्ति । वस्तुतस्तु नेह पूर्वपदमाक्षिप्यते । आनङ् ऋत इत्यत्र यथा । तेनोपान्त्यस्य पुंवदेव । चित्राजरद्गुरित्यादि । अत एव चित्राजरत्यौ गावौ यस्येति द्वन्द्वगर्भेऽपि चित्राजरद्गुरिति भाष्यम् । कर्मधारयपूर्वपदे तु द्वयोरपि पुंवत् । जरच्चित्रगुः । कर्मधारयोत्तरपदे तु चित्रजरद्गवीकः । स्त्रियाः किम् । ग्रामणि कुलं दृष्टिरस्य ग्रामणिदृष्टिः । भाषितपुंस्कात्किम् । गङ्गाभार्यः । अनूङ् किम् । वामोरूभार्यः । समानाधिकरणे किम् । कल्याण्याः माता कल्याणीमाता । स्त्रियां किम् । कल्याणी प्रधानं यस्य स कल्याणीप्रधानः । पूरण्यां तु । सू अप्पूरणीप्रमाण्योः ।५।४।११६। पूरणार्थप्रत्ययान्तं यत् स्त्रीलिङ्गं तदन्तात्प्रमाण्यन्ताच्च बहुव्रीहेरप् स्यात् । कल्याणी पञ्चमी यासां रात्रीणां ताः कल्याणीपञ्चमा रात्रयः । स्त्री प्रमाणी यस्य स स्त्रीप्रमाणः । पुंवद्भावप्रतिषेधोऽप्प्रत्ययश्च प्रधानपूरण्यामेव । रात्रिः पूरणी वाच्या चेत्युक्तोदाहरणे मुख्या[१] । अन्यत्र तु । सू नद्यृतश्च ।५।४।१५३। नद्युत्तरपदादृदन्तोत्तरपदाच्च बहुव्रीहेः कप्स्यात् । पुंवद्भावः । सू केऽणः ।७।४।१३। के परेऽणो ह्रस्वः स्यात् । इति

वाद्यन्तमेव गृह्येत । ततः किमिति चेत्, दरदोऽपत्यं दारदः । 'द्व्यञ्मगध–' इत्यण्, तस्य स्त्रियाम् 'अतश्च' इति लुक् । दरद्, सा चासौ वृन्दारिका च दारदवृन्दारिकेत्यादि न सिध्येत् । न ह्यत्र दर्शनीया भार्या यस्य दर्शनीयभार्य इत्यादाविव स्त्रीप्रत्ययः कश्चिदस्तीति भावः ॥ ननु 'न कोपधायाः' ऊङश्च इत्येव सूत्र्यतामिति चेत् । न । बाधकबाधनार्थेन 'पुंवत्कर्मधारय–' इत्यनेन वामोरुभार्येति कर्मधारये पुंवद्भावापत्तेः । पृथक्प्रतिषेधसामर्थ्यात्सिद्धान्ते तु न दोषः ॥ स्त्रिया इत्यस्य स्त्रीप्रत्ययपरतां वारयति—**स्त्रीवाचकस्ये**ति । 'स्त्रीप्रत्ययस्य पुंवद्भावः' इत्युक्ते तु स्त्रीप्रत्ययलोप इत्येवार्थः पर्यवस्यतीति दारदवृन्दारिकेति न सिध्येत् । किं च पटुभार्य इत्यत्र उत्तरपदनिमित्ताया ङीपो निवृत्तेः 'अचः परस्मिन्' इति स्थानिवद्भावाद्यण् स्यात् ॥ अपि च वतण्डस्यापत्यं स्त्री वतण्डी 'वतण्डाच्च' इति यञ्, 'लुक् स्त्रियाम्' इति तस्य लुक् । शार्ङ्गरवादित्वान् ङीन् । वतण्डी चासौ वृन्दारिका च वातण्ड्यवृन्दारिका । अत्र पुंवद्भावेन ङीनो निवृत्तावपि अर्थगतस्य स्त्रीत्वस्यानिवृत्तत्वात् 'लुक् स्त्रियाम्' इति यञो लुक् प्रसज्येतेति भावः ॥—**ह्रस्व** इति । अनेकमिति प्रथमानिर्दिष्टत्वात् 'प्रथमानिर्दिष्टम्' इति 'एकविभक्ति च–' इति वा गोशब्दस्योपसर्जनत्वादिति भावः ॥—**चित्रा असि**ति । 'अन्तरङ्गानपि–' इति न्यायादिह पूर्वसवर्णदीर्घो न प्रवर्तते । अन्यथा एकादेशस्य परादिवत्त्वेन सुपो लुकि चित्रगुरित्यत्र अकारो न लभ्येतेति भावः ॥—**नेहे**ति । अत्रैव सूत्रे पट्वीमृद्व्यौ भार्ये अस्येति द्वन्द्वगर्भबहुव्रीहौ पट्वीमृदुभार्य इति भाष्योदाहरणादिति भावः ॥—**आनङि**ति । तथा च 'समर्थ–'सूत्रे भाष्ये होतृपोतृनेष्टोद्गातार इत्यत्र चतुर्णां द्वन्द्वे तृतीयस्यानङ् उदाहृतः । पूर्वपदाक्षेपे तु न सिध्येत् । न ह्यत्र नेष्टा पूर्वपदं, होतुरेव पूर्वपदत्वादिति भावः ॥—**अत एवे**ति । पूर्वपदानामनाक्षेपादेवेत्यर्थः ॥—**चित्राजरदि**ति । द्वन्द्वान्तर्गतजरच्छब्दस्योत्तरपदत्वेऽप्यसमानाधिकरण्यान्न टापो निवृत्तिः । न चैवमपि द्वन्द्वात्मकस्य पूर्वपदस्य समानाधिकरणोत्तरपदपरत्वात्पुंवद्भावे टान्निवृत्तिर्दुर्वारेति वाच्यम् । द्वन्द्वान्तर्गतचित्रजरच्छब्दयोः स्त्रीप्रत्ययप्रकृत्योः प्रत्येकं भाषितपुंस्कत्वेऽपि द्वन्द्वात्मकस्य पूर्वपदस्यातथात्वात् ॥—**द्वयोरपी**ति । पूर्वपदान्तर्गतमुत्तरपदमाश्रित्य प्रथमस्यापि पुंवद्भाव इति भावः ॥—**जरच्चित्रे**ति । 'पूर्वकालैक–' इति समासः । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया जरद्ग्रहणेन जरतीशब्दस्यापि ग्रहणात् ॥—**चित्रजरद्गवीक** इति । जरती चासौ गौश्च जरद्गवी 'गोरतद्धित–' इति टचि टित्वान् ङीप् । चित्रा जरद्गवी यस्येति बहुव्रीहौ 'नद्यृतश्च' इति वक्ष्यमाणः कप् ॥—**वामोरूभार्य** इति । 'संहितशफलक्षणवामादेश्च' इत्यूङ् ॥—**प्रधानमि**ति । भावल्युडन्तं नित्यनपुंसकम् ॥—**पञ्चमी**ति ॥ 'तस्य पूरणे' इति डट् 'नान्तादसंख्यादेः–' इति डटो मडागमः ॥ 'टिड्ढा–' इति ङीप् ॥—**प्रमाणी**ति । करणे ल्युट् तदन्तस्य विशेष्यनिघ्नत्वात् स्त्रियां ङीप् ॥ कथं तर्हि 'प्रमाणाय स्मृतौ' इति शाबरभाष्यमिति चेत् । अत्र भट्टाः—'प्रमाणमयते याति मूलभूतां श्रुतिं यतः । क्विबन्ताद्यतेस्तस्मात्प्रमाणा स्मृतिरुच्यते' इत्याहुः ॥ तत्रायतेः क्विपि 'ह्रस्वस्य पिति कृति–' इति तुकि टाप् दुर्लभः । तथाप्यागमशास्त्रस्यानित्यत्वात्तुङ्नेति बोध्यम् ॥ क्विबिवाचरति क्विप् विजित्यर्थ इति वा व्याख्येयम् ॥ अन्ये तु प्रमाणं वेदस्तद्वदाचरतीत्याचारक्विबन्तात्प्रमाणशब्दात्पचाद्यचि टाबित्याहुः ॥—**प्रधानपूरण्यामेवे**ति । प्रधाने कार्यसंप्रत्ययान्न्यायसिद्धमिदम् ॥—**नद्यृतः**—॥ तपरत्वं स्पष्टार्थम् ॥—**नद्युत्तरपदादि**ति । नद्यन्तादिति नोक्तं, कप्प्रत्ययेन सह समासे कृते

---

१ मुख्येति—उद्भूतावयवभेदस्य रात्रिसमूहस्य प्रधानत्वेन यथा प्रथमाद्या रात्रयः समासाभिधेयाः, एवं पञ्चम्यपीति वर्तिपदार्थस्यान्यपदार्थेऽनुप्रवेशात्प्राधान्यमिति भावः ।

प्राप्ते । ✱ न कपि ।७।४।१४। कपि परे ह्रस्वो न स्यात् । कल्याणपञ्चमीकः पक्षः । अत्र तिरोहितावयवभेदस्य पक्षस्यान्यपदार्थतया रात्रिरप्रधानम् । बहुकर्तृकः । अप्रियादिषु किम् । कल्याणीप्रियः । प्रिया । मनोज्ञा । कल्याणी । सुभगा । दुर्भगा । भक्तिः । सचिवा । स्वसा । कान्ता । क्षान्ता । समा । चपला । दुहिता । वामा । अबला । तनया ॥ सामान्ये नपुंसकम् ॥ दृढं भक्तिर्यस्य स दृढभक्तिः । स्त्रीत्वविवक्षायां तु दृढाभक्तिः । ✱ **तसिलादिष्वाकृत्वसुचः** ।६।३।३५। तसिलादिषु कृत्वसुजन्तेषु परेषु स्त्रियाः पुंवत्स्यात् । परिगणनं कर्तव्यम् । अव्याप्त्यतिव्याप्तिपरिहाराय । त्रतसौ । तरप्तमपौ । चरड्जातीयरौ । कल्पब्देशीयरौ । रूपप्पाशपौ । थाल् । तिल्थ्यनौ । बह्वीषु बहुत्र । बहुतः । दर्शनीयतरा । दर्शनीयतमा । घरूपेति वक्ष्यमाणो ह्रस्वः परत्वात्पुंवद्भावं बाधते । पट्वितरा । पट्वितमा । पटुचरी । पटुजातीया । दर्शनीयकल्पा । दर्शनीयदेशीया । दर्शनीयरूपा । दर्शनीयपाशा । बहुथा । प्रशस्ता वृकी वृकतिः । अजाभ्यो हिता अजथ्या ॥ ✱ **शसि बह्वल्पार्थस्य पुंवद्भावो वक्तव्यः** ॥ बह्वीभ्यो देहि बहुशः । अल्पाभ्यो देहि अल्पशः ॥ ✱ **त्वतलोर्गुणवचनस्य** ॥ शुक्लाया भावः शुक्लत्वम् । शुक्लता । गुणवचनस्य किम् । कर्त्र्या भावः कर्त्रीत्वम् । शरदः कृतार्थतेत्यादौ तु सामान्ये नपुंसकम् ॥ ✱ **भस्याढे तद्धिते** ॥ हस्तिनीनां समूहो हास्तिकम् । अढे किम् । रौहिणेयः । स्त्रीभ्यो ढगिति ढोऽत्र गृह्यते । अग्नेर्ढगिति ढकि तु पुंवदेव । अग्नायी देवताऽस्य स्थालीपाकस्याग्नेयः । सपत्नीशब्दस्त्रिधा । शत्रुपर्यायात्सपत्नशब्दाच्छार्ङ्गरवादित्वात् ङीन्येकः । समानः पतिर्यस्या इति विग्रहे विवाहनिबन्धनं पतिशब्दमाश्रित्य नित्यस्त्रीलिङ्गो द्वितीयः । स्वामिपर्यायपतिशब्देन भापितपुंस्कस्तृतीयः । आद्ययोः शिवाद्यण् । सपत्न्या अपत्यं सापत्नः । तृतीयात्तु लिङ्गविशिष्टपरिभाषया पत्युत्तरपदलक्षणो ण्य एव ।

बहुव्रीहेरनद्यन्तत्वात् । उत्तरपदं तु नद्यन्तं भवत्येव, 'समासे अन्तः समासान्तः' इति पक्षाश्रयणादिति बोध्यम् ॥—**दृढमि**ति ॥ अदार्ढ्यनिवृत्तिमात्रपरत्वेनात्र दृढशब्दप्रयोगान्न लिङ्गविशेषविवक्षितेति भावः । लिङ्गविशेषविवक्षायां तु दृढाभक्तिरित्यादिसिद्ध्ये प्रियादिषु भक्तिशब्दपाठः ॥—**तसिलादिषु कृत्वसुजन्तेष्वि**ति । 'पञ्चम्यास्तसिल्' इत्यारभ्य 'संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच्–' इत्येतत्पर्यन्तेष्वित्यर्थः ॥—**अव्याप्त्यतिव्याप्तिवारणाये**ति । वृकतिरजथ्या बहुश इत्यत्राव्याप्तिः, तसिलादिकृत्वसुच्पर्यन्तेषु तिल्थ्यन्शसां पाठाभावात् । पट्वीदेश्या शुभ्रारूप्य इत्यत्रातिव्याप्तिः, 'ईषदसमाप्तौ–' इति देशस्य 'षष्ठ्या रूप्य च' इति रूप्यस्य च तत्र पाठात् । अतस्तन्निवारणाय परिगणनमित्यर्थः ॥ परिगणितान् त्रतसादीन् क्रमेणोदाहरति—**बह्वीष्वि**ति । यद्यपि बह्वादिषु ङीषो वैकल्पिकत्वात्तदभावे बहुत्रेत्यादि सिध्यति । तथापि पक्षे बह्वीत्रेत्याद्यनिष्टवारणायेदम् ॥ ततस्त्रेति प्राचोक्तमुदाहरणमत्रोपेक्षितम् । 'सर्वनाम्नां वृत्तिमात्रे' इत्यनेन गतार्थत्वादिति मनोरमायां स्थितम् ॥—**पट्वितरे**ति ॥ प्राचा तु पटुतरेत्युदाहृतम्, तत्प्रामादिकमिति भावः ॥—**पटुचरी**ति । 'भूतपूर्वे चरट्' ॥—**पटुजातीये**ति । 'प्रकारवचने जातीयर्' ॥—**दर्शनीयरूपे**त्यादि । 'प्रशंसायां रूपप्' । 'याप्ये पाशप्' ॥—**बहुथे**ति 'प्रकारवचने थाल्' तत्र हि 'किंसर्वनामबहुभ्यः' इत्यधिकृतम् ॥—**वृकतिरि**ति । 'वृकज्येष्ठाभ्यां तिल्तातिलौ च छन्दसि' इति तिल् ॥—**अजथ्ये**ति । 'अजाविभ्यां थ्यन्' ॥—**शसी**ति । 'बह्वल्पार्थात्–' इति यश्शस् स तसिलादिषु ज्ञातव्य इत्यर्थः । त्रतसादिषु परिगणनं कर्तव्यमिति यावत् ॥—**त्वतलोर्गुणवचनस्य** । गुणस्येति वक्तव्ये वचनग्रहणं प्रसिद्धगुणपरिग्रहार्थम् । अतस्तथैवोदाहरति—**शुक्लत्वं शुक्लते**ति ॥ नन्विह जातिसंज्ञाव्यतिरिक्तं धर्ममात्रं गुण इति यत्प्राचीनैरुक्तं, तत्स्वीकर्तव्यम् । अन्यथा 'निरीक्ष्य मेने शरदः कृतार्थता' 'सा मुमोच रतिदुःखशीलताम्' इत्यादिषु पुंवद्भावाप्रवृत्त्या दीर्घश्रवणं स्यादित्यत आह—**सामान्ये नपुंसकमि**ति ॥ एवं च 'नेष्टं पुरो द्वारवतीत्वमासीत्' इत्यादिप्रयोगो निर्बाध इति भावः ॥—**हास्तिकमि**ति । 'अचित्तहस्तिधेनोः–' इति ठक् । न चात्र 'यस्येति–' लोपेन निर्वाहः, तस्य 'असिद्धवदत्रा–' इत्यसिद्धत्वात् 'अचः परस्मिन्' इति स्थानिवद्भावाच्च 'नस्तद्धिते' इति टिलोपानापत्तेः । न च 'ठक्छसोश्च' इत्यनेनैवात्र पुंवद्भावसिद्धिः शङ्क्या । छसा साहचर्यात् । 'भवतष्ठक्छसौ' इत्यस्यैव ठकस्तत्र ग्रहणात् । नापि 'जातेश्च' इति पुंवद्भावनिषेधः शङ्क्यः । अस्मादेव भाष्योदाहरणात् 'सौत्रस्यैव निषेधो, न त्वौपसंख्यानिकस्य' इति ज्ञापनात् ॥—**रौहिणेय** इति । रोहितशब्दात् 'वर्णादनुदात्तात्' इति ङीब्नकारौ । सति तु पुंवद्भावे तयोर्निवृत्तौ रौहितेय इति स्यादिति भावः ॥—**गृह्यत** इति । व्याख्यानादिति शेषः ॥—**अग्नायी**ति । अग्निशब्दात् 'वृषाकप्यग्नि–' इति स्त्रियां ङीबैकारादेशौ ॥—**आग्नेय** इति । पुंवद्भावाभावे तु आग्नायेय इति स्यादिति भावः ॥—**शत्रुपर्यायादि**ति । अत्र च 'व्यन् सपत्ने' इति निर्देशो लिङ्गम् । 'रिपौ वैरिसपत्नारिद्विषद्द्वेषणदुर्हृदः' इत्यमरः ॥—**विवाहनिबन्धनमि**ति । तज्जन्यसंस्कारविशेषविशिष्टे रूढमित्यर्थः ॥—**सापत्न** इति । अभाषितपुंस्कत्वात् द्वितीयस्य पुंवद्भावो न भवति । सति च पुंवद्भावे नकारादेशाभावात्सापत इति स्यात् । आद्यस्य तु पुंवद्भा-

---

१ गुणवचनस्येति—अत्र संज्ञाकृदन्ततद्धितान्तसमस्तसर्वनामसंख्याशब्दातिरिक्तः शब्दो गुणवचनशब्देनोच्यते, आकडारसूत्रभाष्यतस्तथैव लाभात्, अत एव 'एकतद्धिते च' इत्यत्र एकत्वमिति पुंवत्त्वात्सिद्धमित्याशङ्क्य न सिध्यति, उक्तमेतत्त्वतलोर्गुणवचनस्य इत्युक्तम् ।

न त्वण् । शिवादौ रूढयोरेव ग्रहणात् । सापत्यः ॥ ※ **ठक्छसोश्च** ॥ भवत्याश्छात्रा भावत्काः । भवदीयाः । एतद्वार्तिकमेकतद्धिते चेति सूत्रं च न कर्तव्यम् । सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भाव इति भाष्यकारेष्ट्या गतार्थत्वात् । सर्वमयः । सर्वकाम्यति । सर्विका भार्या यस्य स सर्वकभार्यः । सर्वप्रिय इत्यादि । पूर्वस्यैवेदम् । सर्वस्याद्वेति लिङ्गात् । तेनाकचि एकशेषवृत्तौ च न । सर्विका । सर्वाः ॥ ※ **कुक्कुट्यादीनामण्डादिषु**[1] ॥ कुक्कुट्या अण्डं कुक्कुटाण्डम् । मृग्याः पदं मृगपदम् । मृगक्षीरम् । काकशावः । **क्यङ्मानिनोश्च** ।६।३।३६। एतयोः परतः पुंवत् । एनीवाचरति एतायते । श्येनीवाचरति श्येतायते । स्वभिन्नां कांचिद्दर्शनीयां मन्यते दर्शनीयमानिनी । दर्शनीयां स्त्रियं मन्यते दर्शनीयमानी चैत्रः । **न कोपधायाः** ।६।३।३७। कोपधायाः स्त्रिया न पुंवत् । पाचिकाभार्यः । रसिकाभार्यः । मद्रिकायते । मद्रिकामानिनी ॥ ※ **कोपधप्रतिषेधे तद्धितवुग्रहणम्** ॥ नेह । पाका भार्या यस्य स पाकभार्यः ॥ **संज्ञापूरण्योश्च** ।६।३।३८। अनयोर्न पुंवत् । दत्ताभार्यः । दत्तामानिनी । दानक्रियानिमित्तः स्त्रियां पुंसि च संज्ञा-

---

वेऽपि सापत्न इत्येव भवतीति भावः ॥—**रूढयोरेवे**ति । आद्यः शब्दो रूढः, द्वितीयस्तु योगरूढः, तेन 'समानः पतिर्यस्याः' इति विग्रहो न विरुध्यत इति दिक् ॥—**ठक्छसोश्च** ॥ अभत्वार्थ आरम्भः ॥—**भावत्का** इति । 'भवतष्ठक्छसौ' ठावस्थायामेव पुंवद्भावे कृते 'ठस्येकः' इति इकादेशं बाधित्वा तान्तलक्षणः कादेशः ॥ नन्विकादेशे भत्वात् 'भस्याढे—' इति पुंवद्भावे सति कादेशप्रवृत्त्या रूपसिद्धौ किमत्र ठग्ग्रहणेन । मैवम् । मथितं पण्यमस्य माथितिक इत्यत्रेवाल्विधित्वेन स्थानिवद्भावायोगात्सन्निपातपरिभाषया वा कादेशप्रवृत्तेर्दुर्लभत्वात् । अतः 'ठक्छसोः' इति ठग्ग्रहणं कर्तव्यमेव ॥—**भवदीया** इति । छसः सित्करणात् 'सिति च' इति पदसंज्ञा । तेनात्र जश्त्वं भवति । एवं च पदसंज्ञया भसंज्ञाया बाधात् 'भस्याढे—' इत्यस्याप्रवृत्त्या वार्तिके छस्ग्रहणं कृतम् ॥—**भाष्यकारेष्ट्ये**ति । अनेन सूत्रवार्तिकयोरुक्तिसंभवो ध्वनितः । उत्तरं दृष्ट्वा पूर्वस्याप्रवृत्तत्वात् । निष्कर्षे तु व्यर्थमेवेत्याह—**गतार्थत्वादि**ति ॥ इष्टेरुदाहरणान्याह—**सर्वमय** इत्यादिना । 'तत आगतः' इत्यर्थे 'मयड्वा' इति मयट् । तसिलादिषु मयडादेरपरिगणितत्वात्तेनेदं न सिध्यतीति भावः ॥—**सर्वकभार्य** इति । न च 'स्त्रियाः पुंवत्—' इति सूत्रेण गतार्थता, 'न कोपधायाः' इति निषेधात् । न चास्यापि तेन निषेधः शङ्क्यः । 'स्त्रियाः पुंवत्—' इत्यादिप्रकरणोक्तस्यैव तेन निषेधात् । अस्या इष्टेस्तु तस्मिन् प्रकरणे असमाविष्टत्वात् । न च वृत्त्यन्तर्गतस्य सर्वनामत्वाभावात्पुंवद्भावो न भवेदिति वाच्यम् । वचनारम्भसामर्थ्यात् मात्रग्रहणाद्वा क्वचित्सर्वनामत्वेन दृष्टानां संप्रति संज्ञाभावेऽपि पुंवद्भावाभ्युपगमात् । अत एवोत्तरपूर्वायै इत्यत्र संज्ञाभावेऽपि पुंवद्भावः । सर्वा नाम काचित्तस्याः पुत्रः सर्वापुत्र इत्यत्र तु नातिप्रसङ्गः, संज्ञोपसर्जनयोः सर्वादिगणबहिर्भूतत्वेन वृत्तेः पूर्वमप्यसर्वनामत्वात् ॥—**सर्वप्रिय** इति । 'स्त्रियाः पुंवत्—' इत्यत्र प्रियादिपर्युदासो रूपवतीप्रिय इत्यादावुपयुज्यत इति भावः ॥ तदितरा तदन्येत्यादावुत्तरपदेतिप्रसङ्गमाशङ्क्याह—**पूर्वस्यैवे**ति । वृत्तिघटकानेकभागमध्ये किंचिदपेक्षया पूर्वस्येत्यर्थः ॥—**लिङ्गादि**ति । अन्यथा एषा द्वा एतयोः कारपूर्वस्य आपि विधीयमानमित्वं निर्विषयं स्यादिति भावः ॥ 'दक्षिणपूर्वा दिक्' इति भाष्योदाहरणमपीह लिङ्गमिति बोध्यम् । यत्तु प्राचा 'सर्वनाम्नः समासे पुंवत्' इत्युक्तम् । यच्च व्याचख्युः 'वार्तिकार्थमनुवदति सर्वनाम्न इत्यादिना' इति । तत्प्रामादिकम् । 'वृत्तिमात्रे' इति पाठस्यैव भाष्यारूढत्वात् । सर्वमयः सर्वकाम्यतीत्युक्तोदाहरणासिद्धिप्रसङ्गाच्च । 'वार्तिकार्थमित्याद्यपि प्रामादिकमेव । वार्तिकग्रन्थे एतदभावात् । न च 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे' इत्येतद्वार्तिकमेव, न तु भाष्यकारेष्टिरिति शङ्क्यम् । 'ठक्छसोः' इति वार्तिकस्य निरालम्बनत्वापत्तेः । भाष्यकारेष्टित्वे तु वार्तिकस्योक्तिसंभव उक्त एव प्राक् ॥—**क्यङ्मा**—॥—**एतायत** इत्यादि । 'कर्तुः क्यङ् सलोपश्च' इति क्यङि पुंवद्भावे कृते एतश्येतयोः 'अकृत्सार्व—' इति दीर्घः ॥ मानिन्ग्रहणमसमानाधिकरणार्थमन्यथर्थं चेत्याशयेन यथाक्रममुदाहरति—**स्वभिन्नामि**त्यादिना ॥—**दर्शनीयमानिनी**ति । 'मनः' इति णिनिः । नान्तत्वान् ङीप् । या स्वात्मानमेव दर्शनीयां मन्यते तत्र 'स्त्रियाः पुंवत्' इत्येव सिद्धम् । एकस्या अपि ईप्सिततमत्वव्यापाराश्रयत्वविवक्षाभेदेन कर्मत्वकर्तृत्वयोः सत्वेऽपि वास्तवाभेदेन सामानाधिकरण्याविघातादिति भावः ॥—**पाचिकाभार्य** इति ॥ पचतीति पाचिका ण्वुल् । 'युवोः—' इत्यकादेशे टापि 'प्रत्ययस्थात्—' इतीत्त्वम् ॥—**रसिकाभार्य** इति । रसोऽस्त्यस्या इति रसिका । 'अत इनिठनौ' इति ठन् ॥—**मद्रिकायत** इति । 'क्यङ्मानिनोश्च' इति पुंवत्त्वप्राप्तिः । मद्रेषु भवा मद्रिका । 'मद्रवृज्योः कन्' । सति तु पुंवद्भावे इत्वं न श्रूयेतेति भावः ॥—**तद्धितवुग्रहणमि**ति । द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणः शब्दः प्रत्येकं संबध्यते, तद्धितग्रहणं वुग्रहणं चेत्यर्थः ॥—**पाका भार्ये**ति । 'अर्भकपृथुकपाका वयसि' इति कप्रत्ययान्तोऽयमुणादिषु निपातितः । न चायं तद्धितस्य ककारो, नापि वोः । 'वयसि प्रथमे' इति ङीपं बाधित्वा अजादित्वाट्टाप् ॥—**संज्ञापूरण्योश्च** ॥ यत्तु दत्तायते इति क्यङन्तमपि वृत्त्यादिषूदाहृतम् । तत्तु विशेषाभावादिहोपेक्षितम् ॥—**पञ्चमीपाशे**ति । 'याप्ये पाशप्' । 'तसिलादिषु—' इति प्राप्तिः ॥—

---

१ कुक्कुट्यादीनामिति—जातिमात्रपरकुक्कुटादिनैव समासे सिद्धमेतदिति भाष्ये प्रत्याख्यातमिदम्, तत्पक्षे कुक्कुट्यादिशब्दानां समासोऽनभिधानान्न भवति ।

भूतोऽयमिति भाषितपुंस्कत्वमस्ति । पञ्चमीभार्यः । पञ्चमीपाशा । **वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यारक्तविकारे ।६।३।३९।** वृद्धिशब्देन विहिता या वृद्धिस्तद्धेतुर्यस्तद्धितोऽरक्तविकारार्थस्तदन्ता स्त्री न पुंवत् । स्रौघ्नीभार्यः । माथुरीयते । माथुरीमानिनी । वृद्धिनिमित्तस्य किम् । मध्यमभार्यः । तद्धितस्य किम् । काण्डलावभार्यः । वृद्धिशब्देन किम् । तावद्भार्यः । रक्ते तु कापायी कन्था यस्य स कापायकन्थः । विकारे तु हैमी मुद्रिका यस्येति हैममुद्रिकः । वृद्धिशब्देन वृद्धिं प्रति फलोपधानाभावादिह पुंवत् । वैयाकरणभार्यः । सौवश्वभार्यः । **स्वाङ्गाच्चेतः ।६।३।४०।** स्वाङ्गाद्य ईकारस्तदन्ता स्त्री न पुंवत् । सुकेशीभार्यः । स्वाङ्गात्किम् । पटुभार्यः । ईतः किम् । अकेशभार्यः ॥ **अमानिनीति वक्तव्यम्** ॥ सुकेशमानिनी । **जातेश्च ।६।३।४१।** जातेः परो यः स्त्रीप्रत्ययस्तदन्तं न पुंवत् । शूद्राभार्यः । ब्राह्मणीभार्यः । सौत्रस्यैवायं निषेधः । तेन हस्तिनीनां समूहो हास्तिकमित्यत्र भस्याढ इति तु भवत्येव । **संख्ययाऽव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येये ।२।२।२५।** संख्येयार्थया संख्ययाऽव्ययादयः समस्यन्ते स बहुव्रीहिः । दशानां समीपे ये सन्ति ते उपदशाः । नव एकादश वेत्यर्थः । बहुव्रीहौ संख्येयेति वक्ष्यमाणो डच् । **ति विंशतेर्डिति ।६।४।१४२।** विंशतेर्भस्य तिशब्दस्य लोपः स्याड्डिति । आसन्नविंशाः । विंशतेरासन्ना इत्यर्थः ।

वृद्धिनिमित्तस्य—॥ **स्रौघ्नी**ति । स्रुघ्ने भवा । 'तत्र भवः' इत्यणि 'टिड्ढा–' इति ङीप् ॥—**माथुरीयत** इति । मधुरायां भवा माथुरी । सैवाचरतीत्यर्थे 'कर्तुः क्यङ्–' इति क्यङ् ॥—**मध्यमे**ति । मध्ये भवा मध्यमा । 'मध्यान्मः' इति मः ॥—**काण्डलावे**ति । काण्डं लुनातीति काण्डलावी 'कर्मण्यण्' । कृदयम् ॥—**तावदि**ति । तत्परिमाणमस्यास्तावती । 'यत्तदेतेभ्यः–' इति वतुपि 'आ सर्वनाम्नः' इत्याकारो न वृद्धिशब्देन विहित इति भावः ॥—**काषायी**ति । कषायेण रक्तेत्यर्थे 'तेन रक्तं रागात्' इत्यणि ङीप् ॥—**हैमी**ति । हेम्नो विकार इत्यर्थे 'अनुदात्तादेश्च–' इत्यञ् ॥—**फलोपधाने**ति । निमित्तशब्दः फलोपहितपरः । स्वरूपयोग्यपरत्वे तु वैयाकरणभार्य इत्यत्र पुंवद्भावो न सिध्येदिति भावः ॥ व्याकरणमधीते वेत्ति वा वैयाकरणी । 'तदधीते तद्वेद' इत्यण् । स्वश्वस्यापत्यं स्त्री सौवश्वी 'तस्यापत्यम्' इत्यण् । उभयत्र णित्त्वात्प्राप्ता आदिवृद्धिः 'न य्वाभ्याम्–' इत्यनेन निषिध्यत इति नायं वृद्धिं प्रति फलोपहितः, किं तु स्वरूपयोग्यः ॥ यद्यप्यैजागमनिमित्तत्वाद्वृद्धिं प्रति फलोपहितोऽपि भवत्ययं तद्धितः तथापि वृद्धिशब्देन विहितां वृद्धिं प्रति न भवतीति भावः ॥ अत्र व्याचक्षते–सूत्रे निमित्तशब्दः फलोपहितपरः, अन्यथा निमित्तग्रहणमनर्थकं स्यात् । वृद्धेस्तद्धितस्येत्युक्तेऽपि निमित्तत्वमेव संबन्ध इति वृद्धिनिमित्तं यस्तद्धित इत्यर्थलाभात् । तेन वृद्धिशब्देन विहिता वृद्धिरित्ययमर्थो लभ्यते । अन्यथा फलोपहितपरत्वलाभो निष्फलः स्यादुक्तदोषतादवस्थ्यादिति ॥—**सुकेशी**ति ॥ 'स्वाङ्गाच्चोपसर्जनात्–' इति ङीष् ॥—**अकेशे**ति । 'सहनञ्विद्यमान–' इति निषेधान्ङीषभावः ॥—**जातेश्च** ॥ यद्यत्र जातेरित्येव विहित इति व्याख्यायेत तर्हि हास्तिकमित्युदाहरणे औपसंख्यानिकस्य नायं निषेध इति भाष्योक्तिर्न संगच्छेत । हस्तिन्शब्दात् 'जातेः' इति ङीन्न विहितः, अदन्तत्वाभावात् । किं तु 'ऋन्नेभ्यः' इति ङीब्विहित इति पुंवद्भावनिषेधस्याप्रसक्तेरत आह—**जातेः पर** इति । एवं च हस्तिनीभार्यः, शुनीभार्य इत्यादावपि निषेधः सिध्यतीति भावः ॥—**स्त्रीप्रत्यय** इति । टाबादिः ॥ प्राचा तु ङीषेवोपात्तस्तदयुक्तमिति ध्वनयन्नुदाहरति—**शूद्राभार्य** इति ॥—**ब्राह्मणी**ति । शार्ङ्गरवादित्वान्ङीन् ॥ प्राचा तु ङीन्न पुंवदिति व्याख्याय ब्राह्मणीभार्य इत्युदाहृतं । तद्भ्रमात् ॥—**सौत्रस्यैवे**ति । व्याख्यानादिति भावः ॥ 'न कोपधायाः' इति निषेधस्तु 'भस्याढे–' इति प्राप्तस्यापि भवत्येव । तेन विलेपिकायाः धर्म्यं वैलिपिकमिति सिद्धम् । यदि 'अण्महिष्यादिभ्यः' इत्यणि पुंवद्भावः स्यादिकारोऽत्र न श्रूयेत । एतच्च 'न कोपधायाः' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥ प्रासङ्गिकं समाप्य प्रकृतमनुसरति—**संख्यये**ति । सामानाधिकरण्यस्यान्यपदार्थवृत्तेश्च विरहात्पूर्वेणाप्राप्तौ वचनम् ॥—**दशानामि**ति । उपगता दश येषामिति न विगृहीतम् । पूर्वेणैव सिद्धेः ॥—**उपदशा** इति । उपशब्दः समीपे समीपिनि च वर्तते । आद्ये अव्ययीभावः, द्वितीये तु बहुव्रीहिरिति विवेकः ॥—**नव एकादश वेत्यर्थ** इति । संख्याद्वारकसंबन्धस्यान्तरङ्गत्वादिति भावः । तेन दशानां वृक्षादीनां समीपे ये सन्ति गवादयस्ते उपदशा इति न प्रयुज्यन्ते ॥—सूत्रे तीति लुप्तषष्ठीकमित्याशयेनाह—**तिशब्दस्ये**ति ॥—**विंशा** इति । इह तिलोपोत्तरम् 'अतो गुणे' इति पररूपमेव, न तु टिलोपः, तिलोपस्याभीयत्वेनासिद्धत्वात् । न चात्र पररूपमपि न स्यात्तिलोपस्य स्थानिवत्त्वादिति शङ्क्यम् । अज्झलादेशोऽजादेशो न भवतीति 'अचः परस्मिन्–' इत्यस्याप्रवृत्तेः । 'स्थानिवदादेशः–' इति तु न प्रवर्तत एव, शास्त्रीये कार्ये कर्तव्ये तत्प्रवृत्तिः, न तु विघातार्थमिति सिद्धान्तात् ॥—**विंशतेरि**ति । इहापि आसन्ना विंशतिर्येषामिति न विगृ-

---

१ सुकेशमानिनीति—अमानिनीति निषेधो दीर्घमुखमानिनीत्यादावपि, लिङ्गविशिष्टपरिभाषया मानिन्ग्रहणेन मानिनीशब्दस्यापि ग्रहणात् । यतो यो विहितस्तद्विशिष्टस्यैव तेन ग्रहणे मानाभावात् इति भाष्ये ध्वनितमिहापि सुकेशमानिनीति उदाहरता ध्वनितमिति भावः ।

अदूरत्रिंशाः । अधिकचत्वारिंशाः । द्वौ वा त्रयो वा द्वित्राः । द्विरावृत्ता दश द्विदशाः । विंशतिरित्यर्थः । **दिङ्नामान्यन्तराले**[1] ।२।२।२६। दिशो नामान्यन्तराले वाच्ये प्राग्वत् । दक्षिणस्याः पूर्वस्याश्च दिशोऽन्तरालं दक्षिणपूर्वा । नामग्रहणाद्यौगिकानां न । ऐन्द्र्याश्च कौबेर्याश्चान्तरालं दिक् । **तत्र तेनेदमिति सरूपे** ।२।२।२७। सप्तम्यन्ते ग्रहणविषये सरूपे पदे तृतीयान्ते च प्रहरणविषये इदं युद्धं प्रवृत्तमित्यर्थे समस्येते कर्मव्यतिहारे द्योत्ये स बहुव्रीहिः । इतिशब्दादयं विषयविशेषो लभ्यते । **अन्येषामपि दृश्यते** ।६।३।१३७। दीर्घ इत्यनुवर्तते । इचि कर्मव्यतिहारे बहुव्रीहौ पूर्वपदान्तस्य दीर्घः । इच् समासान्तो वक्ष्यते । तिष्ठद्गुप्रभृतिष्विच्प्रत्ययस्य पाठादव्ययीभावत्वमव्ययत्वं[2] च । केशेषु केशेषु गृहीत्वेदं युद्धं प्रवृत्तं केशाकेशि । दण्डैर्दण्डैश्च प्रहृत्येदं युद्धं प्रवृत्तं दण्डादण्डि । मुष्टीमुष्टि । **ओर्गुणः** ।६।४।१४६। उवर्णान्तस्य भस्य गुणः स्यात्तद्धिते । अवादेशः । बाहूबाहवि । ओरोदिति वक्तव्ये गुणोक्तिः संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति ज्ञापयितुम् । तेन स्वायम्भुवमित्यादि सिद्धम् । सरूपे इति किम् । हलेन मुसलेन । **तेन सहेति तुल्ययोगे**[3] ।२।२।२८। तुल्ययोगे वर्तमानं सहेत्येतत्तृतीयान्तेन प्राग्वत् । **वोपसर्जनस्य** ।६।३।८२। बहुव्रीह्यवयवस्य सहस्य सः स्याद्वा । पुत्रेण सह सपुत्रः सहपुत्रो वा

ईतमुक्तयुक्तेः ॥—**अदूरेत्यादि** । अदूरास्त्रिंशतः, अधिकाश्चत्वारिंशत इति विग्रहे बोध्यौ ॥—**द्वित्रा** इति । वार्थेऽयं बहुव्रीहिः । स च वार्थो न विकल्पः, पक्षे द्विवचनस्याप्यापत्तेः, किं तु संशयः । न चानियतसंख्याकत्वं । तत्र च त्रयोऽपि सर्वदा भासन्त इति तदपेक्षं बहुवचनमेव । आनयनादिक्रियान्वयस्तु द्वयोस्त्रयाणां वेत्यनियत एवेत्याहुः ॥—**द्विरावृत्ता** इति । सुजर्थे बहुव्रीहिरित्यर्थः ॥ वृत्तौ तु सुजर्थान्तर्भावेणैकार्थीभावाश्रयणात्सुचोऽप्रयोगः ॥ संख्ययेति किम् । चत्वारो ब्राह्मणाः ॥ अव्ययेत्यादि किम् । ब्राह्मणाः पञ्च ॥ संख्येयेति किम् । अधिका विंशतिर्गवाम् । संख्यार्थेयं संख्येति न समासः ॥ आ दशतः संख्याः संख्येये वर्तन्ते न तु संख्यायाम् । विंशत्याद्याः संख्यास्तु संख्येयसंख्ययोर्वर्तन्ते । यदा तु संख्येये विंशतिशब्दस्तदा भवत्येव समासः । अधिकविंशा इति ॥—**तत्र तेनेदम्**—॥—**ग्रहणविषय** इति । गृह्यते इति ग्रहणं केशादिस्तद्विषयो वाच्यो ययोस्ते सरूपे । प्रह्रियन्ते अनेनेति प्रहरणं दण्डादि तद्विषयो वाच्यो ययोरिति प्राग्वत् ॥ कर्मव्यतिहारः परस्परग्रहणं परस्परप्रहरणं च । ननु 'ग्रहणविषये सप्तम्यन्ते समस्यते प्रहरणविषये तृतीयान्ते च' इत्यादिविषयविशेषः सूत्राक्षरैः कथं लभ्यते इत्यत आह—**इतिशब्दादिति** । स हि लौकिकीं विवक्षां दर्शयति । लोके केशाकेशीत्यादिप्रयोगे यावानर्थः प्रतीयते तावत्यर्थे बहुव्रीहिर्भवतीत्यर्थः ॥—**अन्येषामपि दृश्यते** ॥ अत्र प्राचा इचि कर्मव्यतिहारे बहुव्रीहौ पूर्वपदान्तस्य दीर्घत्वम्, 'आत्वं वानचि' इत्युक्तम् ॥ तत्र 'आत्वं वा' इत्यपाणिनीयम् । अत एव मुष्टामुष्टीत्युदाहरणमप्यप्रामाणिकमेव । एतच्च मनोरमायां स्पष्टम् ॥—**ओर्गुणः** ॥ तद्धिते किम् । पट्वी । वाय्वोः ॥—**गुणोक्तिरिति** । यद्यपि 'ओरोत्' इति सूत्रितेऽपि 'भस्य तद्धिते' इत्येवंरूपसंज्ञापूर्वकत्वमस्त्येव । तथापि विधेयसमर्पकं पदं यत्र संज्ञारूपं स एव संज्ञापूर्वको विधिरिति भावः ॥ यद्यपि ओदिति 'तपरस्तत्कालस्य' संज्ञकम् । तथापि इह तकार उच्चारणार्थस्तपरत्वे फलाभावात् । 'ओरो' इत्येव वास्तु । 'स्वं रूपं शब्दस्य—' इति तु प्रत्याख्यातमिति भावः ॥ स्यादेतत् । तपरस्तत्कालस्य संज्ञा भवतीति 'गुरोरनृतः—' इति प्लुतनिषेधस्यापि संज्ञापूर्वकत्वेनानित्यत्वात् कॢ३प्तशिखेत्यत्र प्लुतसिद्धये 'ऋॡक्' सूत्रे ऋकारात्पृथक् ऌकारोपदेशो व्यर्थः । सावर्ण्ये सत्यप्युक्तरीत्या ऌकारस्य प्लुतसिद्धेरनित्यत्वज्ञापनस्य निष्फलत्वात् । न चैवमपि ऋदितां ऌदित्कार्ये ऌदितामृदित्कार्ये च वारयितुमनित्यत्वज्ञापनमावश्यकमेवेति वाच्यम् । राजृभ्राजृगम्लृशकॢ इति पृथगनुबन्धकरणसामर्थ्यात् 'नाग्लोपिशास्वृदिताम्' 'ऌदितः परस्मैपदेषु' इति पृथगनुवादसामर्थ्याच्च तत्कार्याणामसांकर्यसिद्धेरिति चेत् । अत्राहुः—'गुरोरनृतः—' इत्यनेन ऋद्भिन्नस्य गुरोः प्लुतविधानात् 'अनृतः' इत्येतदनूद्यमानगुरुविशेषणत्वेनानुवादरूपमेव, न तु विधेयसमर्पकसंज्ञारूपं पदमिति ऋस्थानिकप्लुतनिषेधस्यानित्यत्वासिद्ध्या कॢ३प्तशिखेत्यत्र प्लुतो न सिध्यति । ततश्च तत्सिध्यर्थमुक्तज्ञापनायोभयोपदेश आवश्यक इति ॥ अन्ये तु ऋकारात्पृथक् ऌकार उपदेष्टव्य एव ऋकारोपदेशेन ऌकारस्यालाभात् । न च 'ऋॡवर्णयोर्मिथः सावर्ण्यम्—' इति वचनात् तल्लाभः शङ्क्यः । वार्तिकं दृष्ट्वा सूत्रकृतोऽप्रवृत्तेरित्याहुः ॥—**तेन सहेति**—॥ तुल्ययोगे किम् । 'सहैव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्दभी' । इह सहशब्दो न तुल्ययोगवचनः । भारकर्मकवहनक्रियायां तु पुत्राणामनन्वयात् । किं तु विद्यमानवचनः । दशसु पुत्रेषु विद्यमानेष्वित्यर्थः ॥ एतच्च सहशब्दस्य विद्यमानार्थत्वमप्यस्तीति वक्तुमुक्तम् । प्रत्युदाहरणशरीरं तु सह पुत्रैरित्येवेति बोध्यम् ॥ तृतीया तु 'सह युक्ते—' इत्यनेनैव ॥—**वोपसर्जनस्य** ॥ उपसर्जनस्येति न सहस्य विशेषणम्, अव्यभिचारात् । किं तूत्तरपदेन संनिधापितस्य समासस्य । तच्चावयवद्वारकम् । उपसर्जनसर्वावयवकस्य समासस्येत्यर्थः । तदेतत्फलितमाह—**बहु-**

---

१ अन्तराले इति—अन्तरालशब्देन दिगेव, प्रत्यासत्तेः । अत एवास्य नित्यस्त्रीलिङ्गता । २ अव्ययीभावत्वमिति—केचित्तु 'इच्प्रत्ययस्य स्वरादिषु पाठादव्ययत्वम्, अव्ययीभावत्वे तु न दृढतरं फलं मानम्, नापि तत्प्रयोगः प्रसिद्धः' इत्याहुः । ३ तुल्ययोगे इति—एकेन गमनादिना योगस्तद्द्योतकं सहेत्यर्थः ।

आगतः । तुल्ययोगवचनं प्रायिकम् । सकर्मकः । सलोमकः । **प्रकृत्याशिषि** ।६।३।८३। सहशब्दः प्रकृत्या स्यादाशिषि । स्वस्ति राज्ञे सहपुत्राय सहामात्याय ॥ **अगोवत्सहलेष्विति वाच्यम्** ॥ सगवे । सवत्साय । सहलाय । **बहुव्रीहौ संख्येये डजबहुगणात्** ।५।४।७३। संख्येये यो बहुव्रीहिस्तस्माड्डच् स्यात् । उपदशाः । अबहुगणात्किम् । उपबहवः । उपगणाः । अत्र स्वरे विशेषः ॥ **संख्यायास्तत्पुरुषस्य वाच्यः** ॥ निर्गतानि त्रिंशतो निस्त्रिंशानि वर्षाणि चैत्रस्य । निर्गतस्त्रिंशतोऽङ्गुलिभ्यो निस्त्रिंशः खड्गः । **बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्षच्** ।५।४।११३। व्यत्ययेन षष्ठी । स्वाङ्गवाचि सक्थ्यक्ष्यन्ताद्बहुव्रीहेः षच् स्यात् । दीर्घे सक्थिनी यस्य स दीर्घसक्थः । जलजाक्षी । स्वाङ्गात्किम् । दीर्घसक्थि शकटम् । स्थूलाक्षा वेणुयष्टिः । अक्ष्णोऽदर्शनादित्यच् । **अङ्गुलेर्दारुणि** ।५।४।११४। अङ्गुल्यन्ताद्बहुव्रीहेः षच् स्याद्दारुण्यर्थे । पञ्चाङ्गुलयो यस्य तत्पञ्चाङ्गुलं दारु । अङ्गुलिसदृशावयवं धान्यादिविक्षेपणकाष्ठमुच्यते । बहुव्रीहेः किम् । द्वे अङ्गुली प्रमाणमस्या द्व्यङ्गुला यष्टिः । तद्धितार्थे तत्पुरुषे तत्पुरुषस्याङ्गुलेरित्यच् । दारुणि किम् । पञ्चाङ्गुलिर्हस्तः । **द्वित्रिभ्यां ष मूर्ध्नः** ।५।४।११५। आभ्यां मूर्ध्नः षः स्याद्बहुव्रीहौ । द्विमूर्धः । त्रिमूर्धः ॥ **नेतुर्नक्षत्रे अब्वक्तव्यः** ॥ मृगो नेता यासां रात्रीणां ताः मृगनेत्रा रात्रयः । पुष्यनेत्राः । **अन्तर्बहिर्भ्यां च लोम्नः** ।५।४।११७। आभ्यां लोम्नोऽप्स्याद्बहुव्रीहौ । अन्तर्लोमः । बहिर्लोमः । **अञ् नासिकायाः संज्ञायां नसं चास्थूलात्** ।५।४।११८। नासिकान्ताद्बहुव्रीहेरच् स्यात् नासिकाशब्दश्च नसं प्राप्नोति नतु स्थूलपूर्वात् । **पूर्वपदात्संज्ञायामगः** ।८।४।३। पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य नस्य णः स्यात्संज्ञायां नतु गकारव्यवधाने । द्रुरिव नासिकाऽस्य द्रुणसः । खरणसः । अगः किम् । ऋचामयनं ऋगयनम् । अणृगनादिभ्य इति निपातनात् णत्वाभावमाश्रित्य अग इति प्रत्याख्यातं भाष्ये । अस्थूलात्किम् । स्थूलनासिकः ॥ **खुरखराभ्यां वा नस्** ॥ खुरणाः । खरणाः ॥ **पक्षे अजपीष्यते** ॥ खुरणसः । खरणसः । **उपसर्गाच्च** ।५।४।११९। प्रादेर्यो नासिकाशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेरच् नासिकाया नसादेशश्च । असंज्ञार्थं वचनम् । उन्नता नासिका यस्य स उन्नसः । उपसर्गादनोत्पर इति सूत्रं तद्भङ्क्त्वा भाष्यकार आह । **उपसर्गाद्बहुलम्** ।८।४।२८। उपस-

---

व्रीहेरिति । तेनेह न, सहयुध्वा । सहकृत्वा । 'राजनि युधि कृञः' 'सहे च' इति क्वनिपि उपपदसमासाविमौ ॥ 'सहस्य सः संज्ञायाम्' इत्यतोऽनुवर्तनादाह—**सहस्य सः स्यादिति** ॥—**प्रायिकमिति** । 'विभाषा सपूर्वस्य' इत्यादिनिर्देशादेति भावः ॥—**सकर्मक** इति । विद्यमानकर्मक इत्यर्थः ॥— **प्रकृत्याशिषि** ॥ कथं तर्हि 'यजमानस्य सपुत्रस्य सभ्रातृकस्य सपरिवारस्यायुरारोग्यैश्वर्याभिवृद्धिरस्तु' इत्यादिप्रयोगाः संगच्छन्त इति चेत् । उच्यते—'ऐश्वर्याभिवृद्धिरस्त्विति भवन्तोऽनुब्रुवन्तु' इत्येतत्प्रार्थनावाक्यं, न त्वाशीर्वचनम् । यच्चाशीर्वचनम् 'तथास्तु' इति तत्र हि सपुत्रकेत्यादि न प्रयुज्यत एवेति न काप्यनुपपत्तिः ॥—**बहुव्रीहौ संख्येये**—॥ व्यत्ययेन पञ्चम्यर्थे सप्तमीत्याह—**यो बहुव्रीहिस्तस्मादिति** ॥ उपगणा इत्यत्र डचि सत्यसति च रूपे विशेषो नास्तीत्यत आह—**स्वरे विशेष** इति । डचि सति 'चितः' इत्यन्तोदात्तत्वं स्यात्, असति तु पूर्वपदप्रकृतिस्वर इत्यर्थः ॥ न च सत्यपि डचि परत्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव स्यादिति शङ्क्यम् । 'चितः' इति स्वरस्य सतिशिष्टत्वात्, डचश्चित्करणस्य वैयर्थ्यापत्तेश्च ॥—**संख्याया** इति । संख्यान्तस्य तत्पुरुषस्य चरमावयवो डज्वक्तव्य इत्यर्थः ॥ एकविंशतिरित्यादौ तु न भवति, 'अन्यत्राधिकलोपात्' इति वार्तिककारोक्तेः ॥—**व्यत्ययेन षष्ठी**ति ॥ एतच्चोपलक्षणं सप्तम्यपि व्यत्ययेनैव । तदाह—**स्वाङ्गवाची**त्यादि ॥ 'अद्रवं मूर्तिमत्–' इत्यादिलक्षणलक्षितं स्वाङ्गं गृह्यते । तेन शोभनाक्षी प्रतिमेत्यादिप्रयोगो निर्बाध एवेत्याहुः ॥—**षच् स्यादि**ति । षो ङीषर्थः । चस्तु 'चितः' इत्यन्तोदात्तार्थः । तेनात्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरो न भवति ॥—**स्थूलाक्षे**ति । स्थूलानि अक्षीणि पर्वाङ्कुराणि यस्याः सा ॥ प्राचा तु स्थूलाक्षिरिक्षुरिति प्रत्युदाहृतम् । तन्न । 'अक्ष्णोऽदर्शनात्' इत्यचो दुर्वारत्वात् ॥ यदपि समासान्तविधेरनित्यत्वात्स न कृत इति कैश्चिद्व्याख्यातम् । तदसारम् । एवंहि षजपि तथैव भविष्यतीति प्रत्युदाहरणस्यासंगतिप्रसङ्गात् ॥—**द्व्यङ्गुले**ति ॥ मात्रचो 'द्विगोर्नित्यम्' इति लुक् ॥—**नेतुरि**ति । नेता नायकः । नक्षत्रे यो नेतृशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेरित्यर्थः ॥—**मृगनेत्रा** इति । मृगो मृगशीर्षनक्षत्रम् । चन्द्रो नेता यस्य मृगनक्षत्रस्य चन्द्रनेता मृग इत्यत्र तु न भवति । इह हि नेतृशब्दान्तो बहुव्रीहिर्नक्षत्रे वर्तते न नेतृशब्द इति ॥—**खुरखराभ्यामि**ति ॥ 'नासिकायाः–' इति वर्तते । केवलदेशवचनं प्रत्ययनिवृत्त्यर्थम् ॥—**खुरणा** इति ॥ 'अत्वसन्तस्य–' इति दीर्घः ॥—**उपसर्गाच्च** ॥ उपसर्गग्रहणं प्रादीनामुपलक्षणं, नासिकाशब्दस्याक्रियार्थत्वेन तं प्रत्युपसर्गत्वायोगात् । नच क्रियायोगाभावेऽप्युपसर्गत्वमस्त्विति शङ्क्यम् । सावके अधिसावकमित्यव्ययीभावे 'उपसर्गात्सुनोति–' इति सस्य षत्वप्रसङ्गात्तदाह—**प्रादेरि**ति ॥—**उपसर्गा-**

---

१ प्रायिकमिति—इदमितिशब्दाल्लभ्यते । २ संख्येये इति—संख्येयेऽर्थे विद्यमानसंख्याशब्दान्तो यो बहुव्रीहिरित्यर्थः । ३ अङ्गुलीसदृशेति—दारुणोऽप्राणितया मुख्याङ्गुल्यसंभवात् । ४ षइति—षचि प्रकृते षविधानं 'द्वित्रिभ्यां पाद्दन्मूर्धसु' इति पाककान्तोदात्तत्वाभावे पूर्वपदप्रकृतिस्वरार्थम् । षचि तु चित्त्वसामर्थ्यात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरं बाधित्वा नित्यमन्तोदात्तत्वं स्यात् ।

र्णस्थान्निमित्तात्परस्य नसो नस्य णः स्याद्बहुलम् । प्रणसः ॥ ॐ **वेर्ग्रो वक्तव्यः** ॥ विगता नासिकाऽस्य विग्रः ॥ ॐ **ख्यश्च** ॥ विख्यः ॥ कथं तर्हि विनसा हतबान्धवेति भट्टिः । विगतया नासिकयोपलक्षितेति व्याख्येयम् । ♆ **सुप्रातसुश्वसुदिवशारिकुक्षचतुरश्रैणीपदाजपदप्रोष्ठपदाः** ।५।४।१२०। एते बहुव्रीहावच्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । शोभनं प्रातरस्य सुप्रातः । शोभनं श्वोऽस्य सुश्वः । शोभनं दिवाऽस्य सुदिवः । शारेरिव कुक्षिरस्य शारिकुक्षः । चतस्रोऽश्रयोऽस्य चतुरश्रः । एण्या इव पादावस्य एणीपदः । अजपदः । प्रोष्ठो गौः, तस्येव पादावस्य प्रोष्ठपदः । ♆ **नञ्दुःसुभ्यो हलिसक्थ्योरन्यतरस्याम्** ।५।४।१२१। अच् स्यात् । अहलः । अहलिः । असक्थः । असक्थिः । एवं दुःसुभ्याम् । शक्त्योरिति पाठान्तरम् । अशक्तः । अशक्तिः । ♆ **नित्यमसिच् प्रजामेधयोः** ।५।४।१२२। नञ्दुःसुभ्य इत्येव । अप्रजाः । दुष्प्रजाः । सुप्रजाः । अमेधाः । दुर्मेधाः । सुमेधाः । ♆ **धर्मादनिच्केवलात्** ।५।४।१२४। केवलात्पूर्वपदात्परो यो धर्मशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेरनिच् स्यात् । कल्याणधर्मा । केवलात्किम् । परमः स्वो धर्मो यस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ माभूत् । स्वशब्दो हीह न केवलं पूर्वपदं किंतु मध्यमत्वादापेक्षिकम् । संदिग्धसाध्यधर्मेत्यादौ तु कर्मधारयपूर्वपदो बहुव्रीहिः । एवं तु परमस्वधर्मेत्यपि साध्वेव । निवृत्तिधर्मा अनुच्छित्तिधर्मेत्यादिवत् । पूर्वपदं तु बहुव्रीहिणाक्षिप्यते । ♆ **जम्भा सुहरिततृणसोमेभ्यः** ।५।४।१२५। जम्भेति कृतसमासान्तं निपात्यते । जम्भो भक्ष्ये दन्ते च । शोभनो जम्भोऽस्य सुजम्भा । हरितजम्भा । तृणं भक्ष्यं यस्य तृणमिव दन्ता यस्येति वा तृणजम्भा । सोमजम्भा । स्वादिभ्यः किम् । पतितजम्भः । ♆ **दक्षिणेर्मा लुब्धयोगे** ।५।४।१२६। दक्षिणे ईर्मं व्रणं यस्य दक्षिणेर्मा मृगः । व्याधेन कृतव्रण इत्यर्थः । ♆ **इच् कर्मव्यतिहारे** ।५।४।१२७। कर्मव्यतिहारे यो ब-

---

दनोत्परः ॥ अनोत्परः किम् । प्रनो मुञ्चतमित्यत्र णत्वं मा भूत् ॥—**तद्ग्रहणं कृत्वेति** । 'अनोत्पर' इत्यपनीय बहुलग्रहणं च कृत्वेत्यर्थः । अन्यथा प्रणो नयेत्यादावव्याप्तिः, प्रनः पूषेत्यादौ त्वतिव्याप्तिः प्रसज्येतेति भावः ॥—**प्रणस** इति ॥ प्रगता नासिका अस्येति विग्रहः ॥—**कथं तर्हीति** । ग्रख्ययोरन्यतरेण भाव्यमिति प्रश्नः ॥—**नासिकयेति** । तथा च विनसेति न प्रथमान्तं, किं तु 'पद्दन्–' इति नसादेशे तृतीयान्तमिति भावः ॥—**शोभनं प्रातरस्येति** । अधिकरणशक्तिप्रधानस्य सामानाधिकरण्यासंभवात्प्रातःशब्देन प्रातस्तनं कर्म लक्ष्यत इत्याहुः ॥ प्रातःकल्पमित्यत्रेव प्रातःशब्दो वृत्तिविषये शक्तिमत्पर इति न सामानाधिकरण्यानुपपत्तिरित्यन्ये ॥ एणीपदादिषु निपातनात्पुंवद्भावः ॥—**नञ्दुःसुभ्यो**–॥ नन्वत्र हलिग्रहणं व्यर्थं हलशब्दमादायाहल इति प्रयोगसंभवात् । नच महद्धलं हलिः, तद्रहितोऽहलिस्तत्रैवार्थे हल इति प्रयोगार्थं तद्ग्रहणमिति वाच्यम् । अहल इत्यत्र महद्धलरहित इत्यर्थाप्रतीतेः । न चैवमप्यन्तोदात्तार्थमच्प्रत्ययविधानमावश्यकम्, अन्यथाऽहल इत्यत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरः स्यादिति शङ्क्यम् । 'नञ्सुभ्याम्' इत्यनेनान्तोदात्तत्वविधानात् । अत्राहुः । शैषिकस्य कपो निवृत्त्यर्थं, 'दुर्हलः' इत्यत्रान्तोदात्तत्वार्थं च तदिति ॥ —**शक्त्योरिति** । आचार्येण केचिच्छात्रा हलिशक्त्योरिति पाठिता इति भावः ॥—**नित्यमसिच्**—॥ अकारोच्चारणं भत्वसंपादनार्थम्, तेन सुप्रजसावित्यादौ 'यस्येति च' इत्याकारलोपः सिध्यति । अस्वरितत्वादेव 'अन्यतरस्यां'ग्रहणाननुवृत्तिसिद्धौ नित्यग्रहणमन्यतो विधानार्थम् । तेनाल्पमेधस' इति सिध्यतीति वृत्तिकारादयः ॥—**धर्मादनिच्**—॥ अनिचोऽकारश्चिन्त्यप्रयोजन इत्येके ॥ अन्ये तु धर्मं करोत्याचष्टे वा 'तत्करोति–' इति ण्यन्तात् क्विपि धर्म् परमो धर्म् यस्य सः परमधर्मा । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्धर्मशब्दोऽयमित्यकारोच्चारणमिह सप्रयोजनमेवेत्याहुः ॥ बहुव्रीहिणात्र पूर्वपदमाक्षिप्यत इत्यनुपदमेव वक्ष्यति । तच्च 'केवलात्' इत्यनेन विशेष्यत इत्याह—**केवलात्पूर्वपदादिति**। प्राचा तूत्तरपदमपि विशेषितम् । प्रसादकृतापि केवलादिति धर्मशब्दस्य पूर्वपदस्य च विशेषणमिति व्याख्यातम् । तदुभयमपि चिन्त्यम् । आवृत्तौ मानाभावात् । धर्मपदविशेषणे प्रयोजनाभावाच्च ॥ न च धर्मशब्दान्तं यत्रोत्तरपदं तद्व्यावृत्तिः फलमिति वाच्यम् । तत्र बहुव्रीह्यवयवीभूतपूर्वपदात्परत्वस्य धर्मपदे असंभवादेवादोषत्वात् ॥—**मध्यमत्वादिति** । न च 'सर्वनामसंख्ययोः' इति स्वशब्दस्य पूर्वनिपातः शङ्क्यः, आहिताग्न्यादेराकृतिगणत्वादिति हरदत्तादिभिः समाहितत्वात् ॥—**आपेक्षिकमिति** ॥ नन्वत एव केवलग्रहणं व्यर्थं, पूर्वशब्दस्य समासप्रथमावयवे रूढत्वेनैव मध्यमपदव्यावृत्तिसंभवादिति चेत् । अत्राहुः । पूर्वपदाक्षेपे तात्पर्यग्राहकत्वेन केवलपदस्य सार्थकत्वादिति ॥—**कर्मधारयपूर्वपद** इति । नन्वत्रानिच् दुर्लभः, 'केवलात्' इत्यस्य समानात्मकादित्यर्थादिति चेत् । मैवम् । केवलग्रहणस्य समासानात्मकपूर्वपदपरत्वे मानाभावात् । निवृत्तिधर्मा हि स्थानीभवतीत्यादिप्रयोगविरोधाच्च । अस्मदुक्तार्थस्तु 'धृञ् धारणे' इति धातौ माधवग्रन्थे स्पष्टः ॥ एतेन साध्यो धर्मोऽस्येति साध्यधर्मा संदिग्धश्चासौ साध्यधर्मा चेति विग्रहः । स च संदेहः साध्यधर्मद्वारक एव पर्यवस्यतीति केषांचिद्व्याख्यानं परास्तम् ॥ उक्तरीत्यैव साध्यस्य संदिग्धत्वलाभे तत्समर्थनप्रयासस्य व्यर्थत्वात् ॥—**साध्वेवेति** । परमश्चासौ स्वश्च परमस्वः, स धर्मो यस्येति यदा विगृह्यते तदेत्यर्थः ॥—**दक्षिणेर्मा**—॥ लुब्धो व्याधः । तद्योगादेवेर्मनिष्पत्ताविदं निपातनं नान्यदेत्यर्थस्तदेतदाह—**व्याधेनेति** ॥ 'वाली हेमाब्जमाली गुणनिधिरिपुणा निर्मितो दक्षिणेर्मा' इति प्रयोगस्त्वौपचारिक

हुव्रीहिस्मिन्स्यादिच् स्यात्समासान्तः। केशाकेशि। मुसलामुसलि। ॥ **द्विदण्ड्यादिभ्यश्च** ।५।४।१२८। तादर्थ्ये चतुर्थ्येषा। एभ्यो इच् ... प्रत्ययः स्यात्। द्वौ दण्डौ यस्मिन्प्रहरणे तद् द्विदण्डि प्रहरणम्। द्विमुसलि। उभाहस्ति। उभयाहस्ति। ॥ **प्रसंभ्यां जानुनोर्ज्ञुः** ।५।४।१२९। आभ्यां परयोर्जानुशब्दयोर्ज्ञुरादेशः स्याद्बहुव्रीहौ। प्रगते जानुनी यस्य प्रज्ञुः। संज्ञुः। ॥ **ऊर्ध्वाद्विभाषा** ।५।४।१३०। ऊर्ध्वज्ञुः। ऊर्ध्वजानुः। ॥ **धनुषश्च** ।५।४।१३२। धनुरन्तस्य बहुव्रीहेरनङादेशः स्यात्। शार्ङ्गधन्वा। ॥ **वा संज्ञायाम्** ।५।४।१३३। शतधन्वा। शतधनुः। ॥ **जायाया निङ्** ।५।४।१३४। जायान्तस्य बहुव्रीहेर्निङादेशः स्यात्। ॥ **लोपो व्योर्वलि** ।६।१।६६। वकारयकारयोर्लोपः स्याद्वलि। पुंवद्भावः। युवतिर्जाया यस्य युवजानिः। ॥ **गन्धस्येदुत्पूतिसुसुरभिभ्यः** ।५।४।१३५। एभ्यो गन्धस्य इकारोऽन्तादेशः स्यात्। उद्गन्धिः। पूतिगन्धिः। सुगन्धिः। सुरभिगन्धिः॥ ❀ **गन्धस्येत्वे तदेकान्तग्रहणम्** ॥ एकान्तं एकदेश इव अविभागेन लक्ष्यमाण इत्यर्थः। सुगन्धि पुष्पं सलिलं च। सुगन्धिर्वायुः। नेह शोभना गन्धाः द्रव्याण्यस्य सुगन्ध आपणिकः। ॥ **अल्पाख्यायाम्** ।५।४।१३६। सूपस्य गन्धो लेशो यस्मिन्तत् सूपगन्धि भोजनम्। घृतगन्धि। गन्धो गन्धक आमोदे लेशे संबन्धगर्वयोरिति विश्वः। ॥ **उपमानाच्च** ।५।४।१३७। पद्मस्येव गन्धोऽस्य पद्मगन्धि। ॥ **पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्यः** ।५।४।१३८। हस्त्यादिवर्जितादुपमानात्परस्य पादशब्दस्य लोपः स्याद्बहुव्रीहौ। स्थानिद्वारेणायं समासान्तः। व्याघ्रस्येव पादावस्य व्याघ्रपात्।

इति कथंचिन्नेयः॥—**केशाकेशी**ति॥ 'तत्र तेनेदम्' इति कर्मव्यतिहारे बहुव्रीहिः। इच्प्रत्ययस्य तिष्ठद्गुप्रभृतिषु पाठादव्ययीभावत्वेऽव्ययत्वम्॥ नन्वेवमिचश्चित्करणं व्यर्थम्। अव्ययीभावसंज्ञया बहुव्रीहिसंज्ञाया बाधात्समासस्वरेणान्तोदात्तत्वसिद्धेः। अत्राहुः—विशेषणार्थं तदावश्यकमेव। तिष्ठद्गुप्रभृतिषु इकारमात्रपाठे हि सुगन्धिरित्यादावतिव्याप्तिप्रसङ्गात्। किंचात्राव्ययीभावसंज्ञया बहुव्रीहिसंज्ञा न बाध्यते, किं तु द्वयोः समावेश एव उपजीव्यविरोधस्यान्याय्यत्वात्। एवं च स्वरार्थमपि चित्त्वं कर्तव्यमेवेति॥—**द्विदण्डी**ति॥ समुदायनिपातनस्य विशेषपरिग्रहार्थत्वाद् द्विदण्डा शालेत्यत्र तिवृ न भवति॥—**उभाहस्ती**त्यादि। इह निपातनादेवायचः पाक्षिकत्वम्॥—**प्रसंभ्याम्**—॥ जानुशब्दस्यैकत्वेऽप्युपपदनिबन्धनं द्वित्वमाश्रित्य जानुनोरिति द्विवचननिर्देशः, तत्फलं तु स्थानषष्ठीत्वस्फुटीकरणम्॥ 'जानुनः' इत्युक्ते तु किमियं पञ्चमी प्रत्ययाधिकारात् ज्ञुरपि प्रत्यय इत्येवं संदेहः स्यात्, तदेतद् ध्वनयन्नाह—**जानुशब्दयोर्ज्ञुरादेश** इति॥ **शार्ङ्गधन्वे**ति॥ कथं तर्हि 'खलावण्याशंसाधृतधनुपमहाय तृणवत्' इति पुष्पदन्तप्रयोग इति चेत्। अत्राहुः। समासान्तविधेरनित्यत्वान्नात्रानुपपत्तिः। अनित्यत्वे प्रमाणं च अश्वादिगणे राजन्शब्दपाठः। स हि 'प्रतेरंश्वादयस्तत्पुरुषे' इत्यन्तोदात्तार्थः। 'राजाहःसखि—' इति टचो नित्यत्वे तु किं तेनेति॥—**लोपो व्योर्वलि**॥ 'व्योर्लोपः' इति वक्तव्ये 'वेरपृक्तलोपाद्वलिलोपः पूर्वविप्रतिषेधेन' इति ज्ञापयितुमादौ विधेयनिर्देशः कृतः। तेन सुखीयतेः क्विपि सुखीरिति सिद्धम्॥—**गन्धस्येत्**—॥ तकार उच्चारणार्थं इत्याशयेनाह—**इकारोऽन्तादेश** इति। 'आदेः परस्य' इतीह न भवति 'समासान्ताः' इत्यधिकारात्॥ अत्र केचिदाहुः। इकारस्य प्रत्ययत्वेऽपि न क्षतिः 'यस्येति च' इति लोपेनोद्गन्धिरित्यादिरूपसिद्धेः। न च 'तित्स्वरितम्' इत्यन्तस्वरितत्वापत्तिः शङ्क्या, तकारस्योच्चारणार्थत्वाभ्युपगमात्। नापि षष्ठीनिर्देशादादेशत्वमेव न प्रत्ययत्वमिति वाच्यम्। 'गापोष्टक्' इत्यादिप्रत्ययविधिष्वपि षष्ठीदर्शनादिति॥—**अविभागेने**ति॥ एवं च गुणवाचिन एव ग्रहणं, न तु द्रव्यवाचिन इति फलितोऽर्थः॥—**द्रव्याणी**ति। अस्ति च गन्धशब्दो द्रव्यवचनः 'वहति जलमियं पिनष्टि गन्धान्' इति प्रयोगात्। 'गन्धस्तु सौरभे नृत्ये गन्धके गर्वलेशयोः। स एव द्रव्यवचनो बहुत्वे पुंसि च स्मृतः' इति कोशाच्च॥ केचित्तु 'गन्धस्येत्वे' इति वार्तिके तदेकान्तशब्देन स्वाभाविकत्वं विवक्षितं तेनागन्तुकस्य नेत्याहुः॥ तथा च भट्टिः। 'आघ्रायिवान् गन्धवहः सुगन्धः' इति॥ व्याख्यातं च जयमङ्गलायाम्—'गन्धस्य' इत्यादिनेकारः समासान्तो न, 'तदेकान्तग्रहणम्' इति वचनात्। सुगन्ध आपणिक इति यथेति॥ अत एव 'भग्नबालसहकारसुगन्धौ' इत्यादीनां प्रामादिकत्वं दुर्घटवृत्तिकृतोक्तम्॥—**अल्पाख्यायाम्**—॥ अल्पवाचिनो गन्धस्येकारान्तादेशः स्यात् बहुव्रीहौ॥—**सूपस्य गन्ध** इति॥ अत एव ज्ञापकाद्व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिः। यद्वा, फलितार्थकथनमेतत्। सूपो गन्धो यस्मिन्नित्येव विग्रहः। गन्धशब्दस्य विशेषणत्वेऽप्यस्मादेव ज्ञापकात् परनिपातः॥—**पादस्य**—॥ यद्ययं लोपः समासान्तो न स्यात् 'आदेः परस्य' इत्यादेः स्यात्। शैषिककप्च प्रसज्येत। 'शेषाद्विभाषा' इत्यत्र समासान्तापेक्षस्य शेषस्याश्रयणादत आह—**समासान्त** इति॥ कथं पुनरभावो भावस्यावयवः स्यात्तत्राह—**स्थानिद्वारेणे**ति। वचनबलादौपचारिकमवयवत्वं गृह्यत

---

१ अनङादेश इति—साहचर्यात् ङित्त्वश्रवणाच्चास्यादेशत्वमिति भावः। २ एकदेश इवेति—तदेकान्तग्रहणमिति वार्तिकं गुणसमुदायो द्रव्यमिति पतञ्जलिमते गन्धोऽवयव इति तद्भाव इत्यन्ये। ३ पादस्य लोप इति—पादस्य पादिति नोक्तम्, प्रतिपदोक्ततयास्यैव 'पादः पत्' इत्यत्र ग्रहणापत्तौ पादयतेः क्विपि पद इत्यस्यानापत्तेः।

अहस्त्यादिभ्यः किम् । हस्तिपादः । कुसूलपादः । **कुम्भपदीषु च** ।५।४।१३९। कुम्भपद्यादिषु पादस्य लोपो ङीप् च निपात्यते स्त्रियाम् ॥ पादः पत् ॥ कुम्भपदी । स्त्रियां किम् । कुम्भपादः । **संख्यासुपूर्वस्य** ।५।४।१४०। पादस्य लोपः स्यात्समासान्तो बहुव्रीहौ । द्विपात् । सुपात् । **वयसि दन्तस्य दतृ** ।५।४।१४१। संख्यासुपूर्वस्य दन्तस्य दतृ इत्यादेशः स्याद्वयसि । द्विदन् । चतुर्दन् । षट् दन्ता अस्य षोडन् । सुदन् । सुदती । वयसि किम् । द्विदन्तः करी । सुदन्तः । **स्त्रियां संज्ञायाम्** ।५।४।१४३। दन्तस्य दतृ स्यात्समासान्तो बहुव्रीहौ । अयोदती । फालदती । संज्ञायां किम् । समदन्ती । **विभाषा श्यावारोकाभ्याम्** ।५।४।१४४। दन्तस्य दतृ वा बहुव्रीहौ । श्यावदन् । श्यावदन्तः । अरोकदन् । अरोकदन्तः । **अग्रान्तशुद्धशुभ्रवृषवराहेभ्यश्च** ।५।४।१४५। एभ्यो दन्तस्य दतृ वा । कुड्मलाग्रदन् । कुड्मलाग्रदन्तः । **ककुदस्यावस्थायां लोपः** ।५।४।१४६। अजातककुत् । पूर्णककुत् । **त्रिककुत्पर्वते** ।५।४।१४७। अत्रापि ककुदान्त्यस्य लोपः । त्रिककुत् । संज्ञैषा पर्वतविशेषस्य । त्रिककुदोऽन्यः । **उद्विभ्यां काकुदस्य** ।५।४।१४८। लोपः स्यात् । उत्काकुत् । विकाकुत् । काकुदं तालु । **पूर्णाद्विभाषा** ।५।४।१४९। पूर्णकाकुत् । पूर्णकाकुदः । **सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्रयोः** ।५।४।१५०। सुदुर्भ्यां हृदयस्य हृद्भावो निपात्यते । सुहृन्मित्रम् । दुर्हृदमित्रः । अन्यत्र सुहृदयः । दुर्हृदयः । **उरःप्रभृतिभ्यः कप्** ।५।४।१५१। व्यूढोरस्कः । प्रियसर्पिष्कः । इह पुमान्, अनड्वान्, पयः, नौः, लक्ष्मीरिति एकवचनान्तानि पठ्यन्ते । द्विवचनबहुवचनान्तेभ्यस्तु शेषाद्विभाषेति विकल्पेन कप् । द्विपुमान् । द्विपुंस्कः ॥ (ग) **अर्थान्नञः** ॥ अनर्थकम् । नञः किम् । अपार्थम् । अपार्थकम् । **इनः स्त्रियाम्** ।५।४।१५२। बहुदण्डिका नगरी ॥ (प) **अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्ति** ॥ बहुवाग्मिका । स्त्रियां किम् । बहुदण्डी । बहुदण्डिको ग्रामः । **शेषाद्विभाषा** ।५।४।१५४। अनुक्तसमासान्ताच्छेषाधिकारस्थाद्बहुव्रीहेः कप् वा स्यात् । महायशस्कः । महायशाः । अनुक्तेत्यादि किम् । व्याघ्रपात् सुगन्धिः । प्रियपथः । शेषाधिकारस्थात्किम् । उपबहवः ।

इति भावः ॥—**कुम्भपदीषु च** ॥ बहुवचननिर्देशाद्गणपाठसामर्थ्याच्चाप्यर्थावगतिरित्यभिप्रेत्याह—**कुम्भपद्यादिष्विति** । इह गणे कुम्भपदी एकपदी जालपदीत्येवं समुदाया एव पठ्यन्ते तस्य च प्रयोजनं विषयविशेषपरिग्रह इत्याशयेनाह—**स्त्रियामिति** । यच्चेहोपमानपूर्वं संख्यापूर्वं च पठ्यते तस्य सिद्धे लोपे नित्यङीबर्थं वचनं, तेन 'पादोऽन्यतरस्याम्' इति विकल्पो न भवति ॥—**द्विदन्निति** ॥ द्वौ दन्तावस्य जातौ । शिशुत्वावस्था त्विह गम्यते । 'उगिदचाम्–' इति नुम् । संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वान्नलोपो न ॥—**षोडन्निति** । 'षष उत्वं दतृदश–' इत्यनेनोत्वष्टुत्वे ॥—**सुदतीति** । 'उगितश्च' इति ङीप् ॥—**समदन्तीति** ॥ 'नासिकोदर–' इत्यादिना ङीष् ॥—**श्यावदन्निति** ॥ 'श्यावः स्यात्कपिशः' इत्यमरः ॥—**अरोकदन्निति** । अरोका अच्छिद्रा दन्ता यस्य सः ॥—**अजातेति** ॥ अजातं ककुदमस्येति विग्रहः । इह हि बाल्यावस्था गम्यते ॥—**उरःप्रभृतिभ्यः कप्** ॥ 'समासार्थोत्तरपदान्ताः समासान्ताः' इति पक्षे तु बहुव्रीहेश्चरमावयवेभ्य उरःप्रभृतिभ्यः कबिति व्याख्येयम् । तद्धितत्वात्कस्य नेत्वम् ॥—**व्यूढोरस्क** इति । व्यूढं विशालमुरो यस्य सः 'सोऽपदादौ' इति विसर्जनीयस्य सः ॥—**प्रियसर्पिष्क** इति । 'इणः षः' इति विसर्गस्य षत्वम् ॥—**एकवचनान्तानीति** । 'नद्यृतश्च' इति सिद्धे लक्ष्मीशब्दपाठस्त्विह एकवचनान्तलक्ष्मीशब्दावयवकबहुव्रीहेरेव नित्यं कप् । अन्यत्र 'शेषात्' इति विकल्प एवेति नियमार्थः । तेन 'अङ्कशनङ्कशलक्ष्मीश्चेतसा शंसितं सः' इति भारविप्रयोगः सिद्धः । अङ्कशा लक्ष्म्यो यस्येति विग्रहः ॥ यत्तु प्राचोक्तं 'नद्यृतश्च' इति कप्। बहुलक्ष्मीक इति । तदयुक्तम् । संख्यावाचिबहुशब्दस्यैकवचनान्तत्वाभावादुक्तनियमेन वारितत्वात् । बह्वी अधिका लक्ष्मीर्यस्येति विग्रहे वैपुल्यवाचिन एकवचनान्तत्वसंभवेऽपि विशेषविधेर्बलीयस्त्वेन 'उरःप्रभृतिभ्यः कप्' इत्येव वक्तुमुचितत्वात् ॥ यदा तु 'नियमशास्त्राणां निषेधमुखेन प्रवृत्तिः' इत्याश्रीयते तदा प्राचोक्तमपि सम्यगेवेति ज्ञेयम् ॥—**अर्थान्नञः** । गणसूत्रमिदम् ॥—**अनर्थकेनापीति** ॥ कथं 'तर्हि सुपथी नगरी' इति हलन्तेषूक्तं, कपोऽत्र दुर्वारत्वात् । न च 'न पूजनात्' इत्यनेन 'ऋक्पूरब्धूः–' इत्यस्यैव कपोऽपि निषेधः शङ्क्यः । पथः प्राचीनानामेव स निषेध इति वक्ष्यमाणत्वात् । कप्प्रत्ययस्य पथ उत्तरत्वात् । सत्यम् । समासान्तविधेरनित्यत्वात्साधुरिति समाधेयम् । 'युवोरनाकौ' इति सूत्रे सुपथीति भाष्याच्चेत्युक्तम् ॥—**बहुवाग्मिकेति** । 'वाचो ग्मिनिः' ॥—**शेषाद्वि**—॥ यद्यत्र प्रागुक्तकप्मात्रापेक्षः शेषः स्यात् तर्हि व्याघ्रपात्सुगन्धिरित्यादावपि स्यात् । अतः समासान्तापेक्षः शेष इह गृह्यत इत्याह—**अनुक्तसमासान्तादिति** ।—**व्याघ्रपादिति** । स्थानिद्वारा लोपोऽपि समासान्त इत्युक्तम् ॥—**सुगन्धिरिति** । 'गन्धस्येत्–' इत्यादिना इत्समासान्तः ॥—**प्रियपथ** इति । 'ऋक्पूः–' इत्यप्प्रत्ययः समासान्तः ॥—**उपबहव** इति ।

---

१ अवस्थायामिति—कालाहरादिकृता अवयवोपचयोपचयादयो वस्तुधर्मा अवस्थेत्युच्यते । अवस्थायां अभावे श्वेतककुदः इत्युदाहार्यम् ।

उत्तरपूर्वा । सपुत्रः । तन्त्रादिना शेषशब्दोऽर्थद्वयपरः । **आपोऽन्यतरस्याम्** ।७।४।१५। कप्याबन्तस्य ह्रस्वो वा स्यात् । बहुमालाकः । बहुमालकः । कबभावे बहुमालः । **न संज्ञायाम्** ।५।४।१५५। शेषादिति प्राप्तः कप् न स्यात्संज्ञायाम् । विश्वे देवा अस्य विश्वदेवः । **ईयसश्च** ।५।४।१५६। ईयसन्तोत्तरपदान्नं कप् । बहवः श्रेयांसोऽस्य बहुश्रेयान् । गोस्त्रियोरिति ह्रस्वे प्राप्ते ॥ ❀ **ईयसो बहुव्रीहेर्नेति वाच्यम्** ॥ बह्व्यः श्रेयस्योऽस्य बहुश्रेयसी । बहुव्रीहेः किम् । अतिश्रेयसिः । **वन्दिते भ्रातुः** ।५।४।१५७। पूजितेऽर्थे यो भ्रातृशब्दस्तदन्तान्न कप् स्यात् । प्रशस्तो भ्राता यस्य प्रशस्तभ्राता । न पूजनादिति निषेधस्तु बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोरित्यतः प्रागेवेति वक्ष्यते । वन्दिते किम् । मूर्खभ्रातृकः । **नाडीतन्त्र्योः स्वाङ्गे** ।५।४।१५९। स्वाङ्गे यौ नाडीतन्त्रीशब्दौ तदन्तात्कप् न स्यात् । बहुनाडिः कायः । बहुतन्त्रीर्ग्रीवा । तन्त्रीर्धमनी । स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाभावाद्ध्रस्वो न । स्वाङ्गे किम् । बहुनाडीकः स्तम्भः । बहुतन्त्रीका वीणा । **निष्प्रवाणिश्च** ।५।४।१६०। कबभावोऽत्र निपात्यते । प्रपूर्वाद्वयतेर्ल्युट् । प्रवाणी तन्तुवायशलाका । निर्गता प्रवाण्यस्य निष्प्रवाणिः पटः । समाप्तवानः, नव इत्यर्थः । **सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ** ।२।२।३५। सप्तम्यन्तं विशेषणं च बहुव्रीहौ पूर्वं प्रयोज्यम् । कण्ठेकालः । अत एव ज्ञापकाद्व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिः । चित्रगुः ॥ ❀ **सर्वनामसंख्ययोरुपसंख्यानम्** ॥ सर्वश्वेतः । द्विशुक्लः ॥ ❀ **मिथोऽनयोः समासे संख्या पूर्वम्** ॥ शब्दपरविप्रतिषेधात् । द्व्यन्यः ॥ ❀ **संख्याया अल्पीयस्याः** ॥ द्वित्राः ॥ ❀ **द्वन्द्वेऽपि** । द्वादश ॥ ❀ **वा प्रियस्य** ॥ गुडप्रियः । प्रियगुडः ॥ ❀ **गड्वादेः परा सप्तमी** ॥ गडुकण्ठः । क्वचिन्न । वहेगडुः **निष्ठा** ।२।२।३६। निष्ठान्तं बहुव्रीहौ पूर्वं स्यात् । कृतकृत्यः ॥ ❀ **जातिकालसुखादिभ्यः परा निष्ठा वाच्या** ॥ सारङ्गजग्धी । मासजाता । सुखजाता । प्रायिकं चेदम् । कृतकटः । पीतोदकः । **वाहिताग्न्यादिषु** ।२।२।३७। आहिताग्निः । अग्न्याहितः । आकृतिगणोऽयम् ॥ ❀ **प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ** ॥ अस्युद्यतः । दण्डपाणिः ॥ क्वचिन्न । विवृतासिः ॥ ॥ इति बहुव्रीहिः ॥

'संख्ययाव्यया–' इत्यादिना समासः ॥—**उत्तरपूर्वे**ति । 'दिङ्नामा–' इत्यादिना समासः ॥—**सपुत्र** इति । 'तेन सहेति–' इत्यादिना समासः ॥ अयं भावः । 'शेषो बहुव्रीहिः' इत्यतः शेषपदम् 'अनेकमन्यपदार्थे' इत्येतस्मिन्नेव सूत्रेऽनुवर्तते, 'संख्ययाव्ययासन्ना–' इत्यादिषु च निवर्तते । तथा च शेषाधिकारस्थत्वाभावादुपबहव इत्यादिषु कप्प्रत्ययो नेति ॥ एवं च 'अनेकमन्यपदार्थे' इति सूत्रात्पृथक् 'संख्ययाव्ययासन्ना–' इत्यादीनामारम्भः कबभावार्थमप्यावश्यक इति स्थितम् ॥ ननु सकृदुच्चरितस्य शेषशब्दस्यानुक्तसमासान्तपरत्वं शेषाधिकारस्थपरत्वं च कथमित्यत आह—**तन्त्रादिने**ति ॥ 'अर्थभेदेन शब्दभेदः', 'सत्यप्यर्थभेदे शब्दस्याभेदः' इति मतद्वयम् । आद्ये आवृत्तिः । द्वितीये तन्त्रमिति विवेकः ॥ यत्तु वदन्ति 'प्रतिपदोक्ताः समासान्ताः स्वविषये बाधका भवन्ति' तत्किमनुक्तसमासान्तपरेण शेषग्रहणेनेति । तन्न । 'ऋक्पूः–' इत्यादीनां समासान्तरे चरितार्थतया प्रियपथ इत्यादौ परेण कपा बाधापत्तेः ॥—**ईयसश्च** ॥ नित्यो वैकल्पिकश्च कप्सर्वोऽपि निषिध्यते ॥—**बहुश्रेयानि**ति । अतिशयेन प्रशस्यः श्रेयान् । 'द्विवचनविभज्योप–' इतीयसुन् । 'प्रशस्यस्य श्रः' । 'शेषाद्विभाषा' इति कप्प्राप्तः ॥—**बहुश्रेयसी**ति । 'नद्यृतश्च' इति नित्यं प्राप्तः कब् लिङ्गविशिष्टपरिभाषया 'ईयसश्च' इति प्रतिषिध्यते ॥—**बहुनाडिरि**ति ॥ उपसर्जनह्रस्वः ॥—**स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाभावादि**ति । 'अवितृस्तृतन्त्रिभ्यः' इतीप्रत्ययस्य 'स्त्रियाम्' इत्यधिकारे अविहितत्वादिति भावः ॥—**सप्तमीविशेषणे**–॥ यदा कण्ठे किंचिदस्ति ज्ञाते तस्य विशेषणं काल इति, तदेदं सप्तमीग्रहणम् । अन्यदा तु तेन विनापि विशेषणत्वादेव सिद्धम् ॥—**चित्रगुरि**ति । न च 'उपसर्जनं पूर्वम्' इत्येवेदं सिध्यतीति वाच्यम् । 'बहुव्रीहौ सप्तमी' इत्युक्ते तक्रकौण्डिन्यन्यायेनोपसर्जनपूर्वत्वस्य बाधाऽपत्तेरतो विशेषणग्रहणं कृतम् ॥—**सर्वनामे**ति ॥ कथं तर्हि 'तः परो यस्मात्स तपरः' इति । कथं च 'जहत्स्वार्था वृत्तिः' इति ॥ इह हि जहत्स्वं पदं यं स जहत्स्वः सोऽर्थो यस्यामिति बहुव्रीहिगर्भो बहुव्रीहिस्तथा च स्वपरशब्दयोः सर्वनामत्वात्पूर्वनिपातेन भाव्यमिति चेत् । अत्राहुः । सूत्रभाष्यप्रयोगात्स्वपरशब्दयोर्न पूर्वनिपातः । राजदन्तादित्वाद्वा सिद्धमिति ॥—**द्विशुक्ल** इति । यद्यपि सर्वनामत्वेनैव द्विशब्दस्य पूर्वनिपातत्वं सिध्यति । तथापि त्रिशुक्ल इत्यादिसिद्धये वार्तिके संख्याग्रहणं कृतम् ॥ ननु संख्याया अल्पाच्तरत्वेन 'संख्यासर्वनाम्नोः' इति वाच्ये विपरीतोच्चारणमयुक्तमित्याशङ्क्याह—**मिथोनयोरि**ति ॥ विपरीतोच्चारणमेवात्र लिङ्गमिति भावः ॥—**अल्पीयस्या** इति । अल्पार्थवाचिकाया इत्यर्थः ॥—**गड्वादेरि**ति । आदिशब्दः प्रकारवाची । तेन पद्मं नाभौ यस्य पद्मनाभः । ऊर्णा नाभौ यस्य । 'ङ्यापोः–' इति ह्रस्वः । ऊर्णनाभ इति सिध्यतीत्याहुः ॥—**जातिकाले**ति ॥ एतच्च 'जातिकालसुखादिभ्योऽनाच्छादनात्' इत्यनेन ज्ञापितमिति भावः ॥ सारङ्गो

---

१ तन्त्रादिनेति—उच्चारयित्रा तन्त्रेणोच्चरितं, बोद्धुस्त्वावृत्त्या बोध इति भावः । २ न कबिति—न संज्ञेयसोरिति वक्तव्ये योगविभागसामर्थ्यात् 'नद्यृतश्च' इत्यस्यापि निषेध इति बोध्यम् ।

द्वन्द्वप्रकरणम् ।

चार्थे द्वन्द्वः ।२।२।२९। अनेकं सुबन्तं चार्थे वर्तमानं वा समस्यते स द्वन्द्वः । समुच्चयान्वाचयेतरेतरयोगसमाहाराश्चार्थाः । परस्परनिरपेक्षस्यानेकस्य एकस्मिन्नन्वयः समुच्चयः । अन्यतरस्यानुषङ्गिकत्वेऽन्वाचयः । मिलितानामन्वय इतरेतरयोगः । समूहः समाहारः । तत्रेश्वरं गुरुं च भजस्वेति समुच्चये । भिक्षामट गां चानयेत्यन्वाचये च न समासोऽसामर्थ्यात् । धवखदिरौ । संज्ञापरिभाषम् । अनेकोक्तेर्होतापोतानेष्टोद्गातारः । द्वयोर्द्वयोर्द्वन्द्वं कृत्वा पुनर्द्वन्द्वे तु होतापोतानेष्टोद्गातारः । **राजदन्तादिषु परम्** ।२।२।३१। एषु पूर्वप्रयोगार्हं परं स्यात् । दन्तानां राजा राजदन्तः ॥ **धर्मादिष्वनियमः** ॥ अर्थधर्मौ । धर्मार्थौ । दम्पती । जम्पती । जायापती । जायाशब्दस्य जम्भावो दम्भावश्च वा निपात्यते । आकृतिगणोऽयम् । **द्वन्द्वे घि** ।२।२।३२। द्वन्द्वे घिसंज्ञं पूर्वं स्यात् । हरिश्च हरश्च हरिहरौ ॥ **अनेकप्राप्तावेकत्र नियमोऽनियमः शेषे** ॥ हरिगुरुहराः । हरिहरगुरवः । **अजाद्यदन्तम्** ।२।२।३३। इदं द्वन्द्वे पूर्वं स्यात् । ईशकृष्णौ । बहुष्वनियमः । अश्वरथेन्द्राः । इन्द्राश्वरथाः ॥ **घ्यन्तादजाद्यदन्तं विप्रतिषेधेन** । इन्द्राग्नी । **अल्पाच्तरम्** ।२।२।३४। शिवकेशवौ ॥ **ऋतुनक्षत्राणां समाक्षराणामानुपूर्व्येण** ॥ हेमन्तशिशिरवसन्ताः । कृत्तिकारोहिण्यौ । समाक्षराणां किम् । ग्रीष्मवसन्तौ ॥ **लघ्वक्षरं पूर्वम्** ॥ कुशकाशम् ॥ **अभ्यर्हितं च** ॥ तापसपर्वतौ ॥ **वर्णानामानुपूर्व्येण** ॥ ब्राह्मणक्षत्रियविट्शूद्राः ॥ **भ्रातु-**

जङ्घे यया सा । 'अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वा' इति ङीप् ॥ कथं तर्हि 'चारुस्मितश्चारुहसितः' इत्यादि अत्राहुः—'नपुंसके भावे क्तः' इति क्तस्य न पूर्वनिपातः, निष्ठाशब्देन विहितस्यैवेह ग्रहणादिति ॥—**कश्चिन्नेति** ॥ आहिताग्न्यादित्वकल्पनादनभिधानाद्वेति भावः ॥ ॥ इति बहुव्रीहिः ॥

चार्थे द्वन्द्वः ॥ 'अनेकमन्यपदार्थे' इत्यतोऽनेकमित्यनुवर्तते 'सुबामन्त्रिते–' इत्यस्मात्सुबपि, 'समासः' इति, 'विभाषा' इति चाधिक्रियत एव । तदाह—**अनेकं सुबन्तमित्यादि** ॥—**चार्थो** इति । चशब्दद्योत्य इत्यर्थः ॥—**एकस्मिन्निति** । भजनादावित्यर्थः ॥—**ईश्वरं गुरुं च भजस्वेति** । क्रियायां द्रव्ययोः समुच्चयोऽयम् । तथा राज्ञो गजश्चाश्वश्चेति द्रव्ये द्रव्ययोः समुच्चयः । पटः शुक्लो रक्तश्चेति द्रव्ये गुणयोः । रक्तः पटः कुण्डलं चेति गुणे द्रव्ययोरित्यूह्यम् ॥—**भिक्षामट गां चानयेति** । अत्र ह्यदर्शनाद्गामनानयन्नपि भिक्षामटत्येव । अनटंस्तु भिक्षां न गामानयति । तथा अटन्नपि नान्विष्य गामानयति । अतो भिक्षाटनस्यैव प्राधान्यं गवानयनस्य चानुषङ्गिकता ॥—**असामर्थ्यादिति** । एकार्थीभावाभावादित्यर्थः ॥ तथाहि बहुव्रीहिघटकपदानां कर्माद्यन्तर्भावेणेव द्वन्द्वघटकपदानां चार्थान्तर्भावेण एकार्थीभाव आवश्यकः । 'समर्थः पदविधिः' इति परिभाषितत्वात् । 'चार्थे द्वन्द्वः' इत्युक्तेश्च । न चेतरेतरान्वये परस्परनिरपेक्षाणामेकार्थीभावः संभवति, येन समुच्चयान्वाचयावेकार्थीभावान्तर्भूतौ स्याताम् । अतश्चेतरेतरयोगे समाहारे च परस्परसाहित्यसत्त्वात्समासो भवति, न तु समुच्चयान्वाचययोः । परं त्वितरेतरयोगे साहित्यं विशेषणं द्रव्यं तु विशेष्यं, समाहारे तु साहित्यं प्रधानं द्रव्यं विशेषणमिति विवेक्तव्यम् ॥ ननु नीलोत्पलमित्यादौ चशब्दान्तर्भावेण विग्रहदर्शनादेकार्थीभावसत्त्वाच्च द्वन्द्वो दुर्वारः स्यात् । मैवम् । 'विशेषणं विशेष्येण–' इति सामानाधिकरण्ये विहितया तत्पुरुषसंज्ञया द्वन्द्वसंज्ञाया बाधात् । तस्यास्त्वसामानाधिकरण्ये सावकाशत्वात् । सामानाधिकरण्याभावविवक्षायां तु 'प्रमाणप्रमेय–' इत्यादाविव नीलोत्पलादावपि द्वन्द्व इष्टापत्तिरेव ॥—**होतृपोत्रिति** । उत्तरपदपरत्वाभावादनयोरनाङ् न ॥—**राजदन्तादिषु** ॥ इह द्वन्द्वतत्पुरुषयोः पाठेऽपि 'अर्थधर्मौ' इत्याद्यभिप्रायेणास्य द्वन्द्वेषूपन्यासः ॥—**द्वन्द्वे घि** ॥ 'अनेकम्' इति सर्वेषामेव प्रथमानिर्दिष्टत्वेनोपसर्जनत्वाविशेषादनियमप्राप्तावयमारम्भः । यत्र त्वनेकं घ्यन्तं, तत्र द्वयोरपि पूर्वनिपातनियमः स्यादत आह—**अनेकप्राप्तावेकत्रेति**[1] । अत्र व्याचख्युः—आकृतौ पदार्थे समुदाये सकृल्लक्षणं प्रवर्तते, न प्रतिव्यक्त्यावृत्त्या । तत्रैकस्य पूर्वनिपाते सति जातौ लक्षणं प्रवृत्तमेवेति न पुनः प्रवर्तते । व्यक्तिपक्षस्त्विह नाश्रीयते लक्ष्यानुरोधादिति ॥—**हरिहरगुरव** इति । हरगुरुशब्दयोर्न नियमः प्रवर्तत इति भावः ॥—**अजाद्यदन्तम्** ॥ 'समुद्राभ्राद्घः' 'लक्षणहेत्वोः क्रियायाः' इत्यादिनिर्देशादनित्यमिदं प्रकरणम् । तेन 'स सौष्ठवौदार्यविशेषशालिनीम्' इति भारविप्रयोगः संगच्छते ॥—**अल्पाच्तरम्** ॥ अत एव निपातनात् स्वार्थे तरप् कुत्वचुत्वयोरभावश्च ॥ यदि तु प्रकर्षे तरप् स्यात् तदा द्वयोरेव नियमः स्यात् । द्विवचनान्तोपपदत्वविषय एव तरपो विधानात् । ततश्च धवखदिरपलाशा इत्यादौ बहुषु नियमो न स्यात् ॥—**ऋतुनक्षत्राणामिति** ॥ ऋतूनामानुपूर्व्यं प्रादुर्भावकृतं नक्षत्राणां तूदयकृतं च ॥—**अभ्यर्हितं च** । 'वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन्' इति निर्देशेनेदं ज्ञाप्यत इति चतुर्थे भाष्यम् । 'अल्पाच्तरम्' 'अजाद्यदन्तम्' इति सूत्राभ्यामर्जुनस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते तमकुर्वन्

---

१ अनेकस्येति—तेनैकस्य सापेक्षत्वेऽपि न दोष इति भावः । २ अन्वय इति—यत्रैवमन्वयस्तत्र समुच्चयश्चशब्दार्थ इति अन्वयः, नतु अन्वय एव समुच्चय इति भ्रमितव्यम् ।

ज्यायसः ॥ युधिष्ठिरार्जुनौ । ※ द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम् ।२।४।२। एषां द्वन्द्व एकवत्स्यात् । पाणिपादम्। मार्दङ्गिकपाणविकम् । रथिकाश्वारोहम् । समाहारस्यैकत्वादेकत्वे सिद्धे नियमार्थं प्रकरणम् । प्राण्यङ्गादीनां समाहार एव यथा स्यात् । ※ अनुवादे चरणानाम् ।२।४।३। चरणानां द्वन्द्व एकवत्स्याल्सिद्धस्योपन्यासे ॥ ॐ स्थेणो-र्लुङीति वक्तव्यम् ॥ उदगात्कठकालापम् । प्रत्यष्ठात्कठकौथुमम् । ※ अध्वर्युक्रतुरनपुंसकम् ।२।४।४। यजुर्वेदे विहितो यः क्रतुस्तद्वाचिनामनपुंसकलिङ्गानां द्वन्द्व एकवत्स्यात् । अर्काश्वमेधम् । अध्वर्युक्रतुः किम् । इषुवज्रौ साम-वेदे विहितौ । अनपुंसकं किम् । राजसूयवाजपेये । अर्धर्चादी । ※ अध्ययनतोऽविप्रकृष्टाख्यानाम् ।२।४।५। अध्ययनेन प्रत्यासन्ना आख्या येषां तेषां द्वन्द्व एकवत् । पदकक्रमकम् । ※ जातिरप्राणिनाम् ।२।४।६। प्राणिव-र्ज्यजातिवाचिनां द्वन्द्व एकवत् । धानाशष्कुलि । प्राणिनां तु विट्शूद्राः । द्रव्यजातीनामेव । नेह । रूपरसौ । गमना-कुञ्चने । जातिप्राधान्य एवायमेकवद्भावः । द्रव्यविशेषविवक्षायां तु बदरामलकानि । ※ विशिष्टलिङ्गो नदीदे-

---

ज्ञापयति सर्वतोऽभ्यर्हितं पूर्वमिति तत्रैव वक्ष्यते ॥—युधिष्ठिरार्जुनाविति । इन्द्रपुत्रत्वाद्विष्णोरंशत्वाच्छूरत्वाद्वा अभ्य-र्हितत्वमर्जुनेऽप्यस्तीति न तेन नियमः सिध्यतीति भावः ॥—द्वन्द्वश्च प्राणि—॥ प्राणितूर्यसेनानामङ्गानीति । बहुवचनान्ते-नाङ्गशब्देन षष्ठीसमासः । अङ्गशब्दश्च प्रत्येकमन्वेति । तेन प्राण्यङ्गानां प्राण्यङ्गैरेव, तूर्याङ्गानां तूर्याङ्गैरेव, सेनाङ्गानां सेनाङ्गैरेव यो द्वन्द्वः स एकवद्भवति न तु व्यतिरेकेण । तेनेह न । मार्दङ्गिकाश्वारोहौ । अत्र प्राणिसेनयोरङ्गानामवयवः ॥ तूर्यस्य त्वङ्गा-नामुपकारकं बोध्यम् ॥—एषां द्वन्द्व इति । प्राण्यङ्गानां द्वन्द्वः, तूर्याङ्गानां द्वन्द्वः, सेनाङ्गानां द्वन्द्वः, इत्यर्थः । 'द्विगुरे-कवचनम्' इत्यत एकवचनं वर्तते । तत्रैकं वक्तीति व्युत्पत्त्या एकत्वविशिष्टः समाहाररूपो योऽर्थस्तत्प्रतिपादकः स्यादित्यर्थं मन्वानः फलितमाह—एकवत्स्यादिति ॥—पाणिपादमिति[1] । यद्यप्यत्र 'जातिरप्राणिनाम्' इत्येव सिद्धम् । तथापि द्रव्यप्राधान्येऽपि भवत्विति प्राणिग्रहणमित्येके । पाणिपणवाविति व्यतिकरे मा भूदिति नियमार्थं वचनमित्यन्ये ॥—मार्द-ङ्गिकेति । मृदङ्गवादनं शिल्पमस्येत्यर्थे 'तदस्य शिल्पम्' इति ठक् । एवं पाणविक इत्यपि ॥—रथिकाश्वारोहमिति । रथेन चरन्तीति रथिकाः । 'पर्पादिभ्यः ष्ठन्' इति ष्ठन् । ते चाश्वारोहाश्च तेषां समाहारः ॥ ननु चार्थे द्वन्द्वः' इत्यनेन समाहारद्वन्द्वः सिद्धः, तस्य चैकत्वादेकवचनमपि सिद्धमिति किमनेनेत्याशङ्क्याह—नियमार्थमिति ॥—समाहार एवेति । समाहारे प्राण्यङ्गादीनामेवेति विपरीतनियमोऽत्र न भवति 'तिष्यपुनर्वस्वोः' इति सूत्रे बहुवचनग्रहणात् । तद्धि समाहारे एकवचनस्य द्विवचनं मा भूदिति कृतम् । अन्यथा तिष्यपुनर्वसू इति न स्यादिति ॥ एवं च 'द्वन्द्वश्च प्राणितूर्य–' इति प्रकरणबहिर्भूता-नामपि समाहारद्वन्द्वो भवत्येव, तेन 'सर्वो द्वन्द्वो विभाषैकवद्भवति' इति पठ्यमानं नापूर्वं वचनमिति ज्ञेयम् ॥—चर-णानामिति ॥ शाखाध्येतृवाचिनामित्यर्थः ॥—स्थेणोरिति । 'ष्ठा गतिनिवृत्तौ' । 'इण् गतौ' । स्थाप्रकृतिकइण्प्रकृतिकलु-ङन्ते उपपदे सतीत्यर्थः ॥ स्थेणोः किम् । अभूवन् कठकालापाः ॥ लुङि किम् । तिष्ठन्तु कठकालापाः ॥—उदगादिति । इह यदा कठेषु कालापेषु च प्रतिष्ठितेषु चावाभ्यां यत्र गन्तव्यमिति संकेतयित्वा तत्संकेतं विस्मृत्यासीनं प्रतीदमुच्यते। कठेन प्रोक्तमधीयते कठाः वैशंपायनान्तेवासित्वाण्णिनिः । तस्य 'कठचरकात्–' इति लुक् । अध्येत्रणस्तु 'प्रोक्ताल्लुक्' इति लुक् ॥ 'कलापिनोऽण्' 'सत्रह्मचारि–' इत्याद्युपसंख्यानाट्टिलोपः ॥—यजुरिति ॥ सूत्रे अध्वर्युशब्दो यजुर्वेदलक्षक इति भावः ॥—पदकेति ॥ पदान्यधीते पदकः । 'क्रमादिभ्यो वुन्' । एवं क्रमकोऽपि । पदान्यधीत्य क्रमोऽध्येतव्य इति स्पष्टा प्रत्यासत्तिः ॥ अध्ययनतः किम् । पितापुत्रौ ॥ अविप्रकृष्टेति किम् । याज्ञिकनैयायिकौ ॥—जातिर—॥ जातिवाच्यव-यवकद्वन्द्वोऽपि जातिरित्युपचर्यत इत्याशयेनाह—जातिवाचिनामिति ॥—विट्शूद्रा इति । जातिप्राधान्येऽपि बहुव-चनमुपपद्यते 'जात्याख्यायामेकस्मिन्–' इति विधानात् । तेनात्र ध्वाङ्क्षविकलं नेति भावः ॥—द्रव्यजातीयानामेवेति । 'अप्राणिनाम्' इति पर्युदासात् 'नञिवयुक्त–' न्यायेन द्रव्यजातीयानामेकवद्भावो, न तु गुणक्रियाजातीयानामिति भावः ॥ जातिः किम् । नन्दकपाञ्चजन्यौ । संज्ञाशब्दावेतौ ॥—जातिप्राधान्य एवेति । एतच्च जातिग्रहणाल्लब्धम् । अन्यथा प-र्युदासेनैव जात्युपसर्जनद्रव्यवाचिनोऽपि ग्रहणोपपत्तौ किं तेनेति भावः ॥—द्रव्यविशेषेति ॥ नन्वेवं 'रञ्जिता नु विवि-धास्तरुशैलाः' इति भारविप्रयोगः संगच्छत एवेति किमिति तरुसहिताः शैला इति मनोरमायां समर्थितमिति चेत् । अ-त्राहुः । सकलतरुशैलरञ्जनं तत्र विवक्षितं, न तु केषांचित्तरुशैलविशेषाणामिति जातिप्राधान्यादेकवद्भावमाशङ्क्य तथोक्त-मिति ॥—बदरामलकानीति । 'फले लुक्' इति लुक् 'लुक्तद्धितलुकि' इति स्त्रीप्रत्ययस्यापि लुकि फलत्वजात्युपसर्जन-द्रव्यवचनावेतौ । 'विभाषा वृक्षमृग–' इति सूत्रे बदराणि चामलकानि च बदरामलकम् । 'जातिरप्राणिनाम्' इत्येकवद्भाव इति वक्ष्यति, तत्तु नानेन ग्रन्थेन विरुध्यते । फलत्वजातिवाचिनां बहुवचनान्तानामेव द्वन्द्व एकवद्भवति, न त्वेकवचना-न्तानां द्वन्द्व इति 'फलसेनावनस्पति–' इति वार्तिकोक्तनियममुपेत्य तत्प्रवृत्तेः ॥—विशिष्टलिङ्गो—॥ सूत्रे चत्वारोऽपि

---

१ पाणिपादमिति—प्राण्यङ्गत्वेन प्राणित्वात् 'जातिरप्राणिनाम्' इत्यनेन न सिद्धिः ।

शोऽग्रामाः ।२।४।७। ग्रामवर्ज्यनदीदेशवाचिनां भिन्नलिङ्गानां समाहारे द्वन्द्व एकवत्स्यात् । उद्ध्यश्च इरावती च उद्ध्येरावति । गङ्गा च शोणश्च गङ्गाशोणम् । कुरवश्च कुरुक्षेत्रं च कुरुकुरुक्षेत्रम् । भिन्नलिङ्गानां किम् । गङ्गायमुने । मद्रकेकयाः । अग्रामाः किम् । जाम्बवं नगरम् । शाल्किनी ग्रामः । जाम्बवशाल्किन्यौ । **क्षुद्रजन्तवः** ।२।४।८। एषां समाहारे द्वन्द्व एकवत्स्यात् । यूकालिक्षम् । आनकुलात्क्षुद्रजन्तवः । **येषां च विरोधः शाश्वतिकः** ।२।४।९। एषां प्राग्वत् । अहिनकुलम् । गोव्याघ्रम् । काकोलूकमित्यादौ परत्वाद्विभाषा वृक्षमृगेति प्राप्तं चकारेण बाध्यते । **शूद्राणामनिरवसितानाम्** ।२।४।१०। अवहिष्कृतानां शूद्राणां प्राग्वत् । तक्षायस्कारम् । पात्राद्बहिष्कृतानां तु चण्डालमृतपाः । **गवाश्वप्रभृतीनि च** ।२।४।११। यथोच्चारितानि साधूनि स्युः । गवाश्वम् । दासीदासमित्यादि । **विभाषा वृक्षमृगतृणधान्यव्यञ्जनपशुशकुन्यश्ववडवपूर्वापराधरोत्तराणाम्** ।२।४।१२। वृक्षादीनां सप्तानां द्वन्द्वः, अश्ववडवेत्यादि द्वन्द्वत्रयं च प्राग्वद्वा । वृक्षादौ विशेषाणामेव ग्रहणम् । प्लक्षन्यग्रोधम् । प्लक्षन्यग्रोधाः । रुरुपृषतम् । रुरुपृषताः । कुशकाशम् । कुशकाशाः । व्रीहियवम् । व्रीहियवाः । दधिघृतम् । दधिघृते । गोमहिषम् । गोमहिषाः । शुकबकम् । शुकबकाः । अश्ववडवम् । अश्ववडवौ । पूर्वापरम् । पूर्वापरे । अधरोत्तरम् । अधरोत्तरे ॥ ❀ **फलसेनावनस्पतिमृगशकुनिक्षुद्रजन्तुधान्यतृणानां बहुप्रकृतिरेव द्वन्द्व एकवदिति वाच्यम्** ॥ बदराणि चामलकानि च बदरामलकम् । जातिरप्राणिनामित्येकवद्भावः । नेह बदरामलके । रथिकाश्वारोहौ । प्लक्षन्यग्रोधौ इत्यादि । विभाषावृक्षेति सूत्रे येऽप्राणिनस्तेषां ग्रहणं जातिरप्राणिनामिति नित्ये प्राप्ते विकल्पार्थम् । पशुग्रहणं हस्त्यश्वादिषु सेनाङ्गत्वान्नित्ये प्राप्ते । मृगाणां मृगैरेव शकुनीनां तैरेवोभयत्र द्वन्द्वः । अन्यैस्तु सहेतरेतरयोग एवेति नियमार्थं मृगशकुनिग्रहणम् । एवं पूर्वापरमधरोत्तरमित्यपि । अश्ववडवग्रहणं तु पक्षे नपुंसकत्वार्थम् ।

शब्दा अवयवधर्मेणावयविद्वन्द्वे वर्तन्त इत्याशयेनाह—**ग्रामे**त्यादि । इह नदीवाचिनां द्वन्द्वः, देशवाचिनां द्वन्द्व इति वाक्यभेदेन व्याख्येयम् । तेन गङ्गाकुरुक्षेत्रे इत्यत्र न भवति । देशशब्देनात्र प्रसिद्ध एव जनपदो गृह्यते, नद्याः पृथग् ग्रहणात् । तेन पर्वतानां न, कैलासश्च गन्धमादनं च कैलासगन्धमादने ॥ नदीदेश इति किम् । कुक्कुटमयूर्यौ ॥ विशिष्टपदस्यार्थमाह—**भिन्नलिङ्गानामि**ति । विपूर्वो हि शिषिर्भेदार्थः । अतएव 'विशेषणं विशेष्येण–' इति सूत्रे भेदकं भेद्येनेति व्याख्यातम् ॥—**समाहारे द्वन्द्वः स्यादि**ति । निष्कर्षाभिप्रायेणेयमुक्तिः । यथाश्रुताभिप्रायेण तु 'द्वन्द्व एकवत्स्यात्' इति केषुचित्सूत्रेषु व्याख्यायत इति ज्ञेयम् ॥—**उद्ध्येरावती**ति । उद्ध्यो नदः, सोऽपि नदीविशेषत्वान्नदीशब्देन गृहीतः । एवं शोणोऽपि ॥ **'अग्रामा इत्यत्र नगरप्रतिषेधो वक्तव्यः'** । तेन मथुरापाटलिपुत्रम् इत्यत्र निषेधो न भवति उभयोरपि नगरत्वात् ॥—**क्षुद्र**—॥ अपचितपरिमाणत्वं क्षुद्रत्वम् । तच्चापेक्षिकत्वादनवस्थितम् । यच्च स्मर्यते 'क्षुद्रजन्तुरनस्थिः स्यादथ वा क्षुद्र एव यः । शतं वा प्रसृतौ येषां केचिदानकुलादपि' इति ॥ तत्र सर्वपक्षसाधारण्येनोदाहरति—**यूकालिक्षमि**ति ॥—**आ नकुलादि**ति । नकुलपर्यन्ता इत्यर्थः ॥—**येषां च विरोधः** ॥ विरोधो वैरं, न तु सहानवस्थानम् । तेनेह न । छायातपौ ॥ शश्वदित्यव्ययं त्रैकाल्ये वर्तते, तत्र भवः शाश्वतिकः 'कालाट्ठञ्' । अतएव निपातनात् 'इसुसुक्तान्तात्–' इति कादेशः 'अव्ययानां भमात्रे' इति टिलोपश्च । न शाश्वतिकः किम् । 'देवासुरैरमृतमम्बुनिधिर्ममन्थे' । तेषां ह्यमृतादिप्रयुक्तः कादाचित्को विरोधो न तु नित्यः, मन्मथप्रवृत्तिकाले तद्विरहात् ॥—**परत्वादि**ति । पशुशकुनिद्वन्द्वस्यावकाशो गोमहिषं गोमहिषाः हंसचक्रवाकं हंसचक्रवाकाः । 'येषां च–' इत्यस्यावकाशः मार्जारमूषकं श्रमणब्राह्मणमित्यादौ ज्ञेयः ॥—**चकारेण बाध्यत** इति । चकारः पुनर्विधायक इति भावः ॥—**शूद्राणाम्**—॥ त्रैवर्णिकेतरमनुष्यपरः शूद्रशब्दो न तु शूद्रत्वजातिपरः, 'अनिरवसितानाम्' इति निषेधात् ॥—**पात्रादि**ति । यैर्भुक्ते 'भस्मना शुध्यते कांस्यम्' इत्यादिस्मृत्युक्तसंस्कारेणापि पात्रं न शुध्यति तेषामित्यर्थः ॥—**गवाश्व**—॥—**यथोच्चारितानी**ति । गणपाठे पाणिनिना यथा पठितानि तथैव साधूनीत्यर्थः । तेनावङः पाक्षिकत्वाद्यदा नावङ् तदा उत्तरसूत्रेण विकल्पो न भवति । गोअश्वम् । 'अपशवो वा अन्ये गोश्वेभ्यः पशवो गोअश्वाः' ॥—**गवाश्वमि**ति । इह पशुद्वन्द्वे विभाषा प्राप्ता ॥—**दासीदासमि**ति । अत्र 'पुमान् स्त्रिया' इत्येकशेषो बाध्यते ॥—**विभाषा**—॥—**विशेषाणामेवे**ति । अयं भावः । वृक्षादिशब्दैः प्रत्येकं द्वन्द्वो विशेष्यते, न चैको वृक्षशब्दो द्वन्द्वः । न च द्वयोः सह प्रयोगः, 'सरूपाणाम्–' इत्येकशेषात् । नापि पर्यायाणां 'विरूपाणामपि समानार्थानाम्' इत्येकशेषात् । नापि वृक्षश्च धवश्चेत्यादिसामान्यविशेषयोः, अनभिधानात्तत्र द्वन्द्वस्यैवाभावादिति ॥ सर्वप्रकरणशेषतया नियममाह—**फलसेने**त्यादि । फलसेनादीनां द्वन्द्वो 'विभाषा वृक्षमृग–' इत्यनेन लक्षणान्तरेण वा एकवद्भवन्बहुप्रकृतिरेव एकवद्भवतीत्यर्थः ॥ बहवो वर्तिपदार्थाः बहुवचनान्ता वा प्रकृतिः कारणं यस्य स बहुप्रकृतिः ॥—**बदराणि चामलकानि चे**ति । 'जात्याख्यायामेकस्मिन्–' इति वैकल्पिकं बहुवचनम् ॥—**बदरामलके** इति । जातिप्राधान्येऽप्येकवचनान्तयोर्द्वन्द्व इति नास्त्येकवद्भाव इति भावः ॥—**पशुग्रहणमि**ति । विकल्पार्थमित्यनुषज्यते । 'चार्थे द्वन्द्वः' इत्यनेनैव सिद्धे मृगशकुनिग्रहणं व्यर्थमित्याशङ्क्याह—**मृगाणां मृगैरेवे**त्यादि ॥—**नपुं-**

अन्यथा परत्वात्पूर्ववदश्ववडवाविति स्यात् । **विप्रतिषिद्धं चानधिकरणवाचि ।२।४।१३।** विरुद्धार्थानामद्रव्यवाचिनां द्वन्द्व एकवद्वा स्यात् । शीतोष्णम् । शीतोष्णे । वैकल्पिकः समाहारे द्वन्द्वश्चार्थे द्वन्द्व इति सूत्रेण प्राप्तः स विरुद्धार्थानां यदि भवति तर्हि अद्रव्यवाचिनामेवेति नियमार्थमिदम् । तेन द्रव्यवाचिनामितरेतरयोग एव । शीतोष्णे उदके स्तः । विप्रतिषिद्धं किम् । नन्दकपाञ्चजन्यौ । इह पाक्षिकः समाहारद्वन्द्वो भवत्येव । **न दधिपयआदीनि ।२।४।१४।** एतानि नैकवत्स्युः । दधिपयसी । इध्माबर्हिषी । निपातनाद्दीर्घः । ऋक्सामे । वाङ्मनसे । **अधिकरणैतावत्त्वे च ।२।४।१५।** द्रव्यसंख्यावगमे एकवदेवेति नियमो न स्यात् । दश दन्तोष्ठाः । **विभाषा समीपे ।२।४।१६।** अधिकरणैतावत्त्वस्य सामीप्येन परिच्छेदे समाहार एवेत्येवंरूपो नियमो वा स्यात् । उपदशं दन्तोष्ठम् । उपदशाः दन्तोष्ठाः । **आनङ् ऋतो द्वन्द्वे ।६।३।२५।** विद्यायोनिसंबन्धवाचिनामृदन्तानां द्वन्द्वे आनङ् स्यादुत्तरपदे परे । होतापोतारौ । होतृपोतृनेष्टोद्गातारः । मातापितरौ । पुत्रेऽन्यतरस्यामित्यतो मण्डूकप्लुत्या पुत्र[1]

सकत्वार्थमिति । अयं भावः । पशुत्वाद्विकल्पे सिद्धे अश्ववडवग्रहणं प्रतिपदविधानार्थम् । तेनाश्ववडवमित्येकवद्भावपक्षे 'पूर्ववदश्ववडवौ' इत्येतद्बाधित्वा 'स नपुंसकम्' इत्येतदेव भवति । स इति तच्छब्देन ह्येकवद्भावभाजं परामृश्य विधीयमानं नपुंसकत्वम् एकवद्भाववदेव प्रतिपदविहितं भवति । तथा च प्रतिपदोक्तस्य बलीयस्त्वान्नपुंसकत्वं सिध्यतीति ॥—**विप्रतिषिद्धम्**—॥ अधिकरणमिह द्रव्यम् । चकारो विभाषानुकर्षणार्थस्तदेतद्व्याचष्टे—**विरुद्धार्थाना**मित्यादि । उदाहरणं तु शीतोष्णं शीतोष्णे, सुखदुःखं सुखदुःखे इत्यादि । विरोधोऽत्र सहानवस्थानलक्षणः ॥—**भवत्येवे**ति । विप्रतिषिद्धग्रहणाभावे तु स न स्यात्, अद्रव्यवाचिनामेवेति नियमादिति भावः ॥ अनधिकरणवाचीति किम् । शीतोष्णे उदके स्तः । इह पाक्षिकः समाहारद्वन्द्वोऽपि स्यादिति दिक् ॥—**न दधिपय**—॥—**दधिपयसी** इति । व्यञ्जनत्वाद्विकल्पः प्राप्तः । एवं 'मधुसर्पिषी, सर्पिर्मधुनी' इत्यत्रापि बोध्यम् । इह 'ब्रह्मप्रजापती' 'शिववैश्रवणौ' इत्यादौ समाहारद्वन्द्वनिषेधमुखेनेतरेतरयोगद्वन्द्वोऽनेन व्यवस्थाप्यते । तत्साहचर्याद्दधिपयसी इत्यादावपि तथैव । तेन तत्र व्यञ्जनत्वप्रयुक्तविकल्पे निषिद्धेऽपि जातिलक्षणो नित्यमेकवद्भावोऽस्त्विति न शङ्कनीयम् ॥ किं च नेह लक्षणविशेषे आग्रहः । 'एतानि नैकवत्स्युः' इत्येकद्भावमात्रस्य निषेधात् । यथा 'न षट्स्वस्रादिभ्यः' इत्यत्र ङीप्टापोरुभयोरपि निषेधसिद्धये 'स्त्रिया यदुक्तं तन्न' इति सामान्यतो निषिध्यत इति दिक् ॥—**ऋक्सामे । वाङ्मनसे** इति । 'अचतुर–' इत्यादिनाऽत्र समासान्तोऽच् निपात्यते ॥—**अधिकरणै**—॥ समासार्थस्याश्रयोऽधिकरणं वर्तिपदार्थः, तस्यैतावत्त्वं परिगणननियमः, तस्मिन् गम्यमाने इति व्याचष्टे—**द्रव्यसंख्यावगमे** इति ॥—**नियमो न स्यादि**ति ॥ न चेह प्राण्यङ्गत्वात्प्राप्तस्य 'एकवचनमेव' इति नियमस्य प्रतिषेधेऽपि 'चार्थे द्वन्द्वः' इति समाहारद्वन्द्वः स्यादिति वाच्यम् । 'सविशेषणानां वृत्तिर्न' इत्यभ्युपगमेन समाहारद्वन्द्वस्य प्राप्त्यभावात् । न चोक्तन्यायेनेतरेतरयोगद्वन्द्वोऽपि स्यादिति वाच्यम् । 'सामान्याप्रयोगे' इति लिङ्गात् प्रधानस्य सापेक्षत्वेऽपि तदभ्युपगमात् । उक्तं हि भाष्ये 'भवति वै प्रधानस्य सापेक्षस्यापि वृत्तिः' इति ॥ स्यादेतत् । समाहारद्वन्द्वस्यात्र प्राप्त्यभावे 'द्वन्द्वश्च प्राणितूर्य–' इति नियमाप्रवृत्त्या इतरेतरयोगद्वन्द्वो निर्बाध एवेति सूत्रमिदमकिंचित्करमिति चेत् । अत्राहुः । 'नियमसूत्राणां निषेधमुखेन प्रवृत्तिः' इति पक्षे 'द्वन्द्वश्च प्राणितूर्य–' इति सूत्रं केवलमितरेतरयोगद्वन्द्वनिषेधपरम् । तथा चेतरेतरयोगनिषेधस्य निषेधद्वारा इतरेतरयोगद्वन्द्वप्रापणार्थमिदमिति ॥ एवं च निषेधमुखप्रवृत्तिपक्षस्य ज्ञापनायेदमिति फलितमिति दिक् ॥—**विभाषा समीपे** ॥ यद्यपीह 'समाहारद्वन्द्व' एवेति व्याख्यानेऽपि न क्षतिः, तथापि पूर्वसूत्रे नियमनिषेधस्योक्तत्वात्तदनुरोधेनाह—**नियमो वा स्यादि**ति ॥—**उपदशं दन्तोष्ठ**मिति । एकवद्भावपक्षे अव्ययीभावस्यैवानुप्रयोगः ॥ यदि तु बहुव्रीहेः तदा 'उपदशस्य दन्तोष्ठस्य' इति षष्ठी स्यात्, 'उपदशं दन्तोष्ठस्य' इत्येवेष्यत इत्याकरः ॥ दन्तोष्ठस्य दर्शनमित्यभिप्रायेण षष्ठ्यां कृतायामपि उपदशशब्दे षष्ठी नेष्यते । अतो बहुव्रीहेर्नानुप्रयोगः किं त्वव्ययीभावस्यैवेति तदाशयः ॥—**आनङ्**—॥ ऋत इति षष्ठ्यन्तं जातावेकवचनम् । 'ऋतो विद्यायोनिसंबन्धेभ्यः' इति त्वनुवर्तते, तच्चात्र षष्ठ्या विपरिणम्यते, तदाह—**विद्यायोसंबन्धवाचिना**मिति ॥ ननु 'ऋतः' इत्यनुवर्तनादेव सिद्धे किमनेन ऋतो ग्रहणेन । अत्राहुः, 'ऋतः' इति श्रूयमाणद्वन्द्वविशेषणम् । अनुवृत्तं तूत्तरपदे परतो यत्पूर्वं तस्य विशेषणं पुत्रशब्दे परे आनङ् विधास्यते तत्र कार्यिनिर्देशार्थम् । अन्यथा तत्पुत्राविल्यत्रापि स्यादिति ॥—**उत्तरपदे** इति । एतच्च 'अलुगुत्तरपदे' इत्यधिकाराल्लभ्यते । उत्तरपदे परतः पूर्वं यददन्तं तस्यानङित्यर्थः ॥—**होतापोतारावि**ति । आनङो ङित्वात्पूर्वान्त्यस्य ऋकारस्यादेशे सति नलोपः । न चाकारमात्रमेव विधीयतामिति वाच्यम् । 'उरण् रपरः' इति रपरप्रसङ्गात् ॥ नन्विहोत्तरपदेन पूर्वपदं नाक्षिप्यते । अन्यथा होतृपोतृनेष्टोद्गातार इत्यत्र मध्यमस्यानङ् न स्यात् । ततश्च विशेष्यासन्निधानात् ऋत एव स्थाने आदेशेन भवितव्यं, न तु ऋदन्तपदस्य स्थाने इति किमनेनानङो ङित्करणेन । सत्यम् ।

---

१ पुत्र इत्यनुवृत्तेरिति—तथाच वाक्यभेदेन व्याख्यानम् 'ऋदन्तस्य पुत्रे परे आनङ्' इति, तेन तातपुत्रावित्यादौ न ।

इत्यनुवृत्तेः । पितापुत्रौ । **देवताद्वन्द्वे च** ।६।३।२६। इहोत्तरपदे परे आनङ् । मित्रावरुणौ । वायुशब्दप्रयोगे प्रतिषेधः । अग्निवायू । वाय्वग्नी । पुनर्द्वन्द्वग्रहणं प्रसिद्धसाहचर्यस्य परिग्रहार्थम् । तेन ब्रह्मप्रजापती इत्यादौ[1] नानङ् । एतद्धि नैकहविर्भागित्वेन श्रुतं नापि लोके प्रसिद्धं साहचर्यम् । **ईदग्नेः सोमवरुणयोः** ।६।३।२७। देवताद्वन्द्वे इत्येव । **अग्नेः स्तुत्स्तोमसोमाः** ।८।३।८२। अग्नेः परेषामेषां सस्य षः स्यात्समासे । अग्निष्टुत् । अग्निष्टोमः । अग्नीषोमौ । अग्नीवरुणौ । **इद्वृद्धौ** ।६।३।२८। वृद्धिमत्युत्तरपदे अग्नेरिदादेशः स्याद्देवताद्वन्द्वे । अग्नामरुतौ देवते अस्य आग्निमारुतं कर्म । अग्नीवरुणौ देवते अस्य आग्निवारुणम् । देवताद्वन्द्वे चेत्युभयपदवृद्धिः । अलौकिके वाक्ये आनङमीत्वं च बाधित्वा इत् । वृद्धौ किम् । आग्नेन्द्रः । नेन्द्रस्य परस्येत्युत्तरपदवृद्धिप्रतिषेधः ॥ **विष्णौ न** ॥ आग्नावैष्णवम् । **दिवो द्यावा** ।६।३।२९। देवताद्वन्द्वे उत्तरपदे । द्यावाभूमी । द्यावाक्षामा । **दिवसश्च पृथिव्याम्** ।६।३।३०। दिव इत्येव । चाद् द्यावा । आदेशे अकारोच्चारणं सकारस्य रुत्वं माभूदित्येतदर्थम् । द्यौश्च पृथिवी च दिवस्पृथिव्यौ । द्यावापृथिव्यौ ॥ छन्दसि दृष्टानुविधिः ॥ द्यावा चिदस्मै पृथिवी । दिवस्पृथिव्योररतिमित्यत्र पदकारा विसर्गं पठन्ति । **उषासोषसः** ।६।३।३१। उषस्शब्दस्योषासादेशो देवताद्वन्द्वे । उषासासूर्यम् । **मातरपितरावुदीचाम्** ।६।३।३२। मातरपितरौ[2] । उदीचां किम् । मातापितरौ । **द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात्समाहारे** ।५।४।१०६। चवर्गान्ताद्दषहान्ताच्च द्वन्द्वाट्टच् स्यात्समाहारे । वाक् च त्वक् च वाक्त्वचम् । त्वक्स्रजम् । शमीदृषदम् । वाक्त्विषम् । छत्रोपानहम् । समाहारे किम् । प्रावृट्शरदौ ॥ ॥ इति द्वन्द्वः ॥

एकशेषप्रकरणम् ।

अथैकशेषः ॥ **सरूपाणाम्** ॥ रामौ । रामाः ॥ **विरूपाणामपि समानार्थानाम्** ॥ वक्रदण्डश्च कुटिलदण्डश्च वक्रदण्डौ । कुटिलदण्डौ । **वृद्धो यूना तल्लक्षणश्चेदेव[3] विशेषः** ।१।२।६५। यूना सहोक्तौ गोत्रं शि-

---

ङित्करणाभावे मित्रावरुणावित्यादौ 'देवताद्वन्द्वे च' इत्युत्तरपदे परे विधीयमान आदेशः पूर्वस्याक्षरस्य पदस्य वा स्यात्' पूर्वस्यान्त एवेत्यत्र नियामकाभावात् ॥ एतेन 'ऋत इति कार्यिनिर्देशार्थम्' इत्युक्तत्वान्निर्दिश्यमानस्य ऋकारस्यैवादेशः स्यादिति ङित्करणं व्यर्थमित्याशङ्कापि परास्ता ॥—**नेष्टोद्गातार** इति । न ह्यत्र नेष्टा पूर्वपदं, आद्यवयवस्यैव पूर्वपदत्वात् ॥—**मातापितराविति** । पुत्रोत्पादने अनयोर्योनिकृतः संबन्धः । पूर्वत्र तु हौत्रादिरूपविद्याकृतः संबन्धः । एकस्मिन्पक्षे आर्त्विज्यरूप इति विवेकः ॥ **मण्डूकप्लुत्येति** । तेन 'विभाषा स्वसृपत्योः' इत्यत्र न संबध्यत इति भावः ॥—**पितापुत्राविति** । अनयोरपि योनिकृतः संबन्धो जन्यजनकभावलक्षणः ॥—**देवता**—॥ ऋकारान्तार्थमविद्यायोनिसंबन्धार्थं च वचनम् ॥—**ईदग्नेः**—॥ आनङोऽपवादोऽयम् ॥—**देवताद्वन्द्व इत्येवेति** । इदं च वृत्तिग्रन्थे स्थितम् ॥ ज्योतिर्लतयोरदेवताद्वन्द्वेऽपि 'अग्नीषोमौ प्रणेष्यामि' इत्याश्वलायनप्रयोगस्त्वार्षत्वात्साधुः ॥ यद्वा । मास्तु तद्वृत्तिः । अग्निषोमौ माणवकावित्यत्र 'अभिव्यक्तपदार्था ये स्वतन्त्रा लोकविश्रुताः' इति न्यायेनादोषत्वात् ॥—**अग्नेः**—॥ 'सात्पदाद्योः' इति निषेधेऽयमारम्भः ॥—**अग्निष्टुदिति** । अग्निः स्तूयतेऽस्मिन् सः क्रतुविशेषः । संपदादित्वादधिकरणे क्विप् ॥—**अग्निष्टोम** इति । अग्नीनां स्तोमोऽग्निष्टोमः । सोमयागस्य संस्थास्वाद्या संस्था उच्यते ॥—**इद्वृद्धौ** ॥ तकार उच्चारणार्थः । इकारस्येकारविधानं तु बाधकबाधनार्थम् ॥ वृद्धिशब्देनात्र वृद्धिमदुच्यते । वृद्धिमात्रस्योत्तरपदस्यासंभवादतो व्याचष्टे—**वृद्धिमत्युत्तरपद** इति ॥—**आनङमीत्वं च बाधित्वेति** ॥ यद्यपि वृद्धेः प्रागेव आनङीत्वयोरन्तरङ्गत्वात्प्रवृत्तिरस्ति, तथापि 'परित्यज्यापवादविषयमुत्सर्गोऽभिनिविशते' इति न्यायादानङीत्वे न भवत इति भावः ॥—**आग्नावैष्णवमिति** । इत्त्वाभावादानङेव भवति ॥—**रुत्वं मा भूदिति** ॥ अकारे सति सकारस्य श्रवणं भवति, तेन प्रयोगे विकाराभावोऽनुमीयत इति भावः ॥—**विसर्गमिति** । तथा च 'क्वचिद्विकारो न' इत्येवानुमेयं लक्ष्यानुरोधादिति भावः ॥—**उषासासूर्यमिति** ॥ उषाश्च सूर्यश्च तयोः समाहारः ॥—**मातरपितरौ**—॥ मातृशब्दस्यारङादेशो निपात्यते ॥—**द्वन्द्वात्**—॥ अन्तग्रहणं विस्पष्टार्थं, चु इति वर्गग्रहणस्य प्रयोजनं ध्वनयति—**त्वक्स्रजमिति** । बहूनां द्वन्द्वे तु वाक्त्वक्स्रजम् । द्वन्द्वगर्भे द्वन्द्वे तु वाक्त्वचस्रजम् ॥ ॥ इति द्वन्द्वः ॥

द्वन्द्वापवादत्वेनाह—**अथैकशेष** इति ॥—**विरूपाणामिति** ॥ रूप्यते बोध्यत इति व्युत्पत्त्या सौत्रस्य रूपशब्दस्यार्थपरतयापि व्याख्यानात्सूत्राक्षरैरेव लब्धुं शक्यत इति प्रागेव व्याख्यातम् ॥—**वृद्धो यूना**—॥ 'अपत्यमन्तर्हितं वृद्धम्' इति पूर्वाचार्यैः परिभाषितस्य पाणिन्युक्तगोत्रापरपर्यायस्येह ग्रहणम्, कृत्रिमेण यूना साहचर्यात्तदाह—**गोत्रं शिष्यत**

---

१ इत्यादीति—आदिशब्देन स्कन्दविशाखावित्यादावपि नेति बोध्यम् । २ मातरपितराविति—एकशेषस्य वैकल्पिकत्वात् द्वन्द्वः । ३ तल्लक्षणश्चेदेवेति—तल्लक्षणे विशेषे इत्येव सिद्धे चेदेवग्रहणं स्पष्टार्थम् ।

ष्यते गोत्रयुवप्रत्ययमात्रकृतं चेत्तयोः कृत्स्नं वैरूप्यं स्यात्। गार्ग्यश्च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ। वृद्धः किम्। गर्गगार्ग्यायणौ। यूना किम्। गर्गगार्ग्यौ। तल्लक्षणः किम्। भागवित्तिभागवित्तिकौ। कृत्स्नं किम्। गार्ग्यवात्स्यायनौ। **स्त्री पुंवच्च** ।१।२।६६। यूना सहोक्तौ वृद्धा स्त्री शिष्यते तदर्थश्च पुंवत्। गार्गी च गार्ग्यायणश्च गार्ग्याः। अस्त्रियामित्यनुवर्तमाने यञञोश्चेति लुक्। दाक्षी च दाक्षायणश्च दाक्षी। **पुमान् स्त्रिया** ।१।२।६७। स्त्रिया सहोक्तौ पुमान् शिष्यते तल्लक्षण एव विशेषश्चेत्। हंसी च हंसश्च हंसौ। **भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्याम्** ।१।२।६८। भ्राता च स्वसा च भ्रातरौ। पुत्रश्च दुहिता च पुत्रौ। **नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्याम्** ।१।२।६९। अक्लीबेन सहोक्तौ क्लीबं शिष्यते तच्च वा एकवत्स्यात्तल्लक्षण एव विशेषश्चेत्। शुक्लः पटः। शुक्ला शाटी। शुक्लं वस्त्रम्। तदिदं शुक्लम्। तानीमानि शुक्लानि। **पिता मात्रा** ।१।२।७०। मात्रा सहोक्तौ पिता वा शिष्यते। माता च पिता च पितरौ मातापितरौ। **श्वशुरः श्वश्र्वा** ।१।२।७१। श्वश्र्वा सहोक्तौ श्वशुरो वा शिष्यते तल्लक्षण एव विशेषश्चेत्। श्वश्रूश्च श्वशुरश्च श्वशुरौ। श्वश्रूश्वशुरौ। **त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम्** ।१।२।७२। सर्वैः सहोक्तौ त्य-

---

इति। 'गोत्रं यूना' इत्येव तु न सूत्रितम्। 'अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रग्रहणम्' इति सिद्धान्तेन औपगवश्चानन्तरः औपगविश्च युवेत्यत्र नैकशेषः॥—**भागवित्ती**ति। भागवित्तस्य गोत्रापत्यं भागवित्तिरित्यस्यायूनि 'वृद्धाट्ठक् सौवीरेषु बहुलम्' इति कुत्सायां ठक्। इह कुत्सा सौवीरत्वं चाधिकमपेक्ष्यते। ननु युवत्वमात्रकृतं वैरूप्यम्॥—**गार्ग्यवात्स्यायनावि**ति। इह प्रकृत्यंशे वैरूप्यं न गोत्रादिकृतम्॥—**स्त्री पुंवच्च**॥—**वृद्धा स्त्री**ति। गोत्रप्रत्ययान्तं स्त्रीवाचकमित्यर्थः॥ पुंवद्भावकृतवैलक्षण्यं स्फुटीकर्तुं द्विवचनान्तेन विग्रहमाह—**गार्ग्यायणावि**ति॥—**अनुवर्तमान** इति। 'तद्राजस्य बहुषु–' इत्यतः। 'पुंवत्' इत्यर्थातिदेशस्य फलमनेन दर्शितम्। अन्यथा स्त्रीत्वस्यानिवर्तनाल्लुङ् न स्यात्। 'गर्गान्पश्य' इत्यत्र नत्वं च सिद्धम्॥ रूपातिदेशे तु नैतत्सिध्येत् सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशादित्याहुः॥ 'वृद्धो यूना' इत्याद्यनुवर्तनान्नेह। गार्गी च वात्स्यायनौ च॥—**पुमान् स्त्रिया**॥ 'वृद्धो यूना–' इति निवृत्तम्॥ 'सरूपाणाम्' इति त्वनुवर्तते 'भ्रातृपुत्रौ–' इत्युत्तरसूत्रारम्भात्। तेन 'हंसश्च वरटा च' इत्यत्र न भवति। अन्यथा स्यादेवातिप्रसङ्गः। हंसत्वजातिसाम्येन शब्दवैलक्षण्यस्य स्त्रीत्वपुंस्त्वमात्रप्रयुक्तत्वात्॥ स्यादेतत्। गौरियं गौश्चायं तयोः सहोक्तौ 'एतौ गावौ' इति नियमतो न स्यात्। तल्लक्षणविशेषाभावात्। किं तु स्त्रीवाचकस्य पुंवाचकस्य वा 'सरूपाणाम्' इत्येकशेषोऽनियमेन स्यात्॥ अत्राहुः। तदितरकृतविशेषाभावे तात्पर्यान्न दोष इति॥ 'इन्द्रेन्द्राण्यौ' इत्यादौ त्वेकशेषो न भवति। स्त्रीत्वपुंस्त्वेतरपुंयोगकृतविशेषस्य सद्भावात्॥ स्यादेतत्। 'एतौ गावौ' इति नियमतो न स्यादिति मनोरमादौ यदुक्तं, तत्कथं संगच्छताम्। 'त्यदादितः शेषे पुंनपुंसकतः' इति नियमप्रवृत्त्या स्त्रीवाचिगोशब्दस्य शेषेऽपि 'एतौ गावौ' इति नियमतः प्रयोगः सिध्यत्येवेति चेत्। अत्र केचित्। दिक्प्रदर्शनमात्रमिदम्। 'नीलौ गावौ' 'सुन्दरौ गावौ' इति नियमतो न स्यादित्युदाहर्तव्यम्॥ अथ वा, एतशब्दोऽत्रादन्तः कर्बुरवाची। एतश्च एता च एतौ गावौ, 'सरूपाणाम्–' इत्यनेन स्त्रीलिङ्गशेषे तु 'एते गावौ' इत्यपि स्यादिति यथाश्रुतमेव समर्थनीयमित्याहुः। तदपरे न क्षमन्ते। 'त्यदादितः शेषे–' इति नियमाप्रवृत्तावपि 'पुमान् स्त्रिया' इति नियमप्रवृत्त्या 'नीलौ गावौ' 'एतौ गावौ' इति नियमतः सिध्यत्येवेति। अत्र वदन्ति। 'अद्वन्द्वतत्पुरुषविशेषणानाम्' इत्येतन्न्यायसिद्धमेव वचनम्। 'विशेष्ये यल्लिङ्गं तदेव विशेषणेष्वपि' इति सर्वसंमतत्वात्। एवं च द्वन्द्वतत्पुरुषविशेषणेष्विव एकशेषविशेषणेऽपि 'एतौ' इत्यत्र 'त्यदादितः शेषे–' इत्यादिनियमाप्रवृत्त्या विशेष्यगतमेव लिङ्गं भवतीति स्त्रीवाचिगोशब्दस्य शेषे 'एते' इति स्यादेवेति 'एतौ गावौ' इति नियमतो न स्यादित्याक्षेपः संगच्छत एवेति दिक्॥—**नपुंसकमन**—॥ अन्यतरस्यां ग्रहणम् 'एकवच्च' इत्यनेनैवानन्तर्यात्संबध्यते, न त्वेकशेषेणेत्याशयेनाह—**क्लीबं शिष्यते तच्च वा एकवदि**ति॥ अनपुंसकेनेति किम्। शुक्लं च शुक्लं च शुक्ले। अत्र 'एकवच्च' इति न भवति॥ 'अस्य' ग्रहणम् 'अस्यैवैकशेषस्य एकवद्भावो यथा विज्ञायेत' इत्येवमर्थम्। अन्यथा उत्तरत्राप्येकवदित्यस्यानुवृत्तिः शङ्क्येत॥—**शुक्लः पट** इत्यादि। 'शुक्लः शुक्ला शुक्लम्' इत्येव विग्रहः, 'पटः पटी' इत्यादिप्रदर्शनं शुक्लशब्दस्य गुणिलिङ्गत्वस्फोरणाय॥—**पिता मात्रा**॥—**श्वशुरः श्वश्र्वा**॥ नन्वेतत्सूत्रद्वयं व्यर्थं पितृशब्देन मातापित्रोः श्वशुरशब्देन श्वश्रूश्वशुरयोर्लक्षणया बोधसंभवात्। न च 'सरूपाणाम्' इत्यादिसूत्रसमूहवदिदमपि सूत्रद्वयं द्वन्द्वनिवृत्त्यर्थमावश्यकमिति वाच्यम्। पक्षे तस्यापीष्टत्वादिति चेत्। अत्राहुः। पितृश्वशुरशब्दयोरिव मातृश्वश्रूशब्दयोः केवलयोरुक्तविषये प्रयोगं वारयितुमारम्भणीयमेव सूत्रद्वयम्। अनभिधानमाश्रित्य प्रत्याख्यानस्यानुचितत्वादिति॥—**मातापितरावि**ति। 'पितुर्दशगुणं माता गौरवेणातिरिच्यते' इति स्मृतेर्मातुरभ्यर्हितत्वात्पूर्वनिपातः। 'आनङ् ऋतः' इत्यानङ्॥—**श्वश्रूश्वशुरावि**ति॥ 'श्वश्रूः पूर्वजपत्नी च मातृतुल्या प्रकीर्तिता' इति स्मृतेः श्वश्र्वा अभ्यर्हितत्वात्पूर्वनिपातः॥—**त्यदादीनि सर्वैः**—॥ सर्वैः

---

१ पुमान् स्त्रियेति—अत्र विभक्ताविल्यनुवर्तते विभक्तौ तदितरकृतविशेषविरहश्चेदित्यर्थः। अतएव जननीपरिच्छेत्तृवाचकमातृशब्दयोर्नैकशेषः।

दीनि नित्यं शिष्यन्ते । स च देवदत्तश्च तौ ॥ त्यदादीनां मिथः सहोक्तौ यत्परं तच्छिष्यते ॥ स च यश्च यौ । पूर्वशेषोऽपि दृश्यत इति भाष्यम् । स च यश्च तौ ॥ त्यदादितः शेषे पुंनपुंसकतो लिङ्गवचनानि ॥ सा च देवदत्तश्च तौ । तच्च देवदत्तश्च यज्ञदत्ता च तानि । पुंनपुंसकयोस्तु परत्वान्नपुंसकं शिष्यते । तच्च देवदत्तश्च ते ॥ अद्वन्द्वतत्पुरुषविशेषणानामिति वक्तव्यम् ॥ कुक्कुटमयूर्याविमे । मयूरीकुक्कुटाविमौ । तच्च सा च अर्धपिप्पल्यौ ते । ग्राम्यपशुसङ्घेष्वतरुणेषु स्त्री ।१।२।७३। एषु सहविवक्षायां स्त्री शिष्यते । पुमान् स्त्रियेत्यस्यापवादः । गाव इमाः । ग्राम्येति किम् । रुरव इमे । पशुग्रहणं किम् । ब्राह्मणाः । सङ्घेषु किम् । एतौ गावौ । अतरुणेषु किम् । वत्सा[1] इमे ॥ अनेकशफेष्विति वाच्यम् ॥ अश्वा इमे । इह सर्वत्र एकशेषे कृतेऽनेकसुबन्ताभावाद्द्वन्द्वो न । तेन शिरसी शिरांसीत्यादौ समासस्येत्यन्तोदात्तः प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावश्च न । पन्थानौ पन्थान इत्यादौ समासान्तो न ॥ ॥ इत्येकशेषः ॥

सर्वसमासशेषप्रकरणम् ।

कृत्तद्धित[2]समासैकशेषसनाद्यन्तधातुरूपाः पञ्च वृत्तयः । परार्थाभिधानं वृत्तिः । वृत्त्यर्थावबोधकं वाक्यं विग्रहः । स द्विविधः । लौकिकोऽलौकिकश्च । परिनिष्ठितत्वात्साधुर्लौकिकः । प्रयोगानर्होऽसाधुरलौकिकः । यथा । राज्ञः पुरुषः । राजन् अस् पुरुष सु इति । अविग्रहो नित्यसमासः, अस्वपदविग्रहो वा । समासश्चतुर्विध इति तु प्रायो वादः । अव्ययीभावतत्पुरुषबहुव्रीहिद्वन्द्वाधिकारबहिर्भूतानामपि सहसुपेति समासविधानात् । पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावः । उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः । अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिः । उभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्वः । इत्यपि प्रायो वादः

किम् । त्यदादिभिन्नैरपि सहोक्तौ यथा स्यात् । प्रत्यासत्त्या 'त्यदादिभिरेव सहोक्तौ' इत्यर्थो मा भूत् ॥—**यत्परमिति** । शब्दपरविप्रतिषेधादिति भावः ॥—**त्यदादित** इति । आद्यादित्वात्तसिः । 'त्यदादीनां शेषे सह विवक्षितेषु यः पुमान्, यच्च नपुंसकं, तद्वशेन लिङ्गप्रतिपादकानि भवन्ति' इति वाच्यमित्यर्थः । कार्मीत्याकाङ्क्षासमर्थात्त्यदादीन्येव ॥ अस्यापवादमाह—**अद्वन्द्वेति** । द्वन्द्वादिविशेषणानां पूर्वोक्तं नास्ति, किं तु विशेष्यनिघ्नतैवेत्यर्थः ॥ नन्वेवं 'कुक्कुटमयूर्यौ' इत्यत्र द्वन्द्वस्य उभयपदार्थप्रधानत्वेन उभयोरपि विशेष्यत्वात् विशेष्यनिघ्नतायामपि 'कुक्कुटमयूर्याविमे' इति नियमतो न स्यादिति चेत् । अत्र नव्याः । 'परवल्लिङ्गम्–' इत्यनेन द्वन्द्वतत्पुरुषयोरुत्तरपदलिङ्गत्वादुत्तरपदलिङ्गस्यैव द्वन्द्वतत्पुरुषप्रतिपाद्यत्वेन तल्लिङ्गार्थानतैवानुप्रयोगस्येति न कदाचिदनुपपत्तिरिति ॥—**मयूरीकुक्कुटाविमाविति** । प्रकृतानुपयुक्तमप्येतत्प्रसङ्गादुक्तम् ॥—**तच्चेति** । पिप्पल्यर्धम् ॥—**सा चेति** । अर्धपिप्पली ॥ तत्पुरुषविशेषणमुदाहरति—**अर्धपिप्पल्यौ ते** इति । यद्यपि स्त्रीनपुंसकसाधारणतः 'ते' इति प्रयोगः, तथापि 'तच्च, तच्च, सा च, अर्धपिप्पल्यस्ताः' इत्याद्युदाहरणमूह्यम् ॥—**ग्राम्य**—॥ ग्रामे भवा ग्राम्याः । 'ग्रामाद्यखञौ' इति यः । लिङ्गद्वयेऽपि 'गावः' इति रूपस्य समानत्वात् स्त्रीलिङ्गशेषस्य फलमाह—**इमा** इति । एवं च 'इमे च, इमाश्च, इमाः' इति स्त्रीलिङ्गशेष एव भवति, न त्वत्र 'त्यदादितः शेषे पुंनपुंसकतो लिङ्गवचनानि' इति पुंलिङ्गशेषः ॥ 'गाव इमाः' इति भाष्योदाहरणादित्येके ॥ अन्ये तु ग्राम्यपशुसङ्घविषयत्वाविशेषात् 'गावः' इतिवत् 'इमाः' इति च स्त्रीलिङ्गशेष एव स्यादिति नास्ति शङ्कावकाश इत्याहुः ॥—**एतौ गावाविति** । एकशेषस्यानेकविषयत्वादेवानेकपरिग्रहे सिद्धे सङ्घग्रहणसामर्थ्याद्बहूनां समुदायोऽत्र गृह्यत इति भावः ॥—**एकशेषे कृते** इति । विभक्त्युत्पत्त्यनपेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वादिति भावः ॥ नन्वेवं विषयभेदात् 'द्वन्द्वापवाद एकशेषः' इत्युद्घोषः कथं प्रवर्तत इति चेत् । अत्राहुः । यद्येकशेषो न स्यात्, तर्हि विभक्त्युत्पद्यमानायां द्वन्द्वः स्यात्, कृते त्वेकशेषे स न भवतीति तात्त्विकीं प्राप्तिमादायापवादोद्घोष इति ॥—**द्वन्द्वो नेति** । एतेन 'कृतद्वन्द्वानामेकशेषः' इति भ्रमो निरस्तः ॥ न च तथैवास्तु, फले विशेषाभावादिति वाच्यमित्याह—**तेनेति** ॥—**पन्थानाविति** । न चात्र 'इतोऽत्सर्वनामस्थाने' इति लिङ्गात्समासान्तः सुपरिहरः 'इतोऽत्' इत्युक्तेऽपि 'सौ' इत्यनुवृत्त्या 'पन्थाः' इति सिद्धेरिति वाच्यम् । 'पथो विभाषा' इति समासान्ताभावे 'अपन्थानौ' इत्यादौ 'इतोऽत्–' इति सूत्रस्य सावकाशत्वात् ॥ इत्येकशेषः ॥

प्रसङ्गादाह—**कृत्तद्धितेत्यादि** ॥—**पञ्च वृत्तय** इति । पञ्चानां 'वृत्तिः' इति । पूर्वाचार्यसंज्ञा इहाप्याश्रीयत इति भावः ॥ तल्लक्षणमाह—**परार्थेति** । प्रत्ययान्तर्भावेणापरपदार्थान्तर्भावेन वा यो विशिष्टोऽर्थः स परार्थः । स चाभिधीयते येन तत्परार्थाभिधानम् । अत एव तिङन्तं वृत्तिर्न भवति । तत्रैकार्थीभावानभ्युपगमात् । अन्यथा 'मृदु पचति' इत्यादौ फले मृदुत्वान्वयो न स्यात् 'सविशेषणानां वृत्तिर्न भवति, वृत्तस्य च विशेषणयोगो न' इत्यभ्युपगमादित्येके ॥ समर्थसूत्रे

---

१ वत्सा इति—अपत्यमात्रवाचिनो वत्सशब्दस्य प्रकरणादिना तरुणपरत्वे इदं बोध्यम् । बर्करा इमे इति तु प्रत्युदाहरणं न्याय्यम्, 'बर्करस्तरुणः पशुः' इति कोशात् । २ कृत्तद्धितेति—तद्धितशब्दस्तद्धितसमुदायपरः । अत एव बहुकचोर्न दोषः ।

प्रायोऽभिप्रायः । सूपप्रति उन्मत्तगङ्गमित्याद्यव्ययीभावे अतिमालादौ तत्पुरुषे द्वित्रा इत्यादिबहुव्रीहौ दन्तोष्ठमित्यादिद्वन्द्वे चाभावात् । तत्पुरुषविशेषः कर्मधारयः । तद्विशेषो द्विगुः । अनेकपदत्वं द्वन्द्वबहुव्रीह्योरेव । तत्पुरुषस्य क्वचिदेवेत्युक्तम् । किंच ॥ सुपां सुपा तिङा नाम्ना धातुनाऽथ तिङां तिङा । सुबन्तेनेति विज्ञेयः समासः षड्विधो बुधैः ॥ १ ॥ सुपां सुपा, राजपुरुषः । तिङा, पर्यभूषत् । नाम्ना, कुम्भकारः । धातुना, कटप्रूः । अजस्रम् । तिङां तिङा, पिबतखादता । खादतमोदता । तिङां सुपा, कृन्तविचक्षणेति यस्यां क्रियायां सा कृन्तविचक्षणा । एहीडादयोऽन्यपदार्थे इति मयूरव्यंसकादौ पाठात्समासः ॥ **इति सर्वसमासशेषः** ॥

समासान्तप्रकरणम् ।

ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे ।५।४।७४। अ अनक्ष इति च्छेदः । ऋगाद्यन्तस्य समासस्य अप्रत्ययोऽन्तावयवः स्यात् अक्षे या धूस्तदन्तस्य तु न । अर्धर्चः ॥ अनृचबह्वृचावध्येतर्येव । नेह अनृक्साम । बह्वृक् सूक्तम् । विष्णोः पूः विष्णुपुरम् । क्लीबत्वं लोकात् । विमलापं सरः । **द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत्** ।६।३।९७। अप इति कृतसमासान्तस्यानुकरणम् । षष्ठ्यर्थे प्रथमा । एभ्योऽपस्य ईत्स्यात् । द्विर्गता आपो यस्मिन्निति द्वीपम् । अन्तरीपम् । प्रतीपम् । समीपम् । समापो देवयजनमिति तु समा आपो यस्मिन्निति बोध्यम् । कृतसमासान्तग्रहणान्नेह । स्वप् । स्वपौ ॥ **अवर्णान्ताद्वा** ॥ प्रेपम् । परेपम् । प्रापम् । परापम् । **ऊदनोर्देशे** ।६।३।९८। अनोः परस्यापस्य ऊत्स्याद्देशे । अनूपो देशः । राजधुरा । अक्षे तु अक्षधूः । दृढधूरक्षः । सखिपथः । रम्यपथो देशः । **अच् प्रत्यन्ववपूर्वात्सामलोम्नः** ।५।४।७५। एतत्पूर्वात्सामलोमान्तात्समासादच् स्यात् । प्रतिसामम् । अनुसामम् । अवसामम् । प्रतिलोमम् । अनुलोमम् । अवलोमम् ॥ **कृष्णोदक्पाण्डुसंख्यापूर्वाया भूमेरजिष्यते** ॥ कृष्णभूमः । उदग्भूमः । पाण्डुभूमः । द्विभूमः । प्रासादः ॥ **संख्याया नदीगोदावरीभ्यां च** ॥ पञ्चनदम् । सप्तगोदाव-

---

कैयटस्त्वाह 'परस्य शब्दस्य योऽर्थस्तस्याभिधानं शब्दान्तरेण यत्र सा वृत्तिरित्यर्थः । यथा राजपुरुष इत्यत्र राजशब्देन वाक्यावस्थायामनुक्तः पुरुषार्थोऽभिधीयते' इति ॥—**अविग्रह** इति । लौकिकविग्रहरहित इत्यर्थः ॥—**अस्वपदे**ति । समस्यमानयावत्पदाघटित इत्यर्थः ॥—**द्वन्द्वबहुव्रीह्योरेवे**ति । अनेकग्रहणतदनुवृत्तिभ्यां तद्विधानाद्बहुपदसमासत्वं तयोरेव संभवतीति भावः ॥—**क्वचिदेवे**ति । द्व्यह्नजात इत्यादौ ॥—**नाम्ने**ति । प्रातिपदिकेनेत्यर्थः ॥—**कुम्भकार** इति । अत्र हि सुबुत्पत्तेः प्रागेवोपपदसमासः ॥—**कटप्रूरजस्रमि**ति । 'क्विब्वचिप्रच्छि—' इति वार्तिके 'नमिकम्पि—' इति सूत्रे च 'कटप्रू' 'अजस्र' इति निपातनाद्धातुना समासः ॥—**पिबतखादते**ति । 'आख्यातमाख्यातेन—' इति मयूरव्यंसकादौ पाठात्समासः ॥ इति सर्वसमासशेषः ॥

ऋक्पूर—॥ 'अ' इति लुप्तप्रथमैकवचनान्तं, 'समासान्ताः' इति त्वधिक्रियते तदाह—**समासस्याप्रत्ययोऽन्तावयव** इति ॥ 'अनक्षे' इत्येतत् सामान्यतः श्रुतमपि धुरैव संबध्यते सामर्थ्यात्, नान्यैरित्याशयेन व्याचष्टे—**अक्षे या धूरि**ति ॥—**तदन्तस्य ने**ति । सूत्रे संबन्धिनोऽधिकरणत्वविवक्षया सप्तमी । तेन 'अक्षसंबन्धिनी या धूस्तदन्तस्य न' त्यर्थः ॥ यद्यत्र 'अक्षे पूर्वपदे न' इति व्याख्यायेत, तर्हि 'दृढधूरक्षः' इत्यत्र निषेधो न स्यात् । यदि तु 'अक्षे समासार्थे' इति व्याख्यायेत, तदा 'अक्षधूः' इत्यत्र न स्यात् । तस्मादुभयसंग्रहार्थमुक्तव्याख्यानमेव ज्यायः ॥—**अर्धर्च** इति । अर्धं नपुंसकम्' इति समासः । 'अर्धर्चाः पुंसि च' इति पुंस्त्वम् ॥—**अनृगि**त्यादि ॥ अनुक्तसमासान्तत्वात् 'शेषाद्विभाषा' इति कप्प्रत्यये 'अनृकम्, बह्वृच्कम्' इत्यपि बोध्यम् ॥—**विष्णुपुरमि**ति । यद्यपि पुरशब्देन समासेऽप्येतत्सिध्यति तथापि 'विष्णुपूः' इत्यनिष्टवारणाय सूत्रे पूर्ग्रहणम् ॥—**कृतसमासान्तस्ये**ति । 'येन विधिः—' इति सूत्रे 'आपस्तिष्ठन्ति स्वापस्तिष्ठन्ति' इति भाष्यादिति भावः ॥—**अन्तरीपमि**त्यादि । अन्तर्गताः, प्रतिकूलाः, संगताश्चापो अस्मिन्निति विग्रहः ॥ उपसर्गग्रहणं प्रादेरुपलक्षणार्थम् ॥—**समाप** इति । अनुपसर्गत्वान्नेत्वमिति भावः । भाष्ये तु 'समाप ईत्वप्रतिषेधो वक्तव्यः' इत्युक्तम् । स च देवयजनरूपविशेषार्थपरः 'समीपसमृद्धि—' इति निर्देशात् 'समीपम्' इति भाष्योदाहरणाच्चेति ज्ञेयम् ॥—**देवयजनमि**ति । देवा इज्यन्ते यस्मिन्निति व्युत्पत्त्या यज्ञभूमिः ॥—**स्वबिति**। 'न पूजनात्' इति समासान्ताभावः ॥—**अवर्णान्ताद्वे**ति । 'द्व्यन्तर—' इति सूत्रे 'ईत्वमनवर्णादिति वक्तव्यम् । इह माभूत् 'प्रापं परापम्' इति भाष्योक्तेः, 'गतिश्च' इति सूत्रे 'प्रेपं परेपम्' इति भाष्योक्तेश्चेति भावः ॥—**ऊदनोः**—॥ दीर्घोच्चारणं क्वचिच्छाखायामवग्रहार्थम् ॥ बह्वृचास्तु 'अनूपे गोमान् गोभिः' इत्यत्रानूपशब्दं नावगृह्णन्ति ॥—**अनूप** इति । अनुगता आपोऽस्मिन्नित्यनूपो देशः ॥ 'जलप्रायमनूपं स्यात्' इत्यमरः ॥—**प्रतिसाममि**ति ॥ अव्ययीभावः प्रादिसमासो बहुव्रीहिर्वा । एवमनुसामादावप्यूह्यम् ॥—**कृष्णोदगि**ति । 'अच' इति योगविभागेन गतार्थमिदम् ॥ एवमुत्तरवार्तिकमपि ॥—**कृष्णभूम**

रम् । अजिति योगविभागादन्यत्रापि । पद्मनाभः । **अक्ष्णोऽदर्शनात्** ।५।४।७६। अचक्षुःपर्यायादक्ष्णोऽच् स्यात्समासान्तः । गवामक्षीव गवाक्षः । **अचतुरविचतुरसुचतुरस्त्रीपुंसधेन्वनडुहर्क्सामवाङ्मनसाक्षिभ्रुवदारगवोर्वष्ठीवपदष्ठीवनक्तंदिवरात्रिंदिवाहर्दिवसरजसनिःश्रेयसपुरुषायुषद्व्यायुषत्र्यायुषर्ग्यजुषजातोक्षमहोक्षवृद्धोक्षोपशुनगोष्ठश्वाः** ।५।४।७७। एते पञ्चविंशतिरजन्ता निपात्यन्ते । आद्यास्त्रयो बहुव्रीहयः । अविद्यमानानि चत्वार्यस्य अचतुरः । विचतुरः । सुचतुरः ॥ **त्र्युपाभ्यां चतुरोऽजिष्यते** ॥ त्रिचतुराः । चतुर्णां समीपे ये सन्ति ते उपचतुराः । तत एकादश द्वन्द्वाः । स्त्रीपुंसौ । धेन्वनडुहौ । ऋक्सामे । वाङ्मनसे । अक्षिणी च भ्रुवौ च अक्षिभ्रुवम् । दाराश्च गावश्च दारगवम् । ऊरू च अष्ठीवन्तौ च ऊर्वष्ठीवम् । निपातनाट्टिलोपः । पदष्ठीवम् । निपातनात्पादशब्दस्य पद्भावः । नक्तं च दिवा च नक्तंदिवम् । रात्रौ च दिवा च रात्रिंदिवम् । रात्रेर्मान्तत्वं निपात्यते । अहनि च दिवा च अहर्दिवम् । वीप्सायां द्वन्द्वो निपात्यते । अहन्यहनीत्यर्थः । सरजसमिति साकल्येऽव्ययीभावः । बहुव्रीहौ तु सरजःपङ्कजम् । निश्चितं श्रेयो निःश्रेयसम् । तत्पुरुष एव । नेह । निःश्रेयान् पुरुषः । पुरुषस्यायुः पुरुषायुषम् । ततो द्विगू । द्व्यायुषम् । त्र्यायुषम् । ततो द्वन्द्वः । ऋग्यजुषम् । ततस्त्रयः कर्मधारयाः । जातोक्षः । महोक्षः । वृद्धोक्षः । शुनः समीपं उपशुनम् । टिलोपाभावः सम्प्रसारणं च निपात्यते । गोष्ठे श्वा गोष्ठश्वः । **ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः** ।५।४।७८। अच् स्यात् । ब्रह्मवर्चसम् । हस्तिवर्चसम् ॥ **पल्यराजभ्यां चेति वक्तव्यम्** ॥ पल्यवर्चसम् । राजवर्चसम् । **अवसमन्धेभ्यस्तमसः** ।५।४।७९। अवतमसम् । संतमसम् । अन्धयतीत्यन्धं पचाद्यच् । अन्धं तमः अन्धतमसम् । **श्वसोवसीयश्श्रेयसः** ।५।४।८०। वसुशब्दः प्रशस्तवाची ततः ईयसुनि वसीयः । श्वस्शब्द उत्तरपदार्थप्रशंसामाशीर्विषयतामाह । मयूरव्यंसकादित्वात्समासः । श्वोवसीयसम् । श्वःश्रेयसं ते भूयात् । **अन्ववतप्ताद्रहसः** ।५।४।८१। अनुरहसम् । अवरहसम् । तप्तरहसम् । **प्रतेरुरसः सप्तमीस्थात्** ।५।४।८२। उरसि इति प्रत्युरसम् । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । **अनुगवमायामे** ।५।४।८३। एतन्निपात्यते दीर्घत्वे । अनुगवं यानम् । यस्य चायाम इति समासः । **द्विस्तावा त्रि-**

इत्यादयो बहुव्रीहयः ॥—**पद्मनाभ** इति । 'पद्मं नाभावस्य' इति विग्रहः । गड्वादित्वात्सप्तम्यन्तस्य परनिपातः ॥ 'पद्माकारा नाभिरस्य' इति वा ॥ एवमूर्णनाभोऽपि ज्ञेयः ॥ तत्र तु 'ङ्यापोः संज्ञाछन्दसोः' इति ह्रस्वो विशेषः ॥—**अक्ष्णो**—॥ दृश्यतेऽनेनेति दर्शनं चक्षुः, तद्वाचिनोऽक्षिशब्दस्य पर्युदासादमुख्यस्य ग्रहणमित्याशयेनाह—**अचक्षुःपर्यायादि**ति ॥—**गवाक्ष** इति । गावः किरणाः । अक्षिशब्दो रन्ध्रवाची, षष्ठीसमासः ॥—**अचतुर**—॥—**निपात्यन्त** इति । निपातनफलं तु समासविशेषनियमः, टिलोपादिकं च तदाह—**आद्या** इति ॥—**बहुव्रीहय** इति । बहुव्रीहय एवेत्यर्थः । तेन तत्पुरुषे अचत्वारो विचत्वार इत्येव भवतीति भावः । एवमुत्तरत्राप्यवधारणमूह्यम् ॥—**त्रिचतुरा** इति । त्रयश्चत्वारो वेति विग्रहः । 'संख्ययाव्ययासन्ना–' इति बहुव्रीहिः । 'बहुव्रीहौ संख्येये' इति डचोऽपवादोऽच् ॥—**अक्षिभ्रुवमि**ति । प्राण्यङ्गत्वादेकवत् ॥—**ऊरू चाष्ठीवन्तौ चे**ति ॥ 'सक्थि क्लीबे पुमानूरुः' इत्यमरः । 'जानूरुपर्वाष्ठीवदस्त्रियाम्' इति च ॥—**ऊर्वष्ठीवं पदष्ठीवमि**ति ॥ प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः ॥—**द्वन्द्वो निपात्यत** इति । 'विरूपाणामपि–' इत्येकशेषं बाधित्वेति शेषः ॥—**सरजसमि**ति । 'अव्ययीभावे चाकाले' इति सहस्य सभावः ॥—**सरजःपङ्कजमि**ति । 'सरजसमकरन्दनिर्भरासु' इति माघप्रयोगस्तु चिन्त्य इति भावः ॥—**निःश्रेयानि**ति । 'निश्चितं श्रेयो येन' इति विग्रहः ॥ 'निःश्रेयस्कम्' इति केषांचित्प्रत्युदाहरणमशुद्धम् ॥ 'ईयसश्च' इति कपो निषेधात् ॥—**गोष्ठेश्वे**ति । एतेन 'सप्तमीतत्पुरुष एव' इति नियमो दर्शितः । तेन षष्ठीतत्पुरुषे 'गोष्ठश्वा' इत्येव ॥—**ब्रह्मवर्चसमि**ति ॥ षष्ठीतत्पुरुषः ॥ एवं हस्तिवर्चसमपि ॥—**पल्ये**ति । 'पलं मांसमर्हति' इति पल्यो मांसभोजी तदीयं वर्चः पल्यवर्चसम् ॥—**अवतमसमि**त्यादि ॥ 'अवहीनं संततं च तमः' इति विग्रहः ॥—**अन्धयती**ति । 'अन्ध दृष्ट्युपघाते' चुरादिः ॥—**अन्धमि**ति । गाढमित्यर्थः ॥—**श्वसो**—॥ 'अवस्शब्दात्प्रशस्तवचनादीयसुन्' इत्याकरविरुद्धं व्याचक्षाणा उपेक्ष्या इति ध्वनयति—**वसुशब्द** इति ॥—**वसीय** इति । 'यः कामयेत वसीयान् स्याम्' इति श्रौतप्रयोगोऽप्यत्रानुकूल इति भावः ॥—**श्वस्शब्द** इति । कालवाच्यप्ययं, प्रकृते त्वर्थविशेषपरः शक्तिस्वभावात्तमेवाह—**उत्तरपदार्थप्रशंसामि**ति । उत्तरपदार्थभूतां प्रशंसामित्यर्थः ॥—**आशीर्विषयमि**ति । षष्ठीसमासः विषयशब्दस्याजहल्लिङ्गनिर्देशः ॥ 'उत्तरपदार्थप्रशंसाया आशीर्विषयतामाह' इति पाठान्तरं क्वचिदस्ति । उभयथापि आशीर्विषयताया द्योतकोऽयमिति फलितोऽर्थः ॥—**अन्वव**—॥ 'रहः' इत्यप्रकाशमुच्यते । 'अनुगतमवहीनं च रहः' इति प्रादिसमासः । 'अनुगतं रहोऽस्मिन्' इत्यादिबहुव्रीहिर्वा ॥—**तप्तरहसमि**ति । 'तप्तं च

---

१ तत्पुरुष एवेति—उत्तरपदार्थप्रधाने इत्यादिः । २ उपशुनमिति—अव्ययीभावे एव इदम् । ३ आशीर्विषयतामिति—इदं च आशीर्लिङ्विषये एवास्य प्रवृत्तिरिति भावः ।

स्तावा वेदिः ।५।४।८४। अच्प्रत्ययष्टिलोपः समासश्च निपात्यते । यावती प्रकृतौ वेदिस्ततो द्विगुणा त्रिगुणा वाऽश्वमेधादौ तत्रेदं निपातनम् । वेदिरिति किम् । द्विस्तावती त्रिस्तावती रज्जुः । ▣ उपसर्गादध्वनः ।५।४।८५। प्रगतोऽध्वानं प्राध्वो रथः । ▣ न पूजनात् ।५।४।६९। पूजनार्थात्परेभ्यः समासान्ता न स्युः । सुराजा । अतिराजा ॥ ❀ स्वतिभ्यामेव ॥ नेह परमराजः । पूजनात्किम् । गामतिक्रान्तोऽतिगवः । बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोरित्यतः प्रागेवायं निषेधः । नेह । सुसक्थः । स्वक्षः । ▣ किमः क्षेपे ।५।४।७०। क्षेपे यः किंशब्दस्ततः परं यत्तदन्तात्समासान्ता न स्युः । कुत्सितो राजा किंराजा । किंसखा । किंगौः । क्षेपे किम् । किंराजः । किंसखः । किंगवः । ▣ नञस्तत्पुरुषात् ।५।४।७१। समासान्तो न । अराजा । असखा । तत्पुरुषात्किम् । अधुरं शकटम् । ▣ पथो विभाषा ।५।४।७२। नञ्पूर्वात्पथो वा समासान्तः । अपथम् । अपन्थाः । तत्पुरुषादित्येव । अपथो देशः । अपथं वर्तते ॥ ॥ इति समासान्ताः ॥

अलुक्समासः ।

अलुगुत्तरपदे ।६।३।१। अलुगधिकारः प्रागानङः उत्तरपदाधिकारस्त्वापादसमाप्तेः । ▣ पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः ।६।३।२। एभ्यः पञ्चम्या अलुक् स्यादुत्तरपदे । स्तोकान्मुक्तः । एवमन्तिकार्थदूरार्थकृच्छ्रेभ्यः । उत्तरपदे किम् । निष्क्रान्तः स्तोकान्निःस्तोकः ॥ ❀ ब्राह्मणाच्छंसिन उपसंख्यानम् ॥ ब्राह्मणे विहितानि शस्त्राणि उपचाराद् ब्राह्मणानि तानि शंसतीति ब्राह्मणाच्छंसी ऋत्विग्विशेषः । द्वितीयार्थे पञ्चम्युपसंख्यानादेव । ▣ ओजःसहोऽम्भस्तमसस्तृतीयायाः ।६।३।३। ओजसाकृतमित्यादि ॥ ❀ अञ्जस उपसंख्यानम् ॥ अञ्जसाकृतम् । आर्जवेन कृतमित्यर्थः ॥ ❀ पुंसानुजो जनुषान्ध इति च ॥ यस्याग्रजः पुमान् स पुंसानुजः । जनुषान्धो जात्यन्धः । ▣ मनसः संज्ञायाम् ।६।३।४। मनसागुप्ता । ▣ आज्ञायिनि च ।६।३।५। मनस इत्येव । मनसा आज्ञातुं शीलमस्य मनसाज्ञायी । ▣ आत्मनश्च ।६।३।६। आत्मनस्तृतीयाया अलुक् स्यात् ॥ ❀ पूरण इति वक्तव्यम् ॥ पूरणप्रत्ययान्ते उत्तरपदे इत्यर्थः । आत्मनापञ्चमः । जनार्दनस्त्वात्मचतुर्थ एवेति बहुव्रीहिर्बोध्यः । पू-

---

तरहृश्च' इति विग्रहः । 'परेणानधिगम्यम्' इत्यर्थः ॥—**इत्यतः प्रागि**ति ॥ 'प्राग्बहुव्रीहिग्रहणं कर्तव्यम्' इति वार्तिकोक्तेरिति भावः ॥—**किमः क्षेपे** ॥ क्षेपग्रहणमिह शक्यमवक्तुम्, प्रतिपदोक्तपरिभाषया 'किं क्षेपे' इति विहितसमासस्यैव ग्रहणात् ॥—**किंराज** इत्यादि । किमत्र प्रश्ने । षष्ठीसमासः कर्मधारयो वा ॥—**नञस्तत्पुरुषात्** ॥ 'नञः' इति षष्ठी, 'नञः संबन्धी यस्तत्पुरुषो नञवयवकस्तस्मात्' इत्यर्थः ॥—**अपथमि**ति ॥ 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः । 'अपथं नपुंसकम्' इति क्लीबत्वम् ॥—**अपथं वर्तत** इति । अर्थाभावेऽव्ययीभावः ॥ इति सकलसमाससाधारणाः समासान्ताः ॥

अलुक् स्यादिति ॥ प्रसज्यप्रतिषेधोऽयं 'सुपो धातु–' इत्यादिना प्राप्तो लुङ् भवतीत्यर्थः ॥—**स्तोकान्मुक्त** इति ॥ समासप्रयोजनमैकपद्यमैकस्वर्यं विशेषणयोगाभावश्च । किं च 'स्तोकान्मुक्तस्यापत्यं स्तौकान्मुक्तिः' 'स्तोकान्मुक्तायाः स्तौकान्मुक्तेयः' इति समुदायात्तद्धितोत्पत्तिरपि प्रयोजनम् ॥ न च प्राथमिकसामासिकलुको निषेधेन चरितार्थत्वाद्वाह्यतद्धितनिमित्तो लुग् दुर्वार इति शङ्क्यम् । 'सुपो धातु–' इति शास्त्रस्यैकत्वादविशेषेण लुग्द्वयस्यापि निषेधाभ्युपगमात् ॥ इह 'स्तोकान्तिक–' इति समासशास्त्रपठिता एव स्तोकादयो गृह्यन्ते, न तु 'करणे च स्तोकाल्पकृच्छ्र–' इति सूत्रपठिताः ॥ समासे सुपो लुकि प्रसक्ते विधीयमानेनालुक्शास्त्रेण समासशास्त्रपठितानामविलम्बेनोपस्थितेर्व्याप्तिन्यायाच्च ॥ 'स्तोकान्तिक–' इत्यत्र ह्यर्थग्रहणादन्यान्यपि बहूनि गृह्यन्ते तदेतन्मनसि निधायाह—**एवमि**ति ॥ द्विवचनबहुवचनान्तानां तु समासो नेष्यते, अनभिधानात् । तेन 'स्तोकाभ्यां मुक्तः' इत्यादौ वाक्यमेव ॥—**शस्त्राणी**ति । 'प्रगीतमन्त्रसाध्यगुणिनिष्ठगुणाभिधानं स्तोत्रम्, अप्रगीतमन्त्रसाध्यगुणिनिष्ठगुणाभिधानं शस्त्रम्' इति याज्ञिकानां व्यवहारः ॥—**ओजःस—**॥ **ओजसाकृतमि**ति । 'कर्तृकरणे कृता' इति समासः । कथं तर्हि 'सततनैशतमोवृतमन्यतः' इति भारविः । अत्राहुः । 'वृतु वर्तने' इत्यस्मात् 'घञर्थे कविधानम्' इति भावे कप्रत्यये तदन्तेन षष्ठीसमासाश्रयणान्न दोष इति ॥ यत्तु केवलपदाधिकार एव तदन्तविधिर्न तूत्तरपदाधिकारे । तथा च 'नैशतमसा' इति तृतीयाया अलुङ् भवतीति दुर्घटवृत्त्यादावुक्तम् ॥ तन्न । 'पदाङ्गाधिकारे' इत्यत्र 'इष्टकचितं, पक्वेष्टकचितम्' इति भाष्योदाहरणादुत्तरपदाधिकारेऽपि तदन्तविधिप्रवृत्तेः ॥ —**जनुषे**ति । 'जनुर्जननजन्मानि' इत्यमरः ॥—**आत्मना पञ्चम** इति ॥ 'तृतीया' इति योगविभागात् समासः ॥

---

१ द्विस्तावतीति—अत्र पदद्वयं बोध्यम् । २ उत्तरपदे इति—उत्तरपदशब्दः समासचरमावयवे रूढः, पदे इत्येव सिद्धे उत्तरग्रहणात् । ३ पूरणप्रत्ययान्त इति—यद्यप्यत्र उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं न भवति, तथापि आत्मशब्दात्पूर-

णे किम् । आत्मकृतम् । **वैयाकरणाख्यायां चतुर्थ्याः** ।६।३।७। आत्मन इत्येव । आत्मनेपदम् । आत्मनेभाषाः । तादर्थ्ये चतुर्थ्येषा । चतुर्थीति योगविभागात्समासः । **परस्य च** ।६।३।८। परस्मैपदम् । परस्मैभाषाः ॥ **हलदन्तात्सप्तम्याः संज्ञायाम्** ।६।३।९। हलन्तादद‍न्ताच्च सप्तम्या अलुक् संज्ञायाम् । त्वचिसारः । **गवियुधिभ्यां स्थिरः** ।८।३।९५। आभ्यां स्थिरस्य सस्य षः स्यात् । गविष्ठिरः । अत्र गवीति वचनादेवालुक् । युधिष्ठिरः । अरण्येतिलकाः । अत्र संज्ञायामिति सप्तमीसमासः ॥ **हृद्द्युभ्यां च** ॥ हृदिस्पृक् । दिविस्पृक् । **कारनाम्नि च प्राचां हलादौ** ।६।३।१०। प्राचां देशे यत्कारनाम तत्र हलादावुत्तरपदे हलदन्तात्सप्तम्या अलुक् । मुकुटेकार्षापणम् । दृषदिमाषकः । पूर्वेण सिद्धे नियमार्थम् । कारनाम्न्येव, प्राचामेव, हलादावेवेति । कारनाम्नि किम् । अभ्यर्हितपशुः । कारादन्यस्यैतद्देयस्य नाम । प्राचां किम् । यूथपशुः । हलादौ किम् । अविकटोरणः । हलदन्तात्किम् । नद्यां दोहो नदीदोहः । **मध्याद्गुरौ** ।६।३।११। मध्येगुरुः ॥ **अन्ताच्च** ॥ अन्तेगुरुः । **अमूर्धमस्तकात्स्वाङ्गादकामे** ।६।३।१२। कण्ठेकालः । उरसिलोमा । अमूर्धमस्तकात्किम् । मूर्धशिखः । मस्तकशिखः । अकामे किम् । मुखे कामोऽस्य मुखकामः । **बन्धे च विभाषा** ।६।३।१३। हलदन्तात्सप्तम्या अलुक् । हस्तेबन्धः । हस्तबन्धः । हलदन्तेति किम् । गुप्तिबन्धः । **तत्पुरुषे कृति बहुलम्** ।६।३।१४। स्तम्बेरमः । कर्णेजपः । क्वचिन्न । कुरुचरः । **प्रावृट्शरत्कालदिवां जे** ।६।३।१५। प्रावृषिजः । शरदिजः । कालेजः । दिविजः । पूर्वस्यायं प्रपञ्चः । **विभाषा वर्षक्षरशरवरात्** ।६।३।१६। एभ्यः सप्तम्या अलुक् जे । वर्षेजः । वर्षजः । क्षरेजः । क्षरजः । शरेजः । शरजः । वरेजः । वरजः । **घकालतनेषु कालनाम्नः** ।६।३।१७। सप्तम्या विभाषाऽलुक् स्यात् । घे । पूर्वाह्णेतरे । पूर्वाह्णतरे । पूर्वाह्णेतमे । पूर्वाह्णतमे । काले । पूर्वाह्णेकाले । पूर्वाह्णकाले । तने । पूर्वाह्णेतने । पूर्वाह्णतने । **शयवासवासिष्वकालात्** ।६।३।१८। खेशयः । खशयः । ग्रामेवासः । ग्रामवासः । ग्रामेवासी । ग्रामवासी । हलदन्तादित्येव । भूमिशयः ॥ **अपो योनियन्मतुषु** ॥ अप्सु योनिरुत्पत्तिर्यस्य सोऽप्सुयोनिः । अप्सु भवोऽप्सव्यः । अप्सुमन्तावाज्यभागौ । **नेन्सिद्धबध्नातिषु च** ।६।३।१९। इन्नन्तादिषु सप्तम्या अलुक् ।

इह प्रकृत्यादित्वात्प्रथमार्थे तृतीयेत्येके ॥ 'आत्मना कृतः पञ्चमः' इति करोतिक्रियापेक्षा सेत्यन्ये ॥—**बहुव्रीहिर्बोध्य** इति । एकस्याप्यौपाधिकभेदं परिकल्प्य वर्तित्वमन्यपदार्थत्वं च विवक्षणीयमिति भावः ॥—**वैयाकरणा**–॥ व्याकरणे भवा वैयाकरणी 'अण् ऋगयनादिभ्यः' इत्यण् । सा चासावाख्या चेति कर्मधारयः ॥—**आत्मन इत्येवे**ति । इह 'आत्मनः' इत्यननुवर्त्य 'वैयाकरणाख्यायां चतुर्थ्या अलुक्' इति व्याख्याने तु 'परस्य च' इत्युत्तरसूत्रं त्यक्तुं शक्यमित्याहुः ॥ —**आत्मनेभाषा** इति ॥ यद्यपीयमाख्या अष्टाध्याय्यां नास्ति, तथापि धातुपाठेऽस्तीति भावः ॥ प्रकृतिविकृतिभावविरहात् 'रन्धनाय स्थाली' इतिवत्समासाभावमाशङ्क्याह—**योगविभागादि**ति । इहालुग्विधिसामर्थ्यादपि समासः सुवचः ॥—**परस्य च** ॥ परशब्दस्य च या चतुर्थी तस्या अलुक् स्याद्वैयाकरणाख्यायाम् ॥—**गवियुधि**–॥ स्थिरशब्दोऽयम् 'अजिरशिशिर–' इत्यौणादिकः किरच्प्रत्ययान्तस्तिष्ठतेर्निष्पन्नः । 'सात्पदाद्योः' इति निषेधे प्राप्ते वचनारम्भः ॥ —**वचनादेवे**ति ॥ न च लुकं बाधित्वा परत्वादन्तरङ्गत्वादवादेशे 'हलदन्तात्सप्तम्याः–' इत्येवालुक् सिध्यतीति वाच्यम् । 'अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुग् बाधते' इति लुको बलीयस्त्वादिति भावः ॥—**हृदिस्पृक्, दिविस्पृगि**ति । हृदयं दिवं च स्पृशतीति विग्रहः । अलुग्विधिसामर्थ्यात्कर्मणि सप्तमी, कर्मणोऽधिकरणत्वविवक्षया वा ॥—**अविकटोरण** इति ॥ 'संघाते कटच्' इति कटच्प्रत्ययान्तः । उरणो मेषः ॥—**बन्धे च विभाषा** ॥ बन्ध इति घञन्तः ॥ —**हस्तेबन्ध** इति । बहुव्रीहिरयम् । तत्पुरुषे तु 'नेन्सिद्धबध्नातिषु' इति वक्ष्यमाणेन निषेध एवेत्याहुः ॥—**अप्सव्य** इति । दिगादित्वाद्यति ओर्गुणे वान्तादेशः ॥ प्राचा तु यतः स्थाने जं पठित्वा 'अप्सुजः' इत्युदाहृतं तदाकरविरुद्धम् । **जे चरे च वक्तव्यम्** । 'अप्सुजः अप्सुचरः' इति भाष्ये वचनान्तरदर्शनाच्च ॥ केचित्तु 'अप्सुजः' इत्युक्तोदाहरणद्वयेऽपि 'हलदन्तात्–' इत्यलुकमाहुः ॥—**अप्सुमन्तावि**ति । कारीर्याम् 'अप्स्वग्ने सधिष्टव' 'अप्सु मे सोमो अब्रवीत्' इत्याज्यभागमन्त्रौ स्तः । तत्र ह्यप्सुशब्दोऽस्तीति तद्द्वारा आज्यभागयोरप्यप्सुमत्त्वम् ॥ प्राचा तु 'मतिषु' इति पठित्वा 'अप्सुमतिः' इत्युदाहृतम् ॥ अत्र केचित् । अप्स्वित्येतदनुकरणशब्दः, सप्तम्यन्तो वा । अन्त्ये सप्तम्यन्तात्प्रथमाया अभावेन मतुबेव दुर्लभः । आद्ये तु लुकः प्राप्तिरेव नास्ति सप्तम्यभावात् । तथा च 'मतिषु' इति प्राचोक्तः पाठ एव युक्तः । न च स पाठो भाष्यादौ न दृष्ट इति वाच्यम् । 'मतिषु' इति पाठस्य 'अप्सुमतिः' इत्युदाहरणस्य च भाष्यवृत्त्यादिपुस्तकेषु दृश्यमानत्वेन मतुष्विति पाठस्यैव क्वाप्यदर्शनात् व्यर्थत्वाच्च । 'अस्यवामीयम्' 'कथाशुभीयम्' इत्यादाविव लुकि कर्तव्ये 'प्रकृतिवदनुकरणम्' इत्यतिदेशाप्रवृत्त्यैवेष्टसिद्धेरित्याहुः ॥—**नेन्सिद्ध**—॥—**चक्रबन्ध** इति । 'तत्पुरुषे'

---

१ कारनाम्नीति—वणिक्पशुपालकर्षकादिभ्यो राजग्राह्यो भागः करः स एव कारः । तस्य नाम्नीत्यर्थः ।

स्थण्डिलशायी । साङ्काश्यसिद्धः । चक्रबद्धः । **स्थे च भाषायाम्** ।६।३।२०। सप्तम्या अलुङ्[1] । समस्थः । भाषायां किम् । कृष्णोऽस्याखरेष्ठः । **षष्ठ्या आक्रोशे** ।६।३।२१। चौरस्य कुलम् । आक्रोशे किम् । ब्राह्मणकुलम् ॥ ❀ **वाग्दिक्पश्यद्भ्यो युक्तिदण्डहरेषु** ॥ वाचोयुक्तिः । दिशोदण्डः । पश्यतोहरः ॥ ❀ **आमुष्यायणाऽऽमुष्यपुत्रिकाऽऽमुष्यकुलिकेति च** ॥ अमुष्यापत्यं आमुष्यायणः । नडादित्वात्फक् । अमुष्य पुत्रस्य भाव आमुष्यपुत्रिका । मनोज्ञादित्वाद्वुञ् । एवमामुष्यकुलिका ॥ ❀ **देवानांप्रिय इति च मूर्खे**[1] ॥ अन्यत्र देवप्रियः ॥ ❀ **शेपपुच्छलाङ्गूलेषु शुनः** ॥ शुनःशेपः । शुनःपुच्छः । शुनोलाङ्गूलः ॥ ❀ **दिवश्च दासे** ॥ दिवोदासः । **पुत्रेऽन्यतरस्याम्** ।६।३।२२। षष्ठ्याः पुत्रे परेऽलुग्वा निन्दायाम् । दास्याः पुत्रः । दासीपुत्रः । निन्दायां किम् । ब्राह्मणीपुत्रः । **ऋतो विद्यायोनिसंबन्धेभ्यः** ।६।३।२३। विद्यासंबन्धयोनिसंबन्धवाचिन ऋदन्तात्षष्ठ्या अलुक् । होतुरन्तेवासी । होतुःपुत्रः । पितुरन्तेवासी । पितुःपुत्रः ॥ ❀ **विद्यायोनिसंबन्धेभ्यस्तत्पूर्वोत्तरपदग्रहणम्** ॥ नेह । होतृधनम् । **विभाषा स्वसृपत्योः** ।६।३।२४। ऋदन्तात्षष्ठ्या अलुग् वा स्वसृपत्योः परयोः । **मातुःपितुर्भ्यामन्यतरस्याम्** ।८।३।८५। आभ्यां स्वसुः सस्य षो वा स्यात् समासे । मातुःस्वसा । मातुःष्वसा । पितुःस्वसा । पितुःष्वसा । लुक्पक्षे तु । **मातृपितृभ्यां स्वसा** ।८।३।८४। आभ्यां परस्य स्वसुः सस्य षः स्यात्समासे । मातृष्वसा । पितृष्वसा । असमासे तु मातुः स्वसा । पितुः स्वसा ॥ ॥ इत्यलुक्समासः ॥

समासाश्रयविधयः ।

घरूपकल्पचेलड्ब्रुवगोत्रमतहतेषु ङ्योऽनेकाचो ह्रस्वः ।६।३।४३। भाषितपुंस्काद्यो ङी तदन्तस्यानेकाचो ह्रस्वः स्यात् घरूपकल्पप्रत्ययेषु परेषु चेलडादिषु चोत्तरपदेषु । ब्राह्मणितरा । ब्राह्मणितमा । ब्राह्मणिरूपा । ब्राह्मणिकल्पा । ब्राह्मणिचेली । ब्राह्मणिब्रुवा । ब्राह्मणिगोत्रेत्यादि । ब्रूञः पचाद्यचि वच्यादेशगुणयोरभावो निपात्यते । चेलडादीनि वृत्तिविषये कुत्सनवाचीनि तैः कुत्सितानि कुत्सनैरिति समासः । ङ्यः किम् । दत्तातरा । भाषितपुंस्कात्किम् । आमलकीतरा । कुवलीतरा । **नद्याः शेषस्यान्यतरस्याम्** ।६।३।४४। अङ्यन्तनद्या ङ्यन्तस्यैकाचश्च घादिषु ह्रस्वो वा स्यात् । ब्रह्मबन्धुतरा । ब्रह्मबन्धूतरा । स्त्रितरा । स्त्रीतरा ॥ ❀ **कृन्नद्या न** ॥ लक्ष्मीतरा । **उगितश्च** ।६।३।४५। उगितः परा या नदी तदन्तस्य घादिषु ह्रस्वो वा स्यात्[2] । विदुषितरा । ह्रस्वाभावपक्षे तु तसिलादिष्विति पुंवत् । विद्वत्तरा । वृत्त्यादिषु विदुषीतरेत्यप्युदाहृतं तन्निर्मूलम् । **हृदयस्य हृल्लेखयदण्लासेषु** ।६।३।५०। हृदयं लिखतीति हृल्लेखः । हृदयस्य प्रियं हृद्यम् । हृदयस्येदं हार्दम् । हृल्लासः । लेखेत्यणन्तस्य

इत्यनुवृत्तेस्तत्पुरुष एवायं निषेधः । बहुव्रीहौ 'बन्धे च विभाषा' इति विकल्प एव ॥—**पश्यतोहर** इति ॥ 'पश्यन्तमनादृत्य हरति' इत्यर्थः । 'षष्ठी चानादरे' इति षष्ठी ॥—**देवानामि**ति । मूर्खा हि देवानां प्रीतिं जनयन्तीति देवपशुत्वादिति मनोरमाया भावः । ब्रह्मज्ञानरहितत्वात्संसारिणो मूर्खाः । ते तु यागादिकर्माण्यनुतिष्ठन्तः पुरोडाशादिप्रदानद्वारा देवानामत्यन्तं प्रीतिं जनयन्ति । ब्रह्मज्ञानिनस्तु न तथा, तेषां यागाद्यनुष्ठानाभावात् । अतो गवादिस्थानापन्नत्वान्मूर्खा एव देवपशव इति ॥—**शेपपुच्छे**ति । शुन इव शेपमस्य शुनःशेपः ॥ यद्यपि शेपस्शब्दः सकारान्तः । 'गौलिङ्गं चिह्नशेपसोः' इत्यमरप्रयोगात् । तथापि शीङो निपातनादौणादिके पप्रत्यये अकारान्तोऽप्यस्त्येव ॥ तथा च मन्त्रः 'यस्यामुशन्तः प्रहराम शेपम्' इति ॥ 'चिह्नशेफयोः' इति पाठे तु शेफशब्दस्य सकारान्तत्वशङ्कैव नास्तीति बोध्यम् ॥ शुनःपुच्छ इत्यादावपि बहुव्रीहिः, त्रयोऽप्यमी ऋषिविशेषाणां संज्ञाः ॥—'मातुःपितुर्भ्याम्' इति सूत्रे 'समासेऽङ्गुलेः सङ्गः' इत्यतः समास इत्यनुवर्तितम् । तत्फलं दर्शयति—**असमासे त्वि**ति । वाक्ये वैकल्पिकमपि षत्वं नेत्यर्थः ॥ इत्यलुक्समासः ॥

घरूपकल्प—॥ 'तरप्तमपौ घः' । 'प्रशंसायां रूपप्' । 'चिल वसने' । 'चेलट्' इति पचादौ टित्पठ्यते, ङीबर्थम् ॥—**प्रत्ययेष्वि**ति । लेखग्रहणेन 'उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्ति' इति ज्ञापयिष्यत इति भावः ॥—**ब्राह्मणितरे**ति । 'जातेश्च' इति निषेधात् 'तसिलादिषु–' इति न पुंवद्भावः ॥—**चेली**ति । पचादौ 'चेलट्' इति पाठात् 'टिड्ढा–' इति ङीप् ॥—**आमलकी**ति । आमलकीकुवलीशब्दौ वृक्षे नित्यस्त्रीलिङ्गौ ॥—**नद्याः** ॥ उक्तादन्यः शेषः, स च द्विधेत्याह—**अङ्यन्ते**ति । उपलक्षणमेतत् । 'भाषितपुंस्क' इत्यपि नेह संबध्यते इत्याशयेनाह—**स्त्रीतरे**ति ॥—**उगितः परा या नदी**ति ॥ ईदूतोः केवलयोरपि नदीसंज्ञेत्याश्रित्येदमुक्तम् ॥—**विदुषितरे**ति । 'उगितश्च' इति ङीपि 'वसोः संप्रसारणम्' ॥—**वृत्त्यादिष्वि**ति । प्रक्रियातद्व्याख्यानानि चादिशब्दग्राह्याणि ॥—**अण**-

---

१ मूर्खे इति—इदं सिद्धहेमचन्द्रशब्दानुशासनादौ न दृश्यते । २ उगितः परेति—विहितेत्यर्थः, तेनैपुमतोऽपत्यं स्त्री ऐपुमती, ततस्तरेत्यत्र नित्यह्रस्व इति भाष्ये स्पष्टम् ।

ग्रहणम् । घञि तु हृदयलेखः । लेखग्रहणमेव ज्ञापकम् उत्तरपदाधिकारे तदन्तविधिर्नास्तीति । **वा शोकष्यञ्रोगेषु** ।६।३।५१। हृच्छोकः । हृदयशोकः । सौहार्द्यम् । सौहृदय्यम् । हृद्रोगः । हृदयरोगः । हृदयशब्दपर्यायो हृच्छब्दोऽप्यस्ति । तेन सिद्धे प्रपञ्चार्थमिदम् । **पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु** ।६।३।५२। एषूत्तरपदेषु पादस्य पद इत्यदन्त आदेशः स्यात् । पादाभ्यामजतीति पदाजिः । पदातिः । अज्यतिभ्यां पादे चेतीण् प्रत्ययः । अजेर्व्यभावो निपातनात् । पदगः । पदोपहतः । **पद्यत्यतदर्थे** ।६।३।५३। पादस्य पत्स्यादतदर्थे यति परे । पादौ विध्यन्ति पद्याः शर्कराः । अतदर्थे किम् । पादार्थमुदकं पाद्यम् । पादार्घाभ्यां चेति यत् ॥ **इके चरतावुपसंख्यानम्** ॥ पादाभ्यां चरति पदिकः । पर्पादित्वात् ष्ठन् । **हिमकाषिहतिषु च** ।६।३।५४। पद्धिमम् । पत्काषी । पद्धतिः । **ऋचः शे** ।६।३।५५। ऋचः पादस्य पत्स्याच्छे परे । गायत्रीं पच्छः शंसति । पादंपादमित्यर्थः । ऋचः किम् । पादशः कार्षापणं ददाति । **वा घोषमिश्रशब्देषु** ।६।३।५६। पादस्य पत् । पद्घोषः । पादघोषः । पन्मिश्रः । पादमिश्रः । पच्छब्दः । पादशब्दः ॥ **निष्के चेति वाच्यम्** ॥ पन्निष्कः । पादनिष्कः । **उदकस्योदः संज्ञायाम्** ।६।३।५७। उदमेघः ॥ **उत्तरपदस्य चेति वक्तव्यम्** ॥ क्षीरोदः । **पेषंवासवाहनधिषु च** ।६।३।५८। उदपेषं पिनष्टि । उदवासः । उदवाहनः । उदधिर्घटः । समुद्रे तु पूर्वेण सिद्धम् । **एकहलादौ पूरयितव्येऽन्यतरस्याम्** ।६।३।५९। उदकुम्भः । उदककुम्भः । एकेति किम् । उदकस्थाली । पूरयितव्येति किम् । उदकपर्वतः । **मन्थौदनसक्तुबिन्दुवज्रभारहारवीवधगाहेषु च** ।६।३।६०। उदमन्थः । उदकमन्थः । उदौदनः । उदकौदनः । **इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्य** ।६।३।६१। इगन्तस्याङ्यन्तस्य ह्रस्वो वा स्यादुत्तरपदे । ग्रामणिपुत्रः । ग्रामणीपुत्रः । इकः किम् । रमापतिः । अङ्य इति किम् । गौरीपतिः । गालवग्रहणं पूजार्थम् । अन्यतरस्यामित्यनुवृत्तेः ॥ **इयङुवङ्भाविनामव्ययानां च नेति वाच्यम्** ॥ श्रीमदः । भ्रूभङ्गः । शुक्लीभावः ॥ **अभ्रुकुंसादीनामिति वक्तव्यम्** ॥ भ्रुकुंसः । भ्रुकुटिः । भ्रूकुंसः । भ्रूकुटिः । अकारोऽनेन विधीयत इति व्याख्यान्तरम् । भ्रकुंसः । भ्रकुटिः । भ्रुवा कुंसो भाषणं शोभा वा यस्य सः स्त्रीवेषधारी नर्तकः । भ्रुवः कुटिः कौटिल्यम् । **एकतद्धिते च** ।६।३।६२। एकशब्दस्य ह्रस्वः स्यात्तद्धिते उत्तरपदे च । एकस्या आगतं एकरूप्यम् । एकक्षीरम् । **ङ्यापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलम्** ।६।३।६३। रेवतिपुत्रः । अजक्षीरम् । **त्वे च** ।६।३।६४। त्वप्रत्यये ङ्यापोर्वा ह्रस्वः । अजत्वम् । अजात्वम् । रोहिणित्वम् । रोहिणीत्वम् । **ष्यङः संप्रसारणं पुत्रपत्योस्तत्पुरुषे** ।६।१।१३। ष्यङन्तस्य पूर्वपदस्य संप्रसारणं स्यात्पुत्रपत्योरुत्तरपदयोस्तत्पुरुषे । **संप्रसारणस्य** ।६।३।१३९। संप्रसारणस्य दीर्घः स्यादुत्तरपदे । कौमुदगन्ध्यायाः पुत्रः कौमुदगन्धीपुत्रः । कौमुदग-

---

न्तस्य ग्रहणमिति ॥ अण्प्रत्ययसाहचर्याल्लेखशब्दोऽणन्त एव निर्दिष्ट इति भावः ॥ नन्वेवं लेखग्रहणमेव व्यर्थं स्यादण्ग्रहणेनैव सिद्धेरत आह—**ज्ञापकमिति** । अत एव 'घरूपकल्पेषु तदन्तग्रहणं न' इति व्याख्यातम् ॥—**सौहार्द्यमिति** । ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ्, 'हृद्भगसिन्ध्वन्ते' इत्युभयपदवृद्धिः ॥—**पादस्य पद**—॥ उत्तरसूत्रे पद्ग्रहणात्पदेत्ययमदन्तः, सौत्रो विभक्तिलुक्, तदाह—**अदन्तादेश** इति । तेन 'पदगः' इत्यादि सिद्धम् ॥—**पद्या** इति । 'विध्यत्यधनुषा' इति यत् ॥—**पाद्यमिति** । 'पादार्घाभ्यां च' इति यत् । पूर्वसूत्रे आज्यादिषु प्राण्यङ्गस्यैव करणत्वसंभवादिहापि तद्वचन एव पादशब्दो गृह्यते, न परिमाणवचनः । तेन 'द्वाभ्यां पादाभ्यां क्रीतं द्विपाद्यं, त्रिपाद्यम्' इत्यत्र 'पणपादमाष-' इति यति पदादेशो न भवति ॥ एतच्च वृत्तिहरदत्तग्रन्थयोः स्पष्टम् ॥—**पत्काषीति** ॥ 'सुप्यजातौ-' इति णिनिः ॥—**पद्धतिरिति** । कर्मणि क्तिन् ॥—**ऋचः** ॥ 'शे' इति शस्प्रत्ययस्येदमनुकरणम्, लोमादिषु पादशब्दस्य पाठाभावान्मत्वर्थे शो न संभवतीति भावः ॥—**पच्छ** इति । 'संख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम्' इति शस् ॥—**उदमेघ** इति ॥ साहचर्यात्पुरुषस्येयं संज्ञा ॥—**उदपेषमिति** ॥ 'स्नेहने पिषः' इति णमुल् ॥—**उदधिरिति** । उदकं धीयतेऽस्मिन्निति विग्रहः । 'कर्मण्यधिकरणे च' इति किप्रत्ययः ॥—**उदमन्थ** इति ॥ द्रवद्रव्यसंस्कृताः सक्तवो मन्थः । 'उदकेन मन्थः' इति विग्रहे 'तृतीया' इति योगविभागात्समास इति हरदत्तः ॥—**शुक्लीभाव** इति ॥ 'ऊर्यादिच्विडाचश्च' इति च्व्यन्तत्वान्निपातत्वेऽव्ययत्वम् ॥—**भ्रूकुंस** इत्यादि । 'भ्रकुंसश्च भ्रुकुंसश्च भ्रूकुंसश्चेति नर्तकः' इत्यमरः ॥ 'तन्द्री प्रमीला भ्रकुटिर्भ्रुकुटिर्भ्रूकुटिः स्त्रियाम्' इति च ॥—**एकतद्धिते**—॥ 'एक' इति लुप्तषष्ठीकं तदाह—**एकशब्दस्येति** ॥ ह्रस्वविधानमस्य टाबन्ते एवोपयुज्यते । न तु केवले, स्वभावत एव ह्रस्वत्वादतो व्याचष्टे—**एकस्या आगतमित्यादि** ॥—**ष्यङः**—॥ इह तत्पुरुषपदेन पूर्वपदमुत्तरपदं चाक्षिप्यते, तत्र ष्यङा पूर्वपदस्य विशेषणात्तदन्तं गृह्यत इत्याह—**ष्यङन्तस्येति** ॥—**पुत्रपत्योरुत्तरपदयोरिति** । 'पुत्रपत्यन्तयोः' इति व्याख्याने तु 'कारीषगन्ध्यापरमपुत्रः' इत्यादावतिप्रसङ्गः स्यादिति भावः ॥—**संप्रसारणस्य** ॥ 'उत्तरपदे' इत्यधिक्रियते 'ढ्रलोपे-' इत्यतो दीर्घ इत्यनुवर्तते तदाह—**दीर्घः स्यादुत्तरपद** इति । 'हलः' इति दीर्घोऽत्र न प्रवर्तते, प्रत्ययस्य लुका लुप्तत्वेनाङ्गसंज्ञाया अप्रवृत्तेः ॥—**कौमुदगन्ध्या** इति । कुमुदगन्धे-

न्धीपतिः । व्यवस्थितविभाषया ह्रस्वो न । (प) **स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जनेन** इति तदादिनियमप्रतिपेधात् । परमकारीषगन्धीपुत्रः । उपसर्जने तु तदादिनियमान्नेह । अतिकारीषगन्ध्यापुत्रः । **बन्धुनि बहुव्रीहौ** ।६।१।१४। बन्धुशब्दे उत्तरपदे ष्यङः संप्रसारणं स्याद्बहुव्रीहौ । कारीषगन्ध्या बन्धुरस्येति कारीषगन्धीबन्धुः । बहुव्रीहाविति किम् । कारीषगन्ध्याया बन्धुः कारीषगन्ध्याबन्धुः । क्लीबनिर्देशस्तु शब्दस्वरूपापेक्षया ॥ **मातज्मातृकमातृषु वा** ॥ कारीषगन्धीमातः । कारीषगन्ध्यामातः । कारीषगन्धीमातृकः । कारीषगन्ध्यामातृकः । कारीषगन्धीमाता । कारीषगन्ध्यामाता । अस्मादेव निपातनान्मातृशब्दस्य मातजादेशः कब्विकल्पश्च । बहुव्रीहावेवेदम् । नेह कारीषगन्ध्याया माता कारीषगन्ध्यामाता । चित्त्वसामर्थ्याच्चित्स्वरो बहुव्रीहिस्वरं बाधते । **इष्टकेषीकामालानां चिततूलभारिषु** ।६।३।६५। इष्टकादीनां तदन्तानां च पूर्वपदानां चितादिषु क्रमादुत्तरपदेषु ह्रस्वः स्यात् । इष्टकचितम् पक्वेष्टकचितम् । इषीकतूलम् । मुञ्जेषीकतूलम् । मालभारी । उत्पलमालभारी । **कारेसत्यागदस्य** ।६।३।७० मुम् स्यात् । सत्यङ्कारः । अगदङ्कारः ॥ **अस्तोश्चेति वक्तव्यम्** ॥ अस्तुङ्कारः ॥ **धेनोर्भव्यायाम्** ॥ धेनुम्भव्या ॥ **लोकस्य पृणे** ॥ लोकम्पृणः । पृण इति मूलविभुजादित्वात्कः ॥ **इत्येऽनभ्याशस्य** ॥ अनभ्याशमित्यः । दूरतः परिहर्तव्य इत्यर्थः ॥ **भ्राष्ट्राग्न्योरिन्धे** ॥ भ्राष्ट्रमिन्धः । अग्निमिन्धः ॥ **गिलेऽगिलस्य** । तिमिङ्गिलः । अगिलस्य किम् । गिलगिलः ॥ **गिलगिले च** ॥ तिमिङ्गिलगिलः ॥ **उष्णभद्रयोः करणे** । उष्णङ्करणम् । भद्रङ्करणम् । **रात्रेः कृति विभाषा** ।६।३।७२। रात्रिञ्चरः । रात्रिचरः । रात्रिमटः । रात्र्यटः अखिदर्थमिदं सूत्रम् । खिति तु अरुर्द्विषदिति नित्यमेव वक्ष्यते । रात्रिंमन्यः । **सहस्य सः संज्ञायाम्** ।६।३।७८ उत्तरपदे । सपलाशम् । संज्ञायां किम् । सहयुध्वा । **ग्रन्थान्ताधिके च** ।६।३।७९। अनयोः परयोः सहस्य सः स्यादुत्तरपदे । समुहूर्तं ज्योतिषमधीते । सद्रोणा खारी । **द्वितीये चानुपाख्ये** ।६।३।८०। अनुमेये द्वितीये सहस्य सः स्यात् । सराक्षसीका निशा । राक्षसी साक्षादनुपलभ्यमाना निशयाऽनुमीयते । **समानस्य च्छन्दस्यमूर्धप्रभृत्युदर्केषु** ।६।३।८४। समानस्य सः स्यादुत्तरपदे नतु मूर्धादिषु । अनु भ्राता सगर्भ्यः अनु सखा सयूथ्यः । योनः सनुत्यः । तत्र भव इत्यर्थे सगर्भसयूथसनुताद्यत् । अमूर्धादिषु किम् । समानमूर्धा । समानप्रभृतयः । समानोदर्काः । समानस्येति योगो विभज्यते । तेन सपक्षः साधर्म्यं सजातीयमित्यादि सिद्धमिति

रपत्यं स्त्री कौमुदगन्ध्या 'तस्यापत्यम्' इत्यणि कृते 'अणिञोः' इति ष्यङादेशः, 'यङश्चाप्' ॥ ननु 'कौमुदगन्धीपुत्रः' इत्यादौ 'इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्य' इति ह्रस्वेन भाव्यम्, दीर्घविधानं तु पक्षे सावकाशमित्यत आह—**व्यवस्थितविभाषयेति** ॥—**नेहेति** । संप्रसारणमिह नेत्यर्थः ॥—**अतिकारीषेति** । कारीषगन्ध्यामतिक्रान्तोऽतिकारीषगन्ध्यः, तस्य पुत्रः ॥—**इष्टकचितमिति** ॥ 'कर्तृकरणे कृता' इति तृतीयासमासः ॥—**पक्वेष्टकचितमिति** । पदाधिकारात्तदन्तविधिः प्रवर्तत इति भावः ॥—**मालभारीति** । 'मालां बिभर्ति' इत्यर्थः । 'सुप्यजातौ–' इति णिनिः । 'हारिषु' इति पाठान्तरम् ॥—**कारे सत्या–**॥ 'अरुर्द्विषत्–' इत्यतोनुवर्तनादाह—**मुम् स्यादिति** । सत्यंकारः शपथकरणम् । अशपथेऽपि 'सत्यादशपथे' इति डाचं बाधित्वा परत्वान्मुमेव । अगदंकारो वैद्यः । 'अस्तुंकारोऽभ्युपगमः' ॥ अस्त्विति तिङन्तप्रतिरूपकमव्ययम् ॥—**धेनुंभव्येति**[1] । भविष्यन्ती धेनुरित्यर्थः ॥ 'भव्यगेय–' निपातनात्कर्तरि कृत्यः । 'धेनुश्चासौ भव्या चेति विग्रहः' ॥ गौतमस्मृतौ तु 'अधेनुंधेनुभव्या' इत्यत्र 'आर्षत्वान्मुम्न' इति बोध्यम् ॥—**लोकंपृण** इति । पृणधातुः प्रीणनार्थः । 'पृणतिः पूरणकर्मा' इति तु हरदत्तः ॥—**अनभ्याशमित्य** इति । अभ्याशं समीपं तद्भिन्नमनभ्याशम् 'एतिस्तुशास्वृदृजुषः' इति इणः क्यप् ॥—**भ्राष्ट्रमिन्ध** इति । कर्मण्यपि उपपदसमासः ॥ एवमग्निमिन्धोऽपि ॥—**गिले गिलस्य** ॥ 'गिलशब्दे उत्तरपदे अगिलस्य मुम्' इत्यर्थः ॥—**तिमिंगिल** इति । मत्स्यविशेषः । गिरतेर्मूलविभुजादित्वात्कः । 'अचि विभाषा' इति लत्वम् ॥—**गिलगिले चेति** । 'गिलं गिलति इति गिलगिलः, तिमीनां गिलगिलः' इति विग्रहे इदमारब्धम् ॥—**रात्रेः कृ—**॥ उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणाभावेऽपि रात्रिशब्दात्परत्र कृतोऽसंभवात्कृदन्त उत्तरपदे अयं विधिरित्याशयेनोदाहरति—**रात्रिंचर** इति ॥ यद्यप्याचारक्विबन्तात् ण्वुलादिः संभवति । तथापि विलम्बितोपस्थितिकत्वात्स न गृह्यत इति भावः ॥—**नित्यमेवेति** । पूर्वविप्रतिषेधेनेति भावः ॥—**रात्रिंमन्य** इति । 'आत्ममाने खश्च' इति खश् सार्वधातुकत्वात्तस्मिन्परे श्यन् ॥—**सहयुध्वेति** ॥ 'सहे च' इति क्वनिप् । स्त्रियामपि 'वनो न हशः' इति निषेधात् ङीब्रौ न ॥—**समुहूर्तमिति** ॥ अन्तवचनेऽव्ययीभावः । 'अव्ययीभावे चाकाले' इत्यत्र कालपर्युदासादप्राप्ते सभावे ग्रन्थान्तग्रहणम् ॥—**द्वितीये—**॥ 'अप्रधानो यः स द्वितीयः' इति लोकप्रसिद्धम्, उपाख्यं प्रत्यक्षं तद्भिन्नमनुमेयं तदाह—**अनुमेये** इति ॥—**सराक्षसीकेति** । 'नद्यृतश्च' इति कप् ॥—**योगो विभज्यत**[2]

---

१ धेनुंभव्येति—मयूरव्यंसकादित्वात्समासः, अत एव भव्याशब्दस्य परनिपातः । २ स इति—अयं च सादेशो निपातनाददात्त इति भाष्ये स्थितम् ।

काशिका । [1]अथवा सहशब्दः सदृशवचनोऽप्यस्ति । सदृशः सख्या ससखीति यथा । तेनायसम्यपदविग्रहो बहुव्रीहिः समानः पक्षोऽस्येत्यादि । **ज्योतिर्जनपदरात्रिनाभिनामगोत्ररूपस्थानवर्णवयोवचनबन्धुषु** ।६।३।८५। एषु द्वादशसूत्तरपदेषु समानस्य सः स्यात् । सज्योतिः । सजनपद इत्यादि । **चरणे ब्रह्मचारिणि** ।६।३।८६। ब्रह्मचारिण्युत्तरपदे समानस्य सः स्याच्चरणे समानत्वेन गम्यमाने । चरणः शाखा । ब्रह्म वेदः, तदध्ययनार्थं व्रतमपि ब्रह्म, तच्चरतीति ब्रह्मचारी । समानः सः सब्रह्मचारी । **तीर्थे ये** ।६।३।८७। तीर्थे उत्तरपदे [2]यादौ प्रत्यये विवक्षिते समानस्य सः स्यात् । सतीर्थ्यः, एकगुरुकः । समानतीर्थेवासीति यत्प्रत्ययः । **विभाषोदरे** ।६।३।८८। यादौ प्रत्यये विवक्षिते इत्येव । सोदर्यः । समानोदर्यः । **दृग्दृशवतुषु** ।६।३।८९। सदृक् । सदृशः ॥ ❀ दृक्षे चेति वक्तव्यम् ॥ सदृक्षः । वतुरुत्तरार्थः । **इदंकिमोरीश्की** ।६।३।९०। दृग्दृशवतुषु इदम ईश् किमः की स्यात् । ईदृक् । ईदृशः । कीदृक् । कीदृशः । वतूदाहरणं वक्ष्यते । दृक्षे च । ईदृक्षः । कीदृक्षः । आ सर्वनाम्नः । दृक्षे च । तादृक् । तादृशः । तावान् । तादृक्षः । दीर्घः । सन्वोन्वे । अमूदृक् । अमूदृशः । अमूदृक्षः । **समासेऽङ्गुलेः सङ्गः** ।८।३।८०। अङ्गुलिशब्दात्सङ्गस्य सस्य मूर्धन्यः स्यात्समासे । अङ्गुलिषङ्गः । समासे किम् । अङ्गुलेः सङ्गः । **भीरोः स्थानम्** ।८।३।८१। भीरुशब्दात् स्थानस्य सस्य मूर्धन्यः स्यात्समासे । भीरुष्ठानम् । असमासे तु । भीरोः स्थानम् । **ज्योतिरायुषः स्तोमः** ।८।३।८३। आभ्यां स्तोमस्य सस्य मूर्धन्यः स्यात्समासे । ज्योतिष्टोमः । आयुष्टोमः । समासे किम् । ज्योतिषः स्तोमः । **सुषामादिषु च** ।८।३।९८। सस्य मूर्धन्यः । शोभनं साम यस्य सुषामा । सुषन्धिः । **एति संज्ञायामगात्** ।८।३।९९। सस्य मूर्धन्यः । हरिषेणः । एति किम् । हरिसक्थम् । संज्ञायां किम् । पृथुसेनः । अगकारात्किम् । विष्वक्सेनः । इण्कोरित्येव । सर्वसेनः । **नक्षत्राद्वा** ।८।३।१००। एति सस्य संज्ञायामगकारान्मूर्धन्यो वा । रोहिणीषेणः । रोहिणीसेनः । अगकारात्किम् । शतभिषक्सेनः । आकृतिगणोऽयम् । **अषष्ठ्यतृतीयास्थस्यान्यस्य दुगाशीराशास्थास्थितोत्सुकोतिकारकरागच्छेषु** ।६।३।९९। अन्यशब्दस्य दुगागमः स्यादाशीरादिषु परेषु । अन्यदाशीः । अन्यदाशा । अन्यदास्था । अन्यदास्थितः । अन्यदुत्सुकः । अन्यदूतिः । अन्यद्रागः । अन्यदीयः । अषष्ठीत्यादि किम् । अन्यस्याऽन्येन वाशीः अन्याशीः । कारके छे च नायं निषेधः । अन्यस्य कारकः, अन्यत्कारः । अन्यस्यायमन्यदीयः । गहादेराकृतिगणत्वाच्छः । **अर्थे विभाषा** ।६।३।१००। अन्यदर्थः । अन्यार्थः । **कोः कत्तत्पुरुषेऽचि** ।६।३।१०१। अजादावुत्तरपदे । कुत्सितोऽश्वः कदश्वः । कदन्नम् । तत्पुरुषे किम् । कूष्ट्रो राजा ॥ ❀ **त्रौ च** ॥ कुत्सितास्त्रयः कत्रयः । **रथवदयोश्च** ।६।३।१०२। कद्रथः । कद्वदः । **तृणे च जातौ** ।६।३।१०३। कत्तृणम् । **का पथ्यक्षयोः** ।६।३।१०४। कापथम् । काक्षः । अक्षशब्देन तत्पुरुषः । अक्षिशब्देन बहुव्रीहिर्वा । **ईषदर्थे** ।६।३।१०५। ईषज्जलं काजलम् । अजादावपि परत्वात्कादेशः । काम्लः । वि-

---

इति ॥ एतदर्थमेव च्छान्दसमपि 'समानस्य च्छन्दसि' इति सूत्रमिहोपन्यस्तमिति भावः ॥—**बहुव्रीहिरि**ति । तेन 'वोपसर्जनस्य' इति सहस्य सभावः प्राप्नोतीति भावः ॥—**सज्योतिरि**ति । समानं ज्योतिरस्येति बहुव्रीहिः । यस्मिन् ज्योतिषि आदित्ये नक्षत्रे वा संजातं तदस्तमयपर्यन्तमनुवर्तमानमाशौचं सज्योतिः इत्युच्यते ॥ इह 'समानमध्यमध्यमवीराश्च' इति प्रतिपदोक्त एव समासो न गृह्यते, 'सरूपाणामेकशेषः—' इति लिङ्गात् । किं तु बहुव्रीहिरपि इति हरदत्तः ॥ —**ब्रह्मचारी**ति ॥ 'व्रत' इति णिनिः ॥—**सब्रह्मचारी**ति । समानो ब्रह्मचारी इत्यर्थः । ब्रह्मचारिणश्च समानत्वं ब्रह्मणः समानत्वात् । ततश्च 'समाने ब्रह्मणि व्रतचारी' इति फलितोऽर्थः ॥—**तीर्थे**—॥ 'ये' इत्यकारो न विवक्षितः । प्रत्यये इति विशेष्यं तु व्याख्यानाल्लभ्यते । तेन 'यस्मिन्विधिः' इति तदादिविधिरित्याह—**यादौ प्रत्यय** इति ॥—**विवक्षित** इति । उत्तरपदमात्रनिमित्तः समासोऽन्तरङ्गः, समासप्रकृतिकसुबन्तात्तु यत्प्रत्ययः, अतस्तस्य परत्वं न संभवतीत्याशयेनेदमुक्तम् ॥—**सोदर्य** इति ॥ 'समानोदरे शयितः' इत्यर्थे प्रत्ययात्प्राक् समानस्य सभावे कृते 'सोदराद्यः' इति यः । सभावाभावपक्षे तु 'समानोदरे शयित ओ चोदात्तः' इति यति समानोदर्यः ॥—**सदृक् । सदृश** इति ॥ 'समानान्ययोश्चेति वक्तव्यम्' इति दृशेः क्विन्कञौ ॥—**दीर्घ** इति ॥ अदसश्चान्ये कृते सवर्णदीर्घ इत्यर्थः ॥ एतच्च पूर्वोत्तरोदाहरणान्वयि ॥—**भीरोः स्थानमि**ति ॥ विसर्जनीयव्यवधानेऽपि षत्वप्राप्तिरस्ति ॥—**ज्योतिषः स्तोम** इति ॥ 'इदं ज्योतिः स्तोमोऽयम्' इति प्रत्युदाहर्तुमुचितम् ॥—**एति संज्ञायामि**ति ॥ सुषामाद्यन्तर्गणसूत्रमेतत् ॥ एवं 'नक्षत्राद्वा' इत्यपि ॥—**विष्वक्सेन** इति । चर्त्वस्यासिद्धत्वाद्गकारेण व्यवधानमस्तीति भावः ॥—**अषष्ठ्य**—॥ अन्यदाशीरित्यादयः कर्मधारयाः ॥—**नायं निषेध** इति । एतच्च 'अषष्ठीतृतीयास्थ—' इत्येव सिद्धे निषेधानित्यत्वज्ञापनार्थाद् द्विर्नञ उपादानाल्लभ्यत इत्याहुः ॥—**त्रौ च** ॥ अनजाद्यर्थमिदं वार्तिकं 'कन्यादिभ्यो ढकञ्' इति निर्देशेनैव सिद्धम् ॥—**कापथ**-

---

१ अथवेति—अनेन पक्षान्तरोपन्यासेन योगविभागस्य भाष्यानारूढत्वमिति द्योतयति । २ यादौ प्रत्यये इति—निरनुबन्धकपरिभाषा तु नेहोपतिष्ठते, तीर्थान्तान्निरनुनासिकस्यासंभवात् ।

भाषा पुरुषे ।६।३।१०६। कापुरुषः । कुपुरुषः । अप्राप्तविभाषेयम् । ईषदर्थे हि पूर्वविप्रतिषेधान्नित्यमेव । ईषत्पुरुषः कापुरुषः । ▯ **कवं चोष्णे** ।६।३।१०७। उष्णशब्दे उत्तरपदे कोः कवं का च वा स्यात् । कवोष्णम् । कोष्णम् । कदुष्णम् । ▯ **पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम्** ।६।३।१०९। पृषोदरप्रकाराणि शिष्टैर्यथोच्चारितानि तथैव साधूनि स्युः । पृषतः उदरं पृषोदरम् । तलोपः । वारिवाहको बलाहकः । पूर्वपदस्य बः उत्तरपदादेश्च लत्वम् ॥ भवेद्वर्णागमाद्धंसः सिंहो वर्णविपर्ययात् । गूढोत्मा वर्णविकृतेर्वर्णनाशात्पृषोदरम् ॥ १ ॥ ❀ **दिक्शब्देभ्यस्तीरस्य तारभावो वा** ॥ दक्षिणतारम् । दक्षिणतीरम् । उत्तरतारम् । उत्तरतीरम् ॥ ❀ **दुरो दाशनाशदभध्येषूत्वमुत्तरपदादेः ष्टुत्वं च** ॥ दुःखेन दाश्यते दूडाशः । दुःखेन नाश्यते दूणाशः । दुःखेन दभ्यते दूडभः । खल् त्रिभ्यः । दम्भेर्नलोपो निपात्यते । दुःखेन ध्यायतीति दूढ्यः । आतश्चेति कः । ब्रुवन्तोऽस्यां सीदन्तीति बृसी । ब्रुवच्छब्दस्य बृ आदेशः, सदेरधिकरणे डट् । आकृतिगणोऽयम् । ▯ **संहितायाम्** ।६।३।११४। अधिकारोऽयम् । ▯ **कर्णे लक्षणस्याऽविष्टाष्टपञ्चमणिभिन्नच्छिन्नच्छिद्रस्रुवस्वस्तिकस्य** ।६।३।११५। कर्णशब्दे परे लक्षणवाचकस्य दीर्घः । द्विगुणाकर्णः । लक्षणस्य किम् । शोभनकर्णः । अविष्टादीनां किम् । विष्टकर्णः । अष्टकर्णः । पञ्चकर्णः । मणिकर्णः । भिन्नकर्णः । छिन्नकर्णः । छिद्रकर्णः । स्रुवकर्णः । स्वस्तिककर्णः । ▯ **नहिवृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनिषु कौ** ।६।३।११६। क्विबन्तेषु एषु परेषु पूर्वपदस्य दीर्घः । उपानत् । नीवृत् । प्रावृट् । मर्माविद् । नीरुक् । अभीरुक् । ऋतीषट् । परीतत् । क्वाविति किम् । परिणहनम् । विभाषा पुरुष इत्यतो मण्डूकप्लुत्या विभाषानुवर्तते सा च व्यवस्थिता । तेन गतिकारकयोरेव । नेह । पटुरुक् । तिग्मरुक् । ▯ **वनगिर्योः संज्ञायां कोटरकिंशुलुकादीनाम्** ।६।३।११७। कोटरादीनां वने परे किंशुलुकादीनां गिरौ परे दीर्घः स्यात्संज्ञायाम् । ▯ **वनं पुरगामिश्रकासिध्रकासारिकाकोटराग्रेभ्यः** ।८।४।४। वनशब्दस्योत्तरपदस्य एभ्य एव णत्वं नान्येभ्यः । इह कोटरान्ताः पञ्च दीर्घविधौ कोटरादयो बोध्याः । तेषां कृतदीर्घाणां णत्वविधौ निर्देशो नियमार्थः । अग्रेशब्दस्य तु विध्यर्थः । पुरगावणम् । मिश्रका-

---

मिति ॥ कुत्सितः पन्थाः । 'ऋक्पूरब्धूः–' इति समासान्तः । 'पथः संख्याव्ययादेः' इति नपुंसकत्वम् ॥—**अप्राप्तविभाषे**ति ॥ 'ईषदर्थे' इत्यस्याननुवृत्तेरिति भावः ॥—**पृषोदरप्रकाराणी**ति । आदिशब्दो हि न व्यवस्थावचनः, यथोपदिष्टपदानर्थक्यादिति भावः ॥—**शिष्टैरि**ति । अध्याहारलभ्यमिदम् 'यथोपदिष्टम्' इत्यत्र यथार्थेऽव्ययीभावः । उपदिशिश्चोच्चारणक्रियः । 'यानि यानि शिष्टैरुपदिष्टानि' इत्यर्थः ॥ एवं स्थिते फलितमाह—**यथोच्चारितानी**ति ॥—**तथैवे**ति । समासपदविषयकमिदम् । उत्तरपदाधिकारात् । निरुक्तादिशास्त्रसिद्धानामसमासपदानाम् 'उणादयो बहुलम्' इत्येव सिद्धेश्च ॥ यद्यपि समासविषयकमेवेति नियमो न युज्यते, हंससिंहशब्दयोरपि प्राचां कारिकायामुदाहृतत्वात् । तथापि तत्कारिकायां यथाशब्दाध्याहारेण दृष्टान्तप्रदर्शनार्थं तयोरुपन्यासः कृतो, न तु प्रकृतसूत्रोदाहरणत्वेनेति नियमोक्तिः सम्यगेवेत्याहुः ॥—**वर्णागमादि**ति । हन्तेः पचाद्यचि सगागमः ॥—**विपर्ययादि**ति । हिंसेस्तु पचाद्यचि हकारसकारयोः स्थानव्यत्ययः ॥—**दिक्शब्देभ्य** इति । वार्तिकमिदम् । 'दुरो दाशनाश–' इत्यप्येवम् ॥ —**खल् त्रिभ्य** इति । दाशनाशदभेति त्रयोऽपि 'ईषद्दुःसुषु–' इति खल्प्रत्ययान्ता इत्यर्थः ॥—**बृसी**ति । 'मुनीनामासनं बृसी' ॥ आकृतिगणोऽयमिति । तेन 'लुम्पेदवश्यमः कृत्ये तुं काममनसोरपि । समो वा हिततयोर्मांसस्य पचि युड्घञोः' इत्यपि संगृहीतम् ॥ कृत्यान्ते उत्तरपदे अवश्यमः अन्तं लुम्पेत् । अवश्यगन्तव्यः, अवश्यसेव्यः ॥ तथा तुमः काममनसोः परतः अन्तं लुम्पेत् । गन्तुकामः, गन्तुमनाः ॥ समो हिततयोः अन्तं वा लुम्पेत् । सहितः संहितः । सततः संततः ॥ युट् घञ् च एतयोः यः पच् धातुः तस्मिन्परे मांसस्यान्तं लुम्पेत् । मांस्पचनी मांस्पाकः । इह संयोगान्तलोपोऽपि शिष्टोच्चारणान्नेति बोध्यम् ॥—**संहितायामि**ति ॥ तेन 'द्विगुणाकर्णः' इत्यादौ अवग्रहे दीर्घो न भवतीति सूत्राशयमुत्प्रेक्षयन्ति—**अधिकारोऽयमि**ति । तेन 'विश्वाहि ला' इत्यादौ पदकाले 'द्व्यचोतस्तिङः' इति दीर्घो नेत्यादिप्रयोजनान्यूह्यानीति ॥—**नहिवृति**—॥ 'णह बन्धने, वृतु वर्तने, वृषु सेचने, व्यध ताडने, रुच दीप्तौ, षह मर्षणे, तनु विस्तारे' ॥—**क्विबन्तेष्वि**ति । उत्तरपदेषु इति शेषः । तेन 'दिवसेषु रुक्' इत्यादौ नातिप्रसङ्गः ॥—**उपानदि**ति । संपदादित्वात्कर्मणि क्विप् ॥ 'निवर्तते' इति नीवृत् ॥ 'प्रवर्षति' इति प्रावृट् ॥ 'मर्माणि विध्यति' इति मर्माविद् । व्यधेः 'ग्रहिज्या–' इति संप्रसारणम् ॥ निरोचते इति नीरुक् ॥ 'ऋतिं सहते' ऋतीषट् । 'पूर्वपदात्–' इति षत्वमिति हरदत्तः । 'सहेः पृतनर्ताभ्यां च' इत्यत्र 'सहेः' इति योगविभागाच्चकारस्यानुक्तसमुच्चयाद्वेत्यन्ये । सुषामादेराकृतिगणत्वादित्यपरे । 'परितनोति' इति परीतत् । 'गमः क्वौ' इत्यत्र 'गमादीनामिति वाच्यम्' इत्युक्तेर्नलोपः ॥—**वनं पुरगा**—। 'व्यत्ययेन षष्ठ्यर्थे प्रथमा' इत्याह—**वनशब्दस्ये**ति ॥—**एभ्य एवे**ति । कृतदीर्घेभ्यः पुरगादिभ्य एव परस्य णत्वमित्यर्थः । 'एभ्यो वनस्यैव णत्वं नान्येषाम्' इति विपरीतनियमशङ्का तु न भवति, वनादन्यस्मिन्नुत्तरपदे पुरगादीनां दीर्घान्तत्वासंभवात् ॥—**नियमार्थ** इति ॥ अयं भावः 'पुरगामिश्रका–' इति दीर्घनिर्देशादसं-

---

१ लक्षणस्येति—यत्पशूनां स्वामिविशेषज्ञानार्थं दात्राकारादिचिह्नं क्रियते तदिह लक्षणम् । २ अष्टकर्ण इति—अष्टसंख्यालिपिचिह्नकर्ण इत्यर्थः । एवमग्रेऽप्यूह्यम् ।

वणम् । सिध्रकावणम् । सारिकावणम् । कोटरावणम् । एभ्य एवेति किम् । असिपत्रवनम्[1] । वनस्याग्रे अग्रेवणम् । राजदन्तादिषु निपातनात्सप्तम्या अलुक् । प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमा । किंशुलुकागिरिः । **वले** ।६।३।११८। वलप्रत्यये परे दीर्घः स्यात्संज्ञायाम् । कृपीवलः[2] । **मतौ बह्वचोऽनजिरादीनाम्** ।६।३।११९। अमरावती । अनजिरादीनां किम् । अजिरवती । बह्वचः किम् । व्रीहिमती । संज्ञायामित्येव । नेह । वलयवती । **शरादीनां च** ।६।३।१२०। शरावती । **इकोवहेऽपीलोः** ।६।३।१२१। इगन्तस्य दीर्घः स्याद्वहे । ऋषीवहम् । इकः किम् । पिण्डवहम् । अपीलोः किम् । पीलुवहम् ॥ ❀ **अपील्वादीनामिति वाच्यम्** ॥ दारुवहम् । **उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्** ।६।३।१२२। उपसर्गस्य बहुलं दीर्घः स्याद्घञन्ते परे नतु मनुष्ये । परीपाकः । परिपाकः । अमनुष्ये किम् । निषादः । **इकः काशे** ।६।३।१२३। इगन्तस्योपसर्गस्य दीर्घः स्यात्काशे । वीकाशः । नीकाशः । इकः किम् । प्रकाशः । **अष्टनः संज्ञायाम्** ।६।३।१२५। उत्तरपदे दीर्घः । अष्टापदम् । संज्ञायां किम् । अष्टपुत्रः । **चितेः कपि** ।६।३।१२७। एकचितीकः । **नरे संज्ञायाम्** ।६।३।१२९। विश्वानरः । **मित्रे चर्षौ** ।६।३।१३०। विश्वामित्रः । ऋषौ किम् । विश्वमित्रो माणवकः ॥ ❀ **शुनो दन्तदंष्ट्राकर्णकुन्दवराहपुच्छपदेषु दीर्घो वाच्यः** ॥ श्वादन्तः, इत्यादि । **प्रनिरन्तः शरेक्षुप्लक्षाम्रकार्ष्यखदिरपीयूक्षाभ्योऽसंज्ञायामपि** ।८।४।५। एभ्यो वनस्य णत्वं स्यात् । प्रवणम् । कार्ष्यवणम् । इह षात्परत्वाण्णत्वम् । **विभाषौषधिवनस्पतिभ्यः** ।८।४।६। एभ्यो वनस्य णत्वं वा स्यात् । दूर्वावणम् । दूर्वावनम् । शिरीषवणम् । शिरीषवनम् ॥ ❀ **द्व्यच्त्र्यज्भ्यामेव** ॥ नेह । देवदारुवनम् ॥ ❀ **इरिकादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः** ॥ इरिकावनम् । मिरिकावनम् । **वाहनमाहितात्** ।८।४।८। आरोप्य यदुह्यते तद्वाचिस्थान्निमित्तात्परस्य वाहननकारस्य णत्वं स्यात् । इक्षुवाहणम् । आहितात्किम् । इन्द्रवाहनम् । इन्द्रस्वामिकं वाहनमित्यर्थः । वहतेर्ल्युटि वृद्धिरिहैव सूत्रे निपातनात् । **पानं देशे** ।८।४।९। पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य पानस्य नस्य णत्वं स्याद्देशे गम्ये । क्षीरं पानं येषां ते क्षीरपाणा उशीनराः । सुरापाणाः प्राच्याः ।

ज्ञायां दीर्घाभावेन संज्ञायामेव णत्वमिति फलितम् । एवं च 'पूर्वपदात् संज्ञायाम्' इत्यनेनैव वनस्य णत्वे सिद्धे पुनरपि कृतदीर्घस्य पुरगादिपञ्चकस्य णत्वविधौ निर्देशो नियमार्थ एवेति ॥—**विध्यर्थ** इति । असंज्ञात्वेन 'पूर्वपदात्संज्ञायाम्' इत्यस्याप्रवृत्तेरिति भावः । न च पुरगाग्रहणमपि विध्यर्थमेव, गकारव्यवधानेन 'पूर्वपदात्संज्ञायाम्' इत्यस्य प्राप्त्यभावादिति वाच्यम् । 'अगः' इत्यस्य पञ्चम्यन्तत्वं स्वीकृत्य 'गान्तात्पूर्वपदात्परस्य णत्वं न' इति व्याख्यानात् । पुरगाशब्दस्य त्वकारान्तत्वात् 'अगः' इति निषेधस्याप्रवृत्तेः । अत एव 'अगः' इत्यस्य 'ऋगयनम्' इत्येकमेवोदाहरणमिति 'अनृगयनादिभ्यः' इति निर्देशाश्रयेण तत्प्रत्याख्यातमाकरे ॥—**पुरगावणमि**त्यादि । नरकविशेषस्य संज्ञा ॥—**असिपत्रवनमि**ति । 'एभ्यो वनस्यैव' इति विपरीतनियमे तु णत्वमत्र दुर्वारमिति भावः ॥ सप्तम्यर्थस्य प्रातिपदिकार्थे अन्तर्भावादाह—**प्रथमे**ति ॥ किंशुलुकादीनामुदाहरणमाह—**किंशुलुकागिरिरि**ति । आदिशब्दग्राह्यास्तु 'अञ्जनागिरिः' इत्यादयः ॥—किंशुलुकेति किम् । कृष्णगिरिः । रामगिरिः ॥—**कृपीवल** इति ॥ 'रजःकृष्यासुति–' इत्यादिना मत्वर्थे वलच् ॥—**अमरावती**ति ॥ 'मादुपधायाश्च' इति, 'संज्ञायाम्' इति वा मतोर्मस्य वः ॥ घञ्मात्रस्योत्तरपदत्वासंभवादाह—**घञन्त** इति ॥—**निषाद** इति । पुलिन्दो मनुष्यजातिः । 'निषीदत्यस्मिन्पापम्' इति निषादः, 'हलश्च' इत्यधिकरणे घञ् ॥ कथं तर्हि दौवारिके प्रतीहारशब्दप्रयोग इति चेत् । अत्राहुः । प्रतिहारो द्वारम् । तात्स्थ्यात्ताच्छब्द्यमिति ॥—**एकचितीक** इति । 'शेषाद्विभाषा' इति कप् ॥ 'दंष्ट्रा' इति वार्तिके दीर्घान्तः पठ्यते ॥ केचित्तु ह्रस्वान्तं पठित्वा 'श्वादंष्ट्रः' इति बहुव्रीहौ दीर्घमाहुः, न तु तत्पुरुषे ॥—**इह षादि**ति ॥ 'कार्श्य' इति तालव्यपाठस्त्वनार्ष इति भावः ॥—वनस्पतिभ्यो वनस्य णत्वमुदाहरति—**शिरीषवणमि**ति ॥ ननु 'वानस्पत्यः फलैः पुष्पात्तैरपुष्पाद्वनस्पतिः–' इत्यमरकोशाद्यस्य पुष्पं विनैव फलप्रादुर्भावः स वनस्पतिः, स चोदुम्बरादिः । शिरीषस्तु न तथा, तस्य पुष्पफलोभयसत्त्वादतो णत्वमिह कथमिति चेत् । अत्राहुः । वनस्पतिशब्देनात्र वृक्षमात्रमुपलक्ष्यते । अत्र 'लुपि युक्तवत्' इति सूत्रस्थं भाष्यं लिङ्गम् । तत्र हि 'व्यक्तिवचने किम् । शिरीषाणामदूरभवो ग्रामः शिरीषाः, तस्य वनं शिरीषवनमित्यत्र णत्वे कर्तव्ये वनस्पतित्वमप्यतिदिश्येत' इत्युक्तम् ॥ तच्च शिरीषाणां वनस्पतित्वे संगच्छते नान्यथेति दिक् ॥—**द्व्यच्त्र्यज्भ्यामेवे**ति । व्यवस्थितविभाषाश्रयणादिति भावः । ओषधित्वात्प्राप्ते प्रतिषेधमाह—**इरिकादिभ्य** इति । एतदपि व्यवस्थितविभाषाज्ञानादेव सिद्धम् ॥—

---

१ असिपत्रवनमिति—नरकविशेषस्येयं संज्ञा । २ वले इति—अयं च प्रत्यय एव गृह्यते, यथोपदिष्टमित्यस्यानुवृत्तेः । तेनाजन्ते वलधातौ न दीर्घः । संज्ञायामेवेदम्, तेन पुत्रवल इत्यत्र न दीर्घः ।

पीयते इति पानम् । कर्मणि ल्युट् । **वा भावकरणयोः ।८।४।१०।** पानस्येत्येव । क्षीरपाणम् । क्षीरपानम्[1] ॥ ॐ **गिरिनद्यादीनां वा ॥** गिरिणदी । गिरिनदी । चक्रणितम्बा । चक्रनितम्बा । **प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु च ।८।४।११।** पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य एषु स्थितस्य नस्य णो वा स्यात् । प्रातिपदिकान्ते, माषवापिणौ । नुमि, व्रीहिवापाणि । विभक्तौ, माषवापेण । पक्षे माषवापिनावित्यादि । उत्तरपदं यत्प्रातिपदिकं तदन्तस्यैव णत्वम् । नेह । गर्गाणां भगिनी गर्गभगिनी । अनएव नुम्ग्रहणं कृतम् । अङ्गस्य नुम्विधानात्तद्भक्तो हि नुम् नतूत्तरपदस्य । किंच । प्रहिण्वन्नित्यादौ हिवेर्नुमो णत्वार्थमपि नुम्ग्रहणम् । प्रेन्वनमित्यादौ तु क्षुभ्नादित्वान्न ॥ ॐ **युवादेर्न ॥** रम्ययूना परिपक्वानि । एकाजुत्तरपदे णः । नित्यमित्युक्तम् । वृत्रहणौ । हरिं मानयतीति हरिमाणी । नुमि, क्षीरपाणि । विभक्तौ, क्षीरपेण । रम्यविणा । **कुमति च ।८।४।१३।** कवर्गवत्युत्तरपदे प्राग्वत् । हरिकामिणौ । हरिकामाणि । हरिकामेण । **पदव्यवायेऽपि ।८।४।३८।** पदेन व्यवधानेऽपि णत्वं न स्यात् । माषकुम्भवापेन । चतुरङ्गयोगेन ॥ ॐ **अतद्धित इति वाच्यम् ॥** आर्द्रगोमयेण । शुष्कगोमयेण । **कुस्तुम्बुरूणि जातिः ।६।१।१४३।** अत्र सुण्निपात्यते । कुस्तुम्बुरु धान्याकम् । क्लीबत्वमतन्त्रम् । जातिः किम् । कुतुम्बुरूणि । कुत्सितानि तिन्दुकीफलानीत्यर्थः । **अपरस्पराः क्रियासातत्ये ।६।१।१४४।** सुण्निपात्यते । अपरस्पराः सार्था गच्छन्ति ।

उशीनरा इति ॥ इह उशीनरशब्दस्तद्देशवासिषु भाक्तः ॥—**कर्मणि ल्युट्** इति । 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इत्यनेन ॥—**वा भाव—**॥ आदेशार्थ आरम्भ इत्यप्राप्तविभाषा ॥—**क्षीरपाणमि**ति । पीतिः पानं 'ल्युट् च' इति नपुंसके भावे ल्युट् । पीयते अनेनेति पानं, करणे ल्युट् । क्षीरस्य पानं क्षीरपाणम् ॥—**गिरिनद्यादीनां वेति** । वक्तव्यमिति शेषः ॥ संज्ञायां प्राप्ते, असंज्ञायामप्राप्ते उभयत्र विभाषेत्याहुः ॥—**माषवापिणावि**ति । 'बहुलमाभीक्ष्ण्ये' इति णिनिः ॥—**व्रीहिवापाणी**ति । कर्मण्यण् ॥—**उत्तरपदं यदि**ति ॥ इष्टानुरोधेन तथा व्याख्यायत इति भावः ॥—**गर्गभगिनीति** । इह भगिनीशब्द उत्तरपदं, न तु भगिन्शब्दः ॥ अत्र व्याख्याने नुम् ग्रहणमेव ज्ञापकमिति भावः ॥ प्राचां मतमाह—**अत एवे**ति । तदुक्तं ज्ञापकं विघटयति—**किं चेति** ॥—**परिपक्वानी**ति । 'कुमति च' इति नित्यं णत्वं प्राप्तम् ॥—**एकाजुत्तर—**॥ प्राग् व्याख्यानमपि प्रकरणानुरोधेन स्मर्यते ॥—**वृत्रहणावि**ति । वृत्रं हतवन्तौ 'ब्रह्मभ्रूण–' इति क्विप् ॥—**हरिमाणी**ति । मनेर्ण्यन्तात् 'क्विप् च' इति क्विप् । 'गतिकारकोपपदानाम्–' इत्यादिना सुबुत्पत्तेः प्राक् समासान्नकारान्तमुत्तरपदम्, नान्तत्वान्ङीप् ॥—**क्षीरपाणी**ति । पिबतेः कर्मण्युपपदे 'आतोऽनुपसर्गे–' इति कः । 'आतो लोप इटि च' इत्यालोपः ॥—**रम्यविणे**ति । रम्यश्चासौ विश्वेति विग्रहः । तत 'आङो नाऽस्त्रियाम्' ॥ ननु अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य विशब्दस्य पदत्वात् 'पदव्यवायेऽपि' इति णत्वनिषेधः स्यात् । मैवम् । 'उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ–' इति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधेन विशब्दस्य पदत्वाभावात् ॥ 'स्वादिषु–' इत्यनेन तु रम्यविशब्दस्यैव पदत्वम् न तु विशब्दस्य । यस्मात्स्वादिविधिस्तस्यैव पदत्वाभ्युपगमात् । एवं च पुनर्भूणामित्यत्र णत्वं निर्बाधमेव, नामि परतो भूशब्दस्य पदत्वाभावात् ॥—**कुमति च** ॥ अनेकाजुत्तरपदार्थ आरम्भः ॥ 'कौ' इत्येव तु न सूत्रितम् । 'यस्मिन्विधिः–' इति तदादिविधौ कवर्गाद्युत्तरपद एव हरिकामाणीत्यादावयं विधिः स्यात् न तु वस्त्रयुगेणेत्यादौ, तथा च मतुवन्तनिर्देश आवश्यक इत्याह—**कवर्गवती**ति ॥—**पदेन व्यवधान** इति ॥ 'निमित्तनिमित्तिनोर्मध्ये पदे सति णत्वं न' इत्यर्थः ॥—**माषकुम्भवापेने**ति । माषकुम्भं वपतीति 'कर्मण्यण्' उपपदसमासः ॥—**चतुरङ्गयोगेने**ति ॥ 'चत्वार्यङ्गान्यस्य । तेन योगः' इति मनोरमायां विगृहीतम् । तदयुक्तम् । 'उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ' इति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधादङ्गशब्दस्यापदत्वात् । तस्मात् 'अङ्गानां योगोऽङ्गयोगश्चतुर्णामङ्गयोगः' इत्येव विग्रहीतव्यम् । न च 'चतुरङ्गेन योगः' इति विग्रहेऽप्यङ्गशब्द उत्तरपदं नेति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधो न प्रवर्तेत इति शङ्क्यम् । तस्य पूर्वसमासस्योत्तरपदत्वात्, 'उत्तरपदत्वे च–' इति प्रतिषेधवचनस्यापि 'उत्तरस्य समासचरमावयवस्य पदत्वे कर्तव्ये पदादिविधिभिन्ने प्रत्ययलक्षणं न प्रवर्तते' इत्यर्थाभ्युपगमाच्च ॥ 'शाकपार्थिवादीनामुत्तरपदलोपः', प्रादिभ्यो धातुजस्य–' इत्यादौ तूत्तरपदशब्देन समासचरमावयवमात्रं गृह्यते इति प्रत्ययलक्षणप्रवृत्त्यभावेऽपि न क्षतिः ॥ इह तु पदत्वलाभाय प्रत्ययलक्षणप्रवृत्तिरपेक्षिता । एवं च 'माषकुम्भवापेन' इत्यत्रापि कुम्भस्य वापः कुम्भवापः । कुम्भशब्दः कुम्भपरिमितधान्ये भाक्तः । 'माषाणां कुम्भवापः' इति विग्रहीतव्यमिति नव्याः ॥ केचित्तु 'अपदादिविधौ' इत्यत्र 'पदान्तविधौ' इत्यर्थं परिकल्प्य 'पदव्यवायेऽपि' इत्यस्य पदान्तविधित्वाभावान्नास्त्यत्र प्रत्ययलक्षणनिषेध इत्याहुः । तदपरे न क्षमन्ते । तथा हि सति लाघवात् 'पदान्तविधौ' इत्येव ब्रूयात्, न तु 'अपदादिविधौ' इति दिक् ॥—**अतद्धित** इति । 'व्यवधायकपदस्य तद्धितश्चेत्परो न भवति, तदा निषेध इत्यर्थः ॥—**आर्द्रगोमयेणे**ति । इह गोशब्दः पदम् । 'उत्तरपदत्वे च–' इति निषेधोऽत्र न शङ्क्यः, गोमयशब्दस्योत्तरपदत्वात् । गोशब्दस्य च 'स्वादिषु' इति पदत्वात् ॥—

---

१ क्षीरपानमिति—सर्पिष्पानमित्यादौ तु न, 'पात्पदाद्योः' इति निषेधात् । तस्य हि पदे परतो यः षकारस्ततः परस्य नस्य णो नेत्यर्थः । अन्तग्रहणसामर्थ्यात् ।

न्तरमविच्छेदेन गच्छन्तीत्यर्थः । क्रियेति किम् । अपरपरा गच्छन्ति । अपरे च परे च सकृदेव गच्छन्तीत्यर्थः । ✱ **गोष्पदं सेवितासेवितप्रमाणेषु** ।६।१।१४५। सुट् सस्य षत्वं च निपात्यते । गावः पद्यन्तेऽस्मिन्देशे स गोभिः सेवितो गोष्पदः । असेविते, अगोष्पदान्यरण्यानि । प्रमाणे, गोष्पदमात्रं क्षेत्रम् । सेवितेत्यादि किम् । गोः पदं गोपदम् । ✱ **आस्पदं प्रतिष्ठायाम्** ।६।१।१४६। आत्मयापनाय स्थाने सुट् निपात्यते । आस्पदम् । प्रेति किम् । आपदापदम् । ✱ **आश्चर्यमनित्ये** ।६।१।१४७। अद्भुते सुट् । आश्चर्यं यदि स भुञ्जीत । अनित्ये किम् । आचर्यं कर्म शोभनम् । ✱ **वर्चस्केऽवस्करः** ।६।१।१४८। कुत्सितं वर्चो वर्चस्कम् , अन्नमलं, तस्मिन् सुट् । अवकीर्यत इत्यवस्करः । वर्चस्के किम् । अवकरः । ✱ **अपस्करो रथाङ्गम्** ।६।१।१४९। अपकरोऽन्यः । ✱ **विष्किरः शकुनिर्विकिरो वा** ।६।१।१५०। पक्षे विकिरः । वावचनेनैव सुड्विकल्पे सिद्धे विकिरग्रहणं तस्यापि शकुनेरन्यत्र प्रयोगो माभूदिति वृत्तिस्तन्न । भाष्यविरोधात् । ✱ **प्रतिष्कशश्च कशेः** ।६।१।१५२। कश गतिशासनयोरित्यस्य प्रतिपूर्वस्य पचाद्यचि सुट् निपात्यते षत्वं च । सहायः पुरोयायी वा प्रतिष्कश इत्युच्यते । कशेः किम् । प्रतिगताः कशा प्रतिकशोऽश्वः । यद्यपि कशेरेव कशा तथापि कशेरिति धातोर्ग्रहणमुपसर्गस्य प्रतेर्ग्रहणार्थम् । तेन धात्वन्तरोपसर्गान्न । ✱ **प्रस्कण्वहरिश्चन्द्रावृषी** ।६।१।१५३। हरिश्चन्द्रग्रहणममन्त्रार्थम् । ऋषी इति किम् । प्रकण्वो देशः । हरिचन्द्रो माणवकः । ✱ **मस्करमस्करिणौ वेणुपरिव्राजकयोः** ।६।१।१५४। मकरशब्दोऽव्युत्पन्नस्तस्य सुडिनिश्च निपात्यते । वेण्विति किम् । मकरो ग्राहः । मकरी समुद्रः । ✱ **कास्तीराजस्तुन्दे नगरे** ।६।१।१५५। ईषत्तीरमस्यास्तीति कास्तीरं नाम नगरम् । अजस्येव तुन्दमस्येति अजस्तुन्दं नाम नगरम् । नगरे किम् । कातीरम् । अजतुन्दम् । ✱ **कारस्करो वृक्षः** ।६।१।१५६। कारं करोतीति कारस्करो वृक्षः । अन्यत्र काकरः । केचित्तु कस्कादिष्विदं पठन्ति न सूत्रेषु । ✱ **पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञायाम्** ।६।१।१५७। एतानि ससुट्कानि निपात्यन्ते नाम्नि । पारस्करः । किष्किन्धा ॥ (ग) **तद्बृहतोः करपत्योश्चोरदेवतयोः सुट् तलोपश्च** ॥ तात्पूर्वं चरत्वेन दकारोऽपि बोध्यः । तद्बृहतोर्दकारतकारौ लुप्येते । करपत्योस्तु सुट् । चोरदेवतयोरिति समुदायोपाधिः । तस्करः । बृहस्पतिः ॥ (ग) **प्रायस्य[1] चित्तिचित्तयोः** ॥ प्रायश्चित्तिः । प्रायश्चित्तम् । वनस्पतिरित्यादि । आकृतिगणोऽयम् ॥

॥ **इति समासाश्रयविधयः** ॥

गोष्पदम् ॥ असेविते गोष्पदशब्दस्य वृत्त्यसंभवान्नञ्पूर्वमुदाहरति—**अगोष्पदानी**ति ॥ गवां संचारो यत्र नैव संभवति तत्रापि सुडागमार्थमसेवितग्रहणमित्याहुः ॥—**आत्मयापनाये**ति ॥ कालक्षेपाय शरीरक्षेपणाय वेत्यर्थः ॥—**आश्चर्यमि**ति ॥ आङः परस्य चरेः सुट् 'चरेराङि चागुरौ' इति यत् ॥—**विष्किरः**—॥ 'कॄ विक्षेपे' इत्यस्मात् 'इगुपध–' इत्यादिना कप्रत्यये सुडागमोऽनेन निपात्यते । षत्वं तु 'परिनिविभ्यः–' इत्यनेन ॥—**विकिरग्रहणमि**ति । 'विष्किरः शकुनौ विकिरो वा' इति वृत्तिग्रन्थे पाठः ॥ सूत्रपाठे तु विकिरग्रहणं नास्त्येवेति बोध्यम् ॥—**तस्यापी**ति । विकिरशब्दस्यापीत्यर्थः ॥—**कशेरेव कशे**ति ॥ कशधातोरेव कशशब्दो निष्पन्न इत्यर्थः ॥—**धात्वन्तरे**ति । 'प्रतिकशः' इत्यत्र प्रतिर्गमेरुपसर्गो, न तु कशेः । 'यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रत्येव' इति न्यायादिति भावः ॥—**अमन्त्रार्थमि**ति ॥ मन्त्रे तु 'ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे मन्त्रे' इत्यनेनैव सिध्यतीति भावः ॥—**मस्कर**—॥ मस्करशब्दादिनिना मत्वर्थीयेनेष्टसिद्धौ मस्करिग्रहणं 'परिव्राजक एवायं प्रयोगो यथा स्यात्' इत्येवमर्थमित्याहुः ॥—**कातीरमि**ति ॥ 'इषदर्थे' इति कोः कादेशः ॥—**पारस्कर** इति ॥ 'पारं करोति' इति विग्रहः । 'कृञो हेतुताच्छील्य–' इति टः ॥—**किष्किन्धे**ति । 'किमपि धत्ते' इति विग्रहे 'आतोऽनुपसर्गे कः' । टाप् निपातनात् किमो द्वित्वं पूर्वस्य मलोपः सुट् षत्वं च । 'किं किं दधाति' इति विगृह्णतां मते तु वीप्सायां द्वित्वं सिद्धम् । अन्यत्र तु निपातनादेव ॥ वस्तुतस्तु रूढिशब्दा एते कथंचिद्व्युत्पाद्यन्त इत्यवयवार्थे नाग्रहः कार्यः ॥—**तद्बृहतोरि**ति । गणसूत्रमेतत् ॥—**तादि**ति । 'तलोपश्च' इत्यत्रेति शेषः ॥—**प्रायस्य**—। गणसूत्रमेतदपि । 'प्रायः पापं विजानीयाच्चित्तं तस्य विशोधनम्' इति स्मृतिः ॥—**आकृतिगणोऽयमि**ति । तेन शतात्पराणि परश्शतानि कार्याणीत्यादि सिद्धम् ॥ इह 'सुप्सुपा' इति 'पञ्चमी' इति योगविभागाद्वा समासः । राजदन्तादित्वाच्छतशब्दस्य परनिपातः, पारस्करादित्वात्सुट् ॥ इति समासाश्रयविधयः समाप्ताः ॥

---

१ प्रायस्येति—निर्देशादकारान्तः पुंलिङ्गस्तपोवाची प्रायःशब्दः । 'प्रायो नाम तपः प्रोक्तं चित्तं निश्चय उच्यते' इति स्मृतेः । 'प्रायः पापम्' इत्यादिस्मृत्यन्तराच्च पापवाच्यपीति सर्वेष्टसिद्धिः ।

तद्धितेष्वपत्याधिकारः ।

समर्थानां प्रथमाद्वा ।४।१।८२। इदं पदत्रयमधिक्रियते । प्राग्दिश इति यावत् । सामर्थ्यं परिनिष्ठितत्वम् । कृतसंधिकार्यत्वमिति यावत् । **प्राग्दीव्यतोऽण्** ।४।१।८३। तेन दीव्यतीत्यतः प्रागणधिक्रियते । **अश्वपत्यादिभ्यश्च** ।४।१।८४। एभ्योऽण् स्यात् प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु । वक्ष्यमाणस्य ण्यस्यापवादः । **तद्धितेष्वचामादेः** ।७।२।११७। ञिति णिति च तद्धिते परेऽचामादेरचो वृद्धिः स्यात् । **किति च** ।७।२।११८। किति तद्धिते च तथा । अश्वपतेरपत्यादि आश्वपतम् । गाणपतम् । गाणपत्यो मन्त्र इति तु प्रामादिकमेव । **दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्ण्यः** ।४।१।८५। दित्यादिभ्यः पत्युत्तरपदाच्च प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु ण्यः स्यादणोऽपवादः । दैत्यः । अदितेरादित्यस्य वा आदित्यः । प्राजापत्यः ॥ **यमाच्चेति काशिकायाम्** ॥ याम्यः ॥ * **पृथिव्या ञाञौ** ॥

अपवादसंगत्या तद्धितान्विवक्षुस्तदीयमधिकारसूत्रमाह—**समर्थानामि**ति । 'अन्यतरस्यांग्रहणानुवृत्तेः समासोऽपि' इति वक्ष्यमाणमूलग्रन्थेन समासापवादत्वं सूचितम् ॥ विधेयानिर्देशादुत्तरत्र प्रकृतिविशेषाकाङ्क्षासत्त्वाच्च नायं स्वतन्त्रो विधिरित्याह—**अधिक्रियत** इति । 'पदत्रयम्' इत्यनेन प्रत्येकं स्वरितत्वप्रतिज्ञा सूचिता । तत्प्रयोजनं तु कस्यचिन्निवृत्तावप्यपरस्यानिवृत्तिः, तथा च 'प्राग्दिशः–' इति सूत्रे—'समर्थानां प्रथमात्–' इति निवृत्तम्, 'वा' इति त्वनुवर्तत एव—इति वक्ष्यमाणमूलग्रन्थः संगच्छते ॥—**प्राग्दिश इती**ति ॥ तत उत्तरेषां प्रत्ययानां स्वार्थिकत्वेन 'समर्थानां प्रथमात्–' इति पदयोः प्रयोजनं नेति भावः ॥ ननु 'समर्थः पदविधिः' इति परिभाषया गतार्थत्वात् 'समर्थानाम्' इत्येतद्व्यर्थम् । न च पदविधित्वं नेति शङ्क्यम् । 'घकालतनेषु' इत्यलुग्विधानात् 'सुबन्तात्तद्धितोत्पत्तिः' इति सिद्धान्तस्य सकलसंमतत्वादत आह—**सामर्थ्यमि**ति ॥—**कृतसंधिकार्यत्वमि**ति । अस्य फलं तु 'तस्यापत्यम्' इति सूत्रे मूल एव स्फुटीभविष्यति । इह 'समर्थात्प्रथमाद्वा' इति वक्तुं युक्तम् ॥—महोत्सर्गानाह—**प्राग्दीव्यत** इत्यादिना ॥ सूत्रे 'दीव्यत' इत्येकदेशोऽनर्थकोऽप्यवधित्वेनोपात्तः 'आग्नीश्वरात्–' इतिवदित्येके ॥ अन्ये त्वाहुः 'दीव्यत्' इति शत्रन्तम् । तेन देवनकर्ता अर्थ एवावधिरिति ॥—**प्राग्दीव्यतीयेष्वि**ति ॥ दीव्यतः प्राक् प्राग्दीव्यत् । 'अपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्या' इत्यव्ययीभाव इति प्राञ्चः ॥ 'प्राग्दीव्यतम्' इति तूचितम् । 'झयः' इति टच्प्रवृत्तेरिति केचित् । तन्न । 'झयः' इति टचः पाक्षिकत्वात् । अन्यथा 'उपसमिधमुपसमित्' इति तत्सूत्रस्थमूलोदाहरणस्यासंगत्यापत्तेः । न चात्र टचोऽभावे 'अव्ययानां भमात्रे' इति टिलोपे 'प्राग्दीव्यतीये' इति रूपं न स्यादिति शङ्क्यम् । अव्ययीभावस्याव्ययत्वे 'प्रयोजनं लुङ्मुखस्वरोपचाराः' इति परिगणनात् । प्राग्दीव्यति भवः प्राग्दीव्यतीयः । 'वृद्धाच्छः' । त्यप् तु न शङ्कनीय एव । 'अमेहक्वतसित्रेभ्य एव' इति परिगणनात् । 'लुङ्मुखस्वर' इत्यादिपरिगणनया अनव्ययत्वाच्च ॥—**वक्ष्यमाणस्ये**ति । 'पत्युत्तरपदाण्ण्यः' इति वक्ष्यमाणस्य ॥—**तद्धितेष्व**—॥ अचां मध्ये आदिरजेवेति 'अचो ञ्णिति' इति सूत्रादच इत्यनुवर्तत इत्याशयेन व्याचष्टे—**अच** इति ॥—**वृद्धिः स्यादि**ति । 'मृजेर्वृद्धिः' इत्यतोऽनुवर्तत इति भावः ॥—**किति च** ॥ 'वाहीकः' इत्याद्यर्थमपीदं सुगमव्याख्यानायात्रैवोपन्यस्तम् ॥ 'अचामादेः' इति निर्दिष्टस्थानिकत्वादिक्भाषात्र नोपतिष्ठत इत्याशयेनोदाहरति—**आश्वपतमि**त्यादि ॥—**प्रामादिकमेवे**ति । एतच्च हरदत्तग्रन्थे स्थितम् ॥ यदि तु देवतार्थकाण्णन्ताच्चातुर्वर्ण्यादेराकृतिगणत्वात् ष्यञिति व्याख्यायते तदा निर्दुष्ट एवायं प्रयोगः ॥ अश्वपति गणपति राष्ट्रपति कुलपति गृहपति पशुपति क्षेत्रपतीत्यश्वपत्यादिः ॥—**दित्यदित्या**—॥ पतिशब्दस्योत्तरपदशब्देन बहुव्रीहिं कृत्वा पश्चाद् द्वन्द्वः कार्यो, न तु द्वन्द्वोत्तरं बहुव्रीहिरित्याह—**पत्युत्तरपदाच्चे**ति । 'पत्यन्तात्' इत्युच्यमाने बह्वच्पूर्वादपि स्यादित्युत्तरपदग्रहणं कृतम् ॥—**दैत्य** इति ॥ ननु दितेर्देवताद्यर्थे ण्यः सावकाशः, 'इतश्चानिञः' इत्यपत्ये ढक् दैतेय इत्यादौ सावकाशः, तथा च दितेरपत्यमित्यत्रोभयप्रसङ्गे परत्वाड्ढक् स्यात् । मैवम् । 'ण्यादयोऽर्थविशेषलक्षणादणपवादात्पूर्वविप्रतिषिद्धं' इति भाष्ये पूर्वविप्रतिषेधाश्रयणात् ॥ अर्थविशेषे इति किम् । औष्ट्रपतम् । उष्ट्रपतिर्नाम पत्रम् । 'तस्येदम्' । 'पत्राध्वर्युपरिषदश्च' इत्यञ् । इह पूर्वविप्रतिषेधेन 'तस्येदम्' इत्यर्थे ण्यो न भवति । इदमित्यस्य सामान्यार्थत्वात् ॥ कथं तर्हि 'दैतेयः' इति । अत्राहुः । 'कृदिकारात्–' इति ङीषन्तात् 'स्त्रीभ्यो ढक्' । ण्यस्तु न भवति । लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वात् । न च 'अन्तादिवच्च' इति पूर्वस्यान्तवद्भावेन स्यादेव ण्य इति भ्रमितव्यम् । दितिशब्दान् ङीषि कृते 'यस्येति च' इति लोपेन सवर्णदीर्घाभावादिति ॥ आदित्यशब्दाण्ण्यप्रत्यये 'यस्य–' इति लोपे 'हलो यमां–' इति पाक्षिको यलोपः । न चाल्लोपस्य स्थानिवत्त्वम्, यलोपे 'न पदान्त–' इति तन्निषेधात्, 'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्' इत्युक्तेश्च ॥—**काशिकायामि**ति । भाष्ये तु न दृष्टमिति भावः ॥ अणन्तात् स्वार्थिकेन ष्यञा प्रयोगः सूपपादः । स्त्रियां ङीष् न भवति' षितां ङीषोऽनित्यत्वात् ॥ ञाञोः फलभेदज्ञापनस्य

---

१ समर्थानामिति—समर्थशब्दः शक्तपर्यायः, शक्तत्वं चार्थप्रतिपादकत्वम् । तच्च परिनिष्ठितस्यैव संभवति, नहि सु उत्थित इत्यस्य कल्पनयाप्यर्थवत्त्वमिति ।

पार्थिवा । पार्थिवी ॥ ❀ **देवाद्यञञौ** ॥ दैव्यम् । दैवम् ॥ ❀ **बहिषष्टिलोपो यञ्च** ॥ बाह्यः ॥ ❀ **ईकक्च** ॥ बाहीकः ॥ ❀ **स्थाम्नोऽकारः** ॥ अश्वत्थामः । पृषोदरादित्वात्सस्य तः ॥ ❀ **भवार्थे तु लुग्वाच्यः** ॥ अश्वत्थामा ॥ ❀ **लोम्नोऽपत्येषु बहुषु**[1] ॥ अकारः । बाह्वादीञोऽपवादः । उडुलोमाः । उडुलोमान् । बहुषु किम् । औडुलोमिः ॥ ❀ **गोरजादिप्रसङ्गे यत्** ॥ गव्यम् । अजादिप्रसङ्गे किम् । गोभ्यो हेतुभ्य आगतं गोरूप्यम् । गोमयम् । **उत्सादिभ्योऽञ्** ।४।१।८६। औत्सः ॥ ❀ **अग्निकलिभ्यां ढक् वक्तव्यः** ॥ अग्नेरपत्यादि आग्नेयम् । कालेयम् ॥

॥ **इत्यपत्यादिविकारान्तार्थसाधारणाः प्रत्ययाः** ॥

स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञौ भवनात् ।४।१।८७। धान्यानां भवन इत्यतः प्रागर्थेषु स्त्रीपुंसाभ्यां क्रमान्नञ्स्नञौ स्तः । स्त्रैणः । पौंस्नः । वत्यर्थे न । स्त्रीपुंवच्चेति ज्ञापकात् । स्त्रीवत् । पुंवत् । **द्विगोर्लुगनपत्ये** ।४।१।८८। द्विगोर्निमित्तं[2] यस्तद्धितोऽजादिरनपत्यार्थः प्राग्दीव्यतीयस्तस्य लुक् स्यात् । पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पुरोडाशः पञ्चक-

---

स्त्रीलिङ्गमुदाहरति—**पार्थिवा । पार्थिवी**ति ॥—**बहिषः**—॥ टिलोपवचनम् 'अव्ययानां भमात्रे' इत्यस्यानित्यतां ज्ञापयितुम् । तेन आरातीय इति सिद्धम् ॥—**अश्वत्थाम** इति । भाष्योदाहरणात्तदन्तविधिः । न च बलवाचिनः स्थामशब्दस्यापत्येन योगासंभवाद्वचनारम्भसामर्थ्यात्तदन्तविधिः स्यादिति वाच्यम् । जाताद्यर्थेन तत्संभवेन सामर्थ्योपक्षयात् । अश्वस्येव स्थाम यस्येति बहुव्रीहिः ॥—**उडुलोमा** इति । उडूनि नक्षत्राणीव लोमान्यस्येति विग्रहः । केवलस्यापत्येन योगासंभवात्तदन्तविधिस्ततोऽकारष्टिलोपः ॥—**गोरि**ति । न केवलमपत्य एवायं, किं तु प्राग्दीव्यतीयेषु सर्वेष्वर्थेष्विति ज्ञेयम् ॥—**गव्यमि**ति । गवि भवं गौर्देवता अस्य, गोरिदमित्यादिरर्थः ॥ केचित्तु भाष्ये सर्वत्रग्रहणात्प्राग्दीव्यतीयेभ्योऽन्यस्मिन्नर्थेऽप्ययं यत् । तेन गवा चरति गव्य इत्याद्यपि भवतीत्याहुः ॥—**गोरूप्यमि**त्यादि । 'हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां रूप्यः, मयट् च' इति रूप्यमयटौ ॥—**उत्सादिभ्योऽञ्** ॥ अणस्तदपवादस्यामिञादीनां चायमपवादः ॥ इह 'बष्कयादसे' इति गणसूत्रम् । असे असमासे, पूर्वाचार्यसंज्ञेयम् । बष्कयस्यापत्यादि बाष्कयः । असे किम् । गौबष्कयिः ॥ 'असे' इति निषेधाल्लिङ्गादिह तदन्तविधिः, तेन धेनुशब्दस्येह पाठादधेनूनां समूह आधेनवमिति सिद्धम् ॥ नन्वेवं धैनुकं गौधेनुकमित्यत्राञ् प्रवर्तेत, 'अचित्तहस्तिधेनोः—' इति सूत्रे धेनुशब्दग्रहणाद्धैनुकमिति सिद्धावपि गौधेनुकं न सिध्येदिति चेत् ॥ न । 'धेनुरनञ् इकमुत्पादयति' इति विशेषवचनस्य भाष्ये स्थितत्वात् । इकं, ठकमित्यर्थः ॥—**अग्निकलिभ्यामि**ति । अयं भावः । 'सास्य देवता' इत्यधिकारे 'अग्नेर्ढक्' इति सूत्रं, 'दृष्टं साम' इत्यधिकारे 'कलेर्ढक्' इति वार्तिकं चापनीय प्राग्दीव्यतीयेष्विदमेव पठनीयम् । तेनाग्नेरपत्यम्, अग्निना दृष्टं साम, अग्नेरिदम्, अग्नौ भवम्, अग्नेरागतमाग्नेयमिति सिध्यति । तथा कलेरपत्यमित्याद्यर्थे कालेयमपि सिध्यतीति ॥ एतेन 'यदकालयत्तत्कालेयस्य कालेयत्वम्' इति श्रुतावर्थान्तरेऽपि ढको दर्शनात् 'कलेर्ढक्' इति सूत्रमपार्थकमिति मीमांसकोक्तिः परास्ता । वार्तिके सूत्रत्वोक्तिरप्यवैयाकरणमीमांसकप्रतारणार्थेति दिक् ॥ इत्यपत्यादिविकारान्तार्थसाधारणाः प्रत्ययाः ॥

स्त्रीपुंसाभ्याम्—॥ प्रागित्यनुवर्तते तदाह—**प्रागर्थेष्वि**ति ॥—**पौंस्न** इति । इह 'स्वादिषु—' इति पदत्वात्संयोगान्तलोपेन पुंसः सस्य निवृत्तावपि प्रत्ययसकारः श्रूयत एव । अत एवोभाभ्यां परतो नञेव न विहितः, पौंनमिति रूपासिद्धिप्रसङ्गात् ॥ स्यादेतत् । उभाभ्यामपि प्रकृतोऽञेवास्तु, तत्संनियोगेन 'स्त्रीपुंसयोर्नुक्च' इति नुगेव विधीयताम् । न चैवं 'स्त्रैणाः, पौंस्नाः' इत्यत्र 'यञञोश्च' इति लुक्प्रसङ्गः । स्त्रैणानां संघ इत्यादौ 'संघाङ्कलक्षणेषु' इत्यण्प्रसङ्गश्च स्यादिति वाच्यम् । उभयत्रापि 'गोत्रे' इत्यनुवृत्तेः, प्रवराध्यायप्रसिद्धं तत्र गोत्रम् । अन्यथा 'पौत्राः, दौहित्राः, इत्यत्राप्यञो लुक् स्यात् । एवं च 'नञ्स्नञीकक्ख्युन्—' इति वार्तिके नञ्स्नञ्ग्रहणं विना अञन्तत्वादेव ङीप् सिध्यतीत्यपरमप्यनुकूलमिति चेत् । अत्राहुः । नुकि 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः स्यात् । न चैवं नुगानर्थक्यम् । टिलोपप्रवृत्त्यैव नुकः सार्थकत्वात् । यद्यपि स्त्रीशब्दे तस्य सार्थक्यं नास्ति, 'यस्येति च' इत्यनेनापीकारलोपसंभवात् । तथापि 'श्रीर्देवतास्य श्रायं हविः' इत्यत्रेव 'लोपात्परत्वाद्वृद्धिः स्यात्, नुकि तु टिलोपः प्रवर्तते' इति स्त्रीशब्देऽपि नुकः सार्थक्यमस्तु । तस्मान्नञ्स्नञाविति यथान्यासमेव स्वीकर्तव्यमिति ॥ अन्ये तु 'स्त्रीपुंसयोर्नक्च' इत्यस्तु, आगमे अकारो विवक्षितः । तस्य च 'यस्येति च' इति लोपे कृतेऽपि स्थानिवत्त्वाट्टिलोपो न भविष्यति । एवं 'टिड्ढाणञ्—' इति सूत्रेणैव ङीप्सिद्धौ नञ्स्नञोरुपसंख्यानं मास्त्विति महदेव लाघवमित्याहुः ॥—**वत्यर्थे** इति । स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञौ वत्यर्थे न प्रवर्तेते इति सामान्यापेक्षं ज्ञापकमिति भावः ॥ अत एवोदाहरति—**स्त्रीवदि**ति । 'आ च त्वात्' इति चकारो नञ्स्नञ्भ्यां त्वतलोः समावेशार्थ इति वक्ष्यति । तेन स्त्रीत्वं स्त्रीता पुंस्त्वं पुंस्तेति सिद्धम् ॥—**द्विगोर्लुगनपत्ये** ॥ द्विगोरिति षष्ठी, तदर्थश्च हेतुत्वं, तच्च भाविनोऽप्यु-

---

१ लोम्न इति—'अभिव्यक्तपदार्था ये' इति न्यायेन संज्ञाभूतस्य न ग्रहणम् । अस्य चापत्यमात्रविषयत्वेऽपि साधारणप्रत्ययेषु पठनं 'स्थाम्नोऽकार' इत्यतोऽकारप्रत्ययाऽनुवृत्त्यनुरोधादिति भावः । २ द्विगोर्निमित्तमिति । न चैवं पञ्चकपालीति द्विगोः संस्कृतमित्यर्थे पाञ्चकपालमिति स्यादिति वाच्यम् । अनभिधानात्ततः प्रत्ययानुत्पत्तेः ।

पालः । द्विगोर्निमित्तस्येति किम् । पञ्चकपालस्येदं खण्डं पाञ्चकपालकम् । अजादिः किम् । पञ्चगर्गरूप्यम् । अनपत्ये किम् । द्वयोर्मित्रयोरपत्यं द्वैमित्रिः । **गोत्रेऽलुगचि** ।४।१।८९। अजादौ प्राग्दीव्यतीये विवक्षिते गोत्रप्रत्ययस्या-लुक् स्यात् । गर्गाणां छात्राः । वृद्धाच्छः । **आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति** ।६।४।१५१। हलः परस्यापत्ययकारस्य लोपः स्यात्तद्धिते परे न त्वाकारे । गार्गीयाः । प्राग्दीव्यतीये किम् । गर्गेभ्यो हितं गर्गीयम् । अचि किम् । गर्गेभ्य आगतं गर्गरूप्यम् । **यूनि लुक्** ।४।१।९०। प्राग्दीव्यतीये अजादौ प्रत्यये विवक्षिते युवप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । ग्लुचुकस्य गोत्रापत्यं ग्लुचुकायनिः । वक्ष्यमाणः फिञ् । ततो यून्यण् । ग्लौचुकायनः । तस्य छात्रोऽपि ग्लौचुकायनः । अणो लुकि वृद्धत्वाभावाच्छो न । **पैलादिभ्यश्च** ।२।४।५९। एभ्यो युवप्रत्ययस्य लुक् । पीलाया वेत्यण् । तस्मादणो द्व्यच इति फिञ् । तस्य लुक् । पैलः । पिता पुत्रश्च ॥ (ग) **तद्राजाच्चाणः** ॥ व्यङ्गमगधेत्यणन्तादाङ्ग-शब्दादणो द्व्यच इति फिञो लुक् । आङ्गः । पिता पुत्रश्च । **इञः प्राचाम्** ।२।४।६०। गोत्रे य इञ् तदन्ताद्युवप्र-त्ययस्य लुक् स्यात् तच्चेद्गोत्रं प्राचां भवति । पन्नागारस्यापत्यम् । अत इञ् । यञिञोश्चेति फक् । तस्य लुक् । पान्नागारिः पिता पुत्रश्च । प्राचां किम् । दाक्षिः पिता । दाक्षायणः पुत्रः । **न तौल्वलिभ्यः** ।२।४।६१। तौल्वल्यादिभ्यः परस्य युवप्रत्ययस्य लुक् न स्यात् । पूर्वेण प्राप्तः । तुल्वलः । तत इञि फक् । तौल्वलिः पिता । तौल्वलायनः पुत्रः । **फक्फिञोरन्यतरस्याम्** ।४।१।९१। यूनि लुगिति नित्ये लुकि प्राप्ते विकल्पार्थं सूत्रम् । कात्यायनस्य छात्राः । कातीयाः । कात्यायनीयाः । यस्कस्यापत्यं यास्कः । शिवाद्यण् । तस्यापत्यं युवा यास्कायनिः । अणो द्व्यच इति फिञ् । तस्य छात्राः, यास्कीयाः । यास्कायनीयाः । **तस्यापत्यम्** ।४।१।९२। षष्ठ्यन्तात् कृतसन्धेः प्रथमादपत्येऽर्थे उक्ता-

---

पपद्यते, बुद्ध्याध्यवसायादिलाशयेनाह—**द्विगोर्निमित्तमिति** ॥—**अजादिरि**ति । एतच्चोत्तरसूत्रात् 'अचि' इत्यपकर्षाल्ल-भ्यते, वाग्रहणमनुवर्त्य व्यवस्थितविभाषाश्रयणेन वा ॥ प्राग्दीव्यतीयः किम् । पञ्चभ्यः कपालेभ्यो हितं पञ्चकपालीयम् ॥ **गोत्रे लुगचि** ॥ गोत्रे किम् । गोत्रार्थकप्रत्ययस्यैवालुग्यथा स्यात् । नेह । कुवलस्येदं कौवलं, बदरस्येदं बादरम् । कुवली-बदरीशब्दौ हि गौरादिङीषन्तौ ताभ्यां फलरूपे विकारे 'अनुदात्तादेश्च' इत्यञ् । तस्य 'फले लुक्' इति लुक्, तत इदमर्थे अजादिप्राग्दीव्यतीये विवक्षितेऽनेनालुङ्न भवतीति अवृद्धत्वाच्छो नेति भावः ॥—**विवक्षित** इति । अचीति विषयसप्त-मी ॥ परसप्तमीत्वे तु अवृद्धत्वाच्छस्याप्राप्तौ अणेव स्यादिति भावः ॥—**गर्गाणामि**ति । अपत्यबहुत्वविवक्षायां 'यञञो-श्च' इति लुक्, स चाजादिप्रत्यये चिकीर्षिते अनेन प्रतिषिद्ध इति गार्ग्यशब्दाच्छे कृते तस्य ईयादेशः ॥ 'यस्येति च' इ-त्यकारलोपे यलोपार्थमाह—**आपत्यस्य चे**ति । 'ढे लोपो कद्र्वाः' इत्यतो लोप इत्यनुवर्तते, 'सूर्यतिष्य–' इत्यतो य इति, 'हलस्तद्धितस्य' इत्यतो हल इति, च तदाह—**हलः परस्ये**त्यादि । आभीयत्वेऽप्यल्लोपो नासिद्धः, आरम्भसामर्थ्यात् । अत एवोपधाया इति नानुवर्तितमिति व्याचष्टे—**यकारस्येति** ॥ आपत्यस्येति किम् । सांकाश्यकः काम्पिल्यकः । 'सं-काशादिभ्यो ण्यः' ततो 'धन्वयोपधात्–' इति वुञ् ॥ तद्धिते इति किम् । गार्ग्यौ । गार्ग्ययोः । अनातीति किम् । गार्ग्याय-णः ॥—**गर्गीयमि**ति । 'तस्मै हितम्' इति च्छः ॥—**यूनि लुक्** ॥ प्राग्दीव्यतीय इति वर्तते, अचीति च, प्रत्ययाधि-काराच्च प्रत्यय इति लभ्यते तदाह—**प्राग्दीव्यतीयेऽजादौ प्रत्यय** इति ॥ 'प्रत्ययस्य लुक्' इति संज्ञाकरणाल्लब्धो यः प्रत्ययः, स 'यूनि' इत्यनेन विशिष्यते । तथाच 'यूनि यः प्रत्ययस्तस्य लुक्' इत्यर्थस्तदाह—**युवप्रत्ययस्ये**ति ॥—**वक्ष्यमाण** इति । 'प्राचामवृद्धात् फिन्बहुलम्' इति वक्ष्यमाणः ॥ अजादौ किम् । ग्लौचुकायनरूप्यम् ॥ प्राग्दीव्यतीये किम् । ग्लौचुकायनीयम् । 'तस्मै हितम्' इति छः ॥ इह 'द्विगोर्लुगनपत्येऽचि' 'यूनि' 'गोत्रे न' इत्येव सूत्रयितव्यम् । त-थाच 'लुगलुग्ग्रहणं शक्यमकर्तुम्' इति मनोरमायां स्थितम् ॥ तत्र 'फक्फिञोः–' इति सूत्रे 'यूनि' इत्यस्य मण्डूकप्लुति-राश्रयणीयेति क्लेशोऽयं लाघवानुरोधेन सोढव्य इति भावः ॥—**पैलादिभ्यश्च** ॥ 'ण्यक्षत्रियार्ष–' इत्यतो 'यूनि लुक्' इति वर्तते तदाह—**युवप्रत्ययस्य लुगि**ति ॥—**पीलाया वे**त्यादि । अपत्येऽप्यणि विहिते गोत्रापत्येऽप्यणेव 'एको गोत्रे' इति वक्ष्यमाणत्वात् । ततोऽणन्तात्पैलशब्दादपत्येऽपि विधीयमानः फिञ् युवापत्ये पर्यवस्यति । तस्य च फिञोऽनेन लुगित्य-र्थः ॥ एवं च पीलाया अपत्ये गोत्रापत्ये युवापत्ये चावैरूप्येण पैलशब्दः प्रयुज्यत इत्याह—**पैलः पिता पुत्रश्चे**ति । पै-लादिषु ये इञन्ताः शालङ्किसात्यकिऔदमेयिपैङ्गलिप्रभृतयस्तेभ्यः 'इञः प्राचाम्' इति लुकि सिद्धे अप्राचामर्थः पाठ इति ज्ञेयम् ॥—**तद्राजाच्चाणः** ॥—**गणसूत्रमिदम्** । तद्राजसंज्ञकात्परस्य युवप्रत्ययस्य लुगित्यर्थः ॥—**तच्चेद्गोत्रं प्रा-चां भवती**ति । प्राचांग्रहणं गोत्रविशेषणं, न तु 'प्राचामवृद्धात्–' इत्यादिवद्विकल्पार्थमित्यत्र व्याख्यानं शरणम् ॥—**दाक्षिः पिते**त्यादि । दक्षस्यापत्यं गोत्रापत्यं च पुमान्दाक्षिः । युवापत्यं तु दाक्षायण इति भावः ॥—**न तौल्वलि**—॥ बहुवचननिर्देशाद्गणपाठसामर्थ्याच्चाद्यर्थावगतिरित्यभिप्रेत्याह—**तौल्वल्यादिभ्य** इति । दैवमित्रि । दैवयज्ञि । श्वाफ-ल्कि । आसुरि । निमेषि । पौष्करसादि । वैकर्णीत्यादितौल्वल्यादिः ॥—**कात्यायनस्ये**ति । कतस्य गोत्रापत्यं कात्यः । ग-र्गादित्वाद्यञ् । ततो यूनि 'यञिञोश्च' इति फक् ॥—**कातीया** इति । 'आपत्यस्य च' इति यलोपः ॥—**तस्यापत्यम्** ।

वक्ष्यमाणाश्च प्रत्यया वा स्युः । उपगोरपत्यम्, औपगवः । आदिवृद्धिरन्त्योपधावृद्धी बाधते । तस्येदमित्यपत्येऽपि बाधनार्थं कृतं भवेत् । उत्सर्गः शेष एवासौ वृद्धान्यस्य प्रयोजनम् ॥ १ ॥ योगविभागस्तु, भानोरपत्यं भानवः । कृतसन्धेः किम् । सौत्थितिः । अकृतव्यूहपरिभाषया सावुत्थितिर्माभूत् । समर्थपरिभाषया नेह । वस्त्रमुपगोरपत्यं चैत्रस्य । प्रथमात्किम् । अपत्यवाचकात्षष्ठ्यर्थे माभूत् । वाग्रहणाद्वाक्यमपि । दैवयज्ञीति सूत्रादन्यतरस्यांग्रहणानुवृत्तेः

'तस्य' इति न स्वरूपग्रहणं, किं तु षष्ठ्यन्तमात्रोपलक्षणमित्याशयेनाह—**षष्ठ्यन्तादि**ति । पञ्चम्यर्थोऽध्याहारलभ्यः । अनुकरणात्पञ्चम्याः सौत्रो लुग्वा ॥—**उक्ता** इति । अणादय उक्ताः ॥—**वक्ष्यमाणा** इति । इञादयः ॥ ननु 'उपगु अ' इति स्थिते ओर्गुणात्परत्वात् 'अचो ञ्णिति' इति वृद्ध्या भाव्यम् । गुणस्तु पिचव्यादौ सावकाशः । कृते च गुणे अवादेशे च 'अत उपधायाः' इति वृद्ध्या भाव्यमत आह—**आदिवृद्धिरि**ति । परत्वादिति भावः । अन्त्योपधावृद्ध्योरवकाशः । गौः, पाचकः । आदिवृद्धेस्तु सुश्रुतं सौश्रुतः । 'त्वाष्ट्रो जागतः' इत्यादौ तूभयप्रसङ्गे परत्वादादिवृद्धिरेव भवति । लक्ष्यानुरोधेनात्र सकृद्गतिन्यायस्यैवाश्रयणात् । अनुशतिकादिषु पुष्करसच्छब्दपाठोऽप्यत्र लिङ्गम् । अन्यथा आद्युपधावृद्धिभ्यां पौष्करसादेः सिद्धत्वात्तेषु पाठोऽनर्थकः स्यात् । न च 'पुष्करसदा चरति' इत्यर्थे ठकि 'पौष्करसादिक–' इत्येतदर्थमनुशतिकादिपाठ आवश्यकः ञिति णित्येव उपधावृद्धेः स्वीकारान्न तु कितीति वाच्यम् । अनभिधानाट्ठगत्र न भवतीत्यादिसमाधानस्य कैयटे स्थितत्वात् ॥ एतेन भिन्नविषये बाध्यबाधकभावो नोपपद्यत इति शङ्का निरस्ता । उक्तज्ञापकेन 'सत्यपि संभवे बाधनं भवति' इत्यवश्याश्रयणीयत्वात् ॥ नन्वेवमपि 'जागतः' इत्यादावुपधावृद्धिर्बाध्यते । औपगव इत्यत्र त्वादिवृद्धिप्रवृत्तिवेलायामुपधावृद्धेरप्राप्त्या कथं बाधः स्यादिति चेत् । अत्राहुः । जागत इत्यादावुपधावृद्धेर्बाध्यत्वे निर्णीते क्वचित्कालान्तरप्राप्ताया अपि तस्या बाध्यत्वौचित्यादिति ॥ स्यादेतत् । यत्रादिवृद्धिर्न जाता तत्रान्त्योपधालक्षणा वृद्धिः कस्मान्न भवति । व्यसोर्नावो वैयसवम् । 'इगन्ताच्च' इत्यण् । व्यापदे भवं वैयापदम् । 'तत्र भवः' इत्यण् ॥ अत्र कैयटः । तत्राप्यैचौ परत्वात्तद्बाधकाविति सर्वेष्टसिद्धिरिति ॥ शाब्दबोधे वैलक्षण्यमस्त्वेऽपि तदनादरेणाक्षिपति—**तस्येदमित्यपत्येपी**ति । इदमर्थे अपत्यसमूहविकारादीनामन्तर्भावादपत्येऽपि 'तस्येदम्' इत्यण् प्रवर्तत इति किमनेन 'तस्यापत्यम्' इति सूत्रेणेत्यर्थः ॥ यद्यपि 'अत इञ्' इत्याद्यर्थं 'तस्यापत्यम्' इत्येतद्वक्तव्यम् । तथापि योगविभागः किमर्थ इत्याक्षेपोऽत्र बोध्यः ॥ समाधत्ते—**बाधनार्थमि**ति । 'तस्येदम्' इत्यस्य यद्बाधकं 'वृद्धाच्छः' इति तद्बाधनार्थं पृथक् सूत्रं कृतं भवेदित्यर्थः ॥ ननु 'तस्येदम्' इत्यणस्तदपवादस्य वृद्धाच्छस्य च शैषिकत्वादपत्यार्थे प्रसक्तिरेव नास्ति, 'अपत्यादिचतुरर्थीपर्यन्तेभ्यो योऽन्योऽर्थः स शेषः' इत्यभ्युपगमादत आह—**उत्सर्गः शेष एवासावि**ति । असौ अपत्यार्थः ॥ अयं भावः । असति योगविभागे अदन्तवाह्वादिप्रकृतिसंबन्धस्यैवापत्यार्थस्योपयोगादुपग्वादिप्रकृतिसंबद्धोऽपत्यार्थः शेष एव स्यात् । तथा चाणं बाधित्वा भान्वादिभ्यो वृद्धाच्छः प्रसज्येत । योगविभागे तु कृते प्रकृतिसामान्यसंबद्धस्याप्यपत्यार्थस्योपयोगाच्छेषत्वाभावेन छस्य प्राप्तिरेव नास्तीति ॥ ननु उपग्वादेरवृद्धत्वेन छस्य प्रसक्त्यभावान्निष्फलो योगविभाग इत्यत आह—**वृद्धानी**ति । प्रातिपदिकानीति शेषः ॥—**कृतसंधेः किमि**ति । अन्तरङ्गत्वात् संधौ कृतायां तदुत्तरमेव प्रत्ययो भविष्यतीत्यधिकारसूत्रस्थं समर्थपदग्रहणं किमर्थमिति प्रश्नः ॥—**अकृते**ति । इयं च परिभाषा समर्थग्रहणेन ज्ञापितेति हरदत्तादयः, लोकतः सिद्धेत्यन्ये ॥—**सावुत्थितिर्माभूदि**ति । अन्तरङ्गपरिभाषाया अपवादभूतया 'अकृत–' इत्यनया अकृतसंधेरेव प्रत्ययः स्यात् । तन्निवारणाय समर्थग्रहणमधिकारसूत्रस्थमावश्यकमिति भावः ॥ यद्यपि तत्र 'सामर्थ्यं परिनिष्ठितत्वम्' इत्यविशेषेणोक्तं, तथापि ङ्याप्प्रातिपदिकांशे एव परिनिष्ठितत्वं न तु सुब्विशिष्टे इत्यवधेयम् । तेन औपगवः दण्डिमानित्यादि सिद्धम् । अन्यथा 'औपगवदण्डीमान्' इत्यादि स्यात् 'अश्विमातनण्' इति निर्देशश्चेह लिङ्गम् ॥ यदि तु पामादिगणे 'विष्वगित्युत्तरपदलोपश्च' इत्यत्राकृतसंधिग्रहणेन परिनिष्ठितात् 'तद्धितोत्पत्तिः' इत्यभ्युपगम्यते । तर्हि व्यर्थमेव समर्थग्रहणमित्याहुः ॥—**प्रथमात्किमि**ति । 'तस्यापत्यम्' इत्यत्र निर्दिष्टपदद्वयमध्ये प्राथमिकमेव प्रकृतिसमर्थकं, न त्वपत्यम् । तथाच प्रकृत्याकाङ्क्षायां तदेव गृहीष्यत इति किं तेन 'प्रथमात्' इत्यनेनेति प्रश्नः ॥—**अपत्यवाचकादि**ति । 'तस्यापत्यम्' इत्यादिना विहितः प्रत्ययो यथा षष्ठ्यन्तोपग्वादिशब्दादभ्युपगम्यते, तथा अपत्यवाचकदेवदत्तादिशब्दात्प्रत्ययो भवेदिति शङ्का स्यात्, तद्वारणार्थं प्रथमाद्ग्रहणमावश्यकमिति भावः ॥—ननु 'उपगोरपत्यम्' इति विग्रहवाक्येऽपत्यवाचकस्याप्राथम्येऽपि 'अपत्यमुपगोः' इति वाक्ये प्राथम्यात्स्यादेवापत्यवाचकात्प्रत्यय इति चेत् । मैवम् । लक्षणापेक्षं प्राथम्यं नियतत्वादत्राश्रीयते, न तु विग्रहापेक्षमनियतम् । अन्यथा 'प्रथमात्' इत्येतन्निरर्थकं स्यादिति ॥—**षष्ठ्यर्थे माभूदि**ति । अयमर्थः । यथा इन्द्रो देवता अस्य हविष इति ऐन्द्रं हविरिति प्रथमान्तात्प्रत्ययो भवति तथा उपगुरपत्यमस्य देवदत्तस्य 'औपगवो देवदत्तः' देवदत्तोऽपत्यमस्योपगोः 'दैवदत्तिरुपगुः' इति माभूदिति ॥ एतच्च कैयटे स्पष्टम् ॥ नन्वपवादत्वात्तद्धितः समासं नित्यं बाधेत । न च तद्धितस्य वैकल्पिकत्वात्पक्षे सोऽपि भविष्यतीति वाच्यम् । 'यत्रोत्सर्गापवादौ महाविभाषया विकल्प्येते, तत्रापवादेन विनिर्मुक्ते उत्सर्गो न प्रवर्तते' इति 'पारेमध्ये–' इत्यत्र वाग्रह-

समासोऽपि । उपग्वपत्यम् । जातित्वान् ङीष् । औपगवी । आश्वपतः । दैत्यः । औत्सः । स्त्रैणः । पौंस्नः । **अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम्** ।४।१।१६२। अपत्यत्वेन विवक्षितं पौत्रादि गोत्रसंज्ञं स्यात् । **जीवति तु वंश्ये युवा** ।४।१।१६३। वंश्ये पित्रादौ जीवति पौत्रादेर्यदपत्यं चतुर्थादि तद्युवसंज्ञमेव न गोत्रसंज्ञम् । **भ्रातरि च ज्यायसि** ।४।१।१६४। ज्येष्ठे भ्रातरि जीवति कनीयान् चतुर्थादिर्युवा स्यात् । **वान्यस्मिन्त्सपिण्डे स्थविरतरे जीवति** ।४।१।१६५। भ्रातुरन्यस्मिन्सपिण्डे स्थविरतरे जीवति पौत्रप्रभृतेरपत्यं जीवदेव युवसंज्ञं वा स्यात् । एकं जीवतिग्रहणमपत्यस्य विशेषणम् । द्वितीयं सपिण्डस्य । तरप्निर्देश उभयोरुत्कर्षार्थः । स्थानेन वयसा चोत्कृष्टे

णेन ज्ञापितत्वादित्याशङ्क्याह—**अन्यतरस्यांग्रहणानुवृत्तेरि**ति ॥—**जातित्वादि**ति । 'गोत्रं च चरणैः सह–' इत्यनेनेति शेषः । प्राचा तु 'अणन्तत्वान्ङीप्' इत्युक्तम् । तद्व्याख्यातृभिश्च 'टिड्ढाणञ्–' इत्यनेनेत्युक्तम् । तदुभयमपि 'गोत्रावृन्यस्त्रियाम्' इति सूत्रस्थभाष्यानुरोधेन ॥ 'गोत्रं च चरणैः–' इत्यत्र कृत्रिमं गोत्रमेव गृह्यते न त्वपत्यमात्रमित्याशयेन प्रवृत्तमिति बोध्यमित्याहुः ॥ सूत्रस्थान्सहोत्सर्गान् क्रमेणोदाहरति—**आश्वपत** इत्यादि ॥—**औत्स** इति । 'उत्सः प्रस्रवणं वारि प्रवाहो निर्झरो झरः' इत्यमरः । तस्य चापत्येन योगस्तु 'गाङ्गेयो भीष्मः' इतिवत् ॥—**अपत्यं पौत्र**—॥— नन्वपत्यग्रहणं व्यर्थं पौत्रादेरपत्यत्वाव्यभिचारादित्यत आह—**अपत्यत्वेन विवक्षितमि**ति ॥ विवक्षितमिति किं, वस्तुतः पौत्रप्रभृत्येव यदा शेषत्वेन विवक्ष्यते 'गर्गस्येदम्' इति, तदा मा भूदित्याहुः ॥ अन्ये तु वस्तुतः पौत्रादीनामेव तत्त्वेन विवक्षायां संज्ञा मा भूत्, अपत्यत्वेन विवक्षायामेव यथा स्यादित्येवमर्थं तत् ॥ तेन औपगव इत्यादावप्यणर्थस्य गोत्रसंज्ञा सिध्यति । तद्गुणः पौत्रत्वादिकं शक्यतावच्छेदकं किं त्वपत्यत्वमेव । अन्यथा गोत्राधिकारस्थयञाद्यर्थस्यैव गोत्रसंज्ञा स्यादिति ॥ नन्वपत्याधिकारे गोत्रयुवसंज्ञाकरणसामर्थ्यादपत्यमिति लभ्यत एवेति तेनैवोक्तप्रयोजनसिद्धौ किमनेनात्रापत्यग्रहणेनेति चेत् । अत्राहुः । 'ते तद्राजाः' इत्यत्र तच्छब्देन 'जनपदशब्दात् क्षत्रियादञ्' इत्यादिना विहिता ये अञादयस्त एव गृह्यन्ते, न तु ततः प्राक्तनप्रत्ययाः, गोत्रयुवसंज्ञाकाण्डेन विच्छिन्नत्वादिति वक्ष्यते । तथा चापत्याधिकारपठनसामर्थ्यस्योपक्षयादपत्यस्यासंबन्धशङ्कानिराकरणाय पुनरपत्यग्रहणमिह कृतमिति ॥ पौत्रप्रभृतीति किम् । अनन्तरापत्ये मा भूत् । कौञ्जिः, गार्गिः ॥ न चैवमप्यङ्गिरसः पौत्रे गर्गस्यानन्तरे अतिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । 'यस्य पौत्रादि, तं प्रत्येव गोत्रसंज्ञा' इति स्वीकारात् । एवं च गार्गि प्रत्यनन्तरापत्यत्वेन विवक्षायामपि गर्गं प्रति गोत्रत्वं निष्प्रत्यूहमिति स्यादेव गर्गाद्यञिति दिक् ॥—**जीवति तु वंश्ये**—॥ पितृपितामहाद्युत्पादकप्रबन्धो वंशः, तत्र भवो वंश्यः । दिगादित्वाद्यत् । 'पौत्रप्रभृति' इत्यनुवृत्तं पञ्चम्या विपरिणम्यते व्याख्यानात्, 'गोत्राद्यून्यस्त्रियाम्' इति लिङ्गाच्चेत्याह—**पौत्रादेरि**ति ॥ तुशब्दो भिन्नक्रमो युवेत्यस्मात्परो बोध्यः । स च एवकारार्थ इति व्याचष्टे—**युवसंज्ञमेवे**ति । तेन एकसंज्ञाधिकारबहिर्भूतयोरपि गोत्रयुवसंज्ञयोर्न समावेश इति भावः ॥ नन्वस्तु संज्ञाद्वयस्य समावेशः को दोष इति चेत् । मैवम् । शालङ्काः पैलीया इत्यसिद्धिप्रसङ्गात् । तथा हि । शलङ्कोरपत्यं शालङ्किः । पैलादिषु पाठादिञ्शलङ्कादेशौ । शालङ्केरपत्यम् । शालङ्केर्युवापत्यं 'यञिञोश्च' इति फक्, तस्य 'पैलादिभ्यश्च' इति लुक् ततः शालङ्केर्यूनश्छात्रा इत्यर्थविवक्षायाम् 'इञश्च' इत्यणि शालङ्का भवति । तथा पीलाया अपत्यं गोत्रापत्यं वा 'पीलाया वा' इत्यणि पैलः । तस्यापत्यं युवा 'अणो द्व्यचः' इति फिञ् तस्य 'पैलादिभ्यश्च' इति लुक् । ततः पैलस्य यूनश्छात्राः पैलीया इति भवति । तत्र गोत्रयूनोः समावेशे तु 'गोत्रे लुगचि' इति फक्फिञोरलुक् प्रसज्येत । न च परत्वाद्यूनि लुग्भविष्यतीति सिद्धमिष्टमिति वाच्यम् । ततोऽपि परत्वात् 'फक्फिञोरन्यतरस्याम्' इति विकल्पापत्तेः । न च सिद्धान्तेऽपि विकल्पः शङ्क्यः, 'फक्फिञोः' इत्ययं यूनि लुक एवापवादो, न तु 'पैलादिभ्यश्च' इत्यस्य, 'अनन्तरस्य–' इति न्यायात् । यद्यपि यूनि लुगपवादोऽपि 'फक्फिञोः–' इति विकल्पः परत्वात् 'पैलादिभ्यश्च' इति लुकमपि बाधेतेति वक्तुं शक्यम् । तथापि परादप्यन्तरङ्गस्य बलीयस्त्वात् 'पैलादिभ्यश्च' इति नित्य एव लुगित्याहुः ॥—**भ्रातरि च**—॥ अवंश्यार्थोऽयमारम्भः । भ्राता तु न वंश्यः 'उत्पादकप्रबन्धो वंशः' इत्यभ्युपगमात् । 'अपत्यं पौत्रप्रभृति–' इत्यनुवर्त्य 'पौत्रप्रभृतेः' इति षष्ठ्या विपरिणम्य व्याख्यानात्कलितमाह—**चतुर्थादी**ति ॥ अत्रायमर्थः, गर्गादिषु मृतेष्वपि जीवत्यग्रजे अनुजो युवसंज्ञक इति ॥—**वान्यस्मिन्**—॥ इहत्यं जीवतिपदं तिङन्तं, न तु सप्तम्यन्तमिति व्याचष्टे—**जीवदेवे**ति । यो जीवति स युवसंज्ञकः, मृतस्तु स्थविरतरे जीवत्यपि गार्ग्य एव भवति, न तु गार्ग्यायण इति भावः ॥—**एकमि**ति । इहत्यमित्यर्थः ॥—**द्वितीयमि**ति । अनुवर्तमानं सप्तम्यन्तमित्यर्थः । यदुक्तमुभयोरिति तदेव विवृणोति—**स्थानेन वयसा चे**ति ॥—**मातामहे भ्रातरि वे**ति । सं-

---

१ गोत्रमिति—यद्यपि प्रवराध्यायप्रसिद्धं गोत्रं लोके, तथापि प्रवराध्यायप्रसिद्धस्यापि संज्ञार्थमिदम् । २ पौत्रादि इति—पौत्र्यादेरप्युपलक्षणमेतत् । ३ सपिण्डे इति—सप्तपुरुषावधि पितृकुले सपिण्डाः, मातृकुले तु पञ्चपुरुषावधीति बोध्यम् । प्रकृते तु भ्रातुरन्यस्मिन्निति पर्युदासादाद्यमेव गृह्यत इति वृत्तिः, अन्त्यमपि गृह्यत इत्यन्ये । अतएव 'स्थानेन वयसा चोत्कृष्टे पितृव्ये मातामहभ्रातरि वा' इति अग्रिमो ग्रन्थः संगच्छते । कचित्तु पितामहभ्रातरीति पाठः ।

पितृव्ये मातामहे भ्रातरि वा जीवति । गार्ग्यस्यापत्यं गार्ग्यायणः । गार्ग्यो वा । स्थविरेति किम् । स्थानवयोन्यूने गार्ग्य एव । जीवतीति किम् । मृते मृतो वा गार्ग्य एव ॥ (वा) वृद्धस्य च पूजायामिति वाच्यम् ॥ गोत्रस्यैव वृद्धसंज्ञा प्राचाम् । गोत्रस्य युवसंज्ञा पूजायां गम्यमानायाम् । तत्रभवान् गार्ग्यायणः । पूजेति किम् । गार्ग्यः ॥ (वा) यूनश्च कुत्सायां गोत्रसंज्ञेति वाच्यम् ॥ गार्ग्यो जाल्मः । कुत्सेति किम् । गार्ग्यायणः । [illegible] एको गोत्रे ।४।१।९३। गोत्रे एक एवापत्यप्रत्ययः स्यात् । उपगोर्गोत्रापत्यं औपगवः । गार्ग्यः । नाडायनः । गोत्रे स्वैकोनसंख्यानां प्रत्ययानां प्रसङ्गे । यद्वा स्वद्व्यूनसंख्येभ्योऽनिष्टोत्पत्तिः प्रसज्यते ॥ १ ॥ अपत्यं पितुरेव स्यात्ततः प्राचामपीति च । मतभेदेन तस्यार्थे सूत्रमेतत्तथोत्तरम् ॥ २ ॥ पितुरेवापत्यमिति पक्षे हि उपगोस्तृतीये वाच्ये औपगवादिञ् स्यात् । चतुर्थे त्वजीवज्ज्येष्ठे यूनसंज्ञे औपगवेः फक् । इत्थं फगिञोः परम्परायां मूलाच्छततमे गोत्रे एकोनशतं प्रत्ययाः स्युः । पितामहादीनामपीति मुख्यपक्षे तु तृतीये वाच्ये उपगोरणा इष्टे सिद्धेऽपि अणन्तादिञपि स्यात् । चतुर्थे फगिति फगिञोः परम्परायां शततमे गोत्रेऽष्टनवतिरनिष्टप्रत्ययाः स्युः । अतो नियमार्थमिदं सूत्रम् । एवमुत्तरसूत्रे-

---

विहितत्वात् 'भ्रातरि' इत्यस्य 'मातामहभ्रातरि' इत्यर्थ इत्येके । 'पितृव्यपुत्रे' इत्यन्ये । वृत्तौ तु 'पितृव्ये पितामहे भ्रातरि वा' इति पाठः ॥—**जीवतीति** । **किमिति** । जीवतिद्वयं किमर्थमिति प्रश्नः ॥ अत एव 'मृते मृतो वा' इत्युत्तरं संगच्छते ॥ अन्यस्मिन् किम् । भ्रातरि जीवति जीवतो विकल्पो मा भूत् । पूर्वसूत्रं तु भ्रातरि जीवति मृतस्य कनीयसो युवसंज्ञार्थमिति सावकाशम् ॥—**वृद्धस्य चेति** । वार्तिकमिदम् । तथा 'यूनश्च' इत्यग्रिममपि ॥—**एको गोत्रे** ॥ 'गोत्रे' इति जात्यपेक्षया एकवचनम् । एकशब्दः संख्यावाची । 'गोत्रेऽभिधित्सिते अपत्यत्वबोधकप्रत्यय एक एव स्यात्' इत्युक्ते गोत्रापत्ये प्रथम एव शब्दः प्रत्ययं लभते नान्यः । यदि त्वनन्तरापत्यप्रत्ययान्तादपि स्यात्, तर्हि गोत्रापत्ये एक एव प्रत्ययो न कृतः स्यात् ॥ इत्थं च 'अपत्यप्रत्ययान्तात्प्रतिषेधो वाच्यः' इति वार्तिकार्थोऽप्यनेन संगृहीत इत्याशयेन व्याचष्टे—**गोत्र एक एवेति** ॥—**अपत्यप्रत्यय** इति । एतच्चाधिकारालब्धम् ॥ अन्ये तु एकशब्दः प्रथमपर्यायः प्रथमश्चापत्यप्रत्ययशून्यः, तथा च 'प्रथमा प्रकृतिर्गोत्रे अपत्यप्रत्ययं लभते' इति सूत्रार्थं व्याचक्षते ॥ तक्लिष्टम् । 'अस्यां पदानेकमानय' इत्युक्ते 'प्रथमम्' इति प्राथम्यार्थस्याप्रतीतेः ॥ वस्तुतस्तु 'प्रथमात्' इत्यधिकाराद्गोत्रे प्रथमादेव प्रातिपदिकादपत्यप्रत्ययः' इति व्याख्यायैकग्रहणमिह त्यक्तुं शक्यमित्याहुः ॥—**औपगव** इति । 'उपगुशब्द एव प्रत्ययं लभते, न त्वौपगवशब्दः' इति गोत्रापत्येऽप्यनन्तरापत्य इवाणेव भवति, न त्विञ् ॥—**गार्ग्य** इति । गोत्रापत्ये 'गर्गादिभ्यो यञ्' इति विशिष्य विधानादनन्तरापत्य इवात्र 'अत इञ्' न भवति, किं तु यञेव । स च गार्ग्यस्यापत्येऽपि भवति, न त्वत्र यञन्तात्फक् 'एको गोत्रे' इति नियमात् ॥—**नाडायन** इति । 'नडादिभ्यः फक्' इति गोत्रापत्ये विधानादत्रापि 'अत इञ्' न भवति, किंतु फगेव, स च नाडायनस्यापत्येऽपि भवति न तु फगन्तादिञ्, उक्तनियमात् ॥ नन्वेकस्मिन् गोत्रे युगपदनेकप्रत्ययाप्रसक्तेर्व्यर्थमिदं सूत्रमित्याशङ्क्य सूत्रारम्भफलं मतभेदेन व्यवस्थापयति—**गोत्रे स्वैकोनेति** । स्वं गोत्रं तदपेक्षया एकोनसंख्यानां, 'तृतीये द्वयोः परम्परा, चतुर्थे त्रयाणां, पञ्चमे तु चतुर्णाम्' इत्यादिपरम्परा प्रसज्येत इत्यर्थः । तथाहि । उपगोस्तृतीये अणिञोः परम्परा, चतुर्थे त्वणिञ्फकां, पञ्चमेणिञ्फगिञाम् ॥ यद्यप्यत्र 'यस्येति च' इति लोपेनाणादेरसत्त्वात् 'अणिञादीनां परम्परा' इत्युक्तिर्न संगच्छते । तथापि 'अणन्तादिञुत्पत्तौ, इञन्तात्फक्' इत्युत्पत्तिमात्राभिप्रायेण प्रत्ययपरम्पराऽभिधानं बोध्यम् ॥—**स्वद्व्यूनसंख्येभ्य** इति । स्वं गोत्रं तदपेक्षया द्व्यूनसंख्येभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः तृतीये एकस्मादनिष्टोत्पत्तिः, चतुर्थे द्वाभ्यां, पञ्चमे त्रिभ्यः, इत्यादीत्यर्थः ॥—**अपत्यं पितुरेवेति** । तथा चामरः—'आत्मजस्तनयः सूनुः सुतः पुत्रस्त्रियां त्वमी । आहुर्दुहितरं सर्वेऽपत्यं तोकं तयोः समे' इति ॥ मुख्यमतमाह—**ततः प्राचामिति** । पित्रपेक्षया ये प्राञ्चः पितामहप्रपितामहादयस्तेषामपीत्यर्थः । अत्रायमाशयः । अपत्यशब्दः क्रियानिमित्तो, न त्वात्मजपर्यायः । 'न पतन्त्यनेनेत्यपत्यम्' इति व्युत्पत्तेः 'पङ्क्तिविंशति–' इतिसूत्रे भाष्यकृता दर्शितत्वात्, बाहुलकात्करणे यत्प्रत्ययः ॥ 'यन्निमित्तं यस्यापतनं, तत्तस्यापत्यम्' इति फलितोऽर्थः । तथा च 'पौत्रादिरपि पितामहादीनामपतने हेतुः' इति तेषामपत्यत्वं भवति ॥ प्रसिद्धं च व्यवहितोऽपि पितामहादीनामुद्धर्तेति जरत्कार्वाद्युपाख्यानेषु । 'अपत्यं पौत्रप्रभृति–' इति सूत्रमप्यत्रानुगुणम् । आद्यपक्षे हि 'अपत्यमिवापत्यम्' इति गौणी व्युत्पत्तिराश्रयणीया स्यात् । अस्तु सूत्रभाष्यादिविरोधादुपेक्ष्य इति ॥—**तद्वान्यै** इति । आद्यपक्षे प्रत्ययमालानिवृत्तये, अन्त्ये तु स्वद्व्यूनसंख्येभ्योऽनिष्टोत्पत्तिनिवृत्तये इत्यर्थः ॥—**औपगवादिञ् स्यादिति** ॥ तृतीयस्य उपगुं प्रति अनपत्यत्वादिति भावः ॥ एवं चास्तीति सूत्रे अस्मिन् पक्षे औपगविरित्यत्रानिष्टमेव स्यात्, औपगव इतीष्टं तु न सिध्यतीति बोध्यम् ॥—**अजीवज्ज्येष्ठे** इति । जीवज्ज्येष्ठे जीवद्वंश्ये वा युवसंज्ञायां सत्यां गोत्रसंज्ञा नेति भावः ॥—**इष्टे सिद्धेऽपीति** । अस्मिन् पक्षे औपगवस्य यदपत्यं तदुपगोरप्यपत्यमिति उपगोर्यदा प्रत्ययः तदा 'औपगवः' इतीष्टं यद्यपि सिध्यति तथाप्यौपगविरित्यनिष्टं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥—**तत** इति । इञन्तादित्यर्थः ॥—**फगिञोरिति** । फगन्तादिञ्, इञन्तात्फक्, तदन्तात्पुनरिञ् इत्यादिपरम्परायां सत्यामित्यर्थः ॥—**नियमार्थमिति** ॥ नन्वाद्यपक्षे तत्तत्पितृवाचकादेव प्रत्ययो, न तु मूलभूतात्स्यात्, अन्त-

ऽप्यूह्यम् । **गोत्राद्यून्यस्त्रियाम्** ।४।१।९४। यून्यपत्ये गोत्रप्रत्ययान्तादेव प्रत्ययः स्यात् । स्त्रियां तु न युवसंज्ञा । गर्गस्य युवापत्यं गार्ग्यायणः । स्त्रियां गोत्रत्वादेक एव प्रत्ययः । **अत इञ्** ।४।१।९५। अदन्तं[1] यत्प्रातिपदिकं तत्प्रकृतिकात्षष्ठ्यन्तादिञ् स्यादपत्येऽर्थे । दाक्षिः । **बाह्वादिभ्यश्च** ।४।१।९६। बाहविः । औडुलोमिः ।

रापत्ये मुख्यसंबन्धे चरितार्थस्याणादेर्गौणसंबन्धेऽपि प्रवृत्तेरन्याय्यत्वात् । तथा चौपगवापत्येन उपगोर्मुख्यसंबन्धाभावात् त्राग्राने विध्यर्थमेवेदं सूत्रं, न तु नियमार्थमिति औपगवशब्दादपि प्रत्ययो दुर्वार इति चेत् । अत्राहुः । गोत्रे बोधनीये क्रमेणानेकप्रत्ययप्रसङ्गे एक एवापत्यप्रत्ययः स्यादिति सूत्रार्थे कृते औपगवशब्दस्यापत्यप्रत्ययान्तत्वात्पुनरपत्यप्रत्ययस्ततो नोत्पद्यते इत्यगत्या परम्परासंबन्धाभ्युपगमेनोपगोरेव तदुत्पत्तिः, न त्वौपगवशब्दादिति सिद्धमिष्टमिति । अत्र केचिद्व्याचक्षते—आद्यपक्षे प्रत्ययपरम्परायां प्राप्तायाम् 'एको गोत्रे' इत्यनेनैकः प्रत्ययो विधीयते । तथा चैको नामैकजातीय इत्यर्थपर्यवसानान्मूलप्रकृतेर्योऽपत्यप्रत्ययोऽणादिस्तज्जातीय एव गोत्रे बोधनीये तत्तत्पितृवाचकाद्भवति—'अणन्तादण्, इञन्तादिञ्, यञन्ताद्यञ्' इति ॥ न चैवमणिञोः परम्परायां निवर्तितायामप्यौपगव इत्यत्राण्प्रत्ययपरम्परा स्यात् । तथा गार्ग्य इत्यादौ यञादिपरम्परेति वाच्यम् । सत्यामपि तस्यामनिष्टाभावादिति । तच्चिन्त्यम् । फगन्तात्फकि नाडायन इत्यादावनिष्टप्रसङ्गादिति दिक् ॥—**ऊह्यमिति** ॥ 'अपत्यं पितुरेव' इति पक्षे चतुर्थापत्यरूपे यूनि विवक्षिते 'गोत्राद्यूनि–' इति नियमसूत्रे सत्यसति च गोत्रप्रत्ययान्तादेव युवप्रत्यय इति द्वयोः परम्परा, सा चेष्टत्वान्न नियमेन व्यावर्त्यते । पञ्चमे तु यूनि नियमाभावे त्रयाणां परम्परा प्रसज्यते । षष्ठे तु चतुर्णामित्यादि ॥ 'ततः प्राचामपि' इति द्वितीयपक्षे तु गर्गाच्चतुर्थे यूनि मूलप्रकृत्यनन्तराभ्यामनिष्टोत्पत्तिः प्रसज्यते । पञ्चमे तु मूलप्रकृत्यनन्तरयुवभ्यः । तथा नडाच्चतुर्थे यूनि पूर्ववद्द्वाभ्यामनिष्टोत्पत्तिः, पञ्चमे तु त्रिभ्यः । उपगोश्चतुर्थे वाच्ये तु मूलप्रकृतेरेकस्मादेवानिष्टोत्पत्तिः । न त्वनन्तरापत्यवाचकात् । ततो जातेऽप्यत इञि रूपानिष्टाभावादित्यादि यथासंभवं तत्रोह्यमित्यर्थः ॥—**गोत्राद्यूनि**—॥ असत्यस्मिन् सूत्रे मुख्यमते पञ्चमादौ यूनि विवक्षिते गोत्रप्रत्ययान्तात् युवप्रत्ययोत्पत्ताविष्टे सिद्धेऽपि मूलप्रकृत्यनन्तरयुवभ्योऽपि स्यादिति पाक्षिकानिष्टे प्राप्ते नियमार्थमिदमित्याशयेनाह—**गोत्रप्रत्ययान्तादेवेति** ॥ न तु मूलप्रकृत्यनन्तरयुवभ्य इत्यर्थः ॥ मनोरमायां तु न तु युवप्रत्ययान्तादिति प्रथमपक्षेऽर्थ इत्यपि स्थितम् ॥ अत्र वदन्ति । पञ्चमादौ यूनि विवक्षिते तस्य पुनस्तृतीयं प्रत्यनपत्यत्वादप्राप्तौ विध्यर्थमेवेदं स्यात्, न तु नियमार्थमिति युवप्रत्ययान्तात्प्रत्ययो दुर्वारः स्यात् । तस्मादिह 'पितुरेवापत्यम्' इति पक्षो नाश्रयणीय इति ॥ अन्ये त्वाहुः—आद्यपक्षे 'गोत्राद्यूनि–' इत्यावर्त्य एकेनाप्राप्तप्रत्ययं विधाय द्वितीयेन नियम्यते 'यूनि गोत्रादेव' इति । एवं च 'ततः प्राचामपि' इति पक्षेण सहैकरूपता भवतीति ॥ 'गोत्राद्यून्येव' इति विपरीतनियमस्त्विह न कृतः, व्यावर्त्यालाभात् । न च शैषिकाच्छादयो व्यावर्त्या इति वाच्यम् । 'गोत्रेऽलुगचि' इति लिङ्गात् ॥—**स्त्रियां त्विति** । यद्यत्र 'अस्त्रियाम्' इत्यस्यैकवाक्यतया 'स्त्रीभिन्ने यूनि गोत्रादेव' इत्यर्थः क्रियते । तर्हि स्त्रीषु युवसंज्ञाया अनिषेधात् युवतिषु प्रत्ययानां परम्परा प्रसज्येत । न च 'एको गोत्रे' इत्यनेन निस्तारः । युवसंज्ञाया बाधात् ॥ अथ 'स्त्रियां न युवप्रत्ययः' इति वाक्यभेदेनार्थः क्रियते, तदा गोत्रप्रत्यये युवतिर्नाभिधीयेत । किं तु वाक्यमेव स्यात् । ततश्च गार्ग्यस्यापत्यं स्त्री गार्गी न स्यात् । अतो 'युवसंज्ञानिषेधपरमेवेदम्' इत्याशयेन व्याचष्टे—**न युवसंज्ञेति** ॥ अत्रायमाशयः । 'अस्त्रियाम्' इति योगो विभज्यते । 'यूनि' इति शब्दस्वरूपपरमनुवर्तते । परिभाषा चेयम् । यत्र युवसंज्ञाविधानं तत्र 'अस्त्रियाम्' इत्युपतिष्ठत इति सिद्धस्य गतिरियम् ॥ 'जीवति तु वंश्ये युवाऽस्त्रियाम्' इत्येव सूत्रयितुं युक्तम् ॥—**अत इञ्** ॥ 'घकालतनेषु–' इति ज्ञापकात्सुबन्तादेव तद्धितोत्पत्तिरित्यभ्युपगमेऽप्यधिकप्रातिपदिकस्य न वैयर्थ्यं, किं तु प्रयोजनमस्तीति ध्वनयति—**अदन्तं यत्प्रातिपदिकमिति** । अत इत्यस्य सुबन्तविशेषणत्वे तु दक्षयोरपत्यमित्यादि विवक्षायां दाक्षिरित्यादि न सिध्येदिति भावः ॥ तपरः किम् । विश्वपः अपत्यं वैश्वपः । 'प्रदीयतां दाशरथाय–' इत्यत्र तु 'तस्येदम्' इत्यण् । अपत्यत्वविवक्षायां त्विञेव ॥—**बह्वादिभ्यश्च** ॥ 'बाधृ लोडने' इति धातौ 'केवलस्य बाहोरपत्ययोगासंभवात्सामर्थ्यात्तदन्तविधौ सौबाहविः' इति माधवोक्तं चिन्त्यमिति ध्वनयन्नाह—**बाहविरिति** । 'जानन्तिबाहविगार्ग्यगौतम–' इत्याश्वलायनसूत्रप्रयोगाद्भाष्यवृत्त्याद्युदाहरणाच्च बाहुशब्दः संज्ञारूपोऽस्तीति भावः ॥—**औडुलोमिरिति** । यद्यपि गणे बाहु कृष्ण युधिष्ठिर अर्जुन प्रद्युम्नेत्यादिषु केवलो लोमन्शब्दः पठितः । तथापि सामर्थ्यात्तदन्तग्रहणम् ॥ 'तारकाप्युडु वा स्त्रियाम्' इत्यमरोक्त्या नक्षत्रवाच्युडुशब्दः । उडूनीव लोमानि यस्य तस्यापत्यमौडुलोमिः । शरा इव लोमानि यस्य तस्यापत्यं शारलोमिः ॥ बहुत्वे तु इञपवादोऽकारः प्रागेवाजन्तेषूक्तः । उडुलोमाः । शरलोमाः । इह प्रतिपदविधानेषु पुराणसिद्धाः संज्ञाशब्दा एव गृह्यन्ते, शीघ्रोपस्थितिकत्वात् । तेन इदानींतनो यो बाहुस्तस्यापत्ये बाहव इत्यणेव, न त्विञ् ॥ उक्तं च हरिणा–'अभिव्यक्तपदार्था ये स्वतन्त्रा लोकविश्रुताः । शास्त्रार्थस्तेषु कर्तव्यः शब्देषु न तदुक्तिषु' ॥ अनर्थकं संदिग्धार्थकमप्रयुक्तं च क्रमेण विशेषणत्रयव्यावर्त्यम् । तदुक्तिषु तत्सदृशेष्वित्यर्थः ॥ अत

---

१ अदन्तमिति—अस्यापत्यं इरित्यादौ तु व्यपदेशिवद्भावादिञ् बोध्यः ।

आकृतिगणोऽयम् । **सुधातुरकङ् च** ।४।१।९७। चादिञ् । सुधातुरपत्यं सौधातकिः ॥ ॐ **व्यासवरुडनिषादचण्डालबिम्बानां चेति वक्तव्यम्** । **न य्वाभ्यां पदान्ताभ्यां पूर्वौ तु ताभ्यामैच्** ।७।३।३। पदान्ताभ्यां यकारवकाराभ्यां परस्य न वृद्धिः किंतु ताभ्यां पूर्वौ क्रमादैचावागमौ स्तः । वैयासकिः । वारुडकिरित्यादि । **गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्च्फञ्** ।४।१।९८। **व्रातच्फञोरस्त्रियाम्** ।५।३।११३। व्रातवाचिभ्यश्च्फञन्तेभ्यश्च स्वार्थे ञ्यः स्यान्न तु स्त्रियाम् । कौञ्जायन्यः । बहुत्वे तद्राजत्वाल्लुग्वक्ष्यते । ब्राध्नायन्यः । स्त्रियां कौञ्जायनी । गोत्रत्वेन जातित्वान्ङीष् । अनन्तरापत्ये कौञ्जिः । **नडादिभ्यः फक्** ।४।१।९९। गोत्र इत्येव । नाडायनः । चारायणः । अनन्तरो नाडिः । **हरितादिभ्योऽञः** ।४।१।१००। एभ्योऽञन्तेभ्यो यूनि फक् । हारितायनः । इह गोत्राधिकारेऽपि सामर्थ्याद्यून्ययम् । नहि गोत्रादपरो गोत्रप्रत्ययः । बिदाद्यन्तर्गणो हरितादिः । **यञिञोश्च** ।४।१।१०१। गोत्रे यौ यञिञौ तदन्तात् फक् स्यात् । अनातीन्युक्तेरापत्यस्येति यलोपो न । गार्ग्यायणः । दाक्षायणः । **शारद्वच्छुनकदर्भाद्भृगुवत्साग्रायणेषु** ।४।१।१०२। गोत्रे फक् । अञिञोरपवादः । आद्यौ बिदादी । शारद्वतायनो भार्गवश्चेत् । शारद्वतोऽन्यः । शौनकायनो वात्स्यश्चेत् । शौनकोऽन्यः । दार्भायण आग्रायणश्चेत् । दार्भिरन्यः । **द्रोणपर्वतजीवन्तादन्यतरस्याम्** ।४।१।१०३। एभ्यो गोत्रे फग् वा । द्रौणायनः । द्रौणिः । पार्वतायनः । पार्वतिः । जैवन्तायनः । जैवन्तिः । अनादिरिह द्रोणः । अश्वत्थाम्न्यनन्तरे तूपचारात् । **अनृष्यानन्तर्ये बिदादिभ्योऽञ्** ।४।१।१०४। एभ्योऽञ् गोत्रे ये त्वत्रानृषयस्तेभ्य अनन्तरे । सूत्रे स्वार्थे ष्यञ् । बिदस्य

एवं संज्ञा श्वशुरस्यापत्यं श्वाशुरिरित्यत्र 'राजश्वशुरात्–' इति यत् । मिमीते माता, तस्याः स्वसा मातृस्वसा । इह 'मातृपितृभ्यां स्वसा' इति षत्वं न ॥ नन्वेवं वाहवः श्वाशुरिरिति पूर्वोक्तौ न सिध्यत इति चेत् । नैवम् । अणिञोर्विधौ शब्दविशेषानुपादानादप्रतिषिद्धेष्वपि तत्प्रवृत्तेः ॥—**व्यासे**ति ॥ वेदान् व्यस्यतीति वेदव्यासः 'कर्मण्यण्' भीमो भीमसेन इतिवदेकदेशग्रहणम् ॥—**न य्वाभ्याम्**—॥ य्वाभ्यां किम् । न अर्थो यस्या नार्थिः, तस्यापत्यं नार्थिः ॥ पदान्ताभ्यां किम् । याज्ञिकः ॥ ऐचो विषयप्रदर्शनाय नेति निषेधोक्तिः । तेनेह न । दाध्यश्विर्मध्वश्विः । न ह्यत्र य्वाभ्यां परस्य वृद्धिप्रसक्तिरस्ति ॥ क्वचित्तु वृद्धिप्रसक्तिसत्त्वेऽपि नेष्यते । द्वे अशीती भृतो भूतो भावी वा द्व्याशीतिकः ॥—**वारुडकिरि**ति । वरुडादयो जातिविशेषाः । वकारस्यापदान्तत्वात् 'न य्वाभ्याम्–' इत्यैज् न ॥—**इत्यादी**ति । नैषादकिः, चाण्डालकिः, बैम्बकिः ॥—**गोत्रे कुञ्ज**—॥ इतः प्राक् 'एको गोत्रे' इत्यादि सूत्रद्वयं चेत्पठ्यते तर्ह्यत्रत्यं गोत्रग्रहणं त्यक्तुं शक्यमित्याहुः ॥ च्फञो ञकारो वृद्ध्यर्थः । कौञ्जायनाः । चकारस्तु 'व्रातच्फञोः–' इत्यत्र विशेषणार्थः । तेन 'अश्वादिभ्यः फञ्' आश्वायन इत्यत्र ञ्यो न भवति ॥ अत्रेदमवधेयम् । कौञ्जायन्य इत्यादावेकवचने द्विवचने च ञ्यस्य ञित्त्वादाद्युदात्तत्वमेव । बहुत्वे तु ञ्यस्य लुकि च्फञश्चकारञकारयोस्तुल्यबलयोर्विरोधे सति परत्वात् ञित्स्वरेणाद्युदात्तत्वे प्राप्ते भाष्यादौ 'तद्धितस्य कितः' इत्यत्र योगं विभज्य 'चितः' इत्यनुवर्त्य 'तद्धितस्य चितोऽन्तोदात्तत्वम्' इति व्याख्यानात् 'कौञ्जायनाः, इत्यत्रान्तोदात्तत्वमेव भवति । न चैवं हि फगेवास्तु किमनेन गुरुनिर्देशेनेति वाच्यम् । तथा हि सति 'व्रातफकोरस्त्रियाम्' इति सूत्रप्रणयनापत्त्या नाडायनादिभ्योऽपि ञ्यः स्यादिति ॥ कुञ्ज, ब्रध्न, शङ्ख, शाकटेत्यादि ॥—**व्रातच्फञो**—॥ 'पूगाञ्ञ्योऽग्रामणी–' इत्यतोऽनुवर्तनादाह—**ञ्यः स्यादि**ति । व्रातवाचिभ्यः 'कापोतपाक्यः' इत्युदाहरिष्यति ॥ अस्त्रियां किम् । कपोतपाका स्त्री ॥—**तद्राजत्वादि**ति । 'ञ्यादयस्तद्राजाः' इति सूत्रेणेति शेषः ॥—**लुग्वक्ष्यत** इति । 'तद्राजस्य बहुषु–' इत्यनेनेति शेषः ॥—**कौञ्जायनी**ति । इह सति ञ्यप्रत्यये योपधत्वात् 'जातेः' इति ङीषभावे टापि रूपे स्वरे च विशेषो बोध्य इत्याहुः ॥—**यञिञोश्च** ॥ अधिकारप्राप्तं गोत्रग्रहणं यञिञोर्विशेषणं न तु विधेयस्य फकः, व्याख्यानात्तदेतदाह—**गोत्रे यावि**ति ॥ गोत्रे किम् । 'द्वीपादनुसमुद्रं यञ्' द्वीपे भवो द्वैप्यः । सुतंगमादिभ्यश्चातुरर्थिक इञ् । तदपत्ये फक् मा भूत् ॥—**फक् स्यादि**ति । सामर्थ्याद्यून्ययम् ॥—**शारद्वच्छुनक**—॥ भृगुः शरद्वतोऽपत्यं न भवति, पूर्वभावित्वात् । एवं शुनकस्यापत्यं न भवति वत्सः । अतोऽत्र भार्गवश्च वात्स्यश्चाग्रायणश्चेति द्वन्द्वे 'अत्रिभृगु–' इति 'यञिञोश्च' इति च यथासंभवं लुग् बोध्यः ॥ यद्यप्यत्र बहुत्वाभावात् 'अत्रिभृगु–' इत्यादिना लुग् दुर्लभः । तथापि युगपदधिकरणवचनतायां वर्तिपदानां बह्वर्थत्वात्सौत्रत्वाद्वा स्यादेव लुक् । अतो व्याचष्टे—**भार्गवश्चेदि**ति ॥—**वात्स्यश्चेदि**ति च ॥—**अनादिरि**ति ॥ अश्वत्थाम्नः पिता यो महाभारते प्रसिद्धः, तदपेक्षयाऽन्य एवायं द्रोण इत्यर्थः ॥—**अश्वत्थाम्नी**त्यादि । द्रोणाचार्यस्यानन्तरापत्ये अश्वत्थाम्नि द्रोणायन इति प्रयोगो भाष्योक्त इत्यर्थः ॥—**अनृष्या**—॥ 'अनृषि' इति पञ्चम्याः सौत्रो लुक् ॥ अनृषिभ्य इत्यर्थः ॥—**सूत्रे** इति ॥ आनन्तर्य इत्यत्रे-

---

१ न इति—अयं च निषेधो येननाप्राप्तन्यायेन 'तद्धितेष्वचामादेः' इति वृद्धेरेव, तेन 'द्व्याशीतिकः' इत्यत्र 'संख्यायाः संवत्सर–' इति वृद्धिर्भवत्येवेति शेखरकाराः ।

गोत्रापत्यं बैदः । अनन्तरो बैदिः । बाह्वादेराकृतिगणत्वादिञ् । पुत्रस्यापत्यं पौत्रः । दौहित्रः । **गर्गादिभ्यो यञ्** ।४।१।१०५। गोत्र इत्येव । गार्ग्यः । वात्स्यः । **यञञोश्च** ।२।४।६४। गोत्रे यद्यञन्तमञन्तं च तदवयवयोरेतयोर्लुक्स्यात्तत्कृते बहुत्वे नतु स्त्रियाम् । गर्गाः । वत्साः । विदाः । ऊर्वाः । तत्कृते इति किम् । प्रियगार्ग्याः । स्त्रियां तु गार्ग्यः स्त्रियः । गोत्रे किम् । द्वैप्याः । औत्साः । प्रवराध्यायप्रसिद्धमिह गोत्रम् । तेनेह न । पौत्राः । दौहित्राः । **मधुबभ्र्वोर्ब्राह्मणकौशिकयोः** ।४।१।१०६। गोत्रे यञ् । माधव्यो ब्राह्मणः । माधवोऽन्यः । बाभ्रव्यः कौशिकऋषिः । बाभ्रवोऽन्यः । बभ्रुशब्दस्य गर्गादिपाठात्सिद्धे नियमार्थमिदम् । गर्गादिपाठफलं तु लोहितादिकार्यम् । बाभ्रव्यायणी । **कपिबोधादाङ्गिरसे** ।४।१।१०७। गोत्रे यञ् स्यात् । काप्यः । बौध्यः । आङ्गिरसे किम् । कापेयः । बौधिः । **वतण्डाच्च** ।४।१।१०८। आङ्गिरस इत्येव । वातण्ड्यः । अनाङ्गिरसे तु गर्गादौ शिवादौ च पाठाद्यञणौ । वातण्ड्यः । वातण्डः । **लुक् स्त्रियाम्** ।४।१।१०९। वतण्डाच्चेति विहितस्य लुक् स्यात् स्त्रियाम् । शार्ङ्गरवादित्वान् ङीन् । वतण्डी । अनाङ्गिरसे तु वातण्ड्यायनी । लोहितादित्वात् ष्फः । अणि तु वातण्डी । ऋषित्वाद्वक्ष्यमाणः ष्यङ् न । **अश्वादिभ्यः फञ्** ।४।१।११०। गोत्रे । आश्वायनः ॥ (ग) **पुंसि जाते** ॥ पुंसीति तु प्रकृतिविशेषणम् । जातस्य गोत्रापत्यं जातायनः । पुंसीति किम् । जाताया अपत्यं जातेयः । **भर्गात्त्रैगर्ते** ।४।१।१११। गोत्रे फञ् । भार्गायणस्त्रैगर्तः । भार्गिरन्यः । **शिवादिभ्योऽण्** ।४।१।११२। गोत्र इति निवृत्तम् ।

त्यर्थः ॥—**स्वार्थ** इति । चातुर्वर्ण्यादेराकृतिगणत्वादिति भावः ॥ वैदिरित्यत्र ऋष्यणनाशङ्क्याह—**बाह्वादेरि**ति ॥ विद, उर्व, कश्यप, कुशिक, भरद्वाज, उपमन्यु, विश्वानर, ॥ 'परस्त्री परशुं च' इत्यादि ॥—**गर्गादिभ्यो**—॥ गर्ग, व्याघ्रपाद, पुलस्ति, बभ्रु, मण्ड, वतण्ड, कपि, कत, शकल, कण्व, अगस्ति, कुण्डिनी, यज्ञवल्क, पराशर, जमदग्नि, इत्यादि ॥ कथं तर्हि 'रामो जामदग्न्यः' इति । अनन्तरापत्ये ह्ययम् । सत्यम् । अनन्तरेऽपि गोत्रत्वारोपाद्बोध्यः ॥—**यञञोश्च** ॥ 'ण्यक्षत्रियार्ष-' इत्यतो लुगिति, 'तद्राजस्य-' इति सूत्राद्बहुषु तेनैवास्त्रियामिति चानुवर्तते 'यस्कादिभ्यो गोत्रे' इत्यतो गोत्र इति च तदाह—**गोत्रे यद्यञन्तमि**त्यादि । प्रवराध्यायप्रसिद्धगोत्रवाचिनौ केवलौ यञञौ न भवत इति गोत्र इत्यनेन तदन्तं विशेषितम् ॥—**तदवयवयोरि**ति । 'निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति' इति भावः ॥—**प्रवराध्यायेति** । एतच्च 'स्त्रीपुंसाभ्याम्-' इति सूत्रे 'लौकिकस्य गोत्रस्य ग्रहणम्' इति भाष्यमुपादाय कैयटेनोक्तमिति भावः ॥ —**तेनेह ने**ति । यद्यत्र लौकिकं गोत्रमपत्यमात्रं गृह्येत, तदा स्यादेवातिप्रसङ्ग इति भावः ॥—**लोहितादी**ति—॥ 'सर्वत्र लोहितादि-' इत्यादिना ष्फः ॥ ष्फेणोक्तेऽपि स्त्रीत्वे षित्वसामर्थ्यात् ङीषित्याशयेनाह—**बाभ्रव्यायणी**ति । गर्गादिगण एव 'बभ्रुः कौशिके' इति पाठ्यम् । एवं हि द्विर्बभ्रुग्रहणं न कर्तव्यं भवतीति हरदत्तादयः ॥—**कापेय इति** ॥ 'इतश्चानिञः' इति ढक् । कपेर्गर्गादिगणपाठो लोहितादिकार्यार्थः । तेन काप्यायनीति सिध्यति ॥—**बौधिरि**ति । अनृषित्वादिञ् बाह्वादित्वाद्वा ॥—**वतण्डाच्च** ॥ यञणोः प्राप्तयोराङ्गिरसे यञेवेति नियमार्थं सूत्रम् ॥—**लुक् स्त्रियाम्** ॥—**विहितस्येति** । 'परिशेषितस्य वा' इति बोध्यम् । एतच्च 'आङ्गिरसे' इत्यनुवृत्त्या लभ्यते ॥ यद्यपि 'वतण्डाल्लुक् स्त्रियाम्' इत्येकसूत्रकरणेऽपि 'आङ्गिरसे' इत्यनुवृत्त्या अनाङ्गिरसे यञणोर्लुगभावात् स्त्रियामिष्टं सिध्यति । तथापि पुंस्याङ्गिरसे यञणोरुभयोः प्राप्तिरनिष्टेति तद्वारणाय पृथक् सूत्रं कृतम् ॥—**ऋषित्वादि**ति ॥ न चैवं 'ऋष्यन्धक-' इत्यणि सिद्धे शिवादिगणे वतण्डपाठो व्यर्थ इति शङ्क्यम् । गर्गादिपाठेन यञा बाधात्तन्निवृत्तये तत्पाठस्यावश्यकत्वात् ॥—**ष्यङे**ति । 'अणिञोरनार्षयोः-' इति सूत्रेणेति भावः ॥—**अश्वादिभ्यः**—॥—**गोत्र** इति । इह गणे बैल्व, आनडुह्य, आत्रेय, इति गोत्रप्रत्ययान्तास्त्रयः पठ्यन्ते तेभ्यस्तु यून्येव । 'एको गोत्रे, गोत्राद्यूनि-' इति वचनात् । तत्र बिलिर्नाम राजर्षिस्ततो 'वृद्धेत्कोसला-' इति ञ्यङ् । आनडुह्यशब्दो गर्गादियञन्तः । आत्रेयशब्दो ढगन्त इति ज्ञेयः ॥—**पुंसि जात** इति । गणसूत्रमिदम् । जातशब्दे पुंसि विद्यमाने फञ् इत्यर्थः ॥ कस्मादित्याकाङ्क्षायामर्थाज्जातशब्दादिति लभ्यते ॥—**जाताया** इति । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणाद्वा प्राप्तिः ॥—**शिवादिभ्योऽण्** ॥ ननु विशेषविहितानिञादीन् बाधित्वा अणेवारम्भसामर्थ्याद्भविष्यति किमनेनाण्ग्रहणेन । अत्राहुः । ऋषिषेणशब्दोऽत्र गणे पठ्यते, ततः प्राप्तमिञं बाधित्वा परत्वात् 'सेनान्तलक्षण-' इति ण्ये प्राप्ते इह पाठसामर्थ्याद्यथाप्राप्तप्रत्यय इञेव स्यान्न त्वण् । तथा चात्राण्ग्रहणमावश्यकमित्येके ॥ अणधिकारादणेव स्यान्नान्य इत्यण्ग्रहणं स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमित्यन्ये ॥ शिव, ककुत्स्थ, वतण्ड, जरत्कारु, विपाद्, तक्षन्, विश्रवण, रवण, ऋषिषेण, विरूपाक्षेत्यादि ॥—**गोत्र** इति ॥—**निवृत्तमि**ति । एतच्च वृत्तौ कैयटे च स्थितम् ॥ यद्यपि 'गोत्रसंज्ञासूत्रपर्यन्तं गोत्राधिकारः' इति 'यूनि लुक्' इति सूत्रस्थभाष्यकैयटाभ्यां लभ्यते । तथापि तन्मतान्तरमिति भावः ॥ एवं चेत्ततः प्रभृत्यपत्यसामान्ये प्रत्यया भवन्तीति स्थितम् ॥ शुभ्रादित्वान्नित्यं ढकि प्राप्ते जरत्कारुशब्दोऽत्राणर्थं पठ्यते । जारत्कारवः ॥ ढकि तु 'ढे लोपोऽकद्र्वाः' इत्युलोपः । जारत्कारेयः ॥ कुञ्जादित्वात् 'गोत्रे कुञ्जादिभ्यः' इति नित्यं च्फञि प्राप्ते विपाट्शब्दोऽत्राणर्थं पठ्यते । वैपाशः वैपाशायन्यः ॥

शिवस्यापत्यं शैवः । गाङ्गः । पक्षे तिकादित्वात् फिञ् । गाङ्गायनिः । शुभ्रादित्वाड्ढक् । गाङ्गेयः । **अवृद्धाभ्यो नदीमानुषीभ्यस्तन्नामिकाभ्यः** ।४।१।११३। अवृद्धेभ्यो नदीमानुषीनामभ्योऽण् स्यात् । ढकोऽपवादः । यामुनः । नार्मदः । चिन्तिताया अपत्यं चैन्तितः । अवृद्धेभ्यः किम् । वासवदत्तेयः । नदीत्यादि किम् । वैनतेयः । तन्नामिकाभ्यः किम् । शोभनाया अपत्यं शौभनेयः । **ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्च** ।४।१।११४। ऋषयो मन्त्रद्रष्टारः । वासिष्ठः । वैश्वामित्रः । अन्धकेभ्यः, श्वाफल्कः । वृष्णिभ्यः, वासुदेवः । आनिरुद्धः । शौरिरिति तु बाह्वादित्वादिञ । कुरुभ्यः, नाकुलः । साहदेवः । इञ एवायमपवादो मध्येऽपवादन्यायात् । अत्रिशब्दात्तु परत्वाड्ढक् । आत्रेयः । **मातुरुत्संख्यासंभद्रपूर्वायाः** ।४।१।११५। संख्यादिपूर्वस्य मातृशब्दस्योदादेशः स्यादण्प्रत्ययश्च । द्वैमातुरः । षाण्मातुरः । सांमातुरः । भाद्रमातुरः । आदेशार्थं वचनं प्रत्ययस्तूत्सर्गेण सिद्धः । स्त्रीलिङ्गनिर्देशोऽर्थापेक्षः । तेन धान्यमातुर्न । संख्येति किम् । सौमात्रः । शुभ्रादित्वाद्वैमात्रेयः । **कन्यायाः कनीन च** ।४।१।११६। ढकोऽपवादोऽण् तत्सन्नियोगेन कनीनादेशश्च । कानीनो व्यासः कर्णश्च । अनूढाया एवापत्यमित्यर्थः । **विकर्णशुङ्गच्छगलाद्वत्सभरद्वाजात्रिषु** ।४।१।११७। अपत्येऽण् । वैकर्णो वात्स्यः । वैकर्णिरन्यः । शौङ्गो भारद्वाजः । शौङ्गिरन्यः । छागल आत्रेयः । छागलिरन्यः । केचित्तु शुङ्गेत्याबन्तं पठन्ति तेषां ढक् प्रत्युदाहरणम् । शौङ्गेयः । **पीलाया वा** ।४।१।११८। तन्नामिकाणं बाधित्वा द्व्यच इति ढकि प्राप्ते पक्षेऽण् विधीयते । पीलाया अपत्यं पैलः । पैलेयः । **ढक् च मण्डूकात्** ।४।१।११९। चादण् । पक्षे इञ् । माण्डूकेयः । माण्डूकः । माण्डूकिः । **स्त्रीभ्यो ढक्** ।४।१।१२०। स्त्रीप्रत्ययान्तेभ्यो ढक् स्यात् । वैनतेयः । बाह्वादित्वात्सौमित्रिः । शिवादित्वात्सापत्नः । **द्व्यचः** ।४।१।१२१। द्व्यचः स्त्रीप्रत्ययान्तादपत्ये ढक् । तन्नामिकाणोऽपवादः । दात्तेयः । पार्थ इत्यत्र तु तस्येदमित्यण् । **इतश्चानिञः** ।४।१।१२२। इकारान्ताद् द्व्यचोऽपत्ये ढक् स्यात् न त्विञन्तात् । दौलेयः । नैधेयः । **शुभ्रादिभ्यश्च** ।४।१।१२३। ढक् स्यात् । शुभ्रस्यापत्यं शौभ्रेयः । **प्रवाहणस्य ढे** ।७।३।२८। प्रवाहणशब्दस्योत्तरपदस्याचामादेरचो वृद्धिः पूर्वपदस्य तु वा ढे परे । प्रवाहणस्यापत्यं प्रावाहणेयः । प्रवहाणेयः । **तत्प्रत्ययस्य च** ।७।३।२९। ढान्तस्य प्रवाहणस्योत्तरपदस्यादेरचो वृद्धिः पूर्वपदस्य तु वा । प्रवाहणेयस्या-

---

'उदीचाम्–' इतीञि च प्राप्ते तक्षन्शब्दोऽत्राणर्थं पठ्यते ण्यप्रत्ययेन समावेशोऽत्रेष्यते, न लिङा । ताक्ष्णः ताक्ष्ण्यः ॥ विश्रवणरवणशब्दावत्र पठ्येते तौ च विश्रव.शब्दस्यादेशौ । विश्रवसोऽपत्यं वैश्रवणः रावणः ॥—**अवृद्धाभ्यो**—॥ 'अवृद्धेभ्यो नदीमानुषीनामभ्यः' इत्येव सूत्रयितुं युक्तमित्याशयेन व्याचष्टे—**अवृद्धेभ्य** इत्यादिना ॥—**द्वैमातुर** इति ॥ 'तद्धितार्थ' इत्यादिना समासः । अत्र 'द्वयोर्मात्रोरपत्यम्' इति विग्रहो, न तु 'द्विमात्रोरपत्यम्' इति । 'दिक्संख्ये संज्ञायाम्' इति नियमेनासंज्ञायां समासासंभवात् ॥—**धान्यमातुर्न**ेति ॥ 'अभिव्यक्तपदार्थाः–' इत्यनेन जननीवाचिन एव ग्रहणे सिद्धेऽपि तस्य स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थः स्त्रीलिङ्गनिर्देश इति भावः ॥ 'अभिव्यक्त–' इत्यस्यानित्यताया ज्ञापनार्थ इति त्वन्ये ॥—**कन्यायाः**—॥ ननु कन्या ह्यक्षतयोनिः, तस्याश्चापत्यसंभव एव नास्तीत्याशङ्कयाह—**अनूढाया** इति । अविवाहिताया इत्यर्थः ॥—**विकर्ण**—॥ वात्स्यादीनामपत्यप्रत्ययान्तानां द्वन्द्वे 'यञञोश्च' 'अत्रिभृगुकुत्स–' इति सूत्राभ्यामपत्यप्रत्ययस्य लुक् । न चात्र वत्सादीनामेव द्वन्द्वोऽस्त्विति शक्यम् । मूलभूतानां तेषां विकर्णादीन् प्रत्यपत्यत्वाभावादतो व्याचष्टे—**वात्स्यश्चे**त्यादि । 'युगपदधिकरणवचनतायां बहुत्वमस्ति' इति 'शरद्वच्छुनक–' सूत्र एवोक्तम् ॥—**पक्षे इञि**ति ॥ पूर्वसूत्राद्वाग्रहणानुवृत्तेरिति भावः ॥—**स्त्रीभ्यो ढक्** ॥ बहुवचननिर्देशान्न स्वरूपस्य ग्रहणम्, नाप्यर्थस्य । ढगर्थतया शुभ्रादिषु विमातृशब्दपाठात् । किं तु स्त्र्यधिकारोक्तटावादेर्ग्रहणम् । न तु विप्रकृष्टक्तिन्नादेरित्याशयेनाह—**स्त्रीप्रत्ययान्तेभ्य** इति । तेन 'दरदोऽपत्यं दारदः' इत्यत्र ढक् न भवति । स्त्र्यर्थग्रहणे तु स्यादेवात्र ढक् । दरच्छब्दो हि जनपदक्षत्रियवाचीति ततोऽपत्यार्थे 'द्व्यञ्मगध–' इत्यणि तस्य स्त्रियाम् 'अतश्च' इति लुकि दरच्छब्दस्य स्त्र्यर्थवाचित्वात् । 'ढक्च–' इति वर्तमाने पुनरिह ढग्ग्रहणमण्संबद्धस्य ढको निवृत्त्यर्थम् । यद्यपि 'चानुकृष्टं नोत्तरत्र' इति परिभाषया अणिह न प्रवर्तते । तथापि तस्या अनित्यत्वज्ञापनाय ढग्ग्रहणमित्याहुः ॥—**तस्येदम्**िति । शिवादित्वादपत्य एवाणित्यन्ये ॥—**इतश्च**—॥ इतः किम् । दाक्षिः ॥ अनिञः किम् । दाक्षायणः ॥ द्व्यचः किम् । उदधेरपत्यमौदधः ॥ काशिकायां 'मरीचेर्मारीचः' इत्युदाहृतम् । तदसत् । बाह्वादित्वेनेञ्प्रवृत्तेः । न चास्य बाह्वादित्वमविवक्षितम् । 'मरीचिशब्दो बाह्वादिषु पठ्यते' इति 'मिदचोऽन्त्यात्परः' इति सूत्रे भाष्ये स्थितत्वात् ॥—**आत्रेय** इति ॥ परत्वादयमृष्यणं बाधत इति भावः ॥—**शुभ्रादिभ्यश्च** ॥ चकारस्त्वाकृतिगणत्वद्योतनार्थ इत्याहुः । मृकण्डशब्दोऽत्र पठ्यते मार्कण्डेयः । शुभ्र, मृकण्ड, अश्व, विमातृ, विधवा, गोधा, प्रवाहणेत्यादि । आकृतिगणोऽयम् ॥ तेन पाण्डवेय इति सिद्धम् ॥ इहादन्तेषु इञ् प्राप्तः, विधवाशब्दात्क्षुद्रालक्षणो ढक्, चतुष्पाज्जातिवाचिषु ढञ् गोधाशब्दाद्ढ्रग्वचनात्सोऽपि भवति, क्वचिदौत्सर्गिकोऽण् प्राप्त इति बोध्यम् ॥—**प्रवाहणस्य ढे** ॥ उत्तरपदस्येत्यधिक्रियते । 'अर्धात्परीमाण–' इत्यतः 'पूर्वस्य तु वा' इति अनुवर्तते तदाह—**उत्तरपदस्याचामादे**रित्यादि । नित्यमुत्तरपदवृद्धेः फलं तु 'प्रवाहणेयीभार्यः' इत्यत्र 'वृद्धिनिमित्तस्य' इति पुंवद्भावप्रतिषेधः ॥—**तत्प्रत्ययस्य च** ॥

पत्यं प्रावाहणेयिः । प्रवाहणेयिः । बाह्यतद्धितनिमित्ता वृद्धिर्दाश्रयेण विकल्पेन बाधितुं न शक्यत इति सूत्रारम्भः । ⌛ **विकर्णकुषीतकात्काश्यपे** ।४।१।१२४। अपत्ये ढक् । वैकर्णेयः । कौषीतकेयः । अन्यो वैकर्णिः । कौषीतकिः । ⌛ **भ्रुवो वुक् च** ।४।१।१२५। चाड्ढक् । भ्रौवेयः । ⌛ **कल्याण्यादीनामिनङ्** ।४।१।१२६। एषामिनङादेशः स्यात् ढक् च । काल्याणिनेयः । बान्धकिनेयः । ⌛ **कुलटाया वा** ।४।१।१२७। इनङ्मात्रं विकल्प्यते ढक् तु नित्यः । पूर्वेणैव । कौलटिनेयः । कौलटेयः । सती भिक्षुक्यत्र कुलटा । या तु व्यभिचारार्थं कुलान्यटति तस्याः क्षुद्राभ्यो वेति पक्षे ढ्रक् । कौलटेरः । ⌛ **हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च** ।७।३।१९। हृदाद्यन्ते पूर्वोत्तरपदयोरचामादेरचो वृद्धिर्ञिति णिति किति च । सुहृदोऽपत्यं सौहार्दिः । सुभगाया अपत्यं सौभागिनेयः । सक्तुप्रधानाः सिन्धवः सक्तुसिन्धवः । तेषु भवः साक्तुसैन्धवः । ⌛ **चटकाया ऐरक्** ।४।१।१२८॥ ❀ **चटकस्येति वाच्यम्** ॥ लिङ्गविशिष्टपरिभाषया स्त्रिया अपि । चटकस्य चटकाया वा अपत्यं चाटकैरः ॥ ❀ **स्त्रियामपत्ये लुग्वक्तव्यः** ॥ तयोरेव स्त्र्यपत्यं चटका । अजादित्वाट्टाप् । ⌛ **गोधाया ढ्रक्** ।४।१।१२९। गौधेरः । शुभ्रादित्वात्पक्षे ढक् । गौधेयः । ⌛ **आरगुदीचाम्** ।४।१।१३०। गौधारः । रका सिद्धे आकारोच्चारणमन्यतो विधानार्थम् । जडस्यापत्यं जाडारः । पण्डस्यापत्यं पाण्डारः । ⌛ **क्षुद्राभ्यो वा** ।४।१।१३१। अङ्गहीनाः शीलहीनाश्च क्षुद्रास्ताभ्यो वा ढ्रक् । पक्षे ढक् । काणेरः । काणेयः । दासेरः । दासेयः । ⌛ **पितृष्वसुश्छण्** ।४।१।१३२। अणोऽपवादः । पैतृष्वस्रीयः । ⌛ **ढकि लोपः** ।४।१।१३३। पितृष्वसुरन्त्यलोपः स्याड्ढकि । अत एव ज्ञापकात् ढक् । पैतृष्वसेयः । ⌛ **मातृष्वसुश्च** ।४।१।१३४। पितृष्वसुर्यदुक्तं तदस्यापि स्यात् । मातृष्वस्रीयः । मातृष्वसेयः । ⌛ **चतुष्पाद्भ्यो ढञ्** ।४।१।१३५। ⌛ **ढे लोपोऽकद्र्वाः** ।६।४।१४७। कद्रूभिन्नस्योवर्णान्तस्य भस्य लोपः स्यात् ढे परे । कामण्डलेयः । कमण्डलुशब्दश्चतुष्पाज्जातिविशेषे । ⌛ **गृष्ट्यादिभ्यश्च** ।४।१।१३६। एभ्यो ढञ् स्यात् । अण्ढकोरपवादः । गार्ष्टेयः मित्रयोरपत्यम् । ऋष्यणि प्राप्ते ढञ् । ⌛ **केकयमित्त्रयुप्रलयानां यादेरियः** ।७।३।२। एषां यकारादेरिय् आदेशः स्यात्

'प्रवाहणस्य' इति वर्तते, तच्छब्देन ढप्रत्ययः परामृश्यते तदाह—**ढान्तस्ये**त्यादि ॥—**बाह्यतद्धितनिमित्ते**ति । ढक्प्रत्ययान्ताद्बहिर्भूतो य इञ् तन्निमित्तेत्यर्थः ॥—**कल्याण्यादीनाम्**—॥ इह परस्त्रीशब्दः पठ्यते । 'परस्य स्त्री परस्त्री' इति षष्ठीसमासः । पारस्त्रैणेयः । परभार्यायामुत्पन्न इत्यर्थः । अनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः ॥ बिदादिगणे तु 'परस्त्री परशुं च' इति पठ्यते । प्राप्नोतीति शेषः ॥ तत्र परा चासौ स्त्री चेति कर्मधारयः । परस्त्रिया अपत्यं पारशवः । ब्राह्मणाच्छूद्रायां तेनैवोढायामुत्पन्नः । सा च जात्यन्तरयोगात्परस्त्री । न च परश्वादेशस्य स्थानिवद्भावात्पारशवेऽपि 'अनुशतिकादीनां च' इत्युभयपदवृद्धिः स्यादिति वाच्यम् । सन्यादेशे पूर्वोत्तरपदसंप्रमोहात्तदप्रवृत्तेः । इह गणे स्त्रीप्रत्ययान्तानां ढकः सिद्धत्वादिनङर्थं ग्रहणम् । अन्येषां तूभयार्थम् । कल्याणी, सुभगा, दुर्भगा, बन्धकी, परस्त्रीत्यादि ॥—**कुलटाया वा** ॥ शकन्ध्वादित्वात्पररूपमत एव निपातनाद्वा ॥—**सती भिक्षुक्यत्रे**ति । अत्र इनङ्विधौ । तथा चोक्तममरेण —'अथ बान्धकिनेयः स्याद्बन्धुलश्चासतीसुतः । कौलटेरः कौलटेयो भिक्षुकी तु सती यदि । तदा कौलटिनेयः स्यात्कौलटेयोपि चात्मजः' इति ॥ केचित्तु क्षुद्राया अपि इनङा तृतीयं रूपं कौलटिनेय इतीच्छन्ति ॥—**पक्षे ढगि**ति । ढगपि पक्षे भवत्येवेति भावः ॥—**हृद्भग**—॥ 'पूर्वपदस्य च' इति चकारेण 'उत्तरस्य' इत्यनुकृष्यते तदाह—**पूर्वोत्तरपदयोरि**ति ॥ 'महते सौभगाय' इत्यत्र तूद्गात्रादित्वादञ् छान्दसत्वान्नोत्तरपदवृद्धिरित्याशयः ॥—'चटकायाः' इति स्त्रीलिङ्गनिर्देशात्पुंसि न स्यादित्याशङ्क्याह—**चटकस्ये**ति ॥—**वाच्यमि**ति । एवं च 'चटकादैरक्' इत्येव सांप्रदायिकः पाठः, इति न्यासकृदुक्तिवार्तिकविरोधादुपेक्ष्या ॥—**तयोरेवे**ति । तत्र टावन्तात्तद्धितलुकि 'लुक्तद्धितलुकि' इति टापो लुकि जातिलक्षणङीषं बाधित्वा अजादिलक्षणष्टाविति भावः ॥—**गौधेर** इति ॥ ढस्य ऐयादेशे कृते 'लोपो व्योः—' इति यलोपः ॥—**आरगुदीचाम्** ॥ वचनादेव ढ्रग्ढगारकां पर्याये सिद्धे उदीचांग्रहणं पूजार्थम् ॥ 'अरक्' इति न सूत्रितं 'यस्येति-च' इत्याकारलोपे 'गौधरः' इत्यनिष्टप्रसङ्गात् ॥—**अन्यत** इति । अनाकारान्तात्लक्ष्यानुरोधेन कुतश्चिदित्यर्थः ॥—**पण्डस्ये**ति । पण्डो नपुंसकः, तस्यापत्यं तु कृत्रिमादिरिति ॥—**क्षुद्राभ्यः**—॥ अर्थगतं स्त्रीत्वं शब्दे आरोप्य स्त्रीलिङ्गनिर्देशः ॥—**गृष्ट्यादिभ्यश्च** ॥ गृष्टि, हलि, बलि, कुद्रि, अग(जब)स्ति, मित्त्रयु ॥—**अण्ढकोरपवाद** इति । इहान्त्ययोर्द्वयो ऋषित्वादण् प्राप्तः, अन्येभ्यस्तु 'इतश्चानिञः' इति विवेकः ॥—**गार्ष्टेय** इति । सकृत्प्रसूता सर्वापि गृष्टिः, न तु गौरेव । अतोऽत्र न 'चतुष्पाद्भ्यः—' इत्यनेन ढञ्सिद्धिः ॥—**केकय**—॥ केकयस्यापत्यं स्त्री कैकेयी । 'जनपदशब्दात्क्षत्रियादञ्' मैत्रेयिकया श्लाघ्यते । मित्रयूनां भावेनेत्यर्थः । 'गोत्रचरणाच्छ्लाघात्याकार—' इति वुञ् । तत्र हि लौकिकं गोत्रं गृह्यते, लोके च 'ऋषिशब्दो गोत्रम्' इति प्रसिद्धं इति काशिका । एतच्च यदा मित्रयुशब्देऽभेदोपचारात्तदपत्यसंताने वर्तते, तदा बोध्यम् । अन्यथा 'मित्रयूनाम्' इति बहुवचनान्तेन विग्रहो न स्यात् ॥ प्रलयादागतं प्रालेयम् । इयादेशो वृ-

---

१ अणढकोरिति—इदन्तेभ्यः 'इतश्चानिञः' इति ढक् प्राप्तः ।

ञिति णिति किति च तद्धिते परे । इति इयादेशे प्राप्ते । दाण्डिनायनहास्तिनायनाथर्वणिकजैह्माशिनेयवाशिनायनिभ्रौणहत्यधैवत्यसारवैक्ष्वाकमैत्रेयहिरण्मयानि ।६।४।१७४। एतानि निपात्यन्ते । इति युलोपः । मैत्रेयः । मैत्रेयौ । यस्कादिभ्यो गोत्रे ।२।४।६३। एभ्योऽपत्यप्रत्ययस्य लुक् स्यात्तत्कृते बहुत्वे न तु स्त्रियाम् । मित्रयवः । अत्रिभृगुकुत्सवसिष्ठगोतमाङ्गिरोभ्यश्च ।२।४।६५। एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य लुक् स्यात् तत्कृते बहुत्वे नतु स्त्रियाम् । अत्रयः । भृगवः । कुत्साः । वसिष्ठाः । गोतमाः । अङ्गिरसः । बह्वच इञः प्राच्यभरतेषु ।२।४।६६। बह्वचः परो य इञ् प्राच्यगोत्रे भरतगोत्रे च वर्तमानस्तस्य लुक् स्यात् । पन्नागाराः । युधिष्ठिराः । न गोपवनादिभ्यः ।२।४।६७। एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य लुक् न स्यात् । बिदाद्यन्तर्गणोऽयम् । गौपवनाः । शैग्रवाः । तिककितवादिभ्यो द्वन्द्वे ।२।४।६८। एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य बहुत्वे लुक् स्यात् द्वन्द्वे । तैकायनयश्च कैतवायनयश्च । तिकादिभ्यः फिञ् तस्य लुक् । तिककितवाः । उपकादिभ्योऽन्यतरस्यामद्वन्द्वे ।२।४।६९। एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य बहुत्वे लुग्वा स्यात् द्वन्द्वे चाद्वन्द्वे च । औपकायनाश्च लामकायनाश्च नडादिभ्यः फक् तस्य लुक् । उपकलमकाः । औपकायनलामकायनाः । भ्राष्ट्रककपिष्ठलाः । भ्राष्ट्रकिकापिष्ठलयः । लमकाः । लामकायनाः । आगस्त्यकौण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डिनच् ।२।४।७०। एतयोरवयवस्य गोत्रप्रत्ययस्याऽणो

द्धिं न बाधते 'अचामादेरचो वृद्धिः, यादेरियादेश' इति भिन्नविषयत्वात् । अङ्गं तूभयोर्विशेषणं, न तु कार्यीति हरदत्तः ॥ आदिवृद्धेरपवादमेव सूत्रं विधायकमस्तु । किमनेन विषयभेदविचारेणेत्यन्ये ॥—**दाण्डिनायन**—॥—**निपात्यन्त** इति । दण्डिन् हस्तिन् आभ्यां नडादित्वात्फक्, निपातनाट्टिलोपाभावः ॥ वसन्तादिषु 'अथर्वन्' इति पठ्यते । 'अथर्वणा प्रोक्तो ग्रन्थ उपचारादथर्वा तमधीते आथर्वणिकः ॥ शुभ्रादिषु 'जह्माशिन्' इति पठ्यते तस्यापत्यं जैह्माशिनेयः ॥ वाशिनोऽपत्यं वाशिनायनिः । 'उदीचां वृद्धात्–' इति फिञ् ॥ भ्रूणहन्, धीवन्, अनयोः ष्यञि तकारोऽन्तादेशो निपात्यते । भ्रूणघ्नो भावो भ्रौणहत्यम् । धैवत्यम् । 'हनस्तोऽचिण्णलोः' इत्यनेनैव हन्तेस्तत्त्वे सिद्धे तकारनिपातनं ज्ञापयति 'धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानम्' इति । तेन वार्त्रघ्नमित्यत्र तत्त्वं न ॥ नन्वेवं 'प्रशङ्भ्याम्' इत्यादौ 'अनुदात्तस्य च–' इत्यम् दुर्वारः स्यात् । अम्विधौ धातोः स्वरूपग्रहणाभावात् । अत्राहुः । 'मृजेर्वृद्धिः' इति सूत्रस्थभाष्यपर्यालोचनया 'धातोः कार्यमुच्यमानं तत्प्रत्यये भवति' इति ज्ञापनार्थं तकारनिपातनमिति व्याख्येयम् । तेन न कोऽपि दोष इति ॥ सरयू इत्यस्याणि परे य्वादेर्वो निपात्यते । सरय्वा भवं सारवमुदकं ॥ इक्ष्वाकोरपत्यं ऐक्ष्वाकः । 'जनपदशब्दात्क्षत्रियादञ्' उलोपो निपातनात् । इक्ष्वाकुषु जनपदेषु भवः 'कोपधादण्' ऐक्ष्वाकः । अत्राप्युलोपो निपातनादेव । अञणन्तयोर्द्वयोरप्येकश्रुत्या पाठात् । बहुत्वे तु 'अञस्तद्राजत्वाल्लुक्' अणस्तु 'न' इति विशेषः । तथा च रघुः 'इक्ष्वाकूणां दुरापेऽर्थे' इति । मुरारिस्त्वाह 'ऐक्ष्वाकेषु च मैथिलेषु च फलन्त्यस्माकमद्याशिषः' इति । हिरण्यस्य विकारो हिरण्मयः । मयटि यादेर्लोपोऽत्र निपात्यते ॥—**यस्कादिभ्यो**–॥ अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रं गृह्यत इत्याशयेनाह—**अपत्यप्रत्ययस्ये**ति ॥ 'ण्यक्षत्रियार्ष–' इत्यतो लुगित्यनुवर्तते, 'तद्राजस्य–' इति सूत्रात् 'बहुषु तेनैवास्त्रियाम्' इति च, तदाह—**लुक् स्यादि**त्यादि ॥ तत्कृतेति किम् । प्रिययास्काः ॥ बहुत्वे किम् । यास्कः । शिवाद्यण् ॥ यस्क, लुह्य, द्रुह्य, कर्णाटक, वस्ति, कुद्रि, मित्रयु इत्यादि ॥—**अत्रि**—॥—**गोत्रप्रत्ययस्ये**ति । अत्रिशब्दात् 'इतश्चानिञः' इति ढक् । इतरेभ्यस्तु ऋष्यणिति बोध्यम् ॥—भरतगोत्रे उदाहरति—**युधिष्ठिरा** इति । बहुष्वेव लुक् । नेह यौधिष्ठिरिः । कुर्वलक्षणण्यं बाधित्वा बाह्वादित्वादिञ् ॥—**बिदाद्यन्तर्गणोऽयमि**ति ॥ 'यञञोश्च' इति लुगत्र प्राप्नोतीति भावः ॥—**तिककितवादिभ्यो**—॥ यद्यपि द्वन्द्वरूपाण्येव गणे पठ्यन्ते तिकादीनि पूर्वपदानि, कितवादीन्युत्तरपदानि, तथापि 'तिकादिभ्यः' इत्युक्ते पूर्वपदेष्वेव लुगाशङ्क्येत, इष्यते तूत्तरपदेष्वपि, अतः 'तिककितवादिभ्यः' इत्युक्तम् ॥—**तिककितवा** इति । अन्येऽप्यत्रोदाहर्तव्याः—औपकायनाश्च लामकायनाश्च । 'नडादिभ्यः फक्' तस्य लुक् । उपकलमकाः । भ्राष्ट्रकयश्च कापिष्ठलयश्च 'अत इञ्' तस्य लुक् भ्राष्ट्रककपिष्ठलाः । कार्ष्णाजिनयश्च कार्ष्णसुन्दरयश्च 'अत इञ्' तस्य लुक् कृष्णाजिनसुन्दरा इत्यादि ॥—**उपकादिभ्यो**—॥ अद्वन्द्वग्रहणं 'द्वन्द्वे' इत्येतन्नाधिक्रियते इति स्फुटीकरणार्थम् ॥ उपकादीनां मध्ये त्रयो द्वन्द्वास्तिककितवादिषु पठ्यन्ते 'उपकलमकाः' इत्यादयः । तेषां पूर्वेण नित्यमेव लुक्, अद्वन्द्वे त्वनेन विकल्प इति ज्ञेयम् ॥ भाष्ये 'भ्राष्ट्रकिकापिष्ठलयः' इत्युदाहरणात्तिककितवादिष्वस्य पाठोऽनार्ष इति कैयटः । तेनात्र द्वन्द्वेपि विकल्प एवोचित इत्याशयेनोदाहरति—**भ्राष्ट्रककपिष्ठला** इत्यादि । तिककितवादिषु पठितानामनेनाद्वन्द्व एव विकल्प इत्याशयेनोदाहरति—**लमकाः लामकायना** इति ॥ एवमन्येऽप्युदाहर्तव्याः । उपकाः औपकायनाः, भ्राष्ट्रकाः भ्राष्ट्रकायनाः इत्यादि ॥—**आगस्त्य**–॥ अगस्त्यशब्दादृष्यण्, कुण्डिनीशब्दात्तु गर्गादियञ् ॥ ननु कुण्डिनीशब्दस्य यञि 'भस्याढे–'

---

१ प्राच्यभरतेषु इति—भारतानां प्राच्यत्वादेव सिद्धे पुनरुपादानमन्यत्र प्राच्यग्रहणे भरतानामग्रहणस्य लिङ्गम् । तेनेञः प्राचामिति लुक्, न भरतयूनः, यौधिष्ठिरिः पिता, यौधिष्ठिरायणः पुत्र इति । २ बहुत्वे इति—तत्कृते, नतु स्त्रियामित्यपि बोध्यमिति शेखरकारः । क्वचित्तु मूल एव 'तत्कृते बहुत्वे नतु स्त्रियाम्' इति पठ्यते ।

यञश्च बहुषु लुक् स्यादवशिष्टस्य प्रकृतिभागस्य यथासंख्यमगस्ति कुण्डिनच् एतावादेशौ स्तः । अगस्तयः । कुण्डिनाः । राजश्वशुराद्यत् ।४।१।१३७॥ ॐ राज्ञो जातावेवेति वाच्यम् । ये चाभावकर्मणोः ।६।४।१६८। यादौ तद्धिते परे अन् प्रकृत्या स्यान्न तु भावकर्मणोः । राजन्यः । श्वशुर्यः । जातिग्रहणाच्छूद्रादावुत्पन्नो राजनः । अन् ।६।४।१६७। अणि अन्प्रकृत्या स्यादिति टिलोपो न । अभावकर्मणोः किम् । राज्ञः कर्म भावो वा राज्यम् । संयोगादिश्च ।६।४।१६६। इन्प्रकृत्या स्यादणि परे । चक्रिणोऽपत्यं चाक्रिणः । न मपूर्वोऽपत्येऽवर्मणः ।६।४।१७०। मपूर्वोऽन्प्रकृत्या न स्यादपत्येऽणि । भाद्रसामः । मपूर्वः किम् । सौत्वनः । अपत्ये किम् । चर्मणा परिवृतश्चार्मणो रथः । अवर्मणः किम् । चक्रवर्मणोऽपत्यं चाक्रवर्मणः ॥ ॐ वा हितनाम्न इति वाच्यम् ॥ हितनाम्नोऽपत्यं हैतनामः । हैतनामनः । ब्राह्मोऽजातौ ।६।४।१७१। योगविभागोऽत्र कर्तव्यः । ब्राह्म इति निपात्यते । अनपत्येऽणि । ब्राह्मं हविः । ततोऽजातौ । अपत्ये जातावणि ब्रह्मणष्टिलोपो न स्यात् । ब्रह्मणोऽपत्यं ब्राह्मणः । अपत्ये किम् । ब्राह्मी औषधिः । औक्षमनपत्ये ।६।४।१७३। अणि टिलोपो निपात्यते । औक्षं पदम् । अनपत्ये किम् । उक्ष्णोऽपत्यम् । षपूर्वहन्धृतराज्ञामणि ।६।४।१३५। षपूर्वो योऽन् तस्य हनादेश्च भस्यातो लोपोऽणि । औक्ष्णः । ताक्ष्णः । भ्रौणघ्नः । धृतराज्ञोऽपत्यं धार्तराज्ञः । षपूर्वेति किम् । साम्नोऽपत्यं सामनः । अणि किम् । ताक्षण्यः । क्षत्राद्घः ।४।१।१३८। क्षत्रियः । जातावित्येव । क्षात्रिरन्यः । कुलात्खः ।४।१।१३९। कुलीनः । तदन्तादपि । उत्तरसूत्रेऽपूर्वपदादिति लिङ्गात् । आढ्यकुलीनः । अपूर्वपदादन्यतरस्यां यड्ढकञौ ।४।१।१४०। कुलादित्येव । पक्षे खः । कुल्यः । कौलेयकः । कुलीनः । पदग्रहणं किम् । बहुकुल्यः । बाहुकुलेयकः । बहुकुलीनः । महाकुलादञ्खञौ ।४।१।१४१। अन्यतरस्यामित्यनुवर्तते । पक्षे

इति पुंवद्भावे 'नस्तद्धिते' इति लोपः प्राप्नोति । न च 'संयोगादिश्च' इति प्रकृतिभावः शङ्क्यः । 'अणि' इति तत्रानुवर्तनात् । मैवम् । अस्मादेव निपातनात् तस्याप्रवृत्तेः कौण्डिन्यः सिध्यति ॥ चकारस्त्वन्तोदात्तार्थः ॥ मध्योदात्तः कुण्डिनीशब्दः । कुण्डमस्त्यस्या इति मत्वर्थीयस्येनेरुदात्तत्वादादेशस्यापि कुण्डिनशब्दस्यान्तरतम्यान्मध्योदात्तत्वात् ॥—**अवशिष्टस्य प्रकृतिभागस्ये**ति । न च प्रत्ययविशिष्टस्यादेशमात्रं विधीयतां किं लुग्विधानेनेति वाच्यम् । आगस्तीयाश्छात्रा इत्यनापत्तेः, लुकि हि सति 'गोत्रेऽलुगचि' इति लुकि प्रतिषिद्धे वृद्धत्वाच्छः सिध्यति । प्रत्ययविशिष्टस्यादेशविधौ तु वृद्धत्वापगमे शैषिकोऽणेव स्यात् ॥ कौण्डिनाश्छात्रा इति तूभयथापि सिध्यत्येव । छापवादस्य 'कण्वादिभ्यो गोत्रे' इत्यण्प्रत्ययप्रवृत्त्या तत्र विशेषाभावात् ॥—**राजश्वशुराद्यत्** ॥ क्रमेणाणिञोरपवादः ॥—**जातावे**वेति । प्रकृतिप्रत्ययसमुदायेन जातिश्चेद्वाच्येत्यर्थः ॥ प्रत्ययस्त्वपत्य एव । एवं च पङ्कजादिवद्योगरूढ इति फलितोऽर्थः ॥—**टिलोपो ने**ति ॥ 'नस्तद्धिते' इति प्राप्तष्टिलोपो नेत्यर्थः ॥—**ब्राह्मो जातौ** ॥—**योगविभागोऽत्रे**ति । एकयोगत्वे त्वारम्भसामर्थ्यादनपत्ये जातौ 'ब्राह्मी' इत्यत्र प्राप्तटिलोपसिद्धावपि ब्राह्मण इति न सिध्येत् । 'अन्' इति प्रकृतिभावस्य 'न मपूर्वोऽपत्ये' इति निषेधाट्टिलोपस्य दुर्वारत्वात् । किं च जातौ ब्राह्ममित्यादि न सिध्येत्, 'अन्' इति प्रकृतिभावस्य दुर्वारत्वादिति भावः ॥—**ब्राह्म** इति ॥ इह 'अपत्ये' इति न संबध्यते । अन्यथा निपातनमिदं व्यर्थं स्यात् 'न मपूर्व–' इति प्रकृतिभावनिषेधाट्टिलोपसिद्धेरित्याशयेनाह—**अनपत्येऽणी**ति ॥—**ब्राह्ममि**ति । 'ब्राह्मो मुहूर्तः, ब्राह्मः स्थालीपाकः' इत्याद्यप्युदाहरणम् ॥ नन्वेवमपि ब्राह्मणो न सिध्यति 'न मपूर्वः' इति प्रकृतिभावनिषेधादपत्येऽणि 'नस्तद्धिते' इति टिलोपप्रवृत्तेरत आह—**जाताववि**ति । इह मण्डूकप्लुत्या 'अपत्ये' इत्यनुवर्तते, 'न' इति च, तदेतदाह—**अपत्ये जाताव**ित्यादिना ॥ अयमत्रार्थः—'अपत्ये जातौ ब्राह्मणशब्दे टिलोपो न भवति' इति ॥ केचिदिह 'अजातौ' इति च्छित्वा 'जातौ न भवति' इति व्याचक्षते ॥ तस्मिंस्तु व्याख्याने 'न' इति नानुवर्तनीयम् ॥ जातौ किम् । ब्राह्मो नारदः ॥—**ताक्ष्ण** इति ॥ शिवादित्वात्, 'तस्येदम्' इति वाण् ॥—**ताक्षण्य** इति । कारिलक्षणो ण्यः ॥—**कुलात्खः** ॥ केवलात्कुलशब्दात् 'अपूर्वपदात्' इत्यादिना विशेषविहिताभ्यामपि यड्ढकञ्भ्यां खो न बाध्यते, तद्विधावन्यतरस्यांग्रहणादित्याशयेनाह—**कुलीन** इति ॥—**लिङ्गादि**ति ।अन्यथा 'ग्रहणवता–' इति तदन्तविधिप्रतिषेधादपूर्वपदग्रहणं व्यर्थं स्यादिति भावः ॥—**आढ्यकुलीन** इति । आढ्यश्चासौ कुलीनश्चेति कुलीनविशेषणत्वे कुलस्याढ्यत्वं न प्रतीयते । किं च ईकार उदात्त इति स्वरेऽपि विशेषोऽस्तीति भावः ॥—**बहुकुल्य** इति ॥ 'विभाषा सुपः–' इति बहुच्प्रत्ययो न पदमिति अपूर्वपदत्वात्प्रत्ययत्रयं भवत्य-

---

१ जातिग्रहणादिति—वार्तिके इति शेषः । २ शूद्रादाविति—तज्जातीयस्त्रियामित्यर्थः । ३ क्षत्रादिति—अत्र स्वरूपग्रहणम्. नतु पर्यायाणां, व्याख्यानादिति भावः ।

खः । माहाकुलः । माहाकुलीनः । महाकुलीनः । **दुष्कुलाड्ढक्** ।४।१।१४२। पूर्ववत्पक्षे खः । दौष्कुलेयः । दुष्कुलीनः । **स्वसुश्छः** ।४।१।१४३। स्वस्रीयः । **भ्रातुर्व्यच्च** ।४।१।१४४। चाच्छः । अणोऽपवादः । भ्रातृव्यः । भ्रात्रीयः । **व्यन्सपत्ने** ।४।१।१४५। भ्रातुर्व्यन् स्यादपत्ये प्रकृतिप्रत्ययसमुदायेन शत्रौ वाच्ये । भ्रातृव्यः शत्रुः । पाप्मना भ्रातृव्येणेति तूपचारात् । **रेवत्यादिभ्यष्ठक्** ।४।१।१४६। **ठस्येकः** ।७।३।५०। अङ्गात्परस्य ठस्येकादेशः स्यात् । रैवतिकः । **गोत्रस्त्रियाः कुत्सने ण च** ।४।१।१४७। गोत्रं या स्त्री तद्वाचकाच्छब्दात् णठकौ स्तः कुत्सायाम् । सामर्थ्याद्यूनि । गार्ग्या अपत्यं गार्गो गार्गिको वा जाल्मः । भस्याढे तद्धिते इति पुंवद्भावाद्गार्ग्यशब्दाण्णठकौ । यस्येति लोपः । आपत्यस्येति यलोपः । **वृद्धाट्ठक् सौवीरेषु बहुलम्** ।४।१।१४८। सुवीरदेशोद्भवाः सौवीराः । वृद्धात्सौवीरगोत्राद्यूनि बहुलं ठक् स्यात् कुत्सायाम् । भागवित्तेर्भागवित्तिकः । पक्षे फक् । भागवित्तायनः । **फेश्छ च** ।४।१।१४९। फिञन्तात्सौवीरगोत्रादपत्ये छः ठक् च कुत्सने गम्ये । यमुन्दस्यापत्यं यामुन्दायनिः । तिकादित्वात् फिञ् । तस्यापत्यं यामुन्दायनीयः । यामुन्दायनिकः । कुत्सने किम् । यामुन्दायनिः । औत्सर्गिकस्याणो ण्यक्षत्रियेति लुक् । सौवीरेति किम् । तैकायनिः । **फाण्टाहृतिमिमताभ्यां णफिञौ** ।४।१।१५०। सौवीरेषु । नेह यथासंख्यम् । अल्पाच्तरस्य परनिपाताल्लिङ्गादिति वृत्तिकारः । भाष्ये तु यथासंख्यमेवेति स्थितम् । फाण्टाहृतः । फाण्टाहृतायनिः । मैमतः । मैमतायनिः । **कुर्वादिभ्यो ण्यः** ।४।१।१५१। अपत्ये । कौरव्या ब्राह्मणाः । वावदूक्याः ॥ (ग) **सम्राजः क्षत्रिये** ॥ साम्राज्यः । साम्राजोऽन्यः । **सेनान्तलक्षणकारिभ्यश्च** ।४।१।१५२। एभ्यो ण्यः । एति संज्ञायामिति सस्य षः । हारिषेण्यः । लाक्षण्यः । कारिः शिल्पी तस्मात् । तान्तुवाय्यः । कौम्भकार्यः । नापित्यः । **उदीचामिञ्** ।४।१।१५३। हारिषेणिः । लाक्षणिः । तान्तुवायिः । कौम्भकारिः । नापितात्तु परत्वात् फिञेव । नापितायनिः ॥ **तक्ष्णोऽण उपसंख्यानम्** ॥ ताक्ष्णः । पक्षे ताक्षण्यः । **तिकादिभ्यः फिञ्** ।४।१।१५४। तैकायनिः । **कौशल्यकार्मार्याभ्यां च** ।४।१।१५५। अपत्ये फिञ् । इञोऽपवादः ॥ **परमप्रकृतेरेवायमिष्यते** ॥ प्रत्ययसंनियोगेन प्रकृतिरूपं निपात्यते ।

वेति भावः ॥—**व्यन्स्यादिति** । भ्रातुरपत्यं यदि शत्रुः । तदा भ्रातृशब्दात् व्यन्नेव स्यात् । न तु व्यच्छौ इत्यर्थः ॥ —**समुदायेनेति** । तद्घटितप्रत्ययेन शत्रुरूपेऽपत्ये वा वाच्य इत्यर्थः ॥ यत्तु वृत्तिकृतोक्तम् 'अपत्यार्थोऽत्र नास्त्येव' इति । तदुपेक्ष्यम् । भाष्यविरोधादिति मनसि निधायाह—**पाप्मनेति** । श्रुतिगतभ्रातृव्यशब्दस्य गतिं वदति—**उपचारादिति** ॥ 'अस्त्री पङ्कं पुमान्पाप्मा पापं किल्बिषकल्मषम्' इत्यमरः । न हि पापं भ्रातुरपत्यं भवतीत्यतो भाक्त एवायं प्रयोग इति भावः ॥—**रेवत्या—**॥ रेवती, अश्वपाली, मणिपाली, द्वारपाली, इत्यादि ॥—**ठस्येकः** ॥ 'अङ्गस्य' इत्यनुवर्तनादाह—**अङ्गात्परस्येति** । 'अङ्गात्' इति ठकारविशेषणादठचष्ठकारस्य न भवति । कर्मठः ॥—**गोत्रस्त्रियाः—**॥ णित्वं तु 'ग्लुचुकायन्या अपत्यं ग्लौचुकायनो जाल्मः' इत्यत्र फिञन्ताण्णे वृद्ध्यर्थमिति बोध्यम् ॥—**सामर्थ्याद्यूनीति** । 'गोत्रादपरो गोत्रप्रत्ययो न' इत्युक्तत्वादिति भावः ॥—**गार्ग्या अपत्यमिति** । पितुरसंविज्ञाने मात्रा व्यपदेशात् कुत्सा ॥ गोत्रेति किम् । कारिकेयो जाल्मः ॥ स्त्रियां किम् । औपगवस्यापत्यम् औपगविर्जाल्मः ॥ कुत्सनेति किम् । गार्गेयो माणवकः ॥—**फाण्टाहृति—**॥ 'कुत्सने' इति निवृत्तम् । वृत्तिमते णित्त्वस्य फलमस्तीति ध्वनयन्नुदाहरति—**मैमत** इति । न च भाष्यमतेऽपि 'फाण्टाहृताभार्यः' इत्यत्र 'वृद्धिनिमित्तस्य—' इति पुंवद्भावनिवृत्तिर्णित्त्वफलमस्तीति वाच्यम् । 'अस्त्रियाम्' इति युवसंज्ञानिषेधाद्गोत्रसंज्ञासद्भावात् 'एको गोत्रे' इति नियमादिञन्तात्फाण्टाहृतिशब्दादन्यस्यापत्यप्रत्ययस्याभावात्फाण्टाहृताशब्दस्यैवासत्त्वादिति भावः ॥—**कुर्वादिभ्यो—**॥ 'सौवीरेषु' इत्यपि निवृत्तम् ॥—**कौरव्या ब्राह्मणा** इति । यत्तु 'कुरुनादिभ्यो ण्यः' इति वक्ष्यति । तस्य तद्राजत्वाद्बहुषु लुकि 'कुरवः क्षत्रियाः' इति भवति, न तु 'कौरव्याः' इति भावः ॥—**वावदूक्य** इति । वदेर्यङन्तादूकप्रत्ययः । स चात्रैव गणे निपातनादित्याहुः ॥ कुरु, गर्ग, वावदूक ॥—**सम्राजः क्षत्रिये** । सम्राट्शब्दाद् ण्य इत्यर्थः ॥—**वामरथस्य कण्वादिवत्स्वरवर्जम्** । यञन्तस्य कण्वशब्दस्य यत्कार्यं तत् ण्यप्रत्ययान्तस्य वामरथ्यशब्दस्य स्यात्, आद्युदात्तं विनेत्यर्थः ॥ बहुत्वे 'यञञोश्च' इति लुक् ॥ वामरथाश्छात्राः । 'कण्वादिभ्यो गोत्रे' इति छापवादोऽण् ॥ वामरथी । वामरथ्यायनी स्त्री । 'यञश्च' । 'प्राचां ष्फ तद्धितः' इति ङीप्ष्फौ ॥ वामरथानि । संघाङ्कलक्षणानि 'संघाङ्कलक्षणेषु' इति च्छापवादोऽण् । सत्यंकार, वलभीकार, बुद्धिकारेत्यादि ॥ —**हारिषेण्य** इति ॥ 'एतिसंज्ञायाम्—' इति षत्वस्यासिद्धत्वात्सेनान्तोऽयम् ॥—**ताक्ष्ण** इति ॥ उदीचामिञोऽपवादोऽयमण् । अस्मादुपसंख्यानाच्छिवादिषु तक्षन्शब्दपाठोऽनार्ष इति गम्यते ॥ वृत्तिकारस्तु तक्षन्शब्दं शिवादिषु पठित्वा 'कारिलक्षणमुदीचामिञमयमण् बाधते ण्यस्य तु बाधो नेष्यते' इत्याह ॥ तदनुरोधेनास्माभिरपि तत्र तथैव व्याख्यातम् । फले विशेषाभावात् ॥—**कौशल्य—**॥—**परमप्रकृतेरेवायमिति** । यदि तु 'वृद्धेत्कोसल—' इति ञ्यङन्तात्कौशलशब्दात्

कुशलस्यापत्यं कौशल्यायनिः । कर्मारस्यापत्यं कार्मार्यायणिः ॥ ❀ **छागवृषयोरपि** ॥ छाग्यायनिः । वार्ष्यायणिः । ⌛ **अणो द्व्यचः** ।४।१।१५६। अपत्ये फिञ् । इञोऽपवादः । कार्त्र्यायणिः । अण इति किम् । दाक्षायणः । द्व्यचः किम् । औपगविः ॥ ❀ **त्यदादीनां फिञ् वा वाच्यः** ॥ त्यादायनिः । त्यादः । ⌛ **उदीचां वृद्धादगोत्रात्** ।४।१।१५७। आम्रगुप्तायनिः । प्राचां तु । आम्रगुप्तिः । वृद्धात्किम् । दाक्षिः । अगोत्रात्किम् । औपगविः । ⌛ **वाकिनादीनां कुक् च** ।४।१।१५८। अपत्ये फिञ् वा । वाकिनस्यापत्यं वाकिनकायनिः । वाकिनिः । ⌛ **पुत्रान्तादन्यतरस्याम्** ।४।१।१५९। अस्माद्वा फिञ् सिद्धस्तस्मिन्परे पुत्रान्तस्य वा कुक् विधीयते । गार्गीपुत्रकायणिः । गार्गीपुत्रायणिः । गार्गीपुत्रिः । ⌛ **प्राचामवृद्धात्फिन्बहुलम्** ।४।१।१६०। ग्लुचुकायनिः । ⌛ **मनोर्जातावञ्यतौ षुक् च** ।४।१।१६१। समुदायार्थौ जातिः । मानुषः । मनुष्यः । ⌛ **जनपदशब्दात्क्षत्रियादञ्** ।४।१।१६८। जनपदक्षत्रिययोर्वाचकादञ् स्यादपत्ये । दाण्डिनायनेति सूत्रे निपातनाट्टिलोपः । ऐक्ष्वाकः । ऐक्ष्वाकौ । क्षत्रियसमानशब्दाज्जनपदात्तस्य राजन्यपत्यवत् । तद्राजमाचक्षाणस्तद्राज इत्यन्वर्थसंज्ञासामर्थ्यात् । पञ्चालानां राजा पाञ्चालः ॥ ❀ **पूरोरण् वक्तव्यः** ॥ पौरवः ॥ ❀ **पाण्डोर्ड्यण्** ॥ पाण्ड्यः । ⌛ **साल्वेयगान्धारिभ्यां च** ।४।१।१६९। आभ्यामपत्येऽञ् । वृद्धेदिति ञ्यङोऽपवादः । साल्वेयः । गान्धारः । तस्य राजन्यप्येवम् । ⌛ **द्व्यञ्मगधकलिङ्गसूरमसादण्** ।४।१।१७०। अञोऽपवादः । द्व्यच् आङ्गः । वाङ्गः । सौह्मः । मागधः । कालिङ्गः । सौरमसः । तस्य राजन्यप्येवम् । ⌛ **वृद्धेत्कोसलाजादाञ्ञ्यङ्** ।४।१।१७१। वृद्धात् । आम्बष्ठ्यः । सौवीर्यः ।

कारिलक्षणण्यन्तात्कर्मारशब्दाच्चायं विधिः स्यात्, तदा यून्येव प्रसज्येतेति भावः ॥—**छागेति** । दगुशब्दस्याप्युपलक्षणमेतत् । फिञ्प्रकरणे **'दगुकोसलकर्मारच्छागवृषाणां युट् चादिष्टस्य'** इति वार्तिकात् । आदिष्टस्य आयन्नादेशस्येत्यर्थः । अन्यथा प्रतिपदोक्ते युटि कृते प्रत्ययादित्वाभावात् कौशल्यायनिरित्यादौ फस्यायन्नादेशो न स्यात्, युकि कृते तु 'दागव्यायनिः' इत्यत्र ओर्गुणः, अन्यत्राल्लोपश्च न स्यादिति भावः ॥—**कार्त्र्यायणिरिति** ॥ कर्तुरपत्यं कार्त्रिस्तस्यापत्यं तु कार्त्र्यायणिः ॥ अत्र व्याचक्षते—कर्तृशब्दः कुर्वादिषु पठ्यते । तथा च 'कार्त्र्यः' इति वर्धमानेनोदाहृतम् । तस्मादिह भर्तृहर्त्रोरुदाहार्यमिति ॥—**दाक्षिरिति** ॥ 'वा नामधेयस्य' इति वृद्धसंज्ञाभावपक्षे प्रत्युदाहरणमिदम् । पक्षान्तरे तु फिञ् भवत्येव । 'दाक्षायण्योऽश्विनीत्यादि ताराः' इत्यमरः ॥—**वाकिनादीनाम्**—॥ यदि हि वृद्धमगोत्रं शब्दरूपं, तत्रागमार्थमेवेदं वचनमन्येषां तूभयार्थम् ॥ 'उदीचाम्–' इत्यनुवर्तनाद्विकल्पः फलित इत्याह—**फिञ्वा स्यादिति** ॥—**वाकिनकायनिरिति** । वचनं वाकः सोऽस्यास्तीति वाकिनः । अत एव निपातनादिनन् । अगारे एधत इति गारेधः पृषोदरादित्वादादिलोपः, शकन्ध्वादित्वात्पररूपम् । गारेधकायनिः ॥ चर्मिवर्म्योर्दौ तूभयार्थम् । चर्मवर्मशब्दाभ्यां व्रीह्यादित्वादिनिः । **'चर्मिणोर्नलोपश्च'** इति गणसूत्रम् । चार्मिकायणिः । वार्मिकायणिः । कुकि कृते नकारस्यानन्त्यत्वान्नलोपाप्राप्तौ वचनम् । न च कुक्परादिरस्त्विति वाच्यम् । फस्यानादित्वादायनादेशाभावप्रसङ्गात् ॥—**वाकिनिरिति** । 'अत इञ्' । फिञभावे तत्संनियोगशिष्टः कुगत्र न भवति । एवं गारेधिः चार्मिण इत्याद्यूह्यम् ॥—**पुत्रान्तात्**—॥ 'उदीचां वृद्धात्–' इत्यनुवर्तत इत्याशयेनाह—**वा फिञ् सिद्ध** इति । तेनैव सूत्रेण फिञि सिद्धे अनेन कुगेव वा विधीयत इति भावः ॥ —**प्राचामवृद्धात्**—॥ प्राचांग्रहणं पूजार्थम् ॥ अवृद्धादिति किम् । राजदन्तिः । बहुलग्रहणान्नेह । दाक्षिः ॥—**मानुषः, मनुष्य** इति ॥ जातिशब्दावेतौ ॥ **'अपत्ये कुत्सिते मूढे मनोरौत्सर्गिकः स्मृतः । नकारस्य च मूर्धन्यस्तेन सिध्यति माणवः'** ॥ णत्वविधानार्थमिदम् । अणः सिद्धत्वात् । अनधीतवेदत्वान्मूढत्वं विहितानुष्ठानाच्च कुत्सितत्वम् ॥ इदं च वचनं 'ब्राह्मणमाणव–' इति णत्वनिपातनाल्लब्धमित्याहुः ॥—**जनपद**—॥—**जनपदक्षत्रियेति** । जनपदवाची सन् यः क्षत्रियवाचीत्यर्थः ॥ यद्यपि पञ्चालादयो जनपदे बहुवचनान्ताः, क्षत्रिये त्वेकवचनान्ताः, तथापि प्रातिपदिकस्योभयवाचित्वमक्षतमेवेति बोध्यम् ॥ जनपदशब्दात्किम् । द्रुह्योरपत्यं द्रौह्यवः । केवलक्षत्रियवाच्ययम् ॥ क्षत्रियादिति किम् । ब्राह्मणस्य पञ्चालस्यापत्ये पाञ्चालिरिति वृत्तिकारादयः ॥ बाह्वादिष्वस्य पाठादिदं प्रत्युदाहरणं चिन्त्यमित्यन्ये ॥—**क्षत्रियसमानशब्दादिति** । समानः शब्दो यस्य जनपदस्य सोऽयं समानशब्दो जनपदः । क्षत्रियेण समानशब्दः क्षत्रियसमानशब्दस्तस्मात् 'तस्य' इति षष्ठीसमर्थाद्राजनि वाच्ये अपत्यवत्प्रत्ययो भवतीत्यर्थः ॥—**पञ्चालानां राजेति** । इह 'अवृद्धादपि बहुवचनविषयात्' इति प्राप्तो वुञ् बाध्यते ॥—**पूरोरिति** । पूरुशब्दो न जनपदवाचीति प्राग्दीव्यतीये अणि सिद्धे तद्राजसंज्ञार्थं वचनम् । जनपदवाचित्वे तु 'द्व्यञ्मगध–' इत्येव सिद्धम् ॥—**पाण्डोर्ड्यण्** । णित्करणं तु 'पाण्ड्याभार्यः' इत्यत्र 'वृद्धिनिमित्तस्य–' इति पुंवद्भावप्रतिषेधार्थम् ॥ युधिष्ठिरपितृवाचिनो गुणवाचिनश्च पाण्डोर्नेह ग्रहणं, 'जनपदशब्दात्–' इत्युक्ते तदधिपतिवाचिन एवोपस्थानात् ॥—**वृद्धेत्**—॥ तपरकरणं किम् । कौमारः । कुमारी-

---

१ अन्वर्थेति—एतच्च वृत्त्यनुसारेण, भाष्ये त्वस्यास्तत्त्वं नोक्तम् इति बोध्यम् ।

इञ् । आवन्त्यः । कौसल्यः । अजादस्यापत्यं आजाद्यः । कुरुनादिभ्यो ण्यः ।४।१।१७२। कौरव्यः । नैषध्यः । नैषधस्यार्थपतेरित्यादौ तु शैषिकोऽण् । साल्वावयवप्रत्यग्रथकलकूटाश्मकादिञ् ।४।१।१७३। साल्वो जनपदस्तदवयवा उदुम्बरादयस्तेभ्यः प्रत्यग्रथादिभ्यश्चेभ्यश्च इञ् । अणोऽपवादः । औदुम्बरिः । प्रात्यग्रथिः । कालकूटिः । आश्मकिः । राजन्यप्येवम् । ते तद्राजाः ।४।१।१७४। अञादय एतत्संज्ञाः स्युः । तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम् ।२।४।६२। बहुष्वर्थेषु तद्राजस्य लुक् स्यात्तदर्थकृते बहुत्वे न तु स्त्रियाम् । इक्ष्वाकवः । पञ्चालाः इत्यादि । कथं तर्हि कौरव्याः पशवः । तस्यामेव रघोः पाण्ड्याः इति च । कौरव्ये पाण्ड्ये च साधव इति समाधेयम् । रघूणामन्वयं वक्ष्ये, निरुध्यमाना यदुभिः कथंचिदिति तु रघुयदुशब्दयोस्तदपत्ये लक्षणया । कम्बोजाल्लुक् ।४।१।१७५। अस्मात्तद्राजस्य लुक् । कम्बोजः । कम्बोजौ ॥ * कम्बोजादिभ्य इति वक्तव्यम् ॥ चोलः । शकः । द्व्यज्लक्षणस्याणो लुक् । केरलः । यवनः । अञो लुक् । कम्बोजाः समदे इति पाठः सुगमः । दीर्घादिपाठे तु कम्बोजोऽभिजनो येषामित्यर्थः । सिन्धुतक्षशिलादिभ्योऽणञाविल्यण् । स्त्रियामवन्तिकुन्तिकुरुभ्यश्च ।४।१।१७६। तद्राजस्य लुक् स्यात् । अवन्ती । कुन्ती । कुरूः । अतश्च ।४।१।१७७। तद्राजस्याकारस्य स्त्रियां लुक् स्यात् । शूरसेनी मद्री । कथं माद्रीसुताविति । ह्रस्व एव पाठ इति हरदत्तः । भर्गादित्वं वा कल्प्यम् । न प्राच्यभर्गादियौधेयादिभ्यः ।४।१।१७८। एभ्यस्तद्राजस्य न लुक् । पाञ्चाली । वैदर्भी । आङ्गी । वाङ्गी । मागधी । एते प्राच्याः । भार्गी । कारूशी । कैकेयी । केकयीत्यत्र तु जन्यजनकभावलक्षणे पुंयोगे ङीष् । युधा । शुक्रा । आभ्यां द्व्यच इति ढक् । ततः स्वार्थे पर्श्वादियौधेयादिभ्योऽणञाविल्यञ् । शाङ्गरवाद्यञ इति ङीन् । अतश्चेति लुकि तु ढगन्तत्वात् ङीप्युदात्तनिवृत्तिस्वरः स्यात् । यौधेयी । शौक्रेयी । अणिञोरनार्षयोर्गुरूपोत्तमयोः

शब्दो जनपदक्षत्रियवचनः ॥—**कुरुना**—॥ नकार आदिर्येषां ते नादयः । कुरुशब्दाद् द्व्यज्लक्षणे अणि प्राप्ते, नादिभ्यस्त्वञि प्राप्ते च, वचनम् ॥—**उदुम्बरादय** इति ॥ 'उदुम्बरास्तिलखला मद्रकारा युगन्धराः । भूलिङ्गाः शरदण्डाश्च साल्वावयवसंज्ञिकाः' इति वृत्तिः ॥—**औदुम्बरिरि**ति । तैलखलिः । माद्रकारिः । यौगन्धरिरित्यादीन्युदाहर्तव्यानि ॥—**ते तद्राजाः** ॥—**अञादय** इति ॥ ततः प्राचीनास्तु तच्छब्देन न परामृश्यन्ते गोत्रयुवसंज्ञाकाण्डेन व्यवच्छेदात् ॥ एतदर्थमेवेदं न तत्काण्डमध्ये कृतमाचार्येणेत्याहुः ॥ वस्तुतस्तु 'तद्राज' इत्यधिकृत्य 'जनपदशब्दात्क्षत्रियादञ्' इत्यादिसूत्राणामारम्भे गोत्रयुवसंज्ञाकाण्डस्य मध्ये पाठाभावेऽपि न क्षतिरित्यन्ये ॥—**तद्राजस्य**—॥—**तदर्थे**ति[1] । तद्राजप्रत्ययार्थेन कृत इत्यर्थः ॥ तेनैवेति किम् । प्रियपाञ्चालाः ॥—**साधव इती**ति । तथाच 'तत्र साधुः' इति यत्प्रत्ययस्य तद्राजत्वाभावाल्लुङ् नेति भावः ॥ रघुयदुशब्दयोर्जनपदवाचित्वाभावादाभ्यां परस्य तद्राजसंज्ञा नेति लुकोऽप्रवृत्त्या राघवाणां यादवैरित्येव भवितव्यमित्याशङ्क्याह—**रघुयदुशब्दयोरि**ति ॥—**लक्षणये**ति । तस्योक्तार्थत्वादपत्यप्रत्ययो नास्तीति भावः ॥ —**कम्बोजाल्लुक्** ॥ 'तद्राजस्य बहुषु' इति प्रकरण एवेदं न कृतं, द्व्येकार्थवाचकस्यापि लुगभावप्रसङ्गात् ॥ यद्यपि लुगधिकारे पुनर्लुग्विधानसामर्थ्यात् द्व्येकयोरप्यञो लुग्भविष्यत्येवेति वक्तुं शक्यम् । तथाप्यतद्राजस्यापि लुक्प्रसङ्गापत्तेर्लाघवाच्च तत्प्रकरणे न कृतमित्याहुः ॥ न चात्र अपत्ये लक्षणयैव 'कम्बोजः, कम्बोजौ' इत्यादिरूपसिद्धौ किमनेन सूत्रेणेति शङ्क्यम् । काम्बोज इत्यादिपाक्षिकानिष्टवारणाय सूत्रस्यावश्यकत्वात् ॥—**सिन्धुतक्षे**ति । कम्बोजशब्दस्य सिन्ध्वादित्वादण् । तस्य तु तद्राजत्वाभावाल्लुङ् नेति भावः ॥—**अवन्ती** ।—**कुन्ती**ति । 'वृद्धेत्–' इति ञ्यङो लुकि 'इतो मनुष्यजातेः' इति ङीष् ॥—**कुरूरि**ति । ण्यस्य लुक् 'ऊङुतः' इत्यूङ् ॥—**अतश्च** ॥ इह तद्राजेन अकारो विशेष्यते, न त्वकारेण तद्राजः । विशेषणेन तदन्तविधौ ञ्यङ्ण्यादीनामप्यदन्ततद्राजत्वादनेनैव लुकि सिद्धे अवन्तिकुन्तिकुरुभ्यो लुग्विधायकस्य 'स्त्रियामवन्ति–' इति सूत्रस्य वैयर्थ्यापत्तेः । न चेष्टापत्तिः । कौसल्येति रूपासिद्धिप्रसङ्गादतो व्याचष्टे—**तद्राजस्याकारस्ये**ति । सूत्रे तपरकरणं विस्पष्टार्थमिति भावः ॥—**शूरसेनी**ति । अञो लुकि 'जातेः' इति ङीष् । न त्वञ्लक्षणो ङीन्, 'अञो योऽकारस्तदन्तात्' इति व्याख्यानात् ॥—**कारूशी**ति ॥ कुन उः करुः तं वष्टि करूशः । 'वश कान्तौ' मूलविभुजादित्वात्कः । 'ग्रहिज्या–' इति संप्रसारणम् । तस्यापत्यं राजा वा कारूशः । स्त्रियां कारूशी ॥ एतेन मूर्धन्योपधः पाठो निरस्तः ॥ यौधेयादिभ्यो लुक्प्रतिषेधमुदाहर्तुमाह—**युधा । शुक्रेत्यादि** ॥—**अतश्चेति लुकि त्वि**ति । 'आदयस्तद्राजाः' इति वक्ष्यमाणत्वादञोऽस्य तद्राजत्वमस्तीति भावः ॥ योपधत्वात् ङीषः प्राप्तिरित्याशयेनाह—**ङीपी**ति ॥—**उदात्तनिवृत्तिस्वर** इति । 'अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः' इत्यनेन ङीबुदात्तः स्यादित्यर्थः । सिद्धान्ते त्वञो लुगभावान् ङीन्याद्युदात्तत्वमिति ज्ञेयम् ॥ स्यादेतत् । 'अतश्च–' इति सूत्रेण विधीयमानो लुक् चातुरर्थिका-

---

१ तदर्थेति—तद्राजान्तमात्रार्थाश्रितमिति यावत् । तेनाङ्गचैत्रमैत्रा इत्यत्र न, तत्र चैत्रादावपि बहुत्वस्यान्वयेन तदर्थमात्रार्थाश्रितत्वाभावात् ।

ष्यङ् गोत्रे ।४।१।७८। ञ्यादीनामन्त्यमुत्तमं तस्य समीपमुपोत्तमम् । गोत्रे यावणिञौ विहितावनार्षौ तदन्तयोर्गुरूपोत्तमयोः प्रातिपदिकयोः स्त्रियां ष्यङादेशः स्यात् ॥ (प) **निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति** । इत्यणिञोरेव । षङावितौ यङश्चाप् । कुमुदगन्धेरपत्यं स्त्री कौमुदगन्ध्या । वाराह्या । अनार्षयोः किम् । वासिष्ठी । वैश्वामित्री । गुरूपोत्तमयोः किम् । औपगवी । जातिलक्षणो ङीष् । गोत्रे किम् । अहिच्छत्रे जाता आहिच्छत्री । **गोत्रावयवात्** ।४।१।७९। गोत्रावयवा गोत्राभिमताः कुलाख्यास्ततो गोत्रे विहितयोरणिञोः स्त्रियां ष्यङादेशः स्यात् । अगुरूपोत्तमार्थं आरम्भः । पौणिक्या । भौणिक्या । **क्रौड्यादिभ्यश्च** ।४।१।८०। स्त्रियां ष्यङ् प्रत्ययः स्यात् । अगुरूपोत्तमार्थोऽनणिञर्थश्चारम्भः । क्रौड्या । व्याड्या ॥ (ग) **सूत युवत्याम्** ॥ सूत्या ॥ (ग) **भोज क्षत्रिये** ॥ भोज्या । **दैवयज्ञिशौचिवृक्षिसात्यमुग्रिकाण्डेविद्धिभ्योऽन्यतरस्याम्** ।४।१।८१। एभ्यश्चतुर्भ्यः ष्यङ्[1] । अगोत्रार्थमिदं गोत्रेऽपि परत्वात्प्रवर्तते । पक्षे इतो मनुष्येति ङीष् । दैवयज्ञ्या । दैवयज्ञी । इत्यादि ॥ **इत्यपत्याधिकारः** ॥

नामेव तद्राजानां भवतु संनिधानात्, न तु 'आदयस्तद्राजाः' इति पाश्वमिकानामपि तद्राजानामिति किमनेन यौधेयादिग्रहणेन । सत्यम् । 'व्याप्तिन्यायेन पाश्वमिकस्यापीह ग्रहणम्' इति ज्ञापयितुं यौधेयादिग्रहणम् । तेन पार्श्वायणः स्त्रियां लुक् सिध्यति । तथा हि पर्शुः क्षत्रियो जनपदेन समानशब्दः । तस्यापत्यं स्त्री 'द्व्यञ्मगध–' इत्यण्, तस्य 'अतश्च' इति लुक् । पुनः पार्श्वादिलक्षणः स्वार्थिकोऽण् । तस्यापि लुकि 'ऊङुत' पर्शूः ॥ एवं रक्षसः क्षत्रियस्यापत्यं स्त्री रक्षाः । पूर्ववदण्द्वयस्यापि लुकि 'अत्वसन्तस्य–' इति दीर्घः ॥ उक्तं च वार्तिककृता 'पर्श्वादिभ्यो लुग्वक्तव्यः । यौधेयादिप्रतिषेधो वा ज्ञापकः पार्श्वादिलुक्' इति ॥—**यौधेयी**त्यादि । युधायाः शुक्राया अपत्यं स्त्रीति विग्रहः ॥—**अणिञो**—॥ **उत्तम**मिति । अव्युत्पन्नप्रातिपदिकमिदम्, न तूच्छब्दात्तमप् । तेन 'किमेत्तिङव्ययघात्–' इत्याम् न शङ्क्यः ॥— **गोत्रे यावि**ति । 'अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रम्' इति नेह शास्त्रीयं गृह्यते । तथा च 'अनार्षयोः' इति पर्युदासादेव सिद्धे गोत्रग्रहणमिह त्यक्तुं शक्यम् । न चात्र गोत्रग्रहणसामर्थ्यात् शास्त्रीयमेव गोत्रं गृह्यत इति वाच्यम् । दैवदत्त्या याज्ञदत्त्येत्यादीनामनन्तरापत्येऽपीष्यमाणत्वात् ॥ अत एवानुपदं वक्ष्यति 'कुमुदगन्धेरपत्यं स्त्री कौमुदगन्ध्या' इति ॥ इदं च कौस्तुभानुसारि व्याख्यानमत्यमूलानुगुणमपि 'दैवयज्ञि' सूत्रस्थेन 'अगोत्रार्थमिदम्' इत्यादिमूलग्रन्थेन सह विरुध्यत इति तत्रैव स्फुटीभविष्यति ॥ यद्यपि स्त्रीप्रत्ययाः प्रकृताः । तथापि 'पत्युर्नो यज्ञसंयोगे' इति नकारस्येव ष्यङ आदेशत्वमेवोचितम् 'अणिञोः–' इति षष्ठीस्वरसादित्यभिप्रेत्याह—**ष्यङादेशः स्यादि**ति । ष्यङः प्रत्ययत्वेऽपि लक्ष्यसिद्धिरप्रत्यूहेति मनोरमायां स्थितम् ॥ नन्वयं 'ङिच्च' इत्यन्तादेशं बाधित्वा परत्वात्सर्वादेशः स्यात् । 'ङिच्च' इत्यस्यानन्यार्थङित्त्वेष्वनङादिषु चरितार्थत्वात् । ष्यङोऽनुबन्धस्य 'यङश्चाप्' इति विशेषणार्थतया सप्रयोजनत्वादित्याशङ्क्याह—**निर्दिश्यमानस्ये**ति ॥—**षङावितावि**ति । अनुबन्धद्वयकरणं ञ्यङ इव ष्यङोऽपि 'यङश्चाप्' इत्यत्र सामान्यग्रहणार्थम् ॥ न च 'ष्यङः संप्रसारणम्' इत्यत्र विशेषणार्थं तयोरुपयोगोऽस्ति । अन्यथा पाश्यापुत्रः पाश्यापतिरित्यत्र 'पाशादिभ्यो यः' इति यप्रत्ययेऽपि संप्रसारणप्रसङ्ग इति वाच्यम् । 'यङः संप्रसारणम्' इत्येकानुबन्धेनापि तद्वारणात् ॥ लोलूयापतिरित्यत्र त्वकारप्रत्ययेन व्यवधानात्संप्रसारणाभावः । कौमुदगन्धीपुत्र इत्यत्र त्वेकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणान्नास्ति व्यवधानमिति संप्रसारणं सिध्यति ॥—**कौमुदगन्ध्ये**ति । अणः ष्यङ् ॥—**वाराह्ये**ति । इञः ष्यङ् ॥ अणिञोः किम् । ऋतभागस्यापत्यमार्तभागी । विदादित्वादञ् 'शार्ङ्गरवाद्यञः' इति ङीन् ॥ 'टिड्ढा–' इत्यादिना ङीबिति तु वृत्तिकारः ॥ 'अणिञोः' इत्यत्र लौकिकं गोत्रं गृह्यते । 'गोत्रं च चरणैः–' इत्यत्र तु पारिभाषिकमेव गृह्यते । तेन जातित्वाभावान्ङीनः प्राप्तिर्नास्तीति स्थितस्य गतिमाहुः ॥—**गोत्रावयवात्** ॥ अवयवशब्दोऽप्रधानवाची अवयवश्चासौ गोत्रं चेति कर्मधारयः, निपातनाद्गोत्रशब्दस्य पूर्वनिपातः ॥—**गोत्राभिमता** इति । गोत्रमित्येवमभिमताः । गोत्रवाचित्वेन देशविशेषे प्रसिद्धाः, न तु प्रवराध्याये पठिता इत्यर्थः ॥ प्रवराध्यायेऽपाठाच्चाप्राधान्यम् ॥ —**कुलाख्या** इति । कुलमाख्यायते यैरिति कुलाख्याः पुणिकभुणिकमुखरप्रभृतयः । तैर्हि कुलमाख्यायते 'पुणिका वयं गोत्रेण' 'भुणिका वयं गोत्रेण' इति ॥—**तत** इति । गोत्रावयवादित्यर्थः ॥—**क्रौड्यादिभ्यश्च** ॥ पञ्चमीनिर्देशात्प्रत्ययत्वमेवेहाश्रीयत इत्याह—**ष्यङ् प्रत्यय** इति । क्रौडि, व्याडि, आपिशलि, गौकक्ष्य, इत्यादि । गौकक्ष्यशब्दो गर्गादियञन्तस्तदर्थमाह—**अनणिञन्तार्थश्चे**ति ॥—**सूते**ति । गणसूत्रम् । सूतशब्दः ष्यङं लभते युवत्यां वाच्यायामित्यर्थः ॥ —**सूत्येति** । ष्यङि 'यङश्चाप्' । अन्यत्र तु क्रियाशब्दाट्टाप् । सूतजातिवाचिनस्तु ङीष् । सूती ॥—**भोजे**ति । इदमपि गणसूत्रम् । जातिलक्षणङीषोपवादः ष्यङ्, क्रियाशब्दात्तु टाबेव । भोजयतीति भोज्या ॥—**दैवयज्ञि**—॥—**चतुर्भ्य** इति । इञन्तेभ्य इति शेषः ॥ देवा यज्ञा यष्टव्या यस्य स देवयज्ञः । शुचिर्वृक्षो यस्य शुचिवृक्षः । सत्यमुग्रं यस्य सत्यमुग्रः । निपातनाद्विशेष्यस्य पूर्वनिपातः मुमागमश्च । काण्डेन विद्धः काण्डेविद्धः । 'कर्तृकरणे कृता–' इति समासः । निपात-

---

१ अगोत्रार्थमिदमिति—अनन्तरापत्यार्थमित्यर्थः ।

तद्धितेषु रक्ताद्यर्थकाः ।

तेन रक्तं रागात् ।४।२।१। रज्यतेऽनेनेति रागः । कषायेण रक्तं वस्त्रं काषायम् । माञ्जिष्ठम् । रागात्किम् । देवदत्तेन रक्तं वस्त्रम् । **लाक्षारोचनाट्ठक्** ।४।२।२। लाक्षिकः । रौचनिकः ॥ ॐ **शकलकर्दमाभ्यामुपसंख्यानम्** ॥ शाकलिकः । कार्दमिकः । आभ्यामणपीति वृत्तिकारः । शाकलः । कार्दमः ॥ ॐ **नील्या अन्** ॥ नील्या रक्तं नीलम् ॥ ॐ **पीतात्कन्** ॥ पीतकम् ॥ ॐ **हरिद्रामहारजनाभ्यामञ्** । हारिद्रम् । माहारजनम् । **नक्षत्रेण युक्तः कालः** ।४।२।३। पुष्येण युक्तं पौषमहः । पौषी रात्रिः । **लुबविशेषे** ।४।२।४। पूर्वेण विहितस्य लुप्स्यात् षष्टिदण्डात्मकस्य कालस्यावान्तरविशेषश्चेन्न गम्यते । अद्य पुष्यः । कथं तर्हि पुष्ययुक्ता पौर्णमासी पौषीति । विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्तिकीचैत्रीभ्य इति निर्देशेन पौर्णमास्यामयं लुब् नेति ज्ञापितत्वात् । श्रवणशब्दात्तु अत एव लुप् युक्तवद्भावाभावश्च । अबाधकान्यपि निपातनानि । श्रावणी । **संज्ञायां श्रवणाश्वत्थाभ्याम्** ।४।२।५। विशेषार्थोऽयमारम्भः । श्रवणा रात्रिः । अश्वत्थो मुहूर्तः । संज्ञायां किम् । श्रावणी । आश्वत्थी । **द्वन्द्वाच्छः** ।४।२।६। नक्षत्रद्वन्द्वाद्युक्ते काले छः स्यात् विशेषे सत्यसति च । तिष्यपुनर्वसवीयमहः । राधानुराधीया रात्रिः । **दृष्टं साम** ।४।२।७। तेनेत्येव । वसिष्ठेन दृष्टं वासिष्ठं साम ॥ ॐ **अस्मिन्नर्थेऽण् डिद्वा वक्तव्यः** ॥ उशनसा दृष्टमौशनम् । औशनसम् । **कलेर्ढक्** ।४।२।८। कलिना दृष्टं कालेयं साम । **वामदेवाड्ड्यड्ड्यौ** ।४।२।९। वामदेवेन दृष्टं साम वामदेव्यम् । सिद्धे यस्येतिलोपेन किमर्थं यतौ डितौ । ग्रहणं

न्तकाण्डशब्दस्य एकारः । पाठान्तरे कण्ठे विद्धमस्य, कण्ठे वा विद्धः कण्ठे विद्धः 'अमूर्धमस्तकात्' इत्यलुक् । एभ्यः सर्वेभ्योऽपत्ये 'अत इञ्' ॥—**गोत्रेऽपि परत्वादि**ति । तथा चोभयत्र विभाषेति भावः ॥ अत्रेदमवधेयम् 'अणिञोः—' इति सूत्रे यदि शास्त्रीयं गोत्रं गृह्यते, तदा 'अगोत्रार्थमिदम्' इत्यादिग्रन्थः स्वरसतः संगच्छते । यदि तु लौकिकं गोत्रमेव तत्र गृह्यते तदा 'अणिञोः—' इति नित्ये प्राप्ते विकल्पार्थमिदमित्येव व्याख्यातुमुचितमिति ॥ इत्यपत्याधिकारः ॥

तेन रक्तम्—॥ तृतीयान्तात्समर्थाद्यथाविहितं प्रत्ययाः स्युः ॥—**रज्यते अनेने**ति । बाहुलकात्करणे घञ् ॥—**राग** इति । रञ्जकद्रव्यमित्यर्थः । शुक्लस्य वर्णान्तरापादनमिह रञ्जेरर्थः ॥—**लाक्षारोचनात्**—॥ वृत्तिकृता तु वार्तिकस्थौ शकलकर्दमौ सूत्रे प्रक्षिप्तौ ॥ 'शकलं त्वचि खण्डे च रागवस्तुनि वल्कले' इति विश्वः ॥—**वृत्तिकार** इति । भाष्ये तु नैतद् दृष्टमिति भावः ॥—**नील्ये**ति । नीली ओषधिविशेषः । अणपवादोऽयम् ॥—**नक्षत्रेण**—॥ नक्षत्रवाचकाः शब्दा वृत्तिविषये तद्युक्तं चन्द्रमसमभिदधानाः प्रत्ययं लभन्ते ॥—**पुष्येणे**ति । पुष्यसमीपस्थेन चन्द्रमसेत्यर्थः ॥ एवं च 'पौषमहः' इत्यादिव्यवहारः संगच्छते । सर्वेषामप्यह्नां पुष्ययोगमन्तरेणापि तत्समीपस्थचन्द्रमसा योगस्यासार्वत्रिकत्वात् ॥ नक्षत्रेणेति किम् । चन्द्रेण युक्ता रात्रिः ॥ कालः किम् । पुष्येण युक्तश्चन्द्रः ॥—**लुबवि**—॥ पूर्वसूत्रस्यानुवर्तनादिह 'नक्षत्रेण युक्तस्य कालस्याविशेषे गम्ये' इत्यर्थो लभ्यते तदाह—**षष्टिदण्डे**ति । 'अद्य पुष्यः' इत्युक्त्या 'न ह्यो, न श्वः' इति विशेषे गम्यमानेऽपि अहोरात्रात्मककालस्यावान्तरविशेषानवगमाल्लुब् भवत्येवेति भावः ॥ 'अविशेषे' इति प्रसज्यप्रतिषेधाश्रयणात् 'पौषोऽहोरात्रः' इत्यत्र लुब् न भवति, षष्टिदण्डसमुदायरूपकालस्य प्रतीतावप्यवयवद्वयात्मकस्य विशेषस्य प्रतीतेरित्याशयेनाह—**विशेषश्चेन्ने**ति ॥—**अद्य पुष्य** इति । 'नूलेनावाहयेद्देवीं श्रवणेन' इत्यप्युदाहरणं बोध्यम् ॥—**द्वन्द्वाच्छः** ॥ विशेषे उदाहरणमाह—**तिष्येत्यादि** । अविशेषे तूदाहर्तव्यम् 'अद्य राधानुराधीयम्' इति । न चात्र 'लुबविशेषे' इति अण इव च्छस्यापि लुप्स्यादिति वाच्यम् । मध्येऽपवादन्यायरीत्या पूर्वोपस्थितस्याण एव तत्प्रवृत्तेः ॥ यत्तु लुपं परत्वाद्बाधते इति वृत्तिकृतोक्तम् । तन्न । द्वयोर्युगपत्प्राप्त्यभावात् ॥—**दृष्टं साम** ॥ तृतीयान्ताद् दृष्टमित्यर्थेऽणादयः स्युर्यद्दृष्टं तच्चेत्साम ॥—**अस्मिन्नर्थे** इति ॥ तथा च श्लोकवार्तिकम् । 'दृष्टे सामनि जाते चाप्यण् डिद् द्विर्वा विधीयते । तीयादीकक् न विद्याया गोत्रादङ्कवदिष्यते' ॥ जातेऽर्थे यो द्विरण् स च वा डिदित्यन्वयः ॥ शतभिषजि जातः शातभिषः, शातभिषजः । इह हि 'प्राग्दीव्यतः' इति प्राप्तोऽण् कालाट्ठञा बाधितः, स 'सन्धिवेलादि—' सूत्रेण प्रतिप्रसूयत इत्ययं द्विरुक्तोऽण् ॥—**तीयादि**ति । तीयादीकक् स्वार्थे भवतीत्यर्थः ॥ द्वैतीयकः, तार्तीयकः ॥—**न विद्याया** इति । विद्यावाचकात्तीयान्तादीकक्न भवतीत्यर्थः । द्वितीया विद्या ॥—**गोत्रादङ्कवदि**ति । गोत्रप्रत्ययान्तादङ्के यः प्रत्ययः स दृष्टे सामन्यपि भवति ॥ औपगवेन दृष्टमौपगवकम् । इह 'गोत्रचरणाद्वुञ्' इति वुञ् ॥—**वामदेवात्**—॥—**ग्रहणं मातदर्थं** इत्यादि । अतदर्थे 'ययतोश्चातदर्थे' इति विहिते नञ्स्वरे नञाश्रितस्वरे ड्यड्ड्यतोर्ग्रहणं मा भूदित्यर्थः ॥ 'यय-

---

१ रागादिति—एतस्याभावे कर्तृतृतीयान्तादपि प्रत्ययः स्यादिति भावः । २ अद्य पुष्य इति—अद्यतनमहोरात्रमित्यादाविव राहोः शिर इत्यादाविव कल्पितभेदमादायाधारत्वोपपत्तिर्बोध्या ।

माऽन्तदर्थं भूद्वामदेव्यस्य नञ्न्तरे ॥ १ ॥ **परिवृतो रथः** ।४।२।१०। वस्त्रैः परिवृतो वास्त्रो रथः । रथः किम् । वस्त्रेण परिवृतः कायः । समन्ताद्वेष्टितः परिवृत उच्यते । तेनेह न । छात्रैः परिवृतो रथः । **पाण्डुकम्बलादिनिः** ।४।२।११। पाण्डुकम्बलेन परिवृतः पाण्डुकम्बली । पाण्डुकम्बलशब्दो राजास्तरणवर्णकम्बलस्य वाचकः । मत्वर्थीयेनैव सिद्धे वचनमणो निवृत्त्यर्थम् । **द्वैपवैयाघ्रादञ्** ।४।२।१२। द्वीपिनो विकारो द्वैपम् । तेन परिवृतो द्वैपो रथः । एवं वैयाघ्रः । **कौमारापूर्ववचने** ।४।२।१३। कौमारेत्यविभक्तिको निर्देशः । अपूर्वत्वे निपातनमिदम् । अपूर्वपतिं कुमारीं पतिरुपपन्नः कौमारः पतिः । यद्वा । अपूर्वपतिः कुमारी पतिमुपपन्ना कौमारी भार्या । **तत्रोद्धृतममत्रेभ्यः** ।४।२।१४। शरावे उद्धृतः शाराव ओदनः । उद्धरतिरिहोद्धरणपूर्वके निधाने वर्तते । तेन सप्तमी । उद्धृत्य निहित इत्यर्थः । **स्थण्डिलाच्छयितरि व्रते** ।४।२।१५। तत्रेत्येव । समुदायेन चेद्व्रतं गम्यते । स्थण्डिले शेते स्थाण्डिलो भिक्षुः । **संस्कृतं भक्षाः** ।४।२।१६। सप्तम्यन्तादण् स्यात्संस्कृतेऽर्थे यत्संस्कृतं भक्षाश्चेत्ते स्युः । भ्राष्ट्रे संस्कृता भ्राष्ट्रा यवाः । अष्टसु कपालेषु संस्कृतोऽष्टाकपालः पुरोडाशः । **शूलोखाद्यत्** ।४।२।१७। अणोऽपवादः । शूले संस्कृतं शूल्यं मांसम् । उखा पात्रविशेषः । तस्यां संस्कृतम् उख्यम् । **दध्नष्ठक्** ।४।२।१८। दध्नि संस्कृतं दाधिकम् । **उदश्वितोऽन्यतरस्याम्** ।४।२।१९। ठक् स्यात्पक्षेऽण् । **इसुसुक्तान्तात्कः** ।७।३।५१। इस् उस् उक् त् एतदन्तात्परस्य ठस्य कः स्यात् । उदकेन श्वयति वर्धते इत्युदश्वित् । तत्र संस्कृतः औदश्वित्कः । औदश्वितः । इसुसोः प्रतिपदोक्तयोर्ग्रहणान्नेह । आशिषा चरति आशिषिकः । उषा चरति औषिकः ॥
॥ **दोष उपसंख्यानम्** ॥ दोर्भ्यां चरति दौष्कः । **क्षीराड्ढञ्** ।४।२।२०। अत्र संस्कृतमित्येव संबध्यते न तु भक्षा इति । तेन यवाग्वामपि भवति । क्षैरेयी । **सास्मिन्पौर्णमासीति** ।४।२।२१। इति शब्दात्संज्ञायामिति लभ्यते । पौषी पौर्णमासी अस्मिन् पौषो मासः । **आग्रहायण्यश्वत्थाट्ठक्** ।४।२।२२। अग्रे हायनमस्या

तोश्च' इति सूत्रेण विधीयमानं नञः परस्य यत्पदं तस्योत्तरपदस्यान्तोदात्तत्वं वामदेव्यशब्दे मा भूत् । किं तु—अव्ययपूर्वपदस्वर एव यथा स्यादित्येतदर्थं डित्करणमिति फलितोऽर्थः । न च कृतेऽपि डित्त्वे 'ययतोः' इत्यस्य प्रवृत्तिः कुतो नेति शङ्क्यम् । 'निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्य' 'तदनुबन्धकग्रहणे नातदनुबन्धकस्य' इति परिभाषयोः सत्त्वात् ॥ इमे च परिभाषे इहैव डित्त्वेन ज्ञाप्येते ॥ तत्राद्यायाः प्रयोजनं 'पूरणगुण–' इति सूत्रे तव्यग्रहणे तव्यतोऽग्रहणम् ॥ द्वितीयस्यास्तु अङ्ग्रहणे चङोऽग्रहणम् । 'श्वयतेरः' अङि परे इति शेषः । अश्वत् । चङि परे तु न, अशिश्वियत् ॥—**परिवृतो**—॥ तृतीयान्तात्परिवृत इत्यर्थेऽणादयः स्युर्यः परिवृतः स चेद्रथो भवति ॥ रथाच्छादनार्थं यद्वस्त्रकम्बलादिकं तत एव सर्ववेष्टनं भवति, न तु च्छत्रादिभ्यः इत्याशयेनाह—**समन्ताद्वेष्टित** इति । परिः सर्वतोभावे वर्तत इति भावः ॥—**कौमारा**—॥ तेनेति निवृत्तम् ॥ 'अपूर्व' इति भावप्रधानो निर्देश इत्याह—**अपूर्वत्वे** इति । अपूर्वत्वं तु स्त्रिया एवेष्यते, पुरुषस्तु अपूर्वभार्योऽस्तु वा मा वेत्यनाग्रहः ॥—**अपूर्वपतिमि**ति । न पूर्वः पतिर्यस्या इति बहुव्रीहिः ॥—**कौमारः पतिरि**ति । द्वितीयान्तात्कुमारीशब्दादुपयन्तरि प्रत्ययः ॥—**कौमारी**ति । इह कुमारीशब्दात्प्रथमान्तात्स्वार्थे प्रत्ययः, 'टिड्ढाण–' इति ङीप् ॥—**तत्रोद्धृत**—॥ 'सास्मिन्पौर्णमासी–' इति सूत्रात्प्राक् 'तत्र' इत्यधिकारः ॥ पात्रवाचिभ्यः सप्तम्यन्तेभ्य उद्धृतमित्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययाः स्युः ॥—**शाराव** इति । भुक्तोच्छिष्ट इति वृत्तिकृत् । अवशिष्ट इति तदर्थः । 'उच्छिनष्टि, न सर्वं जुहोति' इति कल्पसूत्रव्यवहारात् ॥—**सप्तमी**ति । निधानक्रियापेक्षया अधिकरणत्वादिति भावः ॥—**स्थण्डिलात्**—॥ व्रतं शास्त्रेण विहितो नियमः तस्मिन्समुदायेन गम्ये सप्तम्यन्ताद्यथाविहितः प्रत्ययो भवति शयितर्यर्थे ॥—**अष्टाकपाल** इति । 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इत्यणो लुक् ॥—**शूलोखा**—॥ 'संस्कृतं भक्षाः' इत्यनुवर्तते ॥ कथम् 'उख्योऽग्निः' इति । न ह्यसौ भक्ष इति चेत् । अत्राहुः । दिगादित्वाद्भवार्थे यदिति ॥—**दध्नष्ठक्** ॥—**दध्नी**ति । संस्कारस्त्विह लवणादिना, दधि त्वधिकरणमात्रम् ॥ यस्तु 'प्राग्वहतेः' इत्यत्र 'संस्कृतम्' इति ठग्वक्ष्यते स तृतीयान्ताद्बोध्यः । तेन दध्ना संस्कृतमपि दाधिकमेव ॥—**इसुसुक्तान्तात्**—॥ 'तात्' इत्युक्तेऽप्यङ्गविशेषणेनैव तान्तादिति लब्धे अन्तग्रहणं प्रत्ययोपदेशकाले यस्तान्तस्तस्मात्परस्य ठस्य कादेशो यथा स्यादित्येवमर्थम् । तेन 'माथितिकः' इत्यत्र ठस्य इकादेशे 'यस्य' इति लोपे च कृते तान्तत्वेऽपि इकस्य कादेशो न भवतीति 'ठस्येकः' इति सूत्रे कैयटः ॥ संनिपातपरिभाषयैव इकस्य कादेशो न स्यादित्यन्तग्रहणं त्यक्तुं शक्यमित्यन्ये ॥—**उदश्विदि**ति । श्वयतेः क्विपि तुक् 'उदकस्योदः–' इत्युदादेशः । इहैव निपातनात्संप्रसारणाभावः ॥—**सास्मिन्**—॥ सेति प्रथमान्तादस्मिन्निति सप्तम्यन्तार्थे प्रत्ययः स्याद्यः प्रथमान्तार्थः स चेत्पौर्णमासी भवति ॥—**इतिशब्दादि**ति । स हि लौकिकीं विवक्षामनुसारयति ॥ वृत्तिकृता तु सूत्रे एव 'संज्ञायाम्' इति प्रक्षिप्तम् ॥—**पौर्णमासी**ति । पूर्णो मासोऽस्यां तिथाविति बहुव्रीहौ प्रज्ञा-

---

१ समंताद्वेष्टित—इत्यादिरपपाठः, पुत्रैः परिवृत इति प्रयोगात्, तदेकान्तग्रहणं कर्तव्यमिति वार्तिकाच्च इति शेखरकाराः ।
२ संस्कृतमिति—भोजनादिरूपोपयोगफला क्रिया संस्कारः, न तु गुणाधानमेवेति बोध्यम् ।

इत्याग्रहायणी । प्रज्ञादेराकृतिगणत्वादण् । पूर्वपदात्संज्ञायामिति णत्वम् । आग्रहायणी पौर्णमासी अस्मिन् आग्रहायणिको मासः । अश्वत्थेन युक्ता पौर्णमासी अश्वत्थः । निपातनात्पौर्णमास्यामपि लुप् । आश्वत्थिकः । **विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्तिकीचैत्रीभ्यः** ।४।२।२३। एभ्यष्ठग्वा । पक्षेऽण् । फाल्गुनिकः । फाल्गुनो मासः । श्रावणिकः । श्रावणः । कार्तिकिकः । कार्तिकः । चैत्रिकः । चैत्रः । **साऽस्य देवता** ।४।२।२४। इन्द्रो देवताऽस्येति ऐन्द्रं हविः । पाशुपतम् । बार्हस्पत्यम् । त्यज्यमानद्रव्ये उद्देश्यविशेषो देवता मन्त्रस्तुत्या च । ऐन्द्रो मन्त्रः । आग्नेयो वै ब्राह्मणो देवतयेति तु [1]शैषिकेऽर्थे सर्वत्राग्नीति ढक् । **कस्येत्** ।४।२।२५। [2]कशब्दस्य इदादेशः स्यात्प्रत्ययसन्नियोगेन । यस्येति लोपात्परत्वादादिवृद्धिः । को ब्रह्मा देवताऽस्य कायं हविः । श्रीर्देवताऽस्य श्रायम् । **शुक्राद्घन्** ।४।२।२६। शुक्रियम् । **अपोनप्त्रपांनप्तृभ्यां घः** ।४।२।२७। अपोनप्त्रियम् । अपांनप्त्रियम् । अपोनपात् अपांनपाच्च देवता । प्रत्ययसन्नियोगेन तृन्नं रूपं निपात्यते । अत एवापोनपाते अपांनपातेऽनुब्रूहीति प्रैषः । **छ च** ।४।२।२८। योगविभागो यथासंख्यनिवृत्त्यर्थः । अपोनप्त्रीयम् । अपांनप्त्रीयम् । ❀ **शतरुद्राद्घश्च** ॥ चाच्छः । शतं रुद्रा देवता अस्य शतरुद्रियम् । शतरुद्रीयम् । घच्छयोर्विधानसामर्थ्याद्द्विगोर्लुगनपत्ये इति न लुक् । **महेन्द्राद्घाणौ च** ।४।२।२९। चाच्छः । महेन्द्रियं हविः । माहेन्द्रम् । महेन्द्रीयम् । **सोमाट्ट्यण्** ।४।२।३०। सौम्यम् । टित्वान्ङीप् । सौमी ऋक् । **वाय्वृतुपित्रुषसो यत्** ।४।२।३१। वायव्यम् । ऋतव्यम् । **रीङ् ऋतः** ।७।४।२७। अकृद्यकारेऽसार्वधातुके यकारे च्वौ च परे ऋदन्ताङ्गस्य रीङादेशः स्यात् । यस्येति च । पित्र्यम् । उषस्यम् । **द्यावापृथिवीशुनासीरमरुत्वदग्नीषोमवास्तोष्पतिगृहमेधाच्छ च** ।४।२।३२। चाद्यत् । द्यावापृथिवीयम् । द्यावापृथिव्यम् । शुनासीरीयम् । शुनासीर्यम् । **अग्नेर्ढक्** ।४।२।३३। आग्नेयम् । **कालेभ्यो भववत्** ।४।२।३४। मासिकम् । प्रावृषेण्यम् । **महाराजप्रोष्ठपदाट्ठञ्** ।४।२।३५। माहाराजिकम् । प्रौष्ठपदिकम् । **देवताद्वन्द्वे च** ।७।३।२१। अत्र पूर्वोत्तरपदयोरादेरचो वृद्धिः स्यात् ञिति णिति किति च परे । आग्निमारुतम् । **नेन्द्रस्य परस्य** ।७।३।२२। परस्येन्द्रस्य वृद्धिर्न स्यात् । सौमेन्द्रः । परस्य किम् । ऐन्द्राग्नः । **दीर्घाच्च वरुणस्य** ।७।३।२३। दीर्घात्परस्य वरुणस्य न वृद्धिः । ऐन्द्रावरुणम् । दीर्घात्किम् । आग्निवारुणीमनड्वाहीमालभेत ॥ ❀ **तदस्मिन्वर्तत इति नवयज्ञादिभ्य उपसंख्यानम्** ॥ नावयज्ञिकः कालः । पाकयज्ञिकः ॥ ❀ **पूर्णमासादण् वक्तव्यः** ॥ पूर्णो मासोऽस्यां वर्तते इति पौर्णमासी तिथिः । **पितृव्यमातुलमातामहपितामहाः** ।४।२।३६। एते निपात्यन्ते ॥ ❀ **पितुर्भ्रातरि व्यत्**[3] ॥ पितुर्भ्राता पितृव्यः ॥

दित्वात्स्वार्थिकोऽणिति हरदत्तादयः । 'तदस्मिन्वर्तते' इत्यधिकारे 'पूर्णमासादण् वक्तव्यः' इति वार्तिकं न कर्तव्यमिति तदाशयः ॥—**सास्य**—॥ 'सेति प्रकृतं संज्ञासंबद्धम्–' इति पुनः साग्रहणं कृतमित्याहुः ॥ इहैव सूत्रे निपातनाद्देवशब्दात्स्वार्थे तल् ॥—**मन्त्रस्तुत्ये**ति । मन्त्रेण स्तुत्या । 'एतिस्तुशास्–' इत्यादिना क्यपि तुक् टाप् ॥— **आग्नेयो वै ब्राह्मण** इति । इहाग्न्युद्देशेन ब्राह्मणो न त्यज्यत इति कथमयं प्रयोग इति न शङ्क्यमिति भावः ॥—**परत्वादादिवृद्धिरि**ति ॥ इदं च समाधानं प्रायमित्यत्रावश्यकमिति तेनैव परिहारसंभवादित्वविधानसामर्थ्यमिह नाश्रितम् ॥—**उक्तं रूपमि**ति ॥ 'नपात्' इत्यस्य 'नप्तृ' इति रूपमित्यर्थः ॥—**शतं रुद्रा** इति ॥ शतशब्दोऽनन्तवचनः ॥—**सौमी**ति ॥ 'हलस्तद्धितस्य' इति यलोपः ॥—**रीङ् ऋतः**॥ अङ्गवृत्तपरिभाषया 'अकृत्सार्व–' इति दीर्घो न प्रवर्तत इति दीर्घग्रहणमित्याहुः ॥—**यस्येति चे**ति । पित्रीयतीत्यत्र रिङ्विधिः सावकाश इति भावः ॥—**उषस्यमि**ति । उषस्शब्दः स्त्रीलिङ्गो दिवो दुहितरं ब्रवीति ॥ —**द्यावापृ**—॥ अण्ण्यञोरपवादः ॥— **शुनासीरीयमि**ति । शुनश्च सीरश्चेति द्वन्द्वे 'देवताद्वन्द्वे च' इत्यानङ् ॥ शुनो वायुः, सीर आदित्य इति वृत्तिकृत् ॥ हरदत्तस्तु शुनासीरशब्द इन्द्रस्य गुणवाचीत्यन्ये मन्यन्त इत्याह ॥ तथा च मन्त्रः 'इन्द्रं वयं शुनासीरमस्मिन्यज्ञे हवामहे' इति । मरुतो यस्य सन्तीति मरुत्वानिन्द्रः, मरुत्वतीयं मरुत्वत्यम् । अग्नीषोम्यम् । अग्नीषोमीयम् । 'ईदग्नेः सोमवरुणयोः' । वास्तुनः पतिः वास्तोष्पतिः । इहैव सूत्रे निपातनात्साधुः । 'वेश्मभूर्वास्तुरस्त्रियाम्' । वास्तोष्पतीयं वास्तोष्पत्यम् । गृहमेधीयं गृहमेध्यम् । गृहमेधशब्दोऽकारान्तः । तथाच आश्वलायनः 'मरुद्भ्यो गृहमेधेभ्यः' इति ॥—**कालेभ्यो**—॥ कालवाचिभ्यो ये प्रत्यया भवार्थे वक्ष्यन्ते ते 'सास्य देवता' इत्यस्मिन्नर्थेऽनेनातिदिश्यन्ते ॥ वत्करणं सर्वसादृश्यार्थम् । तेन यस्माद्यो विहितस्तस्मात्स एव भवति नान्यः । तथैवोदाहरति—**मासिकं प्रावृषेण्यमि**ति ।

---

१ शैषिकेऽर्थे इति—अग्नेरयं भक्त इत्यर्थे इति भावः । २ कशब्दस्येति—ब्रह्मरूढस्यैवात्र ग्रहणम्, एवं च कायानुब्रूहीत्येव प्रैषः, कस्मा अनुब्रूहीति कल्पसूत्रोक्तं तु आर्षमिति प्राञ्चः । नवीनास्तु किमोऽप्यत्र तन्त्रेण निर्देशः, शब्दपरत्वेऽपि किमः कादेशः, क्षिय इत्यादौ इयङ्वत् । किंशब्दोऽपि प्रजापतिवाची, अतएव 'कस्मै देवाय हविषा विधेम' इति श्रुतौ प्रजापतये इत्यर्थकं कस्मै इतीदं संगच्छत इत्याहुः । ३ व्यत् इति—नित्प्रत्ययस्तिद्वेति बहुश्रुतैर्विचार्यमिति शेखरः ।

❀ **मातुर्डुलच्** ॥ मातुर्भ्राता मातुलः ॥ ❀ **मातृपितृभ्यां पितरि डामहच्** ॥ मातुः पिता मातामहः । पितुः पिता पितामहः ॥ ❀ **मातरि षिच्च** ॥ मातामही । पितामही ॥ ❀ **अवेर्दुग्धे सोढदूसमरीसचो वक्तव्याः** ॥ सकारपाठसामर्थ्यान्न षः । अविसोढम् । अविदूसम् । अविमरीसम् ॥ ❀ **तिलान्निष्फलात्पिञ्जपेजौ** ॥ तिलपिञ्जः । तिलपेजः । वन्ध्यस्तिल इत्यर्थः ॥ ❀ **पिञ्जश्छन्दसि डिच्च** ॥ तिलिपिञ्जः । ⧗ **तस्य समूहः** ।४।२।३७। काकानां समूहः काकम् । बाकम् । ⧗ **भिक्षादिभ्योऽण्** ।४।२।३८। भिक्षाणां समूहो भैक्षम् । गर्भिणीनां समूहो गार्भिणम् । इह भस्याढ इति पुंवद्भावे कृते । ⧗ **इनण्यनपत्ये** ।६।४।१६४। अनपत्यार्थेऽणि परे इन् प्रकृत्या स्यात् । तेन नस्तद्धित इति टिलोपो न । युवतीनां समूहो यौवनम् । शत्रन्तादनुदात्तादेरञि यौवतम् । ⧗ **गोत्रोक्षोष्ट्रोरभ्रराजराजन्यराजपुत्रवत्समनुष्याजाद्वुञ्** ।४।२।३९। एभ्यः समूहे वुञ् स्यात् । लौकिकमिह गोत्रं तच्चापत्यमात्रम् । ⧗ **युवोरनाकौ** ।७।१।१। यु वु एतयोरनुनासिकयोः क्रमादन अक एतावादेशौ स्तः । ग्लुचुकायनीनां समूहो ग्लौचुकायनकम् । औक्षकमित्यादि । आपत्यस्य चेति यलोपे प्राप्ते ॥ ❀ **प्रकृत्याऽके राजन्यमनुष्ययुवानः** ॥ राजन्यकम् । मानुष्यकम् ॥ ❀ **वृद्धाच्चेति वक्तव्यम्** ॥ वार्धकम् । ⧗ **केदाराद्यञ्च** ।४।२।४०। चाद्वुञ् । कैदार्यम् । कैदारकम् ॥ ❀ **गणिकाया यञिति वक्तव्यम्** ॥ गाणिक्यम् । ⧗ **ठञ्कवचिनश्च** ।४।२।४१। चात्केदारादपि । कवचिनां समूहः कावचिकम् । कैदारिकम् । ⧗ **ब्राह्मणमाणववाडवाद्यत्** ।४।२।४२। ब्राह्मण्यम् । माणव्यम् । वाडव्यम् ॥ ❀ **पृष्ठादुपसंख्यानम्** ॥ पृष्ठ्यम् । ⧗ **ग्रामजनबन्धुभ्यस्तल्** ।४।२।४३। ग्रामता । जनता । बन्धुता ॥ ❀ **गजसहायाभ्यां चेति वक्तव्यम्** ॥ गजता । सहायता ॥ ❀ **अह्नः खः क्रतौ** ॥ अहीनः । अहर्गणसाध्यसुत्याकः क्रतुरित्यर्थः । क्रतौ किम् । आह्नः । इह खण्डिकादित्वादञ् । अह्नष्टखोरेवेति नियमाट्टिलोपो न ॥ ❀ **पर्श्वा णस् वक्तव्यः** ॥ ⧗ **सिति च** ।१।४।१६। सिति परे पूर्वं पदसंज्ञं

'कालाट्ठञ्' । 'प्रावृष एण्यः' ॥—**डामहजिति** ॥ एतच्च वृत्त्याद्यनुरोधेनोक्तम् ॥ भाष्ये तु आनङादेशो महच् प्रत्ययश्च निपात्यते । तेनावग्रहः सिध्यतीत्युक्तम् ॥—**सकारपाठे**ति । अन्यथा प्रक्रियालाघवाय षमेव पठेदिति भावः । एतच्च मनोरमायां स्थितम् ॥ अन्ये तूक्तरीत्या 'अविसोढम्' इत्यत्र षत्वनिवारणेऽपि 'अविदूसम्' इत्यादौ स्यादेव षत्वम् ॥ तत्र हि ण्यन्तात्क्विपि 'अविदूः' इत्यादिरूपसिद्धये सकारपाठसामर्थ्यस्योपक्षीणत्वात् । तस्मात् 'अविसोढम्' इत्यादिभाष्यकृदुदाहरणे सकारपाठसामर्थ्यादिति व्याख्येयमित्याहुः ॥—**तस्य समूहः** ॥ इह 'अचित्ताट्ठक्,' 'अनुदात्तादेरञ्' 'गोत्रान्ताद्वुञ्' 'केदाराद्यञ्च' इत्यादिना प्रतिपदं यञादींश्च वक्ष्यति । तथा च चित्तवदाद्युदात्तमगोत्रान्तं प्रतिपदोक्तप्रत्ययरहितमिहोदाहरणमित्याशयेनोदाहरति—**काकं बाकमि**ति । एवं वार्कम् । काकवकवृकशब्दाः 'प्राणिनां कुपूर्वाणाम्' इति फिट्सूत्रेणाद्युदात्तः । प्राणिवाचिनां ये आदिभूताः कवर्गात्पूर्वे तेषामुदात्तः स्यादिति सूत्रार्थः । 'अथादिः प्राक् शकटेः' इत्यधिकारात् ॥ यत्तु वृत्तिन्यासयोः शौकमित्युदाहृतं तदुपेक्ष्यम् । खण्डिकादिषु शुकशब्दस्य पाठात्तत्राञा भाव्यमिति हरदत्तादयः ॥—**भिक्षादिभ्योऽण्** ॥—**भैक्षमि**ति । अचित्तत्वाट्ठक् प्राप्तः ॥—**गार्भिणमि**ति । अनुदात्तादित्वादञ् प्राप्तः । सति हि तस्मिन्नाद्युदात्तटिलोपौ स्याताम् । न च 'भस्याढे–' इति पुंवाचकरूपातिदेशान्न टिलोपः स्यादिति वाच्यम् । हस्तिनीनां समूहो हास्तिकमित्यत्रापि टिलोपानापत्तेः । तस्मात् स्त्रीप्रत्ययनिवृत्तिमात्रपरं तत् । न तु रूपातिदेशकमिति बोध्यम् ॥—**यौवनमि**ति ॥ युवतिशब्दस्यानुदात्तादित्वादञि प्राप्ते अणर्थमिह पाठः ॥ पुंवद्भावात्तिप्रत्ययनिवृत्तिः । 'अन्' इति प्रकृतिभावः । ननु 'भस्याढे–' इत्यत्र 'अढे तद्धिते विवक्षिते पुंवद्भावः' इत्यभ्युपगमात्तद्धितोत्पत्तेः प्रागेव प्रत्ययनिवृत्तौ सत्यां 'कनिन् युवृषि–' इति कनिनन्ततया आद्युदात्तत्वादण् सिद्ध एवेति चेत् । सत्यम् । अत एव भाष्ये भिक्षादिषु युवतिशब्दपाठः प्रत्याख्यातः ॥ 'इह युवतिशब्दपाठसामर्थ्यात्पुंवद्भावो न' इति वृत्तिकारोक्तिरप्यत एव निरस्ता ॥ नन्वेवं 'गार्भिणं यौवतं गणे' इत्यादिप्रयोगा भाष्यमते न संगच्छेरन्नित्याशङ्क्याह—**शत्रन्तादि**ति ॥—**युवोः**—॥ समाहारद्वन्द्वे सौत्रं पुंस्त्वम् । उकारस्तूच्चारणार्थो नेत्संज्ञकः । तेन नन्दनः, कारकः, नन्दना, कारिका इत्यत्रोगिल्लक्षणौ नुम्ङीपौ न स्तः ॥ अनुनासिकयोरिति किम् । ऊर्णायुः ॥—**प्रकृत्याऽक** इति ॥ इह राजन्यमनुष्यग्रहणं व्यर्थम् । रूढिशब्दत्वेन 'आपत्यस्य च–' इति यलोपस्य प्राप्त्यभावात् । अत एव 'गोत्रोक्षोष्ट्र–' इत्यत्र तयोर्ग्रहणं सार्थकम् । अन्यथा गोत्रग्रहणेनैव सिद्धे तयोर्ग्रहणं न कुर्यादित्याहुः ॥ यूनो भावो यौवनिका । मनोज्ञादित्वाद्वुञ् ॥—**वार्धकमि**ति । यदि वृद्धत्वेऽपि वार्धकमिति प्रयोगोऽस्ति, तर्हि मनोज्ञादित्वं कल्पनीयमित्याहुः ॥—**ब्राह्मणमाणव**—॥ ननु त्रयोऽप्यमी वृद्धाः । तेभ्यः प्रकृतो यञेवास्तु । वृद्धाद्यति यञि वा रूपे विशेषाभावात् । नापि स्वरे विशेषः, उभयथाप्युदात्तत्वात् । स्त्रियां विशेषस्तु न शङ्क्य एव, नपुंसकत्वात् । 'यञश्च' इत्यत्रापत्यग्रहणाच्च । ठञ् तु नानुवर्तिष्यते अस्वरितत्वादिति चेत् । सत्यम् । अवृद्धादपि कुतश्चिद्विधानार्थं यद्वचनं तत्सिद्धार्थानुवादकं वार्तिकमाह—**पृष्ठादि**ति ॥ पृष्ठं स्तोत्रविशेषः ॥—**पृष्ठ्य** इति । पृष्ठानां समूहः पृष्ठ्यः षडह इति तु मत्वर्थ-

स्यात्। अभत्वादोर्गुणो न। पर्शूनां समूहः पार्श्वम्। **अनुदात्तादेरञ्** ।४।२।४४। कापोतम्। मायूरम्। **खण्डिकादिभ्यश्च** ।४।२।४५। अञ् स्यात्। खण्डिकानां समूहः खाण्डिकम्। **चरणेभ्यो धर्मवत्** ।४।२।४६। काठकम्। छान्दोग्यम्। **अचित्तहस्तिधेनोष्ठक्** ।४।२।४७। साक्तुकम्। हास्तिकम्। धैनुकम्। **केशाश्वाभ्यां यञ्छावन्यतरस्याम्** ।४।२।४८। पक्षे ठगणौ। कैश्यम्। कैशिकम्। आश्वीयम्। आश्वम्। **पाशादिभ्यो यः** ।४।२।४९। पाश्या। तृण्या। धूम्या। वन्या। वात्या। **खलगोरथात्** ।४।२।५०। खल्या। गव्या। रथ्या। **इनित्रकट्यचश्च** ।४।२।५१। खलादिभ्यः क्रमात्स्युः। खलिनी। गोत्रा। रथकट्या॥ ❀ **खलादिभ्य इनिर्वक्तव्यः**॥ डाकिनी। कुटुम्बिनी। आकृतिगणोऽयम्। **विषयो[1] देशे** ।४।२।५२। षष्ठ्यन्तादणादयः स्युरत्यन्तपरिशीलितेऽर्थे स चेद्देशः। शिबीनां विषयो देशः शैबः। देशे किम्। देवदत्तस्य विषयोऽनुवाकः। **राजन्यादिभ्यो वुञ्** ।४।२।५३। राजन्यकः। **भौरिक्याद्यैषुकार्यादिभ्यो विधल्भक्तलौ** ।४।२।५४। भौरिकीणां विषयो देशः भौरिकिविधम्। भौलिकिविधम्। ऐषुकारिभक्तम्। सारसायनभक्तम्। **सोऽस्यादिरिति च्छन्दसः प्रगाथेषु** ।४।२।५५। अण्। पङ्क्तिरादिरस्येति पाङ्क्तः प्रगाथः॥ ❀ **स्वार्थ उपसंख्यानम्**॥ त्रिष्टुबेव त्रैष्टुभम्। **संग्रामे प्रयोजनयोद्धृभ्यः**[2] ।४।२।५६। सोऽस्येत्यनुवर्तते। सुभद्रा प्रयोजनमस्य संग्रामस्येति सौभद्रः। भरता योद्धारोऽस्य संग्रामस्य भारतः। **तदस्यां प्रहरणमिति क्रीडायां णः** ।४।२।५७। दण्डः प्रहरणमस्यां क्रीडायां दाण्डा। मौष्टा। **घञः सास्यां क्रियेति ञः** ।४।२।५८। घञन्तात्क्रियावाचिनः प्रथमान्तादस्यामिति सप्तम्यर्थे स्त्रीलिङ्गे ञप्रत्ययः स्यात्। घञ इति कृद्ग्रहणाद्गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम्। **श्येनतिलस्य पाते ञे** ।६।३।७१। श्येन तिल एतयोर्मुमागमः स्यात् ञप्रत्ययपरे पातशब्दे उत्तरपदे। श्येनपातोऽस्यां वर्तते श्यैनंपाता मृगया। तिलपातोऽस्यां वर्तते तैलंपाता स्वधा। श्येनतिलस्य किम्। दण्डपातोऽस्यां तिथौ वर्तते दाण्डपाता तिथिः। **तदधीते तद्वेद** ।४।२।५९। व्याकरणमधीते वेद वा वैयाकरणः।

लक्षणया बोध्यम्॥—**ग्रामजन**—॥ वृत्तिकृता तु वार्तिकस्थसहायशब्दोऽपि सूत्रे प्रक्षिप्तः॥—**अनुदात्तादेरञ्**॥ आपूपिकं शाष्कुलिकमित्यादौ परत्वात् 'अचित्तहस्तिधेनोः–' इति ठगेवेत्याशयेनेह सूत्रे चित्तवन्तमुदाहरति—**कापोतमिति**॥—**लघावन्त** इति। फिट्सूत्रेण कपोतमयूरशब्दौ मध्योदात्तौ॥ न च 'शकुनीनां च लघुपूर्वम्' इत्याद्युदात्ताविमाविति शङ्क्यम्। 'अन्त्यात्पूर्वं लघूदात्तम्' इति तत्र व्याख्यानादित्याहुः॥—**खण्डिका**—॥ आद्युदात्तार्थमचित्ताट्ठको बाधनार्थं च वचनम्॥—**चरणेभ्यः**—॥ यस्याः प्रकृतेर्यः प्रत्ययो धर्मे वक्ष्यते, स तस्याः प्रकृतेः समूहेऽपि स्यादित्यर्थः॥ वुञादयो हि चरणेभ्यो वक्ष्यन्ते। तत्र 'चरणाद्धर्माम्नाययोः' इति तु वार्तिकम्। तदप्यनेनैवातिदेशसूत्रेण ज्ञाप्यते॥—**काठकमित्यादि**। 'गोत्रचरणाद्वुञ्'॥—**छान्दोग्यमिति**। 'छन्दोगौक्थिक–' इति ञ्यः॥—**यञ्छाविति**। यथासंख्यं स्तः॥—**ठगणाविति**। केशशब्दादचित्तत्वेन ठक्॥—**विषयो देशे**॥ 'तस्य' इत्यनुवर्तत इत्याह—**षष्ठ्यन्तादिति**॥ विषयशब्दार्थमाह—**अत्यन्तेति**॥—**भौरिक्या**—॥ आभ्यां गणाभ्यां यथासंख्यमेतौ प्रत्ययौ स्तः॥—**भौरिकिविधमित्यादि**॥ क्लीबत्वं लोकात्॥—**सोऽस्यादिरिति**॥ छन्दो नामाक्षरेयत्तानिबन्धनपङ्क्त्यादिरिह विवक्षितः। तद्वाचकात् प्रथमान्तादस्येत्यादिमति प्रत्ययः स्यात्, य आदिमान्स प्रगाथश्चेत्॥ प्रग्रथ्यत इति प्रगाथः। 'ग्रन्थ संदर्भे' इत्यस्मात् 'अकर्तरि च कारके' इति कर्मणि घञ्। पृषोदरादित्वाद्रेफनकारयोर्लोपः॥ अन्ये तु प्रगीयत इति प्रगाथः 'गै शब्दे' इत्यतः 'उषिकुषिगार्तिभ्यः स्थन्' इत्याहुः। यत्र द्वे ऋचावावृत्त्या तिस्रः क्रियन्ते, स प्रगाथः—**त्रैष्टुभमिति**। 'स्वार्थिकाः प्रत्ययाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्ते' इति न्यायेन क्लीबतेति भावः॥—**संग्रामे**—॥ ननु 'प्रथमात्' इत्यधिकारात्प्रथमोच्चारितसंग्रामवाचिन एव प्रत्ययः प्राप्नोति, न प्रयोजनयोद्धृभ्य इत्यत आह—**सोऽस्येतीति**। एवं च प्रथमान्तविशेषणद्वारा प्रयोजनयोद्धृणां प्रकृतित्वम् 'अस्य' इति प्रत्ययार्थविशेषणद्वारा संग्रामस्य प्रत्ययार्थत्वं वक्तुं शक्यमिति भावः॥ तथा चायमिह सूत्रार्थः। प्रयोजनवाचिभ्यो योद्धृवाचिभ्यश्च प्रथमान्तेभ्योऽस्येति षष्ठ्यन्तार्थेऽण् स्यात्, स च षष्ठ्यन्तार्थः संग्रामश्चेदिति॥—**तदस्याम्**—॥ प्रथमान्तात्प्रहरणवाचकात्सप्तम्यन्तार्थेऽण् स्यात्, स चेत्सप्तम्यन्तार्थः क्रीडा भवति॥ प्रहरणं किम्। माला भूषणमस्याम्॥ क्रीडायां किम्। खड्गः प्रहरणमस्यां सेनायाम्॥—**घञः**॥—**कृद्ग्रहणादिति**। तेन 'श्यैनंपाता' इत्यत्र 'ञ्णिति' इत्यङ्गस्य विधीयमाना वृद्धिः सिद्धा। श्येनपातस्यापि घञन्तत्वादिति भावः॥ घञः किम्। श्येनपतनमस्यां वर्तते॥ क्रिया किम्। प्राकारोऽस्यां वर्तते॥ 'तदस्याम्' इति प्रकृते पुनः 'सास्याम्' इत्युक्तिः 'क्रीडायाम्' इत्यस्य निवृत्तिर्यथा स्यादिति। अत एवाह—**दण्डपातोऽस्यां तिथाविति**॥—**तदधीते**—॥ द्वितीयान्तादध्येतरि वेदितरि च प्रत्ययः स्यात्॥ द्विस्तद्ग्रहणमधीयाने विदुषि च प्रत्येकं

---

१ विषय इति—देशग्रहणाद्विषयशब्दोऽत्र ग्रामसमुदायवाचीति वृत्तिः। विषयः सत्ववान्, निवासस्तु न नियमेन तथेति तयोर्भेदः। २ प्रयोजनेत्यादि—तेनेह न, सुभद्रा प्रेक्षिकास्य संग्रामस्य।

क्रतूक्थादिसूत्रान्ताट्ठक् ।४।२।६०। क्रतुविशेषवाचिनामेवेह ग्रहणम् । तेभ्यो मुख्यार्थेभ्यो वेदितरि तत्प्रतिपादकग्रन्थपरेभ्यस्त्वध्येतरि । आग्निष्टोमिकः । वाजपेयिकः । उक्थं सामविशेषस्तल्लक्षणपरो ग्रन्थविशेषो लक्षणयोक्थम् । तदधीते वेद वा औक्थिकः ॥ ❀ **मुख्यार्थात्तूक्थशब्दाट्ठगणौ नेष्येते** ॥ न्यायम्, नैयायिकः । वृत्तिम्, वार्तिकः । लोकायतम्, लौकायतिकः इत्यादि ॥ ❀ **सूत्रान्तात्त्वकल्पादेरेवेष्यते** ॥ सांग्रहसूत्रिकः । अकल्पादेः किम् । काल्पसूत्रः ॥ ❀ **विद्यालक्षणकल्पान्ताच्चेति वक्तव्यम्** ॥ वायसविद्यिकः । गौलक्षणिकः । आश्वलक्षणिकः । पाराशरकल्पिकः ॥ ❀ **अङ्गक्षत्रधर्मत्रिपूर्वाद्विद्यान्तान्नेति वक्तव्यम्** ॥ आङ्गविद्यः । क्षात्रविद्यः । धार्मविद्यः । त्रिविधा विद्या त्रिविद्या तामधीते वेद वा त्रैविद्यः ॥ ❀ **आख्यानाख्यायिकेतिहासपुराणेभ्यश्च** ॥ यवक्रीतमधिकृत्य कृतमाख्यानमुपचाराद्यवक्रीतं तदधीते वेत्ति वा यावक्रीतिकः । वासवदत्तामधिकृत्य कृता आख्यायिका वासवदत्ता । अधिकृत्य कृते ग्रन्थे इत्यर्थे वृद्धाच्छः । तस्य लुबाख्यायिकाभ्यो बहुलमिति लुप् । ततोऽनेन ठक् । वासवदत्तिकः । ऐतिहासिकः । पौराणिकः ॥ ❀ **सर्वादेः सादेश्च लुग्वक्तव्यः** ॥ सर्ववेदानधीते सर्ववेदः । सर्वतन्त्रः । सवार्तिकः । द्विगोर्लुगिति लुक् । द्वितन्त्रः ॥ ❀ **इकन्पदोत्तरपदाच्छतषष्टेः षिकन्पथः** ॥ पूर्वपदिकः । उत्तरपदिकः । शतपथिकः । शतपथिकी । षष्टिपथिकः । षष्टिपथिकी । **क्रमादिभ्यो वुन्** ।४।२।६१। क्रमकः । क्रम, पद, शिक्षा, मीमांसा, क्रमादिः । **अनुब्राह्मणादिनिः** ।४।२।६२। तदधीते तद्वेदेत्यर्थे । ब्राह्मणसदृशो ग्रन्थोऽनुब्राह्मणं तदधीते अनुब्राह्मणी । मत्वर्थीयेनैव सिद्धे अण्बाधनार्थमिदम् । **वसन्तादिभ्यष्ठक्** ।४।२।६३। वासन्तिकः । अथर्वाणमधीते आथर्वणिकः । दाण्डिनायनेति सूत्रे निपातनाट्टिलोपो न । **प्रोक्ताल्लुक्** ।४।२।६४। प्रोक्तार्थकप्रत्ययात्परस्याध्येतृवेदितृप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । पणनं पणः । घञर्थे कविधानमिति कः । सोऽस्यास्तीति पणी, तस्य गोत्रापत्यं पाणिनः । **गाथिविदथिकेशिगणिपणिनश्च** ।६।४।१६५। एतेऽणि प्रकृत्या स्युः । इति टिलोपो न । ततो यूनि इञ् । पाणिनिः । [1]**ण्यक्षत्रियार्षञितो यूनि लुगणिञोः** ।२।४।५८। ण्यप्रत्ययान्तात्क्षत्रियगोत्रप्रत्ययान्तादृष्यभिधायिनो गोत्रप्रत्ययान्ताद् ञितश्च परयोर्युवाभिधायिनोरणिञोर्लुक् स्यात् । कौरव्यः पिता । कौरव्यः पुत्रः । श्वाफल्कः पिता । श्वाफल्कः पुत्रः । वासिष्ठः पिता । वासिष्ठः पुत्रः । तैकायनिः पिता । तैकायनिः पुत्रः । एभ्यः किम् । शिवाद्यण् । कौहडः पिता । तत इञ् । कौहडिः पुत्रः । यूनि

विधानार्थम् । तेनोत्तरत्र क्रतुवसन्तादयः शब्दास्तत्प्रतिपादकग्रन्थे गौणा अप्यधीयानेऽपि प्रत्ययं प्राप्नुवन्ति । अन्यथा तेषामध्ययनासंभवेन वेदितर्येव प्रत्ययः स्यादिति भावः ॥—**क्रतूक्थादि**—॥—**क्रतुविशेषे**ति । स्वरूपस्य तु न ग्रहणम् । तथात्वे सत्युक्थादिष्वेव क्रतुशब्दं पठ्येत, नापि क्रतुपर्यायाणामुक्थादिगणे यज्ञशब्दपाठादिति भावः ॥—**अध्येतरी**ति । अध्येतर्यपीत्यर्थः ॥—**आग्निष्टोमिक** इति । संस्थाविशेषवाचकस्याप्यग्निष्टोमशब्दस्याततसंस्थाके क्रतौ निरूढप्रयोगः ॥—**तल्लक्षणे**त्यादि । तत्प्रतिपादकप्रातिशाख्यमित्यर्थः ॥—**नेष्येते** इति ॥ अनभिधानादिति भावः ॥—**त्रिविधे**ति । 'तिस्रो विद्या अधीते' इति विग्रहे तु तद्धितार्थे द्विगौ 'त्रिविद्यः' इत्येव स्यात् 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इति लुक्प्रवृत्तेरिति भावः ॥ —**आख्यायिके**ति । गद्यपद्यरूपो ग्रन्थविशेष इत्यर्थः ॥—**सर्वादे**रिति । 'सादेः' इत्येव सिद्धे सर्वादिग्रहणमर्थवत्परिभाषाज्ञापनार्थम् ॥—**वार्तिक** इति । वार्तिकान्तमधीत इत्यर्थः । अन्तवचने अव्ययीभावः । 'अव्ययीभावे चाकाले' इति सहस्य सभावः ॥—**इकन्नि**ति । पदशब्द उत्तरपदं यस्य तस्मादिकन् । शतशब्दात्षष्टिशब्दाच्च परो यः पथिन्शब्दस्तदन्तात्तु षिकन् वाच्य इत्यर्थः ॥—**शतपथिक** इति । वृत्तिकृता तु वार्तिके 'बहुलम्' इति पूरयित्वा 'शातपथः' इत्यणन्तमप्युदाहृतम् । तत्तु भाष्ये न दृष्टम् । षित्त्वफलं दर्शयति—**शतपथिकी**ति ॥—**अण्बाधनार्थमि**ति ॥ भाष्ये तु प्रत्याख्यातमेवेदं सूत्रं तद्रीत्या त्वणिष्यत इति । अनभिधानान्नेति वा बोध्यम् ॥—**वसन्ता**—॥ उक्थादिष्वेव वसन्तादीन् पठित्वा, वसन्तादिषु वा उक्थादीन् पठित्वा, अन्यतरच्छक्यमवक्तुम् ॥—**अथर्वाणमि**ति । अथर्वणा प्रोक्त उपचारादथर्वा ॥ यद्वा 'तेन प्रोक्तम्' इत्यधिकारे **'ऋषिभ्यो लुग्वक्तव्यः'** वसिष्ठो विश्वामित्रोऽनुवाक इत्युदाहृत्य **'अथर्वणो वा'** 'अथर्वा, आथर्वणः' इति भाष्योक्तेः साधुः ॥—**गाथिविदथि**—॥ 'इनण्यनपत्ये' इति सिद्धे अपत्येऽप्यणि प्रकृतिभावार्थमयमारम्भः ॥ गाथिनः । वैदथिनः । कैशिनः । गाणिनः । पाणिनः ॥—**ण्यक्षत्रियार्ष**—॥—**कौरव्य** इति । 'कुर्वादिभ्यो ण्यः' तत इञो लुक् । कौरव्यः पुत्रः ॥ ननु तिकादिषु कौरव्यशब्दः पठ्यते, तथा च कौरव्यायणिरिति फिञा भाव्यं, न त्विञेति चेत् । सत्यम् । 'कुर्वादिभ्यो ण्यः' इति क्षत्रियगोत्रे विहितो यो ण्यस्तदन्तं तत्र पठ्यते । प्रकृते तु ब्राह्मणगोत्रप्रत्ययान्तमित्यवधेयम् ॥—**श्वाफल्क** इति । 'ऋष्यन्धक–' इत्यण् । तत इञो लुक्, श्वाफल्कः पुत्रः ॥—**वासिष्ठ** इति । ऋष्यण् इञो लुक् । वासिष्ठः पुत्रः ॥—**तैकायनि**रिति । 'तिकादिभ्यः फिञ्' ततोऽणो

---

१ ण्यक्षत्रियेति—ण्यादयः सर्वे गोत्रप्रत्ययान्ता एव गृह्यन्ते, गोत्राद्यूनीत्युक्तेः । क्षत्रियवाचिनो गोत्रप्रत्ययान्तादित्यर्थः ।

किम् । वामरथ्यस्य छात्राः । वामरथाः । इति अणो लुक् तु न भवति । आर्षग्रहणेन प्रतिपदोक्तस्य ऋष्यण एव ग्रहणात् । पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयम् । वृद्धाच्छः । इञश्चेत्यण् तु न । गोत्रे य इञ् तदन्तादिति वक्ष्यमाणत्वात् । ततोऽध्येतृवेदितृप्रत्ययस्य लुक् । स्वरे स्त्रियां च विशेषः । पाणिनीयः । पाणिनीया । **सूत्राच्च कोपधात्** ।४।२।६५। सूत्रवाचिनः ककारोपधादध्येतृवेदितृप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । अप्रोक्तार्थ आरम्भः । अष्टावध्यायाः परिमाणमस्य अष्टकं पाणिनेः सूत्रम् । तदधीते विदन्ति वा अष्टकाः । **छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि** ।४।२।६६। छन्दांसि ब्राह्मणानि च प्रोक्तप्रत्ययान्तानि तद्विषयाणि स्युः । अध्येतृवेदितृप्रत्ययं विना न प्रयोज्यानीत्यर्थः । कठेन प्रोक्तमधीयते कठाः । वैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्चेति णिनिः । तस्य कठचरकादिति लुक् । ततोऽण् । तस्य प्रोक्ताल्लुक् ।

तद्धितेषु चातुरर्थिकाः ।

तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नि ।४।२।६७। उदुम्बराः सन्त्यस्मिन्देशे औदुम्बरः । **तेन निर्वृत्तम्** ।४।२।६८। कुशाम्बेन निर्वृत्ता कौशाम्बी नगरी । **तस्य निवासः** ।४।२।६९। शिबीनां निवासो देशः शैबः । **अदूरभवश्च** ।४।२।७०। विदिशाया अदूरभवं नगरं वैदिशम् । चकारेण प्रागुक्तास्त्रयोऽर्थाः । संनिधाप्यन्ते । तेन वक्ष्यमाणप्रत्ययानां चातुरर्थिकत्वं सिध्यति । **ओरञ्** ।४।२।७१। अणोऽपवादः । कक्षतु, काक्षतवम् । नद्यां तु परत्वान्मतुप् । इक्षुमती । **मतोश्च बह्वजङ्गात्** ।४।२।७२। बह्वच् अङ्गं यस्य मतुपस्तदन्तादञ्

लुक् । तैकायनिः पुत्रः ॥—**वामरथा** इति । कुर्वादित्वात् ण्यः । ततो वृद्धाच्छं बाधित्वा 'कण्वादिभ्यो गोत्रे' इति शैषिकोऽण् ॥—**इतीति** । 'ण्यक्षत्रियार्ष–' इत्युदाहृतसूत्रेणेत्यर्थः ॥—**ऋष्यण एवेति** । पाणिनशब्दे तु औत्सर्गिक एवाणिति भावः ॥ नन्विदं 'वान्यस्मिन् सपिण्डे' इति सूत्रस्थभाष्यकैयटाभ्यां विरुध्यते 'अत्रेर्युवापत्यानि पुमांसो अत्रयः, 'इतश्चानिञः' इति ढक् तदन्ताद्यूनि 'अत इञ्' तस्य 'ण्यक्षत्रिया–' इति लुक्, 'अत्रिभृगुकुत्स–' इति 'ढकोऽपि लुक्' इत्युक्तत्वात् । 'ऋष्यन्धक–' इत्यण एव ग्रहणे तु ढकोऽग्रहणात्ततः परस्येञो लुङ् स्यादित्याहुः ॥ वस्तुतस्तु 'दाक्षीपुत्रस्य पाणिनेः' इति भाष्यप्रयोगादस्य साधुत्वमिति ज्ञेयम् ॥—**इञश्चेतीति** । 'यूनि लुक्' इति लुक्यपि प्रत्ययलक्षणेन इञन्तमस्तीति भावः ॥—**गोत्रे य** इति । 'गोत्रमिह शास्त्रीयं, न तु लौकिकमिति तत्र वक्ष्यते' इति भावः ॥—**स्वरे** इति । लुगभावे प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वं स्त्रियां च ङीप्स्यात् । लुकि सति लीकार उदात्तः, टाप् च सिध्यतीति भावः ॥ —**अष्टकमिति** ॥ 'संख्यायाः संज्ञासङ्घसूत्राध्ययनेषु' इति 'संख्याया अतिशदन्तायाः कन्' ॥—**संख्याप्रकृतिकादिति** । संख्याप्रकृतिकप्रत्ययान्तादित्यर्थः ॥—**कालापक** इति । कलापिन्शब्दात्प्रोक्तार्थेऽण् 'सब्रह्मचारी–' इत्युपसंख्यानाट्टिलोपः । ततोऽध्येतर्यण् तस्य 'प्रोक्ताल्लुक्' इति लुक् । कालापानामाम्नाय इत्यर्थे 'गोत्रचरणाद्वुञ्' ततोऽध्येतृवेदितृणो लुक्, स्वरे स्त्रियां च विशेषः ॥—**छन्दोब्राह्मणानि**—॥ इह मण्डूकप्लुत्यानुवृत्तं 'प्रोक्तात्' इति पञ्चम्यन्तं जसन्तत्वेन विपरिणम्यते 'छन्दोब्राह्मणानि' इत्यनेन सामानाधिकरण्यात् । प्रोक्तशब्दश्च प्रोक्तार्थके प्रत्यये लाक्षणिक इत्याशयेनाह—**प्रोक्तप्रत्ययान्तानीति** ॥—**तद्विषयाणीति** । तच्छब्देन अध्येतृवेदितृप्रत्ययः परामृश्यते, विषयशब्दस्त्विहानन्यभाववाची, न तु देशवाचीत्यभिप्रेत्याह—**प्रत्ययं विना न प्रयोज्यानीत्यर्थ** इति । पाणिनीयं पाणिनीया इतिवदनियमेन प्रयोगे प्राप्ते नियमार्थमेतदिति भावः ॥ छन्दोग्रहणादेव सिद्धे ब्राह्मणग्रहणं चिरंतनप्रोक्तब्राह्मणानामेव तद्विषयत्वार्थम् । तेनेह न । याज्ञवल्क्येन प्रोक्तानि ब्राह्मणानि याज्ञवल्कानि । यञन्तात् 'कण्वादिभ्यो गोत्रे' इत्यण्, 'आपत्यस्य च' इति यलोपः ॥ याज्ञवल्क्यादयो हि पाणिन्यपेक्षया नूतना इति वृत्तिकृतां व्यवहारः ॥ चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । तेन काश्यपिन कौशिकिन इत्यत्र कल्पेऽपि तद्विषयत्वं सिद्धम् । 'काश्यपकौशिकाभ्यामृषिभ्याम्–' इति प्रोक्ते णिनिः, अध्येत्रणो लुक् ॥ छन्दोब्राह्मणानीति किम् । पाणिनीयं व्याकरणम् ॥

तदस्मिन्—॥ अस्तीत्युपाधिकात्प्रथमान्तादस्मिन्निति सप्तम्यन्तार्थे यथाविहितं प्रत्ययः स्यात्प्रत्ययान्तेनाना देशश्चेत् ॥ तत् प्रत्ययान्तं नाम यस्येति बहुव्रीहिः ॥ मतुपोऽयमपवादः । इतिशब्दस्तु सकललोकप्रसिद्धे देशे यथा स्यात्, न त्वाधुनिकसंकेतेऽपीत्येतदर्थः ॥ उत्तरसूत्रत्रयेऽपि 'देशे तन्नाम्नि' इत्यनुवर्तते ॥—**तेन निर्वृत्तम्** ॥ अन्तर्भावितण्यर्थवृत्तेः कर्मणि क्तः ॥ —**अदूर**–॥ अदूरमन्तिकम्, तत्र भवतीत्यदूरभवः । निपातनात्सप्तमीसमासः ॥—**चातुरर्थिकत्वमिति** । चतुर्णामर्थानां समाहारश्चतुरर्थी । तत्र भवाश्चातुरर्थिकाः । अध्यात्मादित्वाट्ठञ् ॥ चतुर्ष्वर्थेषु भवा इति तद्धितार्थे द्विगौ तु 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इति ठञो लुक् स्यात् ॥—**मतोश्च**—॥ ननु 'मतोर्बह्वचः' इत्येवास्तु । बह्वचो विहितो यो मतुप् तदन्तादिति वैयधिकरण्येन

१ छन्द इति—छन्दःपदेन गायत्र्यादिच्छन्दोयुतमन्त्राणामेव ग्रहणमिति ब्राह्मणग्रहणम् । 'जुष्टार्पिते च च्छन्दसि' इत्यत्र तु च्छन्दःपदस्य ब्राह्मणे लक्षणा, 'नित्यं मन्त्रे–' इत्यत्र मन्त्रग्रहणात् । २ चातुरर्थिकत्वमिति—चतुर्णां समाहारोऽर्थानामर्थाश्चतुरर्थाः, तत्र भवाश्चातुरर्थिकाः, तत्त्वमित्यर्थः ।

नाऽण्। सैध्रकावतम्। बह्वजिति किम्। आहिमतम्। अङ्गग्रहणं बह्वजिति तद्विशेषणं यथा स्यान्मत्वन्तविशेषणं माभूत्। **बह्वचः कूपेषु** ।४।२।७३। अणोऽपवादः। दीर्घवरत्रेण निर्वृत्तो दैर्घवरत्रः कूपः। **उदक्च विपाशः** ।४।२।७४। विपाश उत्तरे कूले ये कूपास्तेष्वञ्। अबह्वजर्थ आरम्भः। दत्तेन निर्वृत्तो दात्तः कूपः। उदक् किम्। दक्षिणतः कूपेष्वणेव। **सङ्कलादिभ्यश्च** ।४।२।७५। कूपेष्विति निवृत्तम्। सङ्कलेन निर्वृत्तं साङ्कलम्। पौष्कलम्। **स्त्रीषु सौवीरसाल्वप्राक्षु** ।४।२।७६। स्त्रीलिङ्गेषु एषु देशेषु वाच्येष्वञ्। सौवीरे, दत्तामित्रेण निर्वृत्ता दात्तामित्री नगरी। साल्वे, वैधूमाग्नी। प्राचि, माकन्दी। **सुवास्त्वादिभ्योऽण्** ।४।२।७७। अञोऽपवादः। सुवास्तोरदूरभवं सौवास्तवम्। वर्णु, वार्णवम्। अण्ग्रहणं नद्यां मतुपो बाधनार्थम्। सौवास्तवी। **रोणी** ।४।२।७८। रोणीशब्दात्तदन्ताच्च अण्, कूपाञोऽपवादः। रौणः। आजकरोणः। **कोपधाच्च** ।४।२।७९। अण्। अञोऽपवादः। कार्णच्छिद्रकः कूपः। कार्कवाकवम्। त्रैशङ्कवम्। **वुञ्छण्कठजिलसेनिरढञ्ण्ययफक्फिञिञ्ञ्यकक्ठकोऽरीहणकृशाश्वर्श्यकुमुदकाशतृणप्रेक्षाश्मसखिसंकाशबलपक्षकर्णसुतङ्गमप्रगदिन्वराहकुमुदादिभ्यः** ।४।२।८०। एभ्यः सप्तदशभ्यः सप्तदश क्रमात्स्युश्चतुरर्थ्याम्। अरीहणादिभ्यो वुञ्। अरीहणेन निर्वृत्तमारीहणकम्। कृशाश्वादिभ्यश्छण्। कार्शाश्वीयम्। ऋश्यादिभ्यः कः। ऋश्यकम्। कुमुदादिभ्यष्ठच्। कुमुदिकम्। काशादिभ्य इलः। काशिलः। तृणादिभ्यः सः। तृणसम्। प्रेक्षादिभ्य इनिः। प्रेक्षी। अश्मादिभ्यो रः। अश्मरः। सख्यादिभ्यो ढञ्। साखेयम्। सङ्काशादिभ्यो ण्यः। साङ्काश्यम्। बलादिभ्यो यः। बल्यम्। पक्षादिभ्यः फक्। पाक्षायणः। (ग) **पथः पन्थ च**। पान्थायनः। कर्णादिभ्यः फिञ्। कार्णायनिः। सुतङ्गमादिभ्य इञ्। सौतङ्गमिः। प्रगद्यादिभ्यो ञ्यः। प्रगदिन्, प्रागद्यः। वराहादिभ्यः कक्। वाराहकः। कुमुदादिभ्यष्ठक्। कौमुदिकः। **जनपदे लुप्** ।४।२।८१। जनपदे वाच्ये चातुरर्थिकस्य लुप्स्यात्। **लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने** ।१।२।५१। लुपि सति प्रकृतिवल्लिङ्गवचने स्तः। पञ्चालानां निवासो जनपदः पञ्चालाः। कुरवः। अङ्गाः। वङ्गाः। कलिङ्गाः। **तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात्** ।१।२।५३। युक्तवद्वचनं न कर्तव्यं संज्ञानां प्रमाणत्वात्। **लुब्योगाप्रख्यानात्** ।१।२।५४। लुगपि न कर्तव्योऽवयवार्थस्येहाप्रतीतेः। **योगप्रमाणे च तदभावे दर्शनं स्यात्** ।१।२।५५। यदि हि योगस्यावयवार्थस्येदं बोधकं स्यात्तदा तदभावे न दृश्येत। **प्रधानप्रत्ययार्थवचनमर्थस्यान्यप्रमाणत्वात्** ।१।२।

व्याख्यानादिष्ट सिध्यति किमङ्गग्रहणेनेत्याशङ्कां निवारयति—**अङ्गग्रहणमिति** ॥—**मत्वन्तविशेषणमिति** ॥ संभवति सामानाधिकरण्ये वैयधिकरण्यस्यान्याय्यत्वादङ्गग्रहणाभावे मत्वन्तविशेषणं स्यादेव। ततश्चाहिमतमित्यादावतिप्रसङ्गः स्यादिति भावः ॥—**रोणी** ॥ रोणीशब्दः प्रत्ययमुत्पादयतीत्यर्थः। तथाच फलितमाह—**रोणीशब्दादिति** ॥ पञ्चम्याः सौत्रो लुगित्यन्ये ॥—**तदन्तादिति**। 'येन विधिः—' इति सूत्रे भाष्यस्थविशेषवचनात्, विशेषणविशेष्ययोः कामचारमाश्रित्य 'समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेधः' इत्यस्य प्रत्याख्यानाद्वा तदन्तविधिरिति भावः ॥—**वुञ्छण्**—॥—'ठक्' इत्यन्तमेकं समस्तपदम्। अरीहणादि त्वपरम्। तत्र प्रथमतः कुमुदान्तानां चतुर्णां द्वन्द्वं विधाय, द्वितीयेन काशादिकुमुदान्तद्वन्द्वेन सह पुनर्द्वन्द्वो बोध्यः। तेन कुमुदशब्दस्य द्विःपाठेऽपि नैकशेषः। आदिशब्दः प्रत्येकं संबध्यत इत्याह—**अरीहणादिभ्य इति** ॥ पक्षाद्यन्तर्गणसूत्रमाह—**पथ इति** ॥—**जनपदे लुप्** ॥ तत्रास्मिन्नित्येव। नेह उदुम्बराः सन्त्यस्मिन्नौदुम्बरो जनपदः। न ह्यत्र लुबन्तं नामधेयम् ॥ जनपदस्यैकत्वादेकवचने प्राप्ते बहुवचनादिफलकमतिदेशमाह—**लुपियुक्तवदिति** ॥ व्यक्तिवचने किम्। शिरीषाणामदूरभवो ग्रामः शिरीषाः 'वरणादिभ्यश्च' इति लुप्। तस्य वनं शिरीषवनम्। इह वनस्पतित्वमतिदिश्येत। ततश्च 'विभाषौषधिवनस्पतिभ्यः' इति णत्वं स्यात् ॥ नन्वत्र शिरीषाणामिति षष्ठीबहुवचनं कुतो नातिदिश्यत इति चेत् ॥ अत्राहुः। वचनमिह संख्या, न त्वेकवचनद्विवचनादि। न चैवमपि संख्याबोधकत्वेन श्रुतैव षष्ठी परिगृह्यतामिति वाच्यम्। षष्ठ्यर्थस्य तद्धितवृत्त्यन्तर्गतत्वादुक्तार्थे प्रथमाया एव युक्तत्वादिति ॥—**पञ्चाला** इत्यादि। यद्यप्यत्राभिधेयलिङ्गवत्त्वेऽपीष्टसिद्धिः, तथापि कटुबदर्या अदूरभवो ग्रामः कटुबदरीत्यादिसिद्ध्ये प्रकृतिलिङ्गातिदेश इति भावः ॥ पूर्वाचार्यानुरोधेन कृतं सूत्रं संप्रति प्रत्याचष्टे—**तदशिष्यमिति** ॥ पञ्चालाः, अङ्गाः, वङ्गाः, कलिङ्गा इत्यादयो जनपदस्य यथायथं बहुवचनाद्यन्ता एव संज्ञाः, न त्वत्र यत्नेन लिङ्गसंख्ये प्रतिपादनीये। आपो दारा इत्यादिषु यथा। न हि तत्र शास्त्रेण लिङ्गसंख्ये प्रतिपाद्येते इति भावः ॥ उपजीवकं प्रत्याख्यायोपजीव्यं प्रत्याचष्टे—**लुब्योगेति**। 'जनपदे लुप्' 'वरणादिभ्यश्च' इति द्विसूत्री लुप्शब्देन विवक्षिता। 'अशिष्यम्' इति संबध्यत एव। तदाह—**लुबपीति**। प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः संबन्धो योग इत्याशयेन फलितमाह—**अवयवार्थस्येति**। अप्रत्याख्यानादिति व्याचष्टे—**अप्रतीतेरिति**। पञ्चालादयः शब्दाः क्षत्रियेषु यथा रूढास्तथा जनपदेऽपीति 'तस्य निवासः' 'अदूरभवश्च' इति तद्धितो नैवोत्पद्यते किमनेन लुपो विधानेनेत्यर्थः ॥—**न दृश्येतेति** ॥—विनापि क्षत्रियसंबन्धं पञ्चालादिशब्दो जनपदेषु प्रयुज्यते इति

---

१ योगप्रमाणे चेति पञ्चालादौ योगस्यावयवशक्तेः प्रमाजनकत्वे इत्यर्थः।

५६। प्रत्ययार्थः प्रधानमित्येवंरूपं वचनमप्यशिष्यम् । कुतः, अर्थस्य लोकत एव सिद्धेः । **कालोपसर्जने च तुल्यम्** ।१।२।५७। अतीताया रात्रेः पश्चार्धेनागामिन्याः पूर्वार्धेन च सहितो दिवसोऽद्यतनः । विशेषणमुपसर्जनमित्यादि-पूर्वाचार्यैः परिभाषितं तत्राप्यशिष्यत्वं समानम् । लोकप्रसिद्धेः । **विशेषणानां चाजातेः** ।१।२।५२। लुबर्थस्य विशेषणानामपि तद्वल्लिङ्गवचने स्तो जातिं वर्जयित्वा । पञ्चाला रमणीयाः । गोदौ रमणीयौ । अजातेः किम् । पञ्चाला जनपदः । गोदौ ग्रामः ॥ **हरीतक्यादिषु व्यक्तिः** ॥ हरीतक्याः फलानि हरीतक्यः ॥ **खलतिकादिषु वचनम्** ॥ खलतिकस्य पर्वतस्यादूरभवानि खलतिकं वनानि ॥ **मनुष्यलुपि प्रतिषेधः** ॥ मनुष्यलक्षणे लुबर्थे विशेषणानां न, लुबन्तस्य तु भवतीत्यर्थः । चञ्चा अभिरूपः । **वरणादिभ्यश्च** ।४।२।८२। अजनपदार्थ आरम्भः । वरणानामदूरभवं नगरं वरणाः । **शर्कराया वा** ।४।२।८३। अस्माच्चातुरर्थिकस्य वा लुप्स्यात् । **ठक्छौ च** ।४।२।८४। शर्कराया एतौ स्तः । कुमुदादौ वराहादौ च पाठसामर्थ्यात्पक्षे ठच्ककौ । वाग्रहणसामर्थ्यात्पक्षे औत्सर्गिकोऽण् तस्य लुब्विकल्पः । षड् रूपाणि । शर्करा । शार्करम् । शार्करिकम् । शर्करीयम् । शर्करिकम् । शार्करकम् । **नद्यां मतुप्** ।४।२।८५। चातुरर्थिकः । इक्षुमती । **मध्वादिभ्यश्च** ।४।२।८६। मतुप् स्याच्चातुरर्थिकः । अनद्यर्थ आरम्भः । मधुमान् । **कुमुदनडवेतसेभ्यो ड्मतुप्** ।४।२।८७। कुमुद्वान् । नड्वान् । वेतस्वान् । आद्ययोर्झय इति अन्त्ये मादुपधाया इति वक्ष्यमाणेन वः ॥ **महिषाच्चेति वक्तव्यम्** ॥ महिष्मान्नाम देशः । **नडशादाड्ड्वलच्** ।४।२।८८। नड्वलः । शादो जम्बालघासयोः । शाद्वलः । **शिखाया वलच्** ।४।२।८९। शिखावलम् । **उत्करादिभ्यश्छः** ।४।२।९०। उत्करीयः । **नडादीनां कुक् च** ।४।२।९१। नडकीयम् ॥ (ग) **कुञ्चा ह्रस्वत्वं च** ॥ कुञ्चकीयः ॥ (ग) **तक्षन्नलोपश्च** ॥ तक्षकीयः । **बिल्वकादिभ्यश्छस्य लुक्** ।६।४।

नार्थः सूत्रेणेत्यर्थः ॥—प्रसङ्गात्पूर्वाचार्यपरिभाषितमन्यदपि प्रत्याचष्टे—**प्रधाने**त्यादिना ॥—**विशेषणानाम्**—॥ यद्यपि सूत्रपाठे 'लुपि युक्तवत्' इति सूत्रादनन्तरमेतत्सूत्रं पठित्वा 'तदशिष्यम्–' इत्यारब्धत्वात्तत्रैवेदं व्याख्यातुमुचितम् । तथापि जातेः प्रतिषेधमात्रपरमिदं, न तु युक्तवद्भावपरमित्याशयेन तत्र नोक्तमित्याहुः ॥—**पञ्चाला रमणीया** इति ॥ कथं तर्हि 'पाञ्चालाः जनपदः, सुभिक्षः संपन्नपानीयः' इति प्रयोग इति चेत् । जनपदविशेषणत्वादित्यवेहि ॥ पञ्चालविशेषणत्वाभ्युपगमे तु तद्वल्लिङ्गवचने स्त एव । पञ्चालाः सुभिक्षाः संपन्नपानीया इति ॥—**हरीतक्य** इति ॥ 'हरीतक्यादिभ्यश्च' इत्यणो लुप् । तत्र हि 'लुप् च' इत्यतो लुबनुवर्तते ॥—**खलतिकमि**ति । 'वरणादिभ्यश्च' इति लुप् ॥—**चञ्चे**ति । 'संज्ञायाम्' इति कनो 'लुप् मनुष्ये' इति लुप् । चञ्चा तृणमयः पुमान् ॥—**वरणादि**—॥ चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः, तेनास्याकृतिगणत्वं सिद्धम् ॥—**वरणा** इति ॥ एवं कटुबदरी, शिरीषाः, गोदौ, खलतिकमित्यादीन्युदाहर्तव्यानि ॥ वत्वस्यासिद्धत्वात्तस्मिन्कर्तव्ये टिलोपो न स्थानिवदित्याशयेनाह—**झय** इति । तद्वानित्यत्रापि परत्वात् 'झयः' इत्यनेनैव वकारो न तु 'मादुपधायाः' इत्यनेनेति भावः ॥ न चासिद्धत्वात् 'मादुपधायाः' इत्येव तत्र न्याय्यमिति वाच्यम् । 'प्रकरणे प्रकरणमसिद्धं, न तु योगे योगः' इति 'उपसर्गादसमासेऽपि–' इत्यत्र भाष्ये निर्णीतत्वात् ननु वेतस्वानित्यत्र वेतस्शब्दस्य सुबन्तत्वेन पदत्वात् मतुपो डित्त्वसामर्थ्याट्टिलोपे एकदेशविकृतन्यायेन पदत्वात्सस्य रुत्वं स्यात् । न च स्थानिवत्त्वेन निर्वाहः । पूर्वत्रासिद्धे तन्निषेधादिति चेत् । मैवम् । अन्तरङ्गं रुत्वं प्रति बहिरङ्गस्य टिलोपस्यासिद्धत्वात् । न च षाष्ठी बहिरङ्गपरिभाषा त्रैपादिकं न जानातीति वाच्यम् । कार्यकालपक्षाभ्युपगमात् ॥ नन्वेवमपि 'स्वादिषु–' इति सान्तस्य पदत्वे तदाश्रयरुत्वस्यान्तरङ्गत्वाभावाद्बहिरङ्गपरिभाषा न प्रवर्तते इति रुत्वं दुर्वारमेव । न च 'नद्यां मतुप्' इति चतुर्थ्यां मतुपो विधानाच्चातुरर्थिको ड्मतुप् मत्वर्थीय इति 'तसौ मत्वर्थे' इत्यनेन भत्वं शङ्क्यम् । टिलोपस्य स्थानिवत्त्वात् । न च पदत्वेऽप्येवम् । तस्य रुत्वविधिना सह कार्यकालतया 'पूर्वत्रासिद्धे न' इति निषेधादिति चेत् । अत्राहुः । पदसंज्ञायां यथोद्देशपक्षाश्रयणात् 'पूर्वत्रासिद्धे न' इति निषेधाप्रवर्तनात्स्थानिवत्त्वप्रवृत्त्या सान्तस्यापदत्वादिति ॥ एतेन घटी आमलकीत्यत्र 'स्वादिषु' इति पदत्वाज्जश्त्वं स्यात्, औत्सीत्यत्र तु संयोगान्तलोपः स्यादिति शङ्कापि परास्तेति दिक् ॥ ननु प्रक्रियालाघवाय ड्वतुबेव विधीयताम्, अथ वा 'कुमुदनडवेतसेभ्यो डित्' इति प्रकृतस्य मतुपो डित्त्वमतिदिश्यताम्, किमनेन ड्मतुब्विधानेन । सत्यम् । अन्यतो विधानार्थं तत् ॥ तत्सिद्धार्थकथनपरं वार्तिकमाह—**महिषाच्चे**ति ॥—**शिखाया**—॥ निर्वृत्ताद्यर्थे देशे तन्नाम्यणो बाधनार्थं चेदम् । 'दन्तशिखात्संज्ञायाम्' इति पञ्चमे वक्ष्यमाणं त्वदेशेऽपि शिखावल इति रूपसिद्ध्यर्थम् ॥—**नडादीनाम्**—॥ नडप्लक्षबिल्ववेत्रवेतसादयो नडादयः । नडाद्यन्तर्गणसूत्रमाह—**कुञ्चे**ति ॥ एवं तक्षन्नित्यपि । उभयत्रापि षष्ठ्याः सौत्रो लुक् । 'ढ्रे लोप–' इत्यतो लोपेऽनुवर्तमाने लुग्ग्रहणं व्यर्थमित्याश-

---

१ वाग्रहणेति—अन्यथा तत्र पाठसामर्थ्यादेव ठच्ककोर्विकल्पेन लोपे सिद्धे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । २ महिष्मानिति—अत्र प्रत्यये भाषायामिति न, षकारसवर्णानुनासिकाभावात् । तत्र च सवर्णग्रहणापकर्षस्य सर्वसंमतत्वादिति ।

१९३। नडाद्यन्तर्गता बिल्वकादयस्तेभ्यश्छस्य लुक् तद्धिते परे । बिल्वा यस्यां सन्ति सा बिल्वकीया । तस्यां भवा बैल्वकाः । वेत्रकीया । वैत्रकाः । छस्य[1] किम् । छमात्रस्य लुग्यथा स्यात्कुको निवृत्तिर्माभूत् । अन्यथा सन्नियोगशिष्टानामिति कुगपि निवर्तेत । लुग्ग्रहणं सर्वलोपार्थम् । लोपो हि यमात्रस्य[2] स्यात् ॥ ॥ इति चातुरर्थिकाः ॥

तद्धितेषु शैषिकाः ।

शेषे ।४।२।९२। अपत्यादिचतुरर्थ्यन्तादन्योऽर्थः[3] शेषस्तत्राऽणादयः स्युः । चक्षुषा गृह्यते चाक्षुषं रूपम् । श्रावणः शब्दः । औपनिषदः पुरुषः । दृषदि पिष्टा दार्षदाः सक्तवः । उलूखले क्षुण्ण औलूखलो यावकः । अश्वैरुह्यत आश्वो रथः । चतुर्भिरुह्यते चातुरं शकटम् । चतुर्दश्यां दृश्यते चातुर्दशं रक्षः । शेष इति लक्षणं चाधिकारश्च । तस्य विकार इत्यतः प्राक् शेषाधिकारः । **राष्ट्रावारपाराद्घखौ** ।४।२।९३। आभ्यां क्रमाद्घखौ स्तः शेषे । राष्ट्रियः । अवारपारीणः ॥ **अवारपाराद्विगृहीतादपि विपरीताच्चेति वक्तव्यम्** । अवारीणः । पारीणः । पारावारीणः । इह प्रकृतिविशेषाद्घादयष्ट्युट्युलन्ताः प्रत्यया उच्यन्ते तेषां जातादयोऽर्थविशेषाः समर्थविभक्तयश्च वक्ष्यन्ते । **ग्रामाद्यखञौ** ।४।२।९४। ग्राम्यः ग्रामीणः । **कत्त्र्यादिभ्यो ढकञ्** ।४।२।९५। कुत्सितास्त्रयः कत्त्रयः । तत्र जातादिः कात्त्रेयकः । नागरेयकः । ग्रामादित्यनुवृत्तेः ग्रामेयकः । **कुलकुक्षिग्रीवाभ्यः श्वास्यलङ्कारेषु** ।४।२।९६। कौलेयकः श्वा । कौलोऽन्यः । कौक्षेयकोऽसिः । कौक्षोऽन्यः । ग्रैवेयकोऽलङ्कारः । ग्रैवोऽन्यः । **नद्यादिभ्यो ढक्** ।४।२।९७। नादेयम् । माहेयम् । वाराणसेयम् । **दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक्** ।४।२।९८। दक्षिणेत्याजन्तमव्ययम् । दाक्षिणात्यः । पाश्चात्यः । पौरस्त्यः । **कापिश्याः ष्फक्** ।४।२।९९। कापिश्यां जातादि कापिशायनं मधु । कापिशायनी द्राक्षा । **रङ्कोरमनुष्येऽण् च** ।४।२।१००। चात् ष्फक् ।

इत्याह—**सर्वलोपार्थमि**ति ॥—**यमात्रस्ये**ति । न च 'आदेः परस्य' इतीकारस्य भाव्यमिति वाच्यम् । 'सूर्यतिष्य–' इत्यतो यकारसंबद्धस्यैव लोपस्यानुवर्तनादिति भावः ॥ इति चातुरर्थिकाः ॥

शेषे ॥—**लक्षणं चे**ति । ग्रहणक्षुण्णादिष्वर्थेषूत्तरत्रानुपात्तेष्वेषु अणो विधायकमित्यर्थः ॥ ननु लक्षणं तावद्व्यर्थम् 'तस्येदम्' इत्यनेन चाक्षुषादीनाम्, 'संस्कृतंभक्षाः' इत्यनेन दार्षदादीनां, सिद्धेः । तथाधिकारोऽपि व्यर्थः । तथा हि अधिकारस्यापत्यादिचतुरर्थपर्यन्तेष्वर्थेषु घादिट्युट्युलन्तानां निवृत्तिः, जाताद्यर्थसाकल्यं वा प्रयोजनम् । तत्र निवृत्तिस्तावन्न प्रयोजनम् । आर्द्रकपालादीनामुत्करादिपाठेन 'इतः प्राचीनेष्वर्थेषु घादयो न प्रवर्तन्ते' इति ज्ञापनात् । अन्यथा 'वृद्धाच्छः' इत्येव सिद्धे तत्पाठस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । नाप्यर्थसाकल्यं प्रयोजनम्, जाताधिकारात्प्राक्पाठसामर्थ्यादेव तल्लाभात् । यदि संनिहिते जातार्थ एव घादयः स्युः, तदुत्तरेषु भवाद्यर्थेषु 'प्राग्दीव्यतः' इति विशिष्टावधिपरिच्छिन्नेष्वर्थेषु विधीयमानाऽणादय एव स्युः । तदा जाताधिकारानन्तरमेव 'प्रावृषष्ठप्' इत्यादिभिः सह 'राष्ट्रावारपारा–' इत्यादयोऽपि पठ्येरन् । तस्माद्व्यर्थमिदं सूत्रमिति चेत् । अत्रोच्यते 'शैषिकात्सरूपः शैषिको न' इति वक्ष्यमाणार्थस्य विषयलाभाय शेषाधिकारस्तावदावश्यकः । शैषिकत्वप्रयुक्तकार्यविशेषं ध्वनयितुं क्रियमाणः शेषाधिकार एव 'शैषिकान्मतुबर्थीयात्' इत्यादिश्लोकं ज्ञापयति । एष च श्लोकः सन्विधौ मतुब्विधौ च भाष्ये पठितः ॥ इह तु सन्नन्ते पठित इति तत्रैव व्याख्यास्यते ॥ अपत्यादिष्वर्थेषु घादीनां निवृत्त्यर्थमप्यधिकार आवश्यकः । न चोक्तज्ञापकेनैव तत्सिद्धिरिति वाच्यम् । ज्ञापकस्य विशेषापेक्षत्वे दोषतादवस्थ्यात् । 'आर्द्रकादिभ्यो यदि च्छः स्यात्तर्हि चतुरर्थ्यामेव' इति नियमस्यापि संभवाच्च । एवं स्थिते चाक्षुषमित्यादिषु गृह्यमाणत्वादिप्रकारकबोधनाय विधायकत्वमपि तस्य सुवचमिति दिक् ॥—**विगृहीतादपी**त्यादि ॥ वचनमेवेदं, सूत्रे यथासंख्यप्रवृत्त्यर्थं विशिष्टोच्चारणात् ॥—**कुत्सितास्त्रय** इति ॥ इह बहुव्रीहिरपि सुवचः । इहैव निपातनात्कोः कद्भावः ॥ 'कद्भावे त्राउपसंख्यानम्' इति तु प्रत्याख्येयम् ॥ '**कुल्याया यलोपश्च**' इति गणसूत्रम् । कुल्यायां जातः कौलेयकः ॥ कत्रि, उम्भि, कुण्डिन, माहिष्मतीत्यादि ॥—**दक्षिणापश्चात्**—॥—**अव्ययमि**ति । साहचर्यादिति भावः ॥ एवं च दाक्षिणात्य इत्यत्र 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे–' इति पुंवद्भावाशङ्कैव नास्तीति बोध्यम् ॥—**पाश्चात्य** इति ॥ कथं तर्हि 'पश्चात्तनैः कश्चन नुद्यमानः' इति । न च दिग्देशवाचिनि पश्चाच्छब्दे सावकाशं त्यकं कालवाचकात् ट्युट्युलौ बाधेते परत्वादिति वाच्यम् । 'अग्रादिपश्चात्–' इति डिमचा ट्युट्युलोर्बाधस्य दुर्वारत्वात् । सत्यम् । पश्चात्तन्वन्ति पश्चात्तना इति कथंचित्समाधेयम् ॥—**कापिश्याः ष्फक्** ॥ कापिशीशब्दात्ष्फक् स्यात् ॥ षित्त्वान्ङीष् तदाह—**कापिशायनी**ति ॥—**रङ्कोरमनुष्ये**—॥ रङ्कवो जनपदः, ततः 'प्राग्दीव्यतोऽण्' इत्यण् प्राप्तः । तद्बाधक-

---

१ छस्य किमिति—तेभ्यः परस्य च्छस्यैव संभव इति प्रश्नः । २ यमात्रस्येति—इदं च उपधाग्रहणानुवृत्तौ संगच्छते इति कश्चित् । वस्तुतस्तु तदनुवृत्त्यभावेऽपि 'आदेः परस्य' इति यमात्रस्यैव लोपः प्राप्नोतीति शब्देन्दुशेखरे स्पष्टम् । ३ अन्योऽर्थ इति—विशेष्यतया भासमान इत्यर्थः । एवं चेदंत्वेन भासमानमपत्याद्यपि न शेषः । ध्वनितं चेदं 'तस्येदमित्यपत्येऽपि' इति श्लोकेन ।

राङ्कवो गौः । राङ्कवायणः । अमनुष्य इति किम् । राङ्कवको मनुष्यः । सू द्युप्रागपागुदक्प्रतीचो यत् ।४।२।१०१। दिव्यम् । प्राच्यम् । अपाच्यम् । उदीच्यम् । प्रतीच्यम् । सू कन्थायाष्ठक् ।४।२।१०२। कान्थिकः । सू वर्णौ वुक् ।४।२।१०३। वर्णुर्नदस्तस्य समीपदेशो वर्णुः, तद्विषयार्थवाचिकन्थाशब्दाद्वुक् स्यात् । यथा हि ज्ञातं हिमवत्सु कान्थकम् । सू अव्ययात्त्यप् ।४।२।१०४। वा अमेहक्वतसित्रेभ्य एव ॥ अमाऽन्तिकसहार्थयोः । अमात्यः । इहत्यः । क्वत्यः । ततस्त्यः । तत्रत्यः । परिगणनं किम् । उपरिष्टाद्भव औपरिष्टः ॥ वा अव्ययानां भमात्रे टिलोपः ॥ अनित्योऽयं बहिषष्टिलोपविधानात् । तेनेह न । आरातीयः ॥ वा त्यब्नेर्ध्रुव इति वक्तव्यम् ॥ नित्यः ॥ वा निसो गते ॥ ह्रस्वात्तादौ तद्धिते ।८।३।१०१। ह्रस्वादिणः परस्य सस्य षः स्यात्तादौ तद्धिते । निर्गतो वर्णाश्रमेभ्यो निष्ट्यश्चाण्डालादिः ॥ वा अरण्याण्णः ॥ आरण्याः सुमनसः ॥ वा दूरादेत्यः ॥ दूरेत्यः ॥ वा उत्तरादाहञ् ॥ औत्तराहः । सू ऐषमोह्यःश्वसोऽन्यतरस्याम् ।४।२।१०५। त्यप्स्यात्पक्षे वक्ष्यमाणौ ट्युट्युलौ । ऐषमस्त्यम् । ऐषमस्तनम् । ह्यस्त्यम् । ह्यस्तनम् । श्वस्त्यम् । श्वस्तनम् । पक्षे शौवस्तिकं वक्ष्यते । सू तीररूप्योत्तरपदादञ्ञौ ।४।२।१०६। यथासंख्येन । काकतीरम् । पाल्वलतीरम् । शैवरूप्यम् । तीररूप्यान्तादिति नोक्तम् । बहुचपूर्वान्माभूत् । बाहुरूप्यम् । सू दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां ञः ।४।२।१०७। अणोपवादः । पौर्वशालः । असंज्ञायां किम् । संज्ञाभूतायाः प्रकृतेर्माभूत् । पूर्वेषुकामशम्यां भवः पूर्वेषुकामशमः । प्राचां ग्रामनगराणामित्युत्तरपदवृद्धिः । सू मद्रेभ्योऽञ् ।४।२।१०८। दिक्पूर्वपदादित्येव । दिशोऽमद्राणामिति मद्रपर्युदासाद्दादिवृद्धिः । पौर्वमद्रः । आपरमद्रः । सू उदीच्यग्रामाच्च बह्वचोऽन्तोदात्तात् ।४।२।१०९। अञ् स्यात् । शैवपुरम् । सू प्रस्थोत्तरपदपलद्यादिकोपधादण् ।४।२।११०। माहिकिप्रस्थः । पालदः । नैलीनकः । सू क-

त्वेन 'अवृद्धादपि' इति वुञ् प्राप्तः, तमपि बाधित्वा 'ओर्देशे' ठञ् प्राप्तः, तस्य तु 'कोपधादण्' बाधकः, ततोऽपि परत्वात्कच्छाद्यणि प्राप्तेऽनेन ष्फगणौ विधीयेते । कोपधत्वादेवाणि सिद्धे कच्छादिषु रङ्कुशब्दस्य पाठो मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ्विधानार्थं इति ॥ क्वचित्तु राङ्कव इति पठ्यते । स तु लेखकप्रमादः ॥ स्यादेतत् । अमनुष्यग्रहणमिह व्यर्थम् । अपवादेन वुञा तत्र ष्फगणोर्बाधेनामनुष्य एव पर्यवसानात् अण्ग्रहणमपि व्यर्थमेव, कच्छादित्वादेव तत्सिद्धेः । अत्राह काशिकाकृत् । नायं प्रसज्यप्रतिषेधः किं तु पर्युदासः, तेन मनुष्यभिन्ने प्राणिन्येव ष्फग्विधीयत इति, राङ्कवः कम्बल इत्यत्र न ष्फक् । विशेषविहितेन ष्फका अणो बाधा मा भूदित्यण्ग्रहणं च क्रियत इति ॥ भाष्ये तु अप्राणिन्यपि ष्फकमङ्गीकृत्येदं द्वयमपि प्रत्याख्यातम् ॥—**द्युप्रागपा**—॥—**दिव्यमि**ति । सूत्रे 'दिव उत्' इत्युत्वेन निर्देश इति भावः ॥ अपाची दक्षिणा दिक् । द्वितीयो वर्णः पकारो, न तु दन्त्योष्ठ्यः, 'यदिन्द्र प्रागपागुदक्' इत्यादौ तथा दर्शनादिति स्थितं मनोरमायाम् ॥ केचित्तु 'प्राच्यवाचीप्रतीच्यस्ताः' इत्यमरकोशे अवाचीति दन्त्योष्ठ्यपाठं क्वाचित्कं पुरस्कृत्य सूत्रेऽपि 'अवाक्' इति पठित्वा अवाच्यमित्युदाहरन्ति ॥ 'प्रागपाक्' इति वेदे तु व्यत्ययेन वकारस्य पकार इति तेषामाशयः । प्रागादयोऽस्तातिलन्ता अव्ययाः, तद्भिन्नास्त्वनव्ययाः । उभयेषामपीह ग्रहणमविशेषात् ॥ कथं तर्हि 'संस्काराः प्राक्तना इव' इति । अत्राहुः । कालवाचिनः प्राक्शब्दाद्यतं बाधित्वा परत्वात् ट्युट्युलौ बोध्याविति ॥—**वर्णौ वुक्** ॥—**वर्णुरि**ति । 'अदूरभवश्च' इत्यर्थे सुवास्त्वादित्वादणि 'जनपदे लुप्' इति लुप् ॥—**अमात्य** इति ॥ अमाशब्दः समीपवाची स्वरादिः । अमा समीपे भव इत्यर्थः ॥—**ह्रस्वात्तादौ**—॥ पदान्तत्वात्षत्वाप्राप्तावयमारम्भः । आदिग्रहणं तु व्यर्थं 'यस्मिन्विधिः–' इत्येव सिद्धेः । ह्रस्वात्किम् । गीस्तराम् । धूस्तराम् ॥ तादौ किम् । सर्पिःसाद्भवति ॥ तद्धिते किम् । सर्पिस्तरति ॥ **तिङन्तस्य प्रतिषेधो वाच्यः** ॥ भिन्द्युस्तराम् ॥—**दूरेत्य** इति । दूरादागत इत्यादिरर्थः ॥—**औत्तराह** इति । इहाद्युदात्तत्वं स्त्रियां टाप् च बोध्यः ॥ यदा तु 'उत्तराच्च' इत्याहिप्रत्यये ततोऽण् क्रियते 'अमेह–' इति परिगणनेन त्यपोऽभावात् ॥ तदा औत्तराहशब्दोऽन्तोदात्तः, स्त्रियां ङीप् च विशेषः ॥—**वक्ष्यमाणावि**ति ॥ 'सायंचिरम्–' इत्यादिनेति शेषः ॥—**वक्ष्यत** इति । 'श्वसस्तुट् च' इत्यत्र ॥—**दिक्पूर्व**—॥ 'असंज्ञायाम्' इत्यत्र सौत्रत्वात्पञ्चम्यर्थे सप्तमीत्याशयेनाह—**संज्ञाभूताया** इति ॥—**मद्रेभ्योऽञ्** ॥ बहुवचननिर्देशाज्जनपदवाची गृह्यते, न तु भद्रपर्यायः ॥—**दिशोऽमद्राणामि**ति । 'दिग्वाचकादुत्तरपदस्य जनपदवाचिनो मद्रभिन्नस्याचामादेर्वृद्धिः स्यात् ञिति णिति किति च तद्धिते' इति सूत्रार्थः ॥—**पौर्वमद्र** इति । मद्रैकदेशे मद्रशब्दस्य वृत्तौ दिक्शब्देन सामानाधिकरण्यात् 'तद्धितार्थ–' इति समासः ॥—**उदीच्य**—॥ दिग्ग्रहणं निवृत्तम् ॥ उदीच्यग्रामात्किम् । माथुरः ॥ बह्वचः किम् । ध्वाजः ॥ पिप्पल्यादिङीषन्तो ध्वजीशब्दः ॥ अन्तोदात्तात्किम् । शार्कराधानम्, शर्कराधानशब्दे धाशब्दाकार उदात्तः । उत्तरपदप्रकृतिस्वरेण लित्स्वरस्यावस्थानात् ॥—**शैवपुरमि**ति । 'प्रस्थपुरवहान्ताच्च' इति वुञ् न भवति, 'वृद्धात्' इति तत्रानुवृत्तेः ॥—**प्रस्थोत्तर**—॥ उदीच्य-

१ टिलोपविधानादिति—'बहिषष्टिलोपो यञ्च' इत्यनेनेति भावः । २ अरण्याण्ण इति—अणि हि सति ङीप् स्यादिति भावः । ३ काकतीरमिति—ककतीरः प्रकृतिः । काखतीरमिति पाठान्तरम् ।

ण्वादिभ्यो गोत्रे ।४।२।१११। एभ्यो गोत्रप्रत्ययान्तेभ्योऽण् स्यात् । कण्वो गर्गादिः । काण्वस्य छात्राः काण्वाः । ▯ इञश्च ।४।२।११२। गोत्रे य इञ् तदन्तादण् स्यात् । दाक्षाः । गोत्रे किम् । सौतङ्गमेरिदं सौतङ्गमीयम् । गोत्रमिह शास्त्रीयं नतु लौकिकम् । तेनेह न । पाणिनीयम् । ▯ न द्व्यचः प्राच्यभरतेषु ।४।२।११३। इञश्चेत्यणोऽपवादः । प्रौष्ठीयाः । काशीयाः । भरतानां प्राच्यत्वेऽपि पृथगुपादानमन्यत्र प्राच्यग्रहणे भरतानामग्रहणस्य लिङ्गम् । ▯ वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम् ।१।१।७३। यस्य समुदायस्याचां मध्ये आदिर्वृद्धिस्तद्वृद्धसंज्ञं स्यात् । ▯ त्यदादीनि च ।१।१।७४। वृद्धसंज्ञानि स्युः । ▯ वृद्धाच्छः ।४।२।११४। शालीयः । मालीयः । तदीयः । ▯ एङ् प्राचां देशे ।१।१।७५। एङ् यस्याचामादिस्तद्वृद्धसंज्ञं वा स्याद्देशाभिधाने । एणीपचनीयः । गोनर्दीयः । भोजकटीयः । पक्षे अणि । ऐणीपचनः । गौनर्दः । भौजकटः । एङ् किम् । आहिच्छत्रः । कान्यकुब्जः ॥ ⊛ वा नामधेयस्य वृद्धसंज्ञा वक्तव्या ॥ दैवदत्तः । देवदत्तीयः । ▯ भवतष्ठक्छसौ ।४।२।११५। वृद्धाद्भवत एतौ स्तः । भावत्कः । जश्त्वम् । भवदीयः । वृद्धादित्यनुवृत्तेः शत्रन्तादणेव । भावतः । काश्यादिभ्यष्ठञ्ञिठौ ।४।२।११६। इकार उच्चारणार्थः । काशिकी । काशिका । बैदिकी । बैदिका ॥ ⊛ आपदादिपूर्वपदात्कालान्तात् ॥ आपदादिराकृतिगणः । आपत्कालिकी । आपत्कालिका । ▯ वाहीकग्रामेभ्यश्च ।४।२।११७। वाहीकग्रामवाचिभ्यो वृद्धेभ्यष्ठञ्ञिठौ स्तः । छस्यापवादः । कास्तीरं नाम वाहीकग्रामः । कास्तीरिकी । कास्तीरिका । ▯ विभाषोशीनरेषु ।४।२।११८। एषु ये ग्रामास्तद्वाचिभ्यो वृद्धेभ्यष्ठञ्ञिठौ वा स्तः । सौदर्शनिकी । सौदर्शनिका । सौदर्शनीया । ▯ ओर्देशे ठञ् ।४।२।११९। उवर्णान्ताद्देशवाचिनष्ठञ् । निषादकर्षूः, नैषादकर्षुकः । केऽण इति ह्रस्वः । देशे किम् । पटोश्छात्राः पाटवाः । ञिठं व्यावर्तयितुं ठञ्ग्रहणम् । वृद्धाच्छं परत्वादयं बाधते । दाक्षिकर्षुकः । ▯ वृद्धात्प्राचाम् ।४।२।१२०। प्राग्देशवाचिनो वृद्धादेवेति नियमार्थं सूत्रम् । आढकजम्बुकः । शाकजम्बुकः । नेह मल्लवास्तु, माल्लवास्तवः । ▯ धन्वयोपधाद्वुञ् ।४।२।१२१। धन्वविशेषवाचिनो यकारोपधाच्च देशवाचिनो वृद्धाद्वुञ् स्यात् । ऐरावतं धन्व ऐरावतकः । साङ्काश्यकाम्पिल्यशब्दौ वुञ्छणादिसूत्रेण ण्यान्तौ । साङ्काश्यकः । काम्पिल्यकः । ▯ प्रस्थपुरवहान्ताच्च ।४।२।१२२। एतदन्ताद्वृद्धाद्देशवाचिनो वुञ् स्यात् । छस्यापवादः । मालाप्रस्थकः । नान्दीपुरकः । पैलुवहकः । पुरान्तग्रहणमप्रागर्थम् । प्राग्देशे तूत्तरेण सिद्धम् । ▯ रोपधेतोः प्राचाम् ।४।२।१२३। रोपधादीकारान्ताच्च प्राग्देशवाचिनो वृद्धाद्वुञ् स्यात् । पाटलिपुत्रकः । ईतः, काकन्दकः । ▯ जनपदतदवध्योश्च ।४।२।१२४। जनपदवाचिनस्तदवधिवाचिनश्च वृद्धाद्वुञ् स्यात् । आदर्शकः ।

ग्रामलक्षणस्याणोऽपवादः ॥—पालद इति । पलदीति इकारान्त इत्येके । नान्त इत्यन्ये । नलोपे सति यणादेशात्संहिता तुल्यैव ॥ वाहीकशब्दः कोपधोऽपि पलद्यादिषु पठ्यते परं छं बाधितुम् । अन्यथा अणं बाधित्वा परत्वाच्छ एव स्यात्कोपधप्रयुक्तोऽण् अवृद्धे सावकाश इति ॥ यक्लोमनि भवो याक्लोमः 'अन्' इति प्रकृतिभावस्तु न, गणेऽस्मिन्नलोपनिपातनादिति हरदत्तादयः ॥—सौतंगमेरिति ॥ सुतंगमादिभ्यश्चातुरर्थिक इञ् ॥—शास्त्रीयमिति ॥ ननु 'अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रं गृह्यते' इति चेत् । अत्राहुः । पूर्वसूत्रे गोत्रग्रहणेन पौत्रप्रभृति गोत्रं गृह्यते, 'कण्वादिभ्यो गोत्रे यः प्रत्ययो विहितस्तदन्तेभ्यः–' इति गोत्रप्रत्ययानुवादेन तत्राण्विधानात् । कण्वादयश्च गर्गाद्यन्तर्गताः ॥ 'गर्गादिभ्यो यञ्' इत्यत्र तु 'गोत्रे कुञ्जादिभ्यः–' इत्यतो गोत्र इत्यनुवर्तते, न तु शास्त्रीयगोत्रमेव गृह्यते अपत्याधिकारस्थत्वात् तदेव हि 'इञश्च' इति सूत्रेनुवर्तते इति ॥—न द्व्यचः—॥—अपवाद इति । प्रतिषेध इत्यर्थः ॥—भरतानामग्रहणस्येति । तेन 'इञः प्राचाम्' इति भरतेभ्यो युवप्रत्ययस्य लुङ् न भवति । औद्दालकिः पिता, औद्दालकायनः पुत्र इति 'आर्हादगोपुच्छ–' इति सूत्रे कैयटः ॥—भवतः—॥ छादिरयं प्रत्ययो न तु शादिः—। पदसंज्ञार्थं सित्करणादित्याशयेनाह—जश्त्वमिति ॥—काश्यादिभ्यः—॥ इकार उच्चारणार्थ इति । उभयत्र ञकार एवानुबन्धः, तस्य व्यत्यासपाठस्तु स्त्रीप्रत्यये विशेष्यार्थ इति भावः ॥—आपदादीति ॥ गणसूत्रमिदम् ॥—वृद्धादेवेति । 'वृद्धाचेत्प्राचामेव' इति विपरीतनियमस्तु न भवति, अप्राग्देशवाचिनो वृद्धस्य उवर्णान्तस्याभावात् ॥—धन्वयो—॥ धन्वेति न स्वरूपपर्याययोर्ग्रहणं, वृद्धत्वासंभवादित्याशयेनाह—धन्वविशेषेति ॥—ऐरावतं धन्वेति ॥ यद्यपि 'समानौ मरुधन्वानौ' इत्यमरेण पुंस्त्वमुक्तम् । तथापि 'आष्टकं नामधन्व' इति भाष्ये ह्रस्वपाठान्नपुंसकोऽपि धन्वशब्दोऽस्त्येवेति बोध्यम् ॥—उत्तरेणेति । रोपधत्वादिति भावः ॥—जनपद—॥ स चासौ अवधिश्चेति कर्मधारयाज्जनपदरूप एवावधिर्लभ्यते । न च

---

१ नामधेयस्येति—अत्र नामशब्देनाधुनिकः संकेत एव गृह्यते, अत एव 'एङ् प्राचां देशे' इति सार्थकम्, घटीयमित्यादि तु गहादित्वात्सिद्धम् इति केचित् । अन्ये तु रूढ्या बोधकशब्दत्वमेवात्र नामत्वम् । 'एङ् प्राचाम्' इति तु नियमार्थम्, देशवृत्तिश्चेदेङादिरेवेति, एवं च घटीयादयः प्रयोगा अनेनैव साध्यन्त इत्याहुः ।

त्रैगर्तकः । अवृद्धादपि बहुवचनविषयात् ।४।२।१२५। अवृद्धाद्वृद्धाच्च जनपदतदवधिवाचिनो बहुवचनविषयात्प्रातिपदिकाद्वुञ् स्यात् । अवृद्धादणो वृद्धाच्छस्यापवादः । अवृद्धाज्जनपदात्, आङ्गकः । अवृद्धाज्जनपदावधेः, आजमीढकः । वृद्धाज्जनपदात्, दार्वकः । वृद्धाज्जनपदावधेः, कालञ्जरकः । विषयग्रहणं किम् । एकशेषेण बहुत्वे माभूत् । वर्तनी च वर्तनी च वर्तनी च वर्तन्यः, तासु भवो वार्तनः । कच्छाग्निवक्त्रवर्तोत्तरपदात् ।४।२।१२६। देशवाचिनो वृद्धादवृद्धाच्च वुञ् स्यात् । दारुकच्छकः । काण्डाग्नकः । सैन्धुवक्त्रकः । बाहुवर्तकः । धूमादिभ्यश्च ।४।२।१२७। देशवाचिभ्यो वुञ् । धौमकः । तैर्थकः । नगरात्कुत्सनप्रावीण्ययोः ।४।२।१२८। नगरशब्दाद्वुञ् स्यात्कुत्सने प्रावीण्ये च गम्ये । नागरकश्चौरः शिल्पी वा । कुत्सनेति किम् । नागरा ब्राह्मणाः । अरण्यान्मनुष्ये ।४।२।१२९। वुञ् । अरण्याण्णः इत्यस्यापवादः ॥ ॐ पथ्यध्यायन्यायविहारमनुष्यहस्तिष्विति वाच्यम् ॥ आरण्यकः पन्थाः, अध्यायो, न्यायो, विहारो, मनुष्यो, हस्ती वा ॥ ॐ वा गोमयेषु ॥ आरण्यकाः आरण्या वा गोमयाः । विभाषा कुरुयुगन्धराभ्याम् ।४।२।१३०। वुञ् । कौरवकः । कौरवः । यौगन्धारकः । यौगन्धरः । मद्रवृज्योः कन् ।४।२।१३१। जनपदवुञोऽपवादः । मद्रेषु जातो मद्रकः । वृजिकः । कोपधादण् ।४।२।१३२। माहिषिकः । कच्छादिभ्यश्च ।४।२।१३३। देशवाचिभ्योऽण् । वुञादेरपवादः । काच्छः । सैन्धवः । मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ् ।४।२।१३४। कच्छाद्यणोऽपवादः । कच्छे जातादिः काच्छको मनुष्यः । काच्छकं हसितम् । मनुष्येति किम् । काच्छो गौः । अपदातौ साल्वात् ।४।२।१३५। साल्वशब्दस्य कच्छादित्वाद्वुञि सिद्धे नियमार्थमिदम् । अपदातावेवेति । साल्वको ब्राह्मणः । अपदातौ किम् । साल्वः पदातिर्व्रजति । गोयवाग्वोश्च ।४।२।१३६। साल्वाद्वुञ् । कच्छाद्यणोऽपवादः । साल्वको गौः । साल्विका यवागूः । साल्वमन्यत् । गर्तोत्तरपदाच्छः ।४।२।१३७। देशे । अणोऽपवादः । वृकगर्तीयम् । उत्तरपदग्रहणं बहुच्पूर्वनिरासार्थम् । गहादिभ्यश्च ।४।२।१३८। छः स्यात् । गहीयः ॥ (ग) मुखपार्श्वतसोर्लोपश्च ॥ मुखतीयम् । पार्श्वतीयम् । अव्ययानां भमात्रे टिलोपस्यानित्यतां ज्ञापयितुमिदम् ॥ (ग) कुग्जनस्य परस्य च ॥ जनकीयम् । परकीयम् ॥ ॐ देवस्य च ॥ देवकीयम् ॥ (ग) स्वस्य च ॥ स्वकीयम् ॥ ॐ वेणुकादिभ्यश्छण्वाच्यः ॥ वैणुकीयम् । वैत्रकीयम् । औत्तरपदकीयम् । प्राचां कटादेः ।४।२।१३९। प्राग्देशवाचिनः कटादेश्छः स्यात् । अणोऽपवादः । कटनगरीयम् । कटघोषीयम् । कटपल्वलीयम् । राज्ञः क च ।४।२।१४०। वृद्धत्वाच्छे सिद्धे तत्सन्नियोगेन कादेशमात्रं विधीयते । राजकीयम् । वृद्धादकेकान्तखोपधात् ।४।२।१४१। अक इक एतदन्तात्खोपधाच्च वृद्धाद्देशवाचिनश्छः स्यात् । ब्राह्मणको नाम जनपदो यत्र ब्राह्मणा आयुधजीविनस्तत्र जातो ब्राह्मणकीयः । शाल्मलिकीयः । अयोमुखीयः । कन्थापलदनगरग्रामह्रदोत्तरपदात् ।४।२।१४२।

जनपदत्वादेव सिद्धे अवधिग्रहणं व्यर्थम्, 'वुञेव यथा स्यान्नान्यत्' इत्येतदर्थं तस्यावश्यकत्वात् । अत एव जनपदावधिवाचिनस्त्रिगर्तशब्दात् 'गर्तोत्तरपदात्–' इति च्छो न भवति, किं तु 'अवृद्धादपि बहुवचनविषयात्' इत्युत्तरसूत्रेण वुञेव भवतीत्याशयेनोदाहरति—**त्रैगर्तक** इति । 'जनपदतदवध्योः' इति सूत्रे जनपदावधिवाचिन उदाहरणं तु 'श्यामायनकः' इत्यादि बोध्यम् ॥—**नागरा ब्राह्मणा** इति ॥ कत्र्यादिषु माहिष्मतीति संज्ञाशब्दसाहचर्यात्संज्ञाभूतनगरशब्दस्यैव ढकञा नागरेयक इति भाव्यमिति भावः ॥—**विभाषा कुरु**—॥ कुरुशब्दः कच्छादिषु पठ्यते तत्सामर्थ्यात्पक्षेऽण् सिद्धे इति परिशेषाद्विभाषाग्रहणं युगन्धरार्थमेव ॥ 'अवृद्धादपि–' इति नित्यप्राप्तो वुञनेन विकल्प्यते । मनुष्यतत्स्थयोस्तु परत्वान्नित्य एव वुञ् । कौरवको मनुष्यः । कौरवकमस्य हसितम् । एतदर्थमेवास्य कच्छादौ पाठः । अन्यथा अनयैव विभाषया वुञणोः सिद्धौ किं तेनेति भावः ॥—**सैन्धव** इति ॥ ओर्देशे–' इति ठञ् प्राप्तः ॥—**वुञि सिद्धे** इति ॥ 'मनुष्यतत्स्थयोः–' इत्यनेन ॥—**गहादिभ्यश्च** ॥ गहादिभ्यो देशवाचिभ्यश्छः स्यात् ॥ पूर्वपक्षादिशब्देभ्यस्तु देशवाचित्वाभावेऽपि पाठसामर्थ्याच्छः ॥—**मुखपार्श्वतसोरि**ति । गणसूत्रमिदम् । सप्तम्यन्ताभ्यामाभ्यामाद्यादित्वात्तसिः ॥—**मुखतीयमि**ति । मुखे जातमित्याद्यर्थे तसन्ताच्छः । 'अलोऽन्त्यस्य' इति तसः सकारस्य लोपे 'यस्येति च' इत्यकारलोपः ॥—**कुग् जनस्ये**ति । इदमपि गणसूत्रम् ॥—**स्वकीयमि**ति । स्वार्थिककन्नन्तात्स्वशब्दाद्गहादेराकृतिगणत्वाच्छः । देशवाचित्वाभावेऽपि पूर्वपक्षादिवद्बोध्यः ॥ अत एव 'लुब्योगाप्रख्यानात्' इति सूत्रे 'न हि स्वकीयस्यैव प्रत्याख्यानम्' इति न्यासकारोक्तिः संगच्छते ॥ केवलात्स्वशब्दादणेव । सौवम् । एतच्च 'द्वारादीनां च' इत्यत्र आकरे उदाहृतम् । स्वीयमित्यत्र तु 'प्राक्क्रीताच्छः' अन्तरशब्दात्तु गहादित्वाच्छे तदन्तेन नशब्दस्य समासे स्वार्थे कनि च 'नान्तरीयकम्' इति भवति । अविनाभूतमित्यर्थः ॥—**वृद्धादके**—॥—**ब्राह्मणकीय** इति । 'कोपधादण्' इ-

---

१ वक्त्रवर्तेति—क्वचित्तु गर्तेति पठ्यते । २ अपदातावेवेति—साल्वादेरेवेति विपरीतनियमस्तु न व्याख्यानादिति भावः ।

कन्थादिपञ्चकोत्तरपदाद्देशवाचिनो वृद्धाच्छः स्यात्। ठञ्ञिठादेरपवादः। दाक्षिकन्थीयम्। दाक्षिपलदीयम्। दाक्षिनगरीयम्। दाक्षिग्रामीयम्। दाक्षिह्रदीयम्। ॥ **पर्वताच्च** ।४।२।१४३। पर्वतीयः। ॥ **विभाषाऽमनुष्ये** ।४।२।१४४। मनुष्यभिन्नेऽर्थे पर्वताच्छो वा स्यात्पक्षेऽण्। पर्वतीयानि पार्वतानि वा फलानि। अमनुष्ये किम्। पर्वतीयो मनुष्यः। ॥ **कृकणपर्णाद्भारद्वाजे** ।४।२।१४५। भारद्वाजदेशवाचिभ्यामाभ्यां छः। कृकणीयम्। पर्णीयम्। भारद्वाजे किम्। कार्कणम्। पार्णम्। ॥ **युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्च** ।४।३।१। चाच्छः। पक्षेऽण्। युवयोर्युष्माकं वा अयं युष्मदीयः। अस्मदीयः। ॥ **तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ** ।४।३।२। युष्मदस्मदोरेतावादेशौ स्तः खञ्यणि च। यौष्माकीणः। आस्माकीनः। यौष्माकः। आस्माकः। ॥ **तवकममकावेकवचने** ।४।३।३। एकार्थवाचिनोर्युष्मदस्मदोस्तवकममकौ स्तः खञ्यणि च। तावकीनः। तावकः। मामकीनः। मामकः। छे तु। ॥ **प्रत्ययोत्तरपदयोश्च** ।७।२।९८। मपर्यन्तयोरेकार्थयोस्त्वमौ स्तः प्रत्यये उत्तरपदे च। त्वदीयः। मदीयः। ॥ **अर्धाद्यत्** ।४।३।४। अर्ध्यः। ॥ **परावराधमोत्तमपूर्वाच्च** ।४।३।५। परार्ध्यम्। अवरार्ध्यम्। अधमार्ध्यम्। उत्तमार्ध्यम्। ॥ **दिक्पूर्वपदाट्ठञ्च** ।४।३।६। चाद्यत्। पौर्वार्धिकम्। पूर्वार्ध्यम्। ॥ **ग्रामजनपदैकदेशादञ्ठञौ** ।४।३।७। ग्रामैकदेशवाचिनो जनपदैकदेशवाचिनश्च दिक्पूर्वपदादर्धान्तादञ्ठञौ स्तः। इमेऽस्माकं ग्रामस्य जनपदस्य वा पौर्वार्धाः। पौर्वार्धिकाः। ग्रामस्य पूर्वस्मिन्नर्धे भवा इति तद्धितार्थे समासः। ठञ्ग्रहणं स्पष्टार्थम्। अञ्चेत्युक्ते यतोऽप्यनुकर्षः संभाव्येत। ॥ **मध्यान्मः** ।४।३।८। मध्यमः। ॥ **अ सांप्रतिके** ।४।३।९। मध्यशब्दादकारप्रत्ययः स्यात्सांप्रतिकेऽर्थे। उत्कर्षापकर्षहीनो मध्यो वैयाकरणः। मध्यं दारु। नातिह्रस्वं नातिदीर्घमित्यर्थः। ॥ **द्वीपादनुसमुद्रं यञ्** ।४।३।१०। समुद्रस्य समीपे यो द्वीपस्तद्विषयाद्द्वीपशब्दाद्यञ् स्यात्। द्वैप्यम्। द्वैप्या। ॥ **कालाट्ठञ्** ।४।३।११। कालवाचिभ्यष्ठञ् स्यात्। मासिकम्। सांव-

---

इत्यण् प्राप्तः ॥—**आयोमुखीयमि**ति ॥ वाहीकग्रामलक्षणौ ठञ्ञिठाविह प्राप्तौ ॥—**ठञ्ञिठादे**रिति ॥ आदिशब्देन 'रोपधेतोः—' इत्यादिना प्राप्तस्य वुञः ॥—**पर्वतीय** इति ॥ 'तत्र घोरं रघोर्युद्धं पार्वतीयैर्गणैरभूत्' इत्यत्र तु 'पर्वतीयस्य राज्ञ इमे इत्यर्थे छान्तादण् ॥—**कृकण**—॥ भारद्वाजशब्दोऽत्र देशवचनः, स च न प्रत्ययार्थः, किं तु प्रकृतिविशेषणमित्याह—**भारद्वाजदेशे**त्यादिना ॥—**युष्मदस्मदोः**—॥ 'त्यदादीनि च' इति वृद्धत्वान्नित्ये छे प्राप्ते खञणोरपि विधानार्थमिदम् ॥—**पक्षे अणि**ति। अन्यतरस्यांग्रहणादिति भावः ॥ तथा चैते त्रयः प्रत्यया इति वैषम्याद्यथासंख्यं न भवन्तीति केचित् ॥ मनोरमायां तु यथासंख्यनिवारणाय योगविभागः कृतः। तथा हि 'युष्मदस्मदोरन्यतरस्याम्—'। आभ्यां छो वा स्यात्। 'त्यदादीनि च' इति वृद्धत्वान्नित्ये छे प्राप्ते विकल्पोऽयम्। ततः 'खञ्च' एवमुत्तरसूत्रेऽपि योगविभागो बोध्यः। तेन आदेशयोः खञण्भ्यां यथासंख्यं नेत्यादि ॥—**युवयोरि**त्यादि। एकवचने तवकममकादेशविधानादेकवचनान्तेन विग्रहोऽत्र न कृतः ॥—**तस्मिन्नणि** च—॥ तस्मिन्निति साक्षाद्विहितः खञ् निर्दिश्यते। नतु चानुकृष्टः ॥ निमित्तयोरादेशौ प्रति यथासंख्यं तु न भवति 'खञणोः—' इति वक्तव्ये पृथग्विभक्तिनिर्देशसामर्थ्यात् ॥ स्थान्यादेशयोस्तु इष्यत एव तत् ॥—**तवक**—॥ इह पूर्ववदेव निमित्तयोः खञणोरादेशौ प्रति यथासंख्यं न भवति, किंतु स्थान्यादेशयोरेवेत्याशयेनोदाहरति—**तावकीनः। मामकीन** इति ॥—**परावरा**—॥ 'परावराधमोत्तमेभ्यः' इत्येव वक्तव्ये पूर्वग्रहणं पूर्वविप्रतिषेधसूचनार्थम्। तेन दिक्शब्दयोः परावरयोरर्धशब्देन समासे उत्तरसूत्रेण प्राप्तावपि ठञ्यतौ बाधित्वा यदेव भवति ॥—**दिक्**—॥ पूर्वपदग्रहणं स्वरूपविधिनिरासार्थमित्याहुः ॥—**अ सांप्रतिके** ॥ संप्रतीत्यव्ययं न्याय्ये वर्तते 'अनाप्तश्चतूरात्रोऽतिरिक्तः, षड्रात्रः स वा एष संप्रति यज्ञो यत्पञ्चरात्रः' इत्यत्र तथा दर्शनात्। न न्यूनो नातिरिक्तः सम इत्यर्थः ॥ इदानीमित्यर्थे तु प्रसिद्धमेव। 'एतर्हि संप्रतीदानीम्' इत्यमरात्। ततः प्रज्ञादित्वात्स्वार्थेऽण्। विनयादित्वात्स्वार्थे ठगपि। तेन सांप्रतं सांप्रतिकमिति पर्यायौ ॥—**उत्कर्षे**त्यादि। न्याय्ये विद्यमान एव संप्रतिशब्दोऽत्र गृह्यते इति भावः ॥—**द्वीपादनु**—॥ समुद्रं समया अनुसमुद्रम्। 'अनुर्यत्समया' इत्यव्ययीभावः। सप्तम्यन्तं चेदम्। विद्यमानक्रियाद्वारा द्वीपविशेषणमित्याशयेनाह—**समुद्रसमीपे यो द्वीप** इति। कच्छाद्यणो मनुष्यवुञश्चापवादोऽयम् ॥ अनुसमुद्रं किं, द्वैपमन्यत्। कच्छाद्यञ् द्वैपको मनुष्यः। 'मनुष्यतत्स्थयोः—' इति वुञ् ॥—**द्वैप्ये**ति। 'यञश्च' इति ङीन्न भवति। 'अपत्याधिकारस्थादेव यञो ङीप्' इति प्रागेवोक्तत्वात् ॥—**कालाट्ठञ्** ॥ स्वरूपस्यैव न ग्रहणम् 'संधिवेलादि' सूत्रेण संधिवेलात्रयोदशीचतुर्दशीप्रभृतिभ्योऽवृद्धेभ्योऽपि ठञ्बाधनार्थमण्विधानात्। किं तु सर्वेषामपि कालवाचिनां ग्रहणमित्याशयेनाह—**कालवाचिभ्य** इति ॥ यत्तु स्वरूपस्य पर्यायाणां च न ग्रहणमिति पदमञ्जर्यादिषु स्थितम्। तदसत्।

---

१ अमनुष्ये इति—अमनुष्यशब्दोऽत्र यौगिको व्याख्यानात्, नतु 'सभाराजाऽमनुष्यपूर्वा' इत्यत्रेव रूढ्या रक्षःपिशाचादिबोधकः। २ कालादिति—कालशब्देन यथाकथंचिदपि कालबोधकानां ग्रहणम्। अत एव सायंप्रातिक इत्यत्र ठञ् सिद्धः। अन्यथा स्वाङ्गसमुदायस्य स्वाङ्गवाचकत्वाभाववत्कालसमुदायस्य कालवाचकत्वाभावाट्ठञ् न स्यात् इति दिक्।

त्सरिकम् । सायंप्रातिकः । पौनःपुनिकः । कथं तर्हि शार्वरस्य तमसो निषिद्धये इति कालिदासः, अनुदिनौपम्यगेति भारविः, समानकालीनं प्राक्कालीनमित्यादि च । अपभ्रंशा एवैत इति प्रामाणिकाः । तत्र जात इति यावत्कालाधिकारः । **प्रावृष एण्यः** ... **श्राद्धे शरदः** ।४।३।१२। ठञ् स्यात् । ऋत्वणोऽपवादः । शारदिकं श्राद्धम् । **विभाषा रोगातपयोः** ।४।३।१३। शारदिकः शारदो वा रोग आतपो वा । पूनयोः किम् । शारदं दधि । **निशाप्रदोषाभ्यां च** ।४।३।१४। वा ठञ् स्यात् । नैशिकम् । नैशम् । प्रादोषिकम् । प्रादोषम् । **श्वसस्तुट् च** ।४।३।१५। श्वस्शब्दाट्ठञ् वा स्यात्तस्य तुडागमश्च । **द्वारादीनां च** ।७।३।४। द्वार, स्वर, व्यल्कश, स्वस्ति, स्वर्, स्फ्यकृत्, स्वादु, मृदु, श्वस, श्वन्, स्व एषां न वृद्धिरैजागमश्च । शौवस्तिकम् । **संधिवेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्योऽण्** ।४।३।१६। संधिवेलादिभ्य ऋतुभ्यो नक्षत्रेभ्यश्च कालवृत्तिभ्योऽण् स्यात् । सन्धिवेलायां भवं सान्धिवेलम् । ग्रैष्मम् । तैषम् । सन्धिवेला, संध्या, अमावास्या, त्रयोदशी, चतुर्दशी, पौर्णमासी, प्रतिपद् ॥ (ग) संवत्सरात्फलपर्वणोः ॥ सांवत्सरं फलं पर्व वा । सांवत्सरिकमन्यत् । **प्रावृष एण्यः** ।४।३।१७। प्रावृषेण्यः । **वर्षाभ्यष्ठक्** ।४।३।१८। वर्षासु साधु वार्षिकं वासः । कालात्साधुपुष्प्यत्पच्यमानेष्विति साध्वर्थे । **सर्वत्राण् च तलोपश्च** ।४।३।२२। हेमन्तादण् स्यात्तलोपश्च वेदलोकयोः । चकारात्पक्षे ऋत्वण् । हैमनम् । हैमन्तम् । **सायंचिरंप्राह्णेप्रगेऽव्ययेभ्यष्ट्युट्युलौ तुट् च** ।४।३।२३। सायमित्यादिभ्यश्चतुर्भ्योऽव्ययेभ्यश्च कालवाचिभ्यष्ट्युट्युलौ स्तस्तयो-

---

'कालिकः संबन्धः, कालिकी व्याप्तिः' इत्यादिप्रयोगानापत्तेः । न च विशेषणानेव ग्रहणे सन्धिवेलादिभ्योऽणविधानं ज्ञापकमिति वाच्यम् । स्वरूपमात्रग्रहणनिरासकत्वेनापि साफल्यात् ॥ गौणमुख्यन्यायस्त्विह नाश्रीयते । तेन कदम्बपुष्पसाहचर्यात्कदम्बपुष्पः कालः, व्रीहिपलालसाहचर्याद्व्रीहिपलालः कालः, तत्र भवं कादम्बपुष्पिकं त्रैहिपलालिकमित्याकरः । अत्र हि प्रमाणं संधिवेलादिसूत्रे अनेन कालग्रहणेन नक्षत्राणां विशेषणमेवेत्याहुः । न च पुष्यादिशब्दानां कालो मुख्य एवार्थः, 'लुबविशेषे' इति व्युत्पादनात्, तथा च कालविशेषणमुक्तार्थे न प्रमाणमिति वाच्यम् । पुष्यादिसमीपस्थचन्द्रमसा युक्ते काले पुष्यादिशब्दानां गौणत्वात् । 'लुबविशेषे' इति शास्त्रमपि गौणवृत्तित्वान्वाख्यापकमेवेति दिक् ॥ एवं स्थिते 'कालवाचिभ्यः–' इति मूलस्य 'कालप्रतिपादकेभ्यः' इति फलितोऽर्थः ॥—**श्राद्धमि**ति ॥ भक्त्या क्रियमाणं पित्र्यं कर्मेत्यर्थः । 'प्रज्ञाश्रद्धार्चाभ्योऽण्' इति मत्वर्थीयेन व्युत्पादितः श्रद्धावान्पुरुषस्तु न गृह्यते, अनभिधानात् ॥—**श्वसस्तुट् च** ॥ विभाषेत्यनुवर्तनादाह—**ठञ् वा स्यादि**ति ॥ 'ऐषमोह्यः' इत्यादिना त्यबपि विकल्पेन विहित आभ्यां मुक्ते ट्युट्युलावपि स्त एव ॥—**शौवस्तिकमि**ति ॥ नन्वन्तरङ्गत्वात् तुटि ठस्य प्रत्ययादित्वाभावात्कमैठ इत्यत्र ठच इकादेशो न स्यात् । न च परत्वादिकादेशे तस्य तुडिति वाच्यम् । आदेशात्प्रागेवान्तरङ्गत्वात्तुटः प्रवृत्तेः । इकादेशस्य त्वाङ्गत्वेन बहिरङ्गत्वात् । सूत्रभङ्गेन तुकि हि क्रियमाणे तु 'इसुसुक्तान्तात्–' इति कादेशप्रसङ्ग इति चेत् । सत्यम् । वुञ्छणादिषु ठचश्चित्त्वेन 'एकादेशोऽन्तरङ्गेभ्यो बलवान्' इति ज्ञापितत्वात् । अन्यथा प्रत्ययाद्युदात्तत्वे कृते एकादेशः स्यादिति किं ठचश्चित्त्वेन । कृते त्विकादेशे प्रत्ययस्वरबाधनाय चित्त्वं प्रयुज्यत इति मनोरमायां स्थितम् ॥—**संधिवेला**—॥ अण्ग्रहणं तु छबाधनार्थम् । अन्यथा 'सन्धिवेलादिभ्यो यथाविहितं प्रत्ययाः स्युः' इत्युक्ते पौर्णमासीशब्दात् 'वृद्धाच्छः' स्यात् । वचनं तु ठञो बाधनाय स्यादिति भावः ॥—**तैषमि**ति । तिष्याद्भवादावण् । जातार्थे तु 'श्रविष्ठाफल्गुनी–' इति लुक् स्यात् । 'सूर्यतिष्य–' इत्यत्र 'तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि' इति वचनाद्यलोपः ॥—**प्रावृष एण्यः**॥ ऋत्वणोऽपवादः । प्रवर्षतीति प्रावृट्, 'नहिवृति–' इति दीर्घः । तत्र भवः । जाते तु ठञ् वक्ष्यति । 'रषाभ्याम्–' इति सिद्धे प्रक्रियालाघवार्थं णकारोच्चारणमित्याहुः ॥ किं च 'प्रावृषेण्यमाचक्षाणः प्रावृषेण्' इत्यत्र णकारश्रवणार्थमपि तत् । ण्यन्तात्क्विपि टिलोपणिलोपयलोपाः ॥—**सर्वत्राण् च**—॥—**हेमन्तादि**ति । एतच्च 'हेमन्ताच्च' इत्यतोऽनुवृत्तमिति भावः ॥—**हैमनमि**ति । अकारविशिष्टस्य तच्छब्दस्य लोपे 'अन्' इति प्रकृतिभावात् 'नस्तद्धिते' इति टिलोपो न । तकारस्यैव लोप इति पक्षे 'यस्येति च' इत्यल्लोपस्याभीयत्वेनासिद्धत्वात्स्थानिवद्भावाद्वा टिलोपो नेति बोध्यम् ॥—**हैमन्तमि**ति । ऋत्वणि तकारलोपो न भवति, तस्य 'सर्वत्राण्–' इति प्रतिपदोक्तेन अणा संनियोगशिष्टत्वात् ॥ एतच्च प्रत्याख्यातं भाष्ये । तथा हि हेमन्तपर्यायो हेमन्शब्दोऽप्यस्ति 'हेमन्नागनीगन्ति कर्णौ' इत्यादिप्रयोगात् । ततश्च हेमन्हेमन्तशब्दाभ्यामृत्वणि हैमनं हैमन्तमिति रूपद्वयं सिद्धम् । छन्दसि तु 'हेमन्ताच्च' इति ठञा हैमन्तिकमिति तृतीयमपि रूपं सिध्यति । न च विशेषविहितेन ठञा अणो बाधः शङ्क्यः छन्दसि सर्वविधीनां वैकल्पिकत्वात् । वृत्तिकृता तु 'हेमन्ताच्च' इति सूत्रे सर्वत्रग्रहणमपकृष्य लोकेऽपि हैमन्तिकमिति स्वीकृतम् ॥—**सायंचिरम्**—॥ नन्वन्तरङ्गत्वात्प्रथमं तुटि 'मृत्युः' इत्यादाविव त्युशब्दस्य प्रत्ययतया अङ्गसंज्ञानिमित्तं यो युस्तस्य विधीयमानोऽनादेशो न स्यात् । न चैवं तुगेव क्रियतामिति वाच्यम् । तस्य पूर्वान्तत्वेन विसर्गाभावात्प्रातस्तनमित्यत्र सत्त्वाभावप्रसङ्गात्, अत

---

१ सन्धिवेलादीति—इह गणे शश्वतो वेति पाठाच्छाश्वतिकशाश्वतौ सिद्धाविति 'नस्तद्धिते' इति सूत्रस्थभाष्यस्वरस इति शब्देन्दुशेखरे स्पष्टम् ॥

स्तुट् च । तुटः प्रागनादेशः । अनद्यतन इत्यादिनिर्देशात् । सायन्तनम् । चिरन्तनम् । प्राह्णप्रगयोरेदन्तत्वं निपात्यते । प्राह्णेतनम् । प्रगेतनम् । दोषातनम् । दिवातनम् ॥ ❀ **चिरपरुत्परारिभ्यस्त्नो वक्तव्यः** ॥ चिरत्नम् । परुत्नम् । परारित्नम् ॥ ❀ **अग्रादिपश्चाड्डिमच्** ॥ अग्रिमम् । आदिमम् । पश्चिमम् ॥ ❀ **अन्ताच्च** ॥ अन्तिमम् । **विभाषा पूर्वाह्णापराह्णाभ्याम्** ।४।३।२४। आभ्यां ट्युट्युलौ वा स्तस्तयोस्तुट् च । पक्षे ठञ् । पूर्वाह्णेतनम् । अपराह्णेतनम् । घकालतनेष्वित्यलुक् । पूर्वाह्णः सोढोऽस्येति विग्रहे तु पूर्वाह्णतनम् । अपराह्णतनम् । पौर्वाह्णिकम् । आपराह्णिकम् । **तत्र जातः** ।४।३।२५। सप्तमीसमर्थाज्जात इत्यर्थेऽणादयो घादयश्च स्युः । स्रुघ्ने जातः स्रौघ्नः । औत्सः । राष्ट्रियः । अवारपारीण इत्यादि । **प्रावृषष्ठप्** ।४।३।२६। एण्यस्यापवादः । प्रावृषि जातः प्रावृषिकः । **संज्ञायां शरदो वुञ्** ।४।३।२७। ऋत्वणोऽपवादः । शारदका दर्भविशेषा मुद्गविशेषाश्च । **उत्तरपदस्य** ।७।३।१०। अधिकारोऽयम् । हनस्त इत्यस्मात्प्राक् । **अवयवादृतोः** ।७।३।११। अवयववाचिनः पूर्वपदादृतुवाचिनोऽचामादेरचो वृद्धिः स्यात् ञिति णिति किति च तद्धिते परे । पूर्ववार्षिकः[1] । अपरहैमनः । अवयवात्किम् । पूर्वासु वर्षासु भवः पौर्ववर्षिकः । ऋतोर्वृद्धिमद्विधाववयवानामिति तदन्तविधिः पूर्वत्र । इह तु न । अवयवत्वाभावात् । **सुसर्वार्धाज्जनपदस्य** ।७।३।१२। उत्तरपदस्य वृद्धिः । सुपाञ्चालकः । सर्वपाञ्चालकः । अर्धपाञ्चालकः । जनपदतदवध्योरिति वुञ् । सुसर्वार्धदिक्शब्देभ्यो जनपदस्येति तदन्तविधिः । **दिशोऽमद्राणाम्** ।७।३।१३। दिग्वाचकाज्जनपदवाचिनो वृद्धिः । पूर्वपाञ्चालकः । दिशः किम् । पूर्वपञ्चालानामयं पौर्वपञ्चालः । अमद्राणां किम् । पौर्वमद्रः । योगविभाग उत्तरार्थः[2] । **प्राचां ग्रामनगराणाम्** ।७।३।१४। दिशः परेषां नगरवाचिनां ग्रामवाचिनामङ्गानामवयवस्य च वृद्धिः । पूर्वेषुकामशम्यां भवः पूर्वैषुकामशमः । नगरे, पूर्वपाटलिपुत्रकः । **पूर्वाह्णापराह्णार्द्रामूलप्रदोषावस्कराद्वुन्** ।४।३।२८। पूर्वाह्णकः । अपराह्णकः । आर्द्रकः । मूलकः । प्रदोषकः । अव-

---

आह—**तुटः प्रागिति** ॥—**इत्यादी**ति । आदिशब्देन 'घकालतनेषु' इति ग्राह्यम् ॥—**सायंतनमि**ति । स्यतेर्घञि सायशब्दोऽकारान्तो दिवसावसाने रूढः, तस्य प्रत्ययसंनियोगेन मान्तत्वं निपात्यत इति वार्तिककृन्मतम् ॥ भाष्यकृता तु 'मान्ताव्ययम्' इत्याश्रित्य सायंग्रहणं प्रत्याख्यातम् । न चैवं सायंशब्दात्कालाट्ठञि अनिष्टरूपप्रसङ्गः । तस्य कालवाचित्वाभावादनभिधानाद्वेत्याहुः ॥—**चिरंतनमि**ति । चिरशब्दस्यापि प्रत्ययसंनियोगेन मान्तता निपात्यत इति भावः ॥ अत्र वदन्ति । स्वरादौ पाठादव्ययत्वादेव सिद्धे सूत्रे चिरमित्येतद्व्यर्थम् । न चादन्ताच्चिरशब्दाट्ठञ् स्यादिति वाच्यम् । त्नेन बाधादिति ॥—**एदन्तत्वमि**ति । प्राह्णः सोढोऽस्य प्राह्णेतन इत्याद्यर्थम् । तत्र हि सप्तमी नास्ति ॥ जातार्थे 'घकालतनेषु' इत्यलुकापि सिद्धेः ॥—**चिरत्नमि**ति । सूत्रे चिरशब्दस्योपादानात् ट्युट्युलावपि स्तः । न चैवं सूत्रे चिरशब्दस्य प्रत्याख्यानं न संभवतीति वाच्यम् । मान्ताव्ययादेव ट्युट्युलिविधौ तत्संभवात् । **परुत्** पूर्वस्मिन् वत्सरे । **परारि** पूर्वतरे ॥ —**अग्रादि**—। डिमचो डित्त्वं स्पष्टार्थम् ॥—**तत्र जातः**॥ ननु 'शेषे' इत्यस्य लक्षणत्वोक्तेः 'चाक्षुषं रूपं, श्रावणः शब्दः' इत्यादाविव जातादिष्वर्थेष्वणादयः सिद्धाः, अधिकाराच्च घादयोऽपि । न च 'जातादिष्वेवाणादयः' इति नियमार्थं जाताद्यर्थनिर्देश आवश्यकः । अन्यथा 'तत्रास्ते, तत्र शेते' इत्याद्यर्थेऽपि प्रत्ययः स्यादिति वाच्यम् । चाक्षुषमित्याद्यसिद्धापत्तेः । 'स्रुघ्न आस्ते, स्रुघ्ने शेते' इत्यादौ त्वनभिधानादेव तद्धितो न भविष्यति, अङ्गुल्या खनति, वृक्षमूलादागत इत्यादौ यथा । समर्थविभक्तयस्त्वाक्षेपादेव लक्ष्यन्ते । चाक्षुषमित्यत्र तृतीया यथा, तस्मात् 'तत्र जातः' इत्याद्यर्थनिर्देशो व्यर्थ इति चेत् । मैवम् । 'प्रावृषष्ठप्' इत्याद्यपवादार्थं तदावश्यकत्वात् । ये तु निरपवादा अर्थनिर्देशाः 'कृतलब्धक्रीतकुशलाः' इत्यदयः, ते तु व्यर्था एवेति दिक् ॥—**संज्ञायां शरदः**—॥ समुदायेन चेत्संज्ञा गम्यत इत्यर्थः ॥ संज्ञायां किम् । शारदं सस्यम् । 'संज्ञायाम्' इत्येतत् 'कृतलब्ध—' इत्येतत्पर्यन्तं केचिदनुवर्तयन्तीति वृत्तिकृत् ॥—**पूर्ववार्षिक** इत्यादि ॥ वर्षाणां पूर्वः, हेमन्तस्यापर इति विग्रहे 'पूर्वापराधरोत्तरम्' इत्येकदेशिसमासः ॥—**पूर्वास्वि**ति । तद्धितार्थे समासः ॥—**ऋतोर्वृद्धिमद्विधावि**ति । ऋतुवाचिनः शब्दाद्वृद्धिनिमित्तकप्रत्ययविधाने तदन्तविधिर्वाच्यः, स चेदृतुवाची शब्दोऽवयवेभ्यः पर इत्यर्थः । पूर्ववार्षिकः अपरहैमन इत्यत्र । तथा च 'वर्षाभ्यष्ठक्' 'सर्वत्राण् च तलोपश्च' इत्याभ्यां क्रमेण ठगणौ भवतः ॥ वृद्धिमद्विधौ किं, पूर्वप्रावृषम् । 'प्रावृष एण्यः' इत्यत्र तदन्तविध्यभावादिह ऋत्वणेव ॥—**इह त्वि**ति । पौर्ववार्षिक इत्यत्र । तथा चेह 'कालाट्ठञ्' इति ठञेवेति भावः—**अवयवत्वाभावादि**ति । अन्यथा पूर्वासु वर्षास्विति सामानाधिकरण्यं न संगच्छेतेति भावः ॥—**जनपदतदवध्योरिती**ति ॥ तस्मिन्ननुवर्तमाने 'अवृद्धादपि बहुवचनविषयात्' इत्यनेनेत्यर्थः ॥—**पौर्वमद्र** इति ॥ 'मद्रेभ्योऽञ्' इत्यञ् ॥—**पूर्वाह्णक** इति ॥ 'विभाषा पूर्वाह्णापराह्णाभ्याम्' इत्यस्या-

---

१ पूर्ववार्षिक इति—इयं चोत्तरपदवृद्धिः सत्यपि संभवे इति न्यायेन पूर्वपदवृद्धेर्बाधिका, अत एव 'हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च' इति चरितार्थमिति भावः । २ उत्तरार्थमिति—'प्राचां ग्राम—' इत्युत्तरसूत्रे दिश एव संबन्धो यथा स्यात् इत्येवमर्थं इत्यर्थः । एकयोगे तु स्वादिभ्यः परस्यापि मद्रस्य पर्युदासः संभाव्येतेतीद्वार्थोऽपीत्यन्ये ।

स्करकः । **पथः पन्थ च** ।४।३।२९। पथि जातः पन्थकः । **अमावास्याया वा** ।४।३।३०। अमावास्यकः । आमावास्यः । **अ च** ।४।३।३१। अमावास्यः । **सिन्ध्वपकराभ्यां कन्** ।४।३।३२। सिन्धुकः । कच्छाद्यणि मनुष्यवुञि च प्राप्ते । अपकरकः । औत्सर्गिकेऽणि प्राप्ते । **अणञौ च** ।४।३।३३। क्रमात् स्तः । सैन्धवः । आपकरः । **श्रविष्ठाफल्गुन्यनुराधास्वातितिष्यपुनर्वसुहस्तविशाखाषाढाबहुलाल्लुक्** ।४।३।३४। एभ्यो नक्षत्रवाचिभ्यः परस्य जातार्थप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । **लुक् तद्धितलुकि** ।१।२।४९। तद्धितलुकि सत्युप-सर्जनस्त्रीप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । श्रविष्ठासु जातः श्रविष्ठः । फल्गुनः इत्यादि ॥ ❀ **चित्रारेवतीरोहिणीभ्यः स्त्रिया-मुपसंख्यानम्** ॥ चित्रायां जाता चित्रा । रेवती । रोहिणी । आभ्यां लुक्तद्धितलुकीति लुकि कृते पिप्पल्यादेराकृतिगण-त्वात्पुनर्ङीष्[1] ॥ ❀ **फल्गुन्यषाढाभ्यां टानौ वक्तव्यौ** ॥ स्त्रियामित्येव । फल्गुनी । अषाढा ॥ ❀ **श्रविष्ठाषाढाभ्यां छण्वक्तव्यः** ॥ अस्त्रियामपि । श्राविष्ठीयः । आषाढीयः । **जे प्रोष्ठपदानाम्** ।७।३।१८। प्रोष्ठपदानामुत्तरपदस्याचा-मादेरचो वृद्धिः स्याज्जातार्थे ञिति णिति किति च । प्रोष्ठपदासु जातः प्रोष्ठपादो माणवकः । जे इति किम् । प्रोष्ठपदासु भवः प्रौष्ठपदः । बहुवचननिर्देशात्पर्यायोऽपि गृह्यते । भाद्रपादः । **स्थानान्तगोशालखरशालाच्च** ।४।३।३५। एभ्यो जातार्थप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । गोस्थानः । गोशालः । खरशालः । विभाषा सेनेति नपुंसकत्वे ह्रस्वत्वम् । **वत्स-शालाभिजिदश्वयुक्छतभिषजो वा** ।४।३।३६। एभ्यो जातार्थस्य लुग्वा स्यात् । वत्सशाले जातो वत्सशालः । वात्स-शालः इत्यादि ॥ ❀ **जातार्थे प्रतिप्रसूतोऽण्वा डिद्वक्तव्यः** ॥ शातभिषः । शातभिषजः । शतभिषक् । **नक्षत्रेभ्यो बहुलम्** ।४।३।३७। जातार्थप्रत्ययस्य बहुलं लुक् स्यात् । रोहिणः । रौहिणः । **कृतलब्धक्रीतकुशलाः** ।४।३।३८। तत्रेत्येव । स्रुघ्ने कृतो लब्धः क्रीतः कुशलो वा स्रौघ्नः । **प्रायभवः** ।४।३।३९। तत्रेत्येव । स्रुघ्ने प्रायेण बाहुल्येन भवति स्रौघ्नः । **उपजानूपकर्णोपनीवेष्ठक्** ।४।३।४०। औपजानुकः । औपकर्णिकः । औपनीविकः । **संभूते** ।४।

पवादः ॥—**आर्द्रकः । मूलक** इति । नक्षत्राणोऽपवादः ॥—**प्रदोषक** इति । 'निशाप्रदोषाभ्यां च' इत्यस्यापवादः ॥ —**अवस्करक** इति । औत्सर्गिकस्याणोऽपवादः । ये तु 'संज्ञायाम्' इत्येतत् 'कृतलब्ध–' इत्येतत्पर्यन्तमनुवर्तयन्ति । तन्मते असंज्ञायां यथायथमणादयो घादयश्च बोध्याः ॥—**अमावास्याया वा** ॥ सन्धिवेलाद्यणोऽपवादः ॥ 'अमावस्य-दन्यतरस्याम्' इति सूत्रेणामापूर्वाद्वसेर्ण्यति वृद्धौ पक्षे ह्रस्वत्वं निपात्यत इति ह्रस्वमध्यस्याप्यमावस्याशब्दस्येह ग्रहणम्, प्रकृतिग्रहणे विकृतेरपि ग्रहणात् । अमावस्यकः । अमावस्यः । ये त्विह सूत्रे सन्धिवेलादिषु च ह्रस्वोपधं पठन्ति, तेषां तु दीर्घोपधस्य न स्याद्विकृतिग्रहणेन प्रकृतेरग्रहणादिति हरदत्तादयः ॥ वस्तुतस्तु वृद्धिप्रकृतिभूतस्यानुकरणमिदमित्याश्रित्य ह्रस्वोपधपाठोऽपि समर्थयितुं शक्यत इत्यन्ये ॥—**अ च** ॥ अमावास्याशब्दादकारप्रत्ययः स्यात् ॥ अयमपि पूर्ववदुभाभ्यां बोध्यः ॥—**अमावास्य** इति । ह्रस्वमध्यात्तु अमावस्यः ॥—**अणञौ च** ॥ यथासंख्यार्थो योगविभागः ॥—**श्र-विष्ठा**—॥ इह सूत्रे स्वातिशब्दो ह्रस्वान्त इति कैयटहरदत्तादयः ॥ माधवस्तु 'दीर्घान्तः' इति 'अत सातत्यगमने' इति धातावाह ॥ एवं चात्र स्वातीतिष्येति ङीषन्तग्रहणादङीषन्तस्य सौवात इति रूपं भवार्थ इव जातार्थेऽपि माधवमते सि-ध्यत्येव ॥ कैयटादिमते तु जातार्थे न सिध्यति । लुग्विधायकेऽस्मिन् ङीषन्तग्रहणेऽपि लिङ्गविशिष्टपरिभाषया ङीषन्तादपि अणो लुकः प्रवृत्तेः ॥—**उपसर्जने**ति ॥ अप्रधानमिहोपसर्जनं गृह्यते, न शास्त्रीयमसंभवात् ॥ ननु 'गोस्त्रियोः' इति सूत्रेऽप्यप्रधानलक्षणमेवोपसर्जनं गृह्यताम् 'एकविभक्ति च–' इति शास्त्रीयं न गृह्यताम् । मैवम् । हरीतक्याः फलानि ह-रीतक्य इत्यत्र ह्रस्वप्रसङ्गात् ॥ उपसर्जनस्य किम् । अवन्ती, कुन्ती, कुरुः ॥—**श्रविष्ठास्विति** । श्रविष्ठा धनिष्ठा ॥— **इत्यादी**ति ॥ आदिशब्दादनुराधः स्वातिः तिष्यः पुनर्वसुः हस्तः विशाखः अषाढः बहुलः ॥ कृत्तिकावाची बहुलाशब्दष्टा-बन्तः, तस्य समाहारद्वन्द्वेन ह्रस्वनिर्देशः सूत्रे ॥—**उपसंख्यानमि**ति । लुक इति शेषः ॥—**चित्रे**ति । 'लुक्तद्धित–' इति लुकि पुनष्टाप् ॥—**टानावि**ति । विधानसामर्थ्यादेतयोर्न लुक् ॥—**स्थानान्त**—॥ गोशालेत्यत्र 'विभाषा सेना–' इति नपुंसकत्वे ह्रस्वत्वं तत्साहचर्यात्खरशालेऽप्येवमेव । न चैवं स्त्रीत्वपक्षे लुङ् न स्यादिति शङ्क्यम् । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया त-त्रापि लुक्सिद्धेरित्याहुः ॥ यद्यपि टाबन्तयोः पाठेऽप्येकदेशविकृतन्यायेन क्लीबेऽपीष्टं सिध्यति, तथापि लाघवार्थं ह्रस्वपाठः ॥ —**नपुंसकत्वे ह्रस्वत्वमि**ति । सूत्रे इति शेषः ॥—**वत्सशाले जात** इति ॥ वत्सशालायामित्यपि बोध्यम् ॥— **इत्यादी**ति । आदिशब्ददभिजित् आभिजितः, अश्वयुक् आश्वयुजः ॥— **प्रतिप्रसूत** इति । कालाट्ठञा निवर्तमानो य औत्सर्गिकोऽण् 'सन्धिवेलादि' सूत्रेण पुनरभ्यनुज्ञात इत्यर्थः ॥—**कृतलब्ध**—॥ ननु कृतक्रीतत्वे जातलब्धत्वयोर्व्याप्ये इति किमनयोर्ग्रहणेन । सत्यम् । कृतत्वक्रीतत्वप्रकारकबोधेऽपि प्रत्ययार्थं तद्ग्रहणम् । अत एव जाते लुग्भाजामपि कृते न लुक् ॥— **प्राय**—॥ कादाचित्कभवनाश्रयः प्रायभवः । तेन 'तत्र भवः' इत्यनेन गतार्थतेत्याहुः ॥ भाष्ये प्रत्याख्यात-मेतत् '**प्रायभवग्रहणमनर्थकं तत्र भवेन कृतत्वात्**' इति ॥—**उपजानू**—॥ त्रयोऽप्यमी सामीप्येऽव्ययीभावाः ।

१ आकृतिगणत्वादिति—अन्यथा 'रेवतीरोहिणी नक्षत्रे' इति गौरादिषु पाठात्स न स्यादिति भावः ।

३।४१। स्रुघ्ने संभवति स्रौघ्नः । **कोशाड्ढञ्** ।४।३।४२। कौशेयं वस्त्रम् । **कालात्साधुपुष्प्यत्पच्यमानेषु** ।४।३।४३। हेमन्ते साधुर्हैमन्तः प्राकारः । वसन्ते पुष्प्यन्ति वासन्त्यः कुन्दलताः । शरदि पच्यन्ते शारदाः शालयः । **उप्ते च** ।४।३।४४। हेमन्ते उप्यन्ते हैमन्ता यवाः । **आश्वयुज्या वुञ्** ।४।३।४५। ठञोऽपवादः । आश्वयुज्यामुप्ता आश्वयुजका माषाः । **ग्रीष्मवसन्तादन्यतरस्याम्** ।४।३।४६। पक्षे ऋत्वण् । ग्रैष्मकम् । ग्रैष्मम् । वासन्तकम् । वासन्तम् । **देयमृणे** ।४।३।४७। कालादित्येव । मासे देयमृणं मासिकम् । **कलाप्यश्वत्थयवबुसाद्वुन्** ।४।३।४८। यस्मिन् काले मयूराः कलापिनो भवन्ति स उपचारात्कलापी तत्र देयमृणं कलापकम् । अश्वत्थस्य फलमश्वत्थस्तद्युक्तः कालोऽप्यश्वत्थः । यस्मिन् कालेऽश्वत्थाः फलन्ति तत्र देयमश्वत्थकम् । यस्मिन् यवबुसमुत्पद्यते तत्र देयं यवबुसकम् । **ग्रीष्मावरसमाद्वुञ्** ।४।३।४९। ग्रीष्मे देयमृणं ग्रैष्मकम् । आवरसमकम्[1] । **संवत्सराग्रहायणीभ्यां ठञ् च** ।४।३।५०। चाद्वुञ् । सांवत्सरिकम् । सांवत्सरकम् । आग्रहायणिकम् । आग्रहायणकम् । **व्याहरति मृगः** ।४।३।५१। कालवाचिनः सप्तम्यन्ताच्छब्दायत इत्यर्थे अणादयः स्युः यो व्याहरति स मृगश्चेत् । निशायां व्याहरति नैशो मृगः । नैशिकः । **तदस्य सोढम्** ।४।३।५२। कालादित्येव । निशासहचरितमध्ययनं निशा तत्सोढमस्य नैशः । नैशिकः । **तत्र भवः** ।४।३।५३। स्रुघ्ने भवः स्रौघ्नः । राष्ट्रियः । **दिगादिभ्यो यत्** ।४।३।५४। दिश्यम् । वर्ग्यम् । **शरीरावयवाच्च** ।४।३।५५। दन्त्यम् । कर्ण्यम् । **प्राचां नगरान्ते** ।७।३।२४। प्राचां देशे नगरान्तेऽङ्गे पूर्वपदस्योत्तरपदस्य चाचामादेरचो वृद्धिर्ञिति णिति किति च । सुह्मनगरे भवः सौह्मनागरः । पौर्वनागरः । प्राचां किम् । मनगरमुदक्षु तत्र भवो मानगरः । **जङ्गलधेनुवलजान्तस्य विभाषितमुत्तरम्**[2] ।७।३।२५। जङ्गलाद्यन्तस्याङ्गस्य पूर्वपदस्याचामादेरचो वृद्धिरुत्तरपदस्य वा ञिति णिति किति च । कुरुजङ्गले भवं कौरुजङ्गलम् । कौरुजाङ्गलम् । वैश्वधेनवम् । वैश्वधैनवम् । सौवर्णवलजम् । सौवर्णवालजम् । **दृतिकुक्षिकलशिवस्त्यस्त्यहेर्ढञ्** ।४।३।५६। दार्तेयम् । कौक्षेयम् । कलशिर्घटः तत्र भवं

तेषां समाहारद्वन्द्वे सौत्रं पुंस्त्वम् ॥—**संभूते** ॥ इह तत्रादिना संभावना, आधारपरिमाणादाधेयस्यानतिरेकश्चेति द्वयमप्याश्रीयते ॥—**स्रौघ्न** इति । स्रुघ्ने संभाव्यते तत्परिमाणानतिरिक्तो वा सेनादिरित्यर्थः ॥—**कोशात्**—॥—**कौशेयमिति** । वस्त्रविशेषे योगरूढोऽयम् । कोशे संभवस्तु सत्कार्यवादाभिप्रायेण । मतान्तरे तु विकारप्रकरणे 'एण्या ढञ्' इत्यस्यानन्तरं 'कोशाच्च' इति पठितव्यम् । तथा च वार्तिकं 'विकारे कोशाड् ढञ् संभूते ह्यर्थानुपपत्तिः' इति ॥ —**कालात्**—॥ पुष्प्यदिति दैवादिकः शत्रन्तस्तदाह—**पुष्प्यन्तीति** ॥—**उप्ते च** ॥ कालादित्येव । योगविभाग उत्तरार्थः ॥—**उप्यन्त** इति । सूत्रे भूतकालोऽतन्त्रमिति भावः ॥—**आश्वयुज्या वुञ्** ॥ ञकारः स्वरार्थ उत्तरत्र वृद्ध्यर्थश्च ॥—**आश्वयुज्यामिति** । अश्विनीनक्षत्रपर्यायो अश्वयुक् तद्युक्ता पौर्णमासी आश्वयुजी तत्रेत्यर्थः ॥—**देयमृणे** ॥ ऋणे किम् । मासे देया भिक्षा ॥—**आश्वत्थ** इति ॥ 'फले लुक्' । इह पुंलिङ्गनिर्देशो यद्यप्ययुक्तः, तथापि फले अश्वत्थशब्द औपचारिक इत्याशयेन पुंलिङ्गप्रयोग इत्याहुः ॥—**ठञ्चेति** ॥ 'संवत्सराग्रहायणीभ्यां वा' इत्येव सुवचम् ॥ न च 'वा' इति वक्तव्ये ठञ् ग्रहणं व्यर्थं संधिवेलादिषु 'संवत्सरात्फलपर्वणोः' इति पठ्यते, तत्र फले ऋणत्वेन विवक्षिते अणं बाधित्वा ठञेव यथा स्यादिति काशिकादावुक्तमिति वाच्यम् । तस्मै हितास्तद्धिता इत्यन्वर्थसंज्ञाकरणबलेनात्राण्प्रत्ययो न भवेदिति वक्तुं शक्यत्वादिति नव्याः ॥—**नैशिक** इति ॥ 'निशाप्रदोषाभ्यां च' इति वा ठञ् ॥—**तत्र भवः** ॥ 'कालात्' इति निवृत्तम् । कालसंबद्धस्य 'तत्र' इत्यस्य निवृत्तये पुनस्तत्रग्रहणात् । न च पूर्वसूत्रस्थस्य 'तत्' इत्यस्य व्यावृत्तये तत्रग्रहणमस्त्विति वाच्यम् । 'तदस्य-' इति सूत्रस्येत उत्तरत्रापि सुपठत्वात् । यद्यपि भूधातुरुत्पत्तावपि वर्तते । तथापीह सत्तार्थ एव वर्तते, 'तत्र जातः' इति पृथग्ग्रहणादिति बोध्यम् ॥—**दिगादिभ्यो**—॥ दिश्, वर्ग, पूग, पक्ष, रहस्, उखा, साक्षिन्, आदि, अन्त, मुख, जघन, मेघ, यूथ, 'उदकात्संज्ञायां' न्याय, वंश, कालेत्यादिर्दिगादिः । मुखजघनयोः पाठोऽत्राशरीरावयवार्थः । सेनाया मुखे जघने च भवं मुख्यम् । जघन्यम् ॥—**प्राचां नगरान्ते** ॥ सप्तमीनिर्देशात् 'अङ्गस्य' इत्यधिकृतमपि सप्तम्यन्तेन विपरिणम्यते तदाह—**नगरान्तेऽङ्गे** इति ॥—**दृतिकुक्षि**—॥ दृतिश्चर्मविकारः, शरीरावयवविशेषश्च ॥ कुक्षिशब्दो धूमादिस्ततो 'धूमादिभ्यश्च' इति वुञि प्राप्ते अनेन ढञ् । कलशिर्मन्थपात्रं 'कलशिमुदधिगुर्वीं वल्लवा लोडयन्ति' इति माघः ॥ 'बस्तिर्नाभेरधो द्वयोः' इत्यमरः । तत्र भवं बास्तेयम् ॥ 'अस्ति' इति तिङन्तप्रतिरूपको निपातः । स च तिङन्तेन समानार्थो भिन्नार्थश्च । आद्यो यथा, अस्तिक्षीरा गौः । द्वितीयो यथा, अस्तिमान् । धनवानित्यर्थः । तदिहाविशेषादुभयोरपि ग्रहणमास्थेयमिति हरदत्तः ॥ अहौ भवमाहेयम् । 'त्रिष्वाहेयं वि-

---

१ आवरसमकमिति—आगामिवर्षाणामाद्ये वर्षे देयमित्यर्थः । अवरशब्दस्यादिक्छब्दत्वादसंज्ञायामप्यत्र कर्मधारयः । २ विभाषितमिति—विभाषितवृद्धिकमित्यर्थः ।

कालशेयम् । बास्तेयम् । आस्तेयम् । आहेयम् । **ग्रीवाभ्योऽण् च** ।४।३।५७। चात् ढञ् । ग्रैवेयम् । ग्रैवम् । **गम्भीराञ्ञ्यः** ।४।३।५८। गम्भीरे भवं गाम्भीर्यम् । **अव्ययीभावाच्च** ।४।३।५९। परिमुखं भवं पारिमुख्यम् ॥ ❀ **परिमुखादिभ्य एवेष्यते** ॥ नेह । औपकूलः । **अन्तःपूर्वपदाट्ठञ्** ।४।३।६०। अव्ययीभावादित्येव । वेश्मनि इति अन्तर्वेश्मम् तत्र भवमान्तर्वेश्मिकम् । आन्तर्गणिकम् ॥ ❀ **अध्यात्मादेष्ठञिष्यते** ॥ अध्यात्मं भवमाध्यात्मिकम् । **अनुशतिकादीनां च** ।७।३।२०। एषामुभयपदवृद्धिः स्यात् ञिति णिति किति च । आधिदैविकम् । आधिभौतिकम् । ऐहलौकिकम् । पारलौकिकम् । अध्यात्मादिराकृतिगणः । **देविकाशिंशपादित्यवाड्दीर्घसत्रश्रेयसामात्** ।७।३।१। एषां पञ्चानां वृद्धिप्राप्तावादेरच आत् स्यात् ञिति णिति किति च । दाविकम् । देविकाकूले भवा दाविकाकूलाः शालयः । शिंशपाया विकारः शांशपश्चमसः । पलाशादिभ्यो वेत्यञ् । दित्यौह इदं दात्यौहम् । दीर्घसत्रे भवं दार्घसत्रम् । श्रेयसि भवं श्रायसम् । **ग्रामात्पर्यनुपूर्वात्** ।४।३।६१। ठञ् स्यात् । अव्ययीभावादित्येव । पारिग्रामिकः । आनुग्रामिकः । **जिह्वामूलाङ्गुलेश्छः** ।४।३।६२। जिह्वामूलीयम् । अङ्गुलीयम् । **वर्गान्ताच्च** ।४।३।६३। कवर्गीयम् । **अशब्दे यत्खावन्यतरस्याम्** ।४।३।६४। पक्षे पूर्वेण छः । मद्वर्ग्यः । मद्वर्गीणः । मद्वर्गीयः । अशब्दे किम् । कवर्गीयो वर्णः । **कर्णललाटात्कनलंकारे** ।४।३।६५। कर्णिका । ललाटिका । **तस्य व्याख्यान इति च व्याख्यातव्यनाम्नः** ।४।३।६६। सुपां व्याख्यानः सौपो ग्रन्थः । तैङः । कार्तः । सुप्सु भवं सौपम् । **बह्वचोऽन्तोदात्ताट्ठञ्** ।४।३।६७। षत्वणत्वयोर्विधायकं शास्त्रं षत्वणत्वम् । तस्य व्याख्यानस्तत्र भवो वा षात्वणत्विकः । **क्रतुयज्ञेभ्यश्च** ।४।३।६८। सोमसाध्येषु यागेष्वेतौ प्रसिद्धौ तत्रान्यतरोपादानेन सिद्धे उभयोरुपादानसामर्थ्यादसोमका अपीह गृह्यन्ते । अग्निष्टोमस्य व्याख्यानस्तत्र भवो वा आग्निष्टोमिकः । वाजपेयिकः । पाकयज्ञिकः । नावयज्ञिकः । बहुवचनं स्वरूपविधिनिरासार्थम् । अनन्तोदात्तार्थं

षास्थ्यादि' इत्यमरः ॥—**ग्रीवाभ्योऽण् च** ॥ 'शरीरावयवाच्च' इति यतोऽपवादः । ग्रीवाशब्दो धमनीसंघाते वर्तते तत्र उद्भूतावयवसंघातविवक्षया सूत्रे बहुवचनम् । तिरोहितावयवसंघातविवक्षायां त्वेकवचनान्तादप्यण्ढञौ स्त एव ॥—'**ग्रैवेयमि**त्यादि । ग्रीवासु भवं ग्रीवायामिति वा विग्रहः ॥—**गम्भीराञ्ञ्यः** ॥—**पञ्चजनादुपसंख्यानम्** ॥ पाञ्चजन्यम् ॥—**परिमुखमि**ति ॥ यदि परिशब्दादिह वर्जनं गम्यते, तदा 'अपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्या' इत्यव्ययीभावः । यदि सर्वतोभावः, तदा लक्षादेव निपातनादव्ययीभाव इत्याहुः ॥—**परिमुखादिभ्य एवे**ति ॥ अयं भावः । दिगादिगणानन्तरं परिमुख, परिहनु, पर्योष्ठ, पर्युलूखलेत्यादिगणः पठ्यते, तत्साहचर्यादिह सूत्रे अव्ययीभावशब्देन परिमुखादिरेव गृह्यते । तस्य गणस्य कार्यान्तराभावादिति ॥ नन्वेवं 'परिमुखादेः' इति सूत्रं विशिष्यैव क्रियताम्, किमनेन प्रयासेन । उत्तरत्र 'अव्ययीभावात्' इत्यस्यापेक्षायामपि तत्रैव तत्करणौचित्यादिति चेत् । अत्राह हरदत्तः—'परिमुखादेः' इत्युच्यमाने बहुव्रीहितत्पुरुषेभ्योऽपि ञः स्यात्, अव्ययीभावग्रहणात्तु तेभ्योऽणेव भवतीति ॥ परिमुखादिगणे प्रतिशाखशब्दोऽपि बोध्यः । तथा च 'शाखृ व्याप्तौ' इति धातौ प्रतिशाखं भवं प्रातिशाख्यम् । 'अव्ययीभावाच्च' इति भवार्थे ञ इति माधवः ॥—**अन्तर्वेश्ममि**ति ॥ 'नपुंसकादन्यतरस्याम्' इति समासान्तष्टच् ॥—**अध्यात्ममि**ति । 'अनश्च' इति टच् ॥—**कर्णललाटात्**—॥ यतोऽपवादः ॥ अलंकारे किम् । कर्ण्यं ललाट्यम् ॥—**तस्य व्याख्यान इति च**—॥ व्याख्यायते येन स व्याख्यानः करणे ल्युट् । इतिशब्दो वाक्यार्थं परामृशति । तत्समीपे श्रूयमाणश्चकारः 'तत्र भवः' इति वाक्यार्थमाक्षिपति । नाम प्रतिपादकं, तच्च शक्त्या लक्षणया वेत्यत्र नाग्रहः । तथा च 'षष्ठ्यन्ताद्व्याख्यानकरणार्थे, सप्तम्यन्तात्तु भवार्थे, व्याख्यातव्यस्य प्रतिपादकात्प्रत्ययाः स्युः' इति सूत्रार्थः ॥ व्याख्यातव्यनाम्नः किम्, । पाटलीपुत्रस्य व्याख्यानी सुकोसला । पाटलीपुत्रो हि तया व्याख्यायते 'ईदृक्संनिवेशविशिष्टम्' इति । न त्विदं व्याख्यातव्यस्य नाम । ग्रन्थेष्वेव व्याख्येयत्वस्य सुप्रसिद्धत्वात् । नामग्रहणं हि प्रसिद्ध्युपसंग्रहार्थमेव सूत्रे कृतम् ॥—**बह्वचो**—॥ अणोऽपवादः ॥ बह्वचः किम्, द्व्यचष्ठकं वक्ष्यतीत्येकाच् प्रत्युदाहार्यः । सौपम् । तैङम् ॥ अन्तोदात्तात्किम् । संहितायाः सांहितम् । 'गतिरनन्तरः' इत्याद्युदात्तोऽयम् ॥ अन्तग्रहणं स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थम् । उदात्तादित्युक्तेऽपि वर्णग्रहणे तदन्तग्रहणात् 'वर्णादनुदात्तात्—' इत्यत्र यथा ॥—**क्रतुयज्ञेभ्यश्च** ॥—**अग्निष्टोमस्य व्याख्यान** इति । अग्निष्टोमाद्यर्थेषु मन्त्रब्राह्मणकल्पेषु वर्तमाना अग्निष्टोमादिशब्दा इहोदाहरणं ग्रन्थानामेव व्याख्येयताया उक्तत्वादित्याहुः ॥ स्तुतिः स्तोमः । अग्नेः स्तोमोऽस्मिन्निति बहुव्रीहिः । 'परादिश्च परान्तश्च' इत्यन्तोदात्तोऽयम् ॥ पीयतेऽस्मिन्निति पेयः । 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इत्यधिकरणे यत् । वाजोनाम यवागूभेदस्तस्य पेयो वाजपेयः । अयं हि कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण मध्योदात्तः । पेयशब्दस्य 'यतो नावः' इत्याद्युदात्तत्वात् ॥ राज्ञा क्षत्रियेण सूयते राजा सोमः सूयते अत्रेति वा राजसूयः । 'राजसूयसूर्य—' इति क्यप् । तत एव निपातनात्समासः षष्ठीसमासो वा । अयमप्युत्तरपदप्रकृतिस्वरेण मध्योदात्त एव । धातुस्वरेण सूयशब्दस्याद्युदात्तत्वात् ॥ असोमकेभ्य उदाहरति—**पाके**ति । अल्पपर्यायः पाकशब्दः । पाकश्चासौ यज्ञश्चेति कर्मधारयः । स च समास-

आरम्भः । **अध्यायेष्वेवर्षेः** ।४।३।६९। ऋषिशब्देभ्यो लक्षणया व्याख्येयग्रन्थवृत्तिभ्यो भवे व्याख्याने चाध्याये ठञ् स्यात् । वसिष्ठेन दृष्टो मन्त्रो वसिष्ठस्तस्य व्याख्यानस्तत्र भवो वा वासिष्ठिकोऽध्यायः । अध्यायेषु किम् । वासिष्ठी ऋक् । **पौरोडाशपुरोडाशात्ष्ठन्** ।४।३।७०। पुरोडाशसहचरितो मन्त्रः पुरोडाशः स एव पौरोडाशः तत्ष्ठन्[१]। पौरोडाशिकः । **छन्दसो यदणौ** ।४।३।७१। छन्दस्यः । छान्दसः । **द्व्यजृद्ब्राह्मणर्क्प्रथमाध्वरपुरश्चरणनामाख्याताट्ठक्** ।४।३।७२। द्व्यच् । ऐष्टिकः । पाशुकः । ऋत् । चातुर्होतृकः । ब्राह्मणिकः । आर्चिकः । इत्यादि । **अणृगयनादिभ्यः** ।४।३।७३। ठञादेरपवादः । आर्गयनः । औपनिषदः । वैयाकरणः । **तत आगतः** ।४।३।७४। स्रुघ्नादागतः स्रौघ्नः । **ठगायस्थानेभ्यः** ।४।३।७५। शुल्कशालाया आगतः शौल्कशालिकः । **शुण्डिकादिभ्योऽण्** ।४।३।७६। आयस्थानठक्छादीनां चापवादः । शुण्डिकादागतः शौण्डिकः । कार्कणः । तैर्थः । **विद्यायोनिसंबन्धेभ्यो वुञ्** ।४।३।७७। औपाध्यायकः । पैतामहकः । **ऋतष्ठञ्** ।४।३।७८। वुञोऽपवादः । हौतृकम् । भ्रातृकम् । **पितुर्यच्च** ।४।३।७९। चाट्ठञ् । रीङ् ऋतः । यस्येति लोपः । पित्र्यम् । पैतृकम् । **गोत्रादङ्कवत्** ।४।३।८०। विदेभ्य आगतं बैदम् । गार्गम् । दाक्षम् । औपगवकम् । **नञः शुचीश्वरक्षेत्रज्ञकुशलनिपुणानाम्** ।७।३।३०। नञः परेषां शुच्यादिपञ्चानामादेरचो वृद्धिः पूर्वपदस्य तु वा ञि-दादौ परे । आशौचम्[२] । अशौचम् । आनैश्वर्यम् । अनैश्वर्यम् । आक्षैत्रज्ञम् । अक्षैत्रज्ञम् । आकौशलम् । अकौशलम् । आनैपुणम् । अनैपुणम् । **हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां रूप्यः** ।४।३।८१। समादागतं समरूप्यम् । विषमरू-

---

स्वरेणान्तोदात्तः । नवैर्व्रीहिभिर्यजनं नवयज्ञः । आग्रयणम् । यजयाचविच्छ–' इति नङ् । 'कर्तृकरणे कृता—' इति समासः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तः ॥—**अनन्तोदात्तार्थ** इति । वाजपेयराजसूयार्थे तथा अस्मिन्नारब्धे सत्यन्तोदात्तादपि यज्ञाभिधायिनः परत्वादनेनैव भाव्यमित्याग्निष्टोमिक इत्याद्युदाहृतमिति भावः ॥—**अध्यायेष्वेवर्षेः** ॥ एवकारस्पष्टप्रतिपत्त्यर्थः ॥—**वासिष्ठी**ति । भवार्थेऽण् ॥—**पौरोडाश**—॥ षित्वान्ङीष् । पौरोडाशिकी । पुरोडाशिकी । पुरो दाश्यते इति पुरोडाशः । 'दाशृ दाने' कर्मणि घञ् । इहैव निपातनाद्दस्य डत्वम् ॥—**छन्दसो**—॥ छन्दःशब्दाद्भवव्याख्यानयोरर्थयोर्यदणौ स्तः । द्व्यज्लक्षणस्य ठकोऽपवादः ॥—**छन्दस्य** इत्यादि । इहार्थयोर्यदण्भ्यां यथासंख्यं न भवत्यस्वरितत्वादिति बोध्यम् ॥—**द्व्यजृत्**—॥ अणोऽपवादः ॥—**चातुर्होतृक** इति । 'पृथिवी होता द्यौरध्वर्युः' इत्यादिमन्त्रस्य चतुर्होतेति नामधेयम् ॥—**इत्यादी**ति । आदिशब्दात्प्राथमिकः । आध्वरिकः । पौरश्चरणिकः ॥ **'नामाख्यातग्रहणं संघातविगृहीतार्थम्'** इति वार्तिकम् । तत्र नामशब्दाद् द्व्यच्त्वादेव सिद्धे विगृहीतग्रहणमाख्यातार्थमिति ज्ञेयम् ॥ नामिकः । आख्यातिकः । नामाख्यातिकः ॥—**अणृगयन**—॥ ऋगयनादिभ्यो भवव्याख्यानयोरण् स्यात् ॥—**ठञादेरि**ति । आदिशब्दाट्ठक्छयोः ॥—**आर्गयन** इति । अयनशब्दो भावसाधनः, तेन समासे 'अनो भावकर्मवचनः' इत्यन्तोदात्तः । अभेदोपचाराद्भाववचनोऽपि ग्रन्थे वर्तते । इह 'बह्वचोऽन्तोदात्तात्' इति ठञ् प्राप्तः ॥ औपनिषद इत्यत्राप्येवम् ॥ विद्यान्यायशिक्षाशब्देभ्यो 'द्व्यजृद्ब्राह्मण–' इति ठक् प्राप्तः ॥ व्याकरणशब्दात्तु 'वृद्धाच्छः' ॥—**ठगाय**—॥ एत्यनेन स्वामी, स्वामिनमयमेतीति, वाऽऽयः स्वामिग्राह्यो भागः । स यस्मिन्नुत्पद्यते तदायस्थानम् । बहुवचननिर्देशः स्वरूपग्रहणनिरासार्थः । वृद्धाच्छं परत्वादयं बाधते । आपणिकः । आकरिकः ॥—**छादीनां चे**ति । कार्कण इत्यत्र 'कृकणपर्णाद्भारद्वाजे' इति च्छः प्राप्तः । तीर्थशब्दात्तु धूमादित्वाद्वुञ् प्राप्तः । उदपानशब्दस्योत्सादित्वादञ् प्राप्त इत्यर्थः ॥—**विद्यायोनि**—॥ विद्यायोनिकृतः संबन्धो येषां तेभ्यो वुञ् स्यादणोऽपवादः ॥ छं तु परत्वाद्बाधते । आचार्यकः । मातामहकः । मातुलकः ॥ —**ऋतष्ठञ्** ॥ 'विद्यायोनिसंबन्धेभ्यः' इति वर्तते तदाह—**वुञोऽपवाद** इति ॥ 'उष्कञ्' इति वक्तव्ये तपरकरणं ठञ्ग्रहणं च चिन्त्यप्रयोजनमिति प्राञ्चः ॥ पैतृकी विद्येत्यत्र ङीबर्थं ठञ्ग्रहणमिति तु तत्त्वम् ॥ न च 'टिड्ढा–' इति सूत्रे कञ्ग्रहणात् ङीप् सिध्यतीति वाच्यम् । यादृशीत्याद्यसिद्धेः । तदनुबन्धकग्रहणे नातदनुबन्धकस्य ग्रहणात् 'त्यदादिषु दृशः—' इति कञो ह्यनुबन्धकत्वात् ॥ तपरकरणं विहाय 'उष्ठञ्' इत्येव सुवचमित्याहुः ॥—**गोत्रादङ्कवत्** ॥ 'अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रम्' इत्युक्तम् । अपत्यप्रत्ययान्तात् 'तत आगतः' इत्यस्मिन्नर्थे अङ्कवत्प्रत्ययाः स्युः । अङ्के दृष्टस्य सर्वस्यायमतिदेशो, न तु साक्षाद्विहितस्यैवेत्याग्रहः तेन 'गोत्रचरणाद्वुञ्' इति वुञपि लभ्यते । स हि 'तस्येदम्' इति सामान्येन विधीयमानोऽपि अङ्कवत्तिदन्तादन्यत्र अङ्केऽपि दृष्टः ॥—**बैदमित्यादि** । 'सङ्घाङ्क–' इत्यादिना अङ्कार्थेऽण् विहित इतीहाप्यञ्यञीञन्तादण् ॥—**औपगवकमि**ति । 'गोत्रचरणात्–' इति वुञ् । अङ्के दृष्ट इतीहाप्यणन्ताद्वुञ् ॥—**हेतुमनुष्येभ्यो**—॥ मनुष्यग्रहणमहेत्वर्थं बहुवचनं स्वरूपविधिनिरासार्थम् ॥—**समरूप्यमि**ति । 'विभाषा गुणे–' इत्यत्र

---

१ तत्ष्ठन्निति—पौरोडाशिकं काण्डमिति तु पुरोडाशमधिकृत्य कृतं पौरोडाशं, तदेव पौरोडाशिकमिति विनयादित्वाट्ठकि साधु । २ आशौचमिति—अशुचेरागतमित्यर्थ इत्यभिमानः । अशुचौ भवमिति वा । एवमन्येऽपि, एते सर्वे भावार्थकप्रत्ययान्ता इति मते तु अत्रैतत्सूत्रलेखो लेखकप्रमादादिति शब्देन्दुशेखरे ।

हृद्गोलीयाः। आयुधेति किम्। ऋक्षोदः पर्वतोऽभिजनो येषां ते आर्क्षोदा द्विजाः। **शाण्डिकादिभ्यो ञ्यः।** ४।३।९२। शण्डिकोऽभिजनोऽस्य शाण्डिक्यः। **सिन्धुतक्षशिलादिभ्योऽणञौ** ।४।३।९३। सिन्ध्वादिभ्योऽञ् स्यादुक्तेऽर्थे। सैन्धवः। तक्षशिला नगरी अभिजनोऽस्य ताक्षशिलः। **तूदीसलातुरवर्मतीकूचवाराड्ढक्छण्ढञ्यकः** ।४।३।९४। तूदी अभिजनोऽस्य तौदेयः। शालातुरीयः। वार्मतेयः। कौचवार्यः। **भक्तिः।** ४।३।९५। सोऽस्येत्यनुवर्तते। भज्यते सेव्यते इति भक्तिः। स्रुघ्नो भक्तिरस्य स्रौघ्नः। **अचित्ताददेशकालाट्ठक्** ।४।३।९६। अपूपा भक्तिरस्य आपूपिकः। पायसिकः। अचित्तात्किम्। दैवदत्तः। अदेशात्किम्। स्रौघ्नः। अकालात्किम्। ग्रैष्मः। **महाराजाट्ठञ्** ।४।३।९७। माहाराजिकः। **वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन्** ।४।३।९८। वासुदेवकः। अर्जुनकः। **गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो बहुलं वुञ्** ।४।३।९९। अणोऽपवादः। परत्वाद्वृद्धाच्छं बाधते। ग्लुचुकायनिर्भक्तिरस्य ग्लौचुकायनकः। नाकुलकः। बहुलग्रहणान्नेह। पाणिनो भक्तिरस्य पाणिनीयः। **जनपदिनां जनपदवत्सर्वं जनपदेन समानशब्दानां बहुवचने** ।४।३।१००। जनपदस्वामिवाचिनां बहुवचने जनपदवाचिनां समानश्रुतीनां जनपदवत्सर्वं स्यात्प्रत्ययः प्रकृतिश्च। जनपदतदवध्योश्चेति प्रकरणे ये प्रत्यया उक्तास्तेऽत्रातिदिश्यन्ते। अङ्गा जनपदो भक्तिरस्याङ्गकः। अङ्गाः क्षत्रिया भक्तिरस्याङ्गकः। जनपदिनां किम्। पञ्चाला ब्राह्मणा भक्तिरस्य पाञ्चालः। जनपदेनेति किम्। पौरवो राजा भक्तिरस्य पौरवीयः। **तेन प्रोक्तम्** ।४।३।१०१। पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयम्। **तित्तिरिवरतन्तुखण्डिकोखाच्छण्** ।४।३।१०२। छन्दोब्राह्मणानीति तद्विषयता। तित्तिरिणा प्रोक्तमधीयते तैत्तिरीयाः। **काश्यपकौशिकाभ्यामृषिभ्यां णिनिः** ।४।३।१०३। काश्यपेन प्रो-

---

श्यका आयुधजीविनः। 'योपधात्' इति वुञ्॥—**शाण्डिकादिभ्यो ञ्यः**॥ शण्डिका सर्वसेनशकेत्यादि॥—**सिन्धुतक्ष—**॥ सिन्धु वण्ड गन्धार कम्बोजादयः सिन्ध्वादयः, ते तु प्रायेण कच्छादिष्वपि पठ्यन्ते। तेभ्योऽणि तत एव सिद्धे मनुष्यवुञो बाधनार्थं वचनम्॥ तक्षशिला वत्सोद्धरणवर्बरेत्यादयस्तक्षशिलादयः॥—**वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन्**॥ छाणोरपवादः। 'अजाद्यदन्तम्' 'अल्पाच्तरम्' इति सूत्राभ्यामर्जुनस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते तस्याकरणं 'सर्वतोऽभ्यर्हितं पूर्वं निपतति' इति ज्ञापनार्थम्। ननु वसुदेवस्यापत्यमित्यर्थे 'ऋष्यन्धक—' इत्यणि वासुदेवशब्दो निष्पन्नः। तथा च तत्र 'गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यः' इत्युत्तरसूत्रेण वुञेवास्तु, किमनेन वुना। न ह्यत्र वृद्धौ विशेषः, प्रागेव वृद्धत्वात्। न च 'वृद्धिनिमित्तस्य—' इति पुंवद्भावनिषेधे दोषः स्यादिति वाच्यम्। वुन्यपि 'न कोपधायाः' इति निषेधस्येष्यमाणत्वात्। न वा स्वरे विशेषः। 'ञ्नित्यादिर्नित्यम्' इति तुल्यस्वरत्वात्। नापि 'अभ्यर्हितं पूर्वम्' इति ज्ञापनमेव तत्फलमिति वाच्यम्। तथात्वे हि पूर्वनिपातप्रकरणे 'अभ्यर्हितम्' इत्येव लाघवात्कुर्यादिति चेत्। अत्र भाष्यम्। 'संज्ञैषा भगवतः' इति। अयं भावः 'सर्वत्रासौ समस्तं च वसत्यत्रेति वै यतः। ततोऽसौ वासुदेवेति विद्वद्भिः परिगीयते' इति स्मृतेः परमात्मा इह वासुदेवः सर्वत्रासौ वसति, सर्वमत्र वसतीति वा व्युत्पत्त्या वासुः, बाहुलकादुण्। वासुश्चासौ देवश्चेति विग्रहः। तथा च नेयं गोत्राख्या, नापि क्षत्रियाख्येति युक्त एव वुन्विधिः। 'अभ्यर्हितं पूर्वम्' इति तु प्रसङ्गाज्ज्ञापितं तदप्यनित्यं 'श्वयुवमघोनाम्—' इत्यादि लिङ्गादित्यवधेयम्॥—**वृद्धाच्छं बाधत** इति। औपगवो भक्तिरस्य औपगवकः॥—**जनपदिनाम्—**॥ स्वस्वामिभावसंबन्धे मत्वर्थीयं दर्शयति—**जनपदस्वामिवाचिनामिति—**॥-**प्रत्ययः प्रकृतिश्चेति**। अनेन सर्वशब्दस्यार्थो दर्शितः। असति सर्वग्रहणे प्राधान्यात्प्रत्ययस्यैवातिदेशः स्यात्। न तु प्रकृतेरिति हरदत्तः॥ अत्र वार्तिककारः सर्वशब्दस्य प्रयोजनमाह—'सर्ववचनं प्रकृतिनिह्रासार्थम्' तच्च मद्रवृज्यर्थमिति। अयं भावः। वृद्धिनिमित्तेषु वुञादिष्वतिदिष्टेऽपि प्रकृतिरूपे पुनर्वृद्ध्या भाव्यमिति विशेषस्य तत्र दुर्लभत्वान्मद्रवृज्योः कनि विशेषो बोध्यः। सोऽप्यबहुल एवेति निह्रासोपचयोऽल्पता॥ तथा हि मद्राणां राजा 'द्व्यञ्मगध—' इत्यण्। माद्रः। वृजिशब्दात् 'वृद्धेत्कोशला—' इति ञ्यङ्। वार्ज्यः संभक्तिरस्येति प्रकृतिनिह्रासे मद्रकः वृजिकः 'मद्रवृज्योः कन्', अन्यथा माद्रकः वार्ज्यक इति स्यात्॥—**आङ्गक** इति। 'जनपदतदवध्योश्च' 'अवृद्धादपि—' इति वुञ्। अङ्गशब्दात्स्वामिवाचिनो बहुवचनान्तादणि प्राप्ते वुञतिदिश्यते॥—**पञ्चाला ब्राह्मणा** इति। अभेदोपचाराद्ब्राह्मणेषु पञ्चालशब्दस्य वृत्तिः॥ बहुवचनग्रहणं किम्। एकवचनद्विवचनयोः सत्यपि शब्दभेदे अतिदेशो यथा स्यात्॥ आङ्ग आङ्गो वा भक्तिरस्य आङ्गकः। इह वृद्धाच्छे प्राप्ते वुञ्॥—**तेन प्रोक्तम्**॥ प्रकर्षेणोक्तं प्रोक्तमित्युच्यते, न तु कृतं, 'कृते ग्रन्थे' इत्यनेन गतार्थत्वात्॥—**पाणिनिना प्रोक्तमिति**। स्वयमन्येन वा कृतं व्याकरणमध्यापनेनार्थव्याख्यानेन वा प्रकाशितमित्यर्थः॥ प्रेति किम्। देवदत्तेनाध्यापितं प्रख्यातस्यैव ग्रन्थस्याध्यापनमिति नेहानेन प्रत्ययः॥—**तित्तिरिव—**॥ अणोऽपवादः॥—**तद्विषयतेति**। 'शौनकादिभ्यश्छन्दसि' इत्यत्रास्यानुवृत्तेस्तित्तिरिणा प्रोक्ताः श्लोका इत्यत्र न भवतीति भावः॥—**तैत्तिरीया** इति। 'प्रोक्ताल्लुक्' इत्यध्येतृप्रत्ययस्य लुक्। एवमग्रेऽपि॥—**काश्यप—**॥ छस्यापवादः। णकार उत्तरत्र वृ-

---

१ तूदीसलातुरेति—शलेति पाठो वृत्तौ। २ पञ्चाला ब्राह्मणा इति—अत्राभेदोपचारो बोध्यः।

क्तमधीयते काश्यपिनः । **कलापिवैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्च** ।४।३।१०४। कलाप्यन्तेवासिभ्यः, हरिद्रुणा प्रोक्तमधीयते हारिद्रविणः । वैशम्पायनान्तेवासिभ्यः आलम्बिनः । **पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु** ।४।३।१०५। तृतीयान्तात्प्रोक्तार्थे णिनिः स्यात् यत्प्रोक्तं पुराणप्रोक्ताश्चेद्ब्राह्मणकल्पास्ते भवन्ति । पुराणेन चिरन्तनेन मुनिना प्रोक्ताः । भल्लु, भाल्लविनः । शाट्यायन, शाट्यायनिनः । कल्पे, पिङ्गेन प्रोक्तः पैङ्गी कल्पः । पुराणेति किम् । याज्ञवल्क्यानि ब्राह्मणानि, आश्मरथः कल्पः । अणि आपत्यस्येति यलोपः । **शौनकादिभ्यश्छन्दसि** ।४।३।१०६। छन्दस्यभिधेये एभ्यो णिनिः । शौनकेन प्रोक्तमधीयते शौनकिनः । **कठचरकाल्लुक्** ।४।३।१०७। आभ्यां प्रोक्तप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । कठेन प्रोक्तमधीयते कठाः । चरकाः । **कलापिनोऽण्** ।४।३।१०८। कलापिना प्रोक्तमधीयते कालापाः ॥ नान्तस्य टिलोपे सब्रह्मचारिपीठसर्पिकलापिकौथुमितैतिलिजाजलिलाङ्गलिशिलालिशिखण्डिसूकरसद्मसुपर्वणामुपसंख्यानाट्टिलोपः । **छगलिनो ढिनुक्** ।४।३।१०९। छगलिना प्रोक्तमधीयते छागलेयिनः । **पाराशर्यशिलालिभ्यां भिक्षुनटसूत्रयोः** ।४।३।११०। पाराशर्येण प्रोक्तं भिक्षुसूत्रमधीयते पाराशरिणो भिक्षवः । शैलालिनो नटाः । **कर्मन्दकृशाश्वादिनिः** ।४।३।१११। भिक्षुनटसूत्रयोरित्येव । कर्मन्देन प्रोक्तमधीयते कर्मन्दिनो भिक्षवः । कृशाश्विनो नटाः । **तेनैकदिक्** ।४।३।११२। सुदाम्ना अद्रिणा एकदिक् सौदामनी । **तसिश्च** ।४।३।११३। स्वरादिपाठादव्ययत्वम् । पीलुमूलेन एकदिक् पीलुमूलतः । **उरसो यच्च** ।४।३।११४। चात्तसिः । अणोऽपवादः । उरसा एकदिक् उरस्यः । उरस्तः । **उपज्ञाते** ।४।३।११५। तेनेत्येव । पाणिनिना उपज्ञातं पाणिनीयम् । **कृते ग्रन्थे** ।४।३।११६। वररुचिना कृतो वाररुचो ग्रन्थः । **संज्ञायाम्** ।४।३।११७। तेनेत्येव । अग्रन्थार्थमिदम् । मक्षिकाभिः कृतं माक्षिकं मधु । **कुलालादिभ्यो वुञ्** ।४।३।११८। तेन कृते संज्ञायाम् । कुलालेन कृतं कौलालकम् । वारुडकम् । **क्षुद्राभ्रमरवटरपादपादञ्** ।४।३।११९। तेन कृते सं-

---

त्यर्थः । ननु वृद्धिनिमित्तस्य' इति पुंवद्भावनिषेधोऽत्र फलमस्तीति चेन् । अत्राहुः । णिन्यन्तस्याध्येतृवेदितृविषयत्वेन स्त्रियामप्रवृत्तेः । 'प्रवृत्तावपि जातेश्च' इति सिद्धत्वात् । चरणत्वेन जातित्वादिति ॥ ऋषिभ्यामिति किम् । इदानींतनेन गोत्रकाश्यपेन प्रोक्तं काश्यपीयम् ॥—**कलापिवैशंपायन**—॥ अणोऽपवादः । छं तु परत्वाद्बाधते ॥ कलाप्यन्तेवासिनश्चत्वारः । हरिद्रुः छगली तुम्बुरुः उलप इति ॥ वैशंपायनान्तेवासिनस्तु नव । आलम्बिः कलिङ्ग कमल ऋचाभ आरुणि ताण्ड्य श्यामायन कठ कलापी इति ॥—**हारिद्रविण** इति । एवं तौम्बुरविणः, औलपिनः ॥ छगलिनस्तु ढिनुकं वक्ष्यति ॥—**आलम्बिन** इति । एवं कालिङ्गिनः आर्चाभिनः आरुणिनः ताण्डिनः श्यामायनिनः ॥ कठाल्लुकं वक्ष्यति कलापिनश्चाणम् ॥ याज्ञवल्क्याश्मरथ्यशब्दौ कण्वादी, तेन ताभ्यां यञन्ताभ्यां वृद्धाच्छो न भवतीत्याशयेनाह—**अणि आपत्यस्येती**ति । 'याज्ञवल्क्यादयो ह्यचिरकालाः' इति भारतादिषु व्यवहारः स एवानुसृतः सूत्रकृता ॥—**कठचरकाल्लुक्** ॥ कठशब्दस्य वैशंपायनान्तेवासित्वाण्णिनिः । चरकादण् । तयोर्लुक् । छन्दसीत्येव । काठाः चारकाः श्लोकाः ॥—**कलापिनोण्** ॥ वैशंपायनान्तेवासित्वात्प्राप्तस्य णिनेरपवादः ॥ 'इनण्यनपत्ये' इति प्रकृतिभावे प्राप्ते आह—**नान्तस्य टिलोप** इति ॥ 'कलापिनः' इत्युक्तेऽप्यौत्सर्गिकेऽणि सिद्धे पुनरण्ग्रहणमधिकविधानार्थं तद्बाधकबाधनार्थं भवति । तेन माथुरेण प्रोक्ता माथुरी वृत्तिः । मौदाः पैप्पलादाः शाकला इति सिद्धम् ॥ मुद पिप्पलाद शाकल्य एभ्यः 'पुराणप्रोक्तेषु' इति णिनेरपवादोऽण् ॥—**छगलिनो ढिनुक्** ॥ कलाप्यन्तेवासित्वात्प्राप्तस्य णिनेरपवादः ॥—**पाराशर्य**—॥ मण्डूकप्लुत्या णिनिरिह संबध्यत इत्याह—**णिनिः स्यादि**ति । तद्विषयतात्रेष्यते । तदर्थं छन्दोग्रहणमनुवर्त्यम् । सूत्रयोश्छन्दस्त्वं तु गौण्या वृत्त्या बोध्यम् ॥—**भिक्षुसूत्रमि**ति । चतुर्लक्षणीरूपम् ॥—**पाराशरिण** इति । पाराशर्यो व्यासः । अनन्तरापत्येऽपि गोत्रत्वेनोपचारात् 'गर्गादिभ्यः' इति यञ् 'आपत्यस्य च' इति यलोपः । अध्येत्रणस्तु 'प्रोक्तात्—' इति लुक् ॥ भिक्षुनटसूत्रयोः किम् । पाराशरम् । शैलालम् ॥—**कर्मन्द**—॥ इहापि च्छन्दोनुवृत्त्यादि प्राग्वत् ॥ भिक्षुनटसूत्रयोः किम् । कार्मन्दम् । कार्शाश्वम् ॥—**तेनैकदिक्** ॥ तृतीयान्तादेकदिगित्यर्थे अणादयः स्युः ॥ एका दिक् समाना दिगित्यर्थः । पुनस्तेनेत्युक्तिश्छन्दोऽधिकारनिवृत्त्यर्था ॥—**सौदामिनी**ति । 'अन्' इति प्रकृतिभावान्न टिलोपः । 'तडित्सौदामिनी विद्युत्' इत्यमरः ॥—**तसिश्च** ॥ पूर्वोक्तविषये ॥—**उपज्ञाते** ॥ विनोपदेशं ज्ञातमुपज्ञातम् ॥—**कुलालादिभ्यो**—॥ कुलाल वरुड चण्डाल निषाद कुम्भकार श्वपाकादयः कुलालादयः ॥—**क्षुद्राभ्रमर**—॥ पादपशब्दाच्छे प्राप्ते, अन्येभ्यो अणि अञ् विधीयते ॥—**तस्येदम्** ॥ अणादयः पञ्च महो-

---

१ कलापीति—कलापिनां वैशंपायनशिष्यत्वादेव सिद्धे तद्ग्रहणाच्छिष्यशिष्याणां न ग्रहणम् । २ भिक्षुसूत्रमिति—भिक्षुत्वसंपादकं सूत्रमित्यर्थः । यथा नटसूत्रम् । नटसूत्रज्ञाने हि नटत्वसंपत्तिः, एवं तज्ज्ञाने ब्रह्मरूपत्वेन सर्वज्ञानात्कर्मस्वनादरेण भिक्षुत्वसंपत्तेः । तथाच मनुः, 'वेदान्तान्विधिवच्छ्रुत्वा संन्यसेदनृणो द्विजः' इति ।

न्नायाम् । क्षुद्राभिः कृतं क्षौद्रम् । भ्रामरम् । वाटरम् । पादपम् । **तस्येदम्** ।४।३।१२०। उपगोरिदमौपगवम् ॥ ❀ **वहेस्तुरणिट् च** ॥ संवोढुः स्वं सांवहित्रम् ॥ ❀ **अग्नीधः शरणे रण् भं च** ॥ अग्निमिन्धे अग्नीत्, तस्य स्थानमाग्नीध्रम् । तात्स्थ्यात्सोऽप्याग्नीध्रः ॥ ❀ **समिधामाधाने षेण्यण्** ॥ सामिधेन्यो मन्त्रः । सामिधेनी ऋक् । **रथाद्यत्** ।४।३।१२१। रथ्यं चक्रम् । **पत्त्रपूर्वादञ्** ।४।३।१२२। पत्त्रं वाहनम् । अश्वरथस्येदमाश्वरथम् । **पत्त्राध्वर्युपरिषदश्च** ।४।३।१२३। अञ् ॥ ❀ **पत्त्राद्वाह्ये** ॥ अश्वस्येदं वहनीयमाश्वम् । आध्वर्यवम् । पारिषदम् । **हलसीराट्ठक्** ।४।३।१२४। हालिकम् । सैरिकम् । **द्वन्द्वाद्वुन्वैरमैथुनिकयोः** ।४।३।१२५। काकोलूकिका । कुत्सकुशिकिका ॥ ❀ **वैरे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधः** ॥ दैवासुरम् । **गोत्रचरणाद्वुञ्** ।४।३।१२६। औपगवकम् । चरणाद्धर्माम्नाययोरिति वक्तव्यम् ॥ काठकम् । **सङ्घाङ्कलक्षणेष्वञ्यञिञामण्** ।४।३।१२७। **घोषग्रहणमपि कर्तव्यम्** ॥ अञ्, बैदः सङ्घोऽङ्को घोषो वा । बैदं लक्षणम् । यञ्, गार्गः । गार्गम् । इञ्, दाक्षः । दाक्षम् । परंपरासंबन्धोऽङ्कः साक्षात्तु लक्षणम् । **शाकलाद्वा** ।४।३।१२८। अण् वोक्तेऽर्थे । पक्षे चरणत्वाद्वुञ् ।

त्सर्गाः, घादयश्च षष्ठ्यन्तात्संबन्धिनि स्युः ॥ अनन्तरादिष्वनभिधानान्न, देवदत्तस्यानन्तरमिति ॥—**वहेस्तु** । इड्थर्थसिद्धमुपसंख्यानम्, अण् तु सिद्ध एवानूद्यते । तुरिति तृन्तृचोः सामान्यग्रहणम् ॥ ढत्वादीनामसिद्धत्वादलौकिके प्रक्रियावाक्ये पूर्वमिट् ततो निमित्ताभावान्न ढत्वादीत्याशयेनोदाहरति—**सांवहित्रमि**ति ॥—**अग्नीदि**ति । क्विप् । ऋत्विग्विशेषोऽयम् ॥ 'त्वमग्निद्दतायते' इत्यत्र तु च्छान्दसं ह्रस्वत्वम् ॥—**आग्नीध्रमि**ति । भत्वविधानाद्धस्य जश्त्वं नेति भावः ॥—**सोऽपी**ति । अग्नीदपीत्यर्थः ॥ ननु 'पिबाग्नीध्रात्तव' इत्यादावाद्युदात्तं प्रयुज्यते ॥ वार्तिके 'तुरण्' इति पाठादयमन्तोदात्त इति चेत् । अत्राहुः । 'आग्नीध्रसाधारणादञ्' इति वार्तिकेन विहितो यः स्वार्थेऽञ् तत्पक्षे तत्राद्युदात्तत्वं बोध्यमिति ॥—**समिधाम्**—। कर्मणि षष्ठीयम् । आधानमिति करणे ल्युट् । कर्मणि षष्ठ्यन्तादाधानकरणे षेण्यण् स्यात् ॥—**सामिधेन्य** इति । यया अग्निः समिध्यते सा समित्, संपदादित्वात्करणे क्विप् । तस्या आधान इति विग्रहः ॥—**सामिधेनी**ति । षित्त्वान्ङीष् 'हलस्तद्धितस्य' इति यलोपः । यया ऋचा समिदाधीयते सा सामिधेनीत्यर्थः । 'प्रवो वाजा अभिद्यवः' इत्याद्याः 'आजुहोतादुवस्यत' इत्यन्ताः सामिधेन्य इति व्यवह्रियन्ते ॥—**रथाद्यत्** ॥ अणोऽपवादः । '**रथाद्रथाङ्गे**' इति वार्तिकमभिप्रेत्याह—**रथ्यं चक्रमि**ति । 'रथसीताहलेभ्यो यद्विधौ' इति तदन्तविधिरुपसंख्यायते । परमरथ्यम् । उत्तमरथ्यम् ॥ द्वयो रथयोरङ्गं द्विरथम् । इह 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इति यतो लुक् ॥ ननु यत्प्रत्ययोऽत्र रथाङ्ग एव यदीष्यते कथं तर्हि 'रथस्य वोढा रथ्यः' इति । 'तद्वहति–' इत्यनेनेति चेत् । एवं तर्हि अयमेव यद्रथाङ्ग एव वोढर्यपीष्यतां 'तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम्' इत्यत्र रथग्रहणं त्यज्यतामिति चेत् । मैवम् । द्वौ रथौ वहति द्विरथ्य इत्यत्र 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इति प्राग्दीव्यतीयस्य लुक्प्रसङ्गात् ॥ 'तद्वहति' इति यत्प्रत्ययस्य तु प्राग्दीव्यतीयत्वाभावान्न लुगिति द्विरथ्य इति सिध्यतीति ॥ ननु 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इत्यत्राचीत्यस्यापकर्षणात्कथमत्र यतो लुक्प्रसक्तिरिति चेत् ॥ अत्राहुः । 'तद्वहति–' इत्यत्र रथग्रहणमेव ज्ञापकमेतस्य यतो हलादेरपि लुग् भवतीति । अन्यथा तत्र रथग्रहणं व्यर्थमेव स्यात्तथा च द्वयो रथयोरङ्गमिति विग्रहे द्विरथमिति प्रयोगः सुस्थ इति ॥—**पत्त्रपूर्वादञ्** ॥ पूर्वस्य यतोऽपवादः ॥—**पत्त्रमि**ति । पतन्त्यनेनेति विग्रहे 'दाम्नी–' इत्यादिना ष्ट्रन् ॥ रथादित्येव संबध्यत इत्याह—**अश्वरथस्येदमि**ति । अश्वयुक्तो रथोऽश्वरथस्तस्याङ्गमित्यर्थः ॥—**पत्त्राध्वर्यु**—॥ अणोऽपवादः । वार्तिकमाह—**पत्त्राद्वाह्य** इति । इह पत्त्रेत्यर्थग्रहणे, इतरयोस्तु स्वरूपग्रहणे व्याख्यानमेव शरणम् ॥—**द्वन्द्वाद्वुन्** ॥ अणोऽपवादः । छं तु परत्वाद्बाधते ॥—**काकोलूकिके**ति । काकोलूकस्य वैरमित्यर्थः । वुन्नन्तं स्त्रियाम् 'वैरमैथुनिकादिवुन्' इति स्त्र्यधिकारे अमरः ॥—**कुत्सकुशिकिके**ति । कुत्सकुशिकयोर्मैथुनिका विवाहरूपः संबन्ध इत्यर्थः ॥ मिथुनं दंपती तस्य कर्म क्रियानिष्पादनं, मनोज्ञादित्वाद्वुञ् वुञन्तं चेदम् । स्त्रियां स्वभावात् ॥ अत्र वदन्ति । कुत्साश्च कुशिकाश्च कुत्सकुशिकास्तेषां मैथुनिकेत्यपि विग्रहः । इह कुत्सश्च कुशिका चेति द्वयोरेव मैथुनिकायां वुनिति नाग्रहः कार्यः । 'यूनि लुक्' इति सूत्रे कैयटेन अत्रिभरद्वाजिकेत्यादिकं प्रसङ्गादुदाहृत्य बहुवचनान्तद्वन्द्वाद्वुञो व्याख्याततत्वादिति ॥—**सङ्घाङ्क**—॥ पूर्ववद्वुञोऽपवादः ॥—**घोषग्रहणमि**ति । एवं च प्रकृतयस्तिस्रः प्रत्ययार्थविशेषणानि चत्वारीति वैषम्याद्यथासंख्यमपि न प्रवर्तते ॥—**गार्गे** इति । 'आपत्यस्य–' इति यलोपः ॥ यद्यप्यङ्कलक्षणयोः पर्यायत्वं प्रसिद्धं 'कलङ्काङ्कौ लाञ्छनं च चिह्नं लक्ष्म च लक्षणम्' इत्यमरः । तथापि पृथग्ग्रहणसामर्थ्यादिह विशेषपरतेत्याह—**परम्परासंबन्ध** इति । यथा गवादिनिष्ठः स्वामिना गोद्वारा संबन्धः ॥—**साक्षादि**ति । यथा बिदानां विद्या ।

---

१ तस्येदमिति—अत्रेदमित्यनेन शेषभूतसर्वविशेषाणां सामान्यविशेषरूपेण प्रत्ययार्थत्वं बोधयति । २ भं चेति—'यचि भम्' इति सूत्रादनन्तरं रणीति वक्तव्यमित्यर्थः । तेनाकडारस्थत्वात्पदत्वसिद्धिः । ३ वैर इति—क्वचित् द्वंद्वे इति पाठः, स तु लेखकप्रमादः, मैथुनिकायामतिव्याप्तेः । द्वंद्वशब्दो वैरवाची वा । तथा चामरसिंहः 'द्वंद्वं कलहयुग्मयोः' इति । ४ अण् वोक्तेऽर्थे इति—अण्संबद्धसंघादीनामनुवृत्तेरिति भावः ।

शाकलेन प्रोक्तमधीयते शाकलास्तेषां सङ्घोऽङ्को घोषो वा शाकलः । शाकलकः । लक्षणे क्लीबता । **छन्दोगौक्थिकयाज्ञिकबह्वृचनटाञ्ञ्यः** ।४।३।१२९। छन्दोगानां धर्म आम्नायो वा छान्दोग्यम् । औक्थिक्यम् । याज्ञिक्यम् । बाह्वृच्यम् । नाट्यम् ॥ चरणाद्धर्माम्नाययोरित्युक्तं तत्साहचर्यान्नटशब्दादपि तत्रैव । **न दण्डमाणवान्तेवासिषु** ।४।३।१३०। दण्डप्रधाना माणवा दण्डमाणवास्तेषु शिष्येषु च वुञ् न स्यात् । दाक्षा दण्डमाणवाः शिष्या वा । **रैवतिकादिभ्यश्छः** ।४।३।१३१। तस्येदमित्यर्थे । वुञोऽपवादः । रैवतिकीयः । बैजवापीयः ॥ ॐ **कौपिञ्जलहास्तिपदादण्वाच्यः** ॥ कपिञ्जलस्यापत्यम् । इहैव निपातनादण् । तदन्तात्पुनरण् । कौपिञ्जलः । गोत्रवुञोऽपवादः । हस्तिपादस्यापत्यं हास्तिपादस्तस्यायं हास्तिपदः । **आथर्वणिकस्येकलोपश्च** ।४।३।१३२। अण् स्यात् । आथर्वणिकस्यायमाथर्वणः धर्म आम्नायो वा । चरणाद्वुञोऽपवादः ॥ समाप्ताः शैषिकाः ॥

तद्धितेषु विकारार्थकाः ॥

तस्य विकारः ।४।३।१३४। ॐ **अश्मनो विकारे टिलोपो वक्तव्यः** ॥ अश्मनो विकार आश्मः । भास्मनः । मार्तिकः । **अवयवे च प्राण्योषधिवृक्षेभ्यः** ।४।३।१३५। चाद्विकारे । मयूरस्यावयवो विकारो वा मायूरः । मौर्वं काण्डं भस्म वा । पैप्पलम् । **बिल्वादिभ्योऽण्** ।४।३।१३६। बैल्वम् । **कोपधाच्च** ।४।३।१३७। अण् । अञोऽपवादः । तर्कु, तार्कवम् । तैत्तिडीकम् । **त्रपुजतुनोः षुक्** ।४।३।१३८। आभ्यामण् स्याद्विकारे एतयोः षुगागमश्च । त्रापुषम् । जातुषम् । **ओरञ्** ।४।३।१३९। दैवदारवम् । भाद्रदारवम् । **अनुदात्ता-**

घोष आभीरस्थानम् । णित्वं ङीबर्थं पुंवद्भावनिषेधार्थं च । वैदी विद्या यस्य वैदीविद्यः । विदानामसाधारणी या विद्या तद्वानित्यर्थः ॥—**छन्दोगौक्थिक**—॥ सङ्घादयो निवृत्ताः, एभ्यो ञ्यः स्यात्तस्येदमित्यर्थे ॥ चरणशब्देभ्यो वुञोऽपवादः न त्वौत्सर्गिकस्याणः ॥ धर्माम्नाययोरित्युक्तेर्नेह । छन्दोगं कुलमित्यादि ॥—**न दण्ड**—॥ 'तस्येदम्' इत्यनुवर्तते तेषु शिष्येषु चेति प्रत्ययार्थविशेषणेष्विति शेषः ॥—**दाक्षा** इति । 'इञश्च' इत्यण् ॥—**रैवतिकादिभ्यश्छः** ॥ रैवतिकशब्दो 'रेवत्यादिभ्यष्ठक्' इति ठगन्तः । रैवतिक औदमेघि बैजवापीत्यादिरैवतिकादयोऽर्मी गोत्रप्रत्ययान्ताः, ततः पूर्वेण वुञि प्राप्ते छविधानार्थमिदमित्याह—**वुञोऽपवाद** इति ॥ अत इञमाशङ्क्याह—**इहैव निपातनादि**ति । हस्तिनः पाद इव पादो यस्य हस्तिपादः । पादस्य लोपो न भवति 'अहस्त्यादिभ्यः' इति वचनात्तदाह ॥—**हास्तिपादस्ये**ति ॥—**हास्तिपद** इति । अस्मादेव निपातनादण् पद्भावश्चेति भावः ॥—**आथर्वणिकस्य**—॥ अथर्वणा प्रोक्तो वेदोऽथर्वा, अभेदोपचारात् 'तदधीते वसन्तादिभ्यष्ठक्' 'दाण्डिनायन–' आदिसूत्रे निपातनाट्टिलोपाभावः ॥ अन्ये त्वाहुः । अथर्वणा प्रोक्तमधीते आथर्वणिकः । इह प्रोक्तेऽण् ततः 'छन्दोब्राह्मणानि–' इति तद्विषयतामाथर्वणशब्दस्यापि वसन्तादिषु पाठादध्येतरि ठक्, तस्य विधानसामर्थ्यात्प्रोक्तान्न लुगिति ॥ ॥ समाप्ताः शैषिकाः ॥

तस्य विकारः ॥ षष्ठ्यन्ताद्विकारे अणादयः स्युः ॥ घादिसंबद्धस्य तस्य ग्रहणस्य निवृत्तत्वं पुनस्तस्येत्युक्तम् ॥ अणादयस्तु न निवर्तन्ते 'प्राग्दीव्यतः–' 'प्राग्भवनात्' इति विशिष्टावधिपरिच्छेदेनाविकृतत्वात् । इह 'प्राणिरजतादिभ्योऽञ्, ओरञ्, अनुदात्तादेश्च, मयड्वैतयोः, नित्यं वृद्धशरादिभ्यः, पिष्टाच्च,' इत्यादिभिरपवादानां वक्ष्यमाणत्वादप्राणिषु आद्युदात्तम् अवृद्धं प्रतिपदमवक्ष्यमाणप्रत्ययं चोदाहरणमिति पर्यालोच्य तथैवोदाहरति—**आश्म** इत्यादि । अश्मन्भस्मन्शब्दौ मनिन्प्रत्ययान्तौ, 'मृदस्तिकन्,' नित्स्वरेण त्रयोऽप्याद्युदात्ताः । प्राचीनस्य तस्येत्यस्य निवृत्तत्वादधिकारोक्तप्रत्यया न प्रवर्तन्त इति नेह ठक् । हालः, सैरः ॥—**चाद्विकार** इति ॥ तेन वक्ष्यमाणप्रत्ययाः प्राण्यादिभ्यस्त्रिभ्योऽर्थद्वये भवन्त्यन्येभ्यस्तु विकार एवेति फलितम् ॥—**मयूर** इति । 'प्राणिरजतादिभ्यः' इत्यञ् । अनुदात्तादेरञः सिद्धत्वादुदात्ताद्यर्थं वृद्धेषु मयड्बाधनार्थं चावश्यकमिदं परत्वादनुदात्तादिष्वपि प्रवर्तते ॥ ओषधिभ्य उदाहरति—**मौर्वमि**ति । मूर्वाशब्दः 'तृणधान्यानां च द्व्यषाम्' इत्याद्युदात्तः । पिप्पलशब्दस्तु 'लघावन्ते' इत्यनेनाद्युदात्तः ॥—**बिल्वादिभ्योऽण्** ॥ अञ्मयटोरपवादः । बिल्व व्रीहि काण्ड मुद्ग मसूर गोधूम इक्षु कर्पासी वेण्वादयो बिल्वादयः ॥—**त्रपुजतुनोः**—॥ 'बिल्वादिभ्योऽण्' इत्यतोऽनुवर्तनादाह—**अण् स्यादि**ति । 'ओरञ्' इत्यस्यायमपवादः । अप्राण्यादित्वादवयवे न भवतीत्याशयेनाह—**विकारे** इति ॥—**त्रापुषमि**ति । त्रपुणो विकारः । एवं जतुनो विकारो जातुषम् ॥—**ओरञ्** ॥ अनुदात्तादेरन्यदिहोदाहरणम् ॥—**दैवदारवमि**ति । देवदारुभद्रदारुशब्दौ 'पीतद्र्वर्थानाम्' इत्याद्युदात्तौ–॥ **दाधित्थमि**ति ॥ दधनि तिष्ठतीति 'सुपि स्थः' इति कः । उपपदसमासः । पृषोदरादित्वात्सकारस्य तकारः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तत्वम् ॥ एवं कपित्थेपि बोध्यम् ।

---

१ आश्म इति—एवं च चर्मणो विकारश्चार्मः कोशः । 'चर्मणः कोशे' इत्युपसंख्यानाट्टिलोपः ।

देश्च ।४।३।१४०। दाधित्थम् कापित्थम् । **पलाशादिभ्यो वा** ।४।३।१४१। पालाशम् । कारीरम् । **शम्याः ष्लञ्** ।४।३।१४२। शामीलं भस्म । षित्वान्ङीष् । शामीली स्रुक् । **मयड्वैतयोर्भाषायामभक्ष्याच्छादनयोः** ।४।३।१४३। प्रकृतिमात्रान्मयड्वा स्याद्विकारावयवयोः । अश्ममयम् । आश्मनम् । अभ्यक्ष्येत्यादि किम् । मौद्गः सूपः । कार्पासमाच्छादनम् । **नित्यं वृद्धशरादिभ्यः** ।४।३।१४४। आम्रमयम् । शरमयम् ॥ ❀ **एकाचो नित्यम्** ॥ त्वङ्मयम् । वाङ्मयम् । कथं तर्हि आप्यमम्मयमिति । तस्येदमित्यण्णन्तात्स्वार्थे ष्यञ् । **गोश्च पुरीषे** ।४।३।१४५। गोः पुरीषं गोमयम् । **पिष्टाच्च** ।४।३।१४६। मयट् स्याद्विकारे । पिष्टमयं भस्म । कथं पैष्टी सुरेति । सामान्यविवक्षायां तस्येदमित्यण् । **संज्ञायां कन्** ।४।३।१४७। पिष्टादित्येव । पिष्टस्य विकारविशेषः पिष्टकः । पूपोऽपूपः पिष्टकः स्यात् । **व्रीहेः पुरोडाशे** ।४।३।१४८। मयट् स्यात् । बिल्वाद्यणोऽपवादः । व्रीहिमयः पुरोडाशः । व्रैहमन्यत् । **असंज्ञायां तिलयवाभ्याम्** ।४।३।१४९। तिलमयम् । यवमयम् । संज्ञायां तु तैलम् । यावकः । **तालादिभ्योऽण्** ।४।३।१५२। अञ्मयटोरपवादः ॥ ❀ **तालाद्धनुषि** ॥ तालं

—पलाशादिभ्यो वा ॥ उभयत्र विभाषेयम् । पलाशखदिरशिंशपास्यन्दनानामनुदात्तादित्वान्नित्यं प्राप्ते, करीरशिरीषविकङ्कतपूलासयवासशब्दानामप्राप्ते, विधानात् ॥ पलाशशब्दो घृतादित्वादन्तोदात्तः ॥ खदिरशब्दः 'अजिरशिशिर–' इत्यादौ किरच्प्रत्ययान्तो निपातितः ॥ शिंशपाशब्दो 'अथ द्वितीयं प्रागीषात्' इति वर्तमाने 'पान्तानां गुर्वादीनाम्' इति मध्योदात्तः ॥ 'स्पदि किञ्चिच्चलने' 'अनुदात्तेतश्च हलादेः' इति युच् ॥**—कारीरमि**ति ॥ 'किरतेरीरन्' । नित्स्वरेण करीरशब्दोऽयमाद्युदात्तः ॥ 'कृतॄभ्यामीषन्' 'शॄदॄभ्यां किच्च' पूर्ववच्छिरीषशब्दोऽप्याद्युदात्तः । विकङ्कतपूलासयवासशब्दाः 'ग्रामादीनां च' इत्याद्युदात्ताः ॥**—षित्त्वान्ङीषि**ति[1] ॥ टित्त्वान्ङीबिति तु माधवः ॥**—मयड्वैतयोः—**॥ भाषायां[2] किम् । खादिरो यूप इति वृत्तिकारः ॥ ननु मयटो वैकल्पिकत्वात्सिद्धमिदमिति चेत् ॥ अत्राहुः । वेदे बह्वृचः परस्य मयटोऽर्थान्तरपरत्वमेवेति तात्पर्यग्रहणार्थमेवेदम् ॥ 'द्व्यचश्छन्दसि' इति सूत्रस्य 'द्व्यच एव' इति नियमार्थत्वे यद्यपीदं गतार्थम्, तथापि 'द्व्यचश्छन्दस्येव' इति विपरीतनियमशङ्कानिवृत्त्यर्थं भाषाग्रहणं कृतमिति ॥ अधिकारादेव विकारावयवयोर्लाभ एतयोरिति वचनं ये विशेषप्रत्ययाः 'प्राणिरजतादिभ्योऽञ्' इत्येवमादयस्ते तद्विषयेऽपि यथा स्यादित्येवमर्थम् । कपोतमयं, लोहमयम् ॥ इह विकारावयवाभ्यां सह प्रत्येकम् 'अभक्षाच्छादनयोः' इति संबध्यते समासनिर्देशादतो यथासंख्यं न ॥**—आश्मनमि**ति । 'विनापि प्रत्ययं पूर्वोत्तरपदयोर्वा लोपो वाच्यः' इति वचनादश्मभेदशब्दे भेदशब्दस्य लोपे अश्मन्निति नान्तमवशिष्यते, तथा कल्माषाङ्घ्रे राज्ञो भार्यायां मदयन्त्यां वसिष्ठेनोत्पादितः सुतोऽश्मको नाम, तत्र संज्ञात्वद्योतकस्य कप्रत्ययस्याभावे अश्मन्निति नाम भवति, तस्यावयवे आश्मनं विकारेऽप्याश्मनमित्येव भवति । न च 'अश्मनो विकारे' इति टिलोपः स्यादिति वाच्यम् । प्रसिद्धतरत्वेन पाषाणवाचकस्यैव तत्र ग्रहीतुमुचितत्वत् ॥ वस्तुतस्तु 'तस्येदम्' इति सामान्यविवक्षायां पाषाणवाचकस्याप्यश्मन्शब्दस्याश्मनमिति भविष्यति, पैष्टी सुरेतिवत् ॥**—मौद्गः सूपः । कार्पासमि**ति । मुद्गशब्दः घृतादित्वादन्तोदात्तः । 'कृञः पासः' इति पासप्रत्यये गुणे रपरे च कर्पासीशब्दो जातिलक्षणङीषन्तस्तस्माभ्याम् 'अनुदात्तादेश्च' इत्यञं बाधित्वा बिल्वादित्वादण् ॥**—नित्यं वृद्ध—**॥ इह 'भाषायामभक्षाच्छादनयोः' इत्यनुवर्तत इति वृत्तिः ॥ नन्वेवमानन्दमयाधिकरणे शङ्कराचार्यैः 'अन्योऽन्तर आत्मानन्दमयः' इति श्रुतौ 'आनन्दमय इति विकारे मयट्' इत्युक्तं तत्कथं संगच्छतां, 'प्राचुर्ये मयट्' इति तु वक्तुमुचितमिति चेत् । अत्राहुः । प्राचुर्ये मयट्यपि प्रकृत्यर्थविरोधिनो दुःखस्य लेशतोऽनुवृत्तिलाभात्प्रकृते विकारार्थः पर्यवस्यतीति तेषामाशयः ॥ यद्वा 'नित्यं वृद्ध–' इत्यत्र भाषाग्रहणं नानुवर्तते अनुवृत्तावपि 'भाषायां नित्यम्, अन्यत्र काचित्कः' इत्याश्रित्य मयट् सुसाधः ॥ अथ वा 'हेतुमनुष्येभ्यः' इत्यनुवर्तमाने 'मयट् च' इति सूत्रेण आगतार्थे मयट् । विकार इति स्वार्थिकार्थकथनमेवातः शङ्करभगवत्पादोक्तिरनवद्यैवेति ॥**—शरमयमि**ति । शर दर्भ मृत् कुटी तृण सोम बिल्वज शरादिः ॥**—एकाचो नित्यमि**ति ॥ आरम्भसामर्थ्यादेव सिद्धे 'नित्यं वृद्ध–' इति नित्यग्रहणं योगविभागेनान्यत्रापि क्वचिद्विधानार्थं, तेनैतल्लभ्यत इति भावः ॥ एकाच्त्वादेव सिद्धे शरादिषु मृच्छब्दपठनं विस्पष्टार्थमित्याहुः ॥**—गोश्च पुरीषे**[3] ॥ पुरीषं न विकारो, नाप्यवयवः । तथापि 'तस्येदम्' इत्यर्थेऽयं प्रत्ययः । विकारावयवयोस्तु गोपयसोर्यतं वक्ष्यति ॥ पुरीषे किम् । गव्यं पयः ॥**—यावक** इति ॥ यवशब्दाद्विकारेऽण्, तदन्तात् 'यावादिभ्यः' इति स्वार्थे कन् ॥**—तालादिभ्योऽण्** ॥**—अञ्मयटोरि**ति । तालश्यामाकशब्दाभ्यां वृद्धत्वान्मयट् प्राप्तः । बर्हिणां विकारो बार्हम् । 'प्राणिरजतादिभ्योऽञ्' ततो 'ञितश्च तत्प्रत्ययात्' इत्यञ् प्राप्तः, शेषे-

---

१ षित्त्वान्ङीषिति—शेखरे तु टित् प्रत्ययः । 'ञितश्च तत्प्रत्ययात्' इति सूत्रे भाष्ये विकारविकारेऽपि तद्विकारित्वमारोप्य तत्सूत्रं प्रत्यख्यातम् । अस्य षित्त्वे हि तत्प्रत्याख्याने षित्त्वान्ङीष्, आरम्भे त्वञन्तत्वान्ङीबिति फलभेदः स्यात्' इत्युक्तम् । २ भाषायामिति—वेदे तु मृन्मयं गृहमित्यत्र प्राचुर्ये मयड् बोध्यः । ३ गोश्च पुरीष इति—नचैवं सति प्रकरणबाधोऽत्र भवतीति वाच्यम् । गोराहारविकारे पुरीषे गोविकारत्वमारोप्य प्रकरणैक्यस्य सुवचत्वात् इति ।

धनुः । अन्यत्तालमयम् । ऐन्द्रायुधम् । **जातरूपेभ्यः परिमाणे** ।४।३।१५३। अण् । बहुवचनात्पर्यायग्रहणम् । हाटकः तापनीयः सौवर्णो वा निष्कः । परिमाणे किम् । हाटकमयी यष्टिः । **प्राणिरजतादिभ्योऽञ्** ।४।३।१५४। शौकम् । बाकम् । राजतम् । **ञितश्च तत्प्रत्ययात्** ।४।३।१५५। ञितो विकारावयवप्रत्ययान्तादञ् स्यात्तयोरेवार्थयोः । मयटोऽपवादः । शामीलस्य शामीलम् । दाधित्थस्य दाधित्थम् । कापित्थम् । ञितः किम् । बैल्वमयम् । **क्रीतवत्परिमाणात्** ।४।३।१५६। प्राग्वतेष्ठञित्यारभ्य क्रीतार्थे ये प्रत्यया येनोपाधिना परिमाणाद्विहितास्ते तथैव विकारेऽतिदिश्यन्ते । अणादीनामपवादः । निष्केण क्रीतं नैष्किकम् । एवं निष्कस्य विकारोऽपि नैष्किकः । शतस्य विकारः शत्यः । शतिकः । **उष्ट्राद्वुञ्** ।४।३।१५७। प्राण्यञोऽपवादः । औष्ट्रकः । **उमोर्णयोर्वा** ।४।३।१५८। औमम् । औमकम् । और्णम् । और्णकम् । वुञभावे यथाक्रममणञौ । **एण्या ढञ्** ।४।३।१५९। ऐणेयम् । एणस्य तु ऐणम् । **गोपयसोर्यत्** ।४।३।१६०। गव्यम् । पयस्यम् । **द्रोश्च** ।४।३।१६१। द्रुर्वृक्षस्तस्य विकारोऽवयवो वा द्रव्यम् । **माने वयः** ।४।३।१६२। द्रोरित्येव । द्रुवयम् । यौतवं द्रुवयं पाय्यमिति मानार्थकं त्रयम् । **फले लुक्** ।४।३।१६३। विकारावयवप्रत्ययस्य लुक् स्यात् फले । आमलक्याः फलमामलकम् । **प्लक्षादिभ्योऽञ्** ।४।३।१६४। विधानसामर्थ्यान्न लुक् । प्लाक्षम् । **न्यग्रोधस्य च केवलस्य** ।७।३।५। अस्य न वृद्धिरैजागमश्च । नैयग्रोधम् । **जम्ब्वा वा** ।४।३।१६५। जम्बूशब्दात्फलेऽण् वा स्यात् । जाम्बवम् । पक्षे ओरञ् तस्य लुक् जम्बु । **लुप् च** ।४।३।१६६। जम्ब्वाः फलप्रत्ययस्य लुप् वा स्यात् । लुपि युक्तवत् । जम्ब्वाः फलं जम्बूः ॥ * **फलपाकशुषामुपसंख्यानम्** ॥ व्रीहयः । मुद्गाः ॥ * **पुष्पमूलेषु बहुलम्** ॥ मल्लिकायाः पुष्पं

भ्यस्त्वनुदात्तादित्वादञ् प्राप्तः । तथाहि विशिदृशिभ्यामिन्द्रशब्द उपपदे मूलविभुजादित्वात्कः । 'अन्येषामपि–' इति दीर्घः । इन्द्राविश इन्द्रादृशः ॥ 'चप सान्त्वने' पचाद्यच् । चपापीयूक्षाशब्दो 'लघावन्ते–' इति मध्योदात्तः 'फिषः' इत्यधिकारादापः प्रागेव स्वरप्रवृत्तेः । इन्द्रायुधशब्दः समासस्वरेणान्तोदात्तः । अण्ग्रहणं बाधकबाधनार्थं यथाविहितप्रत्ययविधौ बर्हिणशब्दाद्वृद्धलक्षणो मयट् स्यात् 'ञितश्च तत्प्रत्ययात्' इत्यञो बाधनेन वचनस्य चरितार्थत्वमित्याहुः ॥—**तालाद्धनुषीति** । गणसूत्रमिदम् ॥—**हाटक** इति । इह वृद्धलक्षणो मयट् प्राप्तः, तपनीयादेः 'अनुदात्तादेश्च' इत्यञ् प्राप्तः ॥—**प्राणि—**॥ अनुदात्तादेरञः सिद्धत्वात्परिशिष्टमिहोदाहरणं तदाह—**शौकं बाकमिति** । 'शुकबकशब्दौ प्राणिनां कुपूर्वम्' इत्याद्युदात्तौ ॥—**राजतमिति** । रजतसीसलोहउम्बरकण्टकारेत्यादयो रजतादयस्तेषु अनुदात्तादीनां पुनः पाठो मयड्बाधनार्थोऽन्यथा हि परत्वान्मयट् स्यादेव ॥—**शामीलमिति** ॥ शामीलशब्दः 'शम्याः ष्लञ्' इति ष्लञन्तः । दधित्थात् 'अनुदात्तादेश्च' इत्यञ् । दधित्थस्य दाधित्थम् ॥—**बैल्वमयमिति** । बिल्वशब्दोऽणन्तः ॥—**नैष्किकमिति** । 'तेन क्रीतम्' इति ठक् ॥—**शत्यः शतिक** इति ॥ 'शताच्च ठन्यतौ–' ॥—**अणञाविति** । उमाशब्दः 'तृणधान्यानां च' इत्याद्युदात्तः । ऊर्णाशब्दस्तु प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्त इति भावः ॥—**एण्या ढञ्** ॥ प्राण्यञोऽपवादः ॥ स्त्रीलिङ्गनिर्देशादाह—**एणस्य त्विति** ॥—**गोपयसोः—**॥ यद्यपि सर्वत्र गोरजादिप्रसङ्गे यदुक्तस्तथापि 'मयड्वैतयोः–' इति पक्षे प्राप्तं मयटं बाधितुं पुनरयं यद्विधिः ॥—**द्रोश्च** ॥ ओरञः, 'एकाचो नित्यम्' इति मयटश्चापवादोऽयम् ॥—**द्रव्यमिति** । 'ओर्गुणः' 'वान्तो यि प्रत्यये' । 'द्रव्यगुणकर्म–' इत्यादिषु प्रयुज्यमानद्रव्यशब्दस्तु गुणैर्द्रूयते आश्रीयते इति द्रुधातोः 'अचो यत्' इति यत्प्रत्ययान्तः ॥—**माने वयः** ॥ यतोऽपवादः ॥—**द्रुवयमिति** । द्रोर्विकारभूतं प्रस्थादिपरिमाणमित्यर्थः ॥—**फले लुक्** ॥—**विकारावयवेति** । फलितस्य वृक्षस्य फलमवयवो विकारश्च तेनान्यतरस्मिन् प्रत्ययः ॥—**आमलकमिति** । मयटो लुक् 'लुक्तद्धितलुकि' इति ङीपो लुक् । न चात्र स्थानिवद्भावेन 'यस्येति च' इति लोपः शङ्क्यः । 'लुका लुप्तं न स्थानिवत्' इत्यभ्युपगमात् । अत एव पञ्चभिः पट्वीभिः क्रीतः पञ्चपटुरित्यत्र 'अध्यर्धपूर्व–' इति ठञो लुकि कृते 'लुक्तद्धित–' इति ङीपो लुका लुप्तत्वेन स्थानिवत्त्वाभावादुकारस्य यणादेशो न भवति ॥—**प्लक्षादिभ्योऽण्** ॥ अञोऽपवादः । शिग्रुकर्कन्धूशब्दाभ्याम् 'ओरञ्' इति, अन्येभ्यस्त्वनुदात्तादित्वादञः प्राप्तिः ॥ प्लक्ष न्यग्रोध अश्वत्थ इङ्गुदी शिग्रु कर्कन्धु बृहती ॥ तत्र प्लक्षशब्दः 'फिषः' इत्यन्तोदात्तः । न्यग्रोधशब्दो 'लघावन्ते' इति मध्योदात्तः । अश्वत्थशब्दस्तु घृतादित्वादन्तोदात्तः । इङ्गुदीबृहतीशब्दौ गौरादिङीषन्तौ ॥ 'आश्वत्थवैणवप्लाक्षनैयग्रोधैङ्गुदं फलम्' इत्यमरः ॥—**न्यग्रोधस्य च—**॥ केवलस्येति किम् । न्यग्रोधमूले भवाः न्याग्रोधमूलाः शालयः ॥ न्यक् रोहतीति न्यग्रोध इति व्युत्पत्तिपक्षे नियमार्थम्, अव्युत्पत्तिपक्षे तु विध्यर्थम् ॥—**जम्ब्विति** ॥ नपुंसकह्रस्वः । 'फले जम्ब्वा जम्बूः स्त्री जम्बु जाम्बवम्' ॥—**फलपाकेति** । फलपाकेन शुष्यन्तीति फलपाकशुषः ॥—**व्रीहयः । मुद्गा** इति । बिल्वाद्यणो लुक् ॥—**मल्लिकेति** । अनुदात्तलक्षणस्याञो लुप् ॥ 'मादीनां च' इति फिट्सूत्रान्मल्लिकाशब्दे द्वितीय-

---

१ परिमाणादिति—परिमाणशब्देन परिच्छेदकमात्रं, व्याख्यानात् । तेन संख्याया अपि ग्रहणम् ।

मल्लिका । जात्याः । पुष्पं जाती । विदार्या मूलं विदारी । बहुलग्रहणान्नेह । पाटलानि पुष्पाणि[1] । साल्वानि मूलानि । बाहुलकात्क्वचिल्लुक् । अशोकम् । करवीरम् । **हरीतक्यादिभ्यश्च** ।४।३।१६७। एभ्यः फलप्रत्ययस्य लुप्स्यात् । हरीतक्यादीनां लिङ्गमेव प्रकृतिवत् । हरीतक्याः फलानि हरीतक्यः । **कंसीयपरशव्ययोर्यञञौ लुक् च** । ४।३।१६८। कंसीयपरशव्यशब्दाभ्यां यञञौ स्तश्छयतोश्च लुक् । कंसाय हितं कंसीयम्, तस्य विकारः कांस्यम् । परशवे हितं परशव्यम्, तस्य विकारः पारशवः ॥ इति प्राग्दीव्यतीयाः ॥

ठगधिकारः ॥

प्राग्वहतेष्ठक् ।४।४।१। तद्वहतीत्यतः प्राक् ठगधिक्रियते ॥ **तदाहेति माशब्दादिभ्य उपसंख्यानम्**[2] ॥ माशब्दः कारि इति य आह स माशब्दिकः । **स्वागतादीनां च** ।७।३।७। ऐच् न स्यात् । स्वागतमित्याह स्वागतिकः । स्वाध्वरिकः । स्वङ्गस्यापत्यं स्वाङ्गिः । व्यङ्गस्यापत्यं व्याङ्गिः । व्यडस्यापत्यं व्याडिः ॥ व्यवहारेण चरति व्यावहारिकः । स्वपतौ[3] साधु स्वापतेयम् ॥ **आहौ प्रभूतादिभ्यः** ॥ प्रभूतमाह प्राभूतिकः । पार्याप्तिकः ॥ **पृच्छतौ सुस्नातादिभ्यः** ॥ सुस्नातं पृच्छति सौस्नातिकः । सौखशायनिकः । आनुशतिकादिः ॥ **गच्छतौ परदारादिभ्यः** ॥ पारदारिकः । गौरुतल्पिकः । **तेन दीव्यति खनति जयति जितम्** ।४।४।२। अक्षैर्दीव्यति आक्षिकः । अभ्र्या खनति आभ्रिकः । अक्षैर्जयति आक्षिकः । अक्षैर्जितमाक्षिकम् । **संस्कृतम्**[4] ।४।४।३। दध्ना संस्कृतं दाधिकम् । मारीचिकम् । **कुलत्थकोपधादण्** ।४।४।४। ठकोऽपवादः । कुलत्थैः संस्कृतं कौलत्थम् । तैत्तिडीकम् । **तरति** ।४।४।५। उडुपेन तरति औडुपिकः । **गोपुच्छाट्ठञ्** ।४।४।६। गौपुच्छिकः । **नौद्व्यचष्ठन्** ।४।४।७। नाविकः । घटिकः । बाहुभ्यां तरति बाहुका स्त्री । **चरति** ।४।४।८। तृतीयान्ताद्गच्छति भक्षयतीत्यर्थयोष्ठक् स्यात् । हस्तिना चरति हास्तिकः । शाकटिकः । दध्ना भक्षयति दाधिकः । **आकर्षात् ष्ठल्** ।४।४।९। आकर्षो निकषोपलः । आकषादिति पाठान्तरम् । तेन चरति आकर्षिकः । षित्वान्ङीष् । आकर्षिकी । **पर्पादिभ्यः ष्ठन्** ।४।४

ग्युदात्तं जातीविदारिशब्दौ गौरादिङीषन्तौ ॥—**पाटलानी**ति । बिल्वादित्वादण् । साल्वशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः ॥—**हरीतक्यादिभ्यश्च** ॥ इह द्राक्षाप्रभृतिभ्यो 'नित्यं वृद्ध–' इति प्राप्तस्य मयटो लुप्, अनुदात्तादिभ्योऽञः, इतरेभ्यस्त्वणः ॥—**लिङ्गमेवे**ति । वचनं तु विशेष्यवदेव । 'हरीतक्यादिषु व्यक्तिः' इत्युक्तत्वादिति भावः ॥—**कंसीयमि**ति । 'प्राक्क्रीताच्छः' इत्यधिकारे 'तस्मै हितम्' इति च्छः । तस्यैव च्छस्यापवादतया 'उगवादिभ्यो यत्' परशव्यं दारु । पारशव्यशब्दस्यानुदात्तादित्वादञि सिद्धे तत्संनियोगेन यतो लुगर्थं वचनम् । नच 'यस्येति–' इलोपे कृते 'हलस्तद्धितस्य' इति यलोपेन सिद्धमिष्टमिति भ्रमितव्यम् । इतीत्यनुवृत्तेः ॥ ॥ इति प्राग्दीव्यतीयाः समाप्ताः ॥

तदाहेतीति ॥ वाक्यादयं प्रत्ययविधिः, शब्दो माकारीति यो निषेधति स माशब्दिक इत्युच्यते । तथा नित्यः शब्द इति य आह स नैत्यशब्दिकः । कार्यशब्दिकः । इह वाक्याद् द्वितीया न संभवत्यप्रातिपदिकत्वात् । तेन तच्छब्देन कर्ममात्रं निर्दिश्यते । तच्च वाक्यार्थरूपमित्याहुः ॥—**ऐज् न स्यादि**ति ॥ 'न य्वाभ्याम्–' इति प्राप्त ऐजागमोऽनेन निषिध्यते । 'न कर्म–' इत्यतो नञनुवर्तनादिति भावः ॥—**स्वापतेयमि**ति । 'पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ढञ्' स्वशब्दस्य द्वारादित्वादैजागमस्य प्राप्तिः । द्वारादिफलं तु स्वस्येदं सौवमिति ज्ञेयम् ॥—**आहावि**ति । उपसंख्यानमित्यनुषज्यते । आहेति पदे एकदेशस्य प्रकृतिभागस्यागन्तुकेनेकारेण आहाविन्यनुकरणम् ॥— **प्राभूतिक** इति क्रियाविशेषणाद्वक्तरि प्रत्ययः ॥—**तेन दीव्यति**—॥ इह कालपुरुषसंख्या न विवक्षिताः । तेनाक्षैरदेवीत् देविष्यति वा आक्षिक इति भवति । एवमक्षैर्देविष्यसि देविष्यामि वा आक्षिकः, दीव्यन्ति दीव्यथ दीव्यामो वा आक्षिकाः । कारकं तु विवक्षितमेव 'जयति, जितम्' इति कर्तृकर्मणोः पृथगुपादानात् । तेनाक्षैर्द्यूतः, अक्षैः खातः, इति कर्माद्यर्थे आक्षिक इति न भवति ॥—**अभ्र्ये**ति । 'अभ्रिः स्त्री काष्ठकुद्दालः' इत्यमरः ॥—**संस्कृतम्**—॥ योगविभाग उत्तरार्थः ॥—**बाहुके**ति ॥ सूत्रे षकारः सांहितको, न त्वनुबन्ध इति न ङीष् । तथा च 'आकर्षात् पर्पादेः' इत्यादिश्लोकवार्तिकं षित्त्वविवेचनाय प्रकरणान्ते पठिष्यति ॥—**निकषोपल** इति । सुवर्णपरीक्षार्थः ॥—**पाठान्तरमि**ति ॥ एतच्च भ्वादौ 'कषखष–' इत्यादिदण्डके 'आकर्षात्ष्ठल्' इति माधवेनोपन्यस्तम् । किं तु 'आकर्षात्पर्पादेः' इति वार्तिकस्यानतुगुणम् । तत्र हि नीरेफपाठे वृत्तासंगतिप्रसङ्गात् ॥—**पर्प** इति । 'पर्प गतौ' । 'हलश्च' इति करणे घञ् ॥ इहान्तर्गणसूत्रं 'पादः पच्' इति । पादाभ्यां चरति

---

१ पुष्पाणीति—भाष्ये तु मूलानीति पाठः । २ माशब्दादिभ्य इति—'आहौ प्रभूतादिभ्यः' इति वार्तिकारम्भसामर्थ्याद्वाक्यादयं प्रत्ययविधिरिति बोध्यम् । ३ स्वपतौ इति—स्वागतादिगणे स्वपतिशब्दपाठो मन्दप्रयोजनः, 'स्वशब्दादेश्चात्स्वग्रामस्वाध्याययोरेवेति नियमेन स्वाराज्यादाविवात्राप्यैचोऽप्राप्तेः । ४ संस्कृतमिति—अत्र [illegible]

।१०। पर्पेण चरति पर्पिकः । पर्पिकी । येन पीठेन पङ्गवश्चरन्ति स पर्पः । अश्विकः । रथिकः । **श्वगणाट्ठञ्च** ।४।४।११। चात् ष्ठन् । **श्वादेरिञि** ।७।३।८। ऐच् न । श्वभस्त्रस्यापत्यं श्वाभस्त्रिः । श्वादंष्ट्रिः । तदादिविधौ चेदमेव ज्ञापकम् ॥ ❀ **इकारादाविति वाच्यम्** ॥ श्वगणेन चरति श्वागणिकः । श्वागणिकी । श्वगणिकः । श्वगणिकी । **पदान्तस्यान्यतरस्याम्** ।७।३।९। श्वादेरङ्गस्य पदशब्दान्तस्यैज्वा । श्वापदस्येदं श्वापदम् । शौवापदम् । **वेतनादिभ्यो जीवति** ।४।४।१२। वेतनेन जीवति वैतनिकः । धानुष्कः । **वस्नक्रयविक्रयाट्ठन्** ।४।४।१३। वस्नेन मूल्येन जीवति वस्निकः । क्रयविक्रयग्रहणं संघातविगृहीतार्थम् । क्रयविक्रयिकः । क्रयिकः । विक्रयिकः । **आयुधाच्छ च** ।४।४।१४। चाट्ठन् । आयुधेन जीवति आयुधीयः । आयुधिकः । **हरत्युत्सङ्गादिभ्यः** ।४।४।१५। उत्सङ्गेन हरत्यौत्सङ्गिकः । **भस्त्रादिभ्यः ष्ठन्** ।४।४।१६। भस्त्रया हरति भस्त्रिकः । षित्त्वान्ङीष् । भस्त्रिकी । **विभाषा विवधात्** ।४।४।१७। विवधेन हरति विवधिकः । पक्षे ठक् । वैवधिकः । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्वीवधादपि ष्ठन् । वीवधिकः । वीवधिकी । विवधवीवधशब्दौ उभयतो बद्धशिक्ये स्कन्धवाह्ये काष्ठे वर्तेते । **अण् कुटिलिकायाः** ।४।४।१८। कुटिलिका व्याधानां गतिविशेषः कर्मारोपकरणभूतं लोहं च । कुटिलिकया हरति मृगानङ्गारान्वा कौटिलिको व्याधः कर्मारश्च । **निर्वृत्तेऽक्षद्यूतादिभ्यः** ।४।४।१९। अक्षद्यूतेन निर्वृत्तमाक्षद्यूतिकं वैरम् । **त्रेर्मम्नित्यम्** ।४।४।२०। त्रिप्रत्ययान्तप्रकृतिकात्तृतीयान्तान्निर्वृत्तेऽर्थे मप्स्यान्नित्यम् । कृत्या निर्वृत्तं कृत्रिमम् । पक्त्रिमम् ॥ ❀ **भावप्रत्ययान्तादिमप् वक्तव्यः** ॥ पाकेन निर्वृत्तं पाकिमम् । त्यागिमम् । **अपमित्ययाचिताभ्यां कक्कनौ** ।४।४।२१। अपमित्येति ल्यबन्तम् । अपमित्य निर्वृत्तं आपमित्यकम् । याचितेन निर्वृत्तं याचितकम् । **संसृष्टे** ।४।४।२२। दध्ना संसृष्टं दाधिकम् । **चूर्णादिनिः** ।४।४।२३। चूर्णैः संसृष्टाश्चूर्णिनोऽपूपाः । **लवणाल्लुक्** ।४।४।२४। लवणेन संसृष्टो लवणः सूपः । लवणं शाकम् । **मुद्गादण्** ।४।४।२५। मौद्ग ओदनः । **व्यञ्जनैरुपसिक्ते** ।४।४।२६। ठक् । दध्ना उपसिक्तं दाधिकम् । **ओजःसहोऽम्भसा वर्तते** ।४।४।२७। ओजसा वर्तते औजसिकः शूरः । साहसिकश्चौरः । आम्भसिको मत्स्यः । **तत्प्रत्यनुपूर्वमी-**

पदिकः ॥ यत्तु वार्तिकं 'पद्भाव इके चरतावुपसंख्यानम्' इति सोऽस्यैव प्रपञ्चः ॥ पर्प, अश्व, अश्वत्थ, रथ, जाल, न्यास, व्याल, पादः पत् ॥—**श्वगणाट्ठञ्च** ॥ ठकोऽपवादः ॥—**एतदेव ज्ञापकमि**ति ॥ द्वारादिगणे श्वन्शब्दः पठ्यते, न तु श्वभस्त्र श्वदंष्ट्रेत्यादिस्तथा च 'श्वादेरिञि' इति निषेधसूत्रमेव व्यर्थं सद्द्वारादिषु तदादिविधिं ज्ञापयतीत्यर्थः ॥ फलं तु द्वारपालस्यायं दौवरपाल इत्यादावैजागमस्य प्रवृत्तिः ॥—**इकारादावि**ति । सूत्रे इञिस्थानीय इकारादाविति पठनीयमित्यर्थः । अन्ये तु इञीति स्थाने इतीति पठनीयम् । तथा चाङ्गाक्षिप्तप्रत्ययस्य विशेष्यत्वात् 'यस्मिन्विधिस्तदादौ–' इत्यनेन इकारादिर्लभ्यते इत्याह—**श्वगणिकी**ति । ष्ठनः षित्त्वान्ङीष् ॥—**श्वापदस्ये**ति । 'अन्येषामपि दृश्यते' इति दीर्घः ॥—**धानुष्क** इति । वेतनादिगणे धनुर्दण्डेति पठ्यते तच्च संघातविगृहीतार्थम् । तथा च धानुर्दण्डिकः, दाण्डिक इत्यप्युदाहार्यम् ॥—**आयुधाच्छ च** ॥ आयुध्यन्ते अनेनेति आयुधं 'घञर्थे कविधानम्' इति कः ॥—**हरत्युत्सङ्गादिभ्यः** ॥ एभ्यस्तृतीयान्तेभ्यष्ठक् स्यादुपादत्ते नयति वेत्यर्थे ॥ उत्सङ्ग, उडुप, उत्थित, पिटक, पिठाक ॥—**भस्त्रादिभ्यः ष्ठन्** ॥ भस्त्रा चर्मविकारः । शीर्षभारशब्दोऽत्र पठ्यते निपातनाच्छीर्षभावः सप्तमीसमासश्च, 'तत्पुरुषे कृति–' इति वा अलुक् । पक्षे[1] शीर्षभारः ॥—**एकदेशविकृतस्ये**ति ॥ 'वीवधाच्चेति वक्तव्यम्' इति वार्तिकं न्यायसिद्धार्थकथनपरमिति भावः ॥ वृत्तिकृत्तु सूत्रे विवधशब्दं प्रक्षिप्य 'विभाषा विवधवीवधात्' इति पपाठ ॥—**त्रेर्मम्नित्यम्** ॥ नित्यग्रहणं स्वातन्त्र्येण प्रयोगं वारयितुम् । अत एव लौकिके विग्रहवाक्ये क्तिन्नादीनां प्रयोगो, न तु क्रेः, तदाह—**कृत्या निर्वृत्तमि**ति । एवमग्रेऽपि पाकेन निर्वृत्तमिति विग्रहो बोध्यः । संख्यावाची त्रिशब्दो नेह गृह्यते, प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्यैव ग्रहणात् 'णिजां त्रयाणाम्' इति लिङ्गाच्च । ननु नित्यग्रहणेन निर्वृत्तार्थविवक्षायां मपं विना त्रिप्रत्ययान्तस्य प्रयोगनिवारणेऽपि तदविवक्षायां तस्य स्वातन्त्र्येण प्रयोगो दुर्वार इति चेत् । न । नित्यमिति योगं विभज्य तत्सामर्थ्यादर्थविशेषानादरेणैव स्वातन्त्र्यवारणात् ॥—**इमबि**ति । एवं च मप् न कर्तव्यः । तथा हि 'भावप्रत्ययान्तादिमप्' । ततः 'त्रेः' पूर्वेण सिद्धे नियमार्थमिदं त्रिप्रत्ययान्त इमब्विषय एवेति । तेन त्रिप्रत्ययान्तप्रयोगो निवर्तितः । ततो 'नित्यम्' अनेन निर्वृत्तार्थाविवक्षायामपि त्र्यन्तस्य स्वातन्त्र्यं वार्यते । एवं च संख्यावाचित्रिशब्दस्य ग्रहणशङ्कैव नास्ति, भावप्रत्ययान्तादित्यनुवृत्तेः । स्वरेऽपि विशेषो नास्ति, उदात्तनिवृत्तिस्वरेण इमप इकारस्योदात्तत्वात् ॥—**अपमित्ये**ति ॥ 'उदीचां माङः–' इति क्त्वाप्रत्यये अपेत्यनेन सह गतिसमासः क्त्वो ल्यप् । 'मयतेरिदन्यतरस्याम्' इति इत्वम् 'ह्रस्वस्य–' इति तुक् । ल्यबन्तादस्मात्तृतीयान्तात्प्रत्ययो न भवति, किं तु वचनात्प्रथमान्तादेवेति बोध्यम् ॥—**व्यञ्जनैरुप**—॥ व्यज्यते अनेन ओदनादिरस इति व्यञ्जनं तद्वाचिभ्यः उपसिक्त[2] इत्यर्थे ठक् स्यात् ॥—**तत्प्रत्यनु**—॥ वृत्तेरकर्मकत्वात्कथं तस्य द्वितीयान्तेन प्रतीपमित्या-

---

१ वेति—एतच्च निषेधविकल्पे विधिविकल्पस्य फलितत्वादुपपद्यते । २ उपसिक्ते इति—सेचनेन मृदूकरणमुपसेकः ।

पलोमकूलम् ।४।४।२८। द्वितीयान्तादस्माद्वर्तत इत्यस्मिन्नर्थे ठक् स्यात् । क्रियाविशेषणत्वाद्द्वितीया । प्रतीपं वर्तते प्रातीपिकः । आन्वीपिकः । प्रातिलोमिकः । आनुलोमिकः । प्रातिकूलिकः । आनुकूलिकः । **परिमुखं च** ।४।४। २९। परिमुखं वर्तते पारिमुखिकः । चात्पारिपार्श्विकः । **प्रयच्छति गर्ह्यम्** ।४।४।३०। द्विगुणार्थं द्विगुणं तत्प्रयच्छति द्वैगुणिकः । त्रैगुणिकः ॥ ॐ **वृद्धेर्वृधुषिभावो वक्तव्यः** ॥ वार्धुषिकः । **कुसीददशैकादशात् ष्ठन्ष्ठचौ** ।४।४।३१। गर्ह्यार्थाभ्यामाभ्यामेतौ स्तः प्रयच्छतीत्यर्थे । कुसीदं वृद्धिस्तदर्थं द्रव्यं कुसीदं तत्प्रयच्छति कुसीदिकः । कुसीदिकी । एकादशार्थत्वादेकादश ते च ते वस्तुतो दश चेति विग्रहेऽकारः समासान्त इहैव सूत्रे निपात्यते । दशैकादशिकः । दशैकादशिकी । दशैकादशान्प्रयच्छतीत्युत्तमर्ण एवेहापि तद्धितार्थः । **उञ्छति** ।४।४।३२। बदराण्युञ्छति बादरिकः । **रक्षति** ।४।४।३३। समाजं रक्षति सामाजिकः । **शब्ददर्दुरं करोति** । ४।४।३४। शब्दं करोति शाब्दिकः । दार्दुरिकः । **पक्षिमत्स्यमृगान्हन्ति** ।४।४।३५। स्वरूपस्य पर्यायाणां विशेषाणां च ग्रहणम् । मत्स्यपर्यायेषु मीनस्यैव । पक्षिणो हन्ति पाक्षिकः । शाकुनिकः । मायूरिकः । मात्स्यिकः । मैनिकः । शाकुनिकः । मार्गिकः । हारिणिकः । सारङ्गिकः । **परिपन्थं च तिष्ठति** ।४।४।३६। अस्माद्द्वितीयान्तात्तिष्ठति हन्ति चेत्यर्थे ठक् स्यात् । पन्थानं वर्जयित्वा व्याप्य वा तिष्ठति पारिपन्थिकश्चौरः । परिपन्थं हन्ति पारिपन्थिकः । **माथोत्तरपदपदव्यनुपदं धावति** ।४।४।३७। दण्डाकारो माथः पन्थाः दण्डमाथः । दण्डमाथं धावति दाण्डमाथिकः । पादविकः । आनुपदिकः । **आक्रन्दाट्ठञ्च** ।४।४।३८। अस्माट्ठञ् स्याच्चाट्ठक् धावतीत्यर्थे । आक्रन्दं दुःखिनां रोदनस्थानं धावति आक्रन्दिकः । **पदोत्तरपदं गृह्णाति** ।४।४।३९। पूर्वपदं गृह्णाति पौर्वपदिकः । औत्तरपदिकः । **प्रतिकण्ठार्थललामं च** ।४।४।४०। एभ्यो गृह्णात्यर्थे ठक् स्यात् । प्रतिकण्ठं गृह्णाति प्रातिकण्ठिकः । आर्थिकः । लालामिकः । **धर्मं चरति** ।४।४।४१। धार्मिकः ॥ ॐ **अधर्माच्चेति वक्त-**

दिना संबन्ध इत्याशङ्कायामाह—**क्रियाविशेषणत्वादि**ति ॥—**प्रतीपमि**ति । प्रतिगता आपोऽस्मिन्निति बहुव्रीहिः । 'ऋक्पूः—' इत्यकारः समासान्तः । 'द्व्यन्तरुपसर्गेभ्यः—' इति ईत्वम् । व्युत्पत्तिमात्रमिदम् । प्रतिकूलानुकूलपर्याया ह्रीमे रूढिशब्दाः ॥—**आन्वीपिक** इति ॥ अन्वीपमित्यत्र 'ऊदनोर्देशे' इत्युत्वं तु न भवत्यदेशत्वात् ॥—**परिमुखमि**ति । 'अपपरी वर्जने' इति परेः कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां 'पञ्चम्यपाङ्परिभिः' इति पञ्चमी, 'अपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्या' इत्यव्ययीभावः । ततष्ठक् । स्वामिनो मुखं वर्जयित्वा यः सेवको वर्तते स पारिमुखिकः ॥ यदा तु सर्वतोभावे परिशब्दः प्रादिसमासश्च, तदा यतो यतः स्वामिनो मुखं ततस्ततो यो वर्तते स एमुच्यते । एवं पारिपार्श्विकोऽप्यर्थद्वये बोध्यः ॥—**प्रयच्छति** ॥ द्वितीयान्तात्प्रयच्छत्यर्थे ठक् स्यात् यत्प्रयच्छति गर्ह्यं चेत्तत् ॥—**द्विगुणार्थं द्विगुणमि**ति । तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यमिति भावः ॥ वहुवृद्ध्युद्देश्यकदानकर्मतयास्य द्रव्यस्य गर्ह्यत्वम् ॥—**वार्धुषिक** इति । वृद्ध्यर्थो वृद्धिः, तां प्रयच्छतीति विग्रहः ॥ अथ कथं 'वृद्ध्याजीवश्च वार्धुषिः' इत्यमरः । ठक्संनियोगेनैव वृधुषिभावस्वीकारात् । अत्राहुः—निरङ्कुशाः कवय इति ॥ गर्ह्यमिति किम् । द्विगुणं त्रिगुणं वा वृद्धिं प्रयच्छत्यधमर्ण इत्यर्थे द्वैगुणिक इत्यादि माभूत् ॥—**निपात्यते** इति ॥ अत एव व्याख्यातृप्रयोगोऽप्युपपद्यत इत्याशयेनोदाहरति—**दशैकादशानि**ति । 'संख्याया अल्पीयस्याः' इति पूर्वनिपातः ॥—**उत्तमर्ण एवे**ति । दश दत्त्वा एकादश गृह्णातीति तस्यैव गर्ह्यत्वादिति भावः ॥—**उञ्छति** ॥ भूमौ पतितस्यैकैकस्योपादानमुञ्छः ॥—**सामाजिक** इति । समजन्ति अस्मिन्निति समाजः समूहः ॥—**शब्दं करोती**ति ॥ प्रकृतिप्रत्ययविभागेन व्युत्पादयतीत्यर्थः । अभिधानस्वाभाव्यात् व्युत्पादन एवायं प्रत्ययः । नेह शब्दं करोति बर्बरः खरो वा ॥—**दार्दुरिक** इति । कुलालः वाद्यभाण्डवाचीह दर्दुरशब्दः ॥—**मात्स्यिक** इति ॥ 'मत्स्यस्य ङ्याम्' इति परिगणनात् 'सूर्यतिष्या—' इति यलोपाभावः ॥—**हारिणिक** इति ॥ नन्विदं पर्यायस्योदाहरणं न भवति हरिणस्य मृगविशेषत्वात्तथा चात्र पर्यायस्योदाहरणं किमिति न प्रदर्शितमिति चेत् । अत्राहुः । आरण्यकचतुष्पात्सु हरिणे च मृगशब्दो वर्तते । यदा हरिणवाची मृगशब्दः, तदा मृगपर्यायस्योदाहरणं भवत्येवेति ॥—**परिप**—॥ परिमुखवदयमव्ययीभावस्तत्पुरुषो वा क्रियाविशेषत्वात्तिष्ठतेरकर्मकत्वेऽपि परिपन्थस्य कर्मत्वमस्त्येवेत्याह—**द्वितीयान्तादि**ति ॥ चकारो भिन्नक्रमः प्रत्ययार्थं समुच्चिनोतीत्याह—**तिष्ठति हन्ति चे**ति ॥—**माथ** इति ॥ मथ्यते गन्तृभिरिति माथः 'मथे विलोडने' । कर्मणि घञ् ॥—**पदोत्तरपदम्**—॥ पदशब्द उत्तरपदं यस्य तत्पदोत्तरपदम् । पदान्तमिति तु नोक्तम्, बहुच्पूर्वान्मा भूदिति ॥—**प्रतिकण्ठमि**ति ॥ कण्ठं कण्ठं प्रतीति यथार्थेऽव्ययीभावः 'लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये' इत्यनेन वा । यस्तु प्रतिगतः कण्ठं प्रतिकण्ठ इति प्रादिसमासः, तस्येह न ग्रहणं व्याख्यानादित्याहुः ॥—**धर्मं चरति** ॥

---

१ क्रियाविशेषणत्वादिति—अकर्मकधातुस्थलेऽपि फलव्यापारयोर्धात्वर्थत्वेन फलसामानाधिकरण्याद्द्वितीयेति भावः । २ द्विगुणार्थमिति—औपचारिकादेवायं प्रत्ययः, अभिधानस्वभावात् । ३ निपात्यते इति—'संख्यायास्तत्पुरुषस्य वाच्यः' इति वार्तिकं तु अव्ययादावेवेति भावः ।

व्यम् ॥ आधर्मिकः । **प्रतिपथमेति ठञ्च** ।४।४।४२। प्रतिपथमेति प्रातिपथिकः । **समवायान्समवैति** ।४।४।४३। सामवायिकः । सामूहिकः । **परिषदो ण्यः** ।४।४।४४। पारिषदं समवैति पारिषद्यः । **सेनाया वा** ।४।४।४५। ण्यः स्यात्पक्षे ठक् । सैन्याः । सैनिकाः । **संज्ञायां ललाटकुक्कुट्यौ पश्यति** ।४।४।४६। ललाटं पश्यति लालाटिकः सेवकः । कुक्कुटीशब्देन तत्पाताहः स्वल्पदेशो लक्ष्यते ॥ कौक्कुटिको भिक्षुः । **तस्य धर्म्यम्** ।४।४।४७। आपणस्य धर्म्यमापणिकम् । **अण् महिष्यादिभ्यः** ।४।४।४८। महिष्या धर्म्यं माहिषम् । याजमानम् । **ऋतोऽञ्** ।४।४।४९। यातुर्धर्म्यं यात्रम् ॥ ❀ **नराच्चेति वक्तव्यम्** ॥ नरस्य धर्म्या नारी ॥ ❀ **विशसितुरिड्लोपश्चाञ्च वक्तव्यः** ॥ विशसितुर्धर्म्यं वैशस्त्रम् ॥ ❀ **विभाजयितुर्णिलोपश्चाञ्च वाच्यः** ॥ विभाजयितुर्धर्म्यं वैभाजित्रम् । **अवक्रयः** ।४।४।५०। षष्ठ्यन्ताट्ठक् स्यादवक्रयेऽर्थे । आपणस्यावक्रय आपणिकः । राजग्राह्यं द्रव्यमवक्रयः । **तदस्य पण्यम्** ।४।४।५१। अपूपाः पण्यमस्य आपूपिकः । **लवणाट्ठञ्** ।४।४।५२। लावणिकः । **किसरादिभ्यः ष्ठन्** ।४।४।५३। किसरं पण्यमस्य किसरिकः । षित्वान्ङीष् । किसरिकी । किनर, शीर, नलद, इत्यादि । किसरादयः सर्वे सुगन्धिद्रव्यविशेषवाचिनः । **शलालुनोऽन्यतरस्याम्** ।४।४।५४। ष्ठन्स्यात् पक्षे ठक् । शलालुकः । शलालुकी । शालालुकः । शालालुकी । शलालुः सुगन्धिद्रव्यविशेषः । **शिल्पम्** ।४।४।५५। मृदङ्गवादनं शिल्पमस्य मार्दङ्गिकः । **मड्डुकझर्झरादणन्यतरस्याम्** ।४।४।५६। मड्डुकवादनं शिल्पमस्य माड्डुकः । माड्डुकिकः । झार्झरः । झार्झरिकः । **प्रहरणम्** ।४।४।५७। तदस्येत्येव । असिः प्रहरणमस्य आसिकः । धानुष्कः । **परश्वधाट्ठञ्च** ।४।४।५८। पारश्वधिकः । **शक्तियष्ट्योरीकक्** ।४।४।५९। शाक्तीकः । याष्टीकः । **अस्ति नास्ति दिष्टं मतिः** ।४।४।६०। तदस्येत्येव । अस्ति परलोक इत्येवं मतिर्यस्य स आस्तिकः । नास्तीति मतिर्यस्यः स नास्तिकः । दिष्टमिति मतिर्यस्य स दैष्टिकः । **शीलम्** ।४।४।६१। अपूपभक्षणं शीलमस्य आपूपिकः । **छत्रादिभ्यो णः** ।४।४।६२। गुरोर्दोषाणामावरणं छत्रं तच्छीलमस्य छात्रः । **कार्मस्ताच्छील्ये** ।६।४।१७२। कार्म इति ताच्छील्ये णे टिलोपो निपात्यते । कर्मशीलः कार्मः । नस्तद्धित इत्येव सिद्धे अण्कार्यं ताच्छीलिके णेऽपि । तेन चौरी तापसीत्यादि सिद्धम् । ताच्छील्ये किम् । कार्मणः । **कर्माध्ययने**

चरतिरिहासेवायां, न त्वनुष्ठानमात्रे । तेन दैववशाद्धर्मे प्रवृत्तो धार्मिक इति नोच्यते । आसेवा हि सार्वत्रिकी प्रवृत्तिः । एवं दैववशादधर्मे प्रवृत्तो यः सद्वृत्त अधार्मिक इति नोच्यते ॥—**प्रतिपथमि**ति वीप्सायामाभिमुख्ये वा अव्ययीभावः । 'ऋक्पूः–' इति समासान्तः ॥—**समवायान्**—॥ समूहवाचिभ्यो द्वितीयान्तेभ्यष्ठक् स्यात्समवैतीत्यर्थे ॥ इह समवपूर्वस्येणोर्थः प्रविश्यैकदेशीभवनम् । तत्र गुणभूतप्रवेशापेक्षया समवायानिति द्वितीयानिर्देशः विशेष्यापेक्षया तु लोके सप्तमी प्रायेण प्रयुज्यते 'कुरुक्षेत्रे समवेताः' इति यथा । 'एत्येधति–' इति वृद्धिरिह न भवति, एजादित्वाभावात् ॥ —**सैन्याः सैनिका** इति ॥ द्वितीयान्ताण्ण्यठकौ ॥ यत्तु 'सेनायां समवेता ये सैन्यास्ते सैनिकाश्च ते' इति निघण्टूक्तं तत्फलितार्थकथनपरं बोध्यम् ॥—**संज्ञायाम्** ॥ ललाटकुक्कुटीशब्दाभ्यां द्वितीया । ताभ्यां पश्यतीत्यर्थे ठक् स्यात्सम्यग्ज्ञानं संज्ञा प्रसिद्धिस्तस्याः प्रसिद्धविषयभूतेऽर्थे इत्यर्थः ॥—**लालाटिक** इति । दूरे स्थित्वा प्रभोर्ललाटं पश्यति न तु कार्येषूपतिष्ठत इत्यर्थः ॥ 'लालाटिकः प्रभोर्भालदर्शी कार्याक्षमश्च यः' ॥—**कौक्कुटिको भिक्षुरि**ति । संन्यासी हि पादविक्षेपपर्याप्तदेशपर्यन्तमेव चक्षुः संयम्य गच्छतीति भावः ॥—**धर्म्यमि**ति ॥ धर्मादनपेतं धर्म्यम् । 'धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते' इति यत् ॥—**अवक्रयः** ॥ अवक्रीयते अनेनेति करणे 'एरच्' ॥—**पण्यामि**ति ॥ पणितव्येऽर्थे 'अवद्यपण्य–' इति यदन्तो निपातितः ॥—**शलालुक** इति ॥ 'इसुसुक्तान्तात्कः' । ठक्पक्षे त्वादिवृद्धिः । शालालुकः ॥—**मार्दङ्गिक** इति ॥ मृदङ्गशब्देन मृदङ्गवादनं लक्ष्यते । मुख्यार्थे तु प्रयोगो न भवति, 'अनभिधानादिति भावः ॥ **शिल्पं** ॥ कौशलम् । तच्च मृदङ्गवादनविषयकम्, तेन मृदङ्गवादनविषयके मृदङ्गशब्दस्य लक्षणेति निष्कर्षः ॥—**प्रहरणम्** । प्रह्रियते अनेनेति प्रहरणमायुधम् ॥—**धानुष्क** इति । 'इसुसुक्तान्तात्कः' । 'इणः षः' इति विसर्गस्य षः ॥—**परश्वधात्** ॥ चाट्ठक् । 'द्वयोः कुठारः स्वधितिः परशुश्च परश्वधः' ॥—**परलोक** इति ॥ एतच्चाभिधानशक्तिस्वाभाव्याल्लभ्यते ॥—**आस्तिक** इति । अस्तिनास्तिशब्दौ निपातौ । यद्वा वचनसामर्थ्यादस्तीत्याख्यातात् । नास्तीति निपाताख्यातसमुदायाच्च प्रत्ययः ॥—**दिष्टमि**ति । 'दैवं दिष्टं भागधेयम्' इत्यमरः ॥ 'नालम्बते दैष्टिकताम्' इति माघः ॥ प्रमाणानुगा मतिर्दिष्टेति प्राचोक्तिस्तूपेक्ष्या' दिष्टशब्दस्य क्लीबत्वे प्रमाणानुगमतिस्त्रीवाचकत्वे चोक्तकोशविरोधादिति दिक् ॥—**छत्रादिभ्यो णः** ॥ 'छत्रादिभ्योण्' इत्येव सुवचमिति 'कार्मस्ताच्छील्ये' इति सूत्रे कैयटः ॥—**ताच्छील्ये णे** इति ॥ कर्मन्शब्दस्य च्छत्रादित्वादिति भावः ॥—**चौरी**त्यादि । चुरा शीलमस्याः, तपः शीलमस्या इति विग्रहे णप्रत्यये सति तदन्तान्ङीप्

---

१ पण्यमिति—विक्रयाय हट्टे प्रसारितम् । २ किसरादिभ्य इति—तालव्यमध्यपाठो वृत्तौ । ३ शाक्तीक इति—ईकंकि दीर्घोच्चारणं स्पष्टार्थम् ।

वृत्तम् ।४।४।६३। प्रथमान्तात्षष्ठ्यर्थे ठक् स्यादध्ययने वृत्ता या क्रिया सा चेत्प्रथमान्तस्यार्थः । ऐकान्यिकः । यस्याध्ययने प्रवृत्तस्य परीक्षाकाले विपरितोच्चारणरूपं स्खलितमेकं जातं सः । **बह्वच्पूर्वपदाट्ठच्** ।४।४।६४। प्राग्विषये । द्वादशान्यानि कर्माण्यध्ययने वृत्तान्यस्य द्वादशान्यिकः । द्वादशापपाठा अस्य जाता इत्यर्थः । **हितं भक्षाः** ।४।४।६५। अपूपभक्षणं हितमस्मै आपूपिकः । **तदस्मै दीयते नियुक्तम्** ।४।४।६६। अग्रभोजनं नियतं दीयते अस्मै आग्रभोजनिकः । **श्राणामांसौदनाट्टिठन्** ।४।४।६७। श्राणा नियुक्तं दीयतेऽस्मै श्राणिकः । श्राणिकी । मांसौदनग्रहणं संघातविगृहीतार्थम् । मांसौदनिकः । मांसिकः । ओदनिकः । **भक्तादणन्यतरस्याम्** ।४।४।६८। पक्षे ठक् । भक्तमस्मै नियुक्तं दीयते भाक्तः । भाक्तिकः । **तत्र नियुक्तः** ।४।४।६९। आकरे नियुक्त आकरिकः । **अगारान्ताट्ठन्** ।४।४।७०। देवागारे नियुक्तो देवागारिकः । **अध्यायिन्यदेशकालात्** ।४।४।७१। निषिद्धदेशकालवाचकाट्ठक् स्यादध्येतरि । श्मशानेऽधीते श्माशानिकः । चातुर्दश्यामधीते चातुर्दशिकः । **कठिनान्तप्रस्तारसंस्थानेषु व्यवहरति** ।४।४।७२। तत्रेत्येव । वंशकठिने व्यवहरति वांशकः । वंशा वेणवः कठिना यस्मिन्देशे स वंशकठिनस्तस्मिन्देशे या क्रिया यथातुष्ठेया तां तथैवानुतिष्ठतीत्यर्थः । प्रास्तारिकः । सांस्थानिकः । **निकटे वसति** ।४।४।७३। नैकटिको भिक्षुः । **आवसथात् ष्ठल्** ।४।४।७४। आवसथे वसति आवसथिकः । षित्वान्ङीष् । आवसथिकी । आकर्षात्पर्पादेर्भस्त्रादिभ्यः कुसीदसूत्राच्च । आवसथात्किसरादेः षितः षडेते ठगधिकारे ॥ १ ॥ षडिति सूत्रषङ्क्तेन विहिता इत्यर्थः । प्रत्ययास्तु सप्त ॥ इति ठकोऽवधिः समासः ॥

तद्धितेषु प्राग्घितीयाः ॥

प्राग्घिताद्यत् ।४।४।७५। तस्मै हितमित्यतः प्राक् यदधिक्रियते । **तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम्** ।४।४।७६। रथं वहति रथ्यः । युग्यः । वत्सानां दमनकाले स्कन्धे काष्ठमासज्यते स प्रासङ्गः । तं वहति प्रासङ्ग्यः । **धुरो यड्ढकौ** ।४।४।७७। हलि चेति दीर्घे प्राप्ते । **न भकुर्छुराम्** ।८।२।७९। भस्य कुर्छुरोश्चोपधाया दीर्घो न स्यात् । धुर्यः । धौरेयः । **खः सर्वधुरात्** ।४।४।७८। सर्वधुरां वहतीति सर्वधुरीणः । **एकधुराल्लुक्च** ।४।४।७९। एकधुरां वहति एकधुरीणः । ऐकधुरः । **शकटादण्** ।४।४।८०। शकटं वहति शाकटो गौः । **हलसीराट्ठक्**

सिध्यतीत्यर्थः ॥—**कर्माध्यय**—॥ 'तदस्य–' इत्यनुवर्तते, ठगिहाधिक्रियत एव तदाह—**प्रथमान्तादि**त्यादि ॥—**ऐकान्यिक** इति । एकमन्यदिति विगृह्य 'तद्धितार्थ–' इति समासः, ततष्ठक् । एवं द्वैयन्यिकः त्रैयन्यिक इत्युदाहार्यम् । इह तु वृद्धिं बाधित्वा 'न य्वाभ्याम्–' इत्यैच् ॥—**हितं भक्षाः**॥ 'अस्य' इति प्रकृतमपीह हितयोगाच्चतुर्थ्या विपरिणम्यते, 'तदस्मै–' इत्यस्यापकर्षो वेत्याशयेनाह—**अपूपभक्षणं हितमस्मा** इति । अपूपशब्दस्तद्भक्षणे लाक्षणिक इति भावः ॥—**श्राणा**—॥ 'यवागूरुष्णिका श्राणा विलेपी तरला च सा' इत्यमरः ॥—**टिठनि**ति । इकार उच्चारणार्थः । टो ङीबर्थः ॥—**संघातविगृहीतार्थमि**ति ॥ ओदनिक इत्यत्र हि वृद्धिनिवारणाय टिठनारब्धः । अन्यथा लाघवाड्ढञमेव ब्रूयादिति भावः ॥—**आकरिक** इति । 'खनिः स्त्रियामाकरः स्यात्' इत्यमरः ॥—**अध्यायिन्य**—॥ अदेशकालात् किम् । काश्यामधीते, पूर्वाह्णे अधीते ॥—**कठिनान्त**—॥ प्रस्तारसंस्थानशब्दौ संनिवेशपर्यायाविति बहवः ॥ प्रस्तारो यज्ञः 'प्रेस्त्रो यज्ञे' घञ् । संस्थानं संनिवेश इत्येके ॥—**नैकटिको भिक्षुरि**ति ॥ संन्यासी हि ग्रामस्य निकटे वसन् भिक्षार्थमेव ग्रामे प्रविशति, न तु तत्र वसतीति भावः ॥—**आवसथात्**—॥ लकरः स्वरार्थः । आवसन्त्यस्मिन्नित्यावसथः । 'उपसर्गे वसः' इत्यथप्रत्ययः ॥—**कुसीदसूत्रादि**ति । 'कुसीददशैकादशात्–' इति सूत्रोपात्ताभ्यां प्रकृतिभ्यामित्यर्थः । इह 'नौ द्व्यचष्ठन्' इत्यत्रेव येषां षकारः सांहितिक इति संभाव्यते, तेषामेव गणने छन्नादेः षित्त्वमनार्षमिति भ्रमः स्यादतः श्लोकवार्तिककारः षित्प्रत्ययान्सर्वानपि पर्यजीगणत् ॥ ॥ ठकोवधिः समाप्तः ॥

युग्य इति ॥ युगं रथाङ्गं वहतीत्यर्थः ॥—**प्रासङ्ग** इति । प्रासज्यते असाविति कर्मणि घञ् ॥—**धुरो**—॥ 'धुरो ढक् च' इत्येव सुवचम् ॥—**नभ**—॥—**उपधाया** इति ॥ 'उपधायां च' इति ॥ पूर्वसूत्रादेतल्लभ्यत इति भावः ॥ उपधायां किम् । प्रतिदीव्नः । इह नान्तस्य भत्वेऽपीकारस्यानुपधात्वान्निषेधो न प्रवर्तते ॥—**खः सर्वधुरात्** ॥ 'सर्वधुरायाः' इति वक्तव्ये नपुंसकनिर्देशः शब्दस्वरूपापेक्षया 'बन्धुनि बहुव्रीहौ' इतिवत् ॥—**सर्वधुरामि**ति । 'पूर्वकालैक–' इति समासः । 'ऋक्पूरब्धूः' इति समासान्तोऽप्रत्ययः ॥—**एकधुराल्लुक् च** ॥ चात्खः । एवं च प्राकरणिकस्य यतो लुक्, खस्य तु विधानसामर्थ्याच्छ्रवणमिति फलितं तदाह—**एकधुरीण** इत्यादि ॥—**शाकटो गौरि**ति ॥ ननु 'तस्येदम्'

---

१ युग्य इति—युगशब्दो रथाङ्गवाच्येव रथसाहचर्यात् । २ एकधुर इति—अत्रान्तरङ्गानपीतिन्यायेन सवर्णदीर्घात्पूर्वमेव टापो लुक् ।

।४।४।८१। हलं वहति हालिकः । सैरिकः । **संज्ञायां जन्या** ।४।४।८२। जनी वधूः तां वहति प्रापयति जन्याः । **विध्यत्यधनुषा** ।४।४।८३। द्वितीयान्ताद्विध्यतीत्यर्थे यत्स्यान्न चेत्तत्र धनुः करणम् । पादौ विध्यन्ति पद्याः शर्कराः । **धनगणं लब्धा** ।४।४।८४। तृन्नन्तमेतत् । धनं लब्धा धन्यः । गणं लब्धा गण्यः । **अन्नाण्णः** ।४।४।८५। अन्नं लब्धा आन्नः । **वशं गतः** ।४।४।८६। वश्यः परेच्छानुचारी । **पदमस्मिन्दृश्यम्** ।४।४।८७। पद्यः कर्दमः । नातिशुष्क इत्यर्थः । **मूलमस्यावर्हि** ।४।४।८८। आवर्हणमावर्हः उत्पाटनं तदस्यास्तीत्यावर्हि । मूलमावर्हि येषां ते मूल्या मुद्गाः । **संज्ञायां धेनुष्या** ।४।४।८९। धेनुशब्दस्य षुगागमो यत् प्रत्ययश्च स्वार्थे निपात्यते संज्ञायाम् । धेनुष्या बन्धके स्थिता । **गृहपतिना संयुक्ते ञ्यः** ।४।४।९०। गृहपतिर्यजमानस्तेन संयुक्तो गार्हपत्योऽग्निः । **नौवयोधर्मविषमूलमूलसीतातुलाभ्यस्तार्यतुल्यप्राप्यवध्यानाम्यसमसमितसम्मितेषु** ।४।४।९१। नावा तार्यं नाव्यम् । वयसा तुल्यो वयस्यः । धर्मेण प्राप्यं धर्म्यम् । विषेण वध्यो विष्यः । मूलेन आनाम्यं मूल्यम् । मूलेन समो मूल्यः । सीतया समितं सीत्यं क्षेत्रम् । तुलया सम्मितं तुल्यम् । **धर्म-**

इत्यणा सिद्धम् । यो हि शकटं वहति शाकटस्यासौ भवति । अत्राहुः । आरम्भसामर्थ्यादत्र तदन्तविधिः । तेन द्वे शकटे वहति द्वैशकट इत्यत्र 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इति प्राग्दीव्यतीयो लुङ् न भवति, 'तस्येदम्' इत्यणि तु स्यादेव लुगिति ॥—**हलसीरात्**—॥ ननु 'तस्येदम्' इत्युपक्रमे हलसीराट्ठक् इति पठितम् । तथा च तेनैव शैषिकेण हालिकः सैरिक इति सिद्धौ किमनेनेति चेत् । सत्यम् । आरम्भसामर्थ्यादत्रापि तदन्तविधिः । तेन न द्वैहलिको द्वैसीरिक इति भवति, शैषिके ठकि तु प्राग्दीव्यतीयो लुक् स्यात् ॥—जायते अस्यां गर्भ इति व्युत्पत्तिमाश्रित्य आह—**जनी वधूरिति** । 'जनिघसिभ्यामिण्' 'जनिवध्योश्च' इति न वृद्धिः । 'कृदिकारात्–' इति ङीप् । यतोऽनेन सूत्रेण यति जन्या नातुवेयस्याः । सा हि विवाहादिषु वधूं जामातृसमीपं प्रापयति ॥ कालिदासस्तु वध्वा यानवाहेष्वपि प्रायुङ्क्त—'यातेति जन्यानवदत्कुमारी' इति । जनीं वहन्तीति जन्यास्तानित्यर्थः ॥—**पद्या** इति ॥ 'पद्यत्यतदर्थे' इति पद्भावः ॥ अधनुषा किम् । चोरं विध्यति । संभाव्यते हि चोरव्यधने धनुषः करणता । यदा तु धनुषेति प्रयुज्येत तदा नापेक्षत्वादेव न भवति । एवं च 'न चेत्तत्र धनुः करणम्' इत्यत्र 'संभाव्यते' इति शेषो बोध्यः ॥—**तृन्नन्तमिति** ॥ एवं च 'न लोका–' इत्यादिना कृद्योगषष्ठ्या निषेधात् 'धनगणम्–' इति प्रयोगो निर्बाध इति भावः ॥—**वशं गतः** ॥ वशनं वशः इच्छा । 'वशिरण्योरुपसंख्यानम्' इत्यप् ॥—**मूलमस्यावर्हि** । प्रथमान्तादावर्हि इत्युपाधिकान्मूलशब्दादस्येति षष्ठ्यर्थे यत्स्यात् ॥—**आवर्ह** इति ॥ 'वृहू उद्यमने' दन्त्योष्ठ्यादिरयम्, न तु पवर्गादिः 'उद्वृह रक्षः सहमूलमिन्द्र' इत्यादिप्रयोगदर्शनात् ॥—**मूल्या मुद्गा** इति । मूलोत्पाटनं विना संग्रहीतुमशक्याः, मध्यतो लूयमानेषु कोशस्था अपि यस्यामवस्थायां पतेयुस्तामवस्थां प्राप्ताः । सुष्ठु शुष्का इति यावत् ॥—**यप्रत्यय** इति ॥ तेन धेनुष्याशब्दोऽन्त उदात्तः । यति तु तित्स्वरः स्यादिति भावः ॥—**संज्ञायामिति** ॥ ऋणप्रत्यर्पणाय या धेनुर्दोहनार्थमुत्तमर्णाय दीयते तस्याः संज्ञेयम् ॥—**गार्हपत्य** इति । 'गृहपतिना–' इति निर्देशादेव तृतीयान्तात्प्रत्ययः । 'संज्ञायाम्' इत्यनुवृत्तेराहवनीयादौ नातिप्रसङ्गः ॥—**नौवयोधर्म**—॥ नावादिभ्योऽष्टभ्यो यथासंख्यं तार्यादिष्वष्टस्वर्थेषु यत्स्यात् ॥ इह तार्यादियोगे यथासंभवं करणे कर्तरि हेतौ तुल्यार्थयोगे च तृतीया भवतीति सैवेह समर्थविभक्तिरर्थाल्लभ्यते ॥ अत्र प्रथमं मूलान्तानां द्वन्द्वं कृत्वा द्वितीयमूलादिद्वन्द्वेन सह समाहारद्वन्द्वः मूलान्तानां द्वित्राणां वा मूलादीनामेव वा द्वन्द्वं कृत्वा नावादिषु द्वन्द्वः । तेन सारूप्याभावादेकशेषो न भवति ॥—**नावा तार्यमिति** । शक्यार्थे 'ऋहलोर्ण्यत्', करणे तृतीया ॥—**वयस्य** इति । 'स्निग्धो वयस्यः सवयाः' इत्यमरः । 'वयसा तुल्यः शत्रुः' इत्येवं तु न भवति संज्ञाधिकारात् ॥—**वध्य** इति । विषेण वधमर्हतीत्यर्थः । 'दण्डादिभ्यः–' इति सूत्रेण वधशब्दादर्हार्थे यद्विधानात् ॥—**मूलेनानाम्यमिति** । मूलं नाम पटादीनामुत्पत्त्यर्थं वणिग्भिर्विनियुक्तं द्रव्यम् । तेन स्वस्मादतिरिक्तं लाभाख्यं यद्द्रव्यमात्मानं प्रति शेषीक्रियते आत्मन उपकारकं क्रियते तत् आनाम्यम् । आङ्पूर्वको नमिरभिभवे वर्तते तस्मात् 'पोरदुपधात्' इति यति प्राप्ते अत एव निपातनाण्ण्यत्, तथा चानाम्यमभिभवनीयम् । आत्मानं प्रति शेषीकर्तव्यं स च लाभाख्यो भाग एव । लोके तु यावता द्रव्येण पटादिकं विक्रीयते तत्रैव समुदाये मूल्यशब्दः प्रसिद्धो, न तु मूलातिरिक्तभागमात्रे व्युत्पादितः । एवं च लाभमात्रे व्युत्पादितस्य मूल्यशब्दस्य तद्घटिते संघाते निरूढलक्षणा बोध्या ॥—**सीतेति** । सीता हलाग्रं, संपूर्वादिणः क्तः । समितं निम्नोन्नतादिरहितं कृतमित्यर्थः । समीकृतमिति यावत् । 'रथसीताहलेभ्यो यद्विधौ' इति तदन्तविधिः । परमसीत्यम् । द्वाभ्यां सीताभ्यां समितमिति तद्धितार्थे समासस्ततो यत् । द्विसीत्यम् ॥—**तुलया संमितमिति** । संमितं परिच्छिन्नम् । रूढिशब्दोऽयं

---

१ धनुः करणमिति धनुरिति करणमात्रोपलक्षणम्, तेन चोरं विध्यति खड्गेत्यादावपि न ।

पथ्यर्थन्यायादनपेते ।४।४।९२। धर्मादनपेतं धर्म्यम्। पथ्यम्। अर्थ्यम्। न्याय्यम्। ॥ **छन्दसो निर्मिते** ।४।४।९३। छन्दसा निर्मितं छन्दस्यम्। इच्छया कृतमित्यर्थः। ॥ **उरसोण् च** ।४।४।९४। चाद्यत्। उरसा निर्मितः पुत्र औरसः। उरस्यः। ॥ **हृदयस्य प्रियः** ।४।४।९५। हृद्यो देशः। हृदयस्य हृल्लेखेति हृदादेशः। ॥ **बन्धने चर्षौ** ।४।४।९६। हृदयशब्दात् षष्ठयन्ताद्बन्धने यत्स्याद्वेदेऽभिधेये। हृदयस्य बन्धनं हृद्यो वशीकरणमन्त्रः। ॥ **मतजनहलात्करणजल्पकर्षेषु** ।४।४।९७। मतं ज्ञानं तस्य करणं भावः साधनं वा मत्यम्। जनस्य जल्पो जन्यः। हलस्य कर्षो हल्यः। ॥ **तत्र साधुः** ।४।४।९८। अग्रे साधुः अग्र्यः। सामसु साधुः सामन्यः। ये चाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावः। कर्मण्यः शरण्यः। ॥ **प्रतिजनादिभ्यः खञ्** ।४।४।९९। प्रतिजनं साधुः प्रातिजनीनः। सांयुगीनः। सार्वजनीनः। वैश्वजनीनः। ॥ **भक्ताण्णः** ।४।४।१००। भक्ते साधवो भाक्ताः[2] शालयः। ॥ **परिषदो ण्यः** ।४।४।१०१। पारिषद्यः। परिषद इति योग[3]विभागाण्णोऽपि। पारिषदः। ॥ **कथादिभ्यष्ठक्** ।४।४।१०२। कथायां साधुः काथिकः। ॥ **गुडादिभ्यष्ठञ्** ।४।४।१०३। गुडे साधुर्गौडिक इक्षुः। साक्तुका यवाः। ॥ **पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ढञ्** ।४।४।१०४। पथि साधु पाथेयम्। आतिथेयम्। वसनं वसतिस्तत्र साधुर्वासतेयी रात्रिः। स्वापतेयं धनम्। ॥ **सभाया यः** ।४।४।१०५। सभ्यः। ॥ **समानतीर्थेवासी** ।४।४।१०७। साधुरिति निवृत्तम्॥ वसतीति वासी। समाने तीर्थे गुरौ वसतीति सतीर्थ्यः। ॥ **समानोदरे शयित ओ चोदात्तः** ।४।४।१०८। समाने उदरे शयितः स्थितः समानोदर्यो भ्राता। ॥ **सोदराद्यः** ।४।४।१०९। सोदर्यः। अर्थः प्राग्वत्॥ इति प्राग्घितीयाः॥

'संज्ञायाम्' इत्यधिकारात्। अतएव 'तुल्यम्' इति सदृशमात्रे प्रयुज्यते। न तुलायामाग्रहः क्रियते॥—**पथ्यमि**ति॥ संज्ञाधिकारादभिधेयनियमः, तेन शास्त्रीयात्पथोऽनपेतमेव पथ्यम्। न तु मार्गादनपेतश्चोरोऽपि॥—**छन्द**—॥ 'छदि संवरणे' इति चुरादिरिच्छायामपि वर्तते, धातूनामनेकार्थत्वात्। ततो घञि इच्छापर्यायश्छन्दःशब्दः प्रसिद्ध एव 'स्वच्छन्दोच्छलदच्छकच्छ–' इत्यादौ॥ असुनि तु यः सान्तः सोऽत्र प्रकृतिस्तत्र निर्माणे इच्छायाः करणत्वात्सामर्थ्यात्तृतीयान्तात्प्रत्ययः॥—**इच्छया कृतमि**ति। यद्यपि वेदे त्रिष्टुबादिषु च सान्तश्छन्दःशब्दोऽस्ति, तथापि इह न गृह्यते संज्ञाधिकारात्, किं त्विच्छापर्याय एव गृह्यते इति भावः॥—**पुत्र** इति॥ संज्ञाधिकारान्नेह। उरसा निर्मितं सुखम्॥—**हृदयस्य**—॥ प्रीणातीति प्रियः 'इगुपध–' इति कः। कृद्योगात्कर्मणि षष्ठी, अलौकिके तद्धितप्रकृतिभागे तु वचनसामर्थ्यादेव॥ एवमन्यत्रापि बोध्यम्॥—**बन्धने**—॥ बध्यतेऽनेनेति बन्धनः। करणे ल्युट्॥—**वशीकरणमन्त्र** इति॥ तेन हि परहृदयं वशीक्रियते। संज्ञाधिकाराद्विशिष्टादात्वृषौ नायं यत्॥—**मत**—॥—**करणमि**ति। कर्मणि षष्ठी। कृतिः करणं, क्रियतेऽनेनेति वा करणमित्याशयेनाह—**भावः साधनं वे**ति॥ जल्पशब्दो भावसाधनः। कर्तरि षष्ठी॥—**हलस्ये**ति। कर्षणं कर्षस्तद्योगात्कर्मणि षष्ठी। करणस्य कर्तृत्वविवक्षायां कर्तरि षष्ठी वा॥ 'रथसीता–' इति तदन्तविधिः। द्विहल्यः। त्रिहल्यः॥—**तत्र साधुः**॥ साधुरिह प्रवीणो योग्यो वा गृह्यते। नोपकर्ता। तत्र हि परत्वात् 'तस्मै हितम्' इत्यनेन भाव्यम्। संज्ञाधिकारादुपकर्ता न गृह्यत इत्यन्ये॥—**प्रतिजनमि**ति॥ 'जनो जनः' इति प्रतिजनम्। वीप्सायामव्ययीभावः। प्रतिजन, इदं युग, संयुग, पापकुल, परस्यकुल, अमुष्यकुल, सर्वजन, विश्वजन, पञ्चजनम्॥ 'परस्यामुष्य' षष्ठ्योर्निपातनादलुक्॥—**भक्त** इति॥ 'भिस्सा स्त्री भक्तमन्धोऽन्नम्' इत्यमरः॥—**गुडादिभ्यष्ठञ्**॥ गुड, कुल्माष, सक्तु, अपूप, माष, ओदन, इक्षु, वेणु, सङ्ग्राम, संघात, प्रवास, निवास, वृत्॥—**वसतिरि**ति। वसेश्चेत्यतिप्रत्ययः। स्वस्य पतिः स्वपतिराढ्यस्तस्मिन्स्वापतेयम्॥—**सभाया यः**॥ यति तु तित्स्वरः स्यात् 'क्रतुर्भवत्युक्थ्यः' इति यत्। न च 'यतोनावः' इत्याद्युदात्तता शङ्क्या। 'यदुत्पत्तिवेलायां द्व्यच्कस्य यदन्तस्यादिरुदात्तः' इति वेदभाष्ये स्थापितत्वात्॥ पक्षान्तरे तु 'नमः शष्प्याय च फेन्याय च' इत्यादिवदाद्युदात्तः स्यात्। एवं च व्याख्यानाद्द्वयस्याप्यावश्यकत्वे लक्ष्यानुरोधेन क्वचित्किंचिद्व्याख्येयमिति तत्त्वम्॥—**समानतीर्थे वासी**॥ निपातनाण्णिनिः, ग्रहादेराकृतिगणत्वान्नन्दिग्रहीत्यनेन वा॥—**सतीर्थ्य** इति॥ 'तीर्थे ये' इति समानस्य सभावः। तरन्त्यनेनेपि तीर्थं। 'तरतेस्थक्'॥—तीर्थं शास्त्राध्वरक्षेत्रोपायोपाध्यायमन्त्रिषु। योनौ जलावतारे च' इति विश्वः॥ इह तूपाध्यायवाचिन एव ग्रहणं नान्यस्य, संज्ञाधिकारात्॥—**शयितः स्थित** इति॥ शीधातुः स्थित्यर्थे वर्तते। 'जलाशयः' 'कुशेशयम्' इति प्रयोगादिति भावः॥—**समानमुदरमि**ति। 'पूर्वापरप्रथम–' इत्यादिना तत्पुरुषः, ततो यत्, तित्स्वरापवाद ओकारस्योदात्तः॥—**सोदराद्यः**॥ 'ओ चोदात्तः' इति नानुवर्तते। 'विभाषोदरे' इति समानस्य सभावः। तत्र 'तीर्थे ये' इत्य-

---

१ धर्मादनपेतमिति—यदनुष्ठानं धर्ममनुवर्तत एव तदित्यर्थः। २ भाक्ता इति—निष्फलीकृता इत्यर्थः। ३ योगविभागादिति—सर्ववेदपारिषदं हीदं शास्त्रमिति भाष्यप्रयोगादिति भावः।

तद्धितेषु छयतोरधिकारः ।

प्राक् क्रीताच्छः ।५।१।१। तेन क्रीतमित्यतः प्राक् छोऽधिक्रियते । **उगवादिभ्यो यत्** ।५।१।२। प्राक् क्रीतादित्येव । उवर्णान्ताद्गवादिभ्यश्च यत्स्याच्छस्यापवादः । (ग) **नाभि नभं च** ॥ नभ्योऽक्षः । नभ्यमञ्जनम् । रथनाभावेवेदम् । (ग) **शुनः संप्रसारणं वा च दीर्घत्वम्** । शून्यम् । शुन्यम् । (ग) **ऊधसोऽनङ् च** । ऊधन्यः । **कम्बलाच्च संज्ञायाम्** ।५।१।३। यत्स्यात् । कम्बल्यमूर्णापलशतम् । संज्ञायां किम् । कम्बलीया ऊर्णा । **विभाषा हविरपूपादिभ्यः** ।५।१।४। आमिक्ष्यं दधि । आमिक्षीयम् । पुरोडाश्यास्तण्डुलाः । पुरोडाशीयाः । अपूप्यम् । अपूपीयम् । **तस्मै हितम्** ।५।१।५। वत्सेभ्यो हितो वत्सीयो गोधुक् । शङ्कवे हितं शङ्कव्यं दारु । गव्यम् । हविष्यम्[1] । **शरीरावयवाच्च** ।५।१।६। दन्त्यम् । कण्ठ्यम् । नस् नासिकायाः ॥ नस्यम् । नाभ्यम् ।

तोऽनुवृत्तं, येइत्येतद्विषयसप्तमी । तेन सोदर इत्यत्राद्यः प्रत्ययः ॥—**प्राग्वदिति** । 'समानोदरे शयित इत्येवार्थः' इत्यर्थः ॥ कथं तर्हि 'अपन्थानं तु गच्छन्तं सोदरोऽपि विमुञ्चति' इति मुरारिरिति चेत् । अत्राहुः । सह समानमुदरं यस्य सोदरः । 'वोपसर्जनस्य' इति सहस्य सभावः । तस्य वैकल्पिकत्वात् 'यत्र भ्रात्रा सहोदरः' इत्याद्यपि सिद्धमिति ॥ इति प्राग्घितीयाः ॥ समासाश्चातुर्थिकाः ॥

प्राक् क्रीताच्छः॥—**इत्यतः प्रागिति** । इहार्थोऽवधित्वेन गृह्यते, न तु प्रत्ययः प्रकृतिर्वा । तेनार्था एवावधिमन्त इति प्राक्क्रीताद्येऽर्था हितादयस्तेष्वस्योपस्थानम् । अवधिसजातीयो ह्यवधिमान् भवति । यथा 'मासात्परः' इति कालः प्रतीयते, 'ग्रामात्पूर्वः' इति देशः, 'अलोऽन्त्यात्पूर्व–' इत्यत्रेव । एवं च समानेऽर्थे प्रकृतिविशेषादुपजायमानो यदादिः प्रकृत्यन्तरे सावकाशं छं तक्रकौण्डिन्यन्यायेन बाधते । अन्यथा छस्य यदादेश्च संनिधानाविशेषात्तव्यत्तव्यानीयरामिव पर्यायः स्यात् । अतोऽत्रार्थोऽवधित्वेन गृह्यते ॥ ननु यदादिविषये छो न भविष्यति 'विभाषा हविरपूपादिभ्यः' इति विभाषाग्रहणाल्लिङ्गात् । तथा च प्रत्ययस्य प्रकृतेर्वा अवधित्वस्वीकारे न क्षतिः । उक्तज्ञापकेनोगवादिप्रभृतिभ्यश्छस्यातिप्रसङ्गनिरसनादिति चेत् । अत्राहुः । एव सति 'छः' इत्येवाधिकारोऽस्तु नार्थोऽवधिनिर्देशेन ॥ 'प्राग्वतेष्ठञ्' इत्यादिके तु प्रकरणे नास्याधिकारः, अधिकारान्तरेणोपदष्टत्वात् ॥ स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमवधिनिर्देशः । अन्यथा प्रतिपत्तिगौरवं स्यादिति चेत् । तर्हि 'विभाषा हवि–' इत्यादिज्ञापकाश्रयणे प्रतिपत्तिगौरवादर्थ एवावधित्वेन निर्देष्टुमुचित इति ॥—**उगवादिभ्यो**—॥ उवर्णादेर्गवशब्दादेश्च यत्स्यादित्यर्थो न भवति, गवादिगणपाठात् ॥ गवाद्यन्तर्गणसूत्राण्याह—**नाभि नभं चेति** । नाभिशब्दो यतं लभते नभादेशं चेत्यर्थः ॥—**नभ्योऽक्ष** इति । रथाङ्गं सच्छिद्रं नाभिः । तदनुप्रविष्टः काष्ठविशेषोऽक्षः । स च तदनुगुणत्वात्तस्मै हितः । अञ्जनं तैलाभ्यङ्गः, तदपि स्नेहनत्वान्नाभये हितम् ॥—**रथनाभावेवे**ति । शरीरावयवे तु नाभ्यमित्येव, परेण 'शरीरावयवाच्च' इत्यनेनास्य बाधादिति भावः ॥—**शून्यमिति** ॥ चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् 'नस्तद्धिते' इति टिलोपो न भवति, 'ये चाभावकर्मणोः' इति प्रकृतिभावस्तु दुर्लभः, संप्रसारणे पररूपे च कृते अनन्त्वाभावात् । दीर्घपक्षे तु तद्विधानसामर्थ्यादपि टिलोपाभावः सुपरिहरः ॥—**नङ् चेति** । चायत् । 'नश्च' इति सुवचमिति मनोरमा ॥ अन्ये त्वाहुः । ऊधन्यशब्दात् 'तत्करोति तदाचष्टे' इति णिचि 'णाविष्ठवत्' इति टिलोपे णिजन्तात्कर्तरि क्विपि णिलोपयलोपयोः कृतयोः 'अनुनासिकस्य क्वि–' इति दीर्घे ततः क्विबन्तादाचारक्विपि ऊधानते इत्यादावात्मनेपदार्थं नङो ङित्करणमावश्यकमिति ॥ —**ऊधन्यमिति** । 'ये चा–' इति प्रकृतिभावः ॥—**कम्बलाच्च संज्ञायाम्** ॥ प्राक्क्रीतीयेष्वर्थेषु यत्स्यात् । छस्यापवादः ॥—**विभाषा हविरपूपादिभ्यः** ॥ गवादिषु हविःशब्दस्य पाठादिह हविर्विशेषाणां ग्रहणम्, नच गवादिष्वेव हविर्विशेषाणां ग्रहणं किं न स्यादिति वाच्यम् । असंजातविरोधित्वेन तत्र स्वरूपग्रहणस्य न्याय्यत्वात् ॥ —**अपूप्यमिति** । अपूपेभ्यो हितं चूर्णमित्यर्थः ॥ अपूप, तण्डुल, पृथुक, मुसल, कर्णवेष्टकेत्याद्यपूपादिगणे 'अन्नविकारेभ्यश्च' इति पठ्यते । अन्नविकारा अन्नप्रकारा अदनीयविशेषास्तेभ्यो यद्वा स्यादिति तदर्थः ॥ ओदन्या ओदनीयास्तण्डुलाः ॥ एवं चानेनैव गणसूत्रेण सिद्धे अपूपादीनां केषांचिद्गणे पाठः प्रपञ्चार्थः ॥ 'हविरपूपादिभ्यो विभाषया उगवादिभ्यो यत्पूर्वविप्रतिषेधेन' सक्तव्या धानाः, चरव्यास्तण्डुलाः । चरुर्नाम हविरिति काशिका ॥ स्थालीवचनस्य चरुशब्दस्य तत्रस्थे हविषि उपचाराद्वृत्तिरिति कैयटादयः ॥—**नस्यमिति** ॥ नासिकायै हितम् । 'नासिकायां भवम्' इति विग्रहे तु 'शरीरावयवाच्च' इति यत् । नस्यम् । तस्युदाहरणं नस्तः 'अपादाने चाहीयरुहोः' इति तसिः । क्षुद्रे तु नासिकायाः क्षुद्रो नःक्षुद्रः । 'सुप्सुपा' इति समासः ॥—**नाभ्यमिति** । 'नाभि नभं च' इति नभादेशो रथनाभावेव प्रवर्तते । तस्य गवा-

---

१ हविष्यमिति—हविःशब्दो गवादिः, 'विभाषा हविरपूपादिभ्यः' इत्यत्र तु हविर्विशेषवाचकानां ग्रहणं बोध्यम् ।

ये च तद्धिते ।६।१।६१। यादौ तद्धिते परे शिरश्शब्दस्य शीर्षन्नादेशः स्यात् । शीर्षण्यः । तद्धिते किम् । शिर इच्छति शिरस्यति ॥ ❀ **वा केशेषु** ॥ शीर्षण्याः शिरस्या वा केशाः ॥ ❀ **अचि शीर्ष इति वाच्यम्** ॥ अजादौ तद्धिते शिरसः शीर्षादेशः । स्थूलशिरस इदं स्थौलशीर्षम् । **खलयवमाषतिलवृषब्रह्मणश्च** ।५।१।७। खलाय हितं खल्यम् । यव्यम् । माष्यम् । तिल्यम् । वृष्यम् । ब्रह्मण्यम् । चाद्रथ्या । **अजाविभ्यां थ्यन्** ।५।१।८। आजथ्या यूथिः । अविथ्या । **आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात्खः**[1] ।५।१।९। **आत्माध्वानौ खे** ।६।४।१६९। एतौ खे प्रकृत्या स्तः । आत्मने हितमात्मनीनम् । विश्वजननीनम् ॥ ❀ **कर्मधारयादेवेष्यते** ॥ षष्ठीतत्पुरुषाद्बहुव्रीहेश्च छ एव । विश्वजनीयम् ॥ ❀ **पञ्चजनादुपसंख्यानम्** ॥ पञ्चजनीनम् ॥ ❀ **सर्वजनाट्ठञ् खश्च** ॥ सार्वजनिकः । सर्वजनीनः ॥ ❀ **महाजनाट्ठञ्** ॥ माहाजनिकः । मातृभोगीणः । पितृभोगीणः । राजभोगीनः । (ग) **आचार्यादणत्वं च** ॥ आचार्यभोगीनः । **सर्वपुरुषाभ्यां णढञौ** ।५।१।१०॥ ❀ **सर्वाण्णो वेति वक्तव्यम्** । सर्वस्मै हितं सार्वम् । सर्वीयम् ॥ ❀ **पुरुषाद्वधविकारसमूहतेनकृतेषु** ॥ भाष्यकारप्रयोगात्तेनेत्यस्य द्वन्द्वमध्ये निवेशः । पुरुषस्य वधः पौरुषेयः । तस्येदमित्यणि प्राप्ते । पुरुषस्य विकारः पौरुषेयः । प्राणिरजतादिभ्योऽञ् इत्यञि प्राप्ते । समूहेऽप्यणि प्राप्ते । एकाकिनोऽपि परितः पौरुषेयवृता इवेति भावः । तेन कृते ग्रन्थेऽणि प्राप्ते । अग्रन्थे तु प्रासादादावप्राप्त एवेति विवेकः । **माणवचरकाभ्यां खञ्** ।५।१।११। माणवाय हितं माणवीनम् । चारकीणम् ।

दियता संनियोगशिष्टत्वादिति भावः ॥—'शीर्षश्छन्दसि' इत्यतोऽनुवर्तनादाह—**शीर्षन्नादेश** इति ॥—**शीर्षण्य** इति । 'ये चाभाव–' इति प्रकृतिभावः ॥—**शिरस्यती**ति । 'नः क्ये' इति नियमेन पदत्वाभावाद्रुत्वाभावः ॥—**खलयव**—॥ अत्र वृषशब्दोऽकारान्तो गृह्यते । न नकारान्तः । अन्यथा ह्यसंदेहार्थं नलोपमकृत्वैव निर्दिशेत् । 'आत्मन्विश्वजन–' इतिवत् । वृषाय हितं वृष्यम् । नान्ताद्यति तु वृषण्यमिति स्यात् ॥—**ब्रह्मण्यमि**ति । ब्रह्मन्शब्दो ब्राह्मणपर्यायः । प्रकृतिभावस्तु 'ये चा–' इत्यनेन पूर्ववत् । इह वृषन्शब्दाद्ब्राह्मणशब्दाच्च यतः प्राप्तिरेव नास्ति । छोऽप्यनभिधानान्नेत्याकरः । तेन वृष्णे हितं ब्राह्मणेभ्यो हितमिति वाक्यमेव ॥—**चाद्रथ्ये**ति । गवादिषु रथशब्दो न पठितः । हितार्थ एव रथ्येति यथा स्यात् । अर्थान्तरे मा भूदिति ॥—**अजाविभ्याम्**—॥ अजशब्द इह पुलिङ्ग उपात्तः । अत एव 'द्वन्द्वे घि' इत्यविशब्दस्य पूर्वनिपातं बाधित्वा 'अजाद्यदन्तम्' इति अजशब्दस्य पूर्वनिपातः कृतः । 'प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि' इति स्त्रीलिङ्गादपि थ्यन् । तसिलादिषु थ्यनः परिगणनात्पुंवद्भावे रूपं तुल्यम् ॥—**अजथ्ये**ति । अजेभ्यो अजाभ्यो वा हितेति विग्रहः ॥—**कर्मधारयादेवे**ति ॥ व्याख्यानादिति भावः ॥—**विश्वजनीयमि**ति । विश्वस्य जनः सर्वसाधारणो वैश्यादिः, विश्वो जनोऽस्येति बहुव्रीहावपि स एवान्यपदार्थस्तस्मै हितमिति विग्रहः ॥—**पञ्चजनीनमि**ति । रथकारपञ्चमाश्चत्वारो वर्णाः पञ्चजनास्तेभ्यो हितं 'दिक्संख्ये संज्ञायाम्' इति समासः । 'पञ्चजनात्' इत्येतत्प्रभृति वार्तिकत्रयमपि कर्मधारयविषयमेव । तेन षष्ठीसमासाद्बहुव्रीहेश्च छ एव । पञ्चजनीयः ॥—**सर्वजनीन** इति । सर्वो जनः सर्वजनः । 'पूर्वकालैक–' इति तत्पुरुषः । तस्मै हितमिति विग्रहः ॥ साध्वर्थे तु 'प्रतिजनादिभ्यः खञ्' इति खञि सार्वजनीनवैश्वजनीनशब्दौ व्युत्पादितौ ॥—**मातृभोगीण** इति । इहाखण्डपदत्वाभावेऽपि 'अट्कुप्वाङ्–' इत्यनेन यथा णत्वं भवति तथा प्रागेवोपपादितम् । मातुर्भोगः शरीरं तस्मै हित इति विग्रहः ॥ यद्यपि 'भोगः सुखे स्त्र्यादिभृतावहेश्च फणकाययोः' इत्यमरेण अहेरित्युक्तम् । तथापि प्रयोगबाहुल्याभिप्रायं तत् । शक्तिस्तु शरीरमात्रे इत्याकरः ॥ मातृपितृशब्दाभ्यामौत्सर्गिकश्छ एव । मात्रीयः । पित्रीयः ॥ राजाचार्याभ्यां त्वौत्सर्गिकः छोऽपि न भवत्यनभिधानात्किं तु राज्ञे हितमाचार्याय हितमिति वाक्यमेवेत्याकरः ॥—**सर्वपुरुषाभ्याम्**—॥ आभ्यां शब्दाभ्यां यथासंख्यं णढञौ स्तस्तस्मै हितमित्यर्थे 'प्राक्क्रीतात्–' इति छस्यापवादादिति सूत्रार्थः ॥—**सर्वादि**ति । अनुकरणत्वात्सर्वनामकार्याभावः ॥—**पुरुषाद्वधविकारे**ति ॥ योग्यताबलादिह षष्ठी समर्थविभक्तिर्लभ्यते, 'तेन कृत' इत्यत्र तु उपात्तैव तृतीया तदाह—**पुरुषस्य वध** इति ॥—**समूहेऽप्यणी**ति । 'तस्य समूहः' इत्यनेन ॥—**ग्रन्थेऽणी**ति । 'कृते ग्रन्थे' इत्यनेन ॥—**अप्राप्ते** इति । पौरुषेयः प्रासाद इत्यादौ न कस्याप्यपवादोऽयं ढञिति भावः ॥—**माणव**—॥ खञो ञित्करणं वृद्ध्यर्थं स्वरार्थं च ॥ यद्यपि माणवे वृद्धिः स्वतःसिद्धैव, तथापि माणवीनभार्य इत्यत्र 'वृद्धिनिमित्तस्य च–' इति पुंवद्भावप्रतिषेधार्थमिति ज्ञेयम् ॥—**माणवाये**ति । मनोः कुत्सितमपत्यं माणवः । 'अपत्ये कुत्सिते मूढे मनोरौत्सर्गिकः स्मृतः । नकारस्य च मूर्धन्यस्तेन सिध्यति माणवः' इत्यपत्याधिकारस्थवार्तिकाण्णत्वं तच्च वार्तिकमेतत्सूत्रस्थनिर्देशसिद्धार्थकथनपरमित्याहुः ॥—**चारकीणमि**ति । चरतीति पचाद्यच् । 'चरिचलिपतिवदोजाम्' इति द्विर्वचनं विकल्पितत्वादिह न भवतीति । ततः संज्ञायां

---

१ भोगोत्तरपदादिति—उत्तरपदशब्दो हि भोगेनैव संबध्यते, व्याख्यानात् । भोगः शरीरसामान्यवाची अत्र, 'अहिरिव भोगैः पर्येति' इत्यत्र तथा दर्शनात् ।

तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ ।५।१।१२। विकृतिवाचकाच्चतुर्थ्यन्तात्तदर्थायां प्रकृतौ वाच्यायां छप्रत्ययः स्यात् । अङ्गारेभ्य एतानि अङ्गारीयाणि काष्ठानि । प्राकारीया इष्टकाः । शङ्कव्यं दारु । **छदिरुपधिबलेर्ढञ्** ।५।१।१३। छादिषेयाणि तृणानि । बालेयास्तण्डुलाः ॥ **उपधिशब्दात्स्वार्थे इष्यते** ॥ उपधीयत इत्युपधी रथाङ्गं तदेव औपधेयम् । **ऋषभोपानहोर्ञ्यः** ।५।१।१४। छस्यापवादः । आर्षभ्यो वत्सः । औपानह्यो मुञ्जः । चर्मण्यप्ययमेव पूर्वविप्रतिषेधेन । औपानह्यं चर्म । **चर्मणोऽञ्** ।५।१।१५। चर्मणो या विकृतिस्तद्वाचकादञ् स्यात् । वर्ध्र्यै इदं वार्ध्रं चर्म । वारत्रं चर्म । **तदस्य तदस्मिन् स्यादिति** ।५।१।१६। प्राकार आसामिष्टकानां स्यात्प्राकारीया इष्टकाः । प्रासादीयं दारु । प्राकारोऽस्मिन् स्यात् प्राकारीयो देशः । इतिशब्दो लौकिकीं विवक्षामनुसारयति । तेनेह न । प्रासादो देवदत्तस्य स्यादिति । **परिखाया ढञ्** ।५।१।१७। पारिखेयी भूमिः ॥ छयतोः पूर्णोऽवधिः ॥

तद्धितेष्वार्हीयाः ॥

प्राग्वतेष्ठञ् ।५।१।१८। तेन तुल्यमिति वतिं वक्ष्यति ततः प्राक् ठञधिक्रियते । **आर्हादगोपुच्छसंख्या-**

कनि चरकः ॥—**तदर्थं विकृतेः**—॥ 'तस्मै हितम्' इत्यतस्तस्मा इत्यनुवर्तते तदाह—**चतुर्थ्यन्तादिति** । 'तदर्थम्' इति 'सामान्ये नपुंसकं' व्यत्ययेन सप्तमीस्थाने प्रथमेत्याशयेनाह—**तदर्थायामिति** । विकृत्यर्थायामित्यर्थः । तदिति सर्वनाम्ना हि विकृतिः परामृश्यते । एवं च विकृतिरेव प्रथमानिर्दिष्टेति 'समर्थानां प्रथमात्—' इत्यधिकारोऽत्र निर्बाध एव ॥—**शङ्कव्यमिति** । 'उगवादिभ्यः' इति यत् ॥—**छादेरुपधि**—॥ समाहारद्वन्द्वे सौत्रं पुंस्त्वम् । छस्यापवादोऽयम् ॥—**छादिषेयाणीति** । छाद्यतेऽनेनेति छदिः । 'अर्चिशुचिहुसृपिछादिछर्दिभ्य इसिः' । 'इस्मन्त्रन्क्विषु च' इति ह्रस्वत्वम् । यदा तु चर्मविकारः छदिस्तदा परत्वात् 'चर्मणोऽञ्' इत्यञ् प्राप्नोति । पूर्वविप्रतिषेधेन तु ढञेवेष्यते । छादिषेयं चर्म ॥ आह च 'यञ्ञ्यावञः पूर्वविप्रतिषिद्धम्' 'ढञ् च' इति ॥ यत उदाहरणं स्तनह्यं, स्तनकुड्मलविकारस्तदर्थं चर्म 'उगवादिभ्यः' इति यत् । ञ्यस्योदाहरणमौपानह्यमिति अनुपदं वक्ष्यति ॥—**बालेया** इति । 'करोपहारयोः पुंसि बलिः प्राण्यङ्गजे स्त्रियाम्' इत्यमरः ॥—**उपधिरिति** । 'उपसर्गे घोः किः' इति धाञः किः । 'आतो लोप इटि च' इत्यालोपः ॥ —**विप्रतिषेधेनेति** । 'यञ्ञ्यावञः' इत्यादिवार्तिकेनेत्यर्थः ॥ ननु ढञ्विधौ छदिरित्यस्य, ञ्यविधौ उपानहश्च विशिष्य ग्रहणेन 'प्रतिपदोक्तं बलीयः' इति सिद्धे किमनेन पूर्वविप्रतिषेधेन ॥ अत्राहुः । निरवकाशत्वे सत्येव प्रतिपदविधित्वं बलीयस्त्वे प्रयोजकं, न तु सावकाशत्वे इत्यनेन मुनिवचनेनानुमीयते । तेन 'खन्यि तडागानि' इत्येव युक्तं, परत्वान्नुम्प्रवृत्तेः । प्रतिपदोक्तत्वाद्दीर्घमाश्रित्य खांपि तडागानीति मतं दुर्बलम् । 'अप्तृन्—' इति दीर्घ आपस्त्विष्टन्ताद्युदाहरणे सावकाशतया प्रतिपदोक्तत्वस्याबलीयस्त्वादिति ॥—**चर्मणोऽञ्** ॥ 'तदर्थम्' इत्यादिपूर्वोक्ते अञ् स्यात् छस्यापवादः । 'चर्मणः' इति षष्ठी न तु पञ्चमी । पञ्चम्यां तु चर्मशब्दाच्चर्मार्थायां प्रकृतौ प्रत्ययः स्यात् 'चर्मणो द्वीपि—' इत्यादौ न चेष्यते चार्मणो द्वीपीति तदाह—**चर्मणो या विकृतिरिति** ॥—**वर्ध्र्यै** इति । 'वृधिवपिभ्याम्' इति रन्प्रत्यये वर्ध्रशब्द आद्युदात्तश्चर्मवाची, 'तस्य विकारः' इत्यण् 'टिड्ढा—' इति ङीप् । वार्ध्री रज्जुः तस्यै वधेरौणादिके ष्ट्रनि तु वध्रीति भवति ततोऽञि तु वाध्रम् । 'नध्री वध्री वरत्रा स्यात्' इत्यमरः । 'वध्राः पश्य, वध्रिकाः पश्य' इति भाष्यम् ॥—**तदस्य**—॥ प्रथमासमर्थात्प्रातिपदिकात्षष्ठ्यर्थे सप्तम्यर्थे च यथाविहितं प्रत्ययः 'स्यात्' इति 'संभावनेऽलमिति चेत्' इत्यादिना संभावने लिङ् । इष्टकानां बहुत्वेन प्राकारः आसां स्यादिति तत्संभाव्यते । देशस्य हि गुणेन प्राकारोऽस्मिन्स्यादिति संभाव्यते । इह प्रकृतिविकारभावस्तादर्थ्यं च न विवक्षितं, किं तु योग्यतामात्रम् । तेन पूर्वस्यायमविषयः । द्विस्तच्छब्दस्य ग्रहणं स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थम् । 'तदस्यास्त्यस्मिन्' इतिवत्सकृत्तच्छब्दग्रहणेनैवेष्टसिद्धेः ॥ छयतोः पूर्णोऽवधिः ॥

प्राग्वतेष्ठञ् ॥ 'ठञ्' इत्येव वक्तव्ये 'प्राग्वतेः' इति वचनं मध्ये योऽधिकारवानपवादः 'सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणञौ' 'शीर्षच्छेदाद्यच्च' इत्येवमादिः, तेन विच्छेदेऽपि 'पारायण—' इत्यादौ ठञेव यथा स्यात् इत्येवमर्थम् । न चैवं 'पारायण' आदिसूत्र एव ठञ् निर्दिश्यतामिति वाच्यम् । उत्तरसूत्रे येषां पर्युदासः क्रियते गोपुच्छादीनां तेभ्यष्ठञः प्रकृतसूत्रं विनालाभात् । तथा च गौपुच्छिकः साप्ततिक इत्यादौ ठञर्थमिदं सूत्रमत्रप्रदेशे आरब्धमिति बोध्यम् ॥—**आर्हादगोपुच्छ**—॥

---

१ बालेया इति—बाल्यावस्थायां यो लौहित्यादिगुणस्तद्रहिता बालेया इत्युच्यन्ते । प्रकृतिविकृतिभावोऽत्र यथाकथंचित् । २ प्रासादो देवदत्तस्येति—ईदृशेऽर्थे प्रासादीयो देवदत्त इति प्रयोगो लोके न दृश्यत इति भावः । ३ प्राग्वतेरिति—अत्र वतिशब्देन तदर्थो लक्ष्यते, तेनार्थबोधकेष्वेवास्योपस्थानम्, तेनापवादविषये नेति बोध्यम् ।

परिमाणाट्टक् ।५।१।१९। तदर्हतीत्येतदभिव्याप्य ठञधिकारमध्ये ठञोऽपवादष्टगधिक्रियते गोपुच्छादीन्वर्जयित्वा । **असमासे निष्कादिभ्यः** ।५।१।२०। आर्हादित्येतत्तेन क्रीतमिति यावत्ससदशसूत्र्यामनुवर्तते । निष्कादिभ्योऽसमासे ठक् स्यादर्हीयेष्वर्थेषु । नैष्किकम् । समासे तु ठञ् । **परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोः** ।७।३।१७। उत्तरपदवृद्धिः स्यात् ञिदादौ ॥ परमनैष्किकः । असमासग्रहणं ज्ञापकं भवति । इतः प्राक् तदन्तविधिरिति । तेन । सुगव्यम् । यवापूप्यमित्यादि ॥ इत ऊर्ध्वं तु संख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहणं प्राग्वतेरिष्यते तच्चालुकि ॥ पारायणिकः । द्वैपारायणिकः । अलुकीति किम् । द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशूर्पम् । द्विशूर्पेण क्रीते शूर्पादञ् माभूत् किंतु ठञ् । द्विशौर्पिकम् । **अर्धात्परिमाणस्य पूर्वस्य तु वा** ।७।३।२६। अर्धात्परिमाणवाचकस्योत्तरपदस्यादेरचो वृद्धिः पूर्वपदस्य तु वा ञिति णिति किति च । अर्धद्रोणेन क्रीतम् आर्धद्रौणिकम् । अर्धद्रौणिकम् । **नातः परस्य** ।७।३।२७। अर्धात्परस्य परिमाणाकारस्य वृद्धिर्न पूर्वपदस्य तु वा ञिदादौ । अर्धप्रस्थिकम् । आर्धप्रस्थिकम् । अतः किम् । आर्धकौडविकम् । तपरः किम् । अर्धखार्यां भवा अर्धखारी । अर्धखारीभार्य इत्यत्र वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवद्भावनिषेधो न स्यात् । **शताच्च ठन्यतावशते** ।५।१।२१। शतेन क्रीतं शतिकम् । शत्यम् । अशते किम् ।

—**तदर्हती**ति । इह 'तदर्हम्' इति सूत्रान्तर्गतमच्प्रत्ययान्तं नानुक्रियते, किं तु तिङन्तस्यैकदेशः शबन्त एव व्याख्यानादिति भावः ॥—**अभिव्याप्ये**ति । तेन श्वेतच्छत्रिक इत्यत्रार्हत्यर्थे ठग् भवतीति भावः ॥ परिमाणात्पृथक्संख्याग्रहणं व्यर्थं परिमीयते परिच्छिद्यते येन तत्परिमाणं संख्ययापि च परिच्छिद्यत इति सापि परिमाणमेवेति चेत् । अत्र श्लोकवार्तिकम्—'ऊर्ध्वमानं किलोन्मानं परिमाणं तु सर्वतः । आयामस्तु प्रमाणं स्यात्संख्या बाह्या तु सर्वतः' ॥ अस्यार्थः । तुलादावारोप्य येन द्रव्यान्तरपरिच्छिन्नगुरुत्वेन पलादिशब्दवाच्येन पाषाणादिना सुवर्णादेर्गुरुत्वमुन्मीयते तदुन्मानम् । आरोह उच्छ्रायः । परिणाहो विस्तारः । ताभ्यामारोहपरिणाहाभ्यां स्वगताभ्यां येन काष्ठादिनिर्मितेन व्रीह्यादिः परिमीयते तत्परिमाणं प्रस्थादि, परिः सर्वतोभावे । आयामो दैर्घ्यं स येन मीयते तत्प्रमाणं तच्च क्वचित्तिर्यगवस्थितस्य वस्तुनो भवति । यथा वस्त्रादेर्हस्तादिः । क्वचिदूर्ध्वाधोभागावस्थितस्य भवति । तथा हास्तिनमुदकम् । ऊरुद्वयसमुदकमिति । संख्या तु उन्मानपरिमाणप्रमाणेभ्यः पलादिप्रस्थादिहस्तादिभ्यस्त्रिभ्यो बहिर्भूता एकत्वद्वित्वादिरिति ॥ इह संख्यापरिमाणयोरेव प्रकृतत्वेप्युन्मानप्रमाणयोर्विवेचनं प्रसङ्गकृतमिति बोध्यम् ॥—**असमासे निष्कादिभ्यः** ॥ निष्क, पण, पाद, माष, वाह, द्रोण, षष्टि, इति सप्त निष्कादयः ॥ तत्र द्रोणशब्दः परिमाणवाची, षष्टिशब्दः संख्यावाची, ताभ्यां ठञि प्राप्ते वचनम् । इतरेषां तु पञ्चानामुन्मानवाचित्वेन पूर्वसूत्रेणैव ठकि सिद्धे समासप्रतिषेधार्थं वचनमित्येके ॥ अन्ये त्वाहुः । पूर्वसूत्रे परिच्छेदकमात्रं संख्याभिन्नं परिमाणशब्देन गृह्यते । तेन सर्वेभ्यष्ठञि प्राप्ते ठग्विधानार्थं वचनम् । न चैवं 'परिमाणं तु सर्वतः' इति भेदेन व्युत्पादनं व्यर्थमिति वाच्यम् । 'प्रमाणपरिमाणाभ्यां संख्यायाश्चापि संशये' इत्यादावस्योपयोगादिति पक्षद्वयमप्येतत्पदमञ्जर्यां स्पष्टम् ॥—अथ किमर्थम् 'असमासे' इत्युच्यते, प्रातिपदिकग्रहणे तदन्तग्रहणाभावादेवेष्टसिद्धेरत आह—**असमासग्रहणमि**ति ॥—**सुगव्यमि**ति । 'उगवादिभ्यो यत्' ॥—**यवापूप्यमि**ति 'विभाषा हविरपूपादिभ्यः' इति यत् । अन्नविकारत्वादेव सिद्धे अपूपादीनां प्रतिपदपाठसामर्थ्यात्तदन्तविधिर्नेति न्यासग्रन्थस्तूपेक्ष्यः, वृत्त्यादिग्रन्थविरोधादिति भावः ॥ अत एव तत्सूत्रे 'अपूपादीनां केषांचित्पाठः प्रपञ्चार्थः' इत्यवोचाम ॥—**ऊर्ध्वमि**ति ॥ ज्ञापकेन तदन्तविधौ लब्धेऽपि विशेषव्यवस्थार्थमिदम् ॥ संख्यापूर्वपदानामिति किम् । इह मा भूत् परमपारायणं वर्तयति ॥—**द्विशूर्पमि**ति । तद्धितार्थे द्विगुरयम् । एषा हि प्रकृतिर्लुगन्ता न भवति इति संख्यापूर्वपदादप्यस्मात् 'शूर्पादञन्यतरस्याम्' इति प्राप्तस्याञष्ठञो वा 'अध्यर्धपूर्व—' इति लुक् ॥—**द्विशौर्पिकमि**ति 'परिमाणान्तस्य—' इत्युत्तरपदवृद्धिः । ठञो द्विगुं प्रति निमित्तत्वाभावाल्लुगभावः ॥ यद्यपि 'अध्यर्ध—' इति सूत्रे द्विगोः परस्यार्हीयस्य लुगित्येव मूले व्याख्यायते । तथापि द्विगोर्निमित्तस्येति व्याख्येयमेव । अन्यथा अत्रैव ठञो लुक् स्यादेतच्च अध्यर्ध—इति सूत्रे स्फुटीकरिष्यते ॥—**तपरः किमि**ति ॥ दीर्घाकारस्य वृद्धौ कृतायामपि रूपे विशेषो नास्तीति प्रश्नः ॥—**निषेधो न स्यादि**ति तथा च वृद्धिनिषेधाभावाय तपरकरणमावश्यकमिति भावः ॥ इदं च पुंवद्भावनिषेधाभावापादनं पूर्वपदस्य वृद्ध्यभावपक्षे क्रियते ॥ यदा तु पूर्वपदस्य पाक्षिकी वृद्धिः क्रियते, तदा फलोपधानवृद्धिनिमित्तं तद्धित इत्युत्तरपदाकारस्य वृद्धिनिषेधेऽपि स्यादेव पुंवद्भावनिषेध इति बोध्यम् ॥—**शताच्च**—॥ अशतेऽभिधेये आर्हीयेष्वर्थेषु ठन्यतौ स्तः । उत्तरसूत्रेण प्राप्तस्य कनोऽपवादः ॥ चकारः 'असमासे' इत्यस्यानुकर्षणार्थः ॥

---

१ परिमाणान्तस्येति—अत्र परिमाणशब्देन परिच्छेदकमात्रं गृह्यते, शाणपर्युदासात् । कालस्य तु परिच्छेदकत्वेऽपि नेह ग्रहणम्, अनेनैव सिद्धे 'संख्यायाः संवत्सर—' इत्यत्र संवत्सरग्रहणेन परिमाणग्रहणे कालपरिमाणग्रहणस्याभावज्ञापनात्, नच संज्ञायां तदुपयोग इति वाच्यम् । ज्ञापनपरभाष्याप्रामाण्येन तादृशसंज्ञाया अभावकल्पनात् ।

शतं परिमाणमस्य शतकः सङ्घः । इह प्रत्ययार्थो वस्तुनः प्रकृत्यर्थान्न भिद्यते । तेन टन्यतौ न किंतु कन्नेव । असमास इत्येव । द्विशतेन क्रीतं द्विशतकम् । **संख्याया अतिशदन्तायाः कन्** ।५।१।२२। संख्यायाः कन् स्यादार्हीयेऽर्थे नतु त्यन्तशदन्तायाः । पञ्चभिः क्रीतः पञ्चकः । बहुकः । त्यन्तायास्तु साप्ततिकः । शदन्तायाः, चात्वारिंशत्कः । **वतोरिड्वा** ।५।१।२३। वत्वन्तात्कन इड्वा स्यात् । तावतिकः । तावत्कः । **विंशतित्रिंशद्भ्यां ड्वुनसंज्ञायाम्** ।५।१।२४। योगविभागः कर्तव्यः । आभ्यां कन् स्यात् । असंज्ञायां ड्वुन् स्यात्कनोऽपवादः । विंशकः । त्रिंशकः । संज्ञायां तु विंशतिकः । त्रिंशत्कः । **कंसाट्टिठन्** ।५।१।२५। टो ङीबर्थः । इकार उच्चारणार्थः । कंसिकः । कंसिकी ॥ **अर्धाच्चेति वक्तव्यम्** ॥ अर्धिकः । अर्धिकी ॥ **कार्षापणाट्टिठन्वक्तव्यः । प्रतिरादेशश्च वा** ॥ कार्षापणिकः । कार्षापणिकी । प्रतिकः । प्रतिकी । **शूर्पादञन्यतरस्याम्** ।५।१।२६। शौर्पम् । शौर्पिकम् । **शतमानविंशतिकसहस्रवसनादण्** ।५।१।२७। एभ्योऽण् स्याट्ठञ्ठकनामपवादः । शतमानेन क्रीतं शातमानम् । वैंशतिकम् । साहस्रम् । वासनम् । **अध्यर्धपूर्वद्विगोर्लुगसंज्ञायाम्** ।५।१।२८। अध्यर्धपूर्वाद्द्विगोश्च परस्यार्हीयस्य लुक् स्यात् । अध्यर्धकंसम् । द्विकंसम् । संज्ञायां तु पाञ्चकलापिकम् । **विभाषा कार्षापणसह-**

—**द्विशतकमि**ति । द्वौ च शतं च तेषां समाहारो द्विशतम् । ततः कन् 'प्राग्वतेः संख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहणमलुकि' इत्यनया इष्ट्या समासादपि प्राप्नोतीति 'असमासे' इत्येतस्यानयनमुचितमिति भावः ॥—**त्यन्तशदन्ताया** इति ॥ त्यन्तसहिता शदन्तेत्युत्तरपदलोपी समासः ॥—**पञ्चक** इति । लौकिक्याः संख्याया उदाहरणम् ॥—**बहुक** इति । पारिभाषिक्याः ॥—**साप्ततिक** इति । ठञो ञित्त्वादादिवृद्धिः ठस्येकादेशे 'यस्येति च' इतीकारलोपः ॥ अर्थवत्तिशब्दस्य ग्रहणाद् डत्यवयवस्य तिशब्दस्य पर्युदासो न भवति । कतिकः ॥—**चात्वारिंशत्क** इति । 'इसुसुक्तान्तात्कः' —**वतोरिड्वा** ॥ 'वतोः' इति पञ्चमी, सा च 'कन्' इति प्रथमायाः षष्ठीं कल्पयतीत्याह—**वत्वन्तात्कन** इति ॥ —**तावतिक** इति । 'यत्तदेतेभ्यः–' इति वतुप् । 'आ सर्वनाम्नः' इत्यात्वम् ॥—**कर्तव्य** इति ॥ अन्यथा त्यन्तशदन्तयोः पर्युदासाद्विंशतित्रिंशद्भ्यां कन् दुर्लभ इति भावः ॥—**विंशक** इति । 'ति विंशतेर्डिति' इति तिशब्दलोपः ॥—**अर्धिक** इति ॥ अर्धशब्दस्य कार्षापणार्धे रूढत्वाद्भागवदपेक्षयाऽत्रासामर्थ्यं न शङ्क्यम् । प्रकरणादिवशेन भागविशेषे विज्ञाते सति नास्त्यस्यासामर्थ्यमिति बोध्यम् ॥ एतेनार्धशब्दस्य सापेक्षत्वात्तदन्तादेव ठिठन् द्रोणार्धिकः प्रस्थार्धिक इति केषांचिदुक्तिः परास्ता ॥—**शूर्पा**—॥ शूर्पशब्दस्य परिमाणवाचित्वादञि प्राप्ते तदपवादत्वेनाञ् पक्षे विधीयते ॥—**ठञ्ठकनामि**ति ॥ शतमानं परिमाणं ततष्ठञ् प्राप्तः, विंशत्या क्रीतं विंशतिकं संज्ञाशब्दोऽयम् । असंज्ञायां हि 'विंशतित्रिंशद्भ्याम्–' इति ड्वुन् स्यात् । संज्ञा च यदि परिमाणस्य, तदा ठञ् प्राप्तः । अर्थान्तरस्य चेत्तर्हि ठक् प्राप्तः । वसनशब्दात्तु ठगेव, सहस्रशब्दस्य संख्यावाचित्वात्ततः 'संख्याया अतिशदन्तायाः' इति कन्प्राप्त इति विवेकः ॥—**अध्यर्धपूर्व**—॥ अध्यारूढमर्धं यस्मिन् तदध्यर्धम् 'प्रादिभ्यो धातुजस्य–' इत्युत्तरपदलोपः । अध्यर्धशब्दः पूर्वो यस्मिन्निति बहुव्रीहिगर्भबहुव्रीहौ कृते अध्यर्धपूर्वं च द्विगुश्चेति द्वन्द्वः । सौत्रं पुंस्त्वम् । द्विगोरिति पञ्चमी न तु षष्ठीत्याशयेन व्याचष्टे—**अध्यर्धपूर्वादि**त्यादि । एतच्च वृत्तिकाररीत्या व्याख्यातम् ॥ अत्र वार्तिकं 'द्विगोर्लुकि तन्निमित्तग्रहणं' द्विगोर्निमित्तं यस्तद्धितस्तस्य लुगिति वक्तव्यम् । द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशूर्पम् । द्विशूर्पेण क्रीतं द्विशौर्पिकमिति ॥ पूर्वोक्तोदाहरणे तु ठञो लुङ् माभूदिति ॥ ननु द्वयोः शूर्पयोः समाहारो द्विशूर्पी तया क्रीतमिति विग्रहे द्विशूर्पमिति रूपं न स्यात् । तद्धितस्यात्र द्विगोरनिमित्ततया 'अध्यर्ध–' इति लुकोऽप्रवृत्तेः । द्विगोः परस्येति व्याख्यायां तु नः सिद्धमिष्टमिति चेन् । मैवम् । 'अर्थविशेषासंप्रत्यये अतन्निमित्तादपि' इति वचनान्तरस्य वार्तिककृतैवोक्तत्वात् । यत्र तद्धितार्थद्विगुना सह अर्थो न भिद्यते । तत्र स तद्धितो यस्य निमित्तं न भवति तस्मादपि द्विगोः परस्य लुगिति वक्तव्यमिति तस्यार्थः ॥ एवं च द्विशूर्पमिति तद्धितार्थद्विगुना सह द्विशूर्प्या क्रीतमित्यस्यार्थो न भिद्यते इति समाहाराद्द्विगोः परस्य तद्धितस्य लुग् भवत्येवेति न काप्यनुपपत्तिः ॥ वस्तुतस्तु सूत्रे द्विगोरिति षष्ठीमाश्रित्य 'द्विगोर्निमित्तं यस्तद्धितः' इति व्याख्याय प्रथमं वार्तिकं प्रत्याख्यातुं शक्यम् । 'द्विशूर्प्या क्रीतम्' इति विग्रहे तु द्विशूर्पादेव प्रत्ययो भवति । 'अजाविकन्यायात्, न तु द्विशूर्पीशब्दात्' इत्याश्रित्य द्वितीयमपि प्रत्याख्यातुं शक्यम् ॥ नन्वध्यर्धशब्दः संख्यावाच्येव ॥ तथा च लोके गण्यते 'एकोऽध्यर्धो द्वौ' इति ॥ अत एव अध्यर्धकमिति कन्, अध्यर्धकंसमिति तद्धितार्थे द्विगुः, अध्यर्धसांवत्सरिकमित्यादौ 'संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य च' इत्युत्तरपदवृद्धिश्च भवति । तत्किमध्यर्धपूर्वग्रहणेनेति चेत् । अत्राहुः । 'संख्याकार्यमेतस्य किंचिन्न' इति ज्ञापनार्थमिदम् । तेन कन्द्विगुसमासवृद्धिभ्योऽन्यन्न भवति । तद्यथा अध्यर्धं करोति । नेह कृत्वसुच् । यः सकृत्फलान्तां क्रियामभिनिर्वृत्य पुनस्तामेव कुर्वन् मध्ये निवर्तते स एवमुच्यते इति ॥—**पाञ्चकलापिक**-

---

१ वस्तुत इति—अभेद एव पारमार्थिकः, भेदस्तु काल्पनिक इति भावः ।

स्राभ्याम् ।५।१।२९। लुग्वा स्यात् । अध्यर्धकार्षापणम् । अध्यर्धकार्षापणिकम् । द्विकार्षापणम् । द्विकार्षापणिकम् । औपसंख्यानिकस्य टिठनो लुक् । पक्षे अध्यर्धप्रतिकम् । द्विप्रतिकम् । अध्यर्धसहस्रम् । अध्यर्धसाहस्रम् । द्विसहस्रम् । द्विसाहस्रम् । **द्वित्रिपूर्वान्निष्कात्** ।५।१।३०। लुग्वा स्यात् । द्विनिष्कम् । द्विनैष्किकम् । त्रिनिष्कम् । त्रिनैष्किकम् ॥ **बहुपूर्वाच्चेति वक्तव्यम्** ॥ बहुनिष्कम् । बहुनैष्किकम् । **बिस्ताच्च** ।५।१।३१। द्वित्रिबहुपूर्वाद्विस्तादार्हीयस्य लुग्वा स्यात् । द्विबिस्तम् । द्विबैस्तिकमित्यादि । **विंशतिकात्खः** ।५।१।३२। अध्यर्धपूर्वाद्विगोरित्येव । अध्यर्धविंशतिकीनम् । द्विविंशतिकीनम् । **खार्या ईकन्** ।५।१।३३। अध्यर्धखारीकम् । द्विखारीकम् ॥ **केवलायाश्चेति वक्तव्यम्** ॥ खारीकम् । **पणपादमाषशताद्यत्** ।५।१।३४। अध्यर्धपण्यम् । द्विपण्यम् । अध्यर्धपाद्यम् । द्विपाद्यम् । इह पादः पदिति न । यस्येति लोपस्य स्थानिवद्भावात् । पद्यत्यतदर्थे इत्यपि न । प्राण्यङ्गार्थस्यैव तत्र ग्रहणात् । **शाणाद्वा** ।५।१।३५। यत्स्यात्पक्षे ठञ् तस्य लुक् । अध्यर्धशाण्यम् । अध्यर्धशाणम् । **द्वित्रिपूर्वादण् च** ।५।१।३६। शाणादित्येव । चाद्यत् । तेन त्रैरूप्यम् । परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोरिति पर्युदासादादिवृद्धिरेव । द्वैशाणम् । द्विशाण्यम् । द्विशाणम् । इह ठञादयस्त्रयोदश प्रत्ययाः प्रकृतास्तेषां समर्थवि-

मिति । पञ्च कलापाः परिमाणमस्येति विग्रहे 'तद्धितार्थ-' इति समासः । 'तदस्य परिमाणम्' इति ठञ् । एवं पाञ्चलोहितिकमपि बोध्यम् । पञ्च लोहिन्यो गुञ्जाः परिमाणमस्येति विग्रहे पूर्ववत्समासतद्धितौ । 'भस्याढे तद्धिते' इति पुंवद्भावाल्लोहिनीशब्दस्येकारनकारयोरभावः । परिमाणविशेषस्य नामधेये एते । असंज्ञाग्रहणं प्रत्ययान्तस्य विशेषणं न तु द्विगोः । एतच्च वृत्तिकृता सूत्राशयमनुरुध्य वर्णितमिति इहापि तथैवोक्तम् । भाष्यवार्तिकयोस्त्वसंज्ञाग्रहणं प्रत्याख्यातम् । तथा हि द्विगुविशेषणमसंज्ञाग्रहणम् । पञ्चकलापपञ्चलोहितशब्दौ च द्विगू कृततद्धितलुकावेव संज्ञे । यस्तु ताभ्यामुत्पद्यते ठक् स श्रूयते एव, द्विगोरनिमित्तत्वेन तस्य लुगभावादिति ॥—**विभाषा** ॥—**टिठनो लुगि**ति ॥ प्रत्यादेशपक्षे तु लुङ्न भवति, प्रत्यादेशस्य प्रत्ययसंनियोगशिष्टत्वादिति बोध्यम् ॥—**अध्यर्धसहस्रमि**ति । 'शतमानविंशतिक-' इति विहितस्याणो लुक् । तदभावपक्षे तु 'संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य-' इत्युत्तरपदवृद्धिः । अध्यर्धशब्दः संख्यावाचीत्यधुनैवोक्तत्वात् ॥—**द्वित्रिपूर्वात्**—॥ अध्यर्धग्रहणमुत्तरार्थमनुवृत्तमपीह न संबध्यते । 'द्विगोः' इति तु संबध्यत एव षष्ठीसमासं व्यावर्तयितुम् । अत्र च व्याख्यानमेव शरणम् ॥ 'द्वित्रिभ्यां निष्कात्' इत्येव सिद्धे पूर्वग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनमिति हरदत्तः ॥—**द्विनैष्किकमि**ति । 'प्राग्वतेष्ठञ्' मतान्तरे तु ठगिति मनोरमायाम् । निष्कादिभ्यः समासे ठगभावात् । 'परिच्छेदकमात्रं गृह्यते' इति मतान्तरेऽपि ठञेव भवति, तन्मते उन्मानस्यापि परिमाणत्वात् 'असमासे निष्कादिभ्यः' इत्यादिना पर्युदस्तत्वाट्ठगभावे निष्कादिभ्यष्ठञि प्राप्ते असमासे ठग्विधानेऽपि समासे ठञ एव प्राप्तत्वादित्यन्ये ॥ 'परिमाणान्तस्य' इत्युत्तरपदवृद्धिः ॥ 'द्विगोः' इति संबन्धान्नेह लुक् । द्वयोर्निष्को द्विनिष्कस्तेन क्रीतं द्विनैष्किकम् । 'अध्यर्धपूर्व-' इत्यसंबन्धादध्यर्धनैष्किकमित्यत्राप्यनेन लुङ् न भवति ॥—**बिस्ताच्च** ॥ चकारेण 'द्वित्रिपूर्वात्-' इत्यनुकृष्यते तत्फलं तु 'चानुकृष्टं नोत्तरत्र' इत्युत्तरत्रानुवृत्त्यभावः ॥—**विंशतिकात्खः** ॥ 'शतमानविंशतिक-' इत्यणि प्राप्ते तस्य च लुकि प्राप्ते खोऽत्र विधीयते ॥ —**खार्याः**—॥ 'तदस्य परिमाणम्' इति ठञि प्राप्ते तस्य च लुकि प्राप्ते ईकन् विधीयते ॥ कन्विधौ 'केणः' इति ह्रस्वः स्यात् ॥ इकन्विधावपि 'यस्येति च' इति लोपादिष्टं न सिध्यतीति भावः ॥—**प्राण्यङ्गार्थस्यैवे**ति ॥ अयं भावः । 'पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु' इत्यत्र प्राण्यङ्गस्यैव हि पादस्य ग्रहणं तस्यैवाज्यातिभिर्गतिवचनैः संबन्धसंभवात् । तथा च 'पद्यति-' इत्यादावपि तस्यैवानुवृत्तिः । इह तु पणमाषाभ्यां साहचर्यात्परिमाणवाचिनो ग्रहणमिति ॥—**पक्षे ठञि**ति ॥ यद्यपि शाण उन्मानम् । तथापि 'आर्हात्-' इति सूत्रे परिमाणग्रहणेन परिमीयते परिच्छिद्यते अनेनेति योगवृत्त्या परिच्छेदकमात्रं गृह्यते इति वादिनां मते अस्यापि पर्युदासाट्ठगभावे ठञिति भावः ॥ मुख्यमते तु ठगेव बोध्यः ॥ 'शाणाद्वा' इति सूत्रे **'शताच्चेति वक्तव्यं,'** पूर्वेण नित्यं प्राप्ते विकल्पार्थम् ॥ एवं च पूर्वसूत्रे शतग्रहणमकृत्वा शतशाणाभ्यां वेत्येव वक्तुं युक्तमित्याहुः ॥ अध्यर्धशत्यम् । अध्यर्धशतम् । पञ्चशत्यम् । पञ्चशतम् । यदभावे संख्यालक्षणस्य कनो लुक् । 'शताच्च ठन्यतौ' इति तु न प्रवर्तते, तत्रासमासग्रहणस्यानुवर्तनात् ॥—**द्वित्रिपूर्वादण् च** ॥ वार्तिकमिदं वृत्तिकृता सूत्रेषु प्रक्षिप्तम् ॥ भाष्यादिप्रामाण्याच्छतग्रहणमिह न संबध्यत इत्याशयेनाह—**शाणादित्येवे**ति ॥ न्यासकृता त्वण्विधायके वार्तिके सूत्रत्वभ्रमेण व्याख्यातम्—'शतशाणाभ्यां वा' इति सूत्रयितव्ये 'पणपाद-' इति पूर्वसूत्रे शतग्रहणं क्रियते तस्येदं फलं शतशब्दः स्वरितत्वेनानुवर्तमानोऽपि 'शाणाद्वा' इत्यत्रैव संबध्यते, तदुत्तरसूत्रे 'द्वित्रिपूर्वादण् च' इत्यत्र तु न संबध्यते, तेन शतशब्दादण् न—इति ॥ तदिदं सामर्थ्यवर्णनमण्विधायकं यदि सूत्रं स्यात् तदा संगच्छते नान्यथेत्यास्तां तावत् ॥—**त्रैरूप्यमि**ति । तदेतद्दर्शयति—**द्वैशाणमि**त्यादिना । अण्येकं, ठञो लुकि द्वितीयं, यति तृतीयम् ॥ —**ठञादयस्त्रयोदशे**ति ॥ ननु एकादशैव प्रत्ययाः प्रकृताः सूत्रभेदेन विहितत्वाद्यत्प्रत्ययस्य द्विर्गणने तु द्वादशेति

१ ईकन्निति—दीर्घोच्चारणं खारीशब्दस्य स्वपर्यायपुंलिङ्गखारशब्दप्रकृतिकत्वे पुंवत्त्वेनेष्टासिद्धेरिति भावः ।

भक्तयोऽर्थाश्चाकाङ्क्षितास्त इदानीमुच्यन्ते । **तेन क्रीतम्** ।५।१।३७। ठञ्, गोपुच्छेन क्रीतं गौपुच्छिकम् । साप्ततिकम् । प्रास्थिकम् । ठक् । नैष्किकम् । **इद्गोण्याः** ।१।२।५०। गोण्या इत्स्यात्तद्धितलुकि । लुकोऽपवादः । पञ्चभिर्गोणीभिः क्रीतः पटः पञ्चगोणिः । **तस्य निमित्तं संयोगोत्पातौ** ।५।१।३८। संयोगः संबन्धः । उत्पातः शुभाशुभसूचकः । शतिकः शत्यो वा धनपतिसंयोगः । शतिकं शत्यं वा दक्षिणाक्षिस्पन्दनम् । शतस्य निमित्तमित्यर्थः ॥ ❀ **वातपित्तश्लेष्मभ्यः शमनकोपनयोरुपसंख्यानम्** ॥ वातस्य शमनं कोपनं वा वातिकम् । पैत्तिकम् । श्लैष्मिकम् ॥ ❀ **सन्निपाताच्चेति वक्तव्यम्** ॥ सान्निपातिकम् । **गोद्व्यचोऽसंख्यापरिमाणाश्वादेर्यत्** ।५।१।३९। गोर्निमित्तं संयोग उत्पातो वा गव्यः, । द्व्यचः, धन्यः । यशस्यः । स्वर्ग्यः । गोद्व्यचः किम् । विजयस्य वैजयिकः । असंख्येत्यादि किम् । पञ्चानां पञ्चकम् । साप्तकम् । प्रास्थिकम् । खारीकम् । अश्वादि. आश्विकम् । आश्मिकम् ॥ ❀ **ब्रह्मवर्चसादुपसंख्यानम्** ॥ ब्रह्मवर्चस्यम् । **पुत्राच्छ च** ।५।१।४०। चाद्यत् । पुत्रीयः । पुत्र्यः । **सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणञौ** ।५।१।४१। सर्वभूमेर्निमित्तं संयोग उत्पातो वा सार्वभौमः । पार्थिवः । सर्वभूमिशब्दोऽनुशतिकादिषु पठ्यते । **तस्येश्वरः** ।५।१।४२। **तत्र विदित इति च** ।५।१।४३। सर्वभूमेरीश्वरः सर्वभूमौ विदितो वा सार्वभौमः पार्थिवः । **लोकसर्वलोकाट्ठञ्** ।५।१।४४। तत्र विदित इत्यर्थे । लौकिकः । अनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः । सार्वलौकिकः । **तस्य वापः** ।५।१।४५। उप्यते अस्मिन्निति वापः क्षेत्रम् । प्रस्थस्य वापः प्रास्थिकम् । द्रौणिकम् । खारीकम् । **पात्रात् ष्ठन्** ।५।१।४६। पात्रस्य वापः क्षेत्रं पात्रिकम् । पात्रिकी क्षेत्रभक्तिः । **तदस्मिन्वृद्ध्यायलाभशुल्कोपदा दीयते** ।५।१।४७। वृद्धिर्दीयत इत्यादि क्रमेण प्रत्येकं सबन्धादेकवचनम् । पञ्चास्मिन् वृद्धिः आयः लाभः शुल्क उपदा वा दीयते पञ्चकः । शतिकः । शत्यः । साहस्रः । उत्तमर्णेन मूलातिरिक्तं ग्राह्यं वृद्धिः । ग्रामादिषु स्वामिग्राह्यो भाग आयः । विक्रेत्रा मूल्यादधिकं ग्राह्यं लाभः । रक्षानिर्वेशो राजभागः शुल्कः । उत्कोच उपदा ॥ ❀ **चतुर्थ्यर्थ उपसंख्यानम्** ॥ पञ्चास्मै वृद्ध्यादि-

---

त्रयोदशेत्येतद्दुरुपपादमेव । न च 'शूर्पादञन्यतरस्याम्' इत्यन्यतरस्यांग्रहणलभ्यठञमादाय त्रयोदशत्वं सूपपादमिति वाच्यम् । तुल्यन्यायेन 'शाणाद्वा' इति सूत्रलभ्ययठञोर्ग्रहणेन पञ्चदशत्वप्रसङ्गात् । नापि सूत्रोपात्तैर्द्वादशभिः सह 'द्वित्रिपूर्वादण् च' इति वार्तिकोपात्ताण्प्रत्ययस्य गणनेन निर्वाहः । उक्तरीत्या 'कंसाट्टिठन्' इति सूत्रे 'अर्धाच्चेति वक्तव्यं' 'कार्षापणाट्टिठन् वक्तव्यः' इत्यादिवार्तिकोक्तटिठन्प्रत्ययस्यापि ग्रहणप्रसङ्गादिति चेत् । अत्राहुः । 'कंसाट्टिठन्' इति सूत्रस्थ एव टिठन् अर्धकार्षापणशब्दाभ्यां परामृष्ट इति न भिद्यते । 'द्वित्रिपूर्वादण् च' इति वार्तिकस्थोऽण् तु भिद्यते, 'शतमानविंशतिक–' इत्यणो दूरस्थत्वेन परामर्ष्टुमशक्यत्वादिति ॥—**तेन क्रीतम्** ॥ तेनेति तृतीयान्तात्क्रीतार्थे यथाविहितं प्रत्ययाः स्युः ॥—**ठञिति** । 'आर्हात्' इति सूत्रे 'अगोपुच्छ–' इत्यादिपर्युदासाट्ठगभावे गोपुच्छसप्ततिप्रस्थेभ्यष्ठञ् भवतीत्यर्थः ॥ ननु देवदत्तेन क्रीतं पाणिना क्रीतं संतोषेन क्रीतमित्यादावतिप्रसङ्ग इति चेत् । अत्राहुः । करणे तृतीयैवेह समर्थविभक्तिः, सापि मूल्यद्रव्यसमर्पकाच्छब्दादुत्पन्ना, न त्वन्यापि, अन्यत्र त्वनभिधानान्न प्रत्ययः ॥ एतच्च 'तद्धिताः' इति महासंज्ञाकरणाल्लभ्यते तेभ्यः प्रयोगेभ्यो हिता इति व्याख्यानादिति ॥—**लुकोऽपवाद** इति ॥ 'लुक्तद्धितलुकि' इति प्राप्तस्य स्त्रीप्रत्ययस्य । लुकोऽपवाद इत्यर्थः ॥—**पञ्चकमिति** ॥ संख्यालक्षणः कन् ॥—**आश्मिकमिति** । अश्मनो निमित्तमित्यर्थे ठक् 'नस्तद्धित' इति टिलोपः ॥—**पुत्राच्छ च** ॥ 'गोद्व्यचः' इति नित्यं यति प्राप्ते वचनम् ॥ कथं पुत्रीयः क्रतुरिति । नहि क्रतुः संयोगो नाप्युत्पात इति चेत् ॥ अत्राह हरदत्तः । संयुज्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या क्रतुरपि संयोग एव, यागकरणेन हि पुरुषः फलेन संयुज्यते अतो यागादिरपि संयोगो, न केवलं संबन्ध एवेत्याग्रह इति ॥—**सर्वभूमि**—॥ आभ्यां यथासंख्यमणञौ स्तः ॥—**तस्येश्वरः** ॥ 'तस्य निमित्तम्–' इत्यतोऽनुवृत्त्यैव सिद्धे पुनः 'तस्य' इति निर्देशो निमित्तरूपप्रत्ययार्थस्य निवृत्तये । अन्यथा हि संयोगोत्पाताविवेश्वरोऽपि प्रत्ययार्थस्य विशेषणं संभाव्येत ॥—**तत्र विदित इति च** ॥ योगविभाग उत्तरार्थो यथासंख्यनिवृत्त्यर्थश्च ॥—**तस्य वापः** ॥ 'तस्य' इति वापापेक्षया कर्मणि षष्ठीत्याह—**प्रस्थस्येति** । कर्तरि षष्ठ्यां तु देवदत्तस्य वापः क्षेत्रमित्यादौ स्यादिति भावः ॥—**खारीकमिति** । 'खार्या ईकन्' ॥—**तदस्मिन्**—॥ प्रथमासमर्थात् 'अस्मिन्' इति सप्तम्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । शुल्कग्रहणं प्रपञ्चार्थं, तस्याप्यायविशेषत्वात् । तथा च 'ठगायस्थानेभ्यः' इति ठग् भवति शौल्कशालिक इति हरदत्तः ॥—**उपदा दीयत** इति ॥ जसः सस्य रुत्वे यत्वे च यलोपः ॥—**साहस्र** इति । 'शतमान–' इत्यादिनाण् ॥—**रक्षानिर्वेश**

---

१ क्रीतमिति—क्रयो नाम द्रव्यदानपूर्वकं वस्त्वन्तरग्रहणम् । २ प्रत्येकमिति—एकैककर्मकदानाधिकरणेऽपि प्रयोगस्येष्टत्वात्, द्वन्द्वस्तु सौत्रत्वात्साधुरिति भावः ।

दीयते पञ्चको देवदत्तः । सप्तमब्राह्मणे दानमितिवदधिकरणत्वविवक्षा वा । **पूरणार्धाट्ठन्** ।५।१।४८। यथाक्रमं ठक्टिठनोरपवादः । द्वितीयो वृद्ध्यादिरस्मिन् दीयते द्वितीयिकः । तृतीयिकः । अर्धिकः । अर्धशब्दो रूपकस्यार्धे रूढः । **भागाद्यच्च** ।५।१।४९। चाट्ठन् । भागशब्दोऽपि रूपकस्यार्धे रूढः । भागो वृद्ध्यादिरस्मिन् दीयते भाग्यं भागिकं शतम् । भाग्या भागिका विंशतिः । **तद्धरति वहत्यावहति भाराद्वंशादिभ्यः** ।५।१।५०। वंशादिभ्यः परो यो भारशब्दस्तदन्तं यत्प्रातिपदिकं तत्प्रकृतिकाद्द्वितीयान्तादित्यर्थः । वंशभारं हरति वहत्यावहति वा वांशभारिकः । ऐक्षुभारिकः । भाराद्वंशादिभ्य इत्यस्य व्याख्यान्तरं भारभूतेभ्यो वंशादिभ्य इति । भारभूतान्वंशान् हरति वांशिकः । ऐक्षुकः । **वस्नद्रव्याभ्यां ठन्कनौ** ।५।१।५१। यथासंख्यं स्तः । वस्नं हरति वहत्यावहति वा वस्निकः । द्रव्यकः । **संभवत्यवहरति पचति** ।५।१।५२। प्रस्थं संभवति प्रास्थिकः कटाहः । प्रस्थं स्वस्मिन्समावेशयतीत्यर्थः । प्रास्थिकी ब्राह्मणी । प्रस्थमवहरति पचति वेत्यर्थः ॥ **तत्पचतीति द्रोणादण् च** ॥ चाट्ठञ् । द्रोणं पचतीति द्रौणी । द्रौणिकी । **आढकाचितपात्रात्खोऽन्यतरस्याम्** ।५।१।५३। पक्षे ठञ् । आढकं संभवति अवहरति पचति वा आढकीना । आढकिकी । आचितीना आचितिकी । पात्रीणा । पात्रिकी । **द्विगोः ष्ठंश्च** ।५।१।५४। आढकाचितपात्रादित्येव । आढकाद्यन्ताद्द्विगोः संभवत्यादिष्वर्थेषु ठन्खौ वा स्तः । पक्षे ठञ् तस्याध्यर्धेति लुक् । षित्वान्ङीप् । द्व्याढकिकी । द्व्याढकीना । द्विगोरिति ङीप् । द्व्याढकी । द्व्याचितिकी । द्व्याचितीना । अपरिमाणेति ङीप्निषेधात् । द्व्याचिता । द्विपात्रिकी । द्विपात्रीणा । द्विपात्री । **कुलिजाल्लुक्खौ च** ।५।१।५५। कुलिजान्ताद्द्विगोः संभवत्यादिष्वर्थेषु लुक्खौ वा स्तः । चात् ष्ठंश्च । लुगभावे[1] ठञः श्रवणम् । द्विकुलिजी । द्वैकुलिजिकी । द्विकुलिजीना । द्विकुलिजिकी । **सोऽस्यांऽशवस्नभृतयः** ।५।१।५६। अंशो भागः । वस्नं मूल्यम् । भृतिर्वेतनम् । पञ्च अंशो वस्नो भृतिर्वास्य पञ्चकः । **तदस्य[2] परिमाणम्** ।५।१।५७। प्रस्थं परिमाणमस्य प्रास्थिको राशिः । **संख्यायाः संज्ञासङ्घसूत्राध्ययनेषु** ।५।१।५८। पूर्वसूत्रमनुवर्तते । तत्र संज्ञायां स्वार्थे प्रत्ययो वाच्यः । यद्वा द्व्येकयोरितिवत्संख्यामात्रवृत्तेः परिमाणिनि प्रत्ययः । पञ्चैव पञ्चकाः शकुनयः । पञ्च परिमाणमेषामिति वा । सङ्घे पञ्चकः । सूत्रे अष्टकं पाणिनीयम् । सङ्घशब्दस्य प्राणिसमूहे रूढत्वात्सूत्रं पृथगुपात्तम् । पञ्चकमध्ययनम् ॥ **स्तोमे डविधिः** ॥ पञ्चदश मन्त्राः परिमाणमस्य पञ्चदशः । सप्तदशः । एकविंशः ।

इति । निर्वेशो भृतिः । रक्षानिमित्तको निर्वेशः । संबन्धषष्ठ्या समासः ॥—**सप्तमि**त्यादि । एवं च संप्रदानस्यैवाधिकरणत्वविवक्षयेष्टसिद्धौ उपसंख्यानं नादर्तव्यमिति भावः ॥—**पूरणार्धाट्ठन्** ॥ पूर्यतेऽनेनेति पूरणोऽर्थस्तद्वाचिनोऽर्धशब्दाच्च ठन् स्यात् ॥—**अर्धिकमि**ति । 'अर्धाच्चेति वक्तव्यम्' इति टिठन् प्राप्तः, सति च तस्मिन् स्त्रियां ङीप् स्यात् । इष्यते तु टाप् ॥—**रूपकस्ये**ति ॥ रूपकं कार्षापणम् ॥—**रूढ** इति । तथा च भगवद्व्यसापेक्षत्वेनासामर्थ्यमिह नोद्भावनीयमिति भावः ॥—**भारभूतेभ्यो वंशादिभ्य** इति ॥ ननु वंशादयः शब्दास्ते कथं भारभूता इत्यत आह—**भारभूताँनि**ति ॥ भारशब्दोऽर्थद्वारा वंशादीनां विशेषणमिति भावः ॥ 'भारेभ्यः' इति वक्तव्ये प्रत्येकं संबन्धविवक्षया सूत्रे 'भारात्' इति निर्देशः ॥—**वस्निक** इति ॥ वस्नं मूल्यम् ॥—**संभवत्यवहर**ति ॥ आधारप्रमाणादाधेयप्रमाणस्य यदनाधिक्यं तदुपसर्जनं धारणं संभवतेरर्थः । तेन सकर्मकत्वात्तदिति द्वितीयान्तानुवृत्तिर्न विरुध्यते तदाह—**प्रस्थं स्वस्मिन्नि**ति ॥—**प्रास्थिकी**ति । ठञन्तत्वान्ङीप् ॥ अवहरतीत्येतद्व्याचष्टे—**उपसंहरती**ति ॥—**तत्पचती**ति ॥ वार्तिकेऽस्मिन्पचतिग्रहणं संभवत्यवहरतिनिवृत्त्यर्थम् । द्रोणपरिमिते व्रीह्यादौ द्रोणशब्दो लाक्षणिकः ॥—**पक्षे ठञि**ति ॥ आढकादीनां परिमाणत्वाट्ठञ्नेति भावः ॥—**द्विगोः ष्ठंश्च** ॥ ष्ठनिति छेदः तदाह—**षित्त्वादि**ति ॥—**द्व्याढकिकी**ति । 'न य्वाभ्याम्–' इत्यैजागमो न शङ्क्यः, वृद्धिनिषेधसंनियोगेन तद्विधानाद्वृद्धेश्च प्राप्त्यभावात् ॥—**अपरिमाणे**ति । आचितस्य परिमाणत्वेऽपि तस्मिन् सूत्रे विशिष्यग्रहणादिति भावः ॥—**द्वैकुलिजिकी**ति ॥ 'असंज्ञाशाणयोः' इत्यत्र कुलिजशब्दोऽपि इष्यते, तेनोत्तरपदवृद्धिर्नेत्याहुः ॥—**तदस्य परिमाणम्** ॥ इह परिमाणशब्देन परिच्छेदकमात्रं गृह्यते, न तु सर्वतोमानमेव, उत्तरसूत्रे संख्यायाः परिमाणेन विशेषणात् । षष्टिजीवितं परिमाणमस्य षाष्टिकः 'सोऽस्य' इति वर्तमाने पुनः 'तदस्य' इति ग्रहणात् 'द्वे षष्टी जीवितं परिमाणमस्य द्विषाष्टिकस्त्रिषाष्टिकः' इत्यादौ 'अध्यर्ध–' इति लुङ्न भवति । स्पष्टं चेदं काशिकादौ ॥—**पूर्वसूत्रमि**ति । तेन पञ्च गावः परिमाणमस्य पञ्चको गोसंघ इत्यादि सिध्यति । यदा तु प्रकृत्यर्थस्यैव परिच्छेदिका संख्या पञ्च गावोऽस्य संघस्येति, तदा तु प्रत्ययो न भवति, परिमाणस्य प्रत्ययार्थत्वाभावात् । एतच्च 'आर्हादगोपुच्छ–' इति कैयटे स्पष्टम् ॥ स्वार्थे उदाहरति—**पञ्चैवे**ति ॥—**स्तोमे डविधिरि**ति । डित्करणमेकविंश इत्यत्र टिलोपार्थम् । त्रयस्त्रिंशादौ टिलोपार्थं च ॥—**पञ्चदश मन्त्रा** इति । 'साम्ना स्तुवीत' 'एकं

---

१ लुगभावे इति—अन्यतरस्यांग्रहणमनुवर्तते इति वृत्त्यनुरोधेनेदम् । वस्तुतस्तु तदत्र नानुवर्तते, पुनः खग्रहणात् ।
२ तदस्येति—सोऽस्येत्यनुवर्तमाने तदस्येति स्पष्टार्थम् ।

सोमयागेषु च्छन्दोगैः क्रियमाणा पृष्ठ्यादिसंज्ञिका स्तुतिः स्तोमः । ॥ पङ्क्तिविंशतित्रिंशच्चत्वारिंशत्पञ्चाशत्षष्टिसप्तत्यशीतिनवतिशतम् ।५।१।५९। एते रूढिशब्दा निपात्यन्ते । ॥ पञ्चद्दशतौ वर्गे वा ।५।१।६०। पञ्च परिमाणमस्य पञ्चद्वर्गः । दशत् । पक्षे पञ्चकः । दशकः । ॥ त्रिंशच्चत्वारिंशतोर्ब्राह्मणे संज्ञायां डण् ।५।१।६२। त्रिंशदध्यायाः परिमाणमेषां ब्राह्मणानां त्रैंशानि । चात्वारिंशानि ब्राह्मणानि । ॥ तदर्हति ।५।१।६३। लब्धुं योग्यो भवतीत्यर्थे द्वितीयान्ताट्ठञादयः स्युः । श्वेतच्छत्रमर्हति श्वैतच्छत्रिकः । ॥ छेदादिभ्यो नित्यम् ।५।१।६४। नित्यमाभीक्ष्ण्यम् । छेदं नित्यमर्हति च्छैदिको वेतसः । छिन्नप्ररूढत्वात् । (ग) विराग विरङ्गं च ॥ विरागं नित्यमर्हति वैरङ्गिकः । ॥ शीर्षच्छेदाद्यच्च ।५।१।६५। शीर्षच्छेदं नित्यमर्हति शीर्षच्छेद्यः । शैर्षच्छेदिकः । यद्ठकोः संनियोगेन शिरसः शीर्षभावो निपात्यते । ॥ दण्डादिभ्यो यत् ।५।१।६६। एभ्यो यत् स्यात् । दण्डमर्हति दण्ड्यः । अर्घ्यः । वध्यः । ॥ पात्राद् घंश्च ।५।१।६८। चाद्यत् तदर्हतीत्यर्थे । पात्रियः । पात्र्यः । ॥ कडङ्करदक्षिणाच्छ च ।५।१।६९। चाद्यत् । कडं करोतीति विग्रहे अतएव निपातनात् खच् । कडङ्करं माषमुद्गादिकाष्ठमर्हतीति कडङ्करीयो गौः ।

सामतृचे क्रियते' इति हि श्रुतिः । तत्र तृचस्य आवृत्त्या पञ्चदशमन्त्राः । सप्तदशे स्तोमे अम्नाता ऋचः सप्तकृत्व आवृत्तिः । प्रथममध्यमयोस्तु पञ्चकृत्व एव । एकविंशे स्तोमे तु तृचस्य सप्तकृत्व आवृत्तिरिति ज्ञेयम् ॥—छन्दोगैरिति । सामगैरित्यर्थः ॥—पङ्क्तिविंशति—॥ 'तदस्य परिमाणम्' इति वर्तते ॥ पञ्चन्शब्दस्य टिलोपः, तिप्रत्ययः, 'चोः कुः' इति कुत्वम् । पञ्च पदानि परिमाणमस्य पङ्क्तिश्छन्द इति काशिका ॥ पदशब्दोऽत्र पादपर्याय इति हरदत्तः ॥—रूढिशब्दा इति । तथा चात्र नावयवार्थेऽभिनिवेष्टव्यम् । पङ्क्तिशब्दो हि नानार्थः । अस्ति क्रमसंनिवेशे ब्राह्मणपङ्क्तिः पिपीलिकापङ्क्तिरिति । अस्ति च दशसंख्यायां पङ्क्तिरथ इति । दशरथ इत्यर्थः । अस्ति हि छन्दोविशेषे यस्य पञ्चाक्षराः पञ्चपादाः । तथा च छन्दोविशेषे एवावयवार्थो नान्यत्रेति बोध्यम् ॥ द्वयोर्दशतोर्विन्भावः शतिश्च प्रत्ययः अपदत्वं च । द्वौ दशतौ परिमाणमस्य विंशतिः । अपदत्वनिपातनान्नकारस्यानुस्वारः ॥ केचित्तु विन्भावमुक्त्वा अपदत्वं चेति न पठन्ति ॥ त्रयाणां दशतां त्रिन्भावः शच्च प्रत्ययः । मतान्तरे तु त्रिंभावः ॥ त्रयो दशतः परिमाणमस्य त्रिंशत् ॥ एवं चतुर्णां चत्वा पञ्चानां पञ्चा । आभ्यामपि शत्प्रत्ययः ॥ षण्णां दशतां षष्, तिश्च प्रत्ययः अपदत्वं च, षड् दशतः परिमाणमस्य षष्टिः ॥ ततस्त्रिभ्योऽपि तिप्रत्यय एव । सप्तानां दशतां सप्त, अष्टानां दशतामशी, नवानां दशतां नव, दशानां दशतां शभावः तश्च प्रत्ययः । दश दशतः परिमाणमस्य शतम् ॥—पञ्चद्दशतौ—॥ इमौ डत्यन्तत्वेन निपात्येते वर्गेऽभिधेये । 'तदस्य परिमाणम्' इत्यनुवर्तत एव ॥—दशदिति । दश परिमाणमस्य ॥—पक्षे इति । वाग्रहणात् 'संख्यायाः' इति कनपि भवतीति भावः ॥—त्रिंशच्चत्वारिंशतोः—॥ व्यत्ययेन पञ्चम्यर्थे षष्ठीद्विवचनम् । 'चत्वारिंशतो ब्राह्मणे' इति पाठे तु समाहारद्वन्द्वात्पञ्चम्येकवचनम् ॥ इह 'ब्राह्मणसंज्ञायाम्' इति षष्ठीसमासेन निर्देष्टुमुचितम् । तथा हि सति 'ब्राह्मणस्य चेत्संज्ञा' इति स्फुटीभवति । अन्यथा तु यस्य कस्यचित्संज्ञायां ब्राह्मणस्थे च प्रयोगे इत्यनिष्टोऽर्थः संभाव्येत । ततश्च मन्त्रे भाषायां च डण् न सिध्येत् । इष्यते च सः । तस्मादिष्टानुरोधेन षष्ठ्यर्थे सप्तमीति व्याख्येयम् ॥ 'ब्राह्मणेऽभिधेये' इति तु काशिकायां व्याख्यातम् ॥—ठञादय इति ॥ ठञ उदाहरणं तु प्रस्थमर्हति प्रास्थिकः, द्रौणिकः इत्याद्यूह्यम् । आदिशब्दग्राह्यस्य ढक उदाहरणमाह—श्वैतच्छत्रिकमिति । एवं खारीकः शत्यः शतिकः साहस्र इत्यादीन्युदाहर्तव्यानि ॥ —छेदादिभ्यो—॥ नित्यग्रहणमिह 'नित्यं क्रीडाजीविकयोः' इत्यत्रेव महाविभाषया प्राप्तस्य वाक्यस्य निवृत्त्यर्थं न भवति, आरम्भसामर्थ्यादेव तस्मिन्वृत्तिसिद्धेः । किं तु प्रत्ययार्थविशेषणमिति ध्वनयति—छेदं नित्यमर्हतीति । भाष्ये तु नित्यग्रहणं प्रत्याख्यातं सूत्रमेव मास्त्विति तदाशय इति मनोरमा ॥ अयं भावः । नित्यग्रहणमिह प्रत्ययार्थविशेषणं न भवति । नित्यं छेदमर्हतीत्यस्यासंभवात् । न हि कश्चित्पदार्थो नित्यं छेदमर्हति । योऽपि वेतसादिरर्धच्छिन्नः प्ररोहति, सोऽपि न नित्यं छेदमर्हति । कालान्तर एव तस्य च्छेदप्रवर्तनात् । न चात्र नित्यग्रहणत्यागेऽपि च्छेदमर्हतीत्यादिविग्रहवाक्यनिवृत्तये सूत्रस्यावश्यकत्वात्तत्प्रत्याख्यानं न युज्यत इति शङ्क्यम् । विग्रहवाक्यस्य भाष्यादिसंमतत्वादिति दिक् ॥ छेद भेद द्रोह दोषेत्याद्यश्छेदादयः । गणसूत्रमाह—विरागेति ॥—दण्डादिभ्यः—॥ पूर्वसूत्राद्यनुवर्तत इत्याह—यत्स्यादिति । केचित्तु 'दण्डादिभ्यो यः' इति पठन्ति ॥ स चापपाठ एव भाष्यादिविरोधादित्याहुः ॥ तथा हि 'अचो यत्' इति सूत्रे भाष्ये उक्तं 'हनो वा यत् वधादेशश्च' वध्यः घात्यः 'तद्धितो वा' । वधमर्हति वध्य इति ॥ यदि चेह यद्विधीयेत तदैवैतदुपपद्यते पक्षद्वयेऽपि 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वात् । यदि त्वत्र यो विधीयेत तदा स्वरो भिद्येत ॥ मनोरमायां तु 'क्यब्विधौ 'हनो वा वधस्तद्धितो वा' इति भाष्यम् । यदि चेह यद्विधीयेत, तदैव तदुपपद्यते । क्यप्याद्युदात्तत्वं सत्यपि तद्धिते 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वमित्यादि स्थितम् ॥—कडंकरदक्षिणाच्छ च ॥ 'कडंगर-' इति पाठस्तूपेक्ष्य इति ध्वनयति —कडं करोतीति । 'कड मदे' कडतीति कडः ॥—माषमुद्गादिकाष्ठमिति । अमरश्चाह 'कडंकरो बुसं क्लीबम्'

---

१ पङ्क्तिविंशतीति—अत्र विंशत्याद्याः संख्यायां संख्येये चैकवचनान्ताः, तेन विंशतिर्गवामित्यादि सिद्धम् ।

कडङ्कर्यः । दक्षिणामर्हतीति दक्षिणीयः । दक्षिण्यः । **स्थालीबिलात्** ।५।१।७०। स्थालीबिलमर्हन्ति स्थालीबिलीयास्तण्डुलाः । स्थालीबिल्याः । पाकयोग्या इत्यर्थः । **यज्ञर्त्विग्भ्यां घखञौ** ।५।१।७१। यथासंख्यं स्तः । यज्ञमृत्विजं चाऽर्हति यज्ञियः । आर्त्विजीनो यजमानः ॥ ॐ **यज्ञर्त्विग्भ्यां तत्कर्मार्हतीत्युपसंख्यानम्** ॥ यज्ञियो देशः । आर्त्विजीन ऋत्विक् ॥ **आर्हीयाणां ठगादीनां द्वादशानां पूर्णोऽवधिः** ॥

तद्धितेषु ठञधिकारे कालाधिकारः ॥

अतः परं ठञेव । **पारायणतुरायणचान्द्रायणं वर्तयति** ।५।१।७२। पारायणं वर्तयति पारायणिकश्छात्रः । तुरायणं यज्ञविशेषः, तं वर्तयति तौरायणिको यजमानः । चान्द्रायणिकः । **संशयमापन्नः** ।५।१।७३। संशयविषयीभूतोऽर्थः सांशयिकः । **योजनं गच्छति** ।५।१।७४। यौजनिकः ॥ ॐ **क्रोशशतयोजनशतयोरुपसंख्यानम्** ॥ क्रोशशतं गच्छति क्रौशशतिकः । यौजनशतिकः ॥ ॐ **ततोऽभिगमनमर्हतीति च वक्तव्यम्** ॥ क्रोशशतादभिगमनमर्हतीति क्रौशशतिको भिक्षुः । यौजनशतिक आचार्यः । **पथः ष्कन्** ।५।१।७५। षो ङीषर्थः । पन्थानं गच्छति पथिकः । पथिकी । **पन्थो[1] ण नित्यम्** ।५।१।७६। पन्थानं नित्यं गच्छति पान्थः । पान्था । **उत्तरपथेनाहृतं च** ।५।१।७७। उत्तरपथेनाहृतं औत्तरपथिकम् । उत्तरपथेन गच्छति औत्तरपथिकः ॥ ॐ **आहृतप्रकरणे वारिजङ्गलस्थलकान्तारपूर्वादुपसंख्यानम्** । वारिपथिकम् । **कालात्[2]** ।५।१।७८। व्युष्टादिभ्योऽणित्यतः प्रागधिकारोऽयम् । **तेन निर्वृत्तम्** ।५।१।७९। अह्ना निर्वृत्तमाह्निकम् । **तमधीष्टो भृतो भूतो भावी** ।५।१।८०। अधीष्टः सत्कृत्य व्यापारितः । भृतो वेतनेन क्रीतः । भूतः स्वसत्तया व्याप्तकालः । भावी तादृश एवानागतः । मासमधीष्टो मासिकोऽध्यापकः । मासं भृतो मासिकः कर्मकरः । मासं भूतो मासिको व्याधिः ।

इति ॥—**गौरिति** । 'नीवारपाकादिकडंकरीयैः' इति रघुः ॥—**स्थालीबिलात्** ॥ छयतावनुवर्तेते । अस्माच्छयतौ स्तः । ठकोऽपवादः ॥—**पाकयोग्या** इति । त्रिःफलीकृता इति यावत् ॥—**यज्ञं ऋत्विजं चार्हती**ति । अर्थसमर्थौ विद्वान् शास्त्रेणापर्युदस्त इत्यर्थः ॥ देशस्यानेवंविधत्वादुपसंख्यानम्—**यज्ञियो देश** इति । यज्ञानुष्ठाने योग्य इत्यर्थः ॥—**ऋत्विगि**ति । स तु ऋत्विक्त्वमर्हति, न तु ऋत्विजमिति सूत्रेण खञोऽप्राप्तावुपसंख्यानम् ॥ आर्हीयाणां ठगादीनां गतोऽवधिः ॥

पारायण—॥ आदित आरभ्य आन्तादविच्छेदेन वेदस्याध्ययनं पारायणम् । तच्च गुरुणा शिष्येण च निर्वर्त्यते, अन्यतरासंनिधौ अध्ययनक्रियाया अनिष्पादनात् । तथापि शिष्य एव प्रत्यय इष्यते न तु गुराविल्याकरे स्थितम् । तदाह—**छात्र** इति ॥—**यजमान** इति । यद्यपि पुरोडाशादिनिर्वर्तनेन ऋत्विगपि यज्ञं निर्वर्तयति, तथापि तत्र तौरायणिक इति न प्रयुज्यते, अनभिधानादिति भावः ॥ चान्द्रायणं तपोविशेषः ॥—**विषयीभूतोऽर्थ** इति ॥ 'स्थाणुर्वा पुरुषो वा' इति संशयविषयीभूते स्थाण्वादावेव प्रत्यय इष्यते, न तु संदेग्धरि' इति भावः ॥ कथं तर्हि 'सांशयिकः संशयापन्नमानसः' इति चेत् । अत्राहुः । संशयापन्नं मानसं यस्मिन्विषये स विषयः संशयापन्नमानस इति ॥—**ततोऽभिगमनमि**ति ॥ अत्र पञ्चम्यन्तात्प्रत्ययः ॥—**पन्थो—**॥ पथः पन्थ इत्ययमादेशः णश्च प्रत्ययः ॥ नित्यग्रहणमिह प्रत्ययार्थविशेषणं, न तु वाक्यनिवृत्त्यर्थमित्याशयेनाह—**नित्यं गच्छती**ति ॥ नित्यमिति किम् । पथिकः । भाष्ये तु नित्यग्रहणं प्रत्याख्यातम् । अयं हि भाष्याशयः । नित्यं पन्थानं गच्छतीत्यर्थोऽत्र यद्यपि संभवति, तथापि नात्रैवार्थे पान्थशब्दस्य प्रयोग इष्यते । कदाचिद्गच्छत्यपि तत्प्रयोगात् । न चैवमपि विग्रहवाक्यनिवृत्त्यर्थं नित्यग्रहणमस्त्विति शङ्क्यम् । शिष्टप्रयोगे विग्रहवाक्यस्य दर्शनादिति ॥—**उत्तरपथेन—**॥ चकारेण गच्छतीति प्रत्ययार्थः समुच्चीयते । तदाह—**उत्तरपथेन गच्छतीति** ॥—**वारिपथिकमि**ति । वारिपथेनाहृतमिति वा विग्रहः ॥—**कालात्**॥ स्वरूपग्रहणमिह न भवति, 'तमधीष्टो भृतो भूतो भावी' इत्यत्यन्तसंयोगे द्वितीयानिर्देशात् । 'मासाद्वयसि—' इत्यादौ मासादीनां काले विशेषणाच्च ॥—**तेन निर्वृत्तम्** ॥ तृतीयान्तात्कालवाचिनष्ठञ् स्यात् । तेनेति करणे तृतीया । चतुरर्थ्यन्तर्गते 'तेन निर्वृत्तम्' इत्यत्र तु कर्तरि तृतीयेति विशेषः । उभयत्राप्यन्तर्भावितण्यर्थाद्वृतेः कर्मणि क्तः ॥—**आह्निकमि**ति । 'अहष्टखोरेव' इति नियमात् 'नस्तद्धिते' इति टिलोपो न ॥—**मासाद्वयसि—**॥ खञो ञित्करणं स्वरार्थं पुंवद्भावप्रतिषेधार्थं च । मासीनाभार्यः ॥ अधीष्टादीनां चतुर्णामधिकारेऽपि सामर्थ्यात् भूत इत्येतदेव संबध्यते । न हि मासमधीष्टो भृतो वेत्याद्युक्तौ काचित्कालकृता शरीरावस्था गम्यत इत्याशयेनाह—**मासं भूत** इति । एतच्च वृत्तिपदम-

---

१ पन्थो ण इति—अणिति पाठस्तु 'छेदादिभ्यश्च' इतिसूत्रस्थभाष्यासंमतः । २ कालादिति—कालग्रहणे यथाकथंचिदपि कालबोधकस्य ग्रहणमिति 'तदस्य परिमाणम्' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । अतिप्रसङ्गस्त्वनभिधानान्न ।

मासं भावी मासिक उत्सवः । **मासाद्वयसि यत्खञौ** ।५।१।८१। मासं भूतो मास्यः । मासीनः । **द्विगोर्यप्** ।५।१।८२। मासाद्वयसीत्यनुवर्तते । द्वौ मासौ भूतो द्विमास्यः । **षण्मासाण्ण्यच्च** ।५।१।८३। वयसीत्येव । यबप्यनुवर्तते । चाट्ठञ् । षाण्मास्यः । षाण्मासिकः । **अवयसि ठंश्च** ।५।१।८४। चाण्ण्यत् । षाण्मासिको व्याधिः । षाण्मास्यः । **समायाः खः** ।५।१।८५। समामधीष्टो भृतो भूतो भावी वा समीनः । **द्विगोर्वा** ।५।१।८६। समायाः ख इत्येव । तेनपरिजय्येत्यतः प्राक्क्रिर्वृत्तादिषु पञ्चस्वर्थेषु प्रत्ययाः । द्विसमीनः । द्वैसमिकः । **रात्र्यहःसंवत्सराच्च** ।५।१।८७। द्विगोरित्येव । द्विरात्रीणः । द्वैरात्रिकः । द्व्यहीनः । द्वैयह्निकः । समासान्तविधेरनित्यत्वान्न टच् । द्विसंवत्सरीणः । **संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य च** ।७।३।१५। संख्याया उत्तरपदस्य वृद्धिः स्यात् ञिदादौ । द्विसांवत्सरिकः । द्वे षष्टी भृतो द्विषाष्टिकः । परिमाणान्तस्येत्येव सिद्धे संवत्सरग्रहणं परिमाणग्रहणे कालपरिमाणस्याग्रहणार्थम् । तेन द्वैसमिक इत्युत्तरपदवृद्धिर्न । **वर्षाल्लुक् च** ।५।१।८८। वर्षशब्दान्ताद्द्विगोर्वा खः । पक्षे ठञ् वा च लुक् । त्रीणि रूपाणि । द्विवर्षीणो व्याधिः । द्विवर्षः । **वर्षस्याभविष्यति** ।७।३।१६। उत्तरपदस्य वृद्धिः स्यात् । द्विवार्षिको मनुष्यः । भविष्यति तु द्वैवर्षिकः । अधीष्टभृतयोरभविष्यतीति प्रतिषेधो न गम्यते हि तत्र भविष्यत्ता न तु तद्धितार्थः । द्वे वर्षे अधीष्टो भृतो वा कर्म करिष्यतीति द्विवार्षिको मनुष्यः । **परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोः** ।७।३।१७। द्वौ कुडवौ प्रयोजनमस्य द्विकौडविकः । द्वाभ्यां सुवर्णाभ्यां क्रीतं द्विसौवर्णिकम् । द्विनैष्किकम् । असंज्ञेति किम् । पञ्च कलापाः परिमाणमस्य पाञ्चकलापिकम् । तद्धितान्तः संज्ञा । द्वैशाणम् । कुलिजशब्दमपि केचित्पठन्ति । द्वैकुलिजिकः । **चित्तवति नित्यम्** ।५।१।८९। वर्षशब्दान्ताद्द्विगोः प्रत्ययस्य नित्यं लुक् स्यात् चेतने प्रत्ययार्थे । द्विवर्षो दारकः । **षष्टिकाः षष्टिरात्रेण पच्यन्ते** ।५।१।९०। बहुवचनमतन्त्रम् । षष्टिको धान्यविशेषः । तृतीयान्तात्कन् रात्रशब्दलोपश्च निपात्यते । **तेन परिजय्यलभ्यकार्यसुकरम्** ।५।१।९३। मासेन परिजय्यो जेतुं शक्यो मासिको व्याधिः । मासेन लभ्यं कार्यं सुकरं वा मासिकम् । **तदस्य ब्रह्मचर्यम्** ।५।१।९४। द्वितीयान्तात्कालवाचिनोऽस्येत्यर्थे प्रत्ययः स्यात् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । मासं ब्रह्मचर्यस्य स मासिको ब्रह्मचारी । आर्धमासिकः । यद्वा प्रथमान्तादस्येत्यर्थे प्रत्ययः । मासोऽस्येति मासिकं ब्रह्मचर्यम् ॥ ❀ **महानाम्न्यादिभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्य उपसंख्यानम्** ॥ महानाम्न्यो नाम विदामघवन्नित्याद्या ऋचः । तासां ब्रह्मचर्यमस्य महानाम्निकः । हरदत्तस्तु भस्याढ इति पुंवद्भावान्माहानामिक इत्याह ॥ ❀ **चतुर्मासाण्ण्यो यज्ञे**

ज्ञयोः स्पष्टम् ॥—**मासीन** इति । बालकः ॥—**द्विगोर्यप्** ॥ प्राग्वतेः संख्यापूर्वपदानां तदन्तविधेरभ्युपगमात्पूर्वेण यत्खञोः प्राप्तयोर्यब् विधीयते ॥ पित्त्वादनुदात्तः । तेन 'द्विमास्यः' इत्यादौ 'इगन्तकाल–' इत्यादिना पूर्वपदप्रकृतिस्वरो न तिष्ठते ॥ 'यः' इत्युक्ते तु प्रत्ययस्योदात्तत्वादन्तोदात्तो द्विमास्यः स्यात्, सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वादिति भावः ॥—**यबप्यनुवर्तत** इति ॥ व्याख्यानमेवात्र शरणम् ॥ **समायाः खः** ॥ 'हायनोऽस्त्री शरत्समाः' इत्यमरः ॥—**समामधीष्ट** इत्यादि । अधीष्टादयश्चत्वारोऽर्था अत्राप्यनुवर्तन्त इति भावः ॥—**द्विगोर्वा** ॥ 'संख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहणमलुकि' इत्यभ्युपगमात्पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्पः ॥—**द्वैसमिक** इति । खेन मुक्ते पक्षे ठञिति भावः ॥—**द्वैयह्निक** इति ॥ 'टखोरेव' इति नियमादिह टिलोपो न । 'अल्लोपोऽनः' 'न य्वाभ्याम्–' इत्यैच् ॥ ननु 'तद्धितार्थ–' इति द्विगुसमासानन्तरं 'रात्र्यहःसंवत्सराच्च' इत्येवं बाधित्वा परत्वाट्टचा भाव्यं, न च महाविभाषया टचो विकल्प इति वाच्यम् । 'बृहतीजात्यन्ताः समासान्ताश्च' इति नित्येषु परिगणनादत आह—**समासान्तविधेरि**ति । यद्यपि टचि कृतेऽप्यह्नादेशे 'द्वैयह्निकः' इति रूपं सिध्यति, तथापि 'द्व्यहीनः' इति हि रूपं न सिध्यति' टचि सत्यह्नादेशे तस्य स्थानिवत्त्वात्, 'राजाहः–' इति समासान्तस्याहःशब्दान्तसमासग्रहणेनैव ग्रहणाच्च 'रात्र्यहःसंवत्सराच्च' इति खप्रत्यये कृतेऽपि द्व्यह्नीन इति रूपप्रसङ्गादित्याहुः ॥—**उत्तरपदवृद्धिर्ने**ति ॥ एतच्चोपलक्षणम् । 'द्विवर्षा' इत्यत्र 'द्विगोः' इति ङीप्न भवति । परिमाणपर्युदासेन पर्युदासाभावत् 'अपरिमाणबिस्ताचित–' इतीह निषेधप्रवृत्तेः । द्विवर्षं भृते 'तमधीष्टः–' इति ठञ् 'वर्षाल्लुग्' इति लुक् ॥ 'चित्तवति नित्यम्' इति नित्यं लुको वक्ष्यमाणत्वादचित्तवानिह प्रत्ययार्थ इति प्रत्युदाहरति—**द्विवर्षीणो व्याधिरि**ति ॥—**द्विवार्षिको मनुष्य** इति ॥ अत्र वदन्ति । मनुष्ये 'चित्तवति–' इति नित्यलुक्प्रसङ्गात् 'मनुष्यो मनुष्यसदृशः प्रतिमादिः' इति व्याख्याय स्थितस्य गतिः समर्थनीयेति ॥—**दारक** इति ॥ बालकः ॥—'परिजय्यः' इत्यस्य विवरणं 'जेतुं शक्यः' इति । 'क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे' इत्ययादेशः ॥—**महानाम्न्यो नामे**ति ॥ तथा चाभाषितपुंस्कत्वात्पुंवद्भावो नेति भावः ॥—**हरदत्तस्त्वि**ति । यौगिकोऽयं, न तु रूढ इति मन्यते ॥—**माहानामिक** इति । पुंवद्भावे कृते 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः ॥—**चतुर्मासा**दिति । मासशब्दस्य कालवाचित्वात्कालाधिकारे वार्तिकारम्भः । न च विशिष्टस्य कालवाचित्वाभावादिह संगतिर्दुर्निरूपेति शङ्क्यम् । 'प्राग्वतेः संख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहणम्' इत्यभ्युपगमादस्त्येव

---

१ षष्टिका इति—शालिविशेष एवायम्, न मुद्गेषु ।

तत्र भव इत्यर्थे ॥ चतुर्षु मासेषु भवन्ति चातुर्मास्यानि यज्ञकर्माणि ॥ ॐ संज्ञायामण् ॥ चतुर्षु मासेषु भवति चातुर्मासी आषाढी । अण्णन्तत्वान्ङीप् । ॐ तस्य च दक्षिणा यज्ञाख्येभ्यः ।५।१।९५। द्वादशाहस्य दक्षिणा द्वादशाहिकी । आख्याग्रहणादकालादपि । आग्निष्टोमिकी । वाजपेयिकी । ॐ तत्र च दीयते कार्यं भववत् । ५।१।९६। प्रावृषि दीयते कार्यं वा प्रावृषेण्यम् । शारदम् ॥ कालाऽधिकारस्य पूर्णोऽवधिः ॥

तद्धितेषु ठञधिकारः ॥

ॐ व्युष्टादिभ्योऽण् ।५।१।९७। व्युष्टे दीयते कार्यं वा वैयुष्टम् । व्युष्ट, तीर्थ, संग्राम, प्रवास इत्यादि । ॐ तेनयथाकथा च हस्ताभ्यां णयतौ ।५।१।९८। यथाकथाचेत्यव्ययसंघातात्तृतीयान्ताद्धस्तशब्दाच्च यथासंख्यं णयतौ स्तः ॥ ॐ अर्थाभ्यां तु यथासंख्यं नेष्यते ॥ यथाकथा च दीयते कार्यं वा याथाकथाचम् । अनादरेण देयं कार्यं वेत्यर्थः । हस्तेन दीयते कार्यं वा हस्त्यम् । ॐ संपादिनि ।५।१।९९। ठञ् । तेनेत्येव । कर्णवेष्टकाभ्यां संपादि कार्णवेष्टकिकं मुखम् । कर्णालंकाराभ्यामवश्यं शोभत इत्यर्थः । ॐ कर्मवेषाद्यत् ।५।१।१००। कर्मणा संपादि कर्मण्यं शौर्यम् । वेषेण संपादी वेष्यो नटः । वेषः कृत्रिम आकारः । ॐ तस्मै प्रभवति सन्तापादिभ्यः ।५।१।१०१। सन्तापाय प्रभवति सान्तापिकः । सांग्रामिकः । ॐ योगाद्यच्च ।५।१।१०२। चाट्ठञ् । योगाय प्रभवति योग्यः । यौगिकः । ॐ कर्मण उकञ् ।५।१।१०३। कर्मणे प्रभवति कार्मुकम् । ॐ समयस्तदस्य प्राप्तम् ।५।१।१०४। समयः प्राप्तोऽस्य सामयिकम् । ॐ ऋतोरण् ।५।१।१०५। ऋतुः प्राप्तोऽस्य आर्तवम् । ॐ कालाद्यत् । ५।१।१०७। कालः प्राप्तोऽस्य काल्यं शीतम् । ॐ प्रकृष्टे ठञ् ।५।१।१०८। कालादित्येव । तदस्येति च । प्रकृष्टो दीर्घः कालोऽस्येति कालिकं वैरम् । ॐ प्रयोजनम् ।५।१।१०९। तदस्येत्येव । इन्द्रमहः प्रयोजनमस्य ऐन्द्रमहिकम् । प्रयोजनं फलं कारणं च । ॐ विशाखाषाढादण्मन्थदण्डयोः ।५।१।११०। आभ्यामण् स्यात्प्रयोजनमित्यर्थे क्रमान्मन्थदण्डयोरर्थयोः । विशाखा प्रयोजनमस्य वैशाखो मन्थः । आषाढो दण्डः ॥ ॐ चूडादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ चूडा, चौडम् । श्रद्धा, श्राद्धम् । ॐ अनुप्रवचनादिभ्यश्छः ।५।१।१११। अनुप्रवचनं प्रयोजनमस्य अनुप्रवचनीयम् । ॐ समापनात्सपूर्वपदात् ।५।१।११२। व्याकरणसमापनं प्रयोजनमस्य व्याकरणसमापनीयम् । ॐ ऐकागारिकट् चौरे ।५।१।११३। एकमसहायमगारं प्रयोजनमस्य मुमुषिषोः स ऐकागारिकश्चौरः । ॐ आ-

---

संगतिरिति ॥—संज्ञायामणिति ॥ 'तत्र भवः' इत्यनेनैव सिद्धे पुनरण्विधिः 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इति लुङ्मा भूदित्येतदर्थमिदमत्रारब्धम् ॥ एवं चास्मिन् वार्तिके 'चतुर्मासात्' इत्यस्यानुवृत्तये पूर्ववार्तिकमत्रैवारब्धमित्यपि ज्ञेयम् ॥ चातुर्मासीति । कस्य संज्ञेत्याकाङ्क्षायामाह—आषाढीति । अषाढानक्षत्रयुक्ता पौर्णमासीत्यर्थः ॥—तस्य दक्षिणा—॥ षष्ठ्यन्तेभ्यो यज्ञाख्येभ्यो दक्षिणेत्यस्मिन्नर्थे ठञ् स्यात् ॥ कालाधिकारादेवेह द्वादशाहादिभ्यः सिद्धे आख्याग्रहणं व्यर्थमित्याशङ्क्य परिहरति—आख्याग्रहणादिति ॥—तत्र च—॥ कालवाचिनः सप्तम्यन्ताद्दीयते कार्यमित्येतयोरर्थयोर्भववत्प्रत्ययः स्यात् ॥ प्रावृषेण्यमिति । 'प्रावृष एण्यः' इति भवार्थे विहितः स इहाप्यतिदिश्यत इति भावः ॥ —शारदमिति । 'संधिवेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्योऽण्' ॥ ॥ कालाधिकारस्य पूर्णोवधिः ॥

व्युष्टादिभ्योऽण् ॥ व्युष्टशब्दः कालकाची दिवसमुखे वर्तते ॥—संपादिनि ॥ गुणोत्कर्षः संपत्तिः । 'आवश्यके णिनिः' इति वृत्तिकृत् । एवं वस्त्रयुगेन संपादि वास्त्रयुगिकं शरीरमित्यप्युदाहार्यम् । वस्त्रयुगेन अवश्यं शोभत इत्यर्थः ॥—तस्मै प्रभवति—॥ समर्थः शक्तः प्रभवतीत्युच्यते ॥—आर्तवमिति ॥ पुष्पमित्यादि विशेष्यं बोध्यम् ॥—काल्यमिति ॥ 'प्रत्यूषोऽहर्मुखं कल्यम्' इत्यमरः । तत्र प्रातःकाले काल्यशब्दस्य व्युत्पत्त्यन्तरं मृग्यम् ॥—प्रकृष्टे ठञ् ॥ प्रकृष्यते अयमिति प्रकृष्टः । कर्मणि क्तः । तेन च प्रकर्षेण कालो विशेष्यते इत्याह—दीर्घः काल इति । ठञ्ग्रहणं विस्पष्टार्थम् । अन्यथा अनन्तरस्य यतोऽनुवृत्तिराशङ्क्येत ॥—इन्द्रमह इति ॥ मह उत्सवः ॥—वैशाखो मन्थः । आषाढो दण्ड इति । विशाखाषाढशब्दौ रूढिरूपेण मन्थदण्डयोर्वर्तेते । तयोस्तु यथाकथंचिद्व्युत्पत्तिः क्रियत इति हरदत्तः ॥ विलोडनदण्डस्यैवाधारभूतः काष्ठविशेषो मन्थ इत्युच्यते ॥—अनुप्रवचना—॥ अनुप्रवचनं नाम ब्रह्मोदनमुच्यते ॥—सपूर्वपदादिति ॥ विद्यमानपूर्वपदादित्यर्थः ॥—ऐकागारिकट्—॥ टो ङीबर्थः । ऐकागारिकी ॥ किमर्थमिदमुच्यते यावता 'प्रयोजनम्' इत्येव ठञि सिद्धम् । सत्यम् । चौरे नियमार्थमावश्यकमिदं सूत्रम् ॥ अन्यथा एकागारं प्रयोजनं यस्य भिक्षोरित्यत्रापि स्यात् ॥ नन्वेवमपि 'एकागाराच्चौरे' इति ठञेव नियम्यतां किमैकागारिक इति निपातनेन

---

१ प्रावृषि दीयते इति—भाष्यमते दीयते इत्यस्य 'अग्निष्टोमे दीयते भक्तमाग्निष्टोमिकम्' इत्युदाहरणं बोध्यम् । स्पष्टं चेदं शब्देन्दुशेखरे । २ चूडादिभ्य इति—इदं 'व्युष्टादिभ्योऽण्' 'ऋतोऽण्' इत्यनयोरपि बोध्यम् इति शेखरकाराः ।

कालिकडाद्यन्तवचने ।५।१।११४। समानकालावाद्यन्तौ । यस्येत्याकालिकः । समानकालस्याऽऽकाल आदेशः । आशुविनाशीत्यर्थः । पूर्वदिने मध्याह्नादावुत्पद्य दिनान्तरे तत्रैव नश्वर इति वा ॥ आकालाट्ठंश्च ॥ आकालिका विद्युत् ॥ ठञः पूर्णोऽवधिः ॥

तद्धितेषु भावकर्मार्थाः ॥

तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः ।५।१।११५। ब्राह्मणेन तुल्यं ब्राह्मणवदधीते । क्रिया चेदिति किम् । गुणतुल्ये मा-भूत् । पुत्रेण तुल्यः स्थूलः । तत्र तस्येव ।५।१।११६। मथुरायामिव मथुरावत् स्रुघ्ने प्राकारः । चैत्रस्येव चैत्रव-न्मैत्रस्य गावः । तदर्हम् ।५।१।११७। विधिमर्हति विधिवत्पूज्यते । क्रियाग्रहणं मण्डूकप्लुत्यानुवर्तते । तेनेह न । राजानमर्हति च्छत्रम् । तस्य भावस्त्वतलौ ।५।१।११९। प्रकृतिजन्यबोधे प्रकारो भावः । गोर्भावो गोत्वम् । गोता । त्वान्तं क्लीबं, तलन्तं स्त्रियाम् । आ च त्वात् ।५।१।१२०। ब्रह्मणस्त्व इत्यतः प्राक् त्वतलावधिक्रियेते । अपवादैः सह समावेशार्थं गुणवचनादिभ्यः कर्मणि विधानार्थं चेदम् । चकारो नञ्स्नञ्भ्यामपि समावेशार्थः । स्त्रियो भावः स्त्रैणम् । स्त्रीत्वम् । स्त्रीता । पौंस्नम् । पुंस्त्वम् । पुंस्ता । न नञ्पूर्वात्तत्पुरुषादचतुरसंगतलवणव-टयुधकतरसलसेभ्यः ।५।१।१२१। इतः परं ये भावप्रत्ययास्ते नञ्तत्पुरुषान्न स्युश्चतुरादीन्वर्जयित्वा । अपति-त्वम् । अपटुत्वम् । नञ्पूर्वात्किम् । बार्हस्पत्यम् । तत्पुरुषात्किम् । नास्य पटवः सन्तीत्यपटुस्तस्य भाव आपटवम् ।

टित्करणेन च प्रयोजनमिति चेत् । अत्राहुः । टकारः कार्यावधारणार्थः । डीबेव भवति न ञिन्स्वर इति । वृद्धिस्तु निपातना-द्भवत्येवेति ॥—**आकाल आदेश** इति ॥ निपात्यत इति शेषः ॥—**आद्यन्तौ यस्ये**त्यादि । अस्मिन्नधिकारेऽस्मिन्नर्थे इकट् प्रत्ययो निपात्यत इति भावः ॥—**आकालाट्ठंश्च** । वार्तिकमिदम् ॥ ॥ ठञः पूर्णोऽवधिः ॥

तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः ॥ तुल्यमिति सामान्ये नपुंसकम् । तृतीयान्तात्तुल्यमित्यर्थे वतिः स्याद्यत्तुल्यं क्रिया चेत्सा ॥ —**ब्राह्मणेन तुल्यमि**ति । नन्वत्र 'ब्रह्मणो यथा वर्तते तथा क्षत्रियादिकर्तृकाध्ययनं वर्तते' इति वाक्यार्थोऽसंगत इति चेत् । अत्राहुः । ब्राह्मणशब्दस्तत्कर्तृकाध्ययने लक्षणया वर्तते 'ब्राह्मणकर्तृकाध्ययनतुल्याध्ययनं वाक्यार्थः' इति न कोऽपि दोषः ॥—**गुणतुल्ये** इति । उपलक्षणमिदम् । अक्रियातुल्य इत्यर्थः ॥ एवं च 'ब्राह्मणेन सदृशः क्षत्रियः' इत्यर्थे 'ब्राह्म-णवत् क्षत्रियः' इति प्रयोगोऽसाधुरेव । अत एव 'पर्वतो वह्निमान् महानसवत्' इति वाक्ये 'महानससदृशः पर्वतः' इत्यर्थे वतेरसाधुत्वं मत्वा तस्य वतेः साधुत्वरक्षणार्थं 'पर्वतो वह्निमान् भवितुमर्हति' इत्यादिक्रियापदं प्रयुञ्जते वृद्धाः ॥—**तत्र तस्येव** ॥ सप्तम्यन्तात् षष्ठ्यन्ताच्च इवार्थे प्रत्ययः ॥ 'क्रिया चेत्' इति नानुवर्तते इति द्रव्यादितुल्ये वत्प्रत्ययो भवति ॥—**मथुरावत्स्रुघ्ने** इति । मथुरायां यादृशः प्राकारः, तेन तुल्यः प्राकारः स्रुघ्ने इत्यर्थः ॥—**तदर्हम्** ॥ अर्हतीत्यर्हं पचाद्यच् ॥ यद्यपि कृद्योगे कर्मणि षष्ठ्या भवितव्यम् । तथापि अत्र सौत्रो विभक्तिव्यत्यय इत्येके ॥ 'कर्तृकर्मणोः—' इति षष्ठ्या अनित्यत्व-ज्ञापकमिदम् । तेन च 'धार्यैरामोदमुत्तमम्' इति भट्टिप्रयोगः संगच्छत इति तु कारकेष्ववोचाम ॥ द्वितीयान्तादेव प्रत्यय इति स्फुटीकर्तुं तिङन्तेन विगृह्णाति—**विधिमर्हती**ति ॥ कथं तर्हि 'ततो यथावद्विहिताध्वराय' इति असत्त्वार्थकस्य कर्मत्वासं-भवेन द्वितीयान्तत्वाभावादिति चेत् । अत्राहुः । यथाशब्दो वृत्तिविषये सत्त्वार्थकः, तथात्वमित्यादिषु त्वतलादिदर्शनात् । अन्यथा षष्ठ्यपि नास्तीति त्वतलौ न स्याताम् । तथा च द्वितीयान्ताद्यथाशब्दादर्हार्थे वतिः । योग्यतामर्हतीति विधानमि-त्यर्थात् क्रियायोगोऽपि सुलभ इति ॥—**तस्य भावस्त्वतलौ** ॥—**प्रकृती**ति । न तु यः कश्चिद्धर्मः, घटत्वमित्यत्र द्रव्यत्वपृथिवीत्वादेरभानात् ॥—**गोर्भाव** इति । इह गोशब्दोऽर्थपरः, शब्दस्वरूपपरो वेति पक्षद्वयम् ॥ यदार्थपरः, तदा धर्मविशेषः प्रत्ययार्थः, स च धर्मत्वेनैव भासते । प्रकृतिजन्येत्यादिस्तु प्रयोगोपाधिः ॥ यदा तु शब्दपरस्तदा तज्जन्यबोध-प्रकारः प्रत्ययार्थः । स च धर्मविशेष एव । पाचकत्वमित्यत्र तु कर्तृत्वरूपसंबन्धः प्रकारः । पच्यमानत्वमित्यत्र तु कर्म-त्वरूपसंबन्धः । तथा औपगवत्वमित्यत्र जन्यत्वरूपसंबन्धः प्रकारः । राजपुरुषत्वमित्यत्र तु स्वरूपः संबन्धः इत्याद्यूह्यम् ॥ एवं स्थिते हरिटीकायां यदुक्तं 'कृत्तद्धिसमासेभ्यः संबन्धाभिधानं भावप्रत्ययेन' इति । तत्र नापूर्वं शक्त्यन्तरं कल्प्यम् । उक्तरीत्यैव तत्राप्युपपत्तेरिति संक्षेपः ॥—**अपवादैः सहे**ति ॥ 'पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा' इत्यादिभिः ॥—**चकार** इति । अन्यथा त्वतलौ स्त्रीपुंसाभ्यां न स्याताम्, अन्यत्र तयोः सावकाशत्वादिति भावः ॥—**पौंस्नं पुंस्त्वमि**ति । संयोगान्त-लोपे 'पुमः खयि—' इति रुत्वम् । पाक्षिकावनुनासिकानुस्वारौ विसर्गे कृते सत्वम् ॥—**अपतित्वमि**ति ॥ इह 'पत्यन्त—'

---

१ क्रियेति—एतच्च संनिहितत्वात्समानविभक्तिकत्वात्प्राधान्याच्च प्रत्ययार्थस्य विशेषणम्, नतु प्रकृत्यर्थस्य । २ तत्रेति—अत्र तत्रेत्यनेन षष्ठ्यर्थे सप्तम्या एव ग्रहणम्, नत्वधिकरणसप्तम्याः । असामर्थ्यात् । इवशब्दयोगे षष्ठ्यर्थे सप्तम्याश्चेदमेव ज्ञापकमिति भाष्ये स्पष्टम् । ३ प्रकार इति—मुख्यविशेष्यतानिरूपितविषयताश्रय इत्यर्थः । ४ अपवादैरिति—अन्यथापवादविषयेऽस्यानु-पस्थितिः स्यान्निराकाङ्क्षत्वादिति भावः ।

अचतुरेति किम् । आचतुर्यम् । आसङ्गत्यम् । आलवण्यम् । आवव्यम् । आयुध्यम् । आकल्यम् । आरस्यम् । आलस्यम् । ▩ **पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा** ।५।१।१२२। वावचनमणादिसमावेशार्थम् । ▩ **र ऋतो हलादेर्लघोः** ।६।४।१६१। हलादेर्लघोर्ऋकारस्य रः स्यात् इष्ठेमेयस्सु । ▩ **टेः** ।६।४।१५५। भस्य टेर्लोपः स्यादिष्ठेमेयस्सु । पृथोर्भावः प्रथिमा । पार्थवम् । म्रदिमा । मार्दवम् । ▩ **वर्णदृढादिभ्यः ष्यञ्च** ।५।१।१२३। चादिमनिच् । शौक्ल्यम् । शुक्लिमा । दार्ढ्यम् । पृथुमृदुभृशकृशदृढपरिवृढानामेव रत्वम् । द्रढिमा । षो ङीषर्थः । औचिती । याथाकामी । ▩ **गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च** ।५।१।१२४। चाद्भावे । जडस्य कर्म भावो वा जाड्यम् । मूढस्य भावः कर्म वा मौढ्यम् । ब्राह्मण्यम् ॥ ❀ **अर्हतो नुम् च** ॥ अर्हतो भावः कर्म वा आर्हन्त्यम् । आर्हन्ती । ब्राह्मणादिराकृतिगणः । ▩ **यथातथायथापुरयोः पर्यायेण** ।७।३।३१। नञः परयोरेतयोः पूर्वोत्तरपदयोः पर्यायेणादेरचो वृद्धिर्ञिदादौ । अयथातथाभावः आयथातथ्यम् । अयाथातथ्यम् । आयथापूर्यम् । अयाथापूर्यम् । आ पादसमाप्तेर्भावकर्माधिकारः ॥ ❀ **चतुर्वर्णादीनां स्वार्थ उपसंख्यानम्** ॥ चत्वारो वर्णाश्चातुर्वर्ण्यम् । चातुराश्रम्यम् । त्रैस्वर्यम् । षाड्गुण्यम् । सैन्यम् । सान्निध्यम् । सामीप्यम् । औपम्यम् । त्रैलोक्यमित्यादि । सर्वे वेदाः सर्ववेदास्तानधीते सर्ववेदः । सर्वादेरिति लुक् । स एव सार्ववेद्यः ॥ ❀ **चतुर्वेदस्योभयपदवृद्धिश्च** ॥ चतुरो वेदानधीते चतुर्वेदः सएव चातुर्वैद्यः । चतुर्विद्यस्येति पाठान्तरम् । चतुर्विद्यएव चातुर्वैद्यः । ▩ **स्तेनाद्यन्नलोपश्च** ।५।१।१२५। नेति संघातग्रहणम् । स्तेन चौर्ये पचाद्यच् । स्तेनस्य भावः कर्म वा स्तेयम् । स्तेनादिति योगं विभज्य स्तैन्यमिति ष्यञन्तमपि [1]केचिदिच्छन्ति । ▩ **सख्युर्यः** ।५।१।१२६। सख्युर्भावः कर्म वा सख्यम् ॥ ❀ **दूतवणिग्भ्यां च** ॥ दूतस्य भावः कर्म वा दूत्यम् । वणिज्यमिति काशिका ॥ माधवस्तु वणिज्याशब्दः स्वभावात् स्त्रीलिङ्गः । भाव एव चायं प्रत्ययो न तु कर्मणीत्याह । भाष्ये तु दूतवणिग्भ्यां चेति नास्त्येव । ब्राह्मणादित्वाद्वाणिज्यमपि । ▩ **कपिज्ञात्योर्ढक्** ।५।१।१२७। कापेयम् । ज्ञातेयम् । ▩ **पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक्** ।५।१।१२८। सैनापत्यम् । पौरोहित्यम् ॥ ❀ **राजाऽसे** ॥ राजेति यगू न भवति ॥—**अपटुत्वमिति** । इह तु 'इगन्ताच्च लघुपूर्वात्' इत्यण् न भवति ॥—**आचतुर्यमि**त्यादि ॥

ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् ॥—**पृथ्वादिभ्यः**—॥—**अणादी**ति । इगन्तलघुपूर्वेषु पृथुमृदुप्रभृतिष्वणः समावेशः । चण्डखण्डादिषु गुणवचनेषु ष्यञः । बालवत्सादिषु वयोवचनलक्षणस्याञ इति बोध्यम् । त्वतलौ तु पूर्वसूत्रेणैव लब्धौ ॥—**र ऋतो**—॥ हलादेः किम् । ऋजिष्ठः । ऋजीयान् ॥ लघोः किम् । कृष्णिमा । 'पृथुमृदुभृश–' इति परिगणने तु 'हलादेर्लघोः' इति त्यक्तुं शक्यम् ॥—**वर्णदृढादिभ्यः**—॥ गुणवचनत्वादेव सिद्धे इमनिजर्थं वचनम् । 'पृथुमृदुभृश–' इति परिगणनादिह रभावो न भवति । कृतमाचष्टे कृतयति । णाविष्ठवद्भावः ॥—**औचिती**ति । ब्राह्मणादेराकृतिगणत्वात् ष्यञ् । 'हलस्तद्धितस्य' इति यलोपः । एवं यथाकामी ॥ दृढ, परिवृढ, भृश, कृश, इत्यादि । अत्र द्वे गणसूत्रे—'**वेः यातलाभमतिमनःशारदानाम्**' । विशब्दादुत्तरे ये यातादयः पञ्च तदन्तानां समासानाम् अनन्तरः ष्यञ् भवतीत्यर्थः । वियातता । वियातिमा । वैयात्यम् । विलाभिमा । वैलाभ्यम् । विमतिमा । वैमत्यम् । इगन्तत्वादणपि । वैमतम् । विमनिमा । वैमनस्यम् । विशारदिमा । वैशारद्यम् । त्वतलोः समावेशेन विलाभत्वम् । विलाभतेत्यादीन्यूह्यानि ॥ '**समो मतिमनसोः**' ॥ समः परे ये मतिमनसी तदन्तयोः समासयोरनन्तरः ष्यञ् भवतीत्यर्थः । संमतित्वम् । संमतिमा । सांमत्यम् । इगन्तत्वादणि सांमतम् । संमनस्त्वम् । संमनिमा । सांमनस्यम् ॥—**गुणवच** ॥ ष्यञनुवर्तते, कर्म क्रिया कार्यं च । 'शरीरायासमात्रसाध्यं शौचादि क्रिया । शास्त्रेण विहितो यागादिः कार्यम्' इति तयोर्भेदमाहुः ॥—**अर्हत** इति । 'अर्ह प्रशंसायाम्' इति शत्रन्तोऽर्हच्छब्दः पूजार्थाभिधायीति कैयटः ॥—**आकृतिगण** इति । केषांचित्पाठस्तु कार्यान्तराय । तथा हि 'अर्हतो नुम् च' इति नुमर्थः पाठः ॥ एकभावः, त्रिभावः, अन्यभावः, एषां पाठः स्वार्थे विधानार्थः । तथा च प्रत्याहाराह्निके वार्तिके प्रयोगः—'आन्यभाव्यं तु कालशब्दव्यवायात्' इति । अन्यभाव एव आन्यभाव्यम् । अन्यत्वमित्यर्थः ॥ यत्तु व्याकरणाधिकरणे भट्टपादैरुक्तम् 'आन्यभाव्यमप्रयोगः' इति । तत्त्ववैयाकरणमीमांसकसंतोषार्थमित्यवधेयम् ॥—**सर्ववेद** इति—॥ 'पूर्वकालैक–' इति समासः ॥—**चतुर्वेद** इति । तद्धितार्थे द्विगुः । 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इत्यणो लुक् ॥—**चतुर्विद्य** इति । 'विद्यालक्षणसूत्रान्तात्' ठक् । तस्य लुक् ॥—**संघातग्रहणमि**ति ॥ वर्णग्रहणे तु 'यस्येति च' इत्यकारलोपे सतीष्टं न सिध्यति । 'अचः परस्मिन्–' इत्यल्लोपस्य स्थानिवद्भावादयादेशप्रसङ्गादिति भावः ॥ ननु संघातग्रहणेऽपि 'अलोऽन्त्यस्य' इत्यकारस्यैव लोपः स्यान्न तु संघातग्रहणस्येति चेत् । मैवम् । आरम्भसामर्थ्यात् 'नानर्थकेऽलोऽन्त्यविधिः–' इति निषेधाद्वा तत्सिद्धेः ॥—**कपिज्ञात्योः** ॥ इह कपिज्ञाती द्वौ, भावकर्मणी अर्थावपि द्वौ, तयोर्यथासंख्यं न भवत्यस्वरितत्वप्रतिज्ञानात् । एवं 'पत्यन्तपुरोहितादिभ्यः' 'द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यः' इत्यत्रापि बोध्यम् ॥—

१ केचिदिति—भाष्यानुक्तत्वमरुचिहेतुरिति बोध्यम् ।

शब्दोऽसमासे यकं लभत इत्यर्थः । राज्ञो भावः कर्म वा राज्यम् । समासे तु ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् । आधिराज्यम् । **प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गात्रादिभ्योऽञ्** ।५।१।१२९। प्राणभृज्जातिः, आश्वम् । औष्ट्रम् । वयोवचनं, कौमारम् । कैशोरम् । औद्गात्रम् । औन्नेत्रम् । सौष्टवम् । दौष्टवम् । **हायनान्तयुवादिभ्योऽण्** ।५।१।१३०। द्वैहायनम् । त्रैहायनम् । यौवनम् । स्थाविरम् ॥ **श्रोत्रियस्य यलोपश्च** ॥ श्रौत्रम् । कुशलचपलनिपुणपिशुनकुतूहलक्षेत्रज्ञा युवादिषु ब्राह्मणादिषु च पठ्यन्ते । कौशल्यम् । कौशलमित्यादि । **इगन्ताच्च लघुपूर्वात्** ।५।१।१३१। शुचेर्भावः कर्म वा शौचम् । मौनम् । कथं काव्यम् । कविशब्दस्य ब्राह्मणादित्वात्ष्यञ् । **योपधाद्गुरूपोत्तमाद्वुञ्** ।५।१।१३२। रामणीयकम् । अभिधानीयकम् ॥ **सहायाद्वा** ॥ साहाय्यम् । साहायकम् । **द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च** ।५।१।१३३। शैष्योपाध्यायिका । मानोज्ञकम् । **गोत्रचरणाच्छ्लाघात्याकारतदवेतेषु** ।५।१।१३४। अत्याकारोऽधिक्षेपः । तदवेतस्ते गोत्रचरणयोर्भावकर्मणी प्राप्त अवगतवान्वा । गार्गिकया श्लाघते । गार्ग्यत्वेन विकत्थत इत्यर्थः । गार्गिकयाऽत्याकुरुते । गार्गिकामवेतः । काठकेन श्लाघते । **होत्राभ्यश्छः** ।५।१।१३५। होत्राशब्द ऋत्विग्वाची स्त्रीलिङ्गः । बहुवचनाद्विशेषग्रहणम् । अच्छावाकस्य भावः कर्म वा अच्छावाकीयम् । मैत्रावरुणीयम् । **ब्रह्मणस्त्वः** ।५।१।१३६। होत्रावाचिनो ब्रह्मशब्दात्त्वः स्यात् । छस्यापवादः ।

ब्राह्मणादित्वादिति ॥ यद्यपि ब्राह्मणादिषु राजन्शब्दः केवलः पठितः, तथाप्ययमेव 'असे' इति प्रतिषेधो ज्ञापयति 'अस्त्यत्र प्रकरणे राजन्शब्देन तदन्तविधिः' इति । एवं च ब्राह्मणादिपाठस्य समासे चरितार्थत्वादसमासे विशेषविहितो यगेव भवति ॥ अन्ये तु ब्राह्मणादेराकृतिगणत्वादेव तदन्तात् कथंचिष्ष्यञि सिद्धे राजन्शब्दस्य तत्र पाठो यका सह समावेशार्थ इति । तथा चावेष्ट्यधिकरणे शाबरभाष्ये उक्तं—'राज्ञः कर्म राज्यं ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ्' इति ॥ पुरोहित संग्रामिक पथिक सारथिकेत्यादयः ॥—**प्राणभृज्जाति**—॥ मुखनासासंचारी वायुः प्राणः । 'प्राणिजाति–' इत्येव सुवचम् ॥ प्राणभृदिति किम् । तृणत्वम् । तृणता ॥ जातीति किम् । देवदत्तत्वम् ॥—**औद्गात्रमि**ति । उद्गात्रादिषु ये ऋत्विग्वचनास्तेभ्यो 'होत्राभ्यश्छः' इति छे प्राप्ते अञ् विधीयते । सुष्टु दुष्टु द्वाभ्यां गुणलक्षणे ष्यञि प्राप्ते, वधूशब्दादिगन्तलक्षणेऽणि, शेषेभ्यस्त्वतलोः प्राप्तयोः ॥ इह तु **'सुभगं मन्त्रे'** पठ्यते । सुभगमित्येतच्छब्दरूपं मन्त्रविषये प्रयोगे अञमुत्पादयतीत्यर्थः । 'महते सौभगाय' । सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वादिह 'हृद्भगसिन्ध्वन्ते' इत्युत्तरपदवृद्धिर्न भवति । अत एव मन्त्रेऽपि क्वचिदञ् न भवति । 'सौभाग्यमस्यै दत्त्वाय' इह ष्यञ् ॥—**हायनान्त**—॥ अस्मात्त्वतलोः प्राप्तयोरण्विधानम् । युवस्थविरशब्दाभ्यां वयोवचनलक्षणे अञि प्राप्ते ॥—**यौवनमि**ति । अणि परतः 'अन्' इति प्रकृतिभावः ॥ मनोज्ञादिपाठाद्वुञपि । यौवनकम् । 'प्रकृत्याके राजन्यमनुष्ययुवानः' इति प्रकृतिभावः ॥—**श्रोत्रियस्ये**ति । 'श्रोत्रियंश्छन्दोऽधीते' इत्यत्र छान्दसः श्रोत्रभावः घश्च इत्यत इति यदा व्याख्यानं, तदेह 'घलोपः' इति यथाश्रुतम् ॥ यदा तु 'वाक्यार्थे पदरचनम्' इति पक्षः, तदा घशब्देन इय इति रूपं लक्ष्यते ॥ क्वचित्तु 'यलोपश्च' इति पाठः, तत्र येति संघातग्रहणं व्याख्येयम् । वर्णग्रहणे लिकारस्य यणादेशः स्यान्न तु 'यस्येति च' इति लोपः । अकारलोपस्य स्थानिवत्त्वेन इकारान्तस्य भत्वाभावात् । एतच्च हरदत्तग्रन्थे स्पष्टम् ॥ मूलपुस्तकेषु 'यलोपः' इति मुख्यपाठ एव प्रायेण दृश्यते, न तु घलोप इति पाठः ॥—**इगन्ताच्च**—॥ लघुः पूर्वोऽवयवो यस्येति प्रातिपदिकविशेषणम् । पूर्वत्वं च संनिधानादिगवधिकमेव । तेनातिपाण्डुशब्दान्न भवति ॥ 'लघुपूर्वकः' इत्येव सुवचम् । लघुपूर्वश्चासौ इक् च लघुपूर्वक तस्य प्रातिपदिकविशेषणात्तदन्तलाभ इति नव्याः ॥ इगन्तात्किम् । घटत्वम् । लघुपूर्वात्किम् । पाण्डुत्वम् ॥—**कथं काव्यमि**ति ॥ कुधातोः 'ओरावश्यके' इति रूपसिद्धावपि कवेः कर्मेत्यर्थे काव्यमिति स्यादिति प्रश्नः ॥—**योपधात्**—॥ गुरु उपोत्तमं यस्य प्रातिपदिकस्य तस्मादित्यर्थः ॥ योपधात्किम् । विमानत्वम् ॥ गुरूपोत्तमादिति किम् । क्षत्रियत्वम् ॥ —**आभिधानीयकमि**ति ॥ अत्र प्रकृतिरभेः परानीयर्प्रत्ययान्तो दधातिः । अभिधेयस्य भावः कर्म चेत्यर्थः ॥ —**सहायाद्वे**ति ॥ सूत्रेण नित्ये प्राप्ते विकल्पार्थं वचनम् ॥—**द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च** ॥ मनोज्ञ प्रियरूप बहुल अवश्येत्यादिर्मनोज्ञादिः ॥—**गोत्रचरणात्**—॥ गोत्रवाचिनश्चरणवाचिनश्च प्रातिपदिकाद्वुञ् स्याद्भावकर्मणोः ॥ अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रम् । तेनापत्यप्रत्ययान्तेभ्यः इत्यर्थः ॥ प्रवराध्याये ये पठितास्तेभ्य इत्यपरे ॥ 'गोत्रं च चरणैः सह' इति जातित्वात् 'प्राणभृज्जाति–' इत्यादिना अञि प्राप्ते वचनम् ॥—**श्लाघेत्यादि** । श्लाघादिषु विषयभूतेष्वित्यर्थः ॥—**प्राप्त** इति । इणः प्राप्त्यर्थत्वात् । अपूर्वस्येणो ज्ञाने प्रसिद्धत्वादाह—**अवगतवान्वे**ति ॥—**गार्गिकये**ति । 'आपत्यस्य–' इति यलोपः ॥ चरणाद्वुञ उदाहरणं तु काठिकया श्लाघते इत्यादि बोध्यम् ॥ श्लाघादिष्विति किम् । गार्ग्यत्वम् । कठत्वम् ॥—**होत्राशब्द** इति—॥ जुहोतेस्त्रन् ॥—**नेति वाच्ये** इति । छप्रत्यये निषिद्धे 'तस्य भावस्त्वतलौ'

ब्रह्मत्वम् । नेति वाच्ये त्ववचनं तलो बाधनार्थम् । ब्राह्मणपर्यायाद्ब्रह्मन्शब्दात्तु त्वतलौ । ब्रह्मत्वम् । ब्रह्मता ॥
नञ्स्नञोरधिकारः समाप्तः ॥

तद्धितेषु पाञ्चमिकाः ॥

धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ् ।५।२।१। भवन्त्यस्मिन्निति भवनम् । मुद्गानां भवनं क्षेत्रं मौद्गीनम् । **व्रीहिशाल्योर्ढक्** ।५।२।२। व्रैहेयम् । शालेयम् । **यवयवकषष्टिकाद्यत्** ।५।२।३। यवानां भवनं क्षेत्रं यव्यम् । यवक्यम् । षष्टिक्यम् । **विभाषा तिलमाषोमाभङ्गाणुभ्यः** ।५।२।४। यत् वा स्यात् पक्षे खञ् । तिल्यम् । तैलीनम् । माष्यम् । माषीणम् । उम्यम् । औमीनम् । भङ्ग्यम् । भाङ्गीनम् । अणव्यम् । आणवीनम् । **सर्वचर्मणः कृतः खखञौ** ।५।२।५। असामर्थ्येऽपि निपातनात्समासः । सर्वश्चर्मणा कृतः सर्वचर्मीणः । सार्वचर्मीणः । **यथामुखसंमुखस्य दर्शनः खः** ।५।२।६। मुखस्य सदृशं यथामुखं प्रतिबिम्बम् । निपातनात्सादृश्येऽव्ययीभावः । समं सर्वं मुखं संमुखम् । समशब्दस्यान्तलोपो निपात्यते । यथामुखं दर्शनो यथामुखीनः । सर्वस्य मुखस्य दर्शनः संमुखीनः । **तत्सर्वादेः पथ्यङ्गकर्मपत्रपात्रं व्याप्नोति** ।५।२।७। सर्वादेः पथ्याद्यन्ताद् द्वितीयान्तात्खः स्यात् । सर्वपथान् व्याप्नोति सर्वपथीनः । सर्वाङ्गीणः । सर्वकर्मीणः । सर्वपत्रीणः । सर्वपात्रीणः । **आप्रपदं प्राप्नोति** ।५।२।८। पादस्याग्रं प्रपदं तन्मर्यादीकृत्य आप्रपदम् । आप्रपदीनः पटः । **अनुपदसर्वा-**

इत्यनेनैव त्वप्रत्ययः सिध्यति । विभक्तेरनुच्चारणाल्लाघवं च भवतीति भावः ॥ 'ह्वोत्राभ्यः–' इत्यनुवृत्तेः फलं दर्शयति—**ब्राह्मणपर्यायादि**ति ॥ इति भावकर्मार्थकाः ॥ नञ्स्नञोरधिकारः समाप्तः ॥

धान्यानाम्—॥ 'धिवि प्रीणने' इत्यस्मात् 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति कर्तरि ण्यत् । अस्मादेव निपातनादन्त्यस्य लोप इकारस्य चात्वम् । धिनोतीति धान्यम् । मन्त्रश्च 'धान्यमसि धिनुहि देवान्' इति दृश्यते ॥ धान्यानामिति भवनापेक्षया कर्तरि षष्ठी । सा च निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । बहुवचनं तु स्वरूपविधिनिरासार्थम् । अलौकिके प्रक्रियावाक्ये तु षष्ठ्यन्तत्वानुवादेन तद्धितविधिसामर्थ्यादेवेति बोध्यम् ॥ भवतिरिहोत्पत्तिवचनः क्षेत्रग्रहणसामर्थ्यात् । सूत्रे हि सत्तावचनस्यापि भवतेर्ग्रहणं मा भूदिति क्षेत्रग्रहणं कृतम् । अन्यथा 'धान्यानां भवनं कुसूलः' इत्यत्रापि स्यादिति ॥ धान्यानां किम् । तृणानां भवनं क्षेत्रम् ॥—**व्रीहिशाल्योः**—॥ अत्रापि निर्देशादेव षष्ठी समर्थविभक्तिः । सा च भवनापेक्षया कर्तरीत्यादिपूर्ववत् ॥—**यवयवक**—॥ अत्र प्रत्ययार्थसामर्थ्यल्लभ्या षष्ठी समर्थविभक्तिः ॥—**विभाषा**—॥ खञि नित्ये प्राप्ते वचनम् ॥—**औमीनं भाङ्गीनमि**ति । ननूमाभङ्गयोर्धान्यत्वाभावात्कथमिह खञ् । 'व्रीहयश्च मे यवाश्च मे' इति चमकानुवाके हि द्वादशैव धान्यानि पठितानि, न तूमाभङ्गौ पठितौ इति चेत् ॥ मैवम् । 'शणसप्तदशानि धान्यानि' इति स्मरणात् । तत्र चोमाभङ्गयोरपि पाठाद्धान्यत्वमस्तीति भाष्यादौ स्थितत्वात् । न च चमकानुवाके धान्यपरिगणनेनार्थः, तत्राधान्यानामप्यश्मादीनां पाठात् । धान्यानामपि केषांचित् कोद्रवादीनामपाठात् । तस्मादन्यत एव धान्यनिर्णय इति पूर्वोक्तस्मृत्या तयोर्धान्यत्वमस्तीति ज्ञेयम् ॥—**सर्वचर्मणः**—॥ 'खश्च' इत्येव तु नोक्तम् । यतोऽप्यनुकर्षः संभाव्येतेति ॥ अत्र तृतीया समर्थविभक्तिः । कृत इति प्रत्ययार्थे चर्मणः करणत्वस्योचितत्वात् ॥—**सर्वश्चर्मणे**ति । सर्वेण चर्मणा कृत इत्यर्थे तद्धितो नेष्यत इति भावः ॥—**यथामुख**—॥ दृश्यतेऽस्मिन् दर्शनः । अधिकरणे ल्युट् । 'असादृश्ये' इति प्रतिषेधात्सादृश्ये यथाशब्दस्य कथं समासस्तत्राह— **निपातनादि**ति । एतच्च वृत्तिग्रन्थमनुसृत्योक्तम् । भट्टिकाव्ये तु पदार्थानतिवृत्तौ यथाशब्द आश्रितः । तथा च मायामृगं प्रक्रम्योक्तम्—'यथामुखीनः सीतायाः पुप्लुवे बहु लोभयन्' इति ॥—'**यथामुखं दर्शन** इति । अव्ययीभावस्यापि यथामुखशब्दस्योन्मत्तगङ्गादिवत्सत्त्ववचनत्वात्कर्मशक्तियोगे सति कृद्योगलक्षणा षष्ठी तस्याः 'नाव्ययीभावात्–' इत्यमादेशः ॥—**सर्वस्य मुखस्ये**ति । 'संमुखस्य' इति नोक्तम् । प्रत्ययसंनियोगेनैव समशब्दस्यान्त्यलोपनिपातनात् । संशब्दस्तु समशब्दार्थे न दृश्यते 'संमुखो भव' इत्यत्र 'अभिमुखः' इत्यर्थप्रतीतेः । तत्र च खप्रत्ययस्याजनिष्यमाणत्वात् ॥ कथं तर्हि—'संयुगे संमुखीनं तमुद्यदं प्रसहेत कः' इति भट्टिः । अभिमुखावस्थानात्सामर्थ्याद्भविष्यतीति हरदत्तः ॥—**तत्सर्वादेः**—॥ तदिति द्वितीया समर्थविभक्तिः । व्याप्नोतीति प्रत्ययार्थः । परिशिष्टं प्रकृतिविशेषणम् । तत्र केवलानां पथ्यादीनां सर्वादित्वासंभवात्प्रातिपदिकैरपि तैस्तदन्तविधिः । तदाह—**पथ्याद्यन्तादि**ति । पथ्यङ्गकर्मपत्रपात्रान्तात्प्रातिपदिकादित्यर्थः ॥—**सर्वपथीन** इति । 'पूर्वकालैक–' इति समासः । 'ऋक्पूः–' इति समासान्तः । तस्य पथ्यन्तसमासग्रहणेन ग्रहणाद्भवति खप्रत्ययः ॥—**अनुपदसर्वान्नायानयम्**—॥ बद्धाभक्षयतीत्यत्र

---

१ असामर्थ्येऽपीति—सर्वशब्दस्य कृत इत्यनेनान्वयादुत्तरपदार्थे अन्वयाभावादसामर्थ्यमिति भावः । २ पथ्याद्यन्तादिति—पत्रपात्रमिति पञ्चम्यर्थे प्रथमेति भावः ।

स्तायानयं बद्धाभक्ष्यतिनेयेषु ।५।२।९। अनुपदं बद्धा अनुपदीना उपानत् । सर्वान्नानि भक्षयति सर्वान्नीनो भिक्षुः । आयानयः स्थलविशेषः । तं नेय आयानयीनः शारः । **परोवरपरम्परपुत्रपौत्रमनुभवति** ।५।२।१०। परांश्चावरांश्चानुभवतीति परोवरीणः । अवरस्योत्वं निपात्यते । परांश्च परतरांश्चानुभवति परम्परीणः । प्रकृतेः परम्परभावो निपात्यते । पुत्रपौत्रानतुभवति पुत्रपौत्रीणः । परम्पराशब्दस्तु अव्युत्पन्नं शब्दान्तरं स्त्रीलिङ्गं तस्मादेव स्वार्थे ष्यञि पारम्पर्यम् । कथं परोवर्यवदिति । अस्याधुरेवायम् । खप्रत्ययसंनियोगेनैव परोवरेति निपातनात् । **अवारपारात्यन्तानुकामं गामी** ।५।२।११। अवारपारं गामी अवारपारीणः । अवारीणः । पारीणः । पारावारीणः । अत्यन्तं गामी अत्यन्तीनः । भृशं गन्तेत्यर्थः । अनुकामं गामी अनुकामीनः । यथेष्टं गन्तेत्यर्थः । **समांसमां विजायते** ।५।२।१२। यलोपोऽवशिष्टविभक्तेरलुक् च पूर्वपदे निपात्यते । समांसमीना गौः । समांसमीना सा यैव प्रतिवर्षं प्रसूयते ॥ ॐ **खप्रत्ययानुत्पत्तौ यलोपो वा वक्तव्यः** ॥ समांसमां विजायते । समायां समायां वा । **अद्यश्वीनावष्टब्धे** ।५।२।१३। अद्य श्वो वा विजायते अद्यश्वीना वडवा । आसन्नप्रसवेत्यर्थः । केचित्तु विजायत इति नानुवर्तयन्ति । अद्यश्वीनं मरणम् । आसन्नमित्यर्थः । **आगवीनः** ।५।२।१४। आङ्पूर्वाद्गोः कर्मकरे खप्रत्ययो निपात्यते । गोः प्रत्यर्पणपर्यन्तं यः कर्म करोति स आगवीनः । **अनुग्वलंगामी** ।५।२।१५। अनुगु गोः पश्चात्पर्याप्तं गच्छति अनुगवीनो गोपालः । अध्व-

---

निपातनात्तिङन्तेन सह द्वन्द्वः ॥ द्वितीयान्तेभ्योऽनुपदादिभ्यो यथासंख्यं बद्धादिष्वर्थेषु खः स्यात् ॥—**अनुरायाम** इत्यादि । 'यस्य चायामः' इति 'यथार्थेऽव्ययम्' इति वा अव्ययीभाव इत्यर्थः ॥—**सर्वान्नीन** इति । प्रकारकार्त्स्न्ये सर्वशब्दः । यान्यन्नानि लभ्यन्ते उष्णानि शीतलानि सरसानि नीरसानि वा सर्वाणि भक्षयतीत्यर्थः ॥ 'अयः प्रदक्षिणगमनम् । अनयः प्रसव्यगमनम् । प्रदक्षिणप्रसव्यगामिनां शाराणां यस्मिन्परैरसमावेशः सोऽयमयानयः' इति काशिका ॥—**तन्नेय** इति । नयतेर्द्विकर्मकत्वादप्रधाने कर्मणि द्वितीया ॥—**आयानयीनः शार** इति । 'फलकशिरसि स्थित इत्यर्थः' इति काशिका ॥—**अवरस्येति** ॥ आदेरिति शेषः ॥ उत्वे कृते 'आद्गुणः' केचित्तु ओत्त्वं परशब्दस्य निपात्यते तस्मात्परस्यातः 'एङः पदान्तादति' इति पूर्वरूपादेश इति पक्षान्तरमाहुः ॥—**अवारपार—॥—गामी**ति । 'गमेरिनिः, आङि णिच्च' इति बहुलवचनात्केवलादपि णिनिः । 'भविष्यति गम्यादयः' इति भविष्यत्कालता ॥ न्यासकारस्तु 'आवश्यके णिनिः, सोऽपि भविष्यत्येव' इत्याह ॥—**अवारपारमि**ति । 'अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः' इति षष्ठीप्रतिषेधः ॥ केचित्तु 'गत्यर्थकर्मणि—' इति सूत्रे द्वितीयाग्रहणमपवादविषये विधानार्थम् । तेन कृद्योगषष्ठी न भवति 'ग्रामं गन्ता' इतिवदिति व्याचख्युः । तदसत् । 'अकेनोः—' इति प्रतिषेधे षष्ठीप्रसङ्गस्यैवाभावात् ॥—**अवारीण** इत्यादि । 'विगृहीताद्विपरीतादपीष्यते' इति भावः ॥—**अत्यन्तमि**ति । क्रियाविशेषणम् ॥—**अनुकाममि**ति । काम इच्छा तस्य सदृशमनुकामम् । कामानुरूपमित्यर्थः । 'अव्ययं विभक्ति—' इति यथार्थेऽव्ययीभावः ॥—**समांसमाम्—॥—यलोप** इति । 'समायाम्' इत्यत्र यकारलोप इत्यर्थः ॥—**पूर्वपदे निपात्यत** इति । अन्यथा तद्धिते उत्पन्ने यथोत्तरपदे सुपो लुग् भवति 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' इति तथा पूर्वपदेऽपि स्यादिति भावः ॥—**समांसमीने**ति । वीप्सायां द्विर्वचनम् । सुबन्तसमुदायः प्रकृतिः ॥ विजायत इत्येतद्व्याचष्टे—**प्रसूयत** इति । विपूर्वको जनिर्गर्भविमोचने वर्तत इति भावः । गर्भविमोचने कृत्स्नायाः समाया व्याप्त्यभावात् 'अत्यन्तसंयोगे च' इति द्वितीया न भवतीत्याशयेनाह—**समायामि**त्यादि ॥—**खप्रत्ययानुत्पत्तावि**ति[1] ॥ पदद्वयेऽपीति शेषः ॥ वार्तिकेन समांसमामिति सौत्रप्रयोगस्तूपपन्न इति भावः ॥—**अद्यश्वीना—**॥ अविभक्तिको निर्देशः न तु स्त्रीलिङ्गनिर्देशोऽयम् । अद्यश्वीनो गोसमूहः । अद्यश्वीनं गोमण्डलमित्यादावपीष्टत्वात् ॥—**अद्य श्वो वे**ति । निपातनाद् वार्थे समासोऽयमिति भावः ॥ 'अवाच्चालम्बना—' इति सूत्रेण आविदूर्ये स्तम्भेः पत्वविधानादवष्टब्धशब्द आसन्नपरः ॥ 'विजायते' इति हि वर्तते । स च गर्भविमोचनार्थकस्तदाह—**आसन्नप्रसवेत्यर्थ** इति ॥—**कर्मकर** इति ॥ यस्तु प्राप्तः गां गृहीत्वा गच्छति गोपालस्तस्मिन्नित्यर्थः ॥—**गोः प्रत्यर्पणपर्यन्तमि**ति । गोशब्दो लक्षणया गोः प्रतिदाने वर्तत इति भावः ॥—**आगवीन** इति । 'आङ्मर्यादाभिविध्योः' इत्यव्ययीभावे 'गोस्त्रियोः—' इति ह्रस्वे कृते खप्रत्ययः । 'ओर्गुणः' ॥—**अनुग्व—**॥ ख इत्यनुवर्तते । अनुगुशब्दात् 'अलंगामी' इत्यस्मिन्नर्थे खः स्यात् ॥—**गोः पश्चा**दिति । पश्चादर्थेऽव्ययीभावः ॥—**पर्याप्तमि**ति । क्रियाविशेषणम् ॥ अत्र हरदत्तः । अनुग्विलस्य क्रियाविशेषणत्वाद् द्वितीयान्तादिह प्रत्ययः । न चालंगामीत्यस्य 'सुप्यजातौ—' इति णिनिप्रत्ययान्ततया कृद्योगलक्षणा षष्ठी स्यादिति वाच्यम् । क्रियाविशेषणादतत्प्रवृत्तेः शोभनं पाचक इत्यादौ तथादर्शनादित्याह ॥ अत्र केचित् धातूपात्तव्यापारजन्यफलाश्रयत्वं यत्र तन्मुख्यं कर्म, यत्र तु व्यापारजन्यत्वमात्रं तदौपचारिकम् । ततश्च तण्डुलानां पाचक इत्यत्र मुख्ये कर्मणि कृद्यो-

---

१ खप्रत्ययानुत्पत्ताविति—पदद्वयेऽपीति शेषः । सूत्रे उभयत्रापि तथोच्चारणात् । विकल्पस्तु वाचनिक एव ।

नो यत्खौ ।५।२।१६। अध्वानमलं गच्छति अध्वन्यः । अध्वनीनः । ये चाभावकर्मणोः । आत्माध्वानौ खे इति सूत्राभ्यां प्रकृतिभावः । **अभ्यमित्राच्छ च** ।५।२।१७। चाद्यत्खौ । अभ्यमित्रीयः । अभ्यमित्र्यः । अभ्यमित्रीणः । अमित्राभिमुखं सुष्ठु गच्छतीत्यर्थः । **गोष्ठात्खञ् भूतपूर्वे** ।५।२।१८। गोष्ठो भूतपूर्वः गौष्ठीनो देशः । **अश्वस्यैकाहगमः** ।५।२।१९। एकाहेन गम्यते इत्येकाहगमः । आश्वीनोऽध्वा । **शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः** ।५।२।२०। शालाप्रवेशमर्हति शालीनः अधृष्टः । कूपपतनमर्हति कौपीनं पापम् । तत्साधनत्वात्तद्वद्गोप्यत्वाद्वा पुरुषलिङ्गमपि । तत्संबन्धात्तदाच्छादनमपि । **व्रातेन जीवति** ।५।२।२१। व्रातेन शरीरायासेन जीवति नतु बुद्धिवैभवेन स व्रातीनः । **सातपदीनं सख्यम्** ।५।२।२२। सप्तभिः पदैरवाप्यते साप्तपदीनम् । **हैयङ्गवीनं संज्ञायाम्** ।५।२।२३। ह्योगोदोहस्य हियङ्गुरादेशः विकारार्थे खञ् च निपात्यते । दुह्यत इति दोहः क्षीरम् । ह्योगोदोहस्य विकारो हैयङ्गवीनं नवनीतम् । **तस्य पाकमूले पील्वादिकर्णादिभ्यः कुणब्जाहचौ** ।५।२।२४। पीलूनां पाकः पीलुकुणः । कर्णस्य मूलं कर्णजाहम् । **पक्षात्तिः** ।५।२।२५। मूलग्रहणमात्रमनुवर्तते । पक्षस्य मूलं पक्षतिः । **तेन वित्तश्चुञ्चुप्चणपौ** ।५।२।२६। पकारः प्रत्यययोरादौ लुप्तनिर्दिष्टस्तेन चस्य नेत्संज्ञा । विद्यया वित्तो विद्याचुञ्चुः । विद्याचणः । **विनञ्भ्यां नानाञौ नसह** ।५।२।२७। असहार्थे पृथग्भावे वर्तमा-

---

गलक्षणा षष्ठी भवति । मृदुपाचकः शोभनं पाचक इत्यत्र तु सा न भवति । फलव्यापारयोः क्रियाकर्मभावव्यवहारे सत्यपि फलस्यौपचारिककर्मत्वात्, तद्विशेषत्वाच्च मृद्वादेरिति तस्याशय इत्याहुः ॥ अन्ये त्वेवं तर्हि तुल्यन्यायेन क्रियाविशेषणात् द्वितीयाया अप्यप्रवृत्तिः स्यात् । तस्मात्, 'तदर्हम्' इति निर्देशादनित्या कृद्योगषष्ठीति क्रियाविशेषणात्सा न स्वीक्रियत इति हरदत्ताशयः कथंचिद्वर्णनीय इत्याहुः ॥ वस्तुतस्तु पश्चादर्थेऽव्ययीभावोऽयमिति निर्विवादम् ॥ पश्चादिति चास्तात्यर्थे निपातितम् । तच्च यद्यपि विभक्तित्रयसाधारणम् । तथापीह योग्यताबलात्सप्तम्यर्थवृत्तिः । अतस्तस्य कर्मत्वायोगात्प्रथमान्तादेवेह प्रत्यय इति वक्तुमुचितम्, कृद्योगलक्षणषष्ठीशङ्काप्यत एव नेति बोध्यम् ॥—**अभ्यमित्रात्**—॥ अभ्यमित्रशब्दो 'लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये' इत्यव्ययीभावः । क्रियाविशेषणत्वाद्वितीया समर्थविभक्तिः ॥—**गोष्ठात्खञ्** ॥ गावस्तिष्ठन्त्यस्मिन्निति गोष्ठः । 'घञर्थे कविधानम्' इत्यधिकरणे कः । 'अम्बाम्बगोभूमि–' इति षत्वम्, पूर्वं भूतो भूतपूर्वः 'सुप्सुपा' इति समासः ॥—**अश्वस्य**—॥ कर्तरि षष्ठीयं निर्देशादेव समर्थविभक्तिः ॥—**एकाहगम** इति । 'कर्तृकरणे कृता' इति समासः ॥ नन्विह 'ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च' इत्यपं बाधित्वा 'परिमाणाख्यायां सर्वेभ्यः' इति घञ् प्राप्नोति, अस्ति चात्र परिमाणाख्या 'एकाहेन गम्यते' इति परिच्छेदावगमात् ॥ अत्राहुः । अस्मादेव निपातनादप् द्रष्टव्य इति ॥ —**शालीनकौपीने**—॥ इमौ खञ्प्रत्ययान्तत्वेन निपात्येते । रूढिशब्दावेतौ कथंचिद्व्युत्पाद्याविति नात्रावयवार्थेऽभिनिवेशः कार्यः ॥—**शालाप्रवेशमि**ति । अप्रागल्भ्यादन्यत्र गन्तुमशक्तः शालामेव प्रवेष्टुमर्हतीत्यर्थः ॥—**कूपपतनमि**ति । यदकार्यं तत्प्रच्छादनीयत्वात्कूपावतरणमर्हतीत्यर्थः ॥—**तदाच्छादनमि**ति । वासःखण्ड इत्यर्थः ॥ अन्ये त्वाहुः अकार्यशब्दे यः करोति स क्रियासामान्यवचनः, तेन लज्जाहेतुत्वेन अद्रष्टव्यत्वात्पुरुषलिङ्गं कौपीनम् । अस्पृश्यत्वात्तदाच्छादनमिति ।—**शरीरायासेने**ति ॥ भारवहनादिनेत्यर्थः । यद्यपि व्रातशब्दो लोके संघातवचनः, तथाप्यत्र भाष्यादिग्रन्थपर्यालोचनया अयमेवार्थ इहोचित इति भावः ॥—**सातपदीनम्**—॥ योग्यतया समर्थविभक्तिस्तृतीयेति दर्शयति—**सप्तभिः पदैरि**ति । पदमिह संभाषणं पादविक्षेपो वा । तद्धितार्थे द्विगुः । अवाप्यत इत्यर्थे खञ् ॥—**हैयंगवीनम्**—॥—**ह्योगोदोहस्ये**ति । गोर्दोहो गोदोहः षष्ठीसमासः । तेन सह ह्यस्शब्दस्य 'सुप्सुपा' इति समासः । ततो विकारे अनुदात्तलक्षणस्याञोऽपवादः खञ् । अत्र ह्यःशब्देन कालप्रत्यासत्तिर्विवक्षिता ॥—**नवनीतमि**ति । यद्यपि वृत्तौ घृतमित्युक्तं तथैव चामरेणापि—'तत्तु हैयंगवीनं यत् ह्योगोदोहोद्भवं घृतम्' इत्युक्तम् । तथापि घृतशब्देन नवनीतमेव विवक्षितमिति हरदत्तग्रन्थानुरोधेनेदमुक्तम् ॥—**तस्य पाक**—॥ पाकः परिणामः । मूलमुपक्रमः । 'तस्येदम्' इत्यणादिषु प्राप्तेष्वयमारम्भः । जाहचो जकारस्य प्रयोजनाभावान्नेत्त्वम् । पीलु कर्कन्धु शमी करीर कुवल बदर अश्वत्थ खदिर पील्वादिः ॥ कर्ण अक्षि नख मुख केश पाद गुल्फ भ्रू शृङ्ग दन्त ओष्ठ पृष्ठ कर्णादिः ॥—**मूलग्रहणमात्रमि**ति ॥ एकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञानादिति भावः ॥—**पक्षतिरि**ति । प्रतिपत् पक्षिणां पक्षमूलं च ॥—**तेन**—॥ वित्तः प्रतीतः । 'वित्तो भोगप्रत्यययोः' इति निपातनात् 'रदाभ्यां निष्ठातो नः' इति नत्वं न ॥—**लुप्तनिर्दिष्ट** इति । 'चुटुषाः प्रत्ययस्य' इति वक्तव्ये पृथग्योगकरणात् 'चुटू' इत्येतदनित्यमिति समाधानान्तरमप्याहुः ॥—**नानाञावि**ति ॥ नानो ञकारो वृद्ध्यर्थः स्वरार्थश्च । 'न सह' इति प्रकृतिविशेषणं, न प्रत्ययार्थ इत्याशयेनाह—**असहार्थे** इत्यादि । यदि प्रत्ययार्थः स्यात्ततो 'द्वौ प्रतिषेधौ प्रकृतमर्थं गमयतः' इति सहार्थो गम्येत 'न न सह' अपि तु सहैवेति । तस्मात्प्रकृतिविशेषणम् ।

---

१ गोष्ठादिति—अत्र केचित् 'यद्यपि 'भूतपूर्वे चरट्' 'षष्ठ्या रूप्य च' इत्यत्रैव पठित्वा, 'गोष्ठात्खञ्' इत्येव सूत्रयितुं युक्तम् तथापि तयोरन्यत्र पाठसामर्थ्येन विशेषविहितेनापि खञा चरटो बाधो न भवति' इत्याहुः ।

नाभावे स्वार्थे प्रत्ययौ । विना । नाना । **वेः शालच्छङ्कटचौ** ।५।२।२८। क्रियाविशिष्टसाधनवाचकात्स्वार्थे । विस्तृतम् । विशालम् । विशङ्कटम् । **संप्रोदश्च कटच्** ।५।२।२९। संकटम् । प्रकटम् । उत्कटम् । चाद्विकटम् ॥ **अलाबूतिलोमाभङ्गाभ्यो रजस्युपसंख्यानम्** ॥ अलाबूनां रजः, अलाबूकटम् ॥ **गोष्ठजादयः स्थानादिषु पशुनामभ्यः** ॥ गवां स्थानं गोगोष्ठम् ॥ **संघाते कटच्** ॥ अवीनां सङ्घातोऽविकटः ॥ **विस्तारे पटच्** ॥ अविपटः ॥ **द्वित्वे गोयुगच्** ॥ द्वावुष्ट्रौ उष्ट्रगोयुगम् ॥ **षट्त्वे षड्गवच्** ॥ अश्वषड्गवम् ॥ **स्नेहे तैलच्** ॥ तिलतैलम् । सर्षपतैलम् ॥ **भवने क्षेत्रे शाकटशाकिनौ** । इक्षुशाकटम् । इक्षुशाकिनम् ॥ **अवात्कुटारच्च** ।५।२।३०। चात्कटच् । अवाचीनोऽवकुटारः । अवकटः । **नते नासिकायाः संज्ञायां टीटञ्नाटज्भ्रटचः** ।५।२।३१। अवादित्येव । नतं नमनम् । नासिकाया नतं अवटीटम् । अवनाटम् । अवभ्रटम् । तद्योगान्नासिका अवटीटा । पुरुषोऽप्यवटीटः । **नेर्बिडज्बिरीसचौ** ।५।२।३२। निबिडम् । निबिरीसम् । **इनच् पिटच्चिक चि च** ।५।२।३३। नेरित्येव । नासिकाया नतेऽभिधेये इनच्पिटचौ प्रत्ययौ प्रकृतेश्चिक चि इत्यादेशौ च ॥ **कप्रत्ययचिकादेशौ च वक्तव्यौ** ॥ चिकिनम् ॥ चिपिटम् । चिक्कम् ॥ **क्लिन्नस्य चिल् पिल् लश्चास्य चक्षुषी** । क्लिन्ने चक्षुषी अस्य चिल्लः । पिल्लः ॥ **चुल् च** ॥ चुल्लः । **उपाधिभ्यां त्यकन्नासन्नारूढयोः** ।५।२।३४। संज्ञायामित्यनुवर्तते । पर्वतस्यासन्नं[1] स्थलमुपत्यका । आरूढं स्थलमधित्यका । **कर्मणि**

एतच्च व्याख्यानाल्लभ्यते ॥ यद्येवं सहेत्येव प्रत्ययोस्तु, विनञोः प्रतिषेधार्थत्वादिष्टसिद्धेः 'विगदेभरथकः' इत्यादौ विशब्दस्यापि प्रतिषेधवृत्तिर्दृष्टैवेति । सत्यम् । क्रियावाचिनो विशब्दात्सहार्थे प्रत्ययो विज्ञायेत । विगतेन सह विकृतेन सहेति । तस्माद्यथोक्तमेव न्याय्यम् । एतच्च हरदत्तग्रन्थे स्पष्टम् ॥—**स्वार्थे** इति । अनिर्दिष्टार्थत्वादिति भावः ॥—**संप्रोदश्च**—॥ क्रियाविशिष्टसाधनवाचकात्स्वार्थे प्रत्ययः । संकटं संहतम्, संबाध इत्यर्थः । प्रकटं प्रज्ञातम्, प्रकाशन इत्यर्थः । उत्कटम् उद्धूतं, विकटं विकृतं, रूढशब्दाश्चैते कथंचिद्व्युत्पाद्यन्ते ॥—**अलाबूतिले**त्यादि । एभ्यः पञ्चभ्यो रजस्यभिधेये कटच् प्रत्ययो भवति । रजसो विकारत्वाद्विकारे प्रत्ययानामपवादोऽयम् ॥—**अलाबूकटमि**ति ॥ 'ओरञ्' 'मयड्वैतयोः' इति मयड्वेह प्राप्तः ॥—**तिलकटमि**ति । 'असंज्ञायां तिलयवाभ्याम्' इति मयट् प्राप्तः ॥ उमाशब्दाद् घृतादित्वादन्तोदात्तात् 'अनुदात्तादेश्च—' इत्यञ्, 'उमोर्णयोर्वा' इति वुञ् प्राप्तः ॥ भङ्गाशब्दात् 'तृणधान्यानां च द्व्यषाम्' इत्याद्युदात्तत्वादण्मयड्वा प्राप्त इत्येवं यथासंभवं प्रत्ययप्राप्तिरूह्या ॥ हरदत्तस्तु तिलशब्दस्य घृतादित्वादन्तोदात्तत्वमङ्गीकृत्य ततः 'अनुदात्तादेश्चाम्' इत्यञ्, 'असंज्ञायां तिलयवाभ्याम्' इति मयड्वा प्राप्त इत्याह, तत्र तिलशब्दस्य घृतादित्वकल्पने बीजं चिन्त्यम् ॥ 'तृणधान्यानां च द्व्यषाम्' इति फिट्सूत्रेणाद्युदात्तस्यैव न्याय्यत्वात् । 'तिलाश्च मे' इत्यत्र तथैव वेदे पाठाच्च ॥—**गोष्ठजादय** इति । 'संघाते कटच्' इत्यादीन्यस्यैव प्रपञ्चः । इहोभयत्रादिशब्दः प्रकारे ॥—**पशुनामभ्य** इति । 'पशुनामादिभ्यः' इति भाष्ये प्रचुरः पाठः ॥—**गवां स्थानमि**ति । 'तस्येदम्' इत्यत्रार्थे 'सर्वत्र गोरजादिप्रसङ्गे' इति यति प्राप्ते गोष्ठच् ॥—**संघात** इति । अप्रस्तृतावयवः समूहः संघातः । प्रस्तृतावयवस्तु विस्तारः । कटच्पटचौ द्वावपि सामूहिकानामपवादौ ॥—**द्वित्वे** इति । प्रकृत्यर्थस्य द्वित्वे द्योत्य इत्यर्थः ॥—**उष्ट्रगोयुगमि**ति । द्वयं युगमित्यादिवद् द्व्यवयवसंघातप्राधान्यादेकवचनम् । एवमग्रेऽपि ॥—**नतमि**ति । नपुंसके भावे क्तः ॥—**नमनमि**ति । नीचैस्त्वमित्यर्थः ॥—**अवटीटमि**ति । नासिकासाधनके नमने वर्तमानादवशब्दात्स्वार्थे प्रत्ययः ॥ कथं तर्हि नासिकायां चावटीटशब्दस्य प्रयोग इत्यत आह—**तद्योगादि**ति ॥—**नेर्बिडच्**—॥ 'नते नासिकायाः संज्ञायाम्' इति वर्तते निशब्दान्नासिकाया नतेऽभिधेये निबिडज्बिरीसचौ स्तः ॥—**निबिडमि**ति । तद्योगान्निबिडा नासिका निबिरीसा ॥ कथं तर्हि 'निबिडाः केशाः, निबिडं वस्त्रम्' इति । उपमानाद्भविष्यति । एतच्च काशिकायां स्पष्टम् ॥ केचित्तु उक्तप्रयोगानुरोधेनेह सूत्रे 'नते नासिकायाः—' इति नानुवर्तत इति व्याचक्षते ॥—**प्रकृतेरि**ति ॥ निशब्दस्येत्यर्थः ॥—**आदेशौ चे**ति । प्रत्ययौ तत्संनियोगेन यथासंख्यमिमावादेशौ च स्त इत्यर्थः ॥—**चिकिनमि**ति । इनच्प्रत्ययसंनियोगेन चिकादेशः ॥—**चिपिटमि**ति । पिटच्प्रत्ययसंनियोगेन चि इत्यादेशः ॥—**क्लिन्नस्ये**ति । चिल् पिल् इत्येतावादेशौ भवतो लश्च प्रत्ययः 'अस्य चक्षुषी' इत्येतस्मिन्नर्थे ॥—**चुल् चे**ति । चात्लप्रत्ययः ॥—**चुल्ल** इति । क्लिन्ने अस्य चक्षुषी इति पूर्वोक्त एव विग्रहः ॥ कथं तर्हि 'स्युः क्लिन्नाक्षे चुल्लचिल्लपिल्लाः क्लिन्नेऽक्ष्णि चाप्यमी' इत्यमर इति चेत् । अत्राहुः । पुरुषे व्युत्पादितानां तदवयवे लक्षणा बोध्यते ॥ अन्ये त्वाहुः—अस्य चक्षुषी इत्यत्र 'अस्य' इति न वक्तव्यम् । क्लिन्ने चक्षुषी चिल्ले पिल्ले । पुरुषे तु मत्वर्थेऽच् । अर्शआदिषु 'स्वाङ्गाद्धीनात्' इति सूत्रितत्वादिति ॥—**उपाधिभ्याम्**—॥ संज्ञाधिकारादिह नियतविषयमासन्नारूढं गृह्यत इत्याशयेनाह—**पर्वतस्ये**ति । आसन्नं समीपम् । आरूढमुच्चस्थानम् ॥—**उपत्यके**ति । 'प्रत्य-

---

1 पर्वतस्येति—'समुद्रोपत्यका हैमी पर्वताधित्यका पुरी' इत्यादौ तु लाक्षणिकः प्रयोगो बोध्यः ।

घटोऽठच् ।५।२।३५। घटतइति घटः पचाद्यच् । कर्मणि घटते कर्मठः पुरुषः । **तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच्** ।५।२।३६। तारकाः संजाता अस्य तारकितं नभः । आकृतिगणोऽयम् । **प्रमाणे द्वयसज्दघ्नञ्मात्रचः** ।५।२।३७। तदस्येत्यनुवर्तते । ऊरू प्रमाणमस्य ऊरुद्वयसम् । ऊरुदघ्नम् । ऊरुमात्रम् ॥ ❀ **प्रमाणे लः** ॥ शमः । दिष्टिः । वितस्तिः ॥ ❀ **द्विगोर्नित्यम्** ॥ द्वौ शमौ प्रमाणमस्य द्विशमम् ॥ ❀ **प्रमाणपरिमाणाभ्यां संख्यायाश्चापि संशये मात्रज्वक्तव्यः** ॥ शममात्रम् । प्रस्थमात्रम् । पञ्चमात्रम् ॥ ❀ **वत्वन्तात्स्वार्थे द्वयसज्मात्रचौ बहुलम्** ॥ तावदेव तावद्द्वयसम् । तावन्मात्रम् । **पुरुषहस्तिभ्यामण् च** ।५।२।३८। पुरुषः प्रमाणमस्य पौरुषम् । पुरुषद्वयसम् । हास्तिनम् । हस्तिद्वयसम् । **यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप्** ।५।२।३९। यत्परिमाणमस्य

यस्मात्–' इतीत्वं तु न भवति, 'त्यकनश्च निषेधः' इत्युक्तत्वात् **कर्मणि घटो**—॥ सप्तम्यन्तात्कर्मन्शब्दाद् 'घटते' इत्यर्थे ठच् स्यात् ॥—**कर्मठ** इति । ठस्येक इतीह न भवति । अठचि ठस्याप्रत्ययत्वेनाङ्गसंज्ञानिमित्तत्वाभावात् ॥ —**तारकितमि**ति ॥ एवं पुष्पितं फलितं पुलकितं रोमाञ्चितमित्याद्युदाहार्यम् ॥—**प्रमाणे द्वयसच्**—॥ प्रमाणे विद्यमानात्प्रथमान्तात् 'अस्य' इति निर्दिष्टे प्रमेयेऽर्थे त्रयः प्रत्ययाः स्युः । प्रमाणमिह परिच्छेदकमात्रम् । तत्र मात्रच् । द्वयसच्दघ्नचौ तूर्ध्वमान एव भवतः । 'प्रथमश्च द्वितीयश्च ऊर्ध्वमाने मतौ मम' इति भाष्यात् । ऊर्ध्वावस्थितेन येन मीयते तदूर्ध्वमानम् ऊर्वादि । तेन तिर्यङ्मानादौ 'दण्डद्वयसं क्षेत्रम्' इत्यादि न प्रयुज्यते, यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यात् ॥ अत एव 'द्विकाण्डा क्षेत्रभक्तिः' इत्यत्र 'द्वयसचो लुक्' इति प्राचोक्तं नादर्तव्यमित्यवोचाम ॥—**प्रमाणे ल** इति । लुक एषा पूर्वाचार्यसंज्ञा । प्रमाणत्वेन ये प्रसिद्धास्ततः परस्यैवायं लुगित्युदाहरति—**शमो दिष्टिः वितस्तिरि**ति । शमः प्रमाणमस्येत्यादिविग्रहः । एषु मात्रचो लुग्, इतरयोरसंभवात् । शमादीनामनूर्ध्वमानत्वात् ॥—**द्विगोर्नित्यमि**ति । द्विगोरप्रमाणत्वात्तदन्तविध्यभावाच्च पूर्वेणाप्राप्तो लुग्विधीयते ॥ ननु विकल्पस्याप्रकृतत्वान्नित्यग्रहणमिह निरर्थकमिति चेत् । अत्राहुः । अनुपदं संशये वक्ष्यमाणो मात्रच् शममात्रमित्यादौ यथा न लुप्यते, 'प्रमाणे लः' इत्यस्य 'प्रमाणे द्वयसच्' इति यः पूर्वविधिस्तद्विषयपरत्वात्, एवं द्विगोरपि न लुप्येत । इष्यते च लुक् । द्वौ शमौ स्यातां न वा द्विशम इति । तथा चाधिकसंग्रहार्थं नित्यग्रहणमिति ॥ अत्र केचिद् 'द्विगोर्लः' इत्युक्तेऽपि पुनर्लग्रहणं नित्यार्थमधिकसंग्रहार्थमिति व्याख्यातुं शक्यत इति वैचित्र्यार्थं नित्यग्रहणमित्याहुः ॥—**शममात्रमि**त्यादि । शमः स्यान्न वेत्यादिविग्रहः ॥—**पुरुषहस्तिभ्यामण्** ॥ 'इनण्यनपत्ये' इति प्रकृतिभावः । हस्ती प्रमाणमस्य हास्तिनम् ॥ अत्र काशिकायामुक्तं 'द्विगोर्नित्यं लुक् द्विपुरुषमुदकम्' इत्यादि ॥ व्याख्यातं च हरदत्तेन–यद्यपि 'प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यम्' इत्यस्य नायमनुवादः, पुरुषहस्तिनोः शमादिवत्प्रमाणत्वेनाप्रसिद्धत्वात्, अत एव हि पुरुषद्वयसमित्यादौ 'प्रमाणे लः' इति लुङ् न भवति । तथाप्यपूर्वोऽत्र लुग्विधीयते' इति ॥ एतच्चासंगतम् । 'द्विगोर्नित्यं लुक्' इत्यपूर्ववचनस्य मुनित्रयानुक्तत्वात् ॥ वस्तुतस्तु विधीयत इत्यस्यानुमीयत इत्यर्थः । अयं भावः । 'द्विगोः' 'तद्धितलुकि' इत्यनुवर्तमाने 'पुरुषात्प्रमाणेऽन्यतरस्याम्' इति ङीब्विकल्प्यते तदेव लुकमनुमापयतीति ॥—**यत्तदेतेभ्य**—॥—**यावानि**त्यादि । 'आ सर्वनाम्नः' इत्यात्वे 'उगिदचाम्–' इति नुम् । 'अत्वसन्तस्य च' इति दीर्घः । हल्ङ्यादिलोपसंयोगान्तलोपौ । 'प्रमाणे' इत्यनुवर्तमाने परिमाणग्रहणं प्रमाणपरिमाणयोर्भेदात्कृतम् । तथा च वार्तिकम् । 'डावतोरर्थवैशेष्यान्निर्देशः पृथगुच्यते । मात्राद्यप्रतिघाताय भावः सिद्धश्च डावतोः' इति ॥ अस्यार्थः—इह शास्त्रे वतुपं विधाय तस्मिन् परे आत्वं विहितम् । पूर्वाचार्यास्तु डावतुं विदधिरे तद्रीत्या निर्देशोऽयं डावताविति । विशेष्यत इति विशेषस्तस्य भावो वैशेष्यं तस्मात्, अर्थभेदादित्यर्थः । अर्थभेदस्तु 'परिमाणं तु सर्वतः । आयामस्तु प्रमाणं स्यात्' इति प्रागेवोक्त इति भावः ॥ नन्वनयोरर्थभेदे सति यावानध्वा यावती रज्जुरित्यादि न सिध्येत्, अत्र ह्यायाममात्रं गम्यते । यद्युपमानाद्भविष्यतीति ब्रूषे, तर्हि प्रमाणग्रहणमेवानुवर्त्यताम्, यावानध्वेत्यादिप्रयोगाश्च मुख्याः सन्तु । ये परिमाणे प्रयोगाः 'यावान् धान्यराशिः' इत्यादयः, त एवोपमानाद्भवन्तु तत्राह—**मात्रा**दीति । 'यत्तदेतेभ्यः–' इति विशेषविहितो हि वतुप् सामान्यविहितान् मात्रजादीन् बाधेत । तेन तन्मात्रमित्यादि न स्यात् । परिमाणग्रहणे सति तु भिन्नोपाधिकत्वाद्वतुपः प्रमाणे विहितमात्रजादिभिः सह बाध्यबाधकभावो नेति भावः ॥ नन्वेवमपि बाधः स्यादेव । 'प्रमाणे द्वयसच्' इत्यत्र प्रस्थमात्रमित्यादिसिद्धये प्रमाणग्रहणस्य परिच्छेदकमात्रपरतया व्याख्यातत्वेन वतुपो यत्तदेतेभ्यो विहितत्वेन विशेषविहितत्वानपायात् । तस्मात् 'यत्तदेतेभ्यो वतुप् च' इत्येव सूत्र्यताम्, मास्तु परिमाणग्रहणम्, अस्तु च प्रमाणे इत्यर्थाधिकारः, तेन यावती रज्जुर्यावान् धान्यराशिरित्यादिप्रयोगाः सर्वेऽप्युपचारं विनैव निर्वहन्तीत्यपरमनुकूलमत आह—**भावः सिद्धश्चे**ति ॥—**डावतोरि**ति । पञ्चम्यन्तम् । अर्थभेदे सति वत्वन्तान्मात्रजादीनामुत्पत्तिः सिध्यति । तत्परिमाणमस्य तावद्धान्यं राशीकृतम् । तावत्प्रमाणमस्य कुड्यादेः, तावन्मात्रम् । यादृग्राशीकृतस्य धन्यादेर्दैर्घ्यं तादृशं कुड्यादेरपीत्यर्थः । एकविषयत्वे तु वतुपैव विशिष्टस्य प्रमेयस्योक्तत्वाद्वतुबन्तान्मा-

---

१ प्रमाणे द्वयसजिति—प्रामाणशब्देनायामपरिच्छेदकस्यैव ग्रहणमिति मते तु प्रस्थमात्रमित्याद्यसाध्वेवेति बोध्यम् ।

यावान् । तावान् । एतावान् । **किमिदंभ्यां वो घः** ।५।२।४०। आभ्यां वतुप्स्याद्वस्य च घः । कियान् । इयान् । **किमः संख्यापरिमाणे डति च** ।५।२।४१। चाद्वतुप् । तस्य च वस्य घः स्यात् । का संख्या येषां ते कति । कियन्तः । **संख्याया अवयवे तयप्** ।५।२।४२। पञ्चावयवा अस्य पञ्चतयं दारु । **द्वित्रिभ्यां तयस्यायज्वा** ।५।२।४३। द्वयम् । द्वितयम् । त्रयम् । त्रितयम् । **उभादुदात्तो नित्यम्** ।५।२।४४। उभशब्दात्तयपोऽयच् स्यात् स चाद्युदात्तः । उभयम् । **तदस्मिन्नधिकमिति दशान्ताड्डः** ।५।२।४५। एकादश अधिका अस्मिन्नेकादशम् ॥ ॐ **शतसहस्रयोरेवेष्यते** । नेह । एकादश अधिका अस्यां विंशतौ ॥ ॐ **प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः समानजातीयत्व एवेष्यते** ॥ नेह । एकादश माषा अधिका अस्मिन् सुवर्णशते । **शदन्तविंशतेश्च** ।५।२।४६। डः स्यादुक्तेऽर्थे । त्रिंशदधिका अस्मिन् त्रिंशं शतम् । विंशम् । **संख्याया गुणस्य निमाने मयट्** ।५।२।४७। भागस्य मूल्ये वर्तमानात्प्रथमान्तात्संख्यावाचिनः षष्ठ्यर्थे मयट् स्यात् । यवानां द्वौ भागौ निमानमस्योदश्वित्भागस्य द्विमयमुदश्विद्यवानाम् । गुणस्येति[3] किम् । द्वौ व्रीहियवौ निमानमस्योदश्वितः । निमाने किम् । द्वौ गुणौ

त्रजादयो न स्युः । यस्य हि तावत्प्रमाणं तस्य तदपि प्रमाणम् । जानुप्रमाणकं जलादि यस्य प्रमाणं भवति जानुप्रमाणकमिति वक्तुं शक्यत्वात् । एवं च तावच्छब्द एव प्रयुज्येत, न तु तावन्मात्रमित्यादि । अन्यथा तत्प्रमाणमस्य तन्मात्रम् । तन्मात्रं प्रमाणमस्य तन्मात्रमात्रमित्येवं मात्रजादिभ्यः प्रत्ययमालाप्रसङ्गात् ॥—**किमिदंभ्याम्**—॥—**वतुप्स्यादि**ति । वकारस्य घविधिसामर्थ्याद्वतुपमनुवर्त्य सोप्यत्र विधीयत इति भावः ॥ 'आदेः परस्य' इत्यत्र निर्दिष्टे 'वः' इति वचनमादेशप्रतिपत्त्यर्थम् । इतरथा घं प्रत्ययान्तरं विज्ञायेत ॥—**किया**निति । 'इदंकिमोरीश्की' । 'यस्येति च' इति लोपः ॥—**इया**निति । ईशादेशस्य 'यस्य' इति लोपे प्रत्ययमात्रमवशिष्यते । पठन्ति च—'उदितवति परस्मिन् प्रत्यये शास्त्रयोनौ गतवति विलयं च प्राकृतेऽपि प्रपञ्चे । सपदि पदमुदीतं केवलप्रत्ययो यत् तदियदिति मिमीते को हदा पण्डितोऽपि' ॥ वैयाकरणानामौपनिषदानां च प्रक्रियामाश्रित्य प्रवृत्तो ह्यर्थोऽयं श्लोकः ॥—**किमः संख्या**—॥ 'तदस्य—' इत्यनुवर्तत एव । संख्यायाः परिमाणं परिच्छेदः, तस्मिन् कर्तव्ये यः प्रश्नस्तस्मिन्वर्तमानात्किमः प्रथमान्तादस्येति षष्ठ्यर्थे डतिः स्यात् ॥ संख्यापरिमाणे किम् । क्षेपे माभूत् । का संख्या येषां दशानाम् । 'अव्रतानाममन्त्राणां जातिमात्रोपजीविनाम् । सहस्रशः समेतानां परिषत्त्वं न विद्यते, इत्येवं संख्येयद्वारेणात्र संख्याया कुत्सा बोध्या ॥—**संख्याया**—॥ अवयवे[1] वर्तमाना या संख्या तद्वाचिनः प्रथमान्तात्षष्ठ्यर्थे तयप् स्यात् । यं प्रत्यवयवः सोऽवयवी प्रत्ययार्थः 'अस्य' इत्यधिकारात् ॥ यथा द्वयसजादिषु प्रमाणे प्रकृत्यर्थे प्रमेय प्रत्ययार्थस्तद्वत् ॥—**त्रय**मिति ॥ ननु 'त्रयोऽवयवाः तन्तवो यस्य त्रयं सूत्रम्' इति प्रयोगे संभवत्यपि 'मुनित्रयम्' इति प्रयोगो न संगच्छते, अन्यपदार्थस्यावयविनोऽभावादिति चेन्न ॥ अत्राहुः । अवयवी त्वत्र समुदाय एव ॥ स चातिरिक्तो वाऽनतिरिक्तो वेति विचारान्तरम् ॥ एवं च समुदायस्यातिरिक्तत्वपक्षेऽपि समुदायघटकत्वेन मुनीनां प्रत्यभिज्ञानान्मुनित्रयनमस्कारस्य विघ्नविघातकत्वमस्त्येवेति ॥—**उभादुदात्तो नित्यम्** ॥ इह 'चितः' इत्यनेनैवान्तोदात्तत्वं सिद्धम् । सर्वोदात्तत्वं तु 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' इति वचनाद्बाधितम् । न च हे उभयेति संबुध्यन्ते आमन्त्रिताद्युदात्तत्वं बाधितुं वचनमिति शङ्क्यम् । पुरस्तादपवादन्यायेन चित्स्वरस्यैव बाध्यता, न त्वामन्त्रिताद्युदात्तत्वस्येति सुवचत्वात् । तस्मादुदात्तवचनसामर्थ्यादादेरेवायम् । प्रयुज्यते च तथा 'उभयं शृणवच्च नः' इति । तदेतत्सकलमभिप्रेत्याह—**स चे**ति ॥—**तदस्मिन्**—॥ पुनस्तद्ग्रहणम् 'अस्य' इति षष्ठ्यन्तसंबद्धतद्ग्रहणनिरासार्थम् ॥ प्रत्ययविधौ तदन्तविध्यभावादाह—**दशान्ता**दिति ॥ अन्तग्रहणं किम् । दश अधिका अस्मिन् शते । न चेह व्यपदेशिवद्भावेन दशान्तत्वमस्तीति वाच्यम् । 'व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन' इत्यभ्युपगमात् ॥—**शदन्त**—॥ प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तविधौ सति 'यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादेस्तदन्तस्य' इति परिभाषया तदादिनियमः स्यात् तं वारयितुमन्तग्रहणम् । तेन एकत्रिंशम् । एकचत्वारिंशमित्यादि सिद्धम् । नन्वेवं गोत्रिंशदधिका अस्मिन् शते इत्यादावतिप्रसङ्गः शङ्क्यः । 'संख्याया अवयवे तयप्' इत्यतः संख्याग्रहणानुवृत्तेः । अन्तग्रहणमिह विंशतिशब्दानन्तरं कर्तव्यम् । 'शद्विंशत्यन्ताच्च' इति तेन एकविंशं शतमित्यादि सिध्यति । अन्यथा 'ग्रहणवता—' इति तदन्तविधिप्रतिषेधादिह न स्यात् ॥—**संख्याया गुणस्य**—॥ गुणो भावः । निमीयते क्रीयतेऽनेनेति निमानं मूल्यम् । 'मेङ् प्रणिदाने' इत्यस्मान्निपूर्वात्करणे ल्युट् । तदाह—**भागस्य मूल्ये** इति ॥—**षष्ठ्यर्थे** इति ॥ यद्यपि 'तदस्मिन्नधिकम्—' इत्यतः 'तद्' इत्यनुवृत्तौ प्रथमान्तादित्ययमेवार्थो लभ्यते, तथापि मण्डूकप्लुत्या 'तदस्य संजातम्' इत्यतः 'तदस्य' इत्यनुवर्तनात् 'षष्ठ्यर्थे' इत्येतदपि लभ्यत[2] इति भावः ॥—**द्विमय**मिति । द्विशब्दस्य संबन्धिशब्दत्वेन नित्यसापेक्षत्वात् 'यवा-

---

१ अवयवे इति—अवयवी चात्रानुद्भूतावयवभेदोऽपि समुदायः, तेन मुनित्रयं, बहुतयं यूथम्, उभये देवमनुष्या इति सिद्धम् । २ इष्यते इति—इतिकरणलब्धोऽयमर्थः । ३ गुणस्येति—मध्यमणिन्यायेनोभयत्रापि संबध्यते । गुणकर्मकनिमाने वर्तमानाद्गुणगतसंख्यावाचकान्मयडित्यर्थः ।

क्षीरस्य एकस्तैलस्य द्विगुणं क्षीरं पच्यते तैलेन । **तस्य पूरणे डट्** ।५।२।४८। एकादशानां पूरण एकादशः **नान्तादसंख्यादेर्मट्** ।५।२।४९। डटो मडागमः स्यात्। पञ्चानां पूरणः पञ्चमः । नान्तात्किम् । विंशः । असंख्यादे किम् । एकादशः । **षट्कतिकतिपयचतुरां थुक्** ।५।२।५१। एषां थुगागमः स्याड्डटि । षण्णां पूरणः षष्ठः कतिथः । कतिपयशब्दस्यासंख्यात्वेऽप्यतएव ज्ञापकाड्डट् । कतिपयथः । चतुर्थः ॥ **चतुरश्छयतावाद्यक्षरलोपश्च** ॥ तुरीयः । तुर्यः । **बहुपूगगणसङ्घस्य तिथुक्** ।५।२।५२। डटीत्येव । पूगसङ्घयोरसंख्यात्वेऽप्यतएव डट् । बहुतिथ इत्यादि । **वतोरिथुक्** ।५।२।५३। डटीत्येव । यावतिथः । **द्वेस्तीयः** ।५।२।५४। डटोऽपवादः । द्वयोः पूरणो द्वितीयः । **त्रेः संप्रसारणं च** ।५।२।५५। तृतीयः । **विंशत्यादिभ्यस्तमडन्यतरस्याम्** ।५।२।५६। एभ्यो डटस्तमडागमो वा स्यात् । विंशतितमः । विंशः । एकविंशतितमः एकविंशः ।

नाम्' इति पदे सत्यपि तद्धितोत्पत्तिरिहाविरुद्धेति ज्ञेयम् ॥ नन्वेवमपि प्रत्ययान्तस्योदश्विच्छब्देन सामानाधिकरण्यं दुर्लभम् । यावतोदश्विद्भागे प्रत्ययो विहितो, नोदश्विति ॥ अत्राहुः । भागेति विधीयमानः प्रत्ययः अभिधानस्वाभाव्याद् भागवन्तमाचष्टे । तेन सामानाधिकरण्यं भवतीति । 'गुणनिमाने' इति वक्तव्ये व्यस्तोच्चारणात् 'एकत्वं गुणस्य' इत्यत्र विवक्षितम् । तेनेह न भवति । यवानां द्वौ भागौ निमानमेषामुदश्वितस्त्रयाणां भागानामिति ॥ 'भूयसश्च वाचिकायाः संख्यायाः प्रत्यय इष्यते' इह न भवति । एको भागो निमानमस्येति ॥ भूयस इति च प्रत्ययार्थादाधिक्यमात्रं प्रकृत्यर्थस्य विवक्षितं, न तु बहुत्वं । तेन द्विशब्दादपि भवत्येव ॥—**तस्य पूरणे**—॥ 'तस्य' इति षष्ठ्यन्तानुकरणम् । एकत्वमविवक्षितम्, एकस्य पूरणासंभवात् । पूर्यतेऽनेनेति पूरणः, ण्यन्तात्करणे ल्युट् ॥—**एकादशानामि**ति । उद्भूतावयवभेदः समुच्चयः प्रकृत्यर्थः । अवयव इह प्रत्ययार्थः । यस्मात्संख्यावाचिनः प्रत्ययविधिस्तदीयप्रवृत्तिनिमित्तस्य एकादशत्वादेः पूरणे प्रत्ययः । यथा 'अतिशायने–' 'याप्ये–' इत्यादिषु प्रवृत्तिनिमित्तस्यैवातिशयादिकं गृह्यते, अन्तरङ्गत्वात् । तथेहापि । तेन 'एकादशानां घटानां पूरणो जलादिः' इत्यत्र नातिप्रसङ्गशङ्कालेशोऽपीति भावः । ननु यदि प्रवृत्तिनिमित्तस्य पूरणे प्रत्ययः, तर्ह्यत्र एकादशत्वस्य पूरण इति विग्रहो वक्तुं युक्त इति चेत् । अत्राहुः । 'वैयाकरणपाशः' इत्यत्र यथा 'याप्यो वैयाकरणः' इति विग्रहः । न तु 'याप्यं वैयाकरणत्वम्' इति तथेहापि बोध्यमिति । एवं च व्युत्क्रमेणाध्यायेषु गम्यमानेषु 'वृद्धिरादैच्' इत्याध्यायो यदा चरमं गण्यते तदा सोऽप्यष्टमो भवत्येव ॥—**नान्तादसंख्यादेः**—॥—**डट** इति । 'डट्' इति प्रथमान्तस्यानुवृत्तस्य 'नान्तात्–' इति पञ्चम्या षष्ठीं कल्प्यत इति भावः । यद्यपीह मटः प्रत्ययत्वेऽपि न क्षतिः, तथाप्युत्तरत्र तमट आगमत्वमेवाभ्युपगन्तव्यम् । अनुदात्तता यथा स्यात् । प्रत्ययत्वे ह्याद्युदात्तः स्यात्। प्रत्ययत्वे तथा चैकरूप्येणैव संदर्भव्याख्यानमुचितम् ॥ अन्येऽप्याहुः–मटः प्रत्ययत्वे अकारसहितो मकारो विधेयः । आगमत्वे तु मकारमात्रमिति लाघवमस्तीति ॥—**विंश** इति । विंशतेः पूरणः । 'तिविंशतेर्डिति' इति लोपः ॥—**षट्कति**—॥ इह षष्ठीनिर्देशबलात् षडादीनामागमित्वं स्पष्टमिति तदानुकूल्येनानुवृत्तौ डट् सप्तम्या विपरिणम्यते तदाह—**डटी**ति । डट एव थुट् न कृतः । षष्ठे षकारस्य जश्त्वप्रसङ्गात् । चतुर्थे रेफस्य विसर्गप्रसङ्गाच्च । न चैवं 'नान्तात्–' इति सूत्रेऽपि डति परे मुगेव विधीयतामिति वाच्यम् । पञ्चमः सप्तम इत्यादौ नलोपाभावापत्तेः ॥—**चतुरश्छयतावि**ति । विशेषविहिताभ्यामपि च्छयद्भ्यां डट्प्रत्ययो न बाध्यते, थुग्विधानसामर्थ्यात् । तेन चतुर्थ इति सिद्धिः ॥—**आद्यक्षरे**ति । अच्सहितं व्यञ्जनमक्षरशब्देनोच्यते । अच्सहितस्यादेर्व्यञ्जनस्येत्यर्थः । व्यञ्जनसहितस्यादेरच इति व्याख्याने तु द्विर्वचनन्यायेन तकारस्यापि लोपः स्यादिति हरदत्तः । आदेर्व्यञ्जनस्येति व्याख्याने प्रमाणं तु 'द्वितीयतृतीय–' इति सूत्रे 'तुर्याणि' इति निर्देशो बोध्यः ॥—**द्वेस्तीयः**॥—**डटोऽपवाद** इति । डट आदेशस्तु न भवति । 'डिति' 'ठिड्ढा–' इति ङीपः प्रसक्त्या 'द्वितीयाश्रिता–' इति निर्देशानुपपत्तेः ॥ अत एव निर्देशाद्धिशब्दस्याप्यादेशो न भवति ॥—**तृतीय** इति ॥ रेफस्य ऋकारः संप्रसारणम् । 'हलः' इति दीर्घस्तु न भवति, 'ढ्रलोपे–' इति सूत्रादण इत्यनुवृत्तेः । 'त्रेस्तृ च' इति नोक्तं, प्रत्ययो मा विज्ञायीति ॥—**विंशत्यादिभ्यः**—॥ इति प्रत्यासत्त्या 'पङ्क्ति–' इत्यादिसूत्रेण निपातिता विंशत्यादयो गृह्यन्ते, न लोकप्रसिद्धाः, विप्रकृष्टत्वादिति भाष्यमतम् ॥ वृत्तिकृता तु विंशत्यादयो लौकिका एव संख्याशब्दा गृह्यन्ते, न 'पङ्क्ति–' इत्यादिसूत्रनिर्दिष्टाः । तद्ग्रहणे ह्येकविंशतिप्रभृतिभ्यो न स्यात् । ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिप्रतिषेधात् । एवं च सति 'षष्ठ्यादेश्चासंख्यादेः' इति पर्युदासो युज्यत एवेत्युक्तम् ॥—**एकविंशतितम** इति । यद्यपि भाष्यमते तदन्तविधिर्दुर्लभः । तथापि 'षष्ठ्यादेश्च–' इति सूत्रे संख्यादिपर्युदासो ज्ञापयति 'इह प्रकरणे तदन्तानामपि ग्रहणम्' इति एवं च सति एकान्नविंशतेः पूरण एकान्नविंशतितम इत्यपि सिध्यति । 'लौकिकानां ग्रहणम्' इति । वृत्तिमते तु नैतत्सि

---

१ द्वितीय इति—सहायवाची द्वितीयशब्दस्तु अव्युत्पन्नं प्रातिपदिकम्, अनेन तु नास्य साधुत्वम् । न ह्यपूरणस्तीयशब्दोऽस्तीति 'पूरणाद्भागे' इति सूत्रस्थभाष्यासंगतेः ।

नित्यं शतादिमासार्धमाससंवत्सराच्च ।५।२।५७। शतस्य पूरणः शततमः । एकशततमः । मासादेरप्यत्र डट् । मासतमः । **षष्ठ्यादेश्चाऽसंख्यादेः** ।५।२।५८। षष्ठितमः । संख्यादेस्तु विंशत्यादिभ्य इति विकल्प एव । एकषष्ठः । एकषष्टितमः । **मतौ छः सूक्तसाम्नोः** ।५।२।५९। मत्वर्थे छः स्यात् । अच्छावाकशब्दोऽस्मिन्नस्ति अच्छावाकीयं सूक्तम् । वारवन्तीयं साम । **अध्यायानुवाकयोर्लुक्** ।५।२।६०। मत्वर्थस्य छस्य । अत एव ज्ञापकात्तत्र छः । विधानसामर्थ्याच्च विकल्पेन लुक् । गर्दभाण्डः । गर्दभाण्डीयः । **विमुक्तादिभ्योऽण्** ।५।२।६१। मत्वर्थेऽण् स्यादध्यायानुवाकयोः । विमुक्तः शब्दोऽस्मिन्नस्ति वैमुक्तः । दैवासुरः । **गोषदादिभ्यो वुन्** ।५।२।६२। मत्वर्थेऽध्यायानुवाकयोः । गोषदकः । इषेत्वकः । **तत्र कुशलः पथः** ।५।२।६३। वुन् स्यात् । पथि कुशलः पथकः । **आकर्षादिभ्यः कन्** ।५।२।६४। आकर्षे कुशल आकर्षकः । आकषादिभ्य इति रेफरहितो मुख्यः पाठः । आकषो निकषोपलः । **धनहिरण्यात्कामे** ।५।२।६५। काम इच्छा । धने कामो धनको देवदत्तस्य । हिरण्यकः । **स्वाङ्गेभ्यः प्रसिते** ।५।२।६६। केशेषु प्रसितः केशकः । तद्रचनायां तत्पर इत्यर्थः[1] । **उदराट्ठगाद्यूने** ।५।२।६७। अविजिगीषौ ठक् स्यात् । कनोऽपवादः । बुभुक्षयात्यन्तपीडित उदरे प्रसित औदरिकः । आद्यूने किम् । उदरकः । उदरपरिमार्जनादौ प्रसक्त इत्यर्थः । **सस्येन परिजातः** ।५।२।६८। कन् स्यात् न तु ठक् । सस्यशब्दो गुणवाची । नतु धान्यवाची । शस्येनेति पाठान्तरम् । सस्येन गुणेन परिजातः संबद्धः सस्यकः साधुः । **अंशं हारी** ।५।२।६९। हारीत्यावश्यके णिनिः । अत एव तद्योगे षष्ठी न । अंशको दायादः । **तन्त्रादचिरापहृते** ।५।२।७०। तन्त्रकः पटः । प्रत्यग्र इत्यर्थः । **ब्राह्मणकोष्णिके संज्ञायाम्** ।५।२।७१। आयुधजीविनो ब्राह्मणा यस्मिन्देशे स ब्राह्मणकः । अल्पमन्नं यस्यां सा उष्णिका यवागूः । अन्नशब्दस्य उष्णादेशो निपात्यते । **शीतोष्णाभ्यां कारिणि** ।५।२।७२। शीतं करोतीति शीतकोऽलसः । उष्णं करोतीति उष्णकः शीघ्रकारी । **अधिकम्** ।५।२।७३। अध्यारूढशब्दात्कन् उत्तरपदलोपश्च । **अनुकाभिकाभीकः कमिता**

ध्येत् विंशतिसंख्यातः प्रागभावित्वादस्याः संख्यायाः । एतच्च कैयटहरदत्तग्रन्थयोः स्पष्टम् ॥ ननु 'अनारम्भो वा प्रातिपदिकविज्ञानाद्यथा सहस्रादिषु' इति वदता कात्यायनेन 'पङ्क्ति–' इत्यादिसूत्रस्य प्रत्याख्यातत्वात् तत्सूत्रे निपातिताः विंशत्यादयो गृह्यन्ते । इति भाष्यमतमयुक्तमिति चेत् ॥ अत्राहुः । यद्यपि प्रत्याख्यातं तथापीहार्थमावश्यकं तत् । अत एव तत्र भाष्यकृता 'नासूया कर्तव्या यत्रानुगमः क्रियते' इत्युक्तम् ॥ अतः कात्यायनोक्तप्रत्याख्यानं नादर्तव्यमिति ॥—**शततम** इति ॥ यद्यपीदं 'षष्ठ्यादेश्च' इत्युत्तरसूत्रेणैव सिध्यति । तथापि संख्याद्यर्थं 'नित्यं शतादि–' इत्यावश्यकमिति ध्वनयन्नुदाहरति—**एकशततम** इति ॥—**मासादेरि**ति । संख्यावाचित्वाभावेऽपीति भावः ॥—**षष्ठ्यादेश्चे**ति ॥ 'विंशत्यादिभ्यः–' इति विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थोऽयमारम्भः ॥—**संख्यादेस्त्विति** । एतच्च प्राक् शताद्बोध्यम् 'नित्यं शतादि–' इत्युक्तत्वात् ॥—**मतौ छः**—॥—**मत्वर्थ** इति । मतोर्विषय इत्यर्थः । तेन 'तत्' इति प्रथमा समर्थविभक्तिः, अस्यास्मिन्निति प्रत्ययार्थश्चेह लभ्यते ॥—**विधानसामर्थ्यादि**ति ॥ मतुप्प्रकरण एवास्मिन् सूत्रे कर्तव्ये यदत्रास्य लुग्विधानं तत्पाक्षिकं लुकमनुमापयतीति कैयटः ॥—**तत्र कुशलः**—॥ सप्तमीसमर्थात्पथिन्शब्दात्कुशल इत्यर्थे वुन्स्यात् ॥—**आकर्षादिभ्यः कन्** ॥ वुना सिद्धे कन्ग्रहणं इवुदन्तार्थम् । अशनिकः शकुनिकः त्सरुकः ॥—**मुख्य पाठ** इति ॥ आकषन्त्यस्मिन् सुवर्णादिकमित्याकषः । 'पुंसि संज्ञायां घः' इति व्याख्याय, ये तु 'आकर्षादिभ्यः' इति सरेफं पठन्ति तेषामाकर्ष इति घञि रूपम्' इति हरदत्तेनोक्तत्वादिति भावः ॥—**धने काम** इति ॥ 'तत्र' इत्यनुवर्तनात्सप्तम्यन्तात्प्रत्यय इति भावः ॥—**उदरात्**—॥ आद्यूनशब्दार्थमाह—**अविजिगीषावि**ति । 'दिवोऽविजिगीषायाम्' इति तत्रैव निष्ठानत्वविधानात् ॥—**सस्येन**—॥ कर्तरि तृतीयेयम् । परितो जातः परिजातः ॥ फलितमाह—**संबद्ध** इति ॥—**अत एवे**ति ॥ 'अकेनोः–' इति निषेधादिति भावः ॥—**तन्त्रात्**—॥ तन्यन्ते तन्तवोऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या तन्त्रं तन्तुवायशलाका अचिरःकालोऽपहृतस्येत्यचिरापहृतस्तस्मिन् । 'कालाः परिमाणिना' इति समासः ॥—**प्रत्यग्र** इति । नूतन इत्यर्थः ॥—**ब्राह्मणकोष्णिके**—॥ ब्राह्मणशब्दादायुधजीवित्वोपाधिकात्प्रथमान्तात् सप्तम्यर्थे कन् प्रत्ययो निपात्यते । अन्नशब्दात्तु अल्पत्वौपाधिकात् । तदाह—**आयुधे**त्यादि ॥—**शीतोष्णाभ्याम्**—॥ शीतमिव शीतम् । मन्दमित्यर्थः । शीते सति कार्यकरणे पाटवाभावात् ॥ उष्णमिवोष्णम् । शीघ्रमित्यर्थः । क्रियाविशेषणाभ्यां द्वितीयाभ्यां प्रत्ययः । कृद्योगलक्षणा षष्ठी तु क्रियाविशेषणान्नेत्युक्तम् । मुख्यार्थवृत्तिभ्यां तु प्रत्ययो न भवत्यनभिधानात् ॥—**अधिकम्** ॥—**अध्यारूढशब्दा**दिति । 'गत्यर्थाकर्मक–' इत्यादिना रुहः कर्तरि कर्मणि वा क्तो विहितः । आद्ये क्तप्रत्ययेन कर्मणोऽनभिहितत्वाद् अध्यारूढशब्दयोगे द्वितीया । अध्यारूढो द्रोणः खारीमिति ग्रामं गत इति वत् । तथा अधिकशब्देनापि योगे द्वितीयायां प्रा

---

1. तद्रचनायामिति । अत्रैवार्थेऽस्य साधुत्वमिति भावः ।

।५।२।७४। अन्वभिभ्यां कन् । अभेः पाक्षिको दीर्घश्च । अनुकामयते अनुकः । अभिकामयते अभिकः । अभीकः । **पार्श्वेनान्विच्छति** ।५।२।७५। अनृजुरुपायः पार्श्वं तेनान्विच्छति पार्श्वकः । **अयःशूलदण्डाजिनाभ्यां ठक्ठञौ** ।५।२।७६। तीक्ष्णउपायोऽयःशूलं तेनान्विच्छति आयःशूलिकः । साहसिकः । दण्डाजिनं दम्भः, तेनान्विच्छति दाण्डाजिनिकः । **तावतिथं ग्रहणमिति लुग्वा** ।५।२।७७। कन् स्यात्पूरणप्रत्ययस्य च लुग्वा । द्वितीयकं द्विकं वा ग्रहणं देवदत्तस्य । द्वितीयेन रूपेण ग्रहणमित्यर्थः ॥ ॐ **तावतिथेन गृह्णातीति कन्वक्तव्यो नित्यं च लुक्** ॥ षष्ठेन रूपेण गृह्णाति षट्को देवदत्तः । पञ्चकः । **स एषां ग्रामणीः** ।५।२।७८। देवदत्तो मुख्यो येषां ते देवदत्तकाः । त्वत्काः । मत्काः । **शृङ्खलमस्य बन्धनं करभे** ।५।२।७९। शृङ्खलकः करभः । **उत्क उन्मनाः** ।५।२।८०। उद्गतमनस्कवृत्तेरुच्छब्दात्स्वार्थे कन् । उत्कः उत्कण्ठितः । **कालप्रयोजनाद्रोगे** ।५।२।८१। कालवचनात्प्रयोजनवचनाच्च कन् स्याद्रोगे । द्वितीयेऽहनि भवो द्वितीयको ज्वरः । प्रयोजनं कारणं रोगस्य फलं वा । विषपुष्पैर्जनितो विषपुष्पकः । उष्णं कार्यमस्य उष्णकः । रोगे किम् । द्वितीयो दिवसोऽस्य । **तदस्मिन्नन्नं प्राये संज्ञायाम्** ।५।२।८२। प्रथमान्तात्सप्तम्यर्थे कन् स्यात् यत्प्रथमान्तमन्नं चेत्प्रायविषयं तत् । गुडापूपाः प्रायेणान्नमस्यां गुडापूपिका पौर्णमासी ॥ ॐ **वटकेभ्य इनिर्वाच्यः** ॥ वटकिनी । **कुल्माषादञ्** ।५।२।८३। कुल्माषाः प्रायेणान्नमस्यां कौल्माषी । **श्रोत्रियंश्छन्दोधीते** ।५।२।८४। श्रोत्रियः । वेत्यनुवृत्तेश्छान्दसः । **श्राद्धमनेन भुक्तमिनिठनौ** ।५।२।८५। श्राद्धी । श्राद्धिकः । **पूर्वादिनिः** ।५।२।८६। पूर्वं कृतमनेन पूर्वी ।

स्यां 'यस्मादधिकं' 'तदस्मिन्नधिकम्' इति च निर्देशद्वयात् पञ्चमीसप्तम्यौ भवतः । अधिको द्रोणः खार्याः । अधिको द्रोणः खार्यामिति । द्वितीये तु क्तेन कर्मणोऽभिहितत्वात्प्रथमा । अधिका खारी द्रोणेन । कर्मणोऽभिहितत्वादेव पञ्चमीसप्तम्याविह न शङ्कनीये ॥—**अनुका**—॥ समाहारद्वन्द्वे सौत्रं पुंस्त्वम् । सूत्रत्वाल्लिङ्गव्यत्यय इति फलितोऽर्थः ॥—**अन्वभिभ्यां कनि**ति । क्रियाविशिष्टसाधनवाचिभ्यां स्वार्थे निपात्यत इत्यर्थः ॥—**पार्श्वेनान्विच्छति** ॥ 'आकर्षादिभ्यः कन्' इत्यतः कन्ननुवर्तते ॥—**अनृजुरि**ति । तिर्यगवस्थानात्पार्श्वमनृजु, तत्साधर्म्यादुपायोऽपि ॥ इह शीतोष्णपार्श्वायःशूलदण्डाजिनशब्दा गौणा एव गृह्यन्ते । मुख्यार्थेभ्यस्तु प्रत्ययो न भवत्यनभिधानात् ॥—**तावतिथं ग्रहणमिति लुग्वा** ॥ तावतां पूरणं तावतिथम् । 'वतोरिथुक्' यथा 'तस्यापत्यम्' इत्यत्र तस्येति षष्ठ्यन्तानां सामान्यनिर्देशतयात्र 'तावतिथम्' इति पूरणप्रत्ययान्तानां सामान्यनिर्देशः ॥ अनन्तरावपि ठक्ठञौ नानुवर्तेते, अस्वरितत्वादित्यभिप्रेत्याह—**कन्स्यादि**ति ॥—**पूरणप्रत्ययस्ये**ति । न तु कनः लुक् । वाग्रहणानर्थक्यप्रसङ्गात् । पञ्चमं पञ्चमकमित्यादेरूपं हि तेन साध्यम् । तच्च महाविभाषाधिकाराद्विकल्पेन कन उत्पत्त्या सिद्धमेव, तस्मात्पूरणप्रत्ययस्यैव लुक्सूत्रकारस्याभिमत इति व्याचष्टे—**द्विकमि**ति । वार्तिककारस्तु कन एव लुगिति व्याख्यामभिप्रेत्य 'तावतिथं ग्रहणमिति लुग्वावचनानर्थक्यं विभाषाग्रहणात्' इत्याह । तन्मते द्वितीयकं द्वितीयमित्येव रूपं न तु द्विकमिति बोध्यम् ॥—**तावतिथेने**ति । पूरणप्रत्ययान्ताद्ग्रहणोपाधिकात् स्वार्थे विधीयमानो ग्रहीतरि न प्राप्नोतीति वचनमिति कैयटः ॥—**स एषां ग्रामणीः** ॥ 'ग्रामणीर्नापिते पुंसि श्रेष्ठे ग्रामाधिपे त्रिषु' इत्यमरः ॥—**करभ** इति ॥ उष्ट्रबालकः ॥—**द्वितीयेऽहनी**ति ॥ यद्यपि द्वितीयशब्दः कालवाची न भवति, तथाप्यर्थप्रकरणादिना वृत्तिविषये काले वर्तेत इति भावः ॥ ननु साक्षात्कालवाचिभ्यो मासादिभ्यो न भवति, द्वितीयादिभ्यस्तु भवतीत्यत्र किं मानमिति चेत् । अत्राहुः—उत्तरसूत्रस्थसंज्ञापकर्षणाच्छब्दस्वाभाव्याद्वा तद्बोध्यमिति ॥—**वटकेभ्य** इति । कनि प्राप्ते वचनम् ॥ ननु संज्ञाग्रहणात्कन्न भविष्यतीति चेत् । किं ततः । इनेरप्राप्तत्वात्तदर्थं वचनमङ्गीकार्यमेव । 'अत इनिठनौ–' इत्येव कथंचिदिनिः सिध्यतीत्याशात्र न कार्या । 'सप्तम्यां च नतौ स्मृतौ' इतिवचनात् ॥—**श्रोत्रियन्**—॥ यश्छन्दोऽधीते सः श्रोत्रियो भवति । अत्र भाष्ये छन्दोऽधीते इत्यस्य वाक्यस्यार्थे श्रोत्रियन्नित्येतत्पदं निपात्यते' इति वाक्यार्थे पदवचनपक्षः । छन्दसो वा श्रोत्रभावो निपात्यते 'तदधीते' इत्येतस्मिन्नर्थे घंश्च प्रत्ययः' इति पक्षान्तरं च स्थितम् । व्याख्यातं च कैयटेन 'वाक्यार्थस्य संबन्धरूपस्य क्रियारूपस्य वाऽसत्वभूतत्वात् । श्रोत्रियशब्दस्य च सत्वभूतार्थाभिधायित्वाद्वाक्यार्थग्रहणेन तदाश्रयछन्दोऽध्यायी अभिधीयत इति ॥ एकां शाखामधीत्य श्रोत्रियो भवतीति धर्मशास्त्रम् ॥—**वेत्यनुवृत्तेरि**ति । 'तावतिथं ग्रहणमिति लुग्वा' इत्यतः ॥—**श्राद्धमनेन**—॥ श्रद्धास्मिन्नस्तीति श्राद्धम्–'प्रज्ञाश्रद्धार्चाभ्यो णः' ॥ यद्यपि पित्र्यं कर्म श्राद्धशब्देनोच्यते । तथापीह तत्साधनद्रव्यमुच्यते । मुख्यस्य श्राद्धस्य भोक्तुमशक्यत्वात् ॥—**श्राद्धी । श्राद्धिक** इति ॥ 'अद्यतन एवेष्यते' अद्य भुक्ते श्वः श्राद्धिक इति मा भूत् ॥—**पूर्वादिनिः** ॥ पूर्वमिति क्रियाविशेषणात् द्वितीयान्तात्प्रत्ययः । 'अनेन' इति कर्तृवाचकमनुवर्तते । न च क्रियामन्तरेण कर्ता संभवतीति कांचित्क्रियामध्याहृत्य प्रत्ययो विधेयस्तदाह—

---

१ कालप्रयोजनादिति—कालवाचकः पूरणप्रत्ययान्त एव, ततः सप्तम्यन्ताद्भवे प्रत्ययः । कारणवाचकात्तृतीयान्ताज्जनित इत्यर्थे, फलबोधकात्प्रथमान्तादस्य कार्यमित्यर्थे, अभिधानस्वाभाव्यादिति शब्देन्दुशेखरे ।

सपूर्वाच्च ।५।२।८७। कृतपूर्वी । **इष्टादिभ्यश्च** ।५।२।८८। इष्टमनेन इष्टी । अधीती । **छन्दसि परिपन्थिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरि** ।५।२।८९। लोके तु परिपन्थिशब्दो न न्याय्यः । **अनुपद्यन्वेष्टा** ।५।२।९०। अनुपदमन्वेष्टा अनुपदी गवाम् । **साक्षाद्द्रष्टरि संज्ञायाम्** ।५।२।९१। साक्षाद्द्रष्टा साक्षी । **क्षेत्रियच् परक्षेत्रे चिकित्स्यः** ।५।२।९२। क्षेत्रियो व्याधिः । शरीरान्तरे चिकित्स्यः । अप्रतीकार्य इत्यर्थः । **इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रजुष्टमिन्द्रदत्तमिति वा** ।५।२।९३। इन्द्र आत्मा तस्य लिङ्गं करणेन कर्तुरनुमानात् । इतिशब्दः प्रकारार्थः । इन्द्रेण दुर्जयमिन्द्रियम् । **तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप्** ।५।२।९४। गावोऽस्यास्मिन्वा सन्ति गोमान् ॥ ❀ **भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशायने । संबन्धेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मतुबादयः** ॥ १ ॥ **रसादिभ्यश्च** ।५।२।९५। मतुप् । रसवान् । रूपवान् । अन्यमत्वर्थीयनिवृत्त्यर्थं वचनम् । रस, रूप, वर्ण, गन्ध, स्पर्श, शब्द, स्नेह (ग) **गुणात्** । **एकाचः** ॥ स्नेहवान् । गुणग्रहणं रसादीनां विशेषणम् ।

पूर्वं कृतमनेनेति ॥—**सपूर्वाच्च** ॥ 'अनेन' इति, पूर्वसूत्रं चानुवर्तते ॥ विद्यमानपूर्वकात्पूर्वशब्दादनेनेत्यस्मिन्नर्थे इनिः स्यात् ॥ 'पूर्वान्ताच्च' इत्येतत्फलितम् ॥—**कृतपूर्वी**ति । कृतपूर्वशब्दयोः 'सुप्सुपा' इति समासः । इह प्रातिपदिकाधिकारात् 'पूर्वादिनिः' इत्यनेनैव पूर्वशब्दान्तप्रातिपदिकात् कृतपूर्वशब्दादिनौ सिद्धे 'सपूर्वाच्च' इत्येतद् 'ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्न' इति परिभाषां ज्ञापयति । कृतपूर्वीत्येतत्सिद्धये 'पूर्वान्ताच्च' इति स्वीकृते तेनैव व्यपदेशिवद्भावेन पूर्वीत्यपि रूपे सिद्धे 'पूर्वादिनिः' इत्येतत् 'व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन' इति परिभाषां ज्ञापयति ॥—**छन्दसि**— ॥ पर्यवस्थातृशब्दाच्छत्रुपर्यायात्स्वार्थे इनिप्रत्ययः, अवस्थातृशब्दस्य पन्थपरस्तावादेशौ निपात्येते ॥ 'अपत्यं परिपन्थिनम्' 'मा त्वा परि परिणो विदन्' । उभयत्रापि परिशब्दे अवग्रहः ॥—**लोके त्विति** । 'अनुपस्थितपरिपन्थिभिः पार्थिवैः' इत्यादौ ॥—**अनुपद्यन्वेष्टा** ॥ अन्वेष्टरि इनिः प्रत्ययो निपात्यते ॥—**अनुपदमि**ति ॥ पदस्य पश्चात् । पश्चादर्थेऽव्ययीभावः ॥—**अनुपदी गवामि**ति ॥ पदापेक्षया षष्ठी । गोपदात्पश्चादन्वेषणं गवामेव । तेन हिरण्यादावन्वेष्टे न भवतीति हरदत्तः ॥—**साक्षाद्द्रष्टरि**—॥ द्रष्टर्यर्थे इनिः स्यात् ॥ साक्षाच्छब्दोऽव्ययम्, तेन 'प्रकृतिवदनुकरणम्' इत्यतिदेशादिह सूत्रे पञ्चम्या लुक् । 'उदस्थास्तम्भोः–' 'अवाच्चालम्बना–' इत्यादौ तु 'प्रकृतिवत्' इत्यतिदेशस्य वैकल्पिकत्वेनाव्ययत्वाभावात् पञ्चम्या लुङ् न भवतीति बोध्यम् ॥—**साक्षी**ति । 'अव्ययानां भमात्रे' इति टिलोपः । यद्यपि साक्षाद्द्रष्टारस्त्रयो भवन्ति, दाता ग्रहीता उपद्रष्टा च, तथापीह संज्ञाग्रहणात् साक्षिशब्देनोपद्रष्टैवोच्यत इत्याहुः ॥—**क्षेत्रियच्**—॥ 'परक्षेत्रशब्दात्सप्तम्यन्ताद्घच् परशब्दस्य लोपश्च निपात्यते' इति मनोरमा ॥ अन्ये तु 'परक्षेत्रे चिकित्स्य' इत्यर्थे 'क्षेत्रियच्' इति निपात्यते । वाक्यार्थे पदवचनं श्रोत्रियवदित्यप्याहुः ॥ एवमन्यत्राप्यूह्यम् ॥—**क्षेत्रियो व्याधिरि**ति । किंच क्षेत्रियं विषम् । यत्परशरीरे संक्रमय्य चिकित्स्यते ॥ अपि च क्षेत्रियाणि तृणानि । यानि सस्यानि सस्यार्थे क्षेत्रे जातानि चिकित्स्यानि विनाशयितव्यानि ॥ किं च क्षेत्रियः पारदारिकः ॥ परदाराः परक्षेत्रम् । तत्र चिकित्स्यो निग्रहीतव्यः । सर्वेऽप्येते पक्षा आकरे स्थिताः ॥—**इन्द्रियमिन्द्र**—॥ इन्द्रशब्दाद्घच् । इन्द्रेण दृष्टं ज्ञातं 'मम चक्षुः, मम श्रोत्रम्' इत्यादिक्रमेण सृष्टमदृष्टद्वारा । जुष्टं प्रीणितं सेवितं वा दत्तं यथायथं विषयेभ्यः ॥ रूढिशब्दोऽयं कथंचिद्व्युत्पादितः ॥—**तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप्** ॥ तदिति प्रथमासमर्थात्प्रत्ययः ॥ अस्तीति पुरुषवचने अविवक्षिते, कालस्तु विवक्षितः, धने गते भाविनि वा 'धनवानयम्' इति प्रतीत्यभावात् । इतिशब्दो विषयविशेषलाभार्थः । तथाहि—'भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशायने । संसर्गेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मतुबादयः' ॥ अस्तिविवक्षायां ये मतुबादयो विधीयन्ते ते भूमादिषु विषयेषु भवन्तीति वार्तिकार्थः ॥—**भूमा** बहुलम् । तच्चापेक्षिकम् । यस्य हि यावदुचितं तावदेव बहुलबोधकबहुशब्देनापि प्रतीयते । यथा पञ्चषाभिरपि गोभिर्देवदत्तस्य बह्वयो गाव इति व्यवहारः । राज्ञस्तु सहस्रगोरपि गावोऽल्पा इति व्यवहारः ॥ गोमान् । यवमान् । यस्य खार्यादिभिः परिच्छिन्ना यवाः सन्ति स एवमुच्यते । ननु सहस्रेणापि यवैर्यवमानिति ॥ कथं तर्हि 'यवमतीभिरद्भिर्यूपं प्रोक्षति' इति । अत्राहुः । जातिमात्रसंबन्धस्य विवक्षितत्वाद्भूमाभावेऽप्यत्र मतुप् ॥ भूमादिग्रहणं तु प्रायेण भूमादयः प्रतीयन्त इत्येवं परिमितिः ॥—**निन्दायां**, ककुदावर्तिनी कन्या ॥—**प्रशंसायां**, रूपवान् ॥—**नित्ययोगे**, क्षीरिणो वृक्षाः ॥—**अतिशायने** उदरिणी कन्या ॥—**संबन्धे**, दण्डी । संसर्गः संयोगः । तेन संयुक्तदण्ड एवोच्यते, न तु गृहावस्थितदण्डोऽपि ॥ इह दण्डपुरुषयोः संयोगे सत्यपि दण्डी पुरुष इत्यादिवत् 'पुरुषी दण्डः' 'पुरुषवान् दण्डः' इति न प्रयुज्यते । वृत्तिनियामकस्य विलक्षणसंबन्धस्याभावात् । संयोगे समानेऽपि प्रतीतिबलाद्वैलक्षण्यं कल्प्यत इत्याहुः ॥ एवं च यवसंसर्गमात्रेण यवमत्य आपो न भवन्ति, किं तु यवमज्जलवच्च पात्रमेवेत्याशयेन 'कथं यवमतीभिरद्भिः' इत्याक्षेपो भूमादिग्रहणं प्रायिकमित्याद्युत्तरं च संगच्छत एव ॥—**अन्यमत्वर्थीये**ति ॥ कथं तर्हि 'रूपिणी कन्या' 'रसिको नटः' इति । अत्राहुः । रसादिगणे 'गुणात्' इति पठ्यते । तेन गुणवाचिभ्य

तसौ मत्वर्थे ।१।४।१९। तान्तसान्तौ भसंज्ञौ स्तो मत्वर्थे प्रत्यये परे । वसोः संप्रसारणम् । विदुष्मान् ॥ **गुणवचनेभ्यो मतुपो लुगिष्टः** ॥ शुक्लो गुणोऽस्यास्तीति शुक्लः पटः । कृष्णः । **मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्यः** ।८।२।९। मवर्णावर्णान्तान्मवर्णावर्णोपधायाश्च यवादिवर्जितात्परस्य मतोर्मस्य वः स्यात् । किंवान् । ज्ञानवान् । विद्यावान् । लक्ष्मीवान् । यशस्वान् । भास्वान् । यवादेस्तु यवमान् । भूमिमान् । **झयः** ।८।२।१०। झयन्तान्मतोर्मस्य वः स्यात् । अपदान्तत्वान्न जश्त्वम् । विद्युत्वान् । **संज्ञायाम्** ।८।२।११। मतोर्मस्य वः स्यात् । अहीवती । मुनीवती । शरादीनां चेति दीर्घः । **आसन्दीवदष्ठीवच्चक्रीवत्कक्षीवद्रुमण्वच्चर्मण्वती** ।८।२।१२। एते षट् संज्ञायां निपात्यन्ते । आसन्नशब्दस्यासन्दीभावः । आसन्दीवान् ग्रामः । अन्यत्रासन्नवान् । अस्थिशब्दस्याष्ठीभावः । अष्ठीवान् नाम ऋषिः । अस्थिमानन्यत्र । चक्रशब्दस्य चक्रीभावः । चक्रीवान्नाम राजा । चक्रवानन्यत्र । कक्ष्यायाः संप्रसारणम् । कक्षीवान्नाम ऋषिः । कक्ष्यावानन्यत्र । लवणशब्दस्य रुमण्भावः । रुमण्वान्नाम पर्वतः । लवणवानन्यत्र । चर्मणो नलोपाभावो णत्वं च । चर्मण्वती नाम नदी । चर्मवत्यन्यत्र । **उदन्वानुदधौ च** ।८।२।१३। उदकस्य उदन्भावो मतौ उदधौ संज्ञायां च । उदन्वान् समुद्रः ऋषिश्च । **राजन्वान् सौराज्ये** ।८।२।१४। राजन्वती भूः । राजवानन्यत्र । **प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम्** ।५।२।९६। चूडालः । चूडावान् । प्राणिस्थात्किम् । शिखावान्दीपः । आतः किम् । हस्तवान् । प्राण्यङ्गादेव । नेह । मेधावान् । प्रत्ययस्वरेणैव सिद्धे अन्तोदात्तत्वे चूडालोऽसीत्यादौ स्वरितो वानुदात्ते पदादाविति स्वरितबाधनार्थश्चकारः । **सिध्मादिभ्यश्च** ।५।२।९७। लज्वा स्यात् । सिध्मलः सिध्मवान् । अन्यतरस्यांग्रहणं मतुप्समुच्चयार्थं नतु प्रत्ययविकल्पार्थम् । तेनाकारान्तेभ्य इनिठनौ न ॥ (ग) **वातदन्तबलललाटानामूङ् च** ॥ वातूलः । **वत्सांसाभ्यां कामबले**

एवान्यमत्वर्थीयस्य निषेधः, रूपिणीत्यत्र तु रूपशब्देन सौन्दर्यं गृह्यते । तच्च न गुणः ॥ रसिक इत्यत्र तु रसशब्देन भावो गृह्यते । न तु रसनाग्राह्यो गुण इति ॥—**गुणवचनेभ्य** इति ॥ गुणे तद्वति च प्रसिद्धा ये शुक्लादयस्त एव गृह्यन्ते । न तु रूपादयोऽपि । तेन रूपं वस्त्रमित्यादिप्रयोगो न भवति ॥—**मादुपधाया**—॥ मूच अश्च मं समाहारे द्वन्द्वः । तेन मतुप्प्रत्ययाक्षिप्तं प्रातिपदिकं विशेष्यते । तदाह—**मवर्णावर्णान्ता**दिति ॥ 'उपधायाश्च' इति वाक्यान्तरम् । उपधाभूतान्मात्परस्य मतोरित्यर्थः । 'येन नाव्यवधान' न्यायेनान्त्यात्व्यवहितेऽपि भवतीति । एवमक्षरार्थे स्थिते फलितमाह—**मवर्णावर्णोपधा**दिति ॥—**झयः** ॥ इदमपि मतुबाक्षिप्तस्य प्रातिपदिकस्य विशेषणम् । तदाह—**झयन्ता**दिति ॥—**विद्युत्वानि**ति । एतेन 'वह्निमद्वान्' इति नैयायिकप्रयोगो निरस्तः । उक्तरीत्या जश्त्वस्याप्रवृत्तेः । मलन्तान्मतुपो निषेधाच्च ॥ ननु गोधुङ्मान् मधुलिण्मानित्यत्र हस्य घत्वे च कृते 'झयः' इति वत्वप्रवृत्त्याऽनुनासिकपरत्वाभावात् 'प्रत्यये भाषायां नित्यम्' इत्यनेन घकारढकारयोरनुनासिकाप्रवृत्तेर्गोधुग्वान् मधुलिड्वानित्यनिष्टं प्रसज्येत । मैवम् । घत्वढत्वयोरसिद्धत्वेन 'झयः' इति वत्वाप्रवृत्तेः ॥—**प्राणिस्थात्**—॥—**शिखावान् दीप** इति । प्रत्युदाहरणदिगियं दर्शिता । शिखाशब्दस्य व्रीह्यादिपाठेन लचोऽप्रसङ्गात् । 'चूडावान् वृक्षः' इति प्रत्युदाहार्यमिति हरदत्तः ॥ न च वृक्षस्य प्राणित्वमस्तीति शङ्क्यम् । मुखनासासंचारी वायुः प्राणः, तद्वानेव प्राणीति तदाशयात् ॥—**प्राण्यङ्गादे**वेति । एतच्चेति करणानुवृत्त्या लभ्यते ॥—**चूडालोऽसी**ति ॥ असीत्यस्य 'तिङ्ङतिङः' इति निघातः । चूडालशब्दात्सोरुत्वे तस्य 'अतो रोरप्लुतात्—' इत्युकारे कृते हलां स्रंसनधर्मत्वात्तत्स्थानिकोऽकारोऽनुदात्तः । सुप्स्थानिकस्यापि सुप्त्वात् 'अनुदात्तौ सुप्पितौ' इत्यनुदात्त इत्यन्ये ॥ पूर्वेण सह आद्गुणे सति 'एकादेश उदात्तेन' इत्योकार उदात्तः । ततः 'एङः पदान्तादति' इति पूर्वरूपमेकादेशस्तस्य 'स्वरितो वानुदात्त' इत्यादिना स्वरिते प्राप्ते तद्बाधनाय चकार इत्यर्थः ॥—**सिध्मादिभ्यश्च** ॥ सिध्म गडु मणि विजय निष्पाव पांसु हनु पार्ष्ण्यादयः सिध्मादयः ॥—**समुच्चयार्थमि**ति । निपातानामनेकार्थत्वादिति भावः । न च इनिठनावप्यन्यतरस्यांग्रहणेन समुच्चीयेतामिति शङ्क्यम् । तयोरप्रकृतत्वात् । मतुप्प्रत्ययस्तु समुच्चीयते । तस्य प्रकृतत्वात् । अस्ति चेह लिङ्गं 'केशाद्वः' इत्यत्रान्यतरस्यांग्रहणम् । तद्धि इनिठनोः प्राप्त्यर्थं क्रियते । प्रकृतस्यान्यतरस्यांग्रहणस्य विकल्पार्थत्वे तदनुवृत्त्यैव सिद्धौ किं तेन । क्रियमाणं तु पूर्वस्यान्यतरस्यांग्रहणस्य समुच्चयार्थतां ज्ञापयत्येव । तथा च वार्तिकं, 'लजन्यतरस्यामिति समुच्चयः' इति । अयं भावः । 'प्राणिस्थात्—' इति सूत्रेण लचि विकल्पिते पक्षे मतुबिति चूडालश्चूडावानिति रूपद्वयं यद्यपि सिद्ध्यति । तथापि सिध्मादिषु येऽदन्तास्तेषु इनिठनोः प्रवृत्त्या दोषः ॥ समुच्चयार्थत्वेन न दोष इति ॥ एवं च 'लज्वा स्यात्' इति वृत्तौ वाशब्दः समुच्चये बोध्यः । 'वा स्याद्विकल्पोपमयोरेवार्थेऽपि समुच्चये' इत्यमरः ॥—**वातदन्ते**त्यादि सिध्मावन्तर्गणसूत्रम् ॥—**ऊङ् चे**ति । ङित्त्वादन्तादेशः । ऊकारमात्रोक्तावन्तादेशत्वसिद्धावपि प्रत्ययत्वशङ्कानिवारणाय ङोऽनुबन्धः कृतः । न च षष्ठ्यन्ताद्विहितस्य प्रत्ययत्वं नेति शङ्क्यम् । 'अहंशुभमोर्युस्' 'गोपयसोर्यत्

---

१ आसन्दीवदिति—अत्र सूत्रे कक्षीवच्छब्दपाठोऽनार्ष इति 'न संप्रसारणे—' इति सूत्रस्थभाष्यस्वरसः । तत्र हि 'कक्ष्याया संज्ञायां मतौ संप्रसारणं वक्तव्यम्' इति वचनमेवारब्धम्, वत्वं तु 'संज्ञायाम्' इति सूत्रेण सिद्धमिति ।

।५।२।९८। आभ्यां लच्वा स्याद्यथासंख्यं कामवति बलवति चार्थे । वत्सलः । अंसलः । फेनादिलच् ।५।२।९९। चाल्लच् । अन्यतरस्यांग्रहणं मतुप्समुच्चयार्थमनुवर्तते । फेनिलः । फेनलः । फेनवान् । लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः ।५।२।१००। लोमादिभ्यः शः । लोमशः । लोमवान् । रोमशः । रोमवान् । पामादिभ्यो नः । पामनः ॥ (ग) अङ्गात्कल्याणे । अङ्गना ॥ ❀ लक्ष्म्या अच्च । लक्ष्मणः ॥ ❀ विष्वगित्युत्तरपदलोपश्चाकृतसन्धेः ॥ विषुणः । पिच्छादिभ्य इलच् । पिच्छिलः । पिच्छवान् । उरसिलः । उरस्वान् । प्रज्ञाश्रद्धार्चाभ्यो णः ।५।२।१०१। प्राज्ञो व्याकरणे । प्राज्ञा । श्राद्धः । आर्चः ॥ ❀ वृत्तेश्च ॥ वार्तः । तपःसहस्राभ्यां विनीनी ।५।२।१०२। विनीन्योरिकारो नकारपरित्राणार्थः । तपस्वी । सहस्री । असन्तत्वाददन्तत्वाच्च सिद्धे पुनर्वचनमणा बाधा माभूदिति । सहस्रात्तु ठनोऽपि बाधनार्थम् । अण् च ।५।२।१०३। योगविभाग उत्तरार्थः । तापसः । साहस्रः ॥ ❀ ज्योत्स्नादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ ज्यौत्स्नः । तामिस्रः । सिकताशर्कराभ्यां च ।५।२।१०४। सैकतो घटः । शार्करः । देशे लुबिलचौ च ।५।२।१०५। चादण् मतुप् च । सिकताः सन्त्यस्मिन्देशे सिकताः सिकतिलः । सैकतः । सिकतावान् । एवं शर्करा इत्यादि । दन्त उन्नत उरच् ।५।२।१०६। उन्नता दन्ताः

इत्यादौ प्रत्ययलाभ्युपगमात् ॥—**वातूल** इति । अन्तोदात्तमिदम् । प्राचा तु 'बलादूलः' 'वाताच्च' इति पठित्वा वातूल इत्युक्तम् । तदुपेक्ष्यम् । प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तप्रसङ्गात् । गणसूत्रबलेनान्तोदात्तमेवेष्यत इत्याहुः ॥ **'पार्ष्णिधमन्योर्दीर्घश्च'** । **'क्षुद्रजन्तूपतापाच्च'** इत्यपि गणे पठ्यते । पार्ष्णीलः धमनीलः । क्षुद्रजन्तुः । यूकालः मक्षिकालः ॥ उपतापो रोगः । विपादिकालः ॥—**वत्सांसाभ्याम्**—॥—**कामवती**ति । कामबलशब्दौ सूत्रे अर्शआद्यजन्ताविति भावः ॥—**वत्सल** इति ॥ स्नेहवानित्यर्थः ॥ ननु वत्सांसशब्दौ वयोविशेषे प्राण्यङ्गविशेषे च रूढौ, न कामबलयोः । तत्कथं ताभ्यां लजन्ताभ्यां कामवान् बलवांश्चोच्यत इति चेत् । अत्राहुः । वृत्तिविषये वत्सांसशब्दौ स्नेहबलयोर्वर्तेते इति ॥ अस्मिंस्तु प्रकरणे सर्वत्र समुच्चीयमानोऽपि मतुबिह नेष्यते । मतुबन्तेनोक्तार्थस्याप्रतीतेः । किं त्वर्थान्तरमेव तेन प्रतीयते । वत्सवती गौः । अंसवान् दुर्बल इति ॥—**लोमादि**—॥ इह 'नन्दिग्रहिपचादिभ्यः' इति वत् 'लोमपामपिच्छादिभ्यः' इति सुपठम् ॥ **'अङ्ग कल्याणे'** इति गणसूत्रमर्थतः पठति—**अङ्गादिति** ॥ **शाकीपलालीदद्र्वो ह्रस्वत्वं च** । चान्नप्रत्ययः ॥ महच्छाकं शाकी तद्वत् शाकिनम् ॥ महत्पलालं पलाली तद्वत्पलालिनम् ॥ 'दरिद्रातेरालोपश्च' इत्युणादिसूत्रेण इकाराकारयोर्लोपश्चाद्रूप्रत्ययः । दद्रूस्त्वग्रोगविशेषः । तद्वान् दद्रुणः ॥—**विष्वगिति** । 'समर्थानाम्' इत्यस्यापवादोऽयम् । अकृतसन्धेरकृतयणादेशस्याञ्चतेर्लोपः । चकारान्नप्रत्यय इत्यर्थः ॥ यदि तु कृते यणादेशे उत्तरपदलोपः स्यात् । तदा वलिलोपे सति विण्ण इति स्यात् ॥—**विषुण** इति । विषु नाना अञ्चन्तीति । विष्वं चित्तान्यस्य सन्ति विषुणः विषुवदाख्यः कालः । तस्य हि नानागतानि दिनानि सन्ति । दिनान्तराणां न्यूनाधिकभावस्य तन्मूलत्वात् । अयं भावः । विषुवति दिनानां समतायां जातायामग्रे न्यूनान्यधिकानि च दिनानि भवेयुरिति नानागतदिनवत्त्वं यद्यपि विषुवति नास्ति । तथापि तानागतदिनमूलभूतदिनानां सत्वात्तथोच्यत इति ॥ तथा नानागमनवत्त्वान्मृत्युर्वायुरव्यवस्थितचित्तश्च विषुणशब्देनोच्यते ॥—**प्रज्ञाश्रद्धा**—॥—**प्राज्ञो व्याकरण** इति । गुणभूतया क्रियया कर्मत्वेन संबन्धः कृद्ग्रहणात्तद्धितप्रयोगे षष्ठी न । कृतपूर्वीकटमितिवत् ॥ ननु प्रकर्षेण जानातीति प्रज्ञः । स एव प्रज्ञावान् । तथा च प्रज्ञ एव प्राज्ञ इत्यणि कृते सिद्धमिष्टं किमत्र प्रज्ञाग्रहणेनेत्याशङ्कां निराकुर्वन्नाह—**प्राज्ञेति** । स्त्रियां टाप् । 'प्रज्ञादिभ्यश्च' इत्यणि तु ङीप् स्यादिति भावः ॥—**वृत्तेश्चेति** । वार्तिकमिदम् । काशिकाकृता तु वृत्तिशब्दः सूत्रे प्रक्षिप्तः ॥ विच्छिन्नस्य प्रतिविधानं वृत्तिः ॥—**तपस्वी** ।—**सहस्री**ति । असन्तत्वाददन्तत्वाच्च सिद्धे पुनर्वचनमणा बाधा मा भूदिति । सहस्रात्तु ठनोऽपि बाधनार्थम् । एतच्च समाधानं मूलपुस्तकेष्वपि क्वचिद्दृश्यते ॥—**उत्तरार्थ** इति ॥ विनीन्योर्यथासंख्यप्रवृत्त्यर्थश्चेत्यपि बोध्यम् ॥—**ज्यौत्स्न** इति । शुक्लपक्षः ॥—**तामिस्र** इति । कृष्णपक्षः नरकविशेषश्च । तमःसमूहस्तमिस्रं 'ज्योत्स्नातमिस्रा—' इति निपातनान्मत्वर्थीयो रः । तत्र ह्यवयवभूतानि तमांसि विद्यन्ते । तदस्मिन्नस्तीति विग्रहे रान्तादण् । स्त्रियां तामिस्री ॥ 'तमिस्रा तामसी रात्रिर्ज्यौत्स्नी चन्द्रिकयान्विता' इत्यमरोक्तौ तु तमिस्रेत्येतद्रान्तं न त्वणन्तमिति न विरोधः ॥ एवं च तमिस्रा रात्रयो अस्मिन् सन्ति तामिस्रः पक्ष इत्यपि व्याख्यातुं शक्यम् ॥—**सिकताशर्करा**—॥ देशविशेषस्य वक्ष्यमाणत्वादाह—**घट** इति ॥—**मतुप् चेति** ॥ अन्यतरस्यांग्रहणेन सर्वत्र मतुप्समुच्चयादिति भावः ॥—**सिकता** इति । लुपि युक्तवद्भावः ॥ अत्र सूत्रद्वयस्योदाहरणान्यमरः संजग्राह—'स्त्री शर्करा शर्करिलः शार्करः शर्करावति । देश एवादिमावेवमुन्नेयाः सिकतावति' इति ॥—**दन्त उन्न**—॥ उन्नत इति किम् । दन्त-

---

१ उत्तरार्थ इति—तपःसहस्राभ्यामण्विनीनी इति न्यायेन भिन्नविभक्त्युच्चारणादय उभयसंबन्धो विनीनोर्यथासंख्यं च सिद्धमिति भावः ।

सन्त्यस्य दन्तुरः। **ऊषसुषिमुष्कमधो रः** ।५।२।१०७। ऊषरः। सुषिरः। मुष्कोऽण्डः, मुष्करः। मधु माधुर्यम्, मधुरः॥ ※ **रप्रकरणे खमुखकुञ्जेभ्य उपसंख्यानम्**॥ खरः। मुखरः। कुञ्जो हस्तिहनुः, कुञ्जरः॥ ※ **नगपांसुपाण्डुभ्यश्च**॥ नगरम्। पांसुरः। पाण्डुरः। पाण्डरशब्दस्तु अव्युत्पन्न एव॥ ※ **कच्छ्वा ह्रस्वत्वं च**। कच्छुरः। **द्युद्रुभ्यां मः** ।५।२।१०८। द्युमः। द्रुमः। **केशाद्वोऽन्यतरस्याम्** ।५।२।१०९। प्रकृतेनान्यतरस्यांग्रहणेन मतुपि सिद्धे पुनर्ग्रहणमिनिठनोः समावेशार्थम्। केशवः। केशी। केशिकः। केशवान्॥ ※ **अन्येभ्योऽपि दृश्यते**॥ मणिवो नागविशेषः। हिरण्यवो निधिविशेषः॥ ※ **अर्णसो लोपश्च**। अर्णवः॥ **गाण्ड्यजगात्संज्ञायाम्** ।५।२।११०। ह्रस्वदीर्घयोर्यणा तन्त्रेण निर्देशः। गाण्डिवम्। गाण्डीवम्। अर्जुनस्य धनुः। अजगवं पिनाकः। **काण्डाण्डादीरन्नीरचौ** ।५।२।१११। काण्डीरः। आण्डीरः। **रजःकृष्यासुतिपरिषदो वलच्** ।५।२।११२। रजस्वला स्त्री। कृषीवलः। वल इति दीर्घः। आसुतीवलः। शौण्डिकः। परिषद्वलः। पर्षदिति पाठान्तरम्। पर्षद्वलम्॥ ※ **अन्येभ्योऽपि दृश्यते**॥ भ्रातृवलः। पुत्रवलः। शत्रुवलः। वल इत्यत्र संज्ञायामित्यनुवृत्तेर्नेह दीर्घः। **दन्तशिखात्संज्ञायाम्** ।५।२।११३। दन्तावलो हस्ती। शिखावलः केकी। **ज्योत्स्नातमिस्राशृङ्गिणोर्जस्विन्नूर्जस्वलगोमिन्मलिनमलीमसाः** ।५।२।११४। मत्वर्थे निपात्यन्ते। ज्योतिष उपधालोपो नश्च प्रत्ययः। ज्योत्स्ना। तमस उपधाया इत्वं रश्च। तमिस्रा। स्त्रीत्वमतन्त्रम्। तमिस्रम्। शृङ्गादिनच्। शृङ्गिणः। ऊर्जसो वलच्। तेन बाधा माभूदिति विनिरपि। ऊर्जस्वी। ऊर्जस्वलः। ऊर्जोऽसुगागम इति वृत्तिस्तु चिन्त्या। ऊर्जस्वतीतिवदसुन्नन्तेनैवोपपत्तेः। गोशब्दान्मिनिः। गोमी। मलशब्दादिनच्। मलिनः। ईमसश्च। मलीमसः॥ **अत इनिठनौ** ।५।२।११५। दण्डी दण्डिकः। **व्रीह्यादिभ्यश्च** ।५।२।११६। व्रीही। व्रीहिकः। न तु सर्वेभ्यो व्रीह्यादिभ्य इनिठनाविष्येते। किं तर्हि शिखामालासंज्ञादिभ्य इनिः। यवखदादिभ्य इकः। अन्येभ्य उभयम्। **तुन्दादिभ्य इलच्च** ।५।२।११७। चादिनिठनौ मतुप् च। तुन्दिलः। तुन्दी। तुन्दिकः। तुन्दवान्। उदर, पिचण्ड, यव, व्रीहि॥

वान्॥—**ऊषसुषि**—॥ समाहारद्वन्द्वे सौत्रं पुंस्त्वम्॥ 'स्यादूषः क्षारमृत्तिका'। 'उषवत्यूषरः' इत्यमरः। सुषिश्छिद्रम्॥—**खर** इति। महत्कण्ठविवरं खं तद्वानित्यर्थः। गर्दभे रूढोऽयम्॥ मुखरो ब्रू...ल इति हरदत्तः॥—**नगरमिति**। नगा वृक्षाः पर्वताश्च। जातिशब्दोऽयम्। तथा च नगरीत्यत्र ङीष् भवति। नग...ऽयमश्मादिषु पठ्यते इति 'वुञ्छण्–' आदिसूत्रेणास्य सिद्धत्वादस्माद्रोऽयं न वक्तव्य इति हरदत्तः॥—...**डुर**... पाण्डुः शुक्लो वर्णस्तद्वान्॥—**अव्युत्पन्न एवेति**। गुणमात्रे गुणिनि च वर्तते। 'ह...पाण्डुरः' य...' इत्यमरः। 'गुणे शुक्लादयः पुंसि गुणिलिङ्गास्तु तद्वति' इति च॥—**कच्छ्वा**। कच्छूस्त्व...शेषः॥—द्यु...गाणि...मः॥—**द्युम** इति। द्यौरस्यास्ति 'दिव उत्' इत्युत्वम्॥ द्रुर्वृक्षः सोऽस्यास्ति जनकतयेति द्रुमो... वृक्ष एव। 'प...नु...द्रुमागमाः' इत्यमरः। इह सर्वत्र समुच्चीयमानोऽपि मतुप् रूढशब्देषु नेष्यते। तदर्थस्य मतुपा अभिधातुमशक्यत्वात...**दृश्यत** इति॥ व इत्यनुवर्तते॥—**अर्णव** इति। अर्तेरसुन् नुट् च। अर्णः जलं तद्वान्॥—**संज्ञायामिति**। 'तद...–' इति सूत्रस्थेतिशब्दस्यैवायं प्रपञ्चः॥—**यणेति**। 'ह्यस्यात्–' इतिवत्कृतयणादेशानुकरणं न भवति। लक्ष्ये यणोऽभावात्। किंतु सूत्रे सांहितिकोऽयं यणिति भावः॥ प्रयुज्यते चोभयथा। 'अधिरोहति गाण्डिवं महेषौ'। 'गाण्डीवी कनकशिलानिभं भुजाभ्याम्' इति च॥—**आसुतीवल** इति॥ षुञ् अभिभवे क्तिन्। आसुतिरभिषवः॥—**परिषदिति**। परितः सीदतीति परिषत् 'सत्सूद्विष–' इत्यादिना क्विप् 'सदिरप्रतेः' इति षत्वम्॥—**पाठान्तरमिति**। 'शॄदृभसोऽदिः' इत्यादिप्रत्ययो बाहुलकात् पृषेरपि भवति॥ तथा च भाष्यं 'पार्षदकृतिरेषा तत्र भवतां' 'सर्ववेदपार्षदं हीदं शास्त्रम्' इति च। भट्टिस्त्वाह। 'पर्षद्वलान्महाब्रह्मैराटनैकटिकाश्रमान्' इति 'पर्षदेषा दशावरा' इति मनुः॥—**भ्रातृवल** इति। 'वले' इत्यत्राण्ग्रहणानुवृत्तेर्नेह दीर्घः। पुत्रवलादौ तु स्यात्तत्राह—**संज्ञायामित्यनुवृत्तेरिति**। 'वनगिर्योः' सूत्रादिति भावः॥ ज्योत्स्ना चन्द्रप्रभा। तत्रावयवीभूतं ज्योतिरस्तीति मत्वर्थीयोपपत्तिः। एतेन तमस्समूहे तमिस्राशब्दो व्याख्यातः। निघण्टुषु तमःपर्यायस्तमिस्रशब्दः पठितः। तत्र समूहसमूहिनोरभेदोपचार इति हरदत्तः॥—**स्त्रीत्वमतन्त्रमिति**। व्याख्यानमत्र शरणम्॥ ऊर्जस्विन्गोमिन्नित्यत्र नान्तत्वाभिव्यक्तये नलोपो न कृतः॥—**अत इनिठनौ**॥ तपरकरणं किम्। खट्वावान् 'एकाक्षरात्कृतो जातेः सप्तम्यां च न तौ स्मृतौ'। एकाक्षरात्—स्ववान्॥ कृतः—कारकवान्। जातेः—व्याघ्रवान्। सप्तम्यां—दण्डाः अस्यां सन्ति दण्डवती शाला॥ 'तदस्यास्ति–' इति सूत्रस्थेतिकरणं विषयनियमार्थः सर्वत्रापि संबध्यत इति॥ क्वचित्कृतोऽपि भवति। कार्यी कार्यिकः। कश्चित्तु जातेरपि—तण्डुली तण्डुलिकः॥ एतच्च काशिकादौ स्पष्टम्॥—**तुन्दादिभ्य इलच्च**॥ अन्यतरस्यामित्यनुवर्तनादाह—**मतुप् चेति**। अ

(ग) स्वाङ्गाद्विवृद्धौ । 'विवृद्ध्युपाधिकात्स्वाङ्गवाचिन इलजादयः स्युः' । विवृद्धौ कर्णौ यस्य स कर्णिलः । कर्णी । कर्णिकः । कर्णवान् । ⌛ एकगोपूर्वाट्ठञ् नित्यम् ।५।२।११८। एकशतमस्यास्तीति ऐकशतिकः । ऐकसहस्रिकः । गौशतिकः । गौसहस्रिकः । ⌛ शतसहस्रान्ताच्च निष्कात् ।५।२।११९। निष्कात्परौ यौ शतसहस्रशब्दौ तदन्तात्प्रातिपदिकाट्ठञ् स्यान्मत्वर्थे । नैष्कशतिकः । नैष्कसहस्रिकः । ⌛ रूपादाहतप्रशंसयोर्यप् ।५।२।१२०। आहतं रूपमस्यास्तीति रूप्यः कार्षापणः । प्रशस्तं रूपमस्यास्तीति रूप्यो गौः । आहतेति किम् । रूपवान् ॥ ❀ अन्येभ्योऽपि दृश्यते ॥ हिम्याः पर्वताः । गुण्या ब्राह्मणाः । ⌛ अस्मायामेधास्रजो विनिः ।५।२।१२१। यशस्वी । यशस्वान् । मायावी । मायावान् । व्रीह्यादिपाठादिनिठनौ । मायी । मायिकः । विन्नन्तत्वात्कुः स्रग्वी ॥ ❀ आमयस्योपसंख्यानं दीर्घश्च । आमयावी ॥ ❀ शृङ्गवृन्दाभ्यामारकन् ॥ शृङ्गारकः । वृन्दारकः ॥ ❀ फलबर्हाभ्यामिनच् ॥ फलिनः बर्हिणः ॥ ❀ हृदयाच्चालुरन्यतरस्याम् ॥ इनिठनौ मतुप् च । हृदयालुः । हृदयी । हृदयिकः । हृदयवान् ॥ ❀ शीतोष्णतृप्रेभ्यस्तदसहने ॥ शीतं न सहते शीतालुः । उष्णालुः । स्फायितञ्चीति रक् । तृप्रः पुरोडाशः । तं न सहते तृप्रालुः । तृप्रं दुःखमिति माधवः ॥ ❀ हिमाच्चेलुः ॥ हिमं न सहते हिमेलुः ॥ ❀ बलादूलः ॥ बलं न सहते बलूलः ॥ ❀ वातात्समूहे च । वातं न सहते वातस्य समूहो वा वातूलः ॥ ❀ तप्पर्वमरुद्भ्याम् ॥ पर्वतः । मरुत्तः । ⌛ ऊर्णाया युस् ।५।२।१२३। स्थित्वात्पदत्वम् । ऊर्णायुः । अत्र छन्दसीति केचिदनुवर्तयन्ति । युक्तं चैतत् । अन्यथाहि अहंशुभमोरित्यत्रैवोर्णाग्रहणं कुर्यात् । ⌛ वाचो ग्मिनिः ।५।२।१२४। वाग्मी । ⌛ आलजाटचौ बहुभाषिणि ।५।२।१२५॥ ❀ कुत्सित इति वक्तव्यम् । कुत्सितं बहु भाषते वाचालः । वाचाटः । यस्तु सम्यग्बहु भाषते स वाग्मीत्येव । ⌛ स्वामिन्नैश्वर्ये ।५।२।१२६। ऐश्वर्यवाचकात्स्वशब्दान्मत्वर्थे आमिनच् । स्वामी । ⌛ अर्शआदिभ्योऽच् ।५।२।१२७। अर्शांस्यस्य वि-

---

'स्वाङ्गाद् विवृद्धौ' इति पठ्यते । विवृद्ध्युपाधिकात्स्वाङ्गवाचिन इलजादयः स्युः । विवृद्धौ कर्णावस्य कर्णिलः कर्णी कर्णिकः कर्णवान् ॥—**एकगोपूर्वात्** ॥—**ऐकशतिक** इति । एकं च तच्छतं चेति 'पूर्वकाल-' इत्यादिना कर्मधारयः । षष्ठीतत्पुरुषाद्बहुव्रीहेर्द्वन्द्वाच्च न भवत्यनभिधानादिति हरदत्तादयः ॥ अत इन्येव नेह—एकविंशतिरस्यास्तीति ॥ नित्यग्रहणं मतुपो बाधनार्थम् अन्यथा ठञा इनिठनोर्बाधे कृतेऽप्यन्यतरस्यांग्रहणानुवृत्त्या मतुप् स्यादेवेत्याहुः ॥ कथम्—एकद्रव्यवान्—इति । असाधुरेवायम् ॥ एकेन द्रव्यवानिति वा विग्रहीतव्यम् ॥ कथम् एकदण्डी इति । 'एकदेशिनैकाधिकरणे' इति निर्देशो ज्ञापयति 'इनिरपि क्वचिद्भवति' इति ॥—**रूपादाहत**—॥ आहतप्रशंसाविशिष्टेऽर्थे वर्तमानाद्रूपशब्दान्मत्वर्थे यप् स्यात् ॥—**आहतमिति** । आहननमाहतं ताडनमित्यर्थः । ततो निष्पन्नं यत्कार्षापणादिरूपं तदपि कार्ये कारणोपचारादाहतमित्युच्यते इत्याहतरूपयोः सामानाधिकरण्यमुपपद्यते ॥—**हिम्या** इति । भूम्नि यप् ॥—**पर्वता** इति । हिमवान् तत्पर्यन्तवर्तिनश्च ॥—**गुण्या** इति । दृशिग्रहणादिनिरपि । तथा च माघः—'गुण्यगुण्य इति न व्यजीगणत्' । गुणी अगुण्य इति पदच्छेदः ॥—**अस्मायामेधा**—॥—**यशस्वी**ति 'तसौ मत्वर्थे' इति भत्वाद्रुत्वं न ॥—**यशस्वानि**ति । नित्यग्रहणात् 'पूर्वत्रासंबद्धमप्यन्यतरस्यांग्रहणं मतुप्समुच्चयार्थमिह संबध्यत एव । 'तसौ मत्वर्थे' इति सूत्रे यशस्वानिति भाष्योदाहरणादिति भावः ॥ 'चोः कुः' इत्यनेन सिद्धे व्रश्चादिषत्वमाशंक्याह—**विन्नन्तत्वादि**ति ॥—**हृदयाच्चालुरन्यतरस्याम्** । अन्यतरस्यांग्रहणं इनिठनोः प्राप्त्यर्थं । मतुप् समुच्चीयत एव । चकारस्य 'चुटू' इतीत्संज्ञा । तेन हृदयालुशब्दोऽन्तोदात्त इत्याहुः ॥—**शीतोष्णे**ति । इह चालुरनुवर्तते ॥—**पुरोडाश** इति । 'न तृप्रा उरुव्यचसम्' इति मन्त्रस्य भाष्ये तथा व्याख्यातत्वादिति भावः ॥—**माधव** इति । लुब्धातुवृत्तौ स्थितमिदम् ॥—**हिमाच्चेलुरि**ति । एकारादिरयं प्रत्यय इति माधवः ॥—**बलादि**ति । सिध्मादिषु बलूलवातूलशब्दौ मत्वर्थे प्रकारान्तरेण व्युत्पादितौ ॥—**तप्पर्वमरुद्भ्याम्** । पित्त्वमनुदात्तत्वार्थम् । काशिकायां तु 'पर्वमरुद्भ्यां तन्वक्तव्यः' इति स्थितम् ॥ हरदत्तेन तु तन्निति प्रतीकमुपादाय आद्युदात्तत्वार्थो नकार इत्युक्तम् । तच्च मनोरमायां महता प्रबन्धेन दीक्षितैर्निराकृतम् । तत एव तदवधार्यम् ॥—**पदत्वमिति** ॥ तेन 'यस्येति च' इति लोपो न प्रवर्तत इति भावः ॥—**अनुवर्तयन्तीति** । 'बहुलं छन्दसि' इत्यतः ॥—**वाचो ग्मिनिः** ॥ इकारो नकारपरित्राणार्थः । चकारस्य कुत्वे जश्त्वे च वाग्मी वाग्ग्मिनावित्यादौ द्वयोर्गकारयोः श्रवणं भवति । द्वित्वे तु त्रयाणाम् ॥ 'मिनिः' इत्युक्ते तु द्वित्वे सति द्वयोर्गकारयोः श्रवणं द्वित्वाभावे त्वेकस्यैव श्रवणं स्यात् । किं च यरोऽनुनासिके 'प्रत्यये भाषायां नित्यम्' इति वाङ्मयमित्यत्रेव निस्यमनुनासिकः प्राप्नोति । तच्चानिष्टमिति ग्मिनिः कृतः ॥—**स्वामिन्नैश्वर्ये** ॥—**ऐश्वर्यवाचकादि**ति । स्वशब्दस्यैश्वर्यवाचित्वमेतद् वृत्तिविषयकमेवेति बोध्यम् ॥ ईशिता हि ईश्वरः स तु स्वामीत्युच्यते । यथा वागीश एव वाचस्पतिर्गोचः स्वामीति ॥ ऐश्वर्ये किम् । स्ववान् ॥—**अर्शआदिभ्यो**—॥ इह '**स्वाङ्गाद्धीनात्**' इति गणे पठ्यते । खञ्ज

द्यन्ते अर्शसः । आकृतिगणोऽयम् । **द्वन्द्वोपतापगर्ह्यात्प्राणिस्थादिनिः** ।५।२।१२८। द्वन्द्वः । कटकवलयिनी । शङ्खनूपुरिणी । उपतापो रोगः । कुष्ठी । किलासी । गर्ह्यं निन्द्यम् । ककुदावर्ती । काकतालुकी । प्राणिस्थात्किम् । पुष्पफलवान्घटः ॥ ❀ **प्राण्यङ्गान्न** ॥ पाणिपादवती । अतइत्येव । चित्रकललाटिकावती । सिद्धे प्रत्यये पुनर्वचनं ठनादिबाधनार्थम् । **वातातीसाराभ्यां कुक् च** ।५।२।१२९। चादिनिः । वातकी । अतीसारकी ॥ ❀ **रोगे चायमिष्यते** ॥ नेह वातवती गुहा ॥ ❀ **पिशाचाच्च** ॥ पिशाचकी । **वयसि पूरणात्** ।५।२।१३०। पूरणप्रत्ययान्तान्मत्वर्थे इनिः स्याद्वयसि द्योत्ये । मासः संवत्सरो वा पञ्चमोऽस्यास्तीति पञ्चमी उष्ट्रः । ठन्बाधनार्थमिदम् । वयसि किम् । पञ्चमवान् ग्रामः । **सुखादिभ्यश्च** ।५।२।१३१। इनिर्मत्वर्थे । सुखी । दुःखी ॥ (ग) **मालाक्षेपे** ॥ माली । **धर्मशीलवर्णान्ताच्च** ।५।२।१३२। धर्माद्यन्तादिनिर्मत्वर्थे । ब्राह्मणधर्मी । ब्राह्मणशीली । ब्राह्मणवर्णी । **हस्ताज्जातौ** ।५।२।१३३। हस्ती । जातौ किम् । हस्तवान्पुरुषः । **वर्णाद्[1]ब्रह्मचारिणि** ।५।२।१३४। वर्णी **पुष्करादिभ्यो देशे** ।५।२।१३५। पुष्करिणी । पद्मिनी । देशे किम् । पुष्करवान्करी ॥ ❀ **बाहूरुपूर्वपदाद्बलात्** ॥ बाहुबली । ऊरुबली ॥ ❀ **सर्वादेश्च** ॥ सर्वधनी । सर्वबीजी ॥ ❀ **अर्थाच्चासन्निहिते** ॥ अर्थी । संनिहिते तु अर्थवान् ॥ ❀ **तदन्ताच्च** ॥ धान्यार्थी । हिरण्यार्थी । **बलादिभ्यो मतुबन्यतरस्याम्** ।५।२।१३६। बलवान् । बली । उत्साहवान् । उत्साही । **संज्ञायां मन्माभ्याम्** ।५।२।१३७। मन्नन्तान्मान्ताच्चेनिर्मत्वर्थे । प्रथमिनी । दामिनी । होमिनी । सोमिनी । संज्ञायां किम् । सोमवान् । **कंशंभ्यां वभयुस्तितुतयसः** ।५।२।१३८। कंशमिति मान्तौ । कमित्युदकसुखयोः । शमिति सुखे । आभ्यां सप्त प्रत्ययाः स्युः । युसयसोः सकारः पदत्वार्थः । कंवः कंभः । कंयुः । कंतिः । कंतुः । कंतः । कंयः । शंवः । शंभः । शंयुः । शंतिः । शंतुः । शंतः । शंयः । अनुस्वारस्य वैकल्पिकः परसवर्णः । वकारयकारपरस्यानुनासिकौ वयौ । **तुन्दिवलिवटेर्भः** ।५।२।१३९। वृद्धा नाभिस्तुन्दिः । मूर्धन्योपधोऽयमिति माधवः । तुन्दिभः । वलिभः । वटिभः । पामादित्वाद्वलिनोऽपि । **अहंशुभमोर्युस्** ।५।२।१४०। अहमिति मान्तमव्ययमहङ्कारे । शुभमिति शुभे । अहंयुः अहङ्कारवान् । शुभंयुः शुभान्वितः ॥ ॥ इति मत्वर्थीयाः ॥

तद्धितेषु विभक्तिसंज्ञकाः ॥

प्राग्दिशो विभक्तिः ।५।३।१। दिक्शब्देभ्य इत्यतः प्राग्वक्ष्यमाणाः प्रत्यया विभक्तिसंज्ञाः[2] स्युः ॥ अथ स्वार्थिकाः प्रत्ययाः ॥ समर्थानामिति प्रथमादिति च निवृत्तम् । वेति त्वनुवर्तत एव । **किंसर्वनामबहुभ्योऽद्व्यादिभ्यः** ।५।३।२। किमः सर्वनाम्नो बहुशब्दाच्चेति प्राग्दिशोऽधिक्रियते[3] । **इदम इश्** ।५।३।३। प्राग्दिशीये परे । **एतेतौ रथोः** ।५।३।४। इदम्शब्दस्य एत इत इत्यादेशौ स्तो रेफादौ थकारादौ च प्राग्दिशीये परे । इशोऽपवादः । **एतदोऽन्** ।५।३।५। योगविभागः कर्तव्यः । एतदः । एतेतौ स्तो रथोः ॥ अन् एतद इत्येव । अनेकाल्त्वात्सर्वादेशः ।

पादोऽस्यास्तीति खञ्जः । काणं चक्षुर्यस्यास्तीति काणः ॥—**प्रथिमिनी**ति ॥ 'पृथ्वादिभ्यः–' इतीमनिचि 'टेः' इति टिलोपः । 'र ऋतः' इति रभावः । 'अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्ति' इति मन्नन्तादिनौ कृते 'नस्तद्धिते' इति टिलोपे नान्तत्वान्ङीप् ॥—**दामिनी**ति । दाधातोर्मनिन् ॥—**होमिनी । सोमिनी**ति । 'अर्तिस्तुसुहुसृधृक्षि–' इत्यौणादिकेन मनि निस्वाद्धोमसोमशब्दौ मप्रत्ययान्तौ ॥—**कंशंभ्याम्**—॥—**पदत्वार्थ** इति । अन्यथा 'कम्युः, काम्यः, शम्युः, शाम्यः' इति स्यादिति भावः ॥—**वकारयकारपरस्ये**ति । बहुव्रीहिरयम् ॥—**अनुनासिकौ वयावि**ति । एतेन प्रथमप्रत्ययः दन्त्योष्ठ्यादिः, न तु पवर्गतृतीय इति ध्वनितम् ॥—**माधव** इति ॥ 'तुडि तोडने' इति धातौ तेनोक्तम्—'वृद्धा नाभिस्तुण्डिः' । इन् । तुण्डिरस्यास्तीति तुण्डिलः । 'तुन्दादिभ्य इलच्' इत्यत्र 'स्वाङ्गाद्विवृद्धौ' इति गणसूत्रेण इलच् । तुण्डिल एव तुण्डिभः । 'तुण्डिबलिवटेर्भः' इति मत्वर्थीयो भ इति ॥ वट वेष्टने इन् । वटिशब्दः पामादिषु पठ्यते । तेन वटिन इत्यपि भवति ॥—**अहंयुः । शुभंयुरि**ति ॥ पूर्ववदनुस्वारपरसवर्णौ ॥ इति मत्वर्थीयाः ॥

किंसर्वनाम—॥ द्व्यादिपर्युदासात्किमः पृथग्ग्रहणम् ॥ द्व्यादिषु किम् । शब्दपाठे प्रयोजनं तु त्वं च कश्च कौ । अहं च कश्च कौ इत्यत्र किमः शेषः । 'त्यदादीनां मिथः सहोक्तौ यत् परं तच्छिष्यते' इत्युक्तत्वात् ॥—**एतदोऽन्**—॥ भाष्यारूढोऽयं पाठः ॥ वृत्तिकारस्तु 'एतदोऽश्' इति पठित्वा शकारः सर्वादेशार्थ इत्याह—**अनि**ति । प्राग्दिशीये परे अन्स्यात् ॥—**अनेकाल्त्वादि**ति । नित्करणस्य प्रयोजनं नास्ति प्रत्ययनित्स्वस्यैव स्वरार्थत्वादिति भावः ॥—**कु**

---

१ वर्णादिति—वर्णोऽत्र वेदाध्ययनार्थं ब्रह्मचर्यम् । २ विभक्तिसंज्ञा इति—संज्ञासूत्रत्वं च एतस्य सूत्रस्य व्याख्यानाद्बोध्यम् । अन्यथा प्राक्कडारादितिवदधिकारोऽपि संभाव्यते । ३ अधिक्रियते इति—अधिकारश्च विधेयानिर्देशाद्बोध्यः ।

लोपः प्रातिपदिकान्तस्य । **सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दि** ।५।३।६। प्राग्दिशीये दकारादौ प्रत्यये परे सर्वस्य सो
ा स्यात् । **पञ्चम्यास्तसिल्** ।५।३।७। पञ्चम्यन्तेभ्यः किमादिभ्यस्तसिल् स्याद्वा । **कु तिहोः** ।७।२।
१०४। किमः कुः स्यात्तादौ हादौ च विभक्तौ परतः । कुतः । कस्मात् । यतः । ततः । अतः । इतः । अमुतः ।
हुतः । द्व्यादेस्तु । द्वाभ्याम् । **तसेश्च** ।५।३।८। किंसर्वनामबहुभ्यः परस्य तसेस्तसिलादेशः स्यात् । स्वरार्थं
वेभक्त्यर्थं च वचनम् । **पर्यभिभ्यां च** ।५।३।९। आभ्यां तसिल् स्यात् ॥ **सर्वोभयार्थाभ्यामेव** ॥ परितः ।
र्वत इत्यर्थः । अभितः । उभयत इत्यर्थः । **सप्तम्यास्त्रल्** ।५।३।१०। कुत्र । यत्र । तत्र । बहुत्र । **इदमो हः**
५।३।११। त्रलोऽपवादः । इशादेशः । इह । **किमोऽत्** ।५।३।१२। वाग्रहणमपकृष्यते । सप्तम्यन्तात्किमोऽद्वा
ात्पक्षे त्रल् । **क्वाति** ।७।२।१०५। किमः क्वादेशः स्यादति । क्व । कुत्र । **वा ह च च्छन्दसि** ।५।
।१३। कुह स्थः कुह जग्मथुः । **एतदस्त्रतसोस्त्रतसौ चानुदात्तौ** ।२।४।३३। अन्वादेशविषये एतदोऽश्
ात्स चानुदात्तस्त्रतसोः परतः तौ चानुदात्तौ स्तः । एतस्मिन् ग्रामे सुखं वसामः । अथोऽत्राधीमहे । अतो
गन्तास्मः । **इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते** ।५।३।१४। पञ्चमीसप्तमीतरविभक्त्यन्तादपि तसिलादयो दृश्यन्ते ।
शिग्रहणाद्भवदादियोग एव । सभवान् । ततोभवान् । तत्रभवान् । तंभवन्तम् । ततोभवन्तम् । तत्रभवन्तम् । एवं
र्घायुः । देवनांप्रियः । आयुष्मान् । **सर्वैकान्यकिंयत्तदः काले दा** ।५।३।१५। सप्तम्यन्तेभ्यः कालार्थेभ्यः
ार्थे दा स्यात् । सर्वस्मिन्काले सदा । सर्वदा । एकदा । अन्यदा । कदा । यदा । तदा । काले किम् । सर्वत्र देशे ।
इदमो र्हिल् ।५।३।१६। सप्तम्यन्तात्काले इत्येव । हस्यापवादः । अस्मिन्काले एतर्हि । काले किम् । इह देशे ।
अधुना ।५।३।१७। इदमः सप्तम्यन्तात्कालवाचिनः स्वार्थेऽधुनाप्रत्ययः स्यात् । इश् । यस्येति लोपः । अधुना ।
दानीं च ।५।३।१८। इदानीम् । **तदो दा च** ।५।३।१९। तदा । तदानीम् । तदो दावचनमनर्थकं विहितत्वात् ।
अनद्यतने र्हिलन्यतरस्याम् ।५।३।२१। कर्हि । कदा । यर्हि । यदा । तर्हि । तदा । एतस्मिन्काले एतर्हि ।
सद्यः परुत्परार्यैषमः परेद्यव्यद्य पूर्वेद्युरन्येद्युरन्यतरेद्युरितरेद्युरपरेद्युरधरेद्युरुभयेद्युरुत्तरेद्युः ।५।३।

तिहोः ॥ तकारादिकार उच्चारणार्थः । वेत्यनुवृत्तेः फलं दर्शयति—**कस्मादिति** ॥—**यतस्तत** इति । 'कृत्तद्धित–'
ति प्रातिपदिकत्वात्सुपो लुकि त्यदाद्यत्वम् । पक्षे यस्मात् ॥—**इत** इति । 'इदम इश्' । पक्षे अस्मात् ॥ **अत** इति ।
तदोऽनादेशः । पक्षे एतस्मात् ॥—**अमुत** इति । 'अदसोऽसेः–' इति मुत्वम् । पक्षे । अमुष्मात् ॥—**बहुत** इति ।
क्षे बहुभ्यः ॥—**द्वाभ्यामि**ति । सर्वनामत्वात्प्राप्तोऽपि तसिल् 'अद्व्यादिभ्यः' इति पर्युदासान्न ॥—**तसेरि**ति ॥ 'प्र-
तियोगे पञ्चम्यास्तसिः,' 'अपादाने चाहीयरुहोः' इति विहितस्य तसेस्तसिलादेश इत्यर्थः ॥—**विभक्त्यर्थं चे**ति । अ-
यथा परत्वात्तसौ कृते तस्याप्राग्दिशीयत्वाद्विभक्तिसंज्ञाया अभावात्त्यदाद्यत्वाभावे 'यतोऽवगच्छति' इत्यादि न सिध्येदिति
ावः ॥ न च तसेर्ग्रामत इत्यादौ चरितार्थत्वात्किमादिभ्यस्तसिलो बाध्यत्वेन तसिर्न प्रवर्तते । तस्य निरवकाशत्वात् ।
था च 'तसेश्च' इति विधानं व्यर्थमिति वाच्यम् । कुतोऽवहीयते कुतोऽवरोहतीत्यादौ तसिलः सावकाशत्वात् ॥—**सर्वो-**
भयार्थाभ्यामेवेति ॥ अत्र चाभिधानस्वाभाव्यं हेतुः । तेनेह न भवति । परिपिञ्चति । अभिषिञ्चति । उपर्यर्थे परिः ।
ाभिस्त्वाभिमुख्ये ॥ नन्वोदनं परिषिञ्चतीत्यत्र सर्वतोभावे परिरिति तसिलभावः कथमिति चेत् । मैवम् । वाक्यवचना-
वृत्त्या तु तत्सिद्धेः ॥—**सप्तम्यास्त्रल्** ॥ इह त्रल्तसिलौ स्वतन्त्रौ प्रत्ययौ । न तु सप्तमीपञ्चम्योरादेशौ । तेन कुत्र
हुत्र कुतः बहुत इत्यादौ 'अच्च घेः' 'घेर्ङिति' इत्यादिकं नेत्याहुः ॥—**किमोऽत्** ॥ 'न विभक्तौ तुस्माः' इति
तेषेधोऽत्र न प्रवर्तते । थमोरुकारेण मकारपरित्राणार्थेनानित्यताज्ञापनात् ॥—**वाग्रहणमि**ति । 'किमोऽद्वा' इति सूत्रं
ठित्वा 'ह च छन्दसि' इति सूत्रयितुं युक्तम् ॥—**कुत्रे**ति । यद्यपि भागवृत्तिकारो भाषायां त्रलं नेच्छति ।
थापि बहुप्रयोगदर्शनादिह स्वीकृतम् ॥ तथा च श्रीहर्षः । 'नान्यत्र कुत्रापि च साभिलाषम्' ॥ अमरश्चाह—
साहचर्याच्च कुत्रचित्' इति ॥—**वा ह च च्छन्दसि** ॥ पूर्वोक्तस्य वाग्रहणापकर्षणस्य स्फुटीकरणार्थमि-
मुपन्यस्तम् ॥—**अत** इति ॥ एतस्मात् ग्रामादित्यर्थः ॥—**तत्रभवन्तमि**ति ॥ ततोभवता तत्रभवता ततोभवते
त्रभवते इत्यादि ॥—**एवमि**ति । ततोदीर्घायुस्तत्रदीर्घायुरित्याद्यूह्यमित्यर्थः ॥—**सदे**ति ॥ 'सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दि'
ति सभावः ॥—**कदे**ति । किमः कः ॥—**एतर्हीति** ॥ 'एतेतौ रथोः' इत्येतादेशः ॥—**अधुनाप्रत्यय** इति ॥ नि-
तनान्मध्योदात्तोऽयम् । भाष्यमतं चेदम् ॥ वृत्तिकारस्त्वाह—इदमो अश्भावः धुना च प्रत्यय इति ॥ तत्र 'ऊडिदम्–'
ादिना विभक्तिस्वरः, स च 'आदेः परस्य' इत्यादेर्भवतीति हरदत्तः ॥—**दावचनमि**ति—॥ 'तदश्च' इत्येव सूत्रं
नीयमिति भावः ॥—**एतस्मिन्काले एतर्हीति** ॥ 'एतदः' इति योगविभागाद्रेफादावेतादेशः ॥—**सद्यः प-**
त्—॥ निपातनाद्विषयविशेषो लभ्यत इत्याह—**अहनीति** । सप्तम्यन्तस्याहन्शब्दस्यार्थे इत्यर्थः ॥ तद्दर्शयति—

२२। एते निपात्यन्ते। समानस्य सभावो द्यस् चाहनि। समानेऽहनि सद्यः। पूर्वपूर्वतरयोः परः उदारीच प्रत्ययौ वत्सरे। पूर्वस्मिन्वत्सरे परुत्। पूर्वतरे वत्सरे परारि॥ इदमइश् समसण् प्रत्ययश्च संवत्सरे। अस्मिन्संवत्सरे ऐषमः। परस्मादेद्यव्यहनि। परस्मिन्नहनि परेद्यवि। इदमोऽश् द्यश्च। अस्मिन्नहनि अद्य। पूर्वादिभ्योऽष्टभ्योऽहन्येद्युस् पूर्वस्मिन्नहनि पूर्वेद्युः। अन्यस्मिन्नहनि अन्येद्युः। उभयोरह्नोरुभयेद्युः॥ ॐ **द्युश्चोभयाद्वक्तव्यः** ॥ उभयद्युः। ▮ **प्रकारवचने थाल्** ।५।३।२३। प्रकारवृत्तिभ्यः किमादिभ्यस्थाल् स्यात्स्वार्थे। तेन प्रकारेण तथा। यथा। ▮ **इदमस्थमुः** ।५।३।२४। थालोऽपवादः॥ ॐ **एतदोऽपि वाच्यः** ॥ अनेन एतेन वा प्रकारेण इत्थम्। ▮ **किमश्च** ।५।३।२५। केन प्रकारेण कथम्॥ ॥ **प्राग्दिशीयानां विभक्तिसंज्ञानां पूर्णोऽवधिः** ॥

तद्धितेषु स्वार्थिकाः ।

▮ **दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो दिग्देशकालेष्वस्तातिः** ।५।३।२७। सप्तम्याद्यन्तेभ्यो दिशिरूढेभ्यो दिग्देशकालवृत्तिभ्यः स्वार्थेऽस्तातिः प्रत्ययः स्यात्। ▮ **पूर्वाधरावराणामसिपुरधवश्चैषाम्** ।५।३।३९। एभ्योऽस्तात्यर्थेऽसिप्रत्ययः स्यात्तद्योगे चैषां क्रमात्पुर्, अध्, अव्, इत्यादेशाः स्युः। ▮ **अस्ताति च** ।५।३।४०। अस्तातौ परे पूर्वादीनां पुरादयः स्युः। पूर्वस्यां पूर्वस्याः पूर्वा वा दिक् पुरः। पुरस्तात्। अधः। अधस्तात्। अवः। अवस्तात्। ▮ **विभाषावरस्य** ।५।३।४१। अवरस्यास्तातौ परेव् स्याद्वा। अवस्तात्। अवरस्तात्। एवं देशे काले च। दिशि रूढेभ्यः किम्। ऐन्द्र्यां वसति। सप्तम्याद्यन्तेभ्यः किम्। पूर्वं ग्रामं गतः। दिगादिवृत्तिभ्यः किम्। पूर्वस्मिन् गुरौ वसति। अस्ताति चेति ज्ञापकादसिरस्तातिं न बाधते। ▮ **दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच्** ।५।३।२८। अस्तातेरपवादः। दक्षिणतः। उत्तरतः। ▮ **विभाषापरावराभ्याम्** ।५।३।२९। परतः। अवरतः। परस्तात्। अवरस्तात्। ▮ **अञ्चेर्लुक्** ।५।३।३०। अञ्चत्यन्ताद्दिक्शब्दादस्तातेर्लुक् स्यात्॥ लुक्तद्धितलुकि॥ प्राच्यां प्राच्याः प्राची वा दिक् प्राक्। उदक्। एवं देशे काले च। ▮ **उपर्युपरिष्टात्** ।५।३।३१। अस्तातेर्विषये ऊर्ध्वशब्दस्योपादेशः स्याद्रिलरिष्टातिलौ च प्रत्ययौ॥ उपरि उपरिष्टाद्वा वसति आगतो रमणीयं वा। ▮ **पश्चात्** ।५।३।३२। अपरस्य पश्चभाव आतिश्च प्रत्ययोऽस्तातेऽर्विषये। ▮ **उत्तराधरदक्षिणादातिः** ।५।३।३४। उत्तरात्। अधरात्। दक्षिणात्। ▮ **एनबन्यतरस्यामदूरेऽपञ्चम्याः** ।५।३।३५। उत्तरादिभ्य एनब्वा स्यादवध्यवधिमतोः सामीप्ये पञ्चम्यन्तं विना। उत्तरेण। अधरेण। दक्षिणेन। पक्षे यथास्वं प्रत्ययाः। इह केचिदुत्त-

---

समानेऽह्नीति ॥—**पर उदारी चेति**। पर इत्यादेश उदारी प्रत्ययौ॥—**प्रकारवचने थाल्** ॥ सामान्यस्य भेदको विशेषः प्रकारः। यथा ब्राह्मणसामान्यस्य माथुरकाठकादय इति हरदत्तः॥ यद्यपि 'प्रकारे गुणवचनस्य' इत्यत्र सादृश्यं प्रकारस्तथापि नेह सादृश्यं गृह्यते अनभिधानात्॥ 'अव्ययं विभक्ति-' इति सूत्रे सादृश्यमपि यथाशब्दार्थ इत्युक्तम्, इह तु केवलस्य थाल्प्रत्ययस्य सादृश्यं नार्थः किं तु प्रकार एवेत्युक्तमिति नास्ति पूर्वापरविरोध इति बोध्यम्॥—**तेन प्रकारेण तथेति**। प्रथमान्तात्तु न भवति, स प्रकारस्तथेति अनभिधानादेवेति भावः। किं सर्वनामबहुभ्यो विशेषविहितेनापि थाला जातीयर् न बाध्यते अर्थभेदात्। प्रकारे हि थाल्। जातीयर् तु तद्वति स्वभावात्। एवं च कृत्वा प्रकारमात्रे थालं विधाय तदन्तात्प्रकारवति जातीयरं प्रयुञ्जते। तथाजातीयोऽन्यथाजातीय इति॥—**अनेन एतेन वेति**॥ द्वितीयान्तादपि थमुर्भवत्येव। इममेतं वा प्रकारमापन्न इत्थंभूतः। अत्र च 'लक्षणेत्थंभूताख्यान-' इत्यादिसौत्रप्रयोगो लिङ्गम्॥ एतेन कथंभूतोस्याख्यातः॥—**इत्थमिति**। 'एतेतौ रथोः' इति इदम इतादेशः। 'एतदः' इति योगविभागादेतदोऽपि इतादेश इति भावः॥—**किमश्च** ॥ योगविभागः 'था हेतौ च छन्दसि-' इत्युत्तरसूत्रे किम एवानुवृत्तिर्यथा स्यादिदमो मा भूदिति॥ ॥ प्राग्दिशीयानां पूर्णोऽवधिः॥

दिग्देशकालेष्विति ॥ यथासंख्यमत्र नेष्यते अस्वरितत्वात्॥—**पुरः पुरस्तादिति** ॥ कथं तर्हि 'पश्यामि तामित इतः पुरतश्च पश्चात्' इति भवभूतिः, 'स्यात्पुरः पुरतोऽग्रतः' इत्यमरः, 'पुरतः प्रथमे चाग्रे' इति विश्वश्च। समानकालीनं पूर्वकालीनमित्यादिवत्प्रामादिकमेवेति बहवः॥ केचित्तु 'दक्षिणोत्तराभ्यां तसुज्विधिनैवेष्टसिद्धौ' 'अतसुच्' इत्यकारोच्चारणमन्यतोऽपि विधानार्थं। तेन पुरत इति सिध्यति। 'पुर अग्रगमने' क्विपि पुर् 'र्वोः' इति दीर्घस्तु न भवति भत्वात्। न चातसुचश्चित्वेप्यकारोच्चारणं पक्षे आद्युदात्तत्वार्थमिति वाच्यम्। बहूनां प्रयोगानुरोधेनान्यतो विधानार्थमिति कल्पनस्यैव न्याय्यत्वादित्याहुः॥ यथासंख्यत्वानाश्रयणात् पुरस्ताद्वसति पुरस्तादागतः पुरस्ताद्रमणीयम्। अधस्ताद्वसति अधस्तादागत इत्यादि सिध्यति॥—**प्राच्यां प्राच्य इति** ॥ प्राच्यां दिशि वसति प्राग्वसति। प्राच्या दिश आगतः प्रागाग इत्यादि योज्यम्॥—**पञ्चम्यन्तं विनेति** ॥ नेह उत्तरादागतः। अधरादागतः॥—**उत्तरेणेत्यादि**। वसति रम[illegible] वा॥—**पक्षे यथास्वमिति**। दक्षिणतः। उत्तरतः। अधः। अधस्तात्। उत्तरात्। अधरात्। दक्षिणात्॥—

रादीननुवर्त्य दिक्शब्दमात्रादेनपमाहुः । पूर्वेण ग्रामम् । अपरेण ग्रामम् । दक्षिणादाच् ।५।३।३६। अस्तातेर्वि-षये । दक्षिणा वसति । अपञ्चम्या इत्येव । दक्षिणादागतः । आहि च दूरे ।५।३।३७। दक्षिणाद् दूरे आहि स्यात् चादाच् । दक्षिणाहि । दक्षिणा । **उत्तराच्च** ।५।३।३८। उत्तराहि । उत्तरा । **संख्याया विधार्थे धा** ।५।३।४२। क्रियाप्रकारार्थे वर्तमानात्संख्याशब्दात्स्वार्थे धा स्यात् । चतुर्धा । पञ्चधा । **अधिकरणविचाले च** । ५।३।४३। द्रव्यस्य संख्यान्तरापादने संख्याया धा स्यात् । एकं राशिं पञ्चधा कुरु । **एकाद्धो ध्यमुञन्यतर-स्याम्** ।५।३।४४। ऐकध्यम् । एकधा । **द्वित्र्योश्च धमुञ्** ।५।३।४५। आभ्यां धा इत्यस्य धमुञ् स्याद्वा । द्वै-धम् । द्विधा । त्रैधम् । त्रिधा ॥ * **धमुञन्तात्स्वार्थे डदर्शनम्** ॥ पथि द्वैधानि । **एधाच्च** ।५।३।४६। द्वेधा । त्रेधा । **याप्ये पाशप्** ।५।३।४७। कुत्सितो भिषक् भिषक्पाशः । **पूरणाद्भागे तीयादन्** ।५।३। ४८। द्वितीयो भागो द्वितीयः । तृतीयः । स्वरे विशेषः ॥ * **तीयादीकक् स्वार्थे वाच्यः** ॥ द्वैतीयीकः । द्वितीयः । तार्तीयीकः । तृतीयः ॥ * **न विद्यायाः** ॥ द्वितीया । तृतीया । विद्येत्येव । **प्रागेकादशभ्योऽच्छन्दसि** ।५।३।४९। पूरणप्रत्ययान्ताद्भागेऽन् । चतुर्थः । पञ्चमः । **षष्ठाष्टमाभ्यां ञ च** ।५।३।५०। चादन् । षष्ठो भागः षाष्ठः । षष्ठः । आष्टमः । अष्टमः । **मानपश्वङ्गयोः कन्लुकौ च** ।५।३।५१। षष्ठाष्टमशब्दाभ्यां क्रमेण कन्लुकौ स्तो माने पश्वङ्गे च वाच्ये । षष्ठको भागः मानं चेत् । अष्टमो भागः पश्वङ्गं चेत् । अस्य अनो वा लुक् । चकाराद्यथाप्रा-प्तम् । षष्ठः । षाष्ठः । अष्टमः आष्टमः । महाविभाषया सिद्धे लुग्वचनं पूर्वत्र ञानौ नित्याविति ज्ञापयति । **ए-कादाकिनिच्चासहाये** ।५।३।५२। चात्कन्लुकौ । एकः । एकाकी । एककः । **भूतपूर्वे चरट्** ।५।३।५३। आढ्यो भूतपूर्वः । आढ्यचरः । **षष्ठ्या रूप्य च** ।५।३।५४। षष्ठ्यन्ताद्भूतपूर्वेऽर्थे रूप्यः स्याच्चरट् च । कृष्णस्य

संख्याया विधार्थे धा ॥ विधाशब्दस्यार्थो विधार्थः ॥ यद्यप्योदनपिण्डोऽपि विधाशब्देनोच्यते तथापीह न गृह्यते । तेन एका गोविधेत्यादौ न भवति ॥ इह हि 'विधायाम्' इति वक्तव्ये अर्थग्रहणस्य प्रयोजनं विधाशब्दो यत्रार्थे प्रसिद्धस्तत्रैव यथा स्यात् । तादृशश्चार्थः प्रकार एव, स च क्रियाविषयक एव गृह्यते अभिधानस्वभावात्तदाह—**क्रियाप्रकारे वर्त-मानादिति** ॥ कथं तर्हि 'नवधा द्रव्यं, बहुधा गुणः' इत्यादि ॥ अत्रापि ह्यश्रुता क्रिया प्रतीयते, 'उपदिश्यते,' इति वा, 'भवति' इति वा इति हरदत्तः ॥—**अधिकरणविचाले च** ॥ अधिकरणं द्रव्यं विचलनं विचालोऽन्यथाकरणम् । णि-जन्तादेरच् । तच्चेह संख्यासंनिधानात्संख्यान्तरापादनमिति व्याचष्टे—**द्रव्यस्ये**त्यादिना । संख्यान्तरापादनं हि एक-स्यानेकीकरणम्, अनेकस्य च एकीकरणम् । तत्राद्ये उदाहरणम्—**एकं राशिं पञ्चधे**ति । पञ्च राशीन् कुर्वित्यर्थः ॥ द्वि-तीये तु अनेकम् एकधा कुर्वित्युदाहर्तव्यम् । इह क्रियाविषयकप्रकारो न गम्यत इति सूत्रारम्भः ॥—**एकाद्धो**—॥ शब्दप्रधानत्वात्सर्वनामकार्याभावः । इह प्रकरणादेव सिद्धे पुनर्धाग्रहणं विधार्थे विहितस्यापि यथा स्यात् । 'अनन्तरस्य—' इति न्यायेनाधिकरणविचाले विहितस्यैव हि प्राप्नोतीति वृत्तिपदमञ्जर्योः स्थितम् ॥ एतेन स्वतन्त्र एव प्रत्ययोऽस्त्वित्या-शङ्का परास्ता ॥—**ऐकध्यमि**ति । विधार्थे ऐकध्यं भुङ्क्ते । अधिकरणविचाले तु ऐकध्यं राशिं कुर्वित्यादि ज्ञेयम् । एव-मग्रेऽपि द्वैधमित्यादौ योज्यम् ॥—**एधाच्च** ॥ द्वित्र्योः संबन्धिनो धाप्रत्ययस्य एधाच् स्यात् । योगविभागो यथासंख्य-निरासार्थः ॥—**याप्ये पाशप्** ॥ 'कुत्सिते' इत्यत्रैव नायं विहितः । तिङन्तादपि प्रसङ्गात् ॥—**पूरणाद्भागे**—॥ पूर-णार्थत्वात्तीयप्रत्ययः पूरणशब्देनोक्तः । पूरणग्रहणं चोत्तरार्थम् । न ह्यपूरणस्तीयप्रत्ययो भवति । मुखतीयः पार्श्वतीय इत्यत्र त्वनर्थकत्वान्नातिप्रसङ्गः ॥ भाग इति पुंस्त्वं विवक्षितम् । तेन समासेऽप्ययं विभक्तौ विवक्षितायां चतुर्थी पञ्चमीत्येव भ-वति । 'प्रागेकादशभ्यः—' इत्यनि सति तु टापि चतुर्थी पञ्चमेति प्रसज्येत ॥—**एकादाकिनिच्च**—॥ असहायवाचिन एकशब्दादाकिनिच् स्यात् ॥—**कन्लुकाविति** । आकिनिचः कनो वा पक्षे लुक् । तयोरेवानेन सूत्रेण विधानात् ॥ अस-हायग्रहणं संख्याशब्दनिरासार्थम् । अन्यथा प्रसिद्धत्वात्संख्याप्रकरणाच्च तस्यैव ग्रहणं स्यात् । इष्टापत्तौ तु द्वित्वबहुत्वे च न स्यादेकाकिनौ एकाकिन इति । न हि द्वयोर्बहुषु वा एकत्वसंख्यास्ति । असहायत्वं तु परस्परातिरिक्तसहायाभावेन द्वयोर्बहूनामपि भवति । इह 'अकिनिच्' एवायं वक्तव्यः, सवर्णदीर्घेण सिद्धमिष्टम् । 'यस्येति च' इति लोपपक्षाकारोच्चारण-सामर्थ्यान्न भवतीत्यादि हरदत्तग्रन्थे स्थितम् ॥—**भूतपूर्वे**—॥ अत्र वर्तमानाच्चरट् स्यात् ॥ 'गोष्ठात् खञ्' इत्यत्रैव नोक्तम् । विशेषविहितेन खञा चरटो बाधा मा भूदिति । संनिधौ हि सामान्यविशेषभावः स्फुटीभवति । यद्यपि दूरस्था-स्यापि बाधो न्याय्य एव । तथापीह गौरवं स्वीकृत्य दूरे पाठसामर्थ्याद्बाधो नेति भावः ॥—**षष्ठ्या रूप्य च** ॥ भूतपूर्व इत्यनुवर्तते । तच्च यद्यपि पूर्वत्र ङ्याप्प्रातिपदिकस्य विशेषणं, तथापीह न तथा, षष्ठ्यन्तार्थस्य विशेषणत्वात्, तदा-श्रयस्य संबन्धिनो गवादेः प्रधानत्वात्, प्रधानेतरसंनिधौ च प्रधाने कार्यसंप्रत्ययस्य न्याय्यत्वात्तदेतदाह—**भूतपूर्वेऽर्थे**

---

१ दक्षिणादाच्—चकार आजादीत्येव विशेषणार्थः । तेन वाक्यस्मरणयोरञ्दिकारस्य व्यावृत्तिरिति भाष्यम् ।

भूतपूर्वो गौः। कृष्णरूप्यः। कृष्णचरः। तसिलादिषु रूप्यस्यापरिगणितत्वान्न पुंवत्। शुभ्राया भूतपूर्वः शुभ्रारूप्यः। ॥ अतिशायने तमबिष्ठनौ ।५।३।५५। अतिशयविशिष्टार्थवृत्तेः स्वार्थे एतौ स्तः। अयमेषामतिशयेनाढ्यः। आढ्यतमः। लघुतमो लघिष्ठः। ॥ तिङश्च ।५।३।५६। तिङन्तादतिशये द्योत्ये तमप् स्यात्। ॥ तरप्तमपौ घः। १।१।२२। एतौ घसंज्ञौ स्तः। ॥ किमेत्तिङव्ययघादाम्वद्रव्यप्रकर्षे ।५।४।११। किम एदन्तात्तिङोऽव्ययाच्च यो घस्तदन्तादामुः स्यान्न तु द्रव्यप्रकर्षे। किंतमाम्। प्राह्णेतमाम्। पचतितमाम्। उच्चैस्तमाम्। द्रव्यप्रकर्षे तु उच्चैस्तमस्तरुः। ॥ द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुनौ ।५।३।५७। द्वयोरेकस्यातिशये विभक्तव्ये चोपपदे सुप्तिङन्तादेतौ स्तः। पूर्वयोरपवादः। अयमनयोरतिशयेन लघुर्लघुतरः। लघीयान्। उदीच्याः प्राच्येभ्यः पटुतराः। प-

---

रूप्यः स्यादिति ॥—**अतिशायने**—॥ अतिपूर्वाच्छेतेर्ल्युट्। अतिशयनमेवातिशायनम्। अस्मादेव निपातनाद्दीर्घः। न तु सौत्रः। तेन लोकेऽपि दीर्घः साधुः। अबाधकान्यपि निपातनानि भवन्ति। तेन ह्रस्वोऽपि साधुः। यद्यपि केवलः शेतिः स्वप्ने वर्तते तथाप्यतिपूर्वः प्रकर्षे। प्रकर्षश्चात्र नाधिक्यं, किं त्वभिभवः। 'पूर्वान् महाभागतयातिशेषे' इति प्रयोगदर्शनात्॥ न चैवं 'प्रकर्षे तमबिष्ठनौ' इत्येव कुतो न सूत्रितमिति शङ्क्यम्। अतिशायनमिति निपातनार्थमेव तथोक्तत्वात्॥ अतिशयो न प्रत्ययार्थः। तथा हि सति लघोरतिशायनं लघुतममिति स्यात्। प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यात्॥ नापि प्रकृत्यर्थः। तथा हि सति प्रकर्षातिशयनादिभ्य एव स्यात्, न त्वाढ्यादिभ्यः। किं तु प्रकृत्यर्थविशेषणम्। प्रत्ययस्तु द्योतकस्तदेतदाह—**अतिशयविशिष्टे**त्यादि ॥—**अयमेषामि**ति। इहावयवे समुदाये यदा एकस्यातिशयो विवक्ष्यते, तदा तरबीयसुनावपवादौ वक्ष्येते। तथा च परिशेषाद्बहूनां मध्ये यदा एकदेशस्य निर्धारणं सोऽस्य विषय इति भावः॥ —**आढ्यतम** इति। सुबन्तात्तमप्। 'सुपो धातु—' इति लुक्। यद्यपि 'ङ्याप्प्रातिपदिकात्' इत्येवानुवर्तते। तथापि सुबन्तपरतयैव व्याख्येयम्। अन्यथा हि पूर्वाह्णेतरां पूर्वाह्णेतमामित्यादौ 'घकालतनेषु कालनाम्नः' इति सप्तम्या अलुग्विधानं कथमुपपद्यताम्॥—**तिङश्च**॥ अस्मादिष्ठन्न भवति, 'अजादी गुणवचनादेव' इति नियमादित्याशयेनाह—**तमप् स्यादि**ति ॥—**तरप्तमपौ घः**॥ अस्मिन्नेवातिशायनिकप्रकरणे 'तादौ घः' 'पितौ घः' इति वा वक्तव्ये प्रकरणान्तरे गुरुसूत्रकरणमत्यन्तस्वार्थिकमपि तरपं ज्ञापयति। तेन 'अल्पाच्तरम्,' 'लोपश्च बलवत्तरः' इत्यादि सिद्धम्। अल्पाजेव ह्यल्पाच्तरम्। न त्वत्र द्वयोरेकस्यातिशयविवक्षायां तरप्। अन्यथा 'शिवकेशवौ' इत्यादिसिद्धावपि 'शङ्खदुन्दुभिवीणाः' इत्यादि न सिध्येदित्याहुः॥—**किमेत्**—॥ आमोरुकारो यदि त्यज्येत, तर्हि पचतितरामित्यादौ 'ह्रस्वनद्यापः—' इति नुटि पचतितराणामिति स्यात्। 'यस्येति' लोपस्य परेण नुटा बाधात्। सिद्धान्ते तु 'निरनुबन्धग्रहणे न सानुबन्धस्य' इति परिभाषया नुड्विधौ नास्य ग्रहणम्॥—**द्विवचनविभज्योपपदे**—॥ द्वयोरर्थयोर्वचनं द्विवचनम्। करणे ल्युट्। कर्मणि षष्ठ्या समासः। येन पदेन द्वावर्थावुच्येते तद्द्विवचनम्। विभक्तव्यं विभज्यम्। 'ऋहलोः—' इति ण्यति प्राप्ते तदपवादो यत् निपात्यते। ण्यति तु 'चजोः' इति कुत्वेन विभाग्यमिति स्यात्॥ विभाज्यशब्दस्य स्मृतिषु प्रयुक्तस्य साधुत्वं चिन्त्यमिति हरदत्तोक्तिश्चिन्त्या। ण्यन्तात् 'अचो यत्' इति विभाज्यमिति रूपसिद्धेः। न चात्रार्थभेदः शङ्क्यः। 'निवृत्तप्रेषणात् धातोः प्राकृतेऽर्थे णिच्' इति 'णेरणौ—' इति सूत्रे व्युत्पादनादिति दिक्॥ द्विवचनं च विभज्यं चेति द्वन्द्वः॥ तस्य उपपदेन कर्मधारयः। तथा च द्व्यर्थवाचके विभजनीये चोपपदे सतीत्यक्षरार्थः। द्विवचनान्ते उपपदे इति व्याख्यायां तु दन्तोष्ठस्य दन्ताः स्निग्धतरा इत्यादि न सिध्यति। ननु द्वयोर्वचनं द्विवचनमिति पक्षेऽपि नेदं सिध्यति समाहारस्यैकत्वात् गुणभूतवर्तिपदार्थाश्रयणे तु द्वात्रिंशद्दन्ताः द्वावोष्ठाविति तेषां बहुत्वात्सुतरां न सिध्येदिति चेत्। अत्राहुः। वृत्तावभेदैकत्वसंख्यामुपाददति वर्तिपदानि। ततश्च भेदस्य परित्यागादभेदैकत्वसंख्यायाश्चोपादानाद्दन्तोष्ठलक्षणार्थद्वयं दन्तोष्ठशब्देनोच्यत इति नास्ति 'द्वयोर्वचनं द्विवचनमित्येतदर्थकद्विवचनोपपदे' इति पक्षे दोष इति॥ विस्तरस्त्वाकरग्रन्थेभ्योऽवगन्तव्यः। अन्वर्थं चोपपदम् उपोच्चारितं पदमिति, न तु कृत्रिमम्। तद्धितविधौ तस्यासंभवात्। तच्च विग्रहवाक्य एव प्रयुज्यते। वृत्तौ तु गतार्थत्वान्नावश्यकम्॥ एवं स्थिते उपपदग्रहणं स्पष्टार्थम्॥ इह द्वे उपपदे द्वे च सुबन्ततिङन्तरूपे प्रकृती द्वौ च प्रत्ययौ तथापि यथासंख्यं नेष्यते॥ द्विवचनोपपदमुदाहरति—**अनयोरि**ति ॥—**लघीयानि**ति। 'टेः' इति लोपः। उगित्त्वान्नुम्। 'सान्तमहतः—' इति दीर्घः। हल्ङ्यादिसंयोगान्तलोपौ॥ विभज्योपपदमुदाहरति—**प्राच्येभ्य** इति। 'पञ्चमी विभक्ते' इति पञ्चमी॥ कथं तर्हि 'परुद्भवान् पटुरासीत्, ऐषमस्तु पटुतरः' इति। अत्राहुः। एवस्यापि धर्मिणस्तत्कालस्थत्वादिरूपधर्मभेदेन भेदाध्यारोपात्प्रतियोग्यपेक्षस्तत्कालस्थप्रकर्षस्तदाश्रयश्चेह तरप्प्रत्यय इति।

---

१ उच्चैस्तमस्तरुरिति—उच्चैःशब्दोऽत्रोच्चत्वगुणवत्परः। द्रव्यस्य स्वतःप्रकर्षाभावेऽपि द्रव्यनिष्ठगुणादिप्रकर्ष एव द्रव्यप्रकर्ष इति बोध्यम्। २ द्विवचनेति—नतरामित्यादौ प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वरूपात्यन्तिकत्वेऽभावगते प्रकर्षे तरप्। प्रवृत्तिनिमित्तगते प्रकर्षे तरबादिरिति तु प्रकृत्यर्थप्रकर्षासंभवविषयम्। एवं द्योत्यार्थप्रकर्षेऽपि द्योतकात्तरप्। यथा नितरां गच्छतीत्यादौ।

टीयांसः । **अजादी गुणवचनादेव** ।५।३।५८। इष्ठन्नीयसुनौ गुणवचनादेव स्तः । नेह । पाचकतरः । पाचकतमः । **तुश्छन्दसि** ।५।३।५९। तृन्तृजन्तादिष्ठन्नीयसुनौ स्तः । **तुरिष्ठेमेयःसु** ।६।४।१५४। तृशब्दस्य लोपः स्यादिष्ठेमेयःसु परेषु । अतिशयेन कर्ता करिष्ठः । दोहीयसी धेनुः । **प्रशस्यस्य श्रः** ।५।३।६०। अस्य श्रादेशः स्यादजाद्योः । **प्रकृत्यैकाच्** ।६।४।१६३। इष्ठादिष्वेकाच् प्रकृत्या स्यात् । श्रेष्ठः । श्रेयान् । **ज्य च** ।५।३।६१। प्रशस्यस्य ज्यादेशः स्यादिष्ठेयसोः । ज्येष्ठः । **ज्यादादीयसः** ।६।४।१६०। आदेः परस्य । ज्यायान् । **वृद्धस्य च** ।५।३।६२। ज्यादेशः स्यादजाद्योः । ज्येष्ठः । ज्यायान् । **अन्तिकबाढयोर्नेदसाधौ** ।५।३।६३। अजाद्योः । नेदिष्ठः । नेदीयान् । साधिष्ठः । साधीयान् । **स्थूलदूरयुवह्रस्वक्षिप्रक्षुद्राणां यणादिपरं पूर्वस्य च गुणः** ।६।४।१५६। एषां यणादिपरं लुप्यते पूर्वस्य च गुण इष्ठादिषु । स्थविष्ठः । दविष्ठः । यविष्ठः । ह्रसिष्ठः । क्षेपिष्ठः । क्षोदिष्ठः । एवमीयस् । ह्रस्वक्षिप्रक्षुद्राणां पृथ्वादित्वाद् । ह्रसिमा । क्षेपिमा । क्षोदिमा । **प्रियस्थिरस्फिरोरुबहुलगुरुवृद्धतृप्रदीर्घवृन्दारकाणां प्रस्थस्फवर्बंहिगर्वर्षित्रब्द्राघिवृन्दाः** ।६।४।१५७। प्रियादीनां क्रमात्प्रादयः स्युरिष्ठादिषु । प्रेष्ठः । स्थेष्ठः । स्फेष्ठः । वरिष्ठः । बंहिष्ठः । गरिष्ठः । वर्षिष्ठः । त्रपिष्ठः । द्राघिष्ठः । वृन्दिष्ठः । एवमीयसुन् । प्रेयान् । प्रियोरुबहुलगुरुदीर्घाणां पृथ्वादित्वात्प्रेमेत्यादि । **बहोर्लोपो भू च बहोः** ।६।४।१५८। बहोः परयोरिमेयसोर्लोपः स्याद्बहोश्च भूरादेशः । भूमा । भूयान् । **इष्ठस्य यिट् च** ।६।४।१५९। बहोः परस्य इष्ठस्य लोपः स्यात् यिडागमश्च । भूयिष्ठः । **युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम्** ।५।३।६४। एतयोः कनादेशो वा स्यादिष्ठेयसोः । कनिष्ठः । कनीयान् । पक्षे । यविष्ठः । अल्पिष्ठ इत्यादि । **विन्मतोर्लुक्** ।५।३।६५। विनो मतुपश्च लुक् स्यादिष्ठेयसोः । अतिशयेन स्रग्वी स्रजिष्ठः । स्रजीयान् । अतिशयेन त्वग्वान् त्वचिष्ठः । त्वचीयान् । **प्रशंसायां रूपप्** ।५।३।६६। सुबन्तात्तिङन्ताच्च । प्रशस्तः पटुः पटुरूपः । प्रशस्तं पचति पचतिरूपम् ।

व्यपदिशन्ति च—'अन्य एवासि संवृत्तः' 'कच्चित्स एवासि धनंजयस्त्वम्' इति ॥—**अजादी गुणवचनादेव** ॥ इटतोऽवधारणार्थ एवकारः । तेन प्रत्ययनियमोऽयम् । एवकाराभावे तु गुणवचनादजादिप्रत्ययावेवेति प्रकृतिनियमोऽपि संभाव्येत । तथा च पटुतरः, पटुतम इत्यादि न सिध्येत् ॥—**तुश्छन्दसि** ॥ पूर्वेण नियमेन व्यावर्तितयोः प्रतिप्रसवोऽयम्, नलपूर्वो विधिः । तेन उपाधिसंकरो न ॥—**तुरिष्ठे**—॥ 'टेः' इत्यनेनान्त्यलोपे सिद्धेऽप्यारम्भसामर्थ्यात्सर्वस्य तृशब्दस्य लोपस्तदाह—**करिष्ठ** इति ॥—**दोहीयसी**ति । इयमनयोरतिशयेन दोग्ध्री 'भस्याढे तद्धिते सिद्धश्च प्रत्ययविधौ' इति वचनात् तद्धिते कर्तव्ये प्रागेव पुंवद्भाव इति ङीपि निवृत्ते दोग्धृशब्दात्प्रत्ययः, ततस्तृचि निवृत्ते निमित्ताभावाद् घत्वजश्त्वयोरपि निवृत्तिः ॥ अलौकिकविग्रहवाक्ये प्रागेव तयोरप्रवृत्तिः 'अकृतव्यूह—' परिभाषयेति तु तत्त्वम् ॥ गुणस्तु प्रवर्तते । लुप्तेपि तृचि प्रत्ययलक्षणध्रौव्यात् ॥ छान्दसमपि 'तुः—' इति सूत्रम्, 'तुरिष्ठेमेयःसु' इति च 'णाविष्ठवत्' इत्यतिदेशेन लोकेपि कर्तारमाचष्टे कारयतीत्यादावुपयोक्ष्यमाणत्वादिहोपन्यस्तम् ॥—**प्रशस्यस्य श्रः** ॥ 'अजादी' इत्यनुवृत्तं सप्तम्या विपरिणम्यत इत्याह—**अजाद्योरि**ति ॥ अजाद्योः किम् । प्रशस्यतरः । प्रशस्यतमः ॥—**श्रेष्ठ** इति । प्रकृतिभावादिह 'टेः' इति लोपो 'यस्येति' लोपश्च न भवति ॥—**ज्यादात्**—॥ ज्यादुत्तरस्य ईयसुन आकारादेशः स्यात् ॥—**वृद्धस्य च** ॥ स्वरूपस्येह ग्रहणं, न तु 'वृद्धिर्यस्याचामादिः' इति पारिभाषिकस्य, व्याख्यानात् । अस्य 'प्रियस्थिर—' इत्यादिना वर्षादेशोऽपि पक्षे भवति । न च तस्येमनिचि सावकाशता शङ्क्या । वृद्धशब्दादिमनिचोऽभावात् यदि तु 'वृद्धस्य वर्षिश्च' इति सूत्रमिहैव क्रियेत तदा द्विर्वृद्धग्रहणं न कर्तव्यमिति लाघवं भवतीत्याहुः ॥—**स्थूलदूर**—॥ परग्रहणं यविष्ठो ह्रसिष्ठ इत्यत्र पूर्वयणो लोपो माभूदिति । पूर्वग्रहणं तु स्पष्टार्थम् । परस्मिन् लुप्ते सामर्थ्यात्पूर्वस्यैव गुणलाभात् ॥—**स्थविष्ठ** इति । न चात्र 'ओर्गुणः' इत्येव सिद्धे गुणग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यम् । परयणादिलोपस्याभीयत्वेनासिद्धत्वात् क्षिप्रक्षुद्रयोर्गुणस्य प्राप्त्यभावात् । क्षेपिष्ठः क्षोदिष्ठ इत्यसिद्धिप्रसङ्गाच्च ॥—**एवमि**ति ॥ प्रेयान् । स्फेयान् । वरीयानित्यादि ॥—**इमेयसोर्लोप** इति ॥ स च 'आदेः परस्य' इत्यादेरेव भवति ॥—**इष्ठस्य यिट् च** ॥ पूर्वसूत्रं संपूर्णमनुवर्तते तदाह—**बहोरि**त्यादि । भूरादेशश्चेत्यपि ज्ञातव्यम् ॥—**भूयिष्ठ** इति । इष्ठस्यादिलोपे कृते यिशब्द आगमः ॥ यद्वा लोपापवादो यकार आगमः, इकारस्तूच्चारणार्थः । पक्षद्वयमपीदं भाष्यारूढम् ॥—**युवाल्पयोः**—॥ वेति स्वरूपग्रहणम्, न तु युवापत्यस्य, अल्पसाहचर्याद्व्याख्यानाच्च । 'अजादी' इत्यनुवर्तनादजाद्योरेव पूर्वयोर्न तु तरसयोरित्याशयेन व्याचष्टे—**इष्ठेयसोरि**ति ॥—**विन्मतोर्लुक्** ॥—**स्रजिष्ठ** इति । विनो लुकि कृते भत्वात्पदकार्याभावः । अस्मादेव ज्ञापकादगुणवचनत्वेऽपि विन्मतोरजादी भवतः ॥—**प्रशंसायां रूपप्** ॥ प्रकृत्यर्थस्य परिपूर्णतेह प्रशंसा, न तु स्तुतिः । तेनेहापि भवति । चौररूपोऽयं यदक्ष्णोरप्यञ्जनं हरति । गुप्तवस्त्वपहरणेन चौर्यं परिपूर्यते ॥—**पचतिरूपमि**ति । 'क्रियाप्रधानमाख्यातम्' क्रियायाश्चासत्त्वरूपत्वेऽपि औत्सर्गिकमेकवचनं भवति । तेन पचतोरूपं पचतरूपमित्यादि । इह प्रथमैव विभक्त्यन्तराणामप्राप्तेरिति बहवः । वस्तुतस्तु पश्येत्यादियोगे कर्मणि द्वितीयापि सुलभा ॥

ईषदसमाप्तौ कल्पब्देश्यदेशीयरः ।५।३।६७। ईषदूनो विद्वान् विद्वत्कल्पः । यशस्कल्पम् । यजुःकल्पम् । विद्वद्देश्यः । विद्वद्देशीयः । पचतिकल्पम् । **विभाषा सुपो बहुच् पुरस्तात्तु** ।५।३।६८। ईषदसमाप्तिविशिष्टेऽर्थे सुबन्ताद्बहुज्वा स्यात्स च प्रागेव नतु परतः । ईषदूनः पटुर्बहुपटुः । पटुकल्पः । सुपः किम् । यजतिकल्पम् । **प्रकारवचने जातीयर्** ।५।३।६९। प्रकारवति चायम् । थाल् तु प्रकारमात्रे । पटुप्रकारः पटुजातीयः । **प्रागिवात्कः** ।५।३।७०। इवे प्रतिकृतावित्यतः प्राक् काधिकारः । **अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टेः** ।५।३।७१। तिङश्चेत्यनुवर्तते । **कस्य च दः** ।५।३।७२। कान्ताव्ययस्य दकारोऽन्तादेशः स्यादकच्च । **अज्ञाते** ।५।३।७३। कस्यायमश्वोऽश्वकः । उच्चकैः । नीचकैः । सर्वके । विश्वके ॥ ❀ **ओकारसकारभकारादौ सुपि सर्वनाम्नष्टेः प्रागकच्** ॥ युवकयोः । आवकयोः । युष्मकासु । अस्मकासु । युष्मकाभिः । अस्मकाभिः । ओकारेत्यादि किम् । त्वयका । मयका ॥ ❀ **अकच्प्रकरणे तूष्णीमः काम्वक्तव्यः** ॥ मित्त्वादन्त्यादचः परः । तूष्णीकामास्ते ॥ ❀ **शीले को मलोपश्च** ॥ तूष्णींशीलस्तूष्णीकः । पचतकि । जल्पतकि । धकित् । हिरकुत् । **कुत्सिते** ।५।३।७४। कुत्सितोऽश्वोऽश्वकः । **संज्ञायां कन्** ।५।३।७५। कुत्सिते कन् स्यात्तदन्तेन चेत्संज्ञा गम्यते । शूद्रकः । राधकः । स्वरार्थं वचनम् । **अनुकम्पायाम्** ।५।३।७६। पुत्रकः । अनुकम्पितः पुत्रः इत्यर्थः । **नीतौ च तद्युक्तात्** ।

क्लीबत्वं लोकात् । एवं पचतिकल्पमित्यादावपि बोध्यम् ॥—**विभाषा सुपः**—॥ सूत्रे 'सुपः' इति षष्ठ्यन्तम् । 'षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन' इत्युक्तेः ॥—**सुबन्तादि**ति । एतच्च पञ्चम्यन्तमुक्तमेव । पुरस्ताच्छब्दपर्यायस्य प्रागितिशब्दस्य वृत्तौ प्रयुक्तत्वात् । प्रागित्यपकृष्यत इति तु मनोरमायां स्थितम् । न च सूत्रस्थपुरस्ताच्छब्दसमानार्थकप्राक्शब्दयोगेऽपि 'षष्ठ्यतसर्थ–' इति षष्ठी स्यादिति वाच्यम् । 'अन्याराद्–' इति सूत्रेऽञ्चूत्तरपदस्य दिक्शब्दत्वेऽपि 'षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन' इत्येतद्बाधनार्थं पृथग्ग्रहणमिति सिद्धान्तयित्वा प्राक् प्रत्यग्वा ग्रामादित्युदाहृतत्वात् । काशिकायां तु वृत्तावपि पुरस्ताच्छब्दः प्रयुक्तः सुबन्तादिति च प्रयुक्तं तदसमञ्जसमिति मत्वा हरदत्तेन कथंचित् समर्थितम् । ल्यब्लोप एषा पञ्चमी । एवंभूतं प्रकृतित्वेनाश्रित्येत्यर्थ इति ॥—**प्रागेवे**ति । सौत्रस्तुशब्दोऽवधारणे वर्तत इति भावः । तेन च बहुजेव विकल्प्यते, न पूर्वत्वम् । तुशब्दाभावे तु प्राक्त्वं विकल्प्येत । तथा च पक्षे बहुच् परः स्यात् ॥ भाष्यकारस्य मते तु नेदं तुशब्दस्य फलम् । तथाहि—'उदश्वितोऽन्यतरस्याम्' इत्यादौ प्रधानत्वात्प्रत्यय एव विकल्प्यते, न तु परत्वं, प्रत्यय एव हि परत्वविशिष्टो विधीयत इति विशेषणस्य गुणत्वात् । 'गुणानां च परार्थत्वात्' इति न्यायात् ॥ तद्वदिहापि विभाषाग्रहणेन बहुजेवं संभत्स्यते, न पुरस्तादित्येतत् । तुशब्दस्य तु अवधारणार्थस्यान्यदेव प्रयोजनं पुरस्तादेव सर्वं यथा स्यादिति । तेन लिङ्गसंख्ये अपि प्राक् प्रत्ययोत्पत्तेः प्रकृत्यवस्थायां ये दृष्टे ते एव स्तः । बहुचः प्रयोगश्च प्राक् प्रकृतेरेव भवतीति ॥ तेन बहुगुडो द्राक्षा 'लघुर्बहुतृणं नरः' इत्यादौ प्रकृतिवल्लिङ्गमेव भवति, न त्वभिधेयवल्लिङ्गम् ॥ ननु 'स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनानि लभन्ते' इत्येव सिद्धमिति किमनेन तुशब्दग्रहणेनेति चेत् । अत्राहुः । एतदेव ज्ञापयति 'ईषदसमाप्तौ ये स्वार्थिकास्तेष्वभिधेयवदेव लिङ्गवचने स्तः' इति । तेन गुडकल्पा द्राक्षा शर्कराकल्पो गुड इत्यादि सिद्धम् ॥—**प्रागिवात्कः** ॥ 'सुपः' इत्यनुवर्तते तेन तिङन्तात्को न ॥—**अव्ययसर्वनाम्नाम्**—॥—**अनुवर्तते** इति । मण्डूकप्लुत्येति भावः । 'ङ्याप्प्रातिपदिकात्' 'सुपः' इति चानुवर्तत एव ॥—**कस्य च दः** ॥—**कान्ताव्ययस्ये**ति । सर्वनामग्रहणं तिङ्ग्रहणं च नेह संबध्यते, तयोः कान्तत्वासंभवात् । न चाधोक् अधोगित्यादौ संभवोऽस्तीति वाच्यम् । कत्वस्यासिद्धत्वात् । यद्यपि शक्नोतेर्यङ्लुकि लङि तिपि 'अशाशक्' इति संभवति । तथापि यङ्लुकोऽसार्वत्रिकत्वान्नेदृशं लक्ष्यमस्ति । छन्दसि क्वचिल्लक्ष्यसद्भावेऽपि 'सर्वे विधयश्छन्दसि वा विधीयन्ते' इति दत्वविधिर्न प्रवर्तेत इति भावः ॥—**ओकारे**ति ॥ अकज्विधौ सुपोऽप्यनुवृत्त्या सर्वनाम्ना सुपा च टेर्विशेषणे कामचाराद् अव्यवस्थाप्रसङ्गे भाष्यकारवचनाद्व्यवस्थाश्रीयते । ओकारसकार इत्यादिसंकोचश्च युष्मदस्मन्मात्रविषयकः । तथैव भाष्ये उदाहृतत्वात् । अन्येषां त्वविशेषेण प्रातिपदिकस्यैव टेः प्रागकच्, न सुबन्तस्य । तेन सर्वकेण इमकेन भवकन्तमित्यादि सिध्यति ॥—**त्वयका मयके**ति ॥ नन्वत्र सुपः प्रागकचि कृते, प्रत्यये परतस्त्वमादेशयोः सतोरपि 'योचि' इति यत्वं न स्यात्, विभक्तिपरत्वाभावादिति चेत् । मैवम् । अकृतव्यूहपरिभाषाया अनित्यतामाश्रित्याकचः पूर्वमेव यत्वविधानात् । एवं युवकामावकामित्यत्राप्यकचः पूर्वमेव युवावादेशाविति बोध्यम् ॥—**शीले क** इति । शीलं स्वभावो नियमश्च ॥—**तूष्णीक** इति । 'केऽणः' इति ह्रस्वस्तु भाष्यकारप्रयोगात् 'न कपि' इत्यत्र 'न' इति योगविभागाद्वा न भवतीत्याहुः ॥ अकचो द्वितीय अकार उच्चारणार्थ इति ध्वनयन्नुदाहरति—**पचतकी**त्यादि ॥—**अनुकम्पायाम्**—॥—'कृपा दयानुकम्पा स्यात्' इत्यमरः ॥—**नीतौ च तद्यु**

---

१ ईषदसमाप्ताविति—स्वार्थिकानां प्रकृतितो लिङ्गवचनाङ्गीकाराद्बहुगुडो द्राक्षा, वृषभकल्प इयं गौरित्यादि सिद्धम । बहुगुडा द्राक्षा इति तु कश्चित्प्रकृतितो लिङ्गवचनातिक्रमात्सिद्धम् । तत्र च 'पचः स्त्रियाम्–' इत्यत्र स्त्रीग्रहणं लिङ्गम् ।

५।३।७७। सामदानादिरुपायो नीतिस्तस्यां गम्यमानायामनुकम्पायुक्तात्कप्रत्ययः स्यात् । हन्त ते धानकाः । गुडकाः एहकि । अद्धकि । पूर्वेणानुकम्प्यमानात्प्रत्ययः । अनेन तु परम्परासंबन्धेऽपीति विशेषः । ॥ **बह्वचो मनुष्यनाम्नष्ठज्वा** ।५।३।७८। पूर्वसूत्रद्वयविषये । ॥ **घनिलचौ च** ।५।३।७९। तत्रैव । ॥ **ठाजादावूर्ध्वं द्वितीयादचः** ।५।३।८३। अस्मिन्प्रकरणे यष्ठोऽजादिप्रत्ययश्च तस्मिन्प्रत्यये परे प्रकृतेर्द्वितीयादच ऊर्ध्वं सर्वं लुप्यते । अनुकम्पितो देवदत्तो देविकः । देवियः । देविलः । देवदत्तकः । अनुकम्पितो वायुदत्तो वायुदत्तकः । ठग्रहणमुको द्वितीयत्वे कविधानार्थम् । वायुकः । पितृकः ॥ ❀ **चतुर्थादच ऊर्ध्वस्य लोपो वाच्यः** ॥ अनुकम्पितो बृहस्पतिदत्तो बृहस्पतिकः ॥ ❀ **अनजादौ च विभाषा लोपो वक्तव्यः** ॥ देवदत्तकः । देवकः ॥ ❀ **लोपः पूर्वपदस्य च** ॥ दत्तिकः । दत्तियः । दत्तिलः । दत्तकः ॥ ❀ **विनापि प्रत्ययं पूर्वोत्तरपदयोर्वा लोपो वाच्यः** ॥ देवदत्तः । दत्तः । देवः ॥ सत्यभामा । भामा । सत्या ॥ ❀ **उवर्णाल्ल इलस्य च** ॥ भानुदत्तः । भानुलः ॥ ❀ **ऋवर्णादपि** । सवित्रियः । सवितृलः ॥ चतुर्थादनजादौ च लोपः पूर्वपदस्य च । अप्रत्यये तथैवेष्ट उवर्णाल्ल इलस्य च ॥ १ ॥ ॥ **प्राचामुपादेरडज्वुचौ च** ।५।३।८०। उपशब्दपूर्वात्प्रातिपदिकात्पूर्वविषये अडच् वुच् एतौ स्तः । चाद्यथाप्राप्तम् । प्राचांग्रहणं पूजार्थम् । अनुकम्पित उपेन्द्रदत्तः उपडः । उपकः । उपिकः । उपियः । उपिलः । उपेन्द्रदत्तकः । षड् रूपाणि । ॥ **जातिनाम्नः कन्** ।५।३।८१। मनुष्यनाम्न इत्येव । जातिशब्दो यो मनुष्यनामधेयस्तस्मात्कन्स्यादनुकम्पायां नीतौ च । सिंहकः । शरभकः । रासभकः ॥ ❀ **द्वितीयं संध्यक्षरं चेत्तदादेर्लोपो वक्तव्यः** ॥ अनुकम्पितः कहोडः कहिकः ॥ ❀ **एकाक्षरपूर्वपदानामुत्तरपदलोपो वक्तव्यः**[१] ॥ वागाशीर्दत्तः वाचिकः । कथं षडङ्गुलिदत्तः षडिक इति ॥ षषष्ठा-

---

कात् ॥—**अनुकम्पायुक्तादि**ति । यद्यपि पुत्रादिरेव साक्षादनुकम्पायुक्तो न तु धानादिः, तथापि तद्द्वारा धानादीनामप्यस्त्यनुकम्पासंबन्ध इति भावः ॥—**धानका** इति । धानाशब्दः स्त्रीलिङ्गः । ततः कः 'केऽणः' इति ह्रस्वः । कप्रत्ययान्तात्टाप् ॥ अत्र 'प्रत्ययस्थात्–' इतीत्वेन भाव्यम् । प्रायेण तु धानका इति पठ्यते ॥ तत्र लिङ्गातिवृत्तिर्द्रष्टव्येति हरदत्तः ॥ 'कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम्' इति सिद्धे 'णचः स्त्रियामञ्' इति सूत्रे पुनः स्त्रीग्रहणेन ज्ञापितं 'स्वार्थिकाः प्रकृतिलिङ्गं क्वचिदतिवर्तन्ते' इति ॥ तेन धानका इत्यत्र पुंस्त्वमिति भावः ॥—**घनिलचौ च** ॥ चकाराद्यथाप्राप्तमिति काशिका । इह पूर्वसूत्रेणैव ठञ् विहितः । वावचनात्कोऽपि । चकारेण तु कस्याभ्यनुज्ञेति चिन्त्यं, योगविभागे फलमपि चिन्त्यमिति हरदत्तः ॥—**ठाजादौ**—॥ समाहारद्वन्द्वे सौत्रं पुंस्त्वम् । आदिग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनं, 'यस्मिन्विधिस्तदादौ–' इत्येव सिद्धमिति हरदत्तः ॥—**अस्मिन्प्रकरण** इति । अनुकम्पायां नीतौ चेत्यर्थद्वयस्यैव प्रत्यासत्त्या बुद्धौ सन्निधानादिति भावः ॥ ऊर्ध्वग्रहणमिह सर्वलोपार्थम् । अन्यथा 'आदेः परस्य' इत्यादेरेव स्यादित्यभिप्रेत्याह—**द्वितीयादच ऊर्ध्वं सर्वं**मिति । 'अजिनान्तस्य' इत्यतो लोप इत्यनुवर्तनादाह—**लुप्यत** इति । ननु ठग्रहणं व्यर्थम् इकादेशे कृते अजादित्वेव सिद्धत्वादत आह—**ठग्रहणमुको द्वितीयत्व** इति ॥—**वायुक** इति । वायुशब्दात्परस्य दत्तशब्दस्य ठावस्थायामेव लोपे 'इसुसुक्तान्तात्–' इति कः । किंच पृथक् ठग्रहणस्य प्रयोजनान्तरमप्यस्ति । यदा तु चित्रगुप्रभृतिभ्यष्ठन्, तदोगन्तत्वात् कादेशप्राप्त्या प्रथममिकादेशस्याऽसंभवेनाजादिलक्षणो लोपो न स्यादिति तदर्थमपि ठग्रहणम् । तेन ठावस्थायामुत्तरपदलोपे कादेशस्यासंभवादिकादेशे चित्रिक इति रूपं सिध्यतीति बोध्यम् ॥ 'चतुर्थादनजादौ च' इति वक्ष्यमाणमेव श्लोकं भङ्क्त्वा व्याचष्टे—**चतुर्थादच ऊर्ध्वस्ये**ति ॥—**अनजादावि**ति । हलादावित्यर्थः । 'अस्मिन् प्रकरणे' इत्येव ॥—**लोपः पूर्वपदस्य चे**ति । ठाजादावनजादौ चेति बोध्यः ॥ 'अप्रत्यये तथैवेष्टः' इत्येतद्व्याचष्टे—**विनापि प्रत्ययमि**ति ॥—**ल इलस्य चे**ति । इलस्य लः लोप इत्यर्थस्तत्र 'आदेः परस्य' इति इकारलोपो बोध्यः ॥—**प्राचामुपादेः**—॥ 'बह्वचो मनुष्य–' इत्याद्यनुवर्तते ॥—**उपेन्द्रदत्त** इति । ननु कृतसंधेरुपेन्द्रशब्दादेकादेशस्य पूर्वान्ततया ग्रहणात् 'उपादेः' इति विधीयमानौ प्रत्ययौ स्तां नाम । लोपस्तु नकारादेरेव स्यात् । ततश्च उपक उपड रूपे न स्याताम् । किं तु उपयक उपयड इति रूपे स्याताम् । एवं घनिलच्ठच्स्वपि दोष एव । तस्मादिहैव 'द्वितीयं संध्यक्षरं चेत्' इति वार्तिकं कुतो नोक्तमिति चेत् । अत्राहुः । प्रकारान्तरेण निर्वाहसंभवान्नोक्तम् । तथाहि । आद्गुणे 'द्वितीयं संध्यक्षरम्' इत्यादिना अकारस्यापि लोपप्रसक्त्या गुणात्पूर्वमेवाकृतव्यूहपरिभाषया प्रत्ययः । नच परिनिष्ठितत्वपरेण समर्थग्रहणेन सौस्थितिरित्यत्रेव परिभाषाबाधः शङ्क्यः । 'प्राग्दिशः–' इति सूत्रे 'समर्थग्रहणं निवृत्तम्' इत्युक्तत्वात् ॥ 'अकृतसंधेः' इति प्रागुक्तज्ञापकबलेन समर्थग्रहणप्रत्याख्यानपक्षेऽपि ज्ञापकस्य विशेषपरत्वाश्रयणादिति ॥ उपेन्द्रः गुरुरुपकर्तेत्यादिषूपडादीनां पञ्चानां रूपाणां साम्येऽपि सैन्धवादिष्विव प्रकरणादिना विशेषोऽध्यवसेयः ॥—**जातिनाम्नः**—॥ ये शब्दा जात्यन्तरे प्रसिद्धाः, मनुष्ये नामत्वेन विनियुक्तास्त इहोदाहरणम् ॥—**द्वितीयमि**त्यादि । एचः संध्यक्षरमिति प्राचां संज्ञा ॥—**वागाशीरि**ति । वाचि आशीर्यस्येति विग्रहः ॥—**वाचिक** इति । यद्यत्र द्वितीयादच

---

१ एकाक्षरेति—अच्सहितं व्यञ्जनमक्षरम् । एकाच्पूर्वपदानामित्यर्थः। द्वितीयादच ऊर्ध्वमित्यनेन द्वितीयाज्विशिष्टस्य लोपप्राप्तेरिदम् ।

जादिवचनात्सिद्धम् । शेवलसुपरिविशालवरुणार्यमादीनां तृतीयात् ।५।३।८४। एषां मनुष्यनाम्नां ठाजादौ परे तृतीयादच ऊर्ध्वं लोपः स्यात् । पूर्वस्यापवादः । अनुकम्पितः शेवलदत्तः शेवलिकः । शेवलियः । शेवलिलः । सुपरिकः । विशालिकः । वरुणिकः । अर्यमिकः । अजिनान्तस्योत्तरपदलोपश्च ।५।३।८२। अजिनान्तान्मनुष्यनाम्नोऽनुकम्पायां कन् तस्य चोत्तरपदलोपः । अनुकम्पितो व्याघ्राजिनो व्याघ्रकः । सिंहकः । अल्पे ।५।३।८५। अल्पं तैलं तैलकम् । ह्रस्वे ।५।३।८६। ह्रस्वो वृक्षो वृक्षकः । संज्ञायां कन् ।५।३।८७। ह्रस्वहेतुका या संज्ञा तस्यां गम्यमानायां कन् । पूर्वस्यापदः । वंशकः । वेणुकः । कुटीशमीशुण्डाभ्यो रः ।५।३।८८। ह्रस्वा कुटी कुटीरः । शमीरः । शुण्डारः । कुत्वा डुपच् ।५।३।८९। ह्रस्वा कुतूः कुतुपः । 'कुतूः कृतेः स्नेहपात्रं ह्रस्वा सा कुतुपः पुमान्' । कासूगोणीभ्यां ष्टरच् ।५।३।९०। आयुधविशेषः कासूः । ह्रस्वा सा कासूतरी । गोणीतरी । वत्सोक्षाश्वर्षभेभ्यश्च तनुत्वे ।५।३।९१। वत्सतरः । द्वितीयं वयः प्राप्तः । उक्षतरः । अश्वतरः । ऋषभतरः । प्रवृत्तिनिमित्ततनुत्व एवायम् । किंयत्तदो निर्धारणे द्वयोरेकस्य डतरच् ।५।३।९२। अनयोः कतरो वैष्णवः । यतरः । ततरः । महाविभाषया कः । यः । सः । वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमच् ।५।३।९३। बहूनां मध्ये एकस्य निर्धारणे डतमच् वा स्यात् । जातिपरिप्रश्न इति प्रत्याख्यातमाकरे । कतमो भवतां कठः । यतमः । ततमः । वाग्रहणमकजर्थम् । यकः । सकः । महाविभाषया । यः । सः ॥ ॐ किमोऽस्मिन्विषये डतरजपि ॥ कतरः । एकाच्च प्राचाम् ।५।३।९४। डतरच् डतमच्च स्यात् । अनयोरेकतरो

ऊर्ध्वस्य लोपः स्यात् । तदा वाच् आ इक इति स्थिते 'यस्येति च' इत्याकारस्य लोपे तस्य स्थानिवत्त्वादाकारान्तस्य भत्वे अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य चकारान्तस्य पदत्वेन कुत्वजश्त्वयोः सतोर्वागिक इति स्यात् ॥ उत्तरपदलोपे तु अज्झलादेशत्वेन स्थानिवत्त्वाभावात्तुल्यावधिकतया 'यचि भम्' इति भसंज्ञया 'सुप्तिङन्तम्' इति पदसंज्ञा एकसंज्ञाधिकारात्परत्वाद्बाध्यते । 'स्वादिषु' इति पदसंज्ञा तु न शङ्कनीयैव 'यचि भम्' इति भसंज्ञायास्तदपवादत्वात् ॥—**कथम्**िति । अत्राप्युत्तरपदलोपे जाते जश्त्वं दुर्लभमिति प्रश्नः ॥—**षष** इति । अत्र सौत्र एव लोप इष्यते न लौपसंख्यानिक इत्यर्थः ॥—**शेवलसुपरि**—॥—**शैवलिक** इति । 'बह्वचो मनुष्यनाम्नः' इति ठञ् । घनिलचोस्तु शेवलियः । शेवलिलः ॥ 'शेवलादीनां तृतीयाल्लोपो य उच्यते स च कृतसंधीनां वक्तव्यः' ॥ सुपर्याशीः ॥ सुपरिकः सुपरियः सुपरिल इति भाष्ये स्थितम्, कैयटेन तु सुपरिक इति प्रतीकमुपादाय संहिताकार्ये तु कृते लोपे सति सुपर्यिक इति स्यादिति व्याख्यातम् ॥ अयं भावः । संहिताकार्ये यणि कृते तृतीयादच ऊर्ध्वलोपे सति शीर्दत्त इत्यस्यैव लोपः स्यात् । आकारस्य तु 'यस्येति च' इत्यनेन स्यात्तथाच स्थानिवद्भावाद्यणो निवृत्तिर्न भविष्यतीति ॥—**ह्रस्वे** ॥ तैलादौ ह्रस्वदीर्घादिव्यवहाराभावात् वृक्षक इत्युदाहृतम् ॥ यद्यपि 'अल्पे' इत्यनेनैवेदं रूपं सिध्यति तथापि शाब्दबोधे विशेषोऽस्तीत्याहुः ॥—**कुटीर** इति ॥ 'स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गमतिवर्तन्ते' इति पुंलिङ्गताऽत्र संगच्छते ॥—**वत्सोक्षाश्व**—॥ तनुत्वं न्यूनता । सा च प्रवृत्तिनिमित्तस्य प्रत्यासत्तेः । क्वचित्तु तत्सहचरितधर्मान्तराणाम् । तत्र वत्सः प्रथमवयाः ॥ वयसश्च प्रथमस्य न्यूनत्वं नाम वयोऽन्तरप्राप्तिस्तदाह—**द्वितीयम्**िति । तरुण उक्षा । तारुण्यस्य तनुत्वं तृतीयवयःप्राप्तिः । अश्वायामश्वादुत्पन्नोऽश्वः, अश्वत्वं च जातिः । तत्सहचरितस्याश्वायामश्वादुत्पन्नत्वधर्मस्य न्यूनत्वमन्यपितृकता । तथा च गर्दभेनाश्वायामुत्पादितोऽश्वतरः ॥ ऋषभो भारस्य वोढा । तस्य तनुत्वं भारोद्वहने मन्दशक्तिता । तद्वांस्तु ऋषभतरः ॥—**किंयत्तदो**—॥—**कतरो वैष्णव** इति । गुणेन निर्धारणमिदम् ॥ क्रियासंज्ञाभ्यां निर्धारणे तु कतरोऽध्यापकः । कतरो देवदत्त इत्यादि ज्ञेयम् ॥ ननु द्वयोरेकस्य निर्धारणे डतरच् भवति, तर्हि 'कयोरन्यतरो देवदत्तः' 'ययोरन्यतरः' 'तयोरन्यतरः' इत्यत्रापि प्राप्नोति । अत्राहुः । निर्धार्यमाणवाचिभ्य एवायं प्रत्ययोऽभिधानस्वाभाव्यात् । तेनात्र नातिप्रसङ्ग इति ॥ एकस्येति किम् । 'द्वयोः' इति कर्मणि षष्ठी माभूत् । तथाहि सति 'अस्मिन् संघे कौ देवदत्तयज्ञदत्तौ' इत्यादावेव स्यात् ॥—**वा बहूनाम्**—॥ 'किंयत्तदः' इति वर्तते ॥ जातिश्च परिप्रश्नश्चेति समाहारद्वन्द्वः । अत्र जाताविति सर्वेषां विशेषणम् ॥ षष्ठीसमासे तु गुणभूतस्य जातिग्रहणस्य निष्कृष्य संबन्धोऽनुपपन्नः स्यात् । परिप्रश्नग्रहणं तु किम एव विशेषणम् । तच्च क्षेपनिवृत्त्यर्थम् ॥ तत्र जातिग्रहणं प्रायोऽभिप्रायम् । क्रियागुणसंज्ञाभिरपि निर्धारणे डतमच इष्टत्वात् ॥ तथा पूर्वसूत्रे द्वयोरिति प्रायोऽभिप्रायम् । बहूनां निर्धारणेऽपि डतरच इष्टत्वात् ॥ तथा च वार्तिकम् । 'किमादीनां द्विबह्वर्थे प्रत्ययविधानादुपाध्यानर्थक्यम्' इति ॥ अत्र कैयटः । 'द्वयोः' इति, 'जातिपरिप्रश्ने' इति च न कर्तव्यमिति भाव इति । तदेतदाह—**प्रत्याख्यातमाकर** इति ॥—**कठ** इति । कतमो भवतामध्यापकः शूरो देवदत्तो वेत्यप्युदाहर्तव्यम् ॥—**यकः सक** इति । कक इति तु नोक्तम् । अकच्सहितस्य 'किमः कः' इत्ययमादेश इति व्याख्यातत्वात् ॥—**महाविभाषये**ति । 'प्राग्दिशः—' इति सूत्रे समर्थप्रथमग्रहणयोर्निवृत्तत्वेऽपि वाग्रहणमनुवर्तते इत्युक्तत्वादिति भावः ॥ 'किंयत्तदः—' इति सूत्रे द्वयोरित्यस्य प्रत्याख्यानादाह—**किमोऽस्मिन्**िति ॥—**एकाच्च**—॥ प्राचांग्रहणं पूजार्थम् । विकल्पोऽनुवर्तत एव

मैत्रः। एषामेकतमः। अवक्षेपणे कन् ।५।३।९५। व्याकरणकेन गर्वितः। येनेतरः कुत्स्यते तदिहोदाहरणम्। स्वतः कुत्सिते तु कुत्सित इत्यस्य ॥ ॥ प्रागिवीयानां पूर्णोऽवधिः ॥

इवे प्रतिकृतौ ।५।३।९६। कन् स्यात्। अश्व इव प्रतिकृतिः अश्वकः। प्रतिकृतौ किम्। गौरिव गवयः। संज्ञायां च ।५।३।९७। इवार्थे कन् स्यात्समुदायेन चेत्संज्ञा गम्यते। अप्रतिकृत्यर्थमारम्भः। अश्वसदृशस्य संज्ञा। अश्वकः। उष्ट्रकः। लुम्मनुष्ये ।५।३।९८। संज्ञायां विहितस्य कनो लुप्स्यान्मनुष्ये वाच्ये। चञ्चा तृणमयः पुमान्। चञ्चेव मनुष्यश्चञ्चा। वध्रिका। जीविकार्थे चापण्ये ।५।३।९९। जीविकार्थं यदविक्रीयमाणं तस्मिन्वाच्ये कनो लुप्स्यात्। वासुदेवः। शिवः। स्कन्दः। देवलकानां जीविकार्थासु देवप्रतिकृतिष्विदम्। अपण्ये किम्। हस्तिकान्विक्रीणीते। देवपथादिभ्यश्च ।५।३।१००। कनो लुप्स्यात्। देवपथः। हंसपथः। आकृतिगणोऽयम्। वस्तेर्ढञ् ।५।३।१०१। इवेत्यनुवर्तत एव। प्रतिकृताविति निवृत्तम्। वस्तिरिव वास्तेयम्। वास्तेयी। शिलायाः ढः ।५।३।१०२। शिलाया इति योगविभागाड्ढञपीत्येके। शिलेव शिलेयम्। शैलेयम्। शाखादिभ्यो यः ।५।३।१०३। शाखेव शाख्यः। मुख्यः। जघनमिव जघन्यः। अग्र्यः। शरण्यः। द्रव्यं च भव्ये ।५।३।१०४। द्रव्यमयं ब्राह्मणः। कुशाग्राच्छः ।५।३।१०५। कुशाग्रमिव कुशाग्रीया बुद्धिः। समासाच्च तद्विषयात् ।५।३।१०६। इवार्थविषयात्समासाच्छः स्यात्। काकतालीयो देवदत्तस्य वधः। इह काकतालसमागमसदृशश्चौरसमागम इति समासार्थः। तत्प्रयुक्तः काकमरणसदृशस्तु प्रत्ययार्थः। अजाकृपाणीयः। अतर्कितोपनत इति फलितोऽर्थः। शर्करादिभ्योऽण् ।५।३।१०७। शर्करेव शार्करम्। अङ्गुल्यादिभ्यष्ठक् ।५।३।१०८। अङ्गुलीव आङ्गुलिकः। भरुजेव भारुजिकः। एकशालायाष्ठजन्यतरस्याम् ।५।३।१०९। एकशालाशब्दादिवार्थे ठज्वा पक्षे ठक्। एकशालेव एकशालिकः। ऐकशालिकः। कर्कलोहितादीकक् ।५।३।११०। कर्कः शुक्लोऽश्वः स इव कार्कीकः। लौहितीकः स्फाटिकः। पूगाञ्ञ्योऽग्रामणीपूर्वात् ।५।३।११२। इवार्थो

—अवक्षेपणे कन् ॥ कुत्सिते तु कः। स्वरे विशेषः ॥—येन इतर इति। अवक्षिप्यते येनेत्यवक्षेपणशब्दः करणे ल्युडन्त इति भावः ॥ प्रागिवीयानां पूर्णोऽवधिः ॥

अश्वक इति ॥ अश्वशब्दोऽश्वे एव वर्तते, कन्प्रत्ययस्तु प्रतिकृतिरूपे सदृश इति नायं स्वार्थिक इत्येके ॥ अन्ये तु सादृश्यनिबन्धनादभेदोपचाराद्गौर्वाहीक इतिवदश्वशब्द एव प्रतिकृतौ वर्तते। प्रत्ययस्तु तस्यैवौपचारिकत्वस्य बोधक इत्याहुः। प्रतिकृतौ किम्, गौरिव गवयः ॥ तृणचर्मकाष्ठादिनिर्मितं प्रतिमापरपर्यायं वस्तु प्रतिकृतिः। गवयस्तु नैवम् ॥—समुदायश्चेदिति। प्रकृतिप्रत्ययसमुदायश्चेदश्वसदृशस्य संज्ञेत्यर्थः ॥—चञ्चा। वध्रिकेति। लुपि युक्तवद्भावात् स्त्रीलिङ्गता ॥—वासुदेवः। शिव इत्यादि ॥ याः प्रतिमाः प्रतिगृह्य गृहाद् गृहं भिक्षमाणा अटन्ति ता एवमुच्यन्ते। देवलका अपि ॥ त एव भिक्षवोऽभिप्रेताः ॥ यास्त्वायतनेषु प्रतिष्ठाप्यन्ते च तासूत्तरसूत्रेण लुप्। तदुक्तम्—'अर्चासु पूजनार्हासु चित्रकर्मध्वजेषु च। इवे प्रतिकृतौ लोपः कनो देवपथादिषु' इति। अर्चासु प्रतिमासु। प्रतिमासु कीदृशीषु। पूजनार्हासु गेहेष्वायतनेषु वा याः पूज्यन्ते तासु। चित्रकर्मध्वजाभ्यां तद्गताः प्रतिकृतयो लक्ष्यन्ते ॥ अर्चासूदाहरणं—शिवः। विष्णुः ॥ चित्रकर्मणि—अर्जुनः। दुर्योधनः ॥ ध्वजेषु—कपिः। गरुडः। सिंहः ॥ सुपर्णसिंहमकरादयो ध्वजेषु राज्ञां सन्ति ॥—हस्तिकानिति ॥ ईदृशमेव विषयमभिप्रेत्य पठन्ति—'रामं सीतां लक्ष्मणं जीविकार्थे विक्रीणीते यो नरस्तं च धिग्धिक्। अस्मिन्पद्ये योऽपशब्दं न वेत्ति व्यर्थप्रज्ञं पण्डितं तं च धिग्धिक्' इति। अयं भावः। 'अपण्ये' इत्युक्तत्वात्पण्ये हस्तिकानितिवत् रामकं सीतिकां लक्ष्मणकमिति प्रयोगा एव साधव इति ॥—देवपथ इत्यादि। देवपथ इव प्रतिकृतिः। हंसपथ इव प्रतिकृतिरिति विग्रहः ॥—वस्तिरिति ॥ 'वस्तिर्नाभेरधो द्वयोः' इत्यमरः ॥—द्रव्यं च भव्ये ॥ द्रुशब्दादिवार्थे य्यप्रत्ययो निपात्यते ॥—समासाच्च तद्विषयात् ॥ तच्छब्देन प्रकृत इवार्थो निर्दिश्यते इत्याह—इवार्थविषयादिति ॥—छः स्यादिति। इवार्थे इति बोध्यम्। 'पूगाञ्ञ्यः—' इत्यतः प्रागिवेत्यधिकारात्। श्रीरश्यामेत्यादौ तु एक एव इवार्थः। स च समासान्तर्भूत इति छो न भवत्युक्तार्थानामप्रयोगात् ॥—काकतालीय इति। प्रकृतसूत्रादेव ज्ञापकादिवार्थे समासः। सुप्सुपेति वा। उभयथापि विशेषसंज्ञाविनिर्मुक्तः। स च छप्रत्ययविषय एव। तेन स्वातन्त्र्यमुपाध्यन्तरयोगो विग्रहश्च नेत्याकरः ॥—इह काकतालेत्यादि। आगच्छतः काकस्याऽकस्मात्तालफलपतनाद्यथा वधः, तथैव चाकस्मिकचोरसमागमाद्देवदत्तवधः ॥ एवमजाया आगच्छन्त्या कृपाणपतनाद् यथा वधः, सदृशं मरणमिति फलितोऽर्थः ॥—अतर्कितोपनत इति। अचिन्तितोपपन्नः। यादृच्छिक इत्यर्थः ॥—पूगाञ्ञ्यो—॥

---

*काकतालीय इति—अत्र पूर्वपदमुपमानकाकागमनपरम्, उत्तरपदं चोक्तपूर्वपदार्थसमानाधिकरणोपमानतालपतनपरम्। समुदायश्चोपमेयदेवदत्तगमनसमानाधिकरणचोरपतनपर इति बोध्यम्।

निवृत्तः । नानाजातीया । अनियतवृत्तयोऽर्थकामप्रधानाः सङ्घाः पूगास्तद्वाचकात्स्वार्थे ञ्यः स्यात् । लौहितध्वज्यः । **व्रातच्फञोरस्त्रियाम्** ।५।३।११३। व्राते । कापोतपाक्यः । च्फञ् । कौञ्जायन्यः । ब्राध्नायन्यः । **आयुधजीविसङ्घाञ्ञ्यड्वाहीकेष्वब्राह्मणराजन्यात्** ।५।३।११४। वाहीकेषु य आयुधजीविसङ्घस्तद्वाचिनः स्वार्थे ञ्यट् । क्षौद्रक्यः । मालव्यः । टित्वान्ङीप् । क्षौद्रकी । आयुधेति किम् । मल्लाः । सङ्घेति किम् । सम्राट् । वाहीकेषु किम् । शबराः । अब्राह्मणेति किम् । गोपालकाः । शालङ्कायनाः । ब्राह्मणे तद्विशेषग्रहणम् राजन्ये स्वरूपग्रहणम् । **वृकाट्टेण्यण्** ।५।३।११५। आयुधजीविसङ्घवाचकात्स्वार्थे । वार्केण्यः । आयुधेति किम् । जातिशब्दान्मा भूत् । **दामन्यादित्रिगर्तषष्ठाच्छः** ।५।३।११६। दामन्यादिभ्यस्त्रिगर्तषष्ठेभ्यश्चायुधजीविसङ्घवाचिभ्यः स्वार्थे छः स्यात् । त्रिगर्तः षष्ठो वर्गो येषां ते त्रिगर्तषष्ठाः ॥ आहुस्त्रिगर्तषष्ठांस्तु कौण्डोपरथदाण्डकी ॥ क्रोष्टुकिर्जालमानिश्च ब्रह्मगुप्तोऽथ जालकिः ॥ १ ॥ दामनीयः । दामनीयौ । दामनयः । औलपि । औलपीयः । त्रिगर्तः । कौण्डोपरथीयः । दाण्डकीयः । **पर्श्वादियौधेयादिभ्योऽणञौ** ।५।३।११७। आयुधजीविसङ्घवाचिभ्य एभ्यः क्रमादणञौ स्तः स्वार्थे । पार्शवः । पार्शवौ । पर्शवः । यौधेयः । यौधेयौ । यौधेयाः । **अभिजिद्विदभृच्छालावच्छिखावच्छमीवदूर्णावच्छ्रुमदणो यञ्** ।५।३।११८। अभिजिदादिभ्योऽणन्तेभ्यः स्वार्थे यञ् स्यात् । अभिजितोऽपत्यमाभिजित्यः । वैदभृत्यः । शालावत्यः । शैखावत्यः । शामीवत्यः । और्णावत्यः । श्रौमत्यः । **ञ्याद्यस्तद्राजाः** ।५।३।११९। पूगाञ्ञ्य इत्यारभ्य उक्ता एतत्संज्ञाः स्युः । तेनास्त्रियां बहुषु लुक् । लोहितध्वजाः । कपोतपाकाः । कौञ्जायनाः । ब्राध्नायना इत्यादि । **पादशतस्य संख्यादेर्वीप्सायां वुन् लोपश्च** ।५।४।१। लोपवचनमनैमित्तिकत्वार्थम् । अतो न स्थानिवत् । पादः पत् । तद्धितार्थ इति समासे कृते प्रत्ययः । वुन्नन्तं स्त्रियामेव । द्वौ द्वौ पादौ ददाति द्विपदिकाम् । द्विशतिकाम् ॥ पादशतग्रहणमनर्थकमन्यत्रापि दर्शनात् ॥ द्विमोदकिकाम् । **दण्डव्यवसर्गयोश्च** ।५।४।२। वुन् स्यात् । अवीप्सार्थमिदम् । द्वौ पादौ दण्डितः द्विपदिकाम् ।

स्वरूपग्रहणं तु न भवति, 'अग्रामणीपूर्वात्' इति वचनात् । पूर्वशब्दो ह्यवयववचनः ॥ अग्रामणीपूर्वादिति किम् । देवदत्तो ग्रामणीर्येषां ते देवदत्तकाः । 'स एषां ग्रामणीः' इति कन् । अत्र समुदायः पूगवचनः ॥—**लौहितध्वज्य** इति । लोहितः ध्वजो यस्य स लोहितध्वजः । स एव लौहितध्वजः ॥—**व्रातच्फञोः**—॥ उत्सेधजीवित्वं व्रातस्य पूगाद्विशेषः । उत्सेधः शरीरायासः ॥—**कौञ्जायन्य** इति । 'गोत्रे कुञ्जादिभ्यः' इति च्फञ् ॥—**दामन्यादित्रिगर्तषष्ठात्**—॥ समाहारद्वन्द्वात्पञ्चमी ॥—**त्रिगर्तषष्ठेभ्य** इति । येषामायुधजीविनां षडन्तर्वर्गाः ॥ षष्ठवर्गस्तु त्रिगर्तस्तेभ्य इत्यर्थः ॥ त्रिगर्तवर्गषष्ठकाः के इत्याकाङ्क्षायामाह—**आहुस्त्रिगर्तषष्ठांश्चे**ति । अत्र जानकयस्त्रिगर्तवर्गः । तेषु च त्रिगर्तषष्ठेषु प्रथमपञ्चमौ कौण्डोपरथब्राह्मणगुप्तशब्दौ शिवाद्यणन्तौ शेषास्त्विञन्ताः ॥ केचित्तु अतद्धितान्तमेव पञ्चमं ब्रह्मगुप्तशब्दं पठन्ति ॥—**कौण्डोपरथीय** इति । बहुवचने तु कौण्डोपरथाः । दाण्डकय इत्यादि ॥—**पार्शव** इति ॥ पर्शुरिति जनपदशब्दस्ततोऽपत्ये 'द्व्यञ्मगध—' इत्यण् । बहुत्वे तद्राजत्वाल्लुक् । पुनः संघविवक्षायामनेनाण् । अस्याप्यणो बहुत्वे तद्राजत्वाल्लुक् । तदाह—**पर्शव** इति ॥ ननु पर्शुरिति यो जनपदशब्दस्तस्मादेवानेन स्वार्थेऽण् विधीयतामपत्यवाचिपर्शुशब्दात्संघविवक्षायामण्विधौ तु स्वार्थिकत्वं न सिध्येदिति चेत् । अत्राहुः । केवलः पर्शुशब्द एव जनपदवाची न त्वणन्त इति जनपदवाचिनः स्वार्थेऽण् न विधीयते, किं तु 'द्व्यञ्मगध—' इत्यणः 'तद्राजस्य बहुषु—' इत्यादिना लुकि बह्वपत्यवाचिपर्शुशब्दादेव स्वार्थे विधीयते । स्वार्थश्चात्र संघ एव । न च पर्शुशब्दस्य संघवाचित्वं नेति शङ्क्यम् । बह्वपत्यवाचित्वे संघवाचित्वध्रौव्यादिति गोकाप्यनुपपत्तिरिति ॥—**यौधेय** इति । युध्यतेऽसौ युधा । युधेरिगुपधलक्षणः कः । युधाया अपत्यं 'द्व्यचः' इति ढक् तदन्तात्संघविवक्षायामनेनाञ् । तेन यौधेय इति आद्युदात्तं भवति । किं च यौधेयस्याङ्को लक्षणं वा यौधेयः । 'संघाङ्कलक्षण—' इत्यञन्तादण् । एवं यौधेयादिषु ये ढगन्ताः शौकेयादयस्तेषु सर्वेषु प्रयोजनद्वयमूह्यम् ॥—**यौधेया** इति ॥ अञो लुक् अन्तोदात्तम् । न च 'न प्राच्यभर्गा—' इत्यादिना निषेधः शङ्क्यः । स्त्रियामेव तन्निषेधात् ॥—**आभिजित्य** इति ॥ आभिजितशब्दादणन्ताद्यञ् । एवं विदभृत्प्रभृतिभ्योऽणि तदन्तेभ्यो वैदभृतः । शालावतः । शैखावतादिभ्यो यञ् ॥—**पादशतस्य संख्यादेः**—॥ पादशतस्य किम् । द्वौ द्वौ माषौ ददाति ॥ संख्यादेरिति किम् । पादं पादं ददाति ॥ वीप्सायामिति किम् । द्वौ पादौ ददाति ॥—**अनैमित्तिकत्वार्थमि**ति । निमित्ते भवो नैमित्तिकः । अध्यात्मादित्वाट्ठञ् ॥—**तद्धितार्थ** इति । यद्यपि प्रकृत्युपाधिर्वीप्सा । तथापि वुनो द्योत्येति तद्धितार्थो भवत्येवेति भावः ॥—**ददाती**ति । समर्पणमात्रमिह ददातेरर्थः, न तु परस्वत्वापादनपर्यन्तम् । तथात्वे हि उत्तरसूत्रविषयत्वं स्यात् । केचित्तु व्यवसृजतेर्धातोः प्रयोगे सत्येव उत्तरसूत्रस्य प्रवृत्तिमाहुः ॥—**अन्यत्रापि तद्दर्शनादि**ति । द्वौ द्वौ माषौ ददातीत्यादौ त्वनभिधानान्नातिप्रसङ्ग इति भावः ॥—**दण्डव्यवसर्ग**—॥ दण्डनं दण्डश्चुरादित्वाद्भावे घञ् । अत्राप्युदाहरणे 'तद्धितार्थ—' इति समासः । स्त्रीलिङ्गं च तद्धितार्थः । यद्वा प्रकृत्यर्थ एव तद्धितार्थः, स्वार्थिकत्वाद्वुनः ॥—**द्वौ पादौ दण्डित** इति

द्विशतिकाम्। व्यवसृजति ददातीत्यर्थः। **स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने कन्** ।५।४।३। जातीयरोऽपवादः[1]। स्थूलकः। अणुकः॥ **चञ्चद्बृहतोरुपसंख्यानम्**॥ चञ्चत्कः। बृहत्कः॥ (ग) **सुराया अहौ**॥ सुरावर्णोऽहिः सुरकः। **अनत्यन्तगतौ क्तात्** ।५।४।४। छिन्नकम्। भिन्नकम्। अभिन्नकम्। **न सामिवचने** ।५।४।५। सामिपर्याये उपपदे क्तान्तान्न कन्। सामिकृतम्। अर्धकृतम्। अनत्यन्तगतेरिह प्रकृत्यैवाभिधान्पूर्वेण कन् न प्राप्तः। इदमेव निषेधसूत्रमत्यन्तस्वार्थिकमपि कनं ज्ञापयति। बहुतरकम्। **बृहत्या आच्छादने** ।५।४।६। कन् स्यात्। द्वौ प्रावारोत्तरासङ्गौ समौ बृहतिका तथा॥ आच्छादने किम्। बृहती छन्दः। **अषडक्षाशितङ्ग्वलंकर्मालंपुरुषाध्युत्तरपदात्खः** ।५।४।७। स्वार्थे। अषडक्षीणो मन्त्रः। द्वाभ्यामेव कृत इत्यर्थः। आशिता गावोऽस्मिन्नित्याशितङ्गवीनमरण्यम्। निपातनात्पूर्वस्य मुम्। अलं कर्मणे अलंकर्मीणः। अलंपुरुषीणः। ईश्वराधीनः नित्योऽयं खः। उत्तरसूत्रे विभाषाग्रहणात्॥ अन्येऽपि केचित्स्वार्थिकाः प्रत्यया नित्यमिष्यन्ते। तमबादयः प्राक्कनः। ञ्यादयः प्राग्वुनः। आमादयः प्राङ्मयटः। बृहतीजात्यन्ताः समासान्ताश्चेति। **विभाषाञ्चेरदिक्स्त्रियाम्**। ५।४।८। अदिक्स्त्रीवृत्तेरञ्चत्यन्तात्प्रातिपदिकात्खः स्याद्वा स्वार्थे। प्राक्, प्राचीनम्। प्रत्यक्, प्रतीचीनम्। अवाक्, अवाचीनम्। निकृष्टप्रतिकृष्टार्वरेफयाप्यावमाधमाः। अर्वन्तमञ्चतीति अर्वाक्, अर्वाचीनम्। अदिक्स्त्रियां किम्। प्राची दिक्। उदीची दिक्। दिग्ग्रहणं किम्। प्राचीना ब्राह्मणी। स्त्रीग्रहणं किम्। प्राचीनं ग्रामादाम्राः।

देवदत्तेन यज्ञदत्त इति शेषः। दण्डेरप्रधाने कर्मणि क्त इति यज्ञदत्त इत्यत्र प्रथमा। द्वौ पादावित्यत्र द्विपदिकामित्यत्र च द्वितीया भवति। 'दण्डेर्ग्रहणार्थे' इति द्विकर्मकेषूक्तम्। तथा च द्विपदिकाकर्मकग्रहणविषयीभूतो यज्ञदत्त इत्यादिरर्थ इति नव्याः॥—**स्थूलादिभ्यः**—॥ प्रकारो भेदः सादृश्यं च। उभयत्रापि यथासंभवं कन्॥—**जातीयरोऽपवाद** इति। तेनायमपि तद्वदेव प्रकारवति न तु प्रकारमात्रे इत्युक्तं भवति॥—**चञ्चद्बृहतोरि**ति। एतावपि स्थूलादिष्वेव पठितव्याविति भावः॥—**चञ्चत्क** इति। चञ्चतिश्चलनकर्मा। चञ्चन्निव कश्चिच्चञ्चत्कः। एवं बृहद्विशेषो बृहत्कः। यद्वा अचञ्चन्नबृहन्नपि प्रभाविशेषाच्चञ्चन्निव बृहन्निव मणिविशेषो लक्ष्यते स चञ्चत्कः। बृहत्कः॥—**सुरक** इति। 'केऽणः' इति ह्रस्वः॥—**छिन्नकमि**ति। ईषच्छिन्नमित्यर्थः। क्तप्रकृतिवाच्यया क्रियया कप्रत्ययवाच्यस्य साधनस्य व्याप्तिरत्यन्तगतिः सेह नास्ति॥—**न सामिवचने**॥ सामि अर्थः उच्यते येन तत्सामिवचनमिति व्युत्पत्त्या वचनग्रहणं पर्यायार्थमित्याह—**सामिपर्याये** इति॥—**सामिकृतमि**ति। 'सामि' ति समासः॥—**अर्धकृतमि**ति। विशेषणसमासो बहुव्रीहिर्वा॥—**प्रकृत्यैवे**ति। सामिवचनेनैवेत्यर्थः॥—**ज्ञापयती**ति। अयं भावः। 'न सामिवचने' इत्यनेन 'अनत्यन्त॰गतौ—' इति ...नो न निषेधः। सामिकृतादिभ्यस्तस्य प्राप्त्यभावात् तेभ्योऽसमासे सामिपदेनैव अनत्यन्तगतेर्द्योतनात्। समासेभ्यस्तु ...ान्तत्वाभावाच्च। न च कृद्ग्रहणपरिभाषया समासस्य क्तान्तत्वमस्तीति शङ्क्यम्। सामिशब्दस्य गतिकारकत्वाभावात्। ...स्यात् स्वार्थिक एव कन् निषिध्यत इति। इदमेव निषेधवचनं क्वचित्स्वार्थिकं कनं ज्ञापयतीति॥—**अषडक्षीण** इति॥ ...अविद्यमानानि षडक्षीणि यस्मिन्निति बहुव्रीहिः। अक्षिशब्दोऽत्र श्रोत्रेन्द्रिये वर्तते। 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः—' इति षच्। ...दन्तादनेन खः। मन्त्रो मन्त्रणम्॥—**आशितंगवीनमि**ति। अङ्पूर्वादश्नोतेः 'आशितः कर्ता' इति ज्ञापकात्क-...रि क्तः। ण्यन्तात्कर्मणि वा। उभयथापि प्रभूतयवसमिति फलितोऽर्थः॥—**अलंकर्मीण** इति। अलंकर्म अलंपुरु-...ति 'पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या' इति समासः॥—**अलंपुरुषीण** इति। प्रतिमल्लादिः॥—**ईश्वराधीन** इति। ...धिशब्दः शौण्डादिरित्युक्तम्॥—**तमबादय** इति। 'अतिशायने तमप्' इत्यादयः॥—**प्राक्कन** इति। 'अवक्षेपणे ...न्' इति विहितात्॥—**ञ्यादय** इति। 'पूगाञ्ञ्यो ग्रामणीपूर्वात्' इत्यादयः॥—**प्राग्वुन** इति। 'पादशतस्य सं-...ख्यादेः' इति विहितात्॥—**आमादय** इति। 'किमेत्तिङव्ययघादामु—' इत्यादयः॥—**प्राङ्मयट** इति। 'तत्प्रकृतवचने मयट्' इत्यतः प्रागित्यर्थः॥—**बृहतीजात्यन्ता** इति। बृहतीशब्देन 'बृहत्या आच्छादने' इति विहितः कन् उपल-...क्ष्यते। जात्यन्तशब्देन 'जात्यन्ताच्च—' इति च्छः। बहुवचननिर्देशात्पाशबादयो गृह्यन्ते। यो हि वैयाकरणपाशादिशब्दै-...र्थः प्रतीयते नासौ प्रकृतिमात्रेण प्रतीयते इति तेऽपि तमबादिवन्नित्या एवेति स्थितमाकरे॥ कन्छौ मुक्त्वा मूले बृहती-...मात्रप्रयोगो जात्यन्तमात्रप्रयोगश्च कृतः, स तु अवाचकोऽप्यार्षग्रन्थानुवादत्वान्न दोषाय॥—**विभाषाञ्चेर**—॥ दिक् ...चासौ स्त्री चेति दिक्स्त्री तत्र प्रतिषेधो, न तु दिशि स्त्रियां च, स्त्रीलिङ्गैकवचननिर्देशात्॥—**प्राचीनमि**ति। 'अचः' इत्य-...कारलोपे कृते 'चौ' इति दीर्घः। एवमग्रे क्वचिदूह्यम्॥—**प्राचीना ब्राह्मणी**ति। प्रकर्षेणाञ्चतीति प्राचीनेत्येवं क्रिया-...निमित्तको वा देशकालनिमित्तको वा अयं शब्दो ब्राह्मण्यां वर्तते, न तु दिशीति प्रतिषेधाभावः॥—**प्राचीनमि**ति। ...प्राच्यां दिशीत्यर्थे 'दिक्शब्देभ्यः—' इत्यस्तातिः। 'अञ्चेर्लुक्' इति लुक्। 'लुक्तद्धितलुकि' इति ङीपो लुक्। 'तद्धितश्चासर्व-

---

१ जातीयरोऽपवाद इति—जातीयविधौ भेद एव प्रकार इति जयादित्यमतेऽपवाद इत्यस्य परत्वाद्बाधक इत्यर्थः। तत्राप्युभयं ...मते इति वामनमते तु यथाश्रुतमेव।

जात्यन्ताच्छ बन्धुनि ।५।४।९। ब्राह्मणजातीयः । बन्धुनि किम् । ब्राह्मणजातिः शोभना । जातेर्व्यं द्रव्यं बन्धु । **स्थानान्ताद्विभाषा सस्थानेनेति चेत्** ।५।४।१०। सस्थानेन तुल्येन चेत् स्थानान्तरमर्थवा त्यर्थः । पितृस्थानीयः । पितृस्थानः । सस्थानेन किम् । गोः स्थानम् । **अनुगादिनष्ठक्** ।५।४।१३। अनुग तीत्यनुगादी । स एव आनुगादिकः । **विसारिणो मत्स्ये** ।५।४।१६। अण् स्यात् । वैसारिणः । मत्स्ये किम् । विसारी देवदत्तः । **संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच्** ।५।४।१७। अभ्यावृत्तिर्जन्म । याजन्मगणनवृत्तेः संख्याशब्दात्स्वार्थे कृत्वसुच् स्यात् । पञ्चकृत्वो भुङ्क्ते । संख्यायाः[1] किम् । भूरिवारान्भुङ्क्ते **द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्** ।५।४।१८। कृत्वसुचोऽपवादः । द्विर्भुङ्क्ते । त्रिः । रात्सस्य । चतुः । **एकस्य सकृच्च** ५।४।१९। सकृदित्यादेशः स्याच्चात्सुच् । सकृद्भुङ्क्ते । संयोगान्तस्येति सुचो लोपः । न तु हल्ङ्याबिति । अभैत्सी त्यत्र सिच इव सुचोऽपि तदयोगात् । **विभाषा बहोर्धाऽविप्रकृष्टकाले** ।५।४।२०। अविप्रकृष्ट आसन्नः बहुधा दिवसस्य भुङ्क्ते । आसन्नकाले किम् । बहुकृत्वो मासस्य भुङ्क्ते । **तत्प्रकृतवचने मयट्**[2] ।५।४। प्राचुर्येण प्रस्तुतं प्रकृतं तस्य वचनं प्रतिपादनम् । भावेऽधिकरणे वा ल्युट् । आद्ये प्रकृतमन्नमन्नमयम् । अ

विभक्तिः' इत्यव्ययत्वात् स्त्रीत्वाभावः । खे तु कृते स्वभावान्नपुंसकत्वम् ॥—**ब्राह्मणजातीय** इति ॥ द्व्येकयोरिति द्भावप्रधानो ब्राह्मणशब्दः, तस्य जातिशब्देन सह बहुव्रीहिः । ब्राह्मणत्वजात्याधारभूतः पिण्ड इत्यर्थः ॥—**ब्राह्मणजा** **रि**ति । षष्ठीतत्पुरुषः । प्रधानेन सह कर्मधारयो वा ॥—**जातेर्व्यञ्जकमि**ति । बध्यते जातिरस्मिन्निति बन्धुः स्वृन्निहि–' इत्यादिना अधिकरणे उप्रत्ययः । रूढोऽपि बन्धुशब्द आप्तपर्यायः पुंलिङ्गोऽस्ति, तथापि स नेह गृह्यत 'बन्धुनि' इति नपुंसकनिर्देशादिति भावः ॥ सस्थानेनेत्यस्यैव व्याख्यानं—**तुल्येने**ति ॥—**पितृस्थानीय** इति स्थानमत्र संबन्धविशेषः पदमिति यस्य प्रसिद्धिः । पितुरिव स्थानमस्य पितृस्थानः । पितृतुल्य इत्यर्थः ॥—**गोस्था** **मि**ति । तिष्ठन्त्यस्मिन्निति स्थानं देशः ॥ इतिकरणं विवक्षार्थम् । तेन तत्पुरुषो बहुव्रीहिर्वा यस्तुल्यस्थानशब्दस्तस्मा न भवति ॥—**अनुगादिनः**—॥ प्रकृतिस्वरूपप्रदर्शनपरं चैतत् । न त्वयं केवलः प्रयोगार्हः, ठको नित्यत्वादिति दत्तः । 'सुप्यजातौ–' इति णिनिः ॥—**विसारिणो**—॥ पूर्ववदिहापि णिनिः । हरदत्तस्तु 'सुप्यजातौ–' इति णि पसर्गभिन्न एव सुप्युपपदे भवतीत्याशयेन पूर्वसूत्रेऽस्मिंश्च अतएव निपातनात् णिनिरित्याह । तदयुक्तम् । 'स बभूवोप विनाम्', 'अनुयायिवर्गः', 'न वञ्चनीयाः प्रभवोऽनुजीविभिः' इत्यादिप्रयोगानुरोधेन उपसर्गे सुप्युपपदेऽपि णिनेरवश्यं स्वी र्तव्यतया निपातनाश्रयणस्य व्यर्थत्वात् ॥ 'अणिनुणः' इत्यतोऽनुवर्तनादाह—**अण् स्यादि**ति ॥—**वैसारिण** इति 'इनण्यनपत्ये' इति प्रकृतिभावः ॥—**संख्यायाः**—॥ अभ्यावृत्तिशब्देन यदि द्वितीयादिप्रवृत्तिर्गृह्यते, तदा पञ्च प्रवृत्तौ पञ्चकृत्व इति स्यात् । अतोऽत्र विवक्षितमर्थमाह—**अभ्यावृत्तिर्जन्मे**ति ॥—**भूरिवारानि**ति । भूरिशब्द लौकिकसंख्यावाचित्वेऽपि नेह ग्रहणम् । 'बहुगण–' इति सूत्रे बहुग्रहणस्य नियमार्थत्वात् 'अनियतसंख्यावाचिनां चेद्ब बहोरेव' इति नियमशरीरमिति मनोरमा ॥ बहुगणयोरेवेति नियमशरीरमित्यन्ये ॥ वारशब्दस्य क्रियोत्पत्त्याधारकाल चित्वात् 'कालाध्वनोः–' इति द्वितीयेति हरदत्तः । ननु वारशब्दस्य कालवाचित्वे भूरिशब्दोऽपि तत्समानाधिकरणत्वात्त एव वर्तते इति कथमत्र प्रसङ्ग इति चेत् । अत्राहुः । कालवाचित्वेऽपि क्रियाभ्यावृत्तेरपि गम्यमानत्वात्प्रसङ्ग इति ॥ अभ वृत्तिगणने किम् । पञ्च पाकाः दश पाकाः इत्यत्र क्रियामात्रगणने माभूत् ॥ क्रियाग्रहणं किमर्थम् । यावताभ्यावृत्तिः क्रिय एव भवति, साध्यार्थविषयत्वात्तस्याः, न द्रव्यगुणयोः । तयोस्तु सिद्धस्वभावतया शब्दाभिधानात् ॥ पुनःपुनर्दण्डो पु पुनः स्थूल इत्यत्रापि गम्यमानाया भवतिक्रियाया एवाभ्यावृत्तिर्न तु द्रव्यगुणयोरिति चेत् । मैवम् । उत्तरार्थं क्रियाग्रह स्यावश्यकत्वात् ॥—**एकस्य सकृच्च** ॥ अभ्यावृत्तिरिति न संबध्यते । एकशब्देन ह्येकैव क्रियाव्यक्तिराख्यायते, तस्य स्वावृत्तेरसंभवात् ॥ क्रियाग्रहणमिहार्थमावश्यकम् ॥ अन्यथा 'आ दशतः संख्याः संख्येये वर्तन्ते' इत्येको भुङ्क्ते इत्यत्र स्यादिति । इह साधु पचतीत्यादिवदेकं भुङ्क्ते इति प्रयोगे प्राप्ते सकृच्छब्दप्रयोगार्थमिदं सूत्रमिति कैयटः ॥ एकः इत्यत्र तु अनभिधानान्नेति काशिका ॥—**संयोगान्तस्ये**ति ॥ हल्ङ्यादिना सुलोप इति प्राचो ग्रन्थोऽयुक्त इत्याह **न त्वि**ति ॥ सुतिसीति साहचर्याद्विभक्तय एव तत्र गृह्यन्त इत्यभिप्रेत्याह—**सिच इवे**ति ॥—**बहुधा दिवस** **भुङ्क्ते** इति ॥ शेषत्वविवक्षायां षष्ठी । 'कृत्वोऽर्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे' इत्यनेन षष्ठीति हरदत्तोक्तिस्तु नादर्तव्या । शे धिकारबलेनाष्टसूत्र्याः समासनिवृत्तिफलकतया तिङन्तेनोदाहरणमिति प्रागुक्तनिष्कर्षविरोधादित्याहुः ॥—**तत्प्रकृत—** **प्राचुर्येण प्रस्तुतमि**ति । यद्यपि प्रकृतशब्दः प्रस्तुतमात्रे रूढः, तथापि वचनग्रहणादयं विशेषो लभ्यते । वचनग्रहणं यादृशस्य प्रकृतस्य लोके मयटा वचनं प्रत्यायनं तत्र यथा स्यादित्येवमर्थम् ॥—**आद्ये** इति । प्रथमान्तात्प्रकृते यो

---

१ संख्यायाः किमिति । गणने वृत्तिः संख्याशब्दानामेवेति प्रश्नः । २ तत्प्रकृतेति—तद्ग्रहणं वाक्यभेदेन प्राचुर्याभ ऽपि अत्यन्तस्वार्थिकमयडर्थम् । तेन चिन्मयं मृद्घटादि सिद्धम् ।

स्वार्थेऽण् । औषधं पिबति । अजातौ किम् । ओषधयः क्षेत्रे रूढाः । **प्रज्ञादिभ्यश्च** ।५।४।३८। प्रज्ञ एव प्राज्ञः । प्राज्ञी स्त्री । दैवतः । बान्धवः । **मृदस्तिकन्** ।५।४।३९। मृदेव मृत्तिका । **सस्नौ प्रशंसायाम्** ।५।४।४०। रूपपोऽपवादः । प्रशस्ता मृत् मृत्सा । मृत्स्ना । उत्तरसूत्रेऽन्यतरस्यांग्रहणान्नित्योऽयम् । **बह्वल्पार्थाच्छस्कारकादन्यतरस्याम्** ।५।४।४२। बहूनि ददाति बहुशः । अल्पानि अल्पशः ॥ ❀ **बह्वल्पार्थान्मङ्गलामङ्गलवचनम्** ॥ नेह । बहूनि ददात्यनिष्टेषु । अल्पं ददात्याभ्युदयिकेषु । **संख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम्** ।५।४।४३। द्वौ द्वौ ददाति द्विशः । माषं माषं माषशः । प्रस्थशः । परिमाणशब्दा वृत्तावेकार्था एव । संख्यैकवचनात्किम् । घटं घटं ददाति । वीप्सायां किम् । द्वौ ददाति । कारकादित्येव । द्वयोर्द्वयोः स्वामी । **प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः** ।५।४।४४। प्रतिना कर्मप्रवचनीयेन योगे या पञ्चमी विहिता तदन्तात्तसिः स्यात् । प्रद्युम्नः कृष्णतः प्रति ॥ ❀ **आद्यादिभ्य उपसंख्यानम्** ॥ आदौ आदितः । मध्यतः । पृष्ठतः । पार्श्वतः । आकृतिगणोऽयम् । स्वरेण स्वरतः । वर्णतः । **अपादाने चाहियरुहोः** ।५।४।४५। अपादाने या पञ्चमी तदन्तात्तसिः स्यात् । ग्रामा-

---

तीति प्रज्ञः । 'इगुपधज्ञा–' इति कः । ततः स्वार्थेऽण् । प्राज्ञः ॥—**प्राज्ञी**ति । 'टिड्ढा–' इति ङीप् । प्रज्ञानं प्रज्ञा । 'आतश्चोपसर्गे–' इत्यङि टाप् । प्रज्ञा विद्यते यस्याः सा तु प्राज्ञा भवति । 'प्रज्ञाश्रद्धार्चाभ्यः' इति णः ॥—**मृदस्तिकन्** ॥ 'प्रत्ययस्थात्–' इत्येव सिद्धे इकारोच्चारणं प्रक्रियालाघवार्थं, टापो लुक्यपि श्रवणार्थं च । पञ्चभिर्मृत्तिकाभिः क्रीतः पञ्चमृत्तिकः पटः ॥—**सस्नौ**—॥ इह 'प्रशंसायां रूपप्' इत्यस्यानन्तरं 'वृकज्येष्ठाभ्यां तिल्तातिलौ च छन्दसि' । 'मृदः सस्नौ' 'तिकंश्च' इति वक्तुमुचितम् ॥ न चैवं सस्नाविव तिकन् प्रत्ययोऽपि प्रशंसायामेवेत्यतिप्रसङ्गः । 'तिकंश्च' इत्यत्र 'प्रशंसायाम्' इति निवृत्तमिति कल्पनायां मानाभावादिति वाच्यम् । 'मृदः सस्नतिकनः' इति वक्तव्ये तिकनः पृथक्करणस्यैव तत्र मानत्वात् ॥—**प्रशस्ता मृदि**ति । 'मृन्मृत्तिका प्रशस्ता तु मृत्सा मृत्स्ना च मृत्तिका' इत्यमरः ॥—**नित्योऽयमि**ति । मृदित्येतावदुक्ते प्रशस्तत्वानवगमाद्विभाषात्र नानुवर्तेत इति सस्नावित्ययं विधिर्नित्य एव । उत्तरसूत्रस्थान्यतरस्यांग्रहणात्तु सुतरामिति भावः ॥—**बह्वल्पार्थात्** —॥—**बहूनी**ति । बहुभ्यो ददाति बहुशः, अल्पेभ्य अल्पश इत्याद्यपि बोध्यम् ॥ बह्वल्पार्थात्किम् । गां ददाति । अश्वं ददाति ॥ अर्थग्रहणात्पर्यायेभ्यो विशेषेभ्यश्च । भूरिशो ददाति । त्रिशः ॥ कारकात्किम् । बहूनां स्वामी, अल्पानां स्वामी ॥—**मङ्गलवचनमि**ति । 'बहुशो ददात्याभ्युदयिकेषु कर्मसु । अल्पशो ददात्यनिष्टेषु' । आभ्युदयिकेषु बहुदानम् अनिष्टेष्वल्पदानं च मङ्गलम् । तद्वैपरीत्येन दानं तु मङ्गलं न भवतीत्याशयेनाह—**नेहे**ति ॥—**अनिष्टेष्वि**ति ॥ भयादिनिमित्तेषु दानेषु ॥—**आभ्युदयिकेष्वि**ति । अभ्युदयप्रयोजनेष्वग्न्याधेयादिषु । मूलपुस्तके तु 'मङ्गलामङ्गलवचनम्' इति प्रायेण पठ्यते । तत्रामङ्गलग्रहणं वृथेत्याहुः । प्रायिकं चैतन्मङ्गलवचनमन्यत्रापि हि दृश्यते 'अपेतापोढमुक्तपतितापत्रस्तैरल्पशः' इति । कारकत्वं तु समसनक्रियां प्रति पञ्चम्याः कर्मत्वात्तदभिधायकत्वाच्चाल्पशब्दस्य । तथा च व्याचक्षते । अल्पा पञ्चमी समस्यत इति । आचार्येणेति शेषः ॥—**परिमाणशब्द** इति ॥ तथा चैकवचनग्रहणेन एकोऽर्थ उच्यते येनेत्यर्थकेन वृत्तावेकार्थतानियताः परिमाणशब्दा एव गृह्यन्त इति भावः ॥—**माषं माषमि**ति । माषदातेत्युक्ते माषमाषमात्रस्य हिरण्यादेर्दातेति प्रतीयते, न तु माषाणामिति प्रतीतिरिति भवत्ययं वृत्तावेकार्थतानियमः ॥ एवं प्रस्थादिरपि ॥ घटादयस्तु नैवम् । घटदातेत्युक्ते तु घटानां दातेत्यर्थस्यापि प्रतीयमानत्वादत एव च प्रत्युदाहरति—**घटं घटमि**ति । घटादयो जातिशब्दा नैकार्था भवन्ति जातियोगस्यैकानेकसाधारणत्वात्, किं त्वभेदैकत्वसंख्यामुपाददते । एतच्च सर्वं जयादित्यमतानुसारेणोक्तम् ॥ वामनमते जातिशब्देभ्योऽपि भवत्येव । तथा च 'जश्शसोः' इति सूत्रे तेनोक्तम् 'जसा सहचरितस्य शसो ग्रहणादिह न भवति । कुण्डशो ददाति वनशः प्रविशति' इति ॥ तस्यायमाशयः—जातिशब्दोऽपि यद्यर्थप्रकरणादिना वृत्तावेकार्थो भवति, तदा भवत्येव ततोऽपि शसिति ॥ अथ कथम् 'एकैकशः पितृसंयुक्तान्' इति द्विर्वचनशसोः सह प्रयोग इति चेत् । छन्दोवदृषयः कुर्वन्तीति हरदत्तः । अतएव 'सुपः' इति सूत्रे एकैकश इति प्राचो ग्रन्थः प्रामादिक इत्यवोचामेति मनोरमायां स्थितम् ॥ वस्तुतस्तु एकैकमेव एकैकशः । स्वार्थे शस्, न तु वीप्सायां 'एकां कपिलामेकैकशः सहस्रकृत्वो दत्त्वा' इति भाष्यादिति 'तान्येकवचन–' इत्यादिसूत्रे वक्ष्यामः ॥—**द्वौ ददाती**ति । कथं तर्हि—'अव्रतानाममन्त्राणां जातिमात्रोपजीविनाम् । सहस्रशः समेतानां परिषत्त्वं न विद्यते' इति । न ह्यत्र वीप्सास्ति, नापि कारकत्वमिति चेत् । अत्राहुः । सहस्रं सहस्रं ये समेतास्तेषामपि परिषत्त्वं नेत्यर्थः ॥ तथा च समवायक्रियां प्रति कर्तृत्वं वीप्सा चास्त्येवेति ॥ एतेन 'एकश एकवचनादिसंज्ञानि स्युः' इति व्याख्यातम् । एकशब्दार्थस्यास्तिक्रियां प्रति कर्तृत्वात् ॥—**कृष्णतः प्रती**ति ॥ 'प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः' इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां 'प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मात्' इति पञ्चमी ॥—**आद्यादिभ्य** इति । 'तस्यादित उदात्तम-

---

१ बह्वल्पार्थादिति—अत्राल्पशब्देन स्तोकादीनामेव ग्रहणम् । न तदर्थैकशब्दस्य । तत्सत्त्वे मानाभावात् । सत्त्वेऽपि तत्रार्थे तस्याप्रसिद्धतरत्वेनाल्पार्थशब्देन न ग्रहणम् ।

दागच्छति । ग्रामतः । अहीयरुहोः किम् । स्वर्गाद्धीयते । पर्वतादवरोहति । 𝕏 अतिग्रहाऽव्यथनक्षेपेष्वकर्तरि तृतीयायाः ।५।४।४६। अकर्तरि तृतीयान्ताद्वा तसिः स्यात् । अतिक्रम्य ग्रहोऽतिग्रहः । चारित्रेणातिगृह्यते । चारित्रतोऽतिगृह्यते । चारित्रेणान्यानतिक्रम्य वर्तत इत्यर्थः । अव्यथनमचलनम् । वृत्तेन न व्यथते । वृत्ततो न व्यथते । वृत्तेन न चलतीत्यर्थः । क्षेपे । वृत्तेन क्षिप्तः । वृत्ततः क्षिप्तः । वृत्तेन निन्दित इत्यर्थः । अकर्तरीति किम् । देवदत्तेन क्षिप्तः । 𝕏 हीयमानपापयोगाच्च ।५।४।४७। हीयमानपापयुक्तादकर्तरि तृतीयान्ताद्वा तसिः । वृत्तेन हीयते । वृत्तेन पापः । वृत्ततः । क्षेपस्याविवक्षायामिदम् । क्षेपे तु पूर्वेण सिद्धम् । अकर्तरि किम् । देवदत्तेन हीयते । 𝕏 षष्ठ्या व्याश्रये ।५।४।४८। षष्ठ्यन्ताद्वा तसिः स्यान्नानापक्षसमाश्रये । देवा अर्जुनतोऽभवन् । आदित्याः कर्णतोऽभवन् । अर्जुनस्य पक्षे इत्यर्थः । व्याश्रये किम् । वृक्षस्य शाखा । 𝕏 रोगाच्चापनयने ।५।४।४९। रोगवाचिनः षष्ठ्यन्ताद्वा तसिश्चिकित्सायाम् । प्रवाहिकातः कुरु । प्रतीकारमस्याः कुर्वित्यर्थः । अपनयने किम् । प्रवाहिकायाः प्रकोपनं करोति । 𝕏 कृभ्वस्तियोगे संपद्यकर्तरि च्विः ।५।४।५०। ॐ अभूततद्भाव इति वक्तव्यम् ॥ विकारात्मतां प्राप्नुवन्त्यां प्रकृतौ वर्तमानाद्विकारशब्दात्स्वार्थे च्विर्वा स्यात्करोत्यादिभिर्योगे । 𝕏 अस्य च्वौ ।७।४।३२। अवर्णस्य ईत्स्यात् च्वौ । वेर्लोपः । च्व्यन्तत्वादव्ययत्वम् । अकृष्णः कृष्णः संपद्यते तं करोति कृष्णीकरोति । ब्रह्मीभवति । गङ्गीस्यात् ॥ ॐ अव्ययस्य च्वावीत्वं नेति वाच्यम् ॥ दोषाभूतमहः । दिवाभूता रात्रिः । गुरुञ्चाव्ययीभावश्चेति सूत्रे भाष्ये उक्तम् । 𝕏 क्यच्व्योश्च ।६।४।१५२। हलः परस्यापत्ययकारस्य लोपः स्यात् क्ये च्वौ च परतः । गार्गीभवति । 𝕏 च्वौ च ।७।४।२६। च्वौ परे पूर्वस्य दीर्घः स्यात् । शुचीभवति । पटूस्यात् । अव्ययस्य दीर्घत्वं नेति केचित्तन्निर्मूलम् । स्वस्ति स्यादिति तु महाविभाषया च्वेरभावात्सिद्धम् । स्वस्तीस्यादित्यपि पक्षे स्यादिति चेदस्तु । यदि नेष्यते तर्ह्यनभिधानात् च्विरेव नोत्पद्यते इत्यस्तु ॥ रीङृतः ॥ मात्रीकरोति । 𝕏 अरुर्मनश्चक्षुश्चेतोरहोरजसां लोपश्च ।५।४।५१। एषां लोपः स्यात् च्विश्च । अरूकरोति । उन्मनीस्यात् । उच्चक्षूकरोति । विचेतीकरोति । विरहीकरोति । विरजीकरोति । 𝕏 विभाषा साति कार्त्स्न्ये ।५।४।५२। च्विविषये सातिर्वा स्यात्साकल्ये । 𝕏 सात्पदाद्योः ।८।३।१११। सस्य षत्वं न स्यात् । दधि सिञ्चति । कृत्स्नं शस्त्रमग्निः संपद्यतेऽग्निसाद्भवति । अग्नीभवति । महाविभाषया वाक्यमपि । कार्त्स्न्ये किम् । एकदेशेन शुक्लीभवति पटः । 𝕏 अभिविधौ संपदा च ।५।४।५३। संपदा कृभ्वस्तिभिश्च योगे सातिर्वा स्याद्व्याप्तौ । पक्षे कृभ्वस्तियोगे च्विः । संपदा तु वाक्यमेव । अग्निसात्संपद्यते अग्निसाद्भवति शस्त्रम् । अग्नीभवति । जलसात्संपद्यते जलीभवति लवणम् । एकस्या व्यक्तेः सर्वावयवावच्छेदेनान्यथाभावः कार्त्स्न्यम् । बहूनां व्यक्तीनां किंचिदवयवावच्छेदेनान्यथात्वं त्वभिविधिः । 𝕏 तदधीनवचने ।५।४।५४। सातिः स्यात्कृभ्वस्तिभिः संपदा च योगे । राजसात्करोति । राजसात्संपद्यते । राजाधीनमित्यर्थः । 𝕏 देये त्रा च ।५।४।५५। तदधीने देये त्रा स्यात्सातिश्च कृभ्वादियोगे । विप्राधीनं देयं करोति विप्रत्रा करोति । विप्रत्रा संपद्यते । पक्षे विप्रसात्करोति । देये किम् । राजसाद्भवति राष्ट्रम् । 𝕏 देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्बहुलम् ।५।४।५६। एभ्यो द्वितीयान्तेभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यश्च त्रा स्यात् । देवत्रा वन्दे रमे वा । बहुलोक्तेरन्यत्रापि ।

ग्रहस्रम्' इत्येतदत्र लिङ्गम् ॥—ग्रामत इति ॥ एवमध्ययनात्पराजयते अध्ययनत इत्याद्यपि बोध्यम् ॥—अतिगृह्यत इति ॥ अन्यातिक्रमेण लोकैर्गृह्यत इत्यर्थः । फलितमाह—अन्यानतिक्रम्य वर्तत इति ॥—प्रवाहिकात इति ॥ प्रच्छर्दिकातः कुर्वित्याद्यप्युदाहरणम् । प्रवाहिका सूचिका । प्रच्छर्दिका तु वमनव्याधिः ॥—कृभ्वस्तियोगे—॥ योग इति किम् । अशुक्लः शुक्लो जायते ॥—संपद्यकर्तरी॑ति । संपद्यश्चासौ कर्ता चेति विग्रहः । 'पाघ्राध्माधेट्दृशः' इति विहितः शप्रत्ययोऽस्मादेव निपातनात्संपदोऽपि भवति । दिवादित्वात् श्यनिति हरदत्तः—वक्तव्यमिति । वृत्तिकारस्तु 'अभूततद्भावे' इति सूत्रमध्ये प्रचिक्षेप ॥—च्व्यन्तत्वादिति ॥ तस्य निपातत्वात् 'स्वरादिनिपातमव्ययम्' इत्यनेनेत्यर्थः ॥—गार्गीभवतीति ॥ इह यञन्तात् सुपि ततः च्विप्रत्यये कृते 'आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति' इति यलोपो न भवति, ईकारेण व्यवधानादिति बोध्यम् ॥—अरुर्मनः—॥—च्विश्चेति । पूर्वेण सिद्धस्यापि च्वेरयमनुवादः । लोपस्तु तत्संनियोगशिष्टत्वार्थः ॥—विभाषा साति—॥ विभाष्यते विकल्प्यते इति विभाषा । 'गुरोश्च हलः' इत्यकारप्रत्ययः । ततः टाप् । न लिङ्गमव्ययं 'द्वयोर्विभाषयोर्मध्ये, पयसस्तु विभाषया' इत्यादौ विभक्तेर्दर्शनात् ॥—कृत्स्नमिति ॥ सर्वावयवोपेतमित्यर्थः ॥—अग्निसाद्भवति शस्त्रमिति ॥ जातावेकवचनम् । सर्वाणि शस्त्राणीत्यर्थः ॥—वन्दे रमे वेति ॥ देवान्

---

१ अभूततद्भाव इति—गम्यमाने इति शेषः । अभूतत्वं च प्रत्यासत्त्या तद्भावघटकतच्छब्दार्थकरूपकत्वेनैव ग्राह्यम् । तेन च येन रूपेण प्रागभूतं तेन रूपेण तस्य भावे इति फलितोऽर्थः । एवं च यत्र प्रकृतिस्वरूपमेव विकाररूपतामापद्यमानं विवक्ष्यते तत्रायं प्रत्ययः ।

बहुत्रा जीवतो मनः । **अव्यक्तानुकरणाद्‌ द्व्यजवरार्धादनितौ डाच्** ।५।४।५७। द्व्यच् अवरं न्यूनं न तु ततो न्यूनम् अनेकाजिति यावत् । तादृशमर्धं यस्य तस्माड्डाच् स्यात्कृभ्वस्तिभिर्योगे ॥ ❀ **डाचि विवक्षिते द्वे बहुलम्** ॥ ❀ **नित्यमाम्रेडिते डाचीति वक्तव्यम्** । डाच्परं यदाम्रेडितं तस्मिन्परे पूर्वपरयोर्वर्णयोः पररूपं स्यात् इति तकारपकारयोः पकारः । पटपटाकरोति । अव्यक्तानुकरणात्किम् । दृषत्करोति । द्व्यजवरार्धात्किम् । श्रत्करोति अवरेति किम् । खरटखरटाकरोति । त्रपटत्रपटाकरोति । अनेकाच इत्येव सूत्रयितुमुचितम् । एवं हि डाचीति परसप्तम्येव द्वित्वे सुवचेत्यवधेयम् । अनितौ किम् । पटिति करोति । **कृञो द्वितीयतृतीयशम्बबीजात्कृषौ** ५।४।५८। द्वितीयादिभ्यो डाच् स्यात्कृञ एव योगे कर्षणेऽर्थे । बहुलोक्तेरव्यक्तानुकरणादन्यस्य डाचि न द्वित्वम् द्वितीयं तृतीयं कर्षणं करोति द्वितीयाकरोति । तृतीयाकरोति । शम्बशब्दः प्रतिलोमे । अनुलोमे । अनुलोमं कृष्टं क्षेत्रं पुनः प्रतिलोमं कर्षति शम्बाकरोति । बीजेन सह कर्षति बीजाकरोति । **संख्यायाश्च गुणान्तायाः** ।५।४।५९। कृञो योगे कृषौ डाच् स्यात् । द्विगुणाकरोति क्षेत्रम् । क्षेत्रकर्मकं द्विगुणं कर्षणं करोतीत्यर्थः । **समयाच्च यापनायाम्** ।५।४।६०। कृषाविति निवृत्तम् । कृञो योगे डाच् स्यात् । समयाकरोति । कालं यापयतीत्यर्थः **सपत्रनिष्पत्रादतिव्यथने** ।५।४।६१। सपत्राकरोति मृगम् । सपुङ्खशरप्रवेशनेन सपत्रं करोतीत्यर्थः । निष्पत्राकरोति । सपुङ्खस्य शरस्यापरपार्श्वेन निर्गमनान्निष्पत्रं करोतीत्यर्थः । अतिव्यथने किम् । सपत्रं निष्पत्रं वा करोति भूतलम् । **निष्कुलान्निष्कोषणे** ।५।४।६२। निष्कुलाकरोति दाडिमम् । निर्गतं कुलमन्तरवयवानां समूहो यस्मादिति बहुव्रीहेर्डाच् । **सुखप्रियादानुलोम्ये** ।५।४।६३। सुखाकरोति । प्रियाकरोति गुरुम् । अनुकूलाचरणेनानन्दयतीत्यर्थः । **दुःखात्प्रातिलोम्ये** ।५।४।६४। दुःखाकरोति स्वामिनम् । पीडयतीत्यर्थः । **शूलात्पाके** ।५।४।६५। शूलाकरोति मांसम् । शूलेन पचतीत्यर्थः । **सत्यादशपथे** ।५।४।६६। सत्याकरोति भाण्डं वणिक् । क्रेतव्यमिति तथ्यं करोतीत्यर्थः । शपथे तु सत्यं करोति विप्रः । **मद्रात्परिवापणे** ।५।४।६ मद्रशब्दो मङ्गलार्थः । परिवापणं मुण्डनम् । मद्राकरोति । माङ्गल्यमुण्डनेन संस्करोतीत्यर्थः ॥ ❀ **भद्राच्चेति वक्तव्यम्** भद्राकरोति । अर्थः प्राग्वत् । परिवापणे किम् ॥ मद्रं करोति । भद्रं करोति ॥ **इति तद्धितप्रक्रिया समाप्ता** ॥

वन्दे देवत्रा वन्दे । देवेषु रमे देवत्रारमे इत्यर्थोऽत्र पर्यवसन्नः । एवं मनुष्यान् गच्छति मनुष्यत्रा गच्छति । मनुष्येषु वसति मनुष्यात्रा वसति । पुरुषान् गच्छति पुरुषत्रा गच्छति । पुरुषेषु वसति पुरुषत्रा वसति । पुरुशब्दो बहुपर्यायः । पुरून् गच्छति पुरुषु वसति वा पुरुत्रा । मर्त्यान्मर्त्येषु वा मर्त्यत्रा ॥—**डाचि विवक्षित** इति ॥ परसप्तम्यां त्वन्योन्याश्रय स्यात् । डाचि कृते द्वित्वे सति द्व्यजवरार्धता, तस्यां च सत्यां डाजिति भावः ॥—**खरटखरटा करोती**ति । द्वित्वपररूपादि प्राग्वत् । द्व्यजवरार्धादित्युक्ते त्वत्र डाच् न स्यात् । न ह्यत्रार्धं द्व्यच् किं तु त्र्यच् ॥—**अनेकाच इत्येवे**ति । ‘द्व्यजवरार्धात्’ इत्यपनीयेत्यर्थः ॥—**पटिती**ति । ‘अव्यक्तानुकरणस्यात इतौ’ इति पररूपम् ॥ नन्वत्र करोतिना योगो दुर्लभः । इतिशब्देन व्यवधानात् । तथा चानिताविति व्यर्थमिति चेत् । अत्राहुः । इतिशब्देन करोत्यर्थगतप्रकार एव परामृश्यते इत्येवं प्रकारेण करोतीति । तथा च पटच्छब्दस्यार्थद्वारा योगोऽस्त्येवेति ॥—**बीजेन सहे**ति ॥ ननु बीजेन सह भूतलस्य कर्षणे बीजानामपि कर्षणप्रसङ्गाद्विवक्षितार्थो न सिध्यतीति चेत् । अत्राहुः । वृत्तिविषये बीजशब्दो बीजावापसहिते विलेखने वर्तते । तथा च बीजावापसहितं विलेखनं करोतीत्यर्थ इति ॥—**समयाच्च**—॥—**कालं यापयतीत्यर्थ** इति कर्तव्यस्यावसरप्राप्तिः समयस्तस्यातिक्रमणं यापना’ इति वृत्तिग्रन्थमुपादाय हरदत्त आह । ‘अद्य मे पारवश्यं, श्वः परश्वो वा अस्य समय इत्येवं बहुषु दिवसेषु य आह स एवमुच्यते’ इति ॥—**सपत्रनिष्पत्रात्**—॥ लक्ष्ये शराः पतन्त्यनेनेति पत्त्रम् । शराणां पुङ्खगतो बर्हः ॥—**सपत्रं निष्पत्रं वा करोती**ति । पत्राणि पर्णानि तत्सहितं तद्रहितं चेति यथासंभवमर्थः ॥—**निष्कुलात्**—॥ निष्कोषणमन्तरवयवानां बहिर्निष्कासनम् ॥ निष्कोषणे किम् । विनिष्कुलं करोति शत्रुम् ॥—**शूलात्पाके** ॥ पाके किम् । शूलं करोति कदन्नं, शूलमुदररोगः ॥—**सत्यादशपथे** ॥ सत्सु साधु सत्यम् । ‘तत्र साधुः’ इति प्राग्घितीयत्वाद्यति प्राप्ते अत एव निपातनाद् यः । अन्तोदात्तोऽयम् । ‘सत्येनोत्तभिता भूमिः’ । ‘ऋतं च सत्यं’ इत्यत्र तथा दर्शनात् ॥—**सत्याकरोती**ति । भाण्डं रत्नादिद्रव्यजातम् ॥—**क्रेतव्यमि**ति ॥ मयैवैतद् ग्राह्यमिति बुद्ध्या परीक्षादिना सत्यंकारद्रव्यप्रदानेन च दृढं करोतीत्यर्थः ॥—**तथ्यमि**ति । तथैव तथ्यम् । ‘पादार्घाभ्यां च’ इति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात्स्वार्थे यत् ॥—**परिवापणमि**ति ॥ कर्मव्यापारमात्रवाचिनो वपेर्हेतुमण्णिचि ल्युडिति हरदत्तः कर्मव्यापारः फलं तस्य कर्मनिष्ठत्वात् । तथा च फलमात्रवाचिन इत्यर्थः फलित इत्याहुः ॥—**माङ्गल्यमुण्डनेने**ति चौलदीक्षादौ ॥—**भद्राच्चे**ति । भद्रादित्यर्थग्रहणमिति व्याख्याने तु मङ्गलादिभ्योऽपि स्यादिति बोध्यम् ॥ इति तद्धितप्रक्रिया

द्विरुक्तप्रक्रिया ॥

सर्वस्य द्वे ।८।१।१। इत्यधिकृत्य । **नित्यवीप्सयोः** ।८।१।४। आभीक्ष्ण्ये वीप्सायां च द्योत्ये पदस्य द्विर्वचनं स्यात् । आभीक्ष्ण्यं तिङन्तेष्वव्ययसंज्ञककृदन्तेषु च । पचतिपचति । भुक्त्वाभुक्त्वा । वीप्सायाम्, वृक्षंवृक्षं

सर्वस्य द्वे ॥ सर्वशब्दस्य द्वे भवत इति विधिस्तु न शङ्क्यः । किं तु 'नित्यवीप्सयोः' इत्येवमादीनां विधेयकार्यविशेष-निर्देशेन साकाङ्क्षत्वात्स्वरितत्वाच्चाधिकारोऽयं तदाह—**इत्यधिकृत्येति** । एतदर्थरूपमधिकृत्येत्यर्थः । स्वरूपग्रहणं तु न भवति नाम्रेडितस्यान्त्यस्य तु वा' इति लिङ्गात् । स्वरूपग्रहणे हि सति द्विरुक्तसर्वशब्दस्यैव परमाम्रेडितं स्यात् । न द्विरुक्तस्याव्य-क्तानुकरणशब्दस्य परमिति 'नाम्रेडितस्य–' इति पररूपनिषेधोऽन्त्यस्य तकारस्य विकल्पविधिश्च कथं संगच्छेत ॥ ननु 'नित्यवी-प्सयोः' इत्यादौ 'पदस्य' इति वक्ष्यमाणमपकृष्य पदस्यैव द्वित्वं विधीयते इति किमनेन सर्वस्येति ग्रहणेनेति चेत् । अत्राहुः । स्वादिषु' इति पदसंज्ञामादाय वृक्षाभ्यामित्यादौ प्रकृतिभागमात्रस्य द्विर्वचनं स्यात् । कृते तु 'सर्वस्य' इति ग्रहणे 'सर्व-ब्दोऽवयवकार्त्स्न्ये वर्तते' इति 'सर्वावयवोपेतस्य द्वित्वं, न तु कश्चिदवयवो वर्ज्यते' इत्यर्थलाभादिष्टसिद्धिरिति ॥ इह इत्यस्य संख्येयापेक्षायां शब्दरूपे गृह्येते । शब्दानुशासनप्रस्तावात् । 'सर्वस्य' इति स्थानषष्ठी ॥ सोऽयं स्थाने द्विर्वच-पक्षः ॥ यदि तु उच्चारणे संख्येये, तदा स्थान्यादेशभावो न संभवति, निवृत्तिधर्मा हि स्थानी भवति, सर्वं चेत् निवृत्तं स्योच्चारणं स्यादतः 'सर्वस्य' इत्यध्याहृतोच्चारणशब्दापेक्षया 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति कर्मणि षष्ठी 'सर्वं द्विरुच्चारयेत्' ति फलितोऽर्थः । सोयं 'द्विःप्रयोगो द्विर्वचनम्' इति पक्षः ॥ ननु आद्यपक्षे स्थानिवद्भावेन समुदायस्यैव पदत्वं स्यात् । वयवयोस्ततश्च पदकार्याणि न स्युः । न चेष्टापत्तिः । 'अपचन्नपचन्' इत्यत्र ङमुट्, 'वृक्षान् वृक्षान्' इत्यत्र 'पदा-त्य' इति णत्वनिषेधः, 'अग्नेऽग्ने' इत्यत्र 'एङः पदान्तात्–' इति पूर्वरूपत्वं च न सिध्येत् । किं चापदान्तत्वप्रयुक्तकार्याणि । तद्यथा 'पयःपयः' इत्यत्र 'सोऽपदादौ' इति सत्वं स्यात्, 'पपीःपपीः' इत्यत्र 'इणः षः' इति षत्वं स्यात् । 'पाशक-ककाम्येषु' इति वृत्तिग्रन्थमवष्टभ्य कथंचित्सत्वषत्वपरिहारेऽपि 'अश्नीताश्नीत' इत्यत्र 'अतो गुणे' इति पररूपं स्यादिति त् । अत्राहुः । यदि प्रत्यस्तमितावयवभेदः समुदाय एक एवादेशः स्यात् द्वे इति वचनमनुपपन्नं स्यात् । अतो द्वे इति वचनादेकस्य पदस्य स्थाने द्वे पदे समुदिते युगपदादेशत्वेन विधीयेते । तत्र स्थानिवद्भावेन समुदायस्य पदत्वं स्यात एव चावयवयोरपीति न कश्चिद्दोष इति ॥ स्यादेतत् । द्विःप्रयोगपक्षे प्रत्येकं पदसंज्ञायां सिद्धायामपि समुदायस्य न सिध्यति । ततश्च देवदत्तः पचतिपचतीत्यादौ 'तिङ्ङतिङः' इति सर्वस्य पदस्य निघातो न सिध्यतीति चेत् । अत्राहुः । पचतिपचतीत्यादौ हि स एव धातुः प्रत्ययश्चात्र द्विःपठ्यते । ततश्च यो यस्मात् प्रत्ययो विहितस्तदादितदन्तमिति विधीयमाना पदसंज्ञा समुदायस्यापि प्रवर्तते । तेनावग्रहादिः सिध्यतीति ॥—**नित्यवीप्सयोः** ॥ नित्यमिह पौनःपुन्यमित्याह—**आभीक्ष्ण्य** इति ॥—**द्योत्य** इति । 'नपुंसकमनपुंसकेन' इत्येकशेषः, एकवद्भावश्च बोध्यः ॥—**पदस्येति** । तेन नित्यतायां विधीयमानं द्विर्वचनं धातुमात्रस्य न भवति । किं च क्रियासमभिहारे धातोर्विहितो यङन्तरङ्गः, पदस्योच्यमानं तु बहिरङ्गमिति यङं न बाधते । अन्यथा हि पौनःपुन्यं भृशार्थश्च क्रियासमभिहार इति भृशार्थे सावकाशोऽयं यङ् पौनःपुन्ये परेण द्विर्वचनेन बाध्येत । तथा च पदस्य द्विर्वचनाभ्युपगमे सगतिकस्य प्रपठतीत्यादेर्द्विर्वचनं न स्यादिति वाच्यम् । वार्तिककारवचनात्त-त्सिद्धेः ॥ अत्र वदन्ति । सगतिकस्य द्वित्वे ऐकपद्यं नास्त्येव, स्थानिनः पदत्वाभावेन आदेशेऽपि तस्य दौर्लभ्यात् । द्विः-प्रयोगपक्षे तु प्रथमगतिं विहायावशिष्टस्य समुदायस्य पदत्वं प्राप्तं तस्मिन् सत्यपि न क्षतिः ॥ वस्तुतस्त्विह स्थाने द्विर्व-चनपक्ष एव मुख्यः । सुबन्तत्वेनादेशस्यापि सुबन्तत्वात्सुबन्तात्तद्धित इति पक्षे समुदायात् ष्यञ्ठञोः संभवेन पौनःपुन्यं पौनः-पुनिक इति रूपसिद्धेः । 'प्रातिपदिकात्तद्धितः' इति पक्षाभ्युपगमेऽपि श्रूयमाणप्रत्ययान्तस्यैव प्रातिपदिकत्वनियेधात्पुनरित्यस्यैव प्रातिपदिकत्वेनादेशस्यापि प्रातिपदिकत्वात्पौनःपुन्यमित्यादि सिध्यत्येव ॥ द्विःप्रयोगपक्षे त्वन्तरङ्गत्वादव्ययात्सुपो लुकि त्वं प्रवर्तेत इति समुदायस्य सुबन्तत्वाभावात् प्रातिपदिकत्वाभावाच्च ष्यञ्ठञौ नच भवतः । न च 'अर्थवदधातुः–' इत्यादिना समुदायस्य प्रातिपदिकत्वे सोरुत्पत्तौ तस्य लुकि च सुबन्तत्वं च प्रातिपदिकत्वं च संभवत्येवेति वाच्यम् । 'यत्र घाते पूर्वो भागः पदं तस्य चेद्भवति समासस्यैव' इति नियमेन प्रातिपदिकत्वासंभवेन सुबन्तत्वस्याप्यसंभवात् । न च द्विःप्रयोगपक्षे स एव धातुः प्रत्ययश्च द्विःपठ्यत इति समुदायस्यापि पदसंज्ञा प्रवर्तते इत्यधुनैवोक्तत्वात्पुनःपुनरिति समुदा-यस्य सुबन्तत्वमस्त्येवेति शङ्क्यम् । अन्तरङ्गत्वात्सौ लुकि प्रकृतिभागस्य द्विर्वचने सति यस्मात्प्रत्ययो विहितस्तदादि तदन्त-मिति विधीयमानायाः पदसंज्ञायाः समुदायस्य दुर्लभत्वात् । ततश्चैकपद्याभावे 'पुनःपुनर्जायमाना पुराणी' इत्यादाववग्र-होऽपि न सिध्येदिति ॥—**आभीक्ष्ण्यमिति** । तद्धि क्रियानिष्ठधर्मः । तेन तद्द्योतनार्थं द्वित्वं क्रियाप्रधानानामेव स्या-त्म् । क्रियाप्राधान्यं चाख्यातेऽस्ति, कृद्विशेषे च 'अव्ययकृतो भावे' इति वक्ष्यमाणत्वादिति भावः ॥ केचित्तु क्रियाप्रधा-नामेव द्वित्वे परिगृहीतसाधनाया एव क्रियायाः व्यवहारोपयोगित्वात्तदभिधानाच्च धातुमात्रस्य द्वित्वं न भवति किं तु

सिञ्चति । ग्रामोग्रामो रमणीयः । **परेर्वर्जने** ।८।१।५। परिपरि वङ्गेभ्यो वृष्टो देवः । वङ्गान्परिहृत्येत्यर्थः । ॐ **परेर्वर्जने वा वचनम्** ॥ परि वङ्गेभ्यः । **उपर्यध्यधसः सामीप्ये** ।८।१।७। उपर्युपरि ग्रामम् । ग्रामस्योपरि- ष्टात्समीपे देश इत्यर्थः । अध्यधि सुखम् । सुखस्योपरिष्टात्समीपकाले दुःखमित्यर्थः । अधोऽधो लोकम् । लोकस्याध- स्तात्समीपे देश इत्यर्थः । **वाक्यादेरामन्त्रितस्याऽसूयासंमतिकोपकुत्सनभर्त्सनेषु** ।८।१।८। असूयायाम्, सुन्दरसुन्दर वृथा ते सौन्दर्यम् । संमतौ, देवदेव वन्द्योऽसि । कोपे, दुर्विनीतदुर्विनीत इदानीं ज्ञास्यसि । कुत्सने, धानुष्कधानुष्क वृथा ते धनुः । भर्त्सने, चोरचोर घातयिष्यामि त्वाम् । **एकं बहुव्रीहिवत्** ।८।१।९। द्विरुक्तः एकशब्दो बहुव्रीहिवत्स्यात् । तेन सुब्लोपपुंवद्भावौ । एकैकमक्षरम् । इह द्वयोरपि सुपोर्लुकि कृते बहुव्रीहिवद्भा- वादेव प्रातिपदिकत्वात्समुदायात्सुप् । एकैकयाहुत्या । इह पूर्वभागे पुंवद्भावादवग्रहे विशेषः । न बहुव्रीहावित्य

तादृशक्रियाभिधायिनः पदस्यैव स्यादिति पदस्यापकर्षणाभावेऽपि न क्षतिरित्याहुः । तच्चिन्त्यम् । उक्तरीत्या नानाकार- विशिष्टक्रियासमर्पकस्य वाक्यस्यैव द्वित्वापत्तेः । किं च भावार्थकलकारान्तानामव्ययकृतां च भवदुक्तरीत्या द्वित्वं न स्यात् । ननु तत्र नित्यतावगत्यनन्तरं पदान्तरैः साधनाकाङ्क्षा परिपूर्यत इति भूयते पक्त्वेत्यादिपदानां द्वित्वं स्यादेवेति चेत् । न, तत्रैव धातुमात्रस्य द्वित्वं केन वार्यताम् । किं च तद्वदेव कर्तृकर्मलकारस्थलेऽपि धातुमात्रद्वित्वं दुर्वारमिति पदस्येत्यप- कर्षणमावश्यकमेवेति दिक् ॥—**वीप्सायामि**ति ॥ व्याप्तुमिच्छा वीप्सा । व्याप्तिप्रतिपिपादयिषेति यावत् । सा च प्रयोक्तुः आबाधवत् । 'गतगता' इत्युक्ते प्रियस्य चिरगमनादिना पीडितो वाक्यं प्रयुङ्क्ते इति यथा प्रतीयते तथा वृक्षंवृक्षं सिञ्च- त्यादावपि व्याप्तिं बुबोधयिषोरिदं वाक्यमित्यवगमात् ॥ शाब्दबोधविषयस्तु व्याप्तिरेव । तथाच 'नित्यव्याप्त्योः' इति सूत्रयितुं शक्यम् । व्याप्तिरिह कार्त्स्न्यं तच्चाधिकारिकम् । 'सर्वे ब्राह्मणा आमन्त्रिताः' इत्यादौ यथा । न हि 'जगति विद्यमाना ब्राह्मणाः सर्वेऽपि केनचिदामन्त्रयितुं शक्यन्ते' इति स्वग्रामस्थस्वजातीयब्राह्मणपरतया तत्र संकोचो यथाभ्युपेयः, तद्वदत्रापि सकलवृक्षसेचनसामर्थ्यं कस्यापि मनुष्यस्य नास्तीति यत्र वाटिकादौ वृक्षसेचनार्थमधिकारस्तद्वाटिकास्थवृक्षाणां कार्त्स्न्यं वृक्षंवृक्षं सिञ्चतीत्यादौ गम्यते इत्यभ्युपेयम् ॥ यत्र तु संकोचे कारणं नास्ति, तत्रासंकोच इष्ट एव 'जातोजातो निधनमुपैति' इति यथा ॥ न चैवं वृक्षंवृक्षमित्यादौ बहुवचनप्रसङ्गः । बहूनां भानेऽपि बहुत्वसंख्यायास्तत्राभानात् । प्रत्येक- निष्ठमेकमेव हि तत्र भासते इत्यादि मनोरमायां स्थितम् ॥ वृक्षंवृक्षमिति समुदायस्य तु प्रातिपदिकत्वाभावाद्बहुवचन- प्रसङ्ग एव नास्ति । न 'अर्थवदधातुः—' इत्यनेन प्रातिपदिकत्वं शंक्यम् । 'यत्र संघाते पूर्वो भागः पदं तस्य चेद्भवति समासस्यैव' इति नियमात् । न चाष्टमिकं द्विर्वचनमादेशरूपमिति संघातो न भवतीत्यपि शङ्क्यम् । द्वे इति वचनादेकस्य पदस्य स्थाने द्वे पदे समुदिते युगपदादेशत्वेन विधीयेते इति प्रागुक्तत्वात् ॥ नन्वेवमपि 'सरित्सरित्' 'योषायोषा' इत्यादौ बहुवचनोत्पत्तिर्दुर्वारैव । सरिदिति स्थानिनः प्रातिपदिकत्वसंभवेन तदादेशस्यापि सरित्सरिदित्यादेः स्थानिवद्भावेन प्राति- पदिकत्वसंभवादिति चेत् । अत्राहुः । अन्तरङ्गैकसंख्यावरुद्धो द्विरुक्तार्थः संख्यान्तरे निराकाङ्क्ष एव । न हि वस्तुगत- बहुत्वमस्तीत्येतावतैव तस्य शाब्दबोध आपादयितुं शक्यते । असत्त्वार्थकेष्वपि तदापत्तेः । न हि शयनबाहुल्याभिप्राये 'देवदत्तेन शय्यन्ते' इति भावे कश्चित्प्रयुङ्क्ते ॥ तत्रायोग्यं तदिति चेत् । समं प्रकृतेऽपि । अत्र च लिङ्गम् 'एकैकस्य प्राचाम्' इति निर्देश इति ॥—**परेर्वर्जने** ॥ अत्र वार्तिकं 'परेरसमासे' । नेह परित्रिगर्तं वृष्टो देवः ॥ 'वेति च वक्तव्यम्' तथा च अप हरेः परि हरेः संसार इति कारकेषूदाहृतम् ॥—**परिपरि वङ्गेभ्य** इति । 'अपपरी वर्जने' इति कर्मप्रवचनी- यसंज्ञायां 'पञ्चम्यपाङ्परिभिः' इति पञ्चमी ॥—**उपर्यध्य**—॥ सामीप्यं प्रत्यासत्तिः । तच्च कालकृतं देशकृतं वा ॥ **अध्यधि सुखमि**ति । कालकृतस्योदाहरणमिदम् ॥ सामीप्य इति किम् । उपरि चन्द्रमाः । उपरि शिरसो घटं धारय- तीत्यत्र तु वस्तुतो विद्यमानमपि सामीप्यं न विवक्षितं, किं त्वौत्तराधर्यमेव केवलं विवक्षितमिति द्विर्वचनं न भवति । विवक्षा हि शब्दव्युत्पत्तेः प्रधानं कारणम् । अत्र च 'उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्यासायाम्' इति सन्नन्तप्रयोगो ज्ञापक इत्याहुः ॥—**वाक्यादेः**—॥—**सुन्दरसुन्दरे**त्यादिः । 'स्वरितमाम्रेडितेऽसूयासंमतिकोपकुत्सनेषु' 'आम्रेडितं भर्त्सने' इति सूत्राभ्यां यथायथं प्राप्तः प्लुतो वैकल्पिकत्वान्नेह कृतः । उक्तं हि प्राक् 'सर्वः प्लुतो वैकल्पिकः' इति ॥ नन्वत्र कोपा- सूयाभ्यां पृथक्कुत्सनभर्त्सनग्रहणमपार्थकम् । न ह्यसूयां विना कुत्स्यते, न वा अकुपितो भर्त्सयत इति चेत् । अत्राहुः गुरवो हि हितैषित्वादकुपिता अपि भर्त्सनं कुर्वते, विनाप्यसूयां कुत्सां कुर्वन्तीति पृथक्तया निर्देशः सूत्रकारेण कृतः 'साम्रृतैः पाणिभिर्घ्नन्ति गुरवो न विषोक्षितैः । लालनाश्रयिणो दोषास्ताडनाश्रयिणो गुणाः' इति ॥—**एकं बहुव्रीहिवत्** द्वे इत्यनुवर्तते । तच्चानुवाद्यसमर्पकं, तदाह—**द्विरुक्त** इति ॥—**तेनेति** । यद्यप्येतौ बहुव्रीहौ विशिष्य न विहितौ, तथापि तत्र दृष्टावित्येतावतैवातिदिश्येते इति भावः ॥—**सुब्लोपपुंवद्भावावि**ति । पूर्वपदप्रकृतिस्वरश्च बोध्यः ॥— **समुदायात्सुबि**ति । तच्चैकवचनमेवेति अन्तरङ्गैकसंख्यावरुद्धो द्विरुक्तार्थः । संख्यान्तरे निराकाङ्क्षतेति प्रागेवोक्तत्वात् ॥— **पूर्वभाग** इति । नतूत्तरभागेऽपि । तथाहि द्विधात्र पुंवद्भावः 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे—' इति वा 'स्त्रियाः पुंवत्—' इति वा ॥ तत्राद्य

नर्बहुव्रीहिग्रहणं मुख्यबहुव्रीहिलाभार्थम् । तेनातिदिष्टबहुव्रीहौ सर्वनामतास्त्येवेति प्राञ्चः । वस्तुतस्तु भाष्यमते व्याख्यातमेतत् । सूत्रमतेऽपि बहुव्रीह्यर्थेऽलौकिके विग्रहे निषेधकं न तु बहुव्रीहावितीहातिदेशशङ्कैव नास्ति । कैकस्मै देहि । ॥ आबाधे च ।८।१।१०। पीडायां द्योत्यायां द्वे स्तो बहुव्रीहिवच्च । गतगतः । विरहार्पीड्यमानस्येयमुक्तिः । बहुव्रीहिवद्भावात्सुब्लुक् । गतगता । इह पुंवद्भावः । ॥ कर्मधारयवदुत्तरेषु ।८।१।११। इत उत्तरेषु द्विर्वचनेषु कर्मधारयवत्कार्यम् । प्रयोजनं सुब्लोपपुंवद्भावान्तोदात्तत्वानि । ॥ प्रकारे गुणवचनस्य ।८।१।१२। सादृश्ये द्योत्ये गुणवचनस्य द्वे स्तस्तच्च कर्मधारयवत् । कर्मधारयवदुत्तरेष्वित्यधिकारात् । तेन पूर्वभागस्य पुंवद्भावः ; मासस्येत्यन्तोदात्तत्वं च । पटुपट्वी । पटुपटुः । पटुसदृशः । ईषत्पटुरिति यावत् । गुणोपसर्जनद्रव्यवाचिनः केवलगुणवाचिनश्चेह गृह्यन्ते । शुक्लशुक्लं रूपम् । शुक्लशुक्लः पटः ॥ ॐ आनुपूर्व्ये द्वे वाच्ये ॥ मूलेमूले स्थूलः ॥ **संभ्रमेण प्रवृत्तौ यथेष्टमनेकधा प्रयोगो न्यायसिद्धः** ॥ सर्पः सर्पः बुध्यस्व २ । सर्पः ३ बुध्यस्व ३ ॥

र्वभागस्यैव 'भस्यैषा–' इति ज्ञापकादित्युक्तम् ॥ द्वितीयस्तु समानाधिकरणे परे विधीयते, न चोत्तरभागस्य समानाधिकरणपदमस्तीति भावः ॥—**अवग्रहे विशेष** इति । एकैकयेत्येकएकयेति भवतीत्यर्थः ॥—**एकैकस्मै** इति ॥ ननु सुब्लोपपुंवद्भावाविव बहुव्रीहौ सर्वनामसंज्ञाभावोऽपि दृष्ट इत्ययमपि बहुव्रीहिवद्भावेनातिदिश्यताम् । तथाच स्मायादेशोऽत्र दुर्लभ इति चेत् । अत्राहुः । सुब्लोपपुंवद्भावाविव सर्वनामसंज्ञाभावः शास्त्रेण न दृष्टः । किं तु बहुव्रीहेर्गौणत्वात्सर्वनामकार्यं न भवतीति तदभावो दृष्ट इति नायमतिदिश्यते । 'न बहुव्रीहौ' इति शास्त्रं त्वलौकिकवाक्ये निषेधकं, न तु बहुव्रीहाविति व्याख्यातत्वादिति ॥—**आबाधे च** ॥—इहेति ॥ बहुव्रीहिवद्भावादित्यनुपज्यते । तथा च 'स्त्रियाः पुंवत्–' इति प्रवर्तते । च द्विरुक्तस्य परमुत्तरपदं नेति वाच्यम् । बहुव्रीहिवदित्यतिदेशबलेनैव उत्तरपदत्वस्यापि लाभात् ॥ ननु बहुव्रीहिवद्भावेनोत्तरपदत्वलाभे सति ननेत्यत्र 'नलोपो नञः' इति कस्मान्न भवति । उच्यते । 'नलोपो नञः' इत्यत्र उत्तरपदे इति वर्तते, नञ इति च कार्यिणो निर्देशः, तत्र साक्षाच्छिष्टेन कार्यित्वेन नञो निमित्तभावो बाध्यते । यथा मद्रह्रदो भद्रह्रद इति । अत्र रेफस्य 'अचो रहाभ्याम्–' इति द्वित्वप्रसङ्गे आकरे उक्तं 'नेमौ रहौ कार्यिणौ किं तु निमित्तमेतौ द्विर्वचनस्य' इति ॥ नन्वेवमपि 'धूर्धूः' 'पन्थाःपन्थाः' इत्यादौ 'ऋक्पूरब्धूः–' इति समासान्तः स्यादिति चेत् । न । 'समासाच्च तद्विषयात्' इत्यतः समासादित्यनुवर्तमाने 'समासान्ताः' इति पुनः समासग्रहणं हि समासाधिकारविहितो यः समासस्तत्परिग्रहार्थम् । तेनातिदेशिके समासान्तानामप्रवृत्तिरिति दिक् ॥—**कर्मधारयवदुत्तरेषु** ॥ अधिकारेणैव सिद्धे 'वदुत्तरेषु' इति वचनं विस्पष्टार्थमिति वृत्तिः ॥—**प्रकारे गुणवचनस्य** ॥ यद्यपि प्रकारशब्दो भेदे सादृश्ये च वर्तते । बहुभिः प्रकारैर्भुङ्क्ते, बहुभिर्भेदैर्विशेषैरित्यवगमात्, ब्राह्मणप्रकारोयं माणवकः, ब्राह्मणसदृश इत्यवगमाच्च । तथापीह विवक्षितमाह —**सादृश्य** इति । व्याख्यानमेवात्र शरणम् ॥—**पुंवद्भाव** इति । 'पुंवत्कर्मधारय–' इति सूत्रात् । तच्च कोपधादिष्वपि कालककालिकेत्यादिषु प्रवर्तते । तेन बहुव्रीहिवद्भावे प्रकृते कर्मधारयवद्भावोक्तिर्व्यर्थेति शङ्काया निरवकाश इति बोध्यम् ॥—**पटुपटुरि**ति । इह द्वित्वेन जातीयरो बाधा नेष्यते पटुजातीय इति वामनः । अन्यथा ब्राह्मणजातीय इत्यादावगुणवचनेऽपि भेदरूपेऽर्थे सावकाशो जातीयर् गुणवचनेषु सादृश्यपरेण द्वित्वेन बाध्येतेति भावः ॥ गुणवचनस्येति किम् । अग्निर्माणवकः । सिंहो माणवकः ॥ यद्यपीहाग्निसिंहशब्दाभ्यां गौण्या वृत्त्या तैक्ष्ण्यक्रौर्यादिगुणो गम्यते, तथापि प्रकारे वर्तमानस्येत्येव सिद्धे गुणवचनग्रहणसामर्थ्यात् मुख्यवृत्त्या गुणपराणामेव द्वित्वं, न त्वन्येषामित्याकरः । 'नवंनवं प्रीतिरहो करोति' इत्यत्र वीप्सायां द्विर्वचनम् । अनेन तु द्विर्वचने सुब्लुक् स्यात् । 'नवनवा वनवायुभिराददे' इत्यत्र त्वनेनैव द्विर्वचनं, न तु वीप्सायामिति पुंवद्भावः ॥ कथं 'भीतभीत इव शीतमयूखः' इति भारविः, । इवशब्देन सादृश्यस्योक्ततया इह प्रकारे द्वित्वायोगात् । सत्यम् । भीतेभ्यो भीत इति कथंचिद्व्याख्येयम् । तेनातिभीत इति फलितम् । 'आभीक्ष्ण्ये द्वे वाच्ये' इति वार्तिकेन भीतभीतादौ द्वित्वमिति दुर्घटादिभिरुक्तं समाधानं नादर्तव्यम् ॥ तादृशस्य वार्तिकस्याप्रसिद्धत्वात् । अथ कथं 'खिन्नःखिन्नः शिखरिषु पदं न्यस्य गन्तासि यत्र क्षीणःक्षीणः परिलघुपयः स्रोतसां चोपभुज्य' इति मेघदूतः । पदार्थभेदस्याभावेन वीप्सार्थस्यासंभवादिति चेत् । अत्राहुः । एकस्यापि खेदावस्थासु क्षयावस्थासु च भेदं परिकल्प्य वीप्सा बोध्येति ॥ अथ कथं 'मन्दंमन्दं नुदति पवनश्चानुकूलो यथा त्वाम्' इति मेघः । वीप्सार्थस्यासंभवादनेनैव द्विर्वचने कृते 'मन्दमन्दमुदितः प्रययौ खम्' इतिवत्सुब्लुक् स्याद् इति चेत् । सत्यम् । स्वतो मन्दगामिनं त्वां पवनो मन्दं नुदतीति कथंचिद्व्याख्येयम् । सिद्धस्य गतेश्चिन्तनीयत्वात् ॥—**शुक्लशुक्लमि**ति । केवलगुणवाचिन उदाहरणमिति ध्वनयति—**रूपमि**ति ॥—**आनुपूर्व्ये** इति । वीप्साभावादयमारम्भः ॥—**मूलेमूले** इति । अग्रेअग्रे सूक्ष्मा इत्यप्युदाहर्तव्यम् । एकस्य वस्तुनो वेणुदण्डादेरेकमेव मुख्यं मूलमग्रं च । इतरेषां भागानामापेक्षिकोऽयं मूलत्वव्यपदेशः । स्थौल्यसौक्ष्म्येऽपि नैकरूपे, किं तर्हि यथामूलमुपचीयते स्थौल्यं, यथा अग्रं सौक्ष्म्यं तथा नेतरे भागा इति वीप्सायां संभवः ॥ 'मूलेमूले पथि विटपिनाम्' इत्यत्र तु वीप्सायां द्विर्वचनम् ॥ एतच्च हरदत्तमन्थे स्पष्टम् ॥—**न्यायसिद्ध** इति । सावद्भिः

* **क्रियासमभिहारे च** ॥ लुनीहिलुनीहीत्येवायं लुनाति । नित्यवीप्सयोरिति सिद्धे भृशार्थे द्वित्वार्थमिदम् । पौअर्क पुन्येऽपि लोटा सह समुच्चित्य द्योतकतां लब्धुं वा ॥ * **कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे वाच्ये समासवच्च** द्वि- त्वम् ॥ बहुलग्रहणादन्यपरयोर्न समासवत् । इतरशब्दस्य तु नित्यम् ॥ * **असमासवद्भावे पूर्वपदस्य सुपः सुव-** क्तव्यः ॥ अन्योन्यं विप्रा नमन्ति । अन्योन्यौ । अन्योन्यान् । अन्योन्येन कृतम् । अन्योन्यस्मै दत्तमित्यादि अन्योन्येषां पुष्करैरामृशन्त इति माघः । एवं परस्परम् । अत्र कस्कादित्वाद्विसर्गस्य सः । इतरेतरम् । इतरेतरेण त्यादि ॥ * **स्त्रीनपुंसकयोरुत्तरपदस्थाया विभक्तेराम्भावो वक्तव्यः** ॥ अन्योन्याम् । अन्योन्यम् परस्पराम् । परस्परम् । इतरेतराम् । इतरेतरं वा इमे ब्राह्मण्यौ कुले वा भोजयतः । अत्र केचित् । आमादेशो द्वि तीयाया एव । भाष्यादौ तथैवोदाहृतत्वात् । तेन स्त्रीनपुंसकयोरपि तृतीयादिषु पुंवदेव रूपमित्याहुः । अन्ये तूदाहि रणस्य दिङ्मात्रत्वात्सर्वविभक्तीनामामादेशमाहुः ॥ दलद्वये टाबभावः क्लीबे चाद्विरहः स्वमोः ॥ समासे सोरलुक्चैः सिद्धं बाहुलकात्त्रयम् ॥ १ ॥ तथाहि । अन्योन्यं परस्परमित्यत्र दलद्वयेऽपि टाप् प्राप्तः । न च सर्वनाम्नो वृत्तिमा॰ पुंवद्भावः । अन्यपरयोरसमासवद्भावात् । नच द्विर्वचनमेव वृत्तिः । यांयां प्रियः प्रैक्षत कातराक्षी सासेत्यादावतिप्रसङ्गात् । अन्योन्यमितरेतरमित्यत्र चाद्ड्डतरादिभ्य इत्यद्ड् प्राप्तः । अन्योन्यसंसक्तमहस्त्रियामम् । अन्योन्याश्रयः । प ति स्पराक्षिसादृश्यम् । अदृष्टपरस्परैरित्यादौ सोर्लुक्च प्राप्तः । सर्वं बाहुलकेन समाधेयम् । प्रकृतवार्तिकभाष्योदाहृ दि स्त्रियामिति सूत्रे अन्योऽन्यसंश्रयत्वे तदिति भाष्यं चात्र प्रमाणमिति । ⌛ **अकृच्छ्रे प्रियसुखयोरन्यतरस्याम्** ।८।१।१३। प्रियप्रियेण ददाति । प्रियेण वा । सुखसुखेन ददाति । सुखेन वा । द्विर्वचने कर्मधारयवद्भावात्सुब्लुक् पुनरुक्तदेव वचनम् । अतिप्रियमपि वस्त्वनायासेन ददातीत्यर्थः । ⌛ **यथास्वे यथायथम्** ।८।१।१४। यथास्वमि ति वीप्सायामव्ययीभावः । योऽयमात्मा यच्चात्मीयं तद्यथास्वम् । तस्मिन्यथाशब्दस्य द्वे क्लीबत्वं च निपात्यते । यथायथं ज्ञाता । यथास्वभावमित्यर्थः । यथात्मीयमिति वा । ⌛ **द्वन्द्वं रहस्यमर्यादावचनव्युत्क्रमणयज्ञपात्रप्रयोगा- भिव्यक्तिषु** ।८।१।१५। द्विशब्दस्य द्विर्वचनं पूर्वपदस्याम्भावोऽत्वं चोत्तरपदस्य नपुंसकत्वं च निपात्यते एष्वर्थेषु ...

शब्दैः संबोध्योऽर्थमवगच्छति तावतां प्रयोक्तव्यत्वादिति भावः ॥—**पौनःपुन्य** इति । पुनःपुनर्भवितरि वर्तमानात्पुनःपुनः पुनःशब्दात् भावे प्रत्ययः ॥—**लोटा सह समुच्चित्ये**ति ॥ नन्वत्र लोटा सह समुच्चित्य यथा द्विर्वचनं भवति, तथा क्रियासमभिव्याहारे यङा सह समुच्चित्य द्विर्वचनं स्यात् पापच्यतेपापच्यते बोभूयतेबोभूयते इति । अत्राहुः । लोट् क्रिया समभिव्याहारं व्यभिचरति । समुच्चयेऽपि जायमानत्वात् । ततश्च लोटद्विर्वचनयोरेव तद्द्योतकत्वं, न त्वेकैकस्येति युक्तं लोडन्तस्य द्विर्वचनम् । यङ् तु क्रियासमभिव्याहारं न व्यभिचरतीति द्विर्वचनं विनैव तस्य द्योतकत्वम् । तेन तदन्तस्य न द्विर्वचनमिति ॥—**कर्मव्यतिहार** इति । क्रियाविनिमय इत्यर्थः ॥—**द्वे** इति । नित्यमेवेदं द्वित्वम्, ब... लकं तु समासवद्भावस्यैव ॥—**सुपः सुर्वक्तव्य** इति ॥ अत्र कैश्चिदुक्तं द्वितीयादीनामेवेदं स्वादेशविधानम् । ... एवोत्तरदलेऽपि द्वितीयादय एव न तु प्रथमा, तत्राप्येकवचनमेव न तु वचनान्तरमिति । तदपाणिनीयम् । भाष्यादा... मुक्तत्वात् । तदेतद्ध्वनयन् वचनान्तरमुदाहरति—**अन्योन्यावन्योन्यानि**ति ॥—**माघ** इति । स च भाष्यानुगुण एवेति भावः ॥ एतेनार्वाचीनमतं कवयोऽपि नाद्रियन्त इत्युक्तं भवति ॥ भारविश्चाह—'क्षितिनभःसुरलोकनिवासिभिः कृतनिकेतमदृष्टपरस्परैः' इति । अत्रादृष्टः परस्परो यैरिति विग्रहः ॥ यदि तु द्वितीयादीनामेव स्वादेशविधानम् न तु प्रथमायाः, तर्ह्ययं प्रयोगो न सिध्येदिति दिक् ॥—**अन्योन्यामि**ति । न चात्र आमभावेऽपि टाप् स्यादिति शङ्क्यम् पुनः 'बहुलग्रहणाट्टाबभावः' इत्यनुपदमेव वक्ष्यमाणत्वात् ॥ स्त्रीनपुंसकयोस्तृतीयादिषु पुंवदिति प्राचो ग्रन्थं परिष्कुर्वन्नाह—**अत्र केचिदि**ति ॥ वस्तुस्थितिमाह—**अन्येत्वि**ति ॥—**अतिप्रसङ्गादि**ति । तथा च एकशेषप्रतिबन्धाद् द्विर्वचनस्यापि वृत्तित्वमाश्रित्य तद्बलेन पुंवद्भावो शङ्क्यो लक्ष्यविरोधात् । 'कारकं चेद्विजानीयाद्यां यां मन्येत सा भवेत्' इति 'अकथित-' सूत्रस्थ 'यांयाम्' इति भाष्यप्रयोगविरोधाच्चेति भावः ॥ नव्यास्तु 'यांयां प्रियः प्रैक्षत' इत्यादिमाघप्रयोगे 'सासा' इति द्विर्वचनमयुक्तम् । द्विरुक्तार्थस्य सेत्यनेनैव परामर्ष्टुं शक्यत्वात् ॥ अत एव भाष्ये 'यांयां मन्येत सा भवेत्' इत्येकमित्याहुः ॥—**सोर्लुक् च प्राप्त** इति । सुपः स्वादेशविधानस्यान्योऽन्यं परस्परमित्यत्र केवले चरितार्थत्वादिति भावः ॥—**योऽयमात्मे**त्यादि ॥ आत्मात्मीययोरपि स्वशब्दवाच्यवाच्यत्वात् ॥—**यथायथमि**ति । 'न लोका-' इति शेषेण कृद्योगषष्ठीनिषेधः ज्ञातेत्यस्य तृन्नन्तत्वात् ॥ 'योऽय आत्मा' इत्यर्थे विद्यमानयथायथशब्दस्यार्थमाह—**यथास्वभावमि**ति । 'आत्मा यत्नो धृतिर्बुद्धिः स्वभावो ब्रह्म वर्ष्म च' इत्यमरः ॥—**पूर्वपदस्ये**ति ॥ द्विऔ द्विऔ इति स्थिते कर्मधारयवद्भावात्सुब्लुकि कृते पूर्वपदावयवस्यैकारस्येत्यर्थः ॥—**अत्वमुत्तरपदस्ये**ति । उत्तरपदावयवस्यैकारस्येत्यर्थः ॥—**नपुं**...

---

१ अन्ये त्विति—तदुक्तं वृद्धैः—'नचोदाहरणमादरणीयम्' इति । तदतिरिक्तोदाहरणाभाव इत्येतंपरतयानादरणीयमित्यर्थः । २ द्वे इति—वीप्सायां यथाशब्दस्यावृत्तेर्द्वित्वप्राप्त्या तदपि निपात्यते इति भावः ।

तत्र रहस्यं द्वन्द्वशब्दस्य वाच्यम् । इतरे विषयभूताः । द्वन्द्वं मन्त्रयते । रहस्यमित्यर्थः । मर्यादा स्थित्यनतिक्रमः । आचतुरं हीमे पशवो द्वन्द्वं मिथुनीयन्ति[1] । माता पुत्रेण मिथुनं गच्छति । पौत्रेण प्रपौत्रेणापीत्यर्थः । व्युत्क्रमणं पृथगवस्थानम् । द्वन्द्वं व्युत्क्रान्ताः । द्विवर्गसंबन्धेन पृथगवस्थिताः । द्वन्द्वं यज्ञपात्राणि प्रयुनक्ति । द्वन्द्वं संकर्षणवासुदेवौ । अभिव्यक्तौ साहचर्येणेत्यर्थः । योगविभागादन्यत्रापि द्वन्द्वमिष्यते ॥ इति द्विरुक्तप्रक्रिया ॥

॥ इति श्रीभट्टोजिदीक्षितविरचितायां सिद्धान्तकौमुद्यां पूर्वार्धं समाप्तम् ॥

सकत्वं चेति । चकारादेकवद्भाव इत्यपि बोध्यम् । तेन 'अतोऽम्' इत्यमादेशे द्वन्द्वमिति सिध्यति ॥—**रहस्यं द्वन्द्वशब्दवाच्यमिति** । द्वाभ्यां निर्वृत्ते रहस्ये योगरूढिरेवेत्यर्थः ॥—**द्वन्द्वं मन्त्रयते** इति । द्वौ द्वौ भूत्वा मन्त्रयेते इत्यर्थः । एवं हि तद् रहस्यं भवति ॥—**आचतुरमिति** । 'आङ्मर्यादाभिविध्योः' इत्यव्ययीभावः । 'अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः' इति टच् । चतुःशब्दोऽत्र चतुर्णां पूरणे द्रष्टव्यः । आ चतुर्थादित्यर्थः ॥—**द्वन्द्वं यज्ञपात्राणी**ति । 'स्फ्यश्च कपालानि च' इत्यादीनि पात्राणि द्वन्द्वं प्रयुनक्ति । आसादयतीत्यर्थः ॥—**अभिव्यक्तौ साहचर्येणेत्यर्थ** इति । अत्र द्वन्द्वमित्यत्र स्वार्थे द्विर्वचनम् । एकवद्भावादिकं तु पूर्ववत् ॥—**अन्यत्रापी**ति । 'द्वन्द्वं युद्धं प्रवर्तते' । इह वीप्सायां द्विर्वचनम् । द्वयोर्द्वयोर्युद्धमित्यर्थः ॥ 'द्वन्द्वानि सहते' शीतमुष्णमेकं द्वन्द्वं सुखदुःखं चापरं क्षुत्तृष्णे चापरम् । इह स्वार्थे द्विर्वचनमेकवद्भावादि पूर्ववत् । बहुलं त्वेकशेषवशात् ॥

सिद्धान्तकौमुदीव्याख्या या कृता तत्त्वबोधिनी । समाप्तं तत्र पूर्वार्धं तेन तुष्यतु शंकरः ॥

इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यवामनेन्द्रस्वामिचरणारविन्दसेवकज्ञानेन्द्रसरस्वतीकृतौ

सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां तत्त्वबोधिन्याख्यायां पूर्वार्धं संपूर्णम् ॥

समाप्तं पूर्वार्धम्

---

१ मिथुनीयन्तीति—मिथुनशब्देन तत्कर्म मैथुनम्, तदिच्छतीत्यर्थे क्यच् । मिथुनायन्ते इति क्यङन्तोऽपपाठः । उपमानाद्-